॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

(भ्वादिप्रभृतिलकारार्थप्रकरणान्ता)

श्रीमद्वासुदेवदीक्षितप्रणीतया बालमनोरमाख्यव्याख्यया
श्रीमज्ज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितया तत्त्वबोधिन्याख्य-
व्याख्यया च
सनाथिता

—०—

जयपुर–राजकीय–संस्कृत–कालेजाध्यक्षेण महामहोपाध्यायव्याकरणाचार्य
न्यायशास्त्र्याद्यनेकविरुदभाजा चतुर्वेदोपाह्वश्रीमद्गिरिधरशर्मणा
तदन्तेवासि-जालन्धरस्थ-राजकीयप्राच्य-विद्यालयाध्यापक-महामहोपाध्याय-
विद्याभास्कर–ऋषिकुलस्नातक–श्रीपरमेश्वरानन्दशर्मणा
च संशोध्य सम्पादिता ।

—०—

प्रकाशक

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली वाराणसी पटना

सन् १९६०] [मूल्य ४)

प्रकाशक —
सुन्दरलाल जैन
प्रोप्राइटर,
मोतीलाल बनारसीदास
पोस्ट बक्स ७५, नैपाली खपरा, वाराणसी

मुद्रक :—
रस्तोगी प्रेस,
वाराणसी

सब प्रकार की पुस्तके निम्नलिखित स्थानो से मिल सकती है .—

१. मोतीलाल बनारसीदास, नैपाली खपरा, पोस्ट बक्स ७५, वाराणसी

२. मोतीलाल बनारसीदास, बैंग्लोरोड जवाहर नगर, दिल्ली—६

३. मोतीलाल बनारसीदास, बांकीपुर, पटना

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

उत्तरार्धम् ।

श्रौत्राहंन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूय्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजैयतेतराम् ॥ १ ॥

अस्तु नम पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।
किंचास्तु पतञ्जलये [1]भ्रात्रे विश्वेश्वराय गुरवे च ॥ १ ॥
व्याख्याता बहुभि प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।
वासुदेवस्तु तद्व्याख्या वष्टि बालमनोरमाम् ॥ २ ॥

ॐ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता स्युरिति भाष्यप्रमाणक ग्रन्थमध्ये विघ्नविघातादिप्रयोजनाय कृत मङ्गल शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नाति **श्रौत्रेति ।** वेदाध्येता श्रोत्रिय । 'श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते' इति वेदपर्यायात् छन्दश्शब्दाद् द्वितीयान्तादधीत इत्यर्थे घन्प्रत्यय । प्रकृते श्रोत्रादेशश्च निपातित । श्रोत्रियस्य भाव श्रौत्रम् । श्रोत्रियस्य यलोपश्चेत्यणि इकारादुत्तरस्य यकाराकारसघातस्य लोपे इकारस्य 'यस्येति च' इति लोप । अर्हति आर्यैं प्रशस्यमानेषु वेदविहितकर्मसु योग्यो भवतीत्यर्हन् । 'अर्ह प्रशसायाम्' इति शतृप्रत्यय । अर्हतो भाव आर्हन्ती । 'आर्हतो नुम् च' इति ष्यञि आदिवृद्धौ प्रकृतेर्नुमागमे षित्त्वान्ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोप । स्त्रीत्व लोकात् । श्रौत्र च आर्हन्ती च श्रौत्रार्हन्त्यौ । ताभ्या वित्ता श्रौत्रार्हन्तीचणा, तैरिति विग्रह । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इति

अज्ञाननाशने दक्ष दीक्षित भक्तरक्षणे ।
वटमूलाश्रयं त्र्यक्ष दक्षिणामूर्तिमाश्रये ॥ १ ॥

ग्रन्थमध्ये विघ्नविघाताय कृत मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति **श्रौत्रेत्यादिना ।** श्रोत्रियस्य भाव श्रौत्रम् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' इति सूत्रे 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' इति वार्तिकाद्यलोपे अण्प्रत्यये च 'यस्येति च' इतीकारलोप । अर्हतो भाव आर्हन्ती । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य –' इति सूत्रे 'अर्हतो नुम् च' इत्युक्तेर्नुम् ष्यञ् च । षित्त्वाद् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यल्लोप । ताभ्या वित्तै श्रोत्राहन्तीचणै । 'तेन वित्त –' इति चणप् । श्रोत्रियत्वयोग्यत्वाभ्या प्रसिद्धैरित्यर्थं । किं च गुण्यैर्गुणवद्भि । प्रशस्तगुणयुक्तैरिति यावत् । 'रूपादाहतप्रशसयो –' इति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'

---

[1] 'शब्दब्रह्मात्मने च धूर्जटये' इति पाठ क ।

चणप् । वेदाध्येतृत्वेन वेदविहितकर्मयोग्यतया च प्रसिद्धैरिति यावत् । **गुण्यैरिति** । नित्या नित्यवस्तुविवेक, इहामुत्रार्थफलभोगविराग, शमदमादिसम्पत्ति, मुमुक्षुत्वमित्यादिप्रशस्त गुणसम्पन्नैरित्यर्थं । 'रूपादाहतप्रशसयो –' इति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिके यप् प्रत्यय, तद्भाष्ये 'गुण्या ब्राह्मणा' इत्युदाहरणात् । **महर्षिभिरिति** । महान्तश्च ऋषयश्चेति कर्मधारय । 'आन्महत –' इत्यात्वम् । अतितपस्विभिरित्यर्थं । **अहर्दिव मिति** । अहश्च दिवा चेति वीप्सायाम् 'अचतुर–' इत्यादिना द्वन्द्वो निपातित । अहन्यह नीत्यर्थं । **तोष्टूयमानोऽपीति** । 'ष्टुञ् स्तुतौ' सकर्मक । गुणवत्त्वेनाभिधान स्तुति अभिधानक्रियानिरूपिन कर्मत्वमादाय देवान् स्तौतीत्यादौ द्वितीया । न तु गुणाभिधानमेव स्तुति, तथा सति गुणस्य धात्वर्थोपसगहीतत्वेनाकर्मकत्वापत्ते । 'धात्वादे ष स' इति षकारस्य सकारे ष्टुत्वनिवृत्तौ, 'धातोरेकाच –' इति भृशार्थे यङि, 'अकृत्सार्वधातुकयो – इति दीर्घे, 'सन्यङो' इति द्वित्वे, 'शर्पूर्वा खय' इति सकारस्याभ्यासगतस्य लोपे, 'गुण यङ्लुको' इत्यभ्यासोकारस्य गुणे, तत परस्य सस्य 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वे, ष्टुत्वेन तकारस्य टकारे, तोष्टूयेति यङन्तात् 'सनाद्यन्ता –' इति धातुसज्ञकात् कर्मणि लटश्शानचि 'आने मुक्' इति मुगागमे, 'सार्वधातुके यक्' इति यकि, यङोऽकारस्य 'अतो लोप' इति लोपे, तोष्टूयमान इति रूपम् । भृश स्तूयमानोऽपीत्यथ । अचिन्त्यजगद्रचनाद्यनन्तगुणसम्पन्न तया भृशङ्कीर्त्यमानोऽपीति यावत् । **अगुण इति** । निर्गुण इत्यर्थं 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिश्रुतेरिति भाव । निर्गुणस्य गुणवत्त्वेन कथनात्मिका स्तुतिर्विरुद्धेत्यापातप्रतिपन्न विरोधमपिशब्दो द्योतयति । गुणाना व्यावहारिकसत्यत्वेऽपि पारमार्थिकत्वाभावान्न विरोध इत्युत्तरमीमासाया स्पष्टम् ।**विभुरिति** । सर्वव्यापक परमेश्वर इत्यर्थं । **विजयतेतरामिति** ।

इत्युक्त्वा 'गुण्या ब्राह्मणा' इत्यस्य भाष्यदावुदाहृतत्वात् । **अहर्दिवमिति** । अहन्यहनि, प्रत्यहमित्यर्थं । 'अचतुर–' इत्यादिना निपातनात्साधु । **तोष्टूयमान इति** । स्तौतेर्यङन्तात्कर्मणि शानच्, 'सार्वधातुके यक्' इति धातोर्यक्, 'आने मुक्' इति मुक् । अपिशब्देन आपाततो विरोध द्योतयति । वस्तुतस्तु न विरोध । स्तुतिप्रयोजकीभूतानामनन्तकल्याण-गुणाना श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेऽपि वियदादिवद्व्यावहारिकत्वात्तदभावस्य पारमार्थिकत्वात् । एतच्चोत्तरमीमासाया स्पष्टमेव । विभुर्व्यापक परमेश्वर । अतिशयेन विजयते विजयतेतराम् । सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति फलितोऽर्थं । 'विपराभ्या जे' इति तङ् । तदन्ताद् 'द्विवचनविभज्य–' इत्यादिना तरपि 'किमेत्तिङव्ययघादामु–' इत्याम् । नन्विह तरब् दुर्लभ एव, विजयत इत्यस्य अप्रातिपदिकत्वादतिङन्तत्वाच्च । न च 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात्तिङन्तेन विशब्दस्य समासे प्रातिपदिकत्व स्यादेवेति वाच्यम् स च छन्दस्येवेति तत्रत्यग्रन्थेन सह विरोधापत्ते । किं च प्रातिपदिकत्वाभ्युपगमे सोरुत्पत्ति स्यात्, लिङ्गसवनामताभ्युपगमेन नपुसकत्वात्सोर्लुक्यपि 'ह्रस्वो नपुसके–' इति ह्रस्वो दुर्वार स्यात् । समुदायान्तर्गतस्य 'जयते' इत्यस्य तिङन्तत्वेऽपि विशब्देन साकाङ्क्षत्वेनासामर्थ्यात्ततोऽपि भवितु नार्हति । 'समर्थ पदविधि'

पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिन ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचरा ॥ २ ॥

अथ भ्वादिप्रकरणम् ।४३।

तत्रादौ दश लकारा प्रदर्श्यन्ते—लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचर । २१५१

'जि जये' अकर्मक । उत्कर्षेण वर्तन जय । 'विपराभ्या जे' इत्यात्मनेपदम् । 'तिङश्च' इत्यतिशायने तरप् । 'किमेत्तिङव्यय–' इति तरबन्तात् स्वार्थे आम्प्रत्यय । 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इत्यत्र तसिलादिषु परिगणनादामन्तमव्ययम् । सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यथ । न च विजयते इति समुदायस्यातिङन्तत्वात् कथ ततस्तरबिति वाच्यम् । वि इति हि भिन्न पदम्, तिङन्तोत्तरपदसमासस्य छन्दोमात्रविषयत्वात् । ततश्च जयत इत्यस्मादेव तरप् । न च जयत इत्यस्य 'विपराभ्या जे' इति कृतात्मनेपदस्य विशब्दसापेक्षत्वादसामर्थ्यं शङ्क्यम् । वीत्युपसर्गस्य द्योतकत्वेन पृथगर्थविहीनतया तत्सापेक्षत्वाभावात् तिङन्तस्य प्रधानतया तस्य विशब्दापेक्षत्वेऽपि बाधकाभावाच्चेत्यलम् । वृत्तकथनपूर्वक वर्तिष्यमाणनिरूपण प्रतिजानीते **पूर्वार्धे इति**। तुर्यश्चतुर्थ । 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इति चतुर्शब्दाद्यत्प्रत्यय, प्रकृतेश्चकाराकारसघातलोपश्च । पूर्वार्धे चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिन प्रत्यया, कथिता इत्यन्वय । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यादितार्तीयीककतिपयप्रत्ययोपन्यासस्तु प्रासङ्गिक इति भाव । **अथेति**। चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिप्रत्ययनिरूपणानन्तर तृतीयाध्यायगोचरा प्रत्यया कथ्यन्त इत्यन्वय । तृतीयाध्यायस्य गोचरा प्रतिपाद्यतया विषया । तृतीयाध्यायविहिता इति यावत् । कृत्सु 'णच स्त्रियामञ्' इत्यादितद्धितव्युत्पादन तु प्रासङ्गिकमिति भाव ।

तत्रेति। निर्धारणसप्तम्यन्तात्त्रल् । तेषु तृतीयाध्यायवर्तिप्रत्ययेष्वित्यर्थ । **दशेति**। अनुबन्धभेदाल्लकारभेद इति भाव । **पञ्चम इति**। लेडित्यर्थ । **छन्दोमात्रेति**। 'लिडर्थे लेट्' इत्यत्र 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट' इति पूर्वसूत्रात्, 'छन्दसि' इत्यनुवृत्तेरिति भाव । एतेन लेड्रूपाणि इह कुतो न प्रदर्श्यन्त इति शङ्का निरस्ता ।

इति परिभाषितत्वात् । 'आमन्तेन विशब्दो युज्यते' इति कल्पनाया त्वन्तरङ्गत्वात् परस्मैपदप्रवृत्तौ विजयतितरामिति स्यादिति चेत् । अत्राहु—समुदायान्तर्गताज्जयत इत्यस्मादेव तरप् । न च तस्य विशब्देन सह साकाङ्क्षत्वेनासामर्थ्यं शङ्क्यम्, तिङन्तस्य प्रधानत्वेन सापेक्षत्वेऽपि दोषाभावात्, उपसर्गस्य द्योतकत्वेन प्रत्येकमर्थ एव नास्तीति साकाङ्क्षताया वक्तुमशक्यत्वाच्चेति । वृत्तकथनपूर्वक वर्तिष्यमाणमाह **पूर्वार्धे इति** । हलन्तेषु 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्–' इत्यादिना क्विन्नादिव्युत्पादन प्रासङ्गिकमिति भाव । तुर्यश्चतुर्थ । 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इत्युक्तत्वात् । **अथेति** । इहापि कृत्सु 'णच स्त्रियामञ्' 'अणिनुण' इत्यादिव्युत्पादन प्रासङ्गिक बोध्यम्, प्राधान्येन तु तृतीयाध्यायस्था एवेहोच्यन्त इति भाव । अनुबन्धभेदेन भेदमाश्रित्याह **दश लकारा इति**। **प्रदर्श्यन्त इति**। यद्यपि पञ्चमलकाररूपा-

वर्तमाने लट्। (३—२—१२३) वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात्। अटावितौ। २१५२ **ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य**। (३—४—६९) लकारा सकर्मकेभ्य कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च। २१५३

वर्तमाने लट्। धातोरिति सूत्रमातृतीयाध्यायसमाप्तेरधिकृतम्। वर्तमाने इति तत्रान्वेति। वर्तमानेऽर्थे विद्यमानाद्धातो लडिति लभ्यते। फलितमाह **वर्तमानक्रियावृत्तेरिति**। धात्वर्थक्रियाया वर्तमानत्व तु वर्तमानकालवृत्तित्वम्। कालस्य तु वर्तमानत्वम् अतीतानागतभिन्नकालत्वम्। 'भूतभविष्यतो प्रतिद्वन्द्वी वर्तमान काल' इति भाष्यम्। वर्तमानत्व च न प्रत्ययार्थभूतकर्त्रादिविशेषणम्, अतीतपाकादिक्रिये कतरि वर्तमाने पचति इत्याद्यापत्ते। किंतु धात्वर्थविशेषणमेव वर्तमानत्वम्। लट् तु तस्य द्योतक एव। **अटाविताविति**। न च अकार उच्चारणार्थ एवास्त्विति वाच्यम्। लिडादिवैलक्षण्याय तस्यावश्यकत्वात्। तथा च तस्य इत्सज्ञा विना निवृत्त्युपायाभावाद् इत्सज्ञैवादर्तव्येति भाव। **ल कर्मणि च**। वाक्यद्वयमिद सूत्रम्। 'ल कर्मणि च—' इति प्रथम वाक्यम्। ल इति प्रथमाबहुवचनान्तम्। चकारेण 'कर्तरि कृत्' इत्यत 'कर्तरि' इत्यनुकृष्यते। 'धातो' इत्यधिकृतम्। लकारा कर्मणि कर्तरि च धातो स्युरिति लभ्यते। सकर्मकधातुविषयमेवेदम्। अकर्मकेषु कर्मणीत्यस्य बाधितत्वात्। तदाह **लकारा सकर्मकेभ्यो (धातुभ्य) कर्मणि कर्तरि च स्युरिति**। एव च सकर्मकेभ्यो भावे लकारा न भवन्ति। सकर्मकेभ्योऽपि भावलकाराप्रवृत्तौ तु देवदत्तेन घट क्रियत इत्यादौ भावलकारेण कर्मणोऽनभिहितत्वाद् द्वितीया स्यादिति भाव। 'भावे चाकर्मकेभ्य' इति द्वितीय वाक्यम्। अत्रापि चकारेण कर्तैवानुकृष्यते। न तु कर्म, असभवात्। तदाह **अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेति**। अत्राकर्मकग्रहणेन अविवक्षितकर्मका अपि गृह्यन्ते। तेन देवदत्तेन भुज्यत इत्यत्र सतोऽप्योदनरूपकर्मण अविवक्षाया भावे लकारोऽस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तर।

ण्यधुना न व्युत्पाद्यन्ते तथापि लकार स्वरूपेण प्रदर्श्यते 'ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' 'लस्य' इत्यादिसूत्रविषयता व्युत्पादयितुमिति भाव। **पञ्चम इति**। लेडित्यर्थ। लट्लिडिति स्वोक्तक्रमेणेति बोध्यम्। **वर्तमाने लट्**। वर्तमान इत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह **वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरिति**। धातोरिति सूत्रमातृतीयाध्यायान्तमधिक्रियत इति भाव। **लट् स्यादिति**। तस्य वाच्य त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। वर्तमानकालस्तु न तद्वाच्य, किंतु द्योत्य एव। लिडादिष्वपि भूतादिकालो यथायथ द्योत्य एवेत्यवगन्तव्यम्। वस्तुतस्तु वाच्यत्वाभ्युपगमोऽपि सुगम इति विध्यादिसूत्रे वक्ष्याम। **अटाविताविति**। अकार उच्चारणार्थ इति तु नोक्तम्, लिडादिवैलक्षण्यसम्पादनाय तस्यावश्यवक्तव्यत्वात्। **ल कर्मणि च**। चकारात् 'कर्तरि कृत्' इत्यत कर्तरीत्यनुकृष्यते, सकर्मकविषय चेदम्। अकर्मकेषु कर्मणीत्यशस्य बाधितत्वात, भावे चेत्युत्तरवाक्येन तत्र विशेषविधानाच्च तदेतदाह **सकर्मकेभ्य इति**। **भावे चेति**। चकारेण कर्तैवानुकृष्यते न तु कर्म, असम्भवात्तदाह **भावे कर्तरि चेति**। ननु भावकर्मणो-

रात्मनेपदविधानात् 'शेषात्कर्तरि–' इति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकाल्लकाराणां भावकर्म, कर्तारोऽर्थां अनुमातुं शक्यन्त इति किमनेन सूत्रेण। मैवम्, असत्यस्मिन्सूत्रे सकर्मकेभ्योऽपि घञादिवद्भावे लकारापत्तौ घटः क्रियते देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगः प्रसज्येत तन्माभूदित्येतदर्थमेतत्सूत्रस्यावश्यकत्वात्। न चैवम् 'अकर्मकेभ्यो भावे ल' इत्येव सूत्र्यताम्, भावे अकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यम्, अकर्मकेभ्यो भाव एवेति विपरीतनियमापत्त्या कर्तरि तेभ्यो लकारानापत्तेः। तस्माद्भावे चेति चकार आवश्यकः। न चैव 'भावे चाकर्मकेभ्य' इत्येवास्त्विति वाच्यम्, भावे इव कर्तर्यप्यकर्मकेभ्य एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यो भाव इव कर्तर्यपि लकारानापत्तेः नन्वेवमपि 'लश्च भावे चाकर्मकेभ्य' इत्येवास्तु चकारेण कर्तरीत्यनुकर्षणाल्लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्तरि स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च स्युरित्यर्थे पर्यवसिते कर्मणि तूक्तज्ञापकाद्भविष्यन्तीति किमनेन कर्मणीत्यनेनेति चेन्। मैवम्, उत्तरसूत्रे तयोरित्यनेन कर्मणोऽपि परामर्शार्थं तस्यावश्यकतया ज्ञापकानुसरणक्लेशस्य वैयर्थ्यात्। तस्माद्यथान्यासमेव रमणीयम्।

अत्र नैयायिकाः —'लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवान्न तु कर्तरि। कृतिमत्त्वेन कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवात्, देवदत्त इत्यादिप्रथमान्तपदेन तल्लाभाच्च। देवदत्तः पचतीत्यत्र हि देवदत्तो विशेष्यः, यत्नो विशेषणम्, आश्रयत्वं तु संसर्गः। तथा च पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इत्यादिशाब्दबोधोऽपि सुष्ठूपपद्यते' इति। तन्न, पचतीत्युक्ते पाककर्ता कः इत्याकाङ्क्षानुरोधेन लकाराणां कर्तरि शक्तिरित्यभ्युपगन्तुमुचितत्वात्। पाकानुकूला कृतिरिति शाब्दबोधाभ्युपगमे तु कस्मिन्नित्याकाङ्क्षा स्यात्, कस्येति वा। न चैककर्तृका पचिक्रियेति शाब्दबोधाभ्युपगमेऽपि क इत्याकाङ्क्षा नोपपद्यत एवेति शङ्क्यम्, कर्तृसामान्यबोधे सति क इति कर्तृविशेषाकाङ्क्षाया बाधकाभावात्। नापि देवदत्तकर्तृका पचिक्रियेत्युक्तेऽपि कस्य वेत्याकाङ्क्षा दुर्वारैवेति शङ्क्यम्, विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्यैव पचिक्रियात्वात् तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षाया अप्रवृत्तेः। किंच पचन्तं देवदत्तं पश्य, पचते देवदत्ताय देहि, पचमानस्य देवदत्तस्य द्रव्यम् इत्यादौ शतृशानजादीनामपि तिबादिवल्लादेशत्वाविशेषेण तेभ्योऽपि कृतिमात्रबाधापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, आश्रयत्वं संसर्ग इत्युक्तत्वेन पाकानुकूलकृत्याश्रयं देवदत्तं पश्येत्याद्यर्थस्वीकारे दोषाभावादिति वाच्यम्, नामार्थयोर्भेदान्वयस्य स्वपरसिद्धान्तविरुद्धत्वात्। न चैवं नामार्थयोरभेदसंसर्गव्युत्पत्त्यनुरोधेन शतृशानजादीनां कर्तरि शक्तिस्तिबादीनां तु कृतावेवेति वैषम्यं स्वीक्रियते, प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यम्, स्थान्येव वाचको लाघवान्न त्वादेशो गौरवादिति स्वसिद्धान्तस्य परित्यागापत्तेः। रामः, ज्ञानम्, कतरत्, इत्यादौ सोर्विसर्गे सोरमि सोरदडि च कृते लाघवात्सुत्वेनैव शक्तिर्न तु तत्तद्रूपेणेत्यादिभवदीयव्यवहारस्यापत्तेश्च। एवं च तिबादीनां शत्रादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानीयत्वम्, बोधकस्तु लकार एवेति स्थितम्। स च शत्राद्यन्ते कर्तरि शक्त इत्यभ्युपगमे तिङन्ते कथं कृतिं बोधयेत्। 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति न्यायात्। यदि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इत्याद्यभ्युपगम्यते, तर्हि घटम्, घटेन, हरेऽव, विष्णोऽवेत्यादिषु 'सर्वे सर्वपदादेशाः–' इति

न्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिध्येदिति भवता तन्महदेवानिष्टम् । किं च 'कर्तरि कृत्' इति यत्कर्तृग्रहणं तदेव 'ल कर्मणि—' इति सूत्रे चकारेणानुकृष्यत इति कथं ण्वुलादीनां लकाराणां च शक्तौ वैलक्षण्यम् । न च नामार्थयोरभेदान्वयससर्गाभ्युपगम एव ण्वुलादौ कर्तृवाच्यत्वे बीजमिति वाच्यम् पचतिरूपं पचतिकल्पं देवदत्त इत्याद्यनुरोधेन तिङ्क्ष्वपि कर्तुरेव वाच्यतौचित्यात् । ननु समुदायस्य नामत्वेऽपि तिङ्प्रत्ययो न नामेति चेत्पाचक इत्यत्राप्यक इत्येतन्न नामेति तुल्यम् । अकान्तं नामेति चेति रूपबाद्यन्तमपि नामेति तुल्यम् । ततश्चात्रप्रशस्तपाककर्ता देवदत्त इत्याद्यभेदान्वयो भवद्भिरभ्युपगन्तव्य इति तिङ्क्ष्वपि कर्तृवाच्यता स्वीकर्तव्यैव । किं च कर्तृवाच्यत्वानभ्युपगमे 'युष्मदि समानाधिकरणे मध्यम' 'अस्मद्युत्तम' इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था 'अभिहिते कर्तरि प्रथमा' इत्यादिकं च भवन्मते कथं सगच्छताम् । यत्तु अनभिहित इत्यस्यानभिहितसङ्ख्याक इत्यर्थवर्णनेन 'देवदत्त पचत्योदनम्, ओदन पच्यते देवदत्तेन' इत्यादौ प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थापनमुक्तम् । तन्न, कृत्तद्धितसमासेषु सख्याभिधानस्याप्रसिद्धत्वात् । ततश्च पक्तव्यस्तण्डुल, शत्य शतिकोऽश्व, प्राप्तोदको ग्राम, इत्यादिषु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्य प्रवृत्तौ प्रथमा न स्यात् । न च तिष्ठतीत्यध्याहारेण सख्याभिधानमिहाप्यस्तीति वाच्यम्, स्थित इत्याद्यध्याहारे तदभावात् । शाब्दिकोऽयं देवदत्तो न तु नैयायिक इत्यादिषु नीलमिदं न तु रक्तमित्यत्रेव क्रियापदाध्याहारस्यानावश्यकतया आख्यातेन 'शब्ददर्दुरं करोति' इति ठक्प्रत्ययेन वा कर्तृसख्याया अनुक्तत्वाद्देवदत्ते कर्तरि तृतीयोत्पत्तिसङ्गाच्च । तस्मादनभिहिते कर्तरीत्यादिव्याख्यानमेवाभ्युपेतव्यम् । अपि च धातूपात्तव्यापाराश्रय कर्ता, तत्राश्रयमात्रं कृतां लकाराणां चार्थ, न तु व्यापारोऽपि, तस्य धातुनैव लब्धत्वात् । अत एव कर्ता कारक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्नान्वय, व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वय क्लिष्टं स्यात् । यस्तु वदति—'कृधातो' कृतिरर्थ, कृत्प्रत्ययस्यापि कृतावेव शक्तिर्न तु कर्तरि । 'कर्तरि कृत्' इत्यत्र हि कर्तरीति भावप्रधानो निर्देश । कर्तृत्वं कृतिमत्त्वम् । तच्च कृतिरेव । यत्र तु देवदत्तादिपदसमभिव्याहारस्तत्र तृजादौ कृतिमति लक्षणेत्यादि, तन्मते पूर्वोक्तकर्तेत्यादौ सुतरामनन्वय । 'कर्मवत्कर्मणा—' इति सूत्रे करोतिरुत्पादनार्थ, उत्पत्तिश्च कर्मस्था, यत्नार्थकत्वे तु करिष्यते घट इत्यादि न सिध्येदिति वक्ष्यमाणदूषणं च दुरुद्धरम् । आश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु रथो गच्छतीत्यत्र रथस्याचेतनस्य यत्नाभावेऽपि गमनानुकूलचक्रभ्रमणादिव्यपाराश्रयत्वान्न काचिदनुपपत्ति । एवं स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्योक्तिसंभव एव नास्ति, कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्रायेण धातुत एव लाभात्, जानातीत्यादावाश्रयत्वं प्रत्ययस्यार्थ इति स्वीकृत्य यत्नार्थत्वस्य त्वयाऽपि वक्तव्यत्वात् । न हि यत्नमन्तरेण ज्ञानं नोदेतीति कश्चिदभ्युपैति । तस्मात्कृतां तिङां च वैलक्षण्यं दुर्लभमिति कर्त्रर्थकत्वमभ्युपेयम् । एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातवाच्यत्वं कर्तुर्निरस्य जञ्जभ्यमानाधिकरणे यङन्ताद्विहितस्य जञ्जभ्यमान इति शानच कर्तृवाचकत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमासका अपि प्रत्युक्ता । यत्तु तैरुक्तं शानजशे 'कर्तरि कृत्' इति व्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति

तन्न, कृद्वाक्यशेषो ह्ययमर्थाकाङ्क्षायामनिर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिष्वेवोपतिष्ठते 'आकाङ्क्षितविधानं ज्याय' इति न्यायात्, न तु शत्रादिषु। स्थानिभूतलकारार्थेनैवैतेषां निराकाङ्क्षत्वात्, अन्यथा भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेः। ततश्च शय्यमाने आस्यमाने चाय गत इत्यादिप्रयोगो भावे न स्यात्। कर्मणि तु क्रियमाण इत्यादिप्रयोगो न स्यात्। यत्तु भट्टपादा आहु —कर्तरि यदेकत्व तत्र तिप्, कर्तरि यद् द्वित्व तत्र तस्, इत्यादिक्रमेण 'ल कर्मणि' इत्यस्य 'द्व्येकयो —' इत्यादेश्चैकवाक्यतया व्याख्यानान्न कर्तृवाच्यता सूत्रादायातीति। तच्चिन्त्यम्, 'तान्येकवचनद्विवचन–' इति विहितद्विवचनादिसंज्ञा हि तिबाद्यादेशनिष्ठा। ततश्च द्विवचनादिसंज्ञकतिबादिविधिना 'द्व्येकयो' इत्यस्यैकवाक्यताऽस्तु। न च तिबादिविधौ कर्तरीत्यस्ति, यद् द्वित्वैकत्वादिविशेषणतया कथंचिन्नीयेत। ननु 'ल कर्मणि–' इति सूत्रे 'कर्तरि कृत्' इति इत्यतोऽनुवृत्त कर्तृग्रहण तिबादिविधावस्त्येव, लविधितिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्वीकारादिति चेत्। सत्यम्, वाक्यैकवाक्यता हि सा, न तु पदैकवाक्यता, 'ल कर्मणि–' इति विहितलकारानुवादेन तिबाद्यादेशविधे प्रवृत्तत्वात्। तथा च लविधौ श्रूयमाण कर्तृग्रहण कथ सख्या विशिनष्टु। न हि यत्र कर्तृग्रहण तत्र सख्योपस्थापकमस्ति लकारस्य द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात्। ततश्च 'कर्तरि यदेकत्वम्' इति व्याख्या कथमपि नसभवत्येव। स्यादेतत्, 'ल कर्मणि' इति सूत्रे ल इत्यकारानुबन्धकयोर्लँड्लटो सामान्यग्रहण न भवति किंतूत्सृष्टानुबन्धकलकाराणा सामान्यग्रहणमिति निर्विवादम्। तत्र 'ल' इति जसन्त मा भूत् किंतु ङसन्तमस्तु। 'ल परस्मैपदम्' इतिवदादेशापेक्षा चेय षष्ठी, लस्य आदेश स कर्मणि चेत्यादि। न चाविहितस्य लस्यानुवादो न सभवतीति वाच्यम्, 'वर्तमाने लट्' इत्यादिभिरेव लविधानात्। तथा च लस्य स्थाने य आदेश स सकर्मकात्कर्मणि कर्तरि च स्यादकर्मकाद्भावे कर्तरि चेत्यर्थ सुलभ इति भट्टपादोक्तयोजनिका निर्बाधैवेति चेत्। अत्राहु — ल इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वे आदेशानामेवार्थ उक्त स्यात्। साऽपि तिबादीनामेव न तु शत्रादीना, तेषा द्विवचनादिसंज्ञाविरहात्। 'द्व्येकयो –' इत्यादिनाऽस्यैकवाक्यता भवद्भिरुक्तत्वात्। न च भवदुक्तरीत्या 'कर्तरि कृत्' इत्यनेनैव निर्वाह, भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेरुक्तत्वात्। न च शानज्विधिना सहात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतया 'भावकर्मणो' इत्यनेनेष्टसिद्धि, सकर्मकादपि भावे शानजापत्ते। किञ्च, जसन्तत्वे श्रुतेनैव सबन्ध, षष्ठ्यन्तत्वे त्वादेश इत्यध्याहाराद्गौरवमित्यादि। अत्रेद बोध्यम्–'भावे चाकर्मकेभ्य' इत्यकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्माणोऽपि गृह्यन्ते। अत एव 'णेरणौ–' इति सूत्रे 'नेह पच्यते, नेह भुज्यते' इति भावे लकार इति हरदत्त। अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणम् 'नेह पच्यते' इत्यादौ तु कर्मण्येव लकार। गम्यमानत्वाच्च कर्म न प्रयुज्यत इति मतान्तरम्। एतच्च 'गतिबुद्धि—' इत्यादिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। यत्तु कैश्चिदुक्तम्—'अविवक्षितकर्मणा भावे लकार इति प्रसादकृतोक्त भाष्यादिविरोधादयुक्तम्' इति तच्चिन्त्यम्, पक्षद्वयस्यापि भाष्यकैयटादिग्रन्थारूढत्वात्। प्रत्युत 'अविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्मका' इति पक्ष एव प्रबल। तथा हि 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति

लस्य । (३—४—७७) अधिकारोऽयम् । २१५४ **तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्ताताञ्झथासाथान्ध्वमिड्वहिमहिङ्** । (३—४—७८) एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः । २१५५ **लः परस्मैपदम्** । (१—४—९९) लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः

लस्य । 'धातोः' इत्यधिकृतम् । अकारो न विवक्षितः । तेन लिडादीनामपि संग्रहः । चूडाल इत्यादौ च नातिप्रसङ्गः । **तिप्तस्** । तिप्, तस्, झि, सिप्, थस्, थ, मिप्, वस्, मस्, त, आताम्, झ, थास्, आथाम्, ध्वम्, इट्, वहि, महिङ् । एषां समाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनम् । 'लस्य' इति स्थानषष्ठ्यन्तमधिकृतम् । तेन आदेशा इति लभ्यते । फलितमाह **एत इति** । तसादौ रुत्वाभाव आर्षः । तिबादौ पकारानुबन्धयोजनं तु द्वेष्टीत्यादौ सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वनिवृत्त्यर्थम् । तदुदाहरणेषु स्पष्टीभविष्यति । **लः परः** । 'लः' इति स्थानषष्ठी । आदेशा इत्यध्याहार्यम् । तदाह

सूत्रे इच्छता क्रियत इति भावे लडुक्तो हरदत्तेन, 'णेरध्ययने वृत्तम्' इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिरपि नपुंसके भावे क्तोऽप्यकर्मकेभ्य एव, 'तयोरेव कृत्यक्त—'इत्यत्र क्तमात्रस्य ग्रहणात्तत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनात्, अन्यथा घटः कृतमिति प्रसज्येतेति सिद्धान्तितम् । एवं स्थिते यद्यविवक्षितकर्माणोऽपीह सूत्रेऽकर्मग्रहणेन गृह्येरन्, तर्हि पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे क्तान्तादर्शआद्यजित्यादि निष्ठादि प्रकरणे स्वयमेव वक्ष्यमाणम्,'आदिकर्मणि क्तः' इति सूत्रे हरदत्तेन वक्ष्यमाणं कृतपूर्वीत्यत्र भावे क्त इति कैयटाद्युक्तं च कथं सङ्गच्छेत, कथं च 'गतं तिरश्चीनम्' इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छेरन् । 'गतिबुद्धि–' इति सूत्रे त्वकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्माणो न गृह्यन्त इत्युक्तम्, तेनाणौ यः कर्ता स ण्यन्ते कर्म न भवतीति देवदत्तेन पाचयतीति सिद्धम् । 'गत्यर्थाकर्मक–' इति सूत्रेऽपि न गृह्यन्ते, तेन हि सूत्रेण कर्तर्यपि क्तो विधीयत इति दत्तवान् पक्ववान् इत्याद्यर्थे दत्तः पक्व इत्याद्यापत्तेः, इह सूत्रे त्वविवक्षितकर्मणामकर्मत्वेन ग्रहणे न कोऽपि दोष इत्यास्तां तावत् । **लस्य** । वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा, अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्तते इति लुनाति, चूडाल इत्यादौ तिबाद्यादेशः कुतो न भवतीति चेद् अत्राहुः —'लः कर्मणि–' इति सूत्रे निर्दिष्टानां कर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लकारस्य ग्रहणमिति । अतोऽपि तिबाद्यादेशोऽनुवादेन कर्त्राद्यर्थविधिरिति कल्पना निरस्ता । लस्थानिकतिबादीनां कर्त्राद्यर्थविधानम्, कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्य तिबादिविधानमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः यद्वा धातोरित्यधिकाराद्धातोर्विहितस्यैव लस्येह ग्रहणमिति नोक्तातिप्रसङ्गः । लस्येत्संज्ञा तु न भवति, फलाभावात् । न च लित्स्वरः फलम्, णलो लित्करणेन तदभावस्य ज्ञापनात् । नाप्यश्रवणमेव फलम्, तदुच्चारणस्यानर्थक्यापत्तेरादेशविधिनैवाश्रवणलाभाच्च । लस्य तिबादिस्थानित्वाभ्युपगमे तु 'लः परस्मैपदम्' इत्यादिस्वरसतः सङ्गच्छत इति दिक् । **तिप्तस्झि** । समाहारे द्वन्द्वः । इटष्टकार आगमलिङ्गं न भवति, सप्तदशभिरादेशैः समभिव्याहारात् । किंतु 'इटोऽत्' इति विशेषणार्थः । एरदित्युच्यमाने एधेवहि एधेमहीत्यत्रापि स्यात्, वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषयोरप्रवृत्तेः । केचित्तु —'इटोऽत्' इत्यत्र लिङः इत्यनुवर्तनाल्लिङादेशस्येवर्णस्येति सामानाधिकरण्येन-

स्यु । २१५६ तङानावात्मनेपदम् । (१-४-१००) तङ् प्रत्याहार-तादिनवक शानच्कानचौ चैतत्सञ्ज्ञानि स्यु । पूर्वसञ्ज्ञापवाद । २१५७ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । (१-३-१२) अनुदात्तेन उपदेशे यो ङित् तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपद स्यात् । २१५८ स्वरितञित कर्त्रभि-

---

लादेशा इति । तङानौ । तङ् च आनश्चेति द्वन्द्व । प्रत्याहार इति । त आतामिति तशब्दमारभ्य महिङिति ङकारेणेति शेष । तदाह तादिनवकमिति । इह पूर्वसूत्राल्ल इत्यनुवर्तते । ततश्च आनग्रहणेन शानच्कानचावेव गृह्येते । न तु 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इति विहितश्चानशपि, तस्य लादेशत्वाभावात् । तेन परस्मैपदिभ्योऽपि चानश् सिध्यति निघ्नाना इत्यादौ । तदाह शानच्कानचौ चेति । एतत्सञ्ज्ञानीति । आत्मनेपदसञ्ज्ञकानीत्यर्थ । पूर्वसञ्ज्ञेति । परस्मैपदसञ्ज्ञापवाद इत्यर्थ । एव च तिबादिनवके परस्मैपदसञ्ज्ञा पर्यवस्यति । अथ कस्माद्धातो परस्मैपदम्, कस्मादात्मनेपदमित्याकाङ्क्षायामाह अनुदात्तङित । अनुदात्तश्च ङ्च अनुदात्तङौ, तावितौ यस्य स अनुदात्तङित्, तस्माद् अनुदात्तङित । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्द प्रत्येक सम्बध्यते, अनुदात्तेता ङितश्चेति लभ्यते । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यस्माद् मण्डूकप्लुत्या 'उपदेशे' इत्यनुवृत्त 'ङित' इत्यनेन सम्बध्यते, न तु 'अनुदात्तेत' इत्यनेन। उपदेशादन्यत्र अनुदात्तस्येत्सञ्ज्ञाया अप्रसक्तत्वेनाव्यभिचारात् । 'भूवादयो धातव' इत्यस्मान्मण्डूकप्लुत्या 'धातव' इत्यनुवृत्त पञ्चम्या विपरिणतम् अनुदात्तेता ङिता च विशेष्यते । तत्रानुदात्तेदंशे तदन्तविधे प्रयोजनाभावाद् ङिदंशे तदन्तविधि । तदाह अनुदात्तेत इत्यादिना । लस्य स्थान इति । आत्मनेपदग्रहणलभ्यमिदम्, तिङा लादेशत्वनियमात् । 'उपदेशे' किम् ? चुकुटिपति । अत्र 'गाङ्कुटादिभ्य-' इति सन आतिदेशिकमेव

व्याख्याने एधेवहि एधेमहीत्यादावतिप्रसङ्गो नास्त्येव । न हि तत्र इकारमात्रमादेशो भवति । तेन 'इटोऽत्' इत्यत्र टकार स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ एवेत्याहु । तच्चिन्त्यम्, इकारस्य विशेषणत्वे विशेषणेन तदन्तग्रहणादिवर्णान्तस्य लिङोत्स्यादित्यर्थप्रसक्त्या उक्तातिप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात्, वहीमहीत्यस्यापि स्थानिवत्त्वेन तिङ्त्वात् । महिङो ङकारस्तङ् तिङिति प्रत्याहारार्थ । स च समुदायानुबन्धो न त्ववयवानुबन्धो व्याख्यानात् । तेनेषे कर्मणि आशीर्लिङि एषिषीमहीत्यत्र गुणनिषेधो न, तथा च वृश्चते पृच्छतेश्च कर्मणि लिटि च वव्रश्चिमहे पप्रच्छिमहे इत्यत्र 'ग्रहिज्या-' इति सम्प्रसारण न । तङानौ । लस्येत्यस्यानुवृत्तेर्लादेश एवानो गृह्यते इत्याशयेनाह शानच्कानचौ चेति । तेन परस्मैपदिभ्योऽपि 'ताच्छील्यवयोवचन-' इति चानश् भवत्येव, कतीह निघ्नाना । अनुदात्तङित । अनुदात्तश्च ङश्च अनुदात्तङौ, तौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्द प्रत्येक सम्बध्यते । तत्रानुदात्तांशे तदन्तविधे फलाभावाद् अशान्तर एव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह अनुदात्तेत इत्यादि । 'उपदेशेऽजनुनासिक-' इत्यतोऽनुवृत्तमुपदेशग्रहणमपि ङिदंश एव सम्बध्यते नान्यत्र, अव्यभिचारात्तदाह उपदेशे यो ङिदिति । विशेष्यमन्तरेण

प्राये क्रियाफले । (१-३-७२) स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । २१५६ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । (१-३-७८)

ङित्त्वम्, नत्वौपदेशिकम् । 'धातो' किम् ? अदुद्रुवत् । अत्र णिश्रीति चङन्तान्नात्मनेपदम् । ङिदंशे तदन्तविध्यभावे तु बोभूयत इत्यादौ 'सनाद्यन्ता –' इति धातुसंज्ञकाद् यङन्तादात्मनेपदं न स्यात् । ङित इत्यवोक्तौ यङो ङित्त्वेऽपि तदन्तस्य धातोर्ङित्त्वाभावादात्मनेपदं न स्यात् । स्वरितञित । स्वरितश्च ञ् च स्वरितञौ, तौ इतौ यस्य तस्मादिति बहुव्रीहिः । इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । तदाह स्वरितेतो ञितश्चेति । धातोरित्यनन्तरं लस्य स्थान इति शेषः । कर्तारमभिप्रैति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम् । कर्मण्यण् । तदाह कर्तृगामिनीति । एवं च 'होता याज्यया यजति, इत्यादौ यागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामित्वेन होतृगामित्वाभावाद् नात्मनेपदम् । तथा वेतनेन यज्ञदत्तः पचतीत्यत्रापि पाकफलस्य भोजनस्य पक्तृगामित्वाभावान्नात्मनेपदम् । दक्षिणादिलाभस्तु न फलम्, लोकतो वेदतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिः तस्यैवात्र क्रियाफलशब्देन विवक्षितत्वात् । कर्तृगामिफलकक्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः । आत्मनेपदं तु धात्वर्थफलस्य कर्तृगामित्वं द्योतयतीत्यलम् । शेषात्कर्तरि । 'अनुदात्तङित–' इति

तदन्तविधिरिह दुर्लभ इत्यत आह धातोरिति । लस्येति । नन्विहानुवृत्तेरभावादुभयमपि दुर्लभं 'भूवादयः' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तस्य धातव इत्यस्य विभक्तिविपरिणामात्कथंचिद्धातोरिति पदे लब्धेऽपि लस्येत्येतन्न लभ्यत इति चेत् । अत्राहुः—'इको झल्' इत्यत्र सना धातोरिवेहात्मनेपदेन लकारधात्वोराक्षेपो बोध्यः, तिङां लादेशत्वाल्लस्य च धातोर्विधानादिति । उपदेशे इति किम्, चुकुटिषति 'गाङ्कुटादिभ्य –' इति सन आतिदेशिकं ङित्त्वम् । धातोः किम्, चङङ्भ्यां माभूत्, अदुद्रुवत्, अवोचत् । ननु लावस्थायामेव वृतादिभ्यः 'स्यतासी–' इत्यादिना स्यप्रत्यये कृते व्यवधानादात्मनेपदपरस्मैपदरूपनियमाप्रवृत्तावपि लकारसामान्याश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात्स्यप्रत्ययात्पूर्वमेव लस्य तिबादिषु सत्सु पक्षे परस्मैपदं पक्षे चात्मनेपदं सिध्यत्येवेति 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति सूत्रे स्यग्रहणं व्यर्थं सत् तेनैव स्यग्रहणेन 'विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्' इति ज्ञापितम् । तेनानुदात्तेत्त्वाद्वर्तिष्य इत्येव नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदमपि पक्षे भवति । तथा च विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वाच्चङङोर्न दोषो विकरणात्प्रागेव परस्मैपदप्रवृत्तेरिति चेत् । सत्यम्, स्यग्रहणं विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चङङोर्दोषः स्यादेव। अयं च पक्षः 'शदेः शितः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टः । किं च तदन्तविलाभार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकम्, तत्फलं तु 'धातोरेकाच–' इत्यादिना यङि बोभूयते । ऋतेरीयङि ऋतीयते । शेते ह्नुते इत्यत्र तु व्यपदेशिवद्भावेन ङिदन्तत्वम् । 'नमोवरिवश्चित्रङः –' इति क्यचि चित्रीयते इत्येतत्कथमिति चेत्, अत्राहुः—अवयवेऽचरितार्थो ङकारः क्यजन्तस्य विशेषणं भवति । तथा च समुदायानुबन्धो ङकार इति व्यपदेशिवद्भावेनैव ङिदन्तत्वं बोध्यमिति । स्वरितञित । पूर्ववदिच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । कर्तारमभिप्रैति

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातो कर्तरि परस्मैपद स्यात् । २१६० **तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा** । (१-४-१०१) तिङ उभयो पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्सज्ञा स्यु । २१६१ **तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश** । (१--४--१०२) लब्धप्रथमादिसज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेक-

---

'स्वरितञित-' इति चोक्ताद् आत्मनेपदविषयादन्य शेष, तदाह **आत्मनेपदनिमित्तहीनादिति** । अनेन भूधातो कर्तरि लस्य परस्मैपद सिद्धम् । तत्र तिबादिनवके युगपत् पर्यायेण एकद्वित्रादिकतिपयरूपेण वा प्राप्ते 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम' 'अस्मद्युत्तम' 'शेषे प्रथम' इति व्यवस्था वक्ष्यन् प्रथमादिसज्ञा तावदाह **तिङस्त्रीणि त्रीणि** । तिङ षट् त्रिका, सज्ञास्तु तिस्र इति यथासख्यासम्भवादेकैकस्य त्रिकस्य तिसृषु सज्ञासु प्राप्तास्वाह **तिङ उभयो पदयोरिति** । 'ल परस्मैपदम्' इत्यत परस्मैपदमिति, 'तङानावात्मनेपदम्' इत्यत आत्मनेपदमिति चानुवृत्त षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । ततश्च परस्मैपदात्मनेपदयोरुभयोरपि प्रत्येक त्रयस्त्रिका सन्तीति यथासख्य प्रथमादिसज्ञा प्रवर्तन्त इति भाव । प्रथमादिषु पुरुषसज्ञा तु प्राचीनाचार्यशास्त्रसिद्धेति बोध्यम् । अथ प्रथमादिपुरुषेषु एकैकस्मिन् पुरुषे प्रत्ययत्रिकात्मके युगपत् पर्यायेण वा एकैकप्रत्यये प्राप्ते 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति व्यवस्थार्थमेकवचनादिसज्ञामाह **तान्येक** । तच्छब्देन पूर्वसूत्रोपात्तानि प्रथममध्यमोत्तमाख्यानि तिङस्त्रीणि त्रीणि परामृश्यन्ते, तदाह **लब्ध**

गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम्, कमण्यण् । **धातोरिति** । धातोर्लस्येत्यर्थ । लकारधात्वोराक्षेप-पूर्ववद्बोध्य । **तिङस्त्रीणि त्रीणि** । तिङ षट् त्रिका सज्ञास्तु तिस्र इति यथासख्य न प्राप्नोतीत्यत आह **उभयोरिति** । परस्मैपदमात्मनेपदमिति चानुवर्तते । तेन पदद्वये प्रत्येक त्रयस्त्रिका इति यथासख्य सज्ञा प्रवर्तन्त इति भाव । ननु प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमो, मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमावित्येव कृतैकशेषाणा प्रथमादीना प्रथमौ च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति द्वन्द्वेऽभ्युपगते त्रिकद्वयस्य त्रिकद्वयस्य यथासख्य प्रथममध्यमोत्तमसज्ञा स्युर्न त्वेकैकस्येति । एव 'णलुत्तमो वा' इति सूत्र विरुध्येत णल उत्तमसज्ञकत्वालाभात् ततश्च प्रथममध्यमोत्तमा इत्यत्र कृतद्वन्द्वाना प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्चेत्येकशेष आश्रीयताम्, तथा हि सति सज्ञा अपि षडिति परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तिक्लेश विनैवेष्टसिद्धिरिति चेन् । मैवम्, एकशेषाश्रयणे गौरवाद्वैयर्थ्याच्च त्वयापि परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव । अन्यथा शतृक्वस्वो सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसज्ञया बाध्येत । ततश्च क्राम्यति क्रामतीत्यादौ 'क्रम परस्मैपदेषु' इति दीर्घो न स्यात् । आक्रामन्नित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । यदि तु 'परस्मैपदानाम्-' इति विहितस्य णलो 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वविकल्पविधानाज्ज्ञापकात्परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसज्ञया न बाध्येत इति ब्रूषे, तर्हि सुतरा प्रतिपत्तिगौरवम् । **तान्येकवचन** । तानीत्यस्य व्याख्यान तु लब्धेत्यादि । अन्यथैकसज्ञाधिकारात्प्रथमादिसज्ञानामेकवचनादिसज्ञाना च पर्याय स्यात् । इष्टापत्तौ तु अत्तेर्लोटो 'मेनि' इति रूपे एकत्वविवक्षायामुत्तमसज्ञाभावाद् 'आडुत्तमस्य-' इत्यस्या-

वचनादिसंज्ञानि स्यु । २१६२ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । (१—४—१०५) तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्याने प्रयुज्यमानेऽपि मध्यम स्यात् । २१६२ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च । (१—४—१०६) मन्यधातुरुपपद यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति

प्रथमादिसंज्ञानीति । एकश इत्यस्य विवरण प्रत्येकमिति 'सख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शसिति भाव । युष्मदि । उपोच्चारित पदमुपपदम् । युष्मदि समीपोच्चारिते सतीत्यर्थं । समानमेकमधिकरण वाच्य यस्येति विग्रह । सामानाधिकरण्य च युष्मदस्तिङ स्थानीभूतलकारेण विवक्षितम् । 'ल परस्मैपदम्' इत्यतस्तदनुवृत्ते । तथा च फलितमाह तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदीति । स्थान प्रसङ्ग अस्यास्तीति स्थानो, तस्मिन् प्रसक्ते सतीत्यर्थं । प्रसङ्गश्च तदर्थावगतौ सत्या वक्त्रा अप्रयोग एव भवति । तथा च स्थानिनोत्यनेन उपपदभूते युष्मदि प्रयाग विना स्वार्थं बोधयति सतीत्यथ पर्यवस्यति, तदाह अप्रयुज्यमान इति । स्थानिनीत्यनुक्तौ युष्मद्युपपदे प्रयुज्यमान एव मध्यम स्यात् । ततश्च राम पाहोत्यादो अव्याप्ति स्यात् । अपिना लब्धमाह प्रयुज्यमानेऽपीति । 'युष्मद्युपपदे स्थानिनि' इत्येवोक्तौ राम त्व पाहीत्यादौ युष्मत्प्रयोगे मध्यमा न स्यात् । अतोऽपिग्रहणमिति भाव । अत्व त्व सपद्यत इत्यत्र तु न मध्यमपुरुष तत्र युष्मच्छब्दस्य गौणत्वात् । भवानागच्छतीत्यादौ भवच्छब्दयोगे तु न मध्यमपुरुष, युष्मच्छब्दस्य सबोध्यैकविषयत्वात्, भवच्छब्दस्य तु स्वभावेन सबोध्यासबोध्यसाधारणत्वादित्यलम् । प्रहासे च । वाक्यद्वयमिद सूत्रम् । 'प्रहासे च मन्योपपदे' इति प्रथम वाक्यम् । 'मध्यम' इत्यनुवतते । मनधातु श्यन्विकरण उपपद यस्येति बहुव्रीहि । मन्यपदश्रवणबलाद् धाताविति विशेष्य लभ्यते, तदाह मन्यधातुरित्यादिना । तस्मिन् प्रकृतिभूते सतीति । तस्माद्धातोर्लस्य स्थाने इत्यर्थं ।

प्रवृत्त्या आन्नीत्यादिप्रयोगोऽपि साधु स्यादिति भाव । प्रत्येकमिति । यत्तु प्राचा एकैकशं इत्युक्त तदयुक्तम् । शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विर्वचनायोगात्, येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवाद शसिति सिद्धान्तात् । तथा 'सुप' इति सूत्रेऽप्येकैकश इति प्राचोक्तमेव । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् । अन्ये तु एकैकमेवैकैकश स्वार्थे शस्, न त्वत्र वीप्सायाम् । न च स्वार्थे य शस् स आकरग्रन्थान्नावगम्यत इति वाच्यम्, एका कपिलामेकैकश सहस्रकृत्वो दत्त्वेति भाष्यात् शसन्तस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापि शसोऽवगम्यमानत्वात् ततश्चैकैकश इति प्राचोक्तमयुक्तमिति यदुक्त तदेवायुक्तमित्याहु । युष्मदि । समानाधिकरण इत्यस्य व्याख्यानं तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताना शब्दानामेकस्मिन्नथ वृत्ति सामानाधिकरण्यम् स्थानिनीत्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्यमान इति । समानाधिकरणे किम्, त्वा पश्यति, त्वया क्रियते, तुभ्य ददाति प्रहासे । मन्योपपद इति सप्तम्यन्तस्यानुगुणत्वेन व्याचष्टे तस्मिन्प्रकृतिभूते सतीति । तस्माद्धातोर्लस्य स्थान

मध्यम स्यात्परिहासे गम्यमाने । मन्यतेस्तूत्तम स्यात्स चैकार्थस्य वाचक स्यात् । २११६ अस्मद्युत्तम । (१—४—१०७) तथाभूतेऽस्मद्युत्तम स्यात् । २१६५ शेषे प्रथम । (१—४—१०८) मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथम स्यात् । भू १ सत्तायाम् । कर्तृविवक्षाया भू ति इति स्थिते । २१६६ तिङ्शित्सार्वधातुकम् । (३—४—११३) तिङ शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्सज्ञा स्यु । २१६७ कर्तरि शप् । (३—१—६८) कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातो शप् स्यात् । शपावितौ । २१६८ सार्वधातुकार्धधातुयो । (७—३—८४)

मध्यम स्यादिति । 'अस्मद्युपपदे–' इति शेष । अस्मद्युत्तम इत्युत्तरसूत्रात्तदनुवृत्ते । एव च उत्तमपुरुषापवादोऽय मध्यमविधि । 'मन्यतेरुत्तम एकवच्च' इति द्वितीयं वाक्यम् तद्व्याचष्टे मन्यतेस्तूत्तम स्यादिति । 'युष्मद्युपपदे' इति शेष, पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्ते । स चेति । स मन्यतेरुत्तमपुरुषो द्वित्वबहुत्वयोरपि एकवचन लभते इत्यर्थ । मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासार्थमिदम् । एतत्सर्वमनुपदमेवोदाहरणे स्पष्टीभविष्यति । अस्मद्युत्तम तथाभूत इति । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थ । शेषे । उक्तान्मध्यमोत्तमविषयादन्य शेष, तदाह मध्यमोत्तमयोरविषय इति । त्वम् अह च पचाव इत्यत्र तु परत्वादुत्तमपुरुष एव । न तु मध्यम । देवदत्तस्त्व च पचथ इत्यत्रापि न प्रथमपुरुष । युष्मदस्सत्त्वेन शेषत्वाभावादित्यलम् । भू सत्तायामिति । वर्तत इति शेष । भ्वादिगणे प्रथमो धातुरयम् । तत्र भू इत्येव गणे पाठ । अर्थनिर्देशस्त्वाधुनिक इति वक्ष्यते । यद्यपि सत्ता जाति, न क्रिया तथापि आत्मधारण सत्तेत्युच्यते । स्वरूपेणावस्थानमिति यावत् । कर्तृविवक्षायामिति । वर्तमानसत्तावृत्तेर्भूधातो कर्तरि लटि आत्मनेपदनिमित्तहीनतया परस्मैपदे तिबादिनवके तत्रापि युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमपुरुषत्रिके तत्रापि कर्तुरेकत्वविवक्षाया तिपि सति, भू ति इति स्थिते प्रक्रियां वक्ष्यत इत्यर्थ । तत्र सार्वधातुककार्यं वक्ष्यन् सार्वधातुकसज्ञामाह तिङशित् । 'धातो' इत्यधिकृतम्, तदाह धात्वधिकारोक्ता इति । तेन हरीनित्यत्र शस सार्वधातुकत्वं न । अन्यथा 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति शस सार्वधातुकत्वात् सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे 'घ्डिति' इति गुण स्यात् । कर्तरि शप् । 'सार्वधातुके यक्' इत्यस्मात् सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । 'धातुरेकाचो हलादे –' इत्यस्माद्धातोरिरिति । तदाह कर्त्रर्थे इत्यादिना । तिङि परे धातोर्विहिताना प्रत्ययाना शबादीना विकरणसज्ञा प्राचीनाचार्यसिद्धा । शपाविताविति । शकारपकारौ 'लशक्वतद्धिते' इति 'हलन्त्यम्'

इत्यर्थ । तथाभूत इति । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चेत्यर्थ । तिङशित् । धात्वधिकारोक्ता इति किम्, हरीन् । शस 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वे 'घ्डिति' इति गुण स्यात्, लिह श्रिय इत्यादिशसन्तेषु 'सार्वधातुके यक्' इति यक् च स्यात् । केचित्तु वारिणीत्यत्र मुमि कृतेऽपि लघूपधगुण स्यादित्याहु । तन्न, क्ङितीति निषेधात्, इगन्तत्वप्रयुक्तस्य नुमो गुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च । कर्तरि शप् । 'सार्वधातुके यक्' इत्यत सार्वधातुक इत्यनुवर्तते, 'धातो-

अनयो परयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुण स्यात् । अवादेश भवति । भवत ।
२१६९ झोऽन्त । (७—१—३) प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेश स्यात् । 'अतो

इति चेत्संज्ञकावित्यर्थ । ततश्च शपि शकारपकारयो लोपे अकारमात्र शिष्यत इत्यर्थ । भू अ ति इति स्थिते **सार्वधातुकार्ध** । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया 'इक' इत्युपस्थिते 'अङ्गस्य' इत्यविकृत विशेष्यते । तदन्तविधि । 'मिदेर्गुण' इत्यस्माद् 'गुण' इत्यनुवर्तते, तदाह **अनयोरित्यादिना** । तथा च ऊकारस्य गुण ओकार । **अवादेश इति** । ओकारस्येति शेष । तथा च परिनिष्ठित रूपमाह **भवतीति** । **भवत इति** । कर्तृद्वित्वविवक्षाया भूधातोर्लट तसादेशे शपि गुणे अवादेशे सकारस्य रुत्वविसर्गाविति भाव । कर्तृबहुत्वाविवक्षाया भूधातोर्लटो झि इत्यादेशे शपि गुणे अवादेशे च कृते **झोऽन्त** । झ अन्त इति च्छेद । झ इति षष्ठ्यन्तम् । आदेशे तकाराद् अकार उच्चारणार्थ । 'आयनेयी–' इति सूत्रात् प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते, न त्वादिग्रहणमपि, अस्वरितत्वात् । अनुवृत्त च प्रत्ययग्रहणमवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते, तदाह **प्रत्ययावयवस्येति** । **झस्य** । झकारस्येत्यर्थ । **अन्तादेश स्यादिति** । अन्त इत्ययमादेश स्यादित्यर्थ । 'प्रत्ययावयवस्य' इति किम् ? उज्झिता । अत्र धात्ववयवस्य झकारस्य न भवति । आदिग्रहणानुवृत्तौ तु शयान्तै इति न सिध्यति । अन्तादेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वाल्लेटोऽडाटावित्याटि कृते झकारस्य प्रत्ययादित्वाभावाद् इति भाष्ये स्पष्टम् । एव च भव झि इत्यत्र झकारस्य अन्त् इत्यादेशे, भव अन्ति इति स्थिते, 'अतो गुणे' इति द्वयोरकारयो सवर्णदीर्घापवादे पररूपे कृते, भवन्तीति रूपमित्यर्थ । अन्तादेशे प्रथमाकारोच्चारण तु लुग्विकरणे द्विषन्तीत्यादौ अकार

रेकाच –' इति सूत्राद्धातोरिति च, तदाह **कर्त्रर्थ इत्यादि झोऽन्त** । तकारदकार उच्चारणार्थ 'आयनेयीनी–' इति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते न त्वादिग्रहणम्, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । तस्याप्यनुवृत्तौ तु शयान्ते इति न सिध्येत् । शीडो 'लेटोऽडाटौ' इत्यन्तरङ्गत्वादन्तादेशात्प्रागाटि कृते झस्यादित्वाभावात्, तदेतदाह **प्रत्ययावयवस्येति** । प्राचा तु प्रत्ययादेर्झस्येत्युक्त तदनेन प्रत्युक्त । इह मनोरमायामादिग्रहण निवृत्तमित्युक्तम्, तदापातत, अन्यत्राप्रवृत्तस्यादिग्रहणस्य निवृत्तत्वयोगात्, निवृत्तमित्यस्याननुवृत्तमित्यर्थे इति वा कथचिद्व्याख्येयम् । यत्तु प्रत्ययादेरिति ग्रन्थसमर्थनाय व्याचक्षते–अडागमे कृते तत्सहितोऽपि प्रत्ययोऽस्तु नाम, न तु तत्सहित एव प्रत्यय इति नियमोऽस्तीति । तन्न, अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात् । अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादीनामिडागमापत्ते । ननु अङ्गात्परस्य प्रत्ययस्येटा यासुडन्त तु नाङ्गमिति चेत् । न, आगमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वमिति वदता मते भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणान्तस्येव तदादिग्रहणबलेन यासुडन्तस्याप्यङ्गताया दुर्वारत्वात् । किं च लविषीयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्सीयुटि कृते लिङ स्थाने इट् तस्यागमेनादित्वविघाताप्रत्ययाद्युदात्तत्व न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य प्रत्ययस्वरे कर्तव्ये आगमा अविद्यमानवदित्यतिदेश 'आद्युदात्तश्च' इति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृत । न चैतत्केवलस्यापि प्रत्ययत्वे युज्यते, न च तन्मते आगमसहितस्यापि प्रत्ययत्वादिकारस्याप्युदात्त स्यात्, तद्वारणाय

गुणे' (सू १९१)। भवति। भवसि भवथ भवथ। २१७० अतो दीर्घो यञि। (७-३-१०१) अदन्तस्याङ्गस्य दीर्घं स्याद्यञादौ सार्वधातुके परे। भवामि भवाव भवाम। स भवति। तौ भवत। ते भवन्ति। त्वं भवसि। युवां भवथ। यूयं भवथ। अहं भवामि। आवां भवाव। वयं भवाम। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः। एतमेतं वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे इत्यादि। भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे। मन्यसे, मन्येथे, मन्यध्वे इत्यादिरर्थः। 'युष्मद्युपपदे-' (सू २१६२) इत्याद्यनुवर्तने। तेनेह न—

श्रवणार्थम्। **भवसीति**। मध्यमपुरुषैकवचने सिपि शपि गुणे अवादेशे रूपम्। **भवथ इति**। मध्यमपुरुषद्विवचने थसि शपि गुणे अवादेशे रुत्वविसर्गयोश्च रूपम्। 'न विभक्तौ तुस्माः' इति सस्य नेत्त्वम्। **भवथेति**। मध्यमपुरुषबहुवचने थादेशे शपि गुणे अवादेशे रूपम्। उत्तमपुरुषैकवचनेऽपि शपि गुणे अवादेशे भव मि इति स्थिते **अतो दीर्घो यञि**। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् अता विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'तुरुस्तुशम्यमः-' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तं यञा विशेष्यते। तदादिविधिः। तदाह **अदन्तस्येत्यादिना**। **भवामीति**। न च भूधातोर्विहितलादेशं प्रति भूधातुरेवाङ्गम्, न तु भवेति विकरणान्तमिति वाच्यम्। 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इत्यत्र तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्यापि अङ्गत्वात्। **भवाव भवाम इति**। लस्य वसि मसि च शपि गुणे अवादेशे अतो दीर्घे रुत्वे विसर्गे च रूपे। न विभक्ताविति सस्य नेत्त्वम्। अथ प्रथममध्यमोत्तमपुरुषव्यवस्थामुक्तां स्मारयितुमाह **स भवतीत्यादि**। अथ 'प्रहासे च-' इति सूत्रस्योदाहरति **एहीति**। सर्वेषु भुक्तवत्सु भोक्तुमागतं जामातरं प्रति परिहासाय प्रवृत्तमिदं वाक्यम्। भो जामातः, एहि आगच्छ, ओदनं भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे, नैतद्युक्तमित्यर्थः। कुत इत्यत आह **भुक्तः सोऽतिथिभिरिति**। स ओदनः अतिथिभिर्भक्षित इत्यर्थः। अत्र भुजेरुत्तमपुरुषे प्राप्ते

प्रत्ययस्वरे कर्तव्य इत्यादिग्रन्थः स्वीकर्तव्य एवेति नास्त्येवाकरग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, 'आगमा अनुदात्ताः' इति विशेषवचनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक्। **झस्येति**। झकारादकार उच्चारणार्थः। **अतो गुण इति**। 'अतो दीर्घो यञि' इति तु न प्रवर्तते, स्थान्यलादेशविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः। **अतो दीर्घो**। 'तुरुस्तुशम्यमः-' इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते सार्वधातुके किम्, केशव, अङ्गना। अत आत् इति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा स्यादित्येवमर्थम्। अन्यथाऽपाक्षीरोदनं देवदत्त, ननु पचामि भोरित्यत्रानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतः स्यात्। केचित्तु—अत आदिति सुवचम्, तपरकरणसामर्थ्याद् विकारानिवृत्तिर्भवेदिति प्लुतस्यापि प्रसङ्गात्, उदात्तस्थाने उदात्त आकारः अनुदात्तस्थानेऽनुदात्त आकार इत्यादि तु 'स्थानेऽन्तरतम' इत्यनेनैव सिद्धम्। अतएव 'वृषाकप्यग्नि-' इति सूत्रे वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त एक एवोदात्तत्वं प्रयोजयति, अग्न्यादिषु तु 'स्थानेऽन्तरतम' इत्येव सिद्धमिति मनोरमादावुक्तम्। ततश्च प्रयोजनाभावात्तपरकरणमननि विध्यर्थमिति नाशङ्कनीयमेव। यदि तु 'हल्ङ्याब्भ्यः -' इत्यत्र आ

एतु भवान्मन्यते ओदन भोक्ष्य इति भुक्त सोऽतिथिभि । 'प्रहासे' किम्— यथार्थकथने मा भूत्। एहि मन्यसे ओदन भोक्ष्य इति भुक्त सोऽतिथिभि । २१७१ **परोक्षे लिट्** । (३—२—११५) भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेधातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादय । २१७२ **लिट् च** । (३—४—११५) लिडादेशस्तिडार्धधातुकसज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसज्ञ । शबादयो न। २१७३

मध्यम पुरुष । मन्यतेस्तु मध्यमपुरुषे प्राप्ते उत्तम पुरुष । **एत एत वेति** । हे जामातरौ आगच्छतम् ओदन भोक्ष्यावह इति मन्येथे इति, भो जामातर ओदन भोक्ष्यामह इति मन्यध्वे इति चार्थं । अत्रोभयत्रापि भुजेरुत्तमे प्राप्ते मध्यम । मन्यतेस्तु मध्यमे प्राप्ते उत्तम । द्वित्वबहुत्वयोरेकवचन । **इत्यादीति** । एहि एत एत वा मन्ये जल पास्यसि पास्यथ इत्यादिसग्रह । मन्ये इत्युत्तमपुरुषैकवचनान्त व्याचष्टे **मन्यस इत्यादिना** । **अनुवर्तत इति** । 'प्रहासे च' इति सूत्र इति शेष । **एतु भवानिति** । युष्मद्भवतो पर्यायत्वाभावस्यानुपदमेवोक्तत्वादिति भाव । इति लट् प्रक्रिया। **परोक्षे लिट्** । 'अनद्यतने लङ्' इत्यस्मादनद्यतन इत्यनुवर्तते । 'भूते' इत्यधिकृतम् । परोक्षत्व धात्वर्थविशेषणम् । तदाह **भूतानद्यतनेत्यादिना** । अतीतरात्रेरन्त्ययामेन आगामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवस अद्यतन इति लुङ्सूत्रभाष्ये कैयटे स्थितम् । परोक्षत्वं तु वर्षशतवृत्तत्वमित्येके । वर्षसहस्रवृत्तत्वमित्यपरे । द्व्यहवृत्तत्व त्र्यहवृत्तत्व चेत्यन्ये । कुड्यकटाद्यन्तरितत्वमितीतरे । एते पक्षा भाष्ये स्थिता । तत्र प्रयोक्तुरिन्द्रियागोचरत्व परोक्षत्वमित्येव सर्वसम्मतमित्यलम् । **लस्य तिबादय इति** । तिबादिनवकमित्यर्थ । **लिट् च** । लिडिति लुप्तस्थानषष्ठ्यन्तम् । 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इत्यस्मात् तिङित्यनुवतते । 'आर्धधातुक शेष' इत्यस्मादार्धधातुकमिति । तदाह । **लिडादेशस्तिङिति** । एकसज्ञाधिकारबहि-

---

आबिति वदत आ इत्यत्र आ आ इति प्रश्लेष क्रियते तदा तपरकरण विनापीष्टसिद्धिरित्याहु 'प्रहासे च–' इति सूत्रस्योदाहरणमाह **एहि मन्य इति** । ओदन भोक्ष्य इति त्व मन्यस इत्यर्थ । **एत एत वेति** । एत मन्ये ओदन भोक्ष्येथे, एत मन्ये ओदन भोक्ष्यध्वे इत्यन्वय । भोक्ष्यावहे इति युवा मन्येथे, भोक्ष्यामह इति यूय मन्यध्वे इति क्रमेणार्थं । **परोक्षे लिट्** । यद्यप्यधिश्रयणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षैव । उक्त हि भाष्ये 'क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता दिदर्शयितुमिति, तथापि तदनुकूलशक्तिमता व्यापाराविष्टाना साधनाना पारोक्ष्यमिह विवक्षितम्, तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेऽपि लिङ् भवत्येव, अय पपाच त्व पेचिथ । ननु क्रियाशब्दावाच्यधिश्रयणाध श्रयणादिव्यापाराणा युगपत्प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि क्रमश प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति, यत्र तु क्रमशोऽपि प्रत्यक्षविषयत्वं नास्ति तत्र हि पाराक्ष्य क्रियाया । ततश्च लिड्डुत्तमपुरुषो दुर्लभ इति चेत् । अत्राहु —स्वव्यापारस्यापि वर्तमानतादशाया व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिसधाने तत कार्येणानुमितौ भवत्येव—'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्' इतिवदिति । **लिट च** । **आर्धधातुकसज्ञ एवेति** । 'लड शाकटायनस्य—'

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः । (३—४—८२) लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते । २१७४ **भुवो वुग्लुङ्लिटोः ।** (६—४—८८) भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्

भूतत्वात् सार्वधातुकसंज्ञाया अपि समावेशे प्राप्ते आह **आर्धधातुकसंज्ञ एवेति** । 'लङः शाकटायनस्यैव' इति सूत्रादेवकारानुवृत्तेरिति भावः । **तेनेति** । सार्वधातुकत्वाभावेन तन्निमित्ताः शप्श्यन्नादयो न भवन्तीत्यर्थः । **परस्मैपदानाम्** । 'लिटस्तझयो–' इत्यस्माद् लिट इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह **लिटस्तिबादीनामिति** । **णलादय इति** । णल्, अतुस्, उस्, थल्, अथुस्, अ, णल्, व, म, इत्येते नव यथासंख्यं स्युरित्यर्थः । तत्र तिपो णल् सर्वादेशः । न च णकारलकारयोः 'चुटू' इति 'हलन्त्यम्' इति च इत्संज्ञकत्वाल्लोपे कथमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् सर्वादेशत्वात्प्राग् णलः प्रत्ययत्वाभावेन 'चुटू' इत्यस्याप्रवृत्तेः । णित्त्वं जुहावेत्यादौ वृद्ध्यर्थम् । लित्त्वं तु लित्स्वरार्थम् । ननु मध्यमपुरुषबहुवचनथस्य विधीयमानः अकारः 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य स्यात् । अकारस्य अकारविधिस्तु यथासंख्यापादनार्थं इति चेत्, सत्यम् । द्वयोरकारयोः पररूपेण अ इति सूत्रे निर्देशादनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । न च अतुसादीनामादेशत्वात् पूर्वं विभक्तित्वाभावेन 'न विभक्तौ–' इति निषेधाभावात् सकारस्येत्त्वं दुर्वारमिति वाच्यम्, सकारादुपरि सकारान्तरस्य संयोगान्तलोपेन लुप्ततया श्रूयमाणसकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावादित्यलम् । **भुवोवुक्** । **अचीति** । 'अचि श्नुधातु–' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अचि' इति किम् ? अभूत् । ननु णलि परत्वाद् वुकं बाधित्वा 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः स्यात् । बभूविथेत्यत्र तु 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः स्यादित्यत आह **नित्यत्वादिति** । कृतयोरपि गुणवृद्ध्योरेकदेशविकृतन्यायात् वुक् प्रवर्तते । अकृतयोरपि प्रवर्तते । ततश्च

इति सूत्रादेवकारोऽनुवर्तत इति भावः । **परस्मैपदानाम्** । अत्र थशब्दस्याकारो विधीयमानोऽन्तस्य प्राप्नोति । न चाकारस्याकारविधौ निरर्थकत्वमिति वाच्यम्, यथासंख्यसंपादनेन कृतार्थत्वात् । अत्राहुः —धातोरित्यधिकाराद् 'आदेः परस्य' इति व्यञ्जनमात्रस्य कृते, द्वयोः 'अतो गुणे' इति पररूपम् । यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशस्तथा चानेकाल्त्वात्सर्वादेशे सिद्धमिष्टमिति । ननु सुबन्तानामेव द्वन्द्वस्तत्र त्वकारद्वयकल्पनायां सवर्णदीर्घ एव स्यादिति चेत् । मैवम्, आदेशानां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् थशब्दस्य विधीयमानमकारद्वयं प्रत्येकमर्थवन्न भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेन 'अतो गुणे' इति पररूपस्यैव प्रवृत्तेः । **भुवो वुक्** । 'अचि श्नुधातु–' इति सूत्रादचीत्यनुवर्तते तदाह **लुङलिटोरचीति** । अचीति किम्, अभूत्, अभूः इत्यत्र वुकि सति 'लोपो व्योः—' इति लोपं बाधित्वा परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः स्यात् । ननु हल्ङ्यादिलोपादन्तरङ्गत्वाद् 'लोपो व्योः–' इति लोप एव भविष्यति । तथा च मव्यतेर्यङ्लुगन्ताल्लङि तिप्सिपोः अमामत् अमोमः इत्यत्र व्योर्लोप एव माधवादिभिः स्वीकृतः । एवं चाज्ग्रहणम् 'ऊदुपधाया–' इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमिहाप्युपरञ्जकतया वृत्तिकारादिभिर्योजितम्, न त्वावश्यकतयेत्येव निष्कर्ष उचित इति चेत् । अत्राहुः —

वुग्गुणवृद्धी बाधते। २१७५ एकाचो द्वे प्रथमस्य। (६—१—१) २१७६ अजादेर्द्वितीयस्य। (६—१—२) इत्यधिकृत्य। २१७७ लिटि धातोरनभ्यासस्य। (६—१—८) लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाच प्रथमस्य द्वे स्त, आदिभूतादच परस्य तु द्वितीयस्य। भूव् भूव् अ इति स्थिते। २१७८

'कृताकृतप्रसङ्गी यो विधि स नित्य' इति न्यायेन वुक् नित्य सन्, गुणवृद्धी बाधत इत्यर्थं। वुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थं। किस्वादन्तावयव। भूव् अ इति स्थिते। एकाच। अजादे। इत्यधिकृत्येति। षष्ठाध्यायारम्भे द्वे इमे सूत्रे। ते च न विधायके, अतिप्रसङ्गात्। किन्तु 'ष्यङ सम्प्रसारणम्' इत्यत प्राग् अनुवर्तेते एवेति भाव। लिटि धातो। 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यधिकृतम्। धातोरित्यवयवषष्ठी तदाह धात्ववयवस्येति। एकाच इति प्रथमस्येति च धात्ववयवस्य विशेषणम्। एक अच् यस्येति तद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहि। तथा च लिटि परे अभ्यासभिन्नस्यैकाच्कस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य द्वे उच्चारणे स्त इत्यर्थं। एकाच इत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे तु पपाचेत्यादि न सिध्येदिति भाष्ये स्पष्टम्। 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यप्यधिकृतम्। तत्राचासावादिश्च अजादि, तस्मादिति कर्मधारयात् पञ्चमी, तदाह आदिभूतादच परस्य तु द्वितीयस्येति। एकाच इति शेष। अजादिधात्ववयवस्य एकाचश्चेद् द्वित्वम्, तर्हि द्वितीयस्यैवैकाचो द्वित्वम्, नतु प्रथमस्येति यावत्। अत्र द्वे इत्यनन्तरमुच्चारणे इत्यध्याहृत्यैकाच प्रथमस्येति कृद्योगलक्षणषष्ठी चाश्रित्य द्वि प्रयोग एवात्र विधीयते। न स्थानषष्ठीमाश्रित्यादेशपक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम्। 'आदेशप्रत्यययो' इति सूत्रभाष्येऽपि द्वि प्रयोगपक्ष एवोक्त। तदिह विस्तरभयान्न लिखितम्। पपाच इयायेत्यादौ प्रथमत्वमेकाच्कत्व च व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम्। अजादेरिति बहुव्रीह्याश्रयणे तु इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयितुमिच्छति इन्दिद्रीयिषतीत्यादौ 'न न्द्रा सयोगादय' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधश्च स्यात्, तत्राजादेरित्यनुवृत्ते। 'धातो' इति किम्? तदभावे हि लिटि

'भुवो वुक्—' इत्यस्याङ्गत्वाद्वह्वपेक्षत्वेन हल्ङ्यादिलोपस्येव वुकोऽपि बहिरङ्गतया असिद्धत्वे सति वलि लोपस्य प्राप्तेरेवाभावादज्ग्रहणमिहार्थमपीत्येव युक्तमिति। अय च शङ्काग्रन्थ समाधानग्रन्थश्च मनोरमाया स्थित। अत्र नव्या —मव्यतेर्यङ्लुगन्त एव नास्ति अमामदित्यादि रूप तु दूरादपास्तमेव, यकारपकारान्तानामूठ्भाविना यङ्लुग् नास्तीति 'छ्वो शूड—' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्, कैयटेन च स्पष्टीकृतम्। इद च छ्वोरिति यत्रोठ् तद्विषयक 'ज्वरत्वर—' इत्यूठ्भाविनो स्त्रिविमव्योस्तु यङलुगस्त्येवेति न्याय्य माधवादिसमत च। 'मव्य बन्धने' अय यान्त ऊठ्भावीति मूले वक्ष्यमाणत्वात्। तथा च तद्ग्रन्थेन सहात्रत्यमनोरमाग्रन्थो विरुध्यत इत्याहु। यदि तु मवतेर्यङ्लुगन्तादिति मनोरमाया पठ्येत तदा तत्र पूर्वापरग्रन्थविरोधो नास्तीति दिक्। अजादेरिति। यदि बहुव्रीहे षष्ठी तदा इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति, इन्द्रीयितुमिच्छति इन्दिद्रीयिषति इत्यत्र दकारस्य 'न न्द्रा —' इति द्वित्वनिषेध स्यात्, किन्तु अचासावादिश्चाजादिस्तस्मादिति कर्मधारयादेषा पञ्चमी, तदाह आदिभूतादच

पूर्वोऽभ्यास । (६—१—४) अत्र ये द्वे विहिते तयो पूर्वोऽभ्याससज्ञ स्यात् । २१७९ हलादि शेष । (७—४—६०) अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोप । २१८० ह्रस्व । (७—४—५९) अभ्यासस्याचो

परे य प्रथम एकाच् तस्य द्वे इत्यर्थ स्यात् । एव सति पपाचेत्यादावेव स्यात् । न तु जजागारेत्यादाविति भाष्ये स्पष्टम् । न च पपाचेत्यादौ 'लिटि धातो —' इति द्वित्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्द्वित्वस्याप्रसक्तेरनभ्यासग्रहण व्यर्थमिति वाच्यम्, यङन्तात् 'सन्यङो' इति यङ्निमित्तकद्वित्वविशिष्टात् सनि सन्निमित्तकद्वित्वनिवृत्तये सन्नन्तात् 'सन्यङो' इति कृतद्वित्वाण्णिचि लुङि चङि कृते 'चङि' इति द्वित्वनिवृत्तये चानभ्यासग्रहणस्यावश्यकत्वात् । भाष्ये तु 'कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्' इत्यादौ नुधातोर्यङन्तात् 'सन्यङो' इति कृतद्विवाद् नोनूय इत्यस्माद् लिटि 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इति मन्त्रपर्युदासादामभावे 'यस्य हल' इति एकारलोपे अतो लोपे तिपो णलि वृद्धावावादेशे नोनावेत्यत्र 'लिटि धातो —' इति द्वित्वनिवृत्तये अनभ्यासग्रहणमित्युक्त्वा 'अनभ्यासग्रहणमनर्थक छन्दसि वा वचनात्' इत्युक्तम् । यङन्तात् सनि सन्नन्ताण्णिचि चङि च प्रयोगो लोके नास्त्येवेति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । प्रकृते च भूव् अ इत्यत्र चत्वार एकाच । तत्र भू इति प्रथम, ऊव् इति द्वितीय, ऊ इति व्यपदेशिवद्भावेन तृतीय एकाच्, भूव् इति समुदायस्तु चतुर्थ । तत्र समुदाये द्विरुच्यमाने सर्वे अवयवा द्विरुच्यन्त इति भूव् इति समुदायस्यैव द्विर्वचनमिति भाष्ये स्पष्टम् । तदाह **भूव् भूव् अ इति स्थित इति** । अत्र भूव् इत्यस्य एकाचो धात्ववयवत्व प्रथमत्व च व्यपदेशिवत्त्वाद्बोध्यम् । **पूर्व** । **अत्रेति** । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति षाष्ठद्वित्वप्रकरण इत्यर्थ । तेन 'सर्वस्य द्वे' इत्यादिविहितस्य द्वित्वस्य न सग्रह । कस्य पूर्व इत्याकाङ्क्षाया द्वे इत्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणत 'सबध्यते, तदाह **ये द्वे विहिते तयोरिति** । **हलादि शेष** । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । शिष्यत इति शेष, कर्मणि घञ् । शिषधातुरितरनिवृत्तिपूर्वकावस्थितौ, तदाह **अभ्यासस्येत्यादिना** । **इति वलोप इति** । भूव् भूव् इत्यत्र अभ्यासवकारस्य लोप इत्यर्थ । भू भूव् अ इति स्थिते ह्रस्व । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यत अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । ह्रस्वश्रवणाद् 'अचश्च' इति परिभाषया अच

परस्य त्विति । **भूवभूव इति** । यद्यप्यत्र धात्ववयवत्व प्राथम्य च न सगच्छते, तथापि व्यपदेशिवद्भावेन तद्बोध्यम् । नन्विह चत्वार एकाचस्तत्रावयवास्त्रय, तत्र भूऊ ऊव् इति भूविति समुदायश्चतुर्थ, तथा चानियमेन यस्य कस्यचिद् द्वित्व स्यात् । मैवम्, समुदायस्यैकाच एव द्विर्वचनस्य न्याय्यत्वात्तस्मिन्हि द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुच्यन्त एव वृक्षचलनेन सर्वावयवचलनवत् । **अत्रेति** । एकाचो द्वे इति प्रकरणे । **हलादि** । अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशस्तेन आटतु आततुरित्यादौ तकारादिनिवृत्ति सिध्यति, क्वचिदभ्यासे आदेर्हल सत्त्वमाश्रित्य सर्वत्रानादेर्लोपविधानात् । **भवतेर** । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति सूत्रादभ्यासपदमनुवर्तते । अत्र प्राचोक्तम्—भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद् भावकर्मणोर्नात्वमिति, व्याख्यात च तत्पौत्रेण

ह्रस्व स्यात् । २१८१ भवतेर । (७—४—७३) भवतेरभ्यासोकारस्य अ. स्याल्लिटि । २१८२ अभ्यासे चर्च । (८—४—५४) अभ्यासे झला चर

इत्युपस्थितम्, तदाह अभ्यासस्याच इति । भुभूव् अ इति स्थितम् । यद्यपि 'भवतेर' इति वक्ष्यमाणाकारविधिनैव सिद्धमिदम्, तथापि लुलावेत्याद्यर्थमावश्यकमिदम् अत्रैव न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । भवतेर । 'भवते' 'अ' इति छेद । भवतेरिति श्तिपा निर्देश । भूधातोरित्यर्थ । 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इत्युक्ते । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'व्यथो लिटि' इत्यस्माद् लिटीति । भूधातोरभ्यासस्य भवन्नकार 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्योकारस्य भवति, तदाह अभ्यासोकारस्येति । नानर्थकेऽलोन्त्यविधि —' इति तु नेह प्रवर्तते । अनभ्यासविकार इत्युक्ते । भ भूव् अ इति स्थिते–अभ्यासे चर्च । 'झला जश् झशि' इत्यस्माद् झलामित्यनुवर्तते । चकारेण जश् समुच्चीयते, तदाह अभ्यासे झलामित्यादिना । झलश्चतुर्विंशति । तत्र शषसा शर । तेषामभ्यासे लोपो वक्ष्यते 'शर्पूर्वा खय' इति । हकारस्य त्वभ्यासे 'कुहोश्चु' इति चुत्व वक्ष्यते । एव च झलु झयो

कर्त्रर्थयो श्तिप्शपोर्निर्देशादित्यर्थ इति । तन्न, धातुनिर्देशमात्रे श्तिपो विधानात्, शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्य श्तिप शित्त्वसामर्थ्यादिवेह प्रवृत्ते, अन्यथा त्वदुक्तरीत्या 'उपसर्गात्सुनोतिसुवति–' इत्यादीनामपि भावकर्मणोरप्रवृत्तौ सर्वोपप्लव एव स्यात्, अपसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमेवाकरदृशाम् । प्रयुञ्जते च कर्मण्यप्यकार कवय 'तस्यातपत्रं बिभराबभूवे' 'विभावरीभिर्बिभराबभूविरे' इत्यादि । एतच्च प्रक्रियाप्रसादग्रन्थदूषण मनोरमाया स्थितम् । अत्र नव्या –श्तिप शित्त्वसामर्थ्यादिवेह शप प्रवृत्तिरिति यदुक्त तन्न । पिबति ग्लायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्त्वनिवृत्त्या च शित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । एव च 'उपसर्गात्सुनोतिसुवति—''भवतेर ''ध्यायते सप्रसारण च' इत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि परे शबादय इत्येव व्याख्येयम् । अन्यथा 'इक्श्तिपौ–' इति सूत्रे वक्ष्यमाणस्वग्रन्थेन सह विरोधापत्ते । केचित्तु–शित्वात्तिप सार्वधातुकत्वेन भवतिरित्यादौ 'आर्धधातुकस्येड् वलादे' इतीडागमनिवृत्त्या, ब्रवीतिरित्यत्र 'ब्रुव ईट्' इतीडागमप्रवृत्त्या च शित्त्व चरितार्थमिति व्याचख्यु, तच्चिन्त्यम् । 'तितुत्र–' इत्यनेनेण्निषेधादाधधातुकत्वेऽपि क्षत्यभावात् । 'ब्रुव ईट्' इत्यत्र ब्रुव. परस्य हलादे पित ईडागम इत्येतन्मात्रस्य मूले व्याख्यातत्वात्सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावेऽपि क्षत्यभावात् । न च हलादे पित्प्रत्ययस्य सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावे ब्रुवो लिटि वच्यादेशे सिपस्थलि उवक्थेत्यत्रातिप्रसङ्ग स्यादिति वाच्यम्, थलोऽत्र पित्त्वाभावात् । न च स्थानिवद्भावेन पित्त्वम्, श्न शानच शित्त्वेन लिङ्गेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति तन्निषेधात् । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्यैव श्तिप शित्त्वसामर्थ्यादकर्तर्यपि शप प्रवृत्तिरिति ग्रन्थो निराकर्तव्य इत्याहु । तदपरे न क्षमन्ते । थल पित्त्वाभावे हि 'असयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वाद् 'वचिस्वपि–' इति सप्रसारणे सत्युवचिथ उवक्थेति न सिध्येत् किंतु ऊचिथ ऊक्थेति स्यात् । तस्मात्स्थानिवत्त्वेन थल क्वित्त्वेऽभ्युपगते उवक्थेत्यादा-

स्युर्जशश्च । झशा जश । खया चर । तत्रापि प्रकृतिजशा प्रकृतिजश, प्रकृतिचरा प्रकृतिचर इति विवेक, आन्तरतम्यात् । २१८३ असिद्धवदत्राभात् ।

विंशतिरिहाभ्यासगता स्थानिनो लभ्यन्ते । तेषा मध्ये कस्य चर कस्य जश इत्याकाङ्क्षायामाह झशा जश इति । वर्गाणा तृतीयचतुर्था झश । तेषा जशो जबगडदा इत्यर्थं । यद्यद्वर्ग्या स्थानिन तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यपि बोध्यम् । खया चर इति । वर्गाणा प्रथमद्वितीया खय, तेषा चर चटकतपा इत्यर्थं । अत्रापि यद्यद्वर्ग्या स्थानिन तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यपि बोध्यम् । तत्रापीति । तेष्वपि वर्ग्येषु प्रकृत्या स्वभावेन जशामेव सता प्रकृत्या स्वभावेन जश एव सन्त तत्तद्वर्ग्या आदेशा स्यु । एव प्रकृत्या स्वभावेन चरामेव सता प्रकृत्या स्वभावेन चर एव सन्त तत्तद्वर्ग्या आदेशा स्युरित्यर्थं । पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरिति भाव । कुत इय व्यवस्थेत्यत आह आन्तरतम्यादिति । झशा जशा च घोषसंवारनादप्रयत्नसाम्यम् । खया चरा च श्वासाघोषविवारप्रयत्नसाम्यम् । तत्तद्वर्ग्याणा तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यत्र तु स्थानसाम्य नियामक बोध्यम् । तथा च प्रकृते अभ्यासभकारस्य बकारे सति बभूव अ इति स्थिते 'अचिश्नुधातु–' इत्युवङादेशमाशङ्कितुमाह असिद्धवदत्र । षष्ठस्य चतुर्थपादे इद सूत्रम् । 'श्नान्नलोप ' इति सूत्रात् पूर्वं पठितम् । आभादित्यभिविधावाङ् भस्येत्यधिकारमभिव्याप्येत्यर्थं । भाधिकारश्च आ पादपरिसमाप्तेरिति सिद्धान्त । तथा च आ पादपरिसमाप्तेरिति लभ्यते । विहित कार्यमिति शेष । किमारभ्येत्याकाक्षायामुपस्थितत्वादस्मादेव सूत्रादूर्ध्वमिति लभ्यते । ततश्च 'श्नान्नलोप इत्यारभ्यापादसमाप्ते विहित कार्यं तदसिद्धवद्भवति । प्रवृत्तमप्यप्रवृत्तवद् भवतीत्यर्थं । अधिकारसूत्रमिदमुत्तरत्र 'श्नान्नलोप 'इत्यादौ प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते । तथा च यद्यत्सूत्रे इदमनुवर्तते तत्तदाभीयकार्ये कर्तव्ये इति लभ्यते । एव च 'श्नान्नलोप ' इत्यादि तत्तदाभीय कार्यं 'श्नान्नलोप ' इत्याद्याभीये कार्ये कर्तव्ये असिद्धवदित्यर्थं पर्यवस्यति । अत्रेत्यनेन निमित्तसप्तम्यन्तेन त्वसिद्धीभवत कार्याय यन्निमित्त तन्निमित्तके कार्ये कर्तव्ये सतीत्यर्थलाभात् समानाश्रये कार्ये कर्तव्ये सतीति लभ्यते ।

वतिप्रसङ्गवारणाय पित सार्वधातुकस्येडागम इति व्याख्यातव्यमेव, तथा च ब्रवीतिरित्यत्र ईडागमप्रवृत्त्या शित्व चरितार्थमिति कैश्चिद्यदुक्त तदपि सम्यगेवेति । असिद्धवदत्राभात । वत्करण प्रतिपत्तिलाघवाय, अन्यथा सिद्धे असिद्ध इति प्रयुज्यमानमनुपपन्न सत्सामर्थ्यासिद्धवदिति कल्पनीय स्यात् । यथा राजभिन्ने पुरोहिते राजाऽयमिति प्रयोगो राजवदिति कथंचित्कल्पयति, राजवदय पुरोहित इत्युक्ते तु लघुप्रतिपत्तिर्भवति, तथा चागत्या 'षत्वतुकोरसिद्धि ' इत्यत्रासिद्धवदिति कल्प्यते । 'असयोगाल्लिट् कित्' इत्यत्रापि किद्वदित्यगत्यैव कल्प्यत इति ज्ञेयम् । आ भादित्यभिविधावाङ् । भाधिकारमभिव्याप्येत्यर्थं । अधिकारश्चायम् । अत्र ग्रहण समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् । आभाद्ग्रहण विषयनिर्देशार्थम् । भाधिकारस्यावधिलाभस्तु 'अङ्गस्य' 'प्रत्यय ' 'परश्च' इत्यादाविव व्याख्यानेनैव सिध्यति । एव च 'अनुदात्तोपदेश–' इत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति—एषामननासिकस्य लोप स्याज्झलादौ क्ङिति परे

(६—४—२२) इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये

एतत्सर्वं भाष्ये स्थितम्, इत ऊर्ध्वमित्यादिना । तस्मिन्निति । आभीये कर्तव्ये सतीत्यर्थ । एधि शाधीत्युदाहरणम् । अत्र 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्यस्तेरेत्वस्य 'शाहौ' इति शास्ते शाभावस्य चाभीयत्वेनासिद्धत्वाद् 'हुझल्भ्यो हेर्धि ' इति हेर्धित्वमाभीय प्रवर्तते । तथा जङ्घही-त्याद्यप्युदाहरणम् । हनधातोर्यङ्लुगन्ताद् लाण्मध्यमपुरुषैकवचने सिपो हिभावे 'अनुदात्तो-पदेश—' इति नलोपस्याभीयस्यासिद्धत्वाद् 'अतो हे ' इत्याभीयो लुङ् न भवति । 'समानाश्रये' इति किम् ? पपुष इत्यत्र पाधातोर्लिट क्वसौ 'लिटि धातो—' इति द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे क्वस्वन्ताद् द्वितीयाबहुवचने शसि 'वसो सम्प्रसारणम्' आभीयम् 'आतो लोप इटि च' इत्या-ल्लोपे आभीये कर्तव्ये असिद्ध न भवति । आल्लोप क्वसौ, सम्प्रसारण तु शसीति भिन्नाश्रयत्वात् । 'आभीये कर्तव्ये' इति किम् ? अभाजि राग इत्यत्र भञ्जेश्चिणि, रञ्जेर्घञि च कृते, 'भञ्जेश्च चिणि' 'घञि च भावकरणयो ' इति नलोपस्याभीयस्यानाभीयायामुपधावृद्धौ कर्तव्याया नासिद्धत्वम् । 'आभादित्यभिविधि ' किम् ? भाधिकारात् प्रागित्युक्ते भूयानित्यत्र 'बहोर्लोपो भू च बहो ' इति बहोर्भूभावस्य ओर्गुणे कर्तव्ये असिद्धत्व न स्यात्,

---

स चासिद्धा भवति । अत्र झलादिकिदाश्रित्यैव यदाभीय प्राप्नोति तस्मिन्कृते सति जङ्घहि जङ्घहि 'अतो हे ' इति लुग् न भवति, अनुनासिकलोपस्य हिशब्दाश्रितत्वेनासिद्धत्वात् । नन्वस्याधिकारत्वे यत्र यत्रोपस्थान तत एवारभ्य यदाभीय तस्मिन्नेव कर्तव्येऽसिद्धत्व स्यान्न तु तत पूर्वस्मिन्नपि । ततश्च 'घ्वसो —'इत्येत्व पूर्वस्मिन्नपि धित्वे कर्तव्ये नासिद्ध स्यादिति चेत् । भवेदय दोष शब्दाधिकारे । अर्थाधिकारस्त्वयम् । ततश्चेह 'श्नान्नलोप ' इत्यवधि-र्निर्णीत स एव प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते, तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह इत ऊर्ध्वमिति । अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वमेवाकरे स्थितम् । तेन एधि शाधीत्यत्र स्थानिनो झलन्तत्वबुद्धेरनिर्वर्तितत्वात्त-न्निबन्धन 'हुझल्भ्यो हेर्धि ' इति धित्व सिद्धयति । प्राचोक्तकार्यासिद्धत्वपक्षे तु न सिद्धयति । देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य जीवन नेति न्यायेन एत्वविधिना झल्बुद्धौ निर्वर्तिताया पश्चा-देत्वबुद्धिनिवर्तनेऽपि धित्वकार्यस्याप्रवृत्तेरित्याहु । समानाश्रये इति किम्, पपुष । चिच्युष । लुलुवुष । इह पाधातोश्चिञो लूञश्च परस्य वसोर्यत्सम्प्रसारण तत् 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे 'एरनेकाच —' इति यण्युवङि च कर्तव्ये नासिद्धम्, आलोपादीनि हि क्वसौ, सम्प्रसारणं तु विभक्ताविति व्याश्रयत्वात् । न च बहिरङ्गत्वेनासिद्धताऽस्त्विति शङ्क्यम्, 'नाजानन्तर्ये—' इति निषेधात्, 'वाह ऊठ्' सूत्रस्थबहिरङ्गपरिभाषाया अप्याभीयत्वेनाऽऽ-लोपादिषु कर्तव्येष्वसिद्धत्वाच्च । न चोक्तपरिभाषाया आलोपादीना च समानाश्रयत्व नेति शङ्क्यम्, वसो सम्प्रसारणे कृते ह्यजाद्याश्रयेणाऽऽलोपादीनि प्रवर्तन्ते, तेषु कर्तव्येषु सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाय तद्विषये बहिरङ्गपरिभाषाऽपि प्रवर्तत इति तेषा तत्सत्त्वादिति दिक् । विषयलाभार्थमाभाद्ग्रहण किम्, आभीय प्रत्येवाभीयमसिद्ध नान्य प्रतीति यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन अभाजि राग इत्यत्र 'भञ्जेश्च चिणि' 'रञ्जेश्च' 'घञि च भावकरणयो ' इति नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाभावाद् 'अत उपधाया ' इति वृद्धि-

तदसिद्ध स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि । प्राप्ते—'वुग्युटावुवङ्यणो सिद्धौ

भस्येति सूत्रादूर्ध्वंभावित्वादित्यलम् । **इति वुकोऽसिद्धत्वादिति** । वुक आभीयस्य अचि श्नुधात्वित्युवङि आभीये कर्तव्ये असिद्धता ऊकारस्योवङि लघूपधगुणे बभोवेति प्राप्ते सतीत्यर्थं । वुग्विधिस्तु गुणवृद्धिबाधकत्वेन चरितार्थं इति भाव । **वुग्युटावुवङ्यणोरिति** । यथासङ्ख्यमन्वय । **बभूवेति** । णलो णित्त्वं तु

भवतीत्याहु । स्यादेतत्, देभतु देभुरित्यत्र 'श्रन्थिग्रन्थिदभि—' इति वक्ष्यमाणवचनेन लिट कित्त्वान्नलोपेऽप्येत्वाभ्यासलोपौ न स्याताम्, नलोपस्यासिद्धत्वात् । अत्राहु —'श्नसोरल्लोप' इति तपरकरणाल्लिङ्गादाभीयासिद्धत्वमनित्यमिति नास्त्यत्र दोष । तपरकरण हि आस्नामित्यत्राडागमस्य लोपो मा भूदित्येतदर्थम् । यद्याडागम श्नसोरल्लोप प्रत्याभीयत्वेनासिद्ध स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेन । एव च 'दम्भेश्च' इति वक्ष्यमाण नापूर्वं वार्तिक किं त्वनित्यत्वबललभ्यमेवेति । **वुक इति** । 'भुवो वुक्—' शास्त्रस्य । एवमग्रेऽपि । युट उदाहरण दिदीये । **बभूवेति** । अत्र प्राचा 'इन्धिभवतिभ्या च' इति सूत्र पितोऽपि लिट कित्त्वार्थमिति व्याख्याय 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धिप्राप्तौ 'क्ङिति च' इति निषेध इत्युक्त तदुपेक्षितम् । इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्ध्योर्निषेध इति सिद्धान्तात् । अन्यथा इक्स्थानिकयोर्निषेधे लैगवायन इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्यात् । न चात्र कित्त्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति वाच्यम्, थलि उत्तमे णलि च गुणनिषेधेन कित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । सूत्र तु प्रत्याख्यातमेवाकरे । तथा च वार्तिकम् 'इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्या लिटः किद्वचनानर्थक्यम्' इति । यद्यपीह शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्व नास्ति, तथापि कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यता स्वीक्रियत इति पक्षोऽप्यस्मादेव वार्तिकादवगम्यते, तेन रधेर्णिचि परामप्युपधावृद्धि बाधित्वा नित्यत्वाद् 'रधिजभोरचि' इति मुमि कृते रन्धयतीति सिद्धम् । नन्वेवमपि सयोगात्परस्य लिट कित्त्वार्थमिन्धेश्चेत्यशोऽपेक्षित एव । अन्यथा 'समीधे दस्यु हन्तमम्' इत्यत्रेन्धेर्नलोपो न स्यात् । मैवम्, 'छन्दस्युभयथा' इति सूत्रेण हि सार्वधातुकसज्ञा आर्धधातुकसज्ञा च विधीयते, तेन 'सार्वधातुकमपित्' इति लिटो ङित्त्वे स्यादेव नलोप इति वार्तिकाशयात् । अत्र नव्या —बभूवेत्यत्र 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यजादेशस्य निषेधाद् गुणवृद्धिभ्या प्रागेव वुक प्रवृत्त्या भुवो वुको नित्यत्वादिति वार्तिके नित्यत्वादिति हेतूपन्यासो निष्प्रयोजन, शब्दान्तरस्य प्राप्त्या वुको नित्यत्व नास्तीत्याशङ्क्य कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यत्व स्वीक्रियत इत्यादिसमाधानमपि व्यर्थमेवेत्याक्षिप्य स्वयमेव समादधु । षाष्ठद्वित्वप्रकरणान्ते हि वार्तिककृता पूर्वविप्रतिषेध पठ्यते, द्विवचन यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य' इति । तथा च 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रं नारम्भणीयमित्याशयेन नित्यत्वादिति हेतुरुपन्यस्त इति । 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रेणाजादेशस्य स्थानिवद्भावो विधीयत इति पक्षे तु द्वित्वात्प्रागेव वृद्ध्याद्यादेशस्य स्वीकृतत्वादादेशानन्तरमपि वुक प्रवृत्तिरस्तीति भुवो वुको नित्यत्वादित्यादिग्रन्थ सम्यगेव । न चैवमपि नामधातुषु त्वमपयति मापयतीत्यत्र मपर्यन्तस्य त्वमौ पररूपात्पूर्वं नित्यत्वा-

वक्तव्यौ' । बभूव बभूवतु बभूवु । २१८४ आर्धधातुकस्येड्वलादे । (७—२—३५) वलादेरार्धधातुकस्येडागम स्यात् । बभूविथ बभूवथु बभूव ।

जगादेत्यादौ वृद्धयर्थम् । बभूवतुरिति । तस अतुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सकारस्य रुत्वविसर्गो । बभूवुरिति । झेरुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सिप थलि बभू थ इति स्थिते—आर्धधातुकस्येट् । 'नेड्वशिकृति' इत्यस्मादनुवृत्त्यैव सिद्धेरिहेड्ग्रहण न कार्यमिति 'नेड्वशि–' इति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम् । 'आर्धधातुकस्य' इति किम् ? जुगुप्सति । अत्र 'गुप्तिज्किद्भ्य –' इति सनो धातोरित्यधिकृत्य विहितत्वाभावान्नार्धधातुकत्वम् । बभूविथेति । सिप थलि तस्य इडागमे वुगादि पूर्ववत् । बभुवथु-

ट्टिलोप इति ग्रन्थ कथ सङ्गच्छेतेति वाच्यम्, 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्र भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याशयेन तत्प्रवृत्ते । अतएव त्वादयति मादयतीत्येव न्याय्यमिति तत्रोक्तमिति दिक् । आर्धधातुकस्येड्वलादे । 'नेड्वशिकृति' इत्यत इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहण निषेधसम्बद्धस्येटो निवृत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तु 'समर्थाना प्रथमाद्वा' इत्यनुवृत्तस्य पदत्रयस्य मध्ये 'प्राग्दिश –' इत्यनन्तर 'समर्थाना प्रथमात्–' इति निवृत्त 'वा' इति त्वनुवर्तत इति व्याख्यानमिव नेति निवृत्तम्, इडित्यनुवर्तत इति व्याख्यातु शक्यत्वादिड्ग्रहण त्यक्तु शक्यम्, तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तत्स्वीकृतमिति बोध्यम् । आर्धधातुकस्येति किम्, आस्ते, शेते । वलादे किम्, एधनीयम् । ननु 'रुदादिभ्य सार्वधातुके' इत्यनेन सार्वधातुकस्य यदीड् भवति तर्हि रुदादिभ्य एवेति नियमादास्ते शेत इत्यत्र इट् न भवेदित्यार्धधातुकस्येति ग्रहण व्यर्थम् । न च रुदादिभ्य सार्वधातुक एवेति विपरीतनियमाद्रोदितेत्यत्र न स्यात्, आस्ते शेत इत्यत्र तु स्यादिति शङ्क्यम्, 'रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छ सश्च' इति क्त्वासनो कित्त्वस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, त्वदुक्तरीत्या रुदादे क्त्वासनोरिडागमाभावेन 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधाप्रवृत्त्या क्त्वाप्रत्यये औपदेशिककित्त्वस्य सुस्थत्वात् । 'हलन्ताच्च' इति झलादिसन कित्वाच्च । तस्माद्विपरीतनियमासम्भवेनार्धधातुकग्रहण व्यर्थमेव । ननु तद्ग्रहणाभावे वलादेरित्यस्याङ्गस्येति यदधिकृत तद्विशेष्य स्यात्, ततश्च अडाटाविवेडागमोऽप्यङ्गस्य स्यात् । मैवम्, कृतेऽप्यार्धधातुकग्रहणे वलाद्यार्धधातुकस्य यदङ्ग तस्येडागम इति व्याख्यानापत्त्योक्तदोषतादवस्थ्यादकृतेऽपि तद्ग्रहणेऽङ्गस्य यो वलादिरङ्गनिमित्त तस्येडिति व्याख्यानादिष्टसिद्धेश्च । तस्मादुभयथापि व्याख्याने शरणीकर्तव्ये 'आर्धधातुकस्य–' इत्यस्य त्याग एव श्रेयान् । नन्वेव केशव, अङ्गना, वृक्षत्वमित्यत्रेट् स्यात्, 'ऋत इद्धातो ' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनादधातो परस्य न भवतीति परिहारसम्भवेऽपि लूभ्या पूभ्यामित्यत्र दुर्वार एवेडागमो विहितविशेषणेनाप्यय वारयितुमशक्य, क्विबन्ता धातुत्व नजहतीति पूभ्या पूभिरित्यत्र भ्यामादेर्धातोर्विहितत्वानपायात् किं च जुगुप्सते इत्यादौ 'गुप्तिज्किद्भ्य –' इति धातोर्विहितस्य सन इट् दुर्वार । न चेह धातो परत्र विहितस्य वलादेरिति व्याख्यानलाभाय धातोरिति पञ्चम्यन्तमपेक्षित तच्च दुर्लभम् 'ऋत इद्धाता ' इत्यत्र धातोरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्, तथा च वृक्षत्वमित्यादावपीडागमप्रसङ्ग इति वाच्यम्, शब्दाधिकारपक्षे स्वरितत्वेन

बभूव बभूविव बभूविम । **२१८५ अनद्यतने लुट् ।** (३—३—१५) भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् । **२१८६ स्यतासी लृलुटोः ।** (३—१—३३) 'लृ' इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः शबाद्यपवादः । **२१८७ आर्धधातुकं शेषः ।** (३—४—११४) तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् । **२१८८ लुटः प्रथमस्य डारौरसः ।** (२—४—८५) डा, रौ, रस् एते क्रमात्स्युः । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि

रिति । थस अथुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सकारस्य रुत्वविसर्गौ । **बभूवेति ।** मध्यमपुरुषबहुवचनस्य अकारः सर्वादेश इति परस्मैपदानां 'णलतुस्–' इत्यत्रोक्तम् । वुगादि पूर्ववत् । **बभूवेति ।** मिपो णलि वुगादि पूर्ववत् । **बभूविवेति ।** वसो वादेशे वलादित्वादिडागमे वुगादि पूर्ववत् । नचात्र 'श्र्युकः किति' इतीडागमनिषेधः शङ्क्यः, 'कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि' इति क्रादिनियमादिट्सिद्धेः । **बभूविमेति ।** मसो मादेशे इडागमे वुगादि पूर्ववत् । इति लिट्प्रक्रिया । **अनद्यतने लुट् ।** धातोरित्यधिकृतम् । 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतो भविष्यतीत्यनुवर्तते । भविष्यत्यनद्यतन इति धात्वर्थेऽन्वेति । तदाह **भविष्यत्यनद्यतन इति ।** अनद्यतनशब्दस्तु परोक्षे लिडित्यत्र व्याख्यातः । उटावितौ । लुटस्तिबादयः भू ति इति स्थिते 'कर्तरि शप्' इति शपि प्राप्ते **स्यतासी लृ ।** स्यश्च तासिश्चेति द्वन्द्वात् प्रथमाद्विवचनम् । तासेरिकार उच्चारणार्थः । लृ लुट् अनयोर्द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । **ग्रहणमिति ।** लृस्वरूपस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः । 'धातोः' इत्यधिकृतम्, तदाह **धातोरिति ।** भू तास् ति इति स्थिते **आर्धधातुकं शेषः ।** 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति पूर्वसूत्रोपात्ततिङ्शिद्भ्यः शेषः, तदाह **तिङ्शिद्भ्योऽन्य इति ।** **विहित इति ।** धातोरित्यधिकृतं विहितविशेषणमाश्रीयत इति भावः । एवं च जुगुप्सत इत्यादौ 'गुप्तिज्किद्भ्यः–' इत्यादिविहितसनादीनां धातोरित्युच्चार्य विहितत्वाभावेन आर्धधातुकत्वाभावादिडागमो न भवति । **एतत्संज्ञः स्यादिति ।** आर्धधातुकसंज्ञक इत्यर्थः । **इडिति ।** तास्प्रत्ययस्योक्तसूत्रेणार्धधातुकत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागम इत्यर्थः । भू इ तास् इति स्थिते, ऊकारस्य गुणे अवादेशे च भविता स् इति स्थिते । **लुटः प्रथमस्य डा ।** डा रौ रस् एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । लुट इति स्थानषष्ठी लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्येत्यर्थः । **क्रमादिति ।** यथासंख्यलभ्यम् ।

तत्सदृशशब्दोऽनुमीयत इति पञ्चम्यन्तलाभात् । अस्तु वा षष्ठ्यन्तत्वम्, विहितत्वं षष्ठ्यर्थ इति व्याख्यायामिष्टसिद्धेः । तस्माज्जुगुप्सत इत्यादावतिप्रसङ्गवारणार्थमार्धधातुकस्येति ग्रहणम् । केचित्तु—धातोरित्यावर्त्य धातोरित्युच्चार्य विहिता यः प्रत्ययस्तस्येडिति यदि व्याख्यायेत तदा लभ्या जुगुप्सत इत्यत्रातिप्रसङ्गाभावादार्धधातुकस्येति व्यर्थमित्याहुः । **बभूविवेति ।** न चात्र 'श्र्युकः किति' इतीण्निषेधे वुगागमोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम्, क्रादिनियमादिटः प्रवृत्तेः । **अनद्यतने ।** अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन सहितो दिवसोऽद्यतन इति 'कालोपसर्जने च तुल्यम्' इत्यत्र स्थितम् । **आर्धधातुकम् । धातोरिति ।** 'धातोरेकाचः' इत्यतो धातो-

टेर्लोप । २१८९ **पुगन्तलघूपधस्य च** । (७—३—८६) पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुण स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयो । येन नाव्यवधान तेन व्यवहितेऽपि, वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुण । भवित् आ, अत्रेको गुणे प्राप्ते । २१९० **दीधीवेवीटाम्** । (१—१—६) दीधीवेव्योरिटश्च

ननु परस्मैपदस्य त्रय प्रथमा आत्मनेपदस्य च त्रय प्रथमा 'इति स्थानिन षट् आदेशास्तु त्रय इति कथ यथासख्यमिति चेन्न । डाश्च रौश्च रस् चेति कृतद्वन्द्वाना डारौरसश्च डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भाष्ये समाहितत्वात् । डाभावस्य चादेशत्वात् प्राक् प्रत्ययत्वाभावेन 'चुटू' इत्यस्याप्रवृत्त्या सर्वादेशत्वम् । सति च तस्मिन् प्रत्ययत्वाच्चुटू इति टकारस्येत्सज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च भू तास् आ इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति **डित्त्वसामर्थ्यादिति** । डाभावस्य कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वनन्तर्भूतत्वेन तस्मिन् परे भत्वाभावेऽपि डित्त्वसामर्थ्यात् टेरिति टिलोप इत्यर्थं । तथा च भवित आ इति स्थिते **पुगन्तलघू** । 'मिदेर्गुण' इत्यतो 'गुण' इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । पुगन्तलघूपधस्येति तद्विशेषणम् । पुक् अन्तो यस्य तत् पुगन्तम् । लघ्वी उपधा यस्य तल्लघूपधम् । पुगन्त च लघूपध चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया 'इक' इत्युपस्थितं स्थानषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तदाह **पुगन्तस्येत्यादिना** । **अङ्गस्येक इति** । अङ्गावयवस्येत्यर्थ । द्वेष्टि द्वेष्टा इत्याद्युदाहरणम् । नन्वत्राङ्गावयवस्येक तदुपरितनहला व्यवधानात् सार्वधातुकपरत्वाभावात् कथमिह इको गुण इत्यत आह **येन नेति** । येन स्थान्युत्तरवर्णेन परनिमित्तस्य नाव्यवधान व्यवधान अवर्जनीयमिति यावत् । तेन वर्णेन व्यवहितेऽपि परनिमित्त कार्यं भवतीत्यर्थं । कुत इत्यत आह **वचनप्रामाण्यादिति** । तथाविधवर्णव्यवधानेऽपि कार्यप्रवृत्तौ वचनारम्भस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थं । लघूपधस्य हीको गुणो विधीयते । उपधात्व चान्त्यादल पूर्वस्यैव भवति । ततश्चेक उपर्यन्त्यस्य वर्णस्याभावे इक उपधात्वाभावाल्लघूपधस्याङ्गस्य गुणविधान निर्विषयमेव स्यात् । अतस्तद्व्यवधान सोढव्यमिति भाव । ननु व्यवहितस्यापीको गुणप्रवृत्त्यभ्युपगमे भिनत्ति छिनत्तीत्यादौ इकारस्यापि गुण स्यादित्यत आह **तेनेति** । अवर्जनीयव्यवधानस्यैवाश्रयणेनेत्यर्थं । उपधात्वस्यैकमेव वर्णमुपरितनमादाय सभवादनेकवर्णव्यवधान नादर्तव्यमिति भाव । **गुणे प्राप्त इति** । भवित् आ इति स्थिते डाभावसपन्नस्याकारस्य स्थानिवत्त्वेन सार्वधातुकतया तस्मिन् परे भवित् इत्यङ्गादवयवस्योपधाभूतस्येकारस्य गुणे प्राप्ते सतीत्यर्थं । न च भूधातोर्विहित सार्वधातुक प्रति भूधातुरेवाङ्गम् न तु भवित् इति विकरणविशिष्टमिति वाच्यम् । अङ्गसज्ञासूत्रे तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्याप्यङ्गत्वात् । **दीधीवेवी** । 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयो' 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये' । दीधीश्च वेवीश्च इट् चेति द्वन्द्वात् षष्ठी । 'इको गुणवृद्धी' इत्यतो 'गुणवृद्धी' इति 'न धातुलोप—' इत्यतो 'न' इति चानुवर्तते, तदाह **दीधीवेव्यो-**

रित्यनुवर्तमाने पुनर्धातोरित्यधिकारसूत्रारम्भादिद लभ्यते । एतच्च तत्रैव मनोरमाया स्पष्टम् । धातोरितिविहित इति किम्, लूभ्याम, जुगुप्सते । **अनेकव्यवहितस्येति** ।

गुणवृद्धी न स्त । भविता । २१९१ तासस्त्योर्लोप । (७—४—५०) तासेरस्तेश्च लोप स्यात्सादौ प्रत्यये परे। २१९२ रि च। (७—४—५१) रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितार । भवितासि भवितास्थ भवितास्थ। भवितास्मि भवितास्व भवितास्म । २१९३ लृट् शेषे च। (३—३—१३) भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थाया क्रियायामसत्या सत्या च । स्य इट् । भविष्यति भविष्यत भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथ भविष्यथ । भविष्यामि भवि-

---

रित्यादिना। अथ प्रथमपुरुषद्विवचने तसि परे शबपवादे तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे तसो रौभावे भवितास् रौ इति स्थिते रि चेति सकारस्य लोप वक्ष्यन् तत्रानुवृत्तिप्रतिपत्तये तत्पूर्वसूत्रमुपन्यस्यति तासस्त्यो । तास् चास्तिश्चेति द्वन्द्वात् षष्ठी । 'स स्याधधातुके' इत्यतोऽनुवृत्तेन सीति सप्तम्यन्तेनाधिकृताङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात् तदादिविधि, तदाह तासेरित्यादि । अस्तेरिति श्तिपा निर्देश । अस्धातोरित्यर्थ । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य लोप । भवितासीत्यनुपदमेवोदाहरण वक्ष्यते । रि च । 'तासस्त्योर्लोप' इति सूत्रम्, अस्तिवर्जमनुवर्तते । रीत्यनेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात्तदादिविधि, तदाह रादाविति । प्राग्वदिति । तासेर्लोप इत्यर्थ । अस्तिस्तु नानुवर्तते । ततो रादिप्रत्ययस्यासभवात् । आर्धधातुके तस्य भूभावविधानात् । एव च भवितास् रावित्यत्र सलोपे सति रूपमाह भविताराविति । भवितार इति । झौ तासि इडागमे ऊकारस्य गुण अवादेशे झे रस् इत्यादेशे तास सकारस्य लोपे रस सकारस्य रुत्वविसर्गाविति भाव । भवितासीति । सिपि तासि इटागमे उकारस्य गुणे अवादेशे 'तासस्त्यो –' इति सकारस्य लोप इति भाव । भवितास्थ इति । थसि तासि इडागमे गुणे अवादेशे थस सस्य रुत्वविसर्गाविति भाव । भवितास्थेति । बहुवचने थे तासि इटि गुणावादेशौ । भवितास्मीति । मिपि तासि इटि गुणावादेशौ । भवितास्व इति । वसि तासि इटि गुणे अवादेशे रुत्वविसर्गौ । एवं मसि भवितास्म इति रूपम् । इति लुट्प्रक्रिया । लृट् शेषे च । 'धातो' इत्यधिकृतम् । 'भविष्यति गम्यादय' इत्यतो 'भविष्यति' इत्यनुवृत्त धात्वर्थेऽन्वेति, तदाह भविष्यदर्थाद्धातो लृट् स्यादिति । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्' इति पूर्वसूत्रे 'क्रियार्थाया क्रियायाम्' इत्यर्थनिर्देश स्थित, ततोऽन्य शेष । क्रियार्थाया क्रियायाम् असत्यामिति लभ्यते । चकारात् क्रियार्थाया क्रियाया सत्यामित्यपि लभ्यते, तदाह क्रियार्थाया क्रियायामसत्या सत्या चेति । ननु 'लृट्' इत्येव सूत्रमस्तु । 'शेषे च' इति मास्तु । भविष्यदर्थाद्धातो लृट् इत्येतावतैव क्रियार्थाया क्रियायामसत्या सत्या च लृटो लाभ इति चेन् मैवम् । 'शयिष्यते ज्ञान स्थीयते' इत्यादौ भावकर्त्रो

सार्वधातुकादिकमिको विशेषण न त्वङ्गस्येति भाव । तासस्त्योरिति । 'स स्यार्धधातुके' इत्यत सीत्यनुवर्तते, अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणात् । 'यस्मिन्विधि –' इति तदादिविधिस्तदिदमाह सादाविति । एव रादावित्यत्राप्यूह्यम् । प्राग्वदिति । तासेर्लोप इत्यर्थ । अस्तिस्तु नेह सबध्यते, ततो रादिप्रत्ययस्य सम्भवात् । लृट्

ष्याव भविष्याम । **२१९४ लोट् च ।** (३—३—१६२) विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् । **२१९५ आशिषि लिङ्लोटौ ।** (३—३—१७३) **२१९६ एरु ।** (३—४—८६) लोट इकारस्य उ स्यात् । भवतु । **२१९७ तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ।** (७—१—३५) आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेश । यद्यपि 'ङिच्च' (सू ४३) इत्ययमपवादस्तथाप्यनन्त्यार्थ-

---

तुमुन्ण्वुल्भ्या लृटो बाधाभावार्थत्वात् । न च वासरूपविधिना तत्सिद्धि शङ्क्या,'क्तल्युट्तुमुन्ख-लर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति तन्निषेधादित्यास्ता तावत् । **स्य इडिति ।** लृटस्तिपि 'स्यतासी लृलुटो ' इति स्यप्रत्यय । तस्य वलाद्यार्धधातुकत्वाद् इडागम इत्यर्थ । **भविष्यतीति । स्यप्र-**त्ययस्य इटि ऊकारस्य गुणे अवादेशे प्रत्ययावयवत्वात् सकारस्य षत्वे भविष्यतीति रूपमित्यर्थ । तसादौ भविष्यत इत्याद्यप्येव योज्यम् । भविष्यामीत्यादौ 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घ । इति लृट्प्रक्रिया । लोट् च । 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु' इत्यनुवतते, तदाह **विध्या दिष्विति ।** विध्यादिशब्दा अनुपदमेव लिङ्विधौ व्याख्यास्यन्ते । **आशिषि लिङ् ।** आशिष्यपीत्यर्थं । आशासनमाशी इष्टप्राप्तीच्छा । लाटस्तिपि विशेषमाह **एरु ।** 'ए' 'उ' इति च्छेद । एरिति षष्ठ्यन्तम् । इवर्णस्येति लभ्यते । 'लोटो लङ्वत्' हिश्च इत्यतो 'लोट' इत्यनुवतते, तदाह **लोट इति । भवत्विति ।** तिपि शपि गुणे अवादेशे तिप इकारस्य उकार । अथाशिषि लोटो विशेषमाह **तुह्योस्तातङ् ।** तुश्च हिश्च तुही, तयोरिति विग्रह । तातङि ङकार इत् । अकार उच्चारणार्थ । तादित्यादेश शिष्यते । ननु किमस्य अनेकाल्त्वात्सर्वादेशता उत ङित्वादन्तादेशतेत्यत आह **अनेकाल्त्वात् सर्वादेश इति ।** ननु 'ङिच्च' इत्यस्य सर्वादेशापवादतया अनङा-देरिव तातङोऽप्यन्त्यादेशत्वमेवोचितमित्याशङ्कते **यद्यपि ङिच्चेत्ययमपवाद इति ।**

असत्यामिति । चार्थमाह सत्यामिति । हरदत्तस्त्वाह—अस्वरितत्वादेव क्रियार्थाया क्रियायामिति नानुवतते । एवं च शेषे चेति सुत्यजमिति । तच्चिन्त्यम् । शयिष्यत इति स्थीयत इत्यादौ तुमुना लृटो बाधापत्ते । क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधेरभावात् । अत्र च ज्ञापक 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' इत्यत्र लोटा बाधा माभूदिति पुन कृत्यविधिरित्यादि कृदन्ते वक्ष्यति । इदमपि ज्ञापकमित्यन्यदेतत् । यत्तु प्राचा भविष्यति ब्रजतीत्युदाहृत तदापा-तत । तुमुन्विषयेऽपि लृड् भवति तुमुना लृण्न बाध्यत इत्येतत्प्रतिपादनाय तस्यानुपयो-गात् । न हि भविष्यतीत्यत्र कर्तरि तुमुन प्राप्तिरस्ति, भावे हि स । समानकर्तृकेष्वेवेति च वक्ष्यते । लृडित्येतावत्सूत्रकरणेऽपि भविष्यतीति व्रजतीत्ययं सिध्यत्येवेत्यास्ता तावत् । **लोट् च ।** 'विधिनिमन्त्रणा-' इत्याद्यनुवर्तते तदाह **विध्यादिष्विति । आशिषि लिङ्लोटौ ।** ननु विध्यादिसूत्र एव संप्रश्नप्रार्थनाशी ष्वित्युच्यता किमनेन पृथक्सूत्रकरणनेति चेत् । अत्राहु—इह हि क्तिच्क्तौ च—इत्युत्तरसूत्रार्थमाशिषीति तावदावश्यकम् । लिङ् लोटावपीहैव विधेयौ । विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहणे हि 'स्मे लोट्' इत्यादिना स्वविषये परत्वाद्बाध स्यात् । सिद्धान्ते तु परत्वादेष विधि 'स्मे लोट' इत्यादेर्बाधक इति

ङित्त्वेष्वनडादिषु चरितार्थं इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्प्रयोजन-ङकारे तातङि मन्थर प्रवृत्त परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् । **२१६८ लोटो लङ्वत्** । (३—४—८५) लोटो लङ इव कार्यं स्यात् । तेन तामादय सलोपश्च । तथाहि—**२१६९ तस्थस्थमिपा तात-**

परिहरति **तथापीति** । **परेण बाध्यत इति** । तातङादेशे 'ङिच्च' इत्यय विधि 'अनेकाल्शित् सर्वस्य' इति परेण बाध्यत इत्यर्थ । ननु 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तर बलीय' इति परापेक्षया अपवादस्य प्रबलत्वाद् ङिच्चेत्यन्तादेशत्वमेव तातङि युक्तमित्यत आह **तातङि मन्थर प्रवृत्त इति** । 'ङिच्च' इति विधिरिति शेष । तातङ्विषये 'ङिच्च' इति विधिर्मन्थर प्रवृत्त इति हेतो परेण सर्वादेशविधिना बाध्यत इत्यर्थ । कुतो मन्दप्रवृत्तिकत्वमित्यत आह **अनन्यार्थेत्यादिना** । अन्तादेशत्वादन्योऽर्थो यस्य ङित्त्वस्य न विद्यते तदनन्यार्थम् । तथाविध ङित्त्व येषा तेषु अनडादिषु 'ङिच्च' इति विधि चरितार्थो लब्धप्रयोजनक इति कृत्वा मन्द प्रवृत्त इत्यर्थ । तातङो ङित्त्व तु अन्तादेशत्वापेक्षया अनन्यार्थं नेत्याह **सम्भवत्प्रयोजनङकार इति** । सम्भवन्ति प्रयोजनानि अन्यानि यस्य स सम्भवत्प्रयोजन । तथाविधो ङकारो यस्य तथाविधे तातङीत्यर्थ । कथ सम्भवत्प्रयोजनकत्वमित्यत आह **गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतयेति** । द्विष्टादित्यादौ लघूपधादिगुणनिषेध । स्तुतात् युतादित्यादौ 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति विहिताया वृद्धेर्निषेध । 'वश कान्तौ' उष्टादित्यत्र 'ग्रहिज्यावयि—' इति सम्प्रसारणम् । आदिना ब्रूतादित्यत्र 'ब्रुव ईट्' इतीटोऽभावस्य सग्रह । ननु तातङ्विषये 'ङिच्च' इति विधिर्मन्द प्रवर्तताम् । अथापि 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तर बलीय' इति न्यायेन परस्यापि सर्वादेशविधेरपवादभूतेन 'ङिच्च' इत्यनेन बाध एवोचित इत्यत आह **इहेति** । इह तातङ्विषये 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इति सामान्यशास्त्रस्य 'ङिच्च' इति विशेषशास्त्रस्य च समबलत्वात् सामान्यशास्त्र विशेषशास्त्रेण न बाध्यत इत्यर्थ । अय भाव —अपवादशास्त्रस्य परनित्यान्तरङ्गापेक्षया प्राबल्ये निरवकाशत्वमेव बीजम् । प्रकृते च 'ङिच्च' इति विधि अनडादिङित्त्वमन्तादेशत्वैकप्रयोजनकं प्रयोजनान्तरविरहेण निरवकाशत्वाद् झटिति परिगृह्णन् कृतार्थतामनुभवन्, तातङो ङित्त्वं प्रयोजनान्तरसत्त्वेन सावकाशत्वादुपेक्षत इति । तदुक्त भाष्ये—'ङित्त्वस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्तातङ् सर्वादेश' इति । अधिकान्तु विस्तरभिया विरम्यते । **भवतादिति** । आशिषि लोटस्तिपि शपि गुणे अवादेशे उकारे तोस्तातङ् सर्वादेश । ङकार इत् । द्वितीयतकाराद-कार उच्चारणार्थं । **लोटो लङ्वत्** । लङ इव लङ्वत् । 'तत्र तस्येव' इति षष्ठ्यन्ताद्वति, तदाह **लोटो लङ इवेति** । ननु तर्हि 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त' इत्यडागमोऽपि स्यादित्यत आह **तेनेति** । लङ इति स्थानषष्ठ्यन्ताद्वतिप्रत्ययाश्रयणेनेत्यर्थ । अडाग-

महान्विशेष इति । **तुह्योस्तातङ्** । यद्यपि तिह्योस्तातङिति वक्तु शक्य तथापि लाघवाभावादतिप्रसङ्गवारणाय हिशब्दसाहचर्याश्रयणे लोट् इत्यनुवर्तमाने वा गौरवाच्च तह्योरित्युक्तम । **लोटो लङ्वत** । लोट इत्यपमेयषष्ठीदर्शनादपमानादपि षष्ठ्यन्ता-

ताम । (३—४—१०१) ङितश्चतुर्णमिषा तामादय क्रमात्स्यु । २२०० **नित्य ङित** । (३—४—९९) सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्य लोप स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) इति सस्य लोप । भवताम् भवन्तु । २२०१ **सेर्ह्यपिच्च**। (३—४—८७) लोट सेह स्यात्सोऽपिच्च । २२०२ **अतो हे** ।

मस्तु न लङो विधीयते। किन्तु लङि अङ्गस्येति भाव । केन तामादय, केन वा सलोप इत्यत आह **तथा हीति** । तामादय सलोपश्च यथा ज्ञायन्ते तथा स्पष्टमुच्यन्त इत्यर्थ । **तस्थस्थमिपाम्** । तस्, थस्, थ, मिप् एषा द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम्, ताम् तम् त अम् एषा द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । 'नित्य ङित ' इत्यस्माद् 'ङित ' इत्यनुवतते, तदाह **ङितश्चतुर्णामिति**। ङितो लकारस्य आदेशभूतानामित्यथ । **क्रमादिति** । यथासख्यसूत्रलभ्यमिदम् । **नित्य ङित** । उत्तमपुरुष एवास्य सूत्रस्य प्रयोजनम् । प्रसङ्गादिहोपन्यस्तम् । 'स उत्तमस्य' इति सूत्रमनुवर्तते । तत्र 'स ' इति षष्ठ्यन्तम् । तेन उत्तमो विशेष्यते । तदन्तविधि । 'इतश्च लोप —' इत्यतो 'लोप ' इत्यनुवर्तते, तदाह **सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्येति**। ङितो लकारस्य य आदेश उत्तमपुरुष तस्येत्यर्थ । 'वैतोऽन्यत्र' इत्यस्माद्वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये नित्यग्रहणम् । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यलोप । **भवन्त्विति** । लोटस्तस्, तस्य तामादेश । शप् गुणावादेशौ । न च तामादेशस्य सर्वादेशत्वात् प्राग् विभक्तित्वाभावाद् 'न विभक्तौ तुस्मा ' इति निषेधाभावाद् मकारस्येत्सज्ञा शङ्क्या, सयोगान्तलोपेन मकारान्तरप्रश्लेषेण उपदेशेऽन्त्यत्वाभावात् । **भवन्त्विति** । लोटो झे अन्तादेशे शपि गुणे अवादेशे द्वयोरकारयो पररूपे एरुरितीकारस्य उकारे भवन्त्विति रूपम् । अथ लोट सिपि शपि गुणावादेशयो भव सि इति स्थिते । **सेर्ह्यपिच्च** । 'हि' इति

देव वतिस्तदाह **तेनेति** । अडाटौ तु नातिदिश्येते। न हि तौ लङ क्रियेते, किं तु लङि अङ्गस्येति भाव । नन्वेवमपि यान्तु वान्तु इत्यत्र 'लङ शाकटायनस्य' इति जुस् स्यात्, जुह्वतु विदन्त्वित्यत्र तु 'सिजभ्यस्त—' इति जुस्स्यात् । अत्राहु —'विदो लटो वा' इति वाग्रहणमिहानुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न जुस् । यद्वा 'लङ शाकटायनस्य' इति सूत्रे 'नित्य ङित ' इत्यतो ङित इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेर्लङ्ग्रहणमतिरिच्यते, लुङि सिचा लृङि स्यप्रत्ययेन च व्यवधानात्, लिङि तु 'झेर्जुस्' इति जसो विहितत्वाच्च । ङित इत्यस्य लङ्येव पर्यवसानात्ततो लङ्ग्रहण विभज्यते । नियमश्चाय 'लङेव यो लङ् तस्यैव झेर्जुस्, न तु लङ्वद्भावेन यो लङ् तस्येत्यतो नोक्तदोष ' इति । तच्चिन्त्यम्, अदुरित्यत्र 'सिजभ्यस्त—' इति नित्यजुस बाधित्वा परत्वाच्छाकटायनस्येति विकल्पप्रसङ्गात् । तस्माल्लङ्ग्रहण शाकटायनसूत्रे कर्तव्यमेव, न तु तदतिरिच्यते । न च 'आत ' इति सूत्रेणादुरित्यत्र नित्य जुस्स्यादिति वाच्यम्, तस्य नियमार्थत्वेन विध्यर्थत्वायोगात्, अन्यथा अभूवन्नित्यत्र 'सिजभ्यस्त—' इति जुस् दुर्वार एव स्यादिति नव्या । यदि त्विह 'आत ' इति सूत्रमावर्त्य विध्यर्थता नियमार्थता च व्याख्यायेत तदा तूक्तदोषाभावाद्यद्वेति समाधानमपि सम्यगेव, शाकटायनस्येति जुसो वैकल्पिकत्वात्, तदभावपक्षे पुन प्रसङ्गविज्ञानात् । 'सिजभ्यस्त—'

(६—४—१०५) अत परस्य हेर्लुक्स्यात् । भव—भवतात् भवतम् भवत । २२०३ **मेर्निः** । (३—४-८९) लोटो मेर्निः स्यात् । २२०४ **आडुत्तमस्य पिच्च** । (३—४—९२) लोडुत्तमस्याडागम स्यात्स पिच्च । हिन्योरुत्व न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि भवाव भवाम । २०२५ **अनद्यतने लङ्** ।

लुप्तप्रथमाकम् । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह **लोट सेरिति** । स्तुहीत्यादौ सिप्स्थानिकस्य हे पित्त्वात्सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वाभावाद् गुणे प्राप्ते अपिद्वचनम् । एव च ङित्त्वात् 'क्ङिति च' इति गुणो न । 'सेर्हि ङिच्च' इत्येव तु न सूत्रितम् । पितस्सिप अनुदात्तस्य स्थाने हेरप्यनुदात्तत्वापत्ते भव हि इति स्थिते । **अतो हे** । 'अत' इति पञ्चमी । हेरिति षष्ठी । 'चिणो लुक्' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते, तदाह **अत परस्येति** । **भवेति** । हिविधान तु स्तुहीत्याद्यर्थमिति भाव । **भवतादिति** । अशिषि लोट सिपि तस्य 'सेर्ह्यपिच्च' इति हिभावे शपि गुणावादेशयो 'अतो हे' इति लुक परत्वाद् बाधित्वा 'तुह्यो –' इति पक्षे तातङिति भाव । **भवतमिति** । थसि शपि गुणे अवादेशे च भव थस् इति स्थिते 'लोटो लङ्वत्' इति लङ्वत्त्वात्तस्थस्थमिपामिति थस तमादेशे रूपम् । एवं भवतेति । सस्य तादेश इति विशेष । लोटो मिपि शपि गुणे अवादेशे मिप तस्थस्थमिपामित्यमादेशे प्राप्ते **मेर्निः** । 'लोटो लङ्वत्' इत्यत 'लोट' इत्यनुवर्तते, तदाह **लोटो मेरिति** । भव नि इति स्थिते—**आडुत्तमस्य** । 'लोटो लङ्वत्' इत्यत 'लोट' इत्यनुवर्तते, तदाह । **लोडुत्तमस्येति** । स्तवानि स्तवावेत्यादौ 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वनिवृत्त्यर्थं पिद्वचनम् । यद्यपि मिप्स्थानिकस्य ने पित्त्वात्तदागमस्यापि सिद्ध पित्त्व तथापि वस्मसोराडागमस्याङित्त्वार्थं पिदिति वचनम् । ननु स्तुहि भवानीत्यत्र 'एरु' इत्युत्व कुतो न स्यादित्यत आह **हिन्योरुत्व नेति** । **सामर्थ्यादिति** । अन्यथा 'हु' 'नु' इत्येव विदध्यादिति भाव **भवानीति** । अडागमे सवर्णदीर्घ । नचात्र लङ्वद्भावादितश्चेति लोप शङ्क्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । अन्यथा मो न इत्येव दीर्घसिद्धेराडागमविधिर्व्यर्थं । तथापि स्तवानीत्याद्यर्थमावश्यकमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । **भवावेति** । लोटो वस् गुणावादेशौ अडागम सवर्णदीर्घ । लङ्वद्भावाद् 'नित्य ङित' इति सकारलोप । एव मसि भवामेति रूपम् । इति लोट्-

---

इति जुसि स्वीकृते तु सुतरा सम्यगेव, पर तु जुह्वतु विन्दन्त्वित्यत्र जुस्वारणाय व्यवस्थितविभाषा त्वाश्रयणीयैवेति दिक् । **सकारान्तस्येति** । ङिल्लकारोत्तमसकारस्येति प्राचो व्याख्यान त्वयुक्तम् भूयासमित्यादावतिप्रसङ्ग स्यादिति भाव । **ङिदुत्तमस्येति** । ङिल्लकारोत्तमस्येत्यर्थं । तेन भवाव भवाम इत्यादौ नातिप्रसङ्ग । **सोऽपिच्चेति** । एवं च पित्त्वेनानुदात्तस्य सिप स्थाने यो हिरादेश स तु 'स्थानेऽन्तरतम' इत्यनुदात्तो न भवति । 'जहि शत्रून्' 'स्तुहि श्रुतम्' **भवतादिति** । लुगपेक्षया परत्वाद्धेस्तातङ्, अन्तरङ्गमेव लुग् बाधते न तु परमिति भाव । **स पिच्चेति** । सइति तच्छब्देन यस्याडागम स परामृश्यत इत्याहु । **इतश्च** । 'इतश्च लोप –'

(३-२-१११) अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् । २२०६ **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त** । (६-४-७१) एषु परेष्वङ्गस्याडागम स्यात्, स चोदात्त । २२०७ **इतश्च** । (३-४-१००) ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्त यत्तदन्तस्य लोप स्यात् । अभवत् अभवताम् अभवन् । अभव अभवतम् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम । २२०८ **विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाऽधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्** । (३-३-१६१) एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः

प्रक्रिया । अनद्यतने लङ् । 'धातो ' इति 'भूते' इति चाधिकृतम् । भूत इति धात्वर्थे अन्वेति, तदाह **अनद्यतनभूतार्थवृत्तरिति** । **लुङ्लङ्लृङ्क्षु** । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम्, तदाह **एषु परेष्वङ्गस्येति** । अन्तरङ्गत्वाद् नित्यत्वात्परत्वाच्च यथायथ तिपि शपि विकरणे गुणे अवादेशे विकरणविशिष्टस्याङ्गस्य अडागम । लावस्थायामेवाडागम इति तु पक्षान्तर भाष्ये स्थितम् । **इतश्च** । 'लस्य इत्यधिकृतम् । 'इतश्च लोप परस्मैपदेषु' इत्यस्माद् 'लोप ' इति 'परस्मैपदेषु' इति चानुवर्तते । परस्मैपदेष्वित्येतत् षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह **ङितो लस्येत्यादिना** । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य लोप , तदाह **अभवदिति** । **अभवतामिति** । लङस्तस तामादेश शप् गुणावादेशौ अट् **अभवन्निति** । झेरन्तादेश । शप् गुणावादेशौ अट् 'इतश्च' इति इकारलोप । तकारस्य सयोगान्तलोप । **अभव इति** । सिपि शपि गुणे अवादेशे अटि इकारलोपे रुत्वविसर्गौ । **अभवतमिति** । थसस्तमादेश । शप् गुणावादेशौ अट् । **अभवतेति** । थस्य तादेशे शपि गुणे अवादेशे अटि । **अभवमिति** । मिप अमादेशे शपि गुणे अवादेशे पूर्वरूपम् । **अभवावेति** । वसि शपि गुणावादेशौ अट् । 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घ । 'नित्य ङित ' इति सकारलोप । एव मसि अभवामेति रूपम् । इति लङ्प्रक्रिया । **विधिनिमन्त्रणा** । ननु विध्यादयो हि न लिङो वाच्या । 'ल कर्मणि च भावे च–' इति सूत्रेण कर्तृकर्मभावाना लकारवाच्यत्वबोधनात् । नच 'ल. कर्मणि च–' इति शास्त्र लिङ्व्यतिरिक्तलकारविषयकमेवास्त्विति वाच्यम्, तथा सति यजेतेत्यादौ कर्तृवाचकत्वाभावेन शबाद्यनापत्तेरित्यत आह **द्योत्येष्विति** । 'ल कर्मणि च–' इति सूत्रं सामान्यविषय सदपि विधिनिमन्त्रणेति विशेषशास्त्रेण न बाध्यते, अविरोधात् । तथा च विध्यादिविशिष्टकर्त्रादिषु लिङिति फलतीति मत्वाह **वाच्येषु वेति** । पक्षद्वयमपीद भाष्ये स्थितम् । 'विधिः

इति सूत्रात्परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्त' षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणमय्य इत इत्यनेन विशेष्यते तदाह **परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्येति** । प्राचा तु परस्मैपदेष्विकारस्य लोप इत्युक्तम्, तदयुक्तम्, भवेदित्यादावतिव्याप्ते । ननु 'अतो येय ' इत्यत्र ईश् दीर्घादिरस्तु, एव च नोक्तातिव्याप्ति 'इतश्च' इति तपरकरणात् । अतएव अबोभवीदित्यादावपि न दोष इति चेत् । मैवम्, रुदेर्लङि अरुदितामित्यादौ दोषाध्रौव्यादिति मनोरमाया स्थितम् । **विधिनिमन्त्रणा** । **द्योत्येषु वाच्येषु वेति** । पक्षद्वयस्याप्याकरे स्थितत्वादिति भाव । अत्राद्ये त्वित्थमुपपत्ति –विध्यादीना प्रत्ययार्थत्वमनुचितम् । तथाहि सति कर्त्रादीनामर्थाना लकारान्तरे चरितार्थाना विध्यादयोऽर्था

प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रण नियोगकरणम्, आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादे प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्ट सत्कारपूर्वको व्यापार । प्रवर्तनाया लिङ् इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथुगुपादानं

प्रेरणम्' इति भाष्यम् अर्थतस्सगृह्णाति **विधि प्रेरणमिति** । ननु निमन्त्रणादीनामपि प्रेरणान्तर्भावात्पौनरुक्त्यमित्यतो व्याचष्टे **भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनमिति** । तद्यथा भृत्य स्वामी वदति—भवान् वस्त्र क्षालयेदिति । आमन्त्रणाद् भेदं दर्शयितु निमन्त्रणशब्द व्याचष्टे **निमन्त्रण नियोगकरणमिति** । नियोगशब्दस्य प्रेरणशब्दपर्यायत्वभ्रमं वारयति **आवश्यके श्राद्धभोजदौ दौहित्रादे. प्रवर्तनमिति** । 'त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्र-कुतपस्तिला ' इत्यादिवचनादिति भाव । तद्यथा दौहित्रादीन् प्रति इह श्राद्धे भवान् भुञ्जी-तेति । **आमन्त्रण कामचारानुज्ञेति** । यथेच्छ क्रियतामित्यभ्यनुज्ञानमित्यर्थ । **अधीष्ट सत्कारपूर्वको व्यापार इति** । भाष्यवाक्यमिदम् । सत्कृत्य प्रवर्तनमित्यर्थ । अधिपूर्वकस्ये-ष्धातोर्भावे क्तान्तस्योपसर्गवशादस्मिन्नर्थे वृत्ति । अत एव भाष्यप्रयोगादधीष्टशब्दस्य पुस्त्वम् । अधीष्टमित्येव क्वचित्पाठ, माणवक भवानध्यापयेदित्युदाहरणम् । इद कार्यं न वेति विचार्य निर्धारण सप्रश्न, यथा—किं भो व्याकरणं भवानधीयी-तेति । प्रार्थन याच्ञा, तथा भवानन्न मे दद्यादिति । **सुवचमिति** । प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिचतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भाव । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार प्रवर्तना । तत्र प्रवृत्ति-शिष्यादिनिष्ठा । तदनुकूलव्यापारस्तु प्रेरणात्मक प्रवर्तयितृगुर्वादिनिष्ठ । विस्तरस्तु मञ्जूषाया द्रष्टव्य । **चतुर्णामिति** । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टानामित्यर्थ ।

बाधका स्यु, तथा च लिङ कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात् ततश्च द्विवचनबहुवचने न स्याताम्, शबादयश्च न स्यु, पुरुषव्यवस्था च न स्यात्,अभिहितत्वप्रयुक्तस्तृतीयादिविरहश्च न सिध्येदिति । द्वितीये त्वित्थमुपपत्ति —विध्यादिभि कर्त्रादयो न बाध्यन्ते परस्परविरोधा-भावात् । तथा च 'ल कर्मणि–' इत्यत्र ल इति बहुवचननिर्देशेन सर्वलकाराणा सग्रहाल्लिडा-दीनामपि कर्त्रादयोऽर्था भवेयु । किं च कर्त्रादयोऽपि निरवकाशा । न च लडादयोऽवकाश । न्यायसाम्येन विध्यादिवद्वर्तमानत्वभूतत्वादेरपि तत्तल्लकारवाच्यत्वात् । न चैव पचतीत्यादौ धात्वर्थं प्रति वर्तमानत्वादे प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्व स्यात् । तथा चैककर्तृका वर्तमाना पचिक्रियेत्यादिशब्दबोधवर्णनमयुक्त स्यादिति वाच्यम्, प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वापादनस्य कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् । ननु प्रत्ययार्थं प्रधान प्रकृत्यर्थो विशेषमित्यौत्सर्गिकमाख्याते त्यज्यते 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तानुरोधादिति चेत्तर्हि तत एव नोक्तदोष इति दिक् । **प्रवर्तनायामिति** । प्रवर्तना त्वस्य विध्यादिषु चतुर्ष्वनुस्यूतत्वादिति भाव । अत्र वदन्ति—प्रवृत्ति प्रवर्तना चोभयमपि व्यापार, स च धात्वर्थ । फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्व-स्वीकारात् । तदाश्रयस्तु लकारार्थ, व्यापारत्वेन प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वेऽपि (प्रवृत्तत्वात्) प्रवर्तना तु लिङ्त्वादिरूपेण लकारवाच्या द्योत्या चेति पक्षद्वयम् । प्रवृत्ति पुरुषनिष्ठा आर्थी भावनेत्युच्यते । प्रवर्तना तु विधि मा प्रेरयतीत्यनुभवाल्लिडादिनिष्ठा शाब्दी

प्रचक्षार्थं । २२०६ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । (३—४—१०३) लिङ परस्मैपदाना यासुडागम स्यात् स चोदात्तो ङिच्च । ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनु

अथ लिङस्तिपि इतश्चेतीकारलोपे शपि गुणे अवादेशे भव त् इति स्थिते यासुट् पर । 'लिङ सीयुट' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । षष्ठ्यर्थे सप्तमी, तदाह लिङ परस्मैपदानामिति । सीयुटोऽपवाद । यासुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थं । टित्वात् तिबादीनामाद्यवयव । अवयवे ङित्व च 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति न्यायेन समुदाये आगमविशिष्टतिबादौ विश्राम्यति । 'आगमा अनुदात्ता ' इति यासुट अनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तवचनम् । इदमेव वचनम् 'आगमा अनुदात्ता ' इत्यत्र ज्ञापकमितिभाष्यम् । स्तुयात् स्तुयातामित्यादौ गुणादिनिषेधार्थं यासुटो ङित्त्ववचनम् । ननु 'यदागमा–' इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेशपरस्मैपदावयव । ततश्च स्थानिवत्त्वेनैव ङित्त्वसिद्धे यासुटो ङित्त्वविधिर्व्यर्थं । न च स्थानिभूतलिङो ङकारस्याल इत्त्वेन गुणनिषेधविधावाश्रयणादनल्विधाविति निषेध शङ्क्य 'घुमास्थागापाजहातिसा हलि' इति क्ङिति विहितस्य ईत्वस्य 'न ल्यपि' इति निषेधेन लिङ्गेनानुबन्धभावनेत्युच्यते । वेद एव लिङादिनिष्ठा वक्तुरभावात्, लोके तु पुरुषनिष्ठेति केचिदभ्युपगच्छन्ति । प्रवर्तनाया अस्या पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या । पुरुषप्रवृत्तेस्तु यजनदानादि भाव्यम्, एव च धातूपात्तव्यापारस्य विषयविषयिभावेन द्वेधान्वये तात्पर्यग्राहका लिङादय इति द्योतकतापक्ष एव ज्यायान् । लिङ्त्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्तनाया शक्त्यन्तरकल्पने गौरवात् । एवं णिच्यपि । इयास्तु विशेष —णिच्प्रत्ययद्योत्या प्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते पुरुषादिनिष्ठैव न तु णिज्निष्ठा, लिङादिद्योत्या तु मतभेदेन लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति । स्यादेतत्—लिङादिद्योत्या प्रवर्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदन देवदत्तेन यज्ञदत्त इतिवत् पचेदोदन देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोग स्याद् । प्रवृत्त्याश्रय प्रवर्तनाश्रयश्च लकारेणोक्त इति कर्तरि तृतीया न भवति किं तु प्रथमैवेति चेत् । तर्हि ओदन देवदत्तो यज्ञदत्त पचेदिति प्रयोग स्यात् । अत्राहु—पुरुषनिष्ठेति मते प्रवर्तना लिङादिवाच्यैव, न तु धातुवाच्या । तथा च लिङुपात्तव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वाभावान्नोक्तदोष । देवदत्तेन पाचयति यज्ञदत्त इत्यादौ तु णिजन्तस्य धातुत्वाद्धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि कर्तृत्वाल्लकारेणानुक्ते प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयेति वैषम्यमिति । कौस्तुभादौ तु—'हेतुमति च' इति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य णिज्वाच्यत्वपक्ष एव मुख्यत्वेन स्थापित । व्यापारद्वयस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे त्वभीत्यस्य णिजर्थविशेष्यकत्वे अभिसावयति, प्रकृत्यर्थविशेष्यकत्वे तु 'उपसर्गात्सुनोति–' इति षत्वमभिषावयतीति सिद्धान्तस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेरिति । तथा च 'गतिबुद्धि–' इति सूत्रे अणिकर्तेति विशेषणमव्यावर्तक स्यात् । त्वन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वेन प्रयोजकस्याप्यणौ कर्तृत्वमिति दिक् । प्रार्थन याच्ञा । क्वचिदिति । ज्ञापनफल तु वक्ष्यमाणेत्यादौ टिदुगिल्लक्षणङीबभाव इति 'टिड्ढा—' इति सूत्र एवोक्तम् । रुयादित्यादौ 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति न प्रवर्तते, भाष्ये 'पिच्च ङिन्न, ङिच्च पिन्न' इति व्याख्याना-

बन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध इति । श्न शानच शित्त्वमपीह लिङ्गम् ।
२२१० सुट् तिथो । (३—४—१०७) लिङस्तकारथकारयो. सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते, लिङो यासुट् तकारथकारयो सुडिति विषयभेदात् ।
२२११ लिङ सलोपोऽनन्त्यस्य । (७—२—७९) सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोप स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्ति । सुट श्रवण त्वाशीर्लिङि ।

कार्ये अनल्विधाविति निषेधाभावज्ञापनादित्यत आह **ङित्त्वोक्तेरिति** । **क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अनल्विधाविति निषेध इति** । यासुटो ङित्त्वेन ज्ञायत इत्यन्वय । तथा च एतज्ज्ञापनार्थमेव यासुटो ङित्त्वमिति भाव । ज्ञापनफल तु वक्ष्यमाणेत्यत्र ङीबभाव । अन्यथा लुडादेशस्य शानच स्थानिवत्त्वेन टित्त्वात् ङीप् स्यात् । ननु 'क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेध' इत्यत्र यासुटा ङित्त्ववचन न ज्ञापकम् । अनुबन्धकार्ये सर्वत्र अनल्विधाविति निषेधाभावे सत्यपि यासुटो ङित्त्वस्य तिप्सिप्मिबागमयासुटो ङित्त्वार्थमावश्यकत्वात् । नहि लिङादेशत्वेपि तिप्सिप्मिपा ङित्त्व स्थानिवत्त्वलभ्यम् । हलश्श्नश्शानज्झाविति सूत्रभाष्ये 'ङिच्च पिन्न, पिच्च ङिन्न' इति प्रपञ्चितत्वादित्यस्वरसादाह **श्न शानच शित्त्वमपीह लिङ्गमिति**। इह अनुबन्धकार्येऽपि क्वचिदनल्विधाविति निषेधोऽस्तीत्यस्मिन्नर्थे श्नप्रत्ययस्य य शानजादेश 'हल श्नश्शानज्झौ' इति विहित, तस्य शित्त्वमपि लिङ्गम्, ज्ञापकमित्यर्थ । अन्यथा स्थानिवत्त्वेनैव तस्य शित्त्वसिद्धेस्तद्वचन व्यर्थं स्यादिति भावः । अत्र च यद्वक्तव्य तत् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे वक्ष्यमाणेत्यत्र प्रपञ्चितम् । तथा च प्रकृते भव यास् त् इति स्थिते । सुट्तिथो । 'लिङस्सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तिश्च थ् चेति द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । इकार उच्चारणार्थं, तदाह **लिङस्तकारेति**। सुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थं । भव यास् स् त् इति स्थितम् । नन्विह परेण सुटा यासुट कथ न बाध, भवेयुरित्यादौ परस्मैपदेषु यासुड्विधे चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति **सुटा यासुट् न बाध्यत इति**। तत् कुत इत्यत आह **लिङो यासुडिति** । लिङ सीयुड् यासुडागमश्च । लिङादेशैकदेशस्य तकारस्य सुडागम इति विषयभेदादित्यर्थ । तथा च यौगपद्यसम्भवाभावात् विप्रतिषेधाभावान्न परेणापि सुटा यासुटो बाध इति भाव । **लिङ स**। 'स' इति लुप्तषष्ठीक पदम् । 'रुदादिभ्य सार्वधातुके' इत्यत सार्वधातुक इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते,तदाह **सार्वधातुक लिङ इति**। **सकारद्वयस्यापीति**। अविशेषात् सकारद्वयस्यापि युगपल्लोप प्रवर्तते । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति तु पर्यायेण पुन प्रवृत्तिपरमिति भाव । यद्यपि भव यास स् त् इत्यत्र स्कोरित्येव सिध्यति तथापि भवेयुरित्याद्यर्थं सूत्रम्

द्विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधादित्यादौ वक्ष्यमाणतया यासुटो ङित्त्वं न ज्ञापकमित्यपरितोषादाह **श्न शानच शित्त्वमिति** । **सुट् तिथो** । तकारादिकार उच्चारणार्थ । **लिङ सलोपो**। 'रुदादिभ्य –' इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते, सेति लुप्तषष्ठीकमनन्त्यस्येत्यनेन विशेष्यते तदाह **सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्येति**। **सकारद्वयस्यापीति** । अवयवावयवोऽपि समुदाय प्रत्यवयव

स्फुटतर तु तत्राप्यात्मनेपदे। २२१२ अतो येय। (७—२—८०) अत परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात्। गुण। यलोप। भवेत्। 'सार्वधातुके' किम्—चिकीर्ष्यात्। मध्येऽपवादन्यायेन हि 'अतो लोप। एव बाध्येत। भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घं स्यात्। भवेताम्। २२१३ झेर्जुस्।

ननु सुटो लोपे किमर्थस्सुड्विधिरित्यत आह सुट श्रवण त्वाशीर्लिङीति। भूयास्तामित्यादौ 'लिङाशिषि' इत्याधधातुकत्वेन तत्र सकारलोपस्याप्रसक्तेरिति भाव। व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषाभाव इति भाष्यादाह स्फुटतर त्विति। तत्रापि आशिषि लिङ्यपि एधिषीष्टेत्यादावात्मनेपदे स्फुटतर सकारद्वयस्य श्रवणमित्यर्थ। तत्र यासुटोऽभावेन सलोपाभावेन च सुट एव सकारस्य पृथक् स्पष्ट श्रवणसम्भवादिति भाव। तथा च भव यात् इति स्थिते। अतो येय। या इति लुप्तषष्ठीक पदम्। अत इति पञ्चमी। परस्येत्यध्याहार्यम्। इय इत्यत्राकार उच्चारणार्थ। 'रुदादिभ्य—' इत्यस्मात् 'सार्वधातुके' इत्यनुवृत्तम्। अवयवषष्ठ्या विपरिणम्यते। तदाह अत परस्येत्यादिना। भव इय् त् इति स्थितम्। गुण इति। 'आद् गुण' इत्यनेनेति शेष। भवेय् त् इति स्थितम्। यलोप इति। 'लोपो व्यो—' इत्यनेनेति शेष। भवेदिति। यलोपात् प्राग् हल्ङ्यादिलोप सयोगान्तलोपश्च न शङ्क्य, अन्तरङ्गत्वेन यलोपस्य पूर्वं प्रवृत्ते, सयोगान्तलोपस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेति भाव। सार्वधातुके किमिति। 'रुदादिभ्य—' इत्यतस्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तिलभ्यं सार्वधातुकावयवस्येति किमर्थमित्यर्थ। भूयादित्यादावाशीर्लिङि आर्धधातुके अत परत्वाभावादेव इयादेशाभावसिद्धे सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेत्याशय। चिकीर्ष्यादिति। कृञ्धातो सन्नन्ताद् आशीर्लिङि तिबादौ चिकीर्ष यादिति स्थिते 'अतो लोप' इत्यकारलोपे चिकीर्ष्यादिति रूपम्। तत्र 'अतो येय' इत्यत्र सार्वधातुकग्रहणाननुवृत्तौ चिकीर्ष यादिति स्थिते 'अतो येय' इति इयादेशे आद्गुणे यलोपे चिकीर्षेदिति स्यात्। सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ तु न दोष, आशीर्लिङादेशस्य तिङो लिङाशिषीत्यार्धधातुकताया वक्ष्यमाणत्वादिति भाव। ननु आशिषि लिङि चिकीर्ष यादिति स्थिते नित्यत्वाद् 'अतो लोप' इति अकारलोपे सति अत परत्वाभावादेव अतो येय इत्यस्याप्रवृत्ते, तत्र सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थैवेत्यत आह मध्येऽपवादन्यायेन ह्यतो लोप एव बाध्येतेति। षष्ठस्य चतुर्थपादे 'अतो लोप' इति सूत्रम्, सप्तमस्य द्वितीयपादे 'अतो येय' इति सूत्रम् सप्तमस्य चतुर्थपादे तु 'अतो दीर्घो यञि' इति सूत्रमिति स्थिति। तत्र आशीर्लिङि आर्धधातुके चिकीर्ष

इत्याश्रयणात्सुटोऽपि लिङ्भक्तत्वादिति भाव। आशीर्लिङीति। भूयास्तामित्यादौ। ननु सुटि कृते 'अनचि च' इति द्वित्वस्यासिद्धत्वात्तत, प्रागेव 'स्को—' इति यासुट सकारो लुप्यते, झलि परे य सयोगस्तदादित्वात्। तथा चैकसकारक रूप तुल्यम्। सुडभावे यासुट सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि 'स्को—' इति सलोपात्सुट एव सकारस्य द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूप तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरितोषादाह स्फुटतरं त्विति। एधिषीष्टेत्यादाविति भाव। मध्येऽपवादन्यायेनेति। 'रुदादिभ्य—'

(३—४—१०८) लिङो झेर्जुस् स्यात् । ज इत् । २२१४ उस्यपदान्तात् । (६—१—९६) अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अतो येय' (सू २२१२) इति प्राञ्च । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यम्, तथापि 'यास्' इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्या-

यादित्यत्राल्लोपप्राप्त्या विधिलिङि नु भव यादित्यत्र अतो दीर्घप्राप्त्या च इयादेशस्य निरवकाशत्वेन बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यापवादतया तेन अन्यतरस्मिन् बाध्ये सति 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन 'अतो लोप' एव बाधमर्हति । न तु 'अतो दीर्घ—' इत्यर्थः । एवं चार्धधातुके चिकीर्ष यादिति स्थिते अतः परत्वादियादेशः प्रसज्येतेत्यतिव्याप्तिः स्यादिति स्थितम् । एवं चाव्याप्तिरपीत्याह भवेदित्यादाविति । अतः परस्य इयादेशविधौ सार्वधातुकग्रहणाननुवृत्तौ विधिलिङस्तिपि सार्वधातुके भव यादिति स्थिते इयादेशं परत्वाद् बाधित्वा 'अतो दीर्घो यञि' इति यञादौ सार्वधातुके परे अतो विधीयमानो दीर्घः स्यात् । ततश्च अतः परत्वाभावादियादेशो न स्यादित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । नच इयादेशस्य निरवकाशत्वाद् दीर्घबाधकत्वं शङ्क्यम्, चिकीर्ष्यादित्यार्धधातुके दीर्घप्राप्त्ययोग्ये इयादेशस्य सावकाशत्वादिति भावः । भवेतामिति । तस् तामादेशे शपि गुणे अवादेशे यासुडागमे सुटि सकारद्वयलोपे या इत्यस्य इयादेशे याद्गुणे यलोपः । अथ लिङो झे 'झोऽन्त' प्राप्ते झेर्जुस् । 'लिङस्सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह लिङो झेरिति । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । ज इदिति । जुसः स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् 'चुटू' इति जकार इत्सञ्ज्ञक इत्यर्थः । उसि शपि गुणे अवादेशे यासुटि सकारलोपे भव या उसिति स्थिते इयादेशं बाधित्वा पररूपप्रवृत्तिं शङ्कितुमाह उस्यप । 'एकः पूर्वपरयो' इत्यधिकृतम् । 'आद्गुणः' इत्यस्मादादित्यनुवर्तते । 'एङि पररूपम्' इत्यस्मात्पररूपमिति, तदाह अपदान्तादिति । उसीति । उसि य अच् उकार तस्मिन् परत इत्यर्थः । 'इकोयणचि' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तेः । यद्यपि उसः कृत्स्नस्याकारस्य च उसित्येकादेशेऽपि रूपं तुल्यम्, तथापि 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यादावुत्तरत्राचीत्यावश्यकमत्राप्यनुवर्तत इति बोध्यम् । भिन्द्युरित्याद्युदाहरणम् । इति प्राप्त इति । भव या उसित्यत्राकारस्योकारस्य चाद्गुणं बाधित्वा एकस्मिन्नुकारे पररूपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । सति च पररूपे या इत्यस्याभावाद् इय् न स्यादिति मन्यते । परत्वादिति । पररूपापेक्षया इयादेशः परो नित्यश्च, अकृते कृते च प्रवृत्तेः । कृते पररूपे य् इत्यस्यैकदेशविकृतन्यायेन एकादेशस्य पूर्वान्तत्त्वेन वा इयादेशस्य निर्बाधत्वात् । ततश्च पररूपं बाधित्वा इयादेशे भवेयुरिति रूपमिति प्राचीना मन्यन्त इत्यर्थः । ननु पररूपमङ्गाधिकारस्थत्वाभावाद् अङ्गानपेक्षत्वाद् अन्तरङ्गम्, इयादेशस्तु आङ्गत्वात् प्रकृतिप्रत्ययो-

---

इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यननुवृत्तावयं न्यायः प्रवर्तत इति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति प्रत्ययमात्रापेक्षत्वात्, 'अतो येय' इत्यस्य त्वाङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति भावः । नन्वपदान्ताकारस्य जुसश्चाश्रयणात्पररूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्त्येवेति चेत् । मैवम्, अनेकाश्रयणेऽपि प्रत्ययमात्राश्रयतया प्रकृतेरनाश्रयणात् । व्याख्येय-

पवाद इय् 'अतोयेय' (सू २२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः भवेतम् भवेत । भवेयम् भवेव भवेम । **२२१५ लिङाशिषि ।** (३—४—११६) आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् । **२२१६ किदाशिषि ।** (३—४—१०४) आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । 'स्को—' (सू ३८०) इति सलोपः । २२१७

भयसापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । ततश्च परान्नित्यादपीयादेशात् पररूपस्यान्तरङ्गतया बलवत्त्वात् पररूपमेव इह स्यादिति शङ्कते **यद्यपीति** । परिहरति **तथापीति** । 'अतः' 'यास्' 'इयः' इति पदच्छेदः । यासिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । ततश्च अतः परस्य यासित्येतस्य इय् स्यादिति व्याख्येयमित्यर्थः । ननु लिङः स लोपोऽनन्त्यस्येति सकारस्य लोपः इयादेशं बाधित्वा नित्यत्वात् प्राप्नोतीति ततश्च यास् इत्यस्य इय् इति कथमित्यत आह **एवं चेति** । यासिति सकारान्तस्य इयादेशविधिसामर्थ्यादेव सकारलोपं बाधित्वा प्रागेव यासिति सकारान्तस्य इयादेशो भवतीत्यर्थः । तथा च सकारावस्थायामवर्णात्परत्वाभावेन पररूपस्याप्रवृत्तिरिति भावः । ननु यदि यास् इयः इतिच्छेदः, तदा सकारस्य रुत्वे, 'भोभगो–' इति यत्वे, 'लोपः शाकल्यस्य' इति तस्य लोपे अतो या इयः इति स्यात् । आद्गुणे कर्तव्ये यलोपस्यासिद्धत्वादित्यत आह **सन्धिरार्ष इति** । 'आने मुक्' इति सूत्रे भाष्ये तु 'अतः या इयः' इत्येव सूत्रपाठो लक्ष्यते । **भवेयमिति** । सिपि, शपि गुणः । आवादेशः । 'इतश्च' इति इकारलोपः । यासुडागमः । सकारस्य लोपः । इयादेशः । आद्गुणः । यलोपः रुत्वविसर्गौ । एवं थसः तमादेशे थस्य तादेशे च, भवेतम् भवेतेति च रूपम् । **भवेरिति** । मिपि अमादेशः । शप् । गुणः । अवादेशः । यासुट् । सलोपः । इयादेशः । आद्गुणः । **भवेवेति** । वस् शप् गुणावादेशौ । 'नित्यं ङितः' इति सकारलोपः । यासुट् । सलोपः । इयादेशः आद्गुणः । यलोपः । एवं मसि भवेमेति रूपम् । इति विधिलिङ्प्रक्रिया । अथाशीर्लिङि विशेषमाह **लिङाशिषि** । लिङिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इत्यतस्तिङित्यनुवर्तते, तदाह **आशिषि लिङस्तिङिति** । सार्वधातुकसंज्ञापवादोऽयम् । ततश्च सार्वधातुकसंज्ञाकार्यं शबादि न भवति । **किदाशिषि** । 'लिङस्सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । 'यासुट् परस्मैपदेषु–' इत्यतो यासुडिति च । तदाह **आशिषि लिङ इति** । 'यासुट् परस्मैपदेषु–' इति ङित्त्वस्यापवादः । यद्यपि ङित्त्वेनैव गुणनिषेधः सिध्यति, तथापि इज्यादित्यादौ 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति संप्रसारणाद्यर्थं कित्त्वमावश्यकम् इहन्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । अथ आशिषि लिङ्म्तिपि आर्धधातुकत्वात् शतभावे 'इतश्च' इतीकारलोपे यासुडागमे अतः परत्वाभावात् सार्वधातुकत्वाभावाच्च इयादेशाभावे सुटि भूयास् त् इति स्थिते प्रक्रियामाह **स्कोरिति सलोप इति** । लिङस्सलोप इत्यस्य सार्वधातुकविषयत्वात् स्कोरिति सुट पदान्त-

---

मिति । एतच्च विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **आर्धधातुकसंज्ञ इति** । 'लङः शाकटायनस्यैव' इत्यत एवकारोऽनुवर्तनीयः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वेन सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात्ततश्च पक्षे शबादि स्यात् । **किदाशिषि** । ङित्त्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थं जागर्यादित्यत्र गुणार्थं च ।

क्क्ङति च । (१—१—५) गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्त ।

सयोगादित्वाद् लोप । ततो यासुट सस्यापि पदान्तसयोगादित्वादेव लोप । न तु झल्पर-सयोगादित्वेन यासुट सस्य लोपे सुट सस्य पदान्तसयोगादित्वाल्लोप इति युक्तम् । तथा सति झल्परसयोगादिलोपस्यासिद्धत्वेन सयोगान्तलोपापत्ते । भ्रष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसयो-गादिलोपस्य सयोगान्तलोपाबाधकत्वादिति शब्दरत्ने विस्तर । एव च भूयास् स् त् इति स्थिते सकारद्वयस्य निवृत्तौ भूयादिति रूपम् । तत्र 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' इति गुणे प्राप्ते । **क्क्ङति च ।** ग्क्ङ् एषा समाहारद्वन्द्व कात्पूर्वं गकारस्य चर्त्वेन निर्देशाद् ग्क्ङ् च इद् यस्येति विग्रह । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्द प्रत्येकमन्वेति । तथा च गिति किति ङिति चेति लभ्यते । निमित्तसप्तम्येषा । 'इको गुणवृद्धी' इत्यनुवर्तते । चकार इत्यर्थे । इक इत्युच्चार्य विहिते इति लभ्यते । 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । तदाह **गित्किन्ङिन्नि-मित्ते इत्यादिना ।** गितीत्यनुक्तौ तु 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु' इति ग्स्नुप्रत्यये जिष्णुरित्यत्र गुणनिषेधो न स्यात् । न च ग्स्नुप्रत्यय किदेव क्रियतामिति वाच्यम्, तथा सति 'घुमास्था–' इति किति विहितस्य ईत्वस्य प्रसङ्गात् । यदि तु गिति किति ङिति परतो

जागर्तेर्गुणो हि ङिति पर्युदस्यते, ङित्व चेह विशेषविहितेन कित्त्वेन बाध्यते । **सलोप इति ।** झल्परसयोगादित्वेन यासुट सस्य लोप सुटस्तु पदान्तसयोगादित्वेनेति भाव इति मनोरमाया स्थितम्, तदसम्बद्धमिति मत्वात्र निष्कर्षमाहु —भूयास्ता भूयास्त भूयास्तेत्यत्र झल्परसयोगादित्वेन यासुट सस्य लोप । भूयादित्यत्र तु सुट इव यासुटोऽपि सस्य लोप पदान्तसयोगादित्वेनैव । अन्यथा झल्परसयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्सयोगान्तलोप एव स्यात् । भ्रष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसयोगादिलोपस्य सयोगान्तलोपाबाधकत्वादिति । **ङिन्निमित्त इति ।** गितिकिति ङिति परे इको गुणवृद्धी न स्त इति न व्याख्यातम्, छिन्नभिन्नमित्यत्र लघूपध-गुणस्यानिषेधप्रसङ्गात् । नचारम्भसामर्थ्य शङ्क्यम्, चित स्नुतमित्यादावव्यवहिते किति चरि-तार्थत्वादिति भाव । अन्ये तु—क्ङितीति प्रत्ययग्रहणात् प्रत्ययेन सनिधापितस्याङ्गस्य क्ङिति पर इति व्याख्याने तु छिन्न भिन्नमित्यादि सिध्यत्येव । न चैव भवावो भवाम इत्यादावति-प्रसङ्ग इति वाच्यम्, अन्तरङ्गगुण प्रति बहिरङ्गनिषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहु । 'क्क्ङति च' इति सूत्रे चर्त्वेन गकारोऽपि प्रश्लिष्यत इत्याशयेन गित्किन्ङिन्निमित्त इत्युक्तम् । गिति किम्, 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु' जिष्णु । किति त्वस्मिन्स्थास्नुरित्यत्र 'घुमास्था–' इतीत्वं प्रसज्येत । न च स्नोर्गित्त्वे भूष्णुरित्यत्रेण्निषेधो न स्यात् 'ग्लाजिस्थश्च–' इति चकाराद् भुवश्च ग्स्नुभवतीति स्वीकारादिति वाच्यम्, 'श्र्युक किति' इत्यत्रापि चर्त्वेन गकार प्रश्लिष्य गित्कितोरिण्न स्यादिति व्याख्यानात् । न चैव चर्त्वस्यासिद्धतया 'श्र्युक –' इत्यत्र विसर्जनीयो न लभ्यत इति 'हशि च' इत्युत्वमेव स्यादिति वाच्यम्, सौत्रत्वात् । 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्वाभावाद्वेष्टसिद्धे । वामनस्तु— 'ग्लाजिस्थश्च–' इति सूत्रे स्था आ इति प्रश्लेषात्स्थास्नुरित्यत्र 'घुमास्था–' इतीत्वं न भविष्यतीति गकारप्रश्लेषाभावान्न 'श्र्युक किति' इत्यत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वाभावसमर्थन-

भूयात् भूयास्ताम् भूयासु । भूया भयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व भूयास्म । २२१८ लुङ् । (३—२—११०) भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् । २२१९ माङि लुङ् । (३—३—१७५) सर्वलकारापवाद । २२२० स्मोत्तरे लङ् च ।

गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यायेत, तदा च्छिन्न भिन्नमित्यत्र क्तप्रत्यये परे लघूपधगुणनिषेधो न स्यात्, स्थानिभूतस्येको हला व्यवधानात् । नच येन नाव्यवधानन्याय शङ्क्य, चित स्तुतमित्यादावव्यवहिते चरितार्थत्वात् । यदि च इको न गुणवृद्धी इत्येव व्याख्यायेत न त्विग्लक्षणे इति, तदा लिगोरपत्य लैगवायन, नडादित्वात् फक् इह आदिवृद्धेरोगुणस्य च वस्तुगत्या इक्स्थानिकत्वाद् निषेध स्यादित्यलम् । भूयादिति । इहार्धधातुकत्वाद् 'लिङ सलोप–' इत्यस्याप्रवृत्ते 'स्को –' इति सलोप इत्युक्त न विस्मर्तव्यम् । न चैवमपि सयोगादिलोपस्यासिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिलोप स्यादिति वाच्यम्, सुटि यासुटि च सति ताभ्या विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वाभावादित्यलम् । भूयासुरिति । आशिषि लिङस्तसस्तामादेशे आर्धधातुकत्वात् शबभावे यासुडागमे अत परत्वाभावादियादेशाभावे सुटि झल्परसँयोगादित्वेन यासुट सकारस्य लोपो गुणनिषेधश्च । भूयासुरिति । झेर्जुसि यासुडागमे गुणनिषेधे रूपम् । भूया इति । आशीर्लिङ सिपि 'इतश्च' इतीकारलोप, यासुट 'स्को' इति सलोप, गुणनिषेध, रुत्वविसर्गौ । भूयास्तमिति । थसस्तमादेशे यासुटि गुणनिषेध । एव थस्य तादेशेऽपि भूयास्तेति रूपम् । भूयासमिति । मिप अमादेशे यासुटि गुणनिषेध । भूयास्वेति । लिङो वस् 'नित्य ङित' इति सकारलोप । यासुट् । गुणनिषेध । एव मसि भूयास्मेति रूपम् । इत्याशीर्लिङ्प्रक्रिया । लुङ् । 'धातो' इति 'भूते' इति चाधिकृतम् । तदाह भूतार्थवृत्तेरिति । माङि लुङ् । माङि प्रयुज्यमाने धातोर्लुङ् स्यादित्यथ । ननु 'लुङ्' इत्युदाहृतसूत्रेणेव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह सर्वलकारापवाद इति । मास्त्वित्यादौ तु मा इत्यव्ययान्तर प्रतिषेधार्थकमित्याहु । 'आङ्माङोश्च' इति सूत्रभाष्ये तु ङितो माशब्दस्य निर्देशात् प्रमाछन्द इत्यत्र तुक् न भवतीत्युक्तम् । माशब्दस्याव्ययान्तरस्य सत्त्वे तु तदेवोदाह्रियेत । मास्त्वित्यत्र तु अस्त्विति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्यन्ये । स्मोत्तरे लङ् च । चकाराद् 'माङि

क्लेश इत्याह इग्लक्षण इति । इक इत्येव विहिते इत्यर्थ । इग्लक्षणे किम्, लैगवायन । लिगोर्नडादित्वात्फक् । इहादिवृद्धेरागुणस्य च वस्तुगत्या इक्स्थानिकत्वेऽपि न निषेध । न चेक इत्युक्तेऽपि 'क्ङिति च' इत्यारम्भसामर्थ्यादत्र निषेधो न भवेदिति शङ्क्यम्, नाडायनादौ तस्य चरितार्थत्वात् । भूयादिति । इह 'स्को –' इति लोपस्यासिद्धत्वात्तकारस्य सयोगान्तलोप प्राप्त पदान्तसयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते । नन्वेवमपि सयोगादिलोपस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिलोप स्यात्, पदान्ते सयोगादिलोपस्य भृट् भृडित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहु —सुड्यासुटो सतोस्ताभ्या विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वाभावात् हलन्ताया प्रकृते परत्वाभावाच्चोक्तदोषशङ्कैव नास्तीति । सर्वलकारापवाद इति । मास्त्वित्यादौ निषेधार्थकमाशब्दोऽन्य एव न तु माङित्याहु । च्लि लुङि । इकार उच्चारणार्थ इति

(३-३-१७६) स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च । २२२१ च्लि लुङि । (३-१-४३) शबाद्यपवाद । २२२२ च्ले सिच् । (३—१—४४) इचावितौ । २२२३ गातिस्थाघुपाभूभ्य सिच परस्मैपदेषु । (२—४—७७) एभ्य सिचो लुक्स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते । २२२४ भूसुवोस्तिङि । (७—३—८८) भू सू एतयो सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् । २२२५ अस्तिसिचोऽपृक्ते । (७—३—९६) सिच् च अस् चेति समाहारद्वन्द्व । सिच्छब्दस्य

लुङ्' इत्यनुकृष्यते । स्म इत्यव्ययम् उत्तर यस्मादिति विग्रह, तदाह **स्मोत्तरे माङीति** । अयमपि सर्वलकारापवाद । **च्लि लुङि** । च्लि इति लुप्तप्रथमाकम् । लुङि परे धातो च्लिप्रत्यय स्यादित्यथ । **शबाद्यपवाद इति** । आदिना श्यनादिविकरणसग्रह । **च्ले सिच्** । **इचाविति** । चित्स्वरश्चित्त्वस्य प्रयोजनम् । इदित्त्वस्य तु अमस्तेत्यत्र 'अनिदिता हल उपधाया –' इत्युपधालोपस्याप्रवृत्ति प्रयोजनम् । **गातिस्थाघु** । गाति स्था घु पा भू एषा द्वन्द्वात् पञ्चमीबहुवचनम् । परस्मैेति शेष । सिच इति षष्ठी । गातीति श्तिपा निर्देशात् गाधातोग्रहणम् । घु इत्यनेन 'दाधाध्वदाप्' इति घुसज्ञकयो दाधातोर्धाधातोश्च ग्रहणम् । 'ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञो ' इत्यस्माद्व्यवहितादपि लुगित्यनुवर्तते । 'जुहोत्यादिभ्य श्लु ' इत्यव्यवहितमपि श्लुग्रहण नानुवतते, व्याख्यानात्, तदाह **एभ्य सिच इत्यादिना** । **गापाविहेति** । इह 'गातिस्था–' इति सूत्रे गातीत्यनेन पाग्रहणेन च 'इणो गा लुङि' इति लुग्विकरणस्येणो गादेश, शब्विकरण पिबादेशयोग्य पाधातुश्च गृह्येते इत्यर्थ । गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योग्रहणमिति भाष्यादिति भाव । तथा च लुङिस्तिबादेशे 'इतश्च' इति इकारलोपे शबपवादे च्लिप्रत्यये तस्य सिचि तस्य लुकि अडागमे अभूत् इति स्थिते पित्त्वाद् ङित्वाभावे 'सार्वधातुकार्धधातुकयो ' इति गुणे प्राप्ते **भूसुवोस्तिङि** । 'मिदेर्गुण ' इत्यतो गुण इति 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इत्यतो नेति सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तदाह **एतयोरिति** । भू सू इत्यनयोरित्यर्थ । इह 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इति लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् । न तु सुवतिसूयत्यो शविकरणश्यन्विकरणयोरपि, तत्र तिङो विकरणेन व्यवधानात् । अथ अभूत् इत्यत्र तकारस्येडागममाशङ्कितुमाह **अस्तिसिचोऽपृक्ते** । अस्तिश्च

मनोरमा । न च 'मन्त्रे–घस–' इति सूत्रे लेरिति स्थाने ल इत्युच्यमाने च्लिभिन्नस्यापि लकारस्य लुक् स्यादिति शङ्क्यम्, 'गातिस्था–'इति सूत्रात्सिच इत्यनुवर्त्य सिच्स्थानिन स्थान्यर्हस्य लस्य लुगिति व्याख्यायामतिप्रसङ्गाभावाद्विभाषानुवृत्तेर्लुको वैकल्पिकतया छन्दसि रूपान्तरस्थानापाद्यतया च सिजनुवृत्ति विनापि नातिप्रसङ्ग इत्याह । **शबाद्यपवाद इति** । आदिशब्दात्तत्तद्गणप्रयुक्ताना श्यन्नादीना ग्रहणम् । **इचावितावििति** । तत्रेदित्त्वे प्रयोजनममस्तेत्यत्र 'अनिदिताम्–' इत्युपधालोपाभाव । **गातिस्था** । इह व्यवहितोऽपि लुगनुवतते न तु श्लु, व्याख्यानादित्याशयेनाह **लुगिति** । **गापाविति** । गातीति श्तिपा विकरणशून्यस्य निर्देशाल्लुग्विकरण इणादेशो गृह्यते, 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया

सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तहल ईडागमः स्यात् । इति ईट् नेह, सिचो लुका

सिच्चेति समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईडित्यनुवतते 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया 'अस्तिसिच —' इति पञ्चमी अपृक्तस्येति षष्ठी प्रकल्पयति । ततश्च अस्ते सिचश्च परस्यापृक्तस्य ईडागमः स्यादिति प्राचीना व्याचक्षते । तथा सति लुङि अस्तेर्भूभावे अभूदिति न स्यात् । भूभावस्य स्थानिवत्त्वेन अस्तितया तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात् । तथा अगात् अस्थात् अपादित्यादावपि 'गातिस्था—' इति सिचो लुक्यपि स्थानिवत्त्वेन सिच परत्वादीडागमः स्यात् । अत प्रकारान्तरेण व्याचष्टे **सिच्च अस् चेत्यादिना** । ननु सिचस्शब्दे सिच्शब्दस्य पूर्वखण्डस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात् 'चो कु' इति कुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह **सिच्शब्दस्य सौत्रं भत्वमिति** । तथा च भत्वेन पदत्वस्य बाधान्न कुत्वमिति भाव । ननु सिचस्शब्दे अस् इत्यनेनैवास्तेर्लाभाद् अस्ति ग्रहण किमर्थमित्यत आह **अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारय इति** । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्यय लुप्तसुब्विभक्तिक विद्यमानार्थकम् । तेन सिचस्शब्दस्य कर्मधारय इत्यर्थ । तथा च अस्तिसिचस् इत्येक पदमिति स्थितम् । **तत पञ्चम्या सौत्रो लुगिति** । 'सुपा सुलुक्—' इत्यनेनेति शेष । तथा च अस्तिसिच इति पदाद् लब्धार्थमाह **विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्येति** ।

पिबतिर्गृह्यते न तु पातिरित्यर्थ । **भूमूवो** ।'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' । इत्यादादिकस्येह ग्रहणम्, सुवतिसूयत्योस्तु न ग्रहणम्,तिङो विकरणेन व्यवधानात् । **अस्तिसिचोऽपृक्ते** । अत्र प्राञ्च—अस्तिश्च सिच्चेति समाहारद्वन्द्वे अस्तिसिच्, तस्मादिति विग्रह मत्वा अस्ते सिचश्च परस्येति व्याचख्यु । तच्चिन्त्यम्, तत्र समासान्तस्यानित्यत्वाश्रयणे 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्ताद्—' इति प्राप्तस्य टच परिहारेऽपि 'समुद्राभ्राद्घ' इति निर्देशाद् 'अल्पाच्तरम्' इत्येतदनित्यमित्याश्रित्य सिच्छब्दस्य परत्वसमर्थनेऽपि 'अस्तेर्भू' इति भूभावस्य स्थानिवत्त्वेनास्तितया तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात्, तथा गातिस्थाघुपाभूभ्य सिचो लुक्यपि स्थानिवद्भावेन सिच परत्वानपायादगादस्थादभूदित्यादावतिप्रसङ्गाच्च । तदेतद् ध्वनयन्व्याचष्टे **सिच्च अस् चेति । सौत्रं भत्वमिति** । तेनात्र कुत्वजश्त्वे न भवत इति भाव । **विद्यमानादिति** । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानविशेषणेन लुप्तात्सिच कृतभूभावादस्तेश्च नेति भाव । भाष्यकारास्त्वाहु —'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति द्विसकारकोऽय निर्देश इति । अत्र माधव —अस् स् इति समुदायस्याधातुतया 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति श्तिप् प्रत्ययो न स्यादिति । अत्र वदन्ति—द्विसकारकनिर्देशे श्तिप् न स्यादिति यदुक्त तद्भ्रमोक्तिमात्रम् । इत्थं हि भाष्याशय —सिच इत्यस्यानन्तर सकार प्रश्लिष्यते न तु श्तिप प्राक्, अत एव 'सिचोऽपृक्ते' इति द्विसकारकोऽय निर्देश इत्युक्त भाष्ये । अन्यथा अस्तीति निर्देशो द्विसकारक इत्येव ब्रूयात्, एवं च सान्तास्ते सान्तात्सिच इति चार्थो निर्बाध एव । द्वितयश्च सकारो लुप्यते 'संयोगान्तस्य पदान्तस्य' इति व्याख्यानात्, व्यपदेशिवद्भावेन पदान्तत्वाद् द्वितीयसकारस्य । न च सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् 'अतो रो—' इत्युत्व दुलभमिति

लुप्तत्वात् । अभूत् । 'हल' 'किम्—ऐधिषि । 'अपृक्तस्य' इति किम्—ऐधिष्ट । अभूताम् । २२२६ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । (३-४-१०९) सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्सबन्धिनो झेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते २२२७ आत । (३—४—११०) सिज्लुक्यादन्तादेव झेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभू अभूतम्

हल इति । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतोऽनुवृत्तस्य हलीत्यस्य षष्ठ्या विपरिणाम इति भाव । इतीट् नेहेति । अनेन सूत्रेण अभूत इत्यत्र ईडागमो नेत्यर्थ । कुत इत्यत आह सिचो लुका लुप्तत्वादिति । विद्यमानत्वविशेषणेन लुप्तात्सिच परस्य नेति भाव । एवं च अगादित्यादावपि लुप्तात्सिच परस्य, अस्तेर्लुङि कृतभूभावात्परस्य च नेत्युक्तप्रायम् । एधिषीति । एधधातोर्लुङि उत्तमपुरुषैकवचनम्, इट् । अत्र इकारस्य सिच परत्वेपि हल्त्वाभावाद् ईडागमो नेति भाव । ऐधिष्टेति । एधधातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनम् । अत्र त इत्यस्य सिच परत्वेपि एकाल्प्रत्ययत्वाभावेनापृक्ताभावाद् ईडागमो नेति भाव । अभूतामिति । लुङस्तसि तस्य तामादेश , च्लि सिच् । अट् । गुणनिषेध । सिजभ्यस्तविदि । 'झेर्जुस्' इति सूत्रमवर्तते । 'नित्य ङित' इत्यतो ङित इति च तदाह सिचोऽभ्यस्तादित्यादिना । इति प्राप्त इति । लिङो झेर्जुसीति शेष । आत । 'झेर्जुस्' इति सूत्रमनुवतते । 'आत सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यम्' इति वार्तिक भाष्ये पठितम् । ततश्च सिज्लुकि यदाकारान्त तस्मात्परस्य झेर्जुसिति लभ्यते 'सिजभ्यस्त—' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह सिज्लुक्यादन्तादेवेति । अभूवन्निति ।

वाच्यम्, 'सयोगान्तलोपो रोरुत्वे' इति वार्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात्, सयोगान्त यत्पदमिति व्याख्याने तु नेह सयोगान्तलोप, किंतु सकारद्वयस्यापि रुत्वे कृते 'अतो रो-' इत्यनेनैक एवोकारो भविष्यति, विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पशुवेकत्ववद्विवक्षितत्वात् । न च स्थानिभेदेन उकारद्वये सत्यपि न क्षति, सवर्णदीर्घानन्तरमाद्गुणे सति समीहितरूपसिद्धेरिति वाच्यम्, एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाद् गुणे पश्चादवादेशप्रवृत्त्या 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति रूपासिद्धे, तस्मादुक्तरीत्या एक एवोकार इति स्वीकर्तव्यम् । अतएव विधेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वाद् 'एक पूर्वपरयो' इत्यत्रैकग्रहण भाष्यादौ प्रत्याख्यातम् । नन्वति परे यो रु स त्वत परो न भवति, अत परस्तु अतिपूर्वो न भवतीति रुद्वयस्थाने कथमुकार स्यात् । मैवम्, 'रो-' इति जातिपरनिर्देशेनात परत्वस्य पूर्वत्वस्य च सम्भवात् । न चैवमपि परत्वाद् 'हशि च' इति प्रथमस्यैव रोरु स्यादिति वाच्यम्, रुत्वस्यासिद्धतया हश्परत्वाभावात् । न चाश्रयासिद्धत्वमिति वाच्यम्, स्थान्यशे तथात्वेऽपि निमित्तभूतहशशे तदसभवात् । यद्यपि सत्वजातेरेकत्वादुभयोरपि एक एव रुर्भवतीति व्याख्याया नाय क्लेशस्तथापि रुत्वविधौ पदस्येत्यनुवर्तमानादेकपदान्तत्व न सभवति, द्वितीयसकारस्य पृथक्पदत्वादित्याहु । अपृक्तहल इति । अपृक्तसार्वधातुकस्येति प्राचोक्तत्वयुक्तम् । ऐधिषि इत्यादावतिव्याप्ते सार्वधातुकग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च । आत । सिज्ग्रहणमनुवर्तते 'झेर्जुस्' इति च । सिच आकाराच्च परस्य झेर्जुस् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन सिच परत्वमाकारात् श्रुत्या । एव स्थिते फलितमाह

अभूत । अभूवम् अभूव अभूम । **२२२८ न माङ्योगे ।** (६—४—७४) अडाटौ न स्त । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् भूद्वा । **२२२९ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।** (३—३—१३९) हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात्क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्य अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम्

झि, च्लि, सिच्, लुक्, अट्, झोऽन्त 'इतश्च' इति इकारलोप । तकारस्य सयोगान्तलोप । "भुवो वुग्लुङ्लिटो' इति वुक् । सिज्लुकि आत परस्यैवेति नियमात् 'सिजभ्यस्त–' इति न जुसिति भाव । **अभूरिति ।** सिप्, च्लि, सिच्, लुक्, अट्, इकारलोपो रुत्वविसर्गौ । **अभूतमिति ।** थसस्तम् च्लि, सिच् लुक् अट्, गुणनिषेध । एव थस्य तादेशे अभूतेति रूपम् । **अभूवमिति ।** मिप्, अम्, च्लि, सिच, लुक्, वुक् । **अभूवेति ।** वस्, च्लि, सिच्, लुक्, अट्, 'नित्य ङित' इति सकारलोपो गुणनिषेध । एव मसि अभूमेति रूपम् । अथ माङि लुङि विशेषमाह **न माङ्योगे ।** शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे **अडाटौ न स्त इति ।** 'लुङ्-लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त' इत्यत 'आडजादीनाम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । **मा भवान् भूदिति ।** मा भूदित्यत्र अडागमे सति असति च विशेषाभावाद् भवत्पदस्य मध्येप्रयोग । अथ 'स्मोत्तरे लङ् च' इत्यस्य उदाहरति **मा स्म भवद् भूद्वेति ।** एव बहुवचने मा स्म भवन् मा स्म भूवन्निति चोदाहरण बोध्यम् । इति लुङप्रक्रिया । **लिङ्निमित्ते । हेतुहेतुमद्भावादिति ।** 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ, इत्यादि लिङ्निमित्त लकारार्थप्रक्रियाया स्पष्टीभविष्यति । **भविष्यत्यर्थ इति ।** 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भाव । क्रियातिपत्तिपद व्याचष्टे **क्रियाया अनिष्पत्ताविति ।** सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत् इत्युदाहरण बोध्यम् । **अभविष्यदिति ।** लृङ्, तिप्, 'इतश्च' इतीकार-लोप । 'स्यतासी लृलुटो' इति शबपवाद स्यप्रत्यय । अट्, वलादिलक्षण इट् । गुणावादेशौ । षत्वम् । **अभविष्यतामिति ।** तसस्तामादेश । स्य, अट्, इट्, गुणावादेशौ षत्वम् । **अभविष्यन्निति ।** झि, स्य, अट्, इट्, गुणावादेशौ । 'झोऽन्त' इति झेरन्तादेश 'इतश्च' इतीकारलोप । तकारस्य सयोगान्तलोप । षत्वम् । **अभविष्य इति ।** सिप् स्य, अट्, इट्, गुण, अवादेश, 'इतश्च' इतीकार-

---

सिज्लुकीति ।'गातिस्था-' इति सूत्रेणेत्यर्थ । 'सिजभ्यस्त-' इति पूर्वसूत्रेणैवादान्तादपि झे जुसि सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याह **आदन्तादेवेति । हेतुहेतुमद्भावादिति ।** अत्र केचिद् आदि-शब्देनाशसावचन गृह्यत इति व्याख्याय आशसावचन लिङो यन्निमित्त तत्रापि क्रियातिपत्तौ भविष्यति लृङ्, गुरुश्चेदायास्यत् आशसे अहमध्येष्ये इत्युदाहरन्ति । अन्ये तु 'भविष्यति मर्यादा'- इत्यादिना भविष्यतीत्युपक्रम्य यो यो लिङ् विहितस्तन्निमित्त एव क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति नान्यत्रेत्याहु । **लिङ्निमत्तमिति ।** 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्', 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इत्यादिलकारार्थप्रक्रियाया स्फुटीभविष्यति । **अनिष्पत्ताविति ।** सुवृष्टिश्चेदभवि-

अभविष्याव अभविष्याम । २२३० ते प्राग्धातोः । (१-४-८०) ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः । २२३१ आनि लोट् (८-४-१६) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । 'दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' दुःस्थितिः । दुर्भवानि । 'अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्' । अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि । २२३२ शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे । (८-४-१८) उपदेशे

लोपः, षत्वम्, रुत्वविसर्गौ । अभविष्यतमिति । थसः तमादेशः, स्य, अट्, इट्, गुणावौ, षत्वम् । एवं थस्य तादेशादि पूर्ववत् । अभविष्यमिति । मिपः अम्, स्य, अट् इट्, गुणावौ पूर्वरूपम्, षत्वम् । अभविष्यावेति । वस्, स्य, अट्, इट्, 'नित्यं ङितः', इति सकारलोपः । अतो दीर्घः । षत्वम् । एवं मसि अभविष्यामेति रूपम् । इति लृङ्प्रक्रिया । अथ प्रसङ्गादाह ते प्राग्धातोः । ते इत्यस्य विवरणम् गत्युपसर्गसंज्ञा इति । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' 'गतिश्च' इति प्रकृतत्वादिति भावः । प्रागेवेति । न परतो नापि व्यवहिता इत्यर्थः । इह धातोः प्रागेव प्रयुज्यमानाः गत्युपसर्गाः स्युरिति संज्ञानियमपक्षोऽपि भाष्ये स्थितः । आनि लोट् । लोडिति आनीति च लुप्तषष्ठीकं पदम् । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादिति च । तदाह उपसर्गस्थान्निमित्तादिति । रेफषकारात्मकादित्यर्थः । असमानपदस्थार्थं आरम्भः । 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति सूत्रं णत्वप्रकरणे सर्वत्र भवतीति भाष्यम् । दुरः षत्वेति । षत्वणत्वयोः कर्तव्ययोः दुरः उपसर्गत्वप्रतिषेध इत्यर्थः । दुःस्थितिरिति । अत्र 'उपसर्गात्सुनोति—' इति षत्वं न भवति । दुर्भवानीति । अत्र 'आनि लोट्' इति णत्वं न भवति । अन्तःशब्दस्येति । अङ्विधौ किविधौ णत्वे च कर्तव्ये अन्तर् इत्यधिकारे धाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्, टाप् । अन्तर्धिरिति । 'उपसर्गे घोः किः' । अन्तर्भवाणीति । 'आनि लोट्' इति णत्वम् । शेषे विभाषा । अकखादाविति च्छेदः । 'नेर्गदनद-' इति पूर्वसूत्रोक्तधातुभ्योऽन्यः शेषः । तदाह

व्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यदिति तत्रैवोदाहरिष्यति । प्रागेवेति । न परतः, नापि व्यवहिता इत्यर्थः । अतएव 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' इति सूत्रितम् । आनि लोट् । नि लोडित्येव वक्तव्ये आनिग्रहणमागमशास्त्रस्यानित्यता ज्ञापयितुम् । तेन 'सागरं तर्तुकामस्य जप्त्वा स्तोत्रम्' इत्यादि सिध्यति । लोड्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । न च प्रकृष्टा वपा येषां तानि प्रवपानि मासानीत्यत्राप्यनेन नित्यं णत्वं स्यादिति वाच्यम्, उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्चास्याप्रवृत्तेः । 'प्रातिपदिकान्त-' इति वैकल्पिकत्वं त्विष्यत एव । दुरः षत्वेति । 'दुरः परस्य णत्वं नेति केचित्' इति प्राचोक्तं त्वयुक्तम् । एवं हि सिद्धान्ते । णत्वं स्यात् तच्चाकरविरुद्धमिति भावः । अन्तर्धेति । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् टाप् । अन्तर्धिरिति । 'उपसर्गे घोः किः' श्रच्छब्दस्याङ् विधावुपसर्गत्वमुपसंख्यातं, तत्तु प्रकृतानुपयोगादुपेक्षितम् । भिदादिपाठेन 'प्रज्ञाश्रद्धा'

कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन्धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति, प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम्—

'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥' इति ।

सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति पराभवति संभवति अनुभवति अभिभवति उद्भवति परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः उक्तं च—

गदनदादेरन्यस्मिन्निति । ननु णत्वप्रकरणं संहिताधिकारस्थम् । ततश्चाविवक्षितायां संहितायाम् उपसर्गात्परत्वाभावाद् णत्वाभावः । विवक्षितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमिह विभाषाग्रहणेनेत्यत आह **इहोपसर्गाणामिति** । **उक्तमिति** । हरिणेति शेषः । अत्र एकपद इत्यनेन अखण्डं पदं विवक्षितम्, 'नित्या समासे' इति लिङ्गात् । अखण्डत्वं च पदभिन्नोत्तरखण्डकत्वम् । अन्यथा राजीयतीत्यादौ 'अतो गुणे' इति शपा पररूपम् एकादेशः पक्षे न स्यात् । **अर्थनिर्देशश्चेति** । धातुपाठे 'भू सत्तायाम्' इत्याद्यर्थनिर्देश इत्यर्थः । **उपलक्षणमिति** । प्रदर्शनमात्रमित्यर्थः । नन्वर्थान्तरपरिसंख्या कुतो न स्यादित्यत आह **यागादिति** । न च यागात् स्वर्गो भवतीत्यादौ उत्पत्त्यादौ लक्षणा कुतो न स्यादितिवाच्यम्, प्रयोगप्राचुर्यसत्त्वात् । पाणिनिर्हि धातुपाठे धातून् कांश्चिदर्थरहितान् पठतीति 'भूवादयः' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । न चातिप्रसङ्गः शङ्क्य, अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति भाष्ये अपिशब्देन प्रयोगानुसारित्वापत्तेः । सर्वेषु धातुष्वर्थनिर्देशस्त्वाधुनिकः । एवं च 'सेधतेर्गतौ' इति सूत्रे गतावित्यनुपादानात् 'षिध गत्याम्' इत्यर्थनिर्देशः अपाणिनीय एवेति दिक् । ननु भूधातोः केवलस्योत्पत्त्याद्यर्थकत्वे उद्भवतीत्यादौ उपसर्गा व्यर्था इत्यत आह **उपसर्गास्त्विति** । उपसर्गं विनापि भूधातोरुत्पत्त्याद्यर्थप्रतीतेः । उद्भवतीत्यादौ प्रयु-

इति निपातनेन वा गतार्थत्वाच्च । **शेषे विभाषा** । 'नेर्गदनद—' इति सूत्रोक्तापेक्षया शेष इत्याह **गदनदादेरन्यस्मिन्निति** । उपदेशे किम्, प्रनिचकार प्रनिचखादेत्यत्रापि निषेधो यथा स्यात् । अषान्तेति किम्, प्रनिर्पिनष्टि । उपदेशग्रहणात् प्रनिपेक्ष्यति । 'चक्षिङ् ख्याञ्' प्रनिचक्शे इत्यत्रापि निषेधः । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । णत्वशास्त्रे संहितायामित्यधिकारात् संहितायामविवक्षितायां णत्वाभावः, संहितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमनेन विभाषाग्रहणेनेत्याशङ्का न कार्येत्याह **इहोपसर्गाणामित्यादि** । एकपद इत्यनेनैव सिद्धे समासग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेनेति बोध्यम् । **वाक्ये त्विति** । सा संहिता विवक्षाधीना न त्वत्र नित्येत्यर्थः । **उपलक्षणमिति** । एतच्च सत्ताद्यर्थनिर्देशं कृतवतो भीमसेनस्यापि संमतमित्यत्र 'कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव' इत्येवकारो ज्ञापकः । 'सेधतेर्गतौ' इति सूत्रे गतावित्येतदपि 'षिध गत्याम्' इत्याद्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्व एव घटते नान्यथेति दिक् । **उत्पद्यत इत्याद्यर्थादिति** । एवं च उपसर्गं विनाप्युत्पत्त्यर्थप्रतीतेरुद्भवतीत्यादौ प्रयुज्यमानो-

'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥' इति ।

एध २ वृद्धौ । कत्थन्ता षट्त्रिंशदनुदात्तेत । २२३३ **टित आत्मनेपदानां टेरे** । (३—४—७९) टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते । २२३४ **सार्वधातुकमपित्** । (१–२—४) अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् । २२३५ **आतो ङितः** । (७–२–८१) अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते एधन्ते । २२३६ **थासः से** । (३—४—८०) टितो लस्य थासः से

ज्यमाना अप्युपसर्गा द्योतका एव, न तु वाचका इति भावः । द्योतकत्वं वा तेषां किमर्थं स्वीकार्यमित्यत आह **प्रभवतीत्यादि** । प्रभवः प्रकाशः उत्पत्तिः शक्तिर्वा । पराभवः पराजयः । सम्भवः सम्भावना । अनुभवः उपभोगः । अभिभवो हिंसा । उद्भवः उत्पत्तिः । परिभवः तिरस्कारः । **उक्तं चेति** । हरिणेति शेषः । प्रहारः कशाद्याघातः । आहारो भक्षणम् । संहारो वधः । विहारः क्रीडा । परिहारः परित्यागः । इति भूधातुप्रक्रिया । **एध वृद्धाविति** । जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति षड् भावविकाराः । तत्र चतुर्थावस्था वृद्धिः उपचयः । **कत्थन्ता इति** । 'कत्थ श्लाघायाम्' इत्यन्ता इत्यर्थः । **अनुदात्तेत इति** । ततश्च एतेभ्य आत्मनेपदमेवेति भावः । तत्र एध् इत्यस्मात् कर्तरि लटि तस्यात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने तादेशे शपि एध त इति स्थिते **टित आत्म** । 'टे' 'ए' इति च्छेदः । लस्येत्यविकृतम् । तदाह **टितो लस्येति** । आदेशानामिति शेषः । अत्रात्मनेपदशब्देन तङेव गृह्यते नत्वानोऽपि । तेन पचमानो यजमान इत्यादावेत्वं नेति भाष्ये स्पष्टम् । **एधत इति** । अत्र तकारादकारस्य व्यपदेशिवद्भावेनान्त्यादित्वे टित्वादेत्वम् । अथ लटः प्रथमपुरुषद्विवचने आतामित्यादेशे 'टित आत्मनेपदानाम्–' इति आम एत्वे शपि एध आते इति स्थिते ङित्कार्यं वक्ष्यन् ङित्त्वमाह **सार्वधातुकमपित्** । 'गाङ्कुटादिभ्य –' इत्यतो ङिदित्यनुवर्तते । अङितो ङित्त्वं वास्तवं न संभवतीति ङिद्वदिति लभ्यते । तदाह **ङिद्वदिति** । **आतो ङितः** । ङित इत्यवयवषष्ठी । 'अतो येयः' इत्यस्माद् अत इति पञ्चम्यन्तम्, इय इति प्रथमान्तं चानुवर्तते । यकारादकारः उच्चारणार्थः । तदाह **अतः परस्येति** । ङितामित्यनन्तरं अवयवस्येति शेषः । **एधेते इति** । एध आते इति स्थिते, आकारस्य इय्, आद् गुणः, 'लोपो व्योर्वलि' इति यकारलोप इति भावः । **एधन्त इति** । लटः प्रथमपुरुषबहुवचने झादेशे परे शपि झकारस्य अन्तादेशे पररूपे टेरेत्वमिति भावः । अथ लटो मध्यमपुरुषैकवचने थासादेशे कृते टित आत्मनेपदानामित्येत्वे प्राप्ते । **थासः से** । 'से' इति लुप्तप्रथमाकम् । **एधसे**

द्योतक एव न तु वाचक इति भावः । **उपसर्गेण धात्वर्थ इति** । अत एवाऽमरेणाप्युक्तम्—'स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः । अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् । विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः । सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्नवः' इति । **टित आत्मने** । ननु शानचोऽपि लस्थानिकात्मनेपदत्वात्पचमानो यजमान इत्यत्र टेरेत्वेन भवितव्यमिति चेत् । अत्राहुः —

स्यात् । एधसे एधेथे एधध्वे । 'अतो गुणे' (सू १९१) । एधे एधावहे एधामहे । **२२३७ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ** । (३—१—३६) इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम्स्याल्लिटि । 'आमो मकारस्य नेत्त्वम्' । आस्कासोराम्विधानाज्ज्ञापकात् । **२२३८ आम** । (२—४—८१) आम परस्य लेर्लुक्स्यात् । **२२३९ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि** । (३—१—४०) आमन्ताल्लिट्-

---

इति । थासि शपि थास मेभाव । **एधेथे इति** । लटो मध्यमपुरुषद्विवचन आथामादेशे शपि आम एत्वे आकारस्य इयादेशे गुणे यलोप इति भाव । **एधध्व इति** । लटो मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वमादेशे शपि टेरेत्वे रूपम् । लट उत्तमपुरुषैकवचने इडादेशे एत्वे शपि एध ए इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति **अतो गुण इति** । 'अतो गुणे' इति पररूपे वृद्ध्यपवादे कृते सति एध इति रूपमित्यर्थ । **एधावह इति** । लट उत्तमपुरुषद्विवचने वहि इत्यादेशे टेरेत्वे शपि अतो दीर्घ । **एधामह इति** । लट उत्तमपुरुषबहुवचने महि इत्यादेशे टेरेत्वे शपि अतो दीर्घ । महिडिति डकारस्तङ्प्रत्याहारार्थ । इति लट्प्रक्रिया । **इजादेश्च** । नञ ऋच्छ इत्यनेन समासे अनृच्छ इत्यस्मात् पञ्चमी ।'धातोरेकाच –' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते। 'कास्प्रत्ययात्–' इत्यत आमिति लिटीति चानुवर्तते । तदाह **इजादिरित्यादिना** । **आस्कासोरिति** । 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इति 'दयायासश्च' इति च, कास्धातो, आस्धातोश्च लिटि आम् विहित । तत्र मकारस्य इत्सञ्ज्ञकत्वे 'मिदचोऽन्त्यात् पर' इति आकारादाकारान्तर स्यात् । ततश्च सर्वणदीर्घे कृते कास् आस् इत्येव भवतीति आम्विधिरनर्थक स्यात् । अत आमो मकारस्य नेत्सञ्ज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थं । तथा च एध् आम् ल इति स्थिते **आम** । 'मन्त्रे घसह्वर–' इत्यतो लेरिति, 'ण्यक्षत्रियार्षञित –' इत्यतो लुगिति चानुवर्तते, तदाह **आम परस्य लेरिति** । अत्रेदमवधेयम् । 'कृन्मेजन्त' इत्यत्र कृद्यो मान्तस्तदन्तमव्ययमिति व्याख्याने एधामित्यादि नाव्ययम्, लिट एव कृत्त्वात् तस्य च मान्तत्वाभावात् । तथा च प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे स्वाद्युत्पत्तौ 'आम' इति लुक् । लेरिति तु नानुवर्तते । मान्त कृदन्तमव्ययमिति व्याख्याने तु प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वाद् एधामिति मान्तमव्ययम् । तत सुबुत्पत्तौ

प्रकृतेस्तिबादिभिरात्मनेपदाना विशेषणान्न दोष । एव च 'टितस्तडा टेरे' इत्येव वक्तुमुचितमिति । **थास से** । एकारोच्चारण ज्ञापनार्थमिति 'लिटस्तझयो –' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । **अतो गुण इति** । इट एत्वे कृते आद्गुण बाधित्वा वृद्धौ प्राप्तायामनेन पररूपमित्यर्थ । **इजादेश्च** । 'धातोरेकाच –' इत्यतो धातुग्रहण 'कास्प्रत्ययात्–' इत्यत आम् लिटीति चानुवर्तत इत्याह **इजादिर्यो धातुरित्यादि** । गुरुमान् किम्, इयेष । ऋच्छेस्त्वा नर्च्छ । **आम** । 'लक्षणप्रतिपदोक्त–' परिभाषया, 'प्रत्ययग्रहण–' परिभाषया च नेह–आम, श्रामतु । **परस्य लेर्लुगिति** ।'मन्त्रे घस–' इति सूत्राल्लेरित्यनुवर्त्य 'लेर्लुक्' इति काशिकादौ व्याख्यात तदत्रोपेक्षित व्यावर्त्यालाभात् । तिङाद्यपवादत्वाल्लावस्थायामेवाय लुक् । तेन आमन्तस्यातिङन्तत्वाद्देवदत्तादिपदात्परत्वेऽपि 'तिङ्ङतिङ' इति न निघात । आमन्तात्परस्य

परा कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' (सू २२४०) इति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगाऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन 'कृभ्वस्तियोगे—' (सू २११७) इत्यत 'कृञो द्वितीय-'(सू २१२९) इति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभ । तेषा क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीना विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदेनान्वय । सम्पदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते ।

'अव्ययादाप्सुप' इति लुक् । 'आम ' इत्यनेन तु परिशेषाल्लेरेव लुविमद्धेर्लेरिति नानुवर्तनीयम् । आम परस्य लेरिति विवरणवाक्ये तु लेरिति स्पष्टार्थमेव । एव च एवामित्यव्यय न वेति पक्षद्वयम्, उभयथापि सुबन्त पदमिति भाष्ये स्पष्टम् । कृञ्चा त । 'कास्प्रत्ययादाम्–' इत्यत आमित्यनुवृत्त पञ्चम्या विपरिणम्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त गृह्यते । लिटि परे य कृञ् स अनुप्रयुज्यत इत्यन्वय । फलितमाह **आमन्ताल्लिट्परा इति**। लिट्शिरस्का इत्यर्थ । **कृभ्वस्तय इति** । कृञित्यनेन कृभ्वस्तीना ग्रहणमिति भाव । **अनुप्रयुज्यन्त इति**। प्रशब्दादनुशब्दाचाव्यवहिता पश्चात्प्रयुज्यन्त इत्यर्थ । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वार्तिकाद् भाष्याच्च । एव च 'त पातया प्रथममास पपात पश्चात्' 'प्रभ्रशया यो नहुष चकार' इत्यादिप्रयोगा प्रामादिका एव । धातोराम् स्यात्, कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्युक्तसमुच्चयार्थश्चकार । ननु कृञ एवानुप्रयोगश्रवणात् कथ भ्वस्त्योरप्यनुप्रयोग इत्यत आह **आम्प्रत्ययवदित्यादिना** । 'कृञ्चानप्रयुज्यते–' इत्यत्र कृञ एकस्यैवानुप्रयोगविधौ सति 'आम्प्रत्ययवत्–' इति सूत्रे अनुप्रयुज्यमानस्येत्यस्य कृञ इति विशेषण व्यर्थ स्यात् । धात्वन्तरस्यानुप्रयोगाप्रसक्ते । ततश्च कृञ इति विशेषणादन्यस्यापि अनुप्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थ । ननु कृञोऽन्यस्याप्यनुप्रयोगो विज्ञायताम्, भ्वस्त्योरपीत्येव कुत आयानमित्यत आह **तेनेति** । कृञ्ग्रहणेनेत्यर्थ । **प्रत्याहाराश्रयणादिति** । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । नन्वनुप्रयुज्यमानाना कृभ्वस्तीना आम्प्रकृतिभूताना च कथमन्वय इत्यत आह **तेषामित्यारभ्या-**

निघातश्च तिङन्तस्येत्यथ । न चातिङन्तत्वे पदत्वाभावादामन्तात्परस्य निघातो न सिध्यतीति शङ्क्यम्, लिट कृत्त्वात्प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तावामन्तस्याव्ययत्वात्सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततया पदत्वात् । **कृञ्चानुप्रयुज्यते** । कथ तर्हि 'त पातया प्रथममास पपात पश्चात्' । 'प्रभ्रशया यो नहुष चकार' इति । प्रमाद एवायम् । न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यात् पश्चात्प्रयोगो व्यवहितोऽपि न दुष्यतीति वाच्यम्,विपर्यासनिवृत्त्यर्थ व्यवहितनिवृत्त्यर्थ चेति वार्तिकविरोधात् । **अन्यस्यापीति**। यदीह कृञ्शब्देन एक एव धातुर्गृह्येत तदा धात्वन्तरस्य प्राप्त्यभावाद् 'आम्प्रत्ययवत्–' इति सूत्रेऽनुप्रयुज्यमानस्य कृञ इति विशेषण व्यर्थं स्यादिति भाव । न चात्र 'कृञ् च–' इति चकारेणैवानुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायत इति शङ्क्यम्, धातोराम् स्यात्, अनुप्रयुज्यते च लिटपर कृञ् इत्यर्थसमर्पकतया तस्योपक्षीणत्वात् । **अभेदान्वय इति** । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकसिद्ध इति भाव । एव च एधाचक्रे एधाम्बभूवे इत्यादौ

कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते । २२४० आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य । (१—३—६३) आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्ववद् इत्यनुवर्त्य

भेदेनान्वय इत्यन्तेन । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयस्य न्याय्यत्वादिति भावः । कृञ इव भ्वस्त्योरपि क्रियासामान्यवाचित्वाद् धातूनामनेकार्थत्वादिति ज्ञेयम् । ननु 'कृभ्वस्तियोगे' इत्यस्य 'कृञो द्वितीय-' इत्यस्य च सूत्रस्य मध्ये 'अभिविधौ संपदा च' इति पठितम् । एवं च कृञ्प्रत्याहारे संपदोऽपि कुतो न ग्रहणमित्यत आह सपदिस्त्विति । अनन्वितार्थत्वादिति । सिद्धस्य वस्तुनो रूपान्तरापत्तिः संपदेरर्थः । एधादिधातोस्त्वाम्प्रकृतिभूतस्य वृद्ध्यादिरर्थः । तयाश्चोभयोरपि विशेषरूपत्वेन सामान्यविशेषभावेन अभेदान्वयासंभवादित्यर्थः । अत एव 'कृभ्वस्तीनां ग्रहणम्' इति भाष्यं संगच्छत इति भावः । ननु 'आम्प्रत्ययवत्-' इति कृञ आत्मनेपदविधायकसूत्रं वक्ष्यमाणं व्यर्थम् । 'स्वरितञितः' इत्येव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याह कृञस्त्विति । आम्प्रत्ययवत्कृञः । 'अनुदात्तङित-' इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । तत्राम्प्रत्ययस्यात्मनेपदाभावादाह आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति । तस्य अन्यपदार्थस्य गुणा विशेषणानि वर्तिपदार्थरूपाणि तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया ज्ञानं न विद्यते यस्य बहुव्रीहेः स अतद्गुणसंविज्ञानः । यथा चित्रगुमानयेति । अत्र हि पुरुषस्यैवान्यपदार्थस्य क्रियान्वयः । न तु चित्राणां गवामपि । तथा च प्रकृते आम्प्रत्ययविनिर्मुक्त आम्प्रत्ययप्रकृतिभूत एधादिधातुरेव आम्प्रत्ययशब्देन लभ्यत इति भावः । आम्प्रत्ययवदिति तृतीयान्ताद्वतिः । अनुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगः । कर्मणि घञ् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी, तदाह आम्प्रकृत्येत्यादिना । आम्प्रकृतेर्भवितुं योग्यं यदात्मनेपदं तद् अनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽपि स्यादिति यावत् । अत्र न प्रत्याहारग्रहणम् । 'अनुप्रयोगस्येत्येव सिद्धे कृञ्ग्रहणादिह न प्रत्याहारग्रहणम्'

एककर्तृकभूतानद्यतनपरोक्षा वृद्ध्यभिन्ना क्रियेति तुल्यो बोधः । ननु करोतिः सकर्मकः भवतिस्त्वकर्मक इति कथमिह तुल्यतेति चेत् । अत्राहुः—यदा हि करोतिरुत्पादनार्थकः स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते घटं चक्रे राज्यं चकारेति तदा नियमेन सकर्मकत्वम् । यदा तु क्रियान्तरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते जुहवाञ्चकारेत्यादौ तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्तस्य सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां स्वयमपि तथाभावं भजते । एवं भ्वस्त्योरप्याम्प्रकृतिसामानाधिकरण्येन क्वचित्सकर्मकत्वं बोध्यम् । अतएवानुप्रयुज्यमानाद्भवतेः सकर्मकत्वात्कर्मणि लिट् । तथा च माघः—'तस्यातगत्र बिभराबभूवे' इति, श्रीहर्षश्च 'तपर्तुपूर्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्बिभराबभूविरे' इति । अत्रेदमवधेयम्—जुहाव जुहवाञ्चकार जुहवाम्बभूव इत्यादौ केवलो होमो गम्यते इतरत्र तु होमरूपा क्रियेति बोधः । फले तु न कश्चिद्विशेषः, घटमानय द्रव्यं घटमानयेत्यत्र यथा । एवं चाम्प्रकृत्यर्थगतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति । अनन्वितेति । सपद्यर्थस्याम्प्रकृत्यर्थस्य चाभेदान्वयो न संभवति, उभयोरपि विशेषरूपत्वादिति भावः । आम्प्रत्ययवत् । आम्प्रत्ययान्तस्यात्मनेपदाभावादाह अतद्गुण

वाक्यभेदेन सबध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपद न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगेऽपि फले इन्दाचकारेत्यादौ न तङ् । २२४१ लिटस्तझयोरेशिरेच् । (३—४—८१) लिडादेशयोस्तझयो एश् इरेच् एतौ स्त । एकारोच्चारण ज्ञापक 'तङादेशाना टेरेत्व न' इति । तेन डारौरशा न । कृ ए इति स्थिते । २२४२ असयोगाल्लिट् कित् । (१—२—५) असयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात् । 'क्क्ङति च' (सू २२१७)

इति भाष्यम् । परगामिन्यपि क्रियाफले कृञ्धातोरात्मनेपदार्थोऽयमारम्भ । इन्दाचकारेत्यादौ तु परगामिनि क्रियाफलेनानेनात्मनेपदम् । आम्प्रकृते 'इदि परमैश्वर्ये' इति धातोरात्मनेपदाभावाद् तस्य परस्मैपदित्वात् । एतदयमेव आम्प्रत्ययवदित्युपात्तम् । नन्विन्दाचकारेत्यादौ मास्त्वनेन सूत्रेण परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदम् । आत्मगामिनि तु क्रियाफले 'स्वरितञित –' इत्यात्मनेपद दुर्वारम् । अस्य सूत्रस्य एधाचक्रे इत्यादौ परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदस्याप्राप्तस्य विधान एव समर्थतया आत्मगामिनि क्रियाफले 'स्वरितञित । इति प्राप्तस्यात्मनेपदस्य निवारणे सामर्थ्याभावादित्यत आह इहेति । इह 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य' इति सूत्रे 'पूर्ववत् सन' इति पूर्वसूत्रात् पूर्ववदित्यनुवर्त्य आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्येत्येक वाक्यम्, पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति अन्यद्वाक्यमिति वाक्यद्वय सपाद्यम् । तत्र पूर्ववदिति तृतीयान्तद्वति । पूर्वेण पूर्वप्रयुक्तेन एधादिधातुना तुल्यमित्यर्थ । तत्र वाक्यद्वयस्य समानार्थकत्वे वैयर्थ्याद् द्वितीय वाक्य नियमार्थ सपद्यते । पूर्ववदेव आत्मनेपद न तु तद्विपरीतमिति । एव च पूर्ववाक्येन एधाचक्रे इत्यादौ कृञ परगामिन्यपि क्रियाफले आत्मनेपदविधि, द्वितीयवाक्येन तु इन्दाचकारेत्यादौ कर्तृगामिनि क्रियाफले 'स्वरितञित –' इत्यात्मनेपदस्य निवृत्ति फलति, तदाह तेनेति । द्वितीयवाक्येनेत्यर्थ । न तङिति । न आत्मनेपदमित्यर्थ । एव चानुप्रयुज्यमानात्कृञो लिटस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे एधाम् कृ त इति स्थिते । लिटस्तझयोरेशि । ननु लिटस्तझयोरिशिरिजित्येवास्तु । आदेशयोरेकारोच्चारण व्यर्थम्, 'टित आत्मनेपदानाम्–' इत्येत्वेनैव सिद्धेरित्यत आह एकारोच्चारणमिति । ज्ञापनस्य फलमाह तेन डारौरसा नेति । डा रौ रस् एषा लुडादेशभूतात्मनेपदादेशाना टेरेत्व नेत्यर्थ । वस्तुतस्तु परत्वादेत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानेन डादिषु कृतेषु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाद् एत्वनेति 'लुट प्रथमस्य–' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । कृ ए इति स्थित इति । तकाराकारसघातस्य एकार शित्त्वात् सर्वादेश इति भाव । असयोगाल्लिट् । अपिदिति । 'सार्वधातुकमपित्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । 'सार्वधातुकमपित्' इति

इति । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति । तृतीयान्ताद्वति । अनुप्रयोगस्येत्यत्र कर्मणि घञिति भाव । 'अनुदात्तङित—'इत्यतोऽनुवर्तनादाह आत्मनेपद स्यादिति । एवमप्राप्तस्य विधानेऽपि प्राप्तस्य निवारणमनेनैव सूत्रेण न सभवतीत्यत आह वाक्यभेदेनेति । अत्र च प्रमाणमाम्प्रत्ययवदिति वचनमेव । अन्यथा पूर्ववदित्यनुवृत्त्यैवानुप्रयोगस्य कृञ आम पूर्वेण तुल्यमित्यर्थलाभादिष्टसिद्धे कि तेन 'आम्प्रत्ययवत्—' इत्यनेन । लिट्स्तझयो । एशिति शकारकरणमकारविशिष्ट-

इति निषेधात् 'सार्वधातुकार्धधातुकया' (सू २१६८) इति गुणो न। द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते। २२४३ द्विर्वचनेऽचि। (१—१—५९) द्वित्वनिमित्ते ऽचि परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये। २२४४ उरत्। (७—४—६६)

ङित्त्व तु नात्र प्रवर्तते। लिडादेशानामार्धधातुकत्वादिति बोध्यम्। कित्त्वस्य फलमाह क्क्ङति चेति। द्वित्वादिति। कृ ए इति स्थिते लिटि धातोरिति द्वित्वात् परत्वाद् 'इको यणचि' इति ऋकारस्य यणादेशे रेफे प्राप्ते सतीत्यर्थ। कृते तु यणि एकाच्त्वाभावाद् 'लिटि धातो —' इति द्वित्व न स्यादिति भाव। द्विर्वचनेऽचि। द्विरुच्यते येन परनिमित्तेन तद् द्विवचन द्वित्वनिमित्तमिति यावत्। अचो यस्य विशेषणमिदम्। 'अच परस्मिन्—' इत्यत अच इति 'स्थानिवदादेश —'इत्यत आदेश इति 'न पदान्त—' इत्यतो नेति चानुवतते। द्विवचन इत्यावर्तते। एव च द्वित्वे कर्तव्ये सतीत्यपि लभ्यते, तदाह द्वित्वनिमित्ते अचीत्यादिना। द्वित्वे कर्तव्ये सतीत्युक्ते कृते द्वित्वे चक्रे इत्यादौ यणादयो भवन्ति। अन्यथा तु न स्यु। द्वित्व-

---

तकारस्यादेशत्वाय। असयोगात्। असयोगादिति किम्, ममन्थे। अत्र नलोपो न। द्विर्वचनेऽचि। अचा सामानाधिकरण्यलाभाय द्विर्वचनशब्दस्य तन्निमित्ते लक्षणा स्वीक्रियते। यद्वा उच्यत इति वचनम्, द्विर्वचन यस्मिन्नचि तद् द्विर्वचनम्। अथवा द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीत्यर्शआद्यच्, तदेतदाह द्वित्वनिमित्तेऽचीति। इह 'अच परस्मिन्–' इत्यतोऽच इति, स्थानिवदादेश –' इत्यस्मादादेश इति 'न पदान्त–' इत्यतो नेति चानुवर्तते तदाह अच आदेशो न स्यादिति। यद्यपीह वृत्त्यादौ अजादेश स्थानिवत्स्यादिति रूपातिदेशपक्ष स्वीकृत, फल चोभयत्र तुल्यम्, तथाप्यादेशनिषेधपक्षेऽपि भाष्यारूढ इति स एवात्र स्वीकृत, किं च आदेशमङ्गीकृत्य पुन स्थानिरूपाश्रयणापेक्षया निषेधपरतया व्याख्यानमेव लघु। 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शन वरम्' इति न्यायात्। 'न पदान्त–' इति निषेधानन्तर पाठोऽप्येवं सत्यनुगृहीत इति श्रेयानय पक्ष इष्टानुरोधेन द्विर्वचन इत्यावर्त्य कालावधारणपरतयापि व्याचष्टे द्वित्वे कर्तव्य इति। कृते तु द्वित्वे यथायथमादेश स्यादेवेति भाव। द्वित्वनिमित्ते किम्, दुद्यूषतीत्यत्र द्वित्वात्परत्वादूठि कृते यदि य पूर्वमेव द्वित्व स्यात् तदा दिद्यूषतीत्यनिष्टं रूप स्यात्तन्माभूदिति द्वित्वनिमित्त इत्युक्तम्। नह्यूठ् द्वित्वनिमित्तम्। अचीति किम्, जेघ्रीयते। देध्मीयते। शाशय्यते इह 'ई घ्राध्मो' इति ईकार, 'अयङ् यि क्ङिति' इत्ययङादेशश्च निषिध्येत, स माभूदिति प्राञ्च। अन्ये त्वाहु –अचीति व्यर्थ घ्रीय्ध्मीय्शय्य इति द्वितीयाजवधिकस्यैकाच का यत्न्या यङो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति। अच किम्, असूषुपत्। इह 'स्वापेश्चङि' इति यत्सम्प्रसारण तस्मिन्निषिद्धेऽभ्यासे उवर्णो न श्रूयेत। न च द्वित्वे कृते पुन सप्रसारणेन स्वापेरवयवत्वाविशेषादभ्यासे तदुत्तरखण्डे च उकारश्रवण भवेदिति वाच्यम्, परस्य सप्रसारणे कृते यून इत्यत्रेव 'न सप्रसारणे—' इति पूर्वस्य यण सप्रसारणनिषेधात् स्यादेतत्—चक्रतुरित्यत्र अच आदेशस्य निषेधाप्रवृत्त्या यण् स्यादेव। असौ द्वित्वनिमित्तत्वेऽप्यकारस्यातथात्वात्। नच 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यस्य

अभ्यासऋवर्णस्यात्स्यात्प्रत्यये परे। रपरत्वम् । 'हलादि शेष' (सू २१७९)।

निमित्तस्य अच सत्वात्। 'द्वित्वनिमित्ते' इति किम् ? दुद्यूषति। दिव् धातो सनि द्वित्वात्परत्वाद् ऊठि कृते द्वित्वात्प्राग्यण् भवत्येव। तथा च द्यू इत्यस्य द्वित्व दुद्यूषतीति सिध्यति। द्वित्वे कर्तव्ये यणा निषेधे तु दिद्यूषतीत्यभ्यासे इकार एव श्रूयेत। न तूकार। द्वित्वनिमित्त इत्युक्तौ तु ऊठि परे द्वित्वात् प्राग् यणो न निषेध । ऊठा द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् 'अचि' इति किम् ? जेघ्रीयते। अत्र घ्राधातोर्यङि द्वित्वात् प्राग् 'ई घ्राध्मो' इति ईकारादेशो न निषिध्यते। ईत्वस्य द्वित्वनिमित्तयङ्निमित्तकत्वेऽपि द्वित्वनिमित्ताज्निमित्तकत्वाभावात्। 'अच' किम् ? असूषुपत्। इह स्वापश्चङि द्वित्वात् प्राक् 'स्वापेश्चङि' इति वकारस्य सम्प्रसारण न निषिध्यते। तस्याजादेशत्वाभावात्। ततश्च कृते सम्प्रसारणे सुप् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारस्य श्रवण सम्भवति। सम्प्रसारणे निषिद्धे तु स्वप् इत्यस्य अभ्यासे उकारो न श्रूयेत। एव च प्रकृते यणादेशात् प्राग् 'लिटि धातो –' इति द्वित्वे कृ कृ ए इति स्थिते—**उरत्**। उ अत इति छेद ऋइत्यस्य उरिति षष्ठ्येकवचनम्। अत्र 'लोपोऽभ्यासस्य इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम्। तद्बलात् प्रत्यये परत इति लभ्यते। प्रत्यये परत एव अङ्गसज्ञाविधानात्, तदाह **अभ्यासऋवर्णस्येत्यादिना**। **रपरत्वमिति**। अभ्यासऋवर्णादेशस्याकारस्य 'उरण्रपर' इति रपरत्वमित्यर्थ। तथा च कर् कृ ए इति स्थिते। **हलादि शेष इति**। रेफस्य निवृत्तिरिति भाव।

वैयर्थ्यम्, चक्र इत्यादौ सावकाशत्वात्। तथा चैकाच्त्वाभावाद् 'लिटि धातो –' इतीह द्वित्व न स्यादिति चेत्। मैवम्, इह द्वित्वनिमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा यद् द्वित्वप्रयोजक लक्ष्यानुरोधेन तस्य सर्वस्य ग्रहणात्। एतच्च 'ठस्यक' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। तथा च ऊर्णोते सनि 'सनीवन्त–' इतीट्पक्षे 'विभाषोर्णो' इति ङित्वविरह ऊर्णुविषतीति सिद्धम्। सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेऽपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्परे प्राप्तयोर्गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्तव्ये निषेधात्। अत एवाहुस्तद्भावभावितामात्रेणेह निमित्तत्वमिति। एव च द्वित्वनिमित्तघटकतया सनि इडागमाऽतुसोऽकारश्च द्वित्वनिमित्तमिति स्थितम्। नन्वेवम् ऋधातो सनि 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशा सनि' इति इटि कृते इस्शब्दनिमित्तकस्य गुणस्य 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वित्वप्रसङ्गादरिरिषतीति न सिध्येत्। रिस्शब्दस्य द्वित्वे तु यद्यपि सिध्यति, तथापि गुणनिषेधे रिस्शब्द एव दुर्लभ इति चेत्। अत्राहु—गुणे रपरे कृते रिस्शब्दस्यैव द्वित्वम्। न च द्वित्वनिमित्ते ह्यचि गुणस्य निषेध। इस्शब्दस्तु नेह निमित्त कार्यित्वात्। न हि कार्यी निमित्ततयाऽऽश्रीयते, 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' इति ज्ञापकात्। अन्यथा शीङो ङित्वेन 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधाच्छयितरीति रूपस्यासिद्ध्यापत्ते। न च क्ङिति ङिति परे गुणवृद्धी नेति व्याख्यायामुक्तेऽर्थे शयितरीति न ज्ञापकमिति वाच्यम्, तद्व्याख्याया छिन्न भिन्नमित्यत्र गुणनिषेधो न स्यादित्यादिदोषस्य 'क्ङिति च' इति सूत्र एवोपपादितत्वात्। न चैव कार्यिणो

'प्रत्यये' किम्—वव्रश्च। २२४५ कुहोश्चुः । (७—४—६२) अभ्यासकवर्ग-हकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते एधाञ्चक्रिरे । २२४६

प्रत्यये किमिति । अङ्गेनैव प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात् प्रत्यये परत इति किमर्थमित्यर्थः । वव्रश्चेति । 'ओव्रश्चू छेदने', लिटि णल् द्वित्वं 'लिट्यभ्यासस्य–' इति अभ्यासरेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः । उरत् । रपरत्वम् । हलादिः शेषः । वव्रश्चेति रूपम् । अत्र अभ्यास-ऋवर्णस्य रेफस्थानिकस्य सम्प्रसारणस्य य उरदत्वसम्पन्नः अकारः, तस्य 'अचः परस्मिन्–' इति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया तस्मिन् परे वकारस्य 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधान्न सम्प्रसारणमिति स्थितिः । 'उरत्' इत्यत्र प्रत्यये परत इत्यनुक्तौ तु सम्प्रससारणभूतऋकारस्थानिकस्य अकारस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्वाप्रसक्तेः साम्प्रसारणत्वाभावात्तस्मिन् परतो 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्'इति निषेधो न स्यादिति भावः । एवं च क कृ ए इति स्थिते कुहोश्चुः । कु ह् इत्यनयोर्द्वन्द्वात्षष्ठीद्विवचनम् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तदाह अभ्यासेति । यद्यपि स्थानिना कवर्गीयाणां हकारस्य च षट्त्वात् चवर्गीयाणां पञ्चत्वान्न यथासङ्ख्यम्, नापि स्थानत आन्तर्यम्, कण्ठतालुस्थानभेदात् । आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यं तु कवर्गचवर्गयोरविशिष्टम् । हकारचवर्गयोस्तु नास्त्येव तत् । अतो बाह्यप्रयत्नत एवान्तर्यमिह व्यवस्थापकमाश्रयणीयम् । तत्र प्रथमस्य कवर्गीयस्य प्रथम एव चवर्गीयो भवति, अघोषश्वासविवाराल्पप्राणप्रयत्नसाम्यात् । न तु द्वितीयः, महाप्राणत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् । नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । तथा द्वितीयस्य कवर्गीयस्य द्वितीय एव चवर्गीयो भवति, अघोषश्वासविवारमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । न तु प्रथमः, अल्पप्राणत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् । तथा तृतीयस्य कवर्गीयस्य तृतीय एव चवर्गीयो भवति । घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । न तु प्रथमः, अघोषश्वासविवारप्रयत्नत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि, महाप्राणप्रयत्नत्वाच्च । नापि चतुर्थः, महाप्राणत्वात् । नापि पञ्चमः, घोषसंवारनादाल्पप्राणसाम्येऽपि अनुनासिकतया भेदात् । तथा चतुर्थस्य कवर्गीयस्य चतुर्थ एव चवर्गीयो भवति, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । न तु प्रथमः अघोषश्वासविवाराल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि द्वितीयः,अघोषविवारश्वासप्रयत्नत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, अल्पप्राणत्वात् । पञ्चमस्य तु कवर्गीयस्य अनुनासिकत्वाद् ञकार एव । हकारस्य तु घोषसंवारनादमहाप्राणवतः तादृशो वर्गचतुर्थ एव झकार इति विवेकः । प्रकृते तु क कृ ए इति स्थिते अभ्यासककारस्य चकारे ऋकारस्य यणि रेफः । तदाह एधाञ्चक्र इति । एककर्तृका भूतानद्यतनपरोक्षा वृद्धिरूपा क्रियेत्यर्थः । एधाञ्चक्र इति । कृञो लिट आतामि टेरेत्वम् । 'द्विर्वचनेऽचि' इति यणि निषिद्धे

निमित्तत्वानाश्रयणे सन्नन्तस्य कार्यित्वात्सनि परत प्राप्तयोर्गुणावादेशयोरनिषेधादूर्णुनविषती-त्यपि न स्यादिति वाच्यम्, मत्वर्थीयेनेनिना कार्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात् । ऊर्णोतेर्हि नुशब्द एव द्वित्वरूपं कार्यमनुभवति, न तु सन् । अरिरिषती-

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । (७—२—१०) उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च तत परस्य वलादेरार्धधातुकस्येट् न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । 'एकाच' इति किम्—यङ्लुग्व्यावृत्तियथा स्यात् । स्मरन्ति हि—

कृ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वम् । हलादि शेष । चर्त्वम् । यण् । न च आतानित्यस्य द्वित्व-निमित्तत्वेऽपि आकारस्याचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् कथमिह 'द्विर्वचनेऽचि' इति यण्निषेध इति वाच्यम्' साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकस्यैव द्वित्वनिमित्तशब्देन विवक्षितत्वादिति भाव । **एवाचक्रिर इति** । झस्य इरेच् । कृ इत्यस्य द्वित्वादि पूर्ववत् । अथ लिटि थास से भावे कृ इत्यस्य द्वित्वादौ एवा चकृ से इति स्थिते आर्धधातुकस्येड्वला-देरिति इडागमे प्राप्ते **एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्** । 'ऋत इद्धातो' इत्यत ... दनु-वर्तते । 'नेड्वशिकृति' इत्यतो नेति च । तदाह उपदेशे **यो धातुरेकाजिति** । एक अच् यस्येति बहुव्रीहि । **आर्धधातुकस्येति** । यद्यपीद न श्रुतम्, नाप्यनुवृत्तिलभ्यम्, तथाप्या-र्थिकमिदम्, आर्धधातुकस्यैवट प्राप्ते । वृत्तिग्रन्थे तु आधधातुकस्येति नोपात्तम् । ननु 'एकाच उपदेशेऽनुदात्ताद्' इत्यत्र यदि उपदेशे इत्येतदेकाच इत्यत्रान्वेति तदा कर्तुमित्यत्र इण्निषेधो न स्यात् । कृञ्धातोरूदृदन्तैरित्यादिना अनुदात्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि तुमुन्प्रत्यये कृते 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि तु उपदेशे इत्येतद् अनुदात्तादित्यनेनान्वेति । तदा यद्यपि नाय दोष, कृते तुमुन्प्रत्यये उदात्तत्वेऽपि धातूपदेशकाले अनुदात्तत्वेन तत्र इण्निषेधस्य निर्बाधत्वात् । तथापि एवाचकृषे इत्यादो इण्निषेधो न स्यात् । द्वित्वे कृते अनेकाच्त्वा-दित्यत आह **उपदेश इत्युभयान्वयीति** । 'उपदेशे' इत्येतद 'एकाच्' इत्यत्र 'अनुदात्तात्' इत्यत्र चान्वेति । मध्यमणिन्यायादिति भाव । ननु ऊदृदन्तैरित्यादिना परिगणितानामनुदा-त्तोपदेशधातूनामेकाच्त्वाव्यभिचारादेकाज्ग्रहण मास्तु । उपदेशेऽनुदात्तादित्येवास्तु । एतावतैव कर्तु चकृप इत्यादाविण्निषेधसिद्धेरिति पृच्छति **एकाच किमिति** । **यङ्लुग्व्या-वृत्तिरिति** । यङ्लुकि चकरितेत्यादौ इण्निषेधव्यावृत्तये एकाज्ग्रहणमित्यर्थ । ननु कृतेऽप्येकाज्ग्रहणे कथ यङ्लुग्व्यावृत्ति । कृते द्वित्वे अनेकाच्त्वेऽपि धातूपदेशे एका-च्त्वादित्यत आह **स्मरन्ति हीति** । प्राचीनाचार्या निबध्नन्तीत्यर्थ । श्तिपा शबेत्या-देरुदाहरणानि यङ्लुङ्निरूपणे स्पष्टीभविष्यन्ति । नन्विह एकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि इण्निषेधस्य व्यावृत्तावपि श्तिबादिनिर्दिष्टाना यङ्लुकि व्यावृत्ति प्राचीनाचार्यसमताऽपि

त्यत्र तु रिस्शब्द कार्यभागिति वैषम्यादिति । **उभयान्वयीति** । मध्ये पाठाद्देहली-दीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्या सबध्यत इत्यर्थ । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तु गन्तुमित्यादा-विण्निषेध फलम् । नित्स्वरेण सप्रत्युदात्तत्वात् । पिपक्षति बिभित्सतीत्यादाविण्निषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलम् । द्वित्वे कृते अनेकाच्त्वात् । नन्वेकाच इत्युक्ते ह्युपदेशपदेनाप्य-न्वय स्वीकर्तव्यस्तदेव मास्तु उपदेशेऽनुदात्तादित्यनेनैवेष्टसिद्धेरिति शङ्कते **एकाच किमिति** । पिपक्षतीत्यादाविव यङ्लुक्यपीण्निषेध स्यादेवेत्याशङ्कायामाह **स्मरन्ति**

'श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥' इति ।

एतच्चेहैवैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । 'अच' इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन यथेहन्त्युप-

---

पाणिनेरपमतैवेत्यत आह एतच्चेति । एतत् श्तिपाशपेति श्लोकसिद्धं सर्वमपि, इह सूत्रे एकाज्ग्रहणेनैव एकदेशानुमत्या ज्ञाप्यत इत्यर्थः । ननु 'हनो वध लिङि' 'लुङि च' इति हनधातोर्वधादेशे कृते अवधीदित्यत्र इडागमो न स्यात्, । वधादेशे कृते अनेकाच्त्वेपि धातूपदेशे हन्तेरेकाच्त्वादित्यत आह अच इत्येवैकत्वेत्यादि व्यावर्त्यत इत्यन्तम् । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत्र हि एकग्रहणमपनीयाच इत्युक्तेऽपि एकाच्कादिति लभ्यते । एकवचनोपात्तस्यैकत्वस्य त्यागे प्रमाणाभावात् न चैवं सति एकत्वविशिष्टादच परस्येट्स्यैव लभ्येत, नत्वेकाच्कादिति बहुव्रीह्यर्थ इति वाच्यम्, अनुदात्तोपदेशपरिगणने शक्लृपचिमुच्यादीनां परिगणनसामर्थ्येन अच इत्यस्य मत्वर्थलक्षणामाश्रित्य एकाज्वतो ग्रहणसंभवात् तदेवमच इत्यनेनैव एकाच्कादिति

हीति । श्तिपेत्यादि । श्तिपा यथा—स्यतिहन्तियातिवातिद्रातीत्यादि । तेन प्रन्यजङ्घनीदित्यादौ 'नेर्गद–' इति णत्वं न । शपा यथा–भरेति । तेन बिभर्ते भरते (यङ्लुगन्तात्) सनि बिभरिषतीत्यत्र 'सनीवन्तर्ध–' इतीड्विकल्पो न, किंतु नित्यमेवेट् । 'एकाच–' इति निषेधाप्रवृत्ते । अनुबन्धेन निर्देशो द्विधा स्वरूपेणेत्संज्ञकत्वेन च । स्वरूपेण यथा—'शीङः सार्वधातुके गुणः' 'दीङो युडचि–' इति । शेशीत । देदीत । तास्स्नप्रत्यये चेमे क्रमेणोदाहरणं । इत्संज्ञकत्वेन यथा—'अनुदात्तङित–' इति । तेन स्पर्धशीङादिभ्यः 'अनुदात्तङित–' इत्यात्मनेपदं न । पास्पर्धीति । शेशयीति । गणेन यथा—बेभिदीति । 'रुदादिभ्यः–' इति इनम् न । एकाज्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे । तेन बेभेदिता चेच्छेदितेत्यादाविण्निषेधो न । एतच्चेति । न च श्तिपाशपाद्यंशे कथमिदं ज्ञापकमिति शङ्क्यम्, एकदेशानुमतिद्वारा सर्वत्र ज्ञापनस्य 'उपपदमतिङ्' इत्यादौ दृष्टत्वात् । अतएव तत्र 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते' इति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्यार्थैः स्यतिहन्तिभरेत्यादिभिः श्तिप्शबादिभिरेव ज्ञापनसंभवाच्च । 'अपरस्परा–' इति सूत्रे सातत्यग्रहणेन एकदेशानुमत्या 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इत्यादिपूर्वाचार्यश्लोको ज्ञापित इति तु तत्रैवावोचाम । मनोरमायां त्वेकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषया ज्ञापनस्य 'गतिकारकोपपदानाम्–' इत्यादौ दृष्टत्वादित्युक्तम्, तदयुक्तमिति नव्याः । 'गतिकारकोपपदानाम्–' इत्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा, न च तज्ज्ञापनं तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति । तद्वत इति । न च मत्वर्थलक्षणायां मानाभावः वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र मानत्वात् । न चेदानीमनुदात्तपाठः परिभ्रष्टः, आधुनिकानां वसतिशक्लित्यादिपाठस्त्वनार्षत्वान्न मानमिति शङ्क्यम्, पाणिनिना पठितानामेवानुदात्तधातूनामाधुनिकैर्व्याख्यातृपरम्परया संगृहीतत्वात् । अन्यथा एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिलाभार्थमेकग्रहणे कृतेऽप्यनुदात्तपाठस्य परिभ्रष्टत्वाद् वसतिशक्लित्यादयोऽनुदात्ताः, न तु भ्वेधादय इति निर्धारणं न स्यात् । एकग्रहणेति

देशे एकाचोऽपि न निषेध । आदेशोपदेशेऽनेकाच्कत्वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव सग्रहीष्यन्ते । एधाचकृषे एधाचक्राथे । २२४७ इण षीध्वलुङ्लिटा धोऽङ्गात् । (८—३—७८) इण्णन्तादङ्गात्परेषा षीध्वलुङ्लिटा धस्य मूर्धन्य स्यात् । एधाचकृढ्वे । एधाचक्रे एधाचकृवहे एधाचकृमहे । एधाबभूव ।

सिद्धे यदेकग्रहण करोति तत्सामर्थ्यादुपदेशे सवत्र एकाजेव, न तु कस्मिश्चिदप्युपदेशे अनेकाजित्यर्थकल्पनया कदाचिदनेकाच्कोपदेशधातुर्व्यावर्त्यत इत्यर्थ । **तेनेति** । उपदेशे सवत्र एकाजेवेत्यलाभेन, हन्त्युपदेशे—हनिति स्थान्युपदेशे—एकाचोऽपि सतो हनिति धातोरादेशस्य वधे परस्य इण्निषेधो नेत्यर्थ । कुत इत्यत आह **आदेशोपदेश इति** । अवधीदित्यत्र 'अतो हलादेर्लघो' इति वृद्धिनिवृत्तये हनो वधादेशस्य अदन्तताया भाष्ये उक्तत्वादिति भाव । ननु के ते अनुदात्ता धातव इत्यत आह **अनुदात्तास्त्वनुपदमेवेति** । पदस्य पश्चादनुपदम्, पदमाने अनीते सतीत्यर्थं । अनन्तरमेवति यावत् । **एधाचकृष इति** । इडभावे प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । **एधाचक्राथ इति** । लिट आथामादेश । टेरेत्वम । द्वित्वादि पूर्ववत् । लिटो ध्वमष्टेरेत्वे द्वित्वादो एधाचकृध्वे इति स्थिते **इण षीध्वलुङ्लिटाम्** । षीध्व लुङ् लिट् एषा द्वन्द्व । 'ध' इति षष्ठ्येकवचनम् । इण इत्यङ्गविशेषणम् । तदन्तविधि । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकृतम्, तदाह **इण्णन्तादित्यादिना** । धकारस्य ढकारो मूर्धन्य । घोषसवारनादमहाप्राणप्रयत्नसाम्यात्, तदाह **एधाचकृढ्व इति** । उत्तमपुरुषैकवचने इटि एत्वे पूर्ववद् द्वित्वादौ कृते रूपमाह **एधाचक्र इति** । **एधाचकृवह इति** । लिटो वहिभावे एत्वे द्वित्वादि पूर्ववद् । एव लिटो महिभावे द्वित्वादि पूर्ववत् । सवत्र 'असयोगाल्लिट्कित्' इति कित्त्वाद् गुणाभाव । अथ भूधातो लिडन्तस्यानुप्रयोगे उदाहरति **एधाबभूवेति** । एधाचक्र इत्यनन

नन्वेकाज्ग्रहण यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमित्युक्त्वा पुनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तौ परस्परव्याघात स्यादिति चेत् । अत्राहु —एकाच्शब्देनैकाज्ग्रहण यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमिति नाथ, किं तु वस्तुगत्यैवैकाज्ग्रहणम्, तच्चैकग्रहणं विनैव लभ्यत इत्यदोष इति । **वधेरिति** । यस्तु तद्व्यावृत्तयेऽनिटकारिकास्वदन्तपर्युदास उक्तो व्याघ्रभूतिना स एव प्राचाऽनुसृत । 'अदूहदन्तरुस्नुक्ष्णुशीङ्नुक्षुश्विडीङ्श्रिभि । वृङ्वृञ्भ्या च विनैकाच स्वरान्ता धातवोऽनिट' इति । स चादन्तपर्युदास इहोपेक्षित । सूत्राननुगुणत्वात् । तथापि—'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायेन कृ इत्यादे करित्यादिरादेशस्तस्य यथा स्थान्युपदेश गृहीत्वा कर्ता हर्तत्यादौ निषेध प्रवतते तथैव वधादेशेऽपि प्रवतमान केन वायताम् । अदन्तपर्युदाससामर्थ्यादिति चेत् । न, सूत्रकारेणाऽननुदस्नत्वादिति भाव । **इण षीध्वम्** । 'इण्को' इत्यधिकारेऽपि पुनरिण्ग्रहण कवर्गात्परस्य माभूदित्येतदथम् । तेनेह न—पक्षीध्वम् । **अङ्गात्परेषामिति** । विहितानामित्युक्तौ तु दाञो लुङि अदिढ्वमित्यत्राव्याप्ति स्यात्, लिहदुहनहा तु ढत्वघत्वधत्वेषु लिक्षीध्व धुक्षीध्व नत्सीध्वमित्यत्रातिव्याप्तिश्च स्यादिति बोध्यम् । अङ्गात् किम्, वेविषीध्वम् । यद्यप्यर्थवत षीध्वमित्यस्य ग्रहणात् कृषीढ्वमित्यादावेव भवेद् नत्वत्र, तथाप्यथवद्-

अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि 'कृस्वानुप्रयुज्यते' इति 'कृभु—' इति वा ब्रूयात् । २२४८ अत आदेः । (७—४—७०) अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास एधामासतुरित्यादि । एधिता एधितारौ एधितारः । एधितासे एधितासाथे । २२४९ धि च । (८—२—२५) धादौ

समानार्थत्वम् । अनुप्रयुज्यमानस्य भूधातोः क्रियासामान्यार्थकत्वात् । नन्वस्तेरनुप्रयोगे लिडादेश-स्यार्धधातुकत्वाद् अस्तेर्भूरित्यार्धधातुके विहितो भूभावः कुतो न स्यादित्यत आह अनुप्रयो-गेति । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते–' इत्यत्र प्रत्याहारमाश्रित्य कृभ्वस्तीनामनुप्रयोगविधिसामर्थ्यादस्धा-तोर्भूभावो नेत्यर्थः । तदेवोपपादयति अन्यथेति । अनुप्रयुज्यमानस्यास्तेर्भूभावाभ्युपगमे 'कृञ्चानुप्रयुज्यते–' इत्यनुप्रयोगविधौ 'कृभ्वानुप्रयुज्यते–' इति वा 'कृभुचानुप्रयुज्यते–' इति वा ब्रूयात् । तावता एधाबभूवेति सिद्धेरित्यर्थः । यद्यपि कृञित्युक्तौ लाघवमस्ति । तथापि एकस्यैव भवतेरविकस्य लाभाय कृञिति प्रत्याहारक्लेशो न कर्तव्य इति भावः । अत एव 'अत उत्सार्वधातुके' इति सूत्रभाष्येऽनुप्रयोगे भूभावेन अस्तेर्बाधनमिति भाष्यं सङ्गच्छते । ततश्च अनुप्रयुज्यमानादस्धातोर्लिटि भूभावनिवृत्तौ णलि एधाम् अस् अ इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे अ अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घं बाधित्वा 'अतो गुणे' इति पररूपे प्राप्ते अत आदेः । 'अत्र लोपः–' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'दीर्घ इणः–' इत्यतो दीर्घ इति च, तदाह अभ्यासस्येति । अत्र यद्वक्तव्यं तन्नामधातुप्रक्रियायाम् अ इवा-चरति अतीत्यादिग्रन्थस्य व्याख्यानावसरे वक्ष्यते । एधामासेति । नचात्रानु-प्रयुज्यमानाभ्यामस्तिभूभ्यामाम्प्रत्ययवदित्यात्मनेपदं शङ्क्यम्, तत्र कृञ्ग्रहणेन प्रत्याहारग्रहणा-भावस्य भाष्ये उक्तत्वात् । एधामासतुरित्यादीति । एधामासुः । एधामासिथ एधामासथुः एधामास । एधामास एधामासिव एधामासिम । इति लिट्प्रक्रिया । एधितेति । लुट तादेशे एध् त इति स्थिते शबपवादस्तास् इट् । 'लुटः प्रथमस्य–' इति डा टिलोप, एधितेति रूपम् । 'दीधीवेवीटाम्' इति लघूपधगुणो न । एधिताराविति । लुट्, तास्, इट्, आतामित्यस्य रौभावः । 'रि च' इति सलोपः । एधितार इति । झस्य रस्, आताम्, तास्, इट्, 'रि च' इति सलोपः, रुत्वविसर्गौ । एधितास इति । थासः से, तास, इट्, 'तासस्त्योः–' इति सलोपः । एधितासाथे इति । आथाम्, टेरेत्वम्, तास्, इट् । अथ ध्वमि टेरेत्वे तासि इटि

ग्रहणपरिभाषा क्वचिन्न प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थमिदमुक्तम् । तेन 'अनिनस्मन्ग्रहणानि–' इति सिद्धम् । एधाबभूवेत्यादि । 'आम्प्रत्ययवत्–' इति सूत्रे कृञ्ग्रहणादनुप्रयोगान्तरे तङ् नेति 'शेषात्कर्तरि–' इति परस्मैपदमेव, भावकर्मणोस्तु स्यादेव एधाबभूवे ईक्षाबभूवे इति । अस्तेस्तु भावकर्मणोस्तङि कृते एशि इटि च रूपं विप्रतिपद्यते । तथाहि—उभय-त्रापि 'ह एति' इति हादेशे कृते एधामाहे ईक्षामाहे इति केचित् । तासिसाहचर्यादिटयेव हत्वं न त्वेशीत्यन्ये । तत्साहचर्यादेव सार्वधातुक एव एति हत्वम् । तथा च कर्मव्य-तिहारे तङि व्यतिहे इत्यत्रैव भवति न तूक्तद्वयेऽपि । तेन एधामासे ईक्षामासे इत्येव रूप-मित्यपरे । कृभ्वितीति । यद्यपि कृञ् इत्युक्तौ लाघवमस्ति, तथापि धातुद्वयस्यैव लाभार्थं

प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे । **२२५० ह एति ।** (७—४—५२) तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे एधितास्वहे एधितास्महे । एधिष्यते एधिष्येते एधिष्यन्ते । एधिष्यसे एधिष्येथे एधिष्यध्वे । एधिष्ये एधिष्यावहे एधिष्यामहे । **२२५१ आमेतः ।** (३—४—९०) लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् एधेताम् एधन्ताम् । **२२५२ सवाभ्यां वामौ ।** (३—४—९१) सकारवकाराभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद् व अम् एतौ स्तः । एधस्व एधेथाम्

एधितास् ध्वे इति स्थिते । **धि च ।** 'सस्यार्धधातुके' इत्यतः स इत्यनुवर्तते । 'तासस्त्योः–' इत्यतो लोप इति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो धीत्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः, तदाह **धातावित‍ि ।** तासः सलोपे एधिताध्वे इति रूपम् । अथ लुट इडादेशे एत्वे तासि इटि एधितास् ए इति स्थिते **ह एति ।** ह इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । 'सस्यार्धधातुके' इत्यतः स इति तासस्त्योर्लोपः' इत्यतः तासस्त्योरिति चानुवर्तते, तदाह **तासस्त्योरिति ।** तासः सस्य हकारे एधिताहे इति रूपम् । **एधितास्वहे इति ।** लुटो वहिभाव, टेरेत्वम्, तास्, इट् । एवम् एधितास्महे इति । तत्र महिभावो विशेषः । इति लुट्प्रक्रिया । **एधिष्यत इति ।** लृट तादेशे टेरेत्वम् । 'स्यतासी–' इति शबपवादः स्यः, इट्, प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । **एधिष्येते इति ।** आताम्, टेरेत्वम्, स्य, इट्, 'आतो ङितः' इत्याकारस्य इय्, 'लोपो व्यो–' इति यलोपः, 'आद्गुणः' षत्वम् । **एधिष्यन्ते इति ।** झस्य टेरेत्वम्, झकारस्य अन्तादेशः, स्य, इट, पररूपम् षत्वम् । थासादावपि लटीव सुयोजमिति मत्वा रूपाणि न प्रदर्शितानि । तत्र थासः से, स्य, इट्, षत्वम्, एधिष्यसे इति रूपम् । एधिष्येते इतिवदाथामि एधिष्येथे इति रूपम् । ध्वम एत्वे, स्य, इट् षत्वम्, एधिष्यध्वे इति रूपम् । इट एत्वे, स्य, इडागमः, षत्वम्, 'अतो गुणे' इति पररूपम्, एधिष्ये इति रूपम् । वहिमह्योष्टेरेत्वम्, स्य इट् अतो दीर्घः, एधिष्यावहे एधिष्यामहे इति रूपे इति लृट्प्रक्रिया । **आमेतः ।** 'आम्' 'एतः' इति च्छेदः । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतो लोट इत्यनुवर्तते, तदाह **लोट एकारस्येति ।** लोडादेशावयवस्य एकारस्येत्यर्थः । **एधतामिति ।** लोट तादेशे टेः एत्वे आमादेशे शपि रूपम् । **एधेतामिति ।** आताम् । टेरेत्वं शप् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वाद् 'आतो ङितः' इत्याकारस्य इय्, गुणः, यकारलोपः, 'आमेतः' इत्येकारस्य आम् । **एधन्तामिति ।** झस्य टेरेत्वे शपि झकारस्य अन्तादेशे एकारस्य आम् । अथ लोटः थासः सेभावे शपि एधसे इति स्थिते । **सवाभ्याम् ।** सश्च वश्च सवौ । ताभ्यामिति विग्रहः । अकारावुच्चारणार्थौ । वश्च अम् च वामौ । 'लोटो लङ्वत्' इत्यस्माद् लोट इति 'आमेतः' इत्यस्मादेतः इति चानुवर्तते, तदाह **सकारेति ।** 'आमेतः' इत्यस्यापवादः । **एधस्वेति ।** एधसे इत्यत्र एकारस्य व इति वकाराकारसंघात आदेशः । **एधेथा**

प्रत्याहाराश्रयणे क्लेश इति भावः । **पररूपापवाद इति ।** अपवाद इत्ययं ग्रन्थो नामधातुप्रक्रियास्थ स्वग्रन्थेन सह विरुध्यते । तत्र हि अ इवाचरति अति । प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकाज् इत्युक्तेर्नाम् । औ । अनु । उ । द्वित्वम् 'अतो गुणे',

एधध्वम् । **२२५३ एत ऐ** । (३—४—९३) लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवाद । एधै एधावहै एधामहै । **२२५४ आडजादीनाम्** । (६—४—७२) अजादीनामाट् स्याल्लुङादिषु । अटोऽपवाद । 'आटश्च' (सू २६९) एतेन ऐधेनाम् ऐधन्त । ऐधथा ऐधेथाम् ऐधध्वम् । ऐधे ऐधावहि ऐधामहि । **२२५५**

मिति । आयाम, टेरेत्वम्, शप् 'आतो ङित' इत्याकारस्य इय्, गुण, यलोप, 'आमन' इयात् । **एधध्वमिति** । ध्वमि शप् टेरेत्वे कृते 'सवाभ्याम्–' इति वकारात् परस्या-देकारस्य अम् । उत्तमपुरुषैकवचने इटि टेरेत्वे शपि 'आमेत' इत्याकारस्य आमि प्राप्ते । **एत ऐ** । ऐ इति लुप्तप्रथमाकम् । 'लोटो लङ्वत्' इत्यस्माल्लोट इति 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्यस्मादुत्तमस्येति चानुवर्तते, तदाह **लोडुत्तमस्येति** । **एधै इति** । एध ए इति स्थिते एकारस्य ऐत्वे 'आडुत्तमस्य–' इत्याडागमे 'आटश्च' इति वृद्धौ 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धि । **एधावहै, एधामहै इति** । वहिमह्योष्टेरेत्वे शपि एकारस्य ऐत्वे आटि सवर्णदीघ । इति लोट्प्रक्रिया । अथ एधधातोर्लङि 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त' इत्यडागमे वृद्धि बाधित्वा परत्वाद् 'अतो गुणे' इति पररूप प्राप्ते । **आडजादीनाम्** । **लुङादिष्विति** । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यनुवृत्तेरिति भाव । **अटोऽपवाद इति** । अटि जति पररूप स्यादिति भाव । 'आटश्च' इत्यनन्तर वृद्धिरिति

'अत आदे' इति दीर्घ । णल औ वृद्धिरित्युक्तत्वात् । हलादि शेषात् प्रागेव पर वाद् 'अत आदे' इति दीर्घे कृते तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्तोति चिन्त्याऽय ग्रन्थ इति नव्या । **आडजादीनाम्** । एतच्चाजादीनामटा सिद्धमिति वार्तिककृता प्रत्याख्यानम् । ननु अटि सति 'वृद्धिरेचि' इत्यनन ऐधतेत्यादिसिद्धावपि ऐन्ददित्यादि न सिध्येत् । किं च 'अतो गुणे' इति पररूपप्रवृत्त्या ऐधतेत्याद्यपि न सिध्येत् । यदि तु 'आटश्च' इति सूत्र 'अटश्च' इति क्रियेत तर्हि अश्वपाऽहसत् इत्यत्र वृद्धि स्यात् । 'इदश्च पञ्चम्य' 'अडगार्ग्य गालवयो' इति अडागमस्य सत्त्वाद् 'अतो रोरप्लुतात्–' इति रोरुत्वे सति अच्परत्वाच्चेति चेत् । न, 'उपसर्गादृति धातौ' इत्यतो धातावित्यपकृष्याजादौ धातावितिं व्याख्यानात् । न च अश्वपोऽसीत्यादावोकारस्यान्तवद्भावेनाट्त्वात्तत्राजादिधातुसत्त्वाचोक्तदोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्, आदित्यनुवर्त्य अकाररूपादटोऽचि परे वृद्धिरिति व्याख्यानात् । एतेन अटश्चेत्युक्ते 'अट गतौ' इत्यस्माल्ल्युटि अटनमित्यत्रातिप्रसङ्ग स्यादित्येतदपि निरस्तम् । न चैवमपि आनत् आनीत् इत्यादि न सिध्यति । 'अटश्च' इत्यस्य ऐन्ददित्यादौ सावकाशतया परत्वादिह 'अतो गुणे' इत्यस्यैव प्रवृत्तेरिति वाच्यम्, चकारोऽत्र पुनर्वृद्धिविधानार्थं इत्यभ्युपगमादन्तरङ्गत्वाद्वा 'अटश्च' इत्यस्यैव प्रवृत्ते । स्यादेतत्—'आडजादीनाम्' इति सूत्राभावे आस्ताम् आसन् इति कथमटा सिध्यति । 'श्नसो' इत्यल्लोपेन 'अटश्च' इति तत्र वृद्ध्यप्रवृत्ते । मैवम्, अन्तरङ्गत्वात्प्रागेवाडागमे कृते वृद्धौ च कृतायां पश्चात् श्नसोरल्लोपस्याप्रसक्ते । न च 'वार्णादाङ्ग बलीय' इति वृद्धे प्रागल्लोप एव स्यादिति शङ्क्यम्, व्याश्रयत्वाद् 'वार्णादाङ्गम्—' परिभाषाया अनित्यत्वाद्वा । तत्र हि 'श्नसोरल्लोप' इति तपरकरणमेव लिङ्गम्, यदि वृद्धे प्रागेवाल्लोप स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेनेति । यद्यपि वैदिक-

लिङः सीयुट् । (३—४—१०२) लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सलोपः । एधेत एधेयाताम् । २२५६ झस्य रन् । (३—४—१०५) लिङो झस्य रन्स्यात् । एधेरन् एधेथाः एधेयाथाम् । एधेध्वम् । २२५७ इटोऽत् । (३—४—१०६) लिङादेशस्येटोऽत्स्यात् । एधेय एधेवहि एधेमहि । आशीर्लिङि । आर्धधातुकत्वाल्लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटो प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम् । एधिषीष्ट

शेष । यद्यपि 'वृद्धिरेचि' इति 'एत्येधति–' इति वा वृद्धौ इद सिध्यति, तथापि एक्षतेत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । ऐधतेति । लङस्तादेशे शपि आडागमे 'आटश्च' इति वृद्धि । लङादेशाना टिदादेशत्वाभावाद् एत्व न भवति । 'आडजादीनाम्' इति सूत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ऐधेतामिति । आतामि शपि आटि वृद्धि । 'आतो ङित' इत्याकारस्य इय्, 'आद् गुण' यलोप । ऐधन्तेति । झेरन्तादेश, शप्, आट्, वृद्धि । ऐधथा इति । थास्, शप्, आट्, वृद्धि । ऐधेथामिति । आथाम्, शप्, आट्, वृद्धि, इय्, आद्गुण, यलोप । ऐधध्वमिति । ध्वम्, शप्, आट्, वृद्धि । ऐधे इति । इट्, शप्, 'आद्गुण', आटो वृद्धि । ऐधावहि ऐधामहि इति । वहिमह्यो शप्, आट्, वृद्धि, अतो दीर्घ । इति लङ्प्रक्रिया । लिङः सीयुट् । स्पष्टम् । परस्मैपदाना लिङादेशाना यासुडागमविधानादात्मनेपदविषयमिदम् । सीयुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थं । सलोप इति । 'लिङ सलोप –' इत्यनेनेति शेष । एधेतेति । लिङस्तादेश, सीयुट्, शप्, सलोप, आद्गुण, यलोप । एधेयातामिति । आतामि सीयुट्, शप्, सलोप, आद्गुण । झस्य रन् । 'लिङ सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते, तदाह लिङो झस्येति । लिङादेशस्य झस्येत्यर्थ । अनेकाल्त्वात्सर्वादेश । एधेरन्निति । झस्य रन्, शप्, सीयुट्, सलोप, आद्गुण, यलोप । एधेथा इति । थास्, सीयुट्, शप्, सीयुटस्सस्य लोप, आद्गुण, यलोप, थासस्सस्य रुत्वविसर्गौ । एधेयाथामिति । आथाम् सीयुट्, सलोप, शप्, आद्गुण । एधेध्वमिति । ध्वम्, सीयुट्, शप्, सलोप, आद्गुण यलोप । इटोऽत् । इट अत् इति च्छेद । 'लिङस्सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते, तदाह लिङादेशस्येति । 'अच घे' इत्यत्रेव आदेशे तकार उच्चारणार्थ एव, नत्वित्सञ्ज्ञक इति शब्देन्दुशेखरे 'दिव औत्' इत्यत्र प्रपञ्चितम् । इत्सञ्ज्ञक एवेत्यन्ये । 'न विभक्तौ–' इति निषेधस्तु न । आदेशत्वात् प्राग् विभक्तित्वाभावात् । 'झस्य रन्' इत्यत्र तु लक्ष्यानुरोधेन सयोगान्तलोपमाश्रित्य नकारान्तरप्रश्लेषादुपदेशे अन्त्यत्वाभावान्नकारस्य नेत्सञ्ज्ञेत्यलम् । एधेयेति । इट् नस्य अकारादेश । सीयुट्, शप्, सलोप, आद्गुण । एधेवहि एधेमहीति । वहिमह्यो सीयुट्, शप्, आद्गुण यलोप । इति विधिलिङ्प्रक्रिया । आर्धधातुकत्वादिति । 'लिङाशिषि' इत्यनेनेति भाव । सलोपो नेति । सार्वधातुकग्रहणस्य 'लिङ सलोप –' इत्यत्रानुवृत्तेरिति भाव । सीयुट्-

प्रक्रियायामानट् आव् इत्यादौ 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदर्थमाटसूत्र कर्तव्य तथाप्याट विनैवाडव्यत्ययेन आङ्पूर्वकत्वेन वा तत्र कथचिद्व्याख्येय-

एधिषीयास्ताम् एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय एधिषीवहि एधिषीमहि । ऐधिष्ट ऐधिषाताम् । **२२५८ आत्मनेपदेष्वनतः ।** (७—१—५) अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य 'अत्' इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथाम् । 'इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्' (सू २२४७) । ऐधिढ्वम् । इड्भिन्न एव इणिह गृह्यत इति मते तु ऐधिध्वम् । ढवयोर्वस्य मस्य

सुटोरिति । लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । युगपदेवोभयोः षत्वमित्यन्ये । **एधिषीष्टेति ।** आशिषि लिङ् तादेशः । आर्धधातुकत्वाद् न शप्, सीयुट्, तकारस्य सुट्, सीयुट्सकारात् प्रागिडागमः, यलोपः, सीयुटः सुटश्च सकारस्य षत्वम्, तकारस्य ष्टुत्वेन टकारः । **एधिषीयास्तामिति ।** आताम्, सीयुट् । आकारादुपरि तकारात्प्राक् सुट् । सीयुटः प्रागिट् । ततः उत्तरस्य सकारस्य षत्वम् । **एधिषीरन्निति ।** 'झस्य रन्' । सीयुट्, इडागमः, यकारलोपः, षत्वम् । **एधिषीष्ठा इति ।** थास्, सीयुट्, थकारस्य सुट्, सीयुटः प्रागिट्, सकारद्वयस्य षत्वम् । थकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः रुत्वविसर्गौ । **एधिषीयास्थामिति ।** आथाम्, सीयुट् । आकारादुपरि थकारात् प्राक् सुट्, सीयुटः प्रागिट् । ततः उत्तरस्य सकारस्य षत्वम् । **एधिषीध्वमिति ।** ध्वम्, सीयुट्, यलोपः, सीयुटः प्रागिट्,षत्वम् । इणः परत्वेऽपि इणन्तादङ्गात्परत्वं नास्ति । इटः प्रत्ययभक्तत्वात् । ततश्च 'इणः षीध्वम्—' इति ढत्वं न भवति । **एधिषीयेति ।** इट् अत्, सीयुट्, इट् षत्वम् । **एधिषीवहि एधिषीमहीति ।** वहिमह्यो-स्सीयुट् इट् षत्वम् । इत्याशीर्लिङ्प्रक्रिया । **ऐधिष्टेति ।** लुङ् तादेशः, च्लि, सिच्, इट्, धातोराट्, वृद्धिः, षत्वम्, ष्टुत्वम् । **ऐधिषातामिति ।** आताम्, च्लि, सिच्, इट्, आट्, वृद्धिः षत्वम् । अथ झस्य आदेर्झकारस्य 'झोऽन्तः' इत्यन्तादेशे प्राप्ते **आत्मनेपदेषु ।** 'झोऽन्तः' इत्यतो झ इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । आत्मनेपदेष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । आत्मनेपदावयवस्य झकारस्येति लभ्यते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवर्तते । न अत् अनत्, तस्मादिति विग्रहः तदाह **अनकारादित्यादिना ।** **ऐधिषतेति ।** झावयवझकारस्य अत् इत्यादेशः, च्लि, सिच्, इट्, आट्, वृद्धिः, षत्वम् । **ऐधिष्ठा इति ।** थास्, च्लि, सिच्, इट्, आट्, वृद्धिः, षत्वम्, थकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः, रुत्वविसर्गौ । **एधिषाथामिति ।** आथाम्, च्लि, सिच्, इट् आट्, वृद्धिः, षत्वम् । अत्र ध्वमो धस्य ढत्वं स्मारयति **इणः षीध्वमिति** **एधिढ्वमिति ।** ध्वम्, च्लि, सिच्, इट् आट्, वृद्धिः, 'धि च' इति सस्य लोपः । 'इणः षीध्वम्—' इति धकारस्य ढत्वम् । इटो धुमसिज्भक्ततया सिजन्ताङ्गान्तर्भूतत्वेन इडन्तस्य इणन्ताङ्गत्वादिति भावः । **इड्भिन्न एवेति ।** उत्तरसूत्रे 'विभाषेटः' इत्यत्र इड्ग्रहणात् पूर्वसूत्रे 'इणः

मिति स्थितस्य गतिमाह । **सलोप इति ।** 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इत्यनेन । **एधेयातामिति ।** सीयुटः सलोपे आद्गुणः । **एधिषीध्वमिति ।** इणः परत्वेऽपि इणन्तादङ्गात्परत्वाभावाद् 'इणः षीध्वम्—' इति ढत्वं न भवति । **आत्मने ।** 'झोऽन्तः' इत्यतो झ इति 'अदभ्यस्तात्' इत्यस्माद् अदिति चानुवर्तते । तदाह **झस्या-**

च द्वित्वविकल्पात्षोडश रूपाणि । ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि । ऐधिष्यत ऐधिष्येताम् ऐधिष्यन्त ऐधिष्यथा ऐधिष्येथाम् ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्धलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ता सगृह्यन्ते—

ऊद्दन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीङ्स्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभि ।

षीध्वम्–' इत्यत्र इड्भिन्न एव इण् गृह्यत इति केचिदाहु । तन्मते तु प्रकृते इट परत्वाद् धकारस्य ढत्वाभावे ऐधिध्वमित्येव रूपमित्यर्थ । इद तु मतान्तर भाष्यानारूढमिति सूचयितु तुशब्द । **ढधयोरिति** । मतभेदमाश्रित्येदम् । तत्र ढत्वाभावपक्षे धकारस्य 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्पाद् द्विधमेकधमिति रूपद्वयम् । एव ढत्वे द्विढम् एकढमिति रूपद्वयम् । रूपचतुष्टयेऽपि 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्यत्र मय इति पञ्चमीमाश्रित्य वकारस्य द्वित्वविकल्पादेकवकाराणि द्विवकाराणि च प्रागुक्तानि चत्वारि रूपाणि भवन्ति । तथा च अष्टौ रूपाणि सपन्नानि । मकारस्य द्वित्वविकल्पादेतान्यष्टौ रूपाणि एकमकाराणि द्विककाराणि चेति षोडश रूपाणि सपन्नानीत्यर्थ । **ऐधिषीति** । लुड इडादेश, च्लि, सिच्, इडागम, आट्, वृद्धि । वहिमह्योस्तु च्ले सिचि इडागमे आटि वृद्धि ऐधिष्वहि ऐधिष्महीतिरूपे । इति लुङ्प्रक्रिया । **ऐधिष्यतेति** । लृड तादेश, स्य, इट्, आट्, वृद्धि, षत्वम् । **ऐधिष्येतामिति** । आता स्य, इट्, आकारस्य इय्, आद्गुण, यलोप, आट्, वद्धि, षत्वम् । **ऐधिष्यन्तेति** । झावयवझकारस्यान्तादेश, स्य, इट्, आट् वृद्धि, षत्वम् । **ऐधिष्यथा इति** । थास्, स्य, इट्, आट्, वृद्धि, रुत्वविसर्गौ । **ऐधिष्येथामिति** । आयाम्, स्य इट्, आकारस्य इय, 'आद्गुण,' यलोप, आट्, वृद्धि, षत्वम् । **ऐधिष्यध्वमिति** ध्वम्, स्य, इट्, आट्, वृद्धि, षत्वम् । **ऐधिष्य इति** । इडादेश, स्य, इडागम, षत्वम्, आद्गुण । वहिमह्योस्तु स्य, इट्, अतो दीर्घ, आट्, वृद्धि षत्वम् । ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि इति रूपे । नन्वेधधातोरनुदात्तेत्त्वाद् एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्, इतीण्निषेध कुतो न स्यादित्यत आह **उदात्तत्वादिति** । एधधातुर्यद्यपि अनुदात्तेत् तथापि अनुदात्तस्येतो लोपे सति परिशिष्टो धातुर्नानुदात्त इति भाव । ननु कतिपये धातव पाणिनिना अनुदात्ता उच्चरिता इति कथमिदानीन्तनैरवगन्तव्यमित्यत आह **प्रसङ्गादिति** । स्मृतस्यापेक्षानर्हत्व प्रसङ्ग । पाणिनिपठितानामनुदात्तधातूना तदानीतनशिष्यपरम्परया आनुनासिक्यवदिदानी ज्ञान सभवतीति भाव । **ऊद्दन्तैरिति** । अजन्तेषु धातुषु ऊदन्तैश्च ॠदन्तैश्च धातुभि विना यु रु

त्स्यादिति । आत्मनपदेषु किम्, अदन्ति । मुन्वन्ति । अनत किम्, एधन्ते । प्लवन्ते **इड्भिन्न एवेणिति** । 'निभाषेट' इति इटो विशिष्यग्रहणाद्गोबलीवर्दन्यायेन केचिदिड्भिन्न ऐवेणिह गृह्यत इति भाव । **ऊद्दन्तैरिति** । ऊद्दन्तैर्विना यौत्यादिभिर्विना वृङ्वृञ्भ्या च विना अन्ये ये एकाचोऽजन्तास्ते निहता । अनुदात्ता इत्यर्थ । तथा च दाता धाता चेता स्तोतेत्यादिषु इण् न भवति । ऊदन्ता भूलूप्रभृतय । ॠदन्ता कॄतॄप्रभृतय । 'यु मिश्रणादौ' । 'रु शब्दे,' 'रुङ् गतिरेषणयो' इत्युभयोर्ग्रहणम्,

वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥
शक्लृपच्मुच्रिच्वच्विच्सिच्प्रच्छ्त्यज्निजिर्भज ।

क्ष्णु शीङ् स्नु नु क्षु श्वि डीङ् श्रि एतैश्च धातुभिर्विना वृङ् वृञ् आभ्यां च विना अन्ये एकाच अजन्तधातवो निहता अनुदात्ता स्मृता । पाणिनिशिष्यपरम्परया ज्ञाता इत्यर्थ । अथ हलन्तेषु अनुदात्तान् धातून् परिगणयति शक्लृ पच मुचिति । शक्लृ पच् मुच् रिच् वच् विच् सिच् प्रच्छि त्यज् निजिर् भज् एषां द्वन्द्व । तत्र कान्तेषु शक्लृ इत्येक । लृकार इत् । भाष्ये तु अनुबन्धरहित पाठो दृश्यते । चान्तेषु पच् मुच् रिच् वच् विच् सिच् इति षट् । अत्र 'डुपचष्' इत्यस्यैव ग्रहणं प्रसिद्धत्वात् । न तु 'पचि व्यक्तीकरणे' इत्यस्य । 'मुच्लृ मोक्षणे' इत्यस्यैव ग्रहणम्, न तु 'मुचि कल्कने' इति भौवादिकस्य । अविशेषात्सर्वस्येत्यन्ये । छान्तेषु प्रच्छ् एक प्रच्छेत्यकार उच्चारणार्थ । णिजिरित्यत्र इर इत्संज्ञा वक्ष्यते । भञ्ज् भुजित्यादि सृज इत्यन्तमेकं पदम् । जान्तेषु त्यज् निज् भज् भञ्ज् भुज भ्रस्ज् मस्ज् यज् युज् रुज् विज् स्वञ्ज् सृज् इति पञ्चदश । अदक्षुदित्यादि नुद इत्यन्तमेकं पदम् । तत्र तुदेत्यकार उच्चारणार्थ पद्यमिदित्येकं पदम् । समाहारद्वन्द्व । पद्येति श्यना निर्देश । विद्यतिरिति श्यना निर्देश । विनदिति श्नमा निर्देश । शद्नदीत्यादि बुध्यतीत्यन्तमेकं पदम् । समाहारद्वन्द्व । सदि स्कन्दि हदि क्षुधि इति इका निर्देश । स्विद्यति बुध्यतीति श्तिपा श्यन्विकरणयोर्निर्देश । ततश्च दान्तेषु अद्

निरनुबन्धपरिभाषया, 'लुग्विकरणालुग्विकरणयो –' इति परिभाषया वा । न च साहचर्याल्लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति शङ्क्यम्, तस्यानित्यत्वात् । 'क्ष्णु तेजने' । 'शीङ् स्वप्ने' । 'ष्णु प्रस्रवणे' । 'णु स्तुतौ' । 'टुक्षु शब्दे' । 'टुओश्वि गतिवृद्ध्यो' 'डीङ् विहायसा गतौ' । 'श्रिञ् सेवायाम्' । 'वृङ् सम्भक्तौ' । 'वृञ् वरणे' । नन्वेतद्भिन्नानामेकाचामेवानुदात्तत्वे ऊर्णुत ऊर्णुतवानित्यादि न सिध्येदिति चेत् । मैवम्, 'ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेनेष्टसिद्धे । तेन ऊर्णोनूयते इत्यत्र तु 'धातोरेकाच –' इति यङ् । ऊर्णुनावेत्यत्रानेकाच्त्वेन प्रवृत्तस्याऽमोऽभावश्च सिध्यति । उक्तं च भाष्ये—'वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धि प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात्' इति । 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इति हेतावपि पञ्चमी । हेतुरिह फलम् । एतच्च कैयटे स्पष्टम् । उपग्रह प्रतिषेध । इट्प्रतिषेधार्थमित्यर्थ । एवं च णुवद्भावेनैकाच्त्वात् 'श्र्युक क्ङिति' इति निषेधप्रवृत्ते ऊर्णुत इत्यादि सिध्यति । 'एकाच उपदेशे–' इतीण्निषेधस्तु न प्रवर्तते, णुवद्भावेनैकाच्त्वेऽप्यनुदात्तत्वभावात्, ऊर्णुधातोर्णुधातोश्चोदात्तत्वात्, तथा चोर्णविता और्णावीदित्याद्यपि सिद्धम् । 'वसतिशक्लृभ्य' इति प्राचो ग्रन्थस्थ पाठमुपेक्ष्य हलन्तेषु कादिक्रमेणाह **शक्लृ** इति । कान्त एक । चान्तेषु पच्मुच्रिच्वच्विच्सिच षट् । 'डुपचष् पाके' 'पचि व्यक्तीकरणे' द्वावपि पचित्यनेन गृह्येते । 'मुच्लृ मोक्षणे' । रिचित्यनेन 'रिचिर् विरेके' 'रिच वियोजनसम्पर्चनयो' इति यौजादिकश्च गृह्यते । वचित्यनेन तु 'वच परिभाषणे' ब्रुवो वचिरपि । वचिर्यौजादिकोऽपि गृह्यते । 'विचिर् पृथग्भावे' । 'षिच क्षरणे' ।

भञ्जभुज्भ्रस्ज्मस्जियजयुज्रुज्रञ्ज्विजिर्स्वञ्जिसञ्ज्सृज ॥
अद्क्षुद्खिद्छिद्तुदिनुद पद्यभिद्विद्यर्तिविनद् ।
शद्सदी स्विद्यति स्कन्दिहदी क्रुध् क्षुधिबुध्यती ॥
बन्धिर्युधिरुधी राधिव्यध्शुध साधिसिध्यती ।
मन्यहन्नाप् क्षिप् छुपितप्तिपस्तृप्यतिदृप्यती ।
लिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपियभ्रभ्लभ्गम्नम्यमो रमि ।
क्रुशिर्दंशिदिशिदृश्मृश्रिश् लिश्विश्स्पृश कृषि ॥
त्विष्तुष्द्विषदुष्पुष्यपिष्विष्शिष्शुष्श्लिष्यतयो घसि ।

क्षुद् खिद् छिद् तुद् नुद् पद् (श्यन्विकरण) भिद् विद् (श्यन्विकरण) विद् (श्नम्विकरण) शद् सद् स्विद् (श्यन्विकरण) स्कन्द हद् इति पञ्चदश । बन्धिरिति इका निर्देश । युधिरुधी इत्येक पदम्, इका निर्देश । राधिव्यध्शुध इत्येक पदम् । राधीति इका निर्देश । साधिसिध्यती इति द्वन्द्व । साधीति इका निर्देश । ततश्च धान्तेषु क्रुध् क्षुध् बुध् (श्यन्विकरण) बन्ध् युध् रुध् राध् व्यध् शुध् साध् सिध् (श्यन्विकरण) इत्येकादश । मन्येत्यादि तिप इत्यन्तमेक पदम् । मन्येति श्यना निर्देश । छुपीति इका निर्देश । तृप्यति-दृप्यती इति द्वन्द्व श्यना निर्देश । लिबित्यादि यम इत्यन्तमेक पदम् । सृपीति इका निर्देश । रमिरिति भिन्न पदम्, इका निर्देश । तथा च नान्तेषु मन् हन्निति द्वौ । मनि श्यन्विकरण । पान्तेषु आप् क्षिप् छुप् तप् तृप् दृप् लिप् वप् शप् स्वप् सृप् इति त्रयोदश । भान्तेषु यभ् रभ् लभ् इति त्रय । मान्तेषु गम् नम् यम् रम् इति चत्वार । क्रुशिरित्यादि स्पृश इत्यन्तमेक पदम् । दृशिरिति च इरित् । क्रुशि दिशि दशीति इका निर्देश । तथा च शान्तेषु क्रुश् दश् दृश् दिश् मृश् रिश् रुश् लिश् विश् स्पृश इत्येते दश । कृषिरिति पृथक्पदम, इका निर्देश । त्विषित्यादि श्लिष्यतय इत्यन्तमेक पदम्, पुष्येति श्यना निर्देश, श्लिष्यतीति श्यन्विकरणस्य श्तिपा

छान्तेषु प्रच्छयेक । जान्तेषु त्यज्निजिर्भज्भञ्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्ज्यज्युज्रुज्रञ्ज्विजिर्स्व-ञ्जिसञ्ज्सृज पञ्चदश । भुजित्यनेन 'भुज पालनाभ्यवहारयो' 'भुजो कौटिल्ये' इति च गृह्यते । युजित्यनेन 'युजिर् योगे' । 'युज समाधौ' इति च गृह्यते । केचित्तु व्याघ्रभूतिश्लोके भाष्ये च युजित्येतद् 'युजिर् योगे' इत्यस्यैकदेशोच्चारणमित्याहुस्तन्मते 'युज् समाधौ' सेट् । सृजित्यनेन तु 'सृज विसर्गे' दिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते । दान्तेषु अद्क्षुद्खिद्छिद्तुद्नुद्पद्यभि-द्विद्यर्तिविनद्शद्स्विद्यस्कन्दहद पञ्चदश । खिदित्यनेन 'खिद दैन्ये' खिद्यति, खिन्दति खिनत्तिश्च गृह्यते । **विद्यतीति** । 'विद सत्तायाम्' । **विनदिति** । 'विद विचारणे' । धान्तेषु क्रुध्क्षुध्बुध्यबन्धयुधृरुध्राध्व्यध्शुध्साध्सिध्यतय एकादश । रुधित्यनेन 'रुधिर् आवरणे' । 'अनो रुध कामे' इति दिवादिश्च गृह्यते । नान्तेषु मन्यहनौ द्वौ । 'मन ज्ञाने' दिवादि । पान्तेषु आप्क्षिप्छुप्तप्तिपृतृप्यदृप्यलिप्-लुप्वप्शप्स्वप्वप्सृपस्त्रयोदश । क्षिबित्यनेन 'क्षिप प्रेरणे' क्षिप्यति, क्षिपतिश्च गृह्यते । 'छुप स्पर्शे' । तपित्यनेन 'तप सतापे' 'तप ऐश्वर्ये' दिवादि 'तप

वसतिर्दह्‌दिहिदुहो नह् मिह् रुह् लिह् वहिस्तथा ॥
अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।
तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥
तृप्‌दृपी तौ वारयितु श्यना निर्देश आदृत ।
किं च—स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यश्लिष श्यना ॥

निर्देश । तथा च षान्तेषु कृष् त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष् (श्यन्विकरण) पिष् विष् शिष् शुष् श्लिष् (श्यन्विकरण) इत्येकादश । घसिरिति पृथक्पदम् । इकानिर्देश । वसतिरिति पृथक्पद श्तिपा निर्देश । सान्तेषु घस् वस् इति द्वौ । दहदिहिदुह इति द्वन्द्व । दिहीति इका निर्देश । नह् मिह् रुह् लिह् इति समाहारद्वन्द्व । वहिरिति पृथक्पदम्, इका निर्देश । तथेति चकारपर्याय । हान्तेषु दह् दिह् दुह् नह् मिह रुह् लिह् वह् इत्यष्टौ । द्व्यधिक शतमिति । भाष्ये मृषे । षान्तेषु पाठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भाव । अथ पान्तेषु द्वयो श्यना निर्देशस्य फलमाह तुदादाविति । यौ तृप्‌दृपी तुदादौ चुरादौ च मतान्तरीयत्वेन धातुपाठे स्थितौ तौ अनुदात्तेभ्यो वारयितु श्यना निर्देश अभ्युपगत इत्यर्थ । अत एव 'शे मुचादीनाम्' इति सूत्रभाष्ये तृपितो दृपित इत्युदाहृत सङ्गच्छत इति भाव ।

दाहे' इत्यपि णिजभावपक्षे गृह्यते । 'तिपृ क्षरणे' । तृप्यतिदृप्यत्योर्वेट्कत्वेपि, 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य–' इत्यमर्थोऽस्य पाठ । भान्तेषु यभ्‌रभ्‌लभस्त्रय । मान्तेषु गम्‌नम्‌यम्‌रमश्चत्वार । शान्तेषु क्रुश्‌दश्‌दिश्‌दृश्‌मृश्‌रिश्‌रुश्‌लिश्‌विश्‌स्पृशो दश । 'रिश् रुश् हिंसायाम्' । लिशित्यनेन 'लिश अल्पीभावे' दिवादि, 'लिश गतौ' तुदादिश्च गृह्यते। षान्तेषु कृष्‌त्विष्‌तुष्‌द्विष्‌दुष्‌पुष्यपिष्‌विष्‌शिष्‌शुष्‌श्लिष्य एकादश । कृषिति भौवादिकतौदादिकौ गृह्येते । विषित्यनेन 'विष्लृ व्याप्तौ, तिष्‌विष्‌मिषिति दण्डकस्थोऽपि गृह्यते । शिषित्यनेन तु 'शिष्लृ विशेषणे' कष खष शिषेति दण्डकस्थश्च गृह्यते । विषिति 'विष्लृ व्याप्तौ' इति जौहोत्यादिक एव गृह्यते न तु दण्डकस्थ । शिषित्यनेनापि 'शिष्लृ विशेषणे' इति रौधादिक एव न तु दण्डकस्थ इति बोपदेवादय । सान्तेषु घस्लृवसती द्वौ । 'घस्लृ अदने' 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इत्यत्तेरादेशस्य तु स्थान्यनुदात्तत्वेनापि सिद्धम् । हान्तेषु दह्‌दिह्‌दुह्‌सिह्‌नह्‌रुह्‌लिह्‌वहयोऽष्टौ । दुहित्यनेन दुहिरिति, भौवादिको न गृह्यते, किं तु 'दुह प्रपूरणे' इति आदादिक एवेति प्राञ्च । इह मनोरमाया सग्रहश्लोक उक्त —'कचच्छजा दधनपा भमशा षसहा क्रमात् । कचका णणटा खण्डो गघजाष्टखजा स्मृता' इति । तत्र पूर्वार्धोपात्ता ये चतुर्दश वर्णास्तदन्ता धातव उत्तरार्धोपात्तकादिक्रमेण ये वर्णास्तत्सख्यका बोध्या इत्यर्थ । अत एव कान्त एक, चान्ता षट् , छान्त एक, जान्ता पञ्चदशेत्यादि व्याख्यातम् । क इत्येकस्य, च इति षण्णाम्, ण इति पञ्चदशाना सञ्ज्ञेत्याद्यभ्युपगमात् । पान्तेषु द्वयो श्यना निर्देशस्य फलमाह तुदादाविति । तृप्‌दृपी मतभेदेन तुदादौ स्थितौ । चुरादौ तु तृपि सर्वमतेन स्थित, दृपिस्त्वेकीयमतेनेति विवेक । अतएव वक्ष्यति—'तृप तृम्फ तृप्तौ' । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । 'दृप दृम्फ उत्क्लेशे' । प्रथम प्रथ-

वसि शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।
निर्जिविजिर्शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा ॥
विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेन नेह पेठुरिति स्थितम् ॥
रञ्जिमस्जी अदिपदी [1]नुद् क्षुध् शुषिपुषी शिषि ।
भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसमते ॥

स्पर्ध ३ सघर्षे। सघर्ष पराभिभवेच्छा। धात्वर्थेनोपसग्रहादकर्मक । स्पर्धते।

किं चेति। अन्यदपि वक्ष्यत इत्यर्थ । अन्यनिवृत्तय इति। विकरणान्तरनिवृत्तय इत्यर्थं । तच्चाग्रे पदार्थधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । अमी तथेति। उक्तानुबन्धरहिताना व्यावृत्तय इत्यर्थं । एतदपि तत्तदार्धधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । विन्दतिरिति। 'विद्लृ लाभ' इति तौदादिक । चान्द्रदौर्गादिव्याकरणसम्मत । भाष्येऽपि दृश्यत इति। विन्दतिविनत्तिविद्यतीति तत्र पाठादिति भाव । एनमिति। विन्दतिमित्यर्थं । नेह पेठुरिति। तथापि भाष्यप्रामाण्यादस्यानिट्कत्वमिति भाव रञ्जिमस्जी इत्येक पदम्। नुद् क्षुध् इति पृथक्कृते पदे। शुषिपुषी इत्येक पदम्। शिषिरित्यनन्तरम् इत्येते इति शेष । नवेहेति। नव धातवो भाष्यानुक्ता अपि इहानुदात्तेषु परिगणिता इत्यर्थं । कुत इत्यत आह व्याघ्रभूत्यादिसम्मतेरिति । भाष्ये त्वेभ्यो नवभ्योऽन्येषा परिगणन नवानामप्येषामुपलक्षणमिति भाव । तेन रक्त रागात्, तदस्मिन्नन्न प्रायेण, क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना, शुष्कघृष्टौ, क्तेन नञ्विशिष्टेनेत्यादिसौत्रप्रयोगा —नुन्न, मग्न, पुष्ट, मङ्क्ता, मङ्क्तव्यमित्यादिभाष्यप्रयोगाश्चात्र लिङ्गम्। इत्यनिट्कारिका । स्पध सघर्ष इति।

मान्त, द्वितीयो द्वितीयान्त इत्येके इति च तुदादौ। चुरादौ तु 'तृप तृप्तौ'। 'तृप दृप सदीपने' इत्येके इति च। अन्यनिवृत्तय इति। निवर्तनीयास्तु 'ञिष्विदा स्नेहनमोचनयो'। 'पद स्थैर्ये'। 'षिध गत्याम्'। 'षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च'। 'बुधिर् बोधने' इति भौवादिका । 'मनु अवबोधने' तानादिक । 'पुष पुष्टौ' भौवादिक क्र्यादिकश्च। 'श्लिष दाहे' भौवादिक । 'वस आच्छादने' आदादिक । एते अनुदात्तत्वराहित्यात् सेट । 'युञ् बन्धने' क्र्यादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिट्। श्यना निर्देशेन सग्राह्यास्तु 'ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे'। 'पद गतौ'। 'षिधु सराद्धौ'। 'बुध अवगमने'। 'मन ज्ञाने'। 'पुष पुष्टौ'। 'श्लिष आलिङ्गने'। 'वस निवासे'। एतेऽनिट। 'यु मिश्रणामिश्रणयो' अय सेट्। अमी तथेति। 'णिजिर् शुद्धौ'। 'ओविजी भयचलनयो'। 'शक मर्षणे' इत्येषा क्रमेण आदादिकतौदादिदैवादिकाना व्यावृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थं । विन्दतिरिति 'विद्लृ लाभे'। इष्ट इति। अनिट्त्वेनेति शेष । भाष्यानुक्ता इति। भाष्यकृताऽनुक्ता, न तु प्रत्याख्याता इति नास्तीह तद्विरोध । ततश्च व्याघ्रभूत्यादिग्रन्थानुरोधात् 'शुष्कघृष्टौ' 'क्तेन नञ्विशिष्टे-

१ अत्र 'नुद्' इति पाठो बालमनोरमानुरोधेन। परन्तु 'तुद्' इति बहुसम्मत पाठ ।

२२५६ शपूर्वाः खयः (७—४—६१) अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते। 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) इत्यस्यापवादः। पस्पर्धे। स्पर्धिता। स्पर्धिष्यते। स्पर्धताम्। अस्पर्धत। स्पर्धेत। स्पर्धिषीष्ट। अस्पर्धिष्ट। अस्पर्धिष्यत। गाधृ

वर्तते इति शेषः। **पराभिभवेति**। परस्याभिभवः पराजयः। तद्विषयकेच्छेत्यर्थः। नन्वत्रेच्छायाः पराभिभवस्य कर्मतया स्पर्धधातोः सकर्मकत्वाद् देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पर्धयतीत्यादौ 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणाम्—' इत्यकर्मककार्यं कथमित्यत आह **धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मक इति**। धात्वर्थबहिर्भूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वमिति 'सुप आत्मनः क्यच्' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वादिति भावः। नचैवं सति पदव्यवस्थायां 'स्पर्धायामाङः' इत्यत्र कृष्णश्चाणूरमाह्वयते स्पर्धत इत्यर्थः इति मूलग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, तत्र स्पर्धेरभिभवपूर्वकाह्वाने वृत्तेरित्यलम्। **स्पर्धत इति**। कत्थन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेत इत्युक्तेरात्मनेपदम्। एधधातुवद् लटि रूपाणीति भावः। धातोरिजादित्वाभावाद् 'इजादेश्च—' इति लिट्याम् न। अत एव नानुप्रयोगोऽपि। किन्तु लिटस्तादेशे 'लिटस्तझयोः—' इति तस्यैशि 'लिटि धातोः—' इति द्वित्वे 'हलादिः शेषः' इत्यभ्यासे प्रथमहल्व्यतिरिक्तहलां निवृत्तौ सस्पर्धे इति प्राप्ते। **शपूर्वाः खयः**। **अभ्यासस्येति**। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। 'शर्पूर्वाः—' इत्यत्र शर् पूर्वो येभ्य इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तेन शर् न शिष्यते। **शिष्यन्त इति**। 'हलादिः शेषः' इत्यतः शेष इत्यनुवृत्तं कर्मणि घञन्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यत इति भावः। तथा च प्रकृते अभ्यासे खय् पकारः शिष्यते। 'न न्द्राः संयोगादयः' इति रेफस्य द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः। द्वितीयैकाजवयवस्यैव तन्निषेधात्, तदाह **पस्पर्ध इति**। नच वव्रश्चेत्यत्राभ्यासे चकार एव शिष्येतेति वाच्यम्, 'हलादिः शेषः' इत्यतो हि आदिरित्यप्यनुवर्तते। शर्व्यतिरिक्तवर्णापेक्षया धात्वादिभूता इत्यर्थः। पस्पर्धाते पस्पर्धिरे, पस्पर्धिषे पस्पर्धाथे पस्पर्धिध्वे, पस्पर्धे पस्पर्धिवहे पस्पर्धिमहे, इति लिटि रूपाणि सुगमानि। **स्पर्धितेति**। लुटि एधधातुवद् रूपाणि सुगमानीति भावः। **स्पर्धिष्यत इति**। लृटि एधधातुवद्रूपाणीति भावः। **स्पर्धतामिति**। लोटि एधिवद्रूपाणीति भावः। **अस्पर्धतेति**। लङि एधिवद्रूपाणीति भावः। हलादित्वादडेव न त्वाडिति विशेषः। **स्पर्धेतेति**। विधिलिङि एधिवद्रूपाणि। **स्पर्धिषीष्टेति**। आशिषि लिङि एधिवद्रूपाणि। **अस्पर्धिष्टेति**। लुङि एधिवद्रूपाणि। अडागमः, न त्वाड् इति विशेषः। **अस्पर्धिष्यतेति**।

नानन्' इत्यादि सौत्रप्रयोगादत्तुं प्रतिपत्तुमित्यादिसार्वलौकिकव्यवहाराच्च उपलक्षणतयैव भाष्यं नेयमिति भावः। **अकर्मक इति**। अत्र केचित्—अभिभवेच्छा धात्वर्थस्तथा च स्पर्धार्थकस्य सकर्मकता दृश्यते 'आह्वास्त मेरावमरावती याः' इति उदाहरिष्यते च 'स्पर्धायामाङः' इत्यत्र स्वयमेव 'कृष्णश्चाणूरमाह्वयते स्पर्धत इत्यर्थः' इति। श्रीहर्षोऽपि प्रायुङ्क्त—'तन्नासत्ययुगान्तं वा त्रेधा स्पर्धितुमर्हति' इति। अतोऽस्य सकर्मकत्वं न्याय्यमित्याहुः। **शर्पूर्वाः**। अतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः। तेन शरो न शेषः किं तु खयामेव। इह स्पर्ध इत्यत्र रेफस्यापि द्वित्वं भवति, द्वितीयस्यैकाच

४ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे । बाधृ ५ लोडने । लोडन प्रतिघात । बाधते । नाथृ ६ नाधृ ७ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । 'आशिषि नाथ इति वाच्यम्' । अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते । दध ८ धारणे । दधते । २२६० **अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि** । (६-४-१२०) लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि । २२६१ **थलि च सेटि** । (६-४-१२१) प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते, शसिदद्यो

लृङि एधिवद्रूपाणि । अडागमो विशेषः । न त्वाट् । **गाधृ प्रतिष्ठेति** । चतुर्थान्तो धातुः । ऋकारो 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधार्थः । अजगाधत् । प्रतिष्ठा आधारे स्थितिः । ग्रन्थो ग्रन्थनं रचनम् । **जगाध इति** । लिटि द्वित्वादि । अभ्यासस्य ह्रस्वः, चुत्वम् । **बाधृ इति** । प्रतिघातः पीडनम् । **नाथृ नाधृ इति** । द्वितीयः चतुर्थान्तौ धातू । उपतापो ज्वरप्रयुक्ता पीडा । आशीराशासनम् । द्वितीयान्तस्य नाथृधातोर्विशेषमाह **आशिषि नाथ इति** । अत्र नाथ इति षष्ठी । 'अनुदात्तङित–' इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदं वार्तिकम् । तदाह **अस्याशिष्येवेति** । आशासनार्थवृत्तेरेव नाथधातोरात्मनेपदम् । याच्ञाद्यर्थवृत्तेस्तु 'शेषात् कर्तरि–' इति परस्मैपदमेवेत्यर्थः । **नाथत इति** । आशास्ते इत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । याच्ञाद्यर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः । अथ चतुर्थान्तस्य विद्यमानस्येत्यर्थः । अथ चतुर्थान्तस्य नाधधातोरुदाहरति **नाधत इति** । **दधेति** । चतुर्थान्तोऽयम् । तस्य लटि एधिवद्रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लिटस्तादेशे तस्यैशि द्वित्वे दध् दध् ए इति स्थिते । **अत एकहल्मध्ये** । आदेश आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् अन्यपदार्थः । लिटीति निमित्तसप्तमी अनादेशादेरित्यस्यैकदेशे आदेशेऽन्वेति । लिटि परे निमित्ते य आदेशः स आदिर्यस्य न भवति तथाविधस्याङ्गस्येति लभ्यते । अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । तथा च तथाविधाङ्गावयवस्याऽत इति लभ्यते । एकशब्दः, असहायवाची । 'एकेमुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । एकौ असंयुक्तौ हलौ एकहलौ, तयोर्मध्यं एकहल्मध्यं, तत्रेति विग्रहः । अत इत्यस्यैव विशेषणमिदम् । 'ध्वसोरेद्धौ–' इत्यत एदिति अभ्यासलोप इति चानुवर्तते । 'गमहन—' इत्यत कितीत्यनुवर्तते, न तु ङितीति, लिडादेशानां ङित्त्वासंभवात् । लिटीत्यस्यैत्वविधौ परनिमित्तं च । आवृत्त्या उभयार्थलाभः, तदाह **लिण्निमित्तेत्यादिना** । **थलि च** । **प्रागुक्तमिति** । 'अत एकहल्मध्ये–' इति यत् प्रागुक्तं एत्वादि तत् सेटि थलि च स्यादित्यर्थः । थलः कित्त्वाभावात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ वचनम् । ननु देभे पेततुरित्यादौ

सबन्धिरेफस्यैव 'नन्द्रा —' इति निषेधादिति बोध्यम् । **गाधृ** । ऋकारो 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधार्थः । अजगाधत् । आस्पदं स्थापनम् अवस्थानं वा । प्रतिष्ठा एकत्र स्थापनं संदर्भो वा ग्रन्थः । **नाथृ नाधृ** । उपतापो रोगः । अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थं वार्तिकमित्याह **आशिष्येवेति** । **अत एकहल्मध्ये** । एकशब्दोऽत्रासहायवचनः । एकयोर्हलोर्मध्य इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे असंयुक्तेति । इष्टानुरोधेन लिटीत्यावर्त्यं आदेशविशेषणमेत्वस्य निमित्तं च क्रियत इत्याह **लिण्निमित्तेति** ।

प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरा तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे देधाते देधिरे । 'अत' किम्—दिदिवतु । 'तपर' किम्—ररासे । 'एक—इत्यादि' किम्—तत्सरतु । 'अनादेशादे' किम्—चकणतु । लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव—नेमिथ, सेहे ॥ स्कुदि ९ आप्रवणे । 'आप्रवण-

---

'अभ्यासे चर्च' इति जशा चरा च जशि चरि च लिण्निमित्तादेशादित्वात् कथमेत्वाभ्यासलोपावित्यत आह **आदेशश्चेति** । इह 'अत एकहल्मध्ये–' इति सूत्रे आदेशशब्देन स्थान्यपेक्षया विरूप एवादेशो विवक्षित । तथा च तथाविधादेशादेरेव एत्वाभ्यासलोपौ न भवत स्थानिसरूपादेशादेस्तु न पर्युदास इत्यर्थ । **शसिदद्योरिति** । 'न शसददवादिगुणानाम्' इति शसिदद्योरेत्वाभ्यासलोपयो प्रतिषेध उच्यते। यदीह यथाकथचिदादेशादे पर्युदास स्यात्, तर्हि शसिदद्योरभ्यासे शकारदकारयोश्चर्जशो शकारदकारादेशे सति आदेशादित्वादेव एत्वाभ्यासलोपयो अभावसिद्धौ 'न शसदद्वा–' इति तत्प्रतिषेधोऽनथक स्यात् । अतो वैरूप्यसपादकादेशादेरेव पर्युदासो विज्ञायत इत्यर्थ । **तेनेति** । स्थानिसरूपादेशादे पर्युदासाभावादित्यनेनेत्यर्थ । सत्स्वपीति । देधे पेततुरित्यादौ दकाराद्यादेशेषु सत्स्वपीत्यर्थ । **देध इति** । दध् दध् ए इति स्थिते दकारादकारस्य एत्वेऽभ्यासलोपे च रूपम् । 'असयागाल्लिट्कित्' इति कित्त्वमिह बोध्यम् । **देधिर इति** । देधिषे देधाथे देधिध्वे, देधे देधिवहे देधिमहे इति रूपाणि सभवन्तीति भाव । **दिदिवतुरिति** । दिव्धातोरतुसि द्वित्वे हलोर्मध्ये अतोऽभावादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भाव । **तपर किमिति** । अत इति तपरकरणं किमर्थमित्यर्थ । **ररासे** इति । 'रास शब्दे' भ्वादिरात्मनेपदी । अत्र हल्मध्यस्थावर्णस्य ह्रस्वत्वाभावावेत्वाभ्यासलोपौ नेति भाव । **एकेत्यादि किमिति** । एकहल्मध्यस्थस्येति किमर्थमित्यर्थ । **तत्सरतुरिति** । 'त्सर च्छद्म गतौ' । लिटोऽतुसि द्वित्वे अभ्यासाकारस्य नासयुक्तहल्मध्यस्थत्वमिति भाव । **चकणतुरिति** । 'कण शब्दे' । लिटोऽतुसि द्वित्वे 'कुहोश्चु' इति ककारस्य चुत्वेन चकार । तथा च वैरूप्यसपादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भाव । अथ लिण्निमित्तादेशादिकमित्यत्र लिण्निमित्तेत्यस्य प्रयोजनमाह **लिटेति । नेमिथेति** । 'णमु प्रह्वत्वे शब्दे च' । 'णो न' इति नत्वम् । थलि इटि द्वित्वे नत्वसपन्ननकारादेशादित्वेऽपि नत्वस्य लिण्निमित्तकत्वाभावाल्लिण्निमित्तकादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ निर्बाधाविति भाव । **सेह इति** । 'षह मर्षणे' । 'धात्वादे ष स' इति सत्वे लिटि द्वित्वे सत्वसपन्नसकारादेशादित्वेऽपि सत्वस्य लिण्निमित्तकत्वाभावाद् लिण्निमित्तकादेशादित्वविरहादेत्वाभ्यासलोपौ निर्बाधाविति भाव । दधिता । दधिष्यते । दधताम् । अदधत । दधेत । दधिषीष्ट । अदधिष्ट । अदधिष्यत ।

किति लिटीति । यद्यपि 'गमहन—' इति सूत्रे क्ङितीति वर्तते तथापि प्रयोजनाभावाद् ङितीत्येतन्नानुवर्तते, इति भाव । किति किम्, ननाद । लिटि किम्, पापच्यात् । **चक्रणतुरिति** । न चैवमपि बभणतुरित्यत्र 'अभ्यासे चर्च' इत्यस्यासिद्धत्वाभ्यासलोपौ स्त एवेति वाच्यम्, फलभजग्रहणेन एत्वविधि प्रति तत्

दीना गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाभ्यासलोपौ न। ददे ददाते ददिरे। ष्वद १८ स्वर्द १९ आस्वादने। अयमनुभवे सकमक। रुचावकर्मक। २२६४ धात्वादे ष स। (६-१-६४) धातोरादे षस्य स स्यात्। 'सात्पदाद्यो' (सू २१२३) इति षत्वनिषेध। अनुस्वदते। सस्वदे। स्वर्दते। सस्वर्दे। उर्द २० माने क्रीडाया च। २२६५ उपधाया च। (८-२-७८) धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयो परत इको दीर्घ स्यात्। ऊर्दते।

इति, 'ध्वसोरद्धौ–' इत्यत एदिति, अभ्यासलोप इति चानुवतते, तदाह शसेरित्यादिना। गुणशब्देनेति किम् ? पेचे। अत्र पचेरकारस्य गुणत्वेऽपि गुणशब्देन विहितत्वाभावान्नाय निषेध। पृधातो पपरतुरिति तु गुणस्योदाहरणम्, गुणशब्देन विहितो य अर् तदवयवत्वादकारस्यैति बोध्यम्। ददद इति। ददेर्लिटस्तादेशस्य एशि द्वित्वे 'अत एकहल्मध्ये–' इति प्राप्तावेत्त्वाभ्यासलोपौ न भवत। ष्वद स्वर्देति। आस्वादनम् अनुभव। प्रीतिविषयीभावात्मिका रुचिर्वा, तदाह अयमिति। प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम्। धात्वादे। ष इति षष्ठ्यन्तम्, तदाह धातोरादे षस्य स स्यादिति। षकारस्य स स्यादित्यर्थ। धातुग्रहण किम् ? षट्। अत्र धात्वादित्वाभावान्न सकार। आदिग्रहण किम् ? लषति। न चैवमपि षकारीयतीत्यादौ सुब्धात्वादेरपि षस्य सकार स्यादिति वाच्यम्, आदेच उपदेश इत्यनुवृत्ते। एव षडित्यादावपि उपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव व्यावृत्तिसिद्धेर्धातुग्रहण भाष्ये प्रत्याख्यातम्। ननु धातुपाठे स्वद स्वर्देत्येव सकार एव उपदिश्यताम्। एवं च 'धात्वादे ष स' इत्यपि मास्तु इति चेन्मैवम्, ण्यन्ताद् लुडि असिष्वददित्यत्र षकारश्रवणार्थकत्वाद् धातुपाठे सकारस्यैवोपदेशे तु असिष्वददित्यत्र सकारस्य आदेशसकारत्वाभावेन षत्वासभवात्। नन्वेव सति अनुस्वदत इत्यत्रादेशसकारत्वात् षत्वापत्तिरित्यत आह सात्पदाद्योरिति। सस्वद इति। लिटि द्वित्वे सयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भाव। उर्देति। चकारादास्वादनेऽपीति केचित्। उपधाया च। 'सिपि धातो–' इत्यतो धातोरिति, 'र्वोरुपधाया–' इत्यतो र्वोरिक इति, 'हलि च' इत्यतो हलीति चानुवर्तते। उपधयोरित्यर्थे उपधायामित्यार्षम् तदाह धातोरित्यादि। ऊर्दत इति। अत्र धातो रेफ-

---

द्धनिबन्धना षष्ठी न सभवतीत्याशङ्क्य तन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे गुणशब्देन भावितस्येति। भावितत्व च साक्षात्परम्परासाधारणम्। तथा च शशरतु पपरतुरित्यादौ गुणशब्देन क्रियमाणो योऽर् तदवयवोऽकार लुलविथेत्यादौ तु गुणशब्देन क्रियमाणो य ओकारस्तत्स्थानिकस्यावादेशस्यावयवोऽकार इत्यर्थान्नास्त्यत्रानुपपत्ति। ददद इति। शशसतु। शशसु। ववमतु। ववमुरित्यादावपि निषेधो बोध्य। ष्वद स्वर्द। अयमिति। प्रत्येकाभिप्रायेणोक्तमित्याहुः। सकर्मक इति। स्वदस्व हव्यानि। हव्यान्यनुभवेत्यर्थ। अकर्मक इति। 'अपा हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादु सुगन्धि स्वदते तुषारा' इति श्रीहर्ष। न रोचत इत्यर्थ। धात्वादे। धातुग्रहण किम्, षट् षड्। आदे किम्, लषति। उपधाया च।

ऊर्दाञ्चक्रे । कुर्द २१ खुर्द २२ गुर्द २३ गुद २४ क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्दे । खूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे । षूद २५ क्षरणे । सूदते । सुषूदे ।

वान्तत्वाभावाद् 'र्वोरुपधाया –' 'हलि च' इत्यस्य चाप्राप्तौ उपधाया चेत्यारम्भ । धातोरित्यभावे पदाधिकारस्थत्वात् पदस्य उपधाभूतयोरित्यर्थं स्यात् । ततश्च क्विबन्ते ऊर्द इत्यत्रैव स्याद् ऊदत इत्यादौ न स्यात् । 'रेफवकारयो' किम् ? पुष्यति । हल्परयो किम् ? चिरिणाति । 'इक' किम् ? नर्दति । **ऊर्दाञ्चक्र इति** । इजादित्वादाम् । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते–' इत्यनुप्रयोग । **कुर्देति** । गुदेत्यपि पृथग्धातु क्रीडायामेवेत्यर्थनिर्देश । एवकारस्तु इतोऽन्यत्र धात्वर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्व ज्ञापयति **कूर्दत इति** । 'उपधाया च' इति दीर्घ । **चुकूर्द इति** । 'कुहोश्चु' इति चुत्वम् । **खूर्दत इति** । 'उपधाया च' इति दीर्घ । एव गूर्द इति । **गोदत इति** । शपि लघूपधगुण । **जुगुद इति** । 'असयोगात्' इति कित्त्वान्न गुण । **षूदेति** । क्षरण प्रस्रवणम् । **सूदत इति** । प्रस्रवतीत्यर्थ । 'धात्वादे —' इति षस्य स अलघूपधत्वान्न गुण । **सुषूद इति** । 'धात्वादे —' इति षस्य सत्वे लिटि द्वित्वादौ इण परस्यादेशसकारत्वात् षत्वम् । यदि धातुपाठे सकारस्यैव पाठ, तर्हि इहादेशसकारत्वाभावात् षत्व न स्यात् । षोपदेशे तु षस्य सत्वे सति आदेशसकारत्वात् षत्व सूपपादमिति भाव । ननु धातुपाठे के धातव षादय पठिता, के वा सादय, पाणिनिकृतषोपदेशपाठस्य इदानी परिभ्रष्टत्वादित्याशङ्क्य पाणिनीयपरम्परा-

---

'सिपि धातो —' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । 'र्वोरुपधाया –' इत्यतो र्वोरिको दीर्घ इति । 'हलि च' इत्यतो हलीति च, तदाह **धातोरित्यादि** । धातो किम्, ऊडुन । कुरू कुर्वो कुर्व इत्यत्रेको दीर्घो मा भूत् । न चात्र रेफस्य प्रातिपदिकोपधात्वेऽपि पदोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातोरित्यनुवर्तनमिहानावश्यकमिति वाच्यम्, पदस्येत्यनुवृत्तौ तु कूर्दते खूर्दत इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्वीकाराद् 'अच परस्मिन्–' इति स्थानिवत्त्वस्य निषेधाभ्युपगमेऽपि कार्यकालपक्षे 'असिद्ध बहिरङ्गम्–' इति परिभाषाया प्रवृत्तेर्बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वात् कुर्वो कुर्व इत्यत्र 'उपधाया च' इति दीर्घो न भवेदिति धातुग्रहणानुवर्तनस्य नात्यन्तावश्यकता, पदस्येत्यनुवृत्त्या कूर्दत इत्यादौ दीर्घ सिद्ध्यत्येवेत्याहु । रेफवकारयो किम्, 'पुष्प विकसने' पुष्यति । हल्परयो किम्, चिरिणोति जिरिणोति । इक किम्, अवते । नर्दति । ननु 'हलि च' इत्यत्र रेफवकारयोर्हल्परयोरिको दीर्घ स्यादिति व्याख्याया कूर्दते गूर्दते इत्यादि सिद्ध्यत्येवेति सूत्रमिद व्यर्थमिति चेत्, अत्राहु —'हलि च' इत्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तनीयमेव, अन्यथा दिवमिच्छति दिव्यतीत्यादावतिप्रसङ्ग स्यात् । तथा च 'उपधाया च' इति सूत्राभावे उपधाभूतयो र्वो परतो दीर्घो न स्यात्, किं तु रेफवान्तयोरेव धात्वो 'हलि च' इति सूत्रेण स्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति । **सूदत इति** । स्रवतीत्यर्थ । ननु स्वदेतिवत् स्वद सूदेति दन्त्यादय एव धातव पठ्यन्ताम्, षोपदेशान् पठित्वा सत्वविधौ गौरवात् । मैवम् तथाहि सति ण्यन्ताच्चङि असिष्वदत् असूषुदत् इत्यादौ लिटि सुषूदे सिषेधेत्यादौ च 'आदेश-

सेक्सृप्सृस्तॄसृजस्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तषादय ।
एकाच षोपदेशा स्यु ष्वष्क्स्विद्स्वद्स्वञ्जस्वप्स्मिड ॥

दन्त्य केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि । ष्वष्कादीना पृथग्ग्रहणाज्ज्ञाप

सिद्धान् पोपदेशान् पठति सेगिति श्लोकेन । दन्त्याजन्तषादय एकाच पापदेशा स्युरित्यन्वय । दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य स दन्त्याजन्त, तथाविध ष षकार आदिर्येषा ते दन्त्याजन्तषादय । दन्त्यपरक अच्परकश्च य षकार तदादय एकाचो धातव इदानी कृतसत्वा सकारादित्वेन परिदृश्यमाना अपि षकारादित्वेन पाणिनिना उपदिष्टा प्रत्येतव्या इत्यर्थं । सादय इति पाठेऽप्येवमेव व्याख्येयम् । 'अज्दन्त्यपरा षादय षोपदेशा' इति भाष्यम् । षूद क्षरणे इत्यादय अच्परकषोपदेशा । ष्ठा गतिनिवृत्तावित्यादयस्तु दन्त्यपरकषोपदेशा । 'दन्त्याजन्त' इति किम् ? 'स्कुदि आप्रवणे' । चुस्कुन्दे । अत्र सकारो न दन्त्यपरक नाप्यच्परक । 'एकाच' किम् ? सोसूत्र्यते । सूत्र वेष्टने, चुरादिरजन्त अनेकाच् । यद्यप्येकाच इति भाष्ये न दृश्यते, तथापि यङ्विधौ 'सोसूच्यते' इति भाष्य तत्र मानमिति बोध्यम् । एव च 'साध ससिद्धौ' इत्यादौ सकारपाठस्यैव दृश्यमानत्वेऽपि षोपदेशत्वमेव । ननु 'सेकृ गतौ' 'सृप्लृ गतौ' 'सृ गतौ' 'सृज विसर्गे' एते चत्वार अच्परकसादय । 'स्तृञ् आच्छादने', ऋदन्त श्नुविकरण । 'स्तॄञ् आच्छादने' ॠदन्त श्नाविकरण, 'स्त्यै शब्दसघातयो' एते त्रयो दन्त्यपरकसादय । एतेषा सप्तानामपि षोपदेशत्व स्यादित्यतिव्याप्तिमाशङ्क्य तद्भिन्नत्व विशेषणमाह **सेक् सृप् सृ स्तृ सृज स्तॄ** स्त्यान्य इति । स्त्यैधातो कृतात्वस्य निर्देश श्लोके समावेशार्थं । स्त्येइत्यैकारान्तस्य निर्देशे स्त्यायन्य इत्येकस्याक्षरस्याधिक्यापत्ते । नन्वेवमपि 'ष्वष्क् गतौ' 'ञिष्विदा गात्रप्रस्रवणे' 'ष्वद आस्वादने' 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' 'ञिष्वप् शयने' 'ष्मिङ् ईषद्धसने' इत्येतेषु सकारस्य दन्त्यपरत्वाभावाद् अच्परकत्वाभावाच्च षोपदेशेष्वसग्रह स्यादित्यव्याप्तिमाशङ्क्य तानपि सगृह्णाति **ष्वष्क स्विद् स्वन् स्वञ्ज स्वप् स्मिङ इति** । अपीति शेष । ननु 'स्वृ शब्दोपतापयो' इत्यादीनामपि दन्त्यवकारपरकत्वात् । षोपदेशत्व स्यादित्यत आह **दन्त्य. केवलदन्त्य इति** । कुत इत्यत आह **ष्वष्कादीनामिति** । अन्यथा दन्त्यपरकत्वादेव

प्रत्यययो' इति षत्व न स्याद् । इण परस्य सकारमात्रस्य षत्वविधौ नु सुपिसौ सुपिस इत्यादावपि स्यादिति धातुपाठे पाणिनिना तालव्यदन्त्यादिपाठवत् षोपदेशा अपि व्यवस्थयैव पठिता, स च पाठ इदानी परिभ्रष्ट । साधादिषु साधिपाठस्यैव दृश्यमानत्वात् अतो लक्षणामुखेन तान्व्यवस्थापयति **सेगित्यादि** । दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य द दन्त्याजन्त, दन्त्याजन्तश्चासौ सश्च दन्त्याजन्तस, स आदिर्येषा धातूना ते दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयश्चैकाच षोपदेशा बोध्या । तथा च साधादौ साप्रत पठ्यमान सकार उपदेशे न स्थित इत्यनुमेयमिति भाव । दन्त्येत्यादि किम्, चुस्कुन्दे । एकाच किम्, सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । सूचिसूत्री चुरादावदन्तौ । उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह **सेगिति** । 'सेकृ गतौ' । 'सृप्लृ गतौ' ।

कात् । ह्राद २६ अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे । ह्लादी २७ सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते । स्वाद २८ आस्वादने । स्वादते । पर्द २९ कुत्सिते शब्दे । पर्दते । यती ३० प्रयत्ने । यतते । येते । युतृ ३१ जुतृ ३२ भासने । योतते । युयुते । जोतते । जुजुते । विथृ ३३ वेथृ ३४ याचने । विविथे । विवेथे । श्रथि ३५ शैथिल्ये । श्रन्थते । ग्रथि ३६ कौटिल्ये । ग्रन्थते । कत्थ ३७ श्लाघायाम् । कत्थते । एधादयोऽनुदात्तेतो गता ।

अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ता परस्मैपदिन । अत ३८ सातत्यगमने । अतति । 'अत आदे' (सू २२४८) । आत आततु आतु । लङि आतिस्

सिद्धे ष्वष्कादिग्रहण व्यर्थं स्यादिति भाव । यद्यपि ष्वष्कतिरत्र भाष्ये न दृश्यते तथापि 'सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीना सत्वप्रतिषेध ' इति वार्तिकात्तल्लाभ इति भाव । **ह्रादेति** । रेफवानयम् । अव्यक्तशब्द अमनुष्यवाक् । **जह्राद इति** । अभ्यासस्य ह्रस्व, चुत्वम् । **ह्लादीति** । लकारवानयम् । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इण्निषेधार्थमीत्वम् । **स्वादेति** । केवलदन्त्यपरकत्वाभावान्नाय षोपदेश । असिस्वदत् । **पर्देति** । गुदरव इत्यर्थं । **यतीति** । ईदित्त्वमिण्नषेधार्थम् । **येत इति** । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । **युतृ जुतृ इति** । ऋदित्व 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इत्याद्यर्थम् । **योतत इति** । शपि लघूपधगुण । **युयुत इति** । 'असयोगात्–' इति कित्त्वान्न गुण । **विथृ वेथृ इति** । द्वितीयान्ताविमौ । ननु विथृ इत्येवास्तु, लघूपधगुणे सति वेथत इत्यस्याविशिष्टत्वादित्यत आह **विविथे विवेथ इति** । वेथृधातोर्विवेथे इति रूपम् । विथृधातोस्तु 'असयोगात्–' इति कित्त्वाद् गुणाभावे विविथ इति रूपमिति भाव । **श्रथीति** । द्वितीयान्त । शैथिल्य स्रसनम् । श्रन्थते इति इदित्वान्नुम् । **ग्रथीति** । द्वितीयान्त । कौटिल्य वक्रीभवनम् । **ग्रन्थत इति** । **कत्थेति** । अविद्यमानगुणज्ञापन श्लाघा । **अथाष्टात्रिंशदिति** । अष्टौ च त्रिंशदिति द्वन्द्व, अष्टाधिका त्रिंशदिति वा । 'द्व्यष्टन सख्यायाम्–' इत्यात्वम् । अष्टत्रिंशदिति पाठे तु अष्टेति पृथक्पदम् । **परस्मैपदिन इति** । अनुदात्तस्वरितङ्ञित्त्वाभावात् 'शेषात् कर्तरि–' इति परस्मैपदिन एवेति भाव । **आतेति** । सातत्यगमन सततगमनम् । लिटि णलि द्वित्वे हलादि शेषे अ अत् अ इति स्थिते पररूपे प्राप्ते आह **अत आदेरिति** । इति दीर्घ इति शेष । तथा च अभ्यासाकारस्य दीर्घे सति सवर्णदीर्घं, तदाह **आतेति** । अकारस्य

'सृ गतौ' 'स्तृञ् आच्छादने' । 'सृज विसर्गे' । 'स्तृञ् आच्छादने' । 'स्त्यै शब्दसघातयो ' । एभ्योऽन्ये । पूर्वेण केषाचिदसग्रहादाह **ष्वष्केति** । । 'ष्वष्क गतौ' । 'ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे' । 'स्वद आस्वादने' । 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' । 'ञिष्वप् शये' । 'स्मिङ् ईषद्धसने' । एते षोपदेशा इत्यन्वय । 'स्वाद आस्वादने' इत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह दन्त्य **केवलदन्त्य इति** । तथा च असिस्वददित्यादौ षत्व नेति भाव । ह्लादी सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ईकार 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीण्निषेधार्थं ।

---

१ अन्यत्र पुस्तकेषु मूल एवाय पाठो दृश्यते ।

ई त् इति स्थिते। २२६६ इट ईटि। (८—२—२८) इट परस्य सस्य लोप स्यादीटि परे। 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्य'। आतीत् आतिष्टाम् आतिषु। २२६७ वदव्रजहलन्तस्याच। (७—२—३) वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याच स्थाने वृद्धि स्यात्सिचि परस्मैपदेषु। इति प्राप्ते। २२६८ नेटि। (७—२—४) इडादौ सिचि प्रागुक्त न स्यात्। मा भवानतीत् अतिष्टाम् अतिषु। चिती ३९

हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ न। लुङीति। अतधातोर्लुंङस्तिपि 'इतश्च' इति इकार-लोप, च्ले सिचि, तस्य इडागमे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईडागमे आटि वृद्धौ आतिस् ई त् इति स्थिते सतीत्यर्थ। इट ईटि। इट इति पञ्चमी। 'रात्सस्य' इत्यत सस्येति 'सयोगा-न्तस्य—' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते, तदाह इट परस्येति। एव च आति स् ई त् इति स्थिते सकारस्य लोपे आति ई त् इति स्थिते सवर्णदीर्घे आतीदिति रूप वक्ष्यति। तत्र सलोपस्यासिद्धत्वात् कथ सवर्णदीर्घ इत्यत आह सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति। आतिष्टामिति। लुङस्तस्। तस्य ताम्। च्ले सिच्। तस्य इटि आटि वृद्धौ षत्वम्। अपृक्तत्वाभावेन ईडभावात् सलोपो न। आतिषुरिति। लुङो झि। च्ले सिच्। जुस्, इट्, आट्, वृद्धि, षत्वम्, रुत्वविसर्गौ। आती आतिष्टम् आतिष्ट। आतिषम् आतिष्व आतिष्म। अत्र वृद्धिमाशङ्कितुमाह वदव्रज। वद व्रज हलन्त, एषा समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनम् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् 'सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते। तदाह वदेरित्यादिना। हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रजग्रहणं तु अवादीदव्राजीदित्यत्र 'अतो हलादेर्लघो' इति वृद्धिविकल्पबाधनार्थम्। नेटि प्रागुक्त नेति। 'वदव्रजहलन्तस्याच' इत्युक्त नेत्यर्थ। तत्र वदव्रजयोर्विशिष्य विधानाद् हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधोऽयम्। हलन्त-लक्षणा वृद्धिस्तु अधाक्षीदित्यादावनिडादौ सिचि चरितार्था। नन्वतीदित्यादौ अकारस्य वृद्धौ सत्यामसत्या च आट एकादेशे सति रूपे विशेषाभावात् किं तन्निषेधे-नेत्याशङ्क्याह मा भवानतीदिति। माङ्योगे आडभावे सति वृद्धिनिषेध सफल

प्रह्लन्न, प्रह्लन्नवान्। इह 'ह्लादो निष्ठायाम्' इत्युपधाह्रस्व। श्लाघायामिति। अविद्यमान-गुणसम्बन्धज्ञापन श्लाघा। आततुरिति। हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्व न। इट ईटि। 'सयोगा-न्तस्य लोप' इत्यतो लाप इति 'रात्सस्य' इत्यत सस्येति चानुवतते, तदाह लोप स्या-दिति। इट किम्, अहार्षीत्। ईटि किम्, आतिष्टाम्। आतिषु। सिज्लाप इति। अत्र वदन्ति—सलोप इति वक्तव्ये सिज्ग्रहणं 'झलो झलि' इत्यादिसूत्रत्रय सिज्विषयकमिति ज्ञाप-नार्थम्। तेनेह न—सोमसुन्। स्तोता। द्विष्टराम्। द्विष्टमाम्। 'घि च' इति सूत्रे तु वामन-मते सिचो लोप। भाष्यमते तु सस्येति भेदो बोध्य इति। वदव्रज। अवादीत्। अव्राजात्। 'अतो हलादे—' इति विकल्प बाधित्वा अनेन नित्यं वृद्धि। हलन्तस्योदाहरणमपाक्षीत्, अधाक्षीत्। तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहण स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। 'हलोऽच' इत्युक्ते त्वकन्ता-ङ्गस्य हल स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशङ्क्येत। अच इति तु इक्परिभाषाया अनुपस्था-नार्थम्। अन्यथा "अभैत्सीदित्यत्र स्यान्न त्वपाक्षीदित्यादौ। नेटि। प्रागुक्त नेति।

सञ्ज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषु । च्युतिर् ४० आसेचने । आसेचनमार्द्रीकरणम् । आडीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च । 'इर इत्सञ्ज्ञा वाच्या' । च्योतयति । चुच्योत ।
२२६६ इरितो वा । (३-१-५७) इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत्, अच्योतीत् । श्च्युतिर् ४१ क्षरणे । श्च्योतति । चुश्च्योत । अश्च्युतत्, अश्च्योतीत् । यकाररहितोऽप्ययम् । श्चोतति । मन्थ ४२ विलोडने । विलोडन प्रतिघात । मन्थति । ममन्थ । यासुट 'किदाशिषि' (सू २२१६) इति कित्वाद् 'अनिदिताम्—' (सू ४१५) इति नलोप । मथ्यात् । कुथि ४३ पुथि ४४ लुथि ४५ मथि ४६ हिंसासङ्क्ले-

---

इति भाव । चितीति । ईदित्त्व 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इण्निषेधार्थम् । चेततीति । शपि लघूपधगुण । चिचेतेति । तिबादेशणल पित्त्वेन 'असयोगात्—' इति कित्त्वस्याप्रवृत्ते न गुणनिषेध । चिचिततुरित्यादौ तु कित्त्वान्न गुण । अचेतीदिति । 'इट ईटि' इति सलोप अचेतिष्टामिति । अपृक्तत्वाभावादीडभावान्न सिज्लोप । 'नेटि' इति निषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धि । च्युतिरिति । अत्र इकारस्य रेफस्य च प्रत्येकमित्सञ्ज्ञायामिदित्त्वान्नुमि प्राप्ते आह इर इत्सञ्ज्ञेति । तथा च इर् इति समुदायस्य इत्सञ्ज्ञकत्वादिदित्त्वाभावान्न नुमिति भाव । च्योततीति । लघूपधगुण । चुच्योतेति । णल पित्त्वेन कित्त्वाभावान्न गुणनिषेध इति भाव । चुच्युततुरित्यादौ तु कित्वान्न गुण । लुङि च्ले सिचि प्राप्ते । इरितो वा । 'धातोरेकाच —' इत्यतो धातोरिति 'च्ले सिच्' इत्यत च्लेरिति 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य —' इत्यत अङिति 'पुषादिद्युतादि—' इत्यत परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते, तदाह इरितो धातोरित्यादिना । अच्युतदिति । अङि सति ङित्त्वान्न गुण । अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युत अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम । अङभावे त्वाह अच्योतीदिति । 'इट ईटि' इति सिज्लोप । अच्योतिष्टामित्यादि । श्च्युतिरिति । च्युतिवद्रूपाणि । चुश्च्योतेति । 'शर्पूर्वा –' इति चकार शिष्यते । यकाररहितोऽपीति । 'मधुश्चुत घृतमिव सुपूतम्' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भाव । मन्थेति । विलोडनमास्फालनम् । मन्थतीत्यादि । सुगमम् । आशीर्लिङि विशेषमाह यासुट इति । कुथीति । चत्वारोऽपि द्विती-

---

हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रजोर्विशिष्य विधानान्न निषेध, किंतु हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेध, तस्या अनिणादौ सिचि चरितार्थत्वात् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय क्वचित् पुस्तकेषु हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नेत्येव पठ्यते । इर इत्सञ्ज्ञेति । इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक —' इति, रेफस्य तु 'हलन्त्यम्' इति प्रत्येकमित्सञ्ज्ञायाम् 'इदित—' इति नुम् स्यादिति भाव । एतस्य वैयर्थ्यं 'चक्षिङ् व्यक्ताया वाचि' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । चुश्च्योतेति । 'शरपूर्वा खय' । यकाररहितोऽप्ययमिति । तथा च प्रयुज्यते 'मधुश्च्युत घृतमिव सुपूतम्' इति । मन्थ । अय क्र्यादावपि । 'षिध गत्याम्' । अयमुदिदिति केचित् । तत्तु सिध्यतिबुध्यत्यो श्यना निर्देशात् सिधितं बुधितमिति वृत्तिग्रन्थविरुद्धम् । उदित्त्वे तु 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्-

शनयो । इदित्त्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् । पुन्थ्यात् । लुन्थ्यात् । मन्थ्यात् । षिध ४७ गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । 'सात्पदाद्यो' (सू २१२३) इति षत्वनिषेधे प्राप्ते । २२७० **उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्** । (८—३—६५) उपसर्गस्थान्निमित्तादेषा सस्य ष स्यात् । २२७१ **सदिरप्रते** । (८—३—६६) प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदे सस्य ष स्यात् । २२७२ **स्तन्भे** । (८—३—६७) सौत्रस्य सस्य ष

यान्ता । इदित्त्वान्नुमि कुन्थतीत्यादि सुगमम् । आशीर्लिडि यासुट किस्वेऽपि इदित्त्वेन 'अनिदिताम्–' इति पर्युदासाद् नलोपा नेत्याह **इदित्त्वादिति** । **कुन्थ्यादिति** । पुन्थ्यात् लुन्थ्यात् एतदर्थमेव मन्थधातो पृथक् मथीति निर्देश । **विष गत्यामिति** । अच्परकषकारादित्वात् षोपदेशोऽयम् । ततश्च 'धात्वादे –' इति स । तदाह **सेधतीति** । **सिषेधेति** । आदेशसकारत्वात् षत्वम् । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव सिधेर्ग्रहणात् सेट्कोयम् । **असेधीदिति** । 'इट ईटि' इति सिज्लोप । 'नेटि' इति निषेधाद् न हलन्तलक्षणा वृद्धि । असेधिष्टामित्यादि । अथ निषेधतीत्यादौ 'उपसर्गात्सुनोति–' इति षत्व वक्ष्यति । तत्किमर्थम् 'आदेशप्रत्यययो' इत्येव सिद्धेरित्याशङ्कयाह **सात्पदाद्योरिति** । **उपसर्गात्सुनोति** । **उपसर्गस्थादिति** । उपसर्गशब्द उपसर्गस्थे लाक्षणिक इति भाव । **निमित्तादिति** । इण् रूपादित्यर्थ । 'इण्को' इत्यधिकारेऽपि कोरिति नात्र सबध्यते, असभवात् । **सस्येति** । 'सहे साड स' इत्यत स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तत इति भाव । **ष स्यादिति** । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकारादिति भाव । अत्र सुनोतीत्यादि श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति प्राञ्च । स्पष्टार्थ इति प्रौढमनोरमायाम् । सेनयेति णिजन्तो नामधातु । सेवतीति शपा निर्देशात् सिध्यतेर्न ग्रहणम् । अभिषुणोतीत्याद्युदाहरणम् । प्रकृते निषेधतीत्याद्यर्थमिह सूत्रोपन्यास । प्रसङ्गादाह **सदिरप्रते** । **उपसर्गादिति** । उपसर्गस्थादिण परस्येत्यर्थ । सदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्यभिप्रत्याह **सदे सस्येति** । निषीदतीत्युदाहरणम् । **स्तन्भे** । नकारोपधनिर्देशस्य प्रयोजनमाह **सौत्रस्येति** । 'स्तन्भुस्तुन्भु—' इति सूत्रनिर्दिष्टस्य नोपधस्येत्यर्थ ।

विकल्पान्निष्ठायामिण् न स्यात, 'यस्य विभाषा' इति निषेधात् । **सिषेधेति** । 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वम् । **उपसर्गात्** । 'सुनोति सुवति–' इत्यादि श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थस्तेन अभिसोषवीतीत्यादौ षत्व नेति प्राञ्च । स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्व न सुनोत्यादिष्विति नियमान्नेह षत्वप्राप्तिरिति व्यर्थ प्रतिषेव इति मनोरमादौ स्थितम् । सेनयेति णिजन्तो नामधातु । सेनयाऽभियाति अभिषेणयति । सेवेति शपा निर्देशाद्भौवादिकस्य ग्रहण न तु सिध्यते, परिसिध्यति । गृहा दारा इत्यत्रेव तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्याह **उपसर्गस्थादिति** । **निमित्तादिति** । इण्रूपात् । कवर्गस्तु नेह सम्बध्यते, असम्भवात् । न च नि षुणोति नि षेवति नि षिञ्चतीत्यादौ व्यवधानेन इण परत्वात् सस्य षत्व न स्यादिति शङ्कयम्, षत्वविधौ 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इत्यधिकारात् । इणन्तादुपसर्गादिति व्याख्याने

स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थं । किं च अप्रते इति नानुवर्तते । 'बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्यु' इति । २२७३ **अवाच्चालम्बनाविदूर्ययो ।** (८—३—६८) अवात्स्तन्भेरेतयोरर्थयो षत्व स्यात् । २२७४ **वेश्च स्वनो भोजने ।** (८—३—६९) व्यवाभ्या स्वनते सस्य ष स्याद्भोजने ।

स हि प्रतिपदोक्त । 'ष्टभि प्रतिबन्ध' इत्यस्य तु धातोरिदित्त्वान्नुमि लाक्षणिकत्वान्न ग्रहणम् । तेन विस्तम्भत इत्यादौ न षत्वम् । 'उद स्थास्तम्भो –' इति सूत्रे तु मोपधग्रहणादुभयोरपि ग्रहणम्, मकारस्य उभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् । ननु 'सदि, स्तन्भ्योरप्रते ' इत्येकमेव सूत्र कुतो न कृतमित्यत आह **योगविभाग उत्तरार्थ इति** । 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययो ' इत्युत्तरसूत्रे सदेरननुवृत्त्यर्थं इत्यर्थ । ननु सदेरस्वरितत्वादालम्बनाविदूर्ययोर्वृत्त्यभावादेव च अनुवृत्त्यभाव सिद्ध इत्यस्वारस्यादाह **किं चेति । नानुवर्तत इति** । 'स्तन्भे ' इत्यत्र अप्रतेरित्यस्य अनुवृत्तिर्नेष्टा । एकसूत्रत्वे तु अप्रतेरित्यस्य स्तन्भिनाऽपि सबन्ध स्यादिति भाव । अप्रतेरित्यस्य स्तन्भावनन्वयो वृद्धप्रयोगानुगत इत्याह **बाहुप्रतिष्टम्भेति । अवाच्च ।** आलम्बन च आविदूर्य चेति द्वन्द्वात्सप्तमीद्विवचनम् । **एतयोरिति** । आलम्बनादूर्ययोरर्थयोर्विद्यमानस्य अवात्परस्य स्तन्भेरित्यन्वय । अपूर्वविधिरयम्, इण परत्वाभावादप्राप्ते । आलम्बने यथा—यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठतीति । आक्षिप्येत्यर्थं । आविदूर्यं

तु स्यादेवात्राव्याप्ति । 'दुर षत्वणत्वयो –' इत्युपसर्गत्वप्रतिषेधाद् दु सुनोति दु सेधतीत्यादौ तु षत्वेन न भवितव्यमिति दिक् । मूर्धन्यादेशे फलितमाह **सस्य ष स्यादिति** । स्थादिषु 'प्राक सितात्–' इत्यत्र क्रमज्ञानस्यपेक्षितत्वात्तेनैव क्रमेण षत्वसूत्राणि व्याचष्टे **सदिरप्रते** । अप्रते किम्, प्रतिसीदति । षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह **सदेरिति । स्तन्भे सौत्रस्येति ।** 'स्तन्भुस्तुन्भु–' इति सूत्रे निर्दिष्टस्य रोधनार्थस्य, न तु 'ष्टभि प्रतिबन्धे' इत्यस्येति भाव । एव 'जृस्तन्भु–'इत्यङ् विधायकसूत्रेऽपि सौत्रस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम् । एतच्च 'लक्षणप्रतिपदोक्त–' परिभाषया लभ्यते । सौत्रो हि धातुर्नकारोपध इति प्रतिपदोक्त । इदित्त्वान्नुमि ष्टभिर्लाक्षणिक । तेन विस्तम्भते इत्यादौ षत्व न । 'उद स्थास्तम्भो —' इति सूत्रे मकारोपधग्रहणेनोभयोरपि ग्रहणादुत्तम्भते इति द्वयोरपि रूप तुल्यम्, मकारस्योभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् । **उत्तरार्थ इति** । उत्तरसूत्रे स्तन्भेरेवानुवृत्त्यर्थं इति भाव । ननु 'सदिस्तन्भ्यो ' इति सूत्रितेऽपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्कथंचिदनुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह **किं चेति । नानुवर्तत इति** । तथा च 'स्तन्भे ' इत्यत्राऽननुवृत्तये योगविभाग आवश्यक इति भाव । **अवाच्चा** । चकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्याहु । आलम्बनमाश्रयणम् । यथा यष्टिमवष्टभ्य आस्ते । तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थ । आविदूर्यं सामीप्यम् । तच्च प्रयोगोपाधि । अवष्टब्धा गौ । निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थ । एतयो किम्, अवस्तब्धो वृषल शीतेन । केचिदिह अविदूरशब्दात्स्वार्थे ष्यञ् । आविदूर्यमनतिदूरम् । ईषद्दूरमित्यर्थं । तथा च अविदूरशब्दात् 'न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्' इति निषेधे प्राप्ते अतएव निपातनाद्भावे प्रत्यय इति मनोरमाग्रन्थोक्तिर्नातीवोपयुज्यत

२२७५ **परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्।** (८—३—७०) परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात्। निषेधति। २२७६ **प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि।** (८—३—६३) 'सेवसित—'(सू २२७५) इत्यत्र सितशब्दात् प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात्। न्यषेधत्। न्यषेधीत्। न्यषेविष्यत्। २२७७ **स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य।** (८—३—६४) प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात्। एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम्।

सामीप्यम्। अवष्टब्धा गौः। निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः। **वेश्च।** अवादित्यनुकर्षणार्थश्चकारः, तदाह **व्यवाभ्यामिति।** विष्वणति। अवष्वणति। सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः। 'अट्कुप्वाङ्—' इति णत्वम्। **परिनिविभ्यः।** सेवेत्यकार उच्चारणार्थः। 'षेवृ सेवायाम्' इति धातोर्ग्रहणम्। परिषेवते। विषेवते। निषेवते। सितेत्यनेन 'षिञ् बन्धने' इति क्तान्तस्य ग्रहणम्। अस्यैव धातोः एरजन्तो वा पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः। विषितः विषयः। 'षिवु तन्तुसन्ताने'। परिषीव्यति। 'षह मर्षणे' परिषहते। सुट् आगमः। परिष्करोति।स्तुस्वञ्जो 'उपसर्गात् सुनोति—' इत्येव सिद्धे 'सिवादीनां वा—' इति विकल्पार्थं पुनर्वचनम्। **प्राक्सितात्।** **सुनोत्यादय इति।** 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यादिसूत्रोपात्ता इति शेषः। **तेषामिति।** पञ्चदशानामित्यर्थः। **न्यषेधदिति।** अकारेण व्यवहितत्वादिणः परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम्। अभ्यषुणोदित्यप्युदाहार्यम्। **स्थादिषु।** अभ्यासेनेति तृतीयान्तम्। प्राक्सितादित्यनुवर्तते, तदाह **प्राक्सितादिति।** 'उपसर्गात्सुनोति—' इति सूत्रे स्थाधातुमारभ्य 'परिनिविभ्यः सेवसिता—' इत्यत्र सितशब्दात्प्राग् ये धातव उपात्ताः तेषु दशस्वित्यर्थः। निषिषेधेत्यादौ अभ्यासात्परस्य सस्य अभ्यासव्यवहितत्वेन उपसर्गात्परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम्। ननु निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्थसकारस्य 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यनेनैव सिद्धत्वादभ्यासस्येति व्यर्थमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह **एषामेवेति।** अभ्यासस्थसकारस्य चेत् षत्वं तर्हि स्थादिदशानामेवेत्यर्थः। एवं च 'पू

इत्याहुः। **वेश्च।** विष्वणति। सशब्दं भुङ्क्त इत्यर्थः। 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम्। एवमवष्वणति। व्यष्वणत्। विषष्वाण। 'स्थादिष्वभ्यासेन—' इति षत्वम्। भोजने किम्, विस्वनति वीणा। **परिनिविभ्यः।** सेवेत्यत्र अकारः उच्चारणार्थः। न च यङ्लुग्निवृत्तये शपा निर्देश एवास्त्विति शङ्क्यम्, वकारान्तानामूठ्भाविना यङ्लुङ् नास्तीति वक्ष्यमाणत्वात्। 'षेवृ सेवायाम्' परिषेवते। 'षिञ् बन्धने', क्तान्तः सितशब्दः, एरजन्तः पचाद्यन्तो वा सयशब्दः। विषितः। विषयः। प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम्, विसोनोति। 'षिवु तन्तुसन्तान, परिषीव्यति। 'षह मर्षणे' परिषहते। सुडागमः, परिष्करोति, विष्करोति। स्तुस्वञ्जो 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः परयोरेतयोः 'सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि' इति विकल्पार्थं पुनर्वचनम्। **प्राक्सितात्।** 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यादिना विहितं षत्वम्-अड्व्यवाय एवेति भ्रमनिवारणार्थमपिशब्दस्योपादानम्। **तेषामिति।** पञ्चदशानामित्यर्थः। अभ्यषुणोदित्यादीन्युदाहर्तव्यानि। **स्थादिषु।** इह द्वे वाक्ये, आद्यं षत्वविध्यर्थं

निषिषेध । निषिषिधतु । **२२७८ सेधतेर्गतौ** । (८—३—११३) गत्यर्थस्य सेधते षत्व न स्यात् । गङ्गा विसेधति । षिधू ४८ शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् । **२२७९ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा** । (७—२—४४) स्वरत्यादेरूदितश्च

प्रेरणे' अभिसुसूषति । अत्राभ्यासस्य न षत्वम् । अभ्यासात्परस्य तु सस्य 'स्तौतिण्योरेव—' इति नियमान्न षत्वम् । **सेधते** । **न षत्वमिति** । 'न रपर—' इत्यतो नेत्यनुवृत्तेरिति भाव । **गङ्गा विसेधतीति** । गच्छतीत्यर्थ । इह 'उपसर्गात्सुनोति—' इति षत्व न भवति । अनन्तरस्येति न्यायेन 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यस्यैवाय निषेध , न त्वादेशप्रत्यययो-रित्यस्यापि । तेन सिषेधेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति षत्व भवत्येव । **षिधू इति** । ननु वाक्यसङ्घविशेषात्मकस्य शास्त्रस्य अक्रियारूपत्वात्कथ धात्वर्थत्वमित्यत आह **शास्त्र शासन-मिति** । माङ्गल्य तु शुभकर्म । 'षिध गत्याम्' इतिवदस्यापि रूपाणि । तत्र वलादावार्ध-धातुके नित्यमिटि प्राप्ते । **स्वरति** । 'आर्धधातुकस्येड्वलादे' इत्यनुवर्तते । स्वरति सूति सूयति धूञ् ऊदित् एषा समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । फलितमाह **स्वरत्यादेरिति** । स्वरतीति स्वृधातो शपा निर्देश । सूतीति सूयतीति च लुग्विकरणस्य श्यन्विकरणस्य च सूधातोर्निर्देश । एव च 'षू प्रेरणे' इति तौदादिकस्य न ग्रहणम् । 'धूञ् कम्पने' स्वादि क्र्यादिश्च । अकारानुबन्धनिर्देशाद् 'धू विधूनने' इत्यस्य न ग्रहणम् । 'इट्सनि वा' इत्यतो वेत्यनुवर्तमाने वाग्रहण लिड्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् । एव च थलि

द्वितीय तु नियमार्थमित्याशयेनाह **व्यवायेऽपीति, षत्वमेषामेव चेति** । स्यादीना दशानामेवाभ्यासस्य षत्वमित्यर्थं । तत्फल तु 'षू प्रेरणे' अभिसुसूषति । अत्रोक्तनियमादभ्या-ससकारस्य न षत्वम्, द्वितीयस्य तु 'स्तौतिण्यो' इति नियमान्न भवति । अभिसिषास-तीत्यत्र तु षणोऽभावादभ्यासात्परस्य षत्व पूर्वस्य तूक्तनियमान्नेति बोध्यम् । स्यादेतत्— निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्य 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यनेन सिद्धम्, अभ्यासात्परस्य तु 'आदेश-प्रत्यययो' इत्यनेनेति किमाद्यवाक्येन । अत्राहु—फलत्रयार्थमाद्य वाक्यम्, अशोपदेशार्थम् । तथाहि— सेनया अभियातुमिच्छति अभिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थम् च—'अर्धासन गोत्रभिदोऽधितष्ठौ' । षणि प्रतिप्रसवार्थं च—अभिषिषिक्षति । 'षिच क्षरणे' । 'स्तौतिण्योरेव-' इति नियमात् षभूते सनि निवर्तितमपि षत्वमुपसर्गमाश्रित्यात्र भवतीति । **सेधतेर्गतौ** । श्तिपा निर्देशाद्गत्यर्थादस्माद्यङ्लुकि न निषेध, तेनोपसर्गमाश्रित्य षत्व भवत्येव । **विसेधतीति** । न च सेधेति शपा निर्देशाद्यङ्कि 'उपसर्गात्सुनोति—' इति षत्व न भवेदिति शङ्क्यम्, दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शपा निर्देशस्य चारितार्थ्यात् । अन्यथा सेधतेरिति श्तिपा निर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् । षिधू शास्त्रे । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया । स्वार्थे ष्यञ् । **स्वरतिसूति** । 'स्वृ शब्दोपतापयो' भ्वादि । ननु 'स्वरतिसूधूञूदितो वा' इति सूत्र्यता किमनेन सूतिसूयत्यो पृथग्ग्रहणेन । मैवम्, तथाहि सति निरनुबन्धक-परिभाषया 'षू प्रेरणे' इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं स्यान्न त्वादादिकदैवादिकयोरेतयो । न चैव षूङ् इति पठ्यतामिति वाच्यम्, 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयो—' इति परिभाषया

परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात्। २२८० झषस्तथोर्धोऽधः। (८—२—४०) झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधाते। जश्त्वम्। सिषेद्ध—सिषेधिथ। सेद्धा, सेधिता। सेत्स्यति, सेधिष्यति। असैत्सीत्। २२८१ झलो झलि। (८—२—२६) झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि। असैद्धाम् असैत्सुः। असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध। असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्म। पक्षे असेधीत् असेधिष्टामित्यादि। खादृ ४९ भक्षणे। ऋकार इत्। खादति। चखाद। खद

इडभावपक्षे द्वित्वादौ सिसेध् थ इति स्थिते। झषस्तथो। झषः इति पञ्चमी। तश्च थ् चेति द्वन्द्वः। तकारादकार उच्चारणार्थः। तकारथकारयोरिति लभ्यते। धः इति प्रथमैकवचनम्। अकार उच्चारणार्थः। धकार इति लभ्यते। अधः इति षष्ठ्यन्तम्। धाधातुभिन्नस्येति लभ्यते। तदाह झषः परयोरिति। जश्त्वमिति। सिसेध् ध इति स्थिते 'झलां जश् झशि' इति प्रथमधकारस्य दकारे सिषेद्धेति रूपमित्यर्थः। सिषिधिव–सिषिध्व, सिषिधिम–सिषिध्म। क्रादिनियमस्तु नेड्वशीति प्रक्रमान्नञ्प्रापितस्यैवाभावस्य निवर्तक, नतु विभाषादिप्रापितस्यापि, अनन्तरस्येति न्यायात्। इट्पक्षे आह सिषेधियेति। सेद्धेति। लुट्, तास्, इडभाव, डा, टिलोप, गुण, धत्वम् जश्त्वम्। सेद्धारौ सेद्धारः इत्यादि। सेधितेति। इट्पक्षे रूपम्। सेत्स्यति सेधिष्यतीति। लृटि स्य, इड्विकल्पः। असैत्सीदिति। लुङस्तिप, इकारलोप, च्लि, सिच्, इडभाव, 'अस्तिसिच –' इति ईट, 'वदव्रज–' इति वृद्धिः। धकारस्य चर्त्वम्। असैध् स तामिति स्थिते, अपृक्तत्वाभावादीडभावाच्च 'इट ईटि' इति सिचो लोपे अप्राप्ते। झलो झलि। झलः इति पञ्चमी। 'सगान्तस्य–' इत्यतो लोप इति, 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते, तदाह झलः परस्य सस्य लोपः स्यादिति। असैद्धामिति। असैध् स् तामिति स्थिते सलोपे धत्वे जश्त्वे च रूपम्। पक्ष इति। इट्पक्ष इत्यर्थः। असेधीदिति। 'इट ईटि' इति सलोपः। 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः। लघूपधगुणः। खादृ इति। अत्र ऋदित्वं 'नाग्लोपि-'इत्याद्यर्थमित्यभिप्रेत्याह ऋकार इदिति।

अलुग्विकरणस्य सूयतेरेव ग्रहणप्रसङ्गात्। अस्याश्च परिभाषाया सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणमेव ज्ञापकमित्याहुः। 'धूञ् कम्पने' स्वादिः क्र्यादिश्च। सानुबन्धनिर्देशो 'धू विधूनने' इत्यस्य निवृत्त्यर्थः। 'इट् सनि वा' इत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा लिङ्सिज्विशिष्टं वापदमत्रापि लिङ्सिचोरेव विकल्पं कुर्यात् पुनर्वाग्रहणे तु वलाद्यार्धधातुकमात्रस्य विकल्पः सिद्ध इति भावः। झषस्तथो। अधः इति किम्, धत्तः। असैत्सीदिति। 'अस्तिसिच –' इति ईडागमः। 'वदव्रज–' इति वृद्धिः ततश्चर्त्वम्। झलो झलि। 'सयोगान्तस्य–' इत्यतो लोप इति, 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह सस्य लोपः स्यादिति। पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्तेर्झलो झलि सस्येति निर्दिष्टाना त्रयाणामेकपदसम्बन्धित्वे लोपोऽयम्। तेन सोमसुत्स्थानमित्यत्र न भवति। झलः किम्, अनैष्टाम्। झलि किम्, असैत्सीत्। असेधीदिति। 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः

५० स्थैर्ये हिंसायां च। चाद्भक्षणे। स्थैर्येऽकर्मकं खदति। २२८२ अत उपधायाः। (७-२-११६) उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे। चखाद। २२८३ णलुत्तमो वा। (७-१-९१) उत्तमो णल्वा णित्स्यात्। चखाद, चखद। २२८४ अतो हलादेर्लघोः। (७-२-७) हलादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात्। अखादीत्, अखदीत्। बद ५१ स्थैर्ये। पवर्गीयादिः। बदति। बबाद। बेदतुः। बेदिथ। बबाद, बबद। अबादीत्, अबदीत्। गद ५२ व्यक्तायां वाचि। गदति।

खदेति। स्थैर्यं स्थिरीभवनम्। णलि अजन्तत्वाभावाद् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धेरप्राप्तौ। अत उपधायाः। वृद्धिः स्यादिति। 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। ञिति णिति चेति। 'अचो ञ्णिति' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। चखादेति। एत्वाभ्यासलोपौ तु नात्र भवतः। पित्त्वे अकित्त्वाद् आदेशादित्वात् तदपेक्षया वृद्धेः परत्वाच्च। णलुत्तमः। णित् स्यादिति। 'गोतो णित्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। चखाद चखदेति। णित्त्वे उपधावृद्धिः। तदभावे न। अतो हलादेः। 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते। 'नेटि', इत्यस्मादिटीति 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इत्यतो विभाषेति च। तदाह हलादेरिति। हलाद्यङ्गावयवस्येत्यर्थः। आदिग्रहणं स्पष्टार्थम्, हलः परस्येत्येव सिद्धेः। अखादीत् अखदीत् इति। वृद्धौ तदभावे च 'इट ईटि' इति सिज्लोपः। अखादिष्टाम्, अखदिष्टा-मित्यादि। बदेति। स्थैर्यं स्थिरीभवनम्। पवर्गीयादिरिति। पवर्गतृतीयादिरित्यर्थः। नतु दन्त्योष्ठ्यादिरिति भावः। बबादेति। 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः। बेदतुरिति। अभ्यासजश्त्वेन आदेशादित्वेऽपि जश्त्वस्य वैरूप्यापादकत्वाभावादेत्त्वाभ्यासलोपाविति भावः। बबादेत्यत्र तु पित्त्वेन कित्त्वाभावादेत्त्वाभ्यासलोपौ न। बेदिथेति। अकित्त्वेपि 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ बेदथुः बेद। अथ उत्तमपुरुषणलि 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्व-विकल्पादुपधावृद्धिविकल्पः इत्याह बबाद बबदेति। बेदिव बेदिम। अबादीत्, अबदीत् इति। 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पः। गदेति।

गुणः। खादृ भक्षणे। ऋकार इदिति। तेन 'नाग्लोपि—' इति निषेधे अचखादत्। अत उप। अतः किम्, तुतोद। उपधायाः किम्, गणयति। इह अतो लोपं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः स्यात्। अतो हलादेः। इह 'सिचि वृद्धिः—' इति सूत्रमनुवर्तते। 'नेटि' इति सूत्रादिटि इति 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणं च तदाह इडादावित्यादि। अतः किम्, अदेवीत्। हलादेः किम्, मा भवानतीत्, अटीत्। लघोः किम्, अगदीत्, अरक्षीत्। इडादौ किम्, अपाक्षीत्। परस्मैपदे किम्, अयतिष्ट, अयतिषाताम्। अचकासीदित्यत्र चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय 'येन नाव्यवधानम्—' इति न्यायेन यद्येकवर्णव्यवधान-मेवाश्रीयते तदा त्वरक्षीदित्यत्रापि प्रसक्त्याभावाल्लघोरिति शक्यमकर्तुमित्याहुः। तपर-करणं स्पष्टार्थम्। पवर्गीयादिरिति। दन्त्योष्ठ्यादित्वे तु 'न शसदद—' इत्येत्वा-

२२८५ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च । (८-४-१७) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्ण स्याद्गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद । रद ५३ विलेखने । विलेखन भेदनम् । रराद । णद ५४ अव्यक्ते शब्दे । २२८६ णो न । (६—१—६५) धातारादेर्णस्य न स्यात् । नदति । 'णोपदेशास्त्वनर्द्नाटिनाथ्नाघ्नन्द्नक्कनॄनृत ।' नाटेर्दीर्घार्हस्य पर्युदासाद्घटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधते नृनन्द्योश्च केचिण्णोपदेशता-

व्यक्तवाड् मनुष्यकृतशब्दप्रयोग । जगादेति । चुत्वजश्त्वे । उपधावृद्धि । वैरूप्यापादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । जगदतु जगदुरित्यादि । नेर्गद । 'रषाभ्या नो ण' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि—' इत्यत उपसर्गादिति च । तच्च उपसर्गस्थे लाक्षणिकम्, तदाह उपसर्गस्थादिति । श्तिपा शपा च निर्देशा यङ्लुङ्निवृत्त्यर्था । प्रणिगदतीति । भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम् । रदेति । णलि उपधावृद्धिमभिप्रेत्याह ररादेति । रेदतुरित्यादि । अरादीत्, अरदीत् णदेति । अव्यक्तशब्द अमनुष्यपशुपक्ष्यादिकृतशब्दप्रयोग । णो न । ण इति षष्ठ्यन्तम् । 'धात्वादे ष स' इत्यतोऽनुवर्तनादाह धातोरादेरिति । तेन अणतीत्यादौ न नत्वम् । न स्यादिति । नकार स्यादित्यर्थ । नदतीति । मेघादिरिति शेष । 'णो न' इति नत्वस्यानैमित्तकतया लिण्निमित्तादेशादित्वाभावादेत्त्वाभ्यासलोपौ स्त एव—नेदतुरित्यादि । अथ 'नृत्नर्द्नन्द्नक्क्नाट्नाथ्नाघ्नॄवर्जम् णोपदेशा' इति भाष्य श्लोकार्धेन सङ्गृह्णाति णोपदेशास्त्विति । 'नर्द शब्दे' 'नट अवस्कन्दने' चुरादि । नाथृ नाधृ याच्ञादौ । द्वितीयचतुर्थान्तौ । 'टु नदि समृद्धौ' । 'नक्क नाशने' । 'नॄ नये' 'नृती गात्रविक्षेपे' । एभ्योऽष्टभ्योऽन्ये णकारादिधातव इदानी नकारादित्वेन दृश्यमाना अपि नत्वसपन्ननकारादितया णोपदेशा प्रत्येतव्या इत्यर्थ । नाटीति ण्यन्तस्य प्रयोजनमाह नाटेरिति । घटादिरिति । 'नट नृत्तौ' इति घटादिपठित इत्यर्थ । तत्फल घटादौ वक्ष्यते । मतान्तरमाह तवर्गेति । तवर्गचतुर्थान्तनाधधातो नृनन्द्योश्च णोपदेशेषु पर्युदासाभावमङ्गीकृत्य तेपामपि णोपदेशत्वमाहु-

भ्यासलोपनिषेधाद् वेदतु वेदिथेत्यादि न सिध्येदिति भाव । नेर्गदनद । गदादीदा चतुर्णा शपा निर्देश स्यत्यादीनामेकादशाना श्तिपा निर्देशश्च यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ । तेन प्रनिजगादीति, प्रनिनानदीति, प्रनिसामेति, प्रनिजङ्घनीति इत्यादौ णत्व न । घुशब्देन घुसज्ञका दाधादय षड् गृह्यन्ते । डुदाञ् प्रणिददाति । दाण् प्रणियच्छति । दो प्रणिद्यति । देङ् प्रणिदयते । धेट् प्रणिधयति । डुधाञ् प्रणिदधाति । माशब्देन मेङ्माङोरेव ग्रहणम् । घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् । णो न । धातोरिति । 'धात्वादे ष स' इत्यतोऽनुवर्तनाद्धात्वादेरित्येव नेह अणति । णोपदेशान्पर्युदासमुखेनाह णोपदेशास्त्विति । 'नर्द शब्दे' । 'नट अवस्यन्दने' चुरादि । यस्तु नट नृत्ताविति घटादि, स नेह गृह्यते, नाटीति दीर्घनिर्देशात् 'नाथृ नाधृ याच्ञादौ' । 'टुनदि समृद्धौ' 'नक्क नाशने' । 'नॄ नये' । 'नृती गात्रविक्षेपे' । एभ्योऽष्टाभ्यो भिन्ना इत्यर्थ । तवर्गेति । तेषा मते पञ्चम्यो

माहु । २२८७ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । (८—४—१४) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य ण स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । अर्द ५५ गतौ [1]याचने च । 'अत आदे' (सू २२४८) २२८८ तस्मान्नुड् द्विहल । (७—४—७१) द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात् परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् । नर्द ५६ गर्द ५७ शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न ण । प्रनर्दति । गदति । जगर्द । तर्द ५८ हिंसायाम् । तर्दति । कर्द ५९ कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति । खर्द ६० दन्दशूके । दशनहिंसादि रूपाया दन्दशूकक्रियायामित्यर्थं । खर्दति । चखर्द । अति ६१ अदि ६२ बन्धने । अन्तति । आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये । इन्दति ।

रित्यर्थं । अत्र मते पञ्चभ्यो भिन्ना णोपदेशा इति फलितम् । भाष्यविरोधोऽत्रारुचिबीजम् । ननु णकारमुपदिश्य तस्य किमर्थं नकारो विधीयते । नकार एवोपदिश्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह उपसर्गात् । 'रषाभ्या नो ण' इत्यधिकृतम् । तदाह उपसर्गस्थादिति । 'समासेऽङ्गुले सङ्ग' इत्यत समास इत्यनुवृत्तेरसमासे न स्यादित्यसमासग्रहणम् । तथा सति प्रणाम इत्यादौ समासे न स्यादित्यपिग्रहणम्, तदाह समासे असमासेऽपीति । णस्योपदेशो यस्मिन्निति विग्रह । प्रणदतीति । भिन्नपदत्वादप्राप्ति । प्रणिनदतीति । 'नेर्गद–' इति णत्वम् । नचात्र 'उपसर्गादसमासे–' इति धातुनकारस्य णत्व शङ्क्यम्, अट्कुप्वाङ्भिन्नेन व्यवधानात् । अर्देति । 'उपधाया च' इत्यत्र इक इत्यनुवर्तनाद् अर्दतीत्यादौ न दीर्घ । लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे 'अत आदे' इत्यभ्यासाकारस्य दीर्घे आ अर्देति स्थिते तस्मान्नुट् । द्वौ हलौ यस्य तस्येति विग्रह । तच्छब्देन 'अत आदे' इति कृतदीर्घ परामृश्यते, तदाह दीर्घीभूतादिति । टकार इत्, उकार उच्चारणार्थं । टित्त्वादाद्यवयव, तदाह आनर्देति । आर्दीदिति । 'इट ईटि' इति सिज्लोप । नर्देत्यादि स्पष्टम् । कर्देति । कुत्सितविशेषो विवक्षित इत्याह कुत्सिते कौक्ष इति । कुक्षिभवे इत्यर्थं । खर्देति । दन्दशूको दशनस्वभाव सर्प । 'दन्दशूको बिलेशय' इत्यमर । ननु सर्पस्य क्रियात्वाभावात् कथ धात्वर्थत्वमित्यत आह द शनेति । अति अदीति । इदित्त्वान्नुम्, तदाह अन्ततीति । आनन्तेति । 'अत आदे' इति दीर्घ । 'तस्मान्नुड्द्विहल' इति नुट् । एवम् अन्दति । आनन्देति । नुट् । आन्दीत् । इदीति । परमैश्वर्यं परमेश्वरीभवनम् ।

भिन्ना णोपदेशा । उपसर्गाद् । 'समासेऽङ्गुले सङ्ग' इत्यतोऽनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणम्, कृते तु तस्मिन्नसमास एव स्यादित्यपेर्ग्रहण कृतम् । प्रणिनदतीति । 'नेर्गद–' इति णत्वम् । धातुनकारस्य तु 'उपसर्गादसमास–' इति णत्व न भवत्यडादिभिन्नन व्यवधानात् । तस्मात् तच्छब्देन कृतदीर्घाकार परामृश्यत इत्याह दीर्घीभूतादिति । खर्द दन्दशूके । दन्दशूकस्य सर्पत्वात्तद्वाचित्वे धातुत्व न सगच्छत इत्यत आह दन्दशूकक्रियायामिति । दन्दशूककर्तृकायामित्यर्थं । आन-

---

[1] 'निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि' इति प्रयोगे दर्शनात् ।

इन्दाचकार । बिदि ६४ अवयवे । पवर्गतृतीयादि । बिन्दति । अवयव करोतीत्यर्थ । भिदि इति पाठान्तरम् । गडि ६५ वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादय पञ्चैते न तिड्विषया इति काश्यप । अन्ये तु तिडमपीच्छन्ति । णिदि ६६ कुत्सायाम् । निन्दति प्रणिन्दति । टुनदि ६७ समृद्धौ । २२८९ **आदिर्ञिटुडव** । (१—३—५) उपदेशे धातोराद्या एते इत स्यु । नन्दति । इदित्त्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । चदि ६८ आह्लादे । चचन्द । त्रदि ६९ चेष्टायाम् । त्रन्दति । तत्रन्द । कदि ७० क्रदि ७१ क्लदि ७२ आह्वाने रोदने च । चकन्द । चक्रन्द । चक्लन्द । क्लिदि ७३ परिदेवने । चिक्लिन्द । शुन्ध ७४ शुद्धौ । शुन्धति । शुशुन्ध । नलोप शुध्यात् ।

इन्दतीति । इदित्त्वान्नुम् । **इन्दाचकारेति** । 'इजादेश्च–' इत्याम् । **बिदीति** । इदित्त्वान्नुमित्याह **बिन्दतीति** । नन्ववयवस्य अक्रियारूपत्वात् कथ धात्वर्थत्वमित्यत आह **अवयव करोतीत्यर्थ इति** । अबिन्दीत् । अबिन्दिष्टामित्यादि । **पाठान्तरमिति** । पवर्गीयचतुर्थादिरित्यर्थ । **गडीति** । **वदनैकदेश इति** । तत्क्रियायामित्यर्थ । गण्डति । अगण्डीत् । **अन्तत्यादय इति** । अति अदि बन्धने, इदि परमैश्वर्ये, बिदि अवयवे, गडि वदनैकदेशे इति पञ्च धातव तिड्प्रकृतयो न भवन्तीति काश्यपमतमित्यर्थ **अन्य इति** । काश्यपादन्ये मुनय तिडमपि एभ्य इच्छन्तीत्यर्थं । **णिदीति** । इदित्त्वान्नुम् णोपदेशत्वाद् णस्य नत्वम्, तदाह **निन्दतीति** । **प्रणिन्दतीति** । 'उपसर्गादसमासेऽपि–' इति णत्वम् । **टुनदीति** । समृद्धि प्रजापश्वादिसम्पत्ति । **आदि** । 'भूवादयो धातव' इत्यस्माद् धातव इत्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'उपदेशेऽजनुनासिक–' इत्यस्माद् उपदेश इति, इदिति चानुवर्तते । आदिरिति इदिति च बहुत्वे एकवचनम्, तदाह **उपदेश इति** । ट्वित्करण 'ट्वितोऽथुच्' इत्येतदर्थम् । **नन्दतीति** । इदित्त्वान्नुम् । **इदित्त्वादिति** । आशीर्लिडि यासुट कित्त्वेऽपि इदित्त्वाद् 'अनिदिताम्–' इति नलोपो नेत्यर्थ । **नन्द्यादिति** । अन्त्याद् अन्द्यादित्यस्याप्युपलक्षणम् । **चदीति** । इदित्त्वान्नुमित्याह **चन्दतीति** । **त्रदीति** । अदुपधोऽयम् । इदित्त्वान्नुमित्याह **त्रन्दतीति** । **कृदि क्लदीति** । अदुपधौ । **क्लिदि परिदेवन इति** । अनुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठ परस्मैपदार्थं । **शुन्ध शुद्धाविति** । अकर्मकोऽयम् । **शुन्धतीति** । शुचिर्भवतीत्यर्थं । ननु शुधीत्येवमिदिदेवाय कुतो न पठित इत्यत आह **नलोप इति** । आशीर्लिडि 'अनिदिताम्–' इति नलोपे शुध्यादिति रूपमिष्टम् ।

न्तेति । इदित्त्वान्नुम्, 'तस्मान्नुड् द्विहल–' इति नुट् । **वदनैकदेश इति** । तत्क्रियायामित्यर्थं । 'आदिर्ञिटुडव' । उपदेशेऽजनुनासिक–' इत्यतोऽनुवर्तनादाह **उपदेश इति** । उपदेशे किम्, ञिकारीयति । ञिष्वप्, 'ञीत क्त सुप्त' । 'ट्वितोऽथुच्', नन्दथु । 'ड्वित क्त्रि' कृत्रिमम् । **क्लिदि परिदेवने** । अनुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठ परस्मैपदार्थं । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थं स्वरितेत्स्वय

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । शीकृ ७५ सेचने तालव्यादि । दन्त्यादिरित्येके । शीकते । शिशीके । लोकृ ७६ दर्शने । लोकते । लुलोके । श्लोकृ ७७ सघाते । सघातो ग्रन्थ । स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मक । श्लोकते । द्रेकृ ७८ ध्रेकृ ७९ शब्दनोत्साहयो । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्य च । 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति ह्रस्व । दिद्रेके । दिध्रेके । रेकृ ८० शङ्कायाम् । रेकते । सेकृ ८१ स्रेकृ ८२ स्रकि ८३ श्रकि ८४ श्लकि ८५ गतौ । त्रयो दन्त्यादय द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशत्वान्न ष । सिसेके । शकि ८६ शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के । अकि ८७ लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के । वकि ८८ कौटिल्ये । वङ्कते । मकि ८९ मण्डने । मङ्कते । कक ९० लौल्ये । लौल्य गर्वश्चापल्य च । ककते । चकके । कुक ९१ वृक ९२ आदाने । कोकते । चुकुके । वर्कते । ववृके । 'ऋदुपधेभ्यो लिट कित्त्व

इदित्त्वे तु नलोपो न स्यादिति भाव । अथ कवर्गीयान्ता इत्यादि लोकृ इत्यन्तम् । स्पष्टम् । श्लोकृ इति । सघातशब्द व्याचष्टे ग्रन्थ इति । ननु वाक्यसमुदायात्मकस्य ग्रन्थस्य अक्रियात्वात् कथ धात्वर्थत्वमित्याशङ्क्याह स चेहेति । ग्रन्थनं ग्रन्थ –सघीभाव संघीकरण वा तत्र सघीभवन सघनिष्ठम्, सघीकरण तु सघीकर्तृनिष्ठम् । तत्र सघीभवनार्थकत्वे अकर्मक सघीकरणार्थत्वे सकर्मक इत्यर्थ । श्लोकत इति । सघीभवतीत्यर्थं, सघीकरोतीति वा । द्रेकृ ध्रेकृ इति । शब्दन शब्द । एच इति । लिट एशि द्वित्वे हलादिशेषे देद्रेक ए इति स्थिते अभ्यासे एकारस्य ह्रस्वो भवन् 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति इकारो भवतीत्यर्थ । दिध्रेक इति । अभ्यासे धकारस्य जश्त्वेन दकार एकारस्य तु ह्रस्व इकार । रेकृ इति । शङ्का सशय आक्षेपो वा । 'शीकृ सेचने' इत्यारभ्य एतत्पर्यन्ता ऋदित । सेकृ इति । आद्यौ इकारमध्यौ ऋदितौ । इतरे त्रय अदुपधा इदित । त्रय इति । पञ्चसु आद्यास्त्रय इत्यर्थ । अषोपदेशत्वादिति । सेकृधातो पर्युदासान्न षोपदेशत्वम् । द्वितीयतृतीययोस्तु दन्त्याच्परकसादित्वाभावान्न षोपदेशत्वम् । ततश्च सकारस्यादेशसकारत्वाभावान्न षत्वमिति भाव । एच इग्घ्रस्वादेश इत्यभिप्रेत्याह सिसेक इत्यादि । सस्रङ्के इत्यादाविदित्त्वान्नुम् । शकीति । इदित्त्वान्नुमित्याह शङ्कत इति । शशङ्क इति । अकीति । लक्षण चिह्नीकरणम् । अङ्कत इति । इदित्त्वान्नुम् । आनङ्क इति । 'तस्मान्नुड्द्विहल' इति नुट् । 'वकि कौटिल्ये' इत्यादि स्पष्टम् । कुक वृकेति । द्वितीय ऋदुपध । शपि लघूपधगुण मत्वा आह कोकत इति । चुकुक इति । 'असयोगात्–' इति कित्त्वाद् न लघूपधगुण । अभ्यासे चुत्वम् । लघूपधगुणे रपरत्व मत्वाह वर्कत इति । लिटि 'असयोगात्–' इति कित्त्वान्न गुण इति मत्वाह ववृक इति । उरदत्व 'हलादिश्शेष'। ननु कित्त्वात् परत्वाद् गुण स्यात्, कृते गुणे रपरत्वे सयोगात्परत्वेन कित्त्वस्या-

---

न पठित । शुन्ध शुद्धौ । अथ शौचकर्मणि युधादौ माङ्गलिक । इधातिरुक्तस्तवर्गीयान्तस्तत्प्रसङ्गेन कतिचित् तवर्गीयान्ता पठिता । इदानी लोकप्रसिद्धकादिपाठक्रमेणाह

गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन।' चक ९३ तृप्तौ प्रतिघाते च। चकते। चेके। ककि ९४ वकि ९५ श्वकि ९६ त्रकि ९७ ढौकृ ९८ त्रौकृ ९९ ष्वष्क[1] १०० वस्क १०१ मस्क १०२ टिकृ १०३ टीकृ १०४ तिकृ १०५ तीकृ १०६ रघि १०७ लघि १०८ गत्यर्थाः। कङ्कते। डुढौके। तुत्रौके। 'सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः।' ष्वष्कते। षष्वष्के। अत्र तृतीयो दन्त्यादिरित्येके। टेकते। टीकते। एवं तेकते। तीकते। लघिर्भोजननिवृत्तावपि। अघि १०९ वघि ११० मघि १११ गत्याक्षेपे। आक्षेपो निन्दा। गतौ गत्यारम्भे च इत्यन्ये। अङ्घते। आनङ्घे। वङ्घते। मङ्घते। मघि कैतवे च। राघृ ११२ लाघृ ११३ द्राघृ ११४ सामर्थ्ये। राघते। लाघते। ध्राघृ इत्यपि केचित्। द्राघृ आयामे च। आयामो दैर्घ्यम्। द्राघते। श्लाघृ ११५ कत्थने। श्लाघते।

प्रवृत्त्या अनित्यत्वादित्यत आह **ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेनेति**। **चकेति**। तृप्तावकर्मकः। प्रतिघाते सकर्मकः। एत्वाभ्यासलोपौ मत्वाह **चेक इति**। **ककीति**। एते पञ्चदश धातवः। आद्याश्चत्वार इदितः। द्वितीयो वकारादिः। तृतीयस्तालव्यादिः। पञ्चमषष्ठौ दशमाद्याश्चत्वारश्च ऋदितः। दशमद्वादशौ इदुपधौ। रघिलघी इदितौ चतुर्थान्तौ। कङ्कत इत्यादाविदित्वान्नुम्। **डुढौके तुत्रौक इति**। अभ्यासे ढस्य जश्त्वेन डकारः ओकारस्य ह्रस्व उकारः। अथ ष्वष्कधातोः षोपदेशपरिगणनाद् 'धात्वादेः–' इति सत्वे प्राप्ते आह **सुब्धात्विति षष्वष्क इति**। संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न, संयोगात्परत्वेन लिटः कित्त्वाभावाच्च। **तृतीय इति**। तथा च स्वष्कत इति रूपम्। केवलदन्त्यपरकसादित्वाभावेन षोपदेशत्वाभावः **टेकत इति**। लघूपधगुणः। **टीकत इति**। दीर्घोपधत्वान्न गुणः। **एवं तेकते तीकत इति**। रङ्घते लङ्घते। इदित्वान्नुम्। **लघिर्भोजननिवृत्तावपीति**। निवृत्तिः विमुखीभवनम्। लङ्घते न भुङ्क्त इत्यर्थः। **अघीति**। त्रयोऽपि चतुर्थान्ता इदितः। **आनङ्घ इति**। 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट्। **वङ्घत इति**। इदित्वान्नुम्। लिटि तु ववङ्घे इति रूपम्। वादित्वात्संयुक्तहल्मध्यस्थत्वात् संयोगात्परत्वेन लिटः कित्वाभावाच्च एत्वाभ्यासलोपौ न। **मघि कैतवे चेति**। कैतवं वञ्चना। **राघृ इति**। त्रयोऽपि ऋदितः। सामर्थ्यं कार्यक्षमीभवनम्। **द्राघृ इत्यपीति**। चतुर्थादिमपि केचित् पठन्तीत्यर्थः। **द्राघृ इति**। आयामो दीर्घीभवनम्।। **श्लाघृ कत्थन इति**। कत्थनं स्तुतिः। शीकृ इत्यादयो द्विचत्वारिंशदात्मनेपदिनो गताः।

अथेत्यादि। **चुकुक इति**। परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद् 'असंयोगात्–' इति कित्वम्। **सुब्धात्वित्यादि**। सुब्धातोरुदाहरणानि। षड् दन्ता अस्य षोडन्, तमाचष्टे णिचि टिलोपः षोडयति। एवं षण्डं करोत्याचष्टे वा षण्डयति। षण्डीयतीत्यत्र षण्डशब्दात् क्यचि ईत्वं बोध्यम्। एतच्च वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथाहि 'धात्वादेः–' इति सूत्रे उपदेश इति वर्तते। न च सुब्धातूनामुपदेशोऽस्ति।

---

१ 'ष्वक' इति क्वचित् पाठः।

अथ परस्मैपदिन पञ्चाशत् । फक्क ११६ नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क । तक ११७ हसने । तकति । तकि ११८ कृच्छ्रजीवने । तङ्कति । बुक्क ११९ भषणे । भषण श्वरव । बुक्कति । कख १२० हसने । प्रनिकखति । ओखृ १२१ राखृ १२२ लाखृ १२३ द्राखृ १२४ ध्राखृ १२५ शोषणालमर्थयो । श्रोखति । ओखाचकार । शाखृ १२६ श्लाखृ १२७ व्याप्तौ । शाखति । उख १२८ उखि १२९ वख १३० वखि १३१ मख १३२ मखि १३३ णख १३४ णखि १३५ रख १३६ रखि १३७ लख १३८ लखि १३९ इख १४० इखि १४१ ईखि १४२ वल्ग १४३ रगि १४४ लगि १४५ अगि १४६ वगि १४७ मगि १४८ तगि १४९ त्वगि १५० श्रगि १५१ श्लगि १५२ इगि १५३ रिगि १५४ लिगि १५५ गत्यर्था । द्वितीयान्ता पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुर केचित् पठन्ति । ओखति । २२९० **अभ्यासस्याऽसवर्णे ।** (६—४—७८) इवर्णोवर्णान्तस्य अभ्यासस्येयङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोख । सनिपातपरिभाषया

फक्क नीचैरित्यादि स्पष्टम् । **प्रनिकखतीति** । 'शेषे विभाषा—' इत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्नेर्णत्व नेति भाव । **ओखृ इति** । अलमर्थो भूषणक्रिया पर्याप्ति, वारण वा । ओखति । ओखाचकार । **शाखृ श्लाखृ इति** । श्लाघृ इति चतुर्थान्त आत्मनेपदेषु गत । **उख उखीति** । **पञ्चदशेति** । ईखि इत्यन्ता इति शेष । **त्रयोदशेति** । वल्गादय इति शेष । तत्र इदित्त्वान्नुम् । आशीर्लिङि नलोपाभावश्च । **पठन्तीति** । तेषा मते खान्ता एकोनविंशतिरिति बोध्यम् । **ओखतीति** । शपि लघूपधगुण । लिटि णल पित्त्वेन कित्त्वाभावात् प्राप्तस्यापि लघूपधगुणस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषिद्धतया गुरुमत्त्वाभावादामभावे सति पूर्वं द्वित्वे कृते हलादिशेषे पश्चाद् 'वार्णादाङ्ग बलीय' इति परिभाषया अन्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा लघूपधगुणे कृते उ ओख् अ इति स्थिते, उवर्णस्य यणि प्राप्ते **अभ्यासस्य** । 'अचि श्नुधातु—' इत्यत अचीति, य्वोरियङुवङाविति चानुवर्तते । इश्च उश्च यू, तयोरिति विग्रह । अभ्यासविशेषणमिद तदन्तविधि, तदाह

ष्ठिवुष्वष्कती तु यकारादी । 'लोपो व्यो—' इति यलोप । **प्रनिकखतीति** । 'शेषे विभाषा—' इत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्नेर्णत्व नेति भाव । **असवर्णेऽचीति** । असवर्णे किम्' ऊखतु । अचि किम्, इयाज, उवाय । **उवोखेति** । 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधात्पूर्वं द्वित्व पश्चादुकारस्य लघूपधगुणे कृते अभ्यासस्योवङ् । एवमियेषेत्यत्रेयङ् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादियङादौ कर्तव्ये गुणोऽत्र न स्थानिवदिति बोध्यम् । **सनिपातपरिभाषयेति** । आमि सति लिट्परत्व धातोर्न सिध्येदिति भाव । अन्ये तु—'इजादे—' इति सूत्रे गुरुमानिति नित्ययोगे मतुप् । ततश्च नित्य यो गुरुमान् 'एध वृधौ' इत्यादिस्तत्रैव स्यादिति नात्र आम प्रसक्तिरित्याहु । ऊखतुरित्यत्र कित्त्वाद् गुणाभावे 'अभ्यासस्यासवर्णे' उवङ् न भवति । ननु इयेष उवोखेत्यत्राप्यन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृतेऽच्परत्वाभावादियङुवङौ न स्त इतीष्टरूपासिद्धे किं तत्रा-

'इजादे —' (सू २२३७) इत्याम् न। ऊखतु । ऊखु । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्व प्राप्तो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घ । 'वार्णादाङ्ग बलीय' इति न्यायात् परत्वाच्च । उङ्खति । ववाख । ववखतु । वङ्खति । मेखतु । (मङ्खति । ममङ्ख ।

इव गोर्वर्णान्तस्येति । डित्त्वादन्तादेशो । उवोखेति । 'अचि श्नुधातु–' इत्यस्य तु नात्र प्राप्ति, अजादौ प्रत्यये परत एव तत्प्रवृत्ते, अभ्यासस्य अङ्गत्वाभावाच्च । ननु द्वित्वे कृते लघूपधगुणे सति इजादिगुरुमत्त्वादाम् स्यादित्यत आह सन्निपातेति । णलि परे विहितगुणसपन्नमिजादिगुरुमत्त्वमाश्रित्य आम गुणो न प्रवर्तयति, आमि सति धातोर्णल्परकत्वव्याघातादिति भाव । ऊखतुरिति । अपित्त्वेन कित्त्वाद् लघूपधगुणाभावे द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णपरकत्वादभ्यासस्यासवर्णे इति इयङभावे सवर्णदीर्घे रूपमिति भाव । ननु उखतुरित्यत्र ऊकारस्य सवर्णदीर्घसपन्नस्य एकादेशतया पूर्वान्तत्वेनाभ्याससबन्धित्वाद् 'ह्रस्व' इत्यभ्यासस्याचो विधीयमानो ह्रस्व प्राप्नोतीत्याशङ्कते इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वप्राप्त इति । अथ परिहरति न भवतीति । कुत इत्यत आह सकृत्प्रवृत्तत्वादिति । तदेवोपपादयति अङ्गत्वादिति । उ उखतुरिति स्थिते पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या अभ्यासह्रस्वे सवर्णदीर्घे ऊखतुरिति स्थिति । तत्र ऊकारस्य पुनरभ्यासह्रस्वो न भवति । 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्ति' इति न्यायादित्यर्थ । (ननु[1] वर्णमात्रापेक्षत्वेन अन्तरङ्गतया प्रथम सवर्णदीर्घ एव स्यादिति ह्रस्वस्य प्रथम प्रवृत्तिर्दुरुपपादेत्यत आह वार्णादिति । तथा चानया परिभाषया बहिरङ्गोऽपि ह्रस्व एव प्रथम प्रवर्तत इति भाव । परत्वाच्चेति । नन्विदमनुपपन्नम्, उक्तरीत्या अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घ प्रति ह्रस्वस्य परत्वकथनानौचित्यादिति चेद् न, परत्वादित्यपरकालप्राप्तिकत्वादित्यर्थात् । अभ्यासविकारेषु परस्पर बाध्यबाधकभावाभावेनयुगपदेव) हलादिशेषे ह्रस्वे च कृते पश्चात्प्रवर्तमानस्य सवर्णदीर्घस्य पूर्वं पूर्वमन्तरङ्ग पर पर बहिरङ्गमिति

सवर्णग्रहणेनेति चेत् । अत्राहु —'वार्णादाङ्ग बलीय' इति परिभाषाज्ञापनार्थमेवासवर्णग्रहणं कृतम् । तेन भवतीत्यत्रान्तरङ्गमपि यण बाधित्वा गुणो भवति । तथा किरोतेर्घञि कार इत्यत्र यण बाधित्वा वृद्धिर्भवति । न चैव सिवेरौणादिके नप्रत्यये स्योन इत्यत्र 'छ्वो शूड–' इत्यूठि कृते लघूपधगुण बाधित्वा यण् न स्यादिति वाच्यम्, समानाश्रय एव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । इह तु निमित्तभेदेन व्याश्रयत्वमिति । अभ्यासग्रहणेनेति । पूर्वस्यान्तवत्त्वेनेत्यर्थ । पर्जन्यवल्लक्षणेति । उपयोगानुपयोगाविचारेण प्रवर्तमान शास्त्रं ह्रस्वस्थानेऽपि ह्रस्व प्रवर्तयतीत्यर्थ तथा चैकस्मिल्लक्ष्ये लक्षण सकृदेव प्रवर्तत इति न तस्य पुन प्रवृत्तिरिति भाव । आङ्ग बलीय इति । नन्वत्र ह्रस्वसवर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात्समानाश्रयत्वाभावो कथमाङ्गस्य बलीयस्त्वमिति चेत् । सत्यम्, इष्टानुरोधेन स्थानिनमादाय क्वचित्समानाश्रयत्वाभ्युपगमात् । अत एवोङ्शब्दे इत्यस्माल्लिटि ऊवे ऊवाते इत्यादीष्टं सिध्यति । उवङ प्राक् सवर्ण-

[1] कोष्ठान्तर्गत पाठ 'क' पुस्तके नास्ति ।

नखति । नङ्खति । रखति । रेखतु । रङ्खति । एखति । इङ्खति । ईङ्खति । वल्गति । रङ्गति । लङ्गति । अङ्गति । वङ्गति । मङ्गति । तङ्गति । त्वङ्गति । श्रङ्गति । श्लङ्गति । इङ्गति । रिङ्गति । लिङ्गति । रेखति । त्रखति । त्रिङ्खति । शिङ्खति) । त्वगि कम्पने च । युगि १५६ जुगि १५७ बुगि १५८ वर्जने । युङ्गति । घघ १५९ हसने । घघति । जघाघ । मघि १६० मण्डने । मङ्घति । शिघि १६१ आघ्राणे । शिङ्घति ।

न्यायेन बहिरङ्गत्वादित्यलम् **उङ्खतीति** । इदित्त्वान्नुम् । **ववाखेति** । वखधातोर्णलि उपधावृद्धि । **ववखतुरिति** । वादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न । **वङ्खतीति** । वखिधातोरित्त्वान्नुम्, ववङ्ख । **मेखतुरिति** । एत्त्वाभ्यासलोपौ । **मङ्खतीति** । मखिधातोरिदित्त्वान्नुम् **ममङ्खेति** । सयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न **नखति नङ्खतीति** । 'णो न' इति नत्वम् । **रखतीति** । णलि तु उपधावृद्धि, रराख । अतुसादावेत्वाभ्यासलोपौ । **रेखतुरित्यादि** । **रङ्खतीति** । इदित्त्वान्नुम् । ररङ्ख । **एखतीति** । इखधातो शपि लघूपधगुण । इयेख । ईखतु । **इङ्खतीति** । इदित्त्वान्नुम्, इङ्खाचकार । **ईङ्खतीति** । अलघूपधत्वान्न गुण ईखाचकार । **वल्गतीति** । लिटि ववल्ग ववल्गतु । **रङ्गति लङ्गतीति** । ररङ्गतु । **अङ्गतीति** । लिटि आनङ्ग । **वङ्गतीति** । लिटि ववङ्ग ववङ्गतु । **मङ्गतीति** । लिटि ममङ्ग ममङ्गतु । **तङ्गतीति** । लिटि ततङ्ग ततङ्गतु । **त्वङ्गतीति** । लिटि तत्वङ्ग तत्वङ्गतु । **श्रङ्गतीति** । लिटि शश्रङ्ग शश्रङ्गतु । **श्लङ्गतीति** । लिटि शश्लङ्ग शश्लङ्गतु । **इङ्गतीति** । लिटि इङ्गाचकार । **रिङ्गतीति** । लिटि रिरिङ्ग रिरिङ्गतु । **लिङ्गतीति** । लिटि लिलिङ्ग लिलिङ्गतु । अथ खान्तेषु रिखादिचतुर्णा मतान्तरसिद्धानामुदाहरणमाह **रेखतीति** । शपि लघूपधगुण । रिरेख रिरिखतु । **त्रखतीति** । लिटि तत्राख तत्रखतु । **त्रिङ्खतीति** । लिटि तित्रिङ्ख तित्रिङ्खतु । **शिङ्खतीति** । लिटि शिशिङ्ख । शिशिङ्खतु । **त्वगि कम्पने चेति** । चाद्गतौ । त्वङ्गति तत्वङ्ग । **युगीति** । त्रयोऽपि इदित । युङ्गति बुङ्गति जुङ्गति । **घघ हसने इति** । घघति णलि उपधावृद्धि जघाघ जघघतु । लिण्निमित्तादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । **मघि मण्डन इति** । इदित्त्वानुमित्याह **मङ्घतीति** । ममङ्घ ममङ्घतु । **शिघि आघ्राण इति** । शिङ्घति शिशिङ्घ । फक्कादय पञ्चाशद्गता ।

दीर्घ प्रवृत्तौ तन्न सिध्येदिति दिक् । **परत्वाच्चेति** । आपाततोऽय हेतु, ह्रस्वस्याङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्ग सवर्णदीर्घ प्रति परत्वोपन्यासस्यायुक्तत्वात् **उङ्खतीति** । इदित्त्वान्नुम् । लिट उङ्खाचकार । आशिषि उख्यात् । **ववखतुरिति** । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । एखति । इङ्खति, इङ्खाचकार । इङ्खति, ईङ्खाञ्चकार । इङ्गति, इङ्गाचकार । **त्वगि कम्पन इति** । अय 'उख उखि' इति दण्डके गतौ पठितस्य गतिविशेषे वृत्ति बोधयितुं पठ्यते । अतएवानतिप्रयोजनत्वाद्बहुषु पुस्तकेषु न पठित । **सेवने चेति** । 'यं पूरवो वृत्रहण सचन्ते' इत्यादौ सेवन्ते इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात् । स्वरितेत्सु षच

अथ चवर्गीयान्ता । तत्रानुदात्तेत एकविंशति । वर्च १६२ दीप्तौ । वर्चते । षच १६३ सेचने सेवने च । सचते । सेचे । सचिता । लोचृ १६४ दर्शने । लोचते । लुलोचे । शच १६५ व्यक्तायां वाचि । शेचे । श्वच १६६ श्वचि १६७ गतौ । श्वचते । श्वञ्चते । कच १६८ बन्धने । कचते । कचि १६९ काचि १७० दीप्तिबन्धनयो । चकञ्चे । चकाञ्चे । मच १७१ मुचि १७२ कल्कने । कल्कन दम्भ शाठ्य च । कथनम् इत्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे । मचि १७३ धारणोच्छ्रायपूजनेषु । ममञ्चे । पचि १७४ व्यक्तीकरणे । पञ्चते । ष्टुच १७५ प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे । ऋज १७६ गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते । तेन द्विहल्त्वान्नुट् । आनृजे । ऋजि १७७ भृजी १७८ भर्जने । ऋञ्जते । 'उपसर्गादृति—' (सू ७४) इति वृद्धि । आर्ञ्जते । ऋञ्जाचक्रे । आर्ञ्जिष्ट । भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ट । एजृ १७९ भ्रेजृ

वर्च दीप्ताविति । दीप्ति प्रकाश । **षच सेचन इति** । अच्परकसादित्वात् षोपदेशोऽयम् । स्वरितेत्सु 'षच समवाये' इति वक्ष्यते । **सेच इति** । सत्वस्य लिण्निमित्तत्वाभावादादेशादित्वेऽति एत्वाभ्यासलोपौ । **दम्भ शाठ्य चेति** । परविप्रलम्भार्थं धर्माद्याचरण दम्भ कापट्यापरपर्याय । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधय' इत्यमर । शाठ्य कुटिलीभाव । "निकृतस्त्वनृजु शठ' इत्यमर । **पचिव्यक्तीकरण इति** । 'पचि विस्तारे' इति चुरादौ वक्ष्यते । **ष्टुच प्रसाद इति** । ष्टुत्वसपन्न टकार । ततश्च दन्त्यपरकसादित्वात् षोपदेशोऽयम् । **स्तोचत इति** । षस्य सत्वे सति ष्टुत्वंनिवर्तत इति भाव । **तुष्टुच इति** । 'शर्पूर्वा खय' इति तकारशेष । आदेशसकारत्वाद् षत्वम् । ऋज **गतीति** । अर्जन सपादनम् । उपार्जन सेवनम् । **अर्जत इति** । शपि लघूपधगुणो रपरत्वम् । **नुड् विधाविति** । वार्तिकमिदम् । **आनृज इति** । लिट 'असयोगात्—' इति कित्त्वाद् गुणाभावे द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे "अत आदे' इति दीर्घे नुडिति भाव । **ऋजि भृजी इति** । ऋदुपधौ द्वौ । आद्य इदित् । द्वितीयस्य ईदित्त्वात् । 'श्वीदितोनिष्ठायाम्' इति नेट् । इदित्त्वान्नुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ **ऋञ्जाचक्र इति** । नुमि सति 'सयोगे गुरु' इति ऋकारस्य गुरुत्वाद् 'इजादेश्च—' इत्याम् । ऋञ्जिषीष्ट । ऋञ्जिष्यते । ऋञ्जताम् । आर्ञ्जत ऋञ्जेत ऋञ्जिषीष्ट । अथ लुङि रूप दर्शयति **आर्ञ्जिष्टेति** । लुङ तादेश, च्लि, सिच्, इट्, लघूपधत्वाभावान्न गुण । आट्

समवाय इति वक्ष्यते । **लोचृ** । ऋदित्त्वाद् 'नाग्लोपि—' इति ह्रस्वनिषेध अलुलोचत् । 'पचि व्यक्तीकरणे' । 'पचि विस्तारवचने' इति चुरादौ । **ऋज गति** । अर्जनं प्राधान्येन, उपार्जन तु प्रासङ्गिकम् । **नुड्विधावित्यादि** । 'नुड्विधिलादेशविनामेषु तु प्रतिविधेयम्' इति वचनान्नुडादिविधिषु वर्णैकदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणादिति भाव । यद्वा द्विहल्ग्रहण भाष्यादौ प्रत्याख्यायते । न च आट आटतुरित्यत्रातिप्रसङ्ग । 'अश्नोतेश्च—' इत्यनेन अवर्णोपधस्य यदि भवति तर्ह्यश्नोतेरेवेति नियमात्सिद्धमिष्टमित्यन्यत्र विस्तर । **ऋजीभृजी** । भर्जन जलं विना तण्डुलादे सतापविशेष ।

१८० भ्राजृ १८१ दीप्तौ । एजाचक्रे । ईज १८२ गतिकुत्सनयो । ईजाचक्रे ।

अथ द्विसप्ततिर्वञ्च्यन्ता परस्मैपदिन । शुच १८३ शोके । शोचति । कुच १८४ शब्दे तारे । कोचति । कुञ्च १८५ क्रुञ्च १८६ कौटिल्याल्पीभावयो । अनिदिताम्–' (सू ४१५) इति नलोप । कुच्यात् । क्रुञ्च्यात् । लुञ्च १८७ अपनयने । लुच्यात् । अञ्चु १८८ गतिपूजनयो । अच्यात् । गतौ नलोप । पूजाया तु अञ्च्यात् । वञ्चु १८९ चञ्चु १९० तञ्चु १९१ त्वञ्चु १९२ म्रुञ्च १९३ म्लुञ्चु १९४ म्रुचु १९५ म्लुचु १९६ गत्यर्था । वच्यात् । चच्यात् ।

वृद्धि, षत्वम्, ष्टुत्वम्, लृङि आर्ज्क्ष्यत । **भर्जत इति** । शपि लघूपधगुण, रपरत्वम् । र्भाजता । भर्जिष्यते । भर्जताम् । अभर्जत । भर्जेत । भर्जिषीष्ट । लुङि रूपमाह **अभर्जिष्टेति** । लुङस्तादेश, च्लि, सिच्, इट्, गुण, रपरत्वम्, अडागम षत्व ष्टुत्वम् । लृङि अभर्जिष्यत । **एजृ भ्रेजृ भ्राजृ इति** । आद्ययो, ॠदित्वम् 'नाग्लोपि–' इत्यर्थम् । तृतीयस्य तु अकारेत्कत्वेऽप्यात्मनेपद सिध्यति । ॠदित्त्वस्य न किञ्चित्फलमस्ति । न च 'नाग्लोपि–' इति चङ्परे णौ उपधाह्रस्व फल भवितुमर्हति, 'भ्राजभास–' इत्यादिना तत्र उपधाह्रस्वविकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । **ईज गतीति** । अलघूपधत्वान्न गुण । ईजते । **ईजाचक्र इति** । 'इजादेश्च–' इत्याम् । वर्चादय एकविंशतिर्वृत्ता । **द्विसप्ततिरिति** । चवर्गीयान्ता इति शेष । **शुच शोक इति** । स्मृत्वा क्लेश शोक । **शोचतीति** । वियुक्त पित्रादिक स्मृत्वा क्लिश्नातीत्यर्थं । **कुच शब्द इति** । शब्दन शब्द । चकोच चकुचत । अकोचीत् । **कुञ्चक्रुञ्चेति** । उभावपि चवर्गपञ्चमोपधौ । कुञ्चतौ अनुस्वारपरसवर्णसपन्नस्य नकारस्थानिकञकारस्य धातुपाठे निर्देश । धातुपाठे 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ' इत्यभियुक्तवादात्, तदाह **अनिदितामिति** । अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धतया नकारस्य सत्त्वेन आशीर्लिङि 'अनिदिताम्–' इति लोपे कुच्यादिति रूपमित्यर्थं । लिटि तु चुकुञ्च चुकुञ्चतु इत्यादौ पित्त्वेन सयोगात्परत्वेन च कित्त्वाभावान्नलोपो न भवति । क्रुञ्चधातुस्तु स्वाभाविकञकारोपध एव । न त्वनुस्वारपरसवर्णसपन्नञकारोपध इति 'परेश्च घाङ्कयो' इति सूत्रे भाष्यकैयटयो स्थितम् । अतस्तस्याशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपस्य न प्रसक्तिरित्यभिप्रेत्योदाहरति **क्रुञ्च्यादिति** । ञकाररहितपाठस्तु प्रामादिक इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **लुञ्चेति** । अयमपि योपध । अनुस्वारपरसवर्णसपन्नस्य ञकारस्य निर्देश । तथा च आशीर्लिङि अनिदितामिति नलोप, तदाह **लुच्यादिति** । एवमञ्चुधातोरपि द्रष्टव्यम् । **पूजाया त्विति** । 'नाञ्चे पूजायाम्' इति निषेधादिति भाव **वञ्चु चञ्चु तञ्चु इति**। आद्या षड् नोपधा । अनुस्वारपरसवर्णाभ्या ञकारनिर्देश । तथा च तेषामाशीर्लिङि अनिदितामिति नलोप । तदाह **वच्यादिति** । लुङि अम्रुञ्चीत् अम्लुञ्चीदिति

इदित्त्वात् 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति नेट् । भृक्त । भृक्तवान् । **एजृ भ्रेजृ भ्राजृ** । भ्राजेर्ॠदित्यकरणमनुदात्तेत्त्वमात्रफलम् । 'भ्राजभा—' इत्यादिना चङ्परे णौ उपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् । अबिभ्रजत्, अबभ्राजत् । **परस्मैपदिन इति** । चवर्गी-

तच्यात् । त्वच्यात् । अम्रुञ्चीत् । अम्लुञ्चीत् । २२६१ जॄस्तन्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च । (३—१—५८) एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात् । अम्रुचत्, अम्रोचीत्, अम्लोचीत् । ग्रुचु १९७ ग्लुचु १९८ कुजु १९९ खुजु २०० स्तेयकरणे । जुग्रोच । अग्रुचत्, अग्रोचीत् । जुग्लोच । अग्लुचत्, अग्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् । ग्लुञ्चु २०१ षस्ज २०२ गतौ । लुङि अङ् वा । अग्लुचत्, अग्लुञ्चीत । सस्य श्चुत्वेन श, तस्य जश्त्वेन ज, सजति । अयमात्मनेपद्यपि, सज्जते । गुजि २०३ अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्ज्यात् । अर्च २०४ पूजायाम् । आनर्च । म्लेच्छ २०५ अव्यक्ते शब्दे । अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थ । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ । लछ २०६ लाछि २०७ लक्षणे । ललच्छ । लालाञ्छ । वाछि २०८ इच्छायाम् । वाञ्छति । आछि २०९ आयामे । आञ्छति । 'अत आदे' (सू २२४८) इत्यत्र तपरकरण स्वाभाविकह्रस्वपरि-

---

नोपधयो रूपम् । सिज्लोप । जॄस्तन्भु । 'च्ले सिच्' इत्यत च्लेरिति, 'अस्यति वक्तिख्यातिभ्य –' इत्यत अङिति, 'इरितो वा' इत्यत वेति चानुवतते । तदाह एभ्यश्च्लेरङ् वेति । जॄष् वयोहानौ', स्वन्भु 'सौत्रो धातु, 'म्रुचुम्लुचे गत्यर्थौ', 'ग्रुचु ग्लुचु स्तेयकरणे' 'ग्लुञ्चु गतौ' इत्येतेभ्य इत्यर्थ । अम्रुचदिति । च्लेरङि सति ङित्त्वान्न लघूपधगुण । अम्रोचीदिति । अङभावे 'इट ईटि' इति सिज्लोप । ग्रुचु ग्लुचु इति । 'जॄस्तन्भु–' इति अङ् वेत्याह अग्रुचत्, अग्रोचीदिति । आद्यस्य रूपे । अथ द्वितीयस्य अङ्विकल्पमुदाहरति अग्लुचत्, अग्लोचीदिति । अङि सति ङित्त्वान्न लघूपधगुण । अङभावे सिज्लोप । ग्लुञ्च षस्जेति । आद्यो नोपध, द्वितीयस्तु षोपदेश, अच्परकसादित्वात् । तत्र आद्यस्य लुङि विशेषमाह अङ् वेति । 'जॄस्तन्भु–' इत्यनेनेति शेष । ग्लुचुग्लुञ्च्वो पृथग्ग्रहणसामर्थ्याद् नलोपो नेति वृत्तिकृत् । अग्लुञ्चत् । सस्येति । धात्वादे सत्वे सस्ज् इति स्थिते द्वितीयस्य सकारस्य श्चुत्वेन शकार इत्यर्थ । तस्येति । शकारस्य 'झला जश् झशि' इति जकार इत्यर्थ । गुजीति । इदित्त्वादाशीर्लिङि नलोपो नेत्याह गुञ्ज्यादिति । अर्चेति । लिटि 'तस्मान्नुड्द्विहल' इति नुट मत्वाह आनर्चेति । म्लेच्छेत्यादि स्पष्टम् । तुकि लच्छतीति रूपम् । ललच्छ ललच्छतु । आछीति । लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे अ आञ्छ् अ इति स्थिते 'अत आदे' इति दीर्घे 'तस्मान्नुड्द्विहल' इति च नुटमाशङ्क्याह अत आदेरिति । तत्र हि दीर्घस्याकारस्य दीर्घविधौ प्रयोजनाभावादेव ह्रस्वाकारस्य दीर्घे इति सिद्धौ अत इति तपरकरण स्वाभाविकस्यैव ह्रस्वाकारस्य

यान्ता परस्मैपदिन । पूजाया त्विति । 'नाञ्चे पूजायाम्' इति निषेधादिति भाव । जॄस्तन्भु । स्तन्भु सौत्र । अजरत्, अजारीत् । अस्तभत्, अस्तम्भीत् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । अश्वयीत् । 'विभाषा धेट्श्व्यो.' इति चङि अशिश्वियत् । 'अर्च पूजायाम् । अयं पूजादौ स्वरितेत् । इह पाठस्तु कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदार्थ ।

ग्रहार्थम्, तेन दीर्घाभावान्न नुट्, आञ्छ। तपरकरण मुखसुखार्थमिति मते तु नुट्, आनाञ्छ। ह्रीच्छ २१० लज्जायाम्। जिह्रीच्छ। हुर्च्छा २११ कौटिल्ये। कौटिल्यमपसरणम् इति मैत्रेय। 'उपधाया च' (सू २२६५) इति दीर्घ। हूर्च्छति। मुर्छा २१२ मोहसमुच्छ्राययो। मूर्छति। स्फुर्छा २१३ विस्तृतौ। स्फूर्छति। युच्छ २१४ प्रमादे। युच्छति। उछि २१५ उञ्छे। 'उञ्छ कणश आदान कणिशाद्यर्जन शिलम्।' इति यादव। उञ्छति। उञ्छाचकार। उच्छी २१६ विवासे। विवास समाप्ति। प्रायेणाय विपूर्व। व्युच्छति। धृज २१७ धृजि २१८ ध्रज २१९ ध्रजि २२० ध्वज २२१ ध्वजि २२२ गतौ। धर्जति। धृञ्जति। ध्रजति। ध्रञ्जति। ध्वञ्जति। कूज २२३ अव्यक्ते शब्दे। चुकूज। अर्ज २२४ षर्ज २२५ अर्जने। अर्जति। आनर्ज। सर्जति। ससर्ज। गर्ज २२६ शब्दे। गर्जति। तर्ज २१७ भर्त्सने। तर्जति। ततर्ज। कर्ज २२८ व्यथने। चकर्ज। खर्ज २२९ पूजने च। चखर्ज। अज २३० गतिक्षेपणयो। अजति।

। २२९२ अजेर्व्यघञपो। (२—४—५६) अजेर्वी इत्ययमादेश

परिग्रहार्थमित्यर्थ। तत किमित्यत आह **तेनेति**। 'अत आदे' इति दीर्घविधौ स्वाभाविकह्रस्वाकारस्यैव ग्रहणेन 'अत आदे' इति दीर्घस्याभावान्न नुडित्यर्थ। **आञ्छेति**। द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे सवर्णदीर्घ इति भाव। **मुखसुखार्थमिति**। तथा च ह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारादपि परस्य नुड् भवत्येवेति भाव। ह्रीच्छ लज्जायामित्यादि स्पष्टम्। **युच्छ प्रमाद इति**। यकारादिरुदुपधोऽयम्। **युच्छतीति**। अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि लघूपधत्वाभावाद् न गुण। युयुच्छ। युयुच्छतु। **उछि उञ्छ इति**। अयमप्युदुपध। **उच्छतीति**। इदित्त्वान्नुमि अलघूपधत्वान्न गुण। **उञ्छाञ्चकारेति**। नुमि कृते 'सयोगे गुरु' इत्युकारस्य गुरुत्वाद् 'इजादेश्च— इत्यामिति भाव। **धृजेति**। आद्यौ ऋदुपधौ। इतरे चत्वार अदुपधा। द्वितीयचतुर्थषष्ठा इदित। **धर्जतीति**। शपि लघूपधगुणो रपरत्वम्। दधर्ज दधृजतु। धृज्यात्। अधर्जीत्। **धृञ्जतीति**। इदित्त्वान्नुम्। दधृञ्ज। इदित्त्वान्नलोपो न धृञ्ज्यात्। अधर्जीत्। **ध्रजतीति**। णलि दध्राज। दध्रजतु। अध्राजीत्, अध्रजीत। **ध्रञ्जतीति**। अदुपधोऽयम्। दध्रञ्ज। [1]इदित्त्वान्नलोपो न, दध्रञ्जतु। **ध्वजतीति**। दध्वाज। **ध्वञ्जतीति**। दध्वञ्ज। **कूज अव्यक्त इति**। स्पष्टम्। सर्जतीत्यत्र षोपदेशत्वात् सत्वम्। **अज गतीति**। लटि अजतीत्यादि

दीर्घाभावादिति। स्वाभाविकह्रस्वस्थानिकदीर्घाभावादित्यर्थ। **मुखसुखार्थमिति**। कृतह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारात्परस्यापि नुड् भवत्येवेति भाव। 'युच्छ प्रमादे'। **युच्छतीति**। अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि लघूपधत्वाभावान्न गुण। न च वार्णादाङ्ग बलोय इति वाच्यम्; आङ्गवार्णयोर्युगपत्प्रवृत्तावेव आङ्गस्य बलीयस्त्वात्। न च युच्छेति चकारछकारावुच्चार्यता किमनेन तुग्विधिनेति शङ्क्यम्, बहुषु धातुरूपेषु चकारच्छकारयोरुच्चारणे गौरवात्, 'छे च' इत्यस्य शिवच्छायेत्यादावावश्यकत्वाच्च।

---

१ सयोगात् परत्वात् कित्त्वाभावादित्युचितम्।

स्यादार्धधातुकविषये घञमप च वर्जयित्वा। 'वलादावार्धधातुके वेष्यते' विवाय विव्यतु विव्यु। अत्र वकारस्य हल्परत्वाद् 'उपधाया च' (सू २२६५) इति दीर्घे प्राप्ते 'अच परस्मिन्–' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावेनाच्परकत्वम्। न च 'न पदान्त—' (सू ५१) इति निषेध। 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्' इत्युक्ते। थलि 'एकाच —(सू २२४६) इतीण्निषेधे प्राप्ते।

सिद्धवत्कृत्य लिटि विशेषमाह अजेर्व्यघञपो। वी इति दीर्घान्त लुप्तप्रथमाकम्। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्। विषयसप्तम्येषा, न तु परसप्तमी। व्याख्यानात् तदाह आर्धधातुकविषय इत्यादि। अजेरिति इका निर्देश, अजधातोरित्यर्थ। आर्धधातुक इति परसप्तम्याश्रयेण तु वेवीयत इति न स्यात्, वीभावात्प्राग् अजादित्वाद् यङसभवात्। विषयसप्तम्याश्रयणे तु यङि विवक्षिते वीभावे सति हलादित्वाद्यङ् निर्बाध। 'अघञपो' किम्? घञि समाज। 'समुदोरज पशुषु' इत्यपि समज। अत्र अघञोरिति न वक्तव्यम् 'वा लिटि' इत्यतो वेत्यनुवर्तते। व्यवस्थितविभाषेयम्। घञि अपि च न भवति। ल्युटि वलादावार्धधातुके च विकल्प। अन्यत्र तु आर्धधातुके नित्यमिति भाष्यकैयटयो स्थितम्, यदाह वलादावार्धधातुके वेष्यत इति। उक्तव्यवस्थितविभाषोपलक्षणमिदम्। विवायेति। लिटो णलि विवक्षिते वीभावे सति णलि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आयादेश इति भाव। विव्यतुरिति। वीभावे सति अतुसि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'असयोगात्—' इति कित्त्वाद् गुणाभावे इयङपवादे 'एरनेकाच –' इति यणि रूपम्। एवम् उसि विव्युरिति रूपम्। ननु विव्यतु विव्युरित्यत्र द्वितीयवकारस्य यकारात्मकहल्परकत्वाद् 'उपधाया च' इति इकारस्य दीर्घ स्यादित्याशङ्क्य ईकारस्थानिकस्य यकारस्य 'अच परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वेन द्वितीयवकारस्य हल्परकत्वाभावात् तस्मिन्वकारे परे इकारस्य न दीर्घ इति परिहरति अत्र वकारस्येस्यादि अच्परकत्वमित्यन्तम्। ननु दीर्घ इति 'न पदान्त—' इति निषेधात्कथमिह यकारस्य स्थानिवत्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति न च न पदान्तेति निषेध इति। शङ्क्य इति शेष। कुत इत्यत आह स्वरदीर्घेति। इत्युक्तेरिति। वार्तिककृतेति शेष। थलि एकाच इति। अजधातोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावेऽपि वी इति तदादेशोऽनुदात्त अजन्तेषु ऊदृदन्तादिचतुर्दशभिन्नधातूनामनुदात्तत्वाभ्युप-

---

अजेर्व्य। वी इति च्छेद। तेन सवीत सवीतिरित्यादि सिध्यति। आर्धधातुकविषय इति। तेन वीभावोत्तर यङि वेवीयते इत्यादि सिध्यति, परसप्तम्या तु हलादित्वाभावाद्यङ् न स्यादिति भाव। यङ्लुक् तु अस्मान्न भवति। लुका यङोऽपहारे आर्धधातुकविषयत्वाभावान्नार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति वीभावस्यैवाप्रसक्ते। एतच्च 'न लुमता—' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। अघञपो किम्। समाज। 'समुदोरज पशुषु' इत्यप्। समज। उदज। विव्यतुरिति। 'एरनेकाच –' इति यण् लोपाजादेश एवेति। एतच्च 'न पदान्त—' इति सूत्र एवास्माभिरुपपादितम्। एकाच इतीति। अजेरुदात्तत्वेऽपि वीभावोऽनुदात्त, ऊदृदन्तादिभिन्ना एकाचोऽजन्ता,

२२९३ **क्रसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि** । (७—२—१३) एभ्यो लिट इण्न स्यात् । क्रादीना चतुर्णां ग्रहण नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रय प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्निषेध स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णा थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् ।

गमादिति भाव । **क्रसृ** । क्र सृ भृ वृ स्तु द्रु स्रु श्रु इत्यष्टाना समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । लिटीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'नेड्वशिकृति' इत्यतो नेति इडिति चानुवर्तते । तदाह **एभ्य इति** । ननु 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति श्र्युक किति' इति च सिद्धे किमर्थमिद सूत्रमित्यत आह **क्रादीनामिति** । क्र सृ भृ वृ इत्येतेषामित्यर्थ । नियमस्वरूपमाह **प्रकृत्याश्रय इत्यादि** । क्र सृ भृ इत्येषा त्रयाणाम् अनुदात्तोपदेशान्तर्भूतानाम् 'एकाच उपदेशे—' इति य प्रकृत्याश्रयो निषेध, यश्च वृधातो 'श्र्युक किति' इति प्रत्ययाश्रयो निषेध, तदुभयमपि यदि लिटि स्यात् तर्हि क्रसृभृवृ इत्येभ्य एव परस्य लिटो भवति, न तु तदन्येभ्य परस्येत्यर्थ । तेन बिभिदिव बिभिदिमेत्यादौ 'एकाच उपदेशे—' इति निषेध, बभूविव बभूविमेत्यादौ 'श्र्युक किति' इति निषेधश्च न भवति । अथ स्तुद्रुस्रुश्रुवा ग्रहणस्य प्रयोजनमाह **तत इति** । अन्येषामिति शेष । **चतुर्णामिति** । ग्रहणमिति शेष । तत तेभ्य क्रसृभृवृ इत्येभ्य अन्येषा स्तुद्रुस्रुश्रुवा ग्रहण थलि तुष्टोथ दुद्रोथ सुस्रोथ शुश्रोथ इत्यत्र 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति वक्ष्यमाणेन ऋदन्तस्यैव थलि नट्, अन्यस्य तु स्यादेवेति नियमेन

सर्वेऽप्यनुदात्ता इत्यभ्युपगमात् । **क्रसृभृ** । 'डुकृञ् करणे' । 'कृञ् हिसायाम्' । इह निरनुबन्धग्रहणादेकानुबन्धद्व्यनुबन्धयोरुभयोर्ग्रहणम् । एवमग्रेऽपि 'भृञ् भरणे', 'डुभृञ् धारणपोषणयो' इत्युभयोर्ग्रहणम् । 'सृ गतौ' । 'वृड् सभक्तौ' । 'वृञ् वरणे' । इह निरनुबन्धकग्रहणाद्भिन्नानुबन्धयोर्ग्रहणम् । क्र सृ भृ एषामनुदात्तत्वाद्, एकाच उपदेश—' इति प्रकृत्याश्रये निषेधे प्राप्ते वृड्वृञोस्तूदात्तत्वात् 'श्र्युक किति' इति प्रत्ययाश्रये निषेधे प्राप्ते नियमोऽयमित्याह **क्रादीना चतुर्णामिति** । इह स्तुद्रूवादोना चतुर्णा ग्रहणस्य भारद्वाजनियमप्रापितनिषेधोऽपि प्रयोजनमिति बोधयितुमष्टाना ग्रहणमिति नोक्तम् । **इण्निषेध इति** । 'नेड्वशि—' इति प्रक्रमान्नआपादितस्यैवाभावस्य नियमो न तु विभाषाबललभ्यस्यापि । 'अनन्तरस्य—' इति न्यायादपि सनिहितस्यैव नियम उचित । तेन सिषेधिथ, सिषेद्ध । सिषिधिव, सिषिध्व इत्याद्युभयं भवति । **नान्येभ्य इति** । तेन पेचिव, बभूविवेत्यादि सिद्धम् । न चैव क्रादिनियमेनैव 'नेड् वशि कृति' इति निषेधस्याप्यप्रवृत्तौ सेदिवान् जक्षिवानित्यादि सिध्यत्येवेति 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीड्विधान किमर्थमिति शङ्क्यम्, तस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् । अन्यथा बभृवानित्यत्रापीडागम स्यादिति । नन्विह क्रादिभ्यश्चेदिण् न स्यात्तर्हि लिटयेवेति विपरीतनियम कि न स्यात् । तथा च कर्ता अकार्षीदित्यादाविडागम स्यादिति चेत् । मैवम्, 'कृते ग्रन्थे' 'तमवीष्टो भृत —' 'परिवृतो रथ' इत्यादिनिर्देशविरोधापत्ते । **वमादिष्विति** । आदिशब्देन सेध्वेर्वाहमहीना ग्रहणम् । तुष्टुवे, तष्टुध्वे, तष्टुवहे तष्टुमहे इत्यादि । स्यादेतत्—अस्तु प्रकृत्या-

२२९४ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् । (७—२—६१) उपदेशेऽजन्तो यो धातु तासौ नित्यानिट् तत परस्य थल इण्न स्यात् । २२९५ उपदेशेऽत्वत ।

प्राप्तस्य इटो निषेधार्थम् । तथा तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ 'कृसृभृवृ—' इत्युक्तेन क्रादिभ्य एव परस्य लिट इण्निषेध, अन्येभ्यस्तु परस्य इट् स्यादेवेति नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधार्थं चेत्यर्थ । तदेवम् अजे थलि वीभावे 'एकाच—' इति निषेधाभावादिडागमो निर्बाध इति स्थितम् । अथ तस्य थलि इडागमस्य भारद्वाजनियमाद्विकल्प वक्ष्यन् तदुपयोगित्वेन सूत्रद्वयमुपन्यस्यति । **अचस्तास्वत् ।** अधातोस्थलोऽभावाद्धातोरिति लभ्यते । अच इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधि । 'उपदेशेऽत्वत' इत्युत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृष्यत इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । उपदेशे अजन्तादित्यन्वय । अनिट इति बहुव्रीह पञ्चमी । नित्यमिड्विहीनादित्यन्वय । 'तासि च क्लृप' इत्यतस्तासीत्यनुवर्तते । तासौ नित्यमनिट इत्यन्वय । थलीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यत इडिति, 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तास्वदिति सप्तम्यन्ताद् वति । तदाह **उपदेशे योऽजन्त इत्यादि इण्न स्यादित्यन्तम् ।** तास्वदिति शेष । यथा तासि नेट् तथा थल्यपि नेड् इत्यर्थ । चिचेथ जुहोथेत्याद्युदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमप्राप्त इण्न

श्रयनिषेधस्य नियम ,प्रत्ययाश्रयस्य तु न सभवति । वृग्रहणस्य ववर्थेत्यत्राप्राप्तनिषेधप्रापकत्वात् । न ह्यत्र प्रत्ययाश्रयो निषेध प्राप्नोति थलोऽकित्त्वात् । नापि प्रकृत्याश्रय , वृञ उदात्तत्वात् । न चैवमपि वृङो नियमार्थत्वमस्त्विति वाच्यम्, तस्य विशिष्याग्रहणात् । यद्यपि विशिष्य ग्रहण वृञोऽपि नास्ति, तथाप्यप्राप्तनिषेधप्राप्तिफलकत्वाद् वृ इति वृञ एव ग्रहण भवेत्, विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति न्यायात् । एव च बभूविवेत्यादौ 'श्र्युक किति'इतीण्निषेधो दुर्वार इति चेत् । अत्राहु —'बभूथाततन्थजगृम्भववर्थ—' इति सूत्रेण छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्भाषाया वृञस्थल इट स्वीकर्तव्यतया वृग्रहणस्य थल्विषयत्वायोगाद्बभूवादीना च कित्त्वेन नियमस्य सुस्थत्वादिति । **अचस्तास्वत् ।** उत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृष्यते, तच्चाजन्तस्य विशेषणमित्याह **उपदेशेऽजन्त इति ।** धातुरित्याक्षेपाल्लभ्यते । न ह्यधातोस्थल् सभवति । नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । क्व नित्यमनिडित्यपेक्षाया सनिधानात्तासावेवेति विज्ञायते । 'तासि च क्लृप' इति सन्निहित वाऽनुवर्तते । 'न वृद्भ्य —' इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तते, तदाह **तासौ नित्यानिट् , तत परस्येति ।** तासाविव तास्वदिति सप्तम्यन्ताद्वति । यथा तासौ न भवति एव थल्यपीत्यर्थ । अच इति किम् बिभेदिथ । रुरोदिथ । उपदेशे इति किम्, जहर्थ । इह परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे च कृते अजन्तत्वाभावादेतस्याप्रवृत्ताविट् प्रसज्येतेत्युपदेशे इत्युक्तम् । थलीति किम्, पपिव- पपिम । नित्यमनिट किम्, सस्वरिथ, सस्वर्थ । नाय तासौ नित्यमनिट् । 'स्वरतिसूति—' इति विकल्पितेट्त्वात् । इह तासीति नेति चानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेस्तास्वदित्येतन्नातीवोपयुज्यत इति केचित् । अन्ये तु—यस्य तासौ विद्यमानत्व तस्मादेव परस्य थल इण्निषेध इत्ये-

(७–२–६२) उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिट परस्य थल इण्न स्यात् ।
२२९६ ऋतो भारद्वाजस्य । (७–२–६३) तासौ नित्यानिटा ऋदन्तादेव थलो नेड् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र सग्रह —

भवति । 'अजन्तात्' किम् ? बिभेदिथ । 'उपदेशे' इति किम् ? ह्वञ् जहर्थ । इह गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावादिण्निषेधो न स्यादित्युपदेशग्रहणम् । नित्यग्रहण किम् स्वृ गतौ, सस्वरिथ । स्वरतिसूतीति तासौ विकल्पितेट्कत्वान्न निषेध । 'तासौ' किम् ? लूत्वा लुलविथ । 'थल' किम् ' पपिव पपिम । इह तासीत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे 'तास्वत्' इति नातीवोपयुज्यत इति केचित् । वस्तुतस्तु यस्तासौ विद्यते तस्मादेव परस्य थल इण्निषेधार्थं तास्वदित्यावश्यकम् । तेन 'लिटयन्यतरस्याम्' इत्यदो घस्लृभावे जघसिथेत्यत्र न निषेध, घसस्तासावभावादिति 'अद भक्षणे' इति धातौ मूल एव वक्ष्यते । यस्तासावस्ति अनिट् चेति भाष्यम् । एव वेञो वयादेशेऽपि । **उपदेशेऽत्वत** । अत्वत इति च्छेद । अत् ह्रस्वाकार स अस्य अस्तीति अत्वान् 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न जश्त्वम् । अच इति वर्ज पूर्वसूत्रम्, तत्र यदनुवृत्त तदप्यनुवर्तते, तदाह **उपदेशे अकारवत इति** । शक्लृ शशक्थ, पच पपक्थेत्युदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमप्राप्त इण्न भवति । 'उपदेशे' किम् ? 'कृष विलेखने', चकर्षिथ । 'अत्वत' इति किम् ? बिभेदिथ । 'तपर' किम् ? रराधिथ । 'तासौ' किम् ? जग्रहिथ । जिघृक्षतीत्यत्र 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति सनि नित्यमनिट्, न तु तासौ । नित्येति किम् ? अञ्ज, आनञ्जिथ । ऊदित्त्वात्तासौ वेडिति भाष्यम् । चक्रमिथेत्यप्युदाहरणम्, 'स्नुक्रमो –' इति नियमेनात्मनेपदे तासावनिट्कत्वेऽपि परस्मैपदे सेट्कत्वात् । **ऋतो भारद्वाजस्य** । तासौ नित्यमनिट इति, थलीति, नेति, इडिति चानुवर्तते । भारद्वाजस्य मते ऋदन्ताद्धातो परस्य थलो नडिति फलितम् । हृञ्वृञादौ 'अचस्तास्वत्–' इत्येव सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदमित्याह **ऋदन्तादेव थलो नेडिति** । अनृदन्तात्परस्य तु थल इट् स्यादेवेत्येवकारार्थं । तदाह **अन्यस्य स्यादेवेति** । ऋदन्तभिन्नात्परस्य थल इट्स्यादेवेत्यर्थं । तथा च

तल्लाभार्थं तत् । तेन उवयिथ, जघसिथेत्यत्र न निषेध इत्याहु । **उपदेशेऽत्वत** । पपक्थ । इयष्ठ । उपदेशे किम्, कर्ष्टा, चकर्षिथ । अकारवदिति किम्, भेत्ता, बिभेदिथ । तपरकरण किम्, राद्धा रराधिथ । तासौ किम्, जिघृक्षति, जग्रहिथ । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति सनि नित्यमनिट् । क्रान्त । चक्रमिथ । उदित्त्वेन क्त्वाया वेट्कत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाया नेट् । नित्यानिट किम्, अङ्क्ता, अञ्जिता, आनञ्जिथ । कि च नित्यग्रहणानुवर्तनाच्चक्रमिथेत्यपि सिध्यति । नहि क्रमिस्तासौ नित्यानिट्, 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इति परस्मैपदे सेट्कत्वात् । **ऋतो भारद्वाजस्य** । तपरकरणात्कगप्रभृतिषु दीर्घान्तेषु नाय निषेध प्रवर्तते । ह्रस्वान्तेषु हृञ्घृञादिषु 'अचस्तास्वत्–' [६६] इत्येव सिद्धम्, वृञ्वृङौ तु यद्यपि सेटौ तथापि वृङ थलेव नास्ति आत्मनेपदित्वात्, वृञस्तु छन्दसि 'ववर्थ' इति निपातनाद्ववरिथेति भाषाया-

---

१ एतद् वाक्य क्वचिन्नास्ति ।

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

न च स्तुद्रुस्रुश्रुवामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः, 'अचस्तास्वत्–' (सू २२९४) इति 'उपदेशेऽत्वतः' (सू २२९५) इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः, 'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् । विवयिथ, विवेथ,

---

ऋदन्तभिन्नाद्धातोः परस्य थलो नेण्निवृत्तिरिति भारद्वाजमते फलतीति न वैयर्थ्यमिति भावः । तथा च अनृदन्ताद्धातोः परस्य थलो भारद्वाजमते इट् । मतान्तरे तु अचस्तास्वदिति उपदेशेऽत्वत इति च तत्र नेडिति विकल्पः फलतीति भावः । तद्यथा पपिथ, पपाथ । पेचिथ, पपक्थ । **अयमत्रेति** । 'कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि' इति 'अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्' इति 'उपदेशेऽत्वतः' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च सूत्रचतुष्टयस्य विषयाणां सङ्ग्रहो वक्ष्यत इत्यर्थः । **अजन्त इति** । यो धातुः ऋदन्तभिन्नाजन्तो ह्रस्वाकारवान् वा तासौ नित्यानिट् सोऽयं थलि विकल्पितेट्क इति पूर्वार्धस्यार्थः । 'अत्र ईदृग्' इत्यस्य तासौ नित्यानिडित्यर्थः । यः ऋदन्तस्तासौ नित्यानिट् स थलि नित्यानिडित्यर्थः । 'अचस्तास्वदिति–' पाणिनिमते 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति भारद्वाजमतेऽपि तस्य अनिट्कत्वादिति भावः । **क्राद्यन्य इति** । क्रादिभ्योऽष्टभ्योऽन्यो धातुः लिटि नित्यं सेडित्यर्थः । क्रादिभ्य एव परस्य लिटि नेटिति 'कृसृभृवृ–' इति सूत्रेण नियमितत्वादिति भावः । नन्वत्र क्राद्यन्य इत्युक्त्या क्रादीनाम् अष्टानां लिटि नित्यानिट्कत्वमवगतम् । तदनुपपन्नम्, स्तुद्रुस्रुश्रुवाम् ऋदन्तभिन्नत्वे तेभ्यस्थलि अचस्तास्वदिति निषेधस्य भारद्वाजमते अप्रवृत्त्या इड्विकल्पस्य दुर्वारत्वात् । नचैवं सति 'कृसृभृवृ–' इति सूत्रे स्तुद्रुस्रुश्रुग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम् । तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ वमादिषु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटो निवृत्त्या चारितार्थ्यत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति **न च स्तुद्रुस्रुश्रुवामपि थलि विकल्पः शङ्क्य इति** । कुत इत्यत आह **अचस्तास्वदिति** । ऋदन्तादेव परस्य थल इण्निषेधः, अनृदन्तात्परस्य तु थल इण्निषेधो नेति भारद्वाजीयं मतम् । अयं च इण्निषेधस्य निषेधः 'अचस्तास्वत्–' इति 'उपदेशेऽत्वतः' इति च सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव इण्निषेधस्य पक्षे निवर्तकः । न तु क्रादिसूत्रप्राप्तस्य इट्प्रतिषेधस्यापीत्यर्थः । कुत इत्यत आह **अनन्तरस्येति** ।

मिटा भाव्यम् । तस्मान्नियमोऽयमित्याह **ऋदन्तादेवेति** । जघर्थ । दधर्थ । **अन्यस्य स्यादेवेति** । एवं च भारद्वाजमते स्यादन्यमते न स्यादिति विकल्पः फलितः । पपिथ, पपाथ । पेचिथ, पपक्थ । इयजिथ, इयष्ठ । **अकारवानिति** । ह्रस्वाकारवानित्यर्थः । **ईदृगिति** । यस्तास्यनिट् स ऋदन्तः थलि नित्यानिड् भवतीत्यर्थः । ननु स्तुद्रुस्रुश्रुवामपि थलि भारद्वाजनियमादिट् स्यात् । न चैवं क्रादिसूत्रे तेषां पठनं निरर्थकं स्यादिति वाच्यम्, तत्पठनस्य वमादिष्विण्निवृत्त्यर्थतया सफलत्वात् । अन्यथा क्रादिनियमात्तत्र इडागमो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह **न चेति** । **योगद्वयेति** । क्रादियोगप्रापितस्य तु न निवर्तक इति भावः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह **अनन्तरस्येति** । न चैवम् 'उपदेशेऽत्वतः' इत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यम्,

आजिथ विव्यथु विव्य । विवाय-विवय विव्यिव विव्यिम । वेता, अजिता । वेष्यति, अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् । २२६७ **सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु** । (७-२-१) इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे

'अचस्तास्वत्-' इति 'उपदेशेऽत्वत' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च सूत्रक्रमः । 'कृसृभृवृ-' इति सूत्रं तु ततः प्राग्बहुव्यवहितमिति भावः । किंच 'नेड् वशि कृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डोत्तरम् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति विधिकाण्डारम्भसामर्थ्यादपि स्नुद्रुस्रुश्रुवामिण्निषेधो भारद्वाजनियमं बाधत इति 'नेड् वशि कृति' इत्यत्र 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च प्रकृते अजेस्थलि वीभावे तस्य अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च इड्विकल्प इति सिद्धम् तदाह **विवयिथ विवेथेति** । सिबादेशस्य थलः पित्त्वाद् 'असयोगात्-' इति कित्त्वाभावाद् गुणः । इट्पक्षे अयादेशः । **आजथेति** । 'वलादावार्धधातुके वेष्यते' इति वीभावाभावपक्षे अजधातोरनुदात्तोपदेशबहिर्भूतत्वादिट्, द्वित्वम्, हलादिशेषः, 'अत आदेः' इति सवर्णदीर्घः । **विव्यथुरिति** । अथुसि वीभावे द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'असयोगात्-' इति कित्त्वाद् गुणाभावे इयङपवादे 'एरनेकाच-' इति यणि रूपम् । **विव्येति** । थस्य अकारे वीभावादि । **विवाय, विवयेति** । 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वविकल्पाद् वृद्धिविकल्पः । **विव्यिव विव्यिमेति** । 'क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत्' इति नित्यमिटि यण् । **वेता अजितेति** । लुटि तासि वीभावविकल्पः **वेष्यति अजिष्यतीति** । लृटि स्ये वीभावविकल्पः । **वीयादिति** । आशीर्लिङादेशस्य आर्धधातुकत्वाद् वीभावः । अथ लुङि सिचि वीभावे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे प्राप्ते । **सिचि वृद्धिः** । **इगन्तस्येति** । वृद्धिश्रुत्या इक इत्युपस्थितम् 'अङ्गस्य' इत्यवि-

---

अत्वत्सु धातुषु ऋदन्तत्वादर्शनेन यद्यत्वतः थलि इण्निषेधस्तर्हि ऋदन्तादेवेति नियन्तुमशक्यत्वात् । ननु तर्हि 'अचस्तास्वत्-' इत्यस्यैव बाधोऽस्तु, तत्कथं योगद्वयप्रापितस्येत्युक्तम् । अत्राहु:—उपदेशेऽचस्तास्वदित्येव सूत्रे बाधोऽपि तास्वत्थलीत्यादिपदानामिवोपदेशपदस्याप्यनुवृत्तिसंभवे अत्वत इति सूत्रे उपदेशपदस्य, अच इति पूर्वसूत्रे तु तास्वत्थलीत्यादेश्चाकरणादुभयोः समानयोगक्षेम इति ज्ञायते । तस्मादिष्टानुरोधाच्च योगद्वयमपि भारद्वाजनियमेन बाध्यते । यदि तु 'उपदेशेऽत्वतोऽचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्' इति एको योगः स्वीक्रियते, तदात्र नास्त्येव शङ्कालेशोऽपीति बोध्यमिति । अन्ये तु व्याचक्षते—'अचस्तास्वत्-' इति सूत्रानन्तरमेव 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति पठनीयम्, द्वयोरनन्तरमस्यारम्भादिह तास्वत्थल्यनिटो नित्यं तासीत्यनुवर्त्य योऽयं तासि नित्यानिटस्थलि इण्निषेधः स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैवेति व्याख्यायते । अनेन सर्वेष्टसिद्धिः । यद्वा क्रादिसूत्रे स्तुप्रभृतीनां ग्रहणमेवेड्द्वयस्यापि बाधकमस्तु, पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । अनाश्रितविधानविशेषमिण्मात्रमनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन यथा बाध्येतेत्येतदर्थो हि स आरम्भः । अमुमेवार्थं सिद्धवत्कृत्य ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थमिति मूलेऽप्युपनिबद्धमिति । **विव्यिव विव्यिमेति** । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । **सिचि** ।

परे सिचि । अवैषीत्, आजीत् । अवेष्यत्, आजिष्यत् । तेज २३१ पालने । तेजति । खज २३२ मन्थे । खजति । खजि २३३ गतिवैकल्ये । खञ्जति । एजृ २३४ कम्पने । एजाचकार । टु ओ स्फूर्जा २३५ वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । क्षि २३६ क्षये । अकर्मक । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मक । क्षयति । चिक्षाय चिक्षियतु चिक्षियु । चिक्षयिथ, चिक्षेथ चिक्षियिव चिक्षियिम । क्षेता । २२९८ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ । (७—४—२५) अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घ स्याद्यादौ

ङ्गस्य विशेषणम्, तदन्तविधिरिति भाव । एव च अकोपीदित्यादौ व्यञ्जनस्य न वृद्धि । अवैषीदिति । लुङस्तिप्, इकारलोप, सिचि वीभाव, 'नकाच—' इति इण्निषेध, वृद्धि, अडागम, षत्वम् । आजीदिति । सिज्लोप । 'वदव्रज—' इति हलन्तलक्षणाया वृद्धौ 'नेटि' इति निषिद्धायामाडागमे 'आटश्च' इति वृद्धि । लृङि अवेष्यत्, आजिष्यत् । तेज पालन इत्यादि । स्पष्टम् । एजृ कम्पन इति । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गत । टु ओ स्फूर्जेति । 'आदिर्ञिटुडव' इति टुरित् । उपदेशेऽनुनासिकत्वादोकार अकारश्च इत् । 'ट्वितोऽथुच्' इत्यथुच्, 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्, 'ओदितश्च' इति निष्ठायामिण्निषेधश्च तत्फलानि । 'उपधाया च' इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घ ऊकार पठित । तेन हुर्छतीत्यादौ न दीर्घ इत्याहु । स्फूर्जतीति । लिटि पुस्फूर्ज, अस्फूर्जीत् । क्षि क्षय इति । क्षयो नाश । अन्तर्भावितण्यर्थ इति । नाशनार्थक इत्यर्थ । अजन्तेष्वेवास्य पाठो युक्त । क्षयतीति । नश्यतीत्यर्थ, नाशयतीति वा । शपि गुणे अयादेश । चिक्षायेति । णलि वृद्धि आयादेश । चिक्षियतुरिति । 'असयोगात्—' इति कित्वान्न गुण । इयङ् । चिक्षयिथ, चिक्षेथेति । पित्त्वेन कित्त्वाभावाद् गुण । अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । इट्पक्षे अयादेश । चिक्षियथु, चिक्षिय । चिक्षाय, चिक्षय । वस्मसोस्तु क्रादिनियमाद् नित्यमिट् । तदाह चिक्षियिव चिक्षियिमेति । क्षेता । क्षेष्यति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् । आशीर्लिङि विशेषमाह अकृत्सार्वधातुकयो । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतो यीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तमङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणम्, तदादिविधि । दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितमङ्गविशेषणम्, तदन्तविधि तदाह अजन्तस्येत्यादिना । 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति किम् ? प्रकृत्य । तुक बाधित्वा परत्वाद्दीर्घो न । चिनुयात्, सार्वधातु-

---

वृद्धि । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषास्थापनादाह इगन्तेति । परस्मैपदेष्विति किम्, अधविष्ट, अधोष्ट । सिचि किम्, एति । बिभर्ति । गुण बाधित्वा वृद्धि स्यात् । खज मन्थे । कजेति केचित्पठन्ति । एजृ कम्पने । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गत । टुओस्फूर्जा । 'ट्वितोऽथुच्' । स्फूर्जथु । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थमोकार । स्फूर्ण । स्फूर्णवान् । आकारस्तु 'आदितश्च' इति निष्ठायामिटो निषेधार्थ, 'विभाषा भावादिकर्मणो' इति विकल्पार्थश्च, स्फूर्ण स्फूर्जितमनेनेत्यादि । 'उपधाया च' इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घोपदेश, तेन हुर्च्छति मुर्च्छति इत्यपि भवतीति केचित् । क्षि क्षये । अजन्तेष्वस्य पाठो युक्त । 'क्षि निवासगत्यो' इति तुदादौ । अकृत्सार्व ।

प्रत्यये परे, नतु कृत्सार्वधातुकयो । क्षीयात् । अक्षैषीत् । क्षीज २३७ अव्यक्ते शब्दे। कूजिना सहाय पठितु युक्त । चिक्षीज । लज २३८ लजि २३९ [1]भर्त्सने । लाज २४० लाजि २४१ [1]भजने च । जज २४२ जजि २४३ युद्धे । तुज २४४ हिसायाम् । तोजति । तुतोज । तुजि २४५ पालने । गज २४६ गजि २४७ गृज २४८ गृजि २४९ मुज २५० मुजि २५१ शब्दार्था । गज मदने च । वज २५२ व्रज २५३ गतौ । ववजतु । 'वदव्रज–' (सू २२६७) इति वृद्धि, अव्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ता शाड्न्ता अनुदात्तेत षट्त्रिंशत् । अट्ट २५४ अतिक्रमहिंसयो । दोपधोऽयम् । तोपध इत्यन्ये । अट्टते । आनट्टे । वेष्ट

कत्वान्न दीर्घ । क्षीजेति । ईदुपध । कूजिनेति । 'कू ↑ अव्यक्ते शब्दे' इत्यनुपदमेव पठितम् । तत्रैव'कूज क्षीज अव्यक्ते शब्दे'इति पठितु युक्तमित्यर्थ अर्थैक्यादिति भाव । लज लजि भर्त्सन इति । 'भर्त्सन त्वपवादगी 'इत्यमर । द्वितीय इदित् । आशीर्लिडि लज्यात्, लञ्ज्यात् । लाज लाजि भर्जन इति । आदुपधौ । द्वितीय इदित् । जज जजीत्यादि । स्पष्टम् । वव्रजेति । आद्यस्य असयुक्तहल्मध्यस्याकारवत्त्वेपि 'न शसददवादिगुणानाम्' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ नेत्याह ववजतुरिति । अवाजीत्, अवजीत् । द्वितीयस्य तु सयुक्तहल्मध्यस्थाकारवत्त्वादेवैत्वाभ्यासलोपयोर्न प्रसक्ति । अव्राजीदित्यत्र 'अतो हलादे —'इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्याह वदव्रजेति वृद्धिरिति । हलन्तत्वादेव सिद्धे व्रजग्रहणस्य 'अतो हलादे —' इति विकल्पनिरासार्थत्वादिति भाव । शुचादयो द्विसप्ततिर्वृत्ता ।

शाड्न्ता इति । शाडृ श्लाघायामित्यन्ता इत्यर्थ । शाड्यन्ता इति क्वचित्पाठ । अट्टेति । तवर्गतृतीयोपधोऽयम् । चर्त्वष्टुत्वाभ्या टोपधनिर्देश, तदाह दोपधोऽयमिति । तथा च अट्टधातो सनि इटि स इति स्थिते ष्टुत्व-

---

दीर्घग्रहणेन 'अचश्च' इति परिभाषापस्थानादाह अजन्तेति । यादौ प्रत्यय इति । 'अयङ् यि क्डिति' इत्यतो यीत्यनुवर्त्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्तेन विशेष्यते, विशेषणेन तदादिविधि, 'यस्मिन्विधि—' इति परिभाषोपस्थानादिति भाव । न त्विति । क्त्यकारे प्रकृत्य, प्रहृत्य, उच्चै कृत्य । तुक बाधित्वा परत्वाद् दीर्घ स्यात् । तुग्विधिस्तु अग्निचित् सोमसुत् इत्यादौ । चरितार्थ । ल्यप पित्त्वमप्यनुदात्तार्थतया चरितार्थमित्याहु । सार्वधातुकयकारे तु चिनुयात्, सुनुयात् । कूजिनेति । अर्थैक्यादेकत्र पाठ उचित इति भाव । लज लजि । लज्यात् । लञ्ज्यात् । 'लज प्रकाशने' इति कथादौ । भर्त्सने चेति । चाद् भर्जने । तुजि पालने । भाषार्थोऽय युजादौ । गज गजि । 'गञ्जा तु मदिरागृहम्' गज मदने च । मदन मद चित्तविकार । वज व्रज । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववजतु । वव्रजतु । शाड्यन्ता इति । शाडृ श्लाघायामित्यन्ता इत्यथ । दोपधोऽयमिति । तथा च चर्त्वे ष्टुत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वाद् 'न न्द्रा —' इति द्वित्वनिषेधेन दकार विहाय टिशब्दस्य

---

[1] 'भर्जने' इति तत्त्वबोधिनीकार ।

२५५ वेष्टने । विवेष्टे । चेष्ट २५६ चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट । गोष्ट २५७ लोष्ट २५८ सघाते । जुगोष्टे । लुलोष्टे । घट्ट २५९ चलने । जघट्टे । स्फुट २६० विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे । अठि २६१ गतौ । अण्ठते । आनण्ठे । वठि २६२ एकचर्यायाम् । ववण्ठे । मठि २६३ कठि २६४ शोके । शोक इह आध्यानम् । मण्ठते । मुठि २६५ पालने । मुण्ठते । हेठ २६६ विबाधायाम् । विबाधा शाठ्यम् । जिहेठे । एठ २६७ च । एठाचक्रे । हिडि २६८ गत्यनादरयो । हिण्डते । जिहिण्डे । हुडि २६९ सघाते । जुहुण्डे । कुडि २७० दाहे । चुकुण्डे । वडि २७१ विभाजने । मडि २७२ च । ववण्डे । भडि २७३ परिभाषणे । परिहास सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे । पिडि २७४ सघाते । पिपिण्डे । मुडि २७५ मार्जने । मार्जन शुद्धिर्न्यग्भावश्च । मुण्डते । तुडि २७६ ताडने । तोडन दारण हिसनं च । तुण्डते । हुडि २७७ वरणे । वरण स्वीकार । हरणे इत्येके । हुण्डते । चडि २७८ कोपे । चण्डते । शडि २७९ रुजाया सघाते च । शण्डते । तडि २८० ताडने । तण्डते । पडि २८१ गतौ । पण्डते । कडि २८२ मदे । कण्डते । खडि २८३ मन्थे । हेडृ २८४ होडृ २८५

चर्त्वयोरसिद्धत्वाद् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति प्रवर्तमान द्वित्व 'नन्द्रास्सयोगादय' इति दकार विहाय टिस् इत्यस्य भवति । ततो हलादिशेषे दकारस्य ष्टुत्वचर्त्वया अटिटिषत इतीष्ट सिध्यति । स्वाभाविकमूर्धन्योपधत्वे नन्द्रा इति निषेधाभावात् टकारद्वयसहितस्यैव द्वित्वे हलादिशेषेण द्वितीयटकारस्य निवृत्तौ अटिट्टिषते इत्यनिष्ट प्रमज्यतेति भाव । **तोपध इत्यन्य इति** । ष्टुत्वेन टोपधनिर्देश इति भाव । अस्मिन्पक्षे सति द्वित्वे कर्तव्ये ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेऽपि 'नन्द्रा –' इति निषेधाभावात्तकारविशिष्टस्य तत्टि स् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण टकारस्य निवृत्त्या अतिट्टिषते इति रूपमिति भाव । **आनट्ट इति** । इह 'नन्द्रा –' इति निषेधो न तत्र द्वितीयस्यैकाच इत्यनुवृत्ते । **घट्टगताविति** । अय चुरादावपि। **स्फुट विकसन इति** । अय कुटादावपि । **अठि गताविति** । लिटि नुमि द्वित्वे हलादिशेषे 'अत आदे' इति दीर्घे 'तस्मान्नुड्द्विहल' इति नुडिति मत्वाह **आनण्ठ इति** । **वठि एकचर्यायामिति** । असहायचर्यायामित्यर्थ । **मडि चेति** । विभाजन इत्यनुषज्यते । मडि भूषायामिति परस्मैपदिषु

द्वित्वे पश्चाद्दकारस्य ष्टुत्वे चर्त्वे च अट्टिटिषते अट्टिटदित्यादि सिध्यति । टोपधत्वे तु अटिट्टिषते आटिट्टदिति स्यादिति भाव । **तोपध इति** । अस्मिस्तु पक्षे अतिट्टिषते आतिट्टदित्यादि बोध्यम् । हलादिशेषेण टकारनिवृत्तौ तन्निमित्तस्यापि ष्टुत्वस्य निवृत्तत्वादिति नव्या । मनोरमाया तु 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाभावाट्टकारद्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिशेषे अट्टिटिषते आट्टिटदित्यादि सिध्यतीत्युक्तम् । 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' त्वनित्यमिति तदाशय । **आनट्ट इति** । इह 'न न्द्रा –'इति निषेधो न । तत्र द्वितीयस्येत्यनुवर्तनाद् द्वितीयैकाच एव नदराणा निषेधात् । **घट्ट चलने** । अय चुरादावपि । **स्फुट** । अय कुटादावपि । **आनण्ठ इति** । 'तस्मान्नुड् द्विहल' इति नुट् । **वण्ठत इति** । सहाय विना

अनादरे । जिहेडे । जुहोडे । बाडृ २८६ आप्लाव्ये । बशादि । आप्लाव्यमाप्लत्र । बाडते । द्राडृ २८७ ध्राडृ २८८ विशरणे । द्राडते । शाडृ २८९ श्लाघायाम् । शाडते ।

अथ गड्यन्ता परस्मैपदिन । शौटृ २९० गर्वे । शौटति । शुशौट । यौटृ २९१ बन्धे । यौटति । म्लेटृ २९२ म्रेडृ २९३ उन्मादे । द्वितीयो डान्त । टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथ-निवत् । म्लेटति । म्रेडति । कटे २९४ वर्षावरणयो । चटे इत्येके । सिचि 'अतो हलादेर्लघो (सू २२८४) इति वृद्धौ प्राप्तायाम् । २२६९ ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् । (७—२—५) हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । अकटीत् । अट २९५ पट २९६ गतौ । आट आटतु आटु । पपाट

वक्ष्यते । शाडृ श्लाघायामिति । डलयोरेक्यात् शालत इति काश्यप । इत्यट्टादय षट्त्रिंशद्गता ।

अथ गड्यन्ता इति । गडि वदनैकदेश इत्यन्ता इत्यर्थ । म्लेटृ म्रेडृ इति टान्त-मध्य इति । एदुपधौ । नाथतिवदिति । टवर्गतृतीयान्त इत्यर्थ । ननु टान्तेष्वस्य कथ पाठ, चुड्ड भावकरण इत्यारभ्यानुक्रम्यमाणेष्वेवास्य पठितु युक्तत्वादित्यत आह टान्तमध्य इति । नाथतिवदिति । एध वृद्धावित्यारभ्यानुक्रान्तेषु तवर्गचतुर्थान्तेषु यथा नाथृ नाधृ याच्ञेति तवर्गद्वितीयान्तस्यापि अर्थसाम्यात्पाठ, तद्वदित्यर्थ । कट इति । कण्ठ्यादि । चट इति । तालव्यादि । आद्यस्य लिटि अभ्यासस्य चुत्वमित्याह चकाटेति । चकटतु । द्वितीयस्य चेटतु, वैरूप्यापादकादेशादित्वाभावादेत्त्वाभ्यासलोपौ । प्राप्तायामिति । हलन्त-लक्षणाया नित्यवृद्धे 'नेटि' इति निषेधाद् 'अतोहलादे—' इति वैकल्पिकवृद्धौ प्राप्ताया-मित्यर्थ । ह्म्यन्त । ह्म्यन्त क्षण श्वस जागृ णि श्वि एदित एषा द्वन्द्वात्षष्ठी ह् म् य् इत्येते वर्णा येषामन्ते ते ह्म्यन्ता, तदाह हमयान्तस्येति । क्षणादेरिति । आदिना श्वस जागृ इत्यनयोर्ग्रहणम् । ण्यन्तस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिग्रहणेन तदन्त-ग्रहणमिति भाव । श्वयतेरिति । श्विधातोरित्यर्थ । एदितइति । एत् इत यस्येति विग्रह । वृद्धिर्न स्यादिति । 'सिचि वृद्धि—' इत्यतो 'नेटि' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । इडादौ सिचीति । 'सिचि वृद्धि—' इत्यत सिचीति 'नेटि'

चरतीत्यर्थ । मडि च । पृथक्पाठादय वेष्टनेऽपीत्याहु । मडि भूषायामित्यग्रे परस्मैपदिषु । भडि । 'य सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम्' इत्यमर । शडि । 'शण्डोऽसुरपुरोहित' । द्राडृ । विशरणमवयवविभाग । शाडृ । डलयो-रैक्यात् शालते इति काश्यप । शौटृ गर्वे । अस्योणादिषु ईरन्वक्ष्यते । 'तदेतदति-शौटीर्यमौडुलोमेर्नं मृष्यति' इति कल्पतरु । कटे । ह्म्यन्तक्षण । अग्रहीत् । टुवमू । अवमीत् । हय गतौ अहयीत् । क्षणु । हिंसायाम् । अक्षणीत् । श्वस प्राणने । अश्वसीत् । जागृ निद्राक्षये । अजागरीत् । ण्यन्ते छन्दसि 'नोनयतिध्वन-यति—' इत्यादिना चङि निषिद्धे औनयीदिति उदाहरणम् । टुओश्वि । अश्वयीत् ।

पेटतु पेटु । रट २९७ परिभाषणे । रराट । लट २९८ बाल्ये । ललाट । शट २९९ रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । शशाट । वट ३०० वेष्टने । ववाट ववटतु ववटु । ववटिथ । किट ३०१ खिट ३०२ त्रासे । केटति । खेटति । शिट ३०३ षिट ३०४ अनादरे । शेटति । सेटति । सिषेट । जट ३०५ झट ३०६ सघाते । भट ३०७ भृतौ । तट ३०८ उच्छ्राये । खट ३०९ काङ्क्षायाम् । णट ३१० नृत्तौ । पिट ३११ शब्दसघातयो । हट ३१२ दीप्तौ । षट ३१३ अवयवे । लुट ३१४ विलोडने । टान्तोऽयमित्येके । चिट ३१५ परप्रेष्ये । विट ३१६ शब्दे । बिट ३१७ आक्रोशे । बशादि । हिट इत्येके । इट ३१८ किट ३१९ कटी ३२० गतौ । एटति । केटति । कटति । ईकार 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (सू ३०३९) इतीण्णिषेधार्थं । केचित्तु इदित मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ये तु इ ई इति प्रश्लिष्य, अयति । इयाय इयतु इयु । इययिथ,

इत्यत इटीति चानुवर्तत इति भाव । अकटीदिति । एदित्वान्न वृद्धि । अट पटेति । 'अत आदे' इति दीर्घं मत्वा आह आटेति । पेटतुरिति । एत्त्वाभ्यासलोपौ । वट वष्टने । ववटतुरिति । 'न शसददवादिगुणानाम्' इति निषेध । ववटिथेति । अत्र 'थलि च सेटि' इति प्राप्तस्य 'न शसदद–' इति निषेध । किट खिट त्रास इति । यद्यपि 'इट क्टि कटी गतौ' इति अग्रे किटधातु पठ्यते, तथाप्यर्थभेदात् पुनरिह पाठ । खिट त्रासे किट गतौ चेति पठितु युक्तम् । शिट पिटेति । आद्यस्तालव्यादि , द्वितीयस्तु षोपदेश । जट झटेति । आद्यस्य अवैरूप्यापादकादेशादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ, द्वितीयस्य तु न । जेटतु । जझटतु । णट नृत्ताविति । णोपदेश । चुरादेरेव नाटे पर्युदासादय णोपदेश एव । प्रणटति । इट किट कटी गताविति । कटे वर्षावरणयोरिति कटि पूर्वमेदित्पठित , इह ईदित्पठ्यते । एदित्त्वाभावाद् 'ह्मयन्त—' इति वृद्धिनिषेधो न भवति । अकटीत्, अकाटीत् । ननु तर्हि कटेत्येव कुतो न पठ्यत इत्यत आह ईकार इति । केचित्त्विति । कटि इति ह्रस्वान्तपाठ मत्वा इदित्त्वान्नुमि कृते अनुस्वारे परसवर्णे च कण्टतीति वदन्तीत्यर्थं । अन्ये इति । उदाहरन्तीत्यन्वय । प्रश्लिष्येति । कटि इत्यनन्तरम् इ ई धातुद्वय सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्य निर्दिष्टमिति भाव ।

इडादौ सिचीति । इडादौ किम्, दह भस्मीकरणे अधाक्षीत् । किटखिट । इट किटेति । किटिगतौ पठिष्यते । इह पाठस्त्वर्थभेदात् । खट । जट झट । जेटतु । जझटतु । इह दत्वादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । खट । 'अशूप्रुपिलटिखटिकणिविशिभ्य क्वन्' । खट्वा । नृतौ । प्रणटति । णोपदेशपर्युदासे नाटीति सवृद्धिकनिर्देशेन 'नट अवस्यन्दने' इति चौरादिकस्यैव ग्रहणादय णोपदेश एव । हट दीप्तौ । हाटक सुवर्णम् । 'सज्ञाया च' इति ण्वुल् बाहुलकादक्रियामपि । शठ । पचाद्यजन्ताट्टाप् । 'सटा जटाकेसरयो' । चिट । 'सर्वधातुभ्य –' इति औणादिक इन् । चेटि । 'कृदिकाराद्–' इति ङीष्, चेटी । विट । इगुपधलक्षण क । विट । इयायेति । द्वित्वे कृते णलि वृद्धौ सत्यामायादेश । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ् ।

इयेय । इय । इयाय, इयय । दीर्घस्य तु 'इजादेश्च–' (सू २२३७) इत्यामि अयाचकारेत्यादि उदाहरन्ति । मडि ३२१ भूषायाम् । कुडि ३२२ वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् । मुड ३२३ प्रुड ३२४ मर्दने । चुडि ३२५ अल्पी-

---

अयतीति । इधातोर्लटि शपि गुणे अयादेश । इयायेति । णलि द्वित्वे वृद्धौ आयादेशे 'अभ्यासस्याऽसवर्णे' इति इयङ् । इयतुरिति । इकारोऽत्र ह्रस्व । तथाहि—इ अतुसिति स्थिते कित्वाद् गुणाभावे 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाद्यणभावे इ इत्यस्य द्वित्वे इ इ अतुसिति स्थिते सवर्णपरकत्वादभ्यासस्य इयङभावे सति 'वार्णादाङ्ग बलीय' इति सवर्णदीर्घं बाधित्वा 'एरनेकाच–' इत्युत्तरखण्डस्य यणि इयतुरिति रूपम् । इधातोर्भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तत्र इट्पक्षे रूपमाह इययिथेति । थलि द्वित्वे इटि पित्त्वेन कित्त्वाभावाद् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । नच 'अच परस्मिन्–' इति गुणस्य स्थानिवत्त्वेन असवर्णपरत्वाभावात् कथमभ्यासस्य इयङिति वाच्यम्, असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रसक्ते । एव णलि इयासेत्यत्रापि वृद्धेर्न स्थानिवत्त्वम् । थलि इडभावपक्षे रूपमाह इयेथेति । थलि द्वित्वे गुणे अभ्यासस्येयङ् । अथुसि इयथु । इयेति । थस्य अकारादेशे द्वित्वे उत्तरखण्डस्य 'एरनेकाच'—इति यणि रूपम् । 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वपक्षे आह इयायेति । द्वित्व पित्त्वेन कित्त्वाभावाद् वृद्धौ आयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । णित्त्वाभावे आह इययेति । द्वित्वे पित्त्वेन कित्त्वाभावाद् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । वसि मसि च क्रादिनियमान्नित्यमिटि द्वित्वे उत्तरखण्डस्य 'एरनेकाच–' इति यणि इयिव इयिमेति रूपम् । एता । एष्यति । अयतु । आयतु । अयेत् । आशीर्लिङि तु 'अकृत्सार्वधातुकयो –' इति दीर्घाद् ईयात् । सिचि वृद्धि ऐषीत् । ऐष्यत् । दीर्घस्य त्विति । दीर्घस्य ईधातोरित्यर्थ । तस्य लिट वर्जयित्वा लडादिषु पूर्ववत् । लिटि विशेषमाह अयाञ्चकारेति । ईधातोरामि गुणे अयादेश अनुप्रयोगश्च । कुडि वैकल्य

ईयतुरिति । द्वित्वे कृते 'एरनेकाच–' इति यण बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घं । तत 'अचि श्नुधातु–' इतीयङ् । एकादेशस्ये पूर्वान्तत्वेन अभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यनेनेत्येके । केचित्तु—'वार्णादाङ्ग बलीय' इति दीर्घं बाधित्वा यण् । न चेह समानाश्रयत्व नेति वाच्यम्, अभ्यासोत्तरस्येकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन तयो समानाश्रयत्वात् । अतएव ईयतुरित्यत्र 'इणो यण्' इति यणि ततो 'दीर्घ इण किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घो विधीयते । अन्यथा सूत्रमिद निर्विषय स्यात्, अभ्यासाभावादित्याहु स्यादेतत्—णल्थलोस्त्वभ्यासस्येयङ् दुर्लभ । स्मिन्कतव्ये 'अच परस्मिन्–' इति वृद्धिगुणयो स्थानिवद्भावेन असवर्णे इति प्रतिषेधादिति चेत् । मैवम्, असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्ते । ननु नास्ति सामर्थ्यम् । इयति इयृत इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहु—न ह्येकमुदाहरण योगारम्भ प्रयोजयति । अन्यथा हि 'अभ्यासस्यातौ' इति ब्रूयात् । एव चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते तता वृद्धिगुणयो सतो णलि आय, थलि एथ, इट्पक्षे तु अयिथेति

मात्रे । मुडि ३२६ खण्डने । मुण्डति । पुडि च इत्येके । पुण्डति । रुटि ३२७ लुटि ३२८ स्तेये । रुण्टति । लुण्टति । रुठि लुठि इत्येके । रुडि । लुडि इत्यपरे । स्फुटिर् ३२९ विशरणे । इरित्त्वादङ्वा । अस्फुटत्, अस्फोटीत् । स्फुटि इत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम् । स्फुण्टति । पठ ३३० व्यक्तायां वाचि । पेठतु । पेठिथ । अपठीत्, अपाठीत् । वठ ३३१ स्थौल्ये । ववठतु । ववठिथ । मठ ३३२ मदनिवासयोः । कठ ३३३ कृच्छ्रजीवने । रट ३३४ परिभाषणे । रठ इत्येके । हठ ३३५ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति । जहाठ । रुठ ३३६ लुठ ३३७ उठ ३३८ उपघाते । ओठति । ऊठ इत्येके । ऊठति । ऊठाञ्चकार । पिठ ३३९ हिंसासंक्लेशनयोः । शठ ३४० कैतवे च । शुठ ३४१ प्रतिघाते । शोठति । शुठि इति स्वामी । शुण्ठति । कुठि ३४२ च । कुण्ठति । लुठि ३४३ आलस्ये प्रतिघाते च । शुठि ३४४ शोषणे । रुठि ३४५ लुठि ३४६ गतौ । चुड्ड ३४७ भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुड्डति । चुचुड्ड । अड्ड ३४८ अभियोगे । अड्डति । आनड्ड । कड्ड ३४९ कार्कश्ये । कड्डति । चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः । तेन क्विपि चुत् अत् कत् इत्यादि । क्रीडृ ३५० विहारे । चिक्रीड । तुडृ ३५१ तोडने । तोडति । तुतोड । तूडृ इत्येके । हुडृ ३५२ हूडृ ३५३ होडृ ३५४ गतौ । हुड्यात् । हूड्यात् होड्यात् । रौडृ ३५५ अनादरे । रोडृ ३५६ लोडृ ३५७ उन्मादे । अड ३५८ उद्यमे । अडति । आड आडतुः । लड ३५९ विलासे । लडति । लडयोर्लरयोश्चैकत्वस्मरणाल्ललतीति स्वाम्यादयः । कड ३६० मदे । कडति । कडि इत्येके । कण्डति । गडि ३६१ वदनैकदेशे । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ।

इति । वैकल्यम् अविवेक इत्याहुः अपूर्णभावो वा । मुड प्रुड मर्दने इत्यादि । स्पष्टम् । पठधातोर्लिटि अतुसादौ किति एत्वाभ्यासलोपौ, तदाह पेठतुरिति । पेठिथेति । पित्त्वेन अकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ, । अपठीत्, अपाठीदिति । 'अतो हलादेर्लघोः' इति वृद्धिविकल्पः । वठ स्थौल्य इति स्थौल्यं स्थूलीभवनम् । 'न शसददवादिगुणानाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेध इति मत्वा आह ववठतु, ववठिथेति । दोपधा इति । ष्टुत्वेन डोपधनिर्देश इति भावः । चुदिति । चुड्ड धातोः क्विपि हल्ङ्यादिना सुलोपे द्वितीयस्य डस्य संयोगान्तलोपे ष्टुत्वनिवृत्तौ 'वावसाने' इति चर्त्वे चुत् इति रूपम् अदिति । अड्डधातोः क्विपि पूर्ववद् रूपम् । कदिति । कड्डधातोः क्विपि रूपम् । इत्यादीति । आदिना जश्त्वेन चुदित्यादिसंग्रहः । एकत्वस्मरणादिति । शिक्षादाविति शेषः । गडि वदनेति । तवर्गान्तेषु गडीति गतम् । परस्मैपदिनः शोटृ गर्व इत्यादयो गताः ।

एता । एष्यति । 'अकृत्सार्व–' इति दीर्घः । ईयात् । ऐषीत् कुडि । वैकल्यमविवेकः । तुडृ । तोडनं दारणं हिंसनं च । रोडृ लोडृ । उन्मादश्चित्तविभ्रमः । गडि वदनैकदेशे । टवर्गीयप्रकरणादिह पाठस्सूचितः । अन्तत्यादिषु तु 'पञ्चैते न

ग्लेपते । टुवेपृ ३६७ कम्पने । वेपते । केपृ ३६८ गेपृ ३६९ ग्लेपृ ३७० च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः । मेपृ ३७१ रेपृ ३७२ लेपृ ३७३ गतौ । त्रपूष् ३७४ लज्जायाम् । त्रपते । २३०१ तॄफलभजत्रपश्च । (६—४—१२२) एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे ऊदित्त्वादिड्वा । त्रपिता, त्रप्ता । त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट । कपि ३७५ चलने । कम्पते । चकम्पे । रबि ३७६ लबि ३७७ अबि ३७८ शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । लबि ३७९ अवस्रंसने च । कबृ ३८० वर्णे । चकबे । क्लीबृ ३८१ अधार्ष्ट्ये । चिक्लीबे । क्षीबृ ३८२ मदे । क्षीबते । शीभृ ३८३ कत्थने । शीभते । चीभृ ३८४ च । रेभृ ३८५ शब्दे । रिरेभे । अभिरभी क्वचित्पठ्येते । अम्भते । रम्भते । ष्टभि ३८६ स्कभि ३८७ प्रतिबन्धे । स्कम्भते । नुम्यनुस्वारः उत्तम्भते । 'उदः स्थास्तम्भोः—' (सू ११८)

वस्तुतस्तु चकारेण क्षरणार्थस्य लाभात् पूर्वत्रास्य पाठस्त्यक्तुं शक्यः । केचित्तु देपृ इति वर्गतृतीयादि पठन्ति । चात्कम्पने गतौ चेति । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार इति भावः । एतच्च टुवेपृ केपृ गेपृ ग्लेपृ कम्पन इत्येव सिद्धे पृथक्पाठाल्लभ्यते । अर्थभेदादिति । 'ग्लेपृ दैन्ये' इति पूर्वं पठितम् । इह तु अर्थभेदात् पुनः पाठः । अन्यथा ग्लेपृ दैन्ये कम्पने गतौ चेति गौरवं स्यादिति भावः । त्रपूषिति । ऊकारः षकारश्च इत् । अदुपध । सयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्त्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तावाह तॄफल । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यतः अत इति लिटीति चानुवर्तते । 'ध्वसो —' इत्यत एदिति अभ्यासलोपश्चेति च 'गमहन—' इत्यस्मात् कितीति, 'थलि च सेटि' इति सूत्रं च, तदाह एषामिति । गुणशब्देन भाविताकारत्वाद्विरूपादेशादित्वादेकहल्मध्यस्थत्वाभावाच्चाप्राप्ते विधिरयम् । आनम्ब इति । द्विहल्त्वान्नुट् । ष्टभि स्कभीति । आद्यः षोपदेशः, ष्टुत्वेन तकारस्य टकारनिर्देशेन दन्त्यपरकसादित्वात्, ततः षस्य सत्वे ष्टुत्वस्य निवृत्तिः, तदाह स्तम्भत इति । नुम्यनु-

---

पूर्वत्र पाठस्त्यक्तुं शक्यः । केचित्तु तिपृ तेपृ इति पठन्ति । टुवेपृ । वेपथुः । केपृ गेपृ ग्लेपृ च । योगविभागात्पूर्वोक्तगत्यर्थो चकारेणानुकृष्यते, तदाह चात्कम्पने । गतौ चेति । योगविभागसामर्थ्यादेवार्थद्वयलाभे चकारो व्यर्थ इत्यन्ये । पुनः पाठ इति । दैन्ये पठितस्य कम्पनाद्यर्थलाभार्थमिति भावः । तॄफल । तरतेरकारस्य गुणशब्देन भावितत्वात्फलभजोर्वैरूप्यसंपादकादेशादित्वात् त्रपतेस्त्वेकहल्मध्यस्थत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् । तेरतुः, तेरुः । फेलतुः, फेलुः । भेजतुः, भेजुः । अबि शब्दे । अस्माद् 'गुरोश्च हलः' इति अप्रत्यये अम्बाशब्दः । तिस्रः अम्बा अकाराकारमकारात्मकाः शब्दा यस्य इति बहुव्रीहौ 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्यये त्र्यम्बक इत्येके । केचित्तु त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्येति विगृह्णन्ति । अभिरभी इति । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इत्यधिकारे 'उदके नुम्भौ च' इति वक्ष्यमाणत्वाद् धात्वन्तरेणापि अम्भः—शब्दो सिध्यतीति बोध्यम् । अम्भस्तोयम्, तस्यापत्यमाम्भि भीष्मः । 'अम्भसो

इति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । 'स्तन्भेः' (सू २२७२) इति षत्वं तु न भवति । श्नुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्वीजं तु—'स्थास्तम्भोः—' (सू ११८) इति पवर्गीयोपधपाठः, 'स्तन्भेः' (सू २२७२) इति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकारं औपदेशिकं इत्याहुः, तन्मते विष्टम्भते, ष्टम्भते, टष्टम्भे । जभी ३८८ जृभि ३८९ गात्रविनामे ।

२३०२ रधिजभोरचि । (७—१—६१) एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । शल्भ ३९० कत्थने । शशल्भे । वल्भ ३९१ भोजने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ववल्भे । गल्भ ३९२ धार्ष्ट्ये । गल्भते । श्रम्भु ३९३ प्रमादे । तालव्यादिदन्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्रम्भते वा । ष्टुभु ३९४ स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ।

स्वार इति । इदित्त्वान्नुमि 'नश्चापदान्तस्य—' इति तस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययि—' इति तस्य परसवर्णो मकारः । ष्टम्भ इत्येव पाठे तु प्रतिपदोक्तत्वाद् 'उदः स्था—' इत्यत्र अस्यैव ग्रहणं स्यादिति भावः । **पूर्वसवर्ण इति ।** सकारस्य थकारः तस्य 'खरि च' इति चर्त्वे तकार इत्यर्थः । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'उदः स्थास्तम्भोः—' इत्यत्र हल्सन्धौ प्रपञ्चितम् । **विस्तम्भत इति ।** सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेध इति भावः । नन्वेवमपि 'स्तन्भेः' इति षत्वं कुतो न स्यादित्यत आह **स्तन्भेरिति षत्वं तु न भवतीति ।** कुत इत्यत आह **श्नुविधाविति ।** 'स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च' इति सूत्रे निर्दिष्टस्यैव प्रतिपदोक्तस्य षत्वविधौ ग्रहणादित्यर्थः । नन्वेवं सति 'उदः स्थास्तम्भोः—इति पूर्वसवर्णविधावपि सौत्रस्यैव ग्रहणं स्यादित्यत आह **तद्बीजं त्विति ।** षत्वविधौ सौत्रस्यैव ग्रहणम्, पूर्वसवर्णविधौ तु तदन्यस्यापीत्यत्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु पूर्वसवर्णविधौ मोपधस्य, षत्वविधौ तु नोपधस्य पाठ इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह **इति माधव इति ।** पाणिनिशिष्यपरम्परैव तत्र प्रमाणमिति भावः । लिटि 'शर्पूर्वाः खयः'इति षकारस्य निवृत्तौ ष्टुत्वनिवृत्तेस्तथा तकारः शिष्यते । तस्तम्भे । **टकार औपदेशिक इति ।** स्वाभाविक एव टकारो न तु ष्टुत्वसंपन्न इत्यर्थः । **तन्मते विष्टम्भत इति ।** तथा च षकारस्यापि स्वाभाविकत्वात् षत्वविधौ स्तन्भेरेव ग्रहणेऽपि षकारो निर्बाध इति भावः । **टष्टम्भ इति ।** 'शर्पूर्वाः—' इति टकार एव शिष्यत इति भावः । **जभी जृभि गात्रविनाम इति ।** गात्रस्य विनामः वक्रभावः । आद्य ईदित् । द्वितीय इदित् । आद्यस्य ईदित्त्वं 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इण्निषेधार्थम् । **रधिजभोः ।** 'रध हिंसायाम्' इति श्यन्विकरणस्य चतुर्थान्तस्य इका निर्देशः । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते, तदाह **एतयोरिति ।** अनिदित्त्वाद् नुम्विधिः । **जम्भत इति ।** शपि नुम् । जम्भितेत्यादाविटि अच्परकत्वान्नुम् । 'अचि' किम् ? रद्धा, जब्धम् । **श्रम्भु इति ।** अकारमध्यः **ष्टुभु स्तम्भ इति ।** ष्टुत्वेन तकारस्य टः । षोपदेशोऽयम् ।

लोपश्च' इति बाह्वादिपाठादिञि सलोपः । **तद्बीजं त्विति ।** पूर्वसवर्णप्रवृत्तेः षत्वाप्रवृत्तेश्च बीजमित्यर्थः । **रधिजभोरचि ।** रन्धयति । परापि वृद्धिर्नित्येन नुमा

अथ परस्मैपदिन । गुपू ३९५ रक्षणे । २३०३ **गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय ।** (३-१-२८) एभ्य आयप्रत्यय स्यात् स्वार्थे। 'पुगन्त-' (सू २१८९) इति गुण । २३०४ **सनाद्यन्ता धातव** । (३--१--३२) सनादय कर्मेणिङन्ता प्रत्यया अन्ते येषा ते धातुसज्ञा स्यु । धातुत्वाल्लडादय । गोपायति । २३०५ **आयादय आर्धधातुके वा।** (३--१--३१) आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्यु । २३०६ **कास्प्रत्ययादाममन्त्रे**

विष्टोभत इति । 'उपसर्गात्सुनोति-' इति । षत्वम् । **व्यष्टोभिष्टेति** । 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । तिपृ इत्यादय स्तोभत्यन्ता अनुदात्तेत्तो गता ।

गुपू रक्षण इति । ऊदिदयम् । **गुपूधूप** । **एभ्य इति** । गुपू धूप विच्छि पणि पनि इत्येभ्य इत्यर्थ । अर्थनिर्देशाभावादाह **स्वार्थ इति** । आयप्रत्यय अकारान्त । तत्फल नु 'गोपायत न सुमनस्यमान' इत्यत्र गोपायेत्यस्य धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वेन शबकारेण एकादेशस्यापि 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्युदात्तत्वे, तमित्यस्य अदुपदेशात् परलसार्वधातुकत्वेन अनुदात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरितत्वमिति बोध्यम् । 'धातोरेकाच —' इत्यतो धातोरित्यनुवृत्त्या धातोरिति विहितत्वादायप्रत्ययस्यार्धधातुकत्वात् तत्कार्यं गुणादि भवति, तदाह **पुगन्तेति गुण इति** । नन्वायप्रत्ययान्तस्य भ्वादिषु पाठाभावेन धातुत्वाभावात् कथमस्माल्लटादय इत्यत आह **सनाद्यन्ता** । 'गुप्तिज्किद्भ्य सन्' इत्यारभ्य 'कर्मेणिङ्' इत्यन्ते सूत्रे सनादिप्रत्ययान्विधाय सूत्रमिद पठितम् । सन् आदिर्येषा ते सनादय णिङ्प्रत्ययपर्यन्ता, ते अन्ते येषा ते सनाद्यन्ता इति विग्रह तदाह । **सनादय कर्मेणिङन्ता इति** । सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्विब्णिज्यङौ तथा । यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादय ।' इति सग्रह । सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणप्रतिषेधादिह तदन्तग्रहणम् । **धातुत्वादिति** । आयप्रत्ययान्तस्येत्यर्थ । **गोपायतीति** । शपि 'अतो गुणे' इति पररूपम् । **आयादय** । आय आदिर्येषा ते आयादय । आय ईयङ् णिङ् चेति त्रय आयादयो मता । 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय', 'ऋतेरीयङ्' 'कर्मेणिङ्' इत्युत्तरमस्य सूत्रस्य पाठात् **विवक्षायामिति** । 'आर्धधातुके' इति विषयसप्तमीति भाव । परसप्तमीत्व तु गोपायितेत्यत्र अतो लोपो न

बाध्यते । अचीति किम्, रद्धा, जब्धा । **सनाद्यन्ता** । **सनादय इति** । 'सन्क्यच्काम्यच्क्यषोऽथाचारक्विप्णिङ्यङौ तथा । यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादय'। **धातुत्वादिति** । प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वादित्यर्थ । सुप्तिङन्तमित्यनेन 'सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण नास्ति' इति ज्ञापितत्वाद्विशिष्टस्य धातुसज्ञालाभाय अस्मिन् सूत्रे अन्तग्रहण कृतम् । 'भूवादयो धातव' इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ताश्चेति न सूत्रितम् । सनादयो द्वादशैवेति निर्धारणाभावापत्ते । 'सनाद्यन्ता धातव' इत्यस्यानन्तर तु 'भूवादयश्च' इति पठित्वा धातव इत्येतत्तत्र त्यक्तु शक्यम् । **आयादय** । आयेयङ्णिङ इत्यर्थ । **विवक्षायामिति** । परसप्तम्या तु आर्धधातु-

'कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्'। सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः। २३०७ आर्धधातुके। (६—४—४६) इत्यधिकृत्य। २३०८ अतो लोपः। (६—४—४८) आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य

स्यात्, आर्धधातुकोपदेशकाले अदन्तत्वाभावादिति भावः। तथा च लिटि आयप्रत्ययस्य विकल्पः स्थितः। तत्र आयप्रत्ययपक्षे आह कास्प्रत्ययात्। आम् अमन्त्रे इति च्छेदः। 'चकासृ दीप्तौ' 'जागृ निद्राक्षये' इत्यादिभ्योऽपि लिटि आमिष्यते, तदर्थमाह कास्यनेकाजिति। ननु यद्यस्मिन् वार्तिके सूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणमपि सबध्यते। तदा कास्धातोश्च अनेकाचश्च प्रत्ययान्ताच्चेति लभ्यते। ततश्च अः इवाचरति अति क्विबन्ताल्लडादयः। लिटि औ अतुरित्यादीष्टं न सिध्येत्, प्रत्ययान्तत्वेन आमः प्रसङ्गात्। यदि तु कास्धातोश्च अनेकाचः प्रत्ययान्ताच्चेति व्याख्यायेत, तदा चकास्जागादिभ्यो न स्यादित्यत आह प्रत्ययग्रहणमपनीयेति। तथा च कासधातोरनेकाचश्च आमित्येतावदेव लभ्यत इति नोक्तदोषद्वयमिति भावः। वस्तुतस्तु अः इवाचरति अतीत्यादि नास्त्येवेति सुब्धातुनिरूपणे वक्ष्यते। तथा च गोपाय आमिति स्थितम्। अतो लोपः। 'अनुदात्तोपदेशवनति—' इत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्तते। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्। तदिह आवर्तते। एकमुपदेशे अन्वेति। द्वितीयं तु लोपे परनिमित्तम्, तदाह आर्धधातुकोपदेश इत्यादिना। 'आर्धधातुकोपदेशे' इति किम् ? अय वय[1] गतौ, आभ्यां क्विपि, 'लोपो व्यो—' इति लोपे, 'ह्रस्वस्य पिति—' इति तुकि, अपृक्तलोपे अत् वत् इतीष्यते। अत्र यलोपे सति अतो लोपो न भवति, आर्धधातुकोपदेशकाले धातोर्यकारान्तत्वात्। 'आर्धधातुकोपदेशे' इत्यत्र आर्धधातुकग्रहणाभावे चिकीर्षितमित्यत्र अल्लोपो न स्यात् सनः उपदेशकाले नकारान्तत्वात्। आर्धधातुकग्रहणे तु न दोषः, अनुबन्धविनिर्मुक्तात् सन्प्रत्ययादेव क्तप्रत्ययस्य आर्धधातुकस्योत्पत्तेः। 'आर्धधातुके परे' इति किम् ? कथयति। चुरादाव-

---

कोपदेशकाले यददन्तमित्यनुपदं वक्ष्यमाणं न सगच्छेतेति भावः। अन्ये तु 'गुपू रक्षणे' इत्यस्मात् क्तिनि पश्चादाय्प्रत्यये गोपायतिरित्यनिष्टं प्रसज्येत, विवक्षायामित्युक्ते तु आय्प्रत्यये कृते क्तिनं बाधित्वा 'अप्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये टापि च गोपाया धूपायेति सिध्यतीत्याहुः। कास्प्रत्यया। अमन्त्रेति किम्, कृष्णो नोनाव। अच्छन्दसीति तु नोक्तम्। मन्त्रभिन्ने छन्दसि आम इष्टत्वात्। यथा 'पुत्रमामन्त्रयामास', प्रत्ययान्तत्वादाम्। 'अथ ह शुनःशेप ईशाचक्रे', 'इजादेश्च—' इत्याम्। इह चुलुम्पचकामूदरिद्रादिभ्य आमोऽप्राप्तौ 'कास्यनेकाच—' इति वार्तिकमारभ्यते। प्रत्ययग्रहणमपनीयेति। अन्यथा अः इवाचरति अति। अस्य लिटि औ अतुरित्यादि वक्ष्यमाणं न सिध्येदिति भावः। अन्ये तु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनुक्त्या प्रत्ययान्तादेकाचोऽप्याम् भवत्येव। अः इवाचरति इत्याचारे क्विपि लिटि आचकार आचक्रतुरित्यादीत्याहुः। अतो लोपः। 'अनुदात्तोपदेश—' इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्तते, तदाह आर्धधातुकोपदेशेत्यादि। उपदेशे इति किम्, अय पय गतौ।

---

१ 'पय' इति तत्त्वबोधिन्याम्।

लोप स्यादार्धधातुके परे। गोपायाचकार, गोपायाबभूव, गोपायामास। जुगोप जुगुपतु। ऊदित्त्वाद्वेट्। जुगोपिथ, जुगोप्थ। गोपायिता, गोपिता, गोप्ता। गोपाय्यात्, गुप्यात्। अगोपायीत्, अगोपीत्, अगौप्सीत्। धूप ३९६ सतापे। धूपायति। धूपायाचकार, दुधूप। धूपायितासि, धूपितासि। जप ३९७ जल्प ३९८ व्यक्ताया वाचि। जप मानसे च। चप ३९९ सान्त्वने। षप ४०० समवाये। समवाय सबन्ध सम्यगवबोधो वा। सपति। रप ४०१ लप ४०२ व्यक्ताया वाचि। चुप ४०३ मन्दाया गतौ। चोपति। चुचोप। चोपिता। तुप ४०४ तुम्प ४०५ त्रुप ४०६ त्रुम्प ४०७ तुफ ४०८ तुम्फ ४०९ त्रुफ ४१० त्रुम्फ ४११ हिंसार्था। तापति। तुतोप। तुम्पति। तुतुम्प। तुतुम्पतु। सयोगात्परस्य लिट कित्त्वाभावान्नलोपो न। 'किदाशिषि' (सू २२१६) इति कित्त्वान्नलोप। तुप्यात्। 'प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि' इति पारस्करादिगणे

दन्तोऽयम्। अत्र उपधावृद्धिर्न भवति, 'अच परस्मिन्–' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्। आर्धधातुके पर इत्यनुक्तौ तु अल्लोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्व न स्यात्। तथा च प्रकृते गोपाय आमिति स्थिते अतो लोपे गोपायामिति सिध्यति। यद्यपि सवर्णदीर्घेणाप्येतत्सिद्धम्, तथापि न्याय्यत्वादतो लोप उपन्यस्त। आयप्रत्ययाभावपक्षे आह **जुगोपेति**। पित्त्वेन कित्त्वाभावाल्लघूपधगुण। **जुगुपतुरिति**। कित्त्वान्न गुण। **ऊदित्त्वाद्वेडिति**। थलादाविति शेष। जुगुपिव, जुगुप्व। जुगुपिम, जुगुप्म। क्रादिनियमस्तु नव्प्राप्तस्यैवाभावस्य, नतु विभाषादिलभ्यस्येति षिधू शास्त्र इत्यत्रोक्तम्। **गोपायितेति**। लुटि आयप्रत्ययपक्षे नित्यमिट्। आयप्रत्ययाभावपक्षे इड्विकल्प। ऊदित्त्वस्य केवले चरितार्थत्वात्, तदाह **गोपिता, गोप्तेति**। गोपायिष्यति, गोपिष्यति, गोप्स्यति। गोपायतु। अगोपायत्। गोपायेत्। आशीर्लिङि आयप्रत्ययपक्षे अतो लोपे रूपमाह **गोपाय्यादिति**। आयप्रत्ययाभावे आह **गुप्यादिति**। लुङि **अगोपायीदिति**। आयप्रत्ययाभावपक्षे इटि रूपमाह **अगोपायीदिति**। 'इट ईटि' इति सिज्लोप। 'नेटि' इति हलन्तलक्षणवृद्धेर्निषेध। इडभावे तु इट परत्वाभावात् न सिज्लोप इत्याह **अगोप्सीदिति**। 'वदव्रज—' इति वृद्धि। अगोपायिष्यत्, अगोपिष्यत्, अगोप्स्यत्। **धूप सताप इति**। 'गुपूधूप–' इत्याय। आर्धधातुके तद्विकल्प **षप समवाय इति**। षोपदेशोऽयम्। **चुप मन्दायामिति**। चवर्गप्रथमादिरयम्। चवर्गद्वितीयादिस्त्वनिट्क। **तुप तुम्पेति**। अष्टावप्युदुपधा तृतीयचतुर्थौ सप्तमाष्टमौ च रेफवान्त इति मूले स्पष्टीभविष्यति। तुतुम्पतुरित्यत्र नलोपमाशङ्क्याह **संयोगादिति**। आशीर्लिङि विशेषमाह **किदाशिषीति**। **प्रात्तुम्पताविति**।

आभ्या क्विपि 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोप पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकाद् 'लोपो व्या–' इति यलोपे 'अतो लोप' इति लोपो माभूत्। अत्, पत्। इह 'ह्रस्वस्य पिति–' इति तुक्। आर्धधातुके पर इति किम्, कथयति। वृद्धौ कर्तव्याया 'अच परस्मिन्–' इति स्थानिवत्त्व यथा स्यात्। **गोपायामिति**। ननु इह आयप्रत्ययस्यादन्ततामाश्रित्य

पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति गौ । श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न, प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफा । अन्ये सरेफा । आद्याश्चत्वार प्रथमान्ता ततो द्वितीयान्ता । अष्टावप्युकारवन्त । पर्प ४१२ रफ ४१३ रफि ४१५ पर्ब ४१६ लर्ब ४१७ बर्ब ४१८ मर्ब ४१९ कर्ब ४२० खर्ब ४२१ गर्ब ४२२ शर्ब ४२३ षर्ब ४२४ चर्ब ४२५ गतौ । आद्य प्रथमान्त । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ता । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधा । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्बति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति । कुबि ४२६ आच्छादने । कुम्बति । लुबि ४२७ तुबि ४२८ अर्दने । लुम्बति । तुम्बति । चुबि ४२९ वक्त्रसयोगे । चुम्बति । षृभु ४३० षृम्भु ४३१ हिंसार्थौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति ससृम्भ । सृभ्यात् । षिभु षिभि इत्येके । सेभति । सिम्भति । शुभ ४३२ शुम्भ ४३३ भाषणे । भासने इत्येके । हिंसायाम् इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ता । तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश । घिणि ४३४ घुणि ४३५ घृणि ४३६ ग्रहणे । नुम् । ष्टुत्वम् । घिण्णते । जिघिण्णे । घुण्णते । जुघुण्णे । घृण्णते । जघृण्णे । घुण ४३७ घूर्ण ४३८ भ्रमणे । घोणते । घूर्णते । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ । पण ४३९ व्यवहारे स्तुतौ च । पन ४४० च । स्तुतावित्येव सबध्यते पृथङ् निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्यय ।

श्तिपा निर्देशोऽयम् । प्रात् तुम्पधातौ परे सुट् स्याद् गवि कर्तरि सतीत्यर्थं । तुम्पधातो सुड् आद्यवयव । सुड्विधावस्मिन् तुम्पताविति श्तिपा निर्देशस्य प्रयोजनमाह **श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि नेति** । श्तिपा शपाऽनुबन्धेनेत्युक्तेरिति भाव । **षृभु षृम्भु इति** । ऋदुपधौ षोपदेशौ । **सृभ्यादिति** । आशीर्लिङि अनिदित्त्वान्नलोप । **षिभु षिभि इत्येक इति** । आद्य इदुपधो द्वितीय इदित् । **शुभ शुम्भेति** । द्वितीयस्य आशीर्लिङि अनिदित्त्वान्नलोप । इति गुपू इत्यादय पवर्गीयान्ता परस्मैपदिनो गता ।

कम्यन्ता इति । कमु कान्तौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थ । **घुण घूर्णेति** । द्वितीयस्य दीर्घपाठ स्पष्टार्थं, 'उपधाया च' इत्येव दीर्घसिद्धे । केचित्तु घुर्णेति ह्रस्वमेव पठन्ति । **स्तुतावित्येवेति** । न तु व्यवहार इत्येवकारार्थं । **पृथङ्निर्देशादिति** । अन्यथा पण पन व्यवहारे स्तुतौ चेत्येव निर्दिशेदिति भाव । यद्यपि पृथङ्निर्देशो यथासख्यनिवृत्त्यर्थं इत्यपि वक्तु शक्यम्, तथापि सप्रदायानुरोधादेवमुक्तम् । **पनिसाहचर्यादिति** । पनधातु स्तुतावेव वर्तते तत्साहचर्याद् 'गुपूधूप-

---

लोपकरणे फलाभावादुच्चारणार्थं एव तत्राकारोऽस्त्विति चेत् । अत्राहु'—'गोपायत न.' इत्यत्र गोपायशब्दस्य धातुत्वाद् धातोरन्त उदात्तो भवति । तत शबकारेणैकादेशेऽपि 'एकादेश उदात्तेन–' इत्युदात्त एव, तकाराकारस्तु 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात्' इत्यनुदात्त । ततश्च । 'उदात्तादनुदात्तस्य–' इति स्वरितो भवति । 'स्वरितात्संहितायाम-

व्यवहारे तु पणते, पेणे, पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायाचकार, पेणे । पणायितासि, पणितासे । पणाय्यात्, पणिषीष्ट । पनायति । पनायाचकार, पेने । भाम ४७१ क्रोधे । भामते । बभामे । क्षमूष् ४४२ सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे, चक्षसे । चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे । २३०९ **म्वोश्च** । (८-२-६५) मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेश स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे, चक्षण्महे । क्षमिष्यते, क्षस्यते । क्षमेत । आशिषि क्षमिषीष्ट, क्षसीष्ट । अक्षमिष्ट, अक्षस्त । कमु ४४३ कान्तौ । कान्तिरिच्छा । २३१० **कमेर्णिङ्** ।

विच्छ–' इत्यत्र पणधातुरपि स्तुत्यर्थक एव गृह्यते, नतु व्यवहारार्थक । अत स्तुतावव पणधातोरायप्रत्यय । न तु व्यवहारे इत्यर्थ । क्रेतव्यद्रव्यस्य मूल्यनिर्धारणाय प्रश्नप्रतिवचनात्मको व्यवहार । ननु स्तुतौ पणायतीति रूप वक्ष्यमाणमनुपपन्न पणधातोरनुदात्तेत्त्वेनात्मनेपदापत्ते । न च आयप्रत्ययान्तस्यानुदात्तेत्त्व नेति शङ्क्यम्, पणधातौ श्रुतस्यानुदात्तेत्त्वस्य 'आनर्थक्यात्तदङ्ग–' न्यायेन आयप्रत्ययान्ते अन्वयोपपत्तेरित्यत आह **स्तुताविति** । अनुबन्धस्य अनुदात्तात्मकस्य इत आर्धधातुकविषये कदाचिदायप्रत्ययविनिर्मुक्ते चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तादात्मनेपद नेत्यर्थ । एव च तुल्यन्यायत्वाद् 'एकाच उपदेशे –' इति निषेधोऽपि नेति सूचितम् । **क्षमूष् सहन इति** । 'षिड्भिदादिभ्योऽङ्' [1]इत्यर्थं षित्त्वम् । ऊदित्त्वादिड्विकल्प मत्वाह **चक्षमिषे, चक्षंस इति** । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य क्विझलो —' इति दीर्घस्तु न भवति, क्विसाहचर्येण तिङ्भिन्नस्यैव झलादे तत्र ग्रहणात् । वहि मह्योरिडभावपक्षे विशेषमाह **म्वोश्च** । 'मो नो धातो' इत्यनुवर्तते, तदाह **मान्तस्येति** । **णत्वमिति** । षात्परत्वाद् 'अट्कुप्वाङ्—' इति नकारस्य णत्वमित्यर्थं । **कमु कान्ताविति** । 'उदितो वा' इति क्त्वायाम् इड्विकल्पार्थमुदित्त्वम् । कान्तिशब्दस्य प्रभापरत्वभ्रम वारयति **कान्तिरिच्छेति** । स्वर्गकाम इत्यादौ कमेरिच्छाया प्रयोगबाहुल्यदर्शनादिति भाव । 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इत्यमर । **कमेर्णिङ्** । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे **स्वार्थ इति** । अर्थविशेषानिर्देशादिति भाव । णङावितौ । 'णेरनिटि' इत्यत्र उभयोर्ग्रहणाय अनुबन्धकरणम् । **ङित्त्वात्तङिति** । अनुदात्तेत्त्व तु णिङभावे चकम इत्यादौ चरितार्थमिति भाव । **कामयत इति** । णिङि 'अत उपधाया' इति वृद्धौ कामि इति णिङन्तम् । 'क्ङिति च' इति

नुदात्तानाम्' इति न इत्यस्य एकश्रुति । आयप्रत्ययस्य अनदन्तत्वे नेदमिष्ट सिध्यतीति । **स्तुतावित्येवेति** । भट्टिस्तु व्यवहारेऽपि आय प्रायुङ्क्त । 'न चोपलेभे वणिज पणायाम्, इति । वणिजा व्यवहारमित्यर्थ । 'अ प्रत्ययात्' इति आयप्रत्यान्तादकारप्रत्यये टाप् । **चक्षस इति** । इह 'अनुनासिकस्य क्विझलो —' इत्युपधादीर्घो न कृत, सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति स्थितस्य गतिमुत्प्रेक्षयन्ति । **कमु कान्तौ** । अस्य णिङभावे 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्प । कमित्वा, कान्त्वा । निष्ठाया तु 'यस्य

---

१ 'इत्याद्यर्थम्' इति क ।

(३—१—३०) स्वार्थे । ङित्वात्तङ् । कामयते । २३११ अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु । (६–४–५५) आम् अन्त आलु आय्य इलु इष्णु एषु णेरयादेश स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवाद । कामयाचक्रे । 'आयादय आर्धधातुके वा' (सू २३०५) । चकमे । कामयिता, कमिता । कामयिष्यते, कमिष्यते । २३१२ णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्तरि चङ् । (३—१—४८) ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे । अकाम् इ अ त इति स्थिते । २३१३ णेरनिटि । (६—४—५१) अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोप स्यात् । पर-

निषेधस्तु न, अनिग्लक्षणत्वात् । णिङन्तस्य धातुत्वाद् लडादय । तत्र लटि शपि गुणे अयादेशे कामयत इति रूपम् । कामयेते इत्यादि सुगमम् । लिटि 'कास्यनेकाच –' इत्यामि, 'आम ' इति लिटो लोपे, कामि आम् इति स्थिते, 'सार्वधातुक–' इति गुण बाधित्वा 'णेरनिटि' इति वक्ष्यमाणे णिलोपे प्राप्ते अयामन्त । अय् इति छेद । 'णेरनिटि' इत्यतो णेरित्यनुवर्तते, तदाह णेरयादेश स्यादिति । तथा च कामयामित्यामन्त स्थितम् । तत 'कृञ्चानुप्रयुज्यते–' इत्यनुप्रयोगाल्लिडिति मत्वाह कामयाचक्र इति । णिङ आयादिष्वन्तर्भावाल्लिडादावार्धधातुके तद्विकल्पमुक्त स्मारयति आयादय इति । चकम इति । सेट्कोऽयम् । चकमिषे । चकमिध्वे । चकमिवहे । चकमिमहे । कामयितेति । लुटि णिङ्पक्षे तासि इति वृद्धौ गुणे अयादेशे रूपम् । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट, कमिषीष्ट । अथ णिङन्तात् इत्यस्माल्लुङ तादेशे च्ले सिजादेशे प्राप्ते णिश्रि । णि श्रि द्रु स्रु एषा द्वन्द्व । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णीति तदन्तस्य ग्रहणम् । 'च्लि लुङि' इत्यतो लुङीति, 'च्ले सिच्' इत्यत च्लेरिति चानुवर्तते, तदाह ण्यन्तादित्यादिना । चङावितौ । णेरनिटि । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'अतो लोप ' इत्यस्माद् लोप इत्यनुवर्तते । अनिटीत्यस्य आर्धधातुकविशेषणत्वात् तदादिविधि , तदाह अनिडादाविति । तथा च णिलोपे काम् अ त इति स्थिते परत्वादिति । 'एरनेकाच –' इत्यस्य 'णेरनिटि' इत्यपेक्षया परत्वाण्णिलोप बाधित्वा यणि प्राप्ते सतीत्यर्थ । कृते तु

विभाषा' इति निषेधात्कान्त । अयामन्ता । नामन्तेति सूत्रितेऽपि 'णेरनिटि' इटि वक्ष्यमाणलोपस्य निषेधे गुणायादेशयो सतो कामयाचक्रे इत्यादि रूपाणि सिध्यन्त्येव, तथापि 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्येवमर्थमयादेशवचनम् । प्रस्तनय्य, सङ्गमय्य । नह्यत्र गुणायादेशौ लभ्येते । आम्, कारयामास । अन्त, गण्डयन्तो मण्डयन्त । 'तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च' इत्यौणादिको झच् । 'झोऽन्त ' । 'स्पृहिगृहि—' इत्यालुच् , स्पृहयालु । 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य —' इत्यौणादिक आय्य , 'स्पृहयाय्य ' । 'स्तनिहृषिपुषि–' इत्यौणादिक एव इलुच्, स्तनयित्नु , 'णेश्छन्दसि' इति इष्णुच् , 'वीरुध पारयिष्णव ' । णिश्रिद्रु । च्ले सिचोऽपवाद । णेरनिटि । णेरिति णिङ्णिचोर्ग्रहणम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अनिटीत्यनेनाधिकृतमार्धधातुक इत्येतद्विशेष्यते । 'यस्मिन्विधि –' इति तदादिविधि । 'अतो लोप.' इत्यस्माल्लोप इति चानुवर्तते, तदाह, अनिडादावित्यादि । यणि प्राप्त इति । ननु परत्वादि

त्वाद् 'एरनेकाच —' (सू २७२) इति यणि प्राप्ते । ण्यल्लोपावियङ्यण्गुण-वृद्धिदीर्घेभ्य पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयते पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भाव । वस्तुतस्तु 'अनिटि' इति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषय । तथा चेयडादेरपवाद एवायम् । इयड् अततक्षत् ।

यणि लोपो दुर्लभो णेरभावात् । स्थानिवत्त्वेऽपि यणा बाधितस्य पुनरुन्मेषो दुर्लभ । वस्तुतस्तु स्थानिवत्त्वमेवेह दुर्लभम् । यण्स्थानिनमिकारम् अल्रूप णित्वरूपेणाश्रित्य प्रवर्तमानस्य णिलोपस्याल्विधित्वेन तत्र स्थानिवत्त्वासभवात् । स्पष्टा चेय रीति 'भोभगो–' इति सूत्रभाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे विस्तर । ण्यल्लोपाविति । णिलोप इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्या पूर्वविप्रतिषेधेनेति विवेक । तथा च पूर्वविप्रतिषेधादिह यण बाधित्वा णिलोपो भवतीति स्थितम् । ननु अततक्षत्, आटिटत्, कारणा, कारक, कार्यते इति वक्ष्यमाणेषु वार्तिकोदाहरणेषु क्रमेण इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणामवश्य प्राप्तेर्णिलोपस्य निरवकाशत्वादेव इयडादिबाधकत्वसभवादिद वार्तिक व्यर्थम् । सुधियौ, प्रध्यौ, कर्ता, चिकाय, सूयात् इत्यादौ इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणा सावकाशत्वादित्यत आह णिलोपस्य त्विति । पचधातोर्णिचि उपधावृद्धौ पाचि इति ण्यन्तात् 'स्त्रिया क्तिन्' इति क्तिनि, 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च' इति इण्निषेधे 'णेरनिटि' इति णिलोपे कुत्वे पाक्तिरिति स्थिति । क्तिजन्तमिति पाठे तु 'क्तिच् क्तौ च सज्ञायाम्' इति क्तिच् बोध्य । पाक्तिरिति कस्यचित्सज्ञा । अत्र इयडादीनाम् अप्रसक्तेर्णिलोपस्यापि सावकाशत्व तुल्यम् । तत्र अततक्षदित्यादौ परत्वादियडादिप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं वार्तिकं व्यर्थमेवेत्याह वस्तुतस्त्विति । आर्धधातुकमात्रमिति । कृत्स्नमनिडाद्यार्धधातुकमस्य णिलोपस्य विषय इत्यर्थ । तथा च अततक्षदित्यादौ परानपि इयडादीन् णिलोप- अपवादत्वाद् बाधते, परापेक्षया अपवादस्य प्रबलत्वात् परत्वादियडादीना णिलोपबाधकत्वाभ्युपगमे हि णेरनिटीत्यत्र अनिटीति व्यर्थम् । कारयितेत्यादाविडाद्यार्धधातुके गुणेनैव णिलोपस्य बाधसिद्धे । ततश्च अनिटीति वचनसामर्थ्यादनिडादावार्धधातुके सर्वस्मिन्परे णिलोप इति विज्ञायते । एव च अततक्षदित्यादावियडादिप्रवृत्तियोग्येऽप्यार्धधातुके सर्वत्र णिलोप इत्यस्य निरवकाश-

---

यङ्यणादिविषयो यथासभवमत्र सन्तु नाम, तेषु स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणेन ग्रहणाल्लोपो भविष्यतीति चेत् । नैवं शङ्क्यम्, इयडादेशे ह्यन्त्यलोप प्रसज्येतेति दोष स्यात् । एतच्च 'अतो लोप' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । न चात्र कारणा कारक इत्यादौ गुणवृद्धयो कृतयोरन्तरङ्गत्वादयादेशयो कृतयोरन्त्यस्य लोप प्राप्नोतीति कथमियडादेश एव दोष उक्त इति शङ्क्यम्, 'वार्णादाङ्ग बलीय' इत्ययायौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीति भाष्याशयात् । ण्यल्लोपाविति । णिलोप इयङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्य पूर्वविप्रतिषेधेन, अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यामिति विवेक । णिलोपस्य निरवकाशत्वेन वार्तिकस्योक्तिसंभव , एव नास्तीत्यत आह पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमिति । तत्र 'तितुत्र—' इतीण्निषेधादिति भाव । वचनसामर्थ्यादिति । अय भाव'—

यण् आटिटत्। गुण कारणा। वृद्धि कारक। दीर्घं कार्यते। २३१४ णौ चङ्युपधाया ह्रस्व। (७—४—१) चङ्परे णौ यदङ्ग तस्योपधाया ह्रस्व स्यात्। २३१५ चङि। (६—१—११) चङि परेऽनभ्यासधात्व-

---

त्वादपवादत्वादेव णिलोपेन इयङादिबाधसिद्धेर्वार्तिकमिदं व्यर्थमिति भाव। अपवाद एवा-यमिति। णिलोप इत्यर्थं। अतो लोपस्तु चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धि चिकीर्ष्यादित्यत्र 'अकृत्सा-र्वधातुकयो' इति दीर्घं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाद्भवति। नह्यतो लोपो वृद्धिदीर्घयोरपवाद, गोपायितेत्यादौ वृद्धिदीर्घयोरप्राप्तयोर्लोपस्यारम्भादित्यलम्। इयङिति। उदाहरणसूनच-मिदम्। अततक्षदिति। तक्षधातोर्ण्यन्ताल्लुङस्तिपि इकारलोपे चङि द्वित्वे सयोगपूर्व-कत्वाद् 'एरनेकाच –' इति यणभावे इयङि प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधाद् णिलोपे हलादिशेषे अडा-गम अततक्षदिति रूपम्। यणिति। उदाहरणसूचनम्। आटिटदिति। अटधातोर्ण्यन्ताद् आटि इत्यस्माद् लुङि तिपि इकारलोपे चङि टि इत्यस्य द्वित्वे 'एरनेकाच –' इति यण बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपे आटि वृद्धौ रूपम्। गुण इति। उदाहरणसूचनम्। कारणेति। 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारे कृञ्धातोर्ण्यन्तात् कारि इत्यस्माद् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि अनादेशे 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' इति गुण बाधित्वापूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपे स्त्रीत्वाट्टापि-कारणेति रूपम्। वृद्धिरिति। उदाहरणसूचनम्। कारक इति। कृञ्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्यस्माण्ण्वुलि अकादेशे वृद्धि बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपे रूपम्। दीर्घ इति। उदाह-रणसूचनम्। कार्यत इति। कृञ्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्यस्मात् कर्मणि लटि यकि 'अकृत्सार्व-धातुकयो' इति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोप। तथा च प्रकृते काम् इ अ त इत्यत्र 'एरनेकाच –' इति यण बाधित्वा णिलोपे काम् अ त इति स्थितम्। णौ चङि। अङ्गाधिकारादाह यदङ्गमिति। 'उपधाया' किम्? अचकाङ्क्षत्। 'चङि' किम्? कार-यति। 'णौ' किम्? 'चङ्युपधाया' ह्रस्व इत्युच्यमाने अदीदपदित्यत्र दाधातो ण्यन्ताद् लुङि चङि दा इ अ त् इति स्थिते आकारस्य ह्रस्वे सति पुग् न स्यात्। णावित्युक्तौ तु आकारस्य णौ परत उपधात्वाभावान्न ह्रस्व। 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधस्तु न शङ्क्य, द्वित्वनिमित्तचङ उपधया व्यवहितत्वात्। तथा च प्रकृते कम् अ त इति स्थितम्। चङि। 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति चाधिकृतम्। 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' सूत्र लटि इति वर्जमनुवर्तते, तदाह चङि पर इत्यादिना। तथा च कम् इत्यस्य द्वित्वे हलादि-

---

णेरित्येतावति सूत्रे कृतेऽप्यार्धधातुक इत्यनुवृत्त्या आर्धधातुके परतो वर्तमानो णिलोप इयङ्यणादिभिर्बाधित सन् परिशेषात् क्तिच्येव स्यादित्यनिटीत्यस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत, तथा चानिडाद्यार्धधातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु क्तिजन्तमेवेति। अयमिति। णिलोप इत्यर्थं अल्लोपाशे तु वचनमपेक्षितमेव। तेन चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धि चिकीर्ष्यादित्यत्र 'अकृत्सार्व–' इति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन 'अतो लोप लोपो भवतीत्याहु। णौ चङ्युपधाया ह्रस्व। उपधाया किम्, अचकाङ्

वयस्यैकाच प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य। **२३१६ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे।** (७—४—९३) चङ्परे इति बहुव्रीहिः। [1]अन्यपदार्थो णि। स च 'अङ्गस्य' इति च द्वयमप्यावर्तते। अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत्, तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति। अथवा अङ्गस्य इति नावर्तते। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत्। **२३१७ सन्यतः।** (७—४—७९) अभ्यास-

शेषे कम् अ त इति स्थितम्। **सन्वल्लघुनि।** अनग्लोप इति च्छेदः। **बहुव्रीहिरिति।** चङ् परो यस्मादिति विग्रह इति भावः। कर्मधारयमाश्रित्य चङि परे इति नार्थः, परग्रहणवैयर्थ्यात्। ननु बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवृत्तौ चङ्परके लघुनि परे अभ्यासः सन्वदित्यर्थो लभ्यते। तथा सति अण्यन्तेभ्यो णिश्रिद्रुस्रुभ्यश्चङि द्वित्वे अशिश्रियत् अदुद्रुवत् असुस्रुवदित्यत्रापि सन्वत्त्वं स्यात्। ततश्च 'दीर्घो लघोः' इति सन्वद्भावविषये अभ्यासस्य वक्ष्यमाणो दीर्घः स्यादित्यत आह **अन्यपदार्थो णिरिति।** तथा च चङ्परे णौ इति लभ्यते। अशिश्रियदित्यादौ च णेरभावाद् न सन्वत्त्वमिति भावः। **स चाङ्गस्येति चेति।** बहुव्रीहिगम्यो णिः 'अङ्गस्य' इत्यनुवृत्तं चेत्यर्थः। तत्र णावित्यावृत्तौ एकं लघुनीत्यत्रान्वेति। तथा च चङ् परे णौ यल्लघु तस्मिन्परत इति लभ्यते। द्वितीयं तु अनग्लोपे इत्यत्रान्वेति। तथा च णौ परतो यः अग्लोपः तस्याभावे सतीति लभ्यते। अङ्गस्येत्यावृत्तौ एकं चङ् परे इत्यत्रान्वेति। निमित्तनिमित्तिभावे षष्ठी। तथा च अङ्गसंज्ञानिमित्तभूते चङ् परके वर्णे परे इति लभ्यते। चङ् परकश्च वर्णः अर्थाद् णेरिकार एव। न श्रिद्रुस्रुवामन्त्यवर्णः, तस्य अप्रत्ययत्वेन अङ्गसंज्ञाप्रापकत्वाभावात्। एतदर्थमेव अङ्गस्येत्यस्य निमित्तषष्ठ्यन्तताम् आश्रित्य चङ् परं इत्यनेनान्वयोऽभ्युपगतः। चङ् परं इत्येतावतैव तु णाविति न लभ्यते, श्रिद्रुस्रुषु व्यभिचारात्। द्वितीयं त्वङ्गस्येत्येतत् अभ्यासस्येत्यनुवृत्तेन अन्वेति। सन्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः तदाह। **अङ्गसंज्ञानिमित्तमित्यादिना। अथवेति।** अस्मिन्व्याख्याने चङ् परे इत्येतद् अङ्गस्येत्यत्रान्वेति, न तु लघुनि। अङ्गस्य च प्रत्ययनिमित्तत्वादेव णेरन्यपदार्थस्य लाभः। लघुनीति तु अभ्यासस्येत्यत्रैवान्वेति तदाह **चङ्परे णौ यदङ्गमित्यादिना प्राग्वदिति।** सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपे असतीत्यर्थः। अत्र प्रथमपक्ष एव भाष्यसंमतः, अजजागरदित्यत्र चङ् परे णौ यल्लघु तदभ्यासव्यवहितमिति न सन्वत्त्वमिति भाष्योक्तेः। एवं च प्रथमपक्षे उन्देर्ण्यन्ताच्चङि द्वित्वे उन्दिदि अ त् इत्यत्र अभ्यासोत्तरखण्डे चङ् परे णौ लघोर-

सन्वल्लघुनि। चङ् परं इत्येतावतैव णिरिति न लभ्यते, श्रिद्रुस्रुवामपि चङ् परत्वादत आह **अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति। अङ्गस्याभ्यास इति।** अङ्गस्य ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यास इत्यर्थः। **अङ्गस्येति नावर्तत इति।** अस्मिंस्तु व्याख्याने चङ् परे इत्येतावतैव णिरिति लभ्यते, श्रिद्रुस्रुषु परेषु अङ्गत्वासम्भवादत आचष्टे **चङ्परे णौ यदङ्गमिति।** चङ् परे इत्यस्यैव व्याख्यानं णाविति ज्ञेयम्। अनग्लोपे

१ वाक्यमिदं प्रायोऽन्यत्रनोपलभ्यते।

स्यात् इकारः स्यात्सनि। २३१८ दीर्घो लघोः (७—४—९४) अभ्यासस्य लघोर्दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये। अचीकमत। णिङभावपक्षे तु 'कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्यः'। णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ। अचकमत।

भावेनाभ्यासस्य तथाविधलघुपरकत्वविरहात् सन्वत्त्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः। द्वितीयपक्षे तु चङ्परे णौ यदङ्गम् उन्दिद् इत्येतत् तदीयोऽभ्यासश्चङमादाय लुप्तं णिमादाय वा लघुपर इति सन्वत्त्वसत्त्वादभ्यासदीर्घ इति भेदः। एवं च प्रकृते ककम् अ त इत्यत्र व्याख्याद्वयेऽपि सन्वत्त्वं स्थितम्। सन्यतः। सनि अत इति च्छेदः। 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। 'भृञामित्' इत्यस्माद् इदिति, तदाह अभ्यासस्येति। किकम् अ त इति स्थितम्। दीर्घो लघोः। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तदाह अभ्यासस्य लघोर्दीर्घ इति। अभ्यासावयवस्य लघोरित्यर्थः। 'सन्वल्लघुनि चङ्परे—' इति सूत्रं सन्वच्छब्दवर्जमनुवर्तते। तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयम्। तथा च फलितमाह सन्वद्भावविषय इति। 'सन्यतः' इत्यत्र तपरत्वं स्पष्टार्थमिति दीर्घोऽकितः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तथा च कि कम् अ तेत्यत्र अभ्यासेकारस्य दीर्घे अभ्यासचुत्वं अडागमे परिनिष्ठितं रूपमाह अचीकमतेति। अत्र लघोर्णिपरत्वं येन नाव्यवधानन्यायाद्बोध्यम्। णिङभावपक्षे त्विति। 'अयादय आर्धधातुके वा' इति णङो वैकल्पिकत्वादिति भावः। कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्य इति। अण्यन्तत्वादप्राप्तौ वचनम्। णेरभावादिति। णिङभावपक्षे कमिधातोरनुदात्तेत्त्वात्तङि प्रथम-

---

किम्, अचकथत्। सन्यतः। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽभ्यासस्येति 'भृञामित्' इत्यत इद्ग्रहणं चानुवर्तते, तदाह अभ्यासस्येत्यादि। तपरकरणं किम्, पापच्यते सन्। पापचिषते। न च सनि योऽभ्यासः सन्निमित्त इति विज्ञानात्तपरकरणाभावेऽपि नोक्तातिप्रसङ्गः अभ्यासस्येह यङ्निमित्तत्वादिति वाच्यम्, तादृशविवक्षायामधीषिषति प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः न हि कार्यो निमित्तत्वेनाश्रीयते। यद्याश्रीयेत तर्हि 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधेन रिस्शब्दस्य द्वित्वाप्रवृत्तावरिरिषतीत्यादि न सिध्येत्। नन्वेवं पिपक्षतीत्यादावव्याप्तिः। अभ्यासस्य सन्परत्वाभावात्। न च 'येन नाव्यधान—' न्यायेन सन्प्रवृत्त्या व्यवहितेऽप्यभ्यासस्येत्वं स्यादेवेति वाच्यम्, प्रतीषिषतीत्यादावभ्यासस्याव्यवहितसन्परत्वसंभवादुक्तन्यायस्याप्रवृत्तिरिति चेत्। अत्राहुः—सना धातुमाक्षिप्य सनि सति यो धातुः सन्नन्तस्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्यानान्नोक्तदोषः। न च सनि परे अभ्यासस्येति यथाश्रुतं परित्यज्योक्तव्याख्याने किं मानमिति वाच्यम्, तपरकरणस्यैव तत्र मानत्वात्। किं च अकारग्रहणमपि तत्र मानम्। अन्यथा सन इत्येव ब्रूयात्। तावताप्यधीषिषति प्रतीषिषतीत्यादावित्वप्रवृत्तिसिद्धेरिति। दीर्घो लघोः। लघोरभ्यासस्येति। ननु अज्झल्समुदायस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञा दुर्लभा 'ह्रस्वं लघु' इति सूत्रितत्वात्। नैष दोषः। इमे हि न समानाधिकरणे षष्ठ्यौ किं तु व्यधिकरणे, तथा चाभ्यासावयवस्य लघोर्दीर्घ इत्यर्थः। 'लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सर्वमिहानुवर्तते। तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयम्, तदाह सन्वद्भावविषय

सञ्ज्ञाया कार्यकालत्वादङ्ग यत्र द्विरुच्यते ।
तत्रैव दीर्घं सन्वच्च नानेकाक्ष्विति माधव ॥ १ ॥
चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्ग द्विरुच्यते ।

पुरुषैकवचने च्लेश्चडि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे अडागमे अचकमतेति रूप वक्ष्यते । तत्र णेरभावाद् 'दीर्घो लघो' इत्यभ्यासलघोर्दीर्घो न भवति, तत्र लघुनि चङ्परेऽनग्लोप इत्यनुवर्त्य चङ्परे णावेव तद्विधानोक्ते । अत एव सन्वत्त्वाभावात् 'सन्यत' इत्यभ्यासाकारस्य इत्व च न भवतीत्यर्थ । 'दीर्घो लघो' इति दीर्घविधौ सन्वत्त्व न निमित्तम् । किंतु लघुनि चङ्पर इत्यस्य तत्रानुवृत्त्या सन्वद्भावविषये तत्प्रवृत्ति । अतो दीर्घसन्वद्भावाविति पृथगुक्ति ।

अथ पञ्चभि श्लोकै सन्वद्भावसूत्र 'दीर्घो लघो' इति सूत्र च विशदयति **सञ्ज्ञाया इत्यादिना** । अस्मिन् शास्त्रे कार्यकाल संज्ञापरिभाषमित्येक पक्ष । कार्यकालमित्यस्य कार्यप्रदेशकमित्यर्थ । अस्मिन्पक्षे तत्तत्कार्यविधिप्रदेशेषु सञ्ज्ञाशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च उपस्थिति । यथोद्देश सञ्ज्ञापरिभाषमिति पक्षान्तरम् । उद्देशा सञ्ज्ञापरिभाषाशास्त्राम्नात-प्रदेशा, तान् अनतिक्रम्य यथोद्देशम् सञ्ज्ञाशास्त्र परिभाषाशास्त्र च स्वदेशे स्थितमेव तत्तद्वि-ध्यपेक्षित स्व स्वमर्थ समर्पयतीति यावत् । अस्मिन्पक्षे कार्यप्रदेशेषु सञ्ज्ञापरिभाषाभ्या तदर्थ-स्यैवोपस्थिति, न तु सञ्ज्ञापरिभाषाशास्त्रयोरिति स्थिति । 'सन्वल्लघुनि–' इति सूत्रे 'दीर्घो लघो' इति सूत्रे च अङ्गस्येति अभ्यास्येति चानुवृत्तम् । तत्र कार्यकालपक्षे 'पूर्वोऽभ्यास' इति सूत्र सनिहितम् । ततश्च अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे तयो पूर्व अभ्याससञ्ज्ञ स सन्वद्भवतीति

इति । हलादेरिति प्राचोक्तमिहापेक्षित निष्प्रमाणत्वात् । न हि मुनित्रयोक्ति विना हलादेरिति व्याख्यातुमुचितम । न चैवमौन्दिदत् । आट्टिटदित्यादो दीर्घ स्यादिति शङ्क्यम्, अङ्गलघ्वोरु-भयोरपि णिचं प्रति विशेष्यत्वे दीघस्य तत्राप्राप्ते । चङ्परे हि यदङ्गम् उन्द इति न तदीयो-ऽभ्यासो न वा चङ्परणिच्पर यल्लघु तत्पर । एतेन आट्टिटदित्यादिभाष्योदाहरणमेव 'हलादे' इति व्याख्याने प्रमाणमिति केषाचिदुत्प्रेक्षापि प्रागुक्ता । दीर्घाप्राप्त्यैवोदाहरणासौष्ठवस्योक्त-त्वात् । लघो किम्, 'क्षणु हिंसायाम्' अचिक्षणत । शास्त्रेऽस्मिन् 'कार्यकाल सञ्ज्ञापरिभाषम्' 'यथोद्देश संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षद्वयमप्यस्ति जातिव्यक्तिपक्षवत् तथा च 'पूर्वोऽभ्यास' इत्यस्य 'सन्वल्लघुनि–' इत्यादिना सह पक्षद्वयेऽपि एकवाक्यता पमानैव, तथापि कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता, यथोद्देशपक्षे तु वाक्यैकवाक्यतेत्यस्ति विशेष । तत्रेदानी कार्यकाल-पक्षपाति माधवमत यावद्व्याचष्टे **संज्ञाया इत्यादिना** श्लोकद्वयेन । **अङ्गं यत्रेति** । अय भाव —'सन्वल्लघुनि–' 'दीर्घो लघो' इति सूत्रद्वये अङ्गस्येत्यनुवर्तते, अभ्या-सस्येति च । तेनाङ्गस्य ये द्वे तयो पूर्वोऽभ्याससञ्ज्ञकस्तस्येति फलितम् । द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याह्नियते, तच्च कृदन्तम्, तद्योगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी । तेन यत्राङ्गं द्विरुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दोर्घसन्वद्भावौ स्त इति अचीकरत् । अपीपचत् । युक्त चैतत् । अङ्गस्येति षष्ठ्या कारकविभक्तित्वसम्भवे तदुपेक्ष्य शेषषष्ठी

किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाक्ष्विद द्वयम् ॥ २ ॥
वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥

फलितम् । तत्र कृदन्तोच्चारणशब्दयोगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी, न त्ववयवषष्ठी, कारकषष्ठ्या बलवत्त्वात् । अङ्गं च प्रत्यये परतः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम्, न तु तदेकदेशः । ततश्च कृत्स्नमङ्गं यत्र द्विरुच्यते न तु तदेकदेशमात्रं तत्रैव 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः 'सन्वल्लघुनि—' इति सन्वद्भावश्च भवति । एवं च अङ्गस्य एकाच्कत्वे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः, तत्र कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्तेः । अनेकाच्केषु तु अङ्गेषु न तयोः प्रवृत्तिः, तत्र एकस्यैव एकाचः अङ्गैकदेशस्य द्विरुक्तेरिति माधवो मन्यत इति प्रथमश्लोकस्यार्थः । नानेकाक्ष्वित्युक्तं विशदयति **चकास्तीति श्लोकेन** । 'चकासृ दीप्तौ' । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि 'अर्थवेदयोः—' इति प्रकृतेरापुगागमे अर्थापिधातुः । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' एते त्रयः अनेकाच्का धातवः । आदिना 'जागृ निद्राक्षये' इत्यादिसंग्रहः । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्चङि अङ्गं कृत्स्नं न द्विरुच्यते, किंतु अङ्गस्य कश्चिदेकाजवयव एव द्विरुच्यते । तस्मात् अनेकाच्केषु कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात् एकाच्केष्वेवाङ्गेषु 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घ, 'सन्वल्लघुनि—' इति सन्वद्भावश्चेत्येतद्द्वयं भवति, नत्वनेकाच्काङ्गेष्वित्यर्थः । नन्वेवं सति दिदरिद्रासति इत्यादौ 'हलादिः शेषः' इत्याद्यभ्यासकार्यमनेकाच्केष्वङ्गेषु न स्यात् कृत्स्नाङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात् । किंच अजजागरदित्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्य णिपरकलघोर्गकाराकारस्य जा इत्यनेन व्यवहितत्वादभ्यासस्य न सन्वत्त्वमिति समाहितं भाष्ये । तदेतद् अनेकाच्काङ्गेषु सन्वत्त्वस्याप्रवृत्तौ विरुध्यते, कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावादेव तत्र सन्वत्त्वस्याप्राप्तौ तच्छङ्काया एवानुन्मेषादित्यस्वारस्याद्यथोद्देशपक्षमालम्ब्याह **वस्तुत इति** । अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । अङ्गावयवस्याभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च ऊर्णुङि ण्यन्ते चङि नु इत्येकदेशस्य द्वित्वेऽपि और्णूनुवदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासलघुर्दीर्घोभवति । सन्वत्त्वं तु प्रयोजनाभावादुपेक्षितम्, अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्यतः' इत्यस्यासंभवात् । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि प्रकृतेरापुकि अर्थापिधातोश्चङि णिलापे उपधाह्रस्वे थप इत्यस्य द्वित्वेऽपि आर्तीथपत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । **नाङ्गं द्विरुच्यत इति** । एवं च, अचचकासत् । आर्तथपत्, और्णुनवत्, इत्येव भवतीति भावः । **अवयवः कश्चिदिति** । हलादेः प्रथमावयवो द्विरुच्यते अजादेस्तु द्वितीयावयव इत्यर्थः । अङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ विधीयमानौ एकाक्ष्वेवेति च फलितम् । किं च अस्मिन्पक्षे एकाचः इत्यङ्गस्य विशेषणं शब्दतोऽपि सुलभम्, 'एकाचो द्वे—' इत्यधिकारादित्याशयेनाह **तस्मादेकाक्ष्विति** । स्यादेतत्—उक्तरीत्या ह्रस्वहलादिशेषचुत्वादीन्यपि अनेकाक्षु न स्युः । न चेष्टापत्तिः, दिद्रासति, दिदरिद्रासति, जिगणयिषतीत्यादिलक्ष्यस्य सर्वसंमतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत इति चेत्, तर्हि इहापि स एवोचितः । अर्थाधिकारपक्षस्यैवाभ्यर्हितत्वात्, वृत्त्यादिषु स्वीकृतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह **वस्तुत इति** । **ऊर्णौ दीर्घ इति** । स्यादित्यपकृष्यते ।

चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।
णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥
इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

दित्यत्र सन्वद्भावात् 'सन्यत' इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयं भवतीति जानीम इति तृतीयश्लोकार्थः । अङ्गस्यावयव इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषमाह **चकास्तौ त्विति।** अवस्था वस्तुस्थितिः । व्यवस्थया पक्षद्वयेनेति यावत् । चङ्परे इत्यनेन अन्यपदार्थलब्धस्य णावित्यस्य सन्निहितं लघुनीत्येतद् विशेष्यम् । तथा च चङ्परे णौ यल्लघु इति प्रथमव्याख्यानं फलितम् । अङ्गमेव वा णेर्विशेष्यम् । तथा च चङ्परे णौ यदङ्गमिति द्वितीयं व्याख्यानं फलितम् । इति व्यवस्थया पक्षद्वयेन सन्वत्त्वं दीर्घश्चेत्युभयमिदं चकासृधातो ण्यन्ते चङि णिलोपे द्वित्वे अचचकासत् इत्यत्र न स्यात्, स्याच्चेत्यन्वयः । तत्र चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने सति नैव उभयं स्यात् । चङ्परस्य णेः कास् इत्यनेन व्यवहितत्वात् । अचीकमतेत्यादौ त्वेकव्यवधानं येन नाव्यवधानन्यायात्सोढव्यमेव । चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु अचीचकासदित्यत्र उभयं स्यादेव, अङ्गस्य णिपरकत्वसत्त्वादिति बोध्यम् । ननु चङ्परे णौ यल्लघ्विति, चङ्परे णौ यदङ्गमिति च व्याख्याभेदे किं प्रमाणमित्यत आह **इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनादिति** । आदर्तव्यतेति शेषः । ननु णौ इत्यस्यावृत्तिमभ्युपगम्य अग्लोपेऽपि तदन्वयः किमर्थं इत्यत आह **णेरग्लोपेऽपीति । अगितामिति ।** क्रमु कान्ता-

और्णुनवत् । इह सन्वद्भावस्तु नोपयुज्यते,णौ कृतस्यादेशस्य स्थानिवद्भावेन निषेधेन वा नुशब्दस्य द्वित्वे सति अभ्यासे अवर्णाभावादिति भावः । **अर्थापयताविति।** अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिच्यापुगागमे ततश्च च्लेश्चङि दीर्घस्य'सन्यत'इतीत्वस्य च प्रवृत्तौ आर्तीथपदित्येव भवतीति भावः । अर्थ उपयाच्ञायामित्यस्य तु चङ्परे णौ आर्तथतेति भवति,न तु तत्र दीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्तिरिति चुरादिषु स्फुटीभविष्यति । **उभयमिति ।** दीर्घः सन्वच्चेत्येतद्द्वयमित्यर्थः । **न स्यात्स्याच्च व्यवस्थयेति ।** चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने न स्यात् । चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु स्यात् । एवं च अचचकासत् अचीचकासदिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः । ननु यथा चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने 'येन नाव्यवधान–' न्यायेन अपीपचदित्यादावत्रोभयं भवति न त्वनेकव्यवाये । अचचकासदित्यादौ, तथा न्यायसाम्येन लघुनि योऽभ्यास इत्यत्राप्येकेनैव व्यवायस्य स्वीकार्यत्वादचिक्षणदित्यादौ 'सन्यत' इतीत्वं न स्यादिति चेत् । अत्राहुः—'अत्स्मृदृत्वर–' इतीत्वापवादेन अत्ववचनेन तुल्यजातीयापेक्षेण संयोगस्य व्यवधानेऽपीत्वस्य ज्ञापितत्वान्नोक्तदोषः । अतएव 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रे लघोरिति सार्थकम् । माधवोऽपि जागृधाताविथमेवाह । एवं च वदन् यथोद्देशपक्षमेवाशिश्रियत् । तथाच ऊर्णुधातौ यत्तेनोक्तमौर्णुनवदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थात् । अत्र त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्येत्यादि । तत्र तस्याप्याग्रहो नास्तीति गम्यते । अतएव चकास्तावचो-

णेरग्लोपेऽपि सबन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिन । अण ४४४ रण ४४५ वण ४४६ भण ४४७ मण ४४८ कण ४४९ क्वण ४५० व्रण ४५१ भ्रण ४५२ ध्वण ४५३ शब्दार्था । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतु । ववणिथ । घणिरपि कैश्चित्पठ्यते । घणति । ओणृ ४५४ अपनयने । ओणति । ओणाचकार । शोणृ ४५५ वर्णगत्यो । शोणति । शुशोण । श्रोणृ ४५६ सघाते । श्रोणति । श्लोणृ ४५७ च । शोणादय-स्त्रयोऽमी तालव्योष्मादय । पैणृ ४५८ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । प्रैणृ इति क्वचित्पठ्यते । पिप्रैण । ध्रण ४५९ शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्' (सू २३५) इति णत्वम् । ध्रणति । णोपदेशफल यङ्लुकि । दन्ध्रन्ति । बण इत्यपि केचित् । बेणतु । बेणिथ । कनी[1] ४६० दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान । ष्टन ४६१ वन

वित्यादीनामपीत्यर्थ । सिद्धय इति । दीर्घसन्वत्त्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थ । अन्यथा कमुप्रभृतीनामु-काराद्यनुबन्धलोपमादाय अग्लोपित्वाद् दीर्घसन्वद्भावौ न स्यातामित्यर्थ । इति घिणिप्रभृतय क्रम्यन्ता दश गता ।

क्रम्यन्ता इति । 'क्रमु पादविक्षेपे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थ । अनुनासि-कान्ता इति शेष । अण रणेति । इत प्रभृति कन दीप्तावित्यत प्राग् मूर्धन्यान्ता । ओणृ इति । ऋदित्त्व 'नाग्लोपि–' इति निषेधार्थम् । ध्रण शब्द इति । अदु-पधोऽयम् । उपदेश इति । धातूपदेशे नकारान्तोऽयम् । अकारस्य उच्चारणार्थस्य निवृत्तौ तवर्गपञ्चमान्त इत्यर्थ । तर्हि णकारस्य कथ श्रवणमित्यत आह रषाभ्या-मिति णत्वमिति । ननु स्वाभाविक एव णकार इत्यस्तु, किं नकारस्य कृत-णत्वस्य निर्देश इति कल्पनमेत्यत आह णोपदेशेति । नकारस्थानिकणोपदेशस्य 'नश्च' इत्यनुस्वारात्मक फल यङ्लुकि प्रत्येतव्यमित्यर्थ । दन्ध्रन्तीति । ध्रण-धातोर्यङ्लुकि ग्त्वे हलादिशेषे 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासस्य नुकि उत्तर-खण्डे णकारस्यासिद्धत्वेन अनुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वाद् णत्वाभावे नकारस्यैव

चकासदित्युदाजहार । तथा च मतभेदाभिप्रायेण पूर्वापरग्रन्थविरोध समाधेय इति । कातन्त्र-परिशिष्टे त्वित्वदीर्घयो अजीजागरदित्युदाहृतम्, तन्मतद्वयेऽप्यसभवादुपेक्ष्यम् । व्यवस्थामेव विवृणोति णेरिति । सन्निहितमिति हेतुगभविशेषणम्, लघुनीत्येतद् णेर्विशेष्य भवति सन्नि-हितत्वादित्यर्थ । अङ्गमेवेति । अस्य चङ्परे इत्यत्र आदेशरूपचङशे आकाङक्षाभावेऽपि णाविति प्रत्ययाशे उत्थिताकाङ्क्षत्वादिति हेतु स्पष्ट एवेति भाव । कैयटेनैवेति । तथा च एक हरदत्तमतम्, अपर तु कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भाव । चङ्परे इत्यावर्त्य अग्लोपविशेषणतयापि योजित तस्य फलमाह णेरिति । णिश्रिद्रुस्रुषु परतोऽग्लोपित्वासभवादिहापि चङ्पर इत्येतावतैव णाविति लभ्यत इति बोध्यम् । अगितामपीति । पचिकमिशकिप्रभृतीनामित्यर्थ । नहीत्सज्ञकाना लोपा णिच

---

[1] बालमनोरमाकृत्तु 'कन' इति ईकाररहित पाठ मनुते ।

४६२ शब्दे । स्तनति । वनति । वन ४६३ षण ४६४ सभक्तौ । वनेरर्थभेदात् पुन पाठ । सनति । ससान मेनतु २३१९ ये विभाषा। (६-४-४३) जनसनखनामात्त्व वा स्याद्यादौ क्ङिति । सायात्, सन्यात् । अम ४६५ गत्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिगति-इत्यत्र गते परयो शब्दमभक्त्योरादिशब्देन सग्रह । अमति। आम । द्रम ४६६ हम्म ४६७ मीमृ ४६८ गतौ । द्रमनि । दद्राम । 'ह्म्यन्त-' (सू २२९९) इति न वृद्धि । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अय शब्दे च । चमु ४६९ छमु ४७० जमु ४७१ झमु ४७२ अदने। २३२० ष्ठिवुक्लमुचमा[1] शिति। (७—३—७५) एषामचो दीर्घ स्याच्छिति । 'आङि[2] चम इति वक्तव्यम्' आचामति । 'आङि' किम्-चमति । विचमति । अचमीत् । जिमि केचित्पठन्ति । जेमति ।

श्रवणम् । स्वाभाविकणकारोपदेशे तु उत्तरखण्डे णकार एव श्रूयेतेति भाव । वणे-त्यपीति । पवर्गतृतीयादिरिति भाव । कन दीप्तीत्यारभ्य अम गत्यादिष्वित्यत प्राक् तवर्ग-पञ्चमान्ता । ष्टन वनेति । आद्य षोपदेश । ष्टुत्वसपन्न टकार, तदाह स्तनतीति । वन षणेति । द्वितीय षापदेश । ननु ष्टन वन शब्दे इति वने पठितस्य पुन पाठो व्यर्थ इत्यत आह अर्थभेदादिति । वने शब्दे सभक्तौ च वृत्तिरिष्टा। ष्टनेस्तु शब्द एव वृत्तिरिष्टा । तत्र ष्टन वन शब्दे सभक्तौ चेत्युक्तौ ष्टनेरपि सभक्तौ वृत्ति स्यात् । ष्टन् शब्दे इत्युक्त्वा वन सभक्तौ चेति पाठे तु गौरवमिति भाव । आशीर्लिङि विशेषमाह ये विभाषा । 'जनसनखना सञ्झलो' इत्यतो जनसनखनामित्यनुवर्तते। 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यत क्ङितीति । ये इति तद्विशे-षणम् । अकार उच्चारणार्थ । तदादिविधि । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यत आदित्यनु-वर्तते, तदाह जनसनखनामित्यादिना । सायादिति । नकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घ । द्रम हम्म मीमृ गताविति । आद्योऽदुपध । न वृद्धिरिति । अद्रमीदित्यत्र हलन्तलक्षणाया वृद्धौ 'नेटि' इति निषिद्धाया 'ह्म्यन्त-'इत्यत 'अतो हलादे -'इति वृद्धिर्नेत्यर्थ । जहम्मेति । अभ्यासचुत्वेन हस्य झ । तस्य 'अभ्यासे चर्च' इत्यनेन ज । मिमीमेति । मीमृधातोर्णलि द्वित्वे अभ्यासह्रस्व । अय शब्दे चेति । मीमृधातुरित्यर्थ । ष्ठिवुक्लमु । 'शमामष्टाना दीर्घ श्यनि' इत्यता दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितम्, तदाह एषामचो दीर्घ इति । ष्ठिवु क्लमु [3]चम एषा द्वन्द्व । चमु इत्यनेन आङ्पूर्वकस्य चमेर्ग्रहणम् ।

प्रतीक्षत इति भाव । णोपदेशफलमिति । अनुस्वार इत्यर्थ । दध्रन्तीति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासस्य नुक् । गत्यादिष्विति । गतिशब्दसभक्ति-ष्वित्यर्थ । मीमृ । ऋदित्फल तु 'नाग्लोपि—' इति निषेध । अमिमीमत् । ष्ठिवुक्लमु । ष्ठीवति । क्लाम्यति । आङि चम इति । 'ष्ठिवुक्लम्वाचमाम्' इति वृत्तिकारोक्तपाठोऽयुक्त इति भाव । जिमि केचिदिति । तथा च जेमनमिति

१ 'ष्ठिवुक्लम्वाचमाम्' इति क्वचित् पाठ । २ वार्तिकमिद बालमनोरमा कृतोऽसम्मत-मिति भाति । ३ 'आचम्' इति क्वचित् ।

क्रमु ४७३ पादविक्षेपे २३२१ वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलष । (३—१—७०) एभ्य श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे। २३२२ क्रम परस्मैपदेषु। (७-३-७६) क्रमेर्दीर्घ स्यात्परस्मैपदे परे शिति। क्राम्यति, क्रामति । चक्राम। क्राम्यतु, क्रामतु । २३२३ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । (७-२-३६) अत्रैवेट्। अक्रमीत्।

अचमीदिति। 'ह्ययन्त–' इति न वृद्धि । क्रमु पादेति। उदित्त्वम् 'उदितो वा' इति विकल्पार्थम्। वा भ्राश। 'दिवादिभ्य श्यन्' इत्यत श्यन्निति, 'कर्तरि शप्' इत्यत कर्तरिति, 'सार्वधातुके यक्' इत्यत सार्वधातुके इति चानुवर्तते तदाह एभ्य श्यन्वेत्यादि। क्रम । दीर्घ स्यादिति। 'शमामष्टानाम्—' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भाव । शितीति। 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्–' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । क्रामत्विति। मध्यमपुरुषैकवचने क्रामेत्यत्र तु 'क्रम परस्मैपदेषु' इति दीर्घो भवत्येव। नच दीर्घस्याङ्गाधिकारस्थत्वाद् नलुमतेति निषेध शङ्क्य, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्ग तस्य कार्यं एव तस्य प्रवृत्ते । शिति परत क्रमेरङ्गस्य दीर्घस्तु न लुप्तप्रत्यये परस्मैपदे परे अङ्गस्य कार्यं, किंतु शिति परे अङ्गस्य कायमिति बोध्यम्। स्नुक्रमो । पञ्चम्यर्थे षष्ठी आत्मनेपदनिमित्तस्याभाव अनात्मनेपदनिमित्तम्, अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह नञ्तत्पुरुषो विकल्प्यत इत्युक्ते समास । आत्मनेपदनिमित्ताभावे अव्ययीभावे सति स्नुक्रम्भ्या परस्य वलाद्यार्धधातुकस्थ इट स्यादित्यर्थ स्नुक्रमोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावादिटि सिद्धे वचनमिद नियमार्थमित्याह अत्रैवेडिति। एव च भावकर्मलकारेषु इण्न भवति। उपस्नोष्यते जलेन। भावलकारोऽयम्। उपक्रस्यते। कर्मणि लृट्। स्य। प्रस्नुतमित्यत्र तु श्र्युक कितीति निषेधान्नेट्, आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति इड्विवे पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्। 'नुक्रमोरनात्मनेपदे' इति तु न सूत्रितम्, आत्मनेपदभिन्ने परस्मैपदे परे इत्यर्थे चिक्रमिष्यतीत्यसिद्धे स्नेन व्यवधानात्। आत्मनेपदे परे नेडित्यर्थे तु प्रचिक्रसिष्यत इत्यसिद्धि । अतो निमित्तग्रहणमित्यलम्। अक्रमीदिति। 'ह्ययन्त–'इति न वृद्धि। इति

भोजने प्रयुञ्जते। वा भ्राश। उभयत्र विभाषेयम्। अनवस्थानार्थो भ्रमि । क्लमित्रसी न दिवादी, तेभ्यो नित्य प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते चारम्भात्। भ्राश्रृ भ्लाश्रृ दीप्तौ। फणादावेतौ। भ्रमु चलने भ्वादि, ज्वलादि फणादिरपि मनोरमाया पठयते, तद्रभसादिति नव्या। भ्रमु अनवस्थाने दिवादि, पुषादि, शमादि, तत्र भ्वादे भ्रम्यनि भ्रमति । शमादेस्तु श्यनि दीर्घे भ्राम्यतीति त्रैरूप्यम्। क्लमु ग्लानौ, त्रसौ उद्वेगे, त्रुट छेदने, लष कान्तौ। क्रम । 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्–' इत्यतोऽनुवर्तनादाह परस्मैपदे शितीति। परस्मैपदे किम्, उपक्रमते। पराकमते। स्नुक्रमो । अनात्मने पदनिमित्ते इति। आत्मनेपदनिमित्ताभावे इत्यर्थ। अन्ये तु द्विवचनस्थाने व्यत्ययेन एकवचनम्, अनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थ इत्याहु । उभयोरपि भावकर्मकर्मव्यतिहारास्तडो निमित्तम्, क्रमेस्तु वृत्तिसर्गादयोऽपीति बोध्यम्। स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याह अत्रैवेडिति। अनात्मनेपदेति किम्, उपस्नोष्यते जलेन।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेत । अय ४७४ वय ४७५ पय ४७६ मय ४७७ चय ४७८ तय ४७९ णय ४८० गतौ । अयते । २३२४ दयायासश्च । (३—१—३७) दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाचक्रे । अयिता । अयिषीष्ट । २३२५ विभाषेट । (८—३—७९) इण परो य इट् तत परेषा षीध्वलुङ्लिटा धस्य वा मूर्धन्य स्यात् । अयिषीढ्वम्, अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिढ्वम्, आयिध्वम् । २३२६ उपसर्गस्यायतौ । (८–२–१९) अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्व स्यात् । प्लायते, पलायते । निसदुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ' इति माघ । इट किट कटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति । यद्वा 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प ९७) । चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात् । वादित्वाद्

क्रम्यन्ता परस्मैपदिनो गता । रेवत्यन्ता इति । रेवृ प्लवगतावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थ । अयपयेत्यारभ्य शल चलने इत्यत प्राग् यकारान्ता । दयायासश्च । दय अय आस् एषा समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । कास्प्रत्ययादित्यत आम् लिटित्यनुवर्तते, तदाह एभ्य आम स्याल्लिटि इति । विभाषेट । 'इण षीध्वलुङ्लिटा ध –' इत्यनुवर्तते । 'अपदान्तस्य—' इत्यतो मूर्धन्य इति इति च, तदाह इण परो इडित्यादि । इण्णन्तादङ्गादित्यर्थ । अयिषीढ्वमिति । आशीर्लिङो ध्वम सीयुट् । यलोप । आर्धधातुकत्वान्न सलोप । इट् । यकारादिण परो य इट तत परत्वाद् धस्य मूर्धन्यो ढ । इट परभक्तत्वाद्यकारान्तादाङ्गात् परस्य इषीध्वम इण्णन्तादङ्गात्परत्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पाऽयम् । आयिढ्वमिति । लुङो ध्वमि, च्ले सिचि, आटि वृद्धौ, सिच इटि, 'धि च' इति सलोप । ध्वम इवर्णान्तादङ्गात्परत्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्प । अङ्गादिति निवृत्तमिति केचित् । उपसर्गस्यायतौ । अयताविति श्तिपा निर्देश । 'कृपो रो ल' इत्यतो रो ल इत्यनुवर्तते, तदाह अयतिपरस्येत्यादिना । प्लायत इति । प्र इत्युपसर्ग । पलायत इति । परा इत्याकारान्त उपसर्ग । ननु निरयते दुरयत इत्यत्रापि लत्व स्यादित्यत आह निसदुसोरिति । तर्हि निलयते दुलयत इति कथमित्यत आह निर्दुरोस्त्विति । एतदर्थमेव प्रादिषु सान्तयो रेफान्तयोश्च निर्देश इति भाव । तर्हि प्रत्यय इत्यत्रापि प्रतेरयतिपरत्वाद् रस्य लत्व स्यादित्यत आह प्रत्यय इति । त्विति । प्रतिपूर्वकादिण्धातोरच्प्रत्यये प्रत्यय इति रूपम् । अयतिपरत्वाभावान्न लत्वमित्यर्थ । अयधातुमादाय प्लत्यय इति न, अनभिधानादिति कैयट । कथमुदयतीति । उत्पूर्वकादयधातो शत्रन्तात्सप्तम्यन्तमिति मत्वा आक्षेप । अनुदात्तेत्त्वेन लट शानच्प्रसङ्गादिति भाव । प्रश्लिष्टस्येति । इधातोरिति शेष । तस्य अनुदात्तेत्त्वाभावाच्छतृप्रत्ययो निर्बाध इति भाव । ज्ञापकादिति । चक्षिङ्-

---

उपक्रस्यते । निमित्त इति किम्, स्नौतीति स्नविता, म इवाचरति स्नवित्रीयते । इह क्यङ् आत्मनेपदनिमित्त न तु स्नौतिरित्याह । लुङ्लिटां धस्येति ।

ववये। पेये। मेये। चेये। तेये। प्रणयते। नेये। दय ४८१ दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। आदान ग्रहणम्। दयाचक्रे। रय। ४८२ गतौ। ऊयी ४८३ तन्तुसन्ताने। ऊयाचक्रे। पूयी ४८४ विशरणे दुर्गन्धे च। पूयते। पुपूये। क्नूयी ४८५ शब्दे उन्दे च। चुक्नुये। क्ष्मायी ४८६ विधूनने। चक्ष्माये। स्फायी ४८७ ओ प्यायी ४८८ वृद्धौ। स्फायते। पस्फाये। प्यायते २३२७ **लिड्यङोश्च**। (६-१- ९) लिटि यडि च प्याय पीभाव स्यात्। पुन प्रसङ्गविज्ञानात् पीशब्दस्य द्वित्वम्। 'एरनेकाच —' (सू २७२) इति यण्। पिप्ये पिप्याते पिप्यिरे। २३२८ **दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्**। (३—१—६१) एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे। २३२९ **चिणो लुक्**। (६—४—१०४) चिण परस्य तशब्दस्य लुक्स्यात्।

धातौ इकारस्य अनुदात्ततया अनुदात्तेत्त्वादेव आत्मनेपदसिद्धौ ङित्करण अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य अनित्यता ज्ञापयति। तस्य अनित्यत्वे तु नित्यात्मनेपदार्थं ङित्करणमर्थवदिति भाव। इद तु भाष्ये न दृश्यते। **वादित्वादिति**। वयधातोर्लिटि वादित्वादेत्वाभ्यासलोपयोरभावे सति ववये इति रूपमित्यर्थ। णयधातुर्णोपदेश इति मत्वा आह **प्रणयत इति**। 'उपसर्गादसमासेऽपि—' इति णत्वमिति भाव। **दयाचक्र इति**। 'दयायासश्च' इत्याम्। **ऊयाचक्र इति**। इजादित्वादाम्। **उन्दने चेति**। क्लेदने चेत्यर्थ। **स्फायी ओ प्यायीति**। ओदित्त्वम् 'आदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थम्। ईदित्त्व तु 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इण्निषेधार्थम्। **लिड्यङोश्च**। लिट् च यङ् चेति द्वन्द्वात्सप्तमी। 'प्याय पी' इति सूत्रमनुवर्तते, तदाह **लिटि यङि चेति**। ननु प्यायेर्लिटि द्वित्व बाधित्वा परत्वात् पीभावे द्वित्वे 'एरनेकाच —' इति यणि पिप्ये इति रूपमिष्यते। तत्र द्वित्व बाधित्वा परत्वात् पीभावे कृते पुनर्द्वित्व न सभवति, 'विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेव' इति न्यायादित्यत आह **पुन प्रसङ्गेति**। 'पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति परिभाषा। विप्रतिषेधे बाधितस्यापि पुन प्रवृत्तेरभ्युपगमात्कृतेऽपि पीभावे द्वित्वादिक सिद्धमिति तदर्थ। **दीपजन**। 'च्ले सिच्' इत्यत च्लेरिति, 'चिण् ते पद' इत्यस्मात् चिण् ते इति चानुवर्तते, तदाह **एभ्यश्च्लेरिति**। **एकवचन इति**। दीपादीनामात्मनेपदित्वेन तेभ्यस्तशब्दस्य एकवचनत्वनियमादिति भाव। **चिणो लुक्**। चिण इति पञ्चमी, तदाह **चिण परस्येति**। चिण परश्च अर्थात् तशब्द एव भवति। चिणभावे च्ले सिचि रूपमाह **अप्यायिष्टेति**।

लिटि लिलिहिढ्वे लिलिहिध्वे। **अथ कथमिति**। शानचा भाव्यमिति शङ्कितुराशय। **क्नूयी** शब्दे उन्दे च। उन्द क्लेदनम्। **लिड्यङोश्च**। यङि पेपीयते। **दीपजन**। दीपी दीप्तौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने, पूरी आप्यायने एते दिवादय। **चिणो लुक्**। **परस्य लुक् स्यादिति**। तशब्दस्येति कैश्चित्पठ्यते, तदार्थिकार्थकथनम्। तशब्दे परत चिणि विहिते चिण परस्य जायमानो लुक् 'प्रत्ययस्य

अप्यायि, अप्यायिष्ट । तायृ ४८९ सन्तानपालनयो । सन्तान प्रबन्ध । तायते । तताये । अतायि अतायिष्ट । शल ४९० चलनसंवरणयो । वल ४९१ वल्ल ४९२ संवरणे सञ्चरणे च । ववले । ववल्ले । मल ४९३ मल्ल ४९४ धारणे । मेले । ममल्ले । भल ४९५ भल्ल ४९६ परिभाषणहिंसादानेषु । बभले । बभल्ले । कल ४९७ शब्दसंख्यानयो । कलते । चकले । कल्ल ४९८ अव्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्दे इति स्वामी, अशब्दस्तूष्णीभाव इति च । तेवृ ४९९ देवृ ५०० देवने । तितेवे । दिदेवे । षेवृ ५०१ गेवृ ५०२ ग्लेवृ ५०३ पेवृ ५०४ मेवृ ५०५ म्लेवृ ५०६ सेवने । 'परिनिविभ्य —' (सू २२७५) इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे । अय सोपदेशोऽपीति न्यासकारादय । तद् भाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । म्लेवते । शेवृ खेवृ क्लेवृ इत्यप्येके । रेवृ ५०७ प्लवगतौ । प्लवगति प्लुतगति । रेवते ।

अथावत्यन्ता परस्मैपदिन । मव्य ५०८ बन्धने । ममव्य । सूक्ष्यं ५०९ ईर्क्ष्य ५१० ईर्ष्य ५११ ईर्ष्यार्थो । हय ५१२ गतौ । अहयीत् । यान्तत्वान्न

तायृ सतानेति । लुडि 'दीपजन—' इति च्लेश्चिणि तलोपे रूपमाह अतायीति । चिणभावे सिचि अतायिष्टेति रूपम् । शल चलनेत्यारभ्य तेवृ इत्यत प्राग् लान्ता । तेवृ इत्यारभ्य रेवत्यन्ता वकारान्ता । पेवृधातो षोपदेशत्वात्सत्वे सेवत इत्यादि रूपम् । परिषेवत इत्यत्र 'सात्पदाद्यो' इति निषेधे प्राप्ते आह परिनिविभ्य इति । सिषेवे इति । आदेशसकारत्वात् षत्वमिति भाव । अयं सोपदेशोऽपीति । षेवृधातुरित्यर्थ । तद्भाष्यविरुद्धमिति । सेक्सृप्सृस्तृस्तृजस्तृस्त्यानामेव भाष्ये षोपदेशपर्युदासादिति भाव । रेवृ प्लवगताविति । प्लवेति न धात्वन्तरमिति सूचयन्नाह प्लवगति प्लुतगतिरिति । अयपयेत्यादिरेवत्यन्ता गता । अवत्यन्ता इति । अव रक्षणे इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थ । मव्येत्यारभ्य अल भूषणेत्यत

लुक्श्लुलुप' इति वचनात्तशब्दस्यैवेति स्पष्टत्वात् । अयमिति । षेवृ धातु । भाष्यविरुद्धमिति । यदि सोपदेश स्यात्तदा स्त्यायतिरिवायमपि षोपदेशलक्षणे पर्युदस्येत, तदकरणान्नास्ति सोपदेश इति भाव । प्लव गताविति । केचित् प्लवेति धात्वन्तरमित्याहुस्तद्धि मनोरमाया दूषितम् । प्लवेति धात्वन्तरत्वे 'विभाषाडि रुप्लुवो' इत्यत्र प्लुव पक्षे घञ्विधान व्यर्थं स्यात् । प्लवेत्येतस्माद् घञि आप्लावशब्दस्य सिद्धत्वात् । तथा 'स्रवति शृणोति—' इति सूत्रेण प्लवतेरभ्यासोकारस्येत्वविधानमपि व्यर्थं स्यात् । तद्धि पक्षे अपिप्लवदिति रूपसिद्धयर्थं क्रियते, तच्च रूप प्लवधातो 'सन्यत' इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादानेनेति । ममव्येति । 'यस्य हल' इति लोपस्तु न भवति, यस्येति सघातग्रहणमिति सिद्धान्तितत्वात् । वर्णग्रहणे त्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या पुत्रकाम्येत्यादावपि लोप स्यादिति दिक् । लुटि मव्यिता । आशिषि मव्यात् । 'हलो यमाम्—' इति धातुयकारस्य वा लोप । सूक्ष्यं ईक्ष्यं । णलि सुषूक्ष्यं । ईर्क्ष्याञ्चकार । ईर्ष्याञ्चकार । एभ्य क्विपि 'लोपो व्यो —' इति लोपे, 'स्को —' इति कलोपे जश्त्वचर्त्वयो सूट् ईट् । सयोगान्तलोपस्त्विह न भवति 'रात्सस्य' इति नियमात् ।

वृद्धि । शुच्य ५१३ अभिषवे । अवयवाना शिथिलीकरण सुराया सन्धान वा अभिषव, स्नान च। शुशुच्य। चुच्य इत्येके । हर्य ५१४ गतिकान्त्यो । जहर्य । अल ५१५ भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल। २३३० अतो-ल्रान्तस्य। (७—२—२) ल्र इति लुप्तषष्ठीकम् । अत समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धि स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । 'नेटि' (सू २२६८) इति।

प्राग् यकारान्ता । अल भूषणेत्यारभ्य खोर्ऋ प्रतीघात इत्यत प्राग् लकारान्ता । अतो ल्रान्तस्य। 'सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु' इत्यनुवृत्तम्। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम्। तद्विशेषण-त्वात्तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहण व्यर्थम्। तत्राह ल्रेति लुप्तषष्ठीकमिति। ल्र अन्तस्य इति छेद । ल् च रश्चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचन लुप्तम्। ल्रस्यान्तस्येति सामानाधिकरण्येनान्वय । अत इति व्यधिकरणषष्ठ्यन्तम् अन्तस्येत्यत्रान्वेति। अन्तशब्द समीपवर्तिवाची। तथा च अत समीपवर्तिनो ल्रस्येति लभ्यते। ल्रस्येत्यङ्गविशेषणत्वात्त-दन्तविधि, ततश्च अत्समीपवर्तिरेफलकारान्तस्य अङ्गस्य सिचि वृद्धिरिति लभ्यते। अत इत्यावृत्त वृद्धौ स्थानित्वेनान्वेति, तदाह अत समीपावित्यादिना। अत समीप इति किम् ? अखोरीत्। अमीलत्। ल्रान्तस्य इति किम् ? मा भवानतीत्। अतो वृद्धिरि-त्युक्त्वा अत समीपावित्यनुक्तौ तु अवभ्रीत् अश्वल्लीदित्यत्रातिव्याप्ति । अत्र अङ्ग स्यान्तौ रेफलकारौ नात समीपाविति न वृद्धि नचात्र अतो भकारेण लकारेण-च व्यवहितत्वादेव न वृद्धि । आलीदित्यादौ एकव्यवधाने चरितार्थत्वादिति वाच्यम्,

---

सूक्ष्यं आदर इति वक्ष्यते, तस्यापि सूट्' इत्येव रूपम्। हय गतौ। जहाय। हय्यात्। शिथिलीकरणमिति। सोममभिषुणोतीत्यादौ दर्शनात् सुराया इति। तत्प्रकरणे 'सधान स्यादभिषव' इत्यमरोक्ते। अतो ल्रान्तस्य। यद्यवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्ग चान्यपदार्थस्तत्पक्षे विशेषणेन तदन्तविधे सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकम्, अश्वल्लीदित्यत्रातिव्या-प्तिश्च। समीपवाचिना अन्तशब्देन षष्ठीसमासपक्षे रपिरणिशल्ल प्रभृतिष्वतिव्याप्ति, अङ्ग-स्यातो ल्रौ समीपत्वात्। ल्रू च तदन्तश्चेति समीपवाचिनान्तशब्देन कर्मधारयपक्षे त्वन्त-शब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपात स्यादत आह लुप्तषष्ठीकमिति। अन्तशब्द समीपवाची-त्यभिप्रेत्याह अत समीपाविति। अतो वृद्धि स्यादिति। इह अत इत्यस्य तन्त्रावृत्त्यादिकं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रयोजनाभावादिकपरिभाषानुपस्थानेऽप्यलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्य स्यादिति भाव । यद्यपि 'अतो ल्रस्य' इत्युक्तेऽपि ल्रान्तस्याङ्गस्य अत सिचि परे वृद्धिरित्यर्थे स्वीकृते 'येन नाव्यवधान—' न्यायेनेष्ट सिध्यति, तथाप्यङ्गस्य सिचि परे अतो वृद्धिरित्यर्थो-ऽपि प्रतीयेत। ततश्चाश्वल्लीदित्यत्रातिप्रसङ्ग स्यात् । तद्वारणाय सूत्रेऽन्तग्रहण कृतमिति। तदनुरोधेनान्तशब्दस्य समीपवाचित्वमत इत्यस्य चानुवृत्ति स्वीकृतेति बोध्यम् । अत समीपाविति किम्, अखोरीत्। अमीलीत् । ल्रान्तस्याङ्गस्य किम्, श्वल्ल आशु गमने। अश्वल्लीत्। अत्र अकारसमीपो यो लकार स नाङ्गस्यान्त, यस्त्वङ्गस्यान्त स तु नाकारस्य समीप । ननु ल्रूत्यस्य लुप्तषष्ठीकत्वाभ्युपगमेऽप्यन्तशब्दस्यावयाव-

निषेधस्य 'अतो हलादे —' (सू २२८४) इति विकल्पस्य चापवाद । मा भवानाफालीत् । अय स्वरितेदित्येके । तन्मते अलते इत्याद्यपि । ञि फला ५१६ विशरणे । 'तॄफल—' (सू २३०१) इत्येत्वम् । फेलतु फेलु । अफालीत् मील । ५१७ श्मील ५१८ स्मील ५१९ क्ष्मील ५२० निमेषणे । निमेषण सकोच । द्वितीयस्तालव्यादि । तृतीयो दन्त्यादि । पील ५२१ प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । णील ५२२ वर्णे । निनील । शील ५२३ समाधौ । शीलति । कील ५२४ बन्धने । कूल ५२५ आवरणे । शूल ५२६ रुजाया सघोषे च । तूल ५२७निष्कर्षे,तुतूल । पूल ५२८सघाते । मूल५२९प्रतिष्ठायाम् । फल ५३०निष्पत्तौ फेलतु फेलु । चुल्ल ५३१ भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कार । फुल्ल ५३२ विकसने चिल्ल ५३३ शैथिल्ये भावकरणे च । तिल ५३४ गतौ । तेलति । तिल्ल इत्येके । तिल्लति । वेलृ ५३५ चेलृ ५३६ केलृ ४३७ खेलृ ५३८ क्ष्वेलृ ५३९ वेल्ल ५४० चलने । पञ्च ऋदित । पष्ठो लोपध । पेलृ ५४१ फेलृ ५४२ शेलृ ५४३ गतौ । षेलृ इत्येके । स्खल ५४४ संचलने । चस्खाल । अस्खालीत् । खल ५४५ सञ्चये । गल ५४६ अदने । गलति । अगालीत् षल ५४७ गतौ । सलति । दल ५४८ विशरणे । श्वल ५४९ श्वल्ल ५५० आशुगमने ।

सिचि परे यदङ्ग तदकारस्य वृद्धिरित्यर्थाश्रयणे अतिव्याप्तिवारणार्थत्वात् । ञि फलेति । विशरण शिथिलीभाव । 'आदिर्ञिटुडव' इति ञिरित् । 'ञीत क्त' इति प्रयोजनम् । 'आदितश्च' इति इण्निषेधार्थमादित्त्वम् । लिण्निमित्तादेशादित्वादप्राप्ते आह तॄफलेति । मील श्मीलेति । निमेषण नेत्रसकोच । सकोच इति पाठेऽप्ययमेवार्थ । णील वर्ण इति । वर्णक्रियायामित्यर्थ । फल निष्पत्ता-

वाचित्व स्वीकृत्य अङ्गस्यान्त यद् लृ तस्यात तत्समीपस्यातो वृद्धिरिति व्याख्याने त्वत इत्यस्यावृत्तिनपिक्षितेति चेन् । अत्राहु —'हलन्त्यम्' इति सूत्रे मनोरमाया 'सामीप्यं षष्ठ्यर्थ' इति पक्षस्य निराकरणात्तदनुरोधेनात्रात इत्यस्यावृत्तिराश्रितेति । अत्र केचित्— 'अतो ल्रान्तस्य' इत्यत्र ल्रिति लुप्तसप्तमीकम् । अथवा 'अतो ल्रान्त' इति व्यस्तमेव सूत्रयितु शक्यम् । तथा च 'अङ्गस्यान्त यद् लृ तस्मिन्परेऽव्यवहितस्यातो वृद्धिरिति व्याख्यानसभवान्न तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणक्लेश । न चाङ्गस्य विशेष्यत्वेनैवान्वयो युज्यते न तु विशेषणत्वेन 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति परिभाषाया पदमङ्ग च विशेष्य भवतीत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम्, 'अल्लोपोऽन' इति सूत्रेऽङ्गावयवाऽसर्वनामस्थानेत्येव भाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्यानात्क्वचिद्विशेषणत्वेऽप्यङ्गस्य न क्षतिरित्याहु । नेटीत्यादि । यद्यपि पुरस्तादपवादन्यायेन नेटीत्यस्यापवादो न तु विकल्पस्यापि, तथापि बाध्यसामान्यचिन्ताया स्वविषये प्राप्त सर्वं बाध्यत इति पुरस्तादपवादन्यायोऽत्र न प्रवर्तत इति भाव । मील संकोच इति । नेत्रसकोचे तु प्रचुरप्रयोग । तिल गतौ । तिल स्नेहने इति चुरादौ ।

शश्वाल । अश्वालीत् । शश्वल्ल । अश्वल्लीत् । खोलृ ५५१ खोर्ऋ ५५२ गतिप्रतिघाते । खोलति खोरति । धोर्ऋ ५५३ गतिचातुर्ये । धोरति । त्सर ५५३ छद्मगतौ । तत्सार । अत्सारीत् । क्मर ५५५ हूर्च्छने । चक्मार । अभ्र ५५६ वभ्र ५५७ मभ्र ५५८ चर ५५९ गत्यर्था । चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवानभ्रीत् । अङ्गान्त्यरेफस्यात समीपत्वाभावान्न वृद्धि । ष्ठिवु ५६० निरसने । 'ष्ठिवुक्लमु–' (सू २३२०) इति दीर्घ । ष्ठीवति । अस्य द्वितीयो वर्णस्थकारष्ठकारो वेति वृत्ति । तिष्ठेव तिष्ठिवतु तिष्ठिवु । टिष्ठेव टिष्ठिवतु टिष्ठिवु । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घ । ष्ठीव्यात् । जि ५६१ जये । अयमजन्तेषु पठितु युक्त । जय उत्कर्षप्राप्ति । अकर्मकोऽयम् । जयति । २३३१ **सन्लिटोर्जे** । (७—३—५७) जयते सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यासस्तत परस्य कुत्वं स्यात् । जिगाय जिग्यतु जिग्यु । जिगयिथ, जिगेथ । जिगाय, जिगय जिग्यिव

विति । ञि फलेति पूर्वं पठितम् । अनुबन्धभेदात्पुन पाठ । **खोलृ खोर्ऋ इति** । द्वितीयो रेफान्त । ऋदित् । इत आरभ्य ष्ठिवे प्राग् रेफान्ता । **धोर्ऋ गतिचातुर्ये इति** । अश्वगतिविशेष इत्यर्थ । रेफान्तोऽयम् । ऋदित् । **त्सरच्छद्मगताविति** । कपटगताविर्त्यर्थ । **क्मर हूर्छन इति** । कुटिलीभवन इत्यर्थ । **ष्ठिवु निरसन इति** । इदुपध । उदित् । इत आरभ्य ऊष्मान्तेभ्य प्राग् वकारान्ता । तिपि शपि लघूपधगुणे प्राप्ते आह **ष्ठिवुक्लम्विति** । ल्युटि तु शित्परकत्वाभावाद् दीर्घाभावे लघूपधगुण । ष्ठीवनमिति तु पृषोदरादित्वात् समाधेयम् । **अस्येति** । ष्ठिवुधातो द्वितीयो वर्ण थकार इत्यर्थ । कृतष्टुत्वस्य निर्देश इति भाव । षोपदेशोऽयम् । केवलदन्त्यथकारपरकसादित्वात् षोपदेशत्वेऽपि न सत्वम्, 'सुब्धातुष्ठिवु–' इति निषेधात् । लिटि 'शर्पूर्वा खय' इति षकारवकारयोर्निवृत्त्या ष्टुत्वनिवृत्तौ रूपमाह **तिष्ठेवेति** । ठकारस्य स्वाभाविकत्वे तु टिष्ठेवेति रूपम् । **जि जय इति** । जिधातुरनिट्क । **सन्लिटोर्जे** । 'अभ्यासाच्च' इति सूत्राद् अभ्यासादित्यनुवर्तते । 'चजो कु घिण्ण्यतो' इत्यस्मात् कु इति च । सन्लिटोरिति निमित्तसप्तमी अभ्यासे अन्वेति, तदाह **सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यास इत्यादि** । सनि लिटि च अभ्यासात् परस्य कुत्वमिति व्याख्याने तु यङ्लुगन्तात् सनि जेजयिषति इत्यत्र कुत्व स्यात् । अत सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यास इति व्याख्येयमिति माधव । **जिगायेति** । णलि द्वित्वे वृद्धौ उत्तरखण्डे जस्य कुत्वेन ग । **जिग्यतुरिति** । कित्त्वाद् गुणाभावो लिटि 'एकाच–'इति इण्निषेध बाधित्वा क्रादिनियमादिटि प्राप्ते, थलि 'अचस्तास्वत्–' इति तन्निषेधस्य भारद्वाजनियमाद्विकल्प, तदाह **जिगयिथ, जिगेथेति** । जिग्यथु । जिग्य । 'णलुत्तमो वा' इति मत्वा

दल विशरणे । विशरणमवयवाना विभाग । **धोर्ऋ** । धोरितकश्वाना गतिविशेष । निष्ठान्तात्संज्ञाया कन् । त्सर छद्मगतौ । छद्मना कपटेन गति छद्मगति । **क्मर हूर्छने** । हूर्छन कौटिल्यम् ष्ठिवु निरसने । अस्य ल्युटि ष्ठेवनम् । 'ष्ठीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत्' इत्यत्र पृषोदरादित्वात्पक्षे दीर्घ ईकार इत्याहु । **सन्लि–**

जिग्यिम । जेता । जीयात् । अजैषीत् । जीव ५६२ प्राणधारणे । जिजीव । पीव ५६३ मीव ५६४ तीव ५६५ णीव ५६६ स्थौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव । निनीव । क्षीवु ५६७ क्षेवु ५६८ निरसने । उर्वी ५६९ तुर्वी ५७० थुर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३ हिंसार्थाः । ऊर्वाचिकार । 'उपधाया च' (सू २२६५) इति दीर्घः । तुतूर्व । गुर्वी ५७४ उद्यमने । गूर्वति । जुगूर्व । मुर्वी ५७५ पुर्व ५७६ पर्व ५७७ मर्व ५७८ पूरणे । चर्व ५७९ अदने । भर्व ५८० हिंसायाम् । कर्व ५८१ खर्व ५८२ गर्व ५८३ दर्पे । अर्व ५८४ शर्व ५८५ षर्व ५८६ हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति । इवि ५८७ व्याप्तौ । इन्वति । इन्वाचकार । पिवि ५८८ मिवि ५८९ णिवि ५९० सेचने । तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके । सेवने इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व । हिवि ५९१ दिवि ५९२ धिवि ५९३ जिवि ५९४ प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ।
२३३२ धिन्विकृण्व्योर च । (३—१—८०) अनयोरकारोऽन्तादेश स्यादु-प्रत्ययश्च शब्विषये । 'अतो लोप' (सू १३०८) तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूप-धगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुण । धिनोति धिनुत धिन्वन्ति । २३३३

आह जिगाय जिगयेति । क्रादिनियमादिट मत्वा आह जिग्यिव जिग्यिमेति । जेतेति । जेष्यति । जयतु । अजयत । आशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयो —' इति दीर्घं मत्वा आह जीयादिति । अजैषीदिति । 'सिचि वृद्धि — इति वृद्धिरिति भाव । अजेष्यत् । पवधातु षोपदेश । इविधातोरिदित्त्वान्नुम्, तदाह इन्वतीति । इन्वाचकारेति । नुमि इजादिगुरु-मत्त्वादामिति भाव । पिविमिवीत्यादय इदित । धिन्विकृण्व्यो । अ इति लुप्तप्रथमाकम् । धिविकृव्यो कृतनुमो धिन्विकृण्वीति निर्देश । 'तनादिकृञ्भ्य उ । इत्यत उरिति चकाराद-नुकृष्यते । 'कर्तरि शप्' इत्यत कर्तरीति, 'सार्वधातुके यक्' इत्यत सार्वधातुक इति च, तदाह अनयोरित्यादिना । वकारस्याकार, धिन् अ उ ति इति स्थितम् । अतो लोप इति । युगपत्सनियोगशिष्टतया उप्रत्ययाकारयोर्विधानेऽपि श्रुतक्रमानुरोधेन प्रवृत्त्या आर्धधातु-कोपदेशकाले धिन इत्यस्यादन्तत्वमिति भाव । नन्वत्र वकारस्य लोप एव विधीयतां किमका-रविधिनेत्यत आह तस्येति । वकारस्य लोपविधौ तु अजादेशत्वाभावात् स्थानिवत्त्व न स्यादिति भाव । तथा च धिनु ति इति स्थिते आह उप्रत्ययस्येति । धिनुत इति । धिवि-धातोर्नुमि तसि उप्रत्यये वकारस्य अकारादेशे अतो लोपे तसो ङित्त्वादुकारस्य न गुण । धिन्वन्तीति । धिन्व इत्यस्माद् झि । झोऽन्त । उप्रत्यय । वकारस्य अकार । अतो लोप । उकारस्य यणिति भाव । अत्र वकारस्य स्थानिवत्त्वेन आर्धधातुकत्वेऽपि नेट् । उकारवृत्त्यार्धधातुकत्वस्य अल्धर्मत्वेन अनल्विधाविति निषेधात् । तदिद 'भोभगो- -' टोर्जे । सन्लिण्निमित्त इति । यदि तु सनि लिटि च परे योऽभ्यास इति प्राचा व्याख्यानमाद्रियेत तदा 'येन नाव्यवधान —' प्रकृतिव्यवधान सोढव्यमेव परं तु यङ्लुगन्तात्सनि जेययिषतीत्यत्र कुत्व स्यात्, न च तन्माधवग्रन्थसंमतमिति

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः । (६—४—१०७) असयोगपूर्वो य प्रत्ययोकारस्त-दन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्याद् म्वो परयो । धिन्व, धिनुव धिन्म, धिनुम । मिपि तु परत्वाद् गुण । धिनोमि । २३३४ उतश्च प्रत्ययादसयोगपूर्वात् । (६-४-१०६) असयोगपूर्वो य प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात् परस्य हेर्लुक्स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाव धिनवाम । जिन्वतीत्यादि । रिवि ५९५ रवि ५९६ धवि ५९७ गत्यर्था । रिण्वति । रण्वति । धन्वति । कृवि ५९८ हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणोति इत्यादि धिनोतिवत् । अथ स्वादौ च । मव ५९९ बन्धने । मवति । मेवतु, मेवु । अमवीत्, अमावीत् । अव ६०० रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेश-

---

इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । धिनोषि धिनुथ । धिनुथ । धिनोमि । लोपश्च । 'उतश्च प्रत्ययादसयोगपूर्वात्' इति पूर्वसूत्रोक्त उकार अस्येत्यनेन परामृश्यते । प्रत्ययशब्द प्रत्ययसबन्धिनि वर्तते । असयोगपूर्वात् प्रत्ययादिति च उकारे अन्वेति । स च अङ्गस्य विशेषणम् । तदन्तविधि । तदाह असयोगेति । प्रत्ययोकार इति । प्रत्ययसम्बन्धी उकार इत्यर्थ । प्रत्यय उकार इति व्याख्याने तु सुनुव सुनुम इत्यत्र न स्यात्, तत्र श्नोरेव प्रत्ययत्वात् । प्रत्यय इति किम् ? युव युम । 'असयोगपूर्वात्' इति किम् ? शक्नुव शक्नुम । धिन्व', धिनुव इति । अत्र उप्रत्ययस्य उकारान्तत्व व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम् । नन्वेव धिनोमीत्यत्र मिपि धिनु मि इति स्थिते उकारस्य लोप स्यादित्यत आह मिपि त्विति । दिधिन्व । धिन्विता । धिन्विष्यति । धिनोतु । उतश्च । हेर्लुक्स्यादिति । 'चिणो लुक्' इत्यत 'अतो हे' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । लोटो मिपि उप्रत्यये वकारस्य अकारे अतो लोपे धिनु मि इति स्थिते मेर्निभावम् 'आडुत्तमस्य—' इत्याडागम च बाधित्वा परत्वादुकारस्य 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्—' इति लोपमाशङ्क्याह नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्वमाडिति । निभावस्याप्युपलक्षणम् । उकारलोपे कृते अकृते च निभावस्य आडागमस्य च प्रवृत्त्या नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमेव निभावाडागमयो कृतयो उकारलोपस्याप्रसक्तौ आट पित्त्वेन ङित्त्वाभावादुकारस्य गुणे अवादेशे च धिनवानीति रूपमिति भाव । अधिनोत् । धिनुयात् । धिन्व्यात् । अधिन्वीत् । अधिन्विष्यत् । कृणोतीत्यादीति । धिविवद्रूपाणीति भाव । अथ स्वादौ

भाव । धिन्विकृण्व्योर च । 'अलोऽन्त्यस्य' इति वकारस्याकारादेश । चकारेण तु उप्रत्ययोऽनुकृष्यते । वोपदेवेन त्वनयोस्तनादित्व स्वीकृतम् । तन्मते तु चकार विनाप्युप्रत्ययलाभ । अतो लोप इति । यद्यप्युपदेशेऽदन्तत्व नास्ति, तथाप्यार्धधातुकोपदेशे तदस्त्येव 'धिन्विकृण्व्योर च' इति श्रुतत्वाद् अकारादेशे कृते चानुकृष्टस्य पश्चाज्जायमानत्वादिति भाव । लोपश्च । य प्रत्ययोकार इति । असयोगपूर्वो य प्रत्यय इति प्रत्ययविशेषण तु न कृतम् । अक्ष्णुव अक्ष्णुम इत्यादावनिष्टाभावेऽपि अश्नुवहे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । एवम् 'उतश्च—' इति

श्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभाववृद्धिषु । अवति । आव । मा भवानवीत् । धावु ६०१ गतिशुद्धयो । स्वरितेत् । धावति, धावते । दधाव, दधावे ।

अथोष्मान्ता आत्मनेपदिन । धुक्ष ६०२ धिक्ष ६०३ सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्षते । दिधिक्षे । वृक्ष ६०४ वरणे । वृक्षते । ववृक्षे । शिक्ष ६०५ विद्यापादाने । शिक्षते । भिक्ष ६०६ भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते । क्लेश ६०७ अव्यक्तायां वाचि । बाधने इति दुर्ग । क्लेशते । चिक्लेशे । दक्ष ६०८ वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे । दीक्ष ६०९ मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे । ईक्ष ६१० दर्शने । ईक्षाचक्रे । ईष ६११ गतिहिंसादर्शनेषु । ईषाचक्रे । भाष ६१२ व्यक्तायां वाचि । भाषते । वर्ष ६१३ स्नेहने । दन्त्योष्ठ्यादि । ववर्षे । गेषृ ६१४ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे । पेषृ ६१५ प्रयत्ने । पेषते । जेषृ ६१६ णेषृ ६१७ एषृ ६१८ प्रेषृ ६१९ गतौ । जेषते । नेषते । एषाचक्रे । पिप्रेषे । रेष ६२० हेषृ ६२१ ह्रेषृ ६२२ अव्यक्ते शब्दे । आद्यो वृकशब्दे । ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेषते । हेषते । ह्रेषते । कासृ ६२३ शब्दकुत्सायाम् । कासाचक्रे । भासृ ६२४ दीप्तौ । बभासे । णासृ ६२५ रासृ ६२६ शब्दे । नासते ।

चेति । कृविरित्यर्थं । अव रक्षणेति । स्वाम्यर्थं ऐश्वर्यम् । मा भवानवीदिति । 'नेटि' इति न वृद्धि । मव्यादयोऽवत्यन्ता परस्मैपदिनो गता धावु गताविति । उदिदयम् । स्वरितेदिति । ततश्च कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदम् । अन्यथा परस्मैपदमिति भाव । अथोष्मान्ता इति । तत्र धुक्षेत्यारभ्य कासृ धातो प्राक् षकारान्ता । तत्र क्लेशधातुरेक शकारान्त । दीक्ष मौण्ड्येति ।

षण न कृतमित्याहु । अश्नुहीति परस्मैपद यद्यपि लोके दुर्लभम्, तथापि वेदाभिप्रायेण तत्प्रयोगस्य साधुत्व बोध्यम् । आप्नुहीति पाठस्तूचित । कृवि । अयमिति । कृणोतीत्या-दिरित्यर्थ । स्वादौ हि कृञीत्यय धातुर्न पठ्यते, किंतु कृञ् हिंसायामिति । तस्य च परस्मैपदेषु सार्वधातुके कृणोतीत्यादीनि रूपाणि तुल्यानीति फलितोऽर्थ । अव रक्षणे । एकोनविंशतिरर्था । कान्ति शोभा । दीप्तिस्तेज इत्याहु । तृप्तिरिच्छानाश । स्वाम्यर्थ स्वामित्वम् । हिंसा हननम् । आदान ग्रहणम् । न चात्र दानमेवार्थोऽस्त्विति वाच्यम्, 'भागे वृद्धौ ग्रह वधे' इत्येवमर्थाना विशिष्य बोपदेवेन गणितत्वात् । भिक्ष । याच्ञालाभालाभ-योऽर्था । स्वामी तु 'क्लेशेऽव्यक्तायां वाचि च' इति पठित्वा इमावपि भिक्षधातोरर्थाविति मन्यते । क्लिश उपताप इति दिवादौ । क्लिशू विबाधन इति क्र्यादौ । दीक्ष । पञ्चार्था । ईष । गति–। 'गुरोश्च हल' इत्यप्रत्यये टाप् । ईषा, मनस ईषा मनीषा । शकन्ध्वादि । मनीषामभिनिविष्टं मनीषितम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इति णिचि तदन्तात् क्त । इष उञ्छे इति तु परस्मैपदिषु । ह्रस्वादयस्त्रय । इष गतौ दिवादि । इष इच्छायां तुदादि । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादि कासाचक्र इति । 'कास्प्रत्ययात्–' इत्याम् । भासृ

प्रणासते। णस ६२७ कौटिल्ये। नसते। भ्यस ६२८ भये। भ्यसते। बभ्यसे। आङःशसि ६२९ इच्छायाम्। आशसते। आशशसे। ग्रसु ६३० ग्लसु ६३१ अदने। जग्रसे जग्लसे। ईह ६३२ चेष्टायाम्। ईहाचक्रे। वहि ६३३ महि ६३४ वृद्धौ। वंहते। ववंहे। मंहते। अहि ६३५ गतौ। अंहते। आनंहे। गर्ह ६३६ गल्ह ६३७ कुत्सायाम्। जगल्हे। बर्ह ६३८ बल्ह ६३९ प्राधान्ये। ओष्ठ्यादी। वर्ह ६४० वल्ह ६४१ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु। दन्त्योष्ठ्यादी। केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादिता चाहुः। प्लिह६४२गतौ। पिप्लिहे। वेहृ। ६४३ जेहृ ६४४ बाहृ ६४५ प्रयत्ने। आद्यो दन्त्योष्ठ्यादिः। अन्त्य केवलोष्ठ्यादि। उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके दन्त्योष्ठ्यादी इत्यपरे। जेहतिर्गत्यर्थोऽपि। बबाहे। द्राहृ ६४६ निद्राक्षये। निक्षेपे इत्येके। काशृ ६४७ दीप्तौ। चकाशे। ऊह ६६४८ वितर्के। ऊहाचक्रे। गाहू ६४९ विलोडने। गाहते। जगाहे। जगाहिषे, जघाक्षे। जगाहिढ्वे, जगाहिध्वे, जघाढ्वे।

पञ्चार्था णोपधातुर्णोपदेश। कासृधानुमारभ्य ईहधातो प्राक् सकारान्ता। कासाचक्र इति। कास्प्रत्ययादित्याम्। णासृधानुर्णसवानुश्च णोपदेश। आङ शसीति। आङ पर शसिधातुरिच्छायामित्यर्थं। ईहत्यारभ्य काशृधातुवर्जं घुषि कान्तीत्यत प्राग् हकारान्ता। काशृधातुस्तु शकारान्त। प्लिहधानुरिदुपध। ऊह वितर्क इति। युक्त्या अर्थनिर्णयो वितर्क। 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन' इत्यत्र तु अनुदात्तेत्त्वलक्षणात्मनेपदमनित्यमिति बोध्यम्। गाहूधातुरूदित्त्वाद्वेट्, तदाह जगाहिषे, जघाक्षे इति। इडभावे जगाह् से इति स्थिते 'हो ढ', 'एकाच—' इति भष्भावेन गस्य घ, 'षढो—' इति ढस्य क, सस्य ष। जगाहिढ्वे जगाहिध्व इति। इट्पक्षे 'विभाषेट' इति ढत्वविकल्प। इडभावे त्वाह जघाढ्व इति। जगाह् ध्वे इति स्थिते हस्य ढ, धस्य ष्टुत्वेन ढ, गस्य भष् घकार,

---

दीप्तौ। अस्य ऋदित्त्व भ्राजतेरिव तङ्मात्रफलकम्। 'भ्राजभास—' इत्यादिनोपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात्। णस। कौटिल्ये। णिण्निमित्तादेशादित्वाभावादेत्वम्। नेसे। आङ शसि। शसु स्तुतावित तु परस्मैपदिषु वक्ष्यते। ग्रसु ग्लसु। 'उदितो वा' इति क्त्वाया वेट्। ग्रसित्वा। ग्रस्त्वा। 'यस्य विभाषा' इति नेट्। ग्रस्त। वेहृ जेहृ बाहृ। आद्य इति। वेहतेरनि प्रत्यये वेहत्शब्दा निपातित। 'पोटायुवति—' इति सूत्रे इति भाव। वेहद्गर्भोपघातिनी। अन्त्य इति। बाहुशब्दस्य भुजपर्यायस्य 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्त—' इति निपातितस्य बाढशब्दस्य च निर्विवादत्वादिति भाव। दन्त्योष्ठ्यादी इति। उभावपीत्यनुषज्यते। अनुदात्तेत्वकृतमात्मनेपदमनित्यम्। तेन 'ववाह रक्त पुरुषास्ततो जाता सहस्रश' इति सिद्धम्। न चात्रार्थासगति। धातूनामनेकार्थत्वात्प्रस्रवणार्थकत्वे बाधकाभावादित्याहु। ऊह। कथ तर्हि 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन' इति। अत्राहु—अनुदात्तेत्वलक्षणस्य तङोऽनित्यत्वान्न दोष इति। गाहू। ऊदित्वादिड् वा। इडभावे ढत्वम्। 'एकाच—' इति भष्भाव। 'षढो क सि' इति क। कात्परस्य षत्वम्। जघाक्षे। 'विभाषेट' इति

गाहिता । २३३५ ढो ढे लोपः । (८-३-१३) ढस्य लोपः स्याद् ढे परे । गाढा । गाहिष्यते, घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट, घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट, अगाढ अघाक्षाताम् अघाक्षत । अगाढाः । अघाढ्वम् । अघाक्षि । गृहू ६५० ग्रहणे । गर्हते । जगृहे । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ५६३) जगृहिषे जघृक्षे । जघृढ्वे । गर्हिता, गर्ढा । गर्हिष्यते, घर्क्ष्यते । गर्हिषीष्ट, घृक्षीष्ट । लुङि अगर्हिष्ट । इडभावे । २३३६ शल इगुपधादनिटः क्सः ।

पूर्वस्य ढस्य 'ढो ढे लोपः' इति वक्ष्यमाणो लोपः । ढ्रलोपसूत्रं त्विहैव पठितुं युक्तम् । गाहितेति । इट्पक्षे रूपम् । इडभावे तु गाह् ता इति स्थिते हस्य ढत्वे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वं, ष्टुत्वेन धस्य ढत्वे, गाढ् ढा इति स्थिते । ढो ढे । 'ढ' इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह ढस्येति । ढकारस्येत्यर्थः । इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे गाढा इति रूपम् । ढलोपे ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, तथा सति ढलोपविधिवैयर्थ्यात् । घाक्ष्यत इति । इडभावे हस्य ढस्य कः, सस्य षः इति भावः । घाक्षीष्टेति । आशीर्लिङि सीयुटि इडभावपक्षे हस्य ढः, गस्य भष् घकारः, ढस्य कः, सस्य षः इति भावः । अगाहिष्टेति । सिच इट्, सस्य षः, तकारस्य ष्टुत्वेन टः । इडभावे त्वाह अगाढेति । अगाह् स् त इति स्थिते सिच इडभावे 'झलो झलि' इति लोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सलोपात्पूर्वं भष्भावस्तु न, भष्भावस्यासिद्धतया 'झलो झलि' इति सलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः । न च कृतेऽपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सकारपरकत्वाद् भष् दुर्वारः इति शङ्क्यम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावादिति भावः । अघाक्षातामिति । इडभावपक्षे ढषकपाः । अघाक्षतेति । पूर्ववत् । अगाढा इति । थास्, सिच्, इडभावे सलोपः ढत्वधत्वष्टुत्वलोपाः अघाढ्वमिति । ध्वमि इडभावपक्षे सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । ध्वममाश्रित्य ढलोपात्पूर्वं भष्भावः । अघाक्षीति । इडभावे हस्य ढः, भष्भावः, कः, सस्य षत्वमिति भावः । अघाक्ष्वहि । अगाहिष्यत, अघाक्ष्यत । गृहूधातुरूदिद् ऋदुपधः । गर्हत इति । लटस्तिपि शपि लघूधगुणे रपरत्वम् । जगृहे इति । 'असंयोगात्–' इति कित्त्वाद्गुणाभावः । न च कित्त्वात् परत्वाद्गुणः शङ्क्यः, 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकादिति भावः । ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह जगृहिषे, जघृक्षे इति । अभ्यास उरदत्वम्, 'हलादि शेषः' जश्त्वम्, इट्, षत्वम् । इडभावे तु ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । ध्वमि जगृहिध्वे इति सिद्धवत्कृत्य इडभावे आह जघृढ्व इति । हस्य ढः भष्भावष्टुत्वढलोपाः ।

वा मूर्धन्यः । जगाहिढ्वे, जगाहिध्वे । इडभावे तु भष् भावः । ढो ढे लोपः । जघाढ्वे । ढे किम्, ऊढः । इह पूर्वं ढलोपो माभूत् । कृते तु ढग्रहणे 'ष्टुना ष्टुः' इत्यस्य आश्रयात् सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः । अगाढेति । 'झलो झलि' इति सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सिचो लोपात्पूर्वं भष्भावस्तु न, असिद्धत्वात् । भष्भावस्तु सिज्लोपानन्तरमपि न भवति सकारपरत्वाभावात् । न च कृतेऽपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सिच्परत्वाद्भष्भावो दुर्वारः इति शङ्क्यम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणा-

(३—१—४५) इगुपधो य शलन्तस्तस्मादनिट च्लेः क्सादेशः स्यात् । अघृक्षत । २३३७ क्सस्याचि । (७—३—७२) अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) अघृक्षाताम् अघृक्षन्त । ग्लह ६५१ च । ग्लहते । घुसि ६५२ कान्तिकरणे । घुंसते । जुघुंसे । केचिद् भष इत्यदुपधं पठन्ति ।

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुषिर् ६५३ अविशब्दने । विशब्दनं प्रति-

---

गर्हेति । इडभावे गुणे रपरत्वे ढत्वघत्वष्टुत्वढलोपाः । घर्क्ष्यत इति । गुणः, रपरत्वम् हस्य ढः, भष्भावे ढस्य कः षत्वम् । घृक्षीष्टेति । आशीर्लिङ सीयुटि इडभावे 'लिङ्सिचौ–' इति कित्त्वाद्गुणाभावे, हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य कः, षत्वम् । अगर्हिष्टेति । सिच इटि गुणे रपरत्वे षत्वे रूपम् । शल इगुपधा । शलन्त इति । 'धातोरेकाच –' इत्यतोऽनुवृत्तधातु-विशेषणत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । सिचोऽपवादः क्सादेशः अदन्तः । ककार इत् । अघृक्ष-तेति । च्लेः क्सः । तस्य कित्त्वादृकारस्य न गुणः । हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य कः, षत्वमिति भावः । अघृक्ष आताम् इति स्थिते 'आतो ङितः' इति इयादेशे प्राप्ते क्सस्य । अचीत्य-स्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधिः । 'घोर्लोपो लेटि वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तदाह अजादावित्यादिना । अलोऽन्त्यस्येति । अन्त्यस्याकारस्य लोप इति भावः । वस्तुतस्तु 'लुग्वा दुहदिह–' इत्युत्तरसूत्रादात्मनेपदे इत्ययपकृष्य तद्विशेषणत्वादचीति तदादि-विधिः । तेन दृशेः क्सप्रत्यये तादृक्षा इत्यादौ नाय लोपः । अजादौ तङीत्येव क्वचित्पाठो दृश्यते । अघृक्षातामिति । अघृक्ष आताम् इति स्थिते क्साकारस्य लोपे अतः परत्वाभावाद् 'अतो ङितः' इति इय नेति भावः । अघृक्षन्तेति । झस्य अजादित्वाभावात्तस्मिन्परे क्सस्य अकारलोपाभावादतः परत्वाद् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यादेशो न । कृते तु झोऽन्तादेशे क्सस्या-कारलोपः पररूपं वा । ग्लहे चेति । ग्लहधातुरपि ग्रहणे वर्तत इत्यर्थः । अदुपधोऽयम् । घुषि कान्तीति । उदुपधोऽयम् । इदित्त्वान्नुम् । 'नश्च–' इत्यनुस्वारः । यय्परकत्वाभावान्न परसवर्णः । तदाह घुंसत इति । सेट्कोऽयम् । अदुपधपक्षे तु घंसते । जघंसे । ऊष्मान्ता आत्मनेपदिनो गताः ।

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिन इति । ऊष्मान्ता इति शेषः । तत्र तुस

भावात् । अन्यथा । गवे हितं गोहितमित्यत्रावादेशः स्यादिति दिक् । जगृहे इति । कित्वा-त्परत्वात् 'पुगन्त–' इति गुणे प्राप्ते 'ऋदुपधेभ्य –'इति वार्तिकात्कित्त्वे गुणाभावः । शल इगु-पधा । शल इति धातोर्विशेषणात्तदन्तलाभः । शल इति किम्, अतिप्त । इगिति किम्, अगाढ । अनिट किम्, औहिष्ट । क्सस्याचि । अजादाविति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययोऽत्र विशेष्यः । तङीति तु केषाञ्चित्प्रक्षेपस्तस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः । अन्ये तु 'लुग्वा दुह–' इत्यत आत्मनेपद इत्यपकर्षणात्तङीति न लभ्यते । तेन 'दृशेः क्स 'इति वार्तिकोक्तक्सप्रत्ययस्य लोपो न भवति सदृक्षा अन्यादृक्षा इत्यत्रेत्याहुः । घुषि । कान्तिकरणे । लुङि अघुंषिष्ट अघुंषिषाताम् । अदुपधपाठे

ज्ञानम्, ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेठुः । घोषति । जुघोष । घोषिता इरित्त्वादङ् वा अघुषत् । अघोषीत् । अक्षू ६५४ व्याप्तौ । २५३८ अक्षोऽन्यतरस्याम् । (३–१–७५) अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् । अक्ष्णोति अक्ष्णुतः अक्ष्णुवन्ति । अक्षति अक्षतः अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ, आनष्ठ । आक्षिता, अष्टा । अक्षिष्यति । 'स्कोः–' (सू ३८०) इति कलोपः । 'षढोः कः सि' (सू २९५) अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्णुयुः अक्ष्यात् । ऊदित्त्वाद्वेट् । 'नेटि' (सू २२६८) । भवानक्षीत् अक्षिष्टाम् अक्षिषुः । इडभावे तु मा

हलसेत्यतः प्राक् पाठः । घुषिरिति । इर् इत् । प्रतिज्ञानमिति । वेदाः प्रमाणमित्याद्यभ्युपगम इत्यर्थः । ततोऽन्यस्मिन्निति । विशब्दनाद् अन्यद् अविशब्दनम्, तस्मिन्नित्यर्थः । इरित्त्वादङ् वेति । 'इरितो वा' इत्यनेनेति शेषः । अघुषदिति । अङो ङित्त्वान्न लघूपधगुणः । अघोषीदिति । अङभावपक्षे लघूपधगुणे 'इट ईटि' इति सिज्लोपः । हलन्तलक्षणवृद्धेः 'नेति' इति निषेधः । अक्षूधातुः ऊदित्त्वाद्वेट्कः । अक्षोऽन्यतरस्याम् । अक्ष इति पञ्चमी । 'स्वादिभ्यः श्नुः' इत्यतः श्नुरिति, 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते, तदाह अक्षो वेति । श्नुप्रत्ययस्य शित्त्वं सार्वधातुकत्वार्थम् । तत्फलं तु 'स्वादिभ्यः श्नुः' वक्ष्यते । अक्ष्णोतीति । तिपि श्नुः तस्य पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् 'सार्वधातुक–' इति गुणः, णत्वम् । अक्ष्णुत इति । तसः अपित्त्वेन ङित्त्वात् श्नोर्न गुणः । अक्ष्णुवन्तीति । ङित्त्वाद्गुणाभावः उवङ् । अक्ष्णोषि अक्ष्णुथः अक्ष्णुथ । अक्ष्णोमि अक्ष्णुवः अक्ष्णुमः । अक्षतीति । शप्पक्षे रूपम् । आनक्षेति । णलि द्विहल्त्वान्नुट् । आनक्षतुः आनक्षुः । ऊदित्त्वादिट्पक्षे आह आनक्षिथेति । इडभावे आह आनष्ठेति । आनक्ष् थ इति स्थिते 'स्कोः–' इति कलोपः । थस्य ष्टुत्वेन ठः । अष्टेति । लुटि तासि इडभावपक्षे 'स्कोः–' इति कलोपे तकारस्य ष्टुत्वेन टः । अक्ष् स्य तीति स्थिते, प्रक्रियां दर्शयति स्कोरिति कलोपः, षढोः कः सीति । कात्परत्वात् सस्य षत्वं च अक्ष्णोत्विति । अक्ष्णोतु, अक्ष्णुतात् अक्ष्णुताम् अक्ष्णुवन्तु । अक्ष्णुहीति । संयोगपूर्वत्वाद् 'उतश्च–' इति हेर्लुग् न । हेरपित्त्वेन ङित्त्वात् श्नोर्न गुणः । अक्ष्णुतात् अक्ष्णुतम् अक्ष्णुत । अक्ष्णवानीति । आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावान्न गुणनिषेधः । गुणे अवादेशः । अक्ष्णवाव अक्ष्णवाम । शपि तु अक्षत्वित्यादि । आक्ष्णोदिति । लङि तिप् श्नोर्गुणः आट् वृद्धिः । आक्ष्णुताम् आक्ष्णुवन् । आक्ष्णोः आक्ष्णुतम् । आक्ष्णुत । आक्ष्णवमिति । मिपः अम्, श्नोर्गुणः, अवादेशः । आक्ष्णुव आक्ष्णुम । अक्ष्णुयादिति । विधिलिङि यासुटो ङित्त्वात् श्नोर्न गुणः । अक्ष्णुयुरिति । 'लिङः सलोप–' इति सलोपे 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपमिति भावः । अक्ष्णुयाः अक्ष्णुयातम् अक्ष्णुयात । अक्ष्णुयाम् अक्ष्णुयाव अक्ष्णुयाम । शप्पक्षे अक्षेदित्यादि । अक्ष्यादिति । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वान्न श्नुः, नापि शप् । लुङि सिचि विशेषमाह ऊदि-

भवानाक्षीत् आष्टाम् आक्षु । तक्षू ६५५ त्वक्षू ६५६ तनूकरणे । २३३६ **तनूकरणे तक्षः । (३-१-७६)** श्नु स्याद्वा शब्विषये । तक्ष्णोति, तक्षति वा काष्ठम् । ततक्षिथ, ततष्ठ । अताक्षीत् अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् अताष्टाम् । 'तनूकरणे' किम्—वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः । उक्ष ६५७ सेचने । उक्षाञ्चकार । रक्ष ६५८ पालने । णिक्ष ६५९ चुम्बने । प्रणिक्षति । त्रक्ष ६६० ष्ट्रक्ष ६६१ णक्ष ६६२ गतौ । त्रक्षति । स्त्रक्षति । नक्षति । वक्ष ६६३ रोषे ।

स्वाद्वेडिति । तत्र इट्पक्षे आह **नेटीति** । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नेत्यर्थः । नच अभैत्सीदित्यादावेकेन हला व्यवधाने हलन्तलक्षणवृद्धेश्चरितार्थत्वादत्र न तत्प्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, रञ्जेः अराङ्क्षीदित्यत्र वृद्धिसिद्धये अनेकाल्व्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणवृद्धिप्रवृत्तेर्भाष्यादौ प्रपञ्चितत्वादिति भावः । **मा भवानक्षीदिति** । आटि सति हलन्तलक्षणवृद्धौ सत्यामसत्यां च रूपे भेदाभावाद् मा भवानित्युपात्तम् । **अक्षिष्टाम्** । **अक्षिषुरिति** । अत्रापि मा इति सबध्यते । **इडभावे त्विति** । लुङस्तिपि अक्ष स् ईदिति स्थिते इडभावाद् 'नेटि' इति निषेधाप्रसक्त्या हलन्तलक्षणवृद्धौ 'स्कोः—' इति कलोपे 'षढोः—' इति कत्वे षत्वमिति भावः । अत्र 'नेटि' इति निषेधाभावेन हलन्तलक्षणवृद्धिर्निर्बाधेति स्पष्टयितुमेव 'मा भवान्' इत्यत्राप्युपात्तमिति बोध्यम् । **आष्टामिति** । अक्ष स् ताम् इति स्थिते हलन्तलक्षणवृद्धौ 'झलो झलि' इति सिज्लोपे 'स्कोः—' इति कलोपे तकारस्य ष्टुत्वम् **आक्षुरिति** । अक्ष् स् उस इति स्थिते हलन्तलक्षणवृद्धौ 'स्कोः—' इति कलोपे षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । आक्षी आष्टम् आष्ट । आक्षम् आक्ष्व आक्ष्म । आक्षिष्यत्, आक्ष्यत् आक्ष्यताम् आक्ष्यन् । आक्ष्य आक्ष्यतम् आक्ष्यत । आक्ष्यम् आक्ष्याव आक्ष्याम । **तक्षू त्वक्षू इति** । स्थूलस्य काष्ठादेः कतिपयावयवापनयनेन सूक्ष्मीकरणं तनूकरणम् । तनूकरणे । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे **श्नु स्याद्वा शब्विषय इति** । 'स्वादिभ्यः श्नुः' इत्यतः श्नुरिति, 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते । तनूकरणेऽर्थे विद्यमानात् तक्षधातोः श्नुः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके इति फलितम् । नच तक्षूधातोस्तनूकरणार्थकत्वव्यभिचारात् श्नुविधौ तनूकरणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वावगमात् । **तक्ष्णोतीत्यादि** । अक्षूवद्रूपाणि । लुङि सिचि इट्पक्षे 'नेटि' इति वृद्धिनिषेधे अतक्षीदिति, इडभावे तु अताक्षीदिति च रूपम् अक्षूवत् । एवं त्वक्षूधातुरपि । णिक्षधातुर्णोपदेशः । **प्रणिक्षतीति** । 'उपसर्गादसमासेऽपि—' इति णत्वम् । **त्रक्ष ष्ट्रक्ष णक्ष गताविति** । त्रयोऽप्यकारमध्याः,

---

तु अघाषीत्, अघषीत् । **अतक्षीदिति** । 'नेटि' इति वृद्धिनिषेधः । इडभावे तु अताक्षीत् । **प्रणिक्षतीति** । 'उपसर्गादसमासेऽपि—' इति नित्यं णत्वम् । 'वा निसनिक्षनिन्दाम्' इति तु कृद्विषयम् । 'ण्वुल् तृचौ', प्रणिक्षकः । प्रनिक्षकः । प्रणिक्षिता । प्रनिक्षिता । **अवज्ञेत्यादि** । सूर्क्षणमादरस्ततोऽन्यदसूर्क्षणमित्यमरग्रन्थार्थः । यदि तु सूर्क्षणमनादर इत्युच्येत तर्हि असूर्क्षणमवज्ञापर्यायो न स्यादिति भावः । **काक्षि** ।

मङ्घाते इत्येके । मृक्ष ६६४ मङ्घाते । म्रक्ष इत्येके । तक्ष ६६५ त्वचने । त्वचन सवरण त्वचा ग्रहण च । पक्ष परिग्रहे इत्येके । मूर्क्ष ६६६ आदरे । सुमूर्क्ष । अनादरे इति तु क्वाचित्कोऽपपाठ । 'अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणम्' इत्यमर । काक्षि ६६७ वाक्षि ६६८ माक्षि ६६९ काङ्क्षायाम् । द्राक्षि ६७० ध्राक्षि ६७१ ध्वाक्षि ६७२ घोरवाशिते च । चूष ६७३ पाने । चुचूष । तूष ६७४ तुष्टौ । पूष ६७५ वृद्धौ । मूष ६७६ स्तेये । लूष ६७७ रूष ६७८ भूषायाम् । शूष ६७९ प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । तालव्योष्मादि । यूष ६८० हिंसायाम् । जूष ६८१ च । भूष ६८२ अलङ्कारे । भूषनि । ऊष ६८३ रुजायाम् । ऊषाचकार ईष ६८४ उञ्छे । कष ६८५ खष ६८६ शिष ६८७ जष ६८८ झष ६८९ शष ६९० वष ६९१ मष ६९२ रुष ६९३ रिष ६९४ हिंसार्था । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादि । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । क्स अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतु, जझषतु । शेषतु । ववषतु । मेषतु । **२३४० तीषसहलुभरुषरिष** । (७—२—४८) इच्छत्यादे परस्य

द्वितीय षोपदेश, तदाह **ध्वाङ्क्षतीति** । षस्य सत्वे ष्टुत्वनिवृत्तिरिति भाव । णक्षधातुर्णोपदेश । सिचि 'नेटि' इति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेध । **वक्ष रोष इति** । दन्त्योष्ठ्यादि । म्रक्षधातुरकारमध्य त्वचनशब्दस्य विवरण **सवरणमिति** । मूर्क्षधातु रेफमध्य । अपपाठत्वे हेतुमाह **अवज्ञेति** । मूर्क्षधातोरनादरार्थकत्वे असूर्क्षणमित्यस्य आदरार्थकत्वापत्त्या अमरकोशे अवज्ञापर्यायत्वावगमविरोध इति भाव । **घोरवाशिते चेति** । चात् काङ्क्षायामपि । घोरवाशित क्रूरशब्द । चूषेत्यारभ्य ऊष रुजायामिति यावदूदुपधा । **ईष उञ्छ इति** । ईदुपध । कषेत्यारभ्य दश धातव । तत्र तृतीयो दशमश्च इदुपध । शिषधातुरनिट्क । क्रादिनियमात्थलि वमि मसि च नित्यमिट्, अजन्ताकारवत्त्वाभावेन थलि वेट्कत्वाभावात् । शिशेषिथ । शिशिषिव शिशिषिम । **अशिक्षदिति** । 'शल इगुपधात्—' इति च्ले क्सादेशे कित्त्वाल्लघूपधगुणनिषेधे षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भाव । **ववषतुरिति** । 'न शसदद—' इति निषेधादेत्त्वाभ्यासलोपौ न । रुषधातु सेट्क । रोषति । रुरोष रुरुषतु रुरुषु । रुरोषिथ रुरुषथु रुरुष । रुरोष रुरुषिव रुरुषिम । **तीषसह** । 'आर्धधातुकस्य—' इत्यत इडित्यनुवर्तते । 'स्वरतिसूति—' इत्यतो वेति च । तीति सप्तम्युपादानात्तदादिविधि । इष सह लुभ रुष रिष एषा द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्, तदाह **इच्छत्यादेरिति** । इच्छतीति इषे श्तिपा निर्देश ।

काङ्क्षा इच्छा । **द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि** । घोरवासित घोरशब्द । वाशृ शब्दे । **ध्वाङ्क्षतीति** । ध्वाङ्क्ष काक । **द्राक्षि** । धातो 'गुरोश्च हल' इति अप्रत्यये द्राक्षा । यवादिगणे निपातनान्नलोप । द्राक्षामान् । इह मतोर्वत्व तु न भवति, 'अयवादिभ्य' इत्युक्ते । **तूष तुष्टौ** । दिवादौ तु ह्रस्वोपध । **मूष स्तेये** । सज्ञाया क्वुनि मूषक क्र्यादौ तु ह्रस्वोपधोऽयम् । **भूष अलकारे** । अय चुरादावपि । **ईष उञ्छे** । 'गुरोश्च हल' इत्यप्रत्यये ईषा लाङ्गलदण्ड । **कष खष** षान्तौ । शिषेत्ययमप्यनिट्को न

तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । रोषिता, रोष्टा । रोषिष्यति । रेषिता, रेष्टा । रेषिष्यति । भष ६९५ भर्त्सने,इह भर्त्सन श्वरव । भषति । बभाष । उष६९३ दाहे । ओषति । २१४१ **उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्** । (३—१—३८) एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषाचकार । उवोष । ऊषतु । उवोषिथ । जिषु ६९७ विषु ६९८ मिषु ६९९ सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेषिथ, विविषिथ । वेष्टा । वेक्ष्यति अविक्षत् । पुष ७०० पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्केषु पुष्य इति श्यना निर्देशादय सेट्, अतो न क्स । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् । श्रिषु ७०१ श्लिषु ७०२ प्रुषु ७०३ प्लुषु ७०४ दाहे । श्रेषति । शिश्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता अयमपि सेट् । अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणम् इति कैयटादय । यत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्त तत्स्वोक्तिविरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चो-

---

इषधातुर्विवक्षित । इष् इच्छाया तुदादि शविकरण । इष गतौ दिवादि श्यन्विकरण । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादि श्नाविकरण । तत्र 'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध' इति वार्तिकात् श्यन्विकरणस्य न ग्रहणम् । **रोषिता, रोष्टेति** । इडभावे ष्टुत्वेन तकारस्य टकार । रिषेस्तादाविड्विकल्प मत्वा आह **रेषिता रेष्टेति** । **उष दाह इति** । सेट्कोऽयम् । उख-धातुवद् रूपाणि । **उषविद** । 'कास्प्रत्ययात्—' इत्यत आम् लिटीत्यनुवर्तते, तदाह **एभ्यो लिटीति** । आमभावपक्षे आह **उवोषेति** । 'अभ्यासस्याऽसवर्णे' इति उवडादेश । **जिषु विषु मिषु सेचन इति** । द्वितीयो दन्त्योष्ठ्यादि । थलि वसि मसि च विशेषमाह **क्रादिनियमा-दिडिति** । **विवेषिथेति** । अजन्ताकारवत्त्वाभावेन भारद्वाजनियमाप्रवृत्तेस्थल्यपि क्रादिनि-मान्नित्यमिट् । **वेष्टेति** । तासि ष्टुत्वेन तकारस्य ट । **वेक्ष्यतीति** । 'षढो —' इति षस्य क । **अविक्षदिति** । 'शल इगुपधात्' इति क्स, षस्य क, सस्य स, कित्त्वान्न गुण । पुषधातु सेडिति मत्वा आह **पोषितेति** । **अपोषीदिति** । 'नेटि' इति वृद्धिनिषेध । नन्वनिट्सु पुषे पाठात् कथ सेट्कत्वमित्यत आह **अनिट्केष्विति** । **अत इति** । सेट्कत्वात् क्सो नेत्यर्थं । ननु पुषादित्वलक्षण अङ् कुतो नेत्यत आह **अङ्विधा-विति** । एतच्चानुपदमेव पुषादिसूत्रव्याख्यावसरे स्पष्टीभविष्यति । **अयमपीति** । पुषधातुवत् श्लिषधातुरपि भौवादिक सेडित्यर्थं । **कैयटादय इति** । 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिस्तथा प्रपञ्चितत्वादिति भाव । **द्वयोर्ग्रहणमिति** । भौवादिक-दैवादिकयोरित्यर्थ । **स्वोक्तीति** । 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रे दैवादिकश्लिषे-रनिट्केषु ग्रहणमिति न्यासकृता कैयटादिभिश्चोक्तत्वादिति भाव । घृषु ह्रषु इत्या-रम्य हृषुपर्यन्ता ऋदुपधा । *अलीक मिथ्याभवन मिथ्योक्तेर्वा । तुस ह्रसेत्यारम्य

तु रौधादिक एव, सकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति **शेष्टा** । **अशिक्षदित्यादि** । **तीषसह** । इष इच्छायाम् । षह मर्षणे । लुभ गार्ध्ये । रुष रिष हिंसायाम् । एषिता, एष्टा । सहिता, सोढा । लभिता, लोब्धा । **उवोषेति** । "पुगन्त—' इति

पेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्लोष । वृषु ७०५ वृषु ७०७ मृषु ७०७ मचने । मृषु सहने च । इतरौ हिंसासङ्क्लेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् । घृषु ७०८ सङ्घर्षे । हृषु ७०२ अलीके । तुस ७१० ह्रस ७११ ह्लस ७१२ रस ७१३ शब्दे । तुतोस । जह्रास । जह्लास । ररास । लस ७१४ श्लेषणक्रीडनयो । घस्लृ ७१८ अदने । अय न सार्वत्रिक । 'लिट्यन्यतरस्याम्' (सू २४२४) इत्यदेर्घस्लादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गवचन वास्ति तत्रैवास्य प्रयाग । अत्रैव पाठ शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमडि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । क्मरचि तु विशिष्योपदानम् । घसति । घस्ता । २३२४ स स्यार्धधातुके । (७—४—४९) सस्य त स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघसत् । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोग । २३४३ पुषादिद्युताद्यॢदित

णश गतावित्यत प्राक् सकारान्ता । घस्लृधातुरनिट्क । अयमिति । घस्लृधातु सर्वेषु न प्रयोज्य इत्यर्थ । कुत इत्यत आह लिटीति । यद्यय सार्वत्रिक स्यात् तदा लिट्यपि प्रयुज्येत । ततश्च 'अद भक्षणे' इति धातो 'लिट्यन्यतरस्याम्' इति घस्लृभावविधिर्व्यर्थ स्यादिति भाव । असार्वत्रिकत्वे सति क्व प्रयोग क्व नेत्यत आह ततश्चेति । यत्र घस्लृधातो प्रयोगे ज्ञापक प्रत्यक्षवचन वास्ति तत्रैवास्य प्रयोग इत्यर्थ । तत्र तावल्लिङ्गं दर्शयति तत्रैवेति । भ्वादिगणे अत्रैव क्रमे अस्य पाठ शपि परस्मैपदे प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थ । नच धातुसज्ञार्थ पाठ इति शङ्क्यम्, श्रुन दीप्तावित्यत प्राक् पाठेनैव सिद्धे अत्र तत्पाठवैयर्थ्यादिति भाव । लृदित्करणमडीति । प्रयोगे लिङ्गमिति शेष । अनिट्कारिकास्विति । अनुदात्तोपदेशेषु घस्लृधातो पाठो वलाद्यार्धधातुकप्रयोगे लिङ्गमित्यर्थ । अथ क्वचिदस्य प्रयोगे प्रत्यक्षवचन दर्शयति क्मरचीति । 'सृघस्यद क्मरच्' इत्यत्र विशिष्यघसेरुपादान क्मरचि प्रयोगे प्रमाणमित्यर्थ । घसतीति । लटि तसाद्युपलक्षणमिदम् । लिटि अस्य प्रयोगाभावाल्लुट्युदाहरति घस्तेति । स सि । स इति छेद । स इति षष्ठ्यन्तम् । सि इति सप्तम्यन्तम् आर्धधातुकविशेषणम् । तदादिविधि । 'अच उपसर्गात्त' इत्यत त इत्यनुवर्तते । अकार उच्चारणार्थ, तदाह सस्य त स्यादिति । आदेशे अकारस्य उच्चारणार्थत्वात्तकार स्यादित्यर्थ लुडि च्ले सिचि प्राप्ते पुषादि । 'च्ले सिच्' इत्यत च्लेरिति 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य —' इत्यत अडिति चानुवर्तते । पुषादि द्युतादि लृदित् एषा समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी ।

गुण । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवड् । घृषु सघर्षे । त्रुटि घर्षणम् । घस्लृ अदने । अयमिति । यद्यय सार्वत्रिक स्यात्तदा लिट्यपि प्रयुज्येत, ततश्च 'लिट्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पेनादेशविधान व्यर्थं भवेदिति भाव । अत्रैव पाठ इति । भ्वादौ परस्मैपदे पाठ इत्यर्थ । क्मरचीति । 'सृघस्यद क्मरच्' इति सूत्रे । स. स्यार्ध । स सीति च्छेद । सादौ किम्, घस्मर । आर्धधातुके इति किम्, वस्ते । आशिषीति । आशीर्लिडीत्यर्थ । एतच्च कर्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तम् । कर्मणि तु यग्विषये प्रयोगो नेति बोध्यम् । पुषादिद्युता । पुष धातुर्भ्वादौ दिवादौ क्र्यादौ चुरादौ च

परस्मैपदेषु । (३—१—५५) श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् । जर्ज ७१६ चर्च ७१७ झर्झ ७१८ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । पिसृ ७१९ पेसृ ७२० गतौ । पिपिसतु । पिपेसतु । हसे ७२१ हसने । एदित्वान्न वृद्धि । अहसीत् । णिश ७२२ समाधौ । तालव्योष्मान्त । प्रणेशति । मिश ७२३ मश ७२४ शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ । शव ७२५ गतौ । दन्त्योष्ठ्यान्तस्तालव्योष्मादि । शवति । अशवीत्, अशावीत् । शश ७२६ प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्त । शशाश शेशतु शेशु । शेशिथ ।

तत्र पुषधातुस्तु भ्वादौ क्र्यादौ चुरादौ दिवादौ चास्ति । तत्र यदि भौवादिक पुषादिगणो गृह्येत, तर्हि द्युतादिग्रहणमनर्थकं स्यात्, पुषादिगणोत्तरमेवात्र द्युतादिगणपाठात् । नापि क्र्याद्यन्तर्गण, तत्र हि 'मुष स्तेये' 'खच भूतप्रादुर्भावे' 'हेठ च' 'ग्रह उपादाने' इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि त एवात्र पुषादयो विवक्षिता स्यु तर्हि लाघवाद् लृदित एव ते क्रियेरन् । नाप्यत्र चौरादिक पुषादिर्गृह्यते, णिचा च्लेर्व्यवहितत्वात् । अत परिशेषाद् दिवादय एव गृह्यन्ते, तदाह श्यन्विकरणेति । जर्ज चर्च झर्झेति । एतेषा चवर्गीयान्तेष्वेव पाठ उचित । हसे हसन इति । एदिदयम् । न वृद्धिरिति । 'ह्मयन्त—' इत्यनेनेति शेष । णिश समाधाविति । णोपदेशत्वाद् 'उपसर्गादसमासेऽपि—' इति नस्य णत्वम्, तदाह प्रणेशतीति । 'शसु हिंसायाम्' इत्यत प्राक् शकारान्ता । शवतिस्तु वान्त ।

पठ्यते । यदि तु पुष पुष्टाविति भौवादिकधातुमारभ्य पुषादिगणो गृह्यते तदा द्युतादिग्रहणमनर्थकं भवेत् । पुषेरुत्तरत्र द्युतादीना पाठात् । नापि क्र्याद्यन्तर्गण । तत्र हि पुषधातोरग्रे मुष स्तेये, खच भूतप्रादुर्भावे हठे च, ग्रह उपादाने, इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि तु त एव जिघृक्षिता स्युस्तर्हि लाघवाल्लृदित एव क्रियेरन् । ग्रहे स्वरितेत्त्वेऽपि लृकारेणैव तन्निर्वाहादनेकानुबन्धासङ्गगौरवशङ्काया अप्यभावात् नापि चुरादि । णिचा व्यवधानेन ततोऽन्तरस्य च्लेरसभवात् । अत परिशेषाद् दिवादय एव गृह्यन्त इत्याह श्यन्विकरणपुषादेरिति । केचित्तु दिवाद्यन्तर्गत एव पुषादिर्गृह्यते व्याख्यानादित्याहु । चुरादीनां सर्वेषा णिज्विकल्प इति पक्षे चौरादिकपुषादेरपि पर च्लि सभवतीति तेषामाशय । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्य' इतिवत् 'पुषद्युताद्य्लृदित' इति सूत्रयितुमुचितम् । ननु पुषादयो द्युतादयश्च लृदित एव कुतो न कृता इति चेत् । अत्राहु —निरनुबन्धेषु सानुबन्धेषु च प्रत्येक लृकारपाठे विपरीतगौरव स्यात् । न च अनुबन्धान्तरस्य यत्प्रयोजनमात्मनेपदं तत्तु लृदित्करणेऽपि सिध्यतीत्यनेकानुबन्धासङ्गगौरवदोषो नास्तीत्यपि शङ्क्यम्, आदितामीदितामूदिता चैतेषु सत्त्वाद् लृकारेण तत्तत्कार्याणामनिर्वाहादनेकानुबन्धासङ्गगौरवस्य दुर्निवारत्वादिति । जर्ज चर्च झर्झ । एषा परिभाषणादिभि सह यथासख्य नास्ति, व्याख्यानादित्याहु । परिभाषण सनिन्दोपालम्भ । त्रयाणामपि चवर्गीयान्तेषु पाठ उचितो न त्विहोष्मान्तेषु । णिश समाधौ । समाधिरन्त करणनिरोध । प्रणेशतीति । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् । रोषकृते चेति । चकारात्समाधौ । शशं प्लुतगतौ ।

शसु ७२७ हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्त । 'न शसदद–' (सू २२२३) इत्येत्त्व न । शशसतु शशसु । शशसिथ । शसु ७२८ स्तुतौ । अय दुर्गतावपीति दुर्ग । 'नृशसो घातुक क्रूर' इत्यमर । शशस ।। आशिषि नलोप , शस्यात् । चह ७२९ परिकल्कने । कल्कन शाठ्यम् । अचहीत् । मह ७३० पूजायाम् । अमहीत् । रह ७३१ त्यागे । रहि ७३२ गतौ । रहति । रह्यात् । दृह ७३३ दृहि ७३४ बृह ७३५ बृहि ७३६ वृद्धौ । दर्हनि दद्दहतु । दृहति । बर्हति । बृहति । बृहि शब्दे च । 'बृहित करिगर्जितम्' इत्यमर । बृहिर् इत्येके । अबृहत्, अबर्हीत् । तुहिर् ७३७ दुहिर् ७३८ उहिर् ७३९ अर्दने । तोहति । तुतोह । अतुहत्, अतोहीत् । दोहति । दुदोह । अदुहत्, अदोहीत् । अनिट्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहण नेच्छन्ति । ओहति । उवोह ऊहतु । ओहिता । मा भवानुहत् । औहीत् । अर्ह ७४० पूजायाम् । आनर्ह ।

अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेत । द्युत ७४१ दीप्तौ । द्योतते । २३४४ द्युतिस्वाप्यो सम्प्रसारणम् । (७—४—६७) अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारण स्यात् । दिद्युते दिद्युताते । द्योतिता । २३४५ द्युद्भ्यो लुङि । (१—३—९१)

शस्विति । नोपध , कृतानुस्वारस्य निर्देश । 'चह परिकल्कने' इत्यारभ्य अर्हतिपर्यन्ता हकारान्ता । रह त्याग इति । नायमिदित् । रहि गताविति । अयमिदित् । दृह दृहीति । ऋदुपधा एते । द्वितीयचतुर्थाविदितौ । अबृहत् । अबर्हीदिति । इरित्त्वादङ् इति भाव । उवोहेति । उहिर्धातोर्लिटि द्वित्वे हलादिशेषे पुगन्तलक्षणे गुणे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङ् । मा भवानुहदिति । इरित्त्वादङ् रूपम् । औहीदिति । अडभावपक्षे च्ले सिचि तस्य इटि 'अस्तिसिच –' इति तकारस्य ईटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे 'आडजादीनाम्' इति आटि वृद्धि । माङ्योगे तु मा भवानुहीत् । आनर्हेति । 'अत आदे ' इति दीर्घे नुट् ।

कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेत इति । द्युतेत्यारभ्य कृपूपर्यन्ता इत्यर्थ । द्युतिस्वाप्यो । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भाव । दिद्युत इति । द्वित्वे 'हलादि शेष ' इत्यनेन यकारलोपे प्राप्ते तदपवादत्वेन 'द्युतिस्वाप्यो –' इति सम्प्रसारणे, 'सम्प्रसारणाच्च' इति उकारस्य पूर्वरूप

'न शसदद–' इति प्रतिषेधसूत्रे सान्तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे शेशतुरिति । प्राचा तु शशतुरित्युक्त तदयुक्तमिति भाव । अचहीदिति । 'ह्म्यन्त–' इति न वृद्धि । रह त्यागे । अय कथादावपि, 'ज्ञपमिच्च' इति मित्प्रकरणेऽप्ययमेकीयमतेन पठित । [illegible] । व्याख्यानमेवात्रावलम्बनम् । मा भवानुहदिति । 'न माङ्योगे' इत्याडभाव । 'इरितो वा' इत्यङ् वा । अथ द्युतादि । द्युत दीप्तौ । द्युतिस्वाप्यो । स्वापीति णिजन्तस्य ग्रहणम् । दिद्युत इति । सम्प्रसारणे कृते 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । स्वापेरुदाहरण तु सुष्वापयिषति । इह स्वापेर्णिजन्तस्याभ्यासनिमित्तप्रत्ययेनानन्तर्ये सति सम्प्रसारणमिष्यते । तेनेह न—स्वापेर्ण्वुल् स्वापक , तमिच्छति

राचते भक्ति । अरुचत, अरोचिष्ट । घुट ७४६ परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत्, अघोटिष्ट । रुट ७४७ लुट ७४८ लुठ ७४९ प्रतिघाते । अरुटत्, अरोटिष्ट । शुभ ७५० दीप्तौ । क्षुभ ७५१ सचलने । णभ ७५२ तुभ ७५३ हिसायाम् । आद्याऽभावे च । 'नभन्तामन्यके समे' 'मा भूवन्नन्यके सर्वे' इति निरुक्तम् । अनभत् अनभिष्ट । अतुभत, अतोभिष्ट । इमौ दिवादी क्र्यादी च । स्रसु ७५४ ध्वसु ७५५ भ्रंसु ७५६ अवस्रसने । ध्वंसु गतौ च । अङि नलोप । अस्रसत्, अस्रसिष्ट । 'नास्रसत्करिणा ग्रैवम्' इति रघुवशे । भ्रशु इत्यपि केचित् पेठु । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । भ्रशु भ्रशु अध पतने इति दिवादौ । स्रम्भू ७५७ विश्वासे । अस्रभत, अस्रम्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे गत । वृतु ७५८ वर्तने । वर्तते । ववृते । **२३४७ वृद्भ्यः स्यसनो । (१—३—९२)** वृतादिभ्य परस्मैपद वा स्यात्स्ये सनि च । **२३४८ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य । (७—२—५९)** एभ्य सकारादेरार्धधातुकस्येण्न स्यात्तङानयोरभावे । वर्त्स्यति, वर्तिष्यते । अवृतत, अवर्तिष्ट । अवर्त्स्यत्, अवर्तिष्यत । वृधु

भक्तिरिति । भक्ति हर्याश्रितप्रीतिविषयो भवतीत्यर्थ । 'रुच्यर्थानाम्—' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । **क्षुभ सचलन इति** । क्षोभते । क्षुभ्यतीति दिवादौ । क्षुभ्नातीति क्र्यादौ । णभधातु णोपदेश । नभते । **आद्योऽभावे चेति** । चात्सचलनेऽपि । तत्र अभावार्थकस्य प्रयोगं दर्शयति **नभन्तामन्यके समे इति** । मन्त्रोऽयम् । नन्वत्र मन्त्रे णभेर्हिंसार्थकत्वमेव कुता न स्यादित्यत आह **माभूवन्नन्यके सर्वे इति** । नभन्तामित्यस्य विवरण—मा भूवन्निति । न भवन्तीत्यर्थ । समे इत्यस्य विवरण—सर्वे इति । **निरुक्तमिति** । वेदव्याख्यानात्मको यास्कप्रणीता ग्रन्थविशेषो निरुक्तम् । **स्रसु ध्वसु भ्रसु इति** । त्रयो नोपधाकृतानुस्वारनिर्देशा । **ध्वसु गतौ चेति** । चादवस्रसनेऽपि । **अस्रंसदिति** । द्युतादित्वात्परस्मैपदे अङि नलोप इति भाव । **नास्रसदिति** । नास्रंसदित्यपपाठ । नचास्रसदिति लङो रूपमिति भ्रमितव्यम् तत्र परस्मैपदासभवात् । स्रभुधातुरकारमध्य । **वृतु वर्तने इति** । उदिद् ऋदुपध सेट्क । **वर्तत इति** । शपि गुणे रपरत्वम् । **ववृत इति** । 'असयोगात्—' इति कित्त्वाद् गुणाभावे द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे रूपम् । लुटि वर्तिता । **वृद्भ्य** । बहुवचनाद् वृतादिभ्य इति गम्यते । 'शेषात्कर्तरि—' इत्यत परस्मैपदमित्यनुवर्तते, 'वा क्यष' इत्यतो वेति च, तदाह **वृतादिभ्य इति** । **न वृद्भ्यः** । 'सेऽसिचीति' इति सूत्रात् से इति आर्धधातु-

---

चेति । पूर्वोक्तयोरेवार्थयोरयमिति बोध्यम् । **हरय इति** । 'रुच्यर्थानाम्—' इति सप्रदानसंज्ञाया चतुर्थी । **घुट** । परिवर्तनमितस्ततोभ्रमणम् । **जुघुट इति** । असंयोगात्—' इति कित्त्वाद् गुणाभाव । **क्षुभ** । संचलनं प्रकृतिविपर्यासो मन्थनं च । क्षोभते । क्षुभ्यतीति दिवादौ । क्षुभ्नातीति क्र्यादौ । **नास्रसदिति** । नास्रसदित्यपपाठ एव । न चेदं लङो रूपम्, तत्र परस्मैपदासभवादिति भाव । **वृद्भ्य** । वृतादय. पञ्च । **न वृद्भ्य** । गणकार्यत्वादुभयोर्यङ्लुक्यप्रवृत्ति । वर्वर्तिष्यति ।

७५९ वृद्धौ। शृधु ७६० शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृतुवत् । स्यन्दू ७६१ प्रस्रवणे। स्यन्दते। सस्यन्दे। सस्यन्दिषे, सस्यन्त्से। सस्यन्दिध्वे, सस्यन्द्ध्वे । स्यन्दिता, स्यन्ता।

कस्येडिति चानुवर्तते, तदाह एभ्य सकारादेरिति । तङानयोरभाव इति । 'गमेरिट्-' इत्यत परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तम् । तेन च तङानयोरभावो लक्ष्यते, व्याख्यानादिति भाव । तेन जिगमिषिता इत्यत्र गमे सन्नन्तात् तृचि इट् सिध्यति, वृते सन्नन्ताद् हेलुँकि विवृत्स इत्यत्र इण्निषेधश्च सिध्यति । वर्त्स्यतीति । लृटि स्य । 'वृद्भ्य स्यसनो' इति परस्मैपदविकल्प । 'न वृद्भ्य —' इति इण्निषेध । गुण रपरत्वम् । परस्मैपदाभावे त्वाह वर्तिष्यत इति । तङानयोरभावे इत्युक्ते 'न वृद्भ्य –' इति इण्निषेधो न । अवर्तिष्टेति । परस्मैपदस्य अङश्चाभावे रूपम् । अवर्त्स्यदिति । लृङि स्य । 'वृद्भ्य स्यसनो' इति परस्मैपदम् । 'न वृद्भ्य –' इति इण्निषेध, गुण, रपरत्वमिति भाव । अवर्तिष्यतेति । परस्मैपदस्याभावे 'न वृद्भ्य –' इति इण्निषेधोऽपि नेति भाव । वृधु शृधु इति द्वौ ऋदुपधौ । तत्रापि 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे द्युतादिलक्षण अङ् । लृट्लृङो 'वृद्भ्य स्यसनो' इति परस्मैपदपक्षे 'न वृद्भ्य –' इति इण्निषेधश्च, तदाह इमौ वृतुवदिति । वर्त्स्यति वर्धिष्यते । अवृधत्, अवर्धिष्ट । अवर्त्स्यत्, अवर्धिष्यत् । शर्त्स्यति, शर्धिष्यते । अशृधत्, अशर्धिष्ट । अशर्त्स्यत्, अशर्धिष्यत । स्यन्दूधातु ऊदिद् नकारोपध कृतानुस्वारपरसवर्णनिर्देश । सस्यन्दिषे, सस्यन्त्स इति । इडभावे दस्य चर्त्वेन त । सस्यन्दिद्ध्वे सस्यन्द्ध्व इति । इडभावे धकारात् प्राग् दकार । खरिकत्वाभावान्न चर्त्वम् । स्यन्दिता, स्यन्तेति । इडभावे दस्य चर्त्वम् । ननु लृटि स्ये सति 'वृद्भ्य स्यसनो' इति परस्मैपदपक्षे परत्वादूदिल्लक्षणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति इण्निषेधे स्यन्त्स्यतीत्येव रूपमिष्यते, ननु स्यन्दिष्यति इति । तदयुक्तम्, अन्तरङ्गतया ऊदिल्लक्षणस्यैव इड्विकल्पस्य उचितत्वात् सकारादिविशेषापेक्षतया तङानाभावनिमित्तापेक्षतया च 'न वृद्भ्य –'

वर्वर्तिषति । चतुर्ग्रहणफल तु मूले एव स्फुटीभविष्यति । 'सेऽसिचि–' इति सूत्रात्से इत्यनुवर्तते । सकारादेरिति । इण् न स्यादिति । स्यन्देरूदित्त्वाद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषा नित्यमिटि प्राप्ते निषेधोऽयम् । तङानयोरिति । जिगमिषिता । जिगमिषितारौ इत्यादौ तृचि परत सन इडागमसिद्धये 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यत्र परस्मैपदग्रहण तङानयोरभाव लक्षयतीत्यभ्युपगम्यते । तच्चात्रापि तथैवानुवर्तते, अर्थाधिकाराश्रयणात् तेन परस्मैपदाभावेऽपि तृचि विवृत्सिता विवृत्सितारावित्यत्र 'अतो हे' इति हेर्लुकि त्व विवृत्स इत्यत्र च सन इण्निषेध सिध्यतीति भाव । अत्र भाष्यवार्तिकयोर्वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्येड्वचनादन्यत्र निषेध इति स्थितम् । तेन विवर्तिषते विवर्धिषते इत्यादाविड् भवति । विवृत्सितेवाचरति विवृत्सित्रीयते इत्यत्र त्वनात्मनेपदोत्पत्ते पूर्वं तत्समानपदस्थत्वाभावादन्तरङ्गोऽय निषेध प्रवर्तते । स च पश्चात्तङि कृतेऽपि न निवर्तते, चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति । अत्र व्याचख्यु –पञ्चभ्य इति वक्तुमुचितम् । एवं च 'तासि च' इत्येव सूत्र कर्तव्यम् । न च वृतादिष्वतिव्याप्ति', तङानयो-

'वृद्भ्य स्यसनो' (सू २३४७) इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्प बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्याद् 'न वृद्भ्य –'(सू २३४८) इति निषेध । स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते, स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट, स्यन्त्सीष्ट । 'द्युद्भ्यो लुङि' (सू २३४५) इति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोप । अस्यदत्, अस्यन्दिष्ट, अस्यन्त अस्यन्त्साताम् अस्यन्त्सत । अस्यन्त्स्यत्, अस्यन्दिष्यत अस्यन्त्स्यत ।

२३४९ [1]अनुविपर्यभिनिभ्य स्यन्दतेरप्राणिषु । (८—३—७२) एभ्य परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दते सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते, अनुस्यन्दते वा जलम् । 'अप्राणिषु' किम्-अनुस्यन्दते हस्ती । 'अप्राणिषु' इति पर्युदासाद् मत्स्योदके अनुस्यन्देते

इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति वृद्भ्य इति । वृद्भ्य स्यसनो' इति परस्मैपदे कृते अन्तरङ्गमपि विकल्प बाधित्वा 'न वृद्भ्य –' इति निषेध इत्यन्वय । कुत इत्यत आह चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि ह्यत्र ऊदिल्लक्षण इड्विकल्प एव स्याद् ननु 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इति निषेध, तर्हि चतुर्भ्य इति व्यर्थं स्यात् । नच कृपूव्यावृत्तिस्तत्फलमिति शङ्क्यम्, 'तासि च क्लृप' इति चकारेण सकाराद्यार्धधातुकेऽपि नित्यमिण्निषेधप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च चतुर्ग्रहण चतुर्णामपि सर्वत्र इण्निषेधार्थमिति भाव । भाष्ये तु 'निषेधाश्च बलीयास' इति न्यायेन अन्तरङ्गस्यापि ऊदिल्लक्षणेड्विकल्पस्य 'न वृद्भ्य –' इति निषेधेन बाधसिद्धेश्चतुर्ग्रहण प्रत्याख्यातम् । तथा च लृटि परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्प बाधित्वा 'न वृद्भ्य –' इति नित्यमिण्निषेधे स्यन्त्स्यतीत्येकमेव रूपमिति स्थितम् । आत्मनेपद पक्षे तु ऊदित्त्वादिड्विकल्प मत्वा आह स्यन्दिष्यते स्यन्त्स्यत इति । इडभावे दस्य चर्त्वम् । आशीर्लिङि सीयुटि ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह स्यन्दिषीष्ट, स्यन्त्सीष्टेति । 'न वृद्भ्य –' इति निषेधस्तु न, तङानयोरभाव एव तत्प्रवृत्तेरिति भाव । लुङि विशेषमाह द्युद्भ्यो लुङीत्यादिना । अङिति । द्युतादिलक्षण इति शेष । नलोप इति । 'अनिदिताम्–' इत्यनेनेति शेष । आत्मनेपदपक्षे तु अङभावादूदिल्लक्षणमिड्विकल्प मत्वा आह अस्यन्दिष्ट अस्यन्तेति । तत्र इडभावपक्षे अस्यन्द् स् त इति स्थिते 'झलो झलि' इति सलोपे दस्य चर्त्वम् । नचापित्त्वेन ङित्त्वाद् 'अनिदिताम्–' इति नलोप शङ्क्य, सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वादिति भाव । अस्यन्त्साताम् अस्यन्त्सतेति । अस्यन्त्था अस्यन्त्साथाम् अस्यन्द्ध्वम् । अस्यन्त्सि अस्यन्त्स्वहि अस्यन्त्स्महि । अस्यन्त्स्यत्, अस्यन्त्स्यत, अस्यन्दिष्यत । अनुविपर्यभिनि । एभ्य इति । अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य इत्यर्थ । सस्येति । 'सहे साड स' इत्यत स इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तेरिति भाव । षो वा स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकारादिति भाव । ननु मत्स्योदके अनुष्यन्देते इत्यत्र कथ षत्व प्राणिकर्तृसत्त्वादिति । आयन्तेति । अत्र 'अनिदिताम्–' इति नलोपो न भवति, सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वात् । अनुविपर्यभिनिभ्य । एभ्य इति । पञ्चभ्य

1 'अनुपर्यभिनिविभ्य..' इति क्वचित् पाठ ।

इत्यत्रापि पक्षे षत्व भवत्येव । प्राणिषु न इत्युक्तौ तु न स्यात् । कृपू ७६२ सामर्थ्ये । २३५० कृपो रो ल । (८—२—१८) कृप उ र ल इति छेद । कृप इति लुप्तषष्ठीकम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य ल स्यात् । कृपेर्ऋका-रस्यावयवो यो रेफसदृश तस्य च लकारसदृश स्यात् । कल्पते । चक्लृपे । चक्लृपिषे, चक्लृप्से । इत्यादि स्यन्दिवत् । २३५१ लुटि च क्लृप ।

कत्वस्यापि सत्वादित्यत आह अप्राणिष्विति पर्युदासादिति । प्राणिकर्तृकस्य नेति न प्रतिषेध, येनात्र प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्वात् षत्व न स्यात् । किन्तु प्राणिभिन्नकर्तृकस्येति पर्युदास आश्रीयते। एव च प्राण्यप्राणिकर्तृकस्यापि अप्राणिकर्तृकत्वानपायादिह षत्व निर्बाध-मिति भाव । कृपू सामर्थ्ये इति । सामर्थ्यं कार्यक्षमीभवनम् । ऊदित्त्वाद्वेट्कोऽयम् । ऋदुपध । तडि प्रथमपुरुषैकवचनस्य टेरेत्वे शपि लघूपधगुणे रपरत्वे कर्पते इति स्थिते कृपो रो ल । कृप इति लुप्तविभक्तिकम् । षष्ठ्यैकवचने उ इति ऋकारस्य रूपम् । अवयवषष्ठी । कृप उरिति स्थिते आद्गुणे कृपोरिति भवति । र इति षष्ठ्यन्तम् । कृपोर् र इति स्थिते 'रो रि' इति रेफलोपे कृपो र इति भवति । ल इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थं, तदाह कृप उ र इति छेद इति । एतच्च ऋलृक्सूत्रभाष्ये स्थितम् । ननु कृपेत्यत्र का विभक्तिर्लुप्तेत्यत आह कृप इति लुप्तषष्ठीकमिति । पकारादकार उच्चार-णार्थं । कृप्धातोरिति लभ्यते । तच्चावर्तत इति । कृप र ल इति पदत्रयमावर्तत इत्यर्थ । तथा च वाक्यद्वय सपद्यते—कृप र ल इत्येक वाक्यम्, तदाह कृपो यो रेफस्तस्य स्यादिति । तथा च कल्पते इति भवति । कृप उ र इति द्वितीय वाक्यम् । तत्र कृपेत्यव यवषष्ठ्यन्तम् उरित्यत्रान्वेति । उरित्यवयवषष्ठ्यन्त रेफे अन्वेति । तथा च कृप्धातोरवयवो न ऋकार, तस्य यो रेफ, तस्य लकार स्यादिति लभ्यते । तत्र ऋकारावयवत्व रेफस्य न सभवतीति रेफशब्दो रेफसदृश ऋकारांशे लाक्षणिक । ल इत्यपि लकारसदृशे लृकारांशे लाक्षणिक, तदाह कृपेर्ऋकारस्यावयव इत्यादिना । एव च लिटि चकृप् ए इति स्थिते कित्वाद् गुणाभावे ऋकारैकदेशस्य रेफसदृशस्य लकार सदृशे सति चक्लृप् इति रूपम् । कृप र ल इति छेदमभ्युपगम्य कृपधातो रेफस्य लकार इति व्याख्याने तु चक्लृपे इति न सिध्येत् । तदर्थमावृत्तिराश्रितेत्यभिप्रेत्याह कल्पते चक्लृप इति । ऊदित्त्वादिड्विकल्प मत्वा आह चक्लृपिषे चक्लृप्स इति । स्यन्दिवदिति । चक्लृपाथे चक्लृपिध्वे, चक्लृब्ध्वे । चक्लृपे चक्लृपिवहे, चक्लृप्वहे चक्लृपिमहे चक्लृप्महे । लुटि च क्लृप । चकाराद् 'वृद्भ्य स्यसनो'

इत्यर्थं । षत्व भवत्येवेति । प्राण्यप्राणिकर्तृकस्याप्यप्राणिकर्तृत्वानपायादिति भाव । असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिदोषाभ्या प्रसज्यप्रतिषेधो न सूत्रेऽभिप्रेत इत्या-शयेनाह प्राणिषु नेत्युक्ताविति । कृपू सामर्थ्ये । भाष्यकृता व्याख्यामाह कृप उ इति । 'कृपे रो ल' इति अर्वाचीनपाठस्तु नादर्तव्य इति ध्वनयति कृपेर्ऋकार-स्येत्यादिना । वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेन ग्रहणादाह रेफसदृश इति । एवं चात्र

(१—३—९३) लुटि स्यसनोश्च क्लृपे परस्मैपद वा स्यात् । २३५२ तासि च क्लृप (७—२—३०) क्लृपे परस्य तासे सकारादेरार्धधातुकस्य चेण्न स्यात्तडानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्प्तास्थ । कल्पितासे, कल्प्तासे । कल्प्स्यति, कल्पिष्यते, कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट कल्प्सीष्ट । अक्लृपत्, अकल्पिष्ट अक्लृप्त । अकल्पिष्यत अकल्प्स्यत । वृत् । वृत्त सपूर्णो द्युतादिर्वृ तादिश्चेत्यर्थ ।

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेत षितश्च । घट ९६३ चेष्टायाम् । घटते । जघटे । 'घटादयो मित' इति वक्ष्यमाणेन मित्सज्ञा । तत्फल तु णो 'मिता

इत्यत स्यसनोरित्यनुकृष्यते । 'शेषात्कर्त–' इत्यत परस्मैपदमिति । 'वा क्यष' इत्यतो वेति च, तदाह लुटि स्यसनोरित्यादिना । तासि च । चकारात्सकारान्यार्धधातुक गृह्यते । 'सेऽसिचि कृत–' इत्यत से इति 'आर्धधातुकस्य–' इत्यत आर्धधातुकस्येडिति चानुवर्तते, 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इत्यतो नेति च, 'गमेरिट्–' इत्यत परस्मैपदेष्विति च तदाह क्लृपे: परस्येत्यादिना । कल्प्तासीति । 'लुटि च क्लृप' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षण-मिड्विकल्प बाधित्वा 'तासि च क्लृप' इति इण्निषेधे गुणे रपरत्वे लत्वे रूपम् । परस्मैपदा-भावपक्षे तु ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्प मत्वा आह कल्पितासे, कल्प्तास इति । लुटि तु 'लुटि चक्लृप' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्प बाधित्वा 'तासि च क्लृप' इति इण्निषेध मत्वा आह कल्प्स्यतीति । परस्मैपदाभावे तु ऊदित्वादिडविकल्प मत्वा आह कल्पिष्यते, कल्प्स्यत इति । कल्पताम् । अकल्पत । कल्पेत । आशीर्लिडि ऊदिल्लक्षणमिड्-विकल्प मत्वा आह कल्पिषीष्टेति, क्लृप्सीष्टेति च । इडभावे 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुण । अक्लृपदिति । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे द्युतादिलक्षणे अङि सति ङित्त्वान्न गुण । अडभावे तु ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्प मत्वा आह अकल्पिष्टेति, अक्लृप्तेति । अकल्प्स्यदिति । लृङि स्ये 'लुटि च क्लृप' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षण-मिड्विकल्प बाधित्वा'तासि च क्लृप 'इति इण्निषेध इति भाव । परस्मैपदाभावपक्ष ऊदिल्लक्षण-मिड्विकल्प मत्वा आह अकल्पिष्यत, अकल्प्स्यतेति । वृदिति । वृते समाप्त्यर्थकात् कर्तरि क्विप्, तदाह वृत्त इति । 'गत्यर्थाकर्म–' इति कर्तरि क्त । वृत्तशब्दस्य विवरण सम्पूर्ण इति । द्युतादय क्लृपपर्यन्ता अनुदात्तेतो गता ।

अथ त्वरत्यन्ता इति । ञि त्वरा संभ्रमे इत्यन्ता इत्यर्थ । षितश्चेति । षित्सज्ञका इत्यर्थ । षित्कार्यभाज इति वा । ञि त्वरा संभ्रमे इत्युक्त्वा क्लृपेत्यस्यावृत्तिरवश्य स्वीकर्तव्या । तथा च 'लुटि च क्लृप' इत्यादिसौत्रनिर्देशो-प्युपपद्यत इति भाव तासि च क्लृप । चकारात्साद्यार्धधातुक गृह्यते । क्लृप्-सीष्टेति । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुण । वृदिति । वृतु वर्तने इत्यस्मात्क्विप् । ञित्वरा सभ्रमे इत्यस्यानन्तर 'घटादय षित' इत्युक्तत्वात्त्वरत्यन्ता-स्त्रयोदशैव षितो न तु फणान्ता. सर्वेऽपीति सिद्धम्, तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह षितश्चेति । प्रयोजनं तु 'षिद्गौरादिभ्य.–' इत्यङि टाप् । घटा व्यथेत्यादिरूप-

ह्रस्व ' (सू २५६८) इति 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (सू० २७६२) इति च वक्ष्यते घटयति । विघटयति । कथ तर्हि 'कमलवनोद्घाटन कुर्वते ये' 'प्रविघाटयिता समुत्पतन्हरिदश्व कमलाकरानिव' इत्यादि । शृणु । घट सङ्घाते इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम्, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यति-

---

घटादय षित इति वक्ष्यमाणत्वादिति भाव । षित्फल तु क्रियामित्यधिकारे 'षिद्भिदादिभ्य –' इत्यङ् । घटा व्यथा इत्यादिरूपम् । **घटत इति** । चेष्टते इत्यर्थ । **तत्फल त्विति** । मित्त्वफल तु 'मिता ह्रस्व ' इति णौ ह्रस्व, 'चिण्णमुलोर्दीर्घ –' इति दीर्घश्च वक्ष्यते । धातुपाठे अर्थनिर्देश उपलक्षणमित्युक्तम् । ततश्चार्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्घटादिकार्य भवत्येव तदाह **घटयति विघटयतीति** । सश्लेषयति विश्लेषयतीत्यर्थ । णौ ह्रस्वोदाहरणमिदम् । अघटि अघाटीति चिण्युदाहरणम् । घाट घाटम्, घट घटमिति ण्यन्ताण्णमुलि दीर्घविकल्पस्योदाहरणम् । 'नित्यवीप्सयो ' इति द्विर्वचनम् । ननु यद्यर्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्मित्त्वम्, तदा उद्घाटन प्रविघाटयितेत्यत्र विकसनार्थकस्यापि घटधातोर्णौ मित्त्वाद्ध्रस्व स्यादित्याक्षिपति **कथ तर्हीति** । **शृण्विति** । समाधानमिति शेष । **चौरादिकस्येति** । चुरादौ 'घट सघाते' इति पठितम् । तदिद घाटादिकाद् घटधातोर्धात्वन्तरमेव । तस्य णौ मित्त्वाभावाद् ह्रस्वाभावे उद्घाटन प्रविघाटयितेति निर्बाधमेव, अर्थनिर्देशस्योपलक्षणतया सघातादन्यत्र विकसनेऽपि चौरादिकस्य वृत्तिसभवादिति भाव । ननु घटादिगणादन्यत्र अर्थान्तरे पठिताना धातूनामिह घटादिगणे पाठ घटादिगणनिर्दिष्ट एवार्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद एव, नतु धातुभेद । अन्यथा घाटादिकत्व गणान्तरस्थत्व चादाय मित्त्वतदभावयोर्विकल्पापत्ते । ये तु धातवो घटादिगण एव पठिता नतु गणान्तरे, तेषा त्वर्थान्तरवृत्तावपि मित्त्वमिति धातुवृत्त्यादिग्रन्थेषु सिद्धान्त । घटधातुस्तु 'घट सघाते' इति चुरादौ पठित । अतस्तस्यैवात्र गणे चेष्टायामर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति लब्धम् । एव च विघटयति इत्यादावर्थान्तरवृत्तौ ण्यन्तस्य कथ मित्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति **नचेति** । तस्यैव चौरादिकस्यैव घटधातो चेष्टात्मके अर्थविशेषे वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवाद स्यादिति न वाच्यमित्यर्थ । कुत इत्यत आह–**नान्ये मितोऽहेताविति** । चुराद्यन्तर्गणसूत्रमिदम् । तत्र हि 'ज्ञप मिच्च' 'यम च परिवेषणे' 'चह परिकल्कने' 'रह त्यागे' 'बल प्राणने' 'चिञ् चयने' इति पञ्च धातून् पठित्वा 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति पठितम् । तत्र चह परिकल्कने इत्यस्य स्थाने चपेति केचित् पठन्ति । तथा च पञ्चत्वस्य न विरोध । एषु पञ्चस्वपि मिदित्यनुवर्तते । अहेताविति च्छेद । कस्मादन्ये इत्यपेक्षाया सनिहितत्वाद् ज्ञपादिपञ्चभ्य इति लभ्यते । हेतुशब्देन 'हेतुमति च' इति सूत्रविहितो णिच् लभ्यते ।

सिद्धि । घट चेष्टायाम् । ये धातवोऽन्यत्राधीतास्तेषामिह पाठोऽर्थनियमार्थ । ये त्विहैव पठ्यन्ते तेषामुपसर्गादिनार्थान्तरपरत्वेऽपि मित्त्वमस्त्येवेति धातुवृत्त्यादिषु

रिन्काश्चुरादयो मितो नेत्यर्थं । व्यथ ७६४ भयसञ्चलनयो । व्यथते । २३५३ व्यथो लिटि । (७—४—६८) व्यथोऽभ्यासस्य सप्रसारण स्याल्लिटि । हलादिशेपापवाद । थस्य हलादिशेषेण निवृत्ति । विव्यथे । प्रथ ७६५ प्रख्याने । पप्रथे । प्रस ७६६ विस्तारे । पप्रसे । म्रद ७६७ मर्दने । स्खद ७६८ स्खदने । स्खदन विद्रावणम् । क्षजि ७६९ गतिदानयो । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि

तद्भिन्नो णिच् स्वार्थिक अहनु , तदाह अहेतौ स्वार्थे णिचीति । ज्ञप आदिर्येषामिति अतद्‌गुणसविज्ञाना बहुव्रीहि । ज्ञपधातोस्तदुत्तरेभ्यश्च पञ्चभ्य इत्येव पड्भ्योऽन्ये ये चुरादय , ते मितो नेति फलितम् । एव च चुरादौ ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताना मित्त्वाभावाद् 'घट चेष्टायाम्' इति निर्देशश्चौरादिकस्य 'घटसघाते' इत्यस्य चेष्टाया वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति न युज्यते । किंतु इहैव घटादिगणे 'घट चेष्टायाम्' इत्यपूर्वोऽय धातु । तस्य चार्थान्तरवृत्तावपि मित्त्वमस्त्येवेति विघटयतीत्यादौ मित्त्वाद्ध्रस्वो निर्बाध इति भाव । व्यथधातुर्द्वितीयान्त । व्यथो लिटि । 'अत्र लोप —' इत्यत अभ्यासस्येति 'द्युतिस्वाप्यो –' इत्यत सप्रसारण-मिति चानुवर्तते, तदाह व्यथोऽभ्यासस्येत्यादिना । हलादिशेषापवाद इति । व्यथ् व्यथ् ए इति स्थिते हलादिशेपलभ्य यकारस्य लोप बाधित्वा सप्रसारणमित्यर्थ । तथा च यकारस्य इकारे पूर्वरूपे विव्यथे इति रूपम् । वकारस्य तु न सप्रसारणम्, 'न सप्रसारणे सप्रसारणम्' इति निषेधात् । ननु सप्रसारणेन हलादिशेषबाधे थकारस्यापि निवृत्तिर्न स्यादित्यत आह थस्येति । यकारलोपस्य बाध विना सप्रसारणस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तेन तद्बाधेऽपि थकारलोपस्य बाधे प्रमाणाभावादिति भाव । मृद् मर्दन इति । ऋदुपधोऽयम् । मर्दते । मम्रदे । क्षजिधातुरिदित् क्षञ्जते । चक्षञ्जे । ननु घटादिगणे अस्य पाठो व्यर्थ , क्षञ्जयतीत्यत्र णौ नुमि कृते अकारस्यानुपधात्वेन उपधादीर्घस्याप्रसक्त्या 'मिता ह्रस्व ' इत्यस्याप्रवृत्तावपि विशेषाभावाद् अनुपधात्वेन 'मिता ह्रस्व ' इत्यस्य प्रसक्त्यभावाच्च । अत एव अक्षञ्जि क्षञ्ज क्षञ्जमित्यत्रापि 'चिण्णमुलो —' इति दीर्घविकल्प-स्यापि न प्रसक्तिरित्यत आह मित्त्वसामर्थ्यादिति । दक्ष गतोति । ननु

स्थितम्, तदेतद् ध्वनयन्नुदाहरति विघटयतीति । व्यथो लिटि । हलादि शेषापवाद इति । हलादि शेषप्रक्रमणादिति भाव । एव च 'उत्सर्गसदेशश्चापवाद ' इति परस्यैव सप्रसारण भवति न पूर्वस्येति कैयटाद्युक्त्या 'न सपसारणे–' इति निषेधोऽत्र नापेक्षित । केचित्तु हलादिशेषेण यकारनिवृत्तावपि वकारस्य सत्त्वात्सूत्रमिद सावकाशमिति अपवादत्व न सभवतीति मित्वात् 'सप्रसारण तदाश्रय च कार्यं बलवत्' इति वचनाद्धलादिशेषं बाधित्वा परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य निषेध । 'सप्रसारण तदाश्रय च कार्यम्–' इति वचनाभावे तु 'व्यथो लिटि' इति सप्रसारणस्य धातुविशेषप्रत्ययविशेषाश्रयत्वेन 'इग्यण —' इति सज्ञा-विशेषद्वयाश्रयत्वेन च बह्वपेक्षस्य बहिरङ्गत्वात्सप्रसारण बाधित्वा हलादिशेषे जाते वकारस्य संप्रसारण स्यादित्याह । थस्येति । सप्रसारणस्याभ्या-सान्तर्गतयकारनिवृत्तेरपवादित्वं न तु थकारनिवृत्तेरिति भाव । लिटीति किम्,

चिण्णमुलो –' (सू २७६२) इति दीर्घविकल्प । अक्षञ्जि, अक्षाञ्जि । क्षञ्जक्षञ्जम् । क्षाञ्जक्षाञ्जम्। दक्ष७७० गतिहिंसनयो । योऽस्य वृद्धिशैघ्र्ययोरनुदात्तेत्सु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवाद । क्रप ७७१ कृपाया गतौ । कदि ७६२ क्रदि ७७३ क्लदि ७७४ वैक्लव्ये । वैकल्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिक्रदी इदितो, क्रद क्लद इति चानिदिताविनि मैत्रेय । कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयो । परस्मैपदिषूक्ताना पुनरिह पाठो मित्त्वाथ आत्मनेपदार्थश्च । ञि त्वरा ७७५ सम्भ्रमे । 'घटादय षित' (ग सू १८६) । षित्त्वादङ् कृत्सु वक्ष्यते ।

अथ फणान्ता परस्मैपदिन । ज्वर ७७६ रोगे । ज्वरति । जज्वार । गड ७७७ सेचने । गडति । जगाड । हेड ७७८ वेष्टने । हृडृ अनादरे इत्यात्मने-

---

'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' इत्यनुदात्तेत्सु पाठादेव सिद्धे किमर्थमिह पाठ ? अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादेव गतिहिंसार्थकत्वस्यापि सभवादित्यत आह **वृद्धिशैघ्र्ययोरिति** । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुलोर्दीर्घविकल्प । अदक्षि, अदाक्षि । दक्षदक्षम् दाक्षदाक्षम् । **क्रप कृपाया गताविति** । अदुपधाऽयम् । कृपाया गतौ चेत्यर्थ । कदि क्रदि क्लदि इति नन्दिमते च त्रय एव धातव । मैत्रेयमते चत्वार इति बोध्यम् । तत्र इदित्व त्रयाणा पौनरुक्त्य परिहरति **कदिक्रदिक्लदीनामित्यादिना** । **ञि त्वरेति** । ञिरित् । 'ञीत क्त' इति क्त प्रयोजनम् । आदित्त्व तु 'आदितश्च' इति निष्ठायामिण्निषेधार्थम् । वस्तुतस्तु आदित्त्व व्यर्थम्, ह्रस्वेऽप्यात्मनेपदसिद्धे रुष्यमत्वरसघुषास्वनाम्' इति निष्ठायामिड्विकल्पसिद्धेश्च । **घटादय षित इति** । त्वरत्यन्ता इति शेष । गणसूत्रमिदम् । तत्प्रयोजनमाह **षित्त्वादिति** । **वक्ष्यत इति** । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यनेनेति शेष घटादिषु त्रयोदशानुदात्तेतो गता । 'द्युत दीप्तौ' इत्यत प्राग् घटादिसमाप्तिरिति वक्ष्यते ।

अथ फणान्ता इति । फण गतावित्येतत्पयन्ता इत्यर्थ । **ज्वरे रोग इति** । णौ ज्वरयति । चिणि तु अज्वरि, अज्वारि । णमुलि तु ज्वर ज्वरं ज्वार ज्वारम् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । **हेड वेष्टन इति** । डकारादकार उच्चारणार्थं ।

विव्यथिषते । इह 'सन्यत ' इति इत्वम् । वाव्यथ्यते । वाव्यथीति । **क्रप** कृपाया गतौ । चकारभावेऽपीहार्थद्वयमित्येव बोध्यमित्याहु । **कदि क्रदि** । क्रन्दयति अक्रन्दि । अक्रान्दि । क्रन्द क्रन्दम् । क्रान्द क्रान्दम् । **ञित्वरा** । आदित्वमिह व्यर्थम्, ह्रस्वोच्चारणेनाप्यात्मनेपदसिद्धे न च निष्ठायाम् 'आदितश्च' इतीट्प्रतिषेधार्थमिति शङ्क्यम्, 'रुष्यमत्वर—' इति निष्ठायामिटो विकल्पितत्वात् । तूर्णं त्वरित । **ज्वर** रोगे । णौ ज्वरयति । अज्वरि । अज्वारि । ज्वरं ज्वरम् । ज्वार ज्वारम् । **गड** सेचने । णौ । गडयति । अगडि । अगाडि । गड गडम् । गाडं गाडम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । हेड वेष्टने । **उत्सृष्टानुबन्ध इति** । तेन वेष्टने 'नाग्लोपि—' इति निषेध-

पदिषु गतः । स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यादपरस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि । अहीडि । अनादरे तु हेडयति । वट ७७९ भट ७८० परिभाषणे । वट वेष्टने, भट भृतौ इति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः । णट ७८१ नृत्तौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ नट नतौ इति पठन्ति । गतौ इत्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठाद्घटादिर्णोपदेश एव । ष्टक ७८२ प्रतीघाते । स्तकति । चक ७८३ तृप्तौ । तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठि-

ततश्च 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधः न भवति । **स एवेति** । हेडृधातुरेव ऋकारानुबन्धमुत्सृज्य वेष्टनरूपे अर्थविशेषे मित्त्वार्थमनूद्यत इत्यर्थः । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । नन्वात्मनेपदिन एवात्रानुवादे परस्मैपदं न स्यादित्यत आह **परस्मैपदिभ्य इति** । यदि त्वात्मनेपदमिष्टं तर्हि घटादिषु त्वरत्यन्तेष्वेवानुदात्तेत्सु पठ्यतेति भावः । **हेडतीति** । वेष्टते इत्यर्थः । **हिडयतीति** । वेष्टयतीत्यर्थः । 'हेतुमति—' इति णिचि 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्व इति भावः । **अहिडि, अहीडीति** । 'चिण्णमुलोः—' इति दीर्घविकल्पः । **अनादरे तु हेडयतीति** । वेष्टनरूपार्थं एव मित्त्वान्न ह्रस्व इति भावः । 'वट परिभाषणे' इति नापूर्वो धातुरित्याह **वट वेष्टन इत्यादि** । **अनुवाद इति** । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । 'णट नृत्तौ' इत्यस्य पौनरुक्त्यमाक्षिपति **इत्थमेव पूर्वमपि पठितमिति** । टवर्गान्तेष्विति शेषः । तथा च उभयत्राप्यर्थैक्येन अर्थविशेषे मित्त्वार्थमिहानूद्यत इति परिहारस्यासंभवात्पौनरुक्त्यमेवेति भावः । परिहर्तुमुपक्षिपति **तत्रायं विवेक इति** । तत्र तयोर्धात्वोः अयं वक्ष्यमाणो विवेकः—अर्थभेदः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । **पूर्वं पठितस्येति** । टवर्गान्तेषु पठितस्येत्यर्थः । **यत्कारिष्विति** । यस्य कर्तृषु नटव्यवहारः तन्नाट्यं पूर्वं पठितस्य नटधातोरर्थ इत्यर्थः । किं तन्नाट्यमित्यत्राह **वाक्यार्थेति** । **घटादौ त्विति** । यस्य कर्तृषु नर्तकव्यपदेशः तद् नृत्यम्, नृत्तं च घटादौ पठितस्य नटेरर्थ इत्यर्थः । नृत्यनृत्तयोः को भेद इत्यत आह **पदार्थेति** । एवं च टवर्गान्तेषु पठितस्य घटादिगतस्य चार्थभेदसत्त्वादर्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति युज्यते । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । अथ नटधातोरस्य णोपदेशपर्युदासभ्रमं वारयति **णोपदेशेति** । अनर्द्नाटीत्यादिपर्युदासवाक्ये नाटीति णिज्लक्षणवृद्धिनिर्देशेन 'नट अवस्कन्दने' इति चौरादिकस्यैव ग्रहणादयं णोपदेश एवेत्यर्थः । ष्टकधातुः षोपदेशः । कृतष्टुत्वस्य निर्देशः । **स्तकतीति** । 'धात्वादेः—' इति कस्य सत्वे ष्टुत्वनिवृत्तिः । **चक तृप्तौ** । **तृप्तीति** ।

शङ्कैव नास्तीति भावः । अत एव **णोपदेश एवेति** । प्रणटति प्रणटयति । नाटीत्यस्य तु

तस्य वृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवाद । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात् परस्मैपदम् । कखे ७८४ हसने । एदित्त्वान्न वृद्धि । अकखीत् । रगे ७८५ शङ्कायाम् । लगे ७८६ सङ्गे । ह्नगे ७८७ ह्लगे ७८८ षगे ७८९ ष्टगे ७९० सवरणे । कगे ७९१ नोच्यते । अस्यायमर्थं इति विशिष्य नोच्यते, क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये । अक ७९२ अग ७९३ कुटिलाया गतौ । कण ७९४ रण ७९५ गतौ । चकाण । रराण । चण ७९६ शण ७९७ श्रण ७९८ दाने च । शण गतौ इत्यन्ये । श्रथ ७९९ श्लथ ८०० क्रथ ८०१ क्लथ ८०१ हिंसार्था । 'जासिनिप्रहण—' (सू ६१७) इति सूत्रे क्राथेति मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते क्राथयति । मित्त्व तु निपातनात्परत्वात् 'चिण्णमुलो—' (सू २७६२) इति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि, अक्राथि । क्रथ क्रथम् । क्राथ

'चक तृतौ प्रतीघाते च' इत्यात्मनेपदिषु पठितस्य तृप्तावर्थे मित्त्वार्थोऽत्रानुवाद इत्यर्थं । एवं च धात्वन्तरत्वाभावान्न मित्त्वतदभावविकल्प । ननु आत्मनेपदिषु पठितस्यात्रानुवादादात्मनेपदं स्यादित्यत आह **आत्मनेपदिष्विति । षगे ष्टगे इति ।** षोपदेशौ । ष्टगे इति कृतष्टुत्व-निर्देश । **कगे नोच्यत इति ।** ननु कगे इत्यनेन यदि किमपि नोच्येत, तर्हि कथमस्य धातुत्वमित्यत आह **अस्यायमिति ।** क्रियाविशेषो नास्यार्थं इति भाव । ननु यदि न कोऽपि क्रियाविशेषोऽस्यार्थं, तर्हि कथमय धातुरित्यत आह । **क्रियासामान्यार्थवाचित्वादिति ।** धातुपाठपठितस्य क्रियाविशेषार्थकत्वाभावे सति क्रियासामान्यवाचित्व परिशेषलभ्यमिति भाव । **अनेकेति ।** कलि कामधेनुरिति न्यायेन कलधानुवदपरिमितार्थकत्वमिति भाव । **श्रथ क्नथ क्रथ क्लथ इति ।** चत्वारोऽपि द्वितीयान्ता आद्यतृतीयौ रेफमध्यौ द्वितीयो नकारमध्य । चतुर्थस्तु लकारमध्य । आद्यस्तु शकारादि । इतरे ककारादय । ननु क्रथधातोर्घटादित्वेन मित्त्वाद् णौ उपधावृद्धिसपन्नस्य अकारस्य 'मिता ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वे क्रथयतीति स्यात्, नतु क्राथयतीति, तत्राह **जासिनीति ।** 'जासिनि-प्रहणनाटक्राथपिषा हिंसायाम्, इति षष्ठीविधौ **णौ** मित्त्वेपि क्राथेति वृद्धिर्निपात्यत इत्यर्थं । नन्वेव सति घटादौ क्रथधातो पाठो व्यर्थं इत्यत आह **मित्त्व त्विति । चिण्णमुलोर्दीर्घपक्षे** चरितार्थमित्यन्वय । ननु तत्रापि क्राथेति निपातनात् वृद्धिरित्यत आह **निपातनात्परत्वादिति ।** क्राथेति निपातनापेक्षया 'चिण्णमुलो—' इत्यस्य परत्वादित्यर्थं । यद्यपि 'मिता ह्रस्व' इत्यपि परम् तथापि पुरस्तादपवादन्यायेन क्राथेति वृद्धिनिपातन 'मिता ह्रस्व' इत्यस्यैवाव्यवहितस्य बाधकम्, नतु 'चिण्णमुलो—' इत्यस्यापि, तस्य व्यवहितत्वादिति बोध्यम् **अक्रथि, अक्राथीति ।** क्रथेण्यन्ता-

---

प्रनाटयति । **वृद्धिर्निपात्यत इति ।** तेन 'मिता ह्रस्व' इति न प्रवर्तत इति भाव । **निपातनात्परत्वादिति ।** निपातनविषयीभूतमिता ह्रस्व इत्यस्मात्परत्वाद् 'मिता ह्रस्व' इत्येतदेव निपातनेन बाध्यते न तु तत पर 'चिण्णमुलो—' इत्येतदित्यर्थं । **वन च ।** सभक्तौ पठितस्य हिंसाया मित्त्वार्थोऽनुवाद । वनति । वनयति ।

---

१ बालमनोरमाकृत्तु इमं 'क्नथ' इति ककारादि पठति ॥

क्राथम् । वन ८०३ च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्व एवाय धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । ज्वल ८०४ दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवाय मित्त्वार्थमनूद्यते । प्रज्वलयति । ह्वल ८०५ ह्मल ८०६ चलने । प्रह्वलयति । प्रह्मलयति । स्मृ ८०७ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । दृ ८०८ भये । दृ विदारणे इति क्र्यादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवे-

च्चिणि दीर्घविकल्पः । क्रथ कथ क्राथ क्राथमिति । णमुलि दीर्घविकल्पः । वन चेति । चकारो हिंसानुकर्षकः, तदाह हिंसायामिति । शेष इति । वन शब्दे, वन सम्भक्ताविति पठितस्य हिंसायां मित्त्वार्थोऽत्रानुवादः । वनति । णौ तु वनयति । णमुलि तु वनं वनं वानं वानम् । वनु च नोच्यत इति । कणे नोच्यते इतिवद्व्याख्येयम् । नन्वन्यत्र पठितस्य घटादौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तात्तनादौ 'वनु याचने' इति पठितस्य अनुदात्तेतोऽत्रानुवादात् क्रियासामान्येऽर्थे वनुते इत्यात्मनेपदम् उप्रत्ययश्च स्यादित्यत आह अपूर्व एवायमिति । उदित्करणेति । यदि तानादिकस्यैव अत्रानुवादः स्यात्, तर्हि तनादिगणे वनु इति कृतेन उदित्करणेनैव 'उदितो वा' इत्याद्युदित्कार्यस्य सिद्धेरिह गणे पुनरुदित्करणमनर्थकं स्यात् । अतस्तानादिकस्य नात्रानुवादः, किं त्वपूर्वं एवाय वनुधातुः । तथा च वनतीति परस्मैपदं शब्विकरणं चेत्याह तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादीति । आदिना वनतः वनन्तीत्यादिसंग्रहः । प्रवनयतीति । घाटादिकस्य क्रियासामान्यवाचिनो णिचि मित्त्वात् ह्रस्वः । वक्ष्यत इति । 'ग्लास्नावनुवमां च' इत्यनेनेति शेषः । तानादिकात्तु वनु याचने इत्यस्माण्णिचि उपधादीर्घे वानयतीत्येव भवति । ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थमिति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययार्थं ज्वलादिगणे पठिष्यमाणस्य इह मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । ज्वलतीत्यादि सिद्धवत्कृत्य मित्त्वस्य णौ ह्रस्वं प्रयोजनमाह प्रज्वलयतीति । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति बोध्यम् । स्मृ आध्याने । चिन्तायामिति । स्मृ चिन्तायामिति पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । चिन्ताया आध्यानमन्यदिति दर्शयितुमाह आध्यानमुत्कण्ठेति । दृ भय इति । अस्य दृणातीति रूपं ननु शप्, तदाह क्र्यादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवाद इति । भयेऽर्थे मित्त्वार्थमिति

अवनि । अवानि । वन वनम् । वान वानम् । तानादिकस्येति । वनु याचने इत्यस्येत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । अनुवादे तु तत्र कृतेनोदित्त्वेन क्त्वायामिड्विकल्पस्य निष्ठायामिट्प्रतिषेधस्य च सिद्धे पुनरुदित्करणं व्यर्थं स्यादिति भावः । वनतीत्यादीति । णौ । वनयति । तानादिकस्य तु वनुते वानयति । मित्त्वविकल्प इति । 'ग्लास्नावनुवमां च' इति गणसूत्रेण । णप्रत्ययार्थमिति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययार्थम् । दृ भये । धातोरनेकार्थत्वाद्भयार्थकत्वम् । दृणाति । दरयति ।

दमिति मते तु दरतीत्यादि। केचिद्घटादौ 'अत्स्मृदृत्वर—' (सू २५६६) इति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्व पठन्ति। तन्नेति माधव। नृ ८०९ नये। क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवाद। नयादन्यत्र नारयति। श्रा ८१० पाके। श्रै इति कृतात्वस्य श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम्। 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य' (प ९१) 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' (प ११४) इति परिभाषाभ्याम्। श्रमयति। विक्लेदयतीत्यर्थ।

शेष। अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वाद् भये वृत्ति। तथा च क्र्यादित्वात् श्नाविकरण एवायमिति भाव। मित्त्वप्रयोजन दर्शयति **दृणन्त प्रेरयति दरयतीति**। भीषयतीत्यर्थ। **भयादन्यत्र दारयतीति**। भेदयतीत्यर्थ। **धात्वन्तरमेवेति**। ननु क्र्यादेरनुवाद इत्यर्थ। अस्मिन्मते भौवादिकत्वात् शबेवेत्याह **दरतीत्यादीति**। **सूत्रे चेति**। 'अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम्' इति अत्वविधावित्यर्थ। **ह्रस्व पठन्तीति**। तन्मते क्र्यादेरनुवादप्रसक्तिरेव नास्तीति भाव। **तन्नेतीति**। यदि ह्ययं घटादौ ह्रस्वान्त क्र्यादौ तु दीर्घान्तो भवेत् तर्हि 'शृदृप्रा ह्रस्वो वा' इत्यत्र दृग्रहणमनर्थक स्यात्। ह्रस्वदीर्घान्तधातुभ्यामेव तत्फलसिद्धेरिति भाव। **नृ नय इति**। नयो नयनम्। **क्र्यादिष्विति**। नृ नये इत्येव क्र्यादिषु पठ्यते। तत्रार्थनिर्देशो न विवक्षित। क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्य नृधातोर्नयादन्यत्र विद्यमानस्य नयेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थ। तथा च श्नाविकरण एवायम्। नृणातेर्धात्वन्तरत्वाभावान्न मित्त्वतदभावौ, अपि तु नित्यमेव मित्त्वम्। **श्रा पाक इति**। नन्वत्र भ्वादौ पठ्यमानाच्छ्रायते, उत्तरत्र अदादौ पठिष्यमाणाच्च श्रातेरन्य एव यदि कश्चन स्वतन्त्रो धातुर्घटादौ निर्दिश्येत तदा प्रकृते लटि शपि श्रातीति रूपसपत्त्या लुग्विकरणस्थेन श्रा पाके इत्यनेन पौनरुक्त्यमित्यत आह **श्रै इतीति**। अग्रे भ्वादिगणे श्रै पाक इति पठिष्यते। तस्य कृतात्वस्यानुकरणमित्यन्वय। तथा च तस्यैव श्रैधातोरनेकार्थकतया पाके वृत्तस्य मित्त्वार्थमत्रानुवादात् शपि श्रायतीत्यादि रूपम्। एतच्च 'श्रृत पाके' इति सिद्धान्तादग्रे भ्वादौ श्रै पाके इत्यस्य पौनरुक्त्य न शङ्क्यम्। नन्वेव सति 'श्रै पाके' इत्येवात्र कुतो न पठितमित्यत आह **श्रा इत्यादादिकस्य चेति**। ननु लाक्षणिकत्वात् 'श्रा पाके' इति भौवादिकस्य कृतात्वस्याप्यनुवाद इति न युज्यत इत्यत आह **लुग्विकरणेत्यादि परिभाषा-**

तन्नेतीति। माधवस्यायमाशय —सूत्रे दीर्घान्त एव पाठ सवसमत। घटादावपि दीर्घान्त एव सर्वै पठ्यते। यद्ययं ह्रस्वान्तो भवेत्तर्हि 'शृदृप्रा ह्रस्वो वा' इति ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे दृग्रहणमनर्थक स्यात्, धातुद्वयेन दद्रतु ददरतुरिति रूपद्वयसिद्धे। न च दृ विदारणे इत्यस्य रूपद्वयलाभार्थं दृग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम्, धातूनामनेकार्थत्वात्समीहितसिद्धेरिति। नृ नये। नृणाति। नरयति। अनरि। अनारि। नरनरम्। नारनारम्। **श्रै इति**। अय हि वक्ष्यमाणो भौवादिक। **लुग्विकरणेति**। अत्र व्याचक्षते—'स्वरतिसूति—' इति सत्रे मड इति पठितेनापि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे

पाकादन्यत्र श्रापयति । स्वेदयतीत्यर्थ । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ८११ । निशामन चाक्षुपज्ञानम् इति माधव । ज्ञापनमात्रम् इत्यन्ये निशानेषु इति पाठान्तरम् । निशान तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । ज्ञप मिच्च इति चुरादो । ज्ञापन मारणादिक च तस्यार्थ । कथं 'विज्ञापना भर्तृपुसिद्धि-

---

भ्यामित्यन्तम् । परिभाषाभ्यामुभयोरनुकरणमित्यन्वय । 'स्वरतिसूतिसूयति–' इति सूत्रे सू इति पठितेऽपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सूतिसूयत्यो पृथग्ग्रहण' लुग्विकरण–' इति परिभाषा ज्ञापयतीत्याहु । प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धेत्युक्तमेव । **श्रपयतीति** । श्रैधातोर्णिचि 'आदेच उपदेशे–' इत्यात्वे 'अर्तिह्री–' इति पुकि मिता ह्रस्व । श्राधातास्तु स्वत एवाऽदन्तत्वाण्णिचि पुकि मिता ह्रस्व । **पाकादन्यत्रेति** । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादिति भाव । **मारणेति** । मारणे तोषणे निशामने च ज्ञाधातुर्वर्तत इत्यर्थ । अक्षतस्य मारणे सपूर्वकस्यैव ज्ञाधातो प्रयोग । **चाक्षुपज्ञानमिति** । निपूर्वकात् सम आलोचने इत्यस्मात् चौरादिकण्यन्ताद् ल्युटि निशामनशब्दस्य निष्पत्तेरिति भाव । **ज्ञापनमात्रमिति** । उपसर्गवशादिह ज्ञापने वृत्ति, चाक्षुषत्व च ज्ञानस्य न विवक्षितमिति भाव । **निशानेष्वितीति** । 'मारणतोषणनिशानेषु ज्ञा' इति पाठान्तरादित्यर्थं । ननु ज्ञाधातोरस्माल्लडादो शपि 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशे जाति जात इत्यादि स्यादित्यत आह **एष्वेवेति** । ज्ञा अवबोधने इति श्नाविकरणस्यैव मारणादिष्वर्थेषु णौ मित्त्वार्थमिहानुवादात् श्नाविकरण एवायमिति भाव । जानातेमित्त्वफल तु णौ ह्रस्व —पशु सज्ञपयति, अक्षत मारयतीत्यर्थ । हरि ज्ञपयति, सतोषयतीत्यर्थं । रूपं ज्ञपयति, माधवमते दर्शयतीत्यर्थ । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थ । शर ज्ञपयति तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थ ननु माधवमते बोधयतीत्यर्थे ज्ञपयतीति कथ मित्त्वम्, तन्मते चाक्षुषज्ञानस्यैव निशामनशब्दार्थत्वादित्यत आह **ज्ञप मिच्चेति चुरादाविति** । एव च चौरादिक ज्ञाधातुमादाय बोधनेऽप्यर्थे ज्ञपयतीति ह्रस्व सगच्छत इति भाव । ननु चौरादिकस्यापि ज्ञपेर्मारणतोषणनिशामनेष्वेवार्थेषु मित्त्वमस्तु, तत्रार्थान्तरनिर्देशाभावात् । तथा च माधवमते कथं बोधनेऽर्थे मित्त्वमित्यत आह **ज्ञापन मारणादिकं च तस्यार्थ इति** । ज्ञापन मारण तोषण निशामन च तस्य चौरादिकस्य ज्ञपधातोरर्थो माधवमते इत्यर्थ । **कथमिति** । ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ

सूतिसूयत्या । पृथग्ग्रहण व्यर्थं सदिमा परिभाषां ज्ञापयति । नन्वलुग्विकरण बलीय इति वैपरीत्य कि न स्यादिति शङ्कयम्, इष्टानुरोधात् । सूङ् इति पठितेऽपि स्वरतिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहण स्यान्न तूभयोरित्यपि न शङ्कयम्, साहचर्यस्यानित्यत्वात् । तस्मात्पृथग्ग्रहण व्यर्थं सज्ज्ञापकमेवेति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धा, लाक्षणिक हि विलम्बितोपस्थितिकम्, प्रतिपदोक्त तु शीघ्रोपस्थितिकमिति । **परिभाषाभ्यामिति** । यद्यप्युक्तपरिभाषयो परस्परविरोधेनाप्रवृत्तावपीष्ट सिध्यति, तथाप्यविशेषादुभयो॰ प्रवृत्तिरप्यत्र युक्तैवेति भाव । **मारणतोषण** । निशामनमित्यस्य शम आलोचन इत्यस्मान्निष्पन्नत्वादाह **चाक्षुष ज्ञानमिति** । **एष्वर्थेष्विति** । पशु

मेति' इति 'तज्ज्ञापयत्याचार्य' इति च । 'श्रृणु । माधवमते अचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोगे इति चौरादिकस्य, धातूनामनेकार्थत्वात् निशानेष्विति पठता हरदत्तादीना मते तु न काप्यनुपपत्ति । कम्पने चलि ८१२ । चल कम्पने इति ज्वलादि । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शील चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थ । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्र चालयति । क्षिपतीत्यर्थ । छदिर् ८१३ ऊर्जने । छद अपवारणे

मित्त्वाद्ध्रस्वप्रसङ्गादिति भाव । **श्रृण्विति** । उत्तरमिति शेष । **मित्त्वाभावादिति** । ह्रस्वो नेति शेष । विज्ञापनेत्यत्र तज्ज्ञापयतीत्यत्र च अचाक्षुषमेवाऽऽत्मज्ञानं विवक्षितमिति भाव । ननु ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते विज्ञापनेत्यत्र तज्ज्ञापयतीत्यत्र च मित्त्वं दुर्वारमित्यत आह **ज्ञापनमात्र इति** । **चौरादिकस्येति** । विज्ञापनेति, ज्ञापयतीति च रूपमिति शेष । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधान्न तस्य मित्त्वमिति भाव । ननु नियोगार्थस्य तस्य कथ ज्ञापने वृत्तिरित्यत आह **धातूनामिति** । **न कापीति** । विज्ञापनेत्यत्र ज्ञापयतीत्यत्र चज्ञापनार्थवृत्तित्वाज्ज्ञापनस्य च मारणतोषणतीक्ष्णीकरणान्यत्वान्न तस्मिन्नर्थे ज्ञाधातोर्मित्त्वप्रसक्तिरिति भाव । एव च माधवमते बोधने ज्ञाधातो ज्ञापयतीत्युपधादीर्घ, ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीत्युपधाह्रस्व इति रूपद्वयमपि साध्विति स्थितम् । **कम्पने चलिरिति** । इका निर्देशाऽयम् । चलधातु कम्पने मिदित्यर्थ । **ज्वलादिरिति** । तस्य चले कम्पने मित्त्वार्थोऽत्रानुवाद इति भाव । **शील चालयतीति** । अत्र कम्पनार्थकत्वाभावान्न मित्त्वमिति भाव, तदाह **अन्यथा करोतीत्यर्थ इति** । धातूनामनेकार्थत्वादिति भाव । **छदिरूर्जने इति** । इका निर्देशोऽयम् । छदधातुरूर्जने मिदित्यर्थं । ऊर्जन बलवत्करण प्राणन वा, ऊर्ज बलप्राणनयोरित्युक्ते । अन्यत्र पठितस्यात्रार्थविशेषे णौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्त । छदधातुस्त्वय चुराद्यन्तर्गणे युजादौ पठित । तस्यात्रानुवादो व्यर्थ, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्तस्य चुरादौ मित्त्वनिषेधादित्यत आह **छद अपवारण इति** । चुराद्यन्तर्गणयुजादिपठितस्य 'आ धृषाद्वा' इति स्वार्थिकणिजभावपक्षे ऊर्जनेऽर्थे

सज्ञपयति, मारयतीत्यर्थ । विष्णु विज्ञपयति, सतोषयतीत्यर्थ । सज्ञपयति रूपम्, माधवमते दर्शयतीत्यर्थ । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थ । प्रज्ञपयति शरम्, तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थ । स्यादेतत्—निशामन ज्ञापनमात्रमिति वदता मते 'श्लाघह्नुङ्स्था–' इति सूत्रे ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रन्थ सगच्छता नाम, माधवमते तु तद्ग्रन्थस्य का गतिरित्यत आह **ज्ञपमिच्चेति** । **ज्ञापनमिति** । एवं च वृत्तिग्रन्थो माधवमतेऽपि सगच्छत इति भाव । **मारणादिक चेति** । एतच्च मतान्तराभिप्रायेणोक्तम् । चुरादिषु तु 'ज्ञप मिच्च, अय ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते' इति वक्ष्यमाणत्वात् । **कथमिति** । ज्ञापधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मित्त्वाद् ह्रस्वेन भवितव्यमिति भाव । **मित्त्वाभावादिति** । एव च बोधने ज्ञाधातो ज्ञापयति, ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वय माधवमते बोध्यम् । छदिरूर्जने । ऊर्ज बलप्राणनयो । अत्र छदिर्मित् ।

इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवाद । अनेकार्थत्वादूर्जेरर्थे वृत्ति । छदन्त प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्त वा करोतीत्यर्थ । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्त प्रयुङ्क्ते इत्यर्थ । स्वार्थे णिचि तु छादयति । बलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थ । जिह्वोन्मथने लडि ८१४ । 'लड विलासे' इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवाद । उन्मथन क्षोभणम् । जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुष । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् । मदी ८१५ हर्षग्लेपनयो । ग्लेपन दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवाद । मदयति । हर्षयति ग्लेपयति

मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थ । [1]हेतुमण्णिचि इत्यर्थ । स्वार्थिकणिचि सत्येव 'नान्ये मित –' इति निषेधप्रवृत्तेरिति भाव । नन्वपवारणार्थकस्य छदे कथमूर्जने वृत्तिरित्यत आह **अनेकार्थत्वादिति** । ननु स्वार्थणिजभावे सति मित्त्व किमर्थमित्यत-आह **छदन्त प्रयुङ्क्ते छदयतीति** । अत्र हेतुमण्णिचि ह्रस्व । 'नान्ये मित –' इति निषेधस्तु हेतुमण्णिचि नेति भाव । **अन्यत्रेति** । ऊर्जनादन्यत्र अपवारणे इत्यर्थ । **स्वार्थे णिचि त्विति** । 'नान्ये मित –' इति निषेधस्य तत्र प्रवृत्तेरिति भाव । **जिह्वोन्मथने लडिरिति** । इका निर्देशोऽयम् । लडधातुर्जिह्वोन्मथने मिदित्यर्थ । **लडेति** । 'लड विलासे' इति टवर्गान्तेषु भ्वादौ पठितस्य जिह्वोन्मथनेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थ । एव च धातुभेदाभावात् सर्वथैव मित्त्वकार्यं भवति । गणभेदाद्धातुभेदे मित्त्वतदभावयोर्विकल्प स्यादिति भाव । **लडयति जिह्वामिति** । रसना रसान् ज्ञापयतीत्यर्थ । 'गतिबुद्धि–' इति द्विकर्मकोऽयम् । **लडयति जिह्वयेति** । देवदत्तो रसान् जानाति तज्जिह्वया ज्ञापयतीत्यर्थ । **तद्व्यापार इति** । शब्दप्रयोगादिजिह्वाव्यापार इत्यर्थ । **समाहारेति** । जिह्वा च उन्मथन चेति समाहारद्वन्द्व । जिह्वाव्यापारे उदाहरति **लडयति शत्रुमिति** । गेहे शूर इत्यादिशब्दप्रयोगेण गहत इत्यर्थ । उन्मथन लोडनम् इत्यभिप्रेत्योदाहरति **लडयति दधीति** । विलोडयतीत्यर्थ । **अन्यत्रेति** । जिह्वोन्मथनादन्यत्रेत्यर्थ । **लाडयति पुत्रमिति** । क्रीडयतीत्यर्थ । **ग्लेपन दैन्यमिति** । दीनीभवनमित्यर्थ । ननु लडादौ शपि मदतीत्यादि स्यादित्यत आह **दैवादिकस्येति** । तथा च

चुराद्यन्तर्गणो यौजादिक स्वार्थे । **णिजभाव इति** । 'आधृषाद्वा' इति वैकल्पिकत्वादिति भाव । **लडयति जिह्वामिति** । जिह्वा ज्ञापयतीत्यर्थं **जिह्वयेति** । जिह्वया पदार्थान्तिर ज्ञापयतीत्यर्थ । जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाह **लडयति शत्रुमिति** । शत्रुमुद्दिश्य गालनादि करोतीत्यर्थ । **लडयति दधीति** । उन्मथ्नाति । विलोडयतीत्यर्थ । केचित्तु जिह्वाव्यापारे लडयति दधि, उन्मथने तु लडयति शत्रुमिति व्यत्यासेन योजयन्ति । **लाडयति पुत्रमिति** । शकरादिदानेनानुकूलयतीत्यर्थ ।

---

१ एतद् वाक्य क्वचिन्नास्ति ।

वेत्यर्थ । अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतोत्यर्थं । ध्वन ८१६ शब्दे। भाव्यय मित्त्वार्थमनूद्यते। ध्वनयति घण्टाम्। अन्यत्र ध्वानयति। अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थं । अत्र भोज 'दलिवलिस्खलिरणिध्वनित्रपिक्षपयश्च' इति पपाठ। तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ। दल विशरणे, वल सवरणे, स्खल सचलने, त्रपूष् लज्जायाम् इति गता । तेषा णौ दलयति, वलयति, स्खलयति, त्रपयति। क्षै क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देश । क्षपयति। स्वन ८१७ अवतसने। शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवाद । स्वनयति। अन्यत्र स्वानयति। 'घटादयो मित' (ग सू १८७) मित्सज्ञका इत्यर्थं । 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जो-

---

श्यन्विकरण एवायमिति भाव । **ध्वन शब्द इति**। पूर्वमनुनासिकान्तेषु अणरणेत्यत्र ध्वणधातुर्मूर्धन्यान्त पठित । अय तु दन्त्यान्त इति भेद । **भावीति**। ज्वलादौ 'ध्वन शब्दे' इति पठिष्यमाण एवात्र ध्वन्यात्मके अनुच्चारणजन्ये शब्दने मित्त्वार्थमनूद्यते इत्यर्थं । धातुभेदे तु मित्त्वतदभावौ स्यातामिति भाव । **ध्वनयति घण्टामिति**। शब्दायमाना करोतीत्यर्थं । **अन्यत्रेति**। अस्पष्टोच्चारणात्मके शब्दने इत्यर्थं । **अत्रेति**। घटादावित्यर्थं । **तत्रेति**। दलिवल्यादिष्वित्यर्थं । **उदाहृताविति**। घटादाविति शेष । तत्र ध्वनिरनुपदमेवोदाहृत । रणिस्तु कण रण गतावित्यत्रेति बोध्यम्। भोजयते. प्रागनयो पाठो नेति न पौनरुक्त्यम्। **गता इति**। भ्वादौ पठिता इत्यर्थ इह मित्त्वार्थमनूद्यन्त इति शेष । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावौ स्यातामिति भाव । ननु क्षपेरत्र पाठान्मित्त्वे णौ ह्रस्वे क्षपयतीति वक्ष्यति। अस्त्वेवम्। तथापि क्षै क्षये इति भ्वादौ पठिष्यमाणस्य णौ आत्वे पुकि क्षापयतीत्यपि स्यात्, क्षैधातो क्षपीत्यनुवादासभवात्, तत्राह **क्षै इत्यादि**। णौ आत्वे पुकि मित्त्वाद् ह्रस्वे सति क्षपीति क्षै इत्यस्यानुवादसभव इति भाव । **स्वन अवतंसन इति**। अवतसनम् अलकृति । **पठिष्यमाणस्येति**। घटादिगणादूर्ध्वं स्वन शब्दे इति पठिष्यमाणस्य स्वनेरवतसनेऽर्थे णौ मित्त्वार्थोऽत्रानुवाद इत्यर्थं । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावौ स्यातामिति भाव । **स्वनयतीति**। भूषयतीत्यर्थं । **अन्यत्रेति**। अवतसनादन्यत्र शब्देऽर्थे णौ मित्त्वाभावान्न ह्रस्व इति भाव । **घटादयो मित इति**। गणसूत्रम् । ननु घटादिषु मकारानुबन्धादर्शनात् कथ मितस्ते स्युरित्यत आह। **मित्सञ्ज्ञका इति**। मित्कार्यभाज इत्यर्थं । **जनीजॄषिति**। गणसूत्रम्। जनी जॄष् क्नसु रञ्ज् एँषा द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम्।

अम् अन्ते येषा ते अमन्ता, क्रमिगम्यादय । एते अवटादिष्वेऽपि मित इत्यर्थं । ध्वनिरणी **उदाहृताविति**। ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृत, रणिस्तु कण रण गतावित्यत्रेत्यर्थं । **स्वन** अवतसने। अवतसन भूषणम्। **स्वनयतीति**। भूषयतीत्यर्थं । अस्वनीत्, अस्वानीत् । अस्वनि, अस्वानि । स्वनस्वनम्, स्वानस्वानम् । **घटादयो मित**। **मित्सञ्ज्ञका इत्यर्थ इति**। अन्ये तु मकारानुबन्धा इति व्याचक्षते। घटे चेष्टायामिति प्रत्येक पाठे गौरवादेकत्रैव सर्वेषा मित्सञ्ज्ञा मकारानुबन्धकत्व वाऽनेन सूत्रेण विधीयत इति भाव । **जनीजष** । जनीप्रादुर्भावे, जॄष् वयोहानौ, क्नसु

ऽमन्ताश्च' (ग सू १८८)। मित इत्यनुवर्तते। जॄष् इति षित्त्वनिर्देशाजीर्यतेर्ग्रहणम्। जॄणातेस्तु जारयति। केचित्तु 'जनीजॄष्णसु–' इति पठित्वा ष्णसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति। 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' (ग० सू० १८९) एषा मित्त्व वा। प्राप्तविभाषेयम्। ज्वलयति, ज्वालयति। उपसृष्टे तु नित्य मित्त्वम्। प्रज्वलयति। कथ तर्हि प्रज्वालयति उन्नामयतीति। घञन्तात् 'तत्करोति–' इति णौ। कथ सक्रामयतीति। 'मिता ह्रस्व' (सू २५६८) इति सूत्रे 'वा चित्तविरागे' (सू २६०५) इत्यतो वा इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत्। एतेन 'रजो विश्रामयन् राज्ञाम्' 'धुर्यान्विश्रामयेति स' इत्यादि व्याख्यातम्। 'ग्लास्नावनुवमा च' (ग सू १९०)। अनुप-

---

जीर्यतेरिति। 'जॄष् वयोहानौ' इति श्यन्विकरणस्येत्यर्थं। **जॄणातेस्त्विति**। जॄ वयोहानौ इति श्नाविकरणस्य षित्त्वाभावेनात्र ग्रहणाभावान्न मित्त्वमिति भाव। **उदाहरन्तीति**। तन्मते जॄणातेरपि मित्त्वमिति भाव। **ज्वलह्वल**। इत्यपि गणसूत्रम्। **प्राप्तविभाषेयमिति**। ज्वलह्वलह्मला घटादित्वान्नमेर्मान्तत्वाच्च मित्त्वस्य प्राप्तेरिति भाव। **उपसृष्टे त्विति**। सोपसर्गे त्वित्यर्थं। **कथ तर्हीति**। अनुपसर्गादिति विशेषणे सति ज्वलेर्नमेश्च णौ मित्त्वविकल्पाभावाज्जनीजॄषिति मित्त्वाद् ह्रस्वो नित्य स्यादित्याक्षेप। समाधत्ते **घञन्तादिति**। तत्करोतीति णावित्यनन्तरं समाधेयमिति शेष। प्रज्वलन प्रज्वाल। उन्नमनम् उन्नाम। भावे घञ्। उपधावृद्धि। प्रज्वाल करोतीति उन्नाम करोतिति चार्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्ठवत्' इति इष्ठवत्त्वात् टिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद् मित्त्वप्रयुक्तह्रस्वाभावे प्रज्वालि उन्नामि इत्याभ्या लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे प्रज्वालयति उन्नामयतीति रूपे इति भाव। ननु सपूर्वात् क्रमेर्णौ सक्रामयतीति रूपमिष्यते। तत्र अमन्तत्वेन मित्त्वाद् ह्रस्वप्रसङ्ग। नच क्रमण क्राम इति घञन्तात् 'तत्करोति–' इति णावुक्तरीत्या ह्रस्वाभाव इति समाधान सभवति, क्रमेर्घञि हि 'नोदात्तोपदेशस्य–' इति वृद्धिप्रतिषेधे सति क्रम इत्येव भवति, नतु क्राम इति कृत्वा उक्तसमाधानासभवादित्यभिप्रेत्याक्षिपति **कथमिति**। समाधत्ते **मितामिति**। 'मिता ह्रस्व' इति सूत्रे वेत्यनुवर्त्य मित्त्वाभावे सक्रामयतीति रूपमित्यन्वय। ननु कदाचिद् ह्रस्वो दुर्वार इत्यत आह **व्यवस्थितेति**। तथा चात्र ह्रस्वाभाव एवाश्रीयत इति भाव। **वृत्तिकृदिति**। भाष्ये तु नैतद् इति भाव। **एतेनेति**। व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनेत्यर्थं। 'ग्लास्नावनुवमा च' इत्यपि गणसूत्रम्। प्रथमार्थे षष्ठी। अनुपसर्गादिति मित इति

ह्वरणदीप्त्यो, त्रयोऽपि दिवादय। रञ्ज रागे, दैवादिको भौवादिकश्च। अमन्ताः क्रमिगमीत्यादय। जनयति। जरयति। क्नसयति। रञ्जयति मृगान्। रञ्जयति पक्षिण। क्रमयति। गमयति। रमयति। **ज्वलह्वल**। एषा **मित्त्वमिति**। मित इत्यनुवृत्तस्येह भावप्रधानता। अनुपसर्गादिति तु षष्ठ्यर्थेय पञ्चमीत्येवं क्लेशेन व्याख्येयमिति भाव। 'नमोनुपसर्गाद्वा' इति पाठान्तरम्, तत्र न कश्चित्क्लेश। **प्राप्तविभाषेति**। ज्वल दीप्तौ, ह्वल ह्मल चलने इति त्रयाणा पूर्वंपठितत्वान्नमेस्त्वमन्तत्वादिति भाव।

सर्गादेषा मित्त्व वा स्यात्। आद्ययोरप्राप्ते इतरयो प्राप्ते विभाषा। 'न कम्यमिचमाम्' (ग सू १९१) । अमन्तत्वात्प्राप्त मित्त्वमेषा न स्यात्। कामयते। आमयति । चामयति। शमो ८१८ दर्शने (ग सू १९२) । शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात्। निशामयति रूपम्। अन्यत्र तु 'प्रणयिनो निशमय्य वधू कथा'। कथ तर्हि 'निशामय तदुत्पत्ति विस्तराद्गदतो मम' इति। शम आलोचने इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्ति, शाम्यतिवत् । यमो ८११ अपरिवेषणे (ग सू १९३) । यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात्। आया-

वेति चानुवर्तते, फलितमाह **अनुपसर्गादिति**। **आद्ययोरिति**। ग्लास्ना इत्यनयोरघटादित्वादप्राप्ते मित्त्वे इतरयोर्वनुवमा प्राप्ते मित्त्वे विभाषेत्यर्थ। तत्र वने 'वनु च नोच्यते' इति घटादौ पाठाद्वमेस्त्वमन्तत्वान्मित्त्वप्राप्तिरिति बोध्यम्। 'न कम्यमिचमाम्' इति 'शमो दर्शने' इति च गणसूत्रम्। दर्शनं चाक्षुषज्ञानम्। 'शम उपशमे' इति दैवादिक श्यन्विकरण एवात्र गृह्यते, नतु 'शम आलोचने' इति चौरादिक, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति तस्य मित्त्वनिषेधात्, तदाह **शाम्यतिरिति**। **निशामयति रूपमिति**। पश्यतीत्यर्थ। उपशमार्थकस्यापि अनेकार्थकत्वाद् दर्शने वृत्ति। **अन्यत्रेति**। दशनादन्यत्रेत्यर्थ। **निशमय्येति**। श्रावयित्वेत्यर्थ। शमेर्ण्यन्तात् क्त्वो ल्यपि 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेश। **कथमिति**। **तर्हि**। दर्शनार्थकस्यैव शमेर्मित्त्वनिषेधे सति 'श्रृणु' इत्यर्थं मित्वाद्ध्रस्वप्रसङ्गान्निशामयेति कथमित्याक्षेप। समाधत्ते **शम आलोचन इति चौरादिकस्येति**। निशामयेति रूपमिति ५ष। 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति तस्य मित्त्वनिषेधाद् न ह्रस्व इति भाव।। ननु चौरादिकस्य शमेरालोचनार्थकत्वात् कथ श्रवणे वृत्तिरित्यत आह **धातूनामिति**। **शाम्यतिवदिति**। श्यन्विकरणस्य शमेरुपशमार्थकस्य यथा दर्शने वृत्तिस्तद्वदित्यर्थ। 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यपि गणसूत्रम्। भोजनपात्रे ओदनापूपादिभोज्यद्रव्याणा स्थापन परिवेषणम, तदाह **भोजनतोऽन्यत्रेति**। भुक्त्यनुकूलपरिवेषणादन्यत्रेत्यर्थ। 'यम उपरमे' इत्यस्य उपसर्गवशात् परिवेषणे ततोऽन्यस्मिन्नप्यर्थे वृत्ति सभवति। तत्र अपरिवेषणे वृत्तौ

कथ सङ्क्रामयतीति। क्रमे 'नोदात्तोपदेशस्य—' इति वृद्धिप्रतिषेधाद् घञि क्रम इत्येव भवति नतु क्राम इति पूर्वोक्तसमाधानस्यात्रासभवात्पृथक् प्रश्न। **व्यवस्थितविभाषेत्यादि**। क्वचिद् णौ मिता ह्रस्वो न प्रवर्तत इति भाव। **वृत्तिकृदिति**। केचित्तु घञन्तात्क्रमशब्दात्प्रज्ञाद्यणि क्रामशब्द स्वीकृत्य तस्मात् 'तत्करोति' इति णौ सङ्क्रमयतीति समादधत इति भाव। **इतरयो प्राप्त इति**। वने पूर्वं पाठाद्वमेरमन्तत्वाच्चेति भाव। ग्लापयति, ग्लपयति। स्नापयति स्नपयति। वानयति, वनयति। वामयति, वमयति। **शाम्यतिवदिति**। तथा शम्यतिर्निशामयतीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते तथा चुरादि शमधातुरपि श्रवणे भविष्यतीत्यर्थ। **यमोऽपरिवेषणे**। **यच्छतिरिति**। यम उपरमे इत्यय धातुर्भोजनतोऽन्यत्र।. भोजनाशब्दो 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युजन्तो ज्ञेय। परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारस्ततोऽ-

मयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थ । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थं । 'पर्यवसित नियमयन्' इत्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति-णौ बोध्यम् । स्खदिर् ८२० अवपरिभ्या च (ग सू १९४) मिन्नेत्येव । अव-स्खादयति । परिस्खादयति । अपावपरिभ्य इति न्यासकार । स्वामी तु 'न कमि—' इति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शम अदर्शने इति चिच्छेद । यमस्तु अपरिवेषणे मित्त्वमाह । तन्मते 'पर्यवसित नियमयन्' इत्यादि स्रम्य-

मित्त्व नेत्यर्थ । **आयामयतीति** । अत्रापरिवेषणे वृत्तेर्न मित्त्वमिति भाव , तदाह **द्राघयतीति** । दीर्घीकरोतीत्यर्थ । **व्यापारयतीति** । प्रवर्तयतीत्यर्थ । **यमयति ब्राह्मणानिति** । परिवेषणार्थकत्वान्मित्त्वमिति भाव , तदाह **भोजयतीति** । भुञ्जते ब्राह्मणा , तान्परिवेषणेन प्रवर्तयतीत्यर्थ । ननु पर्यवसित नियमयन्नित्यत्र अपरिवेषणार्थकतया मित्त्वाभावात्कथ ह्रस्व इत्यत आह **पर्यवसितमित्यादि** । नियमन नियम । 'यम समुपनिविषु च' इति भवे अप्प्रत्यय , तस्मान्मतुप् । नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णिचि 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुकि ण्यन्ताल्लटश्शतरि गुणायादेशयोर्नियमयच्छब्द इति भाव ।। वस्तुतस्तु मतुपो लुकि टिलोपस्याप्राप्त्या 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ पुगागमापत्ति । ततश्च नियमवदित्यर्थकाद् अर्श-आद्यजन्ताद् नियमशब्दात् 'तत्करोति' इति णिचि इष्ठवत्त्वाट्टिलोपे तस्य स्थानिवत्वादुपधा-वृद्ध्यभावे नियमयन्निति समर्थनीयमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । 'स्खदिरवपरिभ्या च' इत्यपि गणसूत्रम् । स्खदिरिति इका निर्देश । अव परि आभ्या पर स्खदधातुर्मिन्नेत्यर्थ । 'स्खद स्खदने' इति घटादौ पाठान्मित्त्वप्राप्ति । **परिस्खादयतीति** । अषोपदेशत्वेन आदेशस-कारत्वाभावान्न ष इति भाव । **अपावेति** । 'स्खदिरपावपरिभ्य' इति न्यासकार । पपा-ठेत्यर्थ । तन्मते अपस्खादयतीत्यत्रापि मित्त्वाभावान्न ह्रस्व । **स्वामी त्विति** । 'न कम्य-मिचमाम्' इत्यत्र श्रुतो नञ् 'शमो दर्शने' 'यमोऽपरिवेषणे' 'स्खदिरवपरिभ्या च' इति त्रिषु सूत्रेषु नानुवर्तते । शम अदर्शने इति च्छेद । शमधातु अदर्शने मित्स्यादित्यर्थ । अमन्तत्वा देव सिद्धे नियमार्थमिदम् । अदर्शन एव शमधातुर्मित्स्यात् नतु दर्शने इति स्वामिमतम् । इदं च पर्यवसानगत्या पूर्वमतान्नातिरिच्यते । **यमस्त्विति** । यमधातोस्तु अपरिवेषण एव मित्त्वमा-हेत्यर्थ । अमन्तत्वादेव सिद्धेरपरिवेषण एव यमधातुर्मित् नतु परिवेषण इति फलति । एव च द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थे मित्त्वाद् ह्रस्वे आयमयतीत्येव रूपम् । परिवेषणे तु मित्वा-भावाद् ह्रस्वाभावे यामयति ब्राह्मणानिति भवतीति पूर्वमताद्विपरीत फलति । एवं च पर्यव-सित नियमयन्नित्यत्र यमेरपरिवेषणार्थत्वान्मित्वे ह्रस्वो निर्बाध , तदाह **तन्मत इति** । स्खदेर्घटादित्वादेव मित्वसिद्धे 'स्खदिरवपरिभ्या च' इति सूत्रमपि नियमार्थम् । सोपसर्गस्य चेत् स्खदेर्मित्वं तर्हि अवपरिभ्या परस्यैव मित्त्व न तूपसर्गान्तरादिति । एव च प्रस्खादयतीत्यत्र मित्वाभावान्न ह्रस्व । अवस्खदयति परिस्खदयति इत्यत्र तु मित्वा-न्यस्मिन्नर्थे मिन्निषेध । **नियमयन्निति** । नियमवच्छब्दाण्णिचि विन्मतोर्लुकि

गेव । उपसृष्टस्य स्खदेश्चेदवादिपूर्वस्य इति नियमात्प्रस्खादयतीत्याह । तस्मात्सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यास फलित । इद च मत वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् । फण ८२१ गतौ । न इति निवृत्तमसभवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठित । फणादिकार्यानुरोधात् । **२३५४ फणा च सप्तानाम् ।** (६—४—१२५) एषा वा एत्त्वाभ्यासलोपौ स्त किति लिटि सेटि थलि च । फेणतु फेणु । पफणतु पफ्णु । फेणिथ, पफणिथ । फणयति । वृत् घटादि

ह्रस्व इति फलति तदाह **उपसृष्टस्येति** । सोपसर्गस्येत्यथ । पूर्वमते तु अवपरिभ्या परस्य मित्त्वानिषेधादवस्खादयति परिस्खादयतोति न ह्रस्व । प्रस्खदयतीत्यत्र तु अवपरिपूर्वकत्वाभावेन मित्त्वनिषेधाभावाद्ध्रस्व इति विपरीतम् । **तस्मादिति** । 'यमोऽपरिवेषणे' स्खदिरवपरिभ्या च' इति सूत्रद्वये उक्तरीत्या मित्त्वनियमविध्याश्रयणादुदाहरणयारुक्तरीत्या व्यत्यास फलित इत्यर्थ । **उपेक्ष्यमिति** । 'न पादम्याङ्—' इति सूत्रव्याख्यावसरे 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्व प्रतिसिध्यत इति वृत्तिन्यासयोरुक्तत्वादिति भाव । केचित्तु स्वामिभते पर्यवसित नियमयन्नित्यादिसामञ्जस्यात्तावेवोपेक्ष्यावित्याहु । **फण गताविति** । ननु घटादित्वेऽपि नायं मित्, इत प्राक् 'स्वन अवतसने' इत्युत्तरमेव घटादयो मित इत्युक्ते । अत कथमत्र निषेध ? तत्राह **न इति निवृत्तमसभवादिति** । प्राप्ति विना मित्त्वस्य निषेधासभवादिह नेति नानुवर्तते, किंतु मिदित्येवानुवर्तत इत्यर्थ । ननु फण गतावित्यत्र मिन्नेति यदि नानुवर्तते तर्हि 'न कम्यमिचमाम्' इति निषेधकाण्डात् प्रागेवाय कुतो न पठित ? तत्राह **निषेधात्पूर्वमसौ न पठित इति** । कुत इत्यत आह **फणादिकार्यानुरोधादिति** । निषेधकाण्डात्प्रागेव फणे पाठे कम्यमिचमादीनामपि फणादिष्वन्तर्भाव स्यादिति भाव । **फणा च** । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यतो लिटीति 'थलि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'ध्वसो—' इत्यत एदिति, 'गहमन—' इत्यत कितीति, 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्यतो वेति च, तदाह **एषामिति** । फणादीनामित्यर्थ । फणामिति बहुवचनात् तदादिलाभ । 'फण गतौ' इत्यत्र मिदित्येवानुवर्तते, नेति तु नानुवर्तत इत्यस्य प्रयोजनमाह **फणयतीति** । **वृदिति** । कर्तरि क्विबन्तम् । वृतुधातुरिह समाप्त्यर्थक, तदाह **घटादि**

शतरि शप्प्रत्यये गुणे च ज्ञेयम् । **व्यत्यास फलित इति** । स्वामिमते त्वपरिवेषणे आयमयति । परिवेषणे तु यामयति ब्राह्मणान् । अवादिपूर्वस्य स्खदेरवस्खदयति । परिस्खदयति । प्रपूर्वस्य तु प्रस्खादयतीत्येव व्यत्यासो ज्ञेय । **उपेक्ष्यमिति** । न पादम्याङ्—' इति सूत्रे अयामयत इत्युदाहृत्य वृत्तावुक्त यमोऽपरिवेषण इत्यनेन मित्त्व प्रतिषिध्यत इति न्यासेऽपि तत्र 'न कम्यमि—' इत्यतो नेत्यनुवर्तत इत्युक्तम् । एव हि निषेधानन्तर पाठ उपपद्यते । अन्यथा 'न कमि—' इत्यत प्रागेव त्रिसूत्री पठेदिति भाव । **फण गतौ** । फणति । लुङि । अफाणीत्, अफणीत् । णौ तु 'चिण्णमुलो —' इति वा दीर्घ । अफणि, अफाणि । फणफणम्, फाणफाणम् । **असभवादिति** । मित्त्वप्राप्ति विना निषेधासभवादिह नेत्येतन्न सबध्यते किंतु मित्संज्ञैव, तदेतदाह

समाप्त । फणे प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फाणयतीत्येव । राजृ ८२३ दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति, राजते । रेजतु, रराजतु रेजे, रराजे । 'अत' इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात एत्त्वम् । टु भ्राजृ ८२३ टु भ्राश्रृ ८२४ टु म्लाश्रृ ८२५ दीप्तौ । अनुदात्तेत । भ्राजतेरिह पाठ फणादिकार्यार्थं । पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिषत्वाभावार्थ । तत्र हि राजिसाहचर्यात्फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रेजे, बभ्राजे । 'वा भ्राश—' (सू २३२१) इति श्यन् वा । भ्राश्यते, भ्राशते । भ्रेशे, बभ्राशे । म्लाशते, म्लाश्यते । म्लेशे, बम्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यमु ८२६ स्वन ८२७ ध्वन ८२७ शब्दे । स्यमादय क्षरत्यन्ता परस्मैपदिन । स्येमतु, सस्यमतु । अस्यमीत् । स्वेनतु, सस्वनतु अस्वनीत्, अस्वानीत् । विष्वणति । अवष्वणति । सशब्द भुङ्क्ते इत्यर्थं । 'वेश्च स्वन —' (सू २२७४) इति षत्वम् । फणादयो गता । दध्वनतु । षम ८२९ ष्टम ८३० अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम । ज्वल ८३१ दीप्तौ । 'अतो ल्रान्तस्य' (सू २३३०) । अज्वालीत् ।

समाप्त इति । फणे प्रागेवेति । एव सति फणेरघटादित्वान्न मित्त्वमिति भाव तदाह **तन्मते फाणतीत्येवेति** । इति घटादय । **राजृ दीप्ताविति** । इत आरभ्य षण्णामेत्वाभ्यासलोपौ फणादित्वात्पक्षे भवत, तदाह **रेजतुरित्यादि** । ननु 'फणा च सप्तानाम्' इत्यत्र अत इत्यनुवृत्ते कथमिह एत्त्वाभ्यासलोपावित्यत आह **अत इत्यनुवृत्तावपीति** । अत इति नानुवर्तते । तदनुवृत्तावपि फणादिसप्तानामपि वचनसामर्थ्याद् राजृधातोराकारस्याप्येत्त्वाभ्यासलोपस्य विकल्प स्यादेवेत्यर्थं । अत इति राजादिधातौ न सबध्यते, असभवादिति यावत् । **टु भ्राजृ टु भ्राश्रृ टु म्लाश्रृ दीप्ताविति** । टुरित् 'ट्वितोऽथुच्' इत्येतदर्थं । **अनुदात्तेत इति** । एते त्रय इति शेष । ननु पूर्वं चवर्गान्तेष्वनुदात्तेत्सु भ्राजते पाठात् पुनरपि तस्यैव पाठ किमर्थम् इत्यत आह **भ्राजतेरिति** । तर्हि 'एजृ, भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ' इति भ्राजे पूर्वं पाठो व्यर्थ इत्यत आह **पूर्वं पाठस्त्विति । षत्वाभावार्थ इति** । 'व्रश्चभ्रस्ज–' इति षत्वविधौ भ्राजेर्ग्रहणाभावार्थ इत्यर्थं । ननु पूर्वं पठितस्यापि षत्वविधौ कुतो न ग्रहणमित्यत आह **तत्र हीति** । षत्वविधौ हीत्यर्थ । एत्त्वाभ्यासलोपयो पाक्षिकत्वादाह **भ्रेजे बभ्राजे इति । द्वावपीमाविति** । द्वितीयतृतीयावित्यर्थं । ननु विष्वणतीत्यत्र कथ षत्वम् ? केवलदन्त्याजन्तादित्वाभावेन षोपदेशतया आदेशसकारत्वाभावात् । अवष्वणतीत्यत्र इण्कवर्गाभ्या परत्वाभावान्न षत्वस्य प्रसक्ति, 'सात्पदाद्यो' इति निषेधाच्चेत्यत आह **वेश्च स्वन इतीति** । तत्र चकारेण अवाच्चेत्यपि लभ्यत इति भाव । **फणादयो गता इति** । ध्वनते प्रागिति शेष । ततश्च ध्वनेर्न फणादिकार्यमिति भाव,

---

फणयति वृत् सामर्थ्यादिति । फणादिषु पाठासामर्थ्यादित्यर्थं । **तत्र हीति** । षत्वाविधौ हीत्यर्थ । तथा च विभ्राट् । विभ्राड्भ्याम् । पूर्वं पठितस्य तु विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि सिध्यतीति भाव । **अस्यमीदिति** । मान्तत्वान्न वृद्धि ।

चल ८३२ कम्पने । जल ८३३ घातने । घातन तैक्ष्ण्यम् । टल ८३४ ट्वल ८३५ वैक्लव्ये । ष्ठल ८३६ स्थाने । हल ८३७ विलेखने । णल ८३८ गन्धे । बन्धने इत्येके । पल ८३९ गतौ । पलति । बल ८४० प्राणने धान्यावरोधने च । बलति । बेलतु बेलु । पुल ८४१ महत्त्वे । पोलति । कुल ८४२ सस्त्याने बन्धुषु च । सस्त्यान सघात । बन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल । शल ८४३ हुल ८४४ पत्लृ ८४५ गतौ । शशाल । जुहोल । पपात पेततु । पतिता । **२३५५ पत पुम् ।** (७—४—१९) अङि परे । अपप्तत् । 'नेर्गद—' (सू २२८५) इति णत्वम् । प्रण्यपप्तत् । क्वथे ८४६ निष्पाके । क्वथति । चक्वाथ । अक्वथीत् । पथे ८४७ गतौ । अपथीत् । मथे ८४८ विलोडने । मेथतु । अमथीत् । टु वम् ८४९ उद्गिरणे । इहैव निपातनाद् ऋत इत्त्वमिति सुधाकर । ववाम ववमतु । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतम् । तद्भाष्यादौ न दृष्टम् । भ्रमु ८५० चलने । 'वा

तदाह **द्ध्वनतुरिति । षम ष्टमेति** । षोपदेशौ । **तस्तामेति** । सत्वे सति ष्टुत्वनिवृत्तिरिति । **तैक्ष्ण्यमिति** । तीक्ष्णीभवनमित्यर्थ । **टल ट्वल वैक्लव्य इति** । वैक्लव्य भयादिजनिता व्यग्रीभाव । **णल गन्ध इति** । णोपदेशोऽयम् । गन्धो गन्धक्रिया । **तद्व्यापार इति** । बन्धुतानुकूलो विवाहादिव्यापार इत्यर्थ । पत्लृधातुस्तवर्गप्रथमान्त सेट्क । लुङि लृदित्त्वात् च्लेरङि कृते अपत् अ त् इति स्थिते **पत पुम्** । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे । **अङि पर इति** । 'ऋदृशोऽङि—' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भाव । पते पुम् स्यादङि परे इति फलितम् । पुमि मकार इत, उकार उच्चारणार्थं, मित्त्वादन्त्यादच पर, तदाह **अपप्तदिति । क्वथे निष्पाक इति** । जलक्षीरघृतादीना पादभागादिशोषणपर्यन्त पाको निष्पाक । **अक्वथीदिति** । एदित्त्वान्न वृद्धि । एवम् अमथीत् । **टु वम् उद्गिरण इति** । टुरित् । नायमुदित् । तेन 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पो न । 'गॄ निगरणे' इति दीर्घान्तोऽयम् । नन्वस्माद्धातोर्ल्युटि 'ऋत इद्धातो' इति इत्त्व बाधित्वा परत्वात् 'सार्वधातुक—' इति गुणे सति उद्गरण इत्येव निर्देशो युज्यत इत्यत आह **इहैवेति** । उद्गिरण इत्यर्थनिर्देश पाणिनीय इति सुधाकरो मन्यते । **भ्रमु**

अथ ज्वलादि । **अज्वालीदिति** । 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धि । **वैक्लव्य इति** । वैक्लव्य भयादिजनितोद्विग्नता । **तद्व्यापार इति** । बन्धुतानुकूलो व्यापार । **पत पुम्** । मित्त्वादन्त्यादच पर । **अक्वथीदिति** । एदित्त्वान्न वृद्धि । एवम् अपथीत् । अमथीदित्यत्रापि । **टुवम्** । केचिदमुमुदित पठित्वा वान्त्वा वमित्वेत्युदाहरन्ति, तत्तु वामनेव विरुध्यते । तेन हि 'आदितश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य वान्त इत्यत्र इडभाव साधित । उदित्त्वे तु 'यस्य विभाषा' इत्यनेनैव वान्त इति सिद्धेस्तदसगत स्यात् । एव च क्त्वाप्रत्यये वमित्वेत्येव साधु । **निपातनादिति ।** अन्यथा गुणे सति उद्गरण इति स्यात् । यद्यपि अर्थनिर्देश आधुनिकस्तथापि पृषोदरादित्वादित्वमित्यत्रैव तात्पर्यं बोध्यम् । **इत्याद्यप्युदाहृतमिति** । वेमुश्च केचिद्दु-

भ्राश—' (सू २३२१) इति श्यन्वा । भ्रम्यति, भ्रमति । भ्राम्यति इति तु दिवादौ वक्ष्यते।

२३५६ **वा जॄभ्रमुत्रसाम्** । (६–४–१२४) एषामेत्त्वाभ्यासलोपौ वा स्न किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतु, बभ्रमतु । अभ्रमीत् । क्षर ८५१ सचलने । अक्षारीत् ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । षह ८५२ मर्षणे । 'परिनिविभ्य—' (सू २२७५) इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । 'तीषसह—' (सू २३४०) इति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा । २३५७ **सहिवहोरोदवर्णस्य** । (६—३—११२) अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे सति । २३५८ **सोढ** ।

चलन इति । वक्रमार्गसचारे इत्यर्थ । अयथार्थज्ञानेऽप्ययम् । 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थमुदित्त्वम् । **वा जॄभ्रमु** । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यतो लिटि इति 'थलि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'ध्वसोरेद्धौ—' इत्यत एदिति 'गमहन—' इत्यत कितीति च, तदाइ एषामिति । **अभ्रमीदिति** । 'ह्म्यन्त–' इति न वृद्धि । **अक्षारीदिति** । 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धि ।

षह मर्षण इति । अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करण मर्षणम् । **इडभाव इति** । सह् ता इति स्थिते 'हो ढ ' इति ढत्वं 'झषस्तथो —' इति तकारस्य धत्वम्। धस्य ष्टुत्वेन ढ । 'ढो ढे लोप ' इति पूर्वस्य ढस्य लोप इत्यर्थं । सढा इति स्थितम् । **सहिवहो** । **ढलोप इति** । 'ढ्रलोपे–' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । रलोप इति तु नानुवर्तते असभवात् । तथा च सकारादकारस्य ओत्वे सोढेति रूपम्। परिसोढेत्यत्र 'परिनिविभ्य –' इति षत्वे प्राप्ते । **सोढ** । सोढ इति

धिरम' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन तथोदाहृतमित्याहु । ननु वादित्वेन निषेधादेत्वाभ्यासलोपौ कथमिह स्यातामिति चेत् । अत्राहु —'न शसददवादिगुणानाम्' इति सूत्रितेऽपि वेत्यकारान्तसघातग्रहणेनेष्टसिद्धेरादिग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । एकान्ता अनुबन्धा इति च स्वीक्रियते । तथा च नाय वादि, किं तु ट्वादिरिति । अन्ये तु वमेरादौ 'लोपो व्यो —' इति लोपेन यकार प्रश्लिष्यत । ततश्चोपदेशे वादित्वाभावान्निषेधो नेत्याहु । **भ्रमु चलने** । मण्डलाकारेण चलनमेव धात्वर्थो न तु चलनामात्रम्, तदभाववद्विशेष्यक तत्प्रकारकज्ञान च धात्वर्थ । 'शुक्तिं पश्यन् रजतमिति भ्रमति' इति प्रयोगात् । 'उदितो वा' इति क्त्वाया वेट् । भ्रमित्वा, भ्रान्त्वा । 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाया नेट् । भ्रान्त । नन्वस्य ज्वलादिगणे पाठ किमर्थं । न चात्र णप्रत्ययार्थमेव पाठ इति वाच्यम्, पचादेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययेनापि भ्रम इति रूपसिद्धे 'नोदात्तोपदेशस्य—' इति वृद्धिनिषेधाद् णप्रत्यये अच्प्रत्यये च रूपस्य तुल्यत्वादिति चेत् । अत्राहु —यदि पचादित्वादच्प्रत्यय स्यात्तर्हि अभ्रम इत्यत्र 'अच्कावशक्तौ' इति नञ परमन्तोदात्त स्यात् । णप्रत्यये त्विह 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' इत्याद्युदात्तमेव भवतीति । **वा जॄभ्रमुत्रसाम्** । अप्राप्तविभाषेयम् । **अभ्रमीदिति** । मान्तत्वान्न वृद्धि । **अक्षारीदिति** । हलन्तलक्षणाया वृद्धे 'नेटि' इति निषेधेऽपि 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धि । षह । अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करण मर्षणम् । **सहिवहो** । इह

(८—३—११५) सोढ्रूपस्य सहे सस्य षत्व न स्यात्। परिसोटा। २३५९ **सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि।** (८—३—७१) परिनिविभ्य परेषा सिवादीना सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेपि। पर्यषहत, पर्यसहत। रमु ८५३ क्रीडायाम्। रेमे। रेमिषे। रन्ता। रस्यते। रसीष्ट। अरस्त।

अथ कसन्ता परस्मैपदिन। षद्लृ ८५४ विशरणगत्यवसादनेषु। २३६० **पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः।** (७—३—७८) पादीना पिबादय स्युरित्सञ्ज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे। सीदति। ससाद सेदतु। सेदिथ, ससत्थ। सत्ता।

सहेरोत्वसंपन्नस्य षष्ठ्यन्तम्। 'सहे साड स' इत्यत स इति षष्ठ्यन्तमनुवतते। 'न रपर—' इत्यतो नेति। मूर्धन्य इत्यधिकृतम्, तदाह **सोढ्रूपस्येत्यादिना। सिवादीनाम्।** 'परिनिविभ्य —' इति सूत्रादुत्तरमिद सूत्रम्, तदाह **परिनिविभ्य परेषामिति।** सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जामिति शेष। **रमु क्रीडायामिति।** नायमुदिदिति भावव। केचित्तु उदित मत्वा 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पमिच्छन्ति। अनिट्कोऽयम्। लिटि क्रादिनियमादिट् तदाह **रेमिष इति।**

अथ कसन्ता इति। 'कस गतौ' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थ। षद्लृधातु षोपदेशः अनिट्कश्च। लटि शपि सद् अ ति इति स्थिते **पाघ्राध्मा।** पा घ्रा ध्मा स्था म्ना दाण् दृशि अर्ति सर्ति शद् सद्, एषा द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम्। पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद, एषा द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम्। यथासख्यमादेशा 'ष्ठिवुक्लमु—' इत्यत शितीत्यनुवर्तते। श्चासौ इच्चेति कर्मधारय। अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधि, तदाह **इत्सञ्ज्ञकेति। ससादेति।** इत्सञ्ज्ञकशकारादिप्रत्ययाभावाद् न सीदादेश। श् इद् यस्य स शित्। शितीति बहुव्रीह्याश्रयणे तु पाधातो कर्मणि लिटि एशि आल्लोपे

रेफलोपस्यासभवाद् 'ढ्रलोपे पूर्वस्य—' इत्यतो ढलोप एवानुवर्तते तदाह **ढलोप इति।** ढलोपे किम्, सहते। वहते। **सोढ षत्व नेति।** 'न रपर—' इति सूत्रान्नेत्यनुवर्तत इति भाव। **सिवादीना।** सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्ज सिवादय। पर्यषीव्यत्। पर्यसीव्यत्। पर्यष्करोत्। पर्यस्करोत्। न्यष्टौत्। न्यस्तौत्। व्यष्वजत्। व्यस्वजत्। **रमु क्रीडायाम्।** अमुमुदित मत्वा रत्वा रमित्वेति केचिदुदाजह्रुस्तन्माधवादयो न सहन्ते। तथा च क्त्वाया रत्वेत्येव साधु। **रेमिषे इति।** क्रादिनियमादिट्। पचाद्यचि टाप्। रमा। घञि तु राम। अमन्तत्वेन मित्त्वाद् णौ ह्रस्व रमयति। **षद्लृ।** विशरणमवयवाना विश्लेष। अवसादन नाश। **पाघ्राध्मा।** पा पाने। पा रक्षणे इति तु न गृह्यते। लुग्विकरणत्वात्। [1]दष्ट्रीति केषाचित्पाठस्तत्र 'सृजिदृशो —' इत्यम्। अर्तीत्यादौ ऋच्छादेशाद्यभाव इव सौत्रत्वात्पश्यादेशाभाव इति बोध्यम्। दृश्यर्तीति पाठस्तु निर्दुष्ट एव। **पादीनामिति।** एकादशानामेषा यथासख्यमेकादश-पिबाद्यादेशा स्युरित्यर्थ। 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्—' इत्यत शितीत्यनुवर्तते,

---

१ 'द्रष्टि' इति क्वचित् पाठ।

सत्स्यति । लृदित्त्वादङ् । असदत् । 'सदिरप्रते' (सू २२७१)। निषीदति । न्यषीदत् । **२३६१ सदे परस्य लिटि।** (८—३—११८) सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्याल्लिटि। निषसाद निषेदतु । शद्लृ ८५५ शातने । विशीर्णतायामयम् । शातन तु विषयतया निर्दिश्यते । **२३६२ शदे शित ।** (१—३—६०) शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपद स्यात् । शीयते । शशाद शेदतु ।

पपे इत्यत्रापि पिबादेश स्यादिति बोध्यम् । थलि क्रादिनियमप्राप्तस्य इट 'उपदेशेऽत्वत' इति निषेधेऽपि भारद्वाजनियमाद्वेट् । तत्र इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ, तदाह **सेदिथ ससत्थेति।** सेदिव सेदिम । क्रादिनियमादिट् । **न्यषीददिति** । 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । निषसादेत्यत्र अभ्यासात् परस्य 'स्थादिष्वभ्यासेन—' इति षत्वे प्राप्ते **सदे परस्य।** 'न रपर–' इत्यतो नेत्यनुवतते । मूर्धन्य इत्यविकृतम् । सदेरित्यवयवषठी । परशब्द उत्तरखण्डपर । सदेरुत्तरखण्डस्य षत्व नेति लभ्यते । फलितमाह **सदेरभ्यासात्परस्येति। शद्लृ शातन इति** । ननु शद्धातोरस्माद् हेतुमण्ण्यन्ताद् ल्युटि 'शदेरगतौ त' इति दकारस्य तकारे शातनशब्द । तथा च शातन शीर्णतानुकूलक्रियेति । फलति । एव च सकर्मकत्वापत्तौ विशीर्यतीत्यर्थे शीयत इति वक्ष्यमाणमुदाहरण कथमित्यत आह **विशीर्णतायामिति** । विशरणे इत्यर्थ । तर्हि कथ शातनमिति हेतुमण्णिजित्यत आह **शातन तु विषयतयेति** । विपूर्वात् 'पिञ् बन्धने' इत्यस्माद् विषयशब्द । अविनाभावेनेत्यर्थ । प्रयोजकव्यापार विना विशरणस्यासभवात् शातननिर्देश । ण्यर्थस्याविवक्षितत्वाद् विशरणमेव शद्लृधात्वर्थ इति यावत् । **शदे शित्** । 'अनुदात्तङित —' इत्यस्मादात्मनेपदमित्यनुवर्तते । श् इद् यस्य स शित् । शप् विवक्षित । शिति विवक्षिते भवतीत्यर्थ, तिङुत्पत्ते पूर्व सार्वधातुकाश्रयस्य शपोऽसभवात्, तदाह **शिद्भाविन इति** । शिद् भावी भविष्यन् यस्मात्स शिद्भावी तस्मादित्यथ । **शीयते इति** । शपि शदे शीयादेश । विशीर्यतीत्यर्थ । शीयेते शीयन्ते इत्यादि । शिद्विषयादित्युक्ते लिटि नात्मनेपदम्, इत्सज्ञकशकारादावित्युक्तेर्न शीयादेश, तदाह **शशादेति** । अनिट्कोऽयम् । क्रादिनियमप्राप्तस्य इट 'उपदेशेऽत्वत' इति नियमात्थलि भार-

---

स च कर्मधारय इत्यभिप्रेत्याह **इत्सज्ञकशकारादाविति** । शकारादाविति किम्, पपे । जघ्रे । दध्मे । शितीति बहुव्रीहिरित्यभ्युपगमे त्विह पिबाद्यादेशा स्युरेव । **सेदिथेति** । 'उपदेशेऽत्वत' इति क्रादिनियमप्राप्तस्येटो निषेधेऽपि भारद्वाजनियमादिट् । **सदे परस्य** । सदेरिति षष्ठी । फलितमाह **अभ्यासात्परस्येति** । 'स्थादिष्वभ्यासेन च–' इति प्राप्ति । लिटीति किम्, निषिषित्सति । सदिस्वञ्जयोरिति वृत्यादिरूढोऽपि पाठ इहोपेक्षित भाष्याननुगुणत्वात् । **निषसादेति** । 'सदिरप्रते' इत्यत्राप्रतेरिति पर्युदासात्प्रतिससादेत्यत्राभ्यासस्यापि षत्व नेति बोध्यम्। **शद्लृ** । विशीर्णतायामिति वक्तव्ये शातने इत्युक्तिरसगतेत्याशङ्क्य कथचित्समाधत्ते **शातन**

शेदिथ, शशत्थ। शत्ता, अशदत्। क्रुश ८५६ आह्वाने रोदने च। क्रोशति। क्रोष्टा। क्ले क्स। अक्रुक्षत्। कुच ८५७ सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु, कोचति। चुकोच। बुध ८५८ अवगमने। बोधति। बोधिता। बोधिष्यति। रुह ८५९ बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। रोहति। रुरोह। रुरोहिथ। रोढा। रोक्ष्यति। अरुक्षत्। कस ८६० गतौ। अकासीत्, अकसीत्। वृत्। ज्वलादिगण समाप्त।

अथ गूहत्यन्ता स्वरितेत। हिक्क ८६१ अव्यक्ते शब्दे। हिक्कति, हिक्कते। अञ्चु ८६२ गतो याचने च। अञ्चति, अञ्चते। अचु इत्येके। अचि इत्यपरे टु याचृ ८६३ याच्ञायाम्। याचति, याचते। रेटृ ८६४ परिभाषणे। रेटति,

---

द्वाजनियमाद् वेट्, तदाह **शेदिथ शशत्थेति च**। इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपाविति भाव। शेदिव शेदिम। क्रादिनियमादिट्। **अशददिति**। लृदित्त्वादङिति भाव। क्रुशधातुरनिट्क। चुक्रोशिथ। क्रादिनियमात्थलि नित्यमिट्। अजन्ताकारवत्त्वाभावान्न भारद्वाजनियम चुक्रुशिव चुक्रुशिम। **क्रोष्टेति**। व्रश्चादिना शस्य षत्वे ष्टुत्वेन तकारस्य ट। **क्ले क्स इति**। इगुपधशलन्तत्वादिति भाव। **अक्रुक्षदिति**। व्रश्चादिना शस्य ष। 'षढो—' इति षस्य क, सस्य षत्वम्। कित्त्वान्न गुण। **कुच सपर्चनेति**। 'कुच शब्दे' इति पठितस्य पुनरिह पाठ सपर्चनादावेव ज्वलादिकार्येणप्रत्ययार्थं। अर्थनिर्देश क्वचित्पाणिनीय इति भूधातौ प्रपञ्चितम्। **बुध अवगमन इति**। सेट्कोऽयम्, अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव बुधेर्ग्रहणात्, तदाह **बोधितेति**। अबोधीत्। रुहधातुरनिट्क क्रादिनियमात्थल्यपि नित्यमिट्। अजन्ताकारवत्त्वाभावाद् न भारद्वाजनियम। **रोढेति**। लुटि तासि गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा। **रोक्ष्यतीति**। लृटि स्ये ढकषा। **अरुक्षदिति**। इगुपधशलन्तत्वात् क्से ढकषा कित्त्वान्न गुण। **वृदिति**। 'ज्वलितिकसन्तेभ्य—' इति उत्तरावधेरपि कसेर्ग्रहणादेव सिद्धे वृत्करण स्पष्टार्थमित्याहु। इति ज्वलादय।

गूहत्यन्ता इति। 'गुहू सवरणे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यथ। चते चदे

त्विति। शदेरेव हि णिचि 'शदेरगतौ—' इति तत्वे ल्युटि च शातनमिति रूपम्। तथा चास्यैव धातोरिदं रूप प्रसिद्ध चेत्यभिप्रेत्य तन्निर्देश कृत। यथा गम्लृ गतौ। डुपचष् पाके इत्यादाविति भाव। **कुच** सपर्चनादौ। कुच शब्दे तारे इति चवर्गीयान्तेषु पठितस्य पुनरिह पाठ सपर्चनादावेव ज्वलादित्वप्रयुक्तो णप्रत्ययो यथा स्यादिति मनोरमादौ स्थितम्। अत्र नव्या—अनेनैव ग्रन्थेन पाणिनिनापि क्वचित् क्वचिदर्थनिर्देश कृत इत्यनुमीयते अन्यथाऽत्रत्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेरित्याहु। **बोधितेति**। बुध्यतेरेवानिट्कारिकासु पठितत्वादय सेडिति भाव। **अकासीदिति**। हलन्तलक्षणाया वृद्धे 'नेटि' इति निषेधेऽपि 'अतो हलादे—' इति वैकल्पिकी वृद्धि। **वृदिति**। अत्र नव्या—'ज्वलितिकसन्तेभ्य—' इति निर्देशाद् वृत्करणमिहानार्षमित्यनुमीयते। अन्यथा 'ज्वलादिभ्यो ण' इत्येव सूत्रयेदित्याहु। **अञ्चु गतौ**।

रेटते । चते ८६५ चदे ८६६ याचने । चचात, चेते । अचतीत् । चचाद, चेदे । अचदीत् । प्रोथृ ८६७ पर्याप्तौ । पुप्रोथ, पुप्रोथे । मिदृ ८६८ मेदृ ८६९ मेधाहिंसनयो । मिमदे, मिमिदे । मिमेदे । थान्ताविमौ इति स्वामी । मिमेथ । धान्तौ इति न्यास । मेधृ ८७० सगमे च । मेधति । मिमेधे । णिदृ ८७१ णेदृ ८७२ कुत्सासन्निकर्षयो । निनेद निनिदतु । निनिदे । निनेदे । शृधु ८७३ मृधु ८७४ उन्दने । उन्दन क्लेदनम् । शर्धति, शर्धते । शर्धिता । मर्धति, मर्धते । बुधिर् ८७५ अवबोधने । बोधति, बोधते । इरित्वादङ् वा । अबुधत्, अबोधीत्, अबोधिष्ट । 'दीपजन—' (सू २३२८) इति चिण् तु न भवति, पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् । उ बुन्दिर् ८७६ निशामने । निशामन ज्ञानम् । बुबुन्दे । अबुदत्, अबुन्दीत् । वेणृ ८७७ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति, वेणते । नान्तोऽप्ययम् । खनु ८७८ अवदारणे । खनति, खनते । **२३६२ गमहनजनखनघसा लोप क्ङित्यनङि । (६—४—९८)** एषामुपधाया लोप स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि । चख्नतु । 'ये विभाषा'

याचने । **अचतीदिति** । एदित्वान्न वृद्धि । एवमचदीत् । **बुधिर् अवबोधन इति** । 'बुध अवगमने' इति केवलपरस्मैपदी गत । स तु ज्वलादिकार्यार्थं । अय तु इरित् स्वरितेत् । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव पाठादय सेट् । **अबुधदिति** । इर इत्त्वेपि तदवयवस्य इकारस्य प्रत्येकमित्त्वाभावान्न नुम् । स्वरितेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपद तु भवत्येव, स्वरितेत्सु पाठसामर्थ्यात् । वस्तुतस्तु इकारस्य प्रत्येकमित्त्वेऽपि न नुम्, इदितो नुमित्यत्र कर्मधारयमाश्रित्य इत्सज्ञकेकारान्तस्यैव नुविधे । **पूर्वोत्तरेति** । जनपूरिसाहचर्येणेत्यर्थं । **उ बुन्दिरिति** । आद्य उकार इत् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थं । **अबुददिति** । इरित्त्वादङि 'अनिदिताम्—' इति नलोप । इर इकारस्य प्रत्येकमित्सज्ञाविरहाद् अनिदितामित्यस्य इत्सज्ञकेकारान्तभिन्नानामित्यर्थाश्रयणाच्चेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **वेणृ गतीति** । वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं ग्रहण वादित्रग्रहणम् । खनुधातुरुदित् । क्त्वायामिड्विकल्प । **गमहन** । **उपधाया इति** । 'ऊदुपधाया —इत्यत तदनुवृत्तेरिति भाव । **अजादाविति** । 'अचि श्नुधातु—'इत्यत अनुवृत्तस्य अचि इत्यस्य

'अनिदिताम्—' इति नलोप । अच्यात् । अचीत्येकीयमते तु इदित्त्वादश्वयात् । **मेधृ सगमे च** । चात्पूर्वोक्तेऽर्थे । 'प्रजायै गृहमेधिनाम्' इत्यत्र गृहैर्दारैर्मेधन्ते सङ्गच्छन्ते इति विग्रह । 'सुप्यजातौ-'इति णिनि । **शृधु मृधु** । **क्लेदनमिति** । आर्द्रीभाव इत्यर्थं । उदित्वात् क्त्वाया वेट् । शर्धित्वा । शृद्ध्वा । **उबुन्दिर** । बुन्दित्वा । बुत्वा । निष्ठाया बुन्न । निशामन चाक्षुष ज्ञानम् । **वेणृ** । गत्यादय पञ्चार्था । वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं ग्रहण वादित्रग्रहणम् । वेणि वेणी वेणुरित्यादिरूपाण्यस्यैव धातो । **नान्तोऽपीति** । 'उत माता महिषमन्ववेनत्' इत्यत्र नान्तदर्शनादिति भाव । **खनु** । खनित्वा । खात्वा । निष्ठायाम् । खात । **गमहन** । 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्–' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते, 'ऊदुपधाया गोह ' इत्यत 'उपधाग्रहण च', तदाह

(सू २३१९) खायात्, खन्यात् । चीवृ ८७९ आदानसंवरणयोः । चिचीव, चिचीवे । चायृ ८८० पूजानिशामनयोः । व्यय ८८१ गतौ । अव्ययीत् । दाशृ ८८२ दाने । ददाशे । भेषृ ८८३ भये । गतौ इत्येके । भेषति, भेषते । भ्रेषृ ८८४ भ्लेषृ ८८५ गतौ । अस ८८६ गतिदीप्त्यादानेषु । असति, असते । आस, आसे । अय षान्तोऽपि । स्पश ८८७ बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रथनम् । स्पशति, स्पशते । लष ८८८ कान्तौ । 'वा भ्राश–' (सू २३२१) इति श्यन्वा । लष्यति, लषति । लेषे । चष ८८९ भक्षणे । छष ८९० हिंसायाम् । चच्छषतुः चच्छषे । झष ८९१ आदानसंवरणयोः । भ्रक्ष ८९२ भ्लक्ष ८९३ अदने । भक्ष इति मैत्रेयः । दासृ ८९४ दाने । माहृ ८९५ माने । गुहू ८९६ संवरणे । २२६४ ऊदुपधाया गोहः । (६—४—८९) गुहः उपधाया ऊत्स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति, गूहते । ऊदित्त्वादिड् वा । गूहिता,

---

अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणतया तदादिविधिलाभ इति भावः । क्ङितीत्युक्तेः चखानेत्यत्र नोपधालोपः । 'अनङि' इति किम् ? अगमत् । चख्ने चख्नाते इत्यादि । **व्यय गताविति** । अयं वित्तत्यागेऽपि, अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वात् । **अव्ययीदिति** । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । **चष भक्षण इति** । चचाष चेषतुः । **छष हिंसायामिति** । वैरूप्यसंपादकादेशादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न, तदाह **चच्छषतुरिति । गुहू संवरण इति** । उदुपधोऽयम् । ऊदित् । **ऊदुपधायाः** । गोह इति कृतलघूपधगुणस्य गुहेर्निर्देशः । ततश्च गुणविषय एवेदं भवति । 'अचि श्नुधातु–' इत्यतः अनुवृत्तस्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिः, तदाह **गुहः उपधाया इत्यादिना । गुणहेताविति** । गुणं प्रति परनिमित्तभूत इत्यर्थः । गुणापवादः । जुगूह । 'गुणहेतौ' इति किम् ? जुगुहतुः जुगुहुः । जुगुहे जुगुहाते जुगुहिरे । जुगूहिथ, जुगोढ । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । जुगुहथुः जुगुह । जुगुहिषे, जुघुक्षे । ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । जुगुहाथे जुगुहिध्वे, जुघुढ्वे । जुगूह

एषामुपधाया इत्यादि । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः जघ्नुः । जज्ञे । जज्ञाते । जक्षतुः । जक्षुः । अनङीति किम्, अगमत् । **चीवृ** । चीवरं वस्त्रम्, 'चीवरपीवरमीवर–' इत्युणादिषु निपातितोऽयम् । **व्यय गतौ** । वित्तत्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत इति मनोरमा । न कुत्रापि गत इति चिन्त्यैव सा । **अव्ययीदिति** । यान्तत्वान्न वृद्धिः । **स्पश** । बाधनस्पर्शनयोः । 'णिश्रि–' इति च्लेश्चङि । अपस्पशत् । 'अत्स्मृदृत्वरप्रथ—' इत्यादीनां अभ्यासस्यात्वं सन्वद्दित्वापवादः । पस्पशा । यङन्तादचि 'यङोऽचि च' इति लुक् । 'अजाद्यत —' इति टाप् । 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घस्तु न भवति संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्याहुः । 'जपजभदहदशभञ्जपशां च' इत्यत्र 'पसेति सौत्रो धातुः । पसतीत्यादि । यङ्लुकोस्तु 'जपजभ—' इत्यनेनैवाभ्यासस्य नुक् । यङि पंपस्यते । लुकि पंपसीति । पंपस् इति कण्ड्वादि । पंपस्यति **ऊदुपधाया । गुणहेताविति** । एतच्च गोह इति विकृतनिर्देशाल्लब्धम् । 'अचि

---

१ अस्य सान्तत्वं माधवमतेन । काशिकायां तु तालव्यान्तः ।

गोढा । गूहिष्यति, घोक्ष्यति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावे क्स । अघुक्षत्
२३६५ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये । (७—३—७३) एषा क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घा । अगूढ । अघुक्षत । 'क्सस्याचि' (सू २३३७) इत्यन्तलोप । अघुक्षाताम् अघुक्षन्त । अगुह्वहि, अघुक्षावहि । अघुक्षामहि ।

अथाजन्ता उभयपदिन । श्रिञ् ८९७ सेवायाम् । श्रयति, श्रयते । शिश्रियतु । श्रयिता । 'णिश्रि-' (सू २३१२) इति चङ् । अशिश्रियत् ।

जुगुहिव, जुगुह्व जुगुहिम, जुगुह्म । जुगुहे जुगुहिवहे, जुगुह्वहे जुगुहिमहे, जुगुह्महे—इति लिटि रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लुटि इट्पक्षे ऊत्वे रूपमाह **गूहितेति** । इडभावे अजादिप्रत्ययाभावाद् ऊत्वाभावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु रूपमाह **गोढेति** । लृटि स्ये इट्पक्षे ऊत्वे रूपमाह **घोक्ष्यतीति** । इडभावे तु गुणढत्वभष्भावकत्वषत्वेषु रूपमाह **घोक्ष्यतीति** । गूहिष्यते, घोक्ष्यते, इत्यप्युदाहार्यम् । गूहतु । गूहताम् । अगूहत् । अगूहत । **गूहेदिति** । गूहेतेत्यपि ज्ञेयम् । **गुह्यादिति** । आशीर्लिङि अजादिप्रत्ययाभावादूत्त्व न । कित्त्वान्न गुण । लुङि इट्पक्षे सिज्लोपे ऊत्वे रूपमाह **अगूहीदिति** । अगूहिष्टाम् अगूहिषुरित्यादि । **इडभावे क्स इति** । इगुपधशलन्तत्वादिति भाव । **अघुक्षदिति** । ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । अघुक्षताम् अघुक्षन्नित्यादि । लुङस्तङि विशेषमाह **लुग्वा दुह । दन्त्ये तङीति** । दन्त्यादौ तङीत्यर्थं । प्रत्ययादर्शनत्वात्सर्वादेशोऽय लुक् । **अगूढेति** । अगुह् स त इति स्थिते क्सस्य कित्त्वेन गुणहेतुत्वाभावादजादित्वाभावाच्च ऊत्वाभावे क्सलुकि अगुह् त इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति **ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घा इति** । **अघुक्षतेति** । क्सलुगभावे ढत्वभष्भावकत्वषत्वानीति भाव । **अघुक्षातामिति** । च्ले क्सादेशे क्सस्य कित्त्वेन गुणहेतुत्वाभावादूत्त्वाभावे ढत्वभष्भावकत्वषत्वेषु कृतेषु 'क्सस्याचि' इत्यन्त्यलोपे अत परत्वाभाद् 'आतो ङित' इति न भवतीति भाव । **अघुक्षन्तेति** । झस्य अजादित्वाभावात्तस्मिन्परे क्सस्य अन्त्यलोपाभावादत परत्वाभावाद् 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेशो न भवति । कृते तु झोऽन्तादेशे क्सस्यान्तलोप इति भाव । अघुक्षथा अघुक्षाथाम् अघुक्षध्वम् । अघुक्षि—इति रूपाणि सिद्धवत्कृत्याह **अगुह्वहीति** । दन्त्यादिप्रत्ययपरत्वात् क्सस्य लुङि अजादिप्रत्ययाभावाद् ऊत्वाभावे रूपम् । **अघुक्षावहीति** । क्सलुगभावे ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि अतो दीर्घश्च । **अघुक्षामहीति** । दन्त्यादिप्रत्ययपरत्वाभावान्न क्सलुक् । इति गूहत्यन्ता स्वरितेत ।

उभयपदिन इति । ञित्वादिति भाव । श्रिञ्धातु सेट् । **शिश्रियतुरिति** । कित्त्वान्न गुण । इयङ् शिश्रियु । शिश्रयिथ शिश्रियथु शिश्रिय । शिश्राय, शिश्रय शिश्रियिव शिश्रियिम । शिश्रिये शिश्रियाते शिश्रियिरे । शिश्रियिषे शिश्रि-

---

स्नुधातु—' इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो विशेष्यते, विशेषणेन तदादिविधिस्तदाह **अजादाविति** । **दन्त्ये तङीति** । दन्त्यादौ तङीत्यर्थं । अदुग्ध । अधु-

भृञ् ८९८ भरणे । भरति । बभार बभ्रतु । बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्ता ।
२३६६ ऋद्धनो स्ये । (७—२—७०) ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति । २३६७ रिङ् शयग्लिङ्क्षु । (७—४—२८) शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेश स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् । २३६८ उश्च । (१—२—१२) ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ्

याथे शिश्रियिट्वे, शिश्रियिध्वे । शिश्रिये शिश्रियिवहे शिश्रियिमहे । **श्रयितेति** । श्रयिष्यति, श्रयिष्यते । श्रयतु श्रयताम् । अश्रयत, अश्रयत । श्रयेत्, श्रयेत श्रीयात्, श्रयिषीष्ट । लुङि विशेषमाह **णिश्रीति** । **अशिश्रियदिति** । 'चङि' इति द्वित्वम् । अशिश्रियत । अश्रयिष्यत् अश्रयिष्यत । भृञ्धातुरनिट् । **भरतीति** । भरते इत्यपि ज्ञेयम् । **बभ्रतुरिति** । कित्त्वान्न गुण । यण् । बभ्रु । थलादौ 'एकाच –' इति नेट्, कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुषु लिटयपि तन्निषेधस्य प्रवृत्ते । थलि 'अचस्तास्वत्–' इति निषेधाच्च, ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि थलि निषेधाच्च । तदाह **बभर्थेति** । बभ्रथु बभ्र । बभार, बभर—इति सिद्धवत्कृत्याह **बभृवेति** । बभृम । बभ्रे बभ्राते बभ्रिरे—इति सिद्धवत्कृत्याह **बभृषे इति** । बभ्राथे बभृढ्वे । बभ्रे बभृवहे बभृमहे । लृटि स्ये इण्निषेधे प्राप्ते **ऋद्धनो** । ऋत् हन् अनयोर्द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे षष्ठी । स्ये इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'आर्धधातुकस्येट्–' इत्यत इडित्यनुवर्तते, तदाह **ऋत इत्यादिना** । 'एकाच –' इति इण्निषेधस्यापवाद । **भरिष्यतीति** । भरिष्यते । भरतु भरताम् । अभरत्, अभरत । भरेत् । आशीर्लिङि परस्मैपदे भृ यात् इति स्थिते **रिङ्शय** । श यक् लिङ् एषा द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम् । 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतो यीति सप्तम्यन्तमनुवृत्त लिङो विशेषणम्, तदादिविधि । शे तु यीति नान्वेति, असम्भवात् नापि यकि, अव्यभिचारात् । अत एव 'अकृत्सार्वधातुकयो' इत्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणम्, तदाह **शे यकीत्यादिना** । **ऋत इति** । 'रीङृत' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भाव । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । ऋत इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधि । ऋदन्तस्याङ्गस्येति लभ्यते । आदेशे ङकार इत् । ङित्त्वाद् अन्तादेश । निर्दिश्यमानपरिभाषयैव सिद्धे ङकारोच्चारणम्, इडागमेनैव सिद्धे रेफोच्चारण च स्पष्टार्थम् । ननु भ्रियादिति वक्ष्यमाणमुदाहरणमयुक्तम्, कृते रिङि 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घप्रसङ्गादित्यत आह **रीङि प्रकृत इति** । कृते रिङि यदि दीर्घ स्यात्तर्हि रिङ्विधिव्यर्थ, स्यात् । 'रीङृत' इत्येव सिद्धे कृते सति न दीर्घ इत्यर्थ । **भ्रियादिति** । भ्रियास्तामित्यादि सुगमम् । आशीर्लिङि भृषीष्टेत्यत्र गुणे प्राप्ते **उश्च** । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सूत्रमनुवर्तते

क्षत । अदिग्ध । अधिक्षत । अलीढ । अलिक्षतेत्यादि । **रिङ् शयग्लिङ्क्षु** । 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतोऽनुवृत्त यीत्येतल्लिङ एव विशेषणम्, शेऽसम्भवात्, यकि तु वैयर्थ्यात् । तथा 'अकृत्सार्वधातुकयो —' इत्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणमित्यभिप्रेत्याह । **यादावित्यादि** । शे—म्रियते । 'तुदादिभ्य –' इति श । यकि–क्रियते । म्रियते । उश्च । 'इको झल्' इत्यतो झल्ग्रहणं 'लिङ्सिचौ–' इति पूर्वसूत्रं चानुवर्तते

तङ्पर सिच्चेत्येतौ कितौ स्त । भृषीष्ट भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् अभार्ष्टाम् अभार्षुः ।

२३६९ ह्रस्वादङ्गात् । (८—२—२७) सिचो लोपः स्याज्झलि । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् । हृञ् ८९९९ हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिषे हर्ता । हरिष्यति । धृञ् ९०० धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत । णीञ् ९०१ प्रापणे । निनयिथ, निनेथ, निन्यिषे ।

'इको झल्' इत्यतो झलिति च, तदाह ऋवर्णादिति । भृषीष्टेति । कित्त्वान्न गुणः । अभार्षीदिति । परस्मैपदे सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । तङि तु अभृ स् त इति स्थिते ह्रस्वादङ्गात् । ह्रस्वान्तादित्यर्थः । सिच इति भाष्यम् । 'झलो झलि' इत्यतो झलीति 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे सिचो लोपः स्याज्झलीति । 'ह्रस्वात्' किम् ? अच्योष्ट । 'अङ्गात्' किम् ? अलाविष्टाम् । 'सिचः' किम् ? द्विष्टराम् द्विष्टमाम् । सुजन्तात्तरप्तमपौ । अभृतेति । 'उश्च' इति सिचः कित्त्वान्न गुणः । झलीत्युक्तेः अभृषाताम् अभृषतेत्यत्र न सिज्लोपः । अनतः परत्वाद् झस्य अदादेशः । अभृथाः अभृषाथाम् अभृढ्वम् । अभृषि अभृष्वहि अभृष्महि । हृधातुरनिट् । हरणं चतुर्विधमित्याह । प्रापणमित्यादि । तद्यथा—भारं हरति, प्रापयतीत्यर्थः अंशं हरति, स्वीकरोतीत्यर्थः । परस्वं हरति, चोरयतीत्यर्थः । पापं हरति हरते वा, नाशयतीत्यर्थः । जहार जह्रतुः जह्रुः । 'एकाचः—' इति इण्निषेधस्य क्रादिष्वेव लिटि नियमितत्वादिह थलि इटि प्राप्ते 'अचस्तास्वत्—' इति तन्निषेधः । ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि इण् निषेध एव तदाह जहर्थेति । जह्रथुः जह्र । जहार, जहर—इति सिद्धवत्कृत्याह जह्रिवेति । क्रादिनियमादिट् । जह्रिम । जह्रिषे, क्रादिनियमादिट्। जह्राथे जह्रिढ्वे जह्रिध्वे । जह्रे जह्रिवहे जह्रिमहे लुङादिषु भृञ इव रूपाणि । धृञ्धातुरनिट् । हृञ् इव रूपाणि । णीञ्धातुरनिड् णोपदेशः । नयति, नयते । निनाय निन्यतुः निन्युः । क्रादिनियमाल्लिटि इट् । थलि तु 'अचस्तास्वत्—' इति इण्निषेधस्य भारद्वाजनियमादिड्विकल्प इत्योभिप्रेत्याह निनयिथ निनेथेति । निन्यिषे निन्याथे निन्यिढ्वे, निन्यिध्वे । निन्ये निन्यिवहे निन्यिमहे । नेता । नेष्यति, नेष्यते । नयतु नयताम्

तदाह ऋवर्णादित्यादि । अभार्षीदिति । 'सिचि वृद्धिः—' इति वृद्धिः । ह्रस्वादङ्गात् । ह्रस्वात् किम्, अच्योष्ट । अल्पोष्ट । अङ्गग्रहणादिह 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येत्यनुवृत्तावपि प्रत्ययस्यैव तत्रापीष्टत्वात्सिच एव लोपो भवति । तेनेह न—अस्त द्विष्टमाम् । केचित्त्वहाङ्गग्रहणाभावे अयाविष्टाम् अलाविष्टामित्यादावपि अतिप्रसङ्गः स्यादित्याहुस्तदपरे न क्षमन्ते, सन्निपातपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति । झलीति किम्, अभृषाताम् । अभृषत । हृञ् हरणे । चत्वार इहार्थाः । भारं हरति, प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति, स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वर्णं हरति, चोरयति । पापं हरति, नाशयति । धृञ् । दधार । दध्रतुः दधर्थ । दध्रे । दध्राते । धर्ता । ध्रियात् । णीञ् ।

अथाजन्ता परस्मैपदिन । धेट् ९०२ पाने । धयति । २३७० **आदेच उपदेशेऽशिति** । (६-१-४५) उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्व स्यान्न तु शिति । २३७१ **आत औ णल** । (७-१-३४) आदन्ताद्धातोर्णल औकारा-

---

अनयत्, अनयत । नयेत्, नयेत । नीयात्, नेषीष्ट । अनैषीत्, अनेष्ट । अनेष्यत्, अनेष्यत । इत्यजन्ता उभयपदिनो गता ।

परस्मैपदिन इति । 'जि ञि अभिभवे' इत्येतत्पर्यन्ता इति शेष । **धेट् पान इति** । स्तनधयीत्यादौ ङीबर्थं टित्त्वम्, अवयवे टित्त्वस्य व्यर्थतया समुदायार्थत्वादिति हरदत्त । **आदेच** । **एजन्तस्य धातोरिति** । 'लिटि धातो –' इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तम् एचा विशेष्यते, तदन्तविधिरिति भाव । **नतु शितीति** । श् चासौ इच्चेति कर्मधारयान्सप्तमी, प्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधि , इत्सञ्ज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते । 'ल्यपि च' 'न व्यो लिटि' इत्यादिपूर्वोत्तरसूत्राणा प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्त्या 'प्रत्यये' इति विशेष्यलाभ । अशितीति न पर्युदास , तथासति शिद्भिन्ने प्रत्यये परे इत्यर्थं स्यात्, ततश्च 'सुग्ल' इत्यत्र ग्लैधातो 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययो न स्यात्, कप्रत्ययनिमित्तमात्त्वम् आदन्तात्प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । शिति नेति प्रसज्यप्रतिषेधे तु आत्त्वस्य अनैमित्तिकतया कप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् प्रथममात्त्वे कृते कप्रत्यय सूपपाद । शितीति बहुव्रीह्याश्रयणे ग्लैधातोर्भावे लिटि 'भावकर्मणो' इति तङि एशि आत्त्वे आतो लोपे जग्ले इति न सिध्येत्, एश शित्त्वेन तस्मिन्परे आत्त्वस्य निषेधात् । अत कर्मधारयमाश्रित्य इत्सञ्ज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थं आश्रित । एवं च पर्युदासेऽपि न क्षति । इत्सञ्ज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्यये विवक्षिते इत्याश्रयणेन सुग्ल इत्यत्र कप्रत्ययात्प्रागेव आत्त्वोपपत्ते । 'उपदेशे' किम् ? चेता, स्तोता । 'धातो' किम् ? गोभ्याम् । 'गमेर्डो' इति डोप्रत्ययोपदेशाद् उपदेशे य एच् तदन्तत्वाद् गो इत्यस्य प्राप्ति । न च मेडादीनामुपदेशे एजन्तत्वाभावात् कथमात्त्वमिति न शङ्क्यम्, 'उदीचा माङ —' इति निर्देशेन 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति ज्ञापनादित्यास्ता तावत् । तथा च

निनयिथेति । भारद्वाजनियमादिड्विकल्प । **आदेच उपदेशेऽशिति** । 'लिटि धातो –' इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तमेचा विशेष्यते, तदाह **एजन्तस्य धातोरिति** । उपदेशे किम्, चेता । स्तोता । ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेत् । अत्राहु —वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इति ज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणम् । तेन 'क्रीङजीना णौ' इति कृतात्वे क्रापयतीत्यादौ पुक् सिध्यतीति मनोरमाकृत् । धातो किम्, गोभ्याम् । नौभ्याम् । अस्ति ह्यत्रापि गमेर्डो 'ग्लानुदिभ्या डो' इत्युपदेशे एच् । अशितीति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह **न तु शितीति** । पर्युदासे तु जग्ले मम्ले इत्यादौ 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधादात्व न स्यादभ्यासे इकारश्च श्रूयेत । किं च सुग्ल इत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति क । सुग्लेत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति क्रियामङ् । सुग्लान इत्यत्र 'आतो युच्' इति युच् न स्यात् । प्रत्ययनिमित्तं ह्यात्वमाद-

देश स्यात्। दधौ। **२३७२ आतो लोप इटि च।** (६—४—६४) अजाद्योरार्धधातुकयो क्ङिदिटो परयोरातो लोप स्यात्। द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते 'द्विर्वचनेऽचि' (सू० २२४३) इति निषेध । द्वित्वे कृते आलोप । दधतु दधु । दधिथ, दधाथ। दधिव दधिम। धाता। **२३७३ दाधा-**

प्रकृते लिटि द्वित्वादौ दधा अ इति स्थिते **आत औ**। औ इति लुप्तप्रथमाकम्। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृत पञ्चम्या विपरिणम्यते, आत इति तद्विशेषणम्, तदन्तविधि, तदाह **आदन्ताद्धातोरिति**। णल्प्रकृतिश्च धातुरेवेति धातुग्रहणम्। तथा च णल औत्वे वृद्धौ रूपमाह **दधाविति**। दधा अतुसिति स्थिते **आतो लोप**। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्। 'दीडो युट्—' इत्यत अचि क्ङितीति चानुवर्तते। अचीत्यार्धधातुकविशेषणत्वात्तदादिविधि। क्ङिति अजाद्यार्धधातुके इटि च आतो लोप इति लभ्यते। फलितमाह **अजाद्योरिति**। इट आर्धधातुकत्व तु तदवयवत्वाद्बोध्यम्। क्ङितीति च इटो न विशेषणम्, इड्ग्रहणसामर्थ्यात्। इडित्यनेन उत्तमपुरुषैकवचनम् इडागमश्च गृह्यते। 'अजाद्यो' किम्? ग्लैधातो कर्मणि लटि यकि ग्लायते। 'आर्धधातुकयो' किम्? यान्ति वान्ति। दधौ इत्यत्र तु क्ङित्त्वाभावान्नल्लोप। सति तस्मिन् औत्व न स्यात्। ननु धा अतुस् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वादाल्लोपे सति एकाच्त्वाभावाद् द्वित्व न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति **द्वित्वादित्यादिना**। धेट्धातुरनिट्। भारद्वाजनियमात् थलि वेडित्याह **दधिथ, दधाथेति**। इट्पक्षे आल्लोप। दधथु दध। इतौ सिद्धवत्कृत्याह **दधिवेति**। वसि आत्त्वे क्रादिनियमादिटि आल्लोप इति भाव। दधिमेत्यपि एवं ज्ञेयम्। **धातेति**। लुटि आत्त्वे तासादि इति भाव। धास्यति। धयतु। अधयत्।

न्ताच्च प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात्। प्रसज्यप्रतिषेधे तु न कोऽपि दोष। 'ह्वावामश्च' इति सूत्रेण कबाधनार्थं पुनरण्विधान च प्रतिषेधपक्षे ज्ञापकम्। तदाहु—अनैमित्तिकमात्व शिति तु प्रतिषेध इति। नन्वेवमपि एश शित्वाज्जग्ले मम्ले इत्यादि न सिध्यतीति चेत्। अत्राहु—यदि तु शितीति बहुव्रीहि स्यात्तदात्र स्यादेव दोष। किं तु कर्मधारयोऽयम्। तथा चाशितीत्यत्रेत्सञ्ज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थं। धातुग्रहणाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य शितीति कर्मधारयेण विशेषणाद्विषयसप्तम्या तु इत्सञ्ज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्ययविषये आत्वमित्यर्थात्पर्युदासेऽपि न क्षतिरिति। **आत औ णल**। इह अङ्गस्येत्यनुवर्तते। धातोरिति तु फलितार्थकथनम्। आदन्तादङ्गादित्यर्थ। **आतो लोप इटि च**। आर्धधातुक इत्यनुवर्तते। 'दीङो युडचि क्ङिति' इत्यतोऽचि क्ङितीति च, तदेतत्फलितमाह **अजाद्योरार्धधातुकयोरिति**। अजाद्यो किम्, ग्लायते। यक्। जाग्लायते। यङ्। दासीय। डुदाञो लिङुत्तमैकवचनमिट्। आर्धधातुकयो किम्, यान्ति। वान्ति। व्यतिरै। रा दाने। कर्मव्यतिहारे धातोर्लङुत्तमैकवचनमिट्। **दधिथेति**। एव च अजाद्यार्धधातुकस्य क्त्विेन दधिव दधिमेत्यादिष्वातो लोपसिद्धावपि दधिथ पपिथेत्यादिरूपसिद्धये सूत्रेऽस्मिन्निटीति ग्रहणमावश्यकमिति ज्ञेयम्। यदि तु इडागम एवात्र गृह्यते व्याख्यानात्तदाऽचि क्ङितीत्येतदा-

ध्वदाप्। (१—१—२०) दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसञ्ज्ञा स्युर्दाप्दैपौ विना। २३७४ एर्लिङि। (६—४—६७) घुसञ्ज्ञाना मास्थादीना चैत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि। धेयात् धेयास्ताम् धेयासु। २३७५ विभाषा घेट्श्व्योः। (३—१—४९) आम्या च्लेश्चङ्वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे।

धयेत्। आशीर्लिङि घुसञ्ज्ञाकार्य वक्ष्यन् घुसञ्ज्ञा दर्शयति दाधाघ्वदाप्। देत्यनेन स्वाभाविकाकारान्तयो 'डु दाञ् दाने' 'दाण् दाने' इत्यनयो, कृतात्वयो 'दो अवखण्डने' 'देङ् रक्षणे' इत्यनयो लाक्षणिकयोश्च, धेत्यनेन स्वाभाविकाकारान्तस्य 'डु धाञ् धारणपोषणयो' इत्यस्य, लाक्षणिकस्य 'धेट् पाने' इत्यस्य च ग्रहणम्। 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति परिभाषाबलात् तत्र दाग्रहणेन धारूपस्यापि ग्रहणाच्च। अत एव 'दो दद् घो' इत्यत्र धेण्निवृत्त्यर्थं दाग्रहणमर्थवत्, दधाते र्हिभावविधानादेव निवृत्तिसिद्धे, तदाह दारूपा धारूपाश्चेति। एर्लिङि। एरिति प्रथमान्तम्। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्। घुमास्थागापाजहातिसाम् इत्यनुवर्तते। घु मा स्था गा पा जहाति सा एषा द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम्, तदाह घुसंज्ञाना मास्थादीनामिति। किति लिङीति। 'दीङो युट्—' इत्यत कितीत्यनुवृत्तेरिति भाव। ङितीति नानुवर्तते। लिङार्धधातुकस्य ङित्त्वासभवात्। लुङि च्ले सिचि प्राप्ते विभाषा धेट्। 'च्लि लुङि' इत्यनुवतते। 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य—' इत्यत कर्तरि चङिति च, तदाह आभ्यामिति। धेट् श्वि आभ्यामित्यर्थं।

र्धधातुकस्यैव विशेषण न तूभयो। दाधा घ्वदाप्। इह दारूपाश्चत्वार। डुदाञ् दाने। दाण् दाने। दो अवखण्डने। देङ् रक्षणे। धारूपौ तु द्वौ। डुधाञ् धारणपोषणयो। धेट् पाने। अनुबन्धानामनेकान्तत्वाद् 'आदेच उपदेशे—' इत्यात्वे दोदेङ्धेटामनुकरणे दाधारूपत्वमस्ति। एव च दाश्च दाश्च दाश्च दा। धाश्च धाश्च धौ। दाश्च धौ च दाधा इति विग्रह। दापदैपौ विनेति। दाप् लवने। दैप् शोधने एतद्भिन्ना इत्यर्थं। दैप पित्त्वमिह प्रतिषेधार्थं न त्वनुदात्तार्थम्। 'अनुदात्तौ सुप्पित्तौ' इति प्रत्ययस्यैव पितोऽनुदात्तत्वात्। न च दैपो लाक्षणिकत्वान्नास्य प्रतिषेध इति शङ्कचम्, पित्करणस्यानर्थप्रसङ्गात्। इदमेव दैप पित्त्व 'गामादाग्रहणेष्वविशेष.' इति परिभाषाया ज्ञापकमित्याहु। अदाबिति किम्, दात बर्हि। लूनमित्यर्थं। इह 'दो दद्धो' इति दद्भावो न। अवदातं मुखम्। शुद्धमित्यर्थं। इह तु 'अच उपसर्गात्—' इति तादेशो न। एर्लिङि। मास्थादीनामिति। मास्थागापाजहातिसामित्यर्थं। माङ् माने गामादाग्रहणेष्वविशेषेऽपि माङमेङौ नेह गृह्येते, लिङि कित्त्वासभवात्। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। गै शब्दे। गाङ् गतौ इति तु न गृह्यते, लिङि कित्त्वासभवादेव। पा पाने। ओहाक् त्यागे। षोऽन्तकर्मणि। दैयात्। स्थेयात्। गेयात्। पेयात्। हेयात्। अवसेयात्। आर्धधातुके किम्, मायात्। मायाताम्। मायु। कितीति किम्, दासीष्ट। इह 'दीङो युडचि—' इत्यत क्ङितीत्यनुवर्तमानेऽपि प्रकृतोपयोगितया कितीत्यस्यैवानुवृत्ति कृता। विभाषा धेट्। 'च्लि लुङि' इत्यनुवर्तते 'णिश्रि—' इत्यस्मात्कर्तरीति

'चडि' (सू० २३१५) इति द्वित्वम् । अदधत् अदधताम् । **२३७६ विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ।** (२-४-७८) एभ्य सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् अधाताम् अधुः । **२३७७ यमरमनमातां सक्च ।** (७-२-७३) एषां सक् स्यादेभ्य सिच इट् च परस्मैपदेषु । अधासीत् अधासिष्टाम् अधासिषु । ग्लै ९०३ म्लै ९०४ हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षय । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ, जग्लाथ । **२३७८ वाऽन्यस्य संयोगादेः ।**

अदधदिति । चडि द्वित्वे आलोप इति भाव । अदधताम् अदधन् । अदध अदधतम् अदधत । अदधम् अदधाव अदधाम । चङभावपक्षे विशेषमाह **विभाषा घ्रा** । 'ण्यक्षत्रियार्ष–' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । 'गातिस्था–' इत्यत सिच परस्मैपदेष्विति, तदाह **एभ्य इति** । 'घ्रागन्धोपादाने' 'धेट् पाने' 'शो तनूकरणे''छो छेदने''षो अन्तकर्मणि' एषा समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । शो प्रभृतीना कृतात्त्वाना निर्देश । धेट 'गातिस्थाघुपा—' इति नित्य प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते वचनम् । **अधुरिति** । 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपम् । अधा अधातम् अधात । अधाम् अधाव अधाम । सिच। लुगभावपक्षे आह **यमरम** । यम, रम, नम, आत, एषा द्वन्द्वाषष्ठीबहुवचनम् । आदित्यनेन आदन्त गृह्यते, तदाह **एषा लुक् स्यादिति** । सकि ककार इत्, अकार उच्चारणार्थ । कित्त्वादन्तावयव । चकारेण 'इडत्त्यर्ति—' इत्यत इडिति 'स्नुसुधूञ्भ्य –' इत्यत परस्मैपदेष्विति चानुकृष्यते । 'अञ्जे सिचि' इत्यत सिचीति च । तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह **एभ्य सिच इट् चेति** । **अधासीदिति** । धातो सगागम । सिच इट्, इट ईटि इति सिज्लोप । **अधासिष्टामिति** । अपृक्तत्वाभावादीडभावान्न सिज्लोप । सस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन ट । **अधासिषुरिति** । अधासी अधासिष्टम् अधासिष्ट । अधासिषम् अधासिष्व अधासिष्म । यद्यपि अधासीदित्यत्र सगिटोर्विधिर्व्यर्थं एव, तथापि अधासिष्टामित्याद्यर्थम् आत सगिड्विधानम् । यमादीना तु अयसीत्यादौ हलन्तलक्षणवृद्धेर भावार्थम्, अयसिष्टामित्याद्यर्थं च । तदेतद् तत्तद्धातुषु स्पष्टीभविष्यति । अधास्यत् **ग्लै म्लै हर्षक्षये । धातुक्षय इति** । बलक्षय इत्यर्थं । अनिटाविमौ **ग्लायतीति** । शपि आयादेश । शिद्विषयत्वादात्त्व न । **जग्लाविति** । णलि आत्त्वे 'आत औ णल' इति औभावे वृद्धि रिति भाव । अतुसादौ द्वित्वे कृते आतो लोप । जग्लतु जग्लु । भारद्वाजनियमात्थलि

च तदाह **च्लेश्चङ् वेत्यादि** । **अदधदिति** । चडि आतो लोप । श्वयतेरुदाहरण मशिश्वियद् । **विभाषा घ्रा** । इह 'ण्यक्षत्रियार्ष ' इत्यतो लुगनुवतते, गातिस्था—' इत्यत सिच परस्मैपदेष्विति च तदाह **सिचो लुग्वेत्यादि** । परस्मैपदे किम्, व्यत्यघ्रास्त । **अधुरिति** । 'आत' इति झेर्जुस् । **यमरमनमाता** । इह 'आर्धधातुकस्येड्वलादे' इतीडनुवर्तते । 'अञ्जे सिचि' इत्यत सिज्ग्रहणम्, स्तुसुधूञ्भ्य' इत्यत परस्मैपदग्रहणं च, तदाह **एभ्य सिच इडित्यादि** । अयसीत् । अयंसिष्टाम् । व्यरंसीत् । व्यरसिष्टाम् । अनसीत् अनंसिष्टाम् । परस्मैपदेषु कित, उदायस्त

(६—४—६८) घुमास्थादेरन्यस्य सयोगादेर्धातोरात एत्त्व वा स्यादार्धधातुके किति लिङि । ग्लायात्, ग्लेयात् । अग्लासीत् । म्लायति । द्यै ९०५ न्यक्करणे। न्यक्करण तिरस्कार । द्रै ९०६ स्वप्ने । ध्रै ९०७ तृप्तौ । ध्यै ९०८ चिन्तायाम् । रै ९०९ शब्दे । स्त्यै ९१० ष्ट्यै ९११ शब्दसघानयो । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूप तुल्यम् । षोपदेशफल तु निष्टयासति अतिष्टयपदित्यत्र षत्वम् । खै ९१२ भवने। क्षै ९१३ जै ९१४ षै ९१५ क्षये । क्षायति । जजौ । ससौ । साता । 'घुमास्था—' (सू० २४६२) इत्यत्र 'विभाषा घ्राधेट्—'

वेडित्याह जग्लिथ, जग्लाथेति । इट्पक्षे आल्लोप । जग्लथु जग्ल । जग्लौ जग्लिव जग्लिम । ग्लाता । ग्लास्यति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लायेत् । आशीर्लिङि आत्वे कृते ग्लायात् इति स्थिते वाऽन्यस्य । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'एर्लिङि' इत्यनुवर्तते । एरिति प्रथमान्तम् । 'आतो लोप इटि च' इत्यत आत इत्यनुवर्तते । कस्मादन्यस्येत्यपेक्षाया 'घुमास्थागापाजहातिसा हलि' इति प्रकृतत्वात्तेभ्योऽन्यस्येति लभ्यते, तदाह घुमास्थादेरित्यादिना । कितीति । 'दीडो युडचि क्डिति' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भाव । ङितीति तु नानुवर्तते, लिङाधधातुकस्य ङित्त्वासभवात् । अग्लासीदिति । यमरमेत्यादन्तत्वात् सगिटौ । अग्लासिष्टाम् अग्लासिषुरित्यादि । अग्लास्यत । म्लायतीति । ग्लैधातोरिव रूपाणीति भाव । द्यै न्यक्करण इति । यकारमध्योऽयम् । इत आरभ्य ऐकारान्ताना सयोगादीनां ग्लैवदेव रूपाणि प्रत्येतव्यानि । 'रै 'शब्दे' इत्यादीना तु असयोगादीनाम् आशीर्लिङि 'वान्यस्य सयोगादे ' इत्येत्व न भवति रायादित्यादि रूपमिति विशेष । स्त्यै ष्ट्यै इति । षोपदेशेषु स्त्याधातो पर्युदासादाद्यो न षोपदेश । द्वितीयस्तु षोपदेश । तकारस्य ष्टुत्वसपन्नटकारनिर्देश । सत्वे कृते इति । 'धात्वादे —' इति षस्य सकारे सति निमित्तापायात् ष्टुत्वनिवृत्तिरिति भाव । तिष्टयासतीति । ष्ट्यैधातो कृतसत्वात् सनि आत्वे स्त्या स इति सन्नन्ताल्लटि तिपि शपि 'सन्यडो ' इति द्वित्वे 'शर्पूर्वा खय ' इति सकारयकारनिवृत्तौ तास्त्यासति इति स्थिते अभ्यासह्रस्वे 'सन्यत 'इति इत्वे सकारस्य इण परत्वादादेशसकारत्वाच्च षत्वे तिष्टयासतीति रूपम् । स्वाभाविकसकारादित्वे त्वादेशसकारादित्वाभावात् षत्व न स्यादिति भाव अतिष्टयपदिति । ष्ट्यैधातो कृतसत्वात् णौ आत्वे 'अर्तिह्री—' इति पुकि स्त्यापि इति ण्यन्ताद् लुङि अडागमे तिपि 'इतश्च' इति इकारलोपे 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य —' इति च्लेश्चङि 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'णौ चङ्युपधाया —' ह्रस्वे 'चङि' इति स्त्यप् इत्यस्य द्वित्वे 'शर्पूर्वा —' इति सकारस्यकारपकाराणा निवृत्तौ सत्या 'सन्यत ' इति इत्वे इण परत्वादादेशसकारत्वाच्च सस्य षत्वे तस्य ष्टुत्वे अतिष्टयपदिति रूपम् । स्वाभाविकसकारत्वे त्वादेशसकारत्वाभावात् षत्वं न स्यादिति भाव । जजौ ससाविति । जैधातो षैधातोश्च णलि आत्वे

भारम् । अरस्त । अरसाताम् । वान्यस्य । अन्यस्य किम्, स्थेयात् । द्यै न्यक्करणे । द्यायति । दद्यौ । अद्यासीत् । घुमास्थेत्यत्रेति । व्याख्यानात्तन्त्रान्तरे जहातिस्य-

(सू० २३७६) इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहण न त्वस्य । तेन एत्त्वसिज्लुकौ न । सायात् । असासीत् । कै ९१६ गै ९१७ शब्दे । गेयात् । अगासीत् । शै ७१८ श्रै ९१९ पाके । पै ९२० ओ वै ९२१ शोषणे । पायात् । अपासीत् । 'घुमास्था–' (सू० २४६२) इतीत्त्वम्, तदपवाद 'एर्लिङि' (सू० २३७४) इत्येत्त्वम्, 'गातिस्था–' (सू० २२२३) इति सिज्लुक् च न । पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । ष्टै ९२२ वेष्टने । स्तायति । ष्णै ९२३ वेष्टने । शाभाया च इत्येके स्नायति । दैप् ९२४ शोधने । दायति । अघुत्वादेत्त्वसिज्लुकौ न । दायात् । अदासीत् । पा ९२५ पाने । 'पाघ्राध्मा–' (सू० २३६०) इति पिबादेश । तस्योदन्तत्वान्नोपधागुण ।

द्वित्वादौ वृद्धिरिति भाव । ननु 'एर्लिङि' इत्यत्र 'घुमास्थागापाजहातिसाम्–' इत्यनुवृत्त्या सैधातोराशीर्लिङि सायादित्यत्र एत्त्व स्यात् । तथा लुङि सगिटो असासीद् असासिष्टामित्येव इष्यते । तत्र 'विभाषा घ्राधेट्शाच्छास ' इति सिच पाक्षिके लुकि असात् असातामित्यपि प्रसज्येतेत्यत आह **घुमास्थेत्यत्रेत्यादि । स्यतेरिति** । 'षो अन्तकर्मणि' इति श्यन्विकरणस्येत्यर्थ । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । 'विभाषा घ्राधेट्–' इत्यत्र श्यन्विकरणाभ्या साहचर्याच्च । **पै ओवै शोषणे** । पायति । वायति । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थमोदित्त्वम् । ननु पैधातो कर्मणि लटि यकि आत्त्वे पायते इत्यत्र 'घुमास्थागापाजहातिसा हलि' इति ईत्त्व स्यात् । तथा आशीर्लिङि पायाद् इत्यत्र 'एर्लिङि' इति एत्त्व स्यात्, तत्रापि 'घुमास्थागापाजहातिसाम्–' इत्यनुवृत्ते । तथा लुङि अपासीदित्यत्र 'गातिस्था–' इति सिचो लुकि 'यमरम–' इति इट अभावात्तत्सनियोगशिष्ट सगपि न स्यादित्यत आह **घुमास्थेतीत्त्वमित्यादिना । पारूपस्येति** । उदाहृतसूत्रत्रये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया आ न्तत्वेन उपदिष्टस्यैव पाधातोर्ग्रहणम्, नतु पैधातो कृतात्वस्येति भाव । एव च प्रकृते पैधातोराशीर्लिङि पायादित्येव रूपम् । लुङि सगिटो अपासीत्, अपासिष्टामित्येव रूपम् । **ष्टै वेष्टन इति** । षोपदेशोऽयम् कृतष्टुत्वनिर्देश । सत्वे कृते ष्टुत्वनिवृत्ति, तदाह **स्तायतीति** । ष्णैधातुरपि षोपदेश कृतष्टुत्वनिर्देश । सत्वे कृत्वे ष्टुत्वनिवृत्ति, तदाह **स्नायतीति । दैप् शोधने । अघुत्वादिति** । घुसज्ञाविधौ दाब्दैपौ विनेत्युक्तेरिति भाव । **पा पाने । पिबादेश इति** । शिद्विषय इति शेष । **तस्येति** । पिबादेशस्य अदन्तत्वाद् न लघूपधगुण इति भाष्ये स्पष्टम् । अनिडयम् । पपौ पपतु पपु । भारद्वाजनियमात् थलि वेट्– पपिथ, पपाथ पपथु पप । पपौ पपिव पपिम । क्रादिनियमादिट् । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् । आशीर्लिङि 'एर्लिङि' इत्येत्त्वमभिप्रेत्याह **पेयादिति** ।

तीनामिति श्यना निर्देशाच्चेति भाव । **विभाषा घ्रेति** । श्यन्विकरणाभ्या शाच्छाभ्या साहचर्यादिति भाव. । एव शाच्छासेति युग्विधावपि स्यतेरेव ग्रहणमिति बोध्यम् । तेनास्य धातो 'अर्तिह्री—' इति पुगेव । सापयति । **पै औवै** । पायति । वायति । शुष्यतीत्यर्थ. । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । वानम् 'शुष्के वानमुभे त्रिषु' इत्यमर **अदन्तत्वादिति** । केचित्तु अङ्गवृत्तपरिभाषयापि गुणाभाव

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि। किदर्थमपीदं परत्वाण्णल्यपि भवति। रपरत्वम्। उपधावृद्धिः। जह्वार जह्वरतुः जह्वरुः। जह्वर्थ। ह्वर्ता। 'ऋद्धनोः स्ये' (सू० २३६६) ह्वरिष्यति २३८० गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः। (७—४—२९) अर्ते संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च। ह्वर्यात्।

'गातिस्था—' इति सिचो लुकं मत्वा आह **अदादिति**। **ह्वृ कौटिल्ये इति**। अयमप्यनिट्। **ह्वरतीति**। शपि गुणे रपरत्वम्। **ऋतश्च**। **लिटीति**। 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। ननु तिप्सिप्मिप्सु सार्वधातुकयोरित्येव गुणे सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह **किदर्थमपीदमिति**। अतुसादिकिदर्थं णलाद्यकिदर्थं चेत्यर्थः। ननु अस्य गुणस्य अतुसादिषु चरितार्थत्वाद् णलि 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिप्रसङ्गात्कथं णलि अयं गुण इत्यत आह **परत्वाण्णल्यपि भवतीति**। 'अचो ञ्णिति' इति वृद्ध्यपेक्षया अस्य गुणस्य परत्वादित्यर्थः। तर्हि जह्वार इति कथमित्यत आह **उपधावृद्धिरिति**। 'अत उपधायाः' इत्यनेनेति शेषः। **जह्वर्थेति**। क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्—' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च निषेधादिति भावः। जह्वरथुः जह्वर। जह्वार, जह्वर जह्वरिव जह्वरिम। क्रादिनियमादिट्। ह्वरतु। अह्वरत्। ह्वरेत्। आशीर्लिङि ह्वृ यात् इति स्थिते कित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते—**गुणोऽर्ति**। भौवादिको जौहोत्यादिकश्च ऋधातुः अर्तीत्यनेन गृह्यते। लुका निर्देशस्तु न विवक्षितः। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम्। 'रीङृतः' इत्यत ऋत इत्यनुवर्तते। तच्च अङ्गविशेषणम्, तदन्तविधिः, ऋदन्तस्याङ्गस्येति लभ्यते। संयोगाद्योरित्यपि तद्विशेषणम्। 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इत्यतः असार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते। आर्धधातुके इति लभ्यते। 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इत्यतो यकि लिङीति च लभ्यते। 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतो यीति सप्तम्यन्तमनुवर्तते। आर्धधातुकविशेषणत्वात्तदादि

वायुरिह गृह्यते। तेन शङ्खं धमतीतिवद् मृदङ्गं धमतीति प्रयोगो नेत्याहुः। अग्निसंयोगे सुवर्णं धमति। अग्निना संयुनक्तीत्यर्थः। **स्थेयादिति**। 'एर्लिङि' इति नित्यमेत्वम्। लुङि अस्थात्। म्ना अभ्यासे। मनति। विद्यामभ्यस्यतीत्यर्थः। मम्नौ। अम्नासीत्। **अदादिति**। 'गातिस्था—' इति सिचो लुक्। **ऋतश्च**। संयोगादेः किम्, चक्रतुः। चक्रुः। तपरकरणं स्पष्टार्थम्। स्तॄञ् इत्यादेर्लिटि तस्तरतुरित्यादौ 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुणस्य जायमानत्वात्। चकारो मन्दप्रयोजनः। 'दयतेर्दिगिलिटि' इत्यतोऽनुवर्तनादाह **गुणः स्याल्लिटीति**। अवृद्धिनिमित्ते लिटीति प्राचो व्याख्यानं तु नादर्तव्यम्। न च स्वविषये वृद्धिर्बाधिकेति फलितार्थकथनपरतया तदुक्तिः सगच्छत इति वाच्यम्। परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः। **गुणोऽर्ति**। अर्तीति भ्वादिह्वाद्योर्ग्रहणम्। लुका निर्देशस्तु सौत्रः। ऋग्रहणे कर्तव्ये श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। 'रीङ् ऋतः' इत्यस्मादृत इति वर्तते, तच्च संयोगादित्वेन विशेष्यते, तदाह **संयोगादेरिति**। अर्तिसंयोगाद्योः र इत्यकारे विधेये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। 'अयङ् यि क्ङिति' इति सूत्राद् यीत्यनुवर्तते। तच्च लिङो विशेषणम्। 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति सूत्राद्यग्ग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह **यकि**

अह्वार्षीत् । अह्वार्ष्टम् । स्वृ ९३२ शब्दोपतापयो । 'स्वरतिसूति –' (सू० २२७९) इति वेट् । सस्वरिथ, सस्वर्थ । वमयोस्तु । २३८१ श्र्युक क्किति । (७—२—११) श्रिञ एकाच उगन्ताच परयोर्गित्कितोरिण्न स्यात् परमपि स्वरत्यादिविकल्प बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमा-

---

विधि, तदाह अर्तेरित्यादिना । तथा च ह्वृ यात् इति स्थिते गुणे रपरत्वे रूपमाह ह्वर्या-दिति । अह्वार्षीदिति । सिचि वृद्धि, रपरत्व षत्वम् । अह्वरिष्यत् । स्वृ शब्दोपता-पयोरिति । अयमप्यनिट् । स्वरति । लिटि तु कित्यपि गुण । णलि तु कृते गुणे रपरत्वे उपधावृद्धि । सस्वार सस्वरतु सस्वरु । थलि तु क्रादिनियमप्राप्तस्य इट 'अचस्तास्वत्—इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च नित्यनिषेधे प्राप्ते आह स्वरतिसूतीति वेडिति । सस्वरिथ, सस्वर्थेति । सस्वरथु सस्वर । सस्वार, सस्वर । इत्यपि ज्ञेयम् । वमयो-स्त्विति । क्रादिनियमान्नित्यमिडित्यन्वय । अत्र इण्निषेध शङ्कितुमाह । श्र्युक क्किति । श्रिश्च उक् चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । उक् प्रत्याहार 'अङ्गस्य' इत्यधिकृत पञ्चम्या विपरिणतम् उका विशेष्यते । तदन्तविधि । 'एकाच उपदेशे–' इत्यत एकाच इत्यनुवृत्तम् इगन्तेऽन्वेति । 'नेड्वशि कृति' इत्यतो नेडिति । क्किती इति सप्तमी षष्ठ्यर्थे । ग् च क् च क्कौ तौ इतौ यस्येति विग्रह । गकारस्य चर्त्वेन निर्देश, तदाह श्रिञ एकाच इत्यादिना । 'गकारप्रश्लेष' किम् ? भूष्णु । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु' इति चकाराद् भूधातो ग्स्नु । तस्य गित्वादिट् न । कित्वं तु स्थास्नुरित्यत्र 'घुमास्था–' इति ईत् स्यात् । इण्न स्यादित्यनन्तरम् अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वय । नन्विय शङ्का न युज्यते, 'श्र्युक क्किति' इति निषेध बाधित्वा परत्वात् 'स्वरतिसूति–' इति विकल्पस्य प्राप्तेरित्यत आह परमपीत्यादि सामर्थ्यादि-त्यन्तम् । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वय । 'आर्धधातुकस्येट्' इत्यादिविधिकाण्डात्प्रागेव 'नेड्वशि कृति' इत्या-दिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् 'स्वरति–' इति विकल्पोऽप्यनेन बाध्यत इत्यर्थ । परमपीत्यादि

यादाविति । आर्धधातुके इत्येतद् 'अकृत्सार्वधातुकयो –' इत्यनुवृत्तिपर्यालोचनया फलितार्थ-कथनमिति ज्ञेयम् । सयोगादेरिति किम्, क्रियात् । यादीति किम्, सस्कृषीष्ट । आर्धधातुके किम्, इयृयात् । स्वृ । उपतापो रोग श्र्युक । क्किति । 'एकाच उपदेश–' इत्यत एकाच इत्यनु-वर्तते, तच्च उको विशेषणमित्याह एकाच उगन्तादिति । श्रित । श्रितवान् । श्रित्वा । भूत । भूत्वा । भूति । गित्युदाहरणम्–'भूष्णु । 'ग्लाजिस्थश्च–' इति ग्स्नु । स च गिद्भ-वनि न कित्, स्थास्नुरित्यत्र 'घुमास्था–' इतीत्वप्रसङ्गात् । एकाच इति किम्, जागरित । जागरितवान् । ऊर्णोतेस्तु नुवद्भावेन ऊर्णुतु ऊर्णुतवान् इति सिध्यति । उगन्तात्किम्, शयित, शयितवान् । पुरस्तादित्यादि । 'आर्धधातुकस्येड्वलादे' इत्यादिविधिकाण्डात्प्रागेव 'नेड्वशि कृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादित्यर्थं । निषेधे प्राप्त इति । स्वृत ।

न्नित्यमिट्। सस्वरिव सस्वरिम। परत्वाद् 'ऋद्धनो स्ये' (सू० २३६६) इति नित्यमिट्। स्वरिष्यति। स्वर्यात्। अस्वारीत् अस्वारिष्टाम्। अस्वार्षीत् अस्वार्ष्टाम्। स्मृ ९३३ चिन्तायाम्। [1]ह्वृ ९३४ सवरणे। सृ ९३५ गतौ। क्रादित्वान्नेट्, ससर्थ। सस्रुव। रिङ्, स्रियात्। असार्षीत्। असार्ष्टाम्। २३८२ सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च। (३—१—५६) एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि। इह लुक्शपा शासिना साहचर्यात् सर्त्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते। तेन

प्राप्ते इत्यन्त शङ्काग्रन्थ। परिहरति क्रादिनियमान्नित्यमिडिति। प्रकृत्याश्रय प्रत्ययाश्रयो वा यावान् इण्निषेध स लिटि चेत् तर्हि क्रादिभ्य एवेत्युक्तत्वादिति भाव। लुटि स्वरिता स्वर्ता। लुटि स्ये 'स्वरति–' इति विकल्प निरस्यति परत्वादिति। स्वरतु। अस्वरत्। स्वरेत्। स्वर्यादिति। आशीर्लिङि 'गुणोऽर्तिसयोगाद्यो' इति गुण। अस्वारीदिति। 'स्वरति–' इति इट्पक्षे वृद्धिरिति भाव। अस्वार्षीदिति। इडभावे 'सिचि वृद्धि–' इति वृद्धिरिति भाव। स्मृ चिन्तायामिति। अयमप्यनिट्। स्मरति। लिटि 'ऋतश्च–' इति कित्यपि गुण। णलि तु गुणे उपधावृद्धि। सस्मार सस्मरतु सस्मरु। ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि क्रादिनियमप्राप्तस्य इट थलि नित्यनिषेध। सस्मर्थ सस्मरथु सस्मर। सस्मार, सस्मर सस्मरिव सस्मरिम। स्मर्ता। लुटि स्ये 'ऋद्धनो–' इति इट्—स्मरिष्यति। स्मरतु। अस्मरत्। स्मरेत्। आशीर्लिङि 'गुणोऽर्ति–' इति गुण–स्मर्यात्। लुङि सिचि वृद्धौ रपरत्वम्–अस्मार्षीत्। अस्मरिष्यत्। ह्वृ सवरण इति। अयमपि स्मृवत्तुवत्। सृ गताविति। ऋदन्तोऽयमनिट्। सरति। लिटि सयोगादित्वाभावाद् ऋतश्चेति गुणो न। ससार सस्रतु सस्रु। क्रादित्वान्नेडिति। थलातो क्रादिस्थत्वादिति भाव। ससर्थेति। क्रादित्वात्थल्यपि नित्य निषेध इति भाव। सस्रथु सस्र। ससार, ससर सस्रव सस्रम - इत्यपि ज्ञेयम्। सर्ता। लृटि 'ऋद्धनो—' इति इट्—सरिष्यति। सरतु। असरत्। सरेत्। आशीर्लिङि सयोगादित्वाभावाद् 'गुणोऽर्ति—' इति न गुण। किंतु "रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिडित्याह रिङिति। स्रियादिति। रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यान्न दीर्घ इति भाव। असार्षीदिति। सिचि वृद्धौ रपरत्वम्। अत्र च्लेरङमाशङ्कितुमाह सर्ति। च्लि लुङीत्यनुवर्तते। 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य—' इत्यत कर्तरि, चङिति। तदाह एभ्य इति। ततश्च प्रकृते असार्षीदित्यत्र अङ् स्यादिति शङ्का सूचिता। ता परिहरति इह लुक्त्यादिना। इह अड्विधौ शास्तीत्यनेन लुक्विकरण शासिर्गृह्यते इति निर्विवादम्, तस्य विकरणान्तराभावात्। एव च

सूत। धूत इत्यादौ यथेति भाव। सृ गतौ। सरति। सरिष्यति। सर्तिशास्त्यर्ति। परस्मैपदेष्विति न सबध्यते। पुषादियोगादस्य पृथक्करणात्। आङ शासु। इच्छायामित्यस्यात्र न ग्रहण किं तु सर्त्यर्तिभ्या साहचर्यात्परस्मैपदिन

---

१ क्वचित्तु 'ह्व' इति पाठ। धातुपाठे तु 'वृ' इत्युपलभ्यते।

श्वाद्योर्नाङ् । शीघ्रगतौ तु 'पाघ्राध्मा-' (सू० २३६०) इति शिति धौरादेश । धावति । ऋ ९३६ गतिप्रापणयो । ऋच्छति । २३८० ऋच्छत्यृताम् । (७-४-११) तौदादिकस्य ऋच्छते ऋधातो ऋता च गुण स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धि । आर आरतु आरु । २३८४ इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् ।

तत्साहचर्यात् सृधातु ऋधातुश्च जौहोत्यादिकौ श्लुविकरणावेव गृह्येते इत्यर्थ, लुप्तविकरणत्व-साम्यादिति भाव तेनेति । लुप्तविकरणयोरेव ग्रहणेन श्वादिगणस्थयो सृधातुऋधात्वोरङ् नेत्यर्थ । तदेव सृधातोर्गतिसामान्यवृत्तेरुक्तानि रूपाणि । यदि शीघ्रगतौ सृधातु, तदा तस्य विशेषमाह शीघ्रगतौ त्विति । धौरादेश इति । धौशब्दस्य धौरिति प्रथमान्तम् । धौ इत्यौकारान्त आदेश इत्यर्थं । 'पाघ्रा-' इति सूत्रे सर्तीति श्तिपा निर्देश । लुप्तविकरणनिर्दे-शस्तु अविवक्षित इति भाव । 'सर्तेर्वेगिताया गतौ धावादेश' इति वार्तिकमभिप्रेत्येदम् । धावतीति । शपि सृधातोर्धौ भावे आवादेश । धावतु । अधावत् । धावेत् । ऋगतिप्राप-णयो । अनिट् । 'पाघ्राध्मा-' इति शिद्विषये ऋच्छादेश, तदाह ऋच्छतीति । ननु ऋ अतुस् इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे 'अत आदे' इति दीर्घे आ ऋ अतुस् इति स्थिते 'असयोगात्-' इति कित्त्वादुत्तरखण्डस्य गुणाभावे यण बाधित्वा परत्वादाद् गुणे अरतु-रिति स्यादित्यतस्तत्र गुणविधानमाह ऋच्छत्यृताम् । 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतो लिटीति 'ऋतश्च सयोगादेर्गुण इत्यतो गुण इति चानुवर्तते । ऋच्छति ऋ ऋद् एषां द्वन्द्वाद्बहुवचनम् । बहुवचनादेव ऋकारप्रश्लेषो गम्यते । प्रश्लिष्टेन च ऋकारेण ऋधातुरेव गृह्यते । ऋवर्णान्तधा-तुग्रहणे 'ऋतश्च सयोगादेर्गुण' इत्यस्य वैयर्थ्यात् । 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु' इति तौदा-दिकस्य ऋच्छतीति श्तिपा निर्देश । भौवादिकस्य धातोस्तु ऋग्रहणेनैव सिद्धे, तदाह तौदा-दिकस्य ऋच्छतेरित्यादिना । किदर्थमपीद सूत्र परत्वादकित्यपि भवति । णलि प्राग्व-दिति । 'ह्वृ त्कौटिल्ये' इत्यत्र उक्तया रीत्या कित्सु चरितार्थोऽप्यय गुण 'अचो ञ्णिति' इति वृद्ध्यपेक्षया परत्वाद् णल्यपि भवति । ततो रपरत्वे उपधावृद्धिरित्यथ । आरेति । ऋधा-तोर्लिटि तिपो णलि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे 'अत आदे' इति दीर्घे उत्तरखण्डस्य वृद्धौ रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भाव । आरतुरिति । पूर्ववद् द्वित्वादौ आ ऋ अतुसिति स्थिते कित्त्वाद् गुणनिषेधे प्राप्ते 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भाव । आरुरित्य-प्येवम् । थलि तु क्रादिनियमप्राप्तस्य इट 'अचस्तास्वत्-' इति ऋदन्तत्वाद् भारद्वाज-मतेऽपि निषेधे प्राप्ते आह इडत्त्यर्ति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'अचस्तास्वत्-' इत्यत थलीत्यनुवर्तते । 'विभाषा सृजिदृशो' इति पूर्वसूत्राद्विभाषाग्रहणमस्वरितत्वान्नानुव-र्तते, तदाह अद् ऋ इत्यादिना । 'आर्धधातुकस्येट्-' इत्यनुवृत्तौ पुनरिड्ग्रहणं तु 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इत्यतो नेत्यनुवृत्तये इत्याहु । आरिथेति । आरथु

शासेरेवेत्याहु । असरत् । अशिषत् । आरत् । प्राग्वदिति । किदर्थमारब्धोऽपि गुण परत्वाण्णल्यपि भवति । रपरत्वम् । तत उपधावृद्धिरित्यर्थं । नित्यमिट

(७ २-६६) अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् आर्ष्टाम् । गृ ९३७ घृ ९३८ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जग्रिव । रिङ् । ग्रियात् । अगार्षीत् । ध्वृ ९३९ हूर्छने । स्रु ९४० गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव । स्रूयात् । 'णिश्रि—' (सू० २३१२) इति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्, असुस्रुवत् । षु ९४१ प्रसवैश्वर्ययो । प्रस-

---

आरु । आर आरिव आरिम । क्रादिनियमादिट् । अरिष्यतीति । 'ऋद्धनो —' इति इट् । ऋच्छतु । आर्च्छत् । अर्यादिति । 'गुणोऽर्ति–' इति गुणे रपरत्वमिति भाव ।आर्षीदिति । सिचि वृद्धि । 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति अङ् तु न, तत्र भौवादिकस्य ऋधातोर्न ग्रहणमित्यनुपदमेवोक्तेरिति भाव । आरिष्यन् । 'ऋद्धनो स्ये' इति इट् । गृ घृ सेचने । गरतीति । जगार । असयोगादित्वाद् 'ऋतश्च–' इति गुणो न । जग्रतु जग्रु । क्रादिनियमेन इटि प्राप्ते 'अचस्तास्वत्–' इति नेट् । ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि नेट्, तदाह जगर्थेति । जग्रथु जग्र । जगार, जगर । जग्रिवेति । क्रादिनियमादिट्, जग्रिम । गर्ता । गरिष्यति । 'ऋद्धनो –' इति इट् । गरतु । अगरत् । गरेत् । रिङिति । आशीर्लिङि असयोगादित्वाद् 'गुणोऽर्ति–' इति गुणाभावे 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङित्यर्थं । ग्रियादिति । रीङि प्रकृते रिङ्विधेर्न दीर्घं । अगार्षीदिति । सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । अगार्ष्टाम् । अगरिष्यत् । 'ऋद्धनो –' इति इट् । घृधातोस्तु भौवादिकस्य घृत घर्म घृणा इत्यत्रैव प्रयोग, नान्यत्रेति 'तृज्वत्क्रोष्टु' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ध्वृ हूर्च्छन इति । हूर्च्छन कुटिलीभवनम् । ध्वरति । दध्वार । 'ऋतश्च–' इति गुण । दध्वरतु दध्वरु । थलि 'अचस्तास्वत्–' इति क्रादिनियमप्राप्त इट् न । ऋदन्तत्वाच्च भारद्वाजमतेऽपि नेट् । दध्वर्थ दध्वरथु दध्वर । दध्वार, दध्वर दध्वरिव दध्वरिम । क्रादिनियमादिट् । ध्वर्ता । 'ऋद्धनो –' इति इट्-ध्वरिष्यति । ध्वरतु । अध्वरत् । ध्वरेत् । आशीर्लिङि 'गुणोऽर्ति–' इति गुण । ध्वर्यात् । अध्वार्षीत् । अध्वरिष्यत् । स्रु गतौ । अनिट् । स्रवति । सुस्राव । असुसादौ कित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् । सुस्रुवतु सुस्रुवु । क्रादित्वान्नेट्, तदाह सुस्रोथेति । सुस्रुवथु सुस्रुव । सुस्राव, सुस्रव । सुस्रुवेति । क्रादित्वान्नेट् । सुस्रुमेत्यपि ज्ञेयम् स्रोता । स्रोष्यति । स्रवतु । अस्रवत् । स्रवेत् । स्रूयादिति । 'अकृत्सार्वधातुकयो —' इति दीर्घ इति भाव । लुङि विशेषमाह णिश्रीति । चङिति ।'चङि'इति द्वित्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु असुस्रु अ त् इति स्थिते रेफादुत्तरस्य उकारस्य'सार्वधातुकार्धधातुकयो 'इति गुणस्य चङ्निमित्तकस्य ङित्त्वान्निषेधेऽपि उवङपेक्षया परत्वात् तिप निमित्तीकृत्य रेफादुकारस्य लघूपधगुण स्यादित्यत आह लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङिति । बहिर्भूततिबपेक्षत्वाल्लघूपधगुणा बहिरङ्ग । अन्तर्गतचङपेक्षत्वादुवङन्तरङ्ग । अत उवङेव भवति । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादिति भाव । असुस्रुवदिति । अस्रोष्यत् ।

स्यादिति । 'विभीषा स्वजिदृशो ' इत्यतो विभाषा नानुवर्तत इति भाव । ध्वृ हूर्छने ।

वोऽभ्यनुज्ञानम् । सुषोथ, सुषविथ । सुषुविव । सोता । २३८५ **स्तुसुधूञ्भ्य परस्मैपदेषु** । (७—२—७२) एभ्य सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्या निर्द्देशात्साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे असौषीत् । श्रु ९४२ श्रवणे । २३८६ **श्रुव शृ च** । (३—१—७४) श्रुव, शृ इत्यादेश स्यात् श्नुप्रत्ययश्च । शपोऽपवाद । श्नोर्ङित्त्वाद्धातोर्गुणो न, शृणोति शृणुत । २३८७ **हुश्नुवो सार्वधातुके** । (६—४—८७) जुहोते

षु प्रसवेति । अत्र प्रसवशब्दस्य गर्भमोचनपरत्वभ्रम वारयति । **प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति** । 'ओ प्रणयेति ब्रह्म प्रसौति' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भाव । षोपदेशोऽयम् । शपि उवङं बाधित्वा परत्वात् 'सार्वधानुकार्धधातुकयो' इति गुण । सवति । सुषाव । अनुसादौ कित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् । सुषुवतु सुषुवु । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह **सुषविथ, सुषोथेति** । अकित्त्वाद् गुण इति भाव । सुषुवथु सुषुव । सुषाव, सुषव । वमयोस्तु क्रादिनियमान्नित्यमिट्, तदाह **सुषुविवेति** । कित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् **सोतेति** । सोष्यति । सवतु । असवत् । सवेत् । सूयात् । लुङि असौषीदिति प्राप्ते **स्तुसुधूञ्भ्य** । 'इडत्यर्ति—' इत्यत इडित्यनुवर्तते । 'अञ्जे सिचि' इत्यत सिचीत्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह **एभ्य सिच इति** । **असावीदिति** । सिचि वृद्धौ 'इट ईटि' इति सिज्लोप । **पूर्वोत्तराभ्यामिति** । स्तुञ्धूञ्भ्यामित्यर्थ । **सुनोतेरिति** । षुञ् अभिषवे इति श्नुविकरणस्येत्यर्थ । **असौषीदिति** । इडभावे सिचि वृद्धि इति भाव । असोष्यत् । **श्रु श्रवण इति** । उदन्तोऽयमनिट् । **श्रुव शृ च** । शृ इति लुप्तप्रथमाकम् । चकारेण 'स्वादिभ्य श्नु' इति सूत्रस्थ श्नु समुच्चीयते, तदाह **श्रुव शृ इत्यादेश स्यात् श्नुप्रत्ययश्चेति** । **शपोऽपवाद इति** । अनेन शब्विषये कर्त्रर्थसवधातुक एवास्य प्रवृत्ति सूचिता । **श्नोर्ङित्त्वादिति** । 'सार्वधातुकमपित्' इत्यनेनेति भाव । **शृणोतीति** । तिपमाश्रित्य श्नोर्गुण । तसादीना ङित्त्वात् श्नोर्न गुण, तदाह **शृणुत इति** । शृणु अन्तीति स्थिते अन्ते ङित्त्वात् श्नोर्गुणनिषेधे सति उवङि प्राप्ते **हुश्नुवो** । श्नो प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'इणो यण्' इत्यतो यण् इत्यनुवर्तते, 'अचि श्नु—' इत्यत अचीति । तस्य सार्वधातुकविशेषणत्वात्तदादि विधि । 'एरनेकाच — इति सूत्र एरितिवर्जमनुवतते । 'ओ सुपि' इत्यत ओरिति च षष्ठ्यन्तम्, तदाह **जुहोतेरित्यादिना** । असयोगपूर्वस्येति तु उकारस्य विशेषणं

हूर्छन कौटिल्यम् । **स्रु** गतौ । यद्यपि सामान्येन गतिरुक्ता, तथापि द्रवद्रव्यस्यैव गतिरिह ज्ञेया । स्रवति घृतम् । **प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति** । 'देवस्य त्वा सवितु प्रसवे' इत्यादावभ्यनुज्ञानार्थदर्शनात् । **स्तुसुधूञ्भ्य** । परस्मैपदेषु किम्, अस्तोष्ट । अधोष्ट । **श्रुव शृ च** । यद्यय श्रुधातु स्वादौ पठयेत तर्हि चकारो न कर्तव्य इति लाघवमित्याहु । **हुश्नुवो** । जुह्वति । सुन्वन्ति । हुश्नुवो किम्, योयुवति । नोनुवति । सार्वधातुके किम्, जुहुवु । असयोगपूर्वेति किम्, अक्ष्णुवन्ति । असयोगपूर्वग्रहणयोर्विशेषण न श्नुप्रत्ययस्य । तेन आप्नुवन्ति इत्यत्रापि

श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासयोगपूर्वोवर्णस्य यण्स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवाद । शृण्वन्ति शृणोमि शृण्व, शृणुव शृण्म, शृणुम । शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृणवानि । शृणुयात् । श्रूयात । अश्रौषीत् । ध्रु ९४३ स्थैर्य । ध्रवति । अय कुटादौ गत्यर्थोऽपि । दु ९४४ द्रु ९४५ गतौ ।

न तु श्नुविशेषणम् । तेन आप्नुवतीत्यत्र यण् न । 'हुश्नुवो' किम् ? योयुवति । अत्र युधातोर्यङ्लुकि 'अदभ्यस्तात्' इति झेरदादेशे योयु अति इति स्थिते अनेकाजङ्गावयवस्य असयोगपूर्वस्य उवारस्य यण् न भवति । अत्र भाष्ये 'बहुल छन्दसि इत्यनुवृत्तौ 'यङोऽचि च' इति विहितस्य यङ्लुक 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वाश्रयणादेव योयुवतीत्यत्र यणभाव-सिद्धे हुश्नुग्रहण भाषायामपि क्वचिद् यङ्लुके ज्ञापयतीत्युक्तम् । तथा च भाषायामपि अनेकाच असयोगपूर्वकोकारान्ताद्योयुवतीत्यादौ यङ्लुक्सिद्धे तत्र यणभावार्थं हुश्नुग्रहणमिति फलति । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादुदाहृतोवर्णान्तादन्यत्रापि क्वचिद्यङ्लुक् सिध्यति । एतदेवा-भिप्रेत्य भाष्ये—'हुश्नुग्रहण ज्ञापयति—भाषायामपि यङ्लुग भवति' इत्युक्त्वा, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्, बेभिदीति चेच्छिदीति इत्येतत्सिद्ध भवति' इत्युक्तम् । अत्र भिदिच्छिद्योरेव ग्रहणादुदाहृतोकारान्तादन्यत्र भवन् यङ्लुग् आभ्यामेव भवति, न त्वन्यत्रेत्याहु । भिदिच्छि-द्योर्ग्रहण प्रदर्शनमात्रमित्यन्ये । **शृण्वन्तीति** । शृणुथ । शृणुथेत्यपि ज्ञेयम् । 'लोपश्चास्या-न्यतरस्या म्वो' इत्यभिप्रेत्याह **शृण्व इत्यादि** । शुश्राव शुश्रुवतु शुश्रुवु । थलि वमयोश्च क्रादित्वान्नित्यमिण्णिषेध, तदाह **शुश्रोथ** । **शुश्रुवेति** । शुश्रुमेत्यपि ज्ञेयम् । । श्रोष्यति । शृणोतु, शृणुतात् शृणुताम् । शृण्वन्तु । 'उतश्च प्रत्ययादसयोगपूर्वात्' इति हेर्लुक मत्वा आह **णिवति** । शृणुतात् शृणुतम् शृणुत । **शृणवानीति** । आट पित्त्वेन ङित्त्वा-भावाद् गुण इति भाव । **ध्रु स्थैर्य इति** । अनिट् । ध्रवति । दुध्राव दुध्रुवतु दुध्रुवु । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । दुध्रविथ, दुध्रोथ दुध्रुवथु दुध्रुव । दुध्राव, दुध्रव दुध्रुविव दुध्रुविम । क्रादिनियमादिट् । ध्रोता । ध्रोष्यति । ध्रवतु । अध्रवत् । ध्रवेत् ध्रूयात् । अध्रौषीत् । अध्रोष्यत् । **दु द्रु गताविति** । अनिटौ । दवति द्रवति । दुदाव

यण्निषेध सिध्यति । प्रत्ययविशेषणत्वे तु अक्षुवन्तीत्यत्रैव निषेध स्यादिति भाव । स्यादेतत्—यङ्लुकश्छान्दसत्वाद्योयुवतीत्यादौ प्रत्ययस्य 'छन्दस्युभयथा' इत्यनेनार्ध-धातुकत्वाश्रयणे यणादेशो न भवेदिति किमनेन हुश्नुग्रहणेन । न च युवन्ति नुवन्ति इत्यत्रातिप्रसङ्गवारणार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम्, अनेकाच इत्यस्यानुवर्तनेनयोक्तदोषा-भावादिति चेत् । अत्राहु—'दाधर्तिदर्धर्षिबोभूतु—' इति च्छन्दसि निपातनाद्भाषाया यङ्लुकि बोभवीतीत्यादौ 'भूसुवो—इति गुणनिषेधो न प्रवर्तते । अत एव भाषाया-मपि यङ्लुक् सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वात् । योयुवतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय हुश्नुग्रहणं कर्तव्यमेवेति । हुश्नुग्रहणाज्ज्ञापकाद् भाषायामपि क्वचिद्यङ्लुग्भवतीति भाष्यकारा । एव च सार्वधातुकपरयोर्हुश्नुवोरनेकाच्त्वाव्यभिचारादनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरिह किमर्थे-त्याशङ्काया निरवकाश एव । तदनुवृत्त्यभावे हुश्नुग्रहणस्य ज्ञापकत्वासभवादिति

दुदोथ, दुदविथ। दुदुविव। दुद्रोथ। दुद्रुव। 'णिश्रि—' (सू० २३१२) इति चङ्, अदुद्रुवत्। जि ९४६ ज्रि ९४७ अभिभवे। अभिभवो न्यूनीकरण न्यूनीभवनं च। आद्ये सकर्मक। शत्रून् जयति। द्वितीये त्वकर्मक। अध्ययनात्पराजयते। अध्येतु ग्लायतीत्यर्थं। 'विपराभ्या जे' (सू० २६८५) इति तङ् 'पराजेरसोढ' (सू० ५८९) इत्यपादानत्वम्।

अथ डोङन्ता ङित। ष्मिङ् ९४८ ईषद्धसने। स्मयते। सिष्मिये। सिष्मियिढ्वे, सिष्मियिध्वे। गुङ् ९४९ अव्यक्ते शब्दे। गवते। जुगुवे। गाङ् ९५० गतौ। गाते गाते गाते। इट एत्त्वे कृते वृद्धि, गै। लङ इटि—

दुदुवतु दुदुवु। दुद्राव दुद्रुवतु दुद्रुवु। अस्य भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह **दुदोथ, दुदविथेति**। दुदुवथु दुदुव। दुदाव, दुदव। वमयो क्रादिनियमादिडित्याह **दुदुविवेति**। द्वितीयस्य क्रादित्वात्थलि नित्य नेट्, तदाह **दुद्रोथेति**। दुद्रुवथु दुद्रुव। दुद्राव, दुद्रव। वमयो क्रादित्वान्नेट्, तदाह **दुद्रुवेति**। दोता। द्रोता। दोष्यति। द्रोष्यति। दवतु। द्रवतु। अदवत्। अद्रवत्। दवेत्। द्रवेत्। दूयात्। द्रूयात्। अदौषीत्। **चङिति**। द्रुधातोरिति भाव। **अदुद्रुवदिति**। 'चङि' इति द्वित्वम्। ङित्त्वाद् गुणनिषेधे उवङिति भाव। अदोष्यत्। अद्रोष्यत् **जि ज्रि अभिभव इति**। अनिट्। **न्यूनीकरणमिति**। नीचीकरणमित्यर्थं। **न्यूनीभवनमिति** क्षीणबलीभवनमित्यर्थं। **शत्रून् जयतीति**। नीचीकरोतीत्यर्थं। ननु जिधातो परस्मैपदित्वात् पराजयत इति कथमात्मनेपदमित्यत आह **विपराभ्यामिति**। ननु पराजयस्य अध्ययनेन सश्लेषविश्लेषयोरभावात् कथ पराजय प्रत्यध्ययनस्यापादानत्वमित्यत आह **पराजेरिति**। जयति। लिटि 'सन्लिटोर्जे' इति कुत्वम्। जिगाय जिग्यतु जिग्यु। भारद्वाजनियमात्थलि वेट्। जिगयिथ, जिगेथ जिग्यथु जिग्य। जिगाय, जिगय। वमयो क्रादिनियमादिट्, जिग्यिव जिग्यिम। जेता। जैष्यति। जयतु। अजयत्। जयेत्। जीयात्। अजैषीत् अजैष्टाम् अजैषु। अजैषी अजैष्टम् अजैष्ट। अजैषम् अजैष्व अजैष्म। अजेष्यत्। इति घेडादयोऽजन्ता परस्मैपदिन।

अथ डीङन्ता ङित इति। 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्येतत्पर्यन्ता ङित्त्वादात्मनेपदिन इत्यर्थं। ष्मिङ् ईषद्धसने। षोपदेशोऽयम्। **स्मयते इति**। 'धात्वादे —' इति षस्य स। **सिष्मिये इति** किंत्त्वाद् गुणाभावे इयङ्। आदेश-सकारत्वादुत्तरखण्डे सस्य ष। सिष्मियाते सिष्मियिरे। क्रादिनियमादिट्, सिष्मियिषे सिष्मियाथे। 'विभाषेट' इति मत्वा आह **सिष्मियिढ्वे, सिष्मियिध्वे इति**। स्मेता। स्मेष्यते। स्मयताम्। अस्मयत। स्मयेत। स्मेषीष्ट। अस्मेष्ट। अस्मेष्यत। गुङ्धातुरनिट्। गुण ओकार, अवादेश इति विशेष। गाङ्-धातुरनिट्। **गाते इति**। लटस्तादेशे शपि सवर्णदीर्घे टेरेत्त्वमिति भाव।

दिक्। **दुदविथेति**। भारद्वाजनियमादिट्। **दुद्रोथ**। **दुद्रुवेति**। क्रादित्वाल्लिटि नेट्। गाङ् गतौ। **गाते गाते गाते इति**। पूर्वं शपा सह सवर्णदीर्घे कृते 'आतो

अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । 'गाङ्कुटादिभ्य –' (सू० २४६१) इति सूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणम्, न त्वस्य । तेनाङित्त्वाद् 'घुमास्था–' (सू० २४६२) इतीत्त्व न, अगास्त । आदादिकोऽयमिति हरदत्तादय । फले तु न भेद । कुङ् ९५१ घुङ् ९५२ उङ् ९५३ ङुङ् ९५४ शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ्

आतामि तथैव रूपमाह **गाते** इति । गा अ आतामिति स्थिते परत्वात् सवर्णदीर्घे अत परस्य दीर्घाकारस्याभावाद् 'आतो ङित' इति इय् न भवति । झावपि तथैव रूपमाह **गाते** इति । शपा सह अकारस्य सवर्णदीर्घे 'आत्मनेपदेष्वनत' इति झे अदादेशे टेरेत्वमिति भाव । गासे गाथे गाध्वे । लट उत्तमपुरुषैकवचने विशेषमाह **इट इति** । गा अ इति स्थिते सवर्णदीर्घे सति इट एत्वे कृते'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ गै इति रूपमित्यथ गावहे गामहे । लिटि अजादौ आल्लोप । जगे जगाते जगिरे । क्रादिनियमादिट् । जगिषे जगाथे जगिध्वे । जगे जगिवहे जगिमहे । गाता । गास्यते । गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व गाथाम् गाध्वम् । गै गावहै गामहै । अगात अगाताम् अगात । अगाथा अगाथाम् अगाध्वम् । **लङ इटीति** । अगा अ इ इति स्थिते टिदादेशत्वाभावादेत्वाभावे सवर्णदीर्घेआद्गुणे अगे इति रूपमित्यर्थ । अगावहि अगामहि । **गेतेति** । लिङस्तादेशे अपि गा अ त इति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे यलोपे 'आद् गुण' इति भाव । **गेयातामिति** । गा अ आतामिति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे 'आद् गुण' इति भाव । **गेरन्निति** । झस्य रन्भावे गा अ रन् इति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे यलोपे 'आद् गुण' इति भाव । गेथा गेयाथाम् गेध्वम् । गेय गेवहि गेमहि । आशीर्लिङि आह **गासीष्टेति** । गासीयास्ताम् गासीरन् । गासीष्ठा गासीयास्थाम् गासीध्वम् । गासीय गासीवहि गासीमहि । ननु गासीष्टेत्यादौ 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' इति ञ्णिद्भिन्नप्रत्ययस्य ङित्त्वविधानेन सीयुडागमविशिष्टप्रत्ययस्य ङित्त्वाद् 'घुमास्थागापाजहातिसा हलि' इति हलादौ क्ङिति विहितमीत्त्व स्यादित्यत आह **गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे इति** । इङ इत्यनुवृत्तौ 'गाङ् लिटि' इति विहितस्य गाङादेशस्यैव गाङ्कुटादिसूत्रे ग्रहणम्, न त्वस्य गाधातोरित्यर्थ । एतच्च 'गाङ् लिटि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **तेनेति** । गाङ्कुटादिसूत्रे प्रकृतस्य गाधातोरग्रहणेनेत्यर्थ । लुङ्याह **अगास्तेति** । अगासाताम् अगासत । अगास्था अगासाथाम् अगाध्वम् । अगासि अगास्वहि अगास्महि । अगास्यत । **आदादिकोऽयमिति** । ततश्च 'अदिप्रभृतिभ्य शप' इति शपो लुगिति भाव । **फले तु न भेद इति** । शपो लुकि सति, गाते इत्याद्येव रूपम् । तस्मिन्नसत्यपि गा अ ते इत्यादौ सवर्णदीर्घे सति तदेव रूपमिति न रूपभेद इत्यर्थ । **कुङ् घुङ् उङ् ङुङ् शब्द इति** । चत्वा-

---

ङित' इति न प्रवर्तते । 'आत्मनेपदेष्वनत' इति तु प्रवतते इति ताताञ्झेषु तुल्य रूपमित्याहु । गै । गावहे । गामहे । जगे । जगाते । गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व । उत्तमे तु—गै । गावहै । गामहै । अगात । अगाताम् । **न त्वस्येति** । गाते इत्यादौ तङ प्रवर्त्य ङकारस्य चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्तु न चरितार्थ ।

खुङ गुङ् घुङ् ङुङ् इत्याहु । कवते । चुकुवे । घवते । अवते । ऊवे । 'वार्णादाङ्गं बलीय' (प ५६) इत्युवङ् । तत सवर्णदीर्घ । ओता । ओष्यते । ओषीष्ट । औष्ट । ङवते । ञुङुवे । ङोता । च्युङ् ९५५ ज्युङ् ९५६ प्रुङ् ९५७ प्लुङ् ९५८ गतौ । क्लुङ् इत्येके । रुङ् ९५९ गतिरेषणयो । रेषण हिंसा । रुरुवे । रवितासे । धृङ् ९६० अवध्वसने । धरते । दध्रे । मेङ् ९६१ प्रणिदाने ।

रोऽपि ङित आद्यद्वितीयचतुर्था कवर्गप्रथमचतुर्थपञ्चमाद्या । तृतीयस्तु केवलोवर्ण । **अन्ये त्विति** । आद्य केवलोवर्णो ङित् । इतरे तु पञ्च क्रमेण कवर्गाद्या । तत्र कुङ्धातोरुदाहरति **कवते इति** । लिटि अजादौ कित्त्वाद् गुणाभावे उवङ्, तदाह **चुकुवे इति** । चुकुवाते चुकुविरे । क्रादिनियमादिट्, चुकुविषे चुकुवाथे चुकुविध्वे । चुकुवे चुकुविवहे चुकुविमहे । कोता । कोष्यते । कवताम् । अकवत् । कवेत । कोषीष्ट । अकोष्ट । अकोष्यत । एव खवते इत्यादि । उङ्धातोराह । **अवते इति** । **ऊवे इति** । उ उ ए इति स्थिथे द्वितीयस्य उवर्णस्य उवङि कृते सवर्णदीर्घ इति भाव । ननु उवङो बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षतया बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे सवर्णदीर्घे कृते ऊ ए इति स्थिते उवङि उवे इत्येवोचितमित्यत आह **वार्णादिति** । ऊवाते ऊविरे । क्रादिनियमादिट् । ऊविषे ऊवाथे ऊविध्वे ऊवे ऊविवहे ऊविमहे । **ओता ओष्यते इति** । आवत । अवेत । ओषीष्ट । औष्ट । औष्यत—इत्यपि ज्ञेयम् । ङुङ्धातोर्लटि ङवते इति रूपमुक्तम् । सप्रति लिटि रूपमाह **ञुङुवे इति** । 'कुहोश्चु' इति ङकारस्य स्थानिन चुर्भवन् स्थानसाम्यस्य पञ्चस्वभावादाभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वादल्पप्राणानुनासिक्यसाम्याद् ञकार । प्रथमतृतीयौ तु न भवत, आनुनासिक्याभावात् । च्युङादयोऽप्युवर्णान्ता अनिट कुङ्धातुवद् ज्ञेया **रुङ् गतीति** । सेट्कोऽयम् । 'ऊद्दन्तैर्यौतिरुक्ष्णु–' इत्यनिट्सु । पर्युदासात्, तदाह **रवितासे इति** । धृङ्धातुरनिट् । **दध्रे इति** । कित्त्वाद् गुणनिषेधे ऋकारस्य यण् । दध्राते दध्रिरे । क्रादिनियमादिट् । दध्रिषे दध्राथे दध्रिध्वे । दध्रे दध्रिवहे दध्रिमहे । धर्ता । लृटि स्ये 'ऋद्धनो –' इति इटि धरिष्यते । धरताम् । अधरत । धरेत । आशीर्लिङि सीयुटि 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुण । धृषीष्ट । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक् । अधृत अधृषाताम् अधृषत । अधरिष्यत । **मेङ् प्रणिदाने । णत्वमिति** । प्रणिदानशब्दे प्रणिमयते इत्यत्र च 'नेर्गद—' इति णत्वमित्यर्थं । ननु प्रणिमयत इत्यत्र णत्वमिद न सभवति, शिद्विषये आत्वाभावेन, मारूपाभावात् ।

स्थानिवद्भावेन ङित्त्वादेव तङ सिद्धत्वादिति भाव । **आदादिकोऽयमिति** । एव च गाथे इत्यादावातामाथामो परत 'आतो ङित' इत्यस्य प्रवृत्तिशङ्कैव नास्तीति भाव । **फले तु न भेद इति** । न च गाते गाथे इत्यादौ शपा सह सवर्णदीर्घे कृतेऽपि पूर्वस्मात्परस्य विधौ कर्तव्ये स्थानिवत्त्वादत परत्वेन ङितामाकारस्य इय् स्यादिति शङ्क्यम्, पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वाभ्युपगमादिति भाव । **ञुङुवे इति** । 'कुहोश्चु' इति ङस्य ञ । [1]**क्लुङ इति** । अस्मात् पचाद्यचि

---

१ क्वचित् 'च्युङ्' इति पाठ ।

प्रणिदान विनिमय प्रत्यर्पण च । प्रणिमयते । 'नेर्गद-' (सू० २२८५) इति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाडिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् । देङ् ९६२ रक्षणे । दयते । २३८८ दयतेर्दिगि लिटि । (७-४-९) दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्ति । दिग्ये २३८९ स्थाघ्वोरिच्च । (१—२—१७)

तथा प्रणिमानशब्देऽपि णत्व न सभवति, तत्र मेङ कृतात्वस्य लाक्षणिकमारूपत्वात् । 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इत्याश्रित्य मेङोऽपि कृतात्वस्य णत्वविधौ ग्रहणे तु मीनातिमिनोत्योरात्त्वे प्रनिमाता प्रनिमास्यति इत्यत्रापि नेर्णत्वापत्तिरित्यत आह तत्रेति । तत्र 'नेर्गद-' इति णत्वविधौ । घुमेत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमाडिति पठित्वा तत्र प्रकृतिशब्दस्य घुमाङ्प्रकृतिपरत्वमाश्रित्य घौ माङ्धातो घुमाङ्प्रकृतौ च परत इति पर्यवसानमाश्रित्य माप्रकृतेर्ङितो मेङ्धातोरकृतात्वस्यापि ग्रहणस्य भाष्यकृता अभ्युपगतत्वादित्यर्थ । एवं च प्रणिमयते इत्यत्र नाव्याप्ति, मेङ कृतात्वमाप्रकृतित्वे सति ङित्त्वात् । नापि मीनातिमिनोत्योरात्त्वे प्रनिमाता प्रनिमास्यतीत्यत्र अतिव्याप्ति, मारूपस्य ङित्त्वाभावादिति भाव । एतच्च घुसज्ञासूत्रे भाष्ये स्थितम् । ममे ममाते ममिरे । क्रादिनियमादिट्, ममिषे ममाथे ममिध्वे । ममे ममिवहे ममिमहे । माता । मास्यते । मयताम् । अमयत । मयेत । मासीष्ट । अमास्त । अमास्यत । देङ्धातुर्मेङ्वत् । दयतेर्दिगि । दिगीति लुप्तप्रथमाकम् । देङ्धातो दिगि इत्यादेश स्याल्लिटीत्यर्थ । ननु लिट एशादौ दिग्यादेशे कृते द्वित्वे सति दिदिग्ये इत्यादि स्यादित्यत आह दिग्यादेशेनेति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । वृत्तिरिति । भाष्यस्याप्युपलक्षणम् । क्रादिनियमादिट् । दिग्यिषे दिग्याथे दिग्यिध्वे । दिग्ये दिग्यिवहे दिग्यिमहे । दाता । दास्यते । दयताम् । अदयत । दयेत । दासीष्ट । लुङि सिचि अदास् त इति स्थिते स्थाघ्वोरिच्च । 'असयोगाल्लिट-' इत्यत- किदिति 'हन-

---

[1]विक्लव । ववयोरभेदाद्विक्लव इत्यन्यो मेङ् । प्रणिमयत इति । ननु 'नेर्गद-' इति कथमिह णत्व स्यात्, शिद्विषये आत्वाभावेन मारूपाभावादशिद्विषये कृतात्वेऽप्यस्मिन् णत्व दुर्लभमेव प्रतिपदोक्तस्यैव माधातोर्ग्रहणौचित्यान्न त्वस्य लाक्षणिकस्य । 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इत्यभ्युपगमे तु मीनातिमिनोत्योरात्वे कृते प्रनिमाता प्रनिमास्यतीत्यादावतिप्रसङ्ग स्यादित्यत आह तत्रेति । इष्टत्वादिति । अय भाव —घुसज्ञासूत्रे प्रणिदयते प्रणिधयतीत्यादौ णत्वसिद्धये भाष्यकारैरित्थ सिद्धान्तितम्—'नेर्गदनद-' इति णत्वविधौ 'घुमा' इत्यस्य स्थाने 'घुप्रकृतिमाङ्' इति पठनीयम् । घुश्च प्रकृतिश्च माङ् चेति द्वन्द्व । प्रकृतिश्च कस्येत्याकाङ्क्षाया सनिधानात्पूर्वोत्तरयोरेव । तेन न क्वाप्यव्याप्ति । नापि मा माने इत्यत्र मीनातिमिनोत्योश्चातिव्याप्ति माङ् इति ङकारानुबन्धकस्यैव पठितत्वादिति । दिग्यादेशेनेति । दयतेर्लिटि परे द्वित्व प्राप्त दिग्यादेशश्च । तथा विशेषविहितन दिग्यादेशेन द्वित्वशास्त्रस्य बाध न चैव 'प्याय पी' 'चक्षिङ ख्याञ्' इति पीख्याञोरपि विशेषविहितत्वात्ताभ्या द्वित्वबाध स्यादिति वाच्यम्, विषयसप्तमीमाश्रित्य लिडुत्पत्ते प्रागेव तयो प्रवृत्तत्वात् ।

---

१ 'विच्यव' इति क्वचित् ।

अनयोरिदादेश स्यात् सिच्च कित्स्यात् । अदित । अदिथा । अदिषि । श्यैङ् ९६३ गतौ । श्यायते । शश्ये । प्यैङ् ९६४ वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता। त्रैङ् ९६५ पालने । त्रायते । तत्रे । पूङ् ९६६ पवने । पवते । पुपुवे । पविता । मूङ् ९६७ बन्धने । मवते । डीङ् ९५८ विहायसा गतौ । डयते । डिड्ये । डयिता । तॄ ९६९ प्लवनतरणयो । २३९० ॠत इद्धातो ।

स्सिच्' इत्यत सिजिति चानुवर्तते, तदाह अनयोरित्यादिना । परस्मैपदेषु नेद प्रवर्तते, तत्र 'गातिस्था-' इति सिचो लुका लुप्तत्वात् । अत एव 'लिङ्सिचौ-' इति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम्, व्यावर्त्याभावात् । आदितेति । इत्वे कृते 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक् । त इत्यस्य ङित्त्वादिकारस्य न गुण । आतामादौ तु इत्वे कृतेऽपि सिचो न लुक्, झलि परत एव लुग्विधे । सिच कित्त्वादिकारस्य न गुण । अदिषाताम् अदिषत । अदिषाथाम् । अदिढ्वम् । अदिषीति । अदिष्वहि अदिष्महि । अदास्यत् इत्यपि ज्ञेयम् । श्यैङ् गतौ । श्यायते इति । शपि आयादेश । शिद्विषयत्वादात्व नेति भाव । शश्ये इति । एशि आत्त्वे आतो लोप । शश्याते शश्यिरे । क्रादिनियमादिट् । शश्यिषे शश्याथे शश्यिध्वे । शश्ये शश्यिवहे शश्यिमहे । श्याता । श्यास्यते । श्यायताम् । अश्यायत । श्यायेत । श्यासीष्ट । अश्यास्त । अश्यास्यत । प्यैङ्धातुरपि श्यैङ्वत् । त्रैङप्येवम् । पूङ् पवन इति । सेट्, ऊदन्तानामनिट्सु पर्युदासात् । पवते इति । शपि गुण , अवादेश । पुपुवे इति । कित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् । पुपुवाते पुपुविरे । पुपुविषे पुपुवाथे पुपुविध्वे । पुपुवे पुपुविवहे पुपुविमहे । पविता । पविष्यते । पवताम् । अपवत । पवेत । पविषीष्ट । अपविष्ट । अपविष्यत । मूङ्धातुरप्येवम् । डीङ् विहायसा गताविति । आकाशेन गमने इत्यर्थ । सेडयम्, अनिट्सु डीङ पर्युदासात् । डयते इति । शपि ईकारस्य गुणे अयादेश इति भाव । डिड्ये इति । कित्त्वाद गुणाभावे ईकारस्य यणिति भाव । डिड्याते डिड्यिरे । डिड्यिषे डिड्याथे डिड्यिध्वे । डिड्ये डिड्यिवहे डिड्यिमहे । डयिता । डयिष्यते । डयताम् । अडयत । डयेत । डयिषीष्ट डयिषीयास्ताम् डयिषीरन् । डयिषीष्ठा डयिषीयास्थाम्

दिग्यादेशविधौ तु लिटीति परसप्तम्येव न तु विषयसप्तमी । लक्ष्यानुरोधात् । तदेतत्सूचयति इष्यत इति । दयतेर्लिटि द्वित्वे प्राप्ते तद्बाधित्वा परत्वाद्दिग्यादेश इति तु नोक्तम् । परस्परलब्धावकाशयोरेव परस्य बलीयस्त्वात् । दिग्यादेश विना द्वित्वस्य सावकाशत्वेऽपि द्वित्व विना दिग्यादेशस्य तदभावादिति दिक् । स्थाघ्वोरिच्च । इह 'लिङ्सिचौ-' इति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम् । परस्मैपदेषु 'गातिस्था-' इति लुक प्रवृत्तेर्व्यावर्त्यालाभात् । अस्थित । अस्थिषाताम् । भाव्यमानोऽण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णातीत्यत्रेदमपि तपरकरण लिङ्गमित्याहु । अत्र वदन्ति—विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेपि तपरकरणमिह व्यर्थम् । न चात्र दीर्घ स्यादिति वाच्यम्, 'घुमास्था—' इत्यनेनैव तत्सिद्धौ विधिवैयर्थ्यापत्ते । न चैवमपि प्लुत स्यादिति वाच्यम्, 'प्लुताऽप्लुतप्रसङ्गेऽपि प्लुतश्च विषये स्मृत' इति सिद्धान्तादिति । डीङ् ।

(७—१—१००) ॠदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात्। 'इत्त्वोत्त्वाभ्या गुणवद्धी विप्रतिषेधेन' (वा० ४३७३)। तरति। ऋच्छत्यॄताम्। (सू० २३८३) इति गुण। 'तॄफल' (सू० २३०१) इत्येत्त्वम्। तेरतु तेरु। **२३६१ वॄतो वा।** (७-२-३८) वृङवृञ्भ्यामॄदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि। तरिता, तरीता। 'अलिटि' इति किम्—तेरिथ। 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घ। तीर्यात्। **२३६२ सिचि च परस्मैपदेषु।** (७—२—४०) अत्र वॄत इटो दीर्घो न। अतारिष्टाम्।

अथाष्टावनुदात्तेत। गुप ९७० गोपने। तिज ९७१ निशाने। मान ९७२

डयिषीढ्वम्, डयिषीध्वम्। डयिषीय डयिषीवहि डयिषीमहि। अडयिष्ट। अडयिष्यते। इति स्मिडादयो डीडन्ता डित। तॄधातु सेट् परस्मैपदी। अनिट्सु ॠदन्तपर्युदासात्सेट्। **ॠत इद्धातो।** ॠत इति धातोर्विशेषणम्। तदन्तविधि। अङ्गस्येत्यधिकृतम्, तदाह **ॠदन्तस्येति।** 'धातो' किम्? मातॄणाम्। तथा च तरति, पिपर्ति, ततार, पपार इत्यादौ ॠकारस्य शपि तिपि णलि च परे गुणवृद्धी बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद् इत्त्वम् उत्त्वं च स्यादिति शङ्का प्राप्ता। ता परिहर्तुमाह **इत्त्वोत्त्वाभ्यामिति।** ल्यब्लोपे पञ्चमीद्विवचनम्। 'ॠत इद्धातो' इति इत्त्वम् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्त्वमन्तरङ्गमपि बाधित्वा गुणवृद्धी विप्रतिषेधसूत्रेण परत्वात् स्यातामिति भाव। **तरतीति।** णलि ततार। अनुसादौ कित्त्वाद् गुणनिषेधमाशङ्क्याह **ऋच्छत्यॄतामिति।** ततर् अतुम् इति स्थिते अकारस्य गुणशब्देन भावितत्वाद् 'न शसददवादिगुणानाम्' इति निषेधमाशङ्क्याह **तॄफलेति। तेरतु तेरुरिति।** तेरिथ तेरथु तेर। ततार, ततर तेरिव तेरिम। **वॄतो वा।** वृ ॠतु इत्यनयो समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्। वृ इति वृङ्वृञोर्ग्रहणम्। 'आर्धधातुकस्येट्—' इत्यत इडित्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते। 'ग्रहोऽलिटि दीर्घ' इत्यत अलिटि दीर्घं इत्यनुवर्तते, तदाह **वृङ्वृञ्भ्यामित्यादि। तरिता तरीतेति।** इटो दीर्घविकल्प। गुणे रपरत्वम्। तरिष्यति। तरतु। अतरत्। तरेत्। **हलि चेति।** आशीर्लिङि कित्त्वादृकारस्य गुणनिषेधे, इत्त्वे, रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे, तीर्यात् इति रूपमित्यर्थ। अतारीत् अतारिष्टाम्, इत्यादौ 'वॄतो वा' इति दीर्घे प्राप्ते **सिचि च। अत्रेति।** परस्मैपदपरके सिचि वृङ्वृञ्भ्याम् ॠदन्ताच्च परस्य इटो दीर्घो नेत्यर्थ। 'न लिङि' इत्यतो नेत्यनुवर्तते। **अतारिष्टामिति।** अतारिषु। अतारिषम् अतारिष्व अतारिष्म। अतरिष्यत्।

गुप गोपन इति। गोपन रक्षणम्। **तिज निशान इति।** निशान

विहायसा आकाशेन। विहायसामिति पाठस्त्वनाकर इत्याहु। **ॠत इद्धातो।** किरति। गिरति। कीर्णं। गीर्णं। स्तीर्णं। धातो किम्, मातॄणाम्। **इत्त्वोत्वाभ्यामिति।** 'परत्वाद् गुणवृद्धो भवत' इति वक्तव्ये किमिद वार्तिकमिति चेत्, अत्राहु—परादप्यन्तरङ्ग प्रबलमितीत्वे प्राप्ते वार्तिकमिदमारब्धमिति। **वॄतो वा।** इह 'आर्धधातुकस्येड्—' इत्यत इडित्यनुवर्तते 'ग्रहो लिटि—' इत्यतो लिटि दीर्घ इति च,

पूजायाम् । बध ९७३ बन्धने । **२३९३ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । (३—१—५) २३९४ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।** (३—१—६) सूत्रद्वयोक्तेभ्य सन्स्यात्, मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । 'गुपेर्निन्दायाम्' । (वा १६८७) । 'तिजे क्षमायाम्' (वा० १६८८) । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने सशये च' । (वा० १६८९) । 'मानेर्जिज्ञासायाम' (वा० १६९२) । 'बधेश्चित्तविकारे' (वा० १६९३) । 'दानेरार्जवे' (वा० १६९४) 'शानेर्निशाने' (वा० १६९५) । 'सनाद्यन्ता —' (सू२३०४) इति धातुत्वम् । **२३९५ सन्यङो** । (६–१–९) सन्नन्तस्य यडन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु

तीक्ष्णीकरणम् । **मान पूजायाम्। बध बन्धन इति** । एते चत्वारोऽनुदात्तेत इति स्थिति । **गुप्तिज्किद्भ्य । मान्बध** । गुप्तिजी इह पठितौ । 'कित निवासे' इत्युपपदमेव परस्मैपदिषु पठिष्यते । एभ्यस्त्रिभ्यो धातुभ्य सन्प्रत्यय स्यादिति प्रथमसूत्रार्थं । मानधातुबधधातुश्च इह पठितौ । दान खण्डने, शान तेजने इत्यनुपदमेव स्वरितेत्सु पठिष्येते । एभ्यश्चतुर्भ्या सन् स्यादिति द्वितीयसूत्रे प्रथमखण्डस्यार्थं । आभ्यासस्येति च्छेद । अभ्यासस्य विकार आभ्यास । स च 'सन्यत' इति इत्त्वमेव, ननु ह्रस्व, इति 'गुणो यड्लुको' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च मान्बधदान्शानामभ्यासावयवस्य इकारस्य सन्सनियागशिष्टो दीर्घश्च स्यादिति द्वितीयसूत्रे द्वितीयखण्डस्यार्थं, इत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयस्य फलितमर्थमाह **सूत्रद्वयेति ।** अथ उक्तसनो वृत्तिकृदाद्युपनिबद्धान् अर्थविशेषानाह **गुपेर्निन्दायामित्यादिना शानेर्निशाने इत्यन्तेन ।** अत्र गोपनाद्यर्थकाना निन्दादौ वृत्तिस्त्वर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वाद्बोध्या । जिज्ञासाशब्देन जिज्ञासाप्रयोज्यो विचारो लक्ष्यते । मानर्विचार इत्येव वृत्तिकृत् । सन्नन्तस्य धातुकार्यप्राप्त्यर्थमाह **सनाद्यन्ता इति । सन्यङो ।** अवयवषष्ठ्येषा । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति चाधिकृतम, तदाह **सन्नन्तस्येत्यादिना ।** सनि यडि च परे इति तु न व्याख्येयम्, तथा सति प्रतिपूर्वादिण सनि अटधातोर्यडि च प्रतीषिषति,

---

तदाह **इटो दीर्घो वेत्यादि । सिचि च ।** 'न लिडि' इत्यतो नेत्यनुवर्तनादाह **इटो दीर्घो नेति । मान्बध ।** अभ्यासस्येति च्छेद । अभ्यासस्य विकार आभ्यास । स चात्र 'सन्यत' इतीत्वमेव । यदि तु ह्रस्व इत्येव गृह्येत तर्हि तद्धितनिर्देशो व्यर्थं स्यात्तदेतदाह **अभ्यासस्येकारस्येति ।** वृत्तिकाराद्युपनिबद्धानर्थान्दर्शयति **गुपेर्निन्दायामित्यादिना । सन्यङो ।** सप्तमीमाश्रित्य सनि यडि च परे इति व्याख्यायां प्रतीषिषति, अटाटयते इत्यादि न सिध्येत् । सन्यडो प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसक्तेरत आह **सन्नन्तस्येति ।** ननु सप्तमीपक्षेऽपि सन्यङोरेव द्वित्व स्यान्न तु प्रकृतिभागस्य । ज्ञापोऽकारेणैव जुगुप्सते तितिक्षते इत्यादिरूपसिद्धेस्तयोरकारोच्चारणस्य 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वित्वार्थत्वात् । यद्यपि निमित्तस्य कार्यित्वस्वीकारे आट आटतुरित्यादौ लिटि परत पूर्वभागमात्रस्य द्वित्व न सिध्येत्तथाप्यकारोच्चारणसामर्थ्यात्

---

१ '–माभ्यासस्य–' इति बालमनोरमाकृदसम्मत पाठ ।

द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतय किद्भिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेत । दानशानौ तु स्वरितेतौ । एते नित्य सन्नन्ता । अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धका चुरादय । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरित्यविहितत्वात्

अटाटयते इत्यत्र प्रत्ययसहितस्य द्वित्वानापत्ते । **अभ्यासकार्यमिति** । हलादिशेषादिकमित्यर्थं । **गुपिप्रभृतय इति** । कितधातुभिन्ना गुपिजमानबधाश्चत्वारो गुपेर्निन्दायामित्यादिनिबद्धनिन्दाद्यर्थका एव अनुदात्तेत सन्भाज इत्यर्थं । कितधातुस्तु परस्मैपदिषु पठिष्यमाणत्वादुदात्तेदेव सन् व्याधिप्रतीकारादिषु पञ्चस्वेवार्थेषु सन्भागिति भाव । **दानशानौ त्विति** । दान खण्डने शान तेजने इति धातू स्वरितेतावेव सन्तौ आर्जवे निशाने चार्थे सन्भाजावित्यर्थं, तयोरनुपदमेव स्वरितेत्सु पाठादिति भाव । **एते नित्य सन्नन्ता इति** । एते गुपिजादय सप्त धातवो गुपेर्निन्दायामित्यादिनिबद्धेष्वर्थेषु नित्य सन्नन्ता । निन्दाद्यर्थकत्वे सन विना एषा प्रयोगो नास्तीत्यर्थं । **अर्थान्तरेषु त्विति** । निन्दादिभ्योऽन्येषु धातुपाठनिर्दिष्टेषु तदन्येषु चार्थेषु अनुदात्तानुबन्धरहिता सन्तश्चौरादिका एव भवन्ति न तु भौवादिका इत्यर्थं । चुरादिष्वेतेषामनुदात्तानुबन्धकत्वे अनुबन्धकरणस्य केवलेष्वचरितार्थतया ण्यन्तादकर्तृगेऽपि फले तङ् स्यादिति भाव । नन्वेव सति भ्वान्गिणे गुपादेरनुदात्तानुबन्धकरण व्यर्थम्, उक्तरीत्या गोपनाद्यर्थकानामेषामनुबन्धरहितचौरादिकत्वनियमेन निन्दाद्यर्थेषु सन्नन्तनियमेन च ततोऽन्यत्र प्रयोगाभावादित्यत आह **अनुबन्धस्येति** । गुपादिषु केवलेष्वनुबन्धनिर्देशस्य निष्फलतया अनुबन्धनिर्देशस्य सन्नन्तार्थत्व विज्ञायत इति कृत्वा सन्नन्तात्तङित्यर्थं । नचैवमपि भ्वादिगणे एषा गोपनाद्यर्थनिर्देशो व्यर्थं एवेति वाच्यम्, भ्वादौ तदर्थनिर्देशस्य अपाणिनीयत्वादिति भाव । तदुक्तं भाष्ये—'गुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यात्सन्नन्तादात्मनेपदम्' इति । अत्र सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्त्या केवलानामेषा शब्विकरणाना नास्ति प्रयोग इति सूचितम् । तथा चुरादिष्वेषामनुदात्तानुबन्धराहित्यमित्यपि

सन्यङो कार्यित्वमभ्युपगन्तु शक्यमिति चेत् । मैवम्, अकारफलाना बहूना सत्त्वात् । तथा हि दित्स्य धित्स्यमित्यत्र 'अचो यत्' इति यति कृते 'यतो नाव' इत्याद्युदात्त सिध्यति । अकाराभावे तु 'ऋहलो—' इति ण्यतीष्टस्वरो न सिध्येत् । किंच पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् झलन्तलक्षणो नुम् न भवति, अकाराभावे तु स्यादेव नुम् । अपि च पापचक इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् 'अत उपधाया' इति वृद्धिर्न प्रवर्तते । अपि च 'यस्य हल' इत्यत्र यस्येति सघातग्रहणमहर्योदित्यादौ यलोपव्यावृत्त्यर्थमिति सर्वसमतम् । तथा च अपापचिष्टेत्यादौ यलोपोऽप्यकारफलमिति 'सन्यङो' इति षष्ठ्येव युक्ता । एव हि यङलुकि प्रत्ययलक्षणेन, यङन्तत्वाद् द्वित्व सिध्यति । परसप्तम्या तु द्वित्वस्याङ्गकार्यत्वाद् 'न लुमता—' इति निषेध प्रवर्ततेति दिक् । **दानशानौ चेति** । आर्जवनिशानार्थाविति भाव । **अर्थान्तरे त्विति** । धातुपाठोपात्ते गोपनादिरूपेऽर्थे इत्यर्थं । **अननुबन्धका इति** । सानुबन्धकत्वे तु केवले चरितार्थत्वाद् अनुबन्धस्य सन्नन्तादिकर्तृगफलाद् ण्यन्तादपि तङ् स्यादिति भाव ।

सनोऽत्र नार्धधातुकत्वम् । तेनङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्साचक्रे । तितिक्षते । मीमांसते । भष्भाव । चर्त्वम् । बीभत्सते । रभ ९७४ राभस्ये । आरभते । आरेभे । रब्धा । रप्स्यते । डुलभष् ९७५ प्राप्तौ । लभते । ष्वञ्ज ९७६ परिष्वङ्गे । २३९६ दंशसञ्जस्वञ्जां शपि । (६—४—२५) २३९७ रञ्जेश्च । (६—४—२६) एषां शपि नलोप । स्वजते । परिष्वजते । 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीना

सूचितम् । अन्यथा अनुबन्धकरणस्य केवलेष्वचरितार्थत्वात् सन्नन्तादिव ण्यन्तादपि अकर्तृगे फले आत्मनेपदार्थत्वापातात्सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्तिरसगता स्यादित्यन्यत्र विस्तर । **धातोरितीति** । 'आर्धधातुकं शेष' इत्यत्र धातोर्विहित प्रत्यय इतिविहितविशेषणाश्रयणात् सनश्चास्य धात्वधिकारविहितत्वाभावाच्चार्धधातुकत्वमित्यर्थ । **तेनेति** । सन आर्धधातुकत्वाभावेनेत्यर्थ । **जुगुप्सत इति** । निन्दतीत्यर्थ । गुपे सनि अनार्धधातुकत्वादिड्गुणयोरभावे 'सन्यङो' इति द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वमिति भाव । **जुगुप्साचक्र इति** । 'कास्प्रत्ययात्–' इत्याम् । जुगुप्सिता । जुगुप्सिष्यते । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत । जुगुप्सेत । जुगुप्सिषीष्ट । अजुगुप्सिष्ट । अजुगुप्सिष्यत । **तितिक्षत इति** । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थ । तिजे सनि द्वित्वादि । जस्य कुत्वेन ग, तस्य चर्त्वेन क, सस्य षत्वमिति विशेष । **मीमांसते इति** । विचारयतीत्यर्थ । मान्धातो सनि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे 'सन्यत' इति इत्वे 'मान्बध–' इत्यभ्यासदीर्घे, 'नश्च–' इत्यनुस्वारे, मीमांसधातोर्लडादीति भाव । बध धातो सनि विशेषमाह **भष्भाव इति** । बकारस्य भकार इत्यर्थ । **चर्त्वमिति** । धस्य तकार इत्यर्थ । तथा च भत्सेति सन्नन्त सपन्नम् । **बीभत्सत इति** । भष्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वाद् बध् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'सन्यत' इति इत्वे 'मान्बध–' इति दीर्घे बीभत्सधातोर्लडादीति भाव । तदेव गुपादिषु सप्तसु सन्नन्तेषु अत्र क्रमे धातुपाठे निबद्धाश्चत्वार उदाहृता । कितमानशानधातवस्तु अनुपदमेव धातुपाठक्रमे पठिष्यमाणास्तत्र तत्रोदाहरिष्यन्ते । **रभ राभस्य इति** । अनिडयम् । राभस्य शीघ्रीभाव । आङ्पूर्वकस्तु प्रारम्भार्थक । तदाह **आरभत इति** । **रब्धेति** । झषस्तथोरिति धत्वम्, भस्य जश्त्वम् । **रप्स्यत इति** । रभताम् । अरभत । रभेत । रप्सीष्ट । अरब्ध । अरप्स्यत । **डुलभषिति** । डुरित् षकारश्च । 'ड्वित क्त्रि' 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इति प्रयोजनम् । अनिड्, रभधातुवद्रूपाणि । **ष्वञ्ज परिष्वङ्गे इति** । षोपदेशोऽयमनिट् । **दंशसञ्ज** । **रञ्जेश्च** । व्याख्यासौकर्याय सूत्रद्वयमुपात्तम् । **नलोप इति** । नकारस्य लोप

एव चानुपूर्वीमात्रसाम्येऽपि भ्वादयश्चुरादिभ्यो भिन्ना एवेति फलितम् । **इड्गुणौ नेति** । यद्यपि 'हलन्ताच्च' इति सन कित्वेनापि गुणाभाव सुसाधस्तथापीडभावार्थमुक्तहेतुरेवाश्रयणीय इति किं हेत्वन्तराश्रयणेनेति भाव । केचित्तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया इच्छासन एव 'हलन्ताच्च' इति सूत्रग्रहणमिति नास्य स्वार्थसन कित्त्वमित्याहु । **रभ राभस्ये इति** । राभस्यमुपक्रम । लिटि । रेभे । रेभाते । लुङि । अरब्ध । अरप्सा-

लिट कित्व वा' इति व्याकरणान्तरम् । देभतु । सस्वजे इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । 'सदे परस्य लिटि' (सू० २३६१) इति सूत्रे 'स्वञ्जेरुपमख्यानम्' (वा ४९६८) अतोऽभ्यामात्परस्य षत्व न । परिषष्वजे, परिषस्वञ्जे । सस्वजिषे, सस्वञ्जिषे । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । अस्वङ्क्त । प्रत्यष्वङ्क्त । 'प्राक्सितात्—' (सू० २२७६) इति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु 'सिवादीना वा—' (सू० २३५९) इति विकल्प । एतदर्थमेव 'उपसर्गात्सुनोति—' (सू० २२७०) इत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्यो 'परिनिवि—' (सू० २२७५) इत्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यष्वङ्क्त, पर्यस्वङ्क्त । हद ९७७ पुरीषोत्सर्गे । हदते । जहदे ।

इत्यर्थं, 'श्नान्नलोप' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भाव । **परिष्वजत इति** । 'परिनिविभ्य—' इति षत्वमिति भाव । सयोगात्परत्वाल्लिट क्त्वे अप्राप्ते आह **श्रन्थीति** । व्याकरणान्तरमिद पाणिनीयैरपि ग्राह्यमित्याह **देभतुरिति** । 'अत एकहल्मध्ये—' इति सूत्रभाष्ये देभतु इत्युदाहृतम् । 'सदे परस्य लिटि' इति सूत्रभाष्ये सस्वजे इत्युदाहृतम् । ततश्च एकदेशानुमत्या श्रन्थिग्रन्थीत्यादिवाक्य कृत्स्न व्याकरणान्तरस्थ भाष्यानुमतमिति विज्ञायत इत्यर्थं । **सदेरिति** । 'सदे परस्य लिटि' इति षत्वनिषेधसूत्रे स्वञ्जेरपि ग्रहणमित्यर्थं । ततश्च स्वदिस्वञ्ज्योरुत्तरखण्डस्य सस्य षत्व न स्यादिति लब्धम्, तदाह **अतोऽभ्यासात् परस्येति** । **परिषस्वजे परिषस्वञ्ज इति** । परस्येत्युक्तेरुत्तरखण्डस्यैव षत्वनिषेध न त्वभ्यासस्य । कित्वपक्षे नलोप सस्वञ्जाते, सस्वजाते । सस्वञ्जिरे, सस्वजिरे । क्रादिनियमादिडित्याह **सस्वजिषे, सस्वञ्जिष इति** । सस्वञ्जाथे, सस्वजाथे । सस्वञ्जिध्वे, सस्वजिध्वे । सस्वञ्जे, सस्वजे । सस्वञ्जिवहे सस्वजिवहे । सस्वञ्जिमहे, सस्वजिमहे । स्वङ्क्तेति । स्वञ्ज् ता इति स्थिते जकारस्य कुत्वेन गकारे सति श्चुत्वसपन्नञकारस्य निवृत्तौ नकारस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णेन ङकारे गकारस्य चर्त्वे रूपम् । एवमग्रेऽपि । **स्वेजतीति** । 'दशसञ्ज—' इति शपि नलोप इति भाव । **स्वङ्क्षीष्ट अस्वङ्क्तेति** । लुडि अस्वञ्ज स् त इति स्थिते 'झलो झलि' इति सिज्लोपे कुत्वादि पूर्ववदिति भाव । ननु प्रत्यष्वङ्क इत्यत्र अटा व्यवधानादुपसर्गस्थादिण परत्वाभावात् कथम् 'उपसर्गात्सुनोति—' इति षत्वमित्यत आह **प्राक् सितादिति** । **परिनिविभ्यस्त्विति** । परस्य स्वञ्जे इति शेष । ननु परिनिविभ्य परस्यापि स्वञ्जे 'परिनिविभ्य सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्' इति नित्यमेव षत्वमुचितम्, 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इत्यटा व्यवधानेऽपि तस्य प्रवृत्ते । 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यादिसूत्रे स्वञ्जे पठितत्वेन स्वञ्जे 'प्राक्सितात्—' इति सूत्रविषयत्वादित्यत आह **एतदर्थमेवेत्यादि** । **परिनिवि इति** । नित्यषत्वविधौ स्वञ्जिरप्युपात्त । तत 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्येव तस्य षत्वे सिद्धे पुनरुपादान 'सिवादीना वाड्व्यवायेऽपि' इत्युत्तरसूत्रे षत्वविकल्पविधौ अनुवृत्त्यर्थमेव सपद्यते । परिनिविभ्य परस्य स्वञ्जे 'सिवादीना वा—' इति षत्वविकल्पार्थं पूर्वसूत्रे 'परिनिविभ्य सेव—' इत्यत्र स्वञ्जिग्रहणमिति पर्यवस्यतीत्यर्थं । **हद पुरीषोत्सर्गे** । अनिडयम् । क्रादिनियमादिट् ।

हृत्ता। हृत्स्यते। हृदेत। हृत्सीष्ट। अहृत्त।

अथ परस्मैपदिन । ञि ष्विदा ९७८ अव्यक्ते शब्दे। स्कन्दिर् ९७९ गतिशोषणयो चस्कन्दिथ, चस्कन्त्थ। स्कन्ता। स्कन्त्स्यति। नलोप—स्कद्यात्। इरित्त्वादङ् वा—अस्कदत्, अस्कान्त्सीत्। अस्कान्ताम्। अस्कान्त्सु । **२३९८ वे स्कन्देरनिष्ठायाम्।** (८-३-७३) षत्वं वा स्यात्। कृत्येवेदम्, अनिष्ठायाम् इति पर्युदासात्। विष्कन्ता, विस्कन्ता। निष्ठाया तु विस्कन्न । **२३९९ परेश्च** (८—३—७४) अस्मात्परस्य स्कन्दे सस्य षो

जहृदिषे। जहृदिध्वे। जहृदिवहे। जहृदिमहे। **हृत्तेति**। लुटि तासि दस्य चर्त्वम्। **अहृत्तेति**। 'झलो झलि' इति सिज्लोप। गुपादयोऽष्टावनुदात्तेतो गता।

अथ परस्मैपदिन इति। 'कित निवासे' इत्यन्ता इति शेष। **ञि ष्विदेति**। ञि आकारश्च इत्। सेट्। स्वेदति। सिष्वेद सिष्विदतु सिष्विदु। सिष्वेदिथ सिष्विदथु सिष्विद। सिष्वेद सिष्विदिव सिष्विदिम। स्वेदिता। स्वेदिष्यति। स्वेदतु। अस्वेदत्। स्वेदेत्। स्विद्यात्। अस्वेदीत्। अस्वेदिष्यत्। स्कन्दिरिरित्। अनिट्। भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह **चस्कन्दिथ, चस्कन्त्थेति**। अनिट्पक्षे चस्कन्द् थ इति स्थिते 'खरि च' इति दकारस्य तकार चस्कन्दिव चस्कन्दिम। **स्कन्तेति**। लुटि तासि चर्त्वेन दस्य त। **स्कन्त्स्यतीति**। स्ये दस्य चर्त्वम्। स्कन्दतु। अस्कन्दत्। स्कन्देत्। आशीर्लिङि विशेषमाह **नलोप इति**। इर समुदायस्य इत्त्वेन धातोरनिदित्त्वादाशीर्लिङि नकारस्य लोप इत्यर्थ। **अस्कददिति**। लुङि अङि सति ङित्त्वान्नलोप इति भाव। अङभावे आह **अस्कान्त्सीदिति**। अनेकहल्व्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धि प्रवर्तत इति निरूपितमक्षूधातो। अतोऽत्र वृद्धौ दस्य चर्त्वेन त। चर्त्वम्। **अस्कान्त्सुरिति**। उसि सिचि वृद्धौ दस्य चर्त्वम्। अस्कान्त्सी अस्कान्तम् अस्कान्त। अस्कान्त्सम् अस्कान्त्स्व अस्कान्त्स्म। अस्कन्त्स्यत्। **वे स्कन्दे**। शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे **षत्वं वा स्यादिति**। 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकारात् 'सिवादीना वा—' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेश्चेति भाव। वे परस्य स्कन्दे सस्य षो वा स्याद् अनिष्ठाया परत इति फलितम्। ननु विस्कन्दतीत्यादौ कुतो न षत्वविकल्प इत्यत आह **कृत्येवेदमिति**। पर्युदासस्य अब्राह्मणमानयेत्यादाविव सजातीयापेक्षत्वादिति भाव। **विष्कन्ता विस्कन्तेति**। तृचि रूपे। अषोपदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयम्। **परेश्च**। ननु 'विपरिभ्या स्कन्देरनिष्ठायाम्'

ताम्। **डुलभष्**। 'ड्वि त क्त्रि'। लब्त्रिमम्। 'षिद्भिदादिभ्य—' इत्यङ्। लभा। लिटि लेभे। लुङि अलब्ध। **वे स्कन्देरनिष्ठायाम्**। 'सिवादीनाम्—' इत्यतो वेत्यनुवर्तते। अषोपदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयम्। माधवादिग्रन्थानुरोधेनाह **कृत्येवेदमिति**। प्राचा तु विस्कन्दतीत्युदाहृत तत्र मूल मृग्यमिति भाव। **नै सबध्यत**

वा। योगविभागाद् अनिष्ठायाम् इति न सबध्यते, परिष्कन्दति, परिस्कन्दति। परिस्कन्न परिष्कण्ण। षत्वपक्षे णत्वम्। न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात् षत्वस्यासिद्धत्वम्, 'धातूपसर्गयो कार्यमन्तरङ्गम्' इत्यभ्युपगमात्। 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते तत साधनेन' इति भाष्यम्। 'पूर्वं साधनेन' इति मतान्तरे तु न णत्वम्। यभ ९८० मैथुने। येभिथ, ययब्ध। यब्धा। यप्स्यति। अयाप्सीत्। णम ९८१ प्रह्वत्वे शब्दे च। नेमिथ, ननन्थ। नन्ता। अनसीत्

इत्येव सिद्धे सूत्रभेदो व्यर्थं इत्यत आह योगेति। षत्वपक्षे इति। परिष्कन्द् त इति स्थिते अनिदितामिति नलोप 'रदाभ्याम्–' इति निष्ठातकारस्य तत्पूर्वदकारस्य च नत्वे सस्यानेन षत्वपक्षे प्रथमनकारस्य रेफापेक्षा भिन्नपदस्थत्वेऽपि षात् परत्वाद् णत्वे द्वितीयनकारस्य ष्टुत्वेन णत्वे परिष्कण्ण इति रूपमित्यर्थं। ननु दकारस्थानिकनकारस्य षकारनिमित्तक णत्वमन्तरङ्गम्, निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात। षत्व तु परि इत्युपसर्गात्मकपदान्तरस्थमिण निनित्तीकृत्य प्रवर्तमान बहिरङ्गम्। ततश्च णत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्वात् षात्परत्वाभावात् कथ णत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति न चेति। पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्व यत्प्रसक्त तन्न शङ्क्यमित्यन्वय। कुत इत्यत आह धातूपसर्गयोरिति। पूर्वं धातुरिति। धातुरुपसर्गेण सहयुज्यते सन्ध्यादिकार्यं लभते। पश्चाद् धातूपसर्गकार्यप्रवृत्त्यनन्तर साधनेन युज्यते। साधनशब्द कारकवाची। इह तु तद्वाचक प्रत्ययो लक्ष्यते। प्रत्ययेनेति यावत्। इद च 'सप्रसारणाच्च' इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम्, तदाह भाष्यमिति। मतान्तरे त्विति। 'पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण, इति पक्षे तु षत्वस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वान्न णत्वमित्यर्थं। यभधातुरनिट्। यभति। ययाभ येभतु। थलि तु भारद्वाजनियमादिट्पक्षे पित्त्वेनाकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोप मत्वा आह येभिथेति। ययब्धेति। थलि इडभावपक्षे पित्त्वेनाकित्त्वादेत्त्वाभ्यासलोपाभावे ययभ् थ इति स्थिते 'झषस्तथो ––' इति थस्य धत्वे भस्य जश्त्वेन बकार इति भाव। यप्स्यतीति। स्ये भस्य चर्त्वेन प। यभतु। अयभत्। यभेत्। यभ्यात्। अयाप्सीदिति। हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भाव। अयप्स्यत्। णम प्रह्वत्व इति। अनिडय णोपदेशश्च। केचित्त्विम धातुमुदित पठन्ति। तत्तु प्रामादिकम्। तथा 'सति उदितो वा' इति क्त्वायामिट्विकल्पस्य ['[1]यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिड्विकल्पस्य च] आपत्ते। नमति। ननाम नेमतु नेमु। थलि तु भारद्वाजनियमादिट्पक्षे पित्त्वेनाकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोप मत्वा आह नेमिथ, ननन्थेति। इडभावपक्षे

इति। अत एव तिङन्तेऽपि षत्वमुदाहरन्ति परिष्कन्दतीति। णम प्रह्वत्वे।

---

१ अयं पाठो नितान्तमसङ्गत, यस्य विभाषेतिसूत्रस्य निष्ठायामिण्निषेधकत्वाद् नमतेश्चानिट्कत्वान्निष्ठायामिडप्राप्ते।

अनसिष्टाम् । गम्लृ ९८२ सृप्लृ ९८३ गतौ । २४०० **इषुगमियमां छः** । (७–३–७७) एषां छः स्याच्छिति परे । गच्छति । जगाम जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ, जगन्थ । गन्ता । २४०१ **गमेरिट् परस्मैपदेषु** (७–२–५८) गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृदित्त्वादङ् । 'अनङि' इति पर्युदासान्नोपधालोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प । २४०२ **अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्** । (६–१–५९) उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति परे । स्रप्ता, सर्प्ता । स्रप्स्यति, सर्प्स्यति । असृपत् ।

पित्वेन अकित्त्वादेत्त्वाभ्यासलोपाभावे रूपम् । नेमथुः नेम । ननाम, ननम नेमिव । नेमिम । क्रादिनियमादिट् । **नन्तेति** । मस्यानुस्वारपरसवर्णौ । नंस्यति । नमतु । अनमत् । नमेत् । नम्यात् । **अनंसीदिति** । 'यमरम–' इति सगिटि भावः । अनंस्यत् । **गम्लृ सृप्लृ गताविति** । अनिटौ । सृपिरषोपदेशः । **इषुगमि** । **शितीति** । 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्–' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । उदिन्निर्देशात्तौदादिकस्य इषेर्ग्रहणम् । अत्राचीत्यनुवर्त्यं अजादौ शितीत्याश्रित्य इष्यति इष्णाति इत्यत्र छत्वं नेति भाष्ये स्थितम् । एवं चात्र सूत्रे तुदादौ च उदित्पाठः अनार्ष इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **गच्छतीति** । शपि मकारस्य छकारः । **जग्मतुरिति** । 'गमहन–' इत्युपधालोपः । एवं जग्मुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह **जगमिथ, जगन्थेति** । जग्मथुः जग्म । जगाम, जगम जग्मिव जग्मिम । क्रादिनियमादिट् । **गमेरिट्** । गमेरिति पञ्चमी । 'सेऽसिचि–' इत्यतः से इत्यनुवृत्तेन आर्धधातुकस्येत्यनुवृत्तं विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह गमेः **परस्येत्यादिना** । परस्मैपदेष्वित्यस्य आत्मनेपदाभावे इत्यर्थः । एवं च सञ्जिगमिषितेति तृचि इट् सिध्यति । **गमिष्यतीति** । गच्छतु । अगच्छत् । गच्छेत् । गम्यात् । लुङि विशेषमाह **लृदित्त्वादङिति** । 'गमहन–' इति उपधालोपो नेत्याह **अनङि इति पर्युदासादिति** । **अगमदिति** । लृङि अगमिष्यत् **सर्पतीति** । शपि ऋकारस्य लघूपधगुणः, रपरत्वम् । **ससर्पेति** । ससृपतुः ससृपुः । थलि क्रादिनियमान्नित्यमिट् । अजन्तत्वाभावादकारवत्त्वाभावाच्च नेड्विकल्पः । ससर्पिथ ससृपथुः ससृप । ससर्प ससृपिव ससृपिम । लुटि तासि लघूपधगुणे रपरे प्राप्ते **अनुदात्तस्य च** । 'सृजिदृशोः–' इत्यतो झल्यमकितीति 'आदेच–' इत्यत उपदेशे इति चानुवर्तते । तदाह **उपदेशेऽनुदात्त इत्यादिना** । मित्त्वादन्त्यादचः परः । 'उपदेशे' किम् । स्रप्तुम् । तुमुनि परे 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्युदात्तोऽयम् । अथापि उपदेशे अनुदात्तत्वादम् भवत्येव । 'अकिति' इति किम् । क्तप्रत्यये सृप्तः । **स्रप्तेति** । सृप्धातोर्लुटि तासि अमागमे ऋकारस्य यणिति भावः । **सर्प्तेति** । अमभावे लघूपधगुणे रपरत्वमिति भावः । एवं स्रप्स्यति सर्प्स्यतीति । सर्पतु । असर्पत् । सर्पेत् । सृप्यात् । **असृपदिति** । लृदित्वात् च्लेरङि सति ङित्वान्न

केचिदमुमुदितं पठन्ति तत्प्रामादिकमित्याहुः । **जग्मतुरिति** । 'गमहन–' इत्युपधालोपः । **अनुदात्तस्य** । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यत उपदेश इत्यनुवर्तते ।

यम ९८४ उपरमे । यच्छति । येमिथ, ययन्थ । यन्ता । अयसीत् अयसिष्टाम् । तप ९८५ सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् । २४०३ **निसस्तपतावनासेवने ।** (८-३-१०२) ष स्यात् । आसेवन पौन पुन्यम्, ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति । त्यज ९८६ हानौ । तत्यजिथ, तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । षञ्ज ९८७ सङ्गे । 'दशसञ्जस्वञ्जां शपि' (सू० २३९६) इति नलोप । सजति । सङ्क्ता । दृशिर् ९८८ प्रेक्षणे । पश्यति । २४०४ **विभाषा सृजिदृशो ।**

गुण इति भाव । अस्रप्स्यत्, असप्र्स्यत् । **यम उपरम इति ।** उपरमो विरमणम् । अनिडयम् । **यच्छतीति ।** 'इषुगमियमाम्–' इति शपि छ । ययाम येमतु येमु । थलि भारद्वाजनियमादिट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ तदाह **येमिथ, ययन्थेति ।** इडभावे रूपम् । येमथु येम । ययाम, ययम येमिव येमिम । क्रादिनियमादिट् । **यन्तेति ।** यस्यति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । यम्यात् । **अयसीदिति ।** 'यमरम–' इति इट्सकौ । 'इट ईटि' इति सिज्लोप । 'नेटि' इति निषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भाव । अयस्यत् । **तप सताप इति ।** अनिडयम् । तपति । तताप तेपतु तेपु । तेपिथ ततप्थ तेपथु तेप । तताप, ततप तेपिव तेपिम । **तप्तेति ।** तप्स्यति । तपतु । अतपत् । तपेत् । तप्यात् । **अताप्सीदिति ।** हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भाव । अतप्स्यत् । **निसस्तपतौ ।** शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे **ष स्यादिति ।** 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकारादिति भाव । निस सकारस्य ष स्यात् तपधातौ परत इति यावत् । अनासेवने इत्येतद्व्याख्यास्यन् आसेवनशब्द व्याचष्टे **पौन पुन्यमिति ।** आसेवनशब्देन सह नञ्समास इत्यभिप्रेत्याह **ततोऽयस्मिन्विषय इति ।** आदेशत्वाभावात् पदान्तत्वाच्च अप्राप्ते वचनम् । **निष्टपतीति ।** निष्कृष्य तपतीत्यर्थं । निस सस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन ट । आसेवने तु न षत्वम् । **त्यज हानाविति ।** हानिरुत्सर्ग । अयमनिट् । त्यजति । तत्याज तत्यजतु तत्यजु । सयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । थलि तु भारद्वाजनियमाद्वेट्, तदाह **तत्यजिथ तत्यक्थेति ।** इडभावे 'चो कु' इति भाव । **त्यक्तेति ।** त्यक्ष्यति । त्यजतु । अत्यजत् । त्यजेत् । त्यज्यात् । **अत्याक्षीदिति ।** हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भाव । अत्यक्ष्यत् । **षञ्ज सङ्ग इति ।** षोपदेशोऽयमनिड् नोपधश्च । कृतानुस्वारपरसवर्णस्य निर्देश । शप पित्वेन किस्त्वाभावात्तस्मिन्परे 'अनिदिताम्–' इति नलोपाप्रवृत्तेराह **दशसञ्जेति नलोप इति ।** अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वादिति भाव । **सजतीति ।** लिटि तु ससञ्ज । अतुसादौ तु अकित्वान्न नलोप । ससञ्जतु ससञ्जु ।

उपदेशे किम्, स्रप्तुम् । तुमुनि उदात्त । ऋदुपधस्य· किम्, कर्ता । झलीति किम्, ससर्प । अकितीति किम्, सृप्त । **असृपदिति ।** लृदित्वादङ् । 'स्पृशमृश–' इति सिज्विकल्पवार्तिके सृपं प्रक्षिप्य अस्राप्सीदिति केचिदुदाहरन्ति तत्प्रामादिकमित्याहु । **अयसीदिति ।** 'यमरम–' इतीट्सकौ । **निसस्तपता ।** मूर्धन्य इत्यनुवर्तमाने फलितमाह **ष स्यादिति ।** आसेवने तु निस्तपति । पुन पुनस्तपतीत्यर्थं ।

(७-२-६५) आभ्या थल् इड् वा। २४०५ सृजिदृशोर्झल्यमकिति। (६-१-५८) अनयोरमागम स्याज्झलादावकिति। दद्रष्ठ, ददर्शिथ। द्रष्टा। द्रक्ष्यति। दृश्यात्। इरित्वादङ् वा। २४०६ ऋदृशोऽङि गुण। (७-४-१६) ऋवर्णान्ताना दृशेश्च गुण स्यादङि। अदर्शत्। अङभावे—२४०७ न दृश। (३-१-४७) दृशश्च्ले क्सो न। अद्राक्षीत्। दश ९८९ दशने। दशन दष्ट्राव्यापार। पृषोदरादित्वादनुनासिकलोप। अत एव निपातनादित्येके।

थलि भारद्वाजनियमाद्वेट्। ससञ्जिथ, ससङ्क्थ। इडभावे जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चर्त्वे सति अनुस्वारपरसवर्णसपन्नस्य चवर्गपञ्चमस्य निवृत्तौ ककारे परेऽनकारस्य परसवर्णो ङकार। ससञ्जथु ससञ्ज। ससञ्ज ससञ्जिव ससञ्जिम। क्रादिनियमादिट्। सङ्क्तेति। तासि जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चर्त्वे सति ञस्य निवृत्तौ नस्य ङकार इति भाव। सङ्क्ष्यति। सजतु। असजत्। सजेत्। सज्यात्। असाङ्क्षीत्। हलन्तत्वाद् वृद्धि। असङ्क्ष्यत्। दृशिर् प्रेक्षण इति। इरित। अनिट् च। पश्यतीति। शिति 'पाघ्राध्मा-' इति पश्यादेश इति भाव। ददर्श ददृशतु। थलि तु क्रादिनियमान्नित्यमिट् प्राप्त, अजन्ताकारवत्त्वाभावाद् 'अचस्तास्वत्-' इति 'उपदेशेऽत्वत' इति निषेधस्य चाप्राप्ते अदन्तत्वाभावेन भारद्वाजनियमस्याप्रसक्ते। तत्राह विभाषा सृजि। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'गमेरिट्-' इत्यत इडिति 'अचस्तास्वत्-' इत्यत थलीति चानुवर्तते, तदाह आभ्यामिति। इडभावपक्षे 'अनुदात्तस्य-' इति अमागमविकल्पे प्राप्ते सृजिदृशो। अम् अकिति इति च्छेद। नित्यार्थमिदम्। दद्रष्ठेति। ददृश् थ इति स्थिते इडभावपक्षे अमागमे ऋकारस्य यणि व्रश्चादिना शस्य षत्वे थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भाव। इट्पक्षे त्वाह ददर्शिथेति। अझलादित्वादम् नेति भाव। द्रष्टेति। तासि अमागमे शस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टकार इति भाव। द्रक्ष्यतीति। अमागमे शस्य षत्वे 'षढो-' इति कत्वे सस्य ष इति भाव। पश्यतु। अपश्यत्। पश्येत्। आशीर्लिङि आह दृश्यादिति। अझलादित्वादम् नेति भाव। लुङि विशेषमाह इरित्वादङ् वेति। अत्र अङपक्षे गुणनिषेधे प्राप्ते ऋदृशोऽङि। ऋ इत्यङ्गविशेषणत्वात् तदन्तविधि, तदाह ऋवर्णान्तानामिति। अङभाव इति। अङभावपक्षे 'शल इगुपधात्-' इति क्सादेशे प्राप्ते सतीत्यर्थ। न दृश। 'च्ले सिच्' इत्यत च्लेरिति 'शल इगुपधात्-' इत्यत क्स इति चानुवर्तते, तदाह दृशश्च्ले क्सो नेति। क्सादेशे तु अदृक्षदिति स्यादिति भाव। अद्राक्षीदिति। सिचि अमागमे ऋकारस्य यणि अकारस्य हलन्तलक्षणवृद्धौ शस्य षत्वे तस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भाव। अद्रक्ष्यत्। दश दशन इति। अयमनिड् नोपधश्च कृतानुस्वारनिर्देश। दष्ट्राव्यापार इति। हनुमूलगता स्थूलदन्ता दष्ट्रा, तद्व्यापार। क्षतक्रियादिरूप

विभाषा सृजिदृशो। क्रादिनियमान्नित्ये प्राप्ते विभाषेयम्। सृजिदृशो। झलि किम्, ससर्ज। ददर्श। अकितीति किम्, सृष्टि। सृष्टवान्। दृष्ट दृष्टवान्।

तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । 'दशसञ्ज–' (सू० २३९६) इति नलोप । दशति । ददशिथ, ददष्ठ । दष्टा । दङ्क्ष्यति । दश्यात् । अदाङ्क्षीत् । कृष ९९० विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । क्रष्टा, कर्ष्टा । क्रक्ष्यति, कर्क्ष्यति । 'स्पृशमृशकृषतृपदृपा च्लेः सिज्वा वाच्य' (वा० १८२९) । अक्राक्षीत् अक्राष्टाम् । अकार्क्षीत् अकार्ष्टाम् अकार्क्षुः । पक्षे क्स, अकृक्षत् अकृक्षताम् अकृक्षन् । दह ९९१ भस्मीकरणे । देहिथ, ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत्

इत्यर्थं । ननु दशधातोर्ल्युटि दशनशब्द । तत्र 'अनिदिताम्–' इति नकारस्य लोपो न सभवति ल्युट क्ङित्त्वाभावात् । 'दशसञ्ज—' इत्यपि नस्य लोपो न सभवति, तस्य शप्येव प्रवृत्ते । तथा च दशन इत्यर्थनिर्देश कथमित्यत आह पृषोदरादित्वादिति । अत एवेति । इत्यर्थं । तेषामपीति । निपातनान्नकारलोप इति वदतामपि पृषोदरादिषु निपातनादित्यर्थं एव तात्पर्यं न तु धातुपाठे दश इत्यर्थनिर्देशे इति भाव । विनिगमनाविरहमाशङ्क्याह अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वादिति । सर्वधातुष्वर्थनिर्देशस्य अपाणिनीयत्वादित्यर्थं । क्वचिदेव धातुष्वर्थनिर्देश पाणिनीय इति भूधातौ निरूपितम् । अथ दशतीत्यादौ शप पित्त्वेन अकित्त्वाद् 'अनिदिताम्—' इति नलोपाप्रवृत्तेराह दशसञ्जेति नलोप इति । दशतीति । अनुस्वारस्य-सिद्धत्वादिति भाव । 'दशसञ्ज—' इत्यत्र शपीत्युक्तेरार्धधातुके नलोपो न सयोगात्परत्वेन लिट कित्त्वाभावद् 'अनिदिताम्—' इत्यपि न । ददश ददशतु ददंशु । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह ददंशिथ ददंष्ठेति । अनिट्पक्षे व्रश्चादिना शस्य ष थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भाव । दंष्टेति । तासि व्रश्चादिना शस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वमिति भाव । दङ्क्ष्यतीति । व्रश्चादिना शस्य षत्वे तस्य कत्वे अनुस्वारस्य परसवर्णे ङकारे सस्य षत्वमिति भाव । दशतु अदशत् । दशेत् । दश्यादिति । आशीर्लिङि 'अनिदिताम्—' इति नलोप इति भाव । अदाङ्क्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धि, शस्य ष, तस्य क, अनुस्वारस्य परसवर्णेन ङ, सस्य षत्वमिति भाव । अदङ्क्ष्यत् । कृष विलेखन इति । अनिडयम् । कर्षति । चकर्ष चकृषतु चकृषु । थलि अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट्–चकर्षिथ चकृषथु चकृष । चकर्ष चकृषिव चकृषिम, इति सिद्धवत्कृत्याह क्रष्टा, कर्ष्टेति 'अनुदात्तस्य च—' इति अम्विकल्प । तकारस्य ष्टुत्वम् । क्रक्ष्यति, कर्क्ष्यतीति । षस्य कत्वे सस्य ष । कर्षतु । अकर्षत् । कर्षेत् । कृष्यात् । 'शल इगुपधात्—'इति च्ले क्सादेशे प्राप्ते आह स्पृशमृशेति । अक्राक्षीदिति । च्ले' क्सादेशाभावे सिचि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' इत्यमि ऋकारस्य यणि हलन्त लक्षणवृद्धौ 'षढो क सि' इत्यनेन षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भाव अकार्क्षीदिति । अमभावे सिचि वृद्धौ रूपम् । पक्षे क्स इति । च्ले सिजभावपक्षे 'शल इगुपधात्—' इति क्स इत्यर्थं । अकृक्षदिति । क्से सति, क्त्वाद् गुणाभावे

अदाङ्क्षीदिति । 'वदव्रज—' इति वृद्धि । अदाङ्क्ष्टाम । अदाङ्क्षु । क्रष्टा

अदाग्धाम् अधाक्षु । मिह ९९२ सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् । कित ९९३ निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । सशये प्रायेण विपूर्व । 'विचिकित्सा तु सशय' इत्यमर । अभ्यानुदात्तेत्त्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु केतयति । दान ९९४ खण्डने ।

षस्य क, सस्य ष इति भाव । अधक्ष्यत्, अकक्ष्यत् । दह भस्मीकरण इति । अनिट् । दहति । ददाह देहतु देहु । थलि तु भारद्वाजनियमाद्वेडित्याह देहिथ ददग्धेति । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । अनिट्पक्षे तु 'दादे –' इति हस्य घ, 'झषस्तथो—' इति थस्य ध, घस्य जश्त्वेन ग इति भाव । देहथु देह । ददाह, ददह देहिव देहिम । दग्धेति । तासि हस्य घ, तकारस्य ध, घस्य ग इति भाव । धक्ष्यतीति । हस्य घ, दस्य भष्, घस्य ग, तस्य चर्त्वेन क, सस्य ष इति भाव । दहतु । अदहत् । दहेत् । दह्यात् । अधाक्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धि । हस्य घ, दस्य भष्, घस्य ग, तस्य क, सस्य ष इति भाव । अदाग्धामिति । सिचि वृद्धि, हस्य घ, 'झलो झलि' इति सलोप, 'झषस्तथो—' इति तकारस्य ध, घस्य ग इति भाव । अधाक्षुरिति । सिचि वृद्धि, हस्य घ, दस्य भष्, घस्य ग, तस्य क, सस्य ष इति भाव । अधाक्षी' अदाग्धम् अदाग्ध । अधाक्षम् अधाक्ष्व अधाक्ष्म । अधक्ष्यत् । मिह सेचन इति । अनिट् । मेहति । मिमेह मिमिहतु मिमिहु । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट्, तदाह मिमेहिथेति । मिमिहथु मिमिह । मिमेह मिमिहिव मिमिहिम । मेढेति । तासि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा । मेक्ष्यतीति । हस्य ढ, तस्य क, सस्य ष । मेढु । अमेहत् । मेहेत् । मिह्यात् । लुङि 'शल इगुपधात्—' इति क्स । क्त्विान्न गुण । हस्य ढ, तस्य क, सस्य ष, तदाह अमिक्षदिति । अमेक्ष्यत् । कित निवासे रोगापनयने चेति । परस्मैपदिषु पाठाद् अय परस्मैपदी । अर्थद्वयमात्रमत्र निर्दिष्टम् । अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वाद् अर्थान्तरेषु वृत्ति । तत्र 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने सशये च' इति निबद्धेष्वर्थेषु 'गुप्तिज्किद्भ्य सन्' इति सन्विहित, तदाह चिकित्सतीति । 'सन्यत' इति इत्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे चिकित्सेति सन्नन्तम्, तस्माल्लटि शपि चिकित्सतीति रूपम् । अस्य सन 'धातो' इति विहितत्वाभावादनार्धधातुकत्वान्न लघूपधगुण, नापि इडागम इति प्रागुक्तम् । चिकित्साचकारेत्यादि सुगमं जुगुप्सतिवत् । सशय इत्यादि । व्यक्तम् । निवासे त्विति । व्याधिप्रतीकाराद्यर्थपञ्चकादर्थान्तरे चुरादित्वस्योक्तत्वादिति भाव । दान खण्डने ।

कर्षति । 'अनुदात्तस्य च—' इत्यम् वा । धक्ष्यतीति । घत्वषत्वभष्भावा । अधाक्षीदीति । 'अस्तिसिच —' इतीट् । वृद्धि । घत्वादि प्राग्वत् । मिह सेचने । सेचनमिह मिश्रीकरणक विवक्षित नतु सेचनमात्रम् । 'मेढ्र मेहनशेफसी' इत्यमर । कित निवासे । कितेर्व्याधिप्रतीकारादावेव सन्नित्युक्तम्, तदुदाहरति चिकित्सतीति । रोगमपनयतो-

शान ९९५ तेजने । इतो वहत्यन्ता स्वरितेत । दीदासति । दीदासते । शीशासति । शीशासते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति । डु पचष् ९९६ पाके । पचति, पचते । पेचिथ, पपक्थ । पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट । षच ९९७ समवाये । सचति, सचते । भज ९९८ सेवायाम् । बभाज भेजतु भेजु भेजिथ, बभक्थ । भक्ता । भक्ष्यति, भक्ष्यते । अभाक्षीत्, अभक्त । रञ्ज ९९९ रागे । नलोप । रजति, रजते । रज्यात्, रङ्क्षीष्ट ।

शान तेजन इति । तेजन तीक्ष्णीकरणम् । **इत इति** । 'दान खण्डने' इत्यारभ्य 'वह प्रापणे' इत्येतत्पर्यन्ता स्वरितेत इत्यर्थ । तत्र धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वाद्यदा दानधातुरार्जवे शानधातुस्तु निशाने वर्तते, तदा 'मान्बधदान्शान्—' इति सनि, 'सन्यडो' इति द्वित्वे, अभ्यासह्रस्वे, तस्य 'सन्यत' इति इत्वे, तस्य 'मान्बध—' इति दीर्घे सति, नकारस्यानुस्वारे, दीदासशीशासाभ्या लटि स्वरितानुबन्धस्य केवलयोरचरितार्थत्वात् कर्तृगे फले तडि शपि दीदासते इति रूपम् । परगामिनि तु फले परस्मैपदे तिपि शपि दीदासति शीशासति इति रूपम्, तदाह **दीदासत इत्यादि** । **शीस सतीति** । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थ । **अर्थविशेष इति** । आजवे निशाने चार्ये सनित्यर्थ । **अन्यत्रेति** । आर्जवनिशानाभ्यामन्यत्र णिजन्तात्परस्मैपदमेवेत्यर्थ । अर्थान्तिरे अननुबन्धकाश्चुरादय इत्युक्तेरिति भाव । **डु पचष् पाक इति** । डु षकार चकारादकारश्च इत् स्वरितेत्त्वादुभयपदी, तदाह **पचति पचत इति** । पपाच पेचतु पचु । भारद्वाजनियमात्थलि नेट् तदाह **पेचिथ, पपक्थेति** । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । अनिट्पक्षे तु 'चो कु' इति भाव । पेचथु पेच । पपाच, पपच पेचिव पेचिम । क्रादिनियमादिट् । **पेच इति** । पेचाते पेचिरे । पेचिषे पेचाथे पेचिध्वे । पेचे पेचिवहे पेचिमहे । क्रादिनियमादिट् । **पक्तेति** । तासि 'चो कु' । पक्ष्यते । पचतु, पचताम् । अपचत्, अपचत । पचेत् । **पक्षीष्टेति** । आशीर्लिङि तडि सीयुटि 'चो कु', षत्वम् । अपाक्षीत् । अपक्त । अपक्षाताम् । अपक्ष्यत्, अपक्ष्यत । षचधातु षोपदेश, तदाह **सचति सचत इति** । सेडयम् । ससाच सेचतु. सेचु । सेचिथ सेचथु सेच । ससाच, ससच सेचिव सेचिम । सेचे । सेचिषे । सेचिवहे सेचिमहे । सच्यात्, सचिषीष्ट । असाचीत, असचीत्, असचिष्ट । भजधातुरनिट् । भजति । किति लिटि वैरूप्यापादकादेशादित्वाद् 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यप्राप्तौ 'तृफल—' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ, तदाह **भेजतुरिति** । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह **भेजिथ बभक्थेति** । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ इति भाव । भेजिव भेजिम । क्रादिनियमादिट् । भेजे भेजिषे । भेजिवहे । **भक्तेत्यादि** । सुगमम् । **रञ्ज राग इति** । नोपधोऽयम् । कृतानुस्वारपरसवर्णनिर्देश । अनिडयम् । शप पित्त्वेन

त्यर्थं । शत्रु चिकित्सति, निगृह्णातीत्यर्थं । क्षेत्रे तृण चिकित्सति, अपनयति, नाशयति वेत्यर्थं । अर्थान्तिरे चुरादिरित्युक्तं तदुदाहरति **केतयतीति** । षच

अराङ्क्षीत् अराङ्क्ताम् । अरङ्क्त । शप १००० आक्रोशे। आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप शेपे । अशाप्सीत्, अशप्त । त्विष १००१ दीप्तौ । त्वेषति, त्वेषते । तित्विषे । त्वेष्टा । त्वक्ष्यति त्वक्ष्यते । त्विष्यात्, त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत् । अत्विक्षत अत्विक्षाताम् । अत्विक्षन्त । यज १००२ देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु। यजति, यजते। २४०८ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । (६-१ १७)

ङित्त्वाभावाद् 'अनिदिताम्—' इत्यप्राप्तावपि 'रञ्जेश्च' इति शपि नलोप, तदाह **रजति रजत इति** । सयोगात्परत्वाल्लिटो न कित्त्वम्, ररञ्ज ररञ्जतु । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, ररञ्जिथ, ररङ्क्थ । अनिट्पक्षे जस्य कुत्वेन ग । ततोऽनुस्वारपरसवर्णञकारनिवृत्तौ गस्य चर्त्वेन क नस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णो ङकार इति भाव । ररञ्जिव ररञ्जिम, क्रादिनियमादिट् । रङ्क्ता । रङ्क्ष्यति । रङ्क्ष्यते । रजतु, रजताम्, अरजत्, अरजत । रजेत्, रजेत । आशीर्लिङि यासुट कित्त्वाद् 'अनिदिताम्—' इति नलोप, तदाह **रज्याद्दिति** । **रङ्क्षीष्टेति** । आत्मनेपदे लिङ सीयुटि जस्य कुत्वेन ग, तत परसवर्णसपन्नञकारनिवृत्ति, गस्य क, नस्य परसवर्णेन ङ, षत्वमिति भाव । **अराङ्क्षीदिति** । सिचि हलन्तलक्षणवृद्धौ कुत्वादि पूर्ववत् । अनेकहल्व्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धि प्रवर्तत इति भाष्ये स्पष्टम् । **अराङ्क्तामिति** । 'झलो झलि' इति सलोप । कुत्वादि पूर्ववत् । **अरङ्क्तेति** । लुङस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने 'झलो झलि' इति सलोपे कुत्वादि । **शप आक्रोश इति** । अनिडयम् । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । वमादौ तु क्रादिनियमादिट् । **अशाप्सीदिति** । हलन्तलक्षणा वृद्धि । **अशाप्तेति** । 'झलो झलि' इति सलोप अशप्साताम् । त्विषधातुरनिट् । शपि लघूपधगुण, तदाह **त्वेषति, त्वेषत इति** । तित्वेष तित्विषतु । तित्विषु । तित्वेषिथ तित्विषथु तित्विष । तित्वेष तित्विषिव तित्विषिम, क्रादिनियमादिट् । **तित्विषे इति** । तित्विषाते तित्विषिरे । तित्विषिषे तित्विषाथे तित्विषिध्वे । तित्विषे तित्विषिवहे तित्विषिमहे । **त्वेष्टेति** । तासि तकारस्य ष्टुत्वम् । **त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यत इति** । स्ये कत्वषत्वे । त्वेषतु, त्वेषताम् । अत्वेषत्, अत्वेषत । त्वेषेत् त्वेषेत । **त्विष्यादिति** । यासुट आशीर्लिङि कित्त्वान्न लघूपधगुण । **त्विक्षीष्टेति** । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुण । लुङि परस्मैपदे 'शल इगुपधात्—' इति च्लेः क्स । कित्त्वान्न गुण, तदाह **अत्विक्षदित्यादि** । लुङि आत्मनेपदे च्लेः क्सादेश मत्वा आह **अत्विक्षतेति** । **अत्विक्षन्तेति** । अत्विक्ष झ इति स्थिते 'क्सस्याचि' इत्यन्त्यलोपासभवादत परत्वाद् 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेशासभवादन्तादेशे क्सस्यान्त्यलोपे पररूपे दा रूपमिति भाव । **यज देवपूजेति** । अनिडयम् । **यजति यजत इति**। देवान् पूजयति सङ्गमयति ददाति वेत्यर्थ । णलि द्वित्वादौ

समवाये । समवाय सम्बन्ध । **भेजतुरिति** । 'तृफलभज—' इत्येत्वम् । **भक्ष्यतीति** । कुत्वषत्वे । **त्विष दीप्तौ** । **अत्विक्षदिति** । 'शल इगुपधात्—' इति क्स । कत्वषत्वे । **अत्विक्षातामिति** । 'क्सस्याचि' इति लोप । **यज देव—**। देवपूजा त्विह देवतो-

वच्यादीना ग्रह्यादीना चाभ्यासस्य सप्रसारण स्याल्लिटि। इयाज। २४०६ **वचिस्वपियजादीना किति।** (६—१—१५) वचिस्वप्योर्यजादीना च, सप्रसारण स्यात्किति। पुन प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम्। ईजतु ईजु। इयजिथ,

---

तु ययाज इति स्थिते **लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्।** 'ष्यङ सप्रसारणम्—' इत्यत सप्रसारणमित्यनुवर्तते। 'वचिस्वपियजादीनाम्—' इति सूत्रोपात्ता 'ग्रहिज्यावयि—' इति सूत्रोपात्ताश्च उभयशब्देन गृह्यन्ते, तदाह **वच्यादीना ग्रह्यादीना चेति।** अत्र वच्यादीनामित्यनेन वचि स्वपि यजादयश्च विवक्षिता। 'यज देवपूजा—' इत्यारभ्य 'टु ओ श्वि गतिवृद्धयो' इत्येतत्पर्यन्ता यजादय, तदुक्तम्—'यजिवपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ्व्येञ इत्यपि। ह्वेञ् वदि श्वयतिश्चैव यजाद्या स्युरिमे नव॥' इति तेष्वनन्तर्भावाद्वचिस्वप्यो पृथग्ग्रहणम्। ग्रह्यादीनामित्यनेन तु ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतयो विवक्षिता। **इयाजेति** अभ्यासयकारस्य सप्रसारणे इकारे 'सप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति भाव। यज् अतुस् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासयकारस्य सप्रसारणे पूर्वरूपे च इयजतुरिति प्राप्ते **वचिस्वपि।** वचिस्वपीति इका निर्देश। सौत्र सप्रसारणाभाव। आदिशब्दो यजिनैव सबध्यते न तु वचिस्वपिभ्याम्, तथा सति हि वच्यादे स्वप्यादेर्यजादेश्चेत्यर्थ स्यात्। तथा सति पृथक्स्वपिग्रहणं व्यर्थं स्यात्, अदादिगणे लुग्विकरणे 'वच परिभाषणे' इत्यारभ्य षष्ठस्य 'ञि ष्वप् शये' इत्यस्य वच्यादिग्रहणेनैव सिद्धे, तदाह **वचिस्वप्योर्यजादीना चेति।** ननु यज् अतुस् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वात्सप्रसारणे कृते 'विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेव' इति न्यायेन द्वित्वस्य कथं प्राप्तिरित्याशङ्क्याह **पुन प्रसङ्गेति। ईजतुरिति।** यज् अतुस् इति स्थिते सप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भाव। एव चात्र किति लिटि 'वचिस्वपि—' इति सूत्रम्, अकिति लिटि तु लिट्यभ्यासस्य—' इति सूत्रमिति स्थिति। भारद्वाजनियमात्थलि वेट्। कृते द्वित्वे अकित्त्वाद् 'वचिस्वपि—' इत्यप्रवृत्तौ 'लिट्यभ्यासस्य—' इत्यभ्यासयकारस्य सप्रसारणम्, तदाह **इयजिथ इयष्ठेति।** अनिट्पक्षे व्रश्चादिना जस्य षत्वे ष्टुत्वेन थस्य ठ। ईजथु ईज। इयाज, इयज ईजिव ईजिम। **ईज इति।** 'असयोगात्—' इति कित्त्वाद् 'वचिस्वपि—' इति सप्रसारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भाव। ईजाते ईजिरे। क्रादिनियमादिट्। ईजिषे ईजाथे ईजिध्वे। ईजे ईजिवहे ईजिमहे। **यष्टेति।** तासि व्रश्चादिना जस्य षत्वे ष्टुत्वेन

द्देशेन विधिबोधितो द्रव्यत्याग। **लिट्यभ्यासस्येति।** वच्यादयो वचिस्वपियजादय। ग्रह्यादयस्तु 'ग्रहिज्यावयि-'इत्यादय। यद्यपि ग्रहिपृच्छतिभृज्जतीनामभ्यासस्य सप्रसारणे कृतेऽकृते च विशेषो नास्ति, तथापि पर्जन्यवल्लक्षणं प्रवर्तते। जग्राह। पप्रच्छ। बभ्रज्ज। वृश्चतेस्तु विशेष, सप्रसारणस्याकरणे वव्रश्चेत्यत्र वकारस्य सप्रसारण स्यात्। कृते तु सप्रसारणे 'न सप्रसारणे—' इति निषेधप्रवृत्तिरिति। लिटीति किम्, विवक्षति। यियक्षति। **वचिस्वपि।** आगणान्ता यजादय। 'यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ् व्येञ् इत्यपि। ह्वेञ्वदी श्वयतिश्चेति यजाद्या स्युरिमे नव'।

इयष्ठ । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति, यक्ष्यते । इज्यात्, यक्षीष्ट । अयाक्षीत्, अयष्ट । डु वप् १००३ बीजसन्ताने । बीजसन्तान क्षेत्रे विकिरण गर्भाधान च । अय छेदनेऽपि । 'केशान् वपति । उवाप, ऊपे । वप्ता । उप्यात्, वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवप्त । वह १००४ प्रापणे । उवाह । उवहिथ । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (सू० २३५७) उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति, वक्ष्यते । अवाक्षीत् अवो-

---

तकारस्य ट । यक्ष्यति, यक्ष्यत इति । व्रश्चादिना जस्य षत्वे 'षढो —' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भाव । यजतु, यजताम् । अयजत्, अयजत । यजेत्, यजेत । आशीर्लिङि आह इज्यादिति । यासुट कित्वाद् 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसारणमिति भाव । यक्षीष्टेति । आशीर्लिङि आत्मनेपदे प्रथमैकवचने सीयुटि-जस्य षत्वे तस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भाव । अयाक्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धि । जस्य ष, तस्य क, सस्य ष इति भाव । अयष्टेति । अयज् स् त इति स्थिते, 'झलो झलि' इति सलोपे, जस्य ष, ष्टुत्वेन तकारस्य ट इति भाव । अयक्षाताम् अयक्षत । अयक्ष्यत्, अयक्ष्यत । डु वप् बीजसतान इति । प्ररोहार्थं बीजाना क्षेत्रेषु प्रक्षेपण इत्यर्थ, तदाह क्षेत्रे विकिरणमिति । वपि प्रकिरणाथ इति 'सन्यडो' इत्यत्र भाष्यम् । गर्भाधान चेति । 'अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेतं मा व क्षेत्रे परबीजानि वाप्सु' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भाव अय छेदनेऽपीति । वर्तत इति शेष । केशान् वपतीति । छिनत्तीत्यर्थ । अनिडयम् । उवापेति । 'लिट्यभ्यासस्य—' इत्यकित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भाव । किति तु 'वचिस्वपि—' इति द्वित्वात्प्राक्सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊपतु ऊपु । उवपिथ, उवप्थ ऊपथु ऊप । उवाप, उवप ऊपिव ऊपिम । ऊप इति । ऊपाते ऊपिरे । ऊपिषे ऊपाथे ऊपिध्वे । ऊपे ऊपिवहे ऊपिमहे । वप्तेति । वप्स्यति, वप्स्यते । वपतु, वपताम् । अवपत्, अवपत । वपेत् वपेत उप्यादिति । आशिषि यासुट कित्वाद् 'वचिस्वपि —' इति सम्प्रसारणम् । वप्सीष्टेति । सीयुटि रूपम् । प्रण्यवाप्सीदिति । लुङि परस्मैपदे सिचिहलन्तलक्षणा वृद्धि । 'नेर्गद—' णत्वम् । अवाप्ताम् अवाप्सु । अवप्तेति । आत्मनेपदे लुङि 'झलो झलि' इति सलोप । अवप्साताम् । वह प्रापण इति । अयमनिट् । वहति, वहते । उवाहेति । 'लिट्यभ्यासस्य—' इति अकिति अभ्यासस्य संप्रसारणमिति भाव । किति 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊहतु ऊहु भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह उवहिथेति । (१) 'न शसदद—' इति निषेधात् 'थलि च सेटि' इति न भवति । अथ थलि अनिट्पक्षे आह सहिवहोरोदवर्णस्येति । सहिवहोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे परत इत्यर्थ । 'ढ्रलोपे —' इति दीर्घं बाधित्वा ओत्त्वमिति भाव । उवोढेति । उवह् थ इति स्थिते ढत्वधत्वष्टुत्व-

---

१ वस्तुतस्त्विदमसङ्गतम्, वहतेस्थलि सम्प्रसारणेन लिण्निमित्तादेशादित्वात् 'थलि च—' इत्यस्याप्राप्ते ।

ढाम् अवाक्षु । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत । अवोढा अवोढ्वम् । वस १००५ निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास । २४१० शासिवसिघसीना च । (८-३-६०) इण्कुभ्या परस्यैषा सस्य ष स्यात् । ऊषतु ऊषु । उवसिथ, उवस्थ । वस्ता । 'स स्यार्धधातुके' (सू० २३४२) । वत्स्यति । उष्यात् । अवात्सीत् अवात्ताम् । वेञ् १००६ तन्तुसन्ताने । वयति, वयते । १४११

ढलोपा ओत्त्व चेति भाव । ऊहथु ऊह । उवाह, उवह ऊहिव ऊहिम । क्रादिनियमादिट् । **ऊह इति** । ऊहाते ऊहिषे ऊहिथे ऊहिध्वे, ऊहिढ्वे । ऊहे ऊहिवहे ऊहिमहे । **वोढेति** । तासिढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा ओत्त्व च । लटि स्ये, हस्य ढ , तस्य क , षत्वम्, तदाह वक्ष्यति, **वक्ष्यत इति** । वहतु वहताम् । अवहत्, अवहत । वहेत् वहेत । उह्यात् **अवाक्षीदिति** । हलन्तलक्षणवृद्धौ ढकषा प्राग्वत् । **अवोढामिति** । 'झलो झलि' इति सलोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा ओत्त्व चेति भाव । **अवाक्षुरिति** । उसि सिचि वृद्धौ ढकषा । अवाक्षी अवोढम् अवोढ । अवाक्षम् अवाक्ष्व अवाक्ष्म । **अवोढेति** । लुङि आत्मने पदे प्रथमपुरुषैकवचने अवह् स् त इति स्थिते सलोप , ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा ओत्त्व च । **अवक्षातामिति** । आतामि सिचि ढकषा इति भाव । **अवक्षतेति** । 'आत्मनेपदेष्वनत ' इत्यदादेश । **अवोढ्वमिति** । अवक्षि अवक्ष्वहि अवक्ष्महि । अवक्ष्यत्, अवक्ष्यत । इति वहत्यन्ता स्वरितेतो गता । वसधातुरनिट् । अकिति लिटि परे 'लिट्यभ्यासस्य—' इत्यभ्यासस्य सप्रसारणम्, तदाह **उवासेति** । किति तु 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादौ ऊस् अतुस् इति स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावादप्राप्ते षत्वे **शासिवसि** । 'सहे साड स ' इत्यत स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'इण्को ' इति 'अपदान्तस्य मूर्धन्य ' इति चाधिकृतम्, तदाह **इण्कवर्गाभ्यामिति** । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् इति मत्वा आह **उवसिथ, उवस्थेति** । (१) 'न शसदद–' इति निषेधात् 'थलि च सेटि' इति न भवति । ऊषथु ऊष । उवास, उवस ऊषिव ऊषिम । क्रादिनियमादिट् । वस् स्य ति इति स्थिते आह **स स्यार्धधातुक इति** । अनेन सकारस्य तकार इति भाव । वसतु । अवसत् । वसेत् । **उष्यादिति** । आशीर्लिङि यासुट कित्त्वाद् वस्य सप्रारणे 'शासिवसि–' इति षत्वमिति भाव । **अवात्सीदिति** । सिचि हलन्तलक्षणवृद्धौ सस्य तकार । **अवात्तामिति** । अवस् स् तामिति स्थिते वृद्धौ 'झलो झलि' इति

कितीति किम्, इयष्ठ । **डुवप्** । 'ड्वित क्त्रि,' उप्त्रिमम् । **शासिवसिघसीना च** । धातुसकारस्याप्राप्ते विधिरयम् । ननु सुपिसौ सुपिस इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय धातो सकारस्य चेदेषामेवेति नियमार्थता स्वीकृत्य 'आदेशप्रत्ययो ' इति सूत्र त्यज्यतामिति चेत् । अत्राहु —आदेशावयवस्य षत्ववारणाय आदेशस्येत्यशस्तावदश्यक । तद्—ग्रहणे कृते धातुभिन्नसकारस्य चेद्भवति आदेशरूपस्यैवेति नियमप्रसङ्गवारणाय प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमेवेति । **अवात्सीदिति** । 'वदव्रज–' इति वृद्धि । 'स सि–' इति

१ चिन्त्यमिदम् । २१३ पृष्ठे टिप्पणमवलोकनीयम् ।

वेञो वयि । (२-४-४१) वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय । **२४१२ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ।** (६-१-१६) एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात् । इति यकारस्य प्राप्ते । **२४१३ लिटि वयो यः ।** (६-१-३८) वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः ऊयुः । **२४१४ वश्चास्यान्यतरस्यां किति ।** (६-१-३९)

सलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकाराद्यार्धधातुकपरत्वाद् धातुसकारस्य 'सः सि–' इति तकारः । वस्तुतस्तु सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् 'सः सि–' इति तकारे सिज्लोप इति बोध्यम् । अवात्सुः । अवात्सीः अवात्तम् अवात्त । अवात्सम् अवात्स्व अवात्स्म । अवत्स्यत् । वेञ्धातुरनिट् । ञित्त्वादुभयपदी । तन्तुसन्तानः पटनिर्माणार्थं तन्तूनां तिर्यक्प्रसारणविशेषः । **वयति, वयते इति ।** शपि अयादेशः । **वेञो वयि ।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे **वा स्याल्लिटीति ।** 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः । **उच्चारणार्थ इति।** इकारस्य इत्संज्ञकत्वे तु नुम् स्यादिति भावः । **उवायेति ।** णलि वयादेशे यजादित्वादकिति लिटि परे 'लिट्यभ्यासस्य–' इति वकारस्य सम्प्रसारणे उपधावृद्धिरिति भावः । अत्र यकारस्य तु न सम्प्रसारणम्, 'लिटि वयो यः' इति तन्निषेधस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यद्यपि णलि वयादेशाभावेऽपि द्वित्वे अभ्यासस्य सम्प्रसारणे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आयादेशे उवायेति सिध्यति । तथापि ऊयतुरित्याद्यर्थं वयादेशस्य आवश्यकत्वादिहापि वयादेशो न्याय्यत्वादुपन्यस्तः । वे अतुस् इति स्थिते वयादेशे कृते **ग्रहिज्या ।** चकारेण 'वचिस्वपियजादीनाम्–' इत्यतः कितीति समुच्चीयते । 'ष्यङः सम्प्रसारणम्–' इत्यतः सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते, तदाह । **एषामित्यादि ।** अत्र परस्मैपदिग्रह्यादिसाहचर्याद् 'अय वय पय गतौ' इति पठितस्यात्मनेपदिनो वयेर्न ग्रहणम् । यजादित्वादेव वये सम्प्रसारणे सिद्धे अत्र वयग्रहणं स्पष्टार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । **इति यकारस्य प्राप्त इति ।** 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति लिङ्गादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणमिति विज्ञानाद्यकारस्य सम्प्रसारणे प्राप्ते सतीत्यर्थः । **लिटि वयो । सम्प्रसारणं नेति ।** 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधे वकारस्य सम्प्रसारणमिति भावः, तदाह **ऊयतुरिति । वश्चास्य ।** 'लिटि वयो यः'

त । 'अस्तिसिच –' इतीट् । **उच्चारणार्थ इति ।** इत्संज्ञायां तु 'इदित –' इति नुम् स्यादिति भावः । **उवायेति ।** 'ग्रहिज्या–' इत्यत्र वयिग्रहणाद्वेञ इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तत इत्याहुः । **ग्रहिज्यावयि ।** गृह्णाति । गृह्णीत । जिनाति । जिनीत । जीनः । ङिति वयेरुदाहरणं नास्ति । किति तु 'वचिस्वपियजादीनाम्–' इति सिद्धम्, यजादिषु वेञः पाठात् । अतएवाभ्याससम्प्रसारणमपि सिद्धम् । **वेञ इति ।** सम्प्रसारणनिषेधस्तु 'लिटि वयो यः' इति निषेधारम्भान्न प्रवर्तते । तस्माद् ग्रहिज्यादिषु वयिग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम् । **वश्चास्य ।** अस्येत्यनेन 'लिटि वयो यः' इति परामृश्यते

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतु ऊवु । उवयिथ । वयस्तासावभावात् थलि नित्यमिट् । स्थानिवद्भावेन ञित्त्वात्तङ् । ऊषे ऊवे । वयादेशाभावे । २४१५ **वेञ** । (६-१-४०) वेञो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ ववतु ववु । वविथ, ववाथ । ववे । वाता । ऊयात्, वासीष्ट । अवासीत् । व्येञ् १००७ संवरणे । व्ययति, व्ययते । २४१६ **न व्यो लिटि** । (६-१-४६) व्येञ

इत्यनुवर्तते तदाह **वयो यस्येत्यादि** । **उवयिथेति** । अकित्त्वान्न व । अजन्तत्वादकारवत्त्वाच्च थलि इड्विकल्पमाशङ्क्याह **वयेस्तासावभावात्थलि नित्यमिडिति** । वयेर्लिट्येव विहितत्वेन तासावभावाद् 'अचस्तास्वत्–' इति 'उपदेशेऽत्वत' इति च इण्निषेधाप्रसक्त्या क्रादिनियमान्नित्यमिडित्यर्थं । 'यस्तासावस्ति नित्यानिट् च' इति भाष्यम् । ऊयथु, ऊवथु ऊय, ऊव । उवाय, उवय ऊयिव, ऊविव ऊयिम, ऊविम । ननु वयेरञित्त्वात् कथमुभयवदित्वमित्यत आह **स्थानिवद्भावनेति** । **ऊये, ऊव इति** । 'वश्चास्यान्यतरस्याम्–' इति वत्वविकल्प । वत्वाभावे 'लिटि वयो य' इति यकारस्य सम्प्रसारणनिषेध । वकारस्य 'ग्रहिज्या–' इति 'वचिस्वपि–' इति वा सम्प्रसारणम् । ऊयाते ऊयिरे । ऊयिषे ऊयाथे ऊयिध्वे । ऊये ऊयिवहे ऊयिमहे । क्रादिनियमादिट् । एवम् ऊवाते ऊविरे इत्यादि । **वयादेशाभाव इति** । यजादित्वाद् 'लिट्यभ्यासस्य–' इति 'वचिस्वपि–' इति च सम्प्रसारणे प्राप्ते सतीति शेष । **वेञो** । लिटि 'वयो य' इत्यतो लिटीति 'न सम्प्रसारणम्' इत्यतो न सम्प्रसारणमिति 'चानुवर्तते, तदाह **वेञो नेति** अत्र कितीति नानुवर्तते तदाह **ववाविति** । णलि सम्प्रसारणनिषेधे 'आदेच उपदेशे–' इत्यात्त्वे 'आत औ णल' इत्यौभावे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ रूपम् । **ववतुरिति** । 'आदेच –' इत्यात्त्वे 'आतो लोप –' । एव ववु । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, वेञस्तासावनिट्कत्वात् तदाह **वविथ, ववाथेति** । इट्पक्षे अकित्त्वेऽपि इट्परत्वादाल्लोप इति भाव । ववथु वव । ववौ वविव वविम । क्रादिनियमादिट् । **ववे इति** । ववाते वविरे । वविषे ववाथे वविध्वे । ववे वविवहे । **वातेति** । लुटि तासि आत्मन् । वास्यति वास्यते । वयतु, वयताम् । अवयत्, अवयत । वयेत् वयेत । **ऊयादिति** । आशीर्लिङि यासुटि कित्त्वाद् 'वचिस्वपि–' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयो –' इति दीर्घ इति भाव । **वासीष्टेति** । आशीर्लिङि आत्मनेपदे, सीयुटि आत्त्वे रूपम् । वासीयास्ताम् । **अवासीदिति** । आत्त्वे कृते इट्सकौ । अवास् इ स् इदिति स्थिते 'इट ईटि' इति सलोप । अवासिष्टामित्यादि । आत्मनेपदे, अवास्त अवासातामित्यादि । अवास्यत्, अवास्यत । **व्येञ् संवरण इति** । ञित्त्वादुभयपदी । अनिट् । **व्ययति, व्ययते इति** । शपि

तदाह **वयो यस्येति** । 'वो वा किति' इत्येव सुवचम् । 'लिटि वया य' इति प्रकृतत्वात् । 'उपदेशेऽत्वत' इति निषेधमाशङ्क्याह **वयस्तासावभावादिति** । ननु स्थानिनस्तासौ विद्यमानत्वात् स्थानिवद्भावेन तासौ विद्यमानत्व सुलभमिति चेत् । अत्राहु—शास्त्रीयकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लौकिके । अचस्तास्वदिति निषेधस्य शास्त्रीयत्वेऽपि सोऽत्र नातिदिश्यते । अच इत्युक्तेरल्विधित्वादिति । **वेञ** । लिटि किम्,

आत्व न स्याल्लिटि । वृद्धि । परमपि हलादिशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् । उभयेषाग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वाच्यादीना ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन। विव्याय विव्यतु विव्यु । 'इडत्त्यर्ति—' (सू० २३८४) इति नित्यमिट्, विव्ययिथ। विव्याय, विव्यय। विव्ये । व्याता। वीयात्। व्यासीष्ट। अव्यासीत् । अव्यास्त। ह्वेञ् १००८ स्पर्धाया शब्दे च । ह्वयति, ह्वयते । २४१७ अभ्यस्तस्य

अयादेश । णलादौ तु आत्त्वे विव्यौ विव्यनुरित्यादि प्राप्तम्, तत्राह—**न व्यो लिटि**। व्ये इत्यस्य कृतात्त्वस्य षष्ठ्यन्तस्य व्य इति निर्देश । **आत्त्वमिति**। 'आदेच उपदेशे—' इत्यत आदित्यनुवृत्तेरिति भाव । **वृद्धिरिति**। णलि व्ये अ इति स्थिते 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिरित्यर्थं । तथा च व्यै अ इति स्थितम्। ननु तत्र द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य–' इत्यभ्यासे यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उत्तरखण्डस्य अयादेशे विव्याय इति रूप वक्ष्यति। तदयुक्तम्, सम्प्रसारणात्प्राक् परत्वाद् हलादिशेषेण यकारस्य निवृत्तौ वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे सति उव्यायेत्यापत्तेरित्यत आह **परमपीति**। **उभयेषामिति**। 'लिट्यभ्यासस्य–' इति सूत्रे उभयेषामिति ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थं । तदेवोपपादयति **अन्यथेति** । 'वचिस्वपियजादीनाम्–' इत्यस्य 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनाम्–' इत्यस्य च स्वरितत्वादेवात्रानुवृत्त्यैव सिद्धे पुन 'लिट्यभ्यासस्य—' इ यत्र उभयेषाग्रहण पुनर्विधानार्थम्। तथा च वच्यादीना ग्रह्यादीना चाभ्यासस्य सम्प्रसारण स्याल्लिटीति द्विर्विधान लब्धम्। तत्र द्वितीय विधान नियमार्थम्—उभयेषामभ्यासस्य सम्प्रसारणमेव स्यान्नेतरदिति । तेनाभ्यासे एतत्सम्प्रसारणविषये कार्यान्तरनिवृत्ति सिद्धेत्यर्थं । तथा च प्रकृते अभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे सिद्धे रूपमाह **विव्यायेति**। **विव्यतु विव्युरिति**। 'वचिस्वपि–' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे यणिति भाव । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पमाशङ्क्याह **इडत्त्यर्तीति**। **विव्ययिथेति**। अकित्त्वादभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भाव । विव्यथु विव्य। **विव्याय, विव्ययेति**। अकित्त्वादभ्यासस्य सम्प्रसारणे णित्वविकल्पाद् वृद्धिविकल्प इति भाव । विव्यिव विव्यिम। **विव्ये इति**। कित्त्वाद् 'वचिस्वपि–' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे वि इत्यस्य द्वित्वे यणिति भाव । विव्याते विव्यिरे। विव्यिषे विव्याथे विव्यिध्वे। विव्ये विव्यिवहे विव्यिमहे। **व्यातेति**। तासि एकारस्य आत्त्वम्। व्यास्यति, व्यास्यते। व्ययतु, व्ययताम्। अव्ययत्, अव्ययत। व्ययेत्, व्ययेत। **वीयादिति**। कित्त्वात् 'वचिस्वपि–' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयो–' इति दीर्घं । वीयास्ताम्। **व्यासीष्टेति**। आशीर्लिङि सीयुटि आत्त्वम्। **अव्यासीदिति**। लुङि सिचि आत्त्वे इट्सकौ सिज्लोप । अव्यासिष्टामित्यादि। **अव्यास्तेति**। लुङि आत्मनेपदे अव्ये स त इति स्थिते आत्त्वमिति

उतम् । उतवान् । **न व्यो लिटि** । लिटि किम्, व्याता। व्यास्यति । **हलादिशेष बाधित्वेति** । हलादि शेषे तु वस्य सम्प्रसारण स्यादिति भाव । अजन्तोकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेड् भवतीत्याशङ्कायामाह **नित्यमिडिति**। **वीयादिति**। सम्प्रसारणे 'अकृत्सार्व–' इति दीर्घं । ह्वेञ्। शब्द इति सामान्योक्तावपि आकारणरूप-

च । (६—१—३३) अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञ सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव जुहुवतु जुहुवु । जुहोथ जुहविथ । जुहुवे । ह्वाता । हूयात्, ह्वासीष्ट । २४१८ लिपिसिचिह्वश्च । (३—१—५३) एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । २४१६

भाव । अव्यासातामित्यादि । अव्यास्यत्, अव्यास्यत । ह्वेञ्धातुरनिट् । ञित्त्वादुभयपदी । शब्दे चेति । आकारणार्थं आगच्छेत्यादिशब्दोऽत्र विवक्षित । ह्वयति, ह्वयते इति । शपि अयादेश । णलादौ अकिति 'लिट्यभ्यासस्य—' इति अभ्यासस्यैव सम्प्रसारणे प्राप्ते अभ्यस्तस्य च । 'ह्व सम्प्रसारणम्' इत्यनुवतते । ह्व इति कृतात्त्वस्य ह्वे इत्यस्य षष्ठ्यन्तम् । तथा च अभ्यस्तीभूतस्य ह्वेञ सम्प्रसारणमिति लभ्यते । तथा सति णलि ह्वे अ इति स्थिते द्वित्वे कृते 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसज्ञायामुत्तरखण्डस्य सम्प्रसारणे कृते पूर्वखण्डस्याभ्यासस्य 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेध स्यादित्यत आह अभ्यस्तीभविष्यत इति । ननु यद्यभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञ सम्प्रसारण तर्हि द्वित्व बाधित्वा परत्वात्सम्प्रसारणे सति 'विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितम्' इति न्यायाद् द्वित्व न स्यादित्यत आह ततो द्वित्वमिति । सम्प्रसारणानन्तर द्वित्वमित्यर्थ, पुन प्रसङ्गविज्ञानादिति भाव । तथा च णलि आत्त्वे कृते सम्प्रसारणे पररूपे हु इत्यस्य द्वित्वे 'कुहोश्चु' इति चुत्वे तस्य जश्त्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आवादेशे परिनिष्ठित रूपमाह जुहावेति । जुहुवतुरिति । अतुसि आत्त्वे आल्लोप बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद् 'अभ्यस्तस्य च' इत्यनेन सम्प्रसारणे 'वार्णादाङ्ग बलीय' इत्यस्यानित्यतया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे कृते द्वित्वे उवङिति भाव । यद्यपि किति 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसारणेऽपि सिद्धमिदम् । तथापि अकिति आवश्यकमभ्यस्तस्य चेत्येतद् न्याय्यत्वादिहापि भवतीति बोध्यम् । एव जुहुवु । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह जुहोथ, जुहविथेति । जुहुवथु जुहुव । जुहाव, जुहव जुहुविव जुहुविम । क्रादिनियमादिट् । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । जुहुविषे जुहुवाथे जुहुविध्वे । जुहुवे जुहुविवहे जुहुविमहे । ह्वातेति । तासि आत्त्वम् । ह्वास्यति, ह्वास्यते । ह्वयतु, ह्वयताम् । अह्वयत, अह्वयत । ह्वयेत्, ह्वयेत । हूयादिति । आशीर्लिङि आत्त्वे यासुटि कित्त्वाद् 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयो ' इति दीर्घ इति भाव । ह्वासीष्टेति । आशीर्लिङि सीयुटि रूपम् । लुङि विशेषमाह लिपिसिचि । लिपि सिचि ह्वा एषा समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । 'च्ले सिच्' इत्यत च्लेरिति 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य —'इत्यत अङिति चानुवर्तते, तदाह एभ्य इति । इद परस्मैपदविषयम्, आत्मनेपदे विकल्पविधानात्, तदाह

शब्द एवात्र गृह्यत इत्याहु । तथा च माघे—'यान्तोऽन्यत प्लुतकृतस्वरमाशु दूरादुद्बाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्या' इति कर्मणि प्रयोग । 'ह्व सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य च' इति सूत्र योगविभागेन व्याचष्टे अभ्यस्तस्य चेति । पूर्वयोगस्तु 'णौ च सश्चङो' विषये प्रवर्तते । जुहावयिषति । अजूहवत् । अभ्यस्ताभविष्यतो ह्वेञ इति । अभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये परे द्विर्वचनात्प्रागेव ह्वेञ संप्रसारणमिति फलितोऽर्थं । अभ्यस्तमस्यास्तीति अभ्यस्त सनादि, तस्य यो ह्वेञ तत्प्रकृतिभूतस्तस्येत्यादिव्याख्यानस्य

आत्मनेदेष्वन्यतरस्याम् । (३-१-५४) 'अतो लोप —' (सू० २३७२) अह्वत अह्वताम् अह्वन् । अह्वत । अह्वास्त ।

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । वद १००९ व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति । उवाद ऊदतु । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । 'वदव्रज—' (सू० २२६७) इति वृद्धि । अवादीत् । टु ओ श्वि १०१० गतिवृद्धयो । श्वयति । २४२० विभाषा श्वे (६-१-३०) श्वयते सप्रसारण वा स्याल्लिटि यडि च । शुशाव

आत्मनेपदेषु । आतो लोप इति । अह्वा अ त् इति स्थिते 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोप इत्यर्थं । अह्वदिति । अह्वनाम् । अह्वन्नित्यादि । अह्वतेति । लुडि आत्मनेपदे अडि रूपम् । अह्वताम् अह्वन्तेत्यादि । अडभावपक्षे त्वाह अह्वास्तेति । अह्वासाताम् अह्वासत इत्यादि । अह्वास्यत्, अह्वास्यत ।

वद् व्यक्तायां वाचीति । अज्झल्विभागेन स्पष्टोच्चारणे इत्यर्थं । सेडयम् । अच्छ वदतीति । अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्ये । अभिमुख वदतीत्यर्थं 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' इति गतित्वादच्छेत्यस्य धातो प्रागेव प्रयोग इति भाव । अकिति लिटि द्वित्वे 'लिठ्यभ्यासस्य—' इति सप्रसारणमिति मत्वा आह उवादेति । किति लिटि तु 'वचिस्वपियजादीनाम्—' इति द्वित्वात्प्राक् सप्रसारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घे इति मत्वाह ऊदतुरिति । उवदिथेति । द्वित्वे अभ्यासस्य सप्रसारणमिति भाव । ऊदथु ऊद । उवाद, उवद ऊदिव ऊदिम । वदितेति । तासि इट् । वदिष्यति । वदतु । अवदत् । वदेत् । उद्यादिति । आशीर्लिडि यासुटः कित्त्वात् 'वचिस्वपि—' इति सप्रसारणमिति भाव । अवादीत् इत्यत्र हलन्तलक्षणवृद्धेः 'नेटि' इति निषेधेऽपि 'अतो हलादे —' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्य वदधातो पृथग् ग्रहणाद् वृद्धिरित्यभिप्रेत्याह वदव्रजेति । वृद्धिरिति । एतदर्थमेव 'वदव्रजहलन्तस्य—' इत्यत्र वदधातो पृथग् ग्रहणमिति भाव । टु ओ श्वि इति । टुरोकारश्चेत् । श्वयतीति । शपि गुणायादेशौ । लिटि तु अकिति णलादौ 'लिट्यभ्यासस्य–' इत्यभ्यासस्य नित्य सप्रसारणे प्राप्ते किति तु अतुसादौ द्वित्वात्प्राग् 'वचिस्वपि–' इति नित्य सप्रसारणे प्राप्ते आह विभाषा श्वे सप्रसारणमिति । 'ष्यड सप्रसारणम्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । लिटि यडि चेति । लिड्यडो –' इत्यनुवृत्तेरिति भाव । शुशावेति । णलि अभ्याससप्रसारण बाधित्वा द्वित्वात्प्रागेव परत्वादनेन सप्रसारणे कृते ततो द्वित्वे वृद्ध्यवादेशाविति भाव । अकि-

---

स्वीकारात् । तेन जिह्वायकीयिषतीत्यत्र ह्वेञ सप्रसारण न भवति, ण्वुलो द्वित्वनिमित्तत्वाभात् । अतएव णिचा द्वित्वनिमित्तत्व नेति ह्व सप्रसारणमिति योगविभाग क्रियते । एतच्च आकरे स्पष्टम् । लिपिसिचि । लिप उपदेहे । षिच क्षरणे । अलिपत । असिचत । अच्छ वदतीति । अच्छेत्यस्य वदयोगे गतित्वाद्धातो प्राक् प्रयोग । विभाषा श्वे । लिटि यडि चेति । 'लिड्यडोश्च' इति पूर्वसूत्रमिहानुवर्तत इति भाव । उभयत्र विभाषेयम् । लिडशे अतुसादौ नित्ये प्राप्ते णलादावप्राप्ते । यडशे त्वप्राप्तविभाषा । शोशू-

शुशुवतु 'श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध' (वा० ३४६२)। तेन 'लिट्यभ्यासस्य–' (सू० २४०८) इति सम्प्रसारण न। शिश्वाय शिश्वियतु। श्वयिता। श्वयेत्। शूयात्। 'जृस्तम्भु—' (सू० २२९१) इत्यङ् वा। २४२१ **श्वयतेर**। (७–४–१८) श्वयतेरिकारस्याकार स्यादङि। पररूपम्। अश्वत् अश्वताम् अश्वन्। 'विभाषा धेट्श्व्यो' (सू० २३७५) इति चङ्। इयङ्। अशिश्वियत्। ह्म्यन्त—' (सू० २२९९) इति न वृद्धि। अश्वयीत्। वृत्। यजादयो वृत्ता।

त्वाद् 'वचिस्वपि—' इत्यस्य नात्र प्राप्ति। तथा च लिट्यकित्स्वेकवचनेषु द्वित्वात् प्रागप्राप्तस्य सम्प्रसारणस्य विकल्पविधि। शुशुवतुरित्यादिद्विवचनबहुवचनेषु तु द्वित्वात्प्राग् 'वचिस्वपि–' इति प्राप्तस्य सम्प्रसारणस्य विकल्पविधि तथा च उभयत्र विभाषेयम्। यङशे त्वप्राप्तविभाषैवेयम्—शोशूयते। शेश्वीयते। तत्र णलि एतत्सम्प्रसारणाभावपक्षे श्वि इत्यस्य द्वित्वानन्तरमभ्याससम्प्रसारणे शुश्वाय इति प्राप्ते आह **श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति**। लिट्यभ्याससम्प्रसारणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ। तथा च श्वि इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणाभावादभ्यासे इकार एव श्रूयत इत्याह **तेनेति**। **शूयादिति**। आशीर्लिङि यासुट कित्त्वाद् 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयो—' इति दीर्घ इति भाव। लुङि विशेषमाह **जृस्तम्भ्विति**। तथा च अश्वि अ त् इति स्थिते इयङि प्राप्ते **श्वयतेर**। श्वयते अ इति च्छेद। श्वयतेरिति श्तिपा निर्देश। श्विधातोरित्यर्थ। 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य इकारस्येति लभ्यते। 'ऋदृशोऽङि—' इत्यत अङीत्यनुवर्तते, तदाह **श्वयतेरिकारस्येति**। अश्व अत् त् इति स्थिते सवर्णदीर्घमाशङ्क्याह **पररूपमिति**। आर्धधातुकोपदेशे अदन्तत्वाद् न अल्लोप। **अश्वदिति**। अश्व अश्वतम् अश्वत। अश्वम् अश्वाव अश्वाम। अङभावपक्षे त्वाह **विभाषेति**। **इयङिति**। 'चङि' इति द्वित्वमित्यपि ज्ञेयम्, तदाह **अशिश्वियदिति**। अङश्चङश्चाभावे तु अश्वि ईत् इति स्थिते ईकारस्य सिचि वृद्धौ सत्याम् आयादेशे अश्वायीदिति प्राप्ते आह **ह्म्यन्तेति न वृद्धिरिति**। श्विग्रहणादिति भाव। न च 'नेटि' इत्येव सिचि वृद्धे निषेधसिद्धे पृथक् श्विग्रहण व्यर्थमिति वाच्यम्, 'नेटि' इति निषेधस्य हलन्तलक्षणवृद्धिमात्रविषयत्वात्। न च अश्वि ईत् इति स्थिते सिचि वृद्ध्यपेक्षया परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च इकारस्य गुणे एकारे कृते इगन्तत्वाभावेन सिचि वृद्ध्यप्राप्त्या अयादेशे कृते यान्तत्वादेव हलन्तलक्षणवृद्धेर्निषेधसिद्धे 'ह्म्यन्त—' इत्यत्र श्विग्रहण व्यर्थमिति वाच्यम्, अनवकाशतया अपवादत्वेन गुण बाधित्वा सिचि वृद्धे प्राप्तौ तन्निषेधार्थत्वादित्यलम्। वृदित्यस्य व्याख्यानम्। **यजादयो वृत्ता**

यते शेश्वीयते। **सम्प्रसारण नेति**। अन्यथा शुश्वायेत्यादि स्यादिति भाव। **श्वयतेर**। अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यमाह **इकारस्येति**। **पररूपमिति**। अतो लोपस्तु न भवति, आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति व्याख्यातत्वात् **इयङिति**। लघूपधगुणापेक्षयान्तरङ्गत्वादिति भाव। **अश्वयीदिति**। नन्विहान्तरङ्गत्वाद् गुणायादेशयो कृतयोर्यान्तत्वादेव वृद्धिनिषेधो भवेदिति किमनेन णिश्विग्रहणेनेति चेत्।

भ्वादिस्त्वाकृतिगण । तेन चुलुम्पतीत्यादिसग्रह । इति भ्वादय । २४२२ ऋतेरीयङ् । (३—१—२९) ऋति सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । जुगुप्सायामय धातुरिति बहव । कृपाया चेत्येके । 'सनाद्यन्ता —' (सू० २३०४) इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयाचक्रे । आर्धधातुकविवक्षाया तु 'आयादय आर्धधातुके वा' (सू० २३५०) इतीयङभावे 'शेषात्कर्तरि—' (सू० २१५९) इति परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् ।

॥ इति तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ॥

इति । ननु भ्वादयो वृत्ता इति कुतो न व्याख्यायते इत्यत आह **भ्वादिस्त्वाकृतिगण इति** । **चुलुम्पतीति** । चुलुम्पधातुर्लोपार्थक, तस्यापि भ्वादिगणे पाठात् शब्विकरणत्वमिति भाव । **इति भ्वादय इति** । नचैव सनि 'अद भक्षणे' इत्यादीना वक्ष्यमाणाना धातुत्व कथमिति शङ्कयम्, शब्विकरणा भ्वादय समाप्ता इत्यर्थात् । **ऋतेरीयङ्** । ऋतेर्धातुपाठे अदर्शनादाह **ऋति सौत्र इति** । **स्वार्थे इति** अर्थविशेषस्यानिर्देशादिति भाव । तकारान्तो धातुरयमिका निर्दिष्टो न त्विकारान्त । इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धे ईयङिति ईकारोच्चारणवैयर्थ्यात् । न च इदन्तत्वे सति 'एरनेकाच —' इति यण् स्यादिति वाच्यम्, एवमपि 'ऋतेडर्य' इति डयप्रत्यये कृते 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घेणैव सिद्धे इयङ्विधिवैयर्थ्यात् । **एके इति** । अन्ये इत्यर्थ । **ऋतीयते इति** । ईयङोऽदन्तत्वात् शपि पररूपम् । **ऋतीयाचक्रे इति** । 'कास्प्रत्ययात्—' इत्याम् । ऋतीयिता । ऋतीयिष्यत । ऋतीयताम् । आर्तीयत । ऋतीयेत । ऋतीयिषीष्ट । आर्तीयिष्ट । आर्तीयिष्यत । **आनर्तेति** । ऋत् इति तकारारान्ताद् लिटि णलि द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे 'अत आदे' इत्यभ्यासस्य दीर्घे 'तस्मान्नुड्द्विहल' इति नुट्, नुड्विधौ ऋकारैकदेशा रेफो हल्त्वेन गृह्यत इत्युक्तेरिति भाव । आनृततु आनृतु । अनिट्सु अस्यापाठात् थलि नित्यमिट् । आनर्तिथ आनृतथु: आनृत । आनर्त आनृतिव आनृतिम । अर्तिता । अर्तिष्यति । ऋत्यात् । **अर्तीदिति** । 'इट ईटि' इति सिज्लोप, आडागम । आर्तिष्यत् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया शब्विकरणनिरूपण समाप्तम् ।

अत्राहु —न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापनार्थं णिश्विग्रहणम् । तेन चिरिणोति जिरिणोत्यार्यङ्लुगन्ताना चिनीप्रभृतीना च सिचि बहिरङ्गा वृद्धिरेव भवति । अचिरायीत् अजिरायीत् । अचेचायीत् । अनेनायीत् इति । **तेनेति** । उक्त च वार्तिककृता—'कास्यनेकाज्ग्रहण चुलुम्पाद्यर्थम्' इति । **चुलुम्पतीति** । लुम्पतीत्यर्थ । चुलुम्प लोप इति कविकल्पद्रुमे उक्तत्वात् ।

इति तत्त्वबोधिन्या भ्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ॥ ४४ ॥

अद १०११ भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ । २४२३ अदिप्रभृतिभ्य शप । (२-४-७२) लुक्स्यात् । अत्ति अत्त अदन्ति । २४२४ लिट्यन्यतरस्याम् । (२-४-४०) अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि । जघास । 'गमहन–' (सू० २३६३) इत्युपधालोप । तस्य चर्विधि प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद् घस्य चर्त्वम् । 'शासिवसि–' (सू० २४१०) इति षत्वम् । जक्षतु जक्षु । घसेस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । जघसिथ । आद आदतु । 'इडत्यर्त्ति–' (सू० २३८४) इति नित्यमिट् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति । २४२५ हुझल्भ्यो हेर्धि ।

अथ लुग्विकरणान् धातून्निरूपयितुमुपक्रमते अद भक्षण इति । अनिडयम् । अदिप्रभृतिभ्य । 'ण्यक्षत्रियाषञित –' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे लुक् स्यादिति । अदिप्रभृतिभ्य परस्य शपा लुगिति फलितम् । अत्तीति । शपो लुकि दस्य चर्त्वेन तकार । एवम् अत्त इत्यपि । अदन्तीति । एतदर्थमेव 'झोऽन्त' इत्यत्र अकारादिरादेश आश्रित । अत्सि अत्थ अत्थ । अद्मि अद्व अद्म । लिट्यन्तरस्याम् । 'अदो जग्धि' इत्यत अद इति 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इत्यतो घस्लृ इति चानुवर्तते । तदाह अद इति । आदेशे लृकार इत् । घसादेश अनिट् । जघासेति । अकित्त्वाद् 'गमहन–' इत्युपधालोपो नेति भाव । जघस् अतुसिति स्थिते आह गमहनेत्युपधालोप इति । 'असयोगात्–' इति किंत्त्वादिति भाव । जघ्स् अनुसिति स्थिते घकारस्य चर्त्वं वक्ष्यन् उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह तस्येति । उपधालोपस्येत्यर्थ । जघ्स् अतुसिति स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावादाह शासीति । थलि तु क्रादिनियमान्नित्यमिट् । 'उपदेशेऽत्वत.' इति निषेधस्य तासौ नित्यानिड्विषयत्वात् । घस् तु तासौ न विद्यत एव, कुतस्तस्य तासावनिट्कत्वम् । 'यस्तासावस्ति अनिट् च' इति हि भाष्यम्, तदाह घसेस्तासाविति । जघसिथेति । जक्षथु जक्ष । जघास, जघस जक्षिव जक्षिम । घसादेशाभावपक्षे त्वाह आदेति । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पे प्राप्ते आह इडत्यर्तीति । आदिथेति । आदथु आद । आद आदिव आदिम । अत्ता । अत्स्यतीति । अनिट् । दस्य त । अत्तु, अत्तात् अत्ताम् अदन्तु । अद् हि इति स्थिते 'झयो होऽन्यतर-

---

ऋतेरीयङ् । तान्तोऽय धातुरिका निर्दिष्टो न त्विकारान्त, 'वञ्चिलुञ्च्यृतश्च' इति निर्देशात् । केचित्तु ईयङ् इति दीर्घोच्चारणात्तान्तोऽयमिति ज्ञाप्यते । इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धेरियडमेव कुर्यादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । इदन्तत्वे तु 'एरनेकाच—' इति यणा सवर्णदीर्घस्य बाधात् । न च ऋतेर्यङ्विधौ 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घोपपत्तेरीयङ्विधानं तान्तत्वे लिङ्ग भवत्येवेति वाच्यम्, यङ्विधौ 'सन्यडो' इति द्वित्वापत्ते । कृताया चेति । 'कर्तन च ऋतीया च ह्रिणीया च घृणार्थका' इति, 'जुगुप्सा करुणा घृणा' इति चामर । हुझल्भ्योहेर्धि. । जुहुधि । 'घसिभसोर्हलि' इत्यतो

वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति । (६-४-३७) अनुनासिक इति लुप्तषष्ठीक पद वनतीतरेषा विशेषणम् । अनुनासिकान्ताना- मेषा वनतेश्च लोप स्याज्झलादौ क्ङिति परे । यमि रमि नमि गमि हनि मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशा । तनु क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु घृणु वनु मनु तनोत्यादय । हत. घ्नन्ति । २४२९ **वमोर्वा ।** (८—४—२३) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य

नासिकस्य लोप स्याज्झलादौ क्ङिति इति प्रतीयमानार्थं । एव सति मुक्तमित्यादौ मुचा- दीनामपि मकारादिलोप स्यात्, तत्राह **अनुनासिक इति लुप्तषष्ठीक पदमिति ।** एवमप्युक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यादाह **वनतीतरेषा विशेषणमिति ।** अनुदात्तोपदेशाना तनोत्या- दीना चेत्यर्थं । तथा च विशेषणत्वात्तदन्तविधौ अनुनासिकान्तानामनुदात्तोपदेशाना तनोत्या- दीना वनतेश्चेत्येषामन्तस्य लोप स्यादित्यर्थलाभान्मुक्तमित्यादौ नातिप्रसङ्ग, तदाह **अनुनासिकान्तानामित्यादिना ।** वनधातोस्तु अनुनासिकान्तत्वान्न विशेषणम्, अव्यभिचारादिति भाव । अत्रानुदात्तोपदेशान् अनुनासिकान्तान् दर्शयति । **यमिरमीति ।** अनुदात्तोपदेशेषु एतेषामेव षण्णामनुनासिकान्तत्वादिति भाव । अथ तनोतीत्या- दीननुनासिकान्तान् दर्शयति **तनुक्षणुक्षिण्विति ।** मनु इत्यन्त समाहार- द्वन्द्वात् प्रथमैकवचनान्तम् एतेऽष्टौ तनोत्यादयोऽनुनासिकान्ता इत्यर्थ । 'तनु विस्तारे' इत्यारभ्य 'डु कृञ् करण' इत्यन्ता दश धातवस्तनोत्यादय । तत्र करोतिरनुनासिकान्तत्वाभावादिह न गृह्यते । 'जनसनखना सञ्झलो' इति सनो- तेरात्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सोऽप्यत्र न गृहीत । 'वनुयाचन' इति तनादौ पठितम् । तस्य । उविकरणतया उदित्त्वेन च वनतिग्रहणेनाग्रहणात् तनादौ पठितस्यापि पृथग्ग्रहणम् । तत्र तानादिकस्य वनेरुदित्वाद् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड् विकल्पाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिडभावे वत वतवान् इत्युदाहरणम् । वनतेस्तु भौवादिकस्य उदित्त्वाभावा- न्निष्ठाया सेट्कत्वेऽपि क्तिनि वतिरित्युदाहरणम्, तत्र 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु इति इण्निषेधा- दित्यलम् । **हत इति ।** तसि अनुदात्तोपदेशानुनासिकान्तत्वान्नकारलोप, 'सार्वधातुकम- पित्' इति तसो ङित्त्वात् । **घ्नन्तीति ।** अजादिङित्परकत्वाद् 'गमहन–' इत्युपधालोपे 'हो हन्ते –' इति कुत्वेन हस्य घ । हसि हथ हथ । **वमोर्वा ।** 'उपसर्गादसमासेऽपि–' इत्यत उपसर्गादित्यनुवतते । 'रषाभ्या नो ण –' इत्रि सूत्रमनुवर्तते 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यतो हन्तेरिति, तदाह **उपसर्गस्थान्निमित्तादिति ।** णलि जहानेति स्थिते

मग्न इत्यादि न सिध्येत्, अत आह **लुप्तषष्ठीकमिति । वनतीतरेषामिति ।** वनतेरव्यभि- चाराद्विशेषण व्यर्थमिति भाव । वति । इह क्तिनि 'तितुत्र–' इतीण्निषेधाज्झलि क्ङिति न लोप । **लोप स्यादिति ।** 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्येति भाव । अनुनासिकान्तानुदात्तोपदेशा- न्दर्शयति **यमिरमीति ।** तनोत्यादीनप्यनुनासिकान्तान्दर्शयति **तनुक्षणुक्षिण्वति ।** करोतिवर्ज तास्तनोत्यादयो नव, तन्मध्ये सनोते 'जनसनखनाम्–' इत्यात्व वक्ष्यतीति न स परिगणित,

णो वा स्याद्वमयो परयो प्रहण्मि, प्रहन्मि प्रहण्व प्रहन्व । 'हो हन्ते –' (सू० ३५८) इति कुत्वम्। जघान जघ्नतु जघ्नु । २४३० अभ्यासाच्च । (७–३–५५) अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्व स्यात् । जघनिथ, जघन्थ । हन्ता । 'ऋद्धनो —' (सू० १३६६) इतीट् । हनिष्यति । हन्तु, हतात् । घ्नन्तु । २४३१ हन्तेर्ज । (६–४–३६) हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक्, जहि । हनानि हनाव हनाम। अहन् अहताम् अघ्नन् । अहनम् । २४३२ आर्धधातुके । (२–४–३५) इत्यधिकृत्य । २४३३ हनो वध लिङि । (२–४–४२) २४३४ लुङि च । (२–४–४३) वधादेशोऽदन्त ।

आह हो हन्तेरिति । 'अभ्यासाच्च' इत्यपेक्षया अस्यान्तरङ्गत्वेन न्याय्यत्वादिति भाव । जघ्नतुरिति । 'गमहन–' इत्युपधालोपे 'हो हन्ते –' इति कुत्वम् । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पे जहनिथ जहन्थ, इति स्थिते ञ्णित्प्रत्ययपरत्वाभावान्नकारपरत्वाभावाच्च 'हो हन्ते —' इति कुत्वाप्राप्तौ अभ्यासाच्च । 'हो हन्ते –' इत्यनुवर्तते। 'चजो कु घिण्ण्यतो' इत्यत कुग्रहण च, तदाह अभ्यासात् परस्येत्यादिना। जघनिथ, जघन्थेति। इडभावे नस्यानुस्वारपरसवर्णौ । जघ्नथु जघ्न । जघान, जघन जघ्निव जघ्निम । लृटि स्ये इण्निषेधमाशङ्क्याह ऋद्धनोरिति। हन् हि इति स्थिते 'हुझल्भ्य –' इति धित्वे प्राप्ते हन्तेर्ज । 'शा हौ' इत्यतो हौ इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे हौ पर इति। कृते जादेशे 'अतो हे' इति हेर्लुकमाशङ्क्य आह आभीयतयेति। जहीति । हतात् हतम् हत । हनानीति। आट पित्त्वेन ङित्त्वाभावान्नोपधालोप इति भाव । अहन्निति । लङस्तिपि, 'इतश्च' इति इकारलोपे 'सयोगान्तस्य–' इति तकारलोप । न्याय्यत्वाद्धल्ङ्याद‍िलोपो वा । अहनमिति। अहन्व अहन्म । झलादिपरकत्वाभावान्नोपधादीर्घ । विधिलिङि हन्यात् हन्याताम् इत्यादि । आशीर्लिङि वधादेश वक्ष्यन्नाह आर्धधातुके । इत्यधिकृत्येति । 'अदो जग्धि —' इत्यादिविधयो वक्ष्यन्त इति शेष । तदधिकारस्थ सूत्रमाह हनो वध । वधेति लुप्तप्रथमाकम् । हनो वधादेश स्यादार्धधातुके लिङीत्यर्थ । लुङि च । हनो वधादेश स्याद् लुङीत्यर्थ स्पष्ट । वधादेशोऽदन्त इति । वकारादकारो न सुखोच्चारणार्थ इति भाव । तत्प्रयोजन तु अनुपदमेव 'अवधीत्' इत्यत्र वक्ष्यते । ननु आशीर्लिङि हन् यादिति

तत क्षत क्षिति इत्यादीन्युदाहरणानि । तनात्यादीनामुदित्त्वात् क्त्वायामिड्विकल्पान्निष्ठाया नेट्। अनुनासिकान्तानामिति किम्, शक्त । रुद्ध । झलीति किम्, गम्यते। नम्यते। क्ङितीति किम्, गन्ता । मन्ता । जघान जघ्नतुरिति। यद्यप्यत्र 'अभ्यासाच्च' इत्यस्यापि प्रवृत्तिरस्ति तथाप्यन्तरङ्गत्वाद् । 'हो हन्ते –' इत्युपन्यस्तम् । आभीयतयेति । सन्निपातपरिभाषयापि हेर्लुग् नेति वक्तु शक्यमिति केचित् । तन्मन्दम्, 'अतो हे' इत्यारम्भसामर्थ्यात्तस्याप्रवृत्तेरिति नव्या । वधादेशोऽदन्त इति। तेन आदेशोपदेशेऽनेकाच्त्वाद् अवधीदित्यत्र 'एकाच —' इतीण्निषेधाप्रवृत्ताविडादौ सिचि 'अतो हलादे —' इति प्राप्ता वृद्धिरल्लोपस्य स्थानिव-

'आर्धधातुके' (सू० २३०७) इति विषयसप्तमी। तेनार्धधातुकोपदेशेऽकारान्तत्वाद् 'अतो लोप —' (सू० २३०८)। वध्यात् वध्यास्ताम्। आर्धधातुके किम्। विध्यादौ हन्यात्। 'हन्ते —' (सू० ३५९) इति णत्वम्। प्रहण्यात्। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् 'अतो हलादे-' (सू० २२८४) इति न वृद्धि, अवधीत्।

अथ चत्वार स्वरितेत। द्विष १०१३ अप्रीतौ। द्वेष्टि, द्विष्टे। द्वेष्टा। द्वेक्ष्यति, द्वेक्ष्यते। द्वेष्टु, द्विष्टात्। द्विड्ढि। द्वेषाणि। द्वेषै द्वेषावहै। अद्वेट्। २४३५ द्विषश्च। (३—४—११२) लङो झेर्जुस् वा स्यात्। अद्विषु, अद्विषन्। अद्वेषम्। द्विष्यात्। द्विषीत। द्विक्षीष्ट। अद्विक्षत्। दुह १०१४ प्रपूरणे। ([1]प्रपूरण पूरणाभाव। वात्वर्थं बाधते कश्चित्)। दोग्धि दुग्ध। धोक्षि।

स्थिते आर्धधातुके परे कृतस्य वधादेशस्य आर्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वाभावात् कथं वध्यादित्यत्र अल्लोप इत्यत आह **विषयसप्तमीति**। तथा च आर्धधातुके विवक्षिते तत्प्रवृत्ते प्रागेव वधादेशे कृते आर्धधातुकप्रवृत्तिरिति फलितम्। ततश्च आर्धधातुकोपदेशे वधादेशस्य अकारान्तत्वादल्लोपो निर्बाध, तदाह **तेनेति**। **अवधीदिति**। सिचि अल्लोपे कृते वधादेशस्य धकारान्ततया एकाच्त्वेऽप्यादेशोपदेशे अनेकाच्त्वेन 'एकाच उपदेशे—' इति निषेधाभावात् सिच इट्। 'अतो हलादे—' इति वृद्धिस्तु न भवति, 'अच परस्मिन्—' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्। एतदर्थमेव हि वधादेशस्य अदन्तत्वमाश्रितम्।

स्वरितेत इति। उभयपदिन इति फलितम्। **द्विष अप्रीताविति**। अनिट्। **द्वेष्टीति**। पित्त्वेन ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुण इति भाव। द्विष्ट द्विषन्ति। द्वेक्षि द्विष्ट द्विष्ट। द्वेष्मि द्विष्व द्विष्म। तङि उदाहरति **द्विष्ट इति**। ङित्त्वान्न गुण। द्विषाते द्विषते। द्विक्षे द्विषाथे द्विड्ढ्वे। द्विषे द्विष्वहे द्विष्महे। षढोरिति षस्य कत्वं मत्वा आह **द्वेक्ष्यतीति**। **द्विड्ढीति**। हेर्धि, षस्य जश्त्वेन ड, ष्टुत्वेन ढ। द्विष्टात् द्विष्टम् द्विष्ट। **द्वेषाणीति**। आट पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद् गुण, षात्परत्वाण्णत्वम्। द्वेषाव द्वेषाम। द्विष्टाम् द्विषाताम् द्विषताम्। द्विक्ष्व द्विषाथाम् द्विड्ढ्वम्। **द्वेषै इति**। आट पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद् गुण इति भाव। **अद्वेडिति**। लङस्तिप्, गुण, इकारलोप, हल्ङ्यादिलोप 'वाऽवसाने' इति 'झला जश्—' इति च चर्त्वजश्त्वे इति भाव। अद्विष्टाम्। **द्विषश्च**। 'झेर्जुस्' इति 'लङ शाकटायनस्य' इति चानुवर्तते, इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे **लङो झेरिति**। **अद्विषन्निति**। अद्वेट् अद्विष्टम्। अद्विष्ट। अद्वेषम् अद्विष्व अद्विष्म। विधिलिङि परस्मैपदे आह **द्विष्यादिति**। द्विष्याताम् द्विष्यु इत्यादि। तङि आह **द्विषीतेति**। द्विषीयाताम् द्विषीरन् इत्यादि। आशीर्लिङि द्विष्यास्ताम् इत्यादि। तङ्याह **द्विक्षीष्टेति**। 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुण। द्विक्षीयास्तामित्यादि। लुङि परस्मैपदे आह **अद्विक्षदिति**। 'शल इगुपधात्—' इति क्स। अद्विक्षताम् अद्विक्षन् इत्यादि तङि अद्विक्षत अद्विक्षाताम् अद्विक्षन्त इत्यादि। अद्वेक्ष्यत्, अद्वेक्ष्यत। **दुह प्रपूरण**

१ अयं पाठ क्वचिन्नोपलभ्यते।

दुग्धे। धुक्षे धुग्ध्वे। दोग्धु। दुग्धि। दोहानि। धुक्ष्व धुग्ध्वम्। दोहै। अधोक् अदोहम्। अदुग्ध अधुग्ध्वम्। अधुक्षत्, अधुक्षत। 'लुग्वा दुह—' (सू० २३६५) इति लुक्पक्षे तथास्ध्वम्वहिषु लङ्वदपि। दिह १०१५ उपचये। उपचयो वृद्धि। प्रणिदेग्धि। लिह १०१६ आस्वादने। लेढि लीढ लिहन्ति लेक्षि।

इति। अयमनिट्। 'पयो दोग्धि' इत्यादौ प्रकृष्टपूरणस्यार्थस्यानवगमादाह **प्रपूरण पूरणाभाव इति**। ऊध पूरणप्रतिकूलीभाव इत्यर्थं। ऊधस सकाशात् क्षारणे इति यावत्। ननु प्रपूरणशब्दस्य कुतोऽयमर्थ इत्यत आह **धात्वर्थं बाधते कश्चिदिति**। प्रसिद्ध धात्वर्थं कश्चिदुपसर्गो बाधित्वा अर्थान्तर नयतीत्यर्थं। **दोग्धीति**। 'दादे—' इति हस्य घ, झषस्तथो—'इतितकारस्य धकार, घस्य जश्त्वेन ग। एव दुग्ध इत्यपि। दुहन्ति। **धोक्षीति**। हस्य घ, चर्त्वेन घस्य क, षत्वमिति भाव। दुग्ध दुग्ध। दोह्मि दुह्व दुह्म। लटि आत्मनेपदे आह **दुग्धे इति**। घधगा। दुहाते दुहते। **धुक्ष इति**। हस्य घ, दस्य भष् धकार, घस्य क, षत्वम्। दुहाथे। **दुग्ध्व इति**। हस्य घ, भष्, घस्य ग। दुह्वहे दुह्महे। दुदोह दुदुहतु दुदुहु। अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट्—दुदोहिथ दुदुहथु दुदुह। दुदोह दुदुहिव दुदुहिम। दुदुहे दुदुहाते दुदुहिरे। दुदुहिषे दुदुहाथे दुदुहिढ्वे, दुदुहिध्वे। दुदुहे दुदुहिवहे दुदुहिमहे। दोग्धा। धोक्ष्यति, धोक्ष्यते। **दोग्ध्विति**। दुग्धात् दुग्धाम् दुहन्तु। **दुग्धीति**। हेर्धि, घत्वजश्त्वे। दुग्धात् दुग्धम् दुग्ध। **दोहानीति**। आट पित्त्वादङित्त्वाद् गुण। दोहाव दोहाम। दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम्। धुक्ष्वेति। घत्व भष् जश्त्वचर्त्वे षत्वम्। दुहाथाम्। **दुग्ध्वमिति**। हस्य घ, दस्य भष् घस्य जश्त्वम्। **दोहै इति**। आट पित्त्वादङित्त्वाद् गुण इति भाव। दोहावहै दोहामहै। लङि परस्मैपदे आह **अधोगिति**। तिप् इकारलोप, हल्ङ्याादिलोप, हस्य घ, दस्य भष्, घस्य चत्वविकल्प। अदुग्धाम् अदुहन्। अधोक् अदुग्धम् अदुग्ध। **अदोहमिति**। अदुह्व अदुह्म। लङस्तङ्याह **अदुग्धेति**। हस्य घ, तकारस्य घ, घस्य ग,। अदुहाताम् अदुहत। अदुग्धा अदुहाथाम्। **अधुग्ध्वमिति**। हस्य घ, दस्य भष्, घस्य ग। अदुहि अदुह्वहि अदुह्महि। लुङि परस्मैपदे आह **अधुक्षदिति**। 'शल इगुपधात्–' इति क्स। हस्य घ, दस्य भष्, घस्य चर्त्वम्, षत्वम् अधुक्षताम् अधुक्षन् इत्यादि। लुङस्तङ्याह **अधुक्षतेति**। 'क्सस्याचि'। अधुक्षाताम् अधुक्षन्त। अधुक्षथा अधुक्षाथाम् अधुक्षध्वम्। अधुक्षि अधुक्षावहि अधुक्षामहि। **लुग्वेति**। त थास् ध्वम् वहि एषु चतुर्षु दन्त्यादिषु परेषु 'लुग्वा दुह—' इति क्सस्य लुक्पक्षे लङीव रूपाणीत्यर्थं। तथा च अदुग्ध, अदुग्धा अधुग्ध्वम्, अदुह्वहि इत्यपि रूपाणीति फलितम्। अधोक्ष्यत्, अधोक्ष्यत। **दिह उपचय इति**। उपचयो वृद्धि। अनिट्। **'प्रणिदेग्धीति**। 'नेर्गद—' इति णत्वम्। दुहधातुवद्रूपाणि। **लिह आस्वादन इति**। अनिट्। **लेढीति**। शपो लुकि ढत्वधत्वष्टुत्व-

---

त्वान्नेति भाव। दुह प्रपूरणे। प्रपूरणं त्याजनम्। **लङ्वदपीति**। अदुग्ध। अदुग्धा अधुग्ध्वम्। अदुह्वहि। दिह उपचये। उपचयो वृद्धि। **प्रणिदेग्धीति**।

लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढु । लीढाम् । लीढि । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत, अलिक्षत । अलिक्षताम् । अलीढ । अलिक्षावहि, अलिह्वहि । अलेक्ष्यत, अलेक्ष्यत । चक्षिङ् १०१७ व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थं । 'विचक्षण प्रथयन्' । नुम् तु न । 'अन्तेदित' इति व्याख्यानात् ।

ढलोपा । लेढीति । सिपि हस्य ढ 'षढो –' इति ढस्य क इति भाव । लीढ लीढ । लेह्मि लिह्व लिह्म । लटि तङ्याह लीढे इति । लिहाते लिहते । लीक्षे इति । ढकषा । लिहाथे इति सुगमम् । लीढ्वे इति । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घा । लिहे लिह्वहे लिह्महे । लेढा । लेक्ष्यति, लेक्ष्यते । लेढ्विति । लीढात् लीढाम् लिहन्तु । लीढीति । हेर्धि, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घा । लीढात् लीढम् लीढ । लेहानीति । आट पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद् गुण इति भाव । लेहाव लेहाम । लीढाम् लिहाताम् लिहताम् । लिक्ष्व लिहाथाम् लीढ्वम् । लेहै लेहावहै लेहामहै । अलेडिति । लङि तिपि शपो लुकि इकारलोपे हल्ङ्यादिलोपे हस्य ढ, चर्त्वविकल्प इति भाव । अलीढाम् अलिहद् । अलेट् अलीढम् अलीढ । अलेहम् अलिह्व अलिह्म । अलीढ अलिहाताम् अलिह । अलीढा अलिहाथाम् अलीढ्वम् । अलिहि अलिह्वहि अलिह्महि । अलिक्षदिति । लुङि क्स । अलिक्षताम् अलिक्षन् । अलिक्ष इत्यादि । तङ्याह अलिक्षतेति । अलीढेति । 'लुग्वा दुह–' इति क्सलोपपक्षे रूपम् । अलिक्षाताम् अलिक्षन्त । अलिक्षथा, अलीढा अलिक्षाथाम् अलिक्षध्वम्, अलिढ्वम् । अलिक्षि । 'लुग्वा दुह–' इति लुग्विकल्प मत्वाह अलिक्षावहि, अलिह्वहीति । अलेक्ष्यत्, अलेक्ष्यतेति । लृङि रूपे । द्विषादयश्चत्वार स्वरितेतो गता । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचीति । गूढार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थे विवरणे इत्यर्थं । अयं दर्शनेऽपीति । श्रुतौ 'पूर्वापरं चरतो माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे । ऋतूनन्यौ विदधज्जायते पुन' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भाव । ननु चक्षिङित्यत्र इकारोच्चारणं व्यर्थम् । न च सुखोच्चारणार्थं तदिति वाच्यम्, अकारोच्चारणेनैव तत्सिद्धे । नाप्यनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदार्थं तदिति शक्य वक्तुम्, ङित्त्वादेव तत्सिद्धेरित्यत आह इकारोऽनुदात्तो युजर्थ इति । 'अनुदात्तेतश्च हलादे' इति ल्युडपवादयुच्प्रत्ययार्थं इत्यथ । अकारमुल्लङ्घ्य इकारोच्चारण तु उच्चारणार्थत्वाभावप्रतिपत्त्यर्थमिति भाव । विचक्षण प्रथयन् इति मन्त्र । अत्र लित्स्वरनिवृत्तये युच्प्रत्यय इति भाव । ननु युच्प्रत्ययार्थमिकारस्य इत्संज्ञावश्यकत्वे नुमागम स्यादित्यत आह नुम् तु नेति । कुत इत्यत आह अन्तेदित इति । 'इदितो नुम् धातो' इत्यत्र 'गो पादान्ते' इत्यस्मादन्ते इत्यनुवृत्तेरिति भाव ।

'नेगद—' इति णत्वम् । अलिक्षतेति । 'शल इगुपधा—' इति क्स । अलिक्षाताम् । अलिक्षन्त । अलीढेति । 'लुग्वा दुह—' इति वा लुक् । अलीढा । अलीढ्वम् । चक्षिङ् । दर्शनेऽपीति । 'विश्वा रूपा अभिचष्टे शचीभि' इत्यत्र दर्शनार्थत्वेन व्याख्यातत्वादिति भाव । युजर्थ इति । 'अनुदात्तेतश्च हलादे' इति युच् । अन्तेदित इति । 'इदित —' इति नुमविधौ 'गो पादान्त—' इत्यस्मादन्त इत्यनु-

डकारस्तु 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्' (प० ९७) इति ज्ञापनार्थ । तेन 'स्फायन्निर्मोकसन्धि–'इत्यादि सिध्यति । चष्टे चक्षाते । 'आर्धधातुके'(सू० २४३२) । २४३६ **चक्षिङः ख्याञ्** । (२–४–५४) २४३७ **वा लिटि** । (२–४–५५) अत्र भाष्ये ख्शादिरयमादेश । असिद्धकाण्डे 'शस्य यो वा' (वा० १५८६) इति स्थितम् । ञित्त्वात्पदद्वयम् । चख्यौ, चख्ये, चक्शौ, चक्शे । 'चयो द्वितीया –' (वा० ५०२३) इति तु न, चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे ।

नन्विकारे युजर्थम् अनुदात्तेत्त्वस्य इत्संज्ञकत्वस्य च आवश्यकत्वे तत एवात्मनेपदसंभवाद् डकारोच्चारण व्यर्थमित्याशङ्क्य आह **डकारस्त्विति** । डकारो नित्यात्मनेपदार्थ । अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्त त्वात्मनेपद कदाचिन्न स्यात्, अतो डकारोच्चारणम् । अत एव 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदमनित्यम्' इति विज्ञायत इत्यर्थ । **स्फायन्निति** । स्फायी वृद्धावित्यनुदात्तेतोऽपि लट शत्रादेश , न त्वात्मनेपद शानजिति भाव । वस्तुतस्तु अन्त्येत्कत्वव्याघातेन चरितार्थत्वाद् डकारोच्चारणमुक्तार्थे कथ ज्ञापकम्, भाष्ये तथानुक्तत्वाच्च । अत पृषोदरादित्वकल्पनया स्फायन्निति कथंचित्साध्यमित्याहु । **चष्टे इति** । 'स्को –' इति कलोप , ष्टुत्व चेति भाव । **चक्षाते इति** । चक्षते । थास सेभावे 'स्को –' इति कलोपे 'षढो –' इति षस्य कत्वे षत्वे च कृते, चक्षे चक्षाथे । ध्वमि 'स्को –' इति कलोपे षस्य जश्त्वेन डकारे चड्ढ्वे । चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे । आर्धधातुके इत्यनन्तरम् 'इत्यनुवर्तमाने' इति शेष । **चक्षिङ ख्याञ्** । चक्षिङ ख्याञ् स्यादार्धधातुके परे इत्यर्थ । **वा लिटि** । चक्षिङ ख्याञ् वा स्याल्लिटीत्यर्थ । **अत्रेति** । 'चक्षिङ ख्याञ्' इति सूत्रभाष्ये 'ख्शादिरयमादेश ' इति, 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यधिकारे 'ख्शाञ शस्य यो वा वक्तव्य इति' च स्थितमित्यर्थ । तेन पुख्यानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् 'पुम खय्यम्परे' इति रुत्व नेति हल्सधिनिरूपणे प्रपञ्चितम् । **ञित्त्वात्पदद्वयमिति** । परस्मैपदमात्मनेपद चेत्यर्थ । **चख्यौ इति** । ख्यादेशस्य शस्य यत्वपक्षे 'आत औ णल' इति भाव । चख्यतु चख्यु । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, चख्यिथ, चख्याथ चख्यथु चख्य । चख्यौ चख्यिव चख्यिम, क्रादिनियमादिट् । लिटि तङि ख्याञादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह **चख्ये इति** । चख्याते चख्यिरे । चख्यिषे चख्याथे चख्यिध्वे । चख्ये चख्यिवहे चख्यिमहे । शस्य यत्वाभावपक्षे त्वाह **चक्शौ, चक्श इति** । खस्य चर्त्वेन क इति भाव । कृते चर्त्वे तस्य 'चयो द्वितीया शरि–' इति खकारमाशङ्क्य निराकरोति **चय इति** । अथ ख्याञादेशाभावपक्षे आह **चचक्षे इति** । चचक्षिषे

वर्तत इति भाव । एव च नुमागमशङ्कानुत्थानाय चक्षिङ इकारस्थानेऽकार एवासक्तुमुचित अनुदात्तत्वेनैव तङि सिद्धे डकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह **डकारस्त्विति** । **स्फायन्निति** । स्फायी वृद्धावित्यनुदात्तेतो लट शत्रादेश **चष्टे इति** । 'स्को –' इति कलोप , ष्टुत्वम् । **ख्शादिरिति** । तेन पुंख्यानमित्यत्र 'पुम खय्यम्परे' इति रुत्व नेत्यादि पूर्वार्धे एवोक्तम् । **असिद्धकाण्डे इति** । णत्वप्रकरणानन्तरमिति शेष । तेन पर्याख्यानमित्यत्र शकारेण व्यवधानात् 'कृत्यच ' इति णत्व न । तथा

ख्याता, क्शाता । ख्यास्यति, ख्यास्यते, क्शास्यति, क्शास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्, ख्येयात्, क्शायात्, क्शेयात् । २४३८ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । (३-१-५२) एभ्यश्च्लेरङ् । अख्यत्, अख्यत, अक्शासीत्, अक्शास्त । 'वर्जने क्शाञ् नेष्ट' (वा० १५९२) समचक्षिष्ट इत्यादि ।

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेत । ईर १०१८ गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईराचक्रे । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ध्वम्, । ऐरिष्ट । ईड १०१९ स्तुतौ । ईट्टे । २४३९ ईश से । (७-२-७७) । २४४१ ईडजनोर्ध्वे च । (७-२-७८)

चचक्षिध्वे । चचक्षिवहे । ख्यास्यते इति । चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम् । चक्ष्व चक्षाथाम् चड्ढ्वम् । चक्षे चक्षावहै चक्षामहै । लङ्याह अचष्टेति । अचक्षाताम् अचक्षत । अचष्ठा अचक्षाथाम् अचड्ढ्वम् । अचक्षि अचक्ष्वहि अचक्ष्महि । विधि लिङ्याह चक्षीतेति । आशीर्लिङि ख्यादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह ख्यायात्, ख्येयादिति । 'वाऽन्यस्य-' इत्येत्त्वविकल्प । शस्य यत्वाभावपक्षे आह क्शायात्, क्शेयादिति । लुङि च्ले सिचि प्राप्ते अस्यतिवक्ति । 'च्ले सिच्' इत्यत च्लेरित्यनुवर्तते, तदाह एभ्यश्च्लेरिति । अख्यत्, अख्यतेति । यत्वपक्षे रूपम् । आल्लोप । ञित्त्वादुभयपदित्वादात्मनेपदेऽपि रूपम् । क्शादेशपक्षे परस्मैपदपक्षे त्वाह अक्शासीदिति । अङ्विधौ ख्यातीति यकारनिर्देशाद् यत्वाभावपक्षे अङ् न भवति । किं तु आदन्तत्वलक्षणौ सगिटौ, अक्शासिष्टाम् इत्यादि । अक्शास्तेति । आत्मनेपदे लुङि रूपम् । अक्शासाताम् इत्यादि । अख्यास्यत्, अख्यास्यत । अक्शास्यत्, अक्शास्यत । वर्जने क्शाञ् नेष्ट इति । वार्तिकमिदम् । समचक्षिष्टेति । अवर्जयदित्यर्थं । लुङि रूपम् ।

अथ पृच्यन्ता इति । 'पृची सपर्चने' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थ । ईर गताविति । सेट् । ईर्ते इति । ईराते ईरते । ईर्षे ईराथे ईर्ध्वे । ईरे ईर्वहे । ईर्महे । ईरांचक्रे इति । 'इजादेश्च-' इत्याम् । ईरितेति । ईरिष्यते इत्यपि ज्ञेयम् । ईर्तामिति । ईराताम् ईरताम् । ईर्ष्वेति । ईराथाम् इत्यपि ज्ञेयम् । ईर्ध्वमिति । ईरै ईरावहै ईरामहै । ऐर्त ऐराताम् ऐरत । ऐर्था ऐराथाम् ऐर्ध्वम् । ऐरि ऐर्वहि ऐर्महि । ईरीत । ईरिषीष्ट । ऐरिष्ट । ऐरिष्यत । ईड स्तुतौ । ईट्टे इति । तकारस्य ष्टुत्वेन ट, डस्य चर्त्वेन ट इति भाव । ईडाते ईडते । ईड् से इति स्थिते सार्वधातुकत्वादिडागमे अप्राप्ते ईश से । ईडजनोर्ध्वे च । 'ईडत्यति-' इत्यत इडिति 'रुदादिभ्य-' इत्यत सार्वधातुक इति चानुवर्तते । से ध्वे

सुप्रख्येन निर्वृत्त सौप्रख्य तत्र भव सौप्रख्यीय, यत्वस्यासिद्धत्वाद् 'धन्वयोपधात्-' इति वुञ् न, किं तु छ एवेति बोध्यम् । अचष्टेति । 'स्को-' इति कलोप । ष्टुत्वम् । 'अस्यतिवक्तिख्याति-' इत्यत्र विधिसामर्थ्याद्यत्व नासिद्धम् । स्वतन्त्रस्य ख्याधातो सार्वधातुकमात्रविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् । अस्यते पुषादिपाठादङि सिद्धे तदर्थं ग्रहणमित्यादि पुषादिषु वक्ष्यति । वक्तीति । 'ब्रुवो वचि' 'वच परिभाषणे' इति उभयोर्ग्रहणम् । इर । ईरिता । ईरिष्यते । लङि ऐर्त ऐराताम्

ईशीड्जना सेध्वेशब्दयो सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' (प० ३८) ईडिष्व । ईडिध्वम् । 'विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्' ऐड्ढ्वम् । ईश १०२० ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे ईशिध्वे । आस १०२१ उपवेशने । आस्ते । 'दयायासश्च' (सू० २३२४)। आसाचक्रे । आस्स्व आध्वम् । आसिष्ट । आङश्शासु १०२२ इच्छायाम् । आशास्ते आशासाते । आङ्पूर्वत्व प्रायिकम् । तेन 'नमोवाक प्रशास्महे' इति

इति लुप्तषष्ठीके इत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वय युगपद्व्याचष्टे **ईशीडजनामिति** । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्ष, से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भाव । प्रत्येक व्याख्याने तु ईशो ध्वेशब्दे परे न स्यात्, ईडजनो सेशब्दे परे न स्यादिति भाव । ननु तर्हि 'ईशीडजना सेध्वयो' इत्येकमेव सूत्र कुतो न कृतमित्यत आह **योगविभागो वैचित्र्यार्थ इति** । से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्ति ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्ष इति वैचित्र्यद्योतनार्थं इत्यर्थ । स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वादिति भाव । **ईडिषे इति** । ईडे ईड्वहे ईड्महे । लिटि तु ईडाचक्रे इत्यादि । ईडिता । ईडिष्यते । ईट्टाम् । ननु ईडिष्वेत्यत्र कथमिट् सेशब्दाभावात्, तत्राह **एकदेशेति** । एकदेशविकृतत्वात् स्वशब्दस्य इटि ईडिष्व इति रूपमित्यर्थं । ननु तर्हि ईड्ढ्वम् इत्यत्र कथं नेट् ध्वेस्वरूपापेक्षया ध्वमित्यस्य एकदेशविकृतत्वादित्यत आह **विकृतीति** । प्रकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृतस्य ग्रहणम् । न तु विकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृताया अपि प्रकृतेर्ग्रहणम् । पुरुषमानयेत्युक्ते हि अन्धोऽनन्धो वा पुरुष आनीयते । अन्धमानय इत्यत्र अन्ध एवानीयते न त्वनन्ध । तथा ध्वम एत्वे कृते ध्वेशब्द तेन च विकृतेन ध्वमित्यस्य तत्प्रतिभूतस्य न ग्रहणमिति नेडिति भाव । ईडै ईडावहै ईडामहै । ऐट्ट ऐडाताम् ऐडत । ऐट्ठा ऐडाथाम् ऐड्ढ्वम् । ऐडि ऐड्वहि ऐड्महि । ईडीत । ईडिषीष्ट । ऐडिष्ट । ऐडिष्यत । ईशधातुरीडिवत् । **ईष्टे इत्यादि** । शस्य व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वमिति विशेष । **आस उपवेशने । आस्ते इति** । आसाते आसते । आस्से आसाथे । 'धि च' इति सलोप आध्वे । आसे आस्वहे आस्महे । इजादित्वाद्यभावादाह **दयायासश्चेति** । आसिता । आसिष्यते । आस्ताम् आसाताम् **आस्स्वेति** । सकारद्वयमत्र बोध्यम् । आसाथाम् । **आध्वमिति** । 'धि च' इति सलोप आसै आसावहै आसामहै । आस्त आसाताम् आसत । आस्था आसाथाम् आध्वम् । आसि आस्वहि आस्महि । आसीत असीयाताम् । आसिषीष्ट आसिषीयास्ताम् । **आसिष्टेति** । आसिषातामित्यादि । आसिष्यत । **आङ शासु इच्छायामिति** । आङ पर शासधातु-

ऐरत । ऐरि ऐर्वहि ऐर्महि । **ईश से** । यथाश्रुतसूत्रन्यासे ईशो ध्वे शब्दे परे ईशिध्वे ईशिध्वमिति न सिध्येदत आह **ईशीड्जनामिति । वैचित्र्यार्थ इति** । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्ष, से इत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरित्येव विचित्रबोधार्थं इत्यर्थ । इह काशिकादौ जनेरुदाहरणमुक्तम् । तथा हि—'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्माच्छयनश्छान्दसो लुक् उपधालोपाभावश्च । जनिषे । जनिध्वे । जनिष्व । जनिध्वम् । 'जन जनने' इति

सिद्धम्। वस १०२३ आच्छादने। वस्ते। वस्से। वध्वे। ववसे। वसिता। कसि १०२४ गतिशासनयो। कस्ते कसाते कसते। अयमनिदित् इत्येके—कस्ते। तालव्यान्तोऽप्यनिदित्। कष्टे कशाते। कक्षे कड्ढ्वे। णिसि १०२५ चुम्बने। निस्ते। दन्त्यान्तोऽयम्। आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम। निस्से। णिजि १०२६ शुद्धौ। निङ्क्ते। निङ्क्षे। निञ्जिता। शिजि १०२७ अव्यक्ते शब्दे। शिङ्क्ते। पिजि १०२८ वर्णे। सपर्चन इत्येके। उभयत्रेत्यन्ये। अवयव इत्यपरे। अव्यक्ते शब्द इतीतरे। पिङ्क्ते। पृजि इत्येके। पृङ्क्ते। वृजी १०२९

रिच्छायामित्यर्थ। **नमोवाक्मिति**। वचेर्घञि वाक। नमश्शब्दस्य वचन कुर्महे इत्यर्थ, धातूनामनेकार्थत्वात्। आसिवद्रूपाणि। **वस आच्छादन इति**। परिधाने इत्यर्थ। **वध्वे इति**। 'धि च' इति सलोप। **ववसे इति**। वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भाव। **वसितेति**। अनिट्सु शब्विकरणस्यैव वसेर्ग्रहणमिति भाव। वषिष्यते। वस्ताम्। अवस्त। वसीत वसिषीष्ट। अवसिष्ट। अवषिष्यत। **कसि गतीति**। बसधातुवत्। इदित्त्वान्नुमिति विशेष **तालव्यान्त इति**। तालव्योष्मान्त इत्यर्थ। **कष्टे इति**। 'व्रश्च–' इति शस्य ष, ष्टुत्वम्। **कक्षे इति**। शस्य ष, षस्य 'षढो –' इति क, षत्वम्। **कड्ढ्वे इति**। शस्य ष, तस्य जश्त्वेन ड, धस्य ष्टुत्वेन ढ। **णिसि चुम्बन इति**। णोपदेशोऽयम्। नुमि 'नश्च–' इत्यनुस्वार [1]निस्ते इत्यादि। **निस्से इत्यादि**। नुमोऽनुस्वार, थास सेभाव। **दन्त्यान्तोऽयमिति**। दन्त्योष्मान्तोऽयमित्यर्थ। **बभ्रामेति**। 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति सूत्रे वृत्त्यादौ दन्त्योष्मान्तत्वोक्तेरिति भाव। **णिजि शुद्धाविति**। णोपदेशोऽयम्। अनिट्सु इरित एव ग्रहणादय सेट्। **निङ्क्ते इति**। नुमि निनूज ते इति स्थिते जस्य कुत्वेन ग, तस्य चर्त्वेन क, नस्य अनुस्वारे परसवर्णो ङकार। निञ्जाते। निङ्क्षे निञ्जाथे निङ्ग्ध्वे। निञ्जे निञ्ज्वहे निञ्ज्महे। लिटि सयोगात्परत्वात् कित्त्वाभावान्नलोपो न। निनिञ्जे निनिञ्जाते इत्यादि। निञ्जता। निञ्जिष्यते। निङ्क्ताम्। अनिङ्क्त। निञ्जीत। निञ्जिषीष्ट। अनिञ्जिष्ट। अनिञ्जिष्यत। शिजिपिजी अप्येवम्। **पृजि इत्येके इति**। ऋदुपधोऽयम्। वृजी-

---

श्लुविकरणस्याप्युपधालोपे व्यतिजज्ञिषे। व्यतिजज्ञिध्वे। 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इति तङ्। **नमोवाकमिति**। 'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इत्यादि नमोवचनम्। वकेर्घञ्। 'चजो –' इति कुत्वम्। **ववसे इति**। वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। **णिसी चुम्बने**। **बभ्रामेति**। 'नुम् विसर्जनीय–' इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्यादिभिरुक्त 'नुमादिभि प्रत्येक व्यवाये षत्वमिष्यते, तेन निस्से निस्स्व इत्यत्र न भवति' इति। तच्चास्य सान्तत्वे युज्यते। शान्तत्वे तु 'व्रश्च–' इत्यादिना षत्वे 'षढो –' इति कत्वे कवर्गात्परत्वेन षत्वं दुर्वारमिति प्रत्युदाहरणमिद न सगच्छत इति भाव। **णिजि शुद्धौ**। अनिट्केषु णिजिरिति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणादय सेडिति ध्वनयति। **निञ्जितेति**। **शिजि अव्यक्ते शब्दे**। क्तप्रत्यये शिञ्जितम्। आवश्यकर्णिन्यन्तान्ङीपि शिञ्जिनी। 'भूषणाना

१—आदेशप्रत्ययोरेव सस्य षत्वविधानादत्र षत्वाभाव।

वर्जने । दन्त्योष्ठ्यादि । ईदित् । वृक्ते वृजाते । वृक्षे । 'इदित्' इत्यन्ये । वृङ्क्ते । पृची १०३० सम्पर्चने । पृक्ते । षूङ् १०३१ प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे । सोता, सविता । 'भूसुवो —' (सू० २२२४) इति गुणनिषेध । सुवै । सविषीष्ट । असविष्ट, असोष्ट । शीङ् १०३२ स्वप्ने । २४४१ शीङ सार्वधातुके गुण । (७—४—२१) 'क्ङिडति च' (सू० २२१७) इत्यस्यापवाद । शेते शयाते । २४४२ शीङो रुट् । (७—१—६) शीङ परस्य झादेशस्यातो रुडागम स्यात् । शेरते । शेषे शेध्वे । शये शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ।

अथ स्तौत्यन्ता परस्मैपदिन । ऊर्णुस्तूभयपदी । यु १०३३ मिश्रणे

धातु ऋदुपध ईदित्, अतो नुम् नेति भाव । पृची सपर्चन इति । ऋदुपधोऽयम् । पपृचे इत्यादि । ईरादय पृच्यन्ता अनुदात्तेतो गता । षूङ्वानु षोपदेश, वेट्, ङित्वात्तङ् । सूते इति । सुवाते सुवते । सूषे सुवाथे सूध्वे । सुवे सूवहे सूमहे । सुषुपिषे इति 'स्वरति—' इति इड्विकल्प बाधित्वा 'श्र्युक किति' इति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् 'स्वरतिसूति—' इति इड्विकल्प मत्वाह सोता, सवितेति । तिङस्तासा व्यवधानाद् 'भूसुवो –' इति न गुणनिषेध इति भाव । सोष्यते सविष्यते । सूताम् । सुवाताम् । सूष्व सूध्वम् । आट पित्त्वाद् गुणे प्राप्ते आह भूसुवोरिति । सुवै इति । सुवावहै सुवामहै । असूत सुवीत । सविषीष्ट सोषीष्ट इत्यादि स्पष्टम् । शीङ् स्वप्ने । सेट् ङित्त्वात्तङ् । शीङ सार्वधातुके । स्पष्टम् । सार्वधातुकार्धधातुकयो' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह क्क्ङिति चेत्यस्यापवाद इति । झस्य अदादेशे सति शे अते इति स्थिते शीङो रुट् । 'झोऽन्त' इत्यता झ इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत अदित्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह शीङ परस्य झादेशस्येति । रुटि उकार उच्चारणार्थ । टित्त्वादाद्यवयव । शेध्वे इति । षीध्वलुङ्लिटाम्' इत्युक्तेर्न ढ । शिश्ये इति । शिश्यिषे । शिश्यिढ्वे, शिश्यिध्वे । शयितेति । शयिष्यते । शेताम् शयाताम् शेरताम् । शेष्व शयाथाम् शेध्वम् । शयै शयावहै शयामहै । अशेत अशयाताम् अशेरत । अशेथा अशयाथाम् अशेध्वम् । अशयि अशेवहि अशेमहि । शयीत । शयिषीष्ट । अशयिष्टेति । अशयिष्यत इत्यपि ज्ञेयम् ।

स्तौत्यन्ता इति । ष्टुञ् स्तुतावित्यत प्राक्तना इत्यर्थ । ऊर्णुस्तूभयप-

---

तु शिञ्जितम्' । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण' इति चामर । सुषुविषे इति । 'स्वरति—' इति विकल्प बाधित्वा 'श्र्युक किति' इति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । शीङ स्वप्ने । क्ङिडति चेत्यस्येति । अन्यत्र 'सार्वधातुकार्धधातुकयो.' इत्यनेन सिद्धमिति भाव । शीङो रुट् । 'झोऽन्त' इत्यतो झ इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतोऽदिति च । तथा चेष्टानुरोधेनादिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य व्याचष्टे झादेशस्यात इति । झस्यैव रुडागमे तु अदादेशो दुर्लभ इत्यदित्यस्याप्यनुवृत्ति कृता । शिश्ये इति । 'एरनेकाच –'इति यण् । शेताम् । शयाताम् ।

अमिश्रणे च २४४३ उतो वृद्धिर्लुकि हलि । (७—३—८९) लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके, न त्वभ्यस्तस्य । यौति युतः युवन्ति । युयाव । यविता । युयात्, इह 'उतो वृद्धि—' न, भाष्ये 'पिच्च ङिन्न' 'ङिच्च पिन्न' इति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् । रु १०३४ शब्दे । २४४४ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ।

दीति । ञित्त्वादिति भावः । यु मिश्रणेऽमिश्रणे चेति । अमिश्रणं पृथग्भावः । सेडयम् । उतो वृद्धिर्लुकि हलि । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति अचिवर्जमनुवर्तते । लुकीति विषयसप्तमी, दर्शनाभावस्य लुकः परत्वासम्भवात् । तदाह लुग्विषय इत्यादिना । यौतीति । गुणं बाधित्वा वृद्धिः । युत इति । अपित्त्वान्न वृद्धिः । युवन्तीति । अपित्त्वाद् वृद्ध्यभावे ङित्त्वाद् गुणाभावे उवङिति भावः । यौषि युथः युथ । यौमि युवः युमः । युयावेति । युयुवतुः युयुवुः । युयविथ युयुवथुः युयुव । युयाव, युयव युयुविव युयुविम । यवितेति । उवङं बाधित्वा परत्वाद् गुणः । यविष्यति । यौतु, युतात् युताम् युवन्तु । हौ अपित्त्वान्न वृद्धिः युहि, युतात् युतम् युत । आटि पित्त्वेऽपि हलादित्वाभावान्न वृद्धिः । पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद् गुणः । यवानि यवाव यवाम । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयौः अयुतम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम । विधिलिङ्याह युयादिति । अत्र यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वादुतो वृद्धिमाशङ्क्याह इह उतो वृद्धिर्नेति । कुत इत्यत आह भाष्ये इति । व्याख्यानादिति । 'हल श्नः शानज्झौ' इति सूत्रव्याख्यावसरे वचनादित्यर्थः । ननु यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वात् 'पिच्च ङिन्न' इत्युक्तवचनेन 'यासुट् परस्मैपदेषु' इति ङित्त्वस्याप्यभावात् 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधाभावाद् गुणः स्यादित्यत आह विशेषविहितेनेत्यादि बाधादित्यन्तम् । 'यासुट् परस्मैपदेषु—' इति विशेषविहितेन यासुटो ङित्त्वेन तत्सहितस्य पितो 'ङिच्च पिन्न' इति पित्त्वप्रयुक्तङित्त्वनिषेधस्य बाधाद् ङित्त्वाद् गुणनिषेधो निर्बाध इत्यर्थः । आशीर्लिङ्याह यूयादिति । आर्धधातुकत्वान्न वृद्धिः । 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इति दीर्घः । यूयास्ताम् इत्यादि । लुङ्याह अयावीदिति । सिचि वृद्धिः, 'इट ईटि' इति सिज्लोपः । अयाविष्टाम् इत्यादि । अयविष्यत् । तुरुस्तु । तु रु स्तु शमि अम् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम् । 'उतो वृद्धि—' इत्यतो हलीति 'भुसुवो' इत्यतस्तिङीति 'ब्रुव ईट्' इत्यतो ईडिति 'यङो वा' इत्यतो वा इति चानुवर्तते, तदाह एभ्य इत्यादिना ।

शेरताम् । शेष्व । शयाथाम् । शेध्वम् । उतो वृद्धिः । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति—' इत्यतो निषेधानुवृत्तेराह न त्वभ्यस्तस्येति । उतः किम्, एति । एषि । लुकीति किम्, सुनोति । जुहोति । हलि किम्, यवानि यवाव । 'आडुत्तमस्य—' इत्याडागमः पित् । पिति किम्, युतः । रुतः । 'नाभ्यस्तस्य—' इति किम्, योयोति । रोरोति । सार्वधातुके किम्, यूयात् । न चात्र ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानान्निर्वाहः शङ्क्यः । 'किदाशिषि' इति यासुटः कित्त्वात् । केचित्तु युयात् स्तुयात् इत्यादावपि ङिच्च पिन्नेत्येतदनाश्रित्य व्याचक्षते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् वृद्धिर्न भवति । अन्यथा 'उत औत्' इत्येव

(७-३-९५) एभ्य परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिड ईड् वा स्यात् । 'नाभ्यस्तस्य-' (सू० २५०३) इत्यतोऽनुवृत्तिसभवे पुन सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति, रौति । रुवीत, रुत । हलादे किम्-रुवन्ति । तिङ किम्-शाम्यति । सार्वधातुके किम्-आशिषि रूयात् । विध्यादौ तु रुयात्, रुवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । 'तु' इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिहिंसासु । अय च लुग्विकरण इति स्मरन्ति । तवीति, तौति । तुवीत, तुत । तोता तोष्यति । णु १०३५ स्तुतौ । नौति । नविता । टुक्षु १०३६ शब्दे । क्षौति । क्षविता । क्ष्णु १०३७ । तेजने । क्ष्णोति। क्ष्णविता । ष्णु १०३८ प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नूयात् । ऊर्णुञ् १०३९ आच्छादने । २४४५ ऊर्णोतेर्विभाषा । (७—३—९०)

नाभ्यस्तस्येति । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इत्यत सार्वधातुके इत्यनुवृत्तिसभवे पुन सार्वधातुकग्रहण पिति इत्यस्यानुवृत्तिर्मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थ । **रवीतीति** । ईट्पक्षे हलादित्वाभावाद् उतो वृद्धिर्नेति भाव । **रौतीति** । ईडभावे 'उतो वृद्धि –' इति भाव । **रुवीत, रुत इति** । अपित्त्वेऽपि ईड्विकल्प इति भाव । **रुवन्तीति** । अन्तादेशे कृते हलादित्वाभावादीडभावे उवडिति भाव । **शाम्यतीति** । श्यनस्तिङ्त्वाभावादीड् नेति भाव । **आशिषि रूयादिति** । आर्धधातुकत्वादीडभावे 'अकृत्सार्वधातुकयो –' इति दीर्घ । **विध्यादौ त्विति** । आदिना निमन्त्रणादिसग्रह । **रुयात रुवीयादिति** । हलादिसार्वधातुकत्वाद् ईड्विकल्प इति भाव । ईडभावपक्षे हलादौ पिति सार्वधातुके 'उतो वृद्धि –' इति बाध्यम् । ननु धातुपाठे तु धातोरदर्शनाद् धातुत्वाभावात्कथ तत सार्वधातुकस्य ईड्विधिरित्यत आह **तु इति सौत्रो धातुरिति** । **गतिवृद्धिहिंसास्विति** । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ननु शपा व्यवधानादस्य सार्वधातुकपरत्व कथमित्यत आह **अय च लुग्विकरण इति स्मरन्तीति** । अव्यवहिततिङ ईड् विधानमेवात्र बीजम् । शम्यमोस्तु समीध्वम् अभ्यमीति इति वेदे शपो लुकि बोध्यम् । अयमनिट् हलादौ सार्वधातुके रुधातुवत् । आर्धधातुके तु नेट्,तदाह **तोतेति** । **णु स्तुताविति** । णोपदेशोऽय सेट् । युधातुवद्रूपाणि । क्षुक्ष्णुस्नुधातव सेट । युधातुवद्रूपाणि । चुक्षाव चुक्ष्णाव । **सुष्णाव इति** । षोपदेशोऽयमिति भाव । ऊर्णुञ् धातुरुभयपदी । सेट् उतो वृद्धेर्नित्य प्राप्तौ **ऊर्णोतेर्विभाषा** । 'उतो वृद्धि –' इत्यतो वृद्धिरिति हलीति चानुवर्तते, 'नाभ्यस्तस्य–' इत्यत 'पिति सार्वधातुके' इति च इत्यभिप्रेत्य

वदेदिति । **तुरुस्तु** । तु सौत्रौ धातुरिति वक्ष्यति । **अपिदर्थमिति** । एभ्यः परस्य पित सार्वधातुकस्येति , प्राचो व्याख्यान प्रामादिकम्, रुवीत स्तुवीत इत्याद्य सिद्ध्यापत्तेरिति भाव । शम्यमोरुदाहरण तु शमीध्वम् । अभ्यमीति । अभ्यन्ति । शम्यमोश्छन्दसि विकरणस्य लुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तर सभवतीति काशिकायामुक्तम् । आपिशलास्तु 'तुरुस्तुशम्यम सार्वधातुके छन्दसि' इति पठन्ति, तन्मते सूत्रमिदं छन्दस्येव । **ऊर्णोतेर्विभाषा** । 'उतो वृद्धि –' इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ।

वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णौति, ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । 'ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम्' (वा० १८०२) २४४६ न न्द्राः संयोगादयः । (६—१—३) अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम्, णत्वस्यासिद्धत्वात् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' (प० १२७) इति त्वनित्यम् । 'उभौ साभ्यासस्य' (सू० २६०६) इति

शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे वृद्धिः स्यादित्यादिना । लिटि 'इजादेः –' इति 'कास्यनेकाच्–' इति च आमि प्राप्ते आह ऊर्णोतेराम् नेति । ऊर्णोतेर्नुवद्भावस्य वक्ष्यमाणतया इजादित्वस्य अनेकाच्त्वस्य चाभावादिति भावः । णलि ऊर्णु अ इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति नु इति रेफसहितस्य द्वित्वे हलादिशेषे नकारस्य निवृत्तौ ऊरुनावेति प्राप्ते न न्द्राः संयोगादयः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यतः अजादेरिति । अचासौ आदिश्चेति कर्मधारयात् पञ्चमी । न्, द्, र्, एषां द्वन्द्वः, तदाह अचः पराः इति । ननु णु इत्यस्य द्वित्वे खण्डद्वयेऽपि णकारः श्रूयेतेत्यत आह नुशब्दस्य द्वित्वमिति णत्वस्येति । धातुपाठे ऊर्णु इति नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देशः द्वित्वे कर्तव्ये तस्य णत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । लिङ्गादिति । 'उभौ साभ्यासस्य' इत्यस्यायमर्थः — साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्थान्निमित्तात्परौ खण्डद्वयगतौ नकारौ णत्वं प्राप्नुत इति । प्राणिणत् इत्युदाहरणम् । अत्र 'अनिते' इति णत्वे कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति णत्वस्यासिद्धत्वाभावमाश्रित्य णि इत्यस्य द्वित्वादेव खण्डद्वये णकारश्रवणसिद्धेः

हलादौ किम्, ऊर्णवानि । पिति किम्, ऊर्णुतः । सार्वधातुके किम्, ऊर्णूयात् । ऊर्णोतेराम्नेति । 'ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः' इति वक्ष्यमाणस्य आमभावोऽपि फलमिति भावः । न न्द्राः । अजादेरिति वर्तते । स च कर्मधारयः । आदिग्रहणस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगस्तदेतदाह अचः पराः इति । उन्दिदिषति इन्दिदिषति अड्डिडिषति । अर्चिचिषति । 'न न्द्राः' इति किम्, ईक्षते सनि ईचिक्षिषते । संयोगादयः किम्, प्राणिणिषति । अरिरिषति । अचः पराः किम्, इन्द्रीयितुमिच्छतीति क्यजन्तात्सनि इन्दिद्रीयिषति । इह नकारस्य द्वित्वाभावेऽपि दकारस्तु द्विरुच्यत एव । अचः परत्वाभावात् । नुशब्दस्येति । उपदेशे नकार एव । णत्वं तु 'रषाभ्याम्–' इत्यनेनेति भावः । पूर्वत्रासिद्धीयमिति । अत्र द्विर्वचनशब्देन षाष्ठमाष्टमिकं चोभयं गृह्यते । तत्र षाष्ठस्य ऊढिमाख्यद् इत्युदाहरणम् । आष्टमिकस्य तु द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढा इति । इह त्रिपादीस्थधत्वढत्वादिकं द्विर्वचने सिद्धमेव । असिद्धत्वे तु त्रिपादीस्थकार्यात्पूर्वमेव द्रोह् ता इत्यस्य द्वित्वे पश्चाद् 'वा द्रुह–' इह घत्वढत्वयोः प्रवृत्तौ द्रोग्धा द्रोढेत्यपि द्विर्वचनं कदाचित्स्यात् । न तु द्रोग्धा दोग्धेति समानजातीयस्यैव नियमेन द्विर्वचनं सिध्यति । किंच षट् सन्त इत्यत्र डस्य चर्त्वे टकारस्य द्वित्वं 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्युक्तेरिति मनोरमादावुक्तम् । अत एव सुध्युपास्य इत्यत्र धस्य जश्त्वेन दकारे व्यक्तिभेदाद्दकारस्यापि द्वित्वं सुवचमेवेत्याहुः । अनित्यमिति । अत एव हलिशब्दस्य द्वित्वमौजिढदित्यपि नामधातुषु वक्ष्यति । उभौ साभ्यासस्येति ।

लिङ्गात् । ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतु ऊर्णुनुवु । २४४७ **विभाषोर्णोः** । (१—२—३) इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात् । ऊर्णुनुविथ, ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता, ऊर्णविता । ऊर्णौतु, ऊर्णोतु ऊर्णवानि ऊर्णवै । २४४८ **गुणोऽपृक्ते** । (७—३—९१) ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्ध्यपवादः और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः, इह वृद्धिर्न, 'ङिच्च पिन्न' इति भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णविषीष्ट, ऊर्णुविषीष्ट । और्णुवीत् और्णुविष्टाम् । २४४९ **ऊर्णोतेर्विभाषा** । (७—२—६) इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत् और्णाविष्टाम् और्णाविषुः । और्णवीत् । ष्णु १०४०

'उभौ साभ्यासस्य' इति वचनं 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यतां गमयतीत्यर्थः । **ऊर्णुनावेति** । नुशब्दस्य द्वित्वे पूर्वनकारस्य 'रषाभ्यां—' इति णत्वम् । द्वितीयस्य तु 'अट्कुप्वाङ्' इति न णत्वम् । 'उभौ साभ्यासस्य' इति लिङ्गादेव । **विभाषोर्णोः** । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' इत्यतो ङिदित्यनुवर्तते, 'विज इट्' इत्यत इडिति इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे **इडादीति** । **ऊर्णुनुविथेति** । ङित्त्वाभावपक्षे गुणः । ऊर्णुनुवथुः ऊर्णुनुव । ऊर्णुनाव, ऊर्णुनव । लुटि तासि इटि ङित्त्वविकल्पं मत्वाह **ऊर्णविता ऊर्णुवितेति** । ऊर्णविष्यति, ऊर्णुविष्यति । ऊर्णविष्यते, ऊर्णुविष्यते । लङि और्णु त् इति स्थिते 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वृद्धिविकल्पे गुणे च प्राप्ते **गुणोऽपृक्ते** । 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इत्यत ऊर्णोतेरिति 'नाभ्यस्तस्य—' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः—' इत्यतो हलीति चानुवर्तते, तदाह **ऊर्णोतेरित्यादि** । **वृद्ध्यपवाद इति** । 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वृद्धिविकल्पस्यापवाद इत्यर्थः । ऊर्णुयात् इत्यत्र 'विभाषोर्णोः' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्याह **इह वृद्धिर्नेति** । **भाष्यादिति** । तथा च यासुटो ङित्त्वेन पित्त्वाभावान्न वृद्धिविकल्प इति भावः । न चैवं सति गुणनिषेधोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम्, विशेषविहितेन यासुटो ङित्त्वेन ङिच्च पिन्नेति पित्त्वप्रयुक्तङित्त्वनिषेधस्य बाध इति 'यु मिश्रणे' इति धातावेवोक्तत्वादिति भावः । परस्मैपदे आशीर्लिङ्याह **ऊर्णूयादिति** । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । ऊर्णूयास्तामित्यादि । आत्मनेपदे लिङ्याह **ऊर्णविषीष्ट, ऊर्णुविषीष्टेति** । 'विभाषोर्णोः' इति ङित्त्वविकल्प इति भावः । लुङि परस्मैपदे और्णु ईत् इति स्थिते 'विभाषोर्णोः' इति ङित्त्वपक्षे गुणाभावे उवङि रूपमाह **और्णुवीदिति** । ङित्त्वाभावपक्षे गुणे नित्यं प्राप्ते **ऊर्णोतेर्विभाषा** । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनु-

---

अनितेरित्यनेन णत्वं कृत्वा द्विर्वचने कृते प्राणिणत् प्राणिणिषतीति सिद्धमिति सूत्रमिदं ज्ञापकमित्यर्थः । एवं च प्रणिनायेत्यादौ द्वितीयस्य णत्वाभावः सिद्धः । **विभाषोर्णोः** । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' इत्यतो ङिदिति 'विज इट्' इत्यत इडिति चानुवर्तत इत्याशयेनाह **इडादिप्रत्यय इत्यादि** । तेन गुणविकल्पे पक्षे उवङ् । **गुणोऽपृक्ते** । 'नाभ्यस्तस्याचि—' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतो हलीति चानुवर्तते, तदाह **हलादावित्यादि** । **ऊर्णोतेर्विभाषा** । 'मिन्त्रि वृद्धिः—' इति सूत्रे 'नेटि' इत्यत

अभिगमने । द्यौति । द्योता । षु १०४१ प्रसवैश्वर्ययो । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्[1] । सोता । असौषीत् । कु १०४२ शब्दे । कोता । ष्टुञ् १०४३ स्तुतौ । स्तौति, स्तवीति । स्तुत स्तुवीत । स्तुते, स्तुवीते । 'स्तुसुधूञ्भ्य –' (सू० २३८५) इतीट् । अस्तावीत् । 'प्राक्सितात्–' (सू २२७६) इति षत्वम् । अभ्यष्टौत् । 'सिवादीना वा–' (सू० २३४९) पर्यष्टौत्, पर्यस्तोत् । ब्रूञ् १०४४ व्यक्ताया वाचि । २४५० ब्रुव पञ्चानामादित आहो ब्रुव । (३—४—८४) ब्रुवो लट परस्मैपदानामादित पञ्चाना णलादय पञ्च वा स्युब्रुवश्चाहादेश । अकार उच्चारणार्थ ।

वर्तते, 'नेटि' इत्यत इटीति च, तदाह इडादाविति । आत्मनेपदे तु लुकि और्णविष्ट, और्णुविष्ट । और्णविष्यत्, और्णुविष्यत् । और्णविष्यत, और्णुविष्यत । द्यु अभिगमन इति । अनिट् । द्यौतीति । उतो वृद्धि । सार्वधातुके लिटि च युधातुवत् द्योतेति । द्योष्यति । अद्योषीत् । षु प्रसवेति । षोपदेशोऽयम् । अनिट् । सौतीत्यादि द्युधातुवत् । एव कु शब्दे इत्यपि । ष्टुञ् स्तुताविति । उभयपदी अनिट् । 'तुरुस्तुशम्यम –' इति इड्विकल्पम्, ईडभावपक्षे तु उता वृद्धि च मत्वाह स्तौति स्तवीति । स्तुवन्ति । स्तौषि, स्तवीषि । स्तुथ , स्तुवीथ । स्तौमि, स्तवीमि स्तुव , स्तुवीव स्तुम , स्तुवीम । आत्मनेपदे लटि ईड्विकल्प मत्वाह स्तुते, स्तुवीते इति । स्तुवाते, स्तुवते । स्तुषे, स्तुवीषे स्तुवाथे स्तुध्वे, स्तुवीध्वे । स्तुवे स्तुवहे, स्तुवीवहे स्तुमहे, स्तुवीमहे । लिटि तुष्टाव तुष्टुवतु तष्टुवु । क्रादित्वात्थल्यपि नेड् भवति । तुष्टोथ तुष्टुवथु तुष्टुव । तुष्टाव, तुष्टव तुष्टुव तुष्टुम । तुष्टुवे इत्यादि । स्तोता । स्तोष्यति स्तोष्यते । स्तौतु, स्तवीतु, स्तुतात्, स्तुवीतात्, स्तुताम्, स्तुवीताम्, स्तुवन्तु । स्तुहि, स्तुवीहि, स्तुतात, स्तुवीतात्, स्तुताम्, स्तुवीताम्, स्तुत, स्तुवीत । स्तवानि स्तवाव स्तवाम । स्तुताम्, स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम् । स्तुष्व स्तुवीष्व स्तुवाथाम्, स्तुध्वम्, स्तुवीध्वम् । स्तवै स्तवावहै स्तवामहै । लङि अस्तौत्, अस्तवीत्, अस्तुताम्, अस्तुवीताम, अस्तुवन् । अस्तौ, अस्तवी अस्तुतम्, अस्तुवीतम, अस्तुत, अस्तुवीत । अस्तवम, अस्तुव, अस्तुवीव, अस्तुम, अस्तुवीम । अस्तुत, अस्तुवीत, अस्तुवाताम् इत्यादि । विधिलिङ् स्तुयात्, स्तुवीयात् इत्यादि । आत्मनेपदे स्तोषीष्टेत्यादि । लुङि सिचि इडभावे प्राप्ते आह स्तुसुधूञ्भ्य इति । तथा च 'इट ईटि' इति सिज्लोपे सिचि वृद्धौ अस्तावीदिति फलति । अस्ताविष्टामित्यादि । 'स्तुसुधूञ्भ्य —' इत्यत्र परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तेरात्मनेपदे इट् न । अस्तोष्ट, अस्तोषाताम् इत्यादि । व्यक्ताया वाचीति । ब्रुव पञ्चानाम् । 'परस्मैपदाना णलतुस्—' इत्यत उत्तरसूत्रमिदम् । 'विदो लटो वा' इत्यतो लटो वेत्यनुवर्तते, तदाह

इटीति चानुवर्तत इत्याशयेनाह इडादावित्यादि । स्तवीतीति । 'तुरुस्तुशम्यम —' इति ईड्वा । 'स्तुसुधूञ्भ्य —' इत्यत्र परस्मैपदेष्वित्युक्ते आत्मनेपदे तु नेट् । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् । ब्रुव पञ्चानाम् । 'विदो लटो वा' इत्यतो लटो वेति

१—'तस्य प्रसवे याम उर्वी' इत्यादौ वेदे प्रसवशब्दस्याभ्यनुज्ञानार्थत्वदर्शनात् ।

आह आहतु आहु । २४५१ आहस्थ । (८—२—३५) झलि परे । चर्त्वम् । आत्थ आहथु । २४५२ ब्रुव ईट् । (७—३—९३) ब्रुव परस्य हलादे पित ईट् स्यात् । आत्थ इत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं 'झलि' इति थत्वविधानान्न भवति । ब्रवीति ब्रूत ब्रुवन्ति । ब्रूते । आर्धधातुकाधिकारे । २४५३ ब्रुवो वचि । (२—४—५३) उवाच ऊचतु ऊचु । उवचिथ, उवक्थ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु,

---

ब्रुवो लट इति । आदित पञ्चानामिति । तिप् तस झि सिप् थस् इत्येषामित्यर्थं । णलादय पञ्चेति । णल् अतुस् उस् थल् अथुस् इत्येते पञ्चेत्यर्थं । उच्चारणार्थ इति । तत्प्रयोजनमात्थेत्यत्रानुपदमेव व्यक्त भविष्यति । आहेति । ब्रूधातोर्लटस्तिपो प्रकृतेराहादेश सिपस्थलि प्रकृतेराहादेशे आह् थ इति स्थिते हस्य ढत्वे प्राप्ते आहस्थ ।आह इति षष्ठ्यन्तम् । 'झलो झलि'इत्यतो झलीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे झलि पर इति । अह् इत्यस्य थकार स्याज्झलीति फलितम् । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्तस्य भवति । चर्त्वमिति । आथ् थ इति स्थिते प्रथमथकारस्य खरि चेति चर्त्वे आत्थ इति रूपमित्यर्थं । आहादेशस्य अकारान्तत्वे तु हकारादकारस्य थकारादेशे हस्य ढत्वे चर्त्वे आट्त्थ इति स्यादिति बोध्यम् । पञ्चाना णलाद्यभावपक्षे आह ब्रुव ईट् । 'नाभ्यस्तस्य—' इत्यत पितीति 'उतो वृद्धि —' इत्यतो हलीति चानुवर्तते, तदाह ब्रुव परस्येत्यादिना । ननु आत्थेत्यत्र आहादेशस्य स्थानिवत्त्वेन ब्रूत्वात्तत परस्य थस्य ईडागम स्यादित्यत्र आह आत्थेत्यत्रेति । स्थानिवद्भावात् प्राप्तोऽयमीडागमो न भवतीत्यन्वय । कुत इत्यत आह झलि थत्वविधानादिति । 'आहस्थ' इति झलि परत आहादेशस्य थत्व विधीयते । ईटि तु सति झलादित्वाभावात्तन्निर्विषय स्यात् । अत आत्थेत्यत्र ईड् नेति विज्ञायत इत्यर्थं । ब्रुवन्तीति । ब्रवीषि ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूव ब्रूम । लट आत्मनपदे आह ब्रूते इति । 'ब्रुव पञ्चानाम्—' इत्यत्र परस्मैपदानामित्यनुवृत्तेराहादेशो न । ब्रुवाते । ब्रुवते । ब्रूषे ब्रुवाथे ब्रूध्वे । ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे । ब्रुवो वचि । ब्रुवो वचिरादेश स्यादार्धधातुक इत्यर्थं । इकार उच्चारणार्थं । उवाचेति । अकिति द्वित्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य—' इति सम्प्रसारणमिति भाव ऊचतुरिति । किति द्वित्वात्प्राग् 'वचिस्वपियजादीनाम्—' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे कृते हलादिशेषे सवर्णपरत्वाद् 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवडभावे सवर्णदीर्घ इति भाव । वचिरनिट्सु परिगणित । तस्य भारद्वाजनियमात्थलि वेट् तदाह उवचिथ, उवक्थेति । इडभावे 'चो कु' 'ब्रुव ईट्' इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य—' इत्यत सार्वधातुकग्रहणस्याप्यनुवृत्तेरीड् न । ऊचथु ऊच । उवाच, उवच ऊचिव ऊचिम । क्रादिनियमादिट् । ऊचे इति । ऊचाते ऊचिरे । ऊचिषे ऊचाथे ऊचिध्वे । ऊचे ऊचिवहे ऊचिमहे । वक्तेति । वच्या-

---

वर्तते । ब्रुव इत्येतदादिम पञ्चम्यन्तम्, अन्तिम तु षष्ठ्यन्तमित्याशयेनाह ब्रूवो लट इत्यादि । चर्त्वमिति । प्रक्रियालाघवाद् 'आहस्त' इत्येव सुवचमित्याहु । ब्रुव ईट् । हलादे किम्, ब्रवाणि । पित किम्, ब्रूत । झलीति थत्वविधानादिति ।

ब्रूतात् । 'ङिच्च पिन्न' इत्यपित्त्वादीण्न । ब्रवाणि ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । 'अस्यतिवक्ति—' (सू० २४३८) इत्यङ् । २४५४ **वच उम्** । (७-४-२०) अङि परे । अवोचत्, अवोचत ।

अथ शास्यन्ता परस्मैपदिन । इङ् त्वात्मनेपदी । इण् १०४५ गतौ । एति इत । २४५५ **इणो यण्** । (६-४-८१) अजादौ प्रत्यये परे । इणोऽभ्यासस्य दीर्घ स्यात्किति लिटि । ईयतु ईयु । इययिथ, इयेथ । ऐत्

देशे इण्निषेध । वक्ष्यति, वक्ष्यते । **ब्रवीतु ब्रूतादिति** । ननु तिबादेशस्य तातङ पित्त्वाद् 'ब्रुव ईट्' इति ईडागम स्यादित्यत्र आह **ङिच्चेति** । ब्रूताम् ब्रुवन्तु । ब्रूहि, ब्रूतात् ब्रूतम् ब्रूत **ब्रवाणीति** । आट पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद् न गुणनिषेध इति भाव । ब्रवाव ब्रवाम । ब्रूताम् ब्रुवाताम् ब्रुवताम् । ब्रूष्व ब्रुवाथाम् ब्रूध्वमिति सिद्धवत्कृत्य आह **ब्रवै इति** । आट पित्त्वेन ङित्वाभावाद् गुण ब्रवावहै ब्रवामहै । लङि अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रुवन् । अब्रवी अब्रूतम् अब्रूत । अब्रवम् अब्रूव अब्रूम । विधिलिङयाह **ब्रूयादिति** । ब्रूयातामित्यादि । अशीर्लिङयाह **उच्यादिति** । वच्यादेशे 'वचिस्वपि—' इति सप्रसारण-मिति भाव । उच्यास्ताम् इत्यादि । आत्मनेपदे आशीर्लिङि वक्षीयास्ताम् इत्यादि । अकित्वान्न सप्रसारणम् । लुङि सिचि वच्यादेशे अवच् स् त् इति स्थिते आह **अस्यतीति** । अवच अ त इति स्थिते **वच उम्** । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे **अङि पर इति** । 'ऋद-शोऽङि—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । मित्त्वादन्त्यादच पर, आद्गुण, तदाह **अवोच-दिति** । अवक्ष्यत, अवक्ष्यत ।

इङ त्विति । 'इङ् अध्ययने' इति धातुस्तु ङित्त्वादात्मनेपदीत्यर्थ । **इण् गता-विति** । 'इणो यण्' इत्यादौ विशेषणार्थो णकार **एतीति** । शपो लुकि पित पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद् गुण । **इत इति** । अपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुण । इ अन्तीत्यत्र ङित्त्वाद् गुणाभावे इयङि प्राप्ते **इणो यण्** । 'अचि श्नधातु–' इत्यत अचीत्यनुवृत्तस्य अङ्गाधिकारलब्धाङ्गा-क्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिरित्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे **अजादौ प्रत्यये पर इति** । **इयङोऽपवाद इति** । इयङि प्राप्ते एव तदारम्भादिति भाव । गुणवृद्धी तु परत्वादस्य बाधिके । यथा—अयनम्, आयक । **यन्तीति** । एषि एथ इथ । एमि इव इम । **इयायेति** । द्वित्वे सति उत्तरखण्डवृद्धौ आयादेशे 'अभ्यासस्यासवर्णे इति इयङ् । अतुसि तु द्वित्वे कित्त्वाद् गुणाभावे इ इ अतुस् इति स्थिते 'इणो यण्' इत्युत्तरखण्डस्य यणि इयतुरिति स्थिते **दीर्घ इण** । 'अत्र लोप –' इत्यत अभ्यासस्येति 'व्यथो लिटि' इत्यतो लिटीति चानुवर्तते, तदाह **इणोऽभ्यासस्येति** । **ईयतुरिति** । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह **इययिथ, इयेथेति** । ईयथु ईय ।

ईडागमे कृते झलादित्वाभावादिति भाव । इण् गतौ । **इयङोऽपवाद इति** । येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भाव । गुणवृद्धी तु परत्वादस्य बाधिके । अयनम् । आयक. ।

ऐताम् आयन् । इयात् । ईयात् । २४५७ एतेर्लिङि । (७—४—२४) उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्व स्यात् किति लिङि । निरियात् । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' । अभीयात् । अण किम्—समेयात् । 'समीयात्' इति प्रयोगस्तु

इयाय, इयय ईयिव ईयिम । एता । एष्यति । एतु, इतात् इताम् यन्तु । इहि इतात् इतम् इत । अयानि अयाव अयाम । ऐदिति । लङि तिप इकारलोपे इकारस्य गुणे आटो वृद्धि । आयन्निति । झेरन्तादेशे इकारलोपे इ अन् इति स्थिते 'इणो यण्–' इति यणि कृते तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाडिति भाव । ऐ ऐतम् ऐत । आयम् ऐव ऐम । विधिलिङ्याह इयादिति । इयाताम् इयुरित्यादि । आशीर्लिङ्याह ईयादिति । 'अकृत्सार्वधातुकयो —' इति दीर्घ इति भाव । ईयास्तामित्यादि । एतेर्लिङि । 'उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहते' इत्यत उपसर्गाद् ह्रस्व इति, 'केऽण' इत्यत अण इति, 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यत कितीति चानुवर्तते, तदाह उपसर्गात्परस्येत्यादि । इह आर्धधातुके इति प्रामादिकम् । पूर्वसूत्रेषु तदभावादनुवृत्तेरसभवात् किति लिङित्येव सिद्धेश्च । ङितीति तु नानुवर्तते, इण आर्धधातुकलिङो ङित्त्वाभावात् । नन्वभीयादित्यत्रापि ह्रस्व स्यादित्यत आह उभयत इति । अत्र एकादेशस्य ईकारस्य पूर्वान्तत्वे उपसर्गानुप्रवेशादिण्धातुत्व न सभवति । परादित्वेन इण्धातुत्वाश्रयणे तु नोपसर्गात्परत्वम्, उपसर्गैकदेशस्य इकारस्य ईकारात्मना सत्त्वेन अभ् इत्यस्य उपसर्गत्वाभावात् । एकादेशस्य आदिवत्त्वमाश्रित्य इण्धातुत्वम्, अन्तवत्त्वमाश्रित्य तस्य उपसर्गानुप्रवेशश्चेत्यपि न सभवति । पूर्वपरशब्दाभ्या अन्तादिशब्दाभ्या च विरोधस्य पुरस्स्फूर्तिकतया विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसभवादित्यर्थ । इद च अन्तादिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च अभ् इति भान्तस्य एकदेशविकृतन्यायेन उपसर्गत्वाद् ईकारस्य परादिवत्त्वे ह्रस्वो दुर्वार इति वाच्यम्, लक्ष्यानुसारेण क्वचिद् एकदेशविकृतन्यायानाश्रयणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तर । समेयादिति । आ इयात् एयात् । समेयादित्यत्र एकारस्य अनण्त्वान्न ह्रस्व । ग्रहणकसूत्रादन्यत्र पूर्वणैव णकारेण प्रत्याहाराश्रयणादिति भाव । तर्हि क्वचित् समीयादिति प्रयोग कथमित्याशङ्क्याह

दीर्घ इण किति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'व्यथो लिटि' इत्यतो लिटीति च । किति किम्, इयाय । अत्र वदन्ति–इह दीर्घे कृतेऽपि 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङा रूपसिद्धे कितीति व्यर्थम् । न च दीर्घस्येयङि दीर्घविधान व्यर्थमिति वाच्यम् ईयतु ईयुरित्यत्र 'वार्णादाङ्ग बलीय' इति यणि कृते दीर्घविधेरावश्यकत्वात् । कि च लिटीत्यनुवर्तमानमपीह व्यथमेव, व्यावर्त्याभावादिति । एता । एष्यति । एतु । इतात् । इताम् । यन्तु । इहि । उत्तमे तु । अयानि । अयाव । अयाम । लङ्मध्यमे ऐ । ऐतम् । ऐत । उत्तमे तु आयम् । ऐव । ऐम । ईयादिति । 'अकृत्सार्व–' इति दीर्घ । एतेर्लिङि । इहार्धधातुक इति स्वरूपकथनार्थं प्रक्षिप्तम्, किति लिडीत्येतावतैवेष्टसिद्धे । उभयत आश्रयण इति । अन्तादिशब्दावयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वस्यावयवबुध्या एकादेश आश्रीयते तदा

भौवादिकस्य । २४५८ इणो गा लुङि । (२—४—४५) 'गातिस्था—(सू० २२२३) इति सिचो लुक् । अगात् अगाताम् अगुः । इङ् १०४६ अध्ययने । नित्यमधिपूर्वं । अधीते अधीयाते अधीयते । २४५८ गाङ् लिटि । (२—४—४९) इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थाया विवक्षिते वा । अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृत-

---

समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्येति । 'इट किट कटी गतौ' इति प्रश्लिष्टस्य इधातोराशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घो बोध्य इति भावः । लुङि विशेषमाह इणो गा लुङि । इण्धातोः गा इत्यादेशः स्याल्लुङीति सूत्रार्थः स्पष्टः । अगा स् त् इति स्थिते आह गातिस्थेतीति । लृङि ऐष्यत् । इङ् अध्ययन इति । अविरुपरिभावे । उपरिभावश्च पठने नियमपूर्वकत्वमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नित्यमधिपूर्व इति । धातुपाठे वचनमिदम् । अधीते इत्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरतीति भूवादिसूत्रे भाष्ये । अधीत इति । 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वाद् गुणनिषेधे सवर्णदीर्घं । अजादौ तु इयङ्, तदाह अधीयाते अधीयते इति । अधीषे अधीयाथे अधीध्वे । अधीये अधीवहे अधीमहे । गाङ् लिटि । इङ् इति । 'इङश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्थानिवत्त्वादेव ङित्त्वे सिद्धे ङित्करणं 'गाङकुटादिभ्य—' इत्यत्र 'इणो गा लुङि' इत्यस्य ग्रहणाभावार्थमिति भाष्यम् । ननु कृते गाङादेशे द्वित्वे अभ्यासजश्त्वे अल्लोपे अधिजगे इति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम्, 'द्विर्वचनेऽचि' इति गाङादेशनिषेधाद् गाङादेशात् प्रागेव द्वित्वे सति उत्तरखण्डस्य गादेशे अधीगे इति रूपापत्तेरित्यत आह लावस्थाया विवक्षित इति । तत्र लावस्थायामिति वार्तिकमते गाङादेशात् प्रागेव 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रं न प्रवर्तते, द्वित्वनिमित्ताचोऽभावात् । विवक्षिते इति भाष्यमते तु सुतरां 'द्विर्वचनेऽचि' इति न प्रवर्तते, अनैमित्तिकत्वादिति भावः । अधिजगिरे इति । अधिजगिषे अधिजगाथे अधिजगिध्वे । अधिजगे अधिजगिवहे अधिजगिमहे । लोटि अधीताम् अधीयाताम् अधीयताम् । अधीष्व अधीयाथाम् अधीध्वम् इति सिद्धवत्कृत्य आह अध्ययै इति । तत्र प्रक्रियां दर्शयति गुणायादेशयोरिति । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादु-

---

तस्यैव परस्य कथमादिवद्भावः स्यात् । एवं परस्यादिवत्त्वे पूर्वस्यान्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः । नन्वेवं रामौ इत्यत्र'सुप्तिङन्तम्—इति पदत्वं न स्यात्, परादित्वे रामेति प्रकृतेरभावात् । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति स्वीकाराद्राम इत्यस्य प्रकृतित्वात्,पूर्वान्तत्वे तु परत्र प्रत्ययाभवात् । अत्राहुः पूर्वं पदसञ्ज्ञा पश्चादेकादेश इति नोक्तदोषः इहच ज्ञापकं 'सुपिसूतिसमा' इति । विध्यादौ समीयादिति न भवत्येव । आशीर्लिङि तु 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घे कृतेऽपि ह्रस्वत्वेन भाव्यमित्याशङ्क्याह भौवादिकस्येति । इटकिट्कटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य इधातोराशीर्लिङि इदं रूपम् । वी गतौत्यत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यत इति मते तु विध्यादिलिङ्यपि भवत्येवेति बोध्यम् । गाङ् लिटि । लावस्थाया

य्योरुपसर्गस्य यण्। 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण–' इति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद् गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घे प्राप्ते। 'णेरध्ययने वृत्तम्' (सू० ३०६६) इति निर्देशान्न भवति। अध्यैत। परत्वादियङ्, तत आट्, वृद्धि, अध्यैयाताम् अध्यैयत। अध्यैयि अध्यैवहि अध्यैमहि। अधीयीत अधीयीयाताम्। अधीयीध्वम्। अधीयीय। अध्येषीष्ट। **२४६० विभाषा लुङ्लृङोः।** (२–४–५०) इङो गाङ् वा

पसर्गेण' इति 'सुट्कात्पूर्वं' इति सूत्रसिद्धान्तादिति भावः। तथा च इट एत्वे आटि वृद्धौ अधि इ ऐ इति स्थिते गुणे अयादेशे यणिति फलितम्। ननु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्यपि पक्षः 'सुट्कात्पूर्वं' इति सूत्रभाष्ये स्थितः। तथा च अधि इ ऐ इति स्थिते पूर्वं सवर्णदीर्घे सति गुणायादेशयोः कृतयोः अधयै इति स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति **पूर्वं धातुरिति**। साधनेनेत्यस्य कारकबोधकेनेत्यर्थः, प्रत्ययेनेति यावत्। दर्शन इत्येतस्य मते इत्यर्थः। 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इति पक्षे पूर्वप्रवृत्तिकत्वेन अन्तरङ्गत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणं बाधित्वा सवर्णदीर्घः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः। कुत इत्यत आह **णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशादिति**। अन्यथा ल्युटि अनादेशे अधि इ अन इति स्थिते पूर्वं सवर्णदीर्घं ततो गुणायादेशयोः कृतयोः अधयनमिति प्रसङ्गादिति भावः। वस्तुतस्तु पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते। इत्येव भाष्यसमतम्, पूर्वं धातुरुपसर्गेण, नैतत्सारमिति भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। अध्ययावहै अध्ययामहै। लङ्याह **अध्यैतेति**। अधि आ इ त इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ यणिति भावः। अधि इ आतामिति स्थिते आटि वृद्धौ यणि अध्यैतामिति प्राप्ते आह **परत्वादियङिति**। आटः प्रागेव परत्वादिकारस्य इयङि तत आटि वृद्धौ यणि अध्यैयातामिति रूपमित्यर्थः। **अध्यैयतेति**। 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः। अध्यैथाः अध्यैयाथाम् अध्यैध्वम् इति सिद्धवत्कृत्याह **अध्यैयि अध्यैवहि अध्यैमहीति**। विधिलिङ्याह। **अधीयीतेति**। अधि इ त इति स्थिते सीयुटि सुटि सलोपे यलोपे अधि इ इत इति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः। **अधीयीयातामिति**। अधि इ आतामिति स्थिते सीयुटि सुटि सलोपे अधि इ ईयातामिति स्थिते धातुभूत इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः। झस्य रन्भावे सीयुटि सकारयकारलोपे अधि इ ई रन् स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घे अधीयीरन्, अधीयीथाः, अधीयीयाथाम् इति सिद्धवत्कृत्य आह **अधीयीध्वमिति**। ध्वमि सीयुटि सलोपे यलोपे अधि इ ई ध्वमिति स्थिते इङ इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः। **अधीयीयेति**। इटोऽत् सीयुट् सलोपः। अधि इ ईय इति स्थिते इङ इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः।

मिति। वार्तिकमते तु एकादेशात्प्रागेव गाङादेशे 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रं न प्रवर्तते द्वित्वनिमित्ताचोऽभावात्। **विवक्षित इति**। भाष्यमते तु सुतरां न प्रवर्तते, अनैमित्तिकत्वादिति भावः। **निर्देशान्न भवतीति**। 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति समाधानं तु न प्रवर्तते, व्याश्रयत्वादिति भावः। **अध्यैयतेति**। 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति

स्यात्। २४६१ गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्। (१—२—१) गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णित प्रत्यया ङित स्यु । २४६२ घुमास्थागापाजहातिसां हलि । (६—४—६६) एषामात ईत्स्याद् हलादौ क्ङित्यार्धधातुके। अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत, अध्यैष्यत । इक् १०४७ स्मरणे । अयमप्य-

---

अधीयीवहि अधीयीमहि । आशीर्लिङयाह अध्येषीष्टेति । सीयुटि गुण, यण् षत्वम्। अध्येषीयास्ताम् अध्येषीरन् । अध्येषीष्ठा अध्येषीयास्थाम् अध्येषीढ्वम् । अध्येषीय अध्येषीवहि अध्येषीमहि । लुङि आट अधि आटि इ इति स्थिते विभाषा लुङ्लृङो । शेष पूरयति इङो गाङ वा स्योदिति । 'इङश्च' इत्यतो 'गाङ् लिटि' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । सिचि अधि अ गा स् त इति स्थिते गाङ्कुटादिभ्यो । ञ्च ण्च ञ्णौ, तौ इतौ यस्य स ञ्णित्, स न भवतीत्यञ्णित् । गाङ् च कुटादयश्चेति द्वन्द्वात्पञ्चमी । गाङिति ङकारानुबन्धाद् 'इणो गा लुङि' इत्यस्य न ग्रहणमित्युक्तम् । नापि 'गाङ् गतौ' इत्यस्यात्र ग्रहणम्, तत्र ङकारस्यात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थत्वात् । इङादेशस्य गाङो ङकारो नात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थं, स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धे तदाह गाङादेशादिति । एव च सिच ङित्त्वे आह घुमास्था । 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य कृतात्त्वस्य निर्देश । घु मा स्था गा पा जहाति सा एषा द्वन्द्वात्षष्ठी । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'आतो लोप इटि च' इत्यत आत इति 'ईद्यति' इत्यत ईदिति 'अनुदात्तोपदेश–' इत्यत क्ङिति इति चानुवर्तते, तदाह एषामित्यादिना। अध्यगीष्टेति । अधि अ गा स् त् इत्यत्र अकारस्य ईकारे यणि सिच षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन ठ इति भाव । 'गातिस्था–' इति न सिज्लोप परस्मैपदाभावात् । अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अध्यगीष्ठा अध्यगीषाथाम् अध्यगीढ्वम् । अध्यगीषि अध्य

झस्य अत् । लङ मध्यमे तु अध्यैथा । अध्यैयाथाम् । अध्यैध्वम् अध्येषीष्टेति । लिङ सीयुट् । अध्येषीयास्ताम् । अध्येषीरन् । गाङ्कुटादिभ्यो । इह गाङ् ताविव्यस्य न ग्रहणम्, तङर्थतया ङकारानुबन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्तु अचरितार्थ, स्थानिवद्भावेनैव तङ सिद्धत्वादत आह गाङादेशादिति । कुटादिस्तुदाद्यन्तर्गण । केचित्तु कुट आदिर्येषा ते कुटादय, कुटस्य आदि कुटादि, कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादय इति समासद्वयमाश्रित्य कुटपूर्वस्य लिखधातोरपि ग्रहणाल्लिखनमिति प्रयोग सिद्ध इत्याहु । तच्च 'रलो व्युपधात्–' इति सूत्रस्थेन लिखित्वा लेखित्वा लिलिखिषति लिलेखिषति इति वृत्तिग्रन्थेन, 'शकुनिष्वालेखने' इति सौत्रप्रयोगेण च विरुध्यते । अञ्णिदिति किम्, घञि कोट । पोट । णलि चुकोट । पुपोट । घुमास्था । 'दीङो युडचि–' इत्यत क्ङितीत्यनुवर्तते । आर्धधातुक इति चाधिक्रियत एव । क्ङिति किम्, दाता । धाता । हलादौ किम् ददतु । ददु । अन्यथा आतो लोपात्परत्वादीत्व स्यात् । आर्धधातुके किम् मात । माथ । अध्यगीष्टेति । सिचो ङित्त्वादीत्वम् । इक् स्मरणे । ककार इह 'इण्वदिक' इति विशेषणार्थं । एरित्युक्तें तु ईट किट कटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य ईधातोरपि ग्रहण स्यादि-

धिपूर्वं । 'अधीगर्थदयेशाम्—' (सू० ६१३) इति लिङ्गात् । अन्यथा हि 'इगर्थे—' इत्येव ब्रूयात् । 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' (वा० १५७७) । अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहु, तन्मते यण्न । तथा च भट्टि —'ससीतयो राघवयोरधीयन्' इति । बी १०४८ गति—

गीष्वहि अध्यगीष्महि । गाङभावपक्षे आह अध्यैष्टेति । अधि आ इ स् त इति स्थिते इकारस्य गुणे आटो वृद्धौ यणि षत्वष्टुत्वे इति भाव । अध्यैषाताम् अध्यैषत । अध्यैषाथाम् । 'धि च' इति सलोप अध्यैषि अध्यैष्वहि अध्यैष्महि । लृङयाह अध्यगीष्यतेति । 'विभाषा लुङ्लृङो' इति गाङादेशे स्ये तस्य 'गाङ्कुटादिभ्य' इति ङित्त्वे 'घुमास्था—' इति ईत्त्वे अटि यणि षत्वमिति भाव । अध्यगीष्येतामित्यादि । गाङभावपक्षे आह अध्यैष्यतेति । अध्यैष्येतामित्यादि । इक् स्मरणे । अयमपीति । इङ्धातुवदयमपि धातुर्नित्यमधिपूर्वक इत्यर्थ । ननु धातुपाठे इङमधिकृत्य नित्यमधिपूर्वं इति वचनाद् भूवादिसूत्रभाष्याच्च इङो नित्यमधिपूर्वकत्व युक्तम् । अस्य तु तथात्वे कि प्रमाणमित्यत आह अधीगर्थेति । तत्र हि अधीगर्थेत्यनेन स्मरणार्थकधातुर्विवक्षित । इग्धातोरधिपूर्वकत्वाभावेऽपि स्मरणार्थकत्वे इगर्थेत्येतावतैव स्मरणार्थकधातुलाभात् तत्र अधीति व्यर्थं स्यात् । अत इग्धातुरय नित्यमधिपूर्वक एव स्मरणार्थक इति विज्ञायत इत्यर्थ । इण्वदिक इति । षष्ठ्यन्ताद्वति । गुणो यत् कार्यम् 'इणो यण्' इत्यादि, तद् इको भवतीत्यर्थ । अध्येति, अधीत इति सिद्धवत्कृत्य आह अधियन्तीति । अन्तादेशे इयङपवाद । 'इणो यण्' इति यणिति भाव । अध्येषि अधीथ अधीथ । अध्येमि अधीव अधीम । अधीयाय । अतुसि तु द्वित्वे कृते अधि इ इ अतुस् इति स्थिते 'इणो यण्' इति द्वितीयस्य इकारस्य यणि प्रथमस्य इकारस्य 'दीर्घ इण किति' इति दीर्घे सवर्णदीर्घे, अधीयतु अधीयु अधीययिथ, अधीयेथ अधीयथु अधीय । अधीयाय, अधीयय अधीयिव अधीयिम । अध्येता । अध्येष्यति । अध्येतु, अधीतात् अधीताम् अधियन्तु । अधीहि, अधीतम् अधीत । अध्ययानि अध्ययाव अध्ययाम । अध्येत् अध्यैताम् अध्यायन् । अध्यै अध्यैतम् अध्यैत । अध्यायम् अध्यैव अध्यैम—इति सिद्धवत्कृत्य लुङयाह अध्यगादिति । इण्वत्त्वाद् 'इणो गा लुङि' इति गादेशे 'गातिस्था—' इति सिचो लुका लुप्तत्वाद् 'घुमास्था—' इति ईत्त्व न । अध्यगाताम् । अध्यगाम् अध्यगाव । अध्यैष्यत् । केचित्त्विति । आर्धधातुके इत्यधिकारे 'इणो गा लुङि' इति सूत्रे एतद्वार्तिकपाठस्य भाष्ये दर्शनात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादिति भाव । तन्मते यण् नेति । 'इणो यण्' इत्यस्य आर्धधातुकाधिकारस्थत्वाभावान्नातिदेश इत्यर्थ । तेन झोऽन्तादेशे इयङि सवर्णदीर्घे अधीयन्तीत्यादूह्यम् । राघवयोरधीयन्निति । 'अधीगर्थ—' इति षष्ठी । राघवौ स्मरन्नित्यर्थ । अधिपूर्वाद् इग्धातोर्लटः शतरि शपो लुकि इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घे अधीयदिति शत्रन्तात् सुबुत्पत्तौ सौ रूपम् ।

त्याहु । केचित्त्विति । आर्धधातुकाधिकारे वार्तिकपाठात्तदधिकारोक्तानामेव कार्या-

व्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजन गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणं । वेति वीत वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् अवीताम् अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति केचित् । अव्यन् । अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तर प्रश्लिष्यते । एति ईत इयन्ति । ईयात् ऐषीत् । या १०४९ प्रापणे । प्रापणमिह गति । प्रणियाति । यात यान्ति । **२४६३ लङ शाकटायनस्यैव ।** (३-४-१११) आदन्तात्परस्य लडो झेर्जुस् वा स्यात् । अयु , अयान् । यायात् यायाताम् ।

वी गतीति । 'अजेर्व्यघञपो' इति सूत्रभाष्यरीत्या अस्य आर्धधातुके नास्ति प्रयोग इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **वियन्तीति** । एकाच्त्वाद्यणभावादियडिति भाव । लोटि वेतु, वीतात् वीताम् वियन्तु—इति सिद्धवत्कृत्याह **वीहीति** । हेरपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुण इति भाव । वीतात् वीतम् वीत । वयानि वयाव वयाम । लङ्याह **अवेदिति** । **अवियन्निति** । वी अन् इति स्थिते परत्वादडागमात् प्रागियङि कृते अडागम इति भाव । मतान्तरमाह **अडागमे सतीति** । लावस्थायामडिति पक्षे इयङ बाधित्वा अनेकाच्त्वात् यणि अव्यन्निति केचिदाहुरित्यर्थं । केचिदित्यस्वरस सूचयति । तद्बीज तु कृतेऽप्यटि यणि कर्तव्ये आभीयतया अटोऽसिद्धत्वादनेकाच्त्वाभावाद्यणभावादियङेवोचित इति शब्देन्दुशेखरे विस्तर । **अत्रेति** । वी ई इति सवर्णदीर्घे वी गतीति निर्देश इति भाव । **ईयादिति** । विधिलिङि आशीर्लिङि च रूपमिद समानम् । 'स्को —' इति वलोप । तत्र विधिलिङि ईयातामित्यादि, आशिषि तु ईयास्तामित्यादि, इति विशेष । **ऐषीदिति** । सिचि वृद्धि । **या प्रापण इति** । ननु गच्छतीत्यर्थे यातीति कथमित्यत आह **प्रापणमिह गतिरिति** । णिजर्थस्त्वविवक्षित इति भाव । **प्रणियातीति** । 'नेर्गद —' इति णत्वम् । ययौ । याता । यास्यति । यातु । अयान् । अयाताम् । **लङ शाकटायनस्यैव** । 'झेर्जुस्'इति 'आत 'इति चानुवर्तते, तदाह **आदन्तादिति** । **जुस् वेति** । शाकटायनग्रहणाद्विकल्पलाभ इति भाव । एवकारस्तु 'लिट् च' 'लिडाशिषि' इत्युत्तरार्थं इति भाष्ये स्पष्टम् । च न 'लोटो लङ्वत्' इत्यतिदेशाद् यान्तु इत्यत्रापि जुस्विकल्प शङ्क्य, 'नित्य ङित ' इत्यतो ङित इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेर्लङ्ग्रहणस्य

णामुपस्थितत्वादतिदेश इति भाव । **अधीयन्निति** । स्मरन्नित्यर्थं । राघवयोरित्यत्र 'अधीगर्थदयेशा कर्मणि' इति षष्ठी । **वी गति** । **अवियन्निति** । अडागमात् परत्वादियङ् । **अडागमे सतीति** । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण अटो नित्यत्वादिति भाव । अतएवापरितोषात् 'असिद्धवदत्राभात्' इति समानाश्रये यणि कर्तव्ये अटोऽसिद्धत्वादियङेवोचित इत्याशयेन वा केचिदित्युक्तम् । लावस्थायामेवाडागम इति पक्षे तु यणेवेति बोध्यम् । **ईकारोऽपीति** । प्रयुञ्जते च 'न हि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्ति' इति, व्याख्यात च मनोरमायाम्—कर्मव्यतिहारे तङ् । न च 'न गतिहिंसार्थेभ्य' इति निषेध शङ्क्य उत्पूर्वस्याविर्भावार्थत्वादिति । अत्र वदन्ति—व्यतिशब्द विना कर्मव्यतिहारकल्पनं क्लेशावहम् । परकीयकर्म च कर्मव्यतिहारेऽपेक्ष्यते तच्चात्र नोपात्तम् । परस्परकरण तु न सभवत्येव । ततश्चोदीते इति भावे

यायास्ताम् । अयासीत् । वा १०५० गतिगन्धनयो । गन्धन सूचनम् । भा १०५१ दीप्तौ । ष्णा १०५२ शौचे । श्रा १०५३ पाके । द्रा १०५४ कुत्सायां गतौ । प्सा १०५५ भक्षणे । पा १०५६ रक्षणे । पायास्ताम् अपासीत् । रा १०५७ दाने । ला १०५८ आदाने । 'द्वावपि दाने' इति चन्द्र । दाप् १०५९ लवने । प्रणिदाति, प्रनिदाति । दायास्ताम् अदासीत् । ख्या १०६० प्रकथने । अय सार्वधातुकमात्रविषय । 'सस्थानत्व नम ख्यात्रे' (वा० १५९१) इति वार्तिक तद्भाष्य चेह लिङ्गम् । सस्थानो जिह्वामूलीय, स नेति ख्याञादेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थ । 'सपूर्वस्य ख्याते प्रयोगा न' इति न्या-

---

लङ्वद्भावमादाय प्रवृत्तिनिवारणार्थत्वात् । इदमपि भाष्ये स्पष्टम् । **अयानिति** । जुसभावे रूपम् । अयासीत् । ष्णाधातु षोपदेश । नस्य ष्टुत्वेन णत्वनिर्देश । स्नाति । स्नायात्, स्नेयात् । **पा रक्षणे** । 'एर्लिडि' इति सूत्रे 'तिस्था–' इत्यत्र च पिबतेरेव ग्रहणादेत्त्वसिज्लुकौ न, तदाह **पायास्ताम्** । **अपासीदिति** । **दाप् लवने** । घुत्वाभावात् 'शेषे विभाषा इति णत्वविकल्प मत्वाह **प्रणिदाति, प्रनिदातीति** । घुत्वाभावादाशीर्लिडि एत्वम्, लुङि लुक् च नेति मत्वाह **दायास्तामिति** । **अदासीदिति च** । **ख्या प्रकथने** । **अय सार्वधातुकमात्रविषय इति** । मात्रशब्दोऽवधारणे । सार्वधातुक एवास्य ख्याधातोः प्रयोग, न त्वार्धधातुक इत्यर्थ । कुत इत्यत आह **सस्थानत्वमिति** । 'चक्षिड ख्याञ्'इति सूत्रे ख्यास्थाने 'ख्शाञ्' इति वक्तव्यम् । अस्य शकारस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे यकारो वक्तव्य इत्युक्त्वा 'प्रयोजन सौप्रख्ये वुञ्विधि' इत्युपक्रम्य 'सस्थानत्व नम ख्यात्रे' इत्युक्त वार्तिके । तत्र नञमध्याहृत्य नम ख्यात्रे इति सस्थानत्व न भवतीति व्याख्यात भाष्ये । तदिद वार्तिक भाष्य च ख्याधातोरस्य सार्वधातुके एव प्रयोग इत्यत्र ज्ञापकमित्यर्थं । तत्र सस्थानपद व्याचष्टे **सस्थानो जिह्वामूलीय इति** । प्राचीनाचार्यसमयादिति भाव । **स नेति** । स जिह्वामूलीयो 'नम ख्यात्रे' इत्यत्र न भवतीत्येतत् ख्याञादेशस्य ख्शादित्वविधौ शस्य यत्वविधौ च प्रयोजनमित्यर्थं । **ख्शादित्व इति** । यत्वविधावित्यस्याप्युपलक्षणम् । शकारस्थानिकयत्वस्यासिद्धत्वात् । 'शर्परे विसर्जनीय' इति विसर्जनीय इष्ट सिध्यति, जिह्वामूलीयस्त्वनिष्टो न भवतीति भाष्यवार्तिकहृदयम् । ख्याधातोरस्यार्धधातुकेऽपि प्रयोगसत्त्वे तु तृजन्ते ख्यातृशब्दे यकारस्य शकारस्थानिकत्वाभावाद् असिद्धत्वाभावात् 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्याप्रवृत्तौ 'कुप्वो –'इति जिह्वामूलीयो दुर्वार स्यात् । ततश्चार्धधातुके सर्वत्र न ख्याधातो प्रयोग इति विज्ञायते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति भाव । **सपूर्वस्येति** ।

निष्ठा ज्ञेया । तथा चोदये दिक्परार्धीनवृत्तिस्तरणिर्नेत्यर्थं सुगम इति । **प्रणिदातीति** । 'शेषे विभाषा–' इति णत्वविकल्प । **अदासीदिति** । अघुत्वान्न सिज्लुक् । **नम. ख्यात्रे इति** । यद्ययमार्धधातुकेऽपि प्रयुज्येत तर्हि तृजन्तेऽस्मिन्परे 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्याप्रवृत्त्या कुप्वोरिति जिह्वामूलीयो दुर्वार स्यादेवेति तद्भाव ।

सकार । प्रा १०६१ पूरणे । मा १०६२ माने । अकर्मक । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष' इतिमाघ । उपसर्गवशेनार्थान्तरे तु सकर्मक । 'उदर परिमाति मुष्टिना' । 'नेर्गद—' (सू० २२८५) इत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति, प्रनिमाति । वच १०६३ परिभाषणे । वक्ति । वक्त । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । झिपर इत्यपरे । वग्वि । वच्यात् । उच्यात् ।

सार्वधातुकेऽपीति भाव । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । एव च सख्याति इत्यादि नास्तीति फलितम् संख्यादिशब्दास्तु ख्याञादेशस्येति बोध्यम् । **मा मान इति** । मान परिमितिरिति भाव, तदाह **अकर्मक इति** । माति घृत पात्रेऽस्मिन्निति उदाहरणम् । परिमित भवतीत्यर्थ, सगृहीत भवतीति यावत् । अत्रार्थे शिष्टप्रयोगसवाद दर्शयति **तनौ ममुस्तत्रेति** । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसभवा मुद' इति माघकाव्ये । तपोधनस्य—नारदस्य, अभ्यागमेन-आगमनेन, सभवा मुद —सतोषा, कैटभद्विष —श्रीकृष्णस्य तनौ—शरीरे, न ममु —परिमिता न बभूवु, आधिक्यान्न सगृहीता बभूवुरिति यावत् । **अर्थान्तरे त्विति** । परिच्छेदे त्वित्यर्थ । **उदरमिति** । 'उदर परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसु किमु' इति नैषधकाव्ये । कोऽपि कुतुकी दमस्वसु दमयन्त्या, उदर मुष्टिना परिमाति किमु परिगृह्णातीत्यर्थ । **नास्य ग्रहणमिति** । घुप्रकृतिमाङिति भाष्यादिति भाव । एव च 'शेषे विभाषाऽकखादौ—' इति णत्वविकल्प इति मत्वाह **प्रणिमाति, प्रनिमातीति** । ममौ । ममिथ, ममाथ । ममिव माता । मास्यति । मातु अमात् । अमासीत् । अमास्यत् । **वच परिभाषणे** । अनिट् । **अयमन्तीति** । लटि प्रथमपुरुषबहुवचन नास्तीत्यर्थ । **बहुवचनपर इति** । न प्रयुज्यत इति शेष । अस्मिन् पक्षे पुरुषत्रये बहुवचन नास्ती । **झिपर इति** । न प्रयुज्यत इति शेष । अस्मिन् पक्षे लिडादिष्वपि बहुवचन नास्तीति भाव । तत्र लिटि अकिति 'लिटयभ्यासस्य—' इति सप्रसारणम्, उवाच । किति तु 'वचिस्वपि—' इति सप्रसारणम्, ऊचतु । उवचिथ, उवक्थ । ऊचिव । वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु । अवक् । **वच्यादिति** । विधिलिङि रूपम् । आशीर्लिङि 'वचिस्वपि—' इति सप्रसारण मत्वाह

ख्शादित्वे प्रयोजनमिति वार्तिककाराद्युक्तिर्व्याकुप्येतेति भाव । **सपूर्वस्येत्यादि** । सख्यातीत्यादिप्रयोगो नास्त्येव । सख्येति प्रयोगस्तु ख्याञादेशस्येति न्यासकारादय । **मा माने** । **नास्येति** । घुप्रकृतिमाङ् इति पाठाद् ङितामेव तत्र ग्रहणम, ततश्च 'शेषे विभाषा—' इति विकल्प एव प्रवर्तत इत्याह **प्रणिमाति** । **प्रनिमातीत्यादि** । **वच** परिभाषणे । उवाच । वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु । वक्तात् । अवक् । अवक्ताम् । **अयमन्तिपर इति** । तथा च वचन्ति, वक्ष्यन्ति, वचन्तु, अवचन्, अवोचन्, अवक्ष्यन्नित्येतेसाधव । **बहुवचनपर इति** । अस्मिन् पक्षे लटि मध्यमे वक्थ । उत्तमे तु वच्म । लिटि उचु । मध्यमे ऊच । उत्तमे तु ऊचिम । लुटि वक्तार । लिङि उच्यासु, वच्यासुरित्यादयोऽप्यसाधव । **झिपर इति** । अस्मिंस्तु पक्षे वक्थ, वच्म, ऊच, ऊचिमेत्यादय साधव इति दिक् ।

अवोचत् । विद १०६४ ज्ञाने । २४६४ **विदो लटो वा ।** (३—४—८३) वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद विदतुः विदुः । वेत्थ विदथुः विद । वेद विद्व विद्म । पक्षे वेत्ति वित्तः इत्यादि । विवेद विविदतुः 'उषविद—' (सू० २३४१) इत्याम्पक्षे विद इत्यकारान्तनिपातान्न लघूपधगुणः । विदाञ्चकार । वेदिता । २४६५ **विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ।** (३—१—४१) वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते, इतिशब्दात् । २४६६ **तनादिकृञ्भ्य उः ।** (३—१—७९) तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन 'न विश्वसेदविश्वस्तम्' इत्यादि

उच्यादिति । **अवोचदिति ।** लुङि 'अस्यतिवक्ति—' इति च्लेरङि 'वच उम्' इति भावः । **विद ज्ञान इति ।** अनिट्सु लुग्विकरणस्याग्रहणाद् अयं सेट् । **विदो लटो वा ।** 'परस्मैपदानां णलतुस्—' इत्यादिसूत्रमनुवर्तते । विद इति पञ्चमी, तदाह **वेत्तेर्लट इति ।** विन्दतिविद्यत्योस्तु शेन श्यना च व्यवधानाद् नैते आदेशाः । **इत्यादीति ।** विदन्ति । वेत्सि वित्थ । वित्थ । वेद्मि विद्वः विद्मः । **विविदतुरिति ।** विविदुः । विवेदिथ विविदथुः विविद । विवेद विविदिव विविदिम । **आम्पक्ष इति ।** न लघूपधगुणः इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह **अकारान्तनिपातनादिति ।** 'उषविद—' इति सूत्रे विदेत्यकारान्तत्वम् आम्सन्नियोगेन निपात्यत इत्यर्थः । आमि अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद् न लघूपधगुण इति भावः । **वेदितेति ।** वेदिष्यतीत्यपि ज्ञेयम् । **विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ।** 'कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । इति शब्दः प्रकारे । एवं जातीयकं वैकल्प्येन प्रत्येतव्यमित्यर्थः । **वेत्तेरिति ।** लुग्विकरणाद् विदधातोः लोटिपरे आम्प्रत्ययो निपात्यत इत्यर्थः । **लोडन्तेति ।** आमन्ताद्विदेः लोडन्तकृञ्धातोः अनुप्रयोगश्च निपात्यत इत्यर्थः । ननु 'विदाङ्कुर्वन्तु—' इति लोटि प्रथमपुरुषबहुवचनस्यैव सूत्रे निर्देशात् कथं लोडन्तसामान्यानुप्रयोग इत्यत आह **पुरुषेति ।** कुर्वन्त्विति प्रथमपुरुषो बहुवचनं च न विवक्षितमित्यर्थः । तयोस्तु नान्तरीयकमुच्चारणमिति भावः । **इतिशब्दादिति ।** तस्य प्रकारवचनस्य लोकप्रयोगानुसारित्वादिति भावः । **तनादिकृञ्भ्य उः ।** **शपोऽपवाद इति ।** अनेन शब्विषय एवास्य प्रवृत्तिरिति सूचितम् । 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्य 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । **तेनेति ।** गणकार्यस्यानित्यतया 'श्वसेत्' इत्यत्र अदादिगण

विदो लटो वा । पञ्चमीयं न तु षष्ठी, तेन विद्यतिविन्दत्योरव्यवहितपरस्य लटोऽभावान्नैते आदेशास्तदाह **वेत्तेरिति ।** **लोटो लुगिति ।** 'आम' इति सूत्रे 'मन्त्रे घस—' इत्यतो लेरित्यनुवर्त्य आमः परस्य लेर्लुगिति व्याकुर्वता मतेनेदमुक्तम् । निष्कर्षे तु तेनैव लुगिति बोध्यम् । **पुरुषवचन इति ।** प्रथमपुरुषो बहुवचनं चेत्यर्थः । परस्मैपदमप्यविवक्षितमेवेति केषाञ्चिन्मते कर्मव्यतिहारे तङ्, व्यतिविदाकुरुताम् व्यतिविदाकुर्वातामित्यादि ज्ञेयम् । **तेनेति ।** * विश्वसेदित्यत्र

सिद्धम् । विदाकरोतु । २४६७ अत उत्सार्वधातुके । (६-४-११०) उप्रत्यान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । उदिति तपरत्वसामर्थ्यान्न गुण । विदाकुरुतात् । विदाकुरुताम् । 'उतश्च-' (सू० २३३४) इति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदाकुरु । विदाकरवाणि । अवेत् अवित्ताम् । 'सिजभ्यस्त-' (सू० २२२६) इति झेर्जुस् । अविदु । २४६८ दश्च । (८-२-७२) धातोर्दान्तस्य पदस्य सिपि परे रु स्याद्वा । अवे, अवेत् । अस १०६५ भुवि । अस्ति । २४६९ श्नसोरल्लोप । (६--४--१११)

कार्यं शपो लुङ् न भवतीत्यर्थं । वस्तुतस्तु कृञ्ग्रहणस्यात्र भाष्ये प्रत्याख्यातत्वाद् उक्तज्ञापनाभावाद् विश्वसेदित्यसबद्धमेवेत्याहु । विश्वस्तमित्यत्र तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद् नेडित्याहु । **विदाकरोत्विति** । अत्र विदेर्लोटि आमि लोटो लुकि आमन्ताद्विदे कृञो लोडन्तस्यानुप्रयोग । तत्र लोटस्तिपि 'एरु' इत्युत्वे शप बाधित्वा उप्रत्यये ऋकारस्य गुणे रपरत्वे उकारस्य तिब्निमित्तो गुण । तातङि तु ऋकारस्य गुणे रपरे तातङो ङित्त्वाद् उकारस्य गुणाभावे विदाकुरुतात् इति स्थिते । **अत उत्** । उप्रत्ययान्तस्येति । 'उतश्च प्रत्ययात्-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । **कृञोऽकारस्य उदिति** । 'नित्य करोते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । **क्ङितीति** । 'गमहन--इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । अकारस्य उत्वे कृते तस्य लघूपधगुणमाशङ्क्य आह **तपरेति** । इद स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **विदाकुरुतामिति** । विदाकुर्वान्त्वत्यपि ज्ञेयम् । 'न भकुर्छुराम्' इति निषेधाद् 'हलि च' इति दीर्घो न । **हेर्लुगिति** । विदांकुरु हि इति स्थिते, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्व परमपि बाधित्वा नित्यत्वाद् 'उतश्च प्रत्ययात्--' इति हेर्लुगित्यर्थं तर्हि सार्वधातुकाभावात् कथमुत्त्वमित्यत आह **आभीयत्वेनेति** । **विदाकुर्विति** । विदाकुरुतात् विदाकुरुतम् विदाकुरुत । **विदाकरवाणीति** । आट पित्त्वेन ङित्त्वाभावादुकारस्य गुण इति भाव । विदाकरवाव विदाकरवाम । लङ्याह **अवेदिति** । हल्ङ्यादिना सिपो लोपे विशेषमाह **दश्च** । 'सिपि धातो रुर्वा' इत्यनुवृत्तम् । द इति षष्ठ्यन्तेन धातुर्विशेष्यते, तदन्तविधि, पदस्येत्यधिकृतम्, तदाह **धातोर्दान्तस्य पदस्येति** । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य ज्ञेयम् । **अवेदिति** । सिपो हल्ङ्यादिलोपे दकारस्य रुत्वविकल्प । अवित्तम् अवित्त । अवेदम् अविद्व अविद्म । विद्यात् विद्याताम् । विद्यात् विद्यास्ताम् । अवेदीत् । अवेदिष्यत् । **अस भुवीति** । भवन भू । सत्ताया-

---

शपो लुगभाव सिद्ध इति भाव । एवमप्यविश्वस्तमित्यत्रेडभाव कथमिति चेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृहाण । **अत उत्सार्व** । क्ङिति किम्, करोति । करोषि । **लुकोऽसिद्धत्वादिति** । सार्वधातुकग्रहणमुत्तरार्थमेव नात्रावश्यकम् । इह भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपरत्वमाश्रीयत इति वृत्तिमते त्वसिद्धत्ववर्णनस्योपयोगलेशोऽपि नास्तीति ज्ञेयम् । **दश्च** । 'सिपि धातोरुर्वा' इत्यनुवर्तते, पदस्येति 'झला जशोऽन्ते' इत्यस्मादन्त इति च तदाह **धातोर्दस्येत्यादि** । सिपि किम् तिपि अवेत् । दान्तस्य धातो सिपि रुर्वेत्येतावतैवेष्टसिद्धौ पदान्तानुवृत्तिर्मन्दप्रयोजनेत्याहु ।

श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । स्तः सन्ति । 'तासस्त्योः–' (सू० २१९१) इति सलोपः । असि स्थः स्थ । अस्मि स्वः स्मः । 'आर्धधातुके' (सू० २४३२) इत्यधिकृत्य । २४७० अस्तेर्भूः । (२-४-५२) बभूव भविता । अस्तु, स्तात् स्ताम् सन्तु । २४७१ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । (६-४-११९) घोरस्तेश्चैत्त्वं स्याद्धौ परेऽभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेनैत्त्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । 'श्नसोः–'(सू० २४६९) इत्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्त्वं न । परेण तातङा बाधात् । 'सकृद्गतौ–' (प० ४१) इति न्यायात् । स्तात् स्तम् स्त । असानि असाव असाम । 'अस्तिसिचः' (सू० २२२५) इतीट् । आसीत् । श्नसोरल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् आसन् । स्यात् ।

मित्यर्थः । अस्तीति । सस्य चर्त्वेऽपि सकार एव भवति, न तु तकारः, अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । श्नसोरल्लोपः । अत् इति लुप्तषष्ठीक पदम् । श्न अस् अनयोर्द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । श्नेति श्नम्प्रत्ययैकदेशनिर्देशः । 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवर्तते, 'गमहन–' इत्यतः क्ङितीति, तदाह श्नस्येत्यादिना । अस्तेर्भूः । असधातोर्भूभावः स्याद् आर्धधातुके परे इत्यर्थः । अस् हि इति स्थिते घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । घु अस् अनयोर्द्वन्द्वः । एत् हौ इति च्छेदः । ननु अस् हि इति स्थिते 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धित्वं परत्वाद् बाधित्वा 'घ्वसोः–' इति सकारस्य एत्त्वे कृते हुझल्भ्यः परत्वाभावात् कथं धिभाव इत्यत आह आभीयत्वेनेति । तथा च अ ए धीति स्थिते आह श्नसोरिति । नन्वाशिषि अस् हि इति स्थिते तातङ् बाधित्वा परत्वादेत्त्वं प्राप्नोतीत्यत आह तातङ्पक्षे एत्त्वं नेति । कुत इत्यत आह परेणेति । ननु कृते तातङि तस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वात्तस्मिन्परे 'घ्वसोः–' इत्येत्त्वं कुतो नेत्यत आह सकृद्गताविति । सकृद् एकवारं गतौ प्रवृत्तौ विप्रतिषेधे विरोधे सति यद्बाधितं तद्बाधितमेव भवति, न तु पुनः प्रवर्तत इति तदर्थः । लङस्तिपि विशेषमाह अस्तिसिच इति । इकारलोपे आटि वृद्धौ 'अस्तिसिचः–' इति इडागमे इत्यर्थः । ननु तसादौ ङिति परत्वादाडागमात्प्राक् 'श्नसोः—इत्यल्लोपे सति अजादित्वाभावात् कथमाडित्यत आह श्नसोरल्लोपस्याभीयत्वेनेति । आस्तामिति । अत्र कृते आडागमे तस्य लोपनिवृत्त्यर्थं 'श्नसोरल्लोपः' इति तपरकरणम् । वस्तुतस्तु आटः आभीयत्वेनासिद्धत्वादेव लोपो न भवतीति 'श्नसोरल्लोपः' इत्यत्र तपरकरणं व्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । आसन्निति । आसीः आस्तम् आस्त । आसम् आस्व आस्म । विधिलिङ्याह स्यादिति । स्याताम् स्युरित्यादि । आशीर्लिङि

तच्चिन्त्यम्, वेत्सीत्यत्रातिप्रसङ्गाच्चर्त्वस्यासिद्धत्वेन दान्तत्वात् श्नसोरल्लोपः । 'अत उत्–' इति सूत्रादत इत्यनुवर्त्यादिग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः असोरिति । शकन्ध्वादित्वात्पररूपमित्याह अस्यास्तेश्चेति । श्नस्योदाहरणं रुन्धः, रुन्धन्तीत्यादि । क्ङिति किम्, रुणद्धि, अस्ति । तपरकरणमास्तामासन्नित्यत्र ह्याडागमे कृते तस्य लोपो माभूदित्येतदर्थम् । निष्कर्षस्तु अनुपदं स्फुटीभविष्यति । घ्वसोरेद्धौ । एत्वमलोन्त्यस्य लोपस्तु शित्त्वात्सर्वस्येति भाष्यादौ स्पष्टम् देहि धेहि ।

भूयात्। अभूत्। सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वे विशेषणादीण्न। २४७२ **उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः।** (८—३—८७) उपसर्गेण प्रादुषश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे। निष्यात। प्रादुष्यात्। निषन्ति। प्रादुःषन्ति। यच्परः किम्—अस्ति। मृजूष्[1] १०६६ शुद्धौ। २४७३ **मृजेर्वृद्धिः।** (७—२—११४) मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे। 'क्ङित्यजादौ वेष्यते—'

आर्धधातुकत्वाद् भूभावं मत्वाह **भूयादिति**। लुङि तु सिचि भूभावे 'गातिस्था–' इति सिचो लुकं मत्वाह **अभूदिति**। तत्र 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईडागममाशङ्क्याह **सिचोऽस्तेश्चेति**। इह भूभावे सति अस्तेरश्रूयमाणत्वाद् इण्नेति भावः। **उपसर्गप्रादुर्भ्याम्**। उपसर्ग प्रादुस् अनयोर्द्वन्द्वः। इण्कोरित्यधिकृतम्। तत्र इणः इत्युपसर्गेण सम्बध्यते। न तु प्रादुसि, ततः परस्य अस्तेः सस्य इणः परत्वासम्भवात्। कोरित्यपि असम्भवान्न सम्बध्यते। अस्तिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। 'सहेः साडः सः' इत्यतः सः इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, मूर्धन्य इत्यधिकृतम्। य् अच् अनयोर्द्वन्द्वः। यचौ परौ यस्मादिति विग्रहः। यकारे अकारे च परे इति लभ्यते। तदाह **उपसर्गेण इति**। उपसर्गस्थादिण इत्यर्थः। **परस्येति**। अस्तेः सस्य विशेषणमिदम्। न त्वस्तेः। तेन प्रादुरासीदित्यत्र न षत्वम्। यकारपरकत्वे उदाहरति **निष्याद्, प्रादुष्ष्यादिति**। प्रादुस् इति सान्तमव्ययम्। सस्य षत्वे पूर्वस्य ष्टुत्वेन षः। षान्तत्वे तु प्रादुर्भ्यामिति रुत्वनिर्देशो नोपपद्यते अच्परकत्वे उदाहरति **निषन्ति प्रादुष्षन्तीति**। **मृजूष् शुद्धाविति**। ऊदित्त्वमिड्विकल्पार्थम्। 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङर्थं षित्त्वम्। वस्तुतस्तु भिदादिगणे मृजाशब्दपाठादेव सिद्धेरिह षित्करणमनार्षमित्याहुः। **मृजेर्वृद्धिः**। 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इकः इत्युपस्थितम्। मृजेरित्यवयवषष्ठी, तदाह **मृजेरिको वृद्धिः स्यादिति**। 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति परिभाषामभिप्रेत्य आह **धातुप्रत्यये परः इति**। धातोर्विहिते प्रत्यये इत्यर्थः। तेन परिमृड्भ्यामित्यत्र न वृद्धिरिति भावः। गुणापवादोऽयम्। **क्ङित्यजादौ वेष्यत इति**। मृजेर्वृद्धिरिति शेषः। 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रभाष्ये इदं पठितम्।

असिद्धत्वादाडिति। नन्वेवमाटोऽसिद्धत्वात् 'श्नसो –' इत्यल्लोपो न भवेदिति तपरकरणं तत्र व्यर्थमिति चेत्। अत्राहुः—आभाच्छास्त्रस्यानित्यताज्ञापनाय तपरकरणम्, तेन देभतुरित्यादि सिद्धमिति। स्यादेतत्—अत्र केचिद् अद्ग्रहणस्य निष्फलत्वे तपरकरणस्य ज्ञापनार्थत्वं न सिध्यते। न च 'अत उत्–' इति सूत्रस्थतपरकरणमेव ज्ञापनार्थमस्त्विति वाच्यम् अस्येत्युक्तौ गौरवादर्धमात्रालाघवाय तत्र तपरत्वमिति सुवचत्वात्। तस्मादुक्तज्ञापनार्थमद्ग्रहणमावश्यकमित्याहुः। **उपसर्गप्रादुर्भ्याम्**। प्रादुस् इति सान्तमव्ययम्। प्रादुषश्चेति पाठे प्रादुर्भ्यामिति निर्देशो न युज्यत इति प्राचा षान्तपाठः प्रामादिकः। **परस्येति**। अयमस्तेः सस्य विशेषणं न त्वस्तेः, तेन प्रादुरस्तीत्यत्र न षत्वम्। उपसर्गेत्यादि

१—'मृजू' इति षकाररहितपाठ एव बहुत्रोपलभ्यते।

(वा० ५०५७)। व्रश्च–' (सू० २९४) इति ष । मार्ष्टि मृष्ट मृजन्ति, मार्जन्ति ममाज ममार्जतु, ममृजतु । ममार्जिथ, ममाष्ठ। मार्जिता, माष्टा। मृड्ढि। अमाट्। अमार्जम् । अमार्जीत्, अमार्क्षीत् । रुदिर् १०६७ अश्रुविमोचने ।

२४७४ **रुदादिभ्य सार्वधातुके।** (७-२-७६) रुद्, स्वप श्वस्, अन्, जक्ष् एभ्यो वलादे सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति रुदित । हौ

व्रश्चेति ष इति । मृज् ति इति स्थिते ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे जकारस्य व्रश्चेति षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टकारे मार्ष्टीति रूपमित्यर्थ । **मृष्ट इति** । ङित्त्वान्न वृद्धि नापि गुण इति भाव । **मृजन्ति,मार्जन्ति इति** । क्ङित्यजादाविति वृद्धिविकल्प इति भाव । मार्क्षि मृष्ठ मृष्ठ । मार्ज्मि । मृज्व । मृज्म । **ममार्जेति** । णलि मृजेर्वृद्धिरिति भाव ।अनुसादावजादौ किति वृद्धिविकल्प मत्वाह **ममार्जतु , ममृजतुरिति** । ममार्जु ममृजु इत्यपि ज्ञेयम् । ऊदित्त्वादिड्विकल्प मृजेर्वृद्धि च मत्वाह **ममार्जिथ, ममार्ष्ठेति** । इडभावे जस्य व्रश्चेति ष । थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भाव । ममार्जथु , ममृजथु ममार्ज, ममृज । ममार्ज ममार्जिव, ममृजिव, ममृज्व ' ममार्जिम, ममृजिम, ममृज्म । लुट्याह **मार्जिता, मार्ष्टेति** । ऊदित्त्वादिटि तदभावे च 'मृजेर्वृद्धि ' इति भाव । मार्जिष्यति, मार्क्ष्यति । मार्ष्टु, मृष्टात् मृष्टाम् मार्जन्तु, मृजन्तु । **मृड्ढीति**। हेरपित्त्वेन ङित्त्वान्न वृद्धि । व्रश्चादिना जस्य ष , हुधि , षस्य जश्त्वेन ड , धस्य ष्टुत्वेन ढ । मृष्टात् मृष्टम् मृष्ट । मार्जानि मार्जाव मार्जाम । लङ्याह **अमाट् इति** । तिप इकारलोपे वृद्धौ रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकारलोपे व्रश्चादिना जस्य ष , तस्य जश्त्वचर्त्वे इति भाव । अमृष्टाम् अमार्जन्, अमृजन् । अमाट् अमृष्टम् अमृष्ट । **अमार्जमिति** । अमृज्व अमृज्म । मृज्यात् मृज्यास्ताम् । **अमार्जीत्, अमार्क्षीदिति** । ऊदित्त्वादिड्विकल्प इति भाव । इट्पक्षे अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुरित्यादि सुगमम् । इडभावे अमार्ष्टाम् अमार्क्षु । अमार्क्षी अमार्ष्टम् अमार्ष्ट । अमार्क्षम् अमार्क्ष्व अमार्क्ष्म । अमार्जिष्यत्, अमार्क्ष्यत् । रुदिरधातुरिरित् सेट्। **रुदादिभ्य** । इड्वलादेरित्यनुवृत्तिं मत्वाह **वलादेरिति** । **रुदित इति** । ङित्त्वान्न गुण । रुदन्ति । रोदिषि रुदिथ रुदिथ । रोदिमि रुदिव रुदिम । रुरोद रुरुदतु । रुरोदिथ । रुरुदिव रुरुदिम । रोदिता । रोदिष्यति । रोदितु, रुदितात् रुदिताम् । रुदन्तु । रुदि हि इति स्थिते

किम्, दधि स्यात् । अस्ते किम्, परिसृजति । **मृजू शुद्धौ** । अय न षित्, भिदादिपाठसामर्थ्यात् । **मृजेर्वृद्धि** । गुणापवाद । धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्याह **धातुप्रत्यय इति** । धातुप्रत्यये किम्, कसपरिमृड्भ्याम् **क्ङित्यजाविति** । एतच्चान्येषां वैयाकरणाना मतम् 'इको गणवृद्धी' इति सूत्रे भाष्यकृता स्वीकृतम् । **मृड्ढीति** । 'हुझल्भ्य –' इति हेर्धि । षत्वष्टुत्व जश्त्वानि । **वलादे सार्वधातुकस्येति** । वलादे किम् रुदन्ति । सार्वधातु

१—केचित्त्विह क्रादिनियमान्नित्यमिटमाहु , क्रादिनियमस्य नञ्–वेत्युभयप्रापितनिषेध नियामकत्वस्वीकारात् ।

परत्वादिटि धित्व न । रुदिहि । २४७५ रुदश्च पञ्चभ्य । (७-३-९८) हलादे पित सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् । २४७६ अड् गार्ग्यगालवयो । (७-३-९९) अरोदीत्, अरोदत् अरुदिताम् अरुदन् । अरोदी, अरोद । अरोदम् । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट् । रुद्यात् । अरुदद्, अरोदीत् । ञि ष्वप् १०६८ शये । स्वपिति स्वपित । सुष्वाप सुषुपतु, सुषुपु । सुष्वपिथ, सुष्वप्थ । २४७७ सुविनिर्दुर्भ्य सुपिसूति-

---

हुझल्भ्य –' इति धित्वमाशङ्क्याह हौ परत्वादिति । रुदिहीति । हेरपित्त्वेन ङित्वान्न लघूपधगुण इति भाव । रुदितात् रुदितम् रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम । रुदश्च पञ्चभ्य । 'नाभ्यस्तस्य–' इत्यत पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धि –' इत्यतो हलीति 'गुणोऽपृक्ते' इत्यत अपृक्ते इति 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईडिति चानुवर्तते । रुद इति पञ्चमी । रुदादिभ्य इति विवक्षितम् इत्यभिप्रेत्य सूत्रशेष पूरयति हलादेरित्यादिना । अड्गार्ग्यगालवयो । अनयोर्मते रुदादिभ्य पञ्चभ्य परस्य हलादे पित सार्वधातुकस्य अपृक्तस्य अडागम स्यादिति स्पष्टोऽर्थ । अरोदीरिति । अरुदितम् अरुदित इत्यपि ज्ञेयम् । अरोदमिति । अरुदिव अरुदिम इत्यपि ज्ञेयम् । ननु लिङस्तिपि यासुट बाधित्वा परत्वाद् 'अड्गार्ग्यगालवयो ' इति 'रुदश्च पञ्चभ्य ' इति च अडीटौ स्यातामित्यत आह प्रकृतिप्रत्ययेति । हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तापेक्षत्वाच्चेत्यपि ज्ञेयम् । लुङि 'इरितो वा' इत्यङ्पक्षे आह अरुददिति । अङभावपक्षे त्वाह अरोद्.दिति । 'अस्तिसिच –' इति ईट् । 'रुदश्च पञ्चभ्य' इति तु नेह प्रवर्तते, सिचा व्यवहितत्वात् । ञिष्वप् शय इति । षोपदेशोऽयम् । आर्धधातुके अनिट् । स्वपितोति । 'रुदादिभ्य –' इति इट् । स्वपित इति । स्वपिषि स्वपिथ स्वपिथ स्वपिमि स्वपिव स्वपिम सुष्वापेति । द्वित्वे 'लिटयभ्यासस्य–' इति सप्रसारणे पूर्वरूपे आदेशसकारत्वात् षत्वमिति भाव । सुषुपतुरिति । 'वचिस्वपि–' इति सप्रसारणे कृते द्वित्वादीति भाव । सुषुपुरित्यपि ज्ञेयम् । सुष्वपिथ, सुष्वप्थेति । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति भाव । सुषुपथु सुषुप । सुष्वाप, सुष्वप सुषुपिव सुषुपिम । सुविनिर्दुर्भ्य । कृतसप्रसारणस्य स्वप्धातो सुपीत्यनेन ग्रहणम् । सूतीत्यनेन सूतिशब्द कृदन्तो गृह्यते । समेत्यनेनापि समशब्दस्य ग्रहणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'सहे साड स' इत्यत स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । मूर्धन्य इत्यधि-

---

किम्, स्वप्ता । धित्व नेति । सकृद्गताविति न्यायात्, हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोरिकार उच्चारणार्थ इत्यादिप्रागुक्तसमाधानाद्वेति भाव । रुदश्च । पञ्चभ्य किम्, जागर्तेर्लङि अजाग । प्रकृतिप्रत्ययेत्यादि । हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गत्वमडीटो । अरुददिति । 'इरितो वा' इत्यङ् । अरोदीदिति । 'अस्तिसिच—' इति ईट् । 'रुदश्च–' इत्यनेन तु न, सिचा व्यवधानेन रुदादे परत्वाभावात् । सुषुपतुरिति । 'वचिस्वपि–' इति सप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् ।

समा । (८—३—८८) एभ्य सुप्यादे सस्य ष स्यात् । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' । किति लिटि परत्वात्सप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' (प० १२७) सुषुषुपतु सुषुषुपु । पिति तु द्विष्वेऽभ्यासस्य सप्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्तत पूर्वं 'हलादि शेष' (सू० २१७९) । नित्यत्वाच्च । तत सुपिरूपाभावान्न ष । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्, अस्वपत् ।

कृतम्, तदाह **एभ्य सुप्यादेरिति** । सुषुप्ति, सुषूति, सुषम इत्युदाहरणानि । अत्र कृतसप्रसारणस्य स्वप्धातोर्ग्रहणात् सुस्वप्न इत्यत्र न षत्वमिति भाष्यम् । नन्वेव सति सुषुषुपतुरित्यत्र सुपूर्वस्य स्वपधातो कथ षत्वम् । कृतसप्रसारणस्य हि स्वपधातो षत्वम् । तत्र यदि स्वप् अतुस् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वे कृते पश्चाद् 'वचिस्वपि–' इपि सप्रसारण तदा हलादिशेषे उत्तरखण्डस्यैव 'वचिस्वपि–' इति सप्रसारणम, न त्वभ्यासस्य । अतुस कित उत्तरखण्डव्यवहितत्वात्, 'न सप्रसारणे सप्रसारणम्' इति निषेधाच्च । ततश्च सु ससुप् अतुसित्यत्र पूर्वखण्डस्य कृतसप्रसारणत्वाभावात् कथ षत्वम् । उत्तरखण्डस्य च सु इत्युपसर्गादव्यवहितपरत्वाभावात्कथमनेन षत्वम्, इण्कवर्गाभ्या परत्वाभावेन आदेशप्रत्यययो इत्यस्याप्युत्तरखण्डे अप्रवृत्ते । यदि तु परत्वापूर्वं सप्रसारणे कृते पश्चाद् द्वित्व तर्हि सुप् इत्यस्य द्वित्वप्रवृत्ते प्रागेव षत्वमिति वक्तव्यम् । तत्तु न युज्यते । 'पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति परिभाषया सु इत्युपसर्गसबन्धस्य द्वित्वात्प्रागप्रवृत्ते । तथा च कृतसप्रसारणस्य अकृतषत्वस्य सुप् इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्यैव 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्व स्यात् । न तु पूर्वखण्डस्य 'मात्पदाद्यो' इति निषेधात् । कृते हलादिशेषे सु इनि पूर्वखण्डस्य सुब्रूपत्वाभावेन 'सुविनिर्दुर्भ्य –' इत्यस्याप्यप्रवत्ति । न च एकदेशविकृतस्यानन्यत्व शङ्क्यम्, एवमप्यभ्यासस्यानर्थकत्वेन अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया षत्वस्य तत्राप्राप्ते । तस्मादिह सुषुषुपतुरित्यत्र पूर्वखण्डे षत्व दुरुपपादमित्याशङ्क्याह **पूर्वं धातुरित्यादिना** । लक्ष्यानुरोधादिह 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्याश्रीयते । ततश्च द्वित्वात्प्रागेव परत्वात्सप्रसारणे सति सुप् इत्यस्य सु इत्युपसर्गपूर्वकत्वमादाय षत्वे च कृते सति पुन प्रसङ्गविज्ञानात् षुप् इत्यस्य कृतषत्वस्य द्वित्वे सति खण्डद्वयेऽपि षकारश्रवण निर्बाधमित्यर्थं । तदुक्त भाष्ये–' 'षुपिभूतो द्विरुच्यते' इति । ननु कृतषत्वस्य कथ द्वित्वे कर्तव्ये षत्वस्यासिद्धत्वादित्यत आह **पूर्वत्रासिद्धीयमिति** । ननु तर्हि सुसुष्वातेत्यत्रापि पूर्वखण्डे षत्व श्रूयेतेत्यत आह **पिति त्विति** । पिति णलि कित्त्वाभावाद् 'वचिस्वपि–' इत्यस्याप्रवृत्तौ कते द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य–' इति पूर्वखण्डस्य सप्रसारणम् । सु सुप् स्वप् अ इति स्थिते 'सुविनिर्दुर्भ्य –' इति षत्वस्यासिद्धत्वाद् हलादिशेष इत्यथ । **नित्यत्वाच्चेति** । कृते अकृते च षत्वे हलादिशेषस्य प्राप्तेरिति भाव । **तत इति** । हलादिशेषोत्तर सु इत्यस्यैव

सुपिसूतिसमा इति । सूतीति क्तिन्नन्त । समेति पचाद्यजन्त । सुषुप्ति । सुषूति । सुषमा । विषम । **अद्विर्वचन इति** । तेन षत्वसहितस्य द्वित्वम् । **सुपि रूपाभावादिति** । 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति तु न प्रवतते । तस्य

स्वप्यात् । सुप्यात् सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् । श्वस १०६९ प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत्, अश्वसत् श्वस्यातात्म् । श्वस्यास्ताम् । 'ह्म्यन्तक्षण–' (सू० ३२९९) इति न वृद्धि । अश्वसीत् । अन १०७० च । अनिति । आन । अनिता । आनीत्, आनत् । २४७८ अनिते । (८—४—१९) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य ण स्यात् । प्राणिति । जक्ष १०७१ भक्षहसनयो । जक्षिति जक्षित । २४७९ अदभ्यस्तात् । (७—१—४) झस्य अत्स्यात् । अन्तापवाद । जक्षति । 'सिजभ्यस्त–' (सू० २२२६) इति झेर्जुस् । अजक्षु । अयमन्तस्थादितिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम । रुदादय पञ्च गता ।

स्थित्या सुप् इति रूपस्याभावान्न ष इत्यर्थं । एकदेशविकृतत्वादनन्यत्वेऽपि अभ्यासस्याथवत्त्वाभावान्न ष इति द्रष्टव्यम् । स्वप्ता । स्वप्स्यति । स्वपितु, स्वपितात् स्वपिताम् स्वपन्तु । स्वपिहि, स्वपितात् स्वपितम् स्वपित । स्वपानि स्वपाव स्वपाम । लङ्याह **अस्वपीत्, अस्वपदिति** । 'रुदश्च पञ्चभ्य' इति ईट् 'अड्गार्ग्यगालवयो' इत्यटि च रूपे । अन्यानि रुदिवद्रूपाणि । लिङ्याह **सुप्यादिति** । 'वचिस्वपि–' इति सप्रसारणमिति भाव । 'सुविनिर्दुर्भ्य –' इति षत्व मत्वाह **सुषुप्यादिति** । **अस्वाप्सीदिति** । अनिट्कत्वान्न सिज्लोप इति भाव । **श्वस प्राणन इति** । वलाद्यार्धधातुके सेडयम् सार्वधातुके तु वलादौ 'रुदादिभ्य –' इति इट् । लङस्तिपि 'रुदश्च' इति ईटम् 'अड्गार्ग्य–' इत्यट च मत्वाह **अश्वसीत्, अश्वसदिति** । विध्याशीर्लिङो श्वस्यादिति सिद्धवत्कृत्याह **श्वस्याताम्** । **श्वस्यास्तामिति** । **अन चेति** । अनधातुरपि प्राणने वर्तते इत्यर्थं । सेडयम् । सार्वधातुकेऽपि वलादौ 'रुदादिभ्य –' इति इट् । लङि ईडटौ मत्वाह **आनीत्, आनदिति** । **अनिते** । 'रषाभ्या नो ण' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि–' इत्यत उपसर्गादिति, तदाह **उपसर्गस्थादिति** । भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम् । जक्षधातु सेट् । वलादौ सार्वधातुकेऽपि 'रुदादिभ्य –' इति सेट् । **अदभ्यस्तात्** । **झस्येति** । 'झोऽन्त –'इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । **जक्षतीति** । 'जक्षित्यादय षट्' इत्यभ्यस्तसञ्ज्ञेति भाव । लङस्तिपि ईडटौ अजक्षीत् अजक्षत् । इति सिद्धवत्कृत्याह **सिजभ्यस्तेति** । अदादेशापवादो जुस् । **अन्तस्थादिरिति** । तालव्यान्तस्थादिरित्यर्थं । **बभ्रामेति** । "जक्षन् क्रीडन् रममाण" इत्युपनिषदि चवर्गतृतीयादित्वस्य निर्विवादत्वादिति भाव ।

स्थानिवत्सूत्रशेषत्वात् । षत्वस्य त्रैपादिकत्वेन तत्कार्यं प्रति स्थादित्वाभावादित्याहु । वस्तुतस्तु 'स्थानिवदादेश–' इत्येतत् प्रति त्रिपादी सिद्धेत्युक्तम् । तस्मादिह समाधानान्तरमूह्यमित्यन्ये । **अनिते** । 'उपसर्गादसमासेऽपि–'इत्यत उपसर्गादिति वर्तते, 'रषाभ्याम्'–इत्यतो 'नो ण इति च तदाह **उपसर्गस्थादित्यादि** । **अन्तापवाद इति** । 'झोऽन्त' इत्यस्य अदादेशोऽपवाद, अस्य त्वपवादो जुसिति ज्ञेयम् । **बभ्रामेति** । 'जक्षन् क्रीडन् रममाण' इत्युपनिषदि जशादित्वस्य, निर्विवादत्वात् । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति निषेधेन 'जक्षत्' इति नुमश्छान्दसत्वेऽपि

जागृ १०७२ निद्राक्षये। जागर्ति जागृत जाग्रति। 'उषविद—' (सू० २३४१) इत्याम्वा। जागराचकार, जजागार। **२४८० जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु।** (७—३—८५) जागर्तेर्गुण स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन्वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च। जजागरतु। अजाग अजागृताम् अभ्यस्तत्वाज्जुस्। **२४८१ जुसि च।** (७—३—८३) अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुण स्यात्।

जागृधातु ऋकारान्त सेट्, **जागर्तीति**। तिपि शपो लुकि ऋकारस्य गुणे रपरत्वम्। **जागृत इति**। ङित्त्वान्न गुण। **जाग्रतीति**। 'जक्षित्यादय षट्' इत्यभ्यस्तसज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्' इति झेरदादेश ङित्त्वाद्गुणनिषेधे ऋकारस्य यणिति भाव। जागर्षि जागृथ जागृथ। जागर्मि जागृव जागृम। लिटि 'कास्यनेकाच्—' इति नित्यमामि प्राप्ते आह **उषविदेत्याम् वेति**। **जागरामिति**। आमि ऋकारस्य गुणो रपरत्व चेति भाव। आमभावे आह **जजागारेति**। अतुसादौ कित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते **जाग्रोऽवि**। जाग्र इति षष्ठी। 'मिदेर्गुण' इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते, तदाह **जागर्तेर्गुण स्यादिति**। अविचिण्णल्ङित्स्विति च्छेद। वि चिण् णल् ङित् एषा द्वन्द्वे नञ्समास, तदाह **विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन्निति**। चिण्णल्पर्युदासाद् वृद्धिविषयेऽप्यस्य प्रवृत्ति। ङित्पर्युदासाद् गुणप्रतिषेधविषयेऽप्यस्य प्रवृत्ति, तदाह **वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेति**। **जजागरतुरिति**। अत्र कित्त्वेऽपि गुण जजागरु। जजागरिथ जजागरथु जजागर। जजागार, जजागर जजागरिव जजागरिम। विचिण्णल्ङित्सु तु न गुण। वि—जागृवि। चिण्—अजागारि। णल्—जजागार। ङित्—जागृत। वृद्धिविषये यथा—ण्वुलि जागरक। प्रतिषेधविषये यथा—जजागरतु। कित्त्वेऽपि गुण इत्याद्यूह्यम्। जागरिता। जागरिष्यति। जागर्तु, जागृतात् जागृताम् जाग्रतु। जागृहि, जागृतात् जागृतम् जागृत। जागराणि जागराव जागराम। लङ्याह **अजागरिति**। तिपि इकारलोपे हल्ङ्यादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्ग इति भाव। अभ्यस्तत्वाल्लङो झेरदादेशे प्राप्ते आह **अभ्यस्तत्वाज्जुसिति**। 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इत्यनेनेति भाव। जक्षित्यादित्वादभ्यस्तत्वम्। अजागृ उस् इति स्थिते 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वादविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासादप्राप्ते गुणे आह **जुसि च**। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। 'मिदेर्गुण' इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते। 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्य विशेषणा-

---

जशादित्वस्य तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वात्। धातुवृत्त्यादौ जशादिपाठाच्च। **जाग्रोऽविचिण्णल्–ङिद्भ्योऽन्यस्मिन्निति**। जागृवि। विशब्देन वादिप्रत्ययो गृह्यते। इकारस्तूच्चारणार्थ इति वदता मते क्वसावपि न भवति, जजागृवान्। जजागृवासौ। चिण्, अजागारि। णल्, जजागार। ङित्, जागृत। जागृथ। **वृद्धिविषय इति**। ण्वुलि जागरक। घञि जागर। णिचि जागरयति। न चैतेषु गुणे कृतेऽपि 'अत उपधाया' इति वृद्धि स्यादिति वाच्यम्, गुणविधेश्चिण्णल्प्रतिषेधस्य चानर्थक्यापत्ते। **जुसि च**। चकार स्पष्टप्रति-

अजागरु । अजादौ किम्—जागृयु । आशिषि तु जागर्यात् जागर्यास्ताम् जागर्यासु । लुङि अजागरीत् । 'जागृ इस्' इत्यत्र यण् प्राप्त , त सार्वधातुकगुणो बाधते, त सिचि वृद्धि, ता जागर्तिगुण , तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धि प्राप्ता, 'नेटि' (सू० २२६८) इति निषिद्धा, तत 'अतो हलादे –' (सू० २२८४) इति बाधित्वा 'अतो ल्रान्तस्य' (सू० ६३३०) इति वृद्धि प्राप्ता, 'ह्म्यन्त–' (सू० २२९९) इति निषिध्यते । तदाहु —

'गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धि प्रतिषेधो विकल्पनम्।
पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वा प्राप्तयो नव ॥' इति ।

दरिद्रा १०७३ दुर्गतौ । दरिद्राति । २४८२ इद्दरिद्रस्य । (६—४—११४) दरिद्रातेरिकार स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रित । २४८३ श्नाभ्यस्तयोरात । (६—४—११२) अनयोरातो लोप स्यात् क्ङिति

तदन्तविधि । 'क्सस्याचि' इत्यतोऽनुवृत्तेन अचीत्यनेन जुसीत्यस्य विशेषणात्तदादिविधि तदाह अजादावित्यादिना । अजागरुरिति । अजाग अजागृतम् अजागृत । अजागरम् अजागृव अजागृम । विधिलिङि यासुटो ङित्त्वान्न गुण । जागृयात् जागृयाताम् । जागृयुरिति । जुसि चेत्यत्र अजादावित्युक्तेर्न गुण इति भाव । आशिषि तु जागर्यादिति। किदाशिषि इति यासुट कित्त्वाद् 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुण इति भाव । जागृधातोर्लुङि सिचि इति यणादिप्राप्तिक्रम दर्शयति जागृ इस् इत्यत्रेति । तत्र कृत इति । 'जाग्रोऽविचिण्णल्—' इति गुणे रपरत्वे कृते अजागर् ईदिति स्थिते सतीत्यर्थ । तदाहुरिति । वृद्धा इतिशेष । अजागरिष्टाम् अजागरिषु इत्यादि सुगमम् । दरिद्राधातुरादन्त सेट् । दुर्गति धनहीनीभवनम् । दरिद्रातीति । धनहीनीभवतीत्यर्थं । इद्दरिद्रस्य । सौत्रो ह्रस्व । 'गमहन—' इत्यत क्ङितीत्यनुवर्तते 'ई हल्यघो' इत्यतो हलि इति 'अत उत—' इत्यत सार्वधातुके इति, तदाह दरिद्रातेरिति । 'श्नाभ्यस्तयो—' इत्याल्लोपापवाद । 'अलोऽन्त्यस्य इत्यन्त्यस्य इकार । दरिद्रित इति । 'सार्वधातुकमपित्' इति तसो ङित्वादाकारस्य इकार । श्नाभ्यस्तयोरात । 'गमहन—'

पत्त्यर्थ । 'क्सस्याचि' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तत इत्याह अजादाविति । जागृयुरिति। एवं शृणुयु चिनुयुरित्यादावपि गुणो नेति बोध्यम् । यासुटो ङित्त्वाच्छृणुयुरित्यादौ गुणो नेति प्राचोक्तिस्तु मनोरमाया दूषिता, 'जुसि च' इति गुणस्य निषेधापवादत्वादिति । केचित्तु— 'जुसि च' इत्यत्र उसीत्यावर्त्यं उस्रूपे जुसीति व्याख्यानान्नोक्तदोष इत्याहु । अजादौ जुसीति समाधान तु भाष्यारूढम् । जागर्तें सिच इटि कृते यणादिप्राप्तिक्रम दर्शयति जागृ इस् इत्यत्रेति । तत्र कृत इति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जागर्तिगुणेन बाधस्तेन गुणेन हलन्तत्वसपादनात् । या हि गुणप्रवृत्तिसमये वृद्धि सा बाध्यते नान्येति भाव । अजागरिष्टाम् । अजागरिषु । अजागरीरित्यादि । दरिद्रा । इद्दरिद्रस्य । इद्दरिद्र इति वक्तुमुचितम् । श्नाभ्यस्त । क्रीणन्ति । क्रीणते । पुनन्ति । पुनते । दधति । दधते

सार्वधातुके। दरिद्रति। अनेकाच्त्वादाम्। दरिद्राचकार। 'आत औ णल' (सू० २३७१) इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औकारविधान दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम्। अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके। ददरिद्रौ ददरिद्रतुरित्यादि। यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव। 'दरिद्रातेराधधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्य' (वा० ४१४६)। 'लुङि वा' (वा० ४१४२)। 'सनि ण्वुलि ल्युटि च न'

इत्यतो लोप क्ङितीत्यनुवर्तते। 'अत उत्–' इत्यत सार्वधातके इति, तदाह **अनयोरिति**। श्नाप्रत्ययस्य अभ्यस्तस्य चेत्यर्थ। **दरिद्रतीति**। जक्षित्यादित्वादभ्यस्तत्वाद् 'अदभ्यस्तात्' इति झस्य अदादेशे अकारलोप। दरिद्रासि दरिद्रिथ। दरिद्रिथ। दरिद्रामि दरिद्रिव दरिद्रिम। लिट्याह **अनेकाच्त्वादामिति**। इद च 'कास्प्रत्ययात्–' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। **दरिद्राचकारेति**। आमि सवर्णदीर्घ। कैयटमतमाह **आत इति**। 'आत औ णल' इत्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद् ओकार एव विधानुमुचित। वृद्धौ सत्या तावतैव ययौ इत्यादिसिद्धे तस्मादौकारविधान दरिद्राधातोर्णलि 'दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्य' इत्याल्लोपे ददरिद्रौ इत्यौकारश्रवणार्थं सपद्यते। ओकारविधाने तु आल्लोपे सति वृद्धेरसभवाद् ददरिद्रो इत्योकार एव श्रूयेतेत्यर्थ। **अत एवेति**। अस्मादेव दरिद्राते औकारश्रवणार्थाद् औकारविधानाद्दरिद्रातेर्लिटि आम् नेति विज्ञायते। आमि सति णल एवाप्रसक्तेरित्यर्थ। इद च 'कस्वेकाजाद्धसाम्' इति सूत्रभाष्ये ध्वनितम्, कैयटेन स्पष्टीकृतम्। **तन्निर्मूलमेवेति**। 'कास्प्रत्ययात्–' इति 'वस्वेकाच्–' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटविरोधादिति भाव। ददरिद्रतु ददरिद्रु। ददरिद्रिथ ददरिद्रथु ददरिद्र। ददरिद्रौ ददरिद्रिव ददरिद्रिम। **आर्धधातुके विवक्षित इति**। 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो दरिद्रातेर्भवन् क्ङिति अक्ङिति च अजादावार्धधातुके भवति। स च आर्धधातुके विवक्षिते तत प्रागेव भवतीति वक्तव्यमित्यर्थ। तेन दरिद्रातीति दरिद्र, आल्लोपे कृते पचाद्यच् सिध्यति। आर्धधातुके परे आल्लोपप्रवृत्तौ तु 'श्याद्व्यधा–' इत्यादन्तलक्षणो णप्रत्यय स्यात्। ततश्च कृते णप्रत्यये आल्लोप बाधित्वा 'आतो युक् चिण्कृतो' इति युकि दरिद्राय इति स्यात्। आर्धधातुके विवक्षिते तत प्रागेव आल्लोपे तु कृते आदन्तत्वाभावाद् णप्रत्ययाभावे पचाद्यच्प्रत्ययो निर्बाध। तदिदं भाष्ये स्पष्टम्। **लुङि वेति**। लुङि आल्लोपो वा वक्तव्य इत्यर्थ। 'अद्यतन्या वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकार्थसग्रहोऽयम्। अद्यतन्यामित्यनेन अद्यतनभूतार्थकधातुविहितलुङ्विभक्तिर्विवक्षिता, भाष्ये तस्या एवोदाहरणात्। **सनि ण्वुलि ल्युटि च नेति**। एतेषु दरिद्रातेराल्लोपो नेति वक्तव्यमित्यर्थ।

ङ्किति किम्, क्रीणाति। पुनाति। दधाति। अत किम्, बिभ्रति। ओ **इत्येव सिद्धे इति**। प्रथमत्यागे मानाभावादिति भाव। **निर्मूलमेवेति**। यत्तु व्याख्यातृभि समर्थ्यते आमोऽभावे आतो लोपे कृते आदन्तत्वाभावादौत्व नेति, तन्न, 'आत औ णल' इत्यत्र प्राथम्यादोकारे कर्तव्ये औकारविधान दरिद्रातेराल्लोपेऽपि श्रवणार्थं सद् आमभावे लिङ्गमिति हरदत्तमाधवादिग्रन्थै स्वग्रन्थेन च विरोधात्।

(वा० ५०५८)। दरिद्रिता। अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रुः। दरिद्रियात्। दरिद्रयात्। अदरिद्रीत्। इट्सकौ, अदरिद्रासीत्। चकासृ १०७४ दीप्तौ। झस्य अत्, चकासति। चकासाचकार। 'धि च' (सू० २२४९) इति सलोपः। सिच

ण्वुलि यथा—दरिद्रायक, आतो युक्। ल्युटि यथा—दरिद्राण, अनादेशे कृते आल्लोपाभावात् सवर्णदीर्घः। सनि यथा—दिदरिद्रासति। अनन्तरस्येति न्यायादस्य वार्तिकप्राप्तस्यैव लोपस्याय निषेधः। तेन 'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्' इति दरिद्राते सन इट्पक्षे 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो भवत्येव—दिदरिद्रिषति। तदुक्तं भाष्ये—'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते। दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा।' **दरिद्रितेति**। तासि इटि उदाहृतवार्तिकेन आल्लोपः। 'आतो लोप इटि च'इत्यस्य संभवेऽपि न्याय्यत्वादत्र वार्तिकोपन्यासः दरिद्रिष्यति। दरिद्रातु, दरिद्रितात् दरिद्रिताम् दरिद्रतु। दरिद्रिहि, दरिद्रितात् दरिद्रितम् दरिद्रित। दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम। लङ्याह **अदरिद्रादिति**। इत्वं मत्वाह **अदरिद्रितामिति**। **अदरिद्रुरिति**। जक्षित्यादित्वेन अभ्यस्तत्वात्तजुसिति भावः। अदरिद्राः अदरिद्रितम् अदरिद्रित। अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम। **दरिद्रियादिति**। विधिलिङि सार्वधातुकत्वादित्वमिति भावः। आशीर्लिङ्याह **दरिद्रयादिति**। आतो लोप इति भावः। लुङि आतो लोपपक्षे आह **अदरिद्रीदिति**। अदरिद्रिष्टामित्यादि। आल्लोपाभावपक्षे त्वाह **इट्सकाविति**। अदरिद्रिष्यत्। **चकासृदीप्ताविति**। ऋदित् सेट्। चकास्ति चकास्तः सिद्धवत्कृत्याह **झस्य अदिति**। जक्षित्यादित्वेन अभ्यस्तत्वादिति भावः। **चकासतीति**। चकास्सि चकास्थः चकास्थ। चकास्मि चकास्वः चकास्मः। **चकासाचकारेति**। अनेकाच्त्वादामिति भावः। चकासिता। चकासिष्यति। चकास्तु चकास्ताम् चकासतु। हेर्धिभावे चकास् धि इति स्थिते 'धि च' इति सलोप इति सिद्धान्तः। तत्र मतान्तरमाह **सिच एवेत्येक इति**। 'धि च' इति लोपः सिच

तप्कथमौत्वस्याप्रवृत्तिर्भवेत्। यदप्युक्तम्—ओकारौकारयोर्द्विमात्रत्वाविशेषादौकारनिधानमिति तदपि स्थवीयः। तस्मिन्पक्षे आमो दुर्वारत्वप्रसङ्गात्। **विवक्षित इति**। तेन दरिद्रातीति दरिद्र इति पचाद्यजेव भवति। परसप्तम्या तु 'श्याद्व्यधा—' इत्यादन्तलक्षणो णः स्यात्। सति तु तस्मिन् 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युकि दरिद्राय इति स्यादिति भावः। **सनि ण्वुलीति**। एतेष्वालोपो नेत्यर्थः। दिदरिद्रासति। दरिद्रायकः। दरिद्राणम्। **अदरिद्रुरिति**। 'सिजभ्यस्त—' इति झेर्जुस्। 'लङः शाकटायनस्यैव' इत्यादन्तलक्षणो विकल्पस्तु न भवति। परत्वात् 'श्नाभ्यस्तयोः—' इत्याल्लोपे आकारान्तस्यैवाभावात्। 'ई हल्यघोः' इत्यत ईत्वमिह न शङ्क्यमेव, झेर्जुसि हलादिपरत्वाभावादिति भावः। ननु दरिद्रा झि इति स्थिते जुसः प्रागेव आल्लोपात्परत्वादपवादत्वाच्च ईत्वं स्यात्, मैवम्, अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वात्, इत्वनिमित्तं हि हलादित्वम्, तच्च विनाशोन्मुखम्, जुसो भावि

सिद्धत्वाद्धेर्धि । शाधि । अशात् अशिष्टाम् अशासु । अशात्, अशा । शिष्यात् । 'सर्ति-शास्ति–' (सू० २३८२) इत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत् । दीधीङ् १०७६ दीप्तिदेवनयो । एतदादय पञ्च धातवश्छान्दसा । दीधीते । 'एरनेकाच —' (सू० २७२) इति यण् । दीध्याते । २४८८ यीवर्णयोर्दीधीवेव्यो । (७–४–५३) एतयोरन्त्यस्य लोप स्याद्यकारे इवर्णे च परे । इति लोप बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्वम्, दीध्ये । 'दीधीवेवीटाम्' (सू० २१९०) गुणनिषेध । दीध्याचक्रे । दीधिता । दीधिष्यते । वेवीङ् १०७७ वेतिना तुल्ये । वी गती-त्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थ ।

इत्त्वापवाद । ननु शासे शाभावे सति झल्परत्वाभावात्कथ हेर्धिरित्यत आह **तस्याभीयत्वेनेति** । यद्यपि 'धि च' इति सलोपे शाधीति सिद्धम् । तथापि सलोपस्यासिद्धत्वात् 'शा इत्' इति इत्त्व स्यात् । तन्निवृत्तये शाविधानमित्याहु । लङ्याह **अशादिति** । 'तिप्यनस्ते' इति दत्वे चर्त्वविकल्प इति भाव । **आशासुरिति** । अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भाव । **अशा, अशादिति** । 'सिपि धातो –' इति रुत्वदत्वविकल्प इति भाव । अशिष्टम् अशिष्ट । अशासम् अशिष्व अशिष्म । **शिष्यादिति** । 'शास इत्–' इति इत्वे 'शासिवसि–' इति ष् इति भाव । **अशिषदिति** । अङि इत्त्वमिति भाव । दीधीङ्धातुरीकारान्त । ङित्त्वादात्मनेपदी । **एतदादय पञ्चेति** । इद च माधवानुरोधेन । तत्त्व त्वग्रे वक्ष्यते । जक्षित्यादित्वादभ्यस्तत्वाज्झस्य अदादेश । **दीध्यते** । दीधीषे दीध्याथे दीधीध्वे । लट इडादेशे आह **यीवर्णयोर्दीधीवेव्यो** । यिश्च इवर्णश्चेति द्वन्द्वात्सप्तमी । यि इत्यत्र इकार उच्चारणार्थ । 'तासस्त्यो —' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य लोप, तदाह **एतयोरित्यादि** । आदीध्य गत, आवेव्य गत –अत्र ल्यपि ईकारस्य लोप । इवर्णे उदाहरण वक्ष्यते । **इति लोपमिति** । लट इडादेशे दीधी ई इत्यत्र 'यीवर्णयो —' इति इवर्णपरत्वात्प्राप्त परमपि बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्त्वमित्यर्थ । कृते अकृते च लोपे प्रवृत्तेरेत्त्व नित्यम् । तस्मिन्कृते यीवर्णपरकत्वाभावान्न लोप इति भाव । **गुणनिषेध इति** । दीधी आमिति स्थिते 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' इति प्राप्तस्य

क्ङिति । शिष्ट शिष्टवान् । शिष्यात् । शिष्यास्ताम् । अङ् साहचर्यात्परस्मैपद एवेत्वम् । नेह, आशास्ते । अन्ये तु यस्माच्छासेरङ् सभवति तस्यैवेत्वमिति व्याख्याय व्यतिशिष्टे व्यतिशिढ्वे इत्यात्मनेपदेऽपि इत्व स्वीकुर्वन्ति । **शा हौ** । पूर्वसूत्रे उपधापदान्वयानुरोधेन शात इत्यवयवषष्ठ्यपि इह स्थानषष्ठ्येव, उपधाया इत्यस्य निवृत्तत्वादित्याह **शाते शादेश इति** । 'धि च' इति सलोपेन शाधीति रूपे सिद्धेऽपि सलोपस्यासिद्धत्वात् 'शास इत्–' इति इत्व स्यात्, तद्वारणाय शाविधानमित्याहु । **यीवर्णयो** । य्वोरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ यकारेकारयोरिति स्फुटप्रतिपत्तिर्न स्यादिति वर्णग्रहण कृतम् । यिश्च इवर्णश्च यीवर्णौ तयो । यिश्चेति इकार उच्चारणार्थो विवक्षितस्तदाह **यकारे इवर्णे चेति** । यिवर्णयोरिति पाठस्तूचित । **लोपं बाधित्वेति** । लोपस्य तूदाहरणम्—आदीध्य गत, आवेव्य गत । दीधिता ।

अथ त्रय परस्मैपदिन । षस १०७८ षस्ति १०७९ स्वप्ने । सस्ति सस्त ससन्ति । ससास सेसतु । सस्तु सधि । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू० १२) इति सलोपस्यासिद्धत्वाद् 'अतो हे' (सू० २२०२) इति न लुक् । असत् असस्ताम् । अस , असत् । सस्यात् । असासीत्, अससीत् । सन्ति । सन्त । सस्तन्ति । बहूना

निषेध इत्यथ । दीधितेति । इति कृते इवर्णपरकत्वादीकारस्य लोप इति भाव । दीधीताम् दीध्याताम् दीध्यताम् । दीधीष्व दीध्याथाम् । दीधीध्वम् दीध्यै दीध्यावहै दीध्यामहै । अदीधीत अदीध्याताम् अदीध्यत । अदीधीथा अदीध्याथाम् अदीधीध्वम् । अदीधि अदीधीवहि अदीधीमहि । दीधीत दीधीयाताम् । दीधिषीष्ट दीधिषीयास्ताम् । दीधिषीरन् । अदीधिष्ट अदीधिष्यत । वस्तुतस्तु छन्दसि दृष्टानुविधित्वादेषा पञ्चाना लोकानुसारेण रूपवर्णनमनुचितम् वेवीङ् वेतिना तुल्य इति । दीधीवद्रूपाणि । इति जक्षित्यादय । षस षस्ति स्वप्न इति । षोपदेशावेतौ । द्वितीय इदित् । तत्र षसधातोरुदाहरति सस्तीति । ससन्तीति । अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भाव । एत्त्वाभ्यासलोपौ मत्वाह सेसतुरिति । सेस । सेसिथ सेसथु सेस । ससास, ससस सेसिव सेसिम । ससिता । ससिष्यति । सस्तु, सस्तात् सस्ताम् ससन्तु । सस् हि इति स्थिते हेर्धिभावे 'धि च' इति सलोप मत्वाह सधीति । तत्र धि इत्यस्य स्थानित्त्वेन हित्वाद् 'अतो हे' इति लुकमाशङ्क्याह पूर्वत्रेति । सस्तात् सस्तम् सस्त । ससानि ससाव ससाम । लङयाह असदिति । असस् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे 'तिप्यनस्ते' इति सस्य दत्वमिति भाव । असस्तामिति । अससन् इत्यपि ज्ञेयम् । लङ सिपि तु असस् स् इति स्थिते 'सिपि धातो –' इनि रुर्वा, पक्षे दं, हल्ङ्यादिलोप, तदाह अस असदिति । असस्तम् असस्त । अससम् असस्व असस्म । लिङयाह सस्यादिति । सस्याताम् । सस्यास्ताम् इत्यादि । लुङयाह असासीदिति । 'अतो हलादे –' इति वृद्धिविकल्प इति भाव । अससिष्यत् ।

अथ षस्तिधातोरुदाहरति सन्तीति । इदित्त्वान्नुम् । 'नश्च–' इत्यनुस्वारे सस् त् इति स्थिते, 'स्को,' इति सलोपे, परसवर्णे, 'झरो झरि' इति प्रथमतकारस्य लोपविकल्पे, एकत द्वित वा रूपमिति भाव सस्तन्तीति । अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भाव । सिपि सस्त् सि इति स्थिते 'स्को –' इति सलोपे अनुस्वारस्य परसवर्णो नकार । सवर्णपरत्वाभावाद् 'झरो झरि, इति तकारलोपो न । सन्त्सि सन्थ सन्थ । सस्त्मि सस्त्व सस्त्म । ससस्त ससस्ततु । ससस्तिथ । ससस्तिव ससस्तिम । सस्तिष्यति । सन्तु, सन्तात् सन्ताम् सस्तन्तु । ससृत् हि इति स्थिते हेर्धिभावे 'स्को –' इति सलोपे परसवर्णे सन्त् धि इति स्थिते 'झरो झरि' इति तकारस्य लोप, सन्धि । लोपाभावे तकारस्य जश्त्वे

दीधिष्यते । वेविता । वेविष्यते । योवर्णयोरिति किम्, आदीध्यनम् । आवेव्यनम् । षस । असदिति । 'तिप्यनस्ते, इति दत्वम् अस इति । 'सिपि धातो –' इति रुर्वा । पक्षे द । सन्तीति । इदित्त्वानुमि सनृस्त् ति इति स्थिते 'स्को –'

समवाये द्वयो सयोगसज्ञा नेत्याश्रित्य 'स्को –' (सू० ३८०) इति लोपाभावात् सस्ति सस्त सस्तन्ति इत्येके । वश १०८० कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि उष्ट उशन्ति । वक्षि उष्ठ । उवाश ऊशतु । वशिता । वष्टु, उष्टात् उष्टाम् । उड्ढि । अवट औष्टाम् औशन् । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् । अवाशीत्, अवशीत् । 'चर्करीत च' १०८१ (ग सू १९५) । यङ्लुगन्तमदादौ

सन्धि, सन्तात सन्तम् सन्त । सस्तानि सस्ताव सस्ताम । लङ्स्तिपि असस्त् त इति स्थिते हल्ङयादिलोपे सयोगादिलोपे सयोगान्तस्य लोपे असन् । असन्ताम् असस्तन् । असन् असन्तम् असन्त । असस्तम् असस्त्व । असस्त्म । सस्त्यात् । असस्तिष्यत् । मतान्तरमाह **बहूनामिति** । **इत्याश्रित्येति** । तथा च प्रकृते लुङस्तिपि ससूत् ति इति स्थिते झलि परे अनुस्वारसकारतकाराणा त्रयाणा समवायात् स् त् इत्यनयो सयोगसज्ञाविरहात् 'स्को –' इति लोपाभावात् सस्तीत्याद्यूह्यमित्यर्थ । **वश कान्ताविति** । कान्तिरिच्छा । सेट् **वष्टीति** । 'व्रश्च–' इति शस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन ट । **उष्ट इति** । ङिति 'ग्रहिज्या–' इति सम्प्रसारणे रूपमिति भाव । **उवाशेति** । लिटि अकिति 'लिट्यभ्यासस्य–' इति सम्प्रसारणमिति भाव । **ऊशतुरिति** । परत्वाद् ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घ इति भाव । उवशिथ ऊशथु ऊश उवाश, उवश ऊशिव ऊशिम । **वशितेति** । अनेन सेट्त्व द्योतितम् । वशिष्यति । **उष्टामिति** । उशन्त्वित्यपि ज्ञेयम् । **उड्ढीति** । वश् हि इति स्थिते विभावे अपित्त्वेन ङित्त्वाद् ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे शस्य षत्वे धस्य ष्टुत्वेन ढकारे षस्य जश्त्वेन ड इति भाव । वशानि वशाव वशाम । लङ्याह **अवडिति** । हल्ङयादिलोपे शस्य ष, षस्य ड, तस्य चर्त्वविकल्प इति भाव । **औशन्निति** । अवट् औष्टम् औष्ट । **अवशमिति** । पित्त्वान्न सम्प्रसारणमिति भाव । औश्व औश्म । विध्याशीर्लिङो उश्यादिति सिद्धवत्कृत्याह **उश्याताम्** । **उश्यास्तामिति** । **अवशीत्, अवाशीत्**। अवशिष्यत् । तदेव दीधीङ् वेवीङ् षस षस्ति वश एते पञ्च धातव छान्दसा एवेति माधवादय । तत्र 'दीधीवेवीटाम्' इति सूत्रे दीधीवेव्यो छन्दोविषयत्वादिति भाष्यम् । 'जक्षित्यादय षट्' इति सूत्रे षसिवशी छान्दसाविति भाष्यम् । एतद्भाष्यादेव षस्तिधातोर्नात्र पाठ इति प्रतीयते । अत एव 'षश शास्ति स्वप्ने' इति पाठमभ्युपगम्य श्तिपा निर्देशेन शास एवार्थभेदान् पुन पाठ इति कैयट आह । अत्र वशधातोरपि छान्दसत्ववचन प्रायिकम्, 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' 'जयाय सेनान्यमुशन्ति देवा' इत्यादिप्रयागदर्शनादित्यास्ता तावत् ।

चर्करीतं चेति । धातुपाठे गणसूत्रमिदम् । 'चर्करीतम्' इति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा पूर्वाचार्यसिद्धा, तदाह **यङ्लुगन्तमदादिविति** तेन यङ्लुगन्ताच्छबेव विकरण,

---

इति सलोपे '**झरो झरि सवर्णे**' इति तकारस्य वा लोप **सस्ति सस्त इति** । इहापि पूर्ववत्तल्लोपो वा बोध्य । **वश कान्तौ** । भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । 'वेष्टि भागुरिरल्लोपम्' 'जयाय सेनान्यमुशन्ति देवा' इति । **चर्करीत च** । गण-

बोध्यम्। ह्नुङ् १०८२ अपनयने। ह्नुते। जुह्नुवे ह्नुवीत ह्नोषीष्ट। अह्नोष्ट।

॥ इति तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥ ४६ ॥

हु १०७३ दानादनयो। 'आदाने च' इत्येके। 'प्रीणनेऽपि' इति भाष्यम्। दान चेह प्रक्षेप। स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते।

तस्य लुक्, न तु श्यनादि विकरणान्तरम्। परस्मैपदिन इत्युपक्रमाद्यङ्लुगन्तस्य परस्मैपदित्वमेव। **ह्नुङ् अपनयन इति**। अनिडयम्। **ह्नुत इति**। ह्नुवाते ह्नुवते इत्यादि। **जुह्नुव इति**। जुह्नुवाते जुह्नुविरे क्रादिनियमादिट्, जुह्नुविषे। जुह्नुविवहे। ह्नोता। ह्नोष्यते। ह्नुताम्। ह्नुष्व। ह्नवै ह्नवावहै। अह्नुत इति सिद्धवत्कृत्य विधिलिङयाह **ह्नुवीतेति**। आशीर्लिङयाह **ह्नोषीष्टेति**। लुङयाह **अह्नोष्टेति**।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया लुग्विकरण समाप्तम्।

अथ श्लुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते। हु **दानादनयोरिति**। दाने अदने चेत्यर्थ। **भाष्यमिति**। 'तृतीया च होश्छन्दसि' इति सूत्रस्थमिति शेष। ननु यदि दानमिह प्रसिद्ध विवक्षित तर्हि ब्राह्मणाय गा ददातीत्यत्र जुहोतीत्यपि प्रयोग स्यादित्यत आह **दान चेह प्रक्षेप इति**। नन्वेवमपि कूपे घट प्रक्षिपति, आहवनीये जल प्रक्षिपतीत्यत्रापि जुहोतीति प्रयोग स्यादित्यत आह **स चेति**। स प्रक्षेप विधिबोधिते आधारे आहवनीयादौ पुरोडाशादिहविष इति लभ्यते इत्यन्वय। कुत इत्यत आह **स्वभावादिति**। अनादिसिद्धलोकव्यवहारादित्यर्थ।

सूत्रमिदम्। चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्याणा सज्ञा। **अदादौ बोध्यमिति**। तेन यङ्लुगन्तेषु 'अदिप्रभृतिभ्य–' इति शपो लुग् भवतीति भाव.। प्राचा तु चर्करीतमिति यङ्लुगन्त परस्मैपदमित्युक्तम्, तच्चेहाप्रकृतत्वादुपेक्षितम्।

इति तत्त्वबोधिन्यामदादिप्रकरणम्।

हु **दाना**। यद्यपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वक परस्वत्वापादनमेव दान तथापि प्रयोगमनुसृत्य व्याचष्टे **प्रक्षेप इति**। **वैध इति**। आहवनीयादौ **हविष इति**। विधिबोधितद्रव्यस्येत्यर्थ। **स्वभावादिति**। तेन आहवनीये पुरोडाशे प्रक्षेप्तव्ये प्रमादेन कोपेन वा पाषाण प्रक्षिप्त पुरोडाशो वा गर्तादौ स तु प्रक्षेपो न होम

इतश्चत्वार परस्मैपदिन । **२४८९ जुहोत्यादिभ्य श्लु** । (२—४—७५) शप श्लु स्यात् । **२४९० श्लौ** । (६—१—१०) धातोर्द्वे स्त । जुहोति जुहुत । 'अदभ्यस्तात्' (सू० २४७९) इत्यत् । 'हुश्नुवो –' (सू० २३८७) इति यण् । जुह्वति । **२४९१ भीह्रीभृहुवा श्लुवच्च** । (३—१—३९) एतेभ्यो लिट्याम्वा स्यात्, आमि श्लाविव कार्यं च । जुहवाचकार, जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु, जुहुतात् । 'हेर्धि' जुहुधि । आटि परत्वाद्गुण । जुहवानि । परत्वाद् 'जुसि च' (सू० २४८१) इति गुण । अजुहवु । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् । ञि भी १०८४ भये । बिभेति । **२४९२ भियोऽन्यतरस्याम्** । (६-४-११५) इकार स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । बिभित, बिभती

तथा च विधिबोधित आधारे विधिबोधितस्य देवतायै त्यज्यमानस्य हविष प्रक्षेपे हुधातुर्वर्तते इति फलितम् । एतच्च पूर्वमीमांसाया तृतीये 'सर्वप्रदान हविषस्तदर्थत्वात्' इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभि । **जुहोत्यादिभ्य श्लु** । **शप इति** । 'अदिप्रभृतिभ्य –' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । हु अ इति स्थिते शप श्लौ कृते हु ति इति स्थिते **श्लौ** । शेष पूरयति **धातोर्द्वे स्त इति** । 'एकाचो द्वे–' इत्यतो 'लिटि धातो –' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । द्वित्वे कृते अभ्यासकार्यमभिप्रेत्याह **जुहोतीति** । **यणिति** । उवङपवाद इत्तर्थ । **भीह्री** । भी ह्री भृ हु एषा द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'कास्प्रत्ययात्–' इत्यत आम् लिटित्यनुवर्तते, तदाह **एतेभ्य इति** । श्लुवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिरित्यभिप्रेत्याह **आमि श्लाविव कार्यं चेति** । **जुहवामिति** । आमि श्लाविव द्वित्वे गुण इति भाव । **जुहावेति** । जुहुवतु । जुहविथ, जुहाथ । जुहुविव **हेर्धिरिति** । 'हुझल्भ्यो हेर्धि' इत्यनेनेति भाव । जुहवानीत्यत्र आट पित्त्वेन अङित्त्वाद् गुणे प्राप्ते त बाधित्वा 'हुश्नुवो —'इति यणि प्राप्ते आह **आटि परत्वादिति** । 'हुश्नुवो —' इत्यपेक्षया गुण परत्वाद्भवतीत्यर्थ । लङि अजुहोत् अजुहुताम् इति सिद्धवत्कृत्य 'सिजभ्यस्त–' इति जुसि 'हुश्नुवो –' इति यणमाशङ्क्याह **परत्वाज्जुसि चेति गुण इति** । **अजुहवुरिति** । अजुहो अजुहुतम् अजुहुत । अजुहवम् अजुहुव । अजुहुम । **अहौषीदिति** । सिचि वृद्धि । अहौष्टामित्यादि । अहोष्यत् । **ञि भी भय इति** । अनिट् ईदन्त । शप श्लौ द्वित्वादि मत्वाह **बिभेतीति** । **भियोऽन्यतरस्याम्** । 'इद्दरिद्रस्य' इत्यत इदिति 'गमहन–' इत्यत क्ङितीति 'ई हल्यघो' इत्यतो हलीति 'अत उत्–' इत्यत सार्वधातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेष पूरयति । **इकार स्यादित्यादिना** । **बिभ्यतीति** । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । **बिभयामिति** । भीह्रीभृहुवा श्लुवच्च' इति

इति ज्ञेयम् । **परस्मैपदिन इति** । तेन 'होष्ये' इति केषाचित्प्रयोगोऽसाधुरेव । 'स्मराग्नौ जुह्वाना' इत्यानन्दलहरीप्रयोगस्तु साधुरेव । शानचोऽप्रवृत्तावपि चानशन्तत्वात् । **आटीति** । 'आड्डुत्तमस्य—' इत्यनेन । **परत्वादिति** । 'हुश्नुवो —' इति यणपेक्षया परत्वादित्यर्थ । **भियोऽन्यरस्याम्** । सार्वधातुके किम्

बिभ्यति। बिभयाञ्चकार, बिभाय। भेता। ह्री १०८५ लज्जायाम्। जिह्रेति। जिह्रीत जिह्रियति। जिह्रयाञ्चकार, जिह्राय। पॄ १०८६ पालनपूरणयोः। २४९३ अर्तिपिपर्त्योश्च। (७—४—७७) अभ्यासस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ। २४९४ उदोष्ठ्यपूर्वस्य। (७—१—१०२) अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ॠत् तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात्। गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते। पिपर्ति। उत्त्वम्, रपरत्वम्,

---

श्लुवत्त्वाद् द्वित्वादीति भावः। बिभायेति। बिभ्यतुः। बिभयिथ, बिभेथ। बिभ्यिव बिभ्यिम। भेतेति। भेष्यति। बिभेतु, बिभितात्, बिभीतात् बिभिताम्, बिभीताम् बिभ्यतु। बिभिहि, बिभीहि, बिभितात्, बिभीतात् बिभिताम्, बिभीताम् बिभीत। बिभयानि बिभयाव बिभयाम। अबिभेत् अबिभिताम्, अबिभीताम् अबिभयुः। अबिभेः अबिभितम्, अबिभीतम् अबिभित, अबिभीत। अबिभयम अबिभिव, अबिभीव अबिभिम, अबिभीम। बिभियात्, बिभीयात् इत्यादि। आशीर्लिङि भीयात् भीयास्ताम्। अभैषीत् अभेष्यत्। ह्री लज्जायामिति। अनिट्। जिह्रियतीति। 'अदभ्यस्तात्' इत्यत्। इयङ्। जिह्रयामिति। 'भीह्रीभृहुवाम्—' इत्याम्। श्लुवत्त्वाद् द्वित्वादीति भावः। जिह्रायेति। जिह्रयिथ, जिह्रेथ। जिह्रियिव। ह्रेता। ह्रेष्यति। जिह्रेतु, जिह्रीतात्। जिह्रीहि जिह्रयाणि। अजिह्रेत। जिह्रीयात्। ह्रीयात्। अह्रैषीत्। अह्रेष्यत्। पॄधातुः सेट्। लटस्तिपि शपः श्लौ द्वित्वे पॄ पॄ इति स्थिते अर्तिपिपर्त्योश्च। 'अत्र लोपः—' इत्यस्मादभ्यासस्येति 'भृञामित्' इत्यस्माद् इदिति 'निजां त्रयाणाम्—' इत्यतः श्लाविति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति अभ्यासस्येत्यादिना। तथा च अभ्यासे ॠकारस्य इत्वे रपरत्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे पिपर्तीति वक्ष्यति। तत्र उत्तरखण्डे ॠकारस्य उत्त्वं शङ्कितुमाह उदोष्ठ्य। 'ॠत इद्धातो' इत्यतः ॠत इत्यनुवर्तते। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्तते। एकमवयवषष्ठ्यन्तम् ओष्ठ्यस्य विशेषणम्, अपरं तु ॠता विशेष्यते, तदन्तविधिः, तदाह अङ्गावयवौष्ठ्येत्यादिना। 'अङ्गावयवेति' किम्? समीर्णं। 'ॠ गतौ' क्र्यादिः तस्मात्सपूर्वात् क्तप्रत्यये 'श्र्युकः किति' इति इण्निषेधे 'ॠत इद्धातो' इति इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे 'रदाभ्याम्—' इति निष्ठानत्वे तस्य णत्वे समीर्णं इति रूपम्। तत्र मकारात्मकौष्ठ्यपूर्वत्वादित्त्वं बाधित्वा उत्त्वं स्यात्। अङ्गावयवेत्युक्तौ तु मकारस्य औष्ठ्यस्य अङ्गावयवत्वाभावादुत्त्वं न भवति। तथा च प्रकृतेऽपि पृतीत्यत्र इदमुत्त्वं स्यादिति शङ्का प्राप्ता। तां परिहरति गुणवृद्धी इति। इममिति। उत्वविधिमित्यर्थः। पिपर्तीति। उत्वात्परत्वाद् गुण इति भावः। पिपॄ तस इति स्थिते

भीयते। बेभीयते। हलादौ किम्, बिभ्यति। क्ङिति किम्, बिभेति। केचिदत्र हलादौ ङ्कितीत्येतन्नातीवोपयुज्यते, इत्वविधानस्य बिभितः इत्यादौ चरितार्थत्वात्, बिभ्यति बिभेतीत्यादौ यणादेः प्रवृत्तिसंभवादित्याहुः। अर्तिपिपर्त्योश्च। अर्तेरुदाहरणमियर्तीति वक्ष्यति। उदोष्ठ्य। अङ्गावयवेति किम्, ॠ गतौ क्र्यादिस्तस्मात् क्तप्रत्यये 'श्र्युकः किति' इति इण्निषेधात् समीर्णं इति भवति। अन्यथा

'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घः । पिपूर्तः पिपुरति । पपार । किति लिटि 'ऋच्छत्यृताम्' (सू० २३८३) इति गुणे प्राप्ते । २४९५ शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा । (७-४-१२) एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः पप्रुः, पपरतुः पपरुः । परिता, परीता । अपिपः अपिपूर्ताम् अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् अपारिष्टाम् । ह्रस्वान्तोऽयम् इति केचित् । पिपर्ति पिपृतः पिप्रति । पिपृयात् । अशिषि प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु 'तं रोदसी पिपृतम्' इत्यादौ छान्दसत्वं शरणम् । डु भृञ् १०८७ धारणपोषणयोः ।

आह उत्त्वमिति । ङित्त्वेन गुणाभावाद् 'उदोष्ठ्य-' इत्युत्त्वमिति भावः । पिपुरतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे ङित्त्वाद् गुणाभावादुत्त्वमिति भावः । पिपर्षि पिपूर्थः पिपूर्थ । पिपर्मि पिपूर्वः पिपूर्मः । लिटि णल्याह पपारेति । उत्वात्परत्वाद् वृद्धिरिति भावः । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्य नेत्त्वम्, तत्र श्लावित्यनुवृत्तेः । प्राप्ते इति । गुणे नित्यं प्राप्ते इत्यर्थः । शॄदॄप्राम् । शॄ दॄ पॄ एषां द्वन्द्वः । लिटीति । 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । यद्यपि पूर्वसूत्रेषु क्वापि कितीति न दृष्टं तथापि अस्य 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणापवादत्वाद् गुणस्य च तस्य किदर्थत्वात् कितीत्युक्तम् । पप्रतुरिति । पपॄ अतुस् इति स्थिते ऋकारस्य ह्रस्वे तस्य यणिति भावः । गुणपक्षे आह पपरतुरिति । गुण एव तु न विकल्पितः । गुणाभावे 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति यणं बाधित्वा 'उदोष्ठ्य-' इत्युत्त्वप्रसङ्गात् । पपरिथ पप्रथुः, पपरथुः पप्र पपर । पपर पप्रिव, पपरिव । 'वॄतो वा' इति दीर्घविकल्पं मत्वाह परिता, परीतेति । परिष्यति, परीष्यति । पिपर्तु, पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु । पिपूर्हि, पिपूर्तात् पिपूर्तम् पिपूर्त । पिपराणि पिपराव पिपराम । लङ्याह अपिपरिति । अपिपॄ त् इति स्थिते गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्गः । अपिपरुरिति । अभ्यस्तत्वाद् जुस् । कृते 'जुसि च' इति गुणे रपरत्वम् । अपिपः अपिपूर्तम् अपिपूर्त । अपिपूर्व अपिपूर्म । क्वचिदिति । अन्ये आचार्या इत्यर्थः । ह्रस्वान्तत्वपक्षे 'उदोष्ठ्य-' इत्युत्वं नेति मत्वाह पिपृत इति । ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वाल्लुडादौ पर्तेत्यादि । पिपृहि । अपार्षीदिति । ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वान्न सिज्लोप इति भावः । नन्वाचार्यान्तरसमतं ह्रस्वान्तत्वं कुतोऽस्माभिरादर्तव्यम् इत्यत आह पाणिनीयेति । पाणिनिसमतदीर्घान्तत्वस्यैवाश्रयणे 'तं रोदसी पिपृतम्' इत्यादौ 'उदोष्ठ्य—' इत्युत्वापत्त्या ऋकारस्य ह्रस्वस्य श्रवणानापत्त्या तद्विषये छान्दसत्वमेव शरणमनुसरणीयं स्यादित्यर्थः । डु

तु समूर्णं इति स्यात् । शॄदॄप्राम् । शॄ हिंसायाम् । दॄ विदारणे—इमौ क्र्यादी । पक्षे गुण इति । 'ऋच्छत्यॄताम् । पप्रथुरिति । ह्रस्वपक्षे यण् । ननु ह्रस्वग्रहणमिह मास्तु, गुणानुवृत्त्या तस्यैव विकल्पोऽस्तु । तथा च यणादेशेन पप्रतुः शश्रतुरित्यादि सिध्यत्येव । गुणपक्षे तु पपरतुः शशरतुरित्याद्यपि सिध्यतीति चेत्, मैवम् । गुणाभावपक्षे 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वप्रसङ्गात् । न चान्तरङ्गत्वाद्यणेव स्यादिति वाच्यम्, वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । डुभृञ् । 'ड्वितः क्त्रिः' । भृत्रि-

२४९६ **भृञामित्** । (७-४-७६) भृञ् माङ् ओहाङ् एषा त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । बिभर्ति बिभृत बिभ्रति । बिभृध्वे । श्लुवद्भावाद् द्वित्वेत्त्वे । बिभरामास, बभार । बभर्थ । बभृव बिभृहि । बिभराणि अबिभ अबिभृताम् अबिभरु । बिभृयात् । भ्रियात् । भृषोष्ट । अभार्षीत् । अभृत । माङ् १०८८ माने शब्दे च । २४९७ **ई हल्यघो** । (६—४—११३) श्नाभ्यस्त-

---

भृञिति । अनिडय ञित्त्वादुभयपदी । श्लौ सति द्वित्वादौ बिभर्तीत्यादि स्थितम् । **भृञामित्** । भृञामिति बहुवचनाद् भृञादीनामिति लभ्यते । 'अत्र लोप —' इत्यत- अभ्यासस्येति 'निजा त्रयाणा गुण श्लो' इत्यत त्रयाणा श्लाविति चानुवतते, तदाह **भृञ् माङित्यादिना** । **बिभ्रतीति** । अभ्यस्तत्वाददादेशे यण् । बिभर्षि बिभृथ । बिभर्मि बिभृव । बिभृम । बिभृते बिभ्राते बिभ्रते । बिभृषे बिभ्राथे—इति सिद्धवत्कृत्याह **बिभृध्व इति** । बिभ्रे बिभृवहे बिभृमहे । **श्लुवद्भावादिति** । 'भीह्रीभृहुवाम्—' इत्यनेन इति भाव । **बिभरामासेति** । अनुप्रयागसामर्थ्यादस्ते भूभावो नेति भाव । **बभारेति** । श्लावित्यनुवृत्ते 'भृञामित्' इति नेत्त्वम् । बभ्रतु बभ्रु इत्यपि ज्ञेयम् । 'कृसृभृवृ—' इति लिटि इण्निषेध । थल्यपि 'अचस्तास्वत्—' इति नित्यमिण्निषेध, ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि निषेधात् तदाह **बभर्थेति** । बभ्रथु बभ्र । बभार, बभर इति सिद्धवत्कृत्याह **बभृवेति** । क्रादित्वादिण्निषेध इति भाव । बभ्रे बभ्राते बभ्रिरे । बभृषे बभ्राथे बभृढ्वे । बभ्रे बभृवहे बभृमहे । भर्ता । भरिष्यति, भरिष्यते । बिभर्तु, बिभृतात् बिभृताम् बिभ्रतु-इति सिद्धवत्कृत्याह **बिभृहीति** । हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद् गुणनिषेध इति भाव । बिभृतात् बिभृतम् बिभृत इति सिद्धवत्कृत्याह **बिभराणीति** । आट पित्त्वेन ङित्त्वाभावान्न गुणनिषेध इति भाव । बिभराव बिभराम । लङयाह **अबिभरिति** । अबिभृ त् इति स्थिते गुणे रपरत्वे हल्ङ्याब्भ्यादिलोपे रेफस्य विसर्ग इति भाव । **अबिभरुरिति** । अभ्यस्तत्वाद् झेर्जुस् 'जुसि च' इति गुण । अबिभ अबिभृतम् अबिभृत । अबिभरम् अबिभृव अबिभृम । अबिभृत अबिभ्राताम् । अबिभ्रत । अबिभृथा अबिभ्राथाम् अबिभृध्वम् । अबिभ्रि अबिभृवहि अबिभृमहि । आशीर्लिङयाह **भ्रियादिति** । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् । आत्मनेपदे आशीर्लिङयाह **भृषीष्टेति** । 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुण । **अभार्षीदिति** । अनिट्त्वान्न- सिज्लोप । सिचि वृद्धि । रपरत्वमिति भाव । अभार्ष्टामित्यादि । आत्मनेपदे- लुङयाह **अभृतेति** । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप । अभृषातामित्यादि । **माङ् मान इति** । अनिट् । ङित्त्वादात्मनेपदी । श्लौ द्वित्वे 'भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्त्वे मि मा ते इति स्थिते । **ई हल्यघो** । ई इति लुप्तप्रथमाकम् । 'श्नाभ्यस्तयोरात' इत्यनुवर्तते । 'गमहन—' इत्यत क्ङितीति 'अत उत्सार्वधातुके'

मम् । **भृञामित्** । णिजा त्रयाणामित्यतोऽनुवर्तनादाह **एषा त्रयाणामिति** । केचित्तु कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रयाणामिति लभ्यत इत्याहु । त्रयाणा किम्, जहाति, श्लौ किम्, बभार । **ई हल्यघो** । **श्नाभ्यस्तयोरिति** । लुनीते ।

योरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि, न तु घुसंज्ञकस्य। मिमीते। 'श्नाभ्यस्तयो–' (सू० २४८३) इत्याल्लोप । मिमाते। मिमते। प्रण्यमास्त। ओ हाङ् १०८९ गतौ। जिहीते जिहाते जिहते। जहे। हाता। हास्यते। ओ हाक् १०९० त्यागे। परस्मैपदी। जहाति। **२४९८ जहातेश्च**। (६–४–११६) इत्स्याद्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके। पक्षे ईत्त्वम्। जहित, जहीत। जहति। जहौ। जहितात्। **२४९९ आ च हौ**। (६-४ ११७) जहातेर्हौ परे आ स्याच्चादिदीतौ। जहाहि, जहिहि, जहीहि। अजहात्। अजहु। अजहा।

इत्यत सार्वधातुके इति चानुवर्तते, तदाह **श्नाभ्यस्तयोरित्यादिना**। **आल्लोप इति**। अजादौ क्ङिति सार्वधातुके इति शेष। **मिमते इति**। अभ्यस्तत्वाददादेश। मिमीषे मिमाथे मिमीध्वे। मिमे मिमीवहे मिमीमहे। ममे ममाते ममिरे। ममिषे ममाथे ममिध्वे। ममे ममिवहे ममिमहे। माता। मास्यते। मिमीताम् मिमाताम् मिमताम्। मिमीष्व मिमाथाम् मिमीध्वम्। मिमै मिमावहै मिमामहै। अमिमीत अमिमाताम् अमिमत। अमिमीथा अमिमाथाम् अमिमीध्वम्। अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि। मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन्। मिमीथा मिमीयाथाम् मिमीध्वम्। मिमीय मिमीवहि मिमीमहि। मासीष्ट। अमास्त अमासाताम्। अमासत। अमास्था अमासाथाम् अमाध्वम्। अमासि अमास्वहि अमास्महि। अमास्यत। **ओ हाङ् गताविति**। अनिट्। ङित्त्वादात्मनेपदी। 'भृञामित्' इति इत्त्वम्। माङ्धातुवद्रूपाणि। अभ्यासे चुत्व विशेष, तदाह **जिहीते इत्यादि**। इति भृञादयस्त्रयो गता। **ओ हाक् त्याग इति**। अनिट्। ओकार ककारश्च इत्। **जहातीति**। श्लौ द्वित्वे अभ्यासचुत्वमिति भाव। तसादौ 'श्नाभ्यस्तयोरात' इति नित्यमीत्त्वे प्राप्ते **जहातेश्च**। 'इद्दरिद्रस्य' इत्यत इदिति 'भियोऽन्यतरस्याम्' इत्यत अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते। 'गमहन–' इत्यत क्ङितीति, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यत सार्वधातुके इति 'ई हल्यघो' इत्यतो हलीति च इत्यभिप्रेत्य शेष पूरयति इत्स्याद्वेति। **जहतीति**। अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्नाभ्यस्तयो–' इत्याल्लोप। **जहाविति**। जहतु जहु। जहिथ जहाथ जहथु जह। जहौ जहिव जहिम। हाता। हास्यति। **जहितादिति**। जहिताम्, जहीताम् जहतु। **आ च हौ**। आ इति लुप्तप्रथमाकम्। **जहातेरिति**। 'जहातेश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव। **चादिदीताविति**। 'इद्दरिद्रस्य' इत्यत 'ई हल्यघो' इत्यतश्च तयोरिह चकारेणानुकर्षादिति भाव। जहितात्, जहीतात् जहितम् जहीतम् जहित, जहीत। जहानि जहाव जहाम। लङ्याह **अजहादिति**। अजहिताम्, अजहीताम् अजहु। **अजहा इति**। अजहितम्, अजहीतम् अजहित, अजहीत।

पुनीते। क्ङितीति किम्, लुनाति। अघो किम्, धत्त। दत्त। **मिमीत इति**। 'घुमास्था–' इतीत्वमिह न प्रवर्तते, तत्रार्धधातुक इत्यनुवृत्ते। अन्यथा मात, माथ, गाते, गासे– इत्यादावतिप्रसङ्गात्। अत एव काशिकायामुक्तमार्धधातुक इत्यधिकारो न स्यपीति योग यावदिति। **जहातेश्च**। क्ङितीति किम्, जहाति। सार्वधातुके

२५०० लोपो यि । (६-४-११८) जहातेरालोप स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । 'एर्लिङि' (सू० २३७४) हेयात् । अहासीत् । डु दाञ् १०९१ दाने । प्रणिददाति । दत्त । ददति । दत्ते । ददौ । 'घ्वसो –' (सू० २४७१) इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । देहि । अददान् अदत्ताम् अददु । दद्यात् । देयात् । अदात् अदाताम् अदु । अदित । डु धाञ् १०९२ धारणपोषणयो । 'दानेऽपि' इत्येके । प्रणिदधाति । २५०१ दधस्तथोश्च । (८-२-३८) द्विरुक्तस्य झषन्तस्य

अजहाम् अजह्रिव, अजहीव अजह्मि, अजहीम । लोपो यि । 'जहातेश्च' इत्यतो जहातेरिति, 'श्नाभ्यस्तयोरात' इत्यत आत इति, 'अत उत्सार्वधातुके इत्यत सार्वधातुके इति चानुवर्तते । यि इति सप्तम्यन्त सार्वधातुकविशेषणम् । तदादिविधि, तदाह जहातेरित्यादिना । 'जहातेश्च' इत्यस्यापवाद । आशीर्लिङयाह एर्लिङीति । अहासीदिति । 'यमरम–' इति सगिटौ । अहास्यत् । डु दाञ् । उभयपदी अनिट् । प्रणिददातीति । 'नेर्गद–' इति णत्वम् । दत्त इति । ददा तस् इति स्थिते अघोरिति पर्युदासादीत्त्वाभावे 'श्नाभ्यस्तयो –' इत्याल्लोप । ददतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्नाभ्यस्तयो –' इत्याल्लोप इति भाव । ददासि दत्थ दत्थ । ददामि दद्व दद्म । ददाते ददते । दत्से ददाथे दद्ध्वे । ददे दद्वहे दद्महे । ददौ इति । ददतु दद्रु । ददिथ, ददाथ ददथु दद । ददौ ददिव ददिम । ददे ददाते ददिरे । ददिषे ददाथे ददिध्वे । ददे ददिवहे ददिमहे । दाता । दास्यति, दास्यते । ददातु, दत्ताम् ददतु । इति सिद्धवत्कृत्य देहि इत्यत्राह घ्वसोरिति । दत्तात् दत्तम् दत्त । ददानि ददाव ददाम । दत्ताम् ददाताम् ददताम् । दत्स्व ददाथाम् दद्ध्वम् । ददै ददावहै ददामहै । लङयाह अददादिति । अददुरिति । अभ्यस्तत्वाद् जुस् । अददा अदत्तम् अदत्त । अददाम् अदद्व अदद्म । विधिलिङयाह दद्यादिति । 'श्नाभ्यस्तयो –' इत्याल्लोप । आशीर्लिङि तु 'एर्लिङि' इत्येत्त्वमभिप्रेत्याह देयादिति । दासीष्ट । लुङयाह अदादिति । 'गातिस्था–' इति सिचो लुगिति भाव । अदा अदातम् अदात । अदाम् अदाव अदाम । लुङयात्मनेपदे आह अदितेति । अदा स् त इति स्थिते 'स्थाघ्वोरिच्च' इति दाधातोरन्त्यस्य इकार सिच कित्त्व च । कित्त्वान्न गुण । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप इति भाव, अदिषाताम् अदिषत । अदिथा अदिषाथाम् अदिढ्वम् । अदिषि अदिष्वहि अदिष्महि । अदास्यत्, अदास्यत । डु धाञ् । ञित्त्वादुभयपदी । अनिट् । प्रणिदधातीति । 'नेर्गद–' इति णत्वम् । तसि श्लौ द्वित्वे अभ्यासजश्त्वे 'श्नाभ्यस्तयो –' इत्याल्लोपे दध् तस् इति स्थिते दधस्तथोश्च । धाधातो कृतद्वित्वस्य दधा इत्यस्य दध इति षष्ठ्यन्तम् । 'एकाचो बश –' इत्यतो झषन्तस्य बशो भष् इत्यनुवर्तते । त थ् अनयोर्द्वन्द्वात्

किम्, हीयते । चादिदीताविति । अत एव भट्टि प्रायुङ्क्त—'जहि हि जहीहि जहाहि रामभार्याम्' इति । लोपो यि । सार्वेति किम्, हेयात् । प्रणिददातीति ।

धाञ्धातोर्बशो भष् स्यात्तथयोः परयोः स्ध्वोश्च परतः । 'वचनसामर्थ्यादाल्लोपो न स्थानिवत्' इति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' । धत्तः दधति । धत्थ धत्थः । दध्व दध्म । धत्ते । धत्से । धद्ध्वे । धेहि । अधित ।

अथ त्रयः स्वरितेतः । णिजिर् १०९३ शौचपोषणयोः । **२५०२ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ।** (७-४-७५) णिजिर् विजिर् विष्लृ एषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु ।

सप्तमीद्विवचनम् । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते । चकारात् स्ध्वोरिति समुच्चीयते । सकारे ध्वशब्दे चेति लभ्यते तदाह **द्विरुक्तस्येत्यादिना** । तथा च अभ्यासे दकारस्य धकारपरकत्वात् । 'ननु श्नाभ्यस्तयोः–' इत्याल्लोपस्य 'अचः परस्मिन्–' इति स्थानिवत्त्वान्न तकारपरकत्वम्, नापि झषन्तत्वमित्यत आह **वचनसामर्थ्यादिति । वस्तुतस्त्विति ।** भष्भावस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादेव तस्मिन् कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेर्वचनसामर्थ्याश्रयणक्लेशो वृथेति भावः । **धत्त इति ।** धस्य चर्त्वेन त इति भावः । **दधतीति ।** 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः–' इत्याल्लोपः । **धत्थ इति ।** थकारपरकत्वाद् भष् । धत्थ । दधामि । **दध्व इति ।** परनिमित्ताभावान्न भष् । दध्म । **धत्ते इति ।** दधाते दधते । **धत्से इति ।** सकारपरकत्वाद्भषिति भावः । दधाथे । **धद्ध्वे इति ।** दध् ध्वे इति स्थिते ध्वशब्दपरकत्वाद्भषिति भावः । दधे दध्वहे दध्महे । दधौ । दधे । धाता । धास्यति, धास्यते । दधातु, धत्तात् धत्ताम् दधतु । **धेहीति ।** 'ध्वसोः–' इत्येत्त्वाभ्यासलोपावितिं भावः । धत्तात् धत्तम् धत्त । दधानि दधाव दधाम । धत्ताम् दधाताम् दधताम् । धत्स्व दधाथाम् धद्ध्वम् । दधै दधावहै दधामहै । अदधात्, अधत्त । दध्यात्, दधीत । धेयात्, धासीष्ट । अधात् । **अधितेति ।** 'स्थाघ्वोरिच्च' इति इत्त्वे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः इति भावः । अधास्यत्, अधास्यत । **णिजिर् ।** धातुः, अनिट्कः णोपदेशः इरित् । इकारस्य प्रत्येकमित्त्वाभावान्न नुम् । इकारस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादात्मनःफले आत्मनेपदं भवत्येव । तस्मादयमप्युभयपदी । एवं विजिरपि ज्ञेयः । **निजां त्रयाणाम् ।** निजामिति बहुवचनात्तदादीनां ग्रहणम् । 'अत्र लोपः–' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तदाह **णिजिर् इत्यादिना । नेनेक्तीति ।** श्लौ द्वित्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य तिपमाश्रित्य गुणे पूर्वखण्डस्यानेन गुणे चो: कुत्वमिति भावः । अभ्यस्तत्वाददादेशं मत्वाह **नेनिजतीति** । नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ । नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनिक्ते नेनिजाते नेनिजते । नेनिक्षे नेनिजाथे नेनिग्ध्वे । नेनिजे नेनिज्वहे नेनिज्महे । निनेज निनिजतुः निनिजुः । निनेजिथ निनिजथुः

दीर्घत्वं तु न । **अदादिति ।** 'गातिस्था–' इति सिचो लुक् । **दधस्तथोश्च ।** दध इति कृतद्विर्वचनाभ्यासकार्यो धाञेव गृह्यते न तु दध धारणे इत्ययमिति व्याचष्टे **द्विरुक्तस्येति** । झषन्तस्य किम् दधाति । नन्वेवं धत्ते इत्यादावपि न स्यादालोपस्य स्थानिवत्त्वेनाझशन्तत्वादत आह **वचनसामर्थ्यादिति** ।

नेनिग्धि । २५०३ **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ।** (७-३-८७) लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् अनेनिक्ताम् अनेनिजु । अनेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत्, अनैक्षीत्, अनिक्त । विजिर् १०९४ पृथग्भावे । वेवेक्ति, वेविक्ते । विवेजिथ । अत्र 'विज इट्' (सू० २५३६) इति ङित्त्व न,' ओ विजी' इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । 'णिजिविजी' रुधादावपि । विष्लृ १०९५ व्याप्तौ । वेवेष्टि, वेविष्टे । लृदित्त्वादङ्, अविषत् । तङि क्स । अजादौ 'क्सस्याचि' (सू० २३३७) इत्यल्लोप । अविक्षत अविक्षाताम् अविक्षन्त ।

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च । घृ १०९६ क्षरणदीप्त्यो । 'जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' । 'भृञामित्' (सू० २४९६) । 'बहुल छन्दसि'

निनिज । निनेज निनिजिव निनिजिम । निनिजे निनिजाते निनिजिरे । निनिजिषे निनिजाथे निनिजिध्वे । निनिजे निनिजिवहे निनिजिमहे । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु, नेनिक्तात् नेनिक्ताम् नेनिजतु । **नेनिग्धीति** । अपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुण । हेर्धि । नेनिक्तात् नेनिक्तम् नेनिक्त । 'आडुत्तमस्य–' इति पित्त्वेन अङित्त्वाल्लघूपधगुणे प्राप्ते **नाभ्यस्तस्याचि** । 'मिदेर्गुण' इत्यतो गुण इति 'पुगन्त–' इत्यतो लघूपधस्येति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेष पूरयति **लघूपधगुणो न स्यादिति** । **नेनिजानीति** । नेनिजाव नेनिजाम । नेनिक्ताम् नेनिजाताम् नेनिजताम् । नेनिक्ष्व नेनिजाथाम् नेनिग्ध्वम् । नेनिजै नेनिजावहै नेनिजामहै । लङि परस्मैपदे आह **अनेनेगिति** । **अनेनिजुरिति** । अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भाव । अनेनेक् अनेनिक्तम् अनेनिक्त । अनेनिजम् । 'नाभ्यस्तस्य–' इति न गुण । अनेनिज्व अनेनिज्म । निक्षीष्ट । लुङ्याह **अनिजदिति** । इरित्त्वादङिति भाव । **अनिक्तेति** । 'झलो झलि' इति सिज्लोप । अनिक्षाताम् इत्यादि । विजिरपि णिजिर्वत् । **अत्रेति** । थलि इट् पक्षे 'विज इट्' इति विहित ङित्त्वं नेत्यथ । अतो न गुणनिषेध इति भाव । **ओ विजी इत्यस्यैवेति** । व्याख्यानादिति भाव । **रुधादावपीति** । ततश्च 'रुधादिभ्य श्नम्' इति श्नम्विकरणावपि ताविति भाव । **विष्लृ व्याप्तौ इति** । लृदित्, उभयपदी, अनिट् । णिजेरिव रूपाणि । **वेवेष्टीति** । ष्टुत्वेन तकारस्य ट । सिपि 'षढो –' इति षस्य कत्वम् । वेवेक्षि वेविष्ठ । वेविड्ढि । **अविषदिति** । लृदित्त्वादङिति भाव । **तङि क्स इति** । 'शल इगुपधात्–' इत्यनेनेति भाव । **आगणान्तादिति** । जुहोत्यादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थं । घृधातुरनिट् । तिपि श्लौ द्वित्वे अभ्यासकार्ये गुणे रपरत्वे जघर्ति । जघृत जघ्रति । 'जघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' इति बह्वृचमन्त्रपाठ 'जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेन' इति तैत्तिरीयपाठ । अत्र इत्वमभ्यासस्याह **भृञामिदिति** । ननु तत्र त्रयाणामेव ग्रहणमित्यत आह **बहुलमिति** । इत्व छान्दसमिति भाव । जघार जघ्रतु । जघर्थ । जघ्र । जघ्रिव । घरिष्यति । जघर्तु, जघृतात् जघ्रतु । जघृहि । जघराणि ।

निजाम । श्लाविति किम्, निनेज । **नाभ्यस्तस्य** । अभ्यस्तस्य किम्, द्वेष्टाणि । अचि किम्, वेवेष्टि । विद्ग्रहणम् 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्युत्तरार्थम् सार्वेति किम्, निनेज ।

(सू० ३५९८) इतीत्वम् । हृ १०९७ प्रसह्यकरणे । 'अय स्रुवोऽभिजिहर्ति होमान्' । ऋ १०९८ सृ १०९९ गतौ । 'बहुलं छन्दसि' (सू० ३५९८) इत्येव सिद्धे 'अर्तिपिपर्त्योश्च' (सू० २४९३) इतीत्वविधानादय भाषायामपि । 'अभ्यासस्यासवर्णे' (सू० २२९०) इतीयङ् । इयर्ति इयृतः इयृति । आर आरतुः । 'इडत्त्यर्ति-' (सू० २३८४) इति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः ऐयृताम् ऐयरुः । इयृयात् । अर्यात् आरत् । ससर्ति । भस

अजघः अजघृताम् अजघरुः । अजघरम् अजघृव । जघृयात् । घ्रियात् । अघार्षीत् । अघरिष्यत् । हृ प्रसह्यकरण इति । घृधातुवद्रूपाणि । अय स्रुवो अभिजिहर्ति होमानिति । स्रुवे साद्यमाने याजमानो मन्त्रः । अत्रापि अभ्यासस्य इत्वं छान्दसमिति भावः । ऋ सृ गताविति । इमावनिटौ । तत्र ऋधातोः छान्दसत्वेऽपि लोकेऽपि क्वचित् प्रयोगं समर्थयति बहुलमिति । 'भृञामित्' 'अर्तिपिपर्त्योश्च' 'बहुलं छन्दसि' इति सूत्रस्थितिः । तत्र बहुलं छन्दसीत्येव ऋधातोरित्त्वसिद्धे 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यर्तिग्रहणाल्लोकेऽपि ऋधातोः श्लुविकरणस्य प्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । एतच्चात्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव भाष्यात् श्लुविकरणस्यैव ऋधातोः 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यत्र ग्रहणम् । पिपर्तिसाहचर्याच्च, श्लावित्यस्य अभ्यासग्रहणस्य चानुवृत्तेश्चेत्यलम् । अभ्यासस्यासवर्णे इति । शपः श्लौ ऋ ति इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वं बाधित्वा 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासऋकारस्य इत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे रपरत्वे इ अर् ति इति स्थिते 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि इयर्ति इति रूपमित्यर्थः । इयृत इति । पूर्ववदेव द्वित्वादि । तसः अपित्त्वेन ङित्त्वाद् गुणनिषेध इति भावः । इयृतीति । पूर्ववदेव द्वित्वादि । अभ्यस्तत्वाददादेशः । ङित्त्वान्न गुणः । उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य यण् रेफ इति भावः । इयर्षि इयृथः । इयर्मि इयृवः इयृमः । लिटयाह आरेति । थलि 'अचस्तास्वत्-' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्त आह इडत्त्यर्तीति नित्यमिडिति । आरिथ । आरिम । अर्तेति । अनिट्त्वादिति भावः । अरिष्यतीति । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इडिति भावः । इयर्तु, इयृतात् इयृताम् इयृतु । इयृहि इयृतात् इयृतम् इयृत । इयराणीति । आटः पित्त्वेन अङित्त्वान्न गुणनिषेध इति भावः । इयराव इयराम । लङ्याह ऐयः इति । श्लौ ऋ त् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासस्य इत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे इयङि उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे च हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे इयः इति स्थिते आटि वृद्धौ ऐयः इति रूपमिति भावः । न च लावस्थायामडिति पक्षे आटि वृद्धौ रपरत्वे आर् त् इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घे हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे आः इति स्यादिति शङ्क्यम्, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति बहुलग्रहणेनात्र लावस्थायामाडि-

---

बहुलं छन्दसीतीत्वमिति । एतच्च पूर्वोक्तान्वयि । इयर्तीति । अभ्यासस्य इयङ्, अभ्यासादुत्तरस्य तु गुणः । इयृतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । अर्यादिति । 'गुणोऽर्ति-' इति गुणः । आरदिति । 'सर्तिशास्ति-' इत्यङि 'ऋदृ-

११०० भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति । 'घसिभसोर्हलि च' (३५५०) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि' (सू० २२८१) इति सलोपः । बब्धः । बप्सति । कि ११०१ ज्ञाने । चिकेति । तुर ११०२ त्वरणे । तुतोर्ति तुतूर्तः तुतुरति । धिष ११०३ शब्दे । दिधेष्टि दिधिष्टः । धन ११०४ धान्ये । दधन्ति दधन्तः

त्यस्यानाश्रयणादित्याहुः । ऐयरुरिति । ऐय ऐयृतम् ऐयृत । ऐयरम् ऐयृव ऐयृम । विधिलिङ्याह इयृयादिति । यासुटो ङित्त्वाद् गुणनिषेध इति भावः । इयृयाताम् इत्यादि । आशीर्लिङ्याह अर्यादिति । 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इति दीर्घं प्राप्तं । तं बाधित्वा 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् प्राप्तः । तं बाधित्वा 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुण इति भावः । लुङ्याह आरदिति । 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङि 'ऋदृशोऽङि—' इति गुण इति भावः । आरिष्यत् । तदेवम् ऋधातुं निरूपयति ससर्तीति । ससृतः सस्रति इत्यादि सुगमम् । ससार । ससर्थ सस्रव । सर्ता । सरिष्यति । ससर्तु । असस: अससृताम् अससरुः । सस्रयात् । स्रियात् । असरत् । भस भर्त्सनेति । अयं सेट् । बभस्तीति । श्लौ भस् ति इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासजश्त्वमिति भावः । बभस् तस् इति स्थिते आह घसिभसोरिति । 'घसिभसोर्हलि च' इत्यस्यायमर्थः—छन्दसि अनयोरुपधाया लोपः स्याद् हलादावजादौ च क्ङिति परे इति । तथा च बभस् तस् इत्यत्र उपधालोपे 'झलो झलि' इति सकारलोपे तकारस्य 'झषस्तथोः—' इति धत्वे भकारस्य जश्त्वमिति भावः । बप्सतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे बभस् अति इति स्थिते 'घसिभसोः—' इत्युपधालोपे भकारस्य चर्त्वमिति भावः । बभस्सि बब्धः बब्ध । बभस्मि बप्स्व बप्स्मः । बभास बप्सतुः बप्सुः । बभसिथ बप्सथुः बप्स । बभास, बभस बप्सिव बप्सिम । भसिता । भसिष्यति । बभस्तु, बब्धाम् बप्सतु । बब्धि, बब्धात् बब्धम् बब्ध । बभसानि बभसाव बभसाम । अबभः अबब्धाम् अबप्सुः । अबभः अबब्धम् अबब्ध अबप्सम् अबप्स्व अबप्स्म । बप्स्यात् । भस्यात् । अभासीत्, अभसीत् । अभसिष्यत् । कि ज्ञाने । चिकेतीति । किधातोस्तिपि श्लौ द्वित्वे अभ्यासचुत्वे उत्तरखण्डस्य गुण इति भावः । चिकितः चिक्यति । चिकेषि चिकिथः चिकिथ । चिकेमि चिकिवः चिकिमः । चिकाय चिक्यतुः चिक्युः । चिकयिथ, चिकेथ । चिक्यिव । केता । केष्यति । चिकेतु, चिकितात् । चिकिताम् चिक्यतु । चिकिहि । चिकयानि । अचिकेत् अचिकिताम् अचिकयुः । अचिके: । अचिकयम् अचिकिव । चिकियात् । कीयात् । अकैषीत् । अकेष्यत् । तुर त्वरण इति । तुतूर्त इति । 'हलि च' इति दीर्घः । तुतोर्षि तुतूर्थः तुतूर्थ । तुतोर्मि तुतूर्वः । तुतोर । तुतुरतुः । तुतोरिथ । तुतुरिव । तोरिता । तोरिष्यति । तुतोर्तु, तुतूर्तात् तुतूर्ताम् तुतुरतु । तुतूर्हि । तुतुराणि । अतुतोः अतुतूर्ताम् अतुतुरुः । अतुतोः । अतुतोरम् अतुतूर्व । तुतूर्यात् । तूर्यात् । अतोरीत् । अतोरिष्यत् । धिष शब्दे सेट् । दिधेष्टीति । श्लौ द्वित्वादौ लघूपधगुणे तकारस्य ष्टुत्वमिति भावः । दिधिषति । दिधेक्षि

शोऽङि—' इति गुणः । बब्धः इति । तसस्तकारस्य 'झषस्तथोः—' इति धत्वम् ।

दधनति। जन ११०५ जनने। जजन्ति। २५०४ जनसनखना सञ्झलो। (६—४—४२) एषामाकारोऽन्तादेश स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च। जजात जज्ञति। जजसि। जजान। जजायात्, जजन्यात्। जायात्, जन्यात्।

दिधिष्ठ। दिधेष्मि दिधिष्व। दिधेष दिधिषतु। दिधेषिथ। दिधिषिव। धेषिता। धेषिष्यति दिधेष्टु, दिधिष्टात। दिधिषतु। दिधिड्ढि। दिधिषाणि। अदिधेट् अदिधिष्टाम् अदिधिषु। अदिधिषम् अदिधिष्व। दिधिष्यात्। धिष्यात्। अधेषीत्। अधेषिष्यत्। **धन धान्य इति।** धान्यार्जन इत्यर्थं। **दधन्त इति।** क्षमूष् सहने इति धातो चक्षसे इतिवद् 'अनुनासिकस्य क्वि–' इति न दीर्घं। दधम दधन्थ। दधन्मि दधन्व दधन्म। दधान दधनतु। दधनिथ। दधनिव। धनिता। धनिष्यति। दधन्तु, दधन्तात् दधन्ताम् दधनतु। दधहि दधनानि अदधन् अदधन्ताम् अदधनु अदधन् अदधन्तम् अदधन्त। अदधनम् अदधन्व अदधन्म। दधन्यात्। धन्यात्। अधानीत्, अधनीत् अधनिष्यत्। **जन जनन इति।** उत्पत्तौ अकर्मक। उत्पादने सकर्मक। **जनसन।** 'विड्वनो–' इत्यत आदित्यनुवर्तते। तदाह **एषामाकारोऽन्तादेश इति।** सन् झल् इत्यनयो द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम्। सनि झलि चेति लभ्यते। 'अनुदात्तोपदेश–' इत्यतो झलि क्ङितीत्यनुवर्तते। तत्र झलीत्यनुवृत्तेन सन् विशेष्यते। तदादिविधि। झलादौ सनीति लभ्यते। क्ङितीत्यनुवृत्त तु एतत्सूत्रस्थेन झला विशेष्यते। तदादिविधि। झलादौ क्ङितीति लभ्यते। तथा च झलादौ सनीति झलादौ क्ङितीति च परनिमित्तद्वय लब्धम्, तदाह **झलादौ सनि झलादौ क्ङिति चेति।** सन्विशेषण झलादाविति किम्? जिजनिषति। सिसनिषति। चिखनिषति। अथ क्ङितोर्झल्विशेषणस्य प्रयोजनमाह **जज्ञतीति।** जनन् अति इति स्थिते अतेर्ङित्त्वेऽपि झलादित्वाभावादात्त्वाभावे 'गमहन–' इत्युपधालोपे नकारस्य श्चुत्वेन ञकार इति भाव। 'जनसनखना सन्–' इत्याश्रित्य योगविभागेन उत्तरार्थसिद्धि चाश्रित्य झल्ग्रहण त्वत्र सूत्रे प्रत्याख्यात भाष्ये। **जजसीति।** 'नश्च–' इत्यनुस्वार जजाथ जजाथ। जजन्मि जजन्व जजन्म। **जजानेति।** जज्ञतु। सेडयम्। जजनिथ जज्ञथु। जज्ञिव। जनिता। जनिष्यति जजन्तु, जजातात्। जजाहि। जजनानि। अजजन् अजजाताम् अजज्ञु। अजजनम् अजजन्व। विधिलिङि 'ये विभाषा' इति मत्वाह **जजायात् जजन्यात्, इति।** अजनीत्, अजानीत्। अजनिष्यत्। **गा स्तुतौ। देवान् जिगातीति।** 'भृञामित्' इत्यत्र 'बहुल छन्दसि' इति वचनादभ्यासस्य इत्वमिति भाव। **जिगीत इति।** 'ई हल्यघो' इति

तुतूर्त इति। 'हलि च' इति दीर्घ। **धन** धान्ये धान्यार्जन इत्यर्थ। **दधन्त इति।** छान्दसत्वाद् 'अनुनासिकस्य–' इति नेह दीर्घ इत्याहु। **जनसनखनाम्।** जन जनने, जनी प्रादुर्भावे इत्युभयोरपि ग्रहणम्। झलादौ सनि सिषासति। **जज्ञतीति।** 'गमहन–'इत्युपधालोप। **जजायादिति।** 'ये विभाषा' इति वा

गा ११०६ स्तुतौ । 'देवाञ्जिगाति सुम्नयु' । जिगीत जिगति ।

॥ इति तिङन्तेषु जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तेदिवादिप्रकरणम् ॥ ४६ ॥

दिवु ११०७ क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । झॄषन्ता परस्मैपदिन । **२५०५ दिवादिभ्य श्यन् ।** (३—१—६९) शपोऽपवाद । 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घ । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । षिवु ११०८ तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत्, न्यसेवीत् ।

ईत्त्वम् । **जिगतीति** । अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्नाभ्यस्तयो –' इत्याल्लोप । जिगासि जिगीथ जिगीथ । जिगामि जिगीव । जगौ जगतु । जगिथ, जगाथ । जगिव । गाता । गास्यति । जिगातु, जिगीतात् जिगीताम् जिगतु । जिगीहि । जिगानि । अजिगात् अजिगीताम् अजिगु । अजिगा । अजिगाम् अजिगीव । जिगीयात् । आशिषि गेयात् । अगासीत् । अगास्यत् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्लुविकरण समाप्तम् ।

अथ श्यन्विकरणधातवो निरूप्यन्ते । **दिवु क्रीडेति** । उदिदयम् । तेन क्त्वायामिड्विकल्प । निष्ठाया च नेट् । **झॄषन्ता इति** । जॄ झॄष् वयोहानौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थ । **दिवादिभ्य श्यनिति** । 'कर्तरि शप्' इत्यत कर्तरीति'सार्वधातुके यक्' इत्यत सार्वधातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह–**शपोऽपवाद इति** । शकारनकारावितौ । दिव् य इति स्थिते आह **हलि चेति दीर्घ इति** । श्यन अपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुण इति भाव । दीव्यत । दीव्यन्ति इत्यादि सुगमम् । **दिदेवेति** । दिदिवतु । दिदेविथ । दिदिविव । सेट्त्व सूचयति **देवितेति** । षिवुधातुरपि सेट्, षोपदेश, दिवुधातुवत् । **परिषीव्यतीति** । 'परिनिविभ्य सेव–' इति षत्वमिति भाव । **परिषिषेवेति** । स्थादिष्वेवाभ्यासस्य इति नियमस्तु

आत्वम् । एव जायादित्यत्रापि । **जिगातीति** । 'बहुल छन्दसि' इति इत्वम् ।

इति तत्त्वबोधिन्या जुहोत्यादिप्रकरणम् ।

दिवु क्रीडा । उदित्करण क्त्वायामिड्विकल्पार्थं निष्ठायामनिडर्थं च । देवित्वा । द्यूत्वा । द्यूतम् । क्रीडायाम्, दीव्यन्ति माणवका । विजिगीषायाम्, शत्रू

स्रिवु ११०९ गतिशोषणयो । ष्ठिवु १११० निरसने । केचिदिहेम न पठन्ति । ष्णुसु ११११ अदने । 'आदने' इत्येके । 'अदर्शने' इत्यपरे । सुष्णोस । ष्णसु १११२ निरसने । स्नस्यति । सस्नास । क्नसु १११३ ह्वरणदीप्त्यो । ह्वरण कौटिल्यम् । चक्नास । व्युष १११४ दाहे । वुव्योष । प्लुष १११५ च । नृती १११६ गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त । २५०६ सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृत । (७—२—५७) एभ्य परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । नर्तिष्यति, नर्त्स्यति । नृत्येत् नृत्यात् । अनर्तीत् । त्रसी १११७ उद्वेगे । 'वा भ्राश—' (सू० २३२१) इति श्यन्वा । त्रस्यति, त्रसति । त्रेसतु, तत्रसतु । कुथ १११८ पूतीभावे । पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् । पुथ १११९ हिंसायाम् । गुध ११२० परिवेष्टने । क्षिप् ११२१ प्रेरणे क्षिप्यति । क्षेप्ता । पुष्प ११२२ विकसने । पुष्प्यति । पुपुष्प । तिम ११२३ ष्टिम ११२४ ष्टीम ११२५

न, तत्र प्राक्सितादित्यनुवृत्तेरिति भाव । 'सिवादीना वाड्व्यवायेऽपि' इति मत्वाह न्यषेवीत् न्यसेवीदिति । स्रिवुधातुस्तु रेफवान् । ष्ठिवु निरसन इति । 'सुब्धानुष्ठिवुष्वष्कतीनाम्' इति न सत्वम् । ष्ठीव्यति इत्यादि सुगमम् । आर्धधातुकेषु तु शब्विकरणस्थष्ठिवुधातुवद्रूपाणि ष्णसुधातुश्च षोपदेश । नृती गात्रेति । 'श्वीदित —' इत्याद्यर्थं सेडयम् । सेऽसिचि । से असिचि इति च्छेद । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । कृत चृत छृत तृद् एषा समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । 'उदितो वा' इत्यतो वेति आर्धधातुकस्येति चानुवर्तते । तदाह एभ्य इत्यादिना । नित्यमिट् प्राप्ते विकल्पार्थमिद वचनम् । अनर्तीदिति । 'सेऽसिचि—' इत्यत्र असिचि इत्युक्ते नित्यमिडिति भाव । त्रसी उद्वेगे । 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्वाभ्यासविकल्पौ मत्वाह त्रेसतु तत्रसतुरिति । कुथ पूतीभाव इति । पवित्रीभवने इत्यथ । दुर्गन्धकरणे इति वा । 'पूतिगन्धस्तु दुगन्ध' इत्यमर । तिम ष्टिम ष्टीमेति । द्वितीयतृतीयौ षापदेशौ । द्वितीय इदुपध । तृतीयस्तु ईदुपध । षह षुहेति ।

दीव्यति । विजिगीषते इत्यर्थ । कान्तिरिच्छा । द्युते पृथग्ग्रहणात् । षिवु । परिषिषेवेति । 'स्थादिष्वभ्यासेन—' इति नियमो नेह प्रवर्तते, तत्र प्राक् सितादित्यनुवृत्ते । अस्य चाप्राक्सितीयत्वात् । तेनाभ्यासस्य षत्व 'परिनिविभ्य —' इत्यनेन भवत्येव । न्यषेवीदिति । 'सिवादीना वा—' विकल्प । नृती । ईदित्करण 'श्वीदित—' इति निष्ठायामिण्निषेधार्थम् । यद्यपि 'सेसिचि'—' इति इटो विकल्पितत्वाद् 'यस्य विभाषा' इत्यनेनैवेष्टं सिध्यति, तथापि 'यस्य विभाषा' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमीदित्करणम्, तेन 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि सिद्धम् । सेऽसिचि । नर्तिष्यतिं नर्त्स्यतीति । निनर्तिषति । निनृत्सति । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । चिकर्तिषति । चिकृत्सति । इत्यादि ज्ञेयम् अनर्तीदिति । असिचित्युक्तत्वादिह नित्यमिट् । त्रेसतुरिति । 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । कुथ । पूतीभाव पवित्रीभवनम् । कुथ्यति भूमि । पवित्रीभवतीत्यर्थं । पुष्प । विकसने 'कालात्साधु-'इत्यत्र पुष्प्यति शत्रन्त । पचाद्यचि पुष्पम् । सज्ञाया कन् । पुष्पकम् ।

आर्द्रीभावे । तिम्यति स्तिम्यति । स्तीम्यति । व्रीड ११२६ चोदने लज्जाया च । व्रीडयति । इष ११२७ गतौ । इष्यति । षह ११२८ षुह ११२९ चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सह्यति । जॄष् ११३० झॄष् ११३१ वयोहानौ । जीर्यति । जजरतु, जेरतु । जरिता, जरीता । जीर्येत् । जीर्यात् । 'जॄस्तम्भु–' (सू० २२९१) इत्यङ्वा । ऋदृशोऽङि गुण, (सू० २४०६) । अजरत्, अजारीत् । अजारिष्टाम् । झीर्यति । जझरतु अझारीत् । षूङ ११३२ प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । 'स्वरतिसूति–' (सू० २२७९) इति विकल्पं बाधित्वा 'श्र्युक क्किति' (सू० २३८१) इति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता, सविता । दूङ ११३३ परितापे । दीङ् ११३४ क्षये । दीयते । २५०७ दीङो युडचि क्ङिति । (६—४—६३) दीङ परस्याजादे

षोपदेशौ । चक्यर्थस्तृप्तिरिति । यद्यपि 'चक तृप्तौ प्रतिघाते च' इत्युक्तम् । तथापि तृप्तिरेवेह विवक्षिता व्याख्यानात् । षुहे 'नपुंसके भावे क्त' इति क्तप्रत्यये सुहितशब्द । सुहितस्तृप्तिरिति 'पूरणगुण–' इति सूत्रे कैयट । जॄष झॄष् वयोहानाविति । सेट्कौ । जीर्यतीति । 'ऋत इद्धातो' इति इत्त्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भाव । अतुसादौ 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुणे रपरत्वे 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्त्वाभ्यासलोपविकल्प इति भाव । जजरिथ । 'वॄतो वा' इति मत्वाह जरिता, जरीतेति । षूङ् प्राणिप्रसव इति । प्रसव उत्पादनम् । षोपदेशोऽयम् । विकल्पमिति । परमपीति शेष । निषेधे प्राप्त इति । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भाव । दूङ् परिताप इति । पीडने पीडितीभवने वेत्यर्थ । आद्ये सकर्मक । द्वितीये अकर्मक । दीङ् क्षय इति । क्षयो ह्रस्वा नाशो वा । दीङो युडचि । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् अचा विशेष्यते । तदादिविधि । दीङ इति पञ्चमी । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । तदाह दीङ् परस्येत्यादिना । दिदी ए इति स्थिते परत्वाद्

व्रीड । 'गुरोश्च हल' इत्यप्रत्यये टाप् । व्रीडा । घञि तु व्रीड । अत एव 'व्रीडमावहति मे स सम्प्रति' इति कालिदास । 'व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये' इति माघश्च । षह षुह । 'परिनिविभ्य' इत्यत्र' सहेत्यकार उच्चारणार्थं इति षत्वमिह भवति । परिषह्यति । 'तीषसह–' इतीड्विकल्पस्तु नास्य भवति सहेति शबन्तनिर्देशात्, किन्तु 'षह मर्षणे' इत्यस्यैव स इत्यात्रेयादय । सहेति निर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वे 'तीषसह–' इत्यत्र शपा निर्देश । 'परिनिविभ्य –' इत्यत्र तु नेत्यर्धजरतीयमिमं हेयमेव । तत्त्व तु प्रयोगमनुसृत्य महद्भिरेव निर्धार्यम् । नपुंसके भावे क्त । सुहित तृप्ति । अतएव 'पूरणगुण–' इति सूत्रे सुहितार्थास्तृप्त्यर्था इति व्याख्यातम् । जेरतुरिति । 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुणे कृते 'न शसदद–' इति गुणशब्देन भावितस्य निषेधाद् 'अत एकहल्मध्ये–' इत्यप्रवृत्तौ 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपविकल्प । षूङ् । प्रसव उत्पत्ति. । मृत्पिण्डो घट सूयत इत्यादिप्रयोगाभावात्प्राणीत्युक्तम् । 'स्वादय ओदित' इति वक्ष्यमाणत्वाद् 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वम् । प्रसूनम् । विकल्पमिति । परमपीति शेष । निषेधे प्राप्त इति । पुरस्तात्प्रतिषेध-

क्ङित आर्धधातुकस्य युट् स्यात् । 'वुग्युटावुवङ्यणो सिद्धौ वक्तव्यौ' (वा० ४०६२)। दिदीये । २५०८ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । (६—१—५०) एषामात्वं स्याल्ल्यपि चकारादशित्येज्निमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्था । डीङ् ११३५ विहायसा गतौ । डीयते । धीङ् ११३६ आधारे । धीयते । दिध्ये । धेता । मीङ् ११३७ हिंसायाम् । हिंसा अत्र प्राणवियोग । मीयते । रीङ् ११३८ श्रवणे । रीयते । लीङ् ११३९ श्लेषणे । २५०९ विभाषा लीयते । (६-१-५१) लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना ।

'एरनेकाच –' इति यणि प्राप्ते नित्यत्वाद् युट् । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थ । टित्वादाद्यवयव । दिदीये इति रूपमिति भाव । ननु युटि कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्यण् दुर्वार । तथा च दिद्य्ये इति स्यात् । इकारो न श्रूयेत यकारद्वयं श्रूयेत इत्यत आह वुग्यटाविति । मीनातिमिनोति । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यत आदित्यनुवर्तते तदाह एषामात्व स्याल्ल्यपीति । चकारात् एच अशितीति परनिमित्तं समुच्चीयते । तत्र एच इत्यनन्तर निमित्ते इति शेष । एज्निमित्ते अशिति प्रत्यये च परे इति फलितम्, तदाह चकाराद्शित्येज्निमित्त इति । इति समुच्चीयत इति शेष । लुङ्याह अदास्तेति । इह आत्वे कृते घुत्वे सत्यपि 'स्थाघ्वोरिच्च' इति न भवति, 'स्थाघ्वोरित्त्वे दीङ प्रतिषेध' इति घुसज्ञासूत्रस्थभाष्यपठितवार्तिकादिति भाव । धीङ् आधार इति । आधार आधारणम् । स्थापनमिति यावत् । लीङ् श्लेषण इति । लीयते । लिल्ये । लिल्यिषे । विभाषा लीयते । ननु लीयतेरिति श्यना निर्देशाद् 'लीङ् श्लेषणे' इति श्नाविकरणस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह यका निर्देश इति । 'सार्वधातुके यक्' इति विहत-

---

काण्डारम्भसामर्थ्यादिति भाव । दीङो । पञ्चमीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे परस्येति । अजादेरिति । ङ सीत्यत्रैव उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति सप्तम्या षष्ठीकल्पनम् । अचि किम्, देदीयते क्ङितीति किम्, उपदानम् । आभीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्याह वुग्युटाविति । दिदीय इति । परमपि यण बाधित्वा नित्यत्वादादौ युट् । सति तु यणि ईकारस्य श्रवण नस्यादिति युट सिद्धत्वमुक्तम् । मीनाति । मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । प्रमाय । उपदाय । प्रमातव्यम् । उपदातव्यम् । एज्निमित्त इति विषयसप्तमी । तेन आदावात्व पाश्चाद्घञ् 'आतो युक्–' इति युक् । उपदाय इति सिध्यति । अन्यथा एरचि कृते तत आत्वे उपदा इति स्यात् । अदास्तेति । डीङ प्रतिषेध । 'स्थाघ्वोरिच्च' इति न घुत्वमित्यदितेति रूप न भवतीत्येके । अन्ये तु 'स्थाघ्वोरिच्च' इत्येतत्तु न भवति दीङोऽनुकरणे दारूपासभवेनाघुत्वात् । अत एव प्रनिदातेत्यादौ 'नेर्गद–' इति णत्वमपि न भवतीत्याहु । अयं भाव —'दो अवखण्डने' इत्यादेर्दारूपत्व सभवति । 'आदेच उपदेशे–' इत्यस्यानैमित्तिकत्वात् । दीङस्तु एज्निमित्तप्रत्ययविषये आत्व दा इत्यनुकरणे एज्निमित्तस्याभावित्वान्न घुत्वम् । एवं च [illegible]कृतित्वमपि नास्तीति णत्वस्याप्रसक्तिरिति । डीङ् । डीन । डीनवान् । स्वादिषु पाठसामर्थ्यान्निष्ठायामिण्न । इटि हि सति

लीलीडोरात्त्व वा स्यादेज्विषये ल्यपि च। लेता, लाता। लेष्यते, लास्यते। 'एज्विषये' किम्—लीयते। लिल्ये। व्रीड् ११४० वृणोत्यर्थे। व्रीयते। विव्रिये। 'स्वादय ओदित' (ग सू० २९६)। तत्फल तु निष्ठानत्वम्। पीड् ११४१ पाने। पीयते। माड् ११४२ माने। मायते। ममे। ईड् ११४३ गतौ। ईयते। अयाचक्रे। प्रीड् ११४४ प्रीतौ। सकर्मक प्रीयते। पिप्रिये।

अथ चत्वार परस्मैपदिन। शो ११४५ तनूकरणे। **२५१० ओत श्यनि।** (७–३–७१) लोप स्याच्छ्यनि। श्यति श्यत श्यन्ति। शशौ शशतु। शाता। शास्यति। 'विभाषा घ्राधेट्–' (सू० २३७६) इति सिचो वा लुक्। लुगभावे 'यमरम–' (सू० २३७७) इतीट्सकौ। अशात् अशाताम् अशु। अशासीत् अशासिष्टाम्। छो ११४६ छेदने। छ्यति। षो ११४७

यका लीयतेरिति निर्देश। स च श्यन्श्नान्तसाधारण, यक उभयत्रापि साधारण्यादिति भाव। 'मीनातिमिनोति–' इत्यतो ल्यपीति 'आदेश –' इत्यत आदिति एच इति च अनुवर्तते। तदाह **लीलीडोरित्यादिना।** **स्वादय ओदित इति।** धातुपाठपठित गणसूत्रमिदम्। 'षूड् प्राणिप्रसवे' इत्यारभ्य व्रीडन्ता ओदित्कार्यभाज इत्यर्थं। **निष्ठानत्वमिति।** 'ओदितश्च' इत्यनेनेति भाव। **प्रीड् प्रीताविति।** प्रीतिस्तुष्टि। 'मुत्प्रीति प्रमदो हर्ष' इत्यमर। एव सत्यकर्मक। यथा—फलमूलादिना हरि प्रीयते। हृष्यतीत्यर्थं। यदा तु प्रीति तर्पण 'प्रीञ् तर्पणे' इति क्रैयादिकान् क्तिनि प्रीतिशब्दनिष्पत्ति, तदा तु सकर्मक, तदाह **सकर्मक इति।** **प्रीयत इति।** तर्पयतीत्यर्थं।

अथ चत्वार परस्मैपदिन इति। 'दो अवखण्डने' इत्यन्ता इति भाव। **शो तनूकरणे।** अनिट्। **ओत श्यनि।** 'घोर्लोपो लेटि वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेष पूरयति **लोप स्यादिति।** **शशाविति।** 'आदेच–' इत्यात्त्वे णल औत्वमिति भाव। **शशतुरिति।** शशिथ, शशाथ। शशिव। **शास्यतीति।** श्यतु। अश्यत्। श्येत् शायात्। लुङि सिचि विशेषमाह **विभाषा घ्रेति।** सिचो लुक्पक्षे आह **अशादिति।** 'आत' इति जुसिति मत्वाह **अशुरिति।** सिचा लुगभावे सगिटौ मत्वाह **अशासी-**

व्यवधानाद् 'ओदितश्च' इति नत्व न स्यादिति। स्वादिषु पाठसामर्थ्यादिड्व्यवधानेऽपि णत्वमस्त्विति न शङ्क्यम्, इष्टानुरोधात्। डयित इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य। 'निष्ठा शीङ्–' इत्यत्र निष्ठेति योगविभागादकित्वे गुण इत्याहु। मीड् हिंसायाम्। मीञ् इति क्र्यादौ। **प्राणवियोग इति।** मीयते प्राणैर्वियुज्यत इत्यर्थ। **लीड्।** ली श्लेषण इति क्र्यादौ। **यकेति।** 'सार्वधातुके यक्' इति विहितेन। **न तु श्यनेति।** अन्यथा लीड् इत्येव ब्रूयादिति भाव। यका निर्देशस्य फलमाह **लीलीडोरिति।** ल्यपि। विलाय। विलीय। **व्रीड्।** **वृणोत्यर्थे।** वरणम्। वृञ् वरण इति स्वादौ पठिष्यमाणत्वात्। वरणे इति वक्तव्ये वृणोत्यर्थ इति वचन वैचित्र्यार्थम्। व्री वरण इति क्र्यादौ। **माङ्।** **मायत इति।**

अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ । दो ११४८ अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ।

अथात्मनेपदिन पञ्चदश । जनी ११४९ प्रादुर्भावे । २५११ **ज्ञाजनोर्जा** । (७-३-७९) अनयोर्जादेश स्याच्छिति । जायते । जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । 'दीपजन-' (सू० २३२८) इति वा चिण् । २५१२ **जनिवध्योश्च** । (७-३-३५) अनयोरुपधाया वृद्धिन स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि, अजनिष्ट । दीपी ११५० दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि, अदीपिष्ट । पूरी ११५१ आप्यायने । पूर्यते । अपूरि, अपूरिष्ट । तूरी ११५२

दिति । छोधातुरपि शोधातुवत् । **षो अन्तकर्मणीति** । समापने विनाशने वेत्यर्थ । शोधातुवद्रूपाणि । षोपदेशोऽयम् । **स्यतीति** । 'ओत श्यनि' इति । लोप **अभिष्यतीति** । 'उपसर्गात्-' इति षत्वम् । **अभ्यष्यदिति** । 'प्राक्सितात्-' इति षत्वम् । **अभिससाविति** । स्थादिष्विति नियमाद् न ष । **दो अवखण्डने** । **प्रणिदातेति** । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । **देयादिति** । आशीर्लिङि एर्लिङीत्येत्वम् । **अदादिति** । 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् ।

अथात्मनेपदिन इति । वाश्टृ शब्दे इत्यन्ता इत्यर्थ । **जनी प्रादुर्भावे इति** । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इत्याद्यर्थमीदित्त्वम् । **ज्ञाजनोर्जा** । **शितीति** । 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । **जायते इति** । ज्ञाधातोस्तु श्नाविकरणत्वाद् जानातीत्युदाहरणम् । उभयत्रापि जादेशस्य ह्रस्वान्तत्वे 'अङ्गकार्यं कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति परिभाषया 'अतो दीर्घो यञि' इत्यप्राप्तेर्जादेशस्य दीर्घान्तत्वमाश्रितम् **जज्ञे इति** । 'गमहन-' इत्युपधालोपे नस्य श्चुत्वेन ञ । जायेत । जनिषीष्ट । लुङि अजन् त इति स्थिते आह **दीपेति** । **वा चिणिति** । च्ले इति शेष । अजन् इ त इति स्थिते उपधावृद्धौ प्राप्तायाम् **जनिवध्योश्च** । 'अत उपधाया' इत्यत उपधाया इति, 'मृजेर्वृद्धि' इत्यतो वृद्धिरिति 'नोदात्तोपदेशस्य-' इत्यतो नेति 'आतो युक्-' इत्यत चिण्कृतोरिति 'अचो ञ्णिति' इत्यतो ञ्णितीति चानुवर्तते, तदाह **अनयोरिति** । दीपीधातुरीदित् । 'दीपजन-' इति च्ले. चिण्विकल्प मत्वाह **अदीपि, अदीपिष्टेति** । पूरीधातुरपि ईदित् । 'दीपजन-' इति चिण्विकल्प मत्वाह **अपूरि, अपूरिष्टेति** । तूरी इत्यादयोऽपि 'चूरी

'घुमास्था-' इतीत्व तु न । तत्रार्धधातुक इत्यधिकारात् । **षोऽन्त** । अन्तकर्म नाशनम् । 'राघवस्य शरैर्घोरैर्घोरं रावणमाहवे' इति । राघवेति सबुद्धयन्तम् । स्येति लोण्मध्यमैकवचनम् **अभ्यष्यतीति** । 'उपसर्गात्सुनोति-' इति षत्वम् । **अभ्यष्यदिति** । 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । **अभिससाविति** । 'स्थादिषु-' इति नियमान्न षत्वम् । दो अवखण्डने । अवेत्युपसर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थ । खण्डने इत्येतावत्युक्तेऽपीष्टसिद्धे । **प्रणिदातेति** । 'नेर्गद' इति णत्वम् । **देयादिति** । 'एर्लिङि' इत्येत्वम् । **अदादिति** । 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् । **ज्ञाजनोर्जा** । जानाति । शिति किम् ज्ञाना । ज इति ह्रस्वोच्चारणेऽपि 'अतो दीर्घा

गतित्वरणहिंसनयो । तूर्यते । तुतूरे । घूरी ११५३ गूरी ११५४ हिंसागत्यो । घूर्यते । दुघूरे । गूर्यते । जुगूरे । घूरी ११५५ जूरी ११५६ हिंसावयोहान्यो । शूरी ११५७ हिंसा स्तम्भनयो । चूरी ११५८ दाहे । तप ११५९ ऐश्वर्ये वा । अय धातुरैश्वर्ये वा श्यन तङ् च लभते । अन्यदा तु शब्विकरण परस्मैपदीत्यर्थं । केचित्तु वाग्रहण वृतुधातोराद्यवयव-मिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । 'पत' इति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । 'द्युन द्यामानि युत पत्यमान' । वृतु ११६० वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे वावृत्यते । 'ततो वावृत्यमाना सा रामशाला न्यविक्षत' इति भट्टि । क्लिश ११६१ उपतापे । क्लिश्यते । क्लेशिता । काशृ ११६२ दीप्तौ । काश्यते । वाशृ ११६३ शब्दे । वाश्यते । ववाशे ।

अथ पञ्च स्वरितेत । मृष ११६४ तितिक्षायाम् । मृष्यति मृष्यते । ममर्ष ममृषे । शुचिर् ११६५ पूतीभावे । पूतीभाव क्लेद । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच, शुशुचे । अशुचत्, अशोचीत्, अशोचिष्ट । णह ११६६ बन्धने । नह्यति, नह्यते ।

दाहे' इत्यन्ता ईदित एव । **तप ऐश्वर्ये वेति** । श्यन् आत्मनपद चेनि शेष । उभयो प्रकृतत्वादित्यभिप्रेत्य शेष पूरयति **श्यन तङ चेति** । **अन्यदा त्विति** । ऐश्वर्यादन्यत्रार्थे वृत्तिदशायामित्यर्थं । **केचित्त्विति** । तप ऐश्वर्ये वा वृतु वरणे इति धातुपाठे स्थितम् । तत्र 'वावृतु वरणे' इत्येव वाशब्द वृतु इत्यस्य आद्यवयमिच्छन्तीत्यर्थ । एव च तप ऐश्वर्ये इत्येव स्थितम् । अस्मिन्पक्षे तपधातो नित्यमेव श्यन् तङ् चेति भाव । **तप्यते इति** । ईष्टे इत्यर्थ । प्रथमपक्षे ऐश्वर्ये तपतीत्यपि भवति । तपधातोस्तकारपकारयो क्रमव्यत्यासेन 'पत ऐश्वर्ये वा' इति पाठान्तरमित्यर्थ । एव व्यत्यासेन पाठे प्रयोग दर्शयति **द्युत द्यामानि युत पत्यमान इति** । प्रत्रायुमच्छा बृहतीत्यृच एकदेशोऽयम् । पत्यमान इत्यस्य ईशान इत्यर्थं । अत्र लट शानच् आत्मनेपद श्यन् च । **पक्षान्तरे इति** । वावृतु इति पाठपक्षे इत्यर्थ । **वावृत्यते इति** । वृणोतीत्यर्थ । अपेक्षते इति यावत् । वावृतुधातो प्रयोग दर्शयति **ततो वावृत्यमानेति** । अपेक्षमाणेत्यर्थ । **न्यवेक्षतीति** । 'नेर्विश' इत्यात्मनेपदम् 'शल इगुपधात्–' इति क्स ।

अथ पञ्च स्वरितेत इति । 'शप आक्रोशे' इत्यन्ता इत्यर्थं । **शुच्यतीति** । क्लिन्न भवतीत्यर्थं । **अशुचदिति** । इरित्त्वादङिति भाव । **णह बन्धन**

यञि' इति दीर्घे सिद्धे जाग्रहणमङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनार्थम् । तेन पाधातो पिबादेशे कृते गुणो न भवति पिबादेशस्यादन्तत्वाश्रयण तूपायान्तरमित्याहु । **ञिति णिति कृति चेति** । ञिति कृत्युदाहरण घञि जन । णिति कृति तु जनक । जनय-तीत्यत्रोपधावृद्धौ सत्या 'जनीजष्––' इति मित्त्वाद् 'मिता ह्रस्व' इति ह्रस्व । दीपीं दीप्तौ । ईदित्त्वान्निष्ठायामिण्न । दीप्त । एव पूरीत्यादेरीदित्त्वात्पूर्ण इत्यादि ज्ञेयम् । **केचित्त्विति** । तेषा मते ऐश्वर्ये तप्यते इत्येव प्रयोगो न तु तपतीति । **न्यविक्ष-तेति** । निपूर्वाद्विशतेर्लुङि 'शल इगुपधा––' इति क्स । 'नेर्विश' इति तङ् **वाश्रृ शब्दे** । 'मन्दिवाशि––' इत्युरच् । वाशुरा रात्रि । **तितिक्षायामिति** ।

ननाह । नेहिथ, ननद्ध । नेह् । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । रञ्ज ११६७ रागे । रज्यति, रज्यते । शप ११६८ आक्रोशे । शप्यति, शप्यते ।

अथैकादशानुदात्तेत । पद ११६९ गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट
२५१३ चिण ते पद । (३-१-६०) पदश्च्लेश्चिण्स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपत्साताम् अपत्सत । खिद ११७० दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त । विद ११७१ सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । बुध ११७२ अवगमने । बुध्यते बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भोत्सीष्ट । अबोधि, अबुद्ध अभुत्साताम् । युध ११७३ सप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथ 'युध्यति' इति । युधमिच्छतीति क्यच् । 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प० ९७) इति वा । अनो रुध ११७४ कामे । अनुरुध्यते । अण ११७५ प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता । 'अन' इति दन्त्यान्तोऽयमित्येके । मन

इति । णोपदेशोऽयम् । अनिट् । **ननाहेति** । नेहतु । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् इति मत्वाह **नेहिथ, ननद्धेति** । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । इडभावे तु 'नहो ध' इति हस्य ध इति भाव । **रञ्ज रागे** । अनिट् । **रज्यतीति** । 'अनिदिताम्–' इति नलोप इति भाव । ररञ्ज ररञ्जतु । ररञ्जिथ, ररङ्क्थ । ररञ्जिव । रङ्क्ता इत्यादि ।

अथैकादशेति । 'लिश अल्पीभावे' इत्यन्ता इत्यर्थ । **पद गतौ** । अनिट् । **चिण् ते पद** । **पदश्च्ले** । 'च्लेस्सिच्' इत्यत च्लेरित्यनुवतते इति भाव । **तशब्दे इति** । आत्मनेपदप्रथमैकवचने इत्यर्थ । इद च भाष्ये स्पष्टम् । **प्रण्यपादीति** । च्लेश्चिणि उपधावृद्धौ 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोप । 'नेर्गद–' इति णत्वमिति भाव । **विद सत्तायाम्** । **वेत्तेति** । अनिडिति भाव । लिटि क्रादिनियमादिट् । एव बुधधातुरपि । **बोद्धेति** । तासि 'झषस्तथा –' इति तकारस्य धकार । **भोत्स्य इति** । 'एकाच –' इति भष् । **भुत्सीष्टेति** । 'लिङ्सचौ–' इति कित्त्वम् । 'दीपजन–' इति चिण्विकल्प मत्वाह **अबोधि, अबुद्धेति** । **कथ युध्यतीति** । आत्मनेपदित्वादिति भाव । समाधत्ते **युधमिति** । युध्शब्दो भावक्विबत । युधमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मन –' इति क्यजन्ताद् परस्मैपदमित्यर्थं । अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति समाधान त्वनुचितम्, तस्य भाष्यादृष्टत्वेन अप्रामाणिकत्वात् । अत एव 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रभाष्ये 'प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति' इत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्येव समाहितम् । **अनो रुध काम इति** । अनु इत्युपसर्गात्परो रुधधातु कामे वर्तते इत्यर्थ ।

'गुप्तिज्किद्भ्य —' इति सन् । तत्र हि 'तिजे क्षमायाम्' इत्युक्तम् । **ईशुचिर्** । ईदित्त्वान्नेट् । शुक्तम् । क्लिन्नमित्यर्थं । **ननद्धेति** । 'नहो ध' इति धत्वम् । **चिण् ते पद** । **तशब्द इति** । सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपरुषैकवचनम् । तशब्दे किम्, अपत्था । **प्रण्यपादीति** । 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । 'नेर्गद—' इति णत्वम् । **अबोधीति** । 'दीपजनबुध—' इति चिण् । **अनो रुध कामे** ।

११७६ ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता । युज ११७७ समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोध । अकर्मक । युज्यते । योक्ता । सृज ११७८ विसर्गे । अकर्मक । 'संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नै' । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । 'लिङ्सिचौ–' (सू० २३००) इति कित्त्वान्न गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट असृक्षाताम् । लिश ११७९ अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट अलिक्षत अलिक्षाताम् ।

अथागणान्तात्परस्मैपदिन । राध ११८० अकर्मकाद् वृद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रम । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह, वृद्धाविति । यन्मह्यमपरा-

युज समाधौ । अनिट् । **अकर्मक इति** । चित्तवृत्तेर्धात्वर्थान्तर्भावादिति भाव । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽपि भवति, 'सृजियुज्यो सकर्मकयो कर्मवद्भाव' इति कर्मवत्सूत्रवार्तिकात् । एतच्च कर्मकर्तृप्रक्रियाया स्पष्टी भविष्यति । **सृज विसर्ग इति** । अनिट् । विसर्ग सबन्ध उपसर्गवशात्, तदाह **अकर्मक इति** । **संसृज्यते इति** । अरुणांशुभिन्नै अरुणकिरणविकसितै सरसिजै कमलै संसृज्यते सबध्नातीत्यर्थ । कमलिनीति शेष । कर्तरि लकारोऽयम्, न त्वय कर्मणि लकार, अकर्मकत्वात् । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽयमिति कर्मकर्तृप्रक्रियाया वक्ष्यते । लिट्याह **ससृजिषे इति** । क्रादिनियमादिडिति भाव । **स्रष्टेति** । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमागमे ऋकारस्य यणि व्रश्चादिना जस्य ष ष्टुत्वेन तकारस्य ट इति भाव । **स्रक्ष्यते इति** । पूर्ववदमि, जस्य षत्वे 'षढो —' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भाव । आशीर्लिङ्याह **सृक्षीष्टेति** । अत्र लघूपधगुणमाशङ्क्याह **लिङ्सिचाविति** । **नाप्यमिति** । 'सृजिदृशोर्झल्यम्—' इत्यमपि नास्तीत्यर्थ । अकित्येव तद्विधानादिति भाव । लुङ्याह **असृष्टेति** । 'झलो झलि' इति सिचो लोप । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति । सिच कित्त्वान्न गुण, नाप्यमिति भाव । **लिश अल्पीभावे** । **लिक्षीष्टेति** । 'लिङ्सिचौ—' इति कित्त्वान्न गुण । **अलिक्षतेति** । 'शल इगुपधात्—' इति क्स ।

आ गणान्तादिति । दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थ । **राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेवेति** । श्यनिति शेष । राधधातोरकर्मकाद् वृद्धावेवार्थे श्यन्निति प्रतीयमानोऽर्थ । एवं सति अकर्मकादिति व्यर्थम् । राधेरर्थान्तरे च श्यन् न स्यात् । इष्यते हि अपराध्यतीत्यादौ द्रोहाद्यर्थेऽपि श्यन्, तत्राह **एवकारो भिन्नक्रम इति** । यस्मिन् क्रमे वृद्धावित्यत ऊर्ध्वम् एवकार पठित ततोऽन्य क्रमो यस्य स भिन्नक्रम इत्यर्थ । वृद्धावित्यत ऊर्ध्वं पठित एवकार अन्यत्र निवेशनीय इति यावत् । तदेव दर्शयति **राधोऽकर्मकादेव श्यनिति** । एवं चार्थान्तरेऽपि श्यन् सिध्यति । शत्रु हिनस्तीत्यर्थे शत्रुमपराध्नोतीत्यत्र सकर्मकत्वाद् न श्यनिति भाव । तर्हि वृद्धावित्यस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य अकर्मकक्रिया एवं वेति प्रदर्शनार्थं तत्, न तु परिसंख्यानार्थमित्याह **उदाहरणमाह वृद्धावितीति** । एवं च वृद्धिग्रहण-

अनो परो रुधधातु कामे । काम इच्छा । दिवादिषु पाठसामर्थ्यात् 'रुधादिभ्य —' इति श्नम बाधित्वा श्यन् । **नाप्यमिति** । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यकित्येव विधानात् । **लिश** । आतपादिनानल्पस्य अल्पभावोऽल्पीभाव । **लिक्षीष्टेति** ।

ध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्त क्षमेत क । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदन । सिध्यतीत्यर्थः कृष्णाय राध्यति । दैव पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध रराधतु । रराधिथ । 'राधो हिंसायाम्' (सू० २५३२) इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा । रात्स्यति । अथ स्वादिश्चुरादिश्च । व्यध ११८१ ताडने । 'ग्रहिज्या–' (सू० २४१२) इति सम्प्रसारणम् । विध्यति । विव्याध विविधतु विव्यधिथ, विव्यद्ध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् विध्यात् । अव्यात्सीत् ।

मकर्मकक्रियामात्रोपलक्षणमिति भाव । तथाविधार्थान्तिराण्युदाहरति **यन्मह्यमित्यादिना** । 'क्रुधद्रुह—' इति सम्प्रदानत्वम् । **कृष्णाय राध्यतीति** । 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्न' इति सम्प्रदानत्वम् । **दैवमिति** । कृष्णस्य किमिदानी शुभमशुभ वेति पृष्टो दैवज्ञ तस्य शुभाशुभसूचकादित्यादिग्रहस्थितिं ज्योतिश्शास्त्रत परीक्षत इति यावत् । ननु पर्यालोचने दैवस्य कर्मत्वात्कथमिह अकर्मकतेत्यत आह **दैवस्येति** । ननु 'राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव' इत्यत्र वृद्धिग्रहणस्य उपलक्षणतया हिंसार्थकस्यापि राधेर्दैवादिकत्वाद् रराधतु इत्यादौ 'राधो हिंसायाम्' इति वक्ष्यमाणावेत्त्वाभ्यासलोपौ स्यातामित्यत आह **राध इति** । **इह नेति** । रराधतु इत्यादौ राधेर्हिंसार्थकत्वे 'राधो हिंसायाम्' इति वक्ष्यमाणावेत्त्वाभ्यासलोपौ न स्त इत्यर्थः । कुत इत्यत आह **हिंसार्थस्येति** । नोन्मिषत्येवैषा शङ्का, राधेरकर्मकस्यैव दैवादिकत्ववचनात् । हिंसार्थकस्य च राधे सकर्मकतया दैवादिकत्वाभावादुक्तशङ्काया अनुन्मेषादित्यर्थः ननु राध्नोति राधयति इति कथमित्यत आह । **अथ स्वादिश्चुरादिश्चेति** । रराधिथ । क्रादिनियमाद् नित्यमिट्, दीर्घाकारवत्त्वेन 'उपदेशेऽत्वत' इत्यस्याप्रवृत्ते अजन्तोऽकारवानित्यत्र च ह्रस्वाकारस्यैव विवक्षितत्वात् । राद्धा । अरात्सीत् । **व्यध ताडन इति** । चतुर्थान्तोऽयम् अनिट् । **विध्यतीति** । श्यनो ङित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे विध्यतीति रूपमित्यर्थः । वकारस्य तु न सम्प्रसारणम् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात् । **विव्याधेति** । द्वित्वे कृते अभ्यासस्य 'लिट्यभ्यासस्य—' इति सम्प्रसारणमिति भाव । **विविधतुरिति** । परत्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वमिति भाव । भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह **विव्यधिथ विव्यद्धेति** । 'लिट्यभ्यासस्य—' इति सम्प्रसारणम् । अनिट्पक्षे 'झषस्तथो—' इति ध । **अव्या-**

'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुण । **अलिक्षतेति** । 'शल इगुपधाद्—' इति क्स । **राधोऽकर्मकात्** । भिन्नक्रम दर्शयति **अकर्मकादेवेति** । राधो वृद्धावेव श्यन्निति व्याख्यायामकर्मकादिति विशेषण व्यर्थं स्याद् वृद्धावस्याकर्मकत्वात् । अकर्मकात्किम्, शत्रुमपराध्नोति । हिनस्तीत्यर्थः । राध ससिद्धाविति स्वादौ । राधो हिंसायामित्यनुवादाद्धिंसायामप्ययम् **उदाहरणयाहेति** । अकर्मकत्वप्रयोजकस्य यस्य कस्यचिदर्थस्येति भाव । अकर्मके श्यन्नन्तस्य प्रयोगान्दर्शयति **यन्मह्यमित्यादिना** । **कृष्णायेति** । 'राधीक्ष्यो—' इति चतुर्थी **अपुषदिति** ।

पुष ११८२ पुष्टौ। पुष्यति। पुपोष। पुपोषिथ। पोष्टा। पोक्ष्यति। 'पुषादि–' (सू० २३४३) इत्यङ्। अपुषत्। शुष ११८३ शोषणे। अशुषत्। तुष ११८४ प्रीतौ। दुष ११८५ वैकृत्ये। श्लिष ११८६ आलिङ्गने। श्लिष्यति। शिश्लेष। श्लेष्टा। श्लेक्ष्यति। २५१४ श्लिष–अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात्। पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः। पुरस्तादपवादन्यायात्।—आलिङ्गने। (३—१—४६) श्लिषश्च्लेरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्र। योगविभागसामर्थ्यात् 'शल इगुपधात्–' (सू० २३३६) इत्यस्याप्ययं नियमः। अश्लिक्षत्कन्या

त्सीदिति। हलन्तलक्षणा वृद्धिः। पुष पुष्टौ। अनिट्। पुपोषिथेति। अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट्। अपुषदिति। पुषाद्यङ्। ङित्वान्न गुणः। शुषधातुरनिट् अशुषदिति। पुषाद्यङिति भावः। एवमग्रेऽपि। तुष् दुष् श्लिष् एते अनिटः। लुङि श्लिष च्लेः सिजादेशे प्राप्ते। श्लिष। च्लेरिति 'शल इगुपधात्–' इत्यतः अनिटः क्स इति चानुवर्तते, तदाह अस्मात्परस्येत्यादिना। ननु 'शल इगुपधात्—' इत्येव क्से सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह पुषाद्यङोऽपवाद इति। 'शल इगुपधात्–' इति क्सं बाधित्वा परत्वात् पुषाद्यङ् स्यात् तन्निवृत्तये पुनः क्सविधिरित्यर्थः। ननु श्लिष इति क्सः यथा परमपि पुषाद्यङं बाधते। तथा 'चिण्भावकर्मणोः—' इति चिणमपि परं बाधेत, एवं सति 'उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेन' इत्यत्र कर्मणि लुङि 'चिण्भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिण् न स्यादित्यत आह न तु चिण इति। 'श्लिष' इति क्सविधिः 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्विधेर्न बाधक इत्यर्थः। कुत इत्यत आह पुरस्तादिति। 'शल इगुपधादनिटः क्सः' 'श्लिष' 'पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु' 'चिण् भावकर्मणोः' इति सूत्रक्रम इति भावः। आलिङ्गने। श्लिष इति पूर्वसूत्रे यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहानुवर्तते, श्लिष इति च। तथा च आलिङ्गने विद्यमानात् श्लिषेः परस्य च्लेः क्सः स्यादिति लभ्यते। 'श्लिष' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम्, तदाह श्लिषश्च्लेरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्रेति। नन्वयं नियमः 'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् श्लिष इति सूत्रप्राप्तस्यैव स्यात्, नतु 'शल इगुपधात्—' इत्यस्यापीत्यत आह शल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियम इति। कुत इत्यत आह योगविभागसामर्थ्यादिति। यदि 'श्लिष' इति प्राप्त एव क्सः आलिङ्गन एव इति नियम्येत तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यात्। 'श्लिष आलिङ्गने' इत्येकसूत्रत्वे सत्यपि अनालिङ्गने क्सो नेत्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात्। अतः 'शल इगुपधात्–' इति क्सोऽपि श्लिषेरालिङ्गने एव न त्वनालिङ्गनेऽपि इति नियमो विज्ञायत इत्यर्थः।

ङित्वाद् गुणाभावः। शुष। शोष्टा। शोक्ष्यति। 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे श्लिष इति। अनिटश्च्लेः क्स इति। एतच्च 'च्लेः सिच्', 'शल इगुपधात्—' इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः। अनिटः किम्, 'श्लिषु दाहे' इति भौवादिकस्य सेटो माभूत्। अश्लेषीत्। 'शल इगुपध–' इति सिद्धे पुनः क्सविधेः फलमाह पुषाद्यङिति। सामर्थ्यादिति। यदि हि श्लिष इति प्राप्त

देवदत्त । 'आलिङ्गन एव' इति किम्—समाश्लिषज्जतु काष्ठम् । (आङ्) प्रत्यासत्ताविह श्लिषि । कर्मण्यनालिङ्गने सिजेव, न तु क्स । एकवचने चिण् । अश्लेषि अश्लिक्षाताम् अश्लिक्षत । अश्लिष्ठा । अश्लिड्ढ्वम् । शक ११८७ विभा-

---

अश्लिक्षन् कन्या देवदत्त इति । आलिङ्गदित्यर्थ । अत्र पुषाद्यङ बाधित्वा अनेन क्स । समाश्लिषज्जतु काष्ठमिति । जतु लाक्षा । सा च काष्ठलग्नैवोत्पद्यते इति स्थिति । जतु च काष्ठ चेति समाहारद्वन्द्व । 'उपाश्लिषत् जतु काष्ठ च' इत्येव भाष्यम् । अत्र श्लिषेरालिङ्गनार्थकत्वाभावान्न क्स, किंतु पुषाद्यङ् वेति भाव नन्वेजादित्वाभावेन आडागमस्यासभवात् समाश्लिषदित्ययुक्तमित्यत आह आङिति । समाश्लिषत् इत्यत्र श्लिषे प्राग् आङ् उपसर्ग एव, न त्वाडागम इति भ्रमितव्यमित्यर्थं । नन्वालिङ्गनं समाश्लेषण तथा च समाश्लिषजतु काष्ठम् इत्यत्रापि श्लिषेरालिङ्गनार्थकत्वात् क्सो दुर्वार इत्यत आह प्रत्यासत्ताविहेति । इह समाश्लिषज्जतु काष्ठम् इत्यत्र श्लिषि प्रत्यासत्तौ सयोगे वर्तते नतु बाह्वादिना सवलनात्मकसवन्धविशेष रूपे आलिङ्गने इत्यर्थं । नन्वालिङ्गने एव श्लिषश्च्ले क्स, न त्वनालिङ्गने इति नियमाद् अनालिङ्गने 'शल इगुपधात्—' इत्यपि क्सो न भवतीत्युक्तमयुक्तम् । समाश्लिषज्जतु काष्ठमित्यत्रानालिङ्गने 'शल इगुपधात्—' इति क्स बाधित्वा परत्वात्पुषाद्यङ एव प्राप्त्या क्सस्याप्रसक्तेरित्यत आह कर्मणीति । अनालिङ्गनवृत्ते श्लिषधातो कर्मणि लुङि च्लेस्सिजेव भवति, न तु पुषाद्यङ्, तस्य परस्मैपदविषयत्वात् कर्मणि लुङश्च 'भावकर्मणो' इत्यात्मनेपदनियमात् । तस्य च 'शल इगुपधात्—' इति प्राप्त क्स उक्तेन नियमेन अनालिङ्गनेऽपि वार्यते इति युक्तमित्यर्थं । यदुक्तम् आलिङ्गने श्लिषश्च्ले क्स पुषाद्यङ एवापवाद न तु चिण इति, तस्य प्रयोजनमाह एकवचने चिणिति । तदेवोदाहृत्य दर्शयति । अश्लेषीति । आलिङ्गिता कन्या देवदत्तेनेत्यर्थ । श्लिषेरालिङ्गनार्थकात् कर्मणि लुङि प्रथमैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणो' इति च्लेश्चिणि कृते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । अत्र श्लिष इति क्सस्य पुषाद्यङ्मात्रापवादत्वाभावाच्चिण निर्बाध इति भाव । 'समाश्लेषि जतुना काष्ठम्' इत्यत्र तु अनालिङ्गनात् च्लेश्चिणा निर्बाधत्वादश्लेषीति निर्बाधमेव । एव च आलिङ्गने अनालिङ्गनेऽपि श्लिष कर्मणि लुङि एकवचने तशब्दे परे च्लेश्चिणेवेति स्थितम् । अथानालिङ्गने श्लिष कर्मणि लुङि 'शल—' इति क्सोऽपि नेति यदुक्त तदुदाहृत्य दर्शयति अश्लिक्षा-

---

एव क्सो नियम्येत तर्हि योगविभागो व्यर्थ स्यादिति भाव । शल इगुपधादित्यस्यापीति । तेन कर्मण्याताप्रभृतिष्वनालिङ्गने सिजेव भवति न तु क्स । समश्लिक्षत जतुनि काष्ठैरिति क्सप्रत्यये सति तु समाश्लिक्षन्तेति स्यादिति भाव । प्रत्यासत्ताविति । आलिङ्गन हि प्राणिकर्तृक न तु काष्ठादिकर्तृकमिति भाव । श्लिषश्च्लेरालिङ्गन एव क्स इति व्याख्यानस्य फल दर्शयति कर्मणीत्यादिना । अश्लिक्षातामित्यादौ यद्यपि क्ससिचोर्विशेषो नास्ति 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपात्तथापि थासादावस्त्येव विशेष इति ध्वनयन्नुदाहरति अश्लिष्ठा ।

षितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थ । शक्यति शक्यते वा हरिं द्रष्टु भक्त । शशाक्त । शेकिथ, शशक्थ शेके । शक्ता । शक्ष्यति, शक्ष्यते । अशकत्, अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकासु लृदित्पठित । शकिता । शकिष्यति । ष्विदा ११८८ गात्रप्रक्षरणे । घर्मस्रुतावित्यर्थं । अय ञीदिति न्यासकारादय । नेति हरत्तादय । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदत् । क्रुध ११८९ क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । क्षुध ११९० बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथ क्षुधित इति । सपदादिक्विबन्तात्तारकादित्वादितजिति माधव । वस्तुतस्तु 'वसतिक्षुधो —' (सू० ३०४६) इतीट् क्ष्यते । शुव ११९१ शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । षिधु ११९२ सराद्धौ । ऊदित्पाठ प्रामादिक । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् । रध ११९३ हिंसासराद्धयो । सराद्धि-

---

तामिति । अनालिङ्गने श्लिष कर्मणि लुङ आतामि च्ले क्साभावात् सिचि 'षढो —' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वे रूपमिनि भाव । नन्वश्लिक्षतामित्यत्र सत्यपि क्से 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपे इष्ट सिद्धमित्यस्वरसात्कर्मणि लुङि झादावुदाहरति **अश्लिक्षतेत्यादि** । अश्लिष् स् झ इति स्थिते, झोऽन्तादेश बाधित्वा 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेशे षस्य कत्वे सिच सस्य षत्वे अश्लिक्षतेतीष्यते । च्ले क्से तु सति अश्लिष् स् झ इति स्थिते 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपाप्रसक्तेरत परत्वाद् 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेशो न स्यादिति भाव । **अश्लिष्ठा इति** । श्लिषे कर्मणि लुङस्थासि च्ले सिचि 'झलो झलि' इति सिचो लोपे ष्टुत्वे अश्लिष्ठा इति रूपमिष्यते । क्से तु 'झलो झलि इत्यसभवादश्लिक्षथा इति स्यादिति भाव । **अश्लिड्ढ्वमिति** श्लिष कर्मणि लुङो ध्वमि सिचि 'झलो झलि' इति सस्य लोपे॰ षस्य जश्त्वेन डकारे ष्टुत्वेन धस्य ढ । क्से तु सति अश्लिक्षध्वम् इति स्यादिति भाव । **शक विभाषित इति** । मर्षणे अर्थे शकधातुर्विकल्पित इत्यर्थं । विकल्पश्च प्रकृतपरस्मैपदविषयक एव, न तु दिवादिपाठविषयक, व्याख्यानात्, तदाह **उभयपदीति** । मर्षणमिह सामर्थ्यम् । **शक्यति शक्यते वा हरिं द्रष्टु भक्त इति** । समर्थो भवतीत्यर्थं । **सेट्कोऽयमित्येके इति** । स्वमते त्वनिट्क एवेति भाव । ननु अनिट्कारिकासु लृदित॰ शके पाठात् कथमनिट्कत्वमित्यत आह **तन्मते नेति** । ये सेट्त्व शकेर्वदन्ति तन्मतमवलम्ब्य अनिट्कारिकासु शकि लृदित्पठित इत्यर्थं । **सपदादिक्विबन्तादिति** । क्षुध्यत इति क्षुध्, भावे क्विप् । क्षुध् अस्य सजाता क्षुधित इति विग्रह । **वसतिक्षुधोरिति** । वसे क्षुधेश्च क्त्वानिष्ठयोरिडागम॰ स्यादिति तदर्थ । **वक्ष्यति इति** । कृत्स्विति शेष । **षिधु सराद्धाविति** । निष्पत्तावित्यर्थं । **प्रामादिक इति** । माधवादिसमतत्वादिति भाव । **रध हिंसेति** । सेट् । चनुर्थान्तोऽयम् ।

अश्लिड्ढ्वमिति । **न्यासकारादय इति** । तथा च तन्मते 'ञीत क्त' इति वर्तमाने क्ता भवति । आदित्त्वान्निष्ठाया नेट् । स्विन्न । 'विभाषा भावादिकर्मणो' । स्विन्नम् । स्वेदितमित्यादि सिद्धम् । **षिधु** । सराद्धिर्निष्पत्ति । 'उदितो वा' इति

निष्पत्ति । रध्यति । 'रधिजभोरचि' (सू० २३०२) इति नुम् । ररन्ध ररन्धतु । २५१५ **रधादिभ्यश्च** । (७—२—४५) रध, नश्, तृप्, दृप्, द्रुह्, मुह, ष्णुह् ष्णिह्, एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धिथ, ररद्ध । ररन्धिव, रेध्व । २५१६ **नेट्यलिटि रधे** । (७—१—६२) लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात् । रधिता, रद्धा । रधिष्यति, रत्स्यति । अङि तु नुम् । 'अनिदिताम्–' (सू० ४१५) इति नलोप । अरधत् । णश ११९४ अदर्शने । नश्यति । ननाश नेशतु । नेशिथ । २५१७ **मस्जिनशोर्झलि** । (७—१—६०) नुम् स्यात् । ननष्ठ । नेशिव, नेश्व । नेशिम, नेश्म । नशिता, नष्टा । नशिष्यति, नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति । २५१८ **नशे षान्तस्य** । (८–४–३६) णत्व न स्यात् । प्रनष्टा । अन्तग्रहण भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति, नशिष्यति । तृप ११९५ प्रीणने । प्रीणन [1]तृप्तिस्तर्पणा च । 'नाग्नि-

ररन्धतुरिति । एत्त्वाभ्यासलोपौ बाधित्वा परत्वान्नुमि सयोगात्परत्वेन अकित्त्वान्नलपो नेति भाव । **रधादिभ्यश्च** । 'आर्धधातुकस्येड्वलादे ' इत्यनुवतते । स्वरतिसूति—' इत्यतो वेति चेत्यभिप्रेत्य शेष पूरयति **वलाद्यार्धधातुकस्य वेडिति** । आर्धधातुकस्य–' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । लुटि तासि इटि 'रधिजभोरचि' इति नुमि प्राप्ते **नेट्यलिटि रधे** । 'इदितो नुम् धातो ' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते, तदाह **लिड्वर्जे इटीति** । **अङि त्विति** । पुषाद्यङि कृते सतीत्यर्थ । **अरधदिति** । 'मो अह द्विषतेऽरधम् ।' णश **अदर्शन इति** । णोपदेशोऽय सेट् । 'रधादिभ्यश्च' इति वेट् । तत्र इट्पक्षे आह **नेशिथेति** । 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविति भाव । इडभावपक्षे ननश् थ इति स्थिते **मस्जिनशोर्झलि** । **नुम् स्यादिति** । 'इदितो नुम्–' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । **ननष्ठेति** । व्रश्चादिषत्वम् । ष्टुत्वम् । **प्रणश्यतीति** । 'उपसर्गादसमासे–' इति णत्वम् । **नशे षान्तस्य** । 'रषाभ्याम्–' इत्यतो ण इति 'न भाभूपू–' इत्यतो नेति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेष पूरयति णत्वं **न स्यादिति** । 'षान्तस्य' इति किम् ? प्रणश्यति । **भूतपूर्वेति** । पूर्वं षकारस्य सत इदानीमादेशवशेन षान्तत्वाभावेऽपि णत्वनिषेधप्राप्त्यर्थमन्तग्रहण-मित्यर्थ । **प्रनङ्क्ष्यतीति** । अत्र षस्य कत्वे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या षान्तत्वान्न णत्वमिति भाव । **तृप प्रीणने** । **तृप्तिस्तर्पण चेति** । आद्ये अकर्मक । द्वितीये

क्त्वायामिड्विकल्प । इट्पक्षे 'रलो व्युपधात्—' इति वा कित्त्वम् । सिधित्वा । सेधित्वा । सिद्ध्वा । **प्रामादिक इति** । ऊदित्त्वेत्यपवादाद्धिसायामप्ययम् । नत्व-नुदात्तेषु सिध्यते पाठो व्यर्थ स्यादिति भाव । **रधादिभ्यश्च** । 'स्वरतिसूति—' इत्यतो वेत्यनुवर्तते । योगविभागो वैचित्र्यार्थ । गणनिर्देशाद्यङ्लुकि रारधितेत्येव न तु रारद्धेति । **नेट्यलिटि** । इटीति किम्, रन्धक । अलिटीति किम्,

1 'तृप्तिस्तर्पण च' इति क ख ।

स्तृप्यति काष्ठानाम्' । पितृनतार्प्सीत्' इति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ, ततर्प्थ, तत्रप्थ । तर्पिता, तर्प्ता, त्रप्ता । 'स्पृशमृशकृष—' इति सिज्वा । अतर्पीत्, अतार्प्सीत्, अत्राप्सीत्, अतृपत् । दृप ११९६ हर्षमोहनयोः । मोहन गर्वः । दृप्यतीत्यादि । 'रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता ।' द्रुह ११९७ जिघांसायाम् । 'वा द्रुहमुह–' (सू० ३२७) इति वा घः । पक्षे ढः । दुद्रोहिथ, दुद्रोग्ध, दुद्रोढ । द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा । द्रोहिष्यति, ध्रोक्ष्यति । ढत्वघत्वयोस्तुल्य रूपम् । अद्रुहत् । मुह ११९८ वैचित्त्ये । वैचित्त्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ, मुमोग्ध, मुमोढ । मोहिता, मोग्धा, मोढा । मोहिष्यति, मोक्ष्यति । अमुहत् । ष्णुह ११९९ उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोह । सुष्णोहिथ, सुष्णोग्ध, सुष्णोढ । सुष्णुहिव, सुष्णुह्व । स्नोहिता, स्नोग्धा, स्नोढा । स्नोहिष्यति, स्नोक्ष्यति । अस्नुहत् । ष्णिह १२०० प्रीतौ । स्निह्यति । सिष्णेह । वृत् । रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आ गणान्तादिति सिद्धान्तः । शमु १२०१

सकर्मकः । रधादित्वाद्वेडिति मत्वाह **ततर्पिथ, ततर्प्थेति, तत्रप्थेति च** । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य–' इत्यमिति भावः । ततृपिव, ततृप्व । **सिज्वेति** । पक्षे पुषाद्यङिति भावः । रधादित्वादिड्विकल्पः । तत्र सिचि इट्पक्षे आह **अतर्पीदिति** । इडभावपक्षे आह **अतार्प्सीदिति** । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । 'अनुदात्तस्य च–'इत्यम्पक्षे आह **अत्राप्सीदिति** । पुषाद्यङ्पक्षे आह **अतृपदिति** । ङित्वान्न गुण इति भावः । **दृप हर्ष इति** । तृपधातुवत् । ननु रधादित्वादेव वेट्कत्वादनिट्कारिकासु तृप्यतिदृप्यत्यो पाठो व्यर्थ इत्यत आह **रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता इति** । **द्रुह जिघांसायाम्** । अनुदात्तत्वाभावेऽपि रधादित्वाद्वेट् । तत्र इडभावे आह **वा द्रुहमुह इति** । ध्रोक्ष्यतीति । 'वा द्रुह–' इति घत्वपक्षे दकारस्य भषि घस्य चर्त्वे सस्य षत्वे रूपम् । ढत्वपक्षेऽपि 'षढोः–' इति कत्वे एतदेव रूपम्, तदाह **ढत्वघत्वयोस्तुल्य रूपमिति** । **अद्रुहदिति** । पुषादित्वादङिति भावः । मुहधातुरनुदात्तत्वाभावेऽपि रधादित्वाद् वेट् । **मुमोहिथेति** । इट्पक्षे रूपम् । अनिट्पक्षे तु 'वा द्रुहमुह–' इति घत्व मत्वाह **मुमोग्धेति** । ढत्वपक्षे आह **मुमोढेति** । **मोक्ष्यतीति** । घत्वढत्वयोस्तुल्य रूपम् । **ष्णुह ष्णिहेति** । षोपदेशौ । तदाह **सुष्णोह** । **सिष्णेहेति** । थलादावनिट्पक्षे 'द्रुह–' इति घत्वविकल्पः । पक्षे ढः । इति रधादयः । **आ गणान्तादिति** । दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्ता पुषादय इत्यर्थः । **सिद्धान्त**

ररन्धिव । नुमि कृते सयोगात्परत्वेनाकित्वान्नलोपो न । **नष्टेति** । 'नशेर्वा' इति कुत्वमिह न शङ्क्यं पदान्त एव तद्विधानात् । अन्यथा नष्ट नष्टिरित्यादि न सिध्येत् । **प्रणश्यतीति** । 'उपसर्गादसमासेऽपि—' इति णत्वम् । नशे । 'न भाभूपूकमिगमि —' इत्यतो नेत्यनुवर्तते, तदाह **णत्व न स्यादिति** । षस्येत्युक्तेऽपि पदस्येत्यस्य विशेषणेन षान्तस्येति लाभादन्तग्रहण व्यर्थं सज्ज्ञापयतीत्याह **भूतपूर्वेति** । **काष्ठानामिति** । करणस्य शेषत्वविवक्षाया षष्ठी । **तत्रप्थेति** । 'अनुदात्तस्य

उपशमे । २५१९ शमामष्टाना दीर्घ श्यनि । (७-३-७४) शमादीनामित्यर्थ । प्रणिशाम्यति । शेमतु । शेमिथ । शमिता । अशमत् । तमु १२०२ काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिना । अतमत् । दमु १२०३ उपशमे । उपशम इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मक । अदमत् । श्रमु १२०४ तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत । भ्रमु १२०५ अनवस्थाने । 'वा भ्राश—' (सू० २३२१) इति श्यन्वा । तत्र कृते 'शमामष्टानाम्—' इति दीर्घ । भ्राम्यति । लुङ्यङ् । अभ्रमत् । शेष भ्वादिवत् । क्षमूष् १२०६ सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ, चक्षन्थ । चक्षमिव, चक्षण्व । चक्षमिम, चक्षण्म । क्षमिता, क्षन्ता । अयमषित् । भ्वादिस्तु षित् । 'अषित क्षाम्यते क्षान्ति क्षमूष क्षमते क्षमा' । क्लमु १२०७ ग्लानौ । क्लाम्यति, क्लामति । शपीव श्यन्यपि 'ष्ठिवुक्लमु—' (सू० २३२०) इत्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थं । अङ् । अक्लमत् । मदी १२०८ हर्षे । माद्यति । अमदत् । शमादयोऽष्टौ गता ।

इति । माधवादिभिस्तथाऽभ्युपगमादिति भाव । **उपशम इति** । उपशमो नाश इन्द्रियनिग्रहश्च । **शमामष्टानाम्** । स्पष्टम् । बहुवचनात् शमादिग्रहणम्, तदाह **शमादीनामिति** । 'शमस्तमुर्दमुरथ श्रमुर्भ्रमुरपि क्षमु । क्लमुर्मदी चेत्येतेऽष्टौ शमादय इति स्थित ।' **दमु उपशम इति** । ननु शमु दमु उपशमे इत्येव पठितु युक्तमित्यत आह **उपशम इति ण्यन्तस्येति** । शमधातोर्हेतुमण्ण्यन्ताद् घञि 'नोदात्तोपदेशस्य–' इति वृद्ध्यभाव इत्यर्थं । तत किमित्यत आह **तेनेति** । ततश्च दाम्यतीत्यस्य शमयतीत्यर्थं । **शेष भ्वादिवदिति** । आर्धधातुकेषु शप्पक्षे च भ्वादिवदित्यर्थं । **क्षमू सहने** । ऊदित्त्वात् थलि वमादौ च इड्विकल्प, तदाह **चक्षमिथेत्यादि** । षित्त्वाषित्वयो फलभेद श्लोकार्धेन सगृह्णाति **अषित इति** । अषित क्षाम्यते श्यन्विकरणपठितस्य क्षमधातो क्तिनि क्षान्ति इति रूपम् । अषित्वात् 'षिद्भिदादिभ्य –' इत्यङ् न । क्षमूषस्तु भौवादिकात् षित आत्मनेपदे शपि क्षमते इति रूपम्, क्तिन बाधित्वा षित्त्वादङि क्षमेति रूप चेत्यर्थ । **क्लमु ग्लानौ** । नन्वस्य शमादिगणाद् बहिरेव दिवादिगणे पाठोऽस्तु । न च 'शमामष्टानाम्' इति दीर्घार्थं शमादिगणे अस्य पाठ इति वाच्यम्, 'ष्ठिवुक्लमुचमा शिति' इत्येव शपि परे इव श्यनि परेऽपि दीर्घसिद्धे । न च' 'ष्ठिवुक्लमुचमा शिति' इत्यत्रैव क्लमुग्रहण त्यज्यतामिति वाच्यम्, शपि दीर्घार्थ तस्यावश्यकत्वादित्याशङ्क्य परिहरति **शपीव श्यन्यपीत्यादि घिनुणर्थ इत्यन्तम्** । 'शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्' इति विधानादिति भाव **शमादय इति** । 'शमु उपशमे' इत्यारभ्य 'मदी हर्षे' इत्यन्ता अष्टौ शमादया वृत्ता इत्यर्थ ।

चर्दुपधस्य—' इति विकल्पेनामागम । **रधादय इति** । रधनशतृपदृपद्रुहमुहष्णुहष्णिह इत्यर्थ । **शमु** । उदित्त्वात्क्त्वाया वेट् । शमित्वा । शान्त्वा । 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामनिट् शान्त । **भ्रमु** अनवस्थाने । **शेषमिति** । श्यनि दीर्घो लुङि अङ् च विशेष उक्तस्ततोऽन्यदित्यथ । **चक्षण्वेति** । 'म्वोश्च' इति मस्य

असु १२०९ क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता । २५२० अस्यते स्थुक् । (७-४-१७) अङि परे । आस्थत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे 'अस्यतिवक्ति-' (सू० २४३८) इति वचन तदर्थम् । तङ् तु 'उपसर्गादस्यत्यूह्यो' (वा० ९२०) इति वक्ष्यते । पर्यास्थत । यसु १२१० प्रयत्ने । २५२१ यसोऽनुसर्गात् । (३-१-७१) । २५२२ सयसश्च । (३-१-७२) श्यन्वा स्यात् । यस्यति । सयस्यति, सयसति । 'अनुपसर्गात्' किम्-प्रयस्यति । जसु १२११ मोक्षणे । जस्यति । तसु १२१२ उपक्षये । दसु १२१३ च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । वसु १२१४ स्तम्भे । वस्यति । ववास ववसतु । 'न शशदद' (सू २२६३) इति निषेध । बशादिरयमिति मते तु, बेसतु बेसु । व्युष १२१५ विभागे । अय दाहे पठित, अर्थभेदेन त्वडर्थं पुन पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तोऽयम्, व्यस इति केचित् । अयकारो वुस इत्यन्ये । प्लुष १२१६ दाहे । अप्लुषत् । पूर्वत्र पाठ सिजर्थ

असु क्षेपणे । अस्यतेस्थुक् । शेष पूरयति अङि पर इति । 'ऋदृशोऽङि-' इत्यत-स्तदनुवृत्तेरिति भाव । थुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थ, कित्त्वादस्यातोरन्त्यावयव । ननु पुषादित्वादेवास्यतेरच्लेरङि सिद्धे 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यत्र अस्यतिग्रहण व्यर्थ-मित्याशङ्क्य निराकरोति अस्य पुषादित्वादिति । तदर्थमिति । पर्यास्थतेत्यत्र आत्मने-पदे अडर्थमस्यतिवक्तीत्यत्र अस्यतिग्रहणमित्यथ, पुषाद्यड परस्मैपदमात्रविषयतया आत्मनेपदे अप्रसक्तेरिति भाव । नन्वस्यते केवलपरस्मैपदित्वादात्मनेपद दुर्लभमित्यत आह तङ् तु उप-सर्गादिति । वक्ष्यते इति । पदव्यवस्थायामिति शेष । यसु प्रयत्ने । यसोऽनुपसर्गात् सयसश्च । सूत्रद्वयमिदम् । श्यन् वा स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'दिवादिभ्य श्यन्' इत्यत 'वा भ्राश-' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । अनुपसर्गाद्यस श्यन् वा स्यादिति प्रथमसूत्रार्थ । सोपसर्गात्तु नित्य एव श्यन्, अनुपसर्गादिति पर्युदासात् । सपूर्वात् यसेर्नित्यमेव श्यन प्राप्तौ द्वितीयसूत्रम् । व्युष विभागे । अयमिति । दिवादिगण एव पुषादिभ्य प्रागय धातु पठित इत्यर्थ । पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह अर्थभेदेन त्वडर्थ पठ्यत इति । विभा-गात्मके अर्थविशेष एव पुषाद्यडर्थमिह पुन पाठ इत्यर्थ । अव्युषदिति । 'व्युष दाह' इति पूर्वं पठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् । ओष्ठ्यादिरिति । दन्त्यो-ष्ठ्यादिर्दन्त्योष्मान्तोऽयमिति केचिन्मन्यन्त इत्यर्थ । अयकार इति । दन्त्योष्ठ्या-

---

नत्वे कृते णत्वम् । शमादिपाठ इति । 'शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्' । शमादय इति । शम्तम्दम्श्रम्भ्रम्क्लम्मद इत्यर्थ । यसोऽनुप । अत्र वदन्ति-यस इत्ये-वास्तु । तत सम नियमार्थमिदम् । सोपसर्गाद्यसश्चेत्सपूर्वकादेवेति । एव च पूर्व-सूत्रेऽनुपसर्गादिति ग्रहणमुत्तरत्र च यसश्चेति ग्रहण त्यक्तु शक्यमिति । दाहे पठित इति । व्युष दाह इत्यस्मिन्नेव गणे पठित इत्यर्थ । अडर्थमिति । दाहे पठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् । इति तत्त्वबोधिन्या दिवादिगणप्रकरणम्

इत्याहु । तद्भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् । बिस १२१७ प्रेरणे । बिस्यति । अबिसत । कुस १२१८ सश्लेषणे । अकुसत् । बुस १२१९ उत्सर्गे । मुस १२२० खण्डने । मसी १२२१ परिणामे । परिणामो विकार । समी इत्येके । लुठ १२२२ विलोडने । उच १२२३ समवाये । उच्यति । उवोच ऊचतु । मा भवानुचत् । भृशु १२२३ भ्रशु १२२५ अव पतने । बभर्श । अभृशत् । अनिदिताम्–' (सू० ४१४) इति नलोप । भ्रश्यति । अभ्रशत् । वृश १२२६ वरणे । वृश्यति । वृश्यत । कृश १२२७ तनूकरणे । कृश्यति । ञि तृषा १२२८ पिपासायाम् । हृष १२२९ तुष्टौ । श्यन्नडौ भौवादिकाद्विशेष । रुष १२३० रिष १२३१ हिंसायाम् । 'तीषसह–' (सू० २३४०) इति वेट् । रोषिता, रोष्टा । रेषिता, रेष्टा । डिप १२३२ क्षेपे । कुप १२३३ क्रोधे । गुप १२३४ व्याकुलत्वे । युप १२३५ रुप १२३६ लुप १२३७ विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लुप्यति । लोपिता । लुप्यति सेट्क । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचार्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात् । लुभ १२९८ गार्ध्ये । गाध्यमाकाङ्क्षा । 'तीषसह—' (सू० २३४०) इति वेट् । लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वादेरवृक्तत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहु । क्षुभ । १२३६ सचलने । क्षुभ्यति । णभ १२४० तुभ १२४१ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते । तेषा द्युतादित्वादड् सिद्ध । क्र्यादित्वात्पक्षे सिज्भवत्येव । इह पाठस्तु श्यन्नर्थ । क्लिदू १२४२ आर्द्रीभावे । क्लिद्यति । चिक्लेदिथ । चिक्लिदिव, चिक्लिद्व । चिक्लिदिम, चिक्लिद्म । क्लेदिता, क्लेत्ता । ञि मिदा १२४३

दिदन्त्योष्मान्तो धातुरुक्त स एवाय यकाररहित इत्यन्ये मन्यन्त इत्यर्थ । अयकारमिति पाठे क्रियाविशेषणम् । प्लुष दाहे । ननु दिवादिगणे परस्मैपदिषु पुषादिभ्य प्राग् अस्य पाठ क्वचिद् दृश्यते । तत्र पौनरुक्त्यशङ्का परिहरति **पूर्वत्र पाठ सिजर्थ इति** । पुषादावेव पाठे सति अडेव श्रूयेत नतु सिच् । पुषादे प्रागपि पाठे तु तस्य अडभावात् सिच् श्रूयेत । तथा च सिच कदाचित् श्रावणार्थं पूर्वं पाठ इत्यर्थ । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीज दर्शयति **तद्भ्वादीति** । तद् दिवादिगणे पुषादिभ्य पूर्वमस्य पठन भ्वादिपाठेनैव सपन्नप्रयोजनकमिति सुष्ठु वक्तु शक्यमित्यर्थ । एव च भ्वादिपाठात् शब्विकरणो लुङि सिच श्रवण च सिध्यति । पुषादौ पाठात्तु श्यन्विकरण अङ् च सिध्यति । अतो दिवादिगणे पुषादिभ्य प्रागस्य पाठो व्यर्थ एवेति भाव । एतदेवाभिप्रेत्य मूले दिवादिगणे पुषादिगणात् प्राक् प्लुष दाहे इति न पाठितमिति बोध्यम् **मसी । परिणाम इति** । ईदित्त्व 'श्वीदित —' इत्येतदर्थम् । मस्यति । **समी इत्येके इति** । सम्यति । **भृशु भ्रशु अध पतने** । द्वितीयधातोराह **अनिदितामिति । युप रुप लुप विमोहन इति** । धातुवृत्त्यादिविरोधादुदित्पाठो लेखकप्रमादादायात । **इह पाठस्त्विति** । क्षुभिनभितुभीनाम् इह दिवादिगणे पाठस्य श्यनेव प्रयोजनमित्यर्थ । वस्तुतस्तु पुषादे प्रागेव एषा त्रयाणा पाठो युक्त इति भाव । ञि

स्नेहने। 'मिदेर्गुण' (सू० २३३६) मेद्यति। अमिदत्। द्युतादिपाठादेव अमिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठ अमेदीदिति मा भूदिति। द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचित। ञि क्ष्विदा १२४४ स्नेहनमोचनयो। ऋधु १२४५ वृद्धौ। आनर्धं। आर्धत्। गृधु १२४६ अभिकाङ्क्षायाम्। अगृधत्। वृत्। पुषादयो दिवादयश्च वृत्ता। केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम्। दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगण। तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहु।

॥ इति तिङन्ते दिवादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ॥ ४७ ॥

षुञ् १२४७ अभिषवे। अभिषव स्नपन पीडन स्नान सुरासन्धानं च। तत्र स्नाने अकर्मक। २५२३ स्वादिभ्य श्नु। (३—१—७३) सुनोति।

मिदा स्नेहने। अमिददिति। ननु भ्वाद्यन्तर्गणे द्युतादौ 'ञि मिदा स्नेहने' इत्यात्मनेपदिषु पठित लुङि तु 'द्युद्भ्यो लुङि' इत्यत्र परस्मैपदविकल्प उक्त। द्युताद्यङ् तु परस्मैपद एव न तु तङि। एव च द्युतादिपाठादेव परस्मैपदपक्ष अङि अमिददिति तङि तु अङभावे अमेदिष्टेति सिद्धम्। तथा च पुषादावस्य पाठो व्यर्थ। तद्बहिर्दिवादौ पाठादेव श्यन्सिद्धेरित्याशङ्क्यते द्युतादिपाठादेवेत्यादिना सिद्धे इत्यन्तेन। तामिमा शङ्का परिहरति इह पाठ अमेदीदिति मा भूदितीति। पुषादावस्य पाठ अमेदीदिति व्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थ। पुषादिभ्य प्रागेव दिवादावस्य पाठे तु तस्माल्लुङि अङसभवादमेदीदिति स्यादिति भाव। नन्वेवं सति भ्वाद्यन्तर्गणे द्युतादावस्य पाठो व्यर्थ। द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पठ्यताम्। एव च अमेदिष्टेति सिद्धम्। इह पुषादौ पाठात्तु अमिददिति सिद्धमित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचित इति। सूचित इति पाठे तु सुतरामुचित इति व्याख्येयम्। ञि क्ष्विदेत्यादि। व्यक्तम्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया श्यन्विकरण समाप्तम्।

अथ श्नुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते। षुञ्धातु षोपदेश। अनिट्। इत आरभ्य ञित्त्वादुभयपदिन। सुरासधानमिति। सुरोत्पादनमित्यर्थ। स्वादिभ्य श्नु। कर्त्रर्थे सार्वधातुके स्वादिभ्य श्नु स्यादित्यर्थ। शपोऽपवाद। सुनोतीति। लटस्तिपि श्नु, शकार इत् शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वात्तस्मिन् परे धातोर्न गुण। श्नोस्तु तिपमाश्रित्य गुण इति भाव।

सुनुत 'हुश्नुवो –' (सू० २३८७) इति यण् । सुन्वन्ति । सुन्व , सुनुव । सुन्वहे, सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । 'स्तुसुधूञ्भ्य –' (सू० २३८५) इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव । २५२४ सुनोते स्यसनो । (८–३–११७) स्ये सनि च परे सुञ षो न स्यात् । विसोष्यति । षिञ १२४८

सुनुत इति । तसो ङित्त्वात् श्नोर्न गुण इति भाव । सुनु अन्ति इति स्थिते 'अचि श्नुधातु–' इति उवङमाशङ्क्याह हुश्नुवोरिति । सुनोषि सुनुथ सुनुथ । सुनोमि । वसि मपि च 'लोपश्चास्यान्यरस्या म्वो ' इत्युकारलोपविकल्प मत्वाह सुन्व सुनुव इति । सुन्म सुनुम इत्यपि ज्ञेयम् । अथ लटस्तङि सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुषे सुन्वाथे सुनुध्वे । सुन्वे । इति सिद्धवत्कृत्याह सुन्वहे सुनुवहे इति । 'लोपश्चास्य–' इत्युकारलोपविकल्प इति भाव । सुन्महे, सुनुमहे इत्यपि ज्ञेयम् । सुषावेति । सुषुवतु सुषुवु । सुषविथ, सुषोथ सुषुवथु सुषुव । सुषाव, सुषव सुषुविव सुषुविम । अथ लिटस्तङयाह सुषुवे इति । सुषुवाते । सुषुविरे सुषुवाथे सुषुविध्वे । सुषुवे सुषुविवहे सुषुविमहे । सोतेति । अनिट्त्वसूचनमिदम् । सोष्यति, सोष्यते । सुनोतु, सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु । इति सिद्धवत्कृत्याह सुनु इति । 'उतश्च प्रत्ययात्–' इति हेर्लुक् । सुनुतात् सुनुतम् सुनुत । सुनवानीति । 'हुश्नुवो ' इति यण बाधित्वा परत्वाद् गुण , आट पित्त्वेन अङित्त्वादिति भाव । सुनवाव सुनवाम । लोटस्तङि सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वन्ताम् । सुनुष्व सुन्वाथाम् सुनुध्वम् । इति सिद्धवत्कृत्याह सुनवै इति । 'हुश्नुवो –' इति यण बाधित्वा परत्वाद् गुण , आट पित्त्वेन ङित्त्वाभावादिति भाव । सुनवावहै सुनवामहै । असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् । असुनो । असुनवम् असुनुव, असुन्व । असुनुत असुन्वाताम् असुन्वत । इत्याद्यूह्यम् । विधिलिङयाह सुनुयादिति । यासुटो ङित्त्वात् श्नोर्न गुण इति भाव । सूयादिति । आशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयो –' इति दीर्घ इति भाव । सोषीष्ट । लुङि परस्मैपदे सिच इण्निषेधे प्राप्ते आह स्तुसुधूञ्भ्य इति । इडिति । असाविष्टामित्यादि । लुङस्तङयाह असोष्टेति । असोषातामित्यादि । असोष्यन्, असोष्यत । 'उपसर्गात् सुनोति–' इति षत्व मत्वा आह अभिषुणोतीति । षात्परत्वाण्णत्वम् । अभ्यषुणोदिति । 'प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । अभिसुषावेति । 'स्थादिष्वभ्यासेन–' इति नियमादभ्यासस्य न ष । 'आदेशप्रत्यययो ' इत्युत्तरखण्डस्य ष । सुनोते स्यसनो । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य ' इत्यधिकृतम् । 'न रपर–' इत्यतो नेत्यनुवर्तते, तदाह षो न स्यादिति । स्ये उदाहरति विसोष्यतीति । अत्र 'उपसर्गात् सुनोति—' इति प्राप्त॰

षुञ् । सुन्व इति । 'लोपश्चास्या–' इत्युकारस्य वा लोप । सुनवानीति । 'आद्गुत्तमस्य–' इत्यादि कृते 'हुश्नुवो –' इति यणं बाधित्वा परत्वाद् गुण । सुनोतेः स्यसनो । 'न रपर–' इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तनादाह षो न स्यादिति ।

बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता । शिञ् १२४९ निशाने । तालव्यादि शेता । डु मिञ् १२५० प्रक्षेपणे । 'मीनातिमिनोति—' (सू० २५०८) इत्यात्त्वम् । ममौ । ममिथ, ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् अमासिष्टाम् । अमास्त । चिञ् । १२५१ चयने । प्रणिचिनोति । **२५२५ विभाषा चे ।** (७—३—५८) अभ्यासात्परस्य चिज

षो न भवति । सनि तु अभिसुसूरित्युदाहरणम् । षुञ सनि द्वित्वे अभिसुसूस इति सनन्तात् क्विपि अतो लोपे अभिसुसूस् इत्यस्मात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे सस्य रुत्वे 'र्वोरुपधाया—' इति दीर्घे रेफस्य विसर्गे । सुसूषति तु नोदाहरणम्, 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्' इति नियमादत्र षत्वाभावसिद्धेरित्यलम् । **षिञ् बन्धन इति ।** षोपदेश अनिट् च । षुञ इव रूपाणि । **विसिनोतीति** । 'सात्पदाद्यो' इति षत्वनिषेध । 'उपसर्गात्सुनोति—' इति तु न प, सुनात्यादिष्वनन्तर्भावादिति भाव । **सिषायेति** । णलि वृद्धौ आयादेश । अनुसादौ 'एरनेकाच —' इति यण् । सिष्यतुरित्यादि । लिटस्तङ्याह **सिष्ये इति** । सिषि ए इति स्थिते 'एरनेकाच —' इति यणिति भाव सिष्याते सिष्यिरे इत्यादि । असैषीत् । **षिञ् निशान इति** । षिञ्वत् । **मिञ् प्रक्षेपण इति** । मिनोति । उपदेशे एजन्तत्वादात्त्वे अप्राप्ते आह **मीनातिमिनोतीत्यात्वमिति** । एज्विषये अशीतीति शेष । **ममाविति** । आत्त्वे कृते णल औत्वमिति भाव । अतुसादावेज्विषयत्वाभावान्नात्त्वम् । 'एरनेकाच —' इति यण् । मिम्यतु । मिम्यु । भारद्वाजनियमात् थलि वडिति मत्वाह **ममिथ, ममाथेति** । थल पित्त्वेन अकित्त्वादेज्विषयत्वम् । इट्पक्षे 'आतो लोप —' इति भाव । मिम्यथु मिम्य । ममौ मिम्यिव मिम्यिम । लिटस्तङ्याह **मिम्ये इति** । एश कित्त्वादेज्विषयत्वाभावाच्च नात्त्वमिति भाव । मिम्याते मिम्यिरे । मिम्यषे मिम्याथे मिम्यिढ्वे । मिम्ये मिम्यिवहे मिम्यिमहे । **मातेति** । एज्विषयत्वादशित्त्वाच्च आत्त्वमिति भाव । मास्यति,मास्यते सार्वधातुकेषु षुञ्वत् । **मीयादिति** । आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुट कित्त्वादेज्विषयत्वाभावादात्त्वाभावे 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घ इति भाव । आशीर्लिङि तङि आह **मासीष्टेति** । एज्विषयत्वादात्त्वमिति भाव । लुङि परस्मैपदे सिचि आत्त्वे 'यमरम—' इति सगिटौ मत्वाह **अमासीदिति** । सकि सिच इटि सिज्लोप । **अमास्तेति** । लुङि तङि सिचि आत्त्वमिति भाव । अमासाताम् अमासत इत्यादि । **चिञ् चयन इति** । चयन रचना । अनिट् । सार्वधातुके षुञ्वद्रूपाणि **प्रणिचिनोतीति** । नेर्गद—' इति णत्वमिति भाव । **विभाषा चे** । 'चजा कुघिण्ण्यतो' इत्यत कुग्रहणमनुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यत अभ्यासादिति 'सन्लिटोर्जे' इत्यत सन्लिटोरिति च तदाह **अभ्यासादित्यादिना** । स्तृञ्

सनि तु अभिसुसू । सन्नन्तादस्मात्क्विप्यतो लोपे रुत्वे कृते दीर्घे । सुसूषतीत्येतत्तु नोदाहरणम् 'स्तौतिण्योरेव षणि' इति नियमेनैव षत्वाभावसिद्धे । एतच्च काशिकाया स्पष्टम् । **चिञ्** । चयन रचनाविशेष । **विभाषा चे** । 'चजो'—इति सूत्रात्

कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिचिकाय, चिचाय । चिक्ये, चिच्ये । अचैषीत्, अचेष्ट । स्तृञ् १२५२ आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । 'गुणोऽर्ति–' (सू० २३८०) इति गुण स्तर्यात् । **२५२६ ऋतश्च संयोगादेः** । (७—२—४३) ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट, स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट, अस्तृत । कृञ् १२५३ हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत्, अकृत । वृञ् १२५४ वरणे । **२५२७ बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे** । (७–२–६४) एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता, वरीता । **२५२८ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु** । (७—२—४२) वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च

आच्छादन इति । अनिट् । लिटिस्तार अनुसादौ 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणः । वृद्धिविषयेऽपि परत्वादस्य प्रवृत्तिः तस्तरतुः ऋदन्तत्वात्थल्यपि नित्यं नेट् । तस्तर्थ । तस्तरिव । तस्तरे । तस्तराते तस्तरिरे । तस्तरिषे । तस्तरिवहे । स्तर्ता । 'ऋद्धनोः स्ये' स्तरिष्यति । आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुट् कित्त्वादगुणनिषेधे प्राप्ते आह **गुणोऽर्तीति गुण इति** । तङि आशीर्लिङि स्तृषीष्ट इति स्थिते **ऋतश्च संयोगादेः** । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इत्यनुवर्तते । 'इट् सनि वा' इत्यत इड्वेति, तदाह **ऋदन्तादित्यादिना** । लुङि परस्मैपदे अस्तार्षीत् । लुङस्तङि त्वाह **अस्तरिष्ट, अस्तृतेति** । 'ऋतश्च संयोगादेः—' इति इट्पक्षे गुणः । इडभावपक्षे तु 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । **कृञ् हिंसायाम् चकर्थेति** । 'कृसृभृवृ' इति थल्यपि नित्यमिण्निषेधः । चकृव । **क्रियादिति** । आशीर्लिङि 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् । **कृषीष्टेति** । 'उश्च' इति कित्वान्न गुणः । **अकार्षीदिति** । सिचि वृद्धिः रपरत्वम् । **अकृतेति** । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । **वृञ् वरणे** । सेट् । ववार ववृः । **बभूथाततन्थ** । निगमो वेद, तदाह **एषां वेद इति** । ननु 'कृसृभृवृ–' इति निषेधादेव थलि ववर्थेति सिद्धे किमर्थं ववर्थग्रहणमित्यत आह **तेन भाषायां थलीडिति** । निगमे एव वृणोतेस्थलि इण्निषेध इति नियमालाभादिति भावः ववे वव्राते । ववृषे । 'वृतो वा' इति मत्वाह । **वरिता वरीतेति** । **लिङ्सिचो** । 'इट् सनि वा' इत्यत इड्वा इत्यनुवर्तते । 'वृतो वा' इत्यतो वृत इति तदाह **वृङ्वृञ्भ्यामित्या-**

कुरनुवर्तते 'सन्लिटोर्जेः' इत्यत सन्लिटोरिति च सन्युदाहरणम् । चिकीषति । चिचीषति । **ऋतश्च संयोगादेः** । 'इट् सनि वा' इत्यत इट् वेत्यनुवर्तते । 'लिङ् सिचो–' इति सूत्रादात्मनेपदेष्विति च, तदाह **इड् वा स्यात्तङीति** । तङि किम्, स्तर्यात् । अस्तार्षीत् । **बभूथाततन्थ** । भूधातोस्तनोतेश्च थलि इडभावो निपात्यते 'त्वं हि होता प्रथमो बभूथ' । 'येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ' भाषायां तु जगृहिम । वृणोतेस्थलि क्रादिसूत्रेणेण्निषेधे सिद्धेऽपि निगम एव निषेधो नान्यत्रेति नियमार्थं ववर्थग्रहणम् । 'ववर्थ त्वं हि ज्योतिषाम्' । भाषायां तु ववरिथ । ववृषे । लिङ्-

श्रृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः । आप्लृ १२६० व्याप्तौ । आप्नोति आप्नुत आप्नुवन्ति । आप्नुव । आप्ता । आप्नुहि । लृदित्त्वादङ् । आपत् । शक्लृ १२६१ शक्तौ । अशकत् । राध १२६२ साध १२६३ संसिद्धौ । राध्नोति । २५२२ राधो हिंसायाम् । (६–४–१२३) एत्त्वाभ्यासलोपौ स्त किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतु । रेधु । रेधिथ । राद्धा । साध्नोति । साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । अशू १२६४ व्याप्तौ संघाते च । अश्नुते २५२३ अश्नोतेश्च । (७–४–७२) दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अशिता, अष्टा । अशिष्यते, अक्ष्यते । अश्नुवीत । अक्षीष्ट, अशिषीष्ट । आशिष्ट, आष्ट आक्षाताम् । ष्टिघ १२६५ आस्कन्दने । स्तिघ्नुते । तिष्टिघे । स्तेघिता ।

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिन । तिक १२६६ तिग १२६७ गतौ च ।

जिघायेति । जिघ्यतु । जिघयिथ, जिघेथ । जिघ्यिव । आप्लृ व्याप्तौ । अनिट् । आप्नुवन्तीति । सयोगपूर्वकत्वाद् 'हुश्नुवो —' इति न यण् । आप्नुव इति । सयोगपूर्वकत्वाद् 'लोपश्चास्य—' इति नोकारलोपविकल्प । आप्नुहीति । सयोगपूर्वकत्वादेव 'उतश्च प्रत्ययात्—' इति हेर्न लुक् । शक्लृ शक्ताविति । शक्नोति शशाक शेकतु । शशक्थ, शेकिथ । शेकिव शक्ता । शक्ष्यति । अशकदिति । लृदित्त्वादङ् । राध साध संसिद्धौ । अनिटौ । दीर्घाकारवत्त्वाद् 'अत एकहल्—' इत्यप्राप्तावाह राधो हिंसायाम् । 'ध्वसो —' इत्यत एदिति अभ्यासलोप इति च अनुवतते । 'गमहन—' इत्यत किताति, 'अत एक हल्मध्ये—' इत्यतो लिटीति 'थलि च सेटि' इति सूत्र चानुवर्तते, तदाह एत्त्वेत्यादिना अपरेधतुरिति । उपसर्गवशादिह हिंसाया वृत्ति । अन्यत्र रराधतु । थल्यपि क्रादिनियमान्नित्यमिट् 'उपदेशेऽत्वत ' इत्यत्र तपरकरणादिह नेण्निषेध , तदाह रेधिथेति । राद्धेति । 'झषस्तथो —' इति ध ।

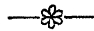
अशू व्याप्ताविति । ऊदित्त्वाद्वेट् । अश्नुते इति । अश्नुवाते अश्नुवते । सयोगपूर्वकत्वाद् 'हुश्नुवो —' इति न यण् । अश्नोतेश्च । 'अत्र लोप –' इत्यत अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, 'तस्मान्नुट्—' इति च । तच्छब्देन 'अत आदे ' इति कृतदीर्घ अकार परामृश्यते, तदाह दीर्घादिति । अनश इति । आनशिषे आनक्षे । आनशिवहे, आनश्वहे । अष्टेति । व्रश्चादिना शस्य षत्वे ष्टुत्वम् । विधिलिङ्याह अश्नुवीतेति । आशीर्लिङि ऊदित्त्वादिड्विकल्प मत्वाह अक्षीष्ट, अशिषीष्टेति । लुङि सिच इट्पक्षे आह आशिष्टेति । अनिट्पक्षे 'झलो झलि' इति सिचो लोप मत्वाह आष्टेति । ष्टिघधातु षोपदेश । सेट् । आगणान्ता-

---

जिघापयिषतीत्यादि सिद्धम् । आप्नुहीति । सयोगपूर्वत्वाद् उतश्च प्रत्ययात्—' इति हेर्लुङ् न । राधो हिंसायाम् । अत इत्यनुवर्तमानेऽपि सामर्थ्यादकारमात्र स्थानित्वेनाश्रीयते । अश्नोतेश्च । 'तस्मान्नुड्—' इत्यनुवर्तत इत्याहु । दीर्घादिति । श्नुविकरणनिर्देशः किम्, क्र्यादेरश भाजन इत्यस्य माभूत् । आश । आशतु ।

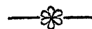
चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिग्नोति । षघ १२६८ हिंसायाम् । सघ्नोति । ञि धृषा १२६९ प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता । दम्भु १२७० दम्भने । दम्भन दम्भ । दभ्नोति । ददम्भ । 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीना लिट कित्त्व वा' इति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । 'अनिदिताम्–' (सू० ४१५) इति नलोप । तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्त्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ 'दम्भेश्च एत्त्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ' (वा० ४१५३) । देभतु, ददम्भतु, इद कित्त्व पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादय । तन्मते तिप्सिप्मिप्सु देभ देभिथ देभ इति रूपान्तर बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु ददम्भ ददम्भिथ ददम्भेत्येव । दभ्यात् । ऋधु १२७१ वृद्धौ । तृप प्रीणने इत्येके । क्षुभ्नादित्वाण्णत्व न । तृप्नोति । 'छन्दसि' (गण १९७) आगणान्तादधिकारोऽयम् । अह १२७२ व्याप्तौ । अह्नोति । दध १२७३ घातने पालने च दघ्नोति । चमु १२७४ भक्षणे । चम्नोति । रि १२७५ क्षि १२७६ चिरि १२७७ जिरि १२७८ दाश १२७९ दृ १२८० हिंसायाम् । रिणोति । अय भाषायामपीत्येके । 'न तद्यश शस्त्रभृता क्षिणोति' । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति । वृत् ।

॥ इति तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ॥

दिति । स्वादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थ । इत्युक्तमिति । भ्वादाविति भाव । कित्त्वपक्षे आह अनिदितामिति नलोप इति । नन्वनिदितामिति नलोपे पति 'अत एकहल्मध्ये–' इत्येत्त्वसिद्धे 'दम्भेश्च' इति व्यर्थमित्यत आह तस्याभीयत्वादिति । नलोपस्येत्यर्थ । दभ्यादिति । आशीर्लिङ 'अनिदिताम्–' इति नलोप । छन्दसीति । गणसूत्रमिदम् । तद्व्याचष्टे आगणान्तादिति । रिक्षि इति । रि क्षि चिरि दाश दृ इति षड् धातव आद्यद्वितीयावेकाक्षरौ, तदाह रिणोति । क्षिणोतीति । अय भाषायामपीति । क्षिधातुरित्यर्थ । तत्र प्रयोग दर्शयति न तद्यश इति । वृदिति । स्वादय वृत्ता इत्यर्थ ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया
बालमनोरमाख्याया श्नुविकरण समाप्तम् ।

ञिधृषा । शूलेन धृष्णाति प्रगल्भते इति शूलधृक् शूलधृषौ । 'ऋत्विक्दधृक्–' इति क्विनो विधानादन्यत्रापि पदान्तविषये कुत्वम् । दम्भु । लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठान दम्भ । तृप । अय सेट्क अनुदात्तेषु श्यना निर्देशात् । अह व्याप्तौ । अस्माद् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति अह्य इति 'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्' इत्य

अथ तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ॥ ४८ ॥

तुद १२८१ व्यथने । इत षट् स्वरितेत । २५३४ तुदादिभ्य श । (३-१-७७) तुदति, तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत्, अतुत्त । णुद १२८२ प्रेरणे । नुदति, नुदते । नुनोद, नुनुदे । नोत्ता । दिश १२८३ अतिसजने । अतिसर्जन दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट अदिक्षत्, अदिक्षत । भ्रस्ज १२८४ पाके । 'ग्रहिज्या—' (सू० १४१२) इति सम्प्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन श । शस्य जश्त्वेन ज । भृजति, भृजते । २५३५ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । (६—४—४७) भ्रस्जो

अथ शविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । इत षडिति । 'ऋषी गतौ' इत्यत प्रागित्यर्थ । तुदादिभ्य श । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे तुदादिभ्य श स्यात् स्वार्थे इत्यर्थ । शबपवाद । तुदतीति । लघूपधगुण बाधित्वा नित्यत्वात् शे कृते तस्य अपित्त्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वान्न गुण इति भाव । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमाल्लिटि थल्यपि नित्यमिट्, तदाह तुतोदिथेति । तोत्तेति । अनिडिति भाव अतौत्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धि । णुदधातुर्णोपदेश । अनिट् । दिशधानुरप्यनिट् । देष्टेति । व्रश्चेति षत्वे ष्टुत्वम् । स्ये तु 'षढो –' इति षस्य कत्व च, देक्ष्यति । दिक्षीष्टेति । 'लिङ्सिचौ–' इति कित्त्वान्न गुण । 'शल इगुपधात्—' इति क्स मन्वाह अदिक्षत्, अदिक्षतेति । भ्रस्ज पाके । अनिट् भ्रस्ज् अ ति इति स्थिते आह ग्रहिज्येति । ङित्त्वाद्रेफस्य सम्प्रसारणमृकार पूर्वरूप चेति भाव भृस्ज् अ ति इति स्थिते आह सस्येत्यादि । णलि भ्रस्ज् अ ति इति स्थिते भ्रस्जो रोपधयो । भ्रस्ज इत्यवयवषष्ठी । रोपधयोरिति स्थानषष्ठी । रश्च उपधा च तयोरिति विग्रह । रेफादकार उच्चारणार्थ । रेफस्य उपधायाश्च स्थाने इति लभ्यते । 'आर्धधातुके'

त्रास्माभिरुपपादितम् । अन्ये त्वाहु –'शतचक्र यो ३ ह्यो वर्तनि' इत्यत्र अह्य इति षष्ठ्यन्तमेव । 'घेर्ङिति' इति गुणस्तु अहिशब्दस्य च्छान्दसत्वान्नेति । रिद्धि । एते षट् धातव । एक एवाजादिरिति मते तु पञ्च धातव ।

इति तत्त्वबोधिन्या स्वादिप्रकरणम् ।

—o—

तुदतीति । परमपि लघूपधगुण बाधित्वा नित्यत्वात् श इत्येके । अकृतव्यूहपरिभाषया गुणो न प्रवर्तत इत्यन्ये । भ्रस्ज पाके । भर्जनरूप पाकोऽत्र धात्वर्थो न त्वोदनादे पाकस्तत्र प्रयोगाभावादित्याहु । भ्रस्जो इति केषाचित्पाठे तु 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वप्रसक्त्या भृष्ट भृष्टवानिति न सिध्येत् । भ्रस्जो रोपधयो । रम्यकार उच्चारणार्थ । रमित्यस्यान्त्यादच परत्वे 'रोपधय' इति षष्ठी-

रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्त्वादन्त्यादच पर । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्ति । बभर्ज बभर्जतु । वर्भाजिथ, बभर्ष्ठ । बभर्जे ।

इत्यधिकृतम्, तदाह **भ्रस्जो रेफस्येत्यादिना** । रमि मकार इत् अकार उच्चारणार्थ, तदाह **मित्त्वादन्त्यादच पर इति** । तथा च रेफाकारादुपरि सकारात् प्राग् रेफ आगम इति फलितम् । भ्र र् स् ज् अ इति स्थितम् । ननु रम आगमत्वे रोपधयोरिति कथ स्थान-षष्ठीनिर्देश इत्यत आह **स्थानेति** । स्थान प्रसङ्ग । रेफस्य उपधायाश्च उच्चारणप्रसङ्गे सति अकारादुपरि रेफ प्रयोज्य । भकारादुपरि रेफ जकारात्प्राक्सकारश्च न प्रयोज्याविति लब्धम् । तथा च तयोर्निवृत्ति फलितेति भाव । एव च भर्ज् अ इति स्थिते द्वित्वादौ रूपमाह **बभर्जेति** । अनुसादावपि सयोगात्परत्वात्कित्वाभावाद् 'ग्रहिज्या–' इति सम्प्रसारणं न भवति । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वाह **बभर्जिथ, बभर्ष्ठेति** । इडभाव-पक्षे बर्भज् थ इति स्थिते 'व्रश्च—' इति जस्य ष । ष्टुत्वेन थस्य ठ इति भाव । बर्भाजिव । लिटस्तडयाह **बभर्जे इति** । बभर्जाते इत्यादि सुगमम् । रमभावे

निर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह **निवृत्तिरिति** । । अय भाव —स्थानविशेषलाभाय मित्त्वस्य करणान्न रोपधयो स्थाने रम् भवति । यत्र ह्यनिर्धारित स्थानपष्ठ्या निर्दिश्य विधीयते स तत्स्थाने भवति । यथा 'इको यणचि' इत्यादौ यणादि । प्रकृते तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वा-द्रोपधयो स्थाने न भवति । एव चास्य आदेशागमत्वे भवतो यथा श्नम प्रत्ययागमत्वे इति । अन्ये त्वेतादृग् व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा 'सन क्तिचि' इत्यतो लोपमनुवर्त्य भ्रज्जो रोपधयोर्लोप रम् तु आगम एवेत्याहु । अपरे तु 'भ्रस्जो रमन्यतरस्याम्' इत्येव सूत्रमस्तु । रस इति च्छेद । रस इति रेफाकारमकाराणा य सघातस्तस्य ऋ इत्यादेश स्यादित्यर्थ । ततश्च अकिटति भर्जको भर्जन बभर्जेत्यादि सिध्यति । ऋकाराभावपक्षे तु भ्रज्जको भ्रज्जन बभ्रज्जेत्यादि । क्ङिति तु ऋकारपक्षे भृष्टि भृज्यादित्यादि । तदभाव सम्प्रसारणे सति तदेव रूपम् । एव च बरीभृज्यत इत्यादौ रीको रेफस्य निवृत्ति वारयितुम् 'अनु-दात्तोपदेश–' इत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्त्यमिदानी तु नानुवर्त्यम् क्ङिति रमागम बाधित्वा सम्प्रसारणमिति पूर्वविप्रतिषेधश्च न कर्तव्य इति महदेव लाघवमित्याहु । इद च रसोर्वचनात्सिद्धमिति वार्तिकाशयवर्णनमेव न त्वपूर्वम् । वचनादित्यस्य वा ऋवचनादिति च्छेद । भाष्यकारैस्तु 'सूत्र भिद्यते यथान्यासमेवास्तु' इति वदद्भिरस्या कल्पनाया दुष्टत्व सूचित तच्च मनोरमाया स्पष्टमेव । तथा हि रेफाकारसकारसमु दायस्य ऋभावे पञ्च दोषा । अपिल्लिटि बभर्जतु बभर्जुरित्यादीष्यते, बभृजतु बभृजुरित्यादि स्यात् । न चात्र गुणेन निर्वाह । ऋभावे सति 'असयोगल्लिट् कित्' इति कित्त्वप्रवृत्त्या तन्निषेधात् । 'सनीवन्त–' इति इड्विकल्पाद्बिभर्क्षतीत्यादि इष्यते, बिभृक्षतीत्यादि स्यात् । ऋभावे 'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वाप्रवृत्ते । लिङ्सिचो-स्तङि भर्क्षीष्ट अभर्ष्टेत्यादीष्यते । भृक्षीष्ट अभृष्टेत्यादि स्यात् । 'लिङ्सिचावात्मने-पदेषु' इति कित्त्वाद् णिजन्ताच्चङि अबभर्जदितीष्यते । अबीभृजदित्यपि स्यात् ।

रमभावे, बभ्रज्ज बभ्रज्जतु । बभ्रज्जिथ । 'स्को —' (सू० ३८०) इति सलोप । 'व्रश्च—' (सू० ३९४) इति ष । बभ्रष्ठ । बभ्रज्ज । भ्रष्टा भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति, भर्क्ष्यति । क्ङिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा० ४०७८) भृज्ज्यात् भृज्ज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट, भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत्, अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट,

---

आह **बभ्रज्जेति** । णलि भ्रस्ज् अ इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासजश्त्वे बभ्रस्ज् अ इति स्थिते सस्य श्चुत्वेन शकारे शस्य जश्त्वेन जकार इति भाव । लिट्यभ्यासस्य—' इति सम्प्रसारणस्य न प्रसक्ति, अभ्यासे हलादिशेषेण रेफाभावात् । **बभ्रज्जतुरिति** । संयोगात्परत्वादकित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति न सम्प्रसारणमिति भाव । **बभ्रज्जिथेति** । भारद्वाजनियमादिट्पक्षे रमभावपक्षे रूपम् । तत्र इडभावपक्षे बभ्रस्ज् थ इति स्थिते आह **स्कोरिति । व्रश्चेति ष इति** । जस्येति शेष । रमभावपक्षे लिटस्तङ्याह **बभ्रज्जेति** । बभ्रज्जाते । बभ्रज्जिषे । इत्यादि सुगमम् । भ्रष्टेति । रमभावपक्षे रूपम् । **भ्रष्टेति** । रमागमे भर्ज् ता इति स्थिते जस्य 'व्रश्च—' इति ष, ष्टुत्वेन तकारस्य ट इति भाव । एवं **भर्ष्टेति । भ्रक्ष्यति,** । 'षढो —' इति कत्वे सस्य षत्वमिति विशेष । भृज्जतु । अभृज्जत् । भृज्जेत् । ननु आशीर्लिङि भ्रस्ज् यात् इति स्थिते यासुट कित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सकारस्य श्चुत्वेन शकारे शस्य जश्त्वेन जकारे भृज्ज्यात् इति रूप वक्ष्यति । तदयुक्तम् सम्प्रसारण बाधित्वा परत्वाद् रमागमे कृते भर्ज्यात् इति प्रसङ्गादित्यत आह **क्ङिति रमागममिति** । आशीर्लिङस्तङि सीयुटि रमागमपक्षे आह **भर्क्षीष्टेति** । रमभावे तु अकित्वात्सम्प्रसारणाभावादाह **भ्रक्षीष्टेति** । लुङि परस्मैपदे रमागमविकल्पं मत्वाह **अभार्क्षीत्, अभ्राक्षीदिति** । आत्मनेपदे सिचि रमागमविकल्पं

इररारामपवादत्वे 'उरृत्' इति ऋत्वप्रवृत्तौ 'सन्वल्लघुनि—' इति सन्वद्भावात् 'सन्यत' इतीत्वे 'दीर्घो लघो' इति प्रवृत्ते । यद्यपि 'उरृत्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वादबभर्जदिति सिध्यत्येव तथापि पक्षे अबीभृजदित्यनिष्ट स्यादिति बोध्यम् । ऋजिभृजी भर्जने इति भ्वादेस्तादृश रूपमिष्टमिति चेत् । मैवम्, भजनार्थे हि तादृग् रूपमिष्ट न तु पाकसामान्ये । उभयोरेकार्थत्वाभ्युपगमेऽपि प्राचीनाश्चत्वारो दोषास्तु दृढा एव । न हि तेऽपि धात्वन्तरेण सुपरिहरा । अपिल्लिटि भृजेरपि धातोर्गुणाभावादनुदात्तत्वेन आत्मनेपदित्वाच्च बभजतुरित्यादिरूपस्य तेनाप्यसिद्धे । तथा भृजेरुदात्तत्वेन तत परेषा सन्लिङ्सिचामिडागमध्रौव्यात् । बिभर्क्षति भर्क्षीष्ट अभर्ष्टेत्यादिरपि तेन न सिध्यति । एतेन भ्रस्जेभृ जिरादेश इति पक्षोऽपि निरस्त पूर्वोक्तदूषणगणप्रसङ्गात् । किंच अस्मिन्पक्षे यङ्लुकि अधिको दोष । वधादेशवत्साभ्यासस्य भृज्ज्यादेशे पुनर्द्विवचनस्य दुर्लभत्वात्स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् । स्वीकृतेऽपि द्विर्वचने रुग्रिग्रोकाऽभ्यासस्य स्युरेवेति रुगादिरहित बाभर्जिता बाभर्जिष्यतीत्यादि रूप नैव सिध्येत् । यदि तु लाघवे पक्षपातेन स्वातन्त्र्य चिकीर्ष्यते तर्हि भ्रस्जे रसोरिति पठित्वा रसिति समुदायस्य अरेव विधीयता तथा च न कोऽपि दोष इति । अयमत्र सग्रह —'रस ऋत्वेदपिल्लिट्सन्लिङ्सिच्चङ्परणिक्षुते ।

अभ्रष्ट । क्षिप १२८५ प्रेरणे । क्षिपति, क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत्, अक्षिप्त । कृष १२८६ विलेखने । कृषति, कृषते । क्रष्टा, कर्ष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट 'स्पृशमृश—'(वा० १८२३) इति सिज्वा । पक्षे क्स । सिचि अम्वा अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत् अकृक्षत् । 'तडि लिङ्सिचौ—' (सू० २३००) इति कित्त्वादम्न अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत । अकृक्षत अकृक्षाताम् अकृक्षन्त । ऋषी १२८७ गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष । जुषी १२८८ प्रीतिसेवनयो । आत्मनेपदिनश्चत्वार । जुषते । ओ विजी १२८९ भयचलनयो । प्रायेणायमुत्पूर्व । उद्विजते । २५३६ विज इट् । (१—२—२) विजे पर इडादि प्रत्ययो

मत्वाह अभर्ष्ट, अभ्रष्टेति । 'झलो झलि' इति सिज्लोप । क्षिप प्रेरण इति । अनिट् । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमात्थलि नित्यमिट् । चिक्षेपिथ । एव कृषधातुरपि । चकर्षिथ । लुटि तासि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' इत्यमागमविकल्प । अमागमाभावे गुणे रपरत्वम्, तदाह क्रष्टा कर्ष्टेति । आशीर्लिङि परस्मैपदे आह कृष्यादिति । कित्त्वाद् झलादित्वाभावाच्च अमागमो गुणश्च नेति भाव । आशीर्लिङस्तङयाह कृक्षीष्टेति । 'लिङ्-सिचौ—' इति कित्त्वादमागमो गुणश्च नेति भाव । लुङि परस्मैपदे आह स्पृशमृशेति सिज्वेति । पक्षे इति । सिजभावपक्षे 'शल —' इति क्स इत्यर्थ । सिचि अम्वेति । सिच्पक्षे 'अनुदात्तस्य च—' इत्यमागमविकल्प इत्यर्थं । क्से तु कित्त्वादमागमो नेति भाव । अक्राक्षीदिति । सिचि अमागमे रूपम् । अकार्क्षीदिति । सिचि अमभावपक्षे हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भाव क्सादेशपक्षे आह अकृक्षदिति । कित्त्वादमागमो गुणश्च नेति भाव । तडीति । तडि सिच्पक्षे अकृष् स् त इति स्थिते 'लिङ्सिच—' इति कित्त्वादम् नेत्यर्थ । गुणोऽपि नेति ज्ञेयम् । अकृष्टेति । 'झलो झलि' इति सिज्लोप इति भाव । अकृक्षतेति । सिच्पक्षे अनत परत्वाददादेश इति भाव । क्सादेशपक्षे आह अकृक्षतेति । कित्त्वादम् नेति भाव । अकृक्षन्तेति । क्सादेशपक्षे अ कृक्ष झ इति स्थिते अच्परकत्वाभावात् 'क्सस्याचि' इत्याकारलोपाभावादत परत्वाददादेशाभावे अन्तादेश इति भाव । ऋषी गताविति । सेट् । आनर्षिथ । आनर्षिव । अर्षिता । आर्षीत् । ओ विजी भयेति । सेट् । उद्विजितेत्यादौ लघूपधगुणे प्राप्ते विज

दोषो भ्रस्जेर्भृजौ चैव दोषो यङ्लुकि चाधिक । साभ्यासस्य हि भृज्भावो भवेद्धन्तेर्वधिर्यथा । द्वित्वे पुनर्न लभ्येत स्थानिवत्त्वाद्धघेरिव । तस्मादस्तु यथान्यास स्वातन्त्र्येऽस्तु रसोरिति' पूर्वविप्रतिषेधेनेति । नित्यत्वादित्यपि मुत्रचम् । न च सप्रसारणात्पूर्वं धातो रेफस्य पश्चात्तु रमागमे रेफस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या सप्रसारणस्य नित्यत्व नेति शङ्क्यम् । लक्ष्यानुरोधेन कृताकृतप्रसङ्गित्वेनापि क्वचिन्नित्यत्वस्वीकारात् । विज इट् । इह 'वृद्धिर्यस्य—' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या यस्यादिरिति अनुवर्तते तेन इडादिप्रत्ययो लभ्यत इति मनोरमाया स्थितम् । नव्यास्तु इह इडित्यनेनोत्तमैकवचन न गृह्यते । तथा च सति विजिषीयेत्यत्रैव स्यान्न तूद्विजितेत्यादौ । ततश्चेष्टसिद्धयर्थमिडागमो गृह्यते तस्य तु डित्त्व व्यर्थम् । तन्निमित्तगुणस्याप्राप्तेरतो

डिद्वत्। उद्विजिता। उद्विजिष्यते। ओ लजी १२९० ओ लस्जी १२९१ व्रीडायाम्। लजते। लेजे। लज्जते। ललज्जे।

अथ परस्मैपदिनः। ओ व्रश्चू १२९२ छेदने। 'ग्रहिज्या–' (सू० २४१२) वृश्चति। वव्रश्च वव्रश्चतुः। वव्रश्चिथ, वव्रष्ठ। 'लिटयभ्यासस्य–' (सू०२४०८)

इट्। 'गाङ्कुटादिभ्य—' इत्यतो ङिदित्यनुवर्तते, तदाह विजे पर इत्यादि। उद्विजिता। उद्विजिषीष्ट। उदविजिष्ट।

व्रश्च्धातुरूदित्त्वाद्वेट्। ग्रहिज्येति। लटि व्रश्च् अ ति इति स्थिते शस्यापित्त्वेन ङित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति रेफस्य सम्प्रसारणमृकारः पूर्वरूपं चेति भावः, तदाह वृश्चतीति। वृश्चतः वृश्चन्तीत्यादि। अश्चेति। णलि रूपमिदम्। थलि च प्रक्रिया अनुपदं वक्ष्यते। अतुसादौ सयोगात्परत्वेन कित्त्वाभावाद् 'ग्रहिज्या—' इति न सम्प्रसारणम्, तदाह वव्रश्चतुरिति। ऊदित्त्वात्थलादौ वेट्, तदाह वव्रश्चिथ, वव्रष्ठेति धातुपाठे व्रश्चू इत्यत्र व्रस् च इति स्थिते सस्य श्चुत्वेन शकारनिर्देशः। तथा च वव्रश्च् थ इति स्थिते श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्को —' इति सकारलोपे, चस्य 'व्रश्च—' इति षत्वे, ष्टुत्वेन थस्य ठत्वे, वव्रष्ठेति रूपम्। व्रवश्चिव। ननु णलि थलि च अकिति द्वित्वे कृते 'लिटयभ्यासस्य—' इत्यभ्यासावयवयोर्वकाररेफयोर्द्वयोरपि सम्प्रसारणं स्यात्। न च 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः शङ्क्यः, पूर्वं वकारस्य सम्प्रसारणसंभवादित्यत आह लिटयभ्यासेति। 'न सम्प्रसारणे—' इति निषेधादेव ज्ञापकात् प्रथमं रेफस्य ~~ऋकारः~~ सम्प्रसारणमित्यर्थः। तस्य सम्प्रसारणसंपन्नस्य ऋकारस्य अकारविधि

लक्षणया इड्वान् गृह्यते। इट्प्रत्ययस्यादिरिति फलितार्थकथनमिडादिप्रत्ययो ङिद्वदिति। एवं च इडादिरिति लाभाय यस्यादिरित्यनुवर्तनक्लेशो व्यर्थ एवेत्याहुः। इह ओविजीति तुदादि रुधादिश्च गृह्यते न तु विजिर् पृथग्भावे इति जुहोत्यादिर्व्याख्यानात्। यस्त्वत्र हरदत्तेन जुहोत्यादेरग्रहणे हेतुरुक्तः यस्यानिट्कत्वान्निति। तदयुक्तम्। क्रादिनियमेन लिटि इट्संभवात्। न च तत्र कित्त्वेन गतार्थत्वादिटो ङित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम्, अपिल्लिट कित्त्वेऽपि विवेजिथेत्यत्र पित्त्वेन ङित्त्वाभावात्। वव्रश्चेति। अत्र नव्या —वव्रश्चेत्यादौ 'लिटयभ्यासस्य—' इत्यभ्यासावयवयोर्द्वयोरपि यणो सम्प्रसारणप्रसक्तौ पूर्वस्य यणो निषेधाय 'न सम्प्रसारणे—' इति सूत्रं स्वीक्रियते। ततश्च अतएव ज्ञापकात्परस्य प्रथमं सम्प्रसारणमिति परिकल्प्य आ पादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इति पक्षमभ्युपगम्य उरदत्वस्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वस्वीकाराद् 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या सम्प्रसारणपरत्वमाश्रित्य वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः कथंचिदुपपद्यते। परस्य सम्प्रसारणम्, परस्य यणः सम्प्रसारणमिति वा सूत्रिते परस्यैव सम्प्रसारणं न तु पूर्वस्य यण इत्यर्थलाभाद् उक्तक्लेशं विनैव वव्रश्च यून इत्यादि सर्वं सिध्यति। न चैवं 'लिटि वयो यः' 'वेञः' इत्यत्र सम्प्रसारणनिषेधाय नञोऽनुवृत्तिर्न लभ्येतेति वाच्यम्, 'न लिटि वयो यः' इति सूत्रकरणे बाधकाभावाद् 'न सम्प्रसारणे–' इति यथाश्रुतसूत्रप्रणयने त्वन्ततो मात्राद्वयस्याधिक्याच्च।

इति सम्प्रसारणं रेफस्य ऋकारः । 'उरत्' (सू० २२४४) । तस्य च 'अचः परस्मिन्—' (सू० ५०) इति स्थानिवद्भावाद् 'न संप्रसारणे—' (सू० ३६३) इति वस्योत्वं न । व्रश्चिता, व्रष्टा । व्रश्चिष्यति, व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत्, अव्राक्षीत् । व्यच १२९३ व्याजीकरणे । विचति । विव्याच विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत्, अव्यचीत् । 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' (वा० ३४५६) इति तु नेह प्रवर्तते । 'अनसि' इति पर्युदासेन कृन्मात्र-

स्मारयति उरदिति । ननु ऋकारस्य अकारे कृते वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात्, सम्प्रसारणपरकत्वविरहेण 'न सम्प्रसारणे—' इति निषेधाप्रवृत्तेरित्यत आह तस्य चेति । अकारस्येत्यर्थः । न च उरदत्वस्य परनिमित्तकत्वाश्रवणात् कथं स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम्, आपादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इत्यभ्युपगम्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वाभ्युपगमात् । 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः' इति न्यायस्तु 'न सम्प्रसारणे—' इति निषेधादेव न स्थानिभेदे प्रवर्तते इति ज्ञायते । अत एव सुद्ध्युपास्य इत्यादौ धकारस्य द्वित्वे कृते पूर्वधकारस्य जश्त्वेन दकारे तस्य द्वित्वमित्यास्तां तावत् । आशीर्लिङ्याह वृश्च्यादिति । कित्त्वात् सम्प्रसारणमिति भावः । अव्रश्चीदिति । ऊदित्त्वादिट्पक्षे 'नेटि' इति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधः । इडभावे हलन्तलक्षणवृद्धिं मत्वाह अव्राक्षीदिति । अव्रश्च् सीत् इति स्थिते हलन्तलक्षणा वृद्धिः । श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् स्कोः—इति सलोपः । 'व्रश्च—' इति चस्य षः, तस्य 'षढोः—' इति कः, सस्य षः इति भावः । 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेर्षाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥' इत्याहुः । व्यच व्याजीकरणे । सेट् ~~—दे~~ 'ग्रहिज्या—' इति सम्प्रसारणं मत्वाह विचतीति । विव्याचेति । 'लिट्यभ्यासस्य—' इत्यभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणम् । 'न सम्प्रसारणे—' इति न वकारस्य । विविचतुरिति । कित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः । विव्यचिथ । विविचिव । विच्यादिति । आशीर्लिङि कित्त्वाद्यकारस्य सम्प्रसारणम् । 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पं मत्वाह अव्याचीत्, अव्यचीदिति । ननु 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' इति व्यचेः कुटादित्ववचनात् व्यचिता, व्यचिष्यति, इत्यादावपि 'गाङ्कुटादिभ्यः—' इति ङित्त्वात् । सम्प्रसारणं स्यादित्यत आह व्यचेरिति । कृन्मात्रेति । अवधारणे मात्रशब्दः ।

एवं च लघूपायेनेष्टसिद्धौ 'न सम्प्रसारणे—' इति सूत्रारम्भो ज्ञापयति निमित्तभेदाभावेऽपि स्थानिभेदे पुनरपि कार्यं प्रवर्तते इति च सुध्युपास्य इत्यादौ धकारस्य द्वित्वे कृते पुनरुकारात्परस्य दकारस्यापि द्वित्वमिति प्रक्रियाकारादिव्याख्यानं सूत्रकाराभिप्रेतमेव । यदि स्थानिभेदेऽपि निमित्तैक्ये कार्याप्रवृत्तिः क्वचिद् दृश्यते तत्र तु 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति स दोषः परिह्रियतामित्याह । अव्रश्चीदिति । ऊदित्त्वात्पक्षे इट् । 'वदव्रज—' इति वृद्धे 'नेटि' इति निषेधः । अव्राक्षीदिति । 'स्कोः—'इति सलोपः । 'व्रश्च—' इति षः । षढोरिति कः । ततः सस्य षत्वम् । न चात्र सकारस्य कथं लोप इति वाच्यम्, धातुपाठे सकारस्य पाठात् । तदाहुः—

विषयत्वात्। उछि १२९४ उञ्छे। उञ्छति। उछी १२९५ विवासे। उच्छति। ऋच्छ १२९६ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु। 'ऋच्छत्यृताम्' (सू० २३८३) इति गुण। द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् आनर्च्छ आनर्च्छतु। ऋच्छिता। मिच्छ १२९७ उत्क्लेशे। उत्क्लेश पीडा। मिमिच्छ। अमिच्छीत्। जर्ज १२९८ चर्च १२९९ झर्झ १३०० परिभाषणभर्त्सनयो। त्वच १३०१ सवरणे। तत्वाच। ऋच १३०२ स्तुतौ। आनर्च। उब्ज १३०३ आर्जवे। उज्झ १३०४ उत्सर्गे। लुभ १३०५ विमोहने। विमोहनमाकुलीकरणम्। लुभति। लोभिता, लोब्धा। लोभिष्यति। रिफ १३०६ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु। रिफति। रिरेफ। रिह इत्येके। 'शिशु न विप्रा मतिभी रिहन्ति'। तृप १३०७ तृम्फ १३०८ तृप्तौ। आद्य प्रथमान्त। द्वितीया द्वितीयान्त। द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये। तृपति। ततर्प तर्पिता। 'स्पृशमृश—' इति सिज्विकल्प चौषादिकस्यैव। अडपवादत्वात्। तेनात्र नित्य सिच्। अतर्पीत्। तृम्फति। शस्य ङित्वाद् 'अनिदिताम्—' (सू० ४१५) इति नलोपे 'शे तृम्फादीना नुम् वाच्य' (वा० ४३२३) आदिशब्द प्रकारे। तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादय। तृम्फन्ति। ततृम्फ। तृफ्यात्। तुप १३०९ तुम्प १३१० तुफ १३११ तुम्फ १३१२ हिंसायाम्। तुपति। तुम्पति तुफति। तुम्फति। दृप १३१३ दृम्फ १३१४ उत्क्लेशे। प्रथम प्रथमान्त। द्वितीयो द्वितीयान्त। प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके। दृपति। दृफति। दृम्फति। ऋफ १३१५ ऋम्फ १३१६ हिंसायाम्। ऋफति। आनर्फ। ऋम्फति। ऋम्फाचकार। गुफ १३१७ गुम्फ

'उछि उञ्छे' 'उछी विवासे' इति भ्वादौ पठितौ। इह तयो पाठस्तु शविकरणार्थं। तेन उञ्छती उञ्छन्ती, उच्छती उच्छन्ती इति 'आच्छीनद्यो —' इति नुम्विकल्प सिध्यति। भ्वादौ पाठस्तु पित्स्वरार्थं इत्यन्यत्र विस्तर। **ऋच्छ गतीति**। 'छे च' इति तुकि तस्य श्चुत्वेन चकारनिर्देश। ऋच्छति। णलि लघूपधत्वाभावाद् गुणे अप्राप्ते आह **ऋच्छत्यृतामिति**। द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे 'अत आदे' इति दीर्घे आ अर्च्छ इति स्थिते बहुहल्त्वाद् द्विहल्त्वाभावान्नुटि अप्राप्ते आह **द्विहल्ग्रहणस्येति**। **आनर्च्छेति**। 'इजादे —' इत्यत्र अनृच्छ इति पर्युदासादाम् न। **ऋच्छितेति**। 'ऋच्छत्यृताम्' इत्यत्र लिटीत्यनुवृत्तेर्न गुण इति भाव। लुभधातु सेट्। 'तीषसह' इति वेडिति मत्वाह **लोभिता, लोब्धेति**। **शिशु नेति**। नशब्द इवार्थं। विप्रा शिशुमिव मतिभि रिहन्ति हिंसन्ति इत्यर्थं। तृपधातु श्यन्विकरण एवानिट्। **अडपवादत्वादिति**। अपवादस्य उत्सर्ग-

---

'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु। सकारज शकारश्चेर्षाट्टवर्गस्तवर्गज' इति। व्यच। व्याजीकरण छद्मकरणम्। **पर्युदासेनेति**। प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽसमर्थसमासश्च प्रयुज्येतेति भाव। **कृन्मात्रविषयत्वादिति**। तेन उद्विचिता उद्विचितुमित्यत्र सम्प्रसारण भवति। व्यचिता व्यचिषेत्यादौ तु तिङ्विषये न भवति। विव्याचेत्। ऋफति। आनर्फ। ऋम्फति। ऋम्फाचकार। गुफ।

१३१८ ग्रन्थे। गुफति। जुगोफ। गुम्फति। जुगुम्फ। उभ १३१९ उम्भ १३२० पूरणे। उभति। उवोभ। उम्भति। उम्भाचकार। शुभ १३२१ शुम्भ १३२२ शोभार्थे। शुभति। शुम्भति॥ दृभी १३२३ ग्रन्थे। दृभति। चृती १३२४ हिंसाश्रन्थनयो। चर्तिता। 'सेऽसिचि–' (सू० २५०६) इति वेट्। चर्तिष्यति, चर्त्स्यति। अचर्तीत्। विध १३२५ विधाने। विधति। वेधिता। जुड १३२९ गतौ। तवर्गपञ्चमान्त इत्येके। जुडति। 'मरुतो जुनन्ति'। मृड १३२७ सुखने। मृडति। मर्डिता। पृड १३२८ च। पृडति। पृण १३२९ प्रीणने। पृणति। पपर्ण। वृण १३३० च। वृणति। मृण १३३१ हिंसायाम्। तुण १३३२ कौटिल्ये। तुतोण। पुण १३३३ कर्मणि शुभे। पुणति। मुण १३३४ प्रतिज्ञाने। कुण १३३५ शब्दोपकरणयो। शुन १३३६ गतौ। द्रुण

समानदेशत्वादिति भाव। **चृती हिंसाश्रन्थनयोरिति**। श्रन्थन विस्रसनम्। चृततीत्यादि सुगमम्। "अथास्य योक्त्र विचृतेत्" इत्याश्वलायन तु। विस्रसयेदित्यर्थं, उपसर्गवशात्। 'यजमानो मेखला विचृतते' इत्यापस्तम्बसूत्रे

कुटादित्वे जातेऽपि न क्षति 'गाङ्कुटादिभ्य —' इति सूत्रे अञ्णित प्रत्यया डित स्युरित्युक्तत्वात्। उत्तमे णलि तु णित्त्वाभावपक्षे ङित्त्वात्सप्रसारणे विव्यचेति न सिध्येदिति अनसीति पर्युदास आवश्यक इति बोध्यम्। 'उछि उञ्छे' 'उछी विवासे'। इमौ भ्वादिगणे व्याख्यातौ। इह पाठस्तु उच्छति उञ्छतीत्यत्र 'आच्छीनद्यो –' इति नुम्विकल्पार्थं। पूर्वपाठस्तु स्वरार्थ। तथाहि उञ्छति उच्छतीत्यादौ पिद्वचने शप्तिबादीना पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्त पदम्। शे तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमिति। न च 'सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य' इति वक्ष्यमाणत्वात्कथमिह मध्योदात्ततेति वाच्यम्, कुरुत इत्यादौ तसादेर्विकरणात्परत्वेन तत्स्वरस्योदात्तस्य विकरणस्वरापेक्षया प्रबलत्वेऽपि शस्य धातो परत्वेन धातुस्वरापेक्षया शस्वरस्योदात्तस्य प्रबलत्वात्। **उपलक्षणत्वादिति**। अत एव अदुपधस्य चेद् अश्नोतेरेवेति नियममाश्रित्य द्विहल्ग्रहण भाष्यकारै प्रत्याख्यातम्। अन्यथा तन्न समगच्छेतेति भाव। **आनर्च्छेति**। अनृच्छ इति पर्युदासान्नाम्। नव्यास्तु 'ऋच्छत्यृताम्' इति लिटि परे गुणविधानसामर्थ्यादामभाव सिद्ध इति 'इजादे -' इति सूत्रे अनृच्छ इत्येतत्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहु। अन्ये तु 'ऋच्छत्यृताम्' इत्यत्र तौदादिकऋच्छेरिति सर्वैरेव व्याख्यातत्वाद् गणान्तरेऽपि ऋच्छिरस्तीत्यनुमीयते तद्धातोस्तु लिट्यामनिवारणाय अनृच्छ इत्येतदावश्यकमित्याहु। **मिच्छ**। उत्कट क्लेश उत्क्लेश। **ऋच स्तुतौ**। ऋच्यते स्तूयते देवतादिकमनयेति ऋक्। बाहुलकादिह करणे क्विप्। लोभिता। लोब्धा। 'तीषसह—' इति वेट्। **शिशु न विप्रा इति**। नशब्द इवार्थे। विप्रा ब्राह्मणा शिशुमिव मतिभी रिहन्ति हिंसन्ति। न्यूनीकुर्वन्तीत्यर्थ। **चृती** हिंसाग्रन्थनयो। ईदित्करण 'श्वीदितो निष्ठायाम्, इतीण्निषेधार्थम्। यद्यप्यस्य वेट्कत्वान्निष्ठायामिण्निषेध सिध्यति तथापि 'यस्य विभाषा' इत्यस्यानित्यता ज्ञापयितुमीदित्करणम्। तेन 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि

१३३७ हिंसागतिकौटिल्येषु। घुण १३३८ घूर्ण १३३९ भ्रमणे। षुर १३४० ऐश्वर्यदीप्त्यो । सुरति । सुषोर । आशिषि सूर्यात् । कुर १३४१ शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र 'न भकुर्छुराम्' (सू० १६२९) इति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहु । खुर १३४२ छेदने। मुर १३४३ सवेष्टने । क्षुर १३४४ विलेखने । घुर १३४५ भीमार्थशब्दयो । पुर १३४६ अग्रगमने । वृहू १३४७ उद्यमने । दन्त्योष्ठ्यादि । पवर्गादिरित्यन्ये । तृहू १३४८ स्तृहू १३४९ तृंहू १३५० हिंसार्था । तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तर्हिता, तर्ढा । स्तर्हिता, स्तर्ढा । अतृहीत्, अताड्क्षीत् अतार्ण्ढम् । इषु १३५१ इच्छायाम् । 'इषुगमि—' (सू० २४००) इति छ । इच्छति । एषिता, एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । मिष १३५२ स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता । किल १३५३ श्वैत्यक्रीडनयो । तिल १३५४ स्नेहने । चिल १३५५ वसने । चल १३५६ विलसने । इल १३५७ स्वप्नक्षेपणयो । विल १३५८ सवरणे । दन्त्योष्ठ्यादि । बिल १३५९ भेदने । ओष्ठ्यादि । णिल १३६० गहने । हिल १३६१ भावकरणे । शिल १३६२ षिल १३६३ उञ्छे । मिल १३६४ श्लेषणे । लिख १३६५ अक्षरविन्यासे । लिलेख । कुट १३६६ कौटिल्ये । 'गाङ्कुटादिभ्य –' (सू० २४६१) इति ङित्त्वम् । चुकुटिथ । 'अञ्णित' इति किम्—चुकोट । कुटिता । पुट १३६७

तङ् आर्ष । षुधातु षोपदेश । कुर शब्दे । करोतेरेवेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । वृहूधातु ऋदुपध । ऊदित्त्वाद्वेट्क । पवर्गादिरिति । पवर्गतृतीयादिरित्यर्थ तृहू स्तृहू तृंहू इति । त्रयोऽपि ऋकारवन्त । तृतीयोऽनुस्वारवान् । ऊदित्त्वाद्वेट् । तर्ढेति । तृहेस्तासि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा । एव स्तर्ढा । तृण्ढा । अतर्हीत्, अतार्क्षीत, अस्तर्हीत्, अस्तार्क्षीत्, इति सिद्धवत्कृत्याह अतृहीत्, अताड्र्क्षीदिति । तृहरिडभावपक्षे हलन्तलक्षणवृद्धौ रपरत्वम् । हस्य ढ , ढस्य क पत्वम् । अनुस्वारस्य परसवर्णो डकार इति भाव । अतार्ढमिति । तृहस्तसस्तामि सिच इन्भावपक्षे लोप हलन्तलक्षणवृद्धौ ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति

सिद्धमित्याहु । कुर शब्दे । करोतेरेवेति । सुप्रसिद्धत्वात् । कुर्यादित्युक्ते हि लोकाना कृञ एवोपस्थितिर्भवति न त्वस्येति भाव । मुर सवेष्टने। इगुपधलक्षण क । मुरो दैत्य । मुरारिर्विष्णु । क्षुर विलेखने । विलेखन छेदनम् । केशान् क्षुरति । 'इगुपध–' इति क । क्षुर शस्त्रम् । तिल स्नेहने । तिलति । 'इगुपध–' इति कप्रत्यये तिल । तिल गतौ तेलतीति शपि गतम् । लिख अक्षरविन्यासे । लिखितु लिखिष्यतीति प्रयोग प्रामादिक । यत्तु कैश्चित् कुटस्यादि कुटादि कुट आदिर्येषा ते कुटादय कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादय इत्येकशेष स्वीकृत्य लिखितुमित्यादि समर्थितम् । तदसत् । लेखिता लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिषेधापत्ते । न चेष्टापत्ति वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् । 'गाङ्लिखादिभ्य ' इत्येव सूत्रितव्ये कुटादिभ्य इति पठनस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेश्च । कि च 'शकुनिष्वालेखने, इति सौत्रप्रयोगोऽपि विरुध्यत इति प्रागेवोक्तमित्यास्ता तावत् । लिखापयतीति प्रयोगस्तु मनोरमायामित्थ समर्थित ।

सश्लेषणे। कुच १३६८ सकोचन। गुज १३६६ शब्दे। गुड १३७० रक्षायाम्। डिप १३७१ क्षेपे। छुर १३७२ छेदने। 'न भकुर्छुराम्' (सू० १६२९) इति न दीर्घं। छुर्यात्। स्फुट १३७३ विकसने। स्फुटति। पुस्फोट। मुट। १३७४ आक्षेपमर्दनयो। त्रुट १३७५ छेदने। 'वा भ्राश–' (सू० २३२१) इति श्यन्वा। त्रुट्यति, त्रुटति। तुत्रोट। त्रुटिता। तुट १३७६ कलहकर्मणि। तुटति। तुतोट। तुटिता। चुट १३७७ छुट १३७८ छेदने। जुट १३७९ बन्धने। कड १३८० मदे। लुट १३८१ संश्लेषणे। कुड १३८२ घनत्वे। घनत्व सान्द्रता। चकर्ड। क्रुडिता। कुड १३८३ बाल्ये। पुड १३८४ उत्सर्गे। घुट १३८५ प्रतिघाते। तुड १३८६ तोडने। तोडन भेद। थुड १३८७ स्थुड १३८८ सवरणे। थुडति। तुथोड। तुस्थोड। खुड छुड इत्येके। स्फुर १३८९ स्फुल ११९० सचलने। स्फुर स्फुरणे, स्फुल सचलने इत्येके। २५३७ **स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्य**। (८–३–७६) षत्व वा स्यात्। निष्फुरति, नि स्फुरति। स्फर इत्यकारोपध केचित्पठन्ति। पस्फार। स्फुड १३९१ चुड १३९२ व्रुड १३९३ सवरणे। क्रुड १३९४ भृड १३९५ निमज्जने इत्येके। गुरी १३९६ उद्यमने। अनुदात्तेत्। गुरते। जुगुरे। गुरिता। णू १३९७ स्तवने। दीर्घान्त। 'परिणूतगुणोदय'। इतश्चत्वार परस्मैपदिन। नुवति। अनुवीत्। धू १३९८ विधूनने धुवति। गु १३९९ पुरीषोत्सर्गे। जुगुविथ, जुगुथ। गुता। गुष्यति अगुषीत्। 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू० २३६९) अगुताम् अगुपु। ध्रु १४०० गतिस्थैर्यया। ध्रुव इति पाठान्तरम्। आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत्। द्वितीयस्तु सेट्। दुध्रुविथ। ध्रुविता। ध्रुविष्यति। ध्रुव्यात्। अध्रुवीत अध्रुविष्टाम्। कुङ् १४०१ शब्दे। दीर्घान्त इति कैयटादय। कुविता। अकुविष्ट। ह्रस्वान्त इति न्यासकार। कुता। अकुत। वृत्। कुटादयो वृत्ता।

पृङ् १४०२ व्यायामे। प्रायेण व्याङ्पूर्वं। रिङ्। इयङ्। व्याप्रियते। व्यापप्रे व्यापप्राते। व्यापरिष्यते। व्यापृत व्यापृषाताम्। मृङ् १४०३ प्राण-

---

भाव। एव अस्ताढ्र्म्। अताढ्र्म्। **स्फुर स्फुरणे**। **स्फुरतिस्फुलत्यो**। मूर्धन्य इत्यधिकृतम्। 'सिवादीना वा–' इत्यतो वेत्यनुवर्तते, तदाह **षत्व वा स्यादिति**। **णू स्तवन इति**। णोपदेश। **परिणूतेति**। 'श्र्युक किति' इति नेट्। **कुङ् शब्दे**। **दीर्घान्त इति**। ततश्चाय सेट्।

पृङ् व्यायाम इति। ह्रस्वान्तोऽयममिट्। 'ऋद्धनो स्ये' इति इट मत्वाह **व्यापरिष्यते इति**। मृन्धातुरनिट्। **म्रियते**। 'अनुदात्तञित —'

अपनम् आप प्राप्ति लिखस्यापो लिखापस्त करोति। **स्फुट विकसने**। **स्फुटत्यर्थो**-ऽस्मादिति स्फोट स च पदस्फोटवाक्यस्फोटादिभेदेनानेकविध। कड मदे। कुटादि-कार्याभावेऽपि डान्तानुरोधेनाय कुटादौ पठित। भ्वादौ पठितस्य पुनरत्र पाठ शतरि नुम्विकल्पार्थं। पूर्व पाठस्तु उच्छतीत्यादाविव कडतीत्यादौ आद्युदात्तार्थं। **स्फुरतिस्फुलत्यो**। 'सिवादीनाम्—' इत्यतो वेत्यनुवर्तनादाह **षत्व वा**

त्यागे। २५३८ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च। (१—३—६१) लुङ्लिङो शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् स्यान्नान्यत्र। ङित्वं स्वरार्थम्। म्रियते। ममार। ममर्थ। मम्रिव। मर्तासि। मरिष्यति। मृषीष्ट। अमृत।

अथ परस्मैपदिन सप्त। रि १४०४ पि १४०५ गतौ। लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ्। रियति। पियति। रेता। पेता। धि १४०६ धारणे। क्षि १४०७ निवासगत्यो। षू १४०८ प्रेरणे। सुवति। सविता। कॄ १४०९ विक्षेपे किरति किरत। चकार चकरतु। करिता, करीता। कीर्यात्। अकारीत्। २५३९ किरतौ लवने। (६—१—१४०) उपात्किरते सुडागम स्याच्छेदेऽर्थे। उपस्किरति। 'अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्'

इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते। चकारेण 'शदे शित' इत्यत शित इत्यनुकृष्यते। प्रकृतिभूतादित्यध्याहार्यम्, तदाह लुङ्लिङोरिति। तङ स्यादिति। आत्मनेपद स्यादित्यर्थ, म्रियमाण इत्यत्र आनस्यापि इष्टत्वात्। ननु ञित्त्वादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह नान्यत्रेति इति। ङित्त्व व्यर्थमित्यत आह ङित्त्व स्वरार्थमिति। 'तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्–' इत्येतदर्थं। म्रियते इति। शे कृते रिङियणाविति भाव। ऋदन्तत्वाद् भारद्वाजमतेऽपि नेडित्याह ममर्थेति। मम्रिवेति। क्रादिनियमादिट्। मर्ता। 'ऋद्धनो स्ये' इति इट मत्वाह मरिष्यतीति। रि पि गताविति। द्वाविमावनिटौ। ननु शे कृते तिपमाश्रित्य इगन्तस्य परत्वाल्लघूपधगुण स्यादित्यत आह अन्तरङ्गत्वादियङिति। कॄ विक्षेप इति। दीर्घान्तोऽय सेट्। किरतीति। 'ऋत इद्धातो' इति इत्त्व रपरत्वम्। चकरतुरिति। कित्त्वेऽपि 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुण इति भाव। 'वॄतो वा' इति मत्वा करिता, करीतेति। किरतौ लवने। उपादिति। 'उपात् प्रतियत्न 'इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव। सुडागम इति। 'सुट् कात्पूर्व' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति

स्यादिति। परिणूतेति। 'श्र्युक किति' इतीण्निषेध। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च। चात् शित इति अनुकृष्यते, तदाह शितश्च प्रकृतिभूतादिति। तङिति। आत्मनेपदमित्यर्थ। तेन म्रियमाणे इति सिद्धम्। स्वरार्थमिति। मा हि मृतेत्यत्र 'तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्' इत्यनेन ङित परस्य लादेशसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुरुदात्त। ङित्त्वाभावे तु प्रत्ययस्यादात्तत्वे धातुरनुदात्त स्यात्। न च सिज्लोपस्यासिद्धत्वाद् ङित परत्व लसार्वधातुकस्य दुरुपपादमिति तस्य कथमनुदात्तता स्यादिति शङ्क्यम् ङित्त्वसामर्थ्यात् सिज्लोपस्यासिद्धत्व नेति सुवचत्वात्। अमृतेत्यत्राडागमस्यैवोदात्तत्वाद् मृङो ङित्त्वस्य न किंचित्प्रयोजनमिति अण्निवारणाय मा हि मृतेति माङ् प्रयोग 'तिङ्ङतिङ' इति तिङन्तनिघातेऽपि ङित्त्व व्यर्थमेव स्याद् इति हिशब्दप्रयोग। हिप्रयोगे तु 'हिं च' इत्यनेन तिङन्तनिघातनिषेधादिष्टस्वर सिध्यतीति बोध्यम्। रि पि गतौ। परत्वाल्लघूपधगुण स्यादित्याशङ्कायामाह अन्तरङ्गत्वादिति। किरतौ लवने। 'उपात्प्रतियत्ने'

(वा० ३६९९)। उपास्किरत् उपचस्कार। २५४० हिंसायां प्रतेश्च । (६-४-१४१) उपात्प्रतेश्च किरते सुट् स्याद्धिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति। गॄ १४१० निगरणे। २५४१ अचि विभाषा (८—२—२१) गिरते रेफस्य लत्वं स्यादजादौ। गिरति, गिलति। जगार, जगाल। जगरिथ, जगलिथ। गरिता, गलिता। दृङ् १४११ आदरे। आद्रियते आद्रियेते आदद्रे। आदद्रिषे। आदर्ता। आदरिष्यते। आदृषीष्ट। आदृत आदृषाताम्। धृङ् १४१२ अवस्थाने। ध्रियते।

अथ परस्मैपदिनः षोडश। प्रच्छ १४१३ ज्ञीप्सायाम्। पृच्छति। पप्रच्छ पप्रच्छतुः। पप्रच्छिथ, पप्रष्ठ। प्रष्टा। प्रक्ष्यति। अप्राक्षीत्। वृत्। किरादयो वृत्ताः। सृज १४१४ विसर्गे। 'विभाषा सृजिदृशोः' (सू० २४०४) ससर्जिथ,

---

भावः 'अड्भ्यासव्यवायेऽपि' इति वार्तिकम्। 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यनुवृत्तिलभ्यम्। हिंसायां प्रतेश्च। चकारादुपादिति समुच्चीयते, तदाह उपादिति। गॄ निगरण इति। निगरणं भक्षणम्। सेट्। अचि विभाषा। 'ग्रो यङि' इत्यतो ग्र इत्यनुवर्त्तते। 'कृपो रो लः' इत्यतो रा ल इति तदाह गिरतेरिति। अजादाविति। 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति परिभाषालब्धस्य प्रत्ययस्य अचा विशेषणात्तदादिविधिः। तेन गिरावित्यादौ नेति 'मृजेर्वृद्धिः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। दृङ् आदर इति। ह्रस्वान्तोऽयम्। अनिट्। आद्रियत इति। रिङ् इयङ्। 'ऋद्धनोः स्ये' इति इट मत्वाह आदरिष्यत इति। आदृषीष्टेति। 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः। आदृतेति। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति ~~सलोपः।~~ प्रच्छ ज्ञीप्सायामिति। ज्ञातुमिच्छा ज्ञीप्सा। अनिडयम्। पृच्छतीति। शस्य ङित्त्वाद् 'ग्रहिज्या–' इति रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः पूर्वरूपं चेति भावः। पप्रच्छतुरिति। संयोगात् परत्वेन कित्त्वाभावान्न सम्प्रसारणमिति भावः। भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वाह पप्रच्छिथ, पप्रष्ठेति। इडभावपक्षे व्रश्चादिना छस्य षः, थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः। पप्रच्छिव। प्रष्टेति। छस्य व्रश्चेति षः, तकारस्य ष्टुत्वेन टः। न च षत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं तुकि तत छस्य षत्वे, ष्टुत्वयोः प्रटष्टेति स्यादिति वाच्यम्, व्रश्चेति सूत्रे सतुक्कस्य छस्य ग्रहणात्। किरादयो वृत्ता इति। न चैवं सति 'किरश्च पञ्चभ्यः' इत्यत्र पञ्चग्रहणं व्यर्थं

इति सूत्रादुपादिति। वर्तते। लवने किम्, उपकिरति। हिंसायां प्रतेश्च। चादुपात् 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः' इति माघः। कर्मणि लिट्। 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुणः। दृङ् आदरे। 'तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि' इति श्रीहर्षः। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। ज्ञातुमिच्छा ज्ञीप्सा। अत्र ज्ञपिर्ज्ञाने। 'आप्ज्ञप्यृधामीत्', 'अत्र लोपः–' इत्यभ्यासलोपः। ण्वुलि प्रच्छकः। पृच्छाशब्दात् 'तत्करोति–' इति णिजन्ताण्ण्वुलि तु पृच्छकः। पृच्छाशब्दस्तु भिदादेराकृतिगणत्वादङि सम्प्रसारणे बोध्यः। किरादयो वृत्ता इति। एते च भूषाकर्मकिरादिसनाम्' इति वक्ष्यमाणयक्चिणादिनिषेधवार्तिके उपयोक्ष्यन्ते। 'किरश्च पञ्चभ्यः' इत्यत्र पञ्चभ्य इत्येतदुत्तर-

सस्रष्ठ । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' (सू० २४०५) इत्यमागम । सृजेत् । सृज्यात् । अस्राक्षीत् । टु मस्जो १४१५ शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । 'मस्जिनशोर्झलि' (सू० २५१७) इति नुम् । 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्य' (वा० ३२१) । सयोगादिलोप ममङ्क्थ, ममज्जिथ । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षु । रुजो १४१६ भङ्गे । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् अरौक्ताम् । भुजो १४१७ कौटिल्ये । रुजिवत् । छुप १४१८ स्पर्शे । छोप्ता । अच्छौप्सीत् । रुश । १४१९ रिश १४२० हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति । लिश १४२१ गतौ । अलिक्षत् । स्पृश १४२२ सस्पर्शने । स्प्रष्टा, स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति, स्पर्क्ष्यति । अस्प्राक्षीत्, अस्पार्क्षीत्, अस्पृक्षत् । विच्छ १४२३ गतौ । 'गुपूधूप—' (सू० २३०३) इत्याय । आर्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छायाचकार । विविच्छ । विश १४२४ प्रवेशने । विशति । वेष्टा । मृश १४२५ आमर्शने । आमर्शन स्पर्श । अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत्, अमृक्षत् । णुद १४ ६ प्रेरणे ।

किरादीना पञ्चत्वादिति वाच्यम्, तस्य 'रुदादिभ्य सार्वधातुके' इत्युत्तरार्थत्वात् । सृज विसर्गे । अनिट् । सृजति । ससर्ज ससृजतु । अजन्ताकारवत्त्वाभावेऽपि 'विभाषा सृजिदृशो –' इति थलि वेट् इति मत्वाह **ससर्जिथ, सस्रष्ठेति** । इडभावे 'व्रश्च—' इति जस्य ष, थस्य ष्टुत्वेन ठ, पित्त्वेन अकित्त्वात् 'सृजिदृशो —' इत्यमागम इति भाव । ससृजिव । **टु मस्जो शुद्धौ** । **मज्जतीति** । सस्य श्चुत्वेन श, तस्य जश्त्वेन ज इति भाव । **ममङ्क्थेति** । मस्जेर्द्वित्वे हलादिशेषे ममस्ज् थ इति स्थिते 'स्को —' इति सकारलोपे ममज् थ इति स्थिते जस्य कुत्वेन गकारे, 'मस्जिनशो —' इति नुमि तस्यानुस्वारे, तस्य परसवर्णो ङकार, गस्य चर्त्वेन क इति बोध्यम् । यद्यपि अकारात् परत्र नुमि सत्यपि इद सिध्यति, तथापि अन्त्यात् पूर्वो नुमित्यस्य मग्न इत्यादौ नलोप फलम् । अन्यथा उपधात्वाभावान्नस्य लोपो न स्यादिति भाव । एव **मङ्क्तेति** । मङ्क्ष्यति इत्यत्र तु सस्य षत्व विशेष । 'रुजो भङ्गे' इत्यारभ्य 'विच्छ गतौ' इत्यत प्रागनिट । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' इत्यम्विकल्प मत्वाह **स्प्रष्टा, स्पर्ष्टेति** । **णुद प्रेरणे** । णोपदेशोऽयम् । 'विश प्रवेशने' इत्यारभ्य 'शद्लृ शातने' इत्यन्ता अनिट । तत्र अदुपधस्य थलि वेट् अन्यस्य तु नित्यमेवेट् । मृशे 'अनुदात्तस्य च—' इत्यम्विकल्प, तदाह **अम्राक्षीत्, अमार्क्षीदिति** । 'स्पृशमृश—' इति सिज्वेति भाव । सिजभावे 'शल इगुपधात्—' इति क्स मत्वाह **अमृक्षदिति** । णुदधातुर्णोपदेश । ननु तनादिगण एवास्मिन् स्वरितेत्सु पठितस्य किमर्थमिह पाठ इत्यत

सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् । **ससर्जिथेति** । 'विभाषा सृजिदृशो' इति थलि वेट् । **विच्छ गतौ** । तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शो न तु शप् । तेन विच्छायति विच्छायन्तीति नुम्विकल्प । केचित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्य पाक्षिकत्व स्वीकृत्य विच्छति विच्छन्तीति नुम्विकल्प विच्छति विच्छत विच्छन्तीत्यादिरूपाणि वोदाजह्रुस्तेषा तु मते तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तत्वाच्छ-

कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थं पुनःपाठः । षद्लृ १४२७ विशरणगत्यवसादनेषु । सीदति इत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नुम्विकल्पार्थः । सीदती, सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । शबनुदात्तः । शस्तूदात्तः । शद्लृ १४२८ शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । 'शदेः शितः' (सू० २३६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः ।

अथ षट् स्वरितेतः । मिल १४२९ सङ्गमे । मिल सश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तङर्थः । मिलति, मिलते । मिमेल, मिमिले । मुच्लृ १४३० मोक्षणे ।

२५४६. शे मुचादीनाम् । (७-१-५९) नुम् स्यात् । मुञ्चति, मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् मुक्षीष्ट । अमुचत्, अमुक्त अमुक्षाताम् । लुप्लृ १४३१ छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत्, अलुप्त । विद्लृ १४३२ लाभे । विन्दति, विन्दते । विवेद, विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्क । वेत्ता । परिवेत्ता । परिवर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः । तृन्तृचौ । लिप १४३३ उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति, लिम्पते । लेप्ता । "लिपिसिच—' (सू० २४१८)

आह **कर्त्रभिप्रायेऽपीति** । षद्लृधातोर्भ्वादौ पठितादेव सीदति इत्यादिसिद्धे इह पाठो व्यर्थ इत्यत आह **इह पाठ इति** । सीदन्ती इति शविकरणात् शत्रन्ताद् ङीपि 'आच्छीनद्योः—' इति नुम्विकल्पार्थं इह पाठ इत्यर्थः । भ्वादावेव पाठे तु 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नित्यो नुम् स्यादिति भावः । तर्हि भ्वाद्यन्तर्गणे ज्वलादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह **ज्वलादाविति** । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः—' इति कर्तरि णप्रत्ययार्थं इति भावः । तदुदाहृत्य दर्शयति **साद इति** । उभयत्र पाठस्य फलान्तरमाह **स्वरार्थश्चेति** । तदेव विशदयति **शबनुदात्त इति** । 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति पित्स्वरेणेति भावः । **शस्तूदात्त इति** । 'प्रत्ययः' 'आद्युदात्तश्च' इत्यनेनेति भावः । ननु 'शद्लृ शातने' इत्यस्य भ्वादौ पाठादेव सिद्धे इह पाठो व्यर्थ इत्यत आह **स्वरार्थ एवेति** । प्रागुक्तपित्त्वापित्त्वकृतस्वरभेदार्थ एवेत्यर्थः । ननु शत्रन्ताद् ङीपि उक्तरीत्या नुम्विकल्पार्थोऽपि कुतो न स्यादित्यत आह **शता तु नास्तीति** । शदेर्लटः शानजेव, न तु शत्रादेश इत्यर्थः । कुत इत्यत आह **शदेः शित इतीति** । **मिल सङ्गमे** । **पठितस्येति** । अस्मिन्नेव तुदादिगणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः । **तङर्थ इति** । पूर्वत्र पाठस्तु कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थ इत्यर्थः । **मुच्लृ मोक्षणे** । **शेमुचादीनाम्** । **नुम् स्यादिति** । शेषपूरणमिदम् । 'इदितो नुम्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **मुक्षीष्टेति** । 'लिङ्सिचौ—' इति कित्त्वान्न गुण इति भावः **अमुचदिति** । लृदित्त्वादङिति भावः । लुङि तङयाह **अमुक्तेति** । 'झलो झलि' इति सिज्लोप इति भावः । **लिप उपदेहे** । **तङि तु वेति** । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यनेनेति शेषः ।

बेव । तेन विच्छायन्तीति नित्यमेव 'शप्श्यनो—' इति नुम् । **पठितस्येति** । अस्मिन्नेव गणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः । **तङर्थ इति** । पूर्वपाठस्तु

इत्यङ्। तङि तु वा। अलिपत्, अलिपत, अलिप्त। षिच १४३४ क्षरणे। सिञ्चति, सिञ्चते। असिचत्, असिचत, असिक्त। अभिषिञ्चति। अभ्यषिञ्चत्। अभिषिषेच।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः। कृती १४३५ छेदने। कृन्तति। चकर्त। कर्तिता। कर्तिष्यति, कर्त्स्यति। अकर्तीत्। खिद १४३६ परिघाते। खिन्दति। चिखेद। खेत्ता। अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च। पिशि १४३७ अवयवे। पिंशति। पेशिता। अयं दीपनायामपि। 'त्वष्टा रूपाणि पिंशतु' वृत्। मुचादयस्तुदादयश्च वृत्ताः।

॥ इति तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ॥

—०—

षिच क्षरणे। अभिषिञ्चतीति। 'उपसर्गात्सुनोति–' इति षः। अभ्यषिञ्चदिति 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम्। अभिषिषेचेति। 'स्थादिष्वभ्यासेन–' इति षः।

कृती छेदन इति। इदित्त्वं 'श्वीदित–' इत्येतदर्थम्। 'सेऽसिचि–' इति वेडिति मत्वाह कर्तिष्यति, कर्त्स्यतीति। पिशि अवयव इति। अवयवक्रियायामित्यर्थः। रूपाणि पिंशत्विति। प्रकाशयत्वित्यर्थः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां शविकरणं समाप्तम्।

—०—

संश्लेषणे कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः। षिच क्षरणे। षिचिरिति केचिदिरितं पठन्ति। तत्तु फलाभावादुपेक्ष्यम्। इह 'लिपिसिचिह्वश्च' इति च्लेरङ् विधीयते स चाप्राप्तविधिः। इरित्त्वे तु विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थो विधिरिति फलाभावः। पिंशत्विति। दीपयत्वित्यर्थः। इति तुदादयः।

—❀—

अथ तिङन्ते रुधादिप्रकरणम् ॥ ४६ ॥

रुधिर् १४३८ आवरणे। नव स्वरितेत इरितश्च। **२५४३ रुधादिभ्य श्नम्** (३-१-७८) शपोऽपवाद मित्त्वादन्त्यादच पर। नित्यत्वाद्गुण बाधते। रुणद्धि। श्नसोरल्लोप। (सू० २४६९)। णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वार परसवर्ण तस्यासिद्धत्वाण्णत्व। 'न पदान्त–' (सू० ५१) इति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत्। रुन्ध रुन्धति। रुन्द्धे। रोद्धा। रोत्स्यति। रोत्स्यते। रुणद्धु, रुन्धात्। रुन्द्धि। रुणधानि। रुणधे। अरुणत्, अरुन्द्धाम्। अरुणत्, अरुण। अरुणधम्। अरुधत्, अरौत्सीत्, अरुद्ध। भिदिर् १४३९ विदारणे। भिनत्ति। भिन्ते। भेत्ता। भेत्स्यति। अभिनत्,

अथ श्नम्विकरणा धातवो निरुप्यन्ते। **रुधादिभ्य श्नम्**। कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे रुधादिभ्य श्नम्प्रत्यय स्यात् स्वार्थे इत्यर्थ, तदाह **शपोऽपवाद इति**। श्नमि शमावितो। मित्त्वस्य फलमाह **मित्त्वादन्त्यादच पर इति**। प्रत्ययत्वात् शकारस्येत्सञ्ज्ञा। शकारनिर्देशस्तु 'श्नसोरल्लोप' इत्यत्र विशेषणार्थ। न तु सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थ, फलाभावात्। न च 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वे गुणनिषेध फलमिति शङ्क्यम्, श्नम पूर्वस्य इगन्तस्य अङ्गत्वाभावादेव गुणाप्रसक्ते। ननु श्नम प्राक् परत्वाल्लघूपधगुणे कृते पश्चात् श्नमि रोणद्धि इति स्यादित्यत आह **नित्यत्वाद्गुण बाधत इति**। कृते अकृते च गुणे प्रवृत्ते श्नम् स्त्यि तस्मिन् सति लघूपधत्वाभावान्न गुण इति भाव। **रुणद्धीति**। रुनध् ति इति स्थिते 'झषस्तथो–' इति धत्वे णत्वमिति भाव। रुनध् तस् इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति। **श्नसोरल्लोप इति**। क्ङिति सार्वधातुके तद्विधेरिति भाव। रुन्ध् तस् इति स्थिते नस्य णत्वमाशङ्क्याह **णत्वस्यासिद्धत्वादिति**। ननु कृते परसवर्णे तस्य नस्य णत्वमस्त्वित्यत आह **तस्यासिद्धत्वादिति**। परसवर्णसपन्नस्येत्यर्थ। नन्विह अल्लोपस्य 'अच परस्मिन्–' इति स्थानित्वात् कथमनुस्वारपरसवर्णावित्यत आह **न पदान्तेति**। **रुन्द्ध इति**। 'झषस्तथो–' इति ध। **रुन्धन्तीति**। रुणत्सि रुन्द्ध रुन्द्ध। रुणध्मि रुन्ध्व रुन्ध्म। **रुन्द्धे इति**। रुन्धाते रुन्धते। रुन्त्से रुन्द्ध्वे। रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे। रुरोध। रुरोधिथ। **अरुणदिति**। लङि हल्ङ्यादिना तिपो लोप। धस्य चर्त्वविकल्प। सिपि तु हल्ङ्यादिना लुप्ते 'दश्च' इति रुत्वविकल्प मत्वाह **अरुणत्, अरुण इति**। रुन्ध्यात्। रुन्धीत रुत्सीष्ट। इरित्वादङ्विकल्प मत्वाह **अरुधत्, अरौत्सीदिति**। अङभावे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धि। लुङस्तङ्याह **अरुद्धेति**। 'झलो

रुधादिभ्य श्नम्। प्रत्ययत्वेऽपि मित्त्वादन्त्यादच पर। प्रत्ययसञ्ज्ञाफल तु शस्येत्सञ्ज्ञा। शस्योच्चारण तु 'श्नसोरल्लोप', 'श्नान्नलोप' इत्यत्र विशेषणार्थं न तु सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थं फलाभावात्। न चापित्सार्वधातुकस्य ङित्त्वे गुणनिषेध फलमिति शङ्क्यम्, इगन्तस्याङ्गत्वाभावात्। **अरुण इति**। सिपि ,दश्चेति रुर्वा।

अभिन । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत्, अभैत्सीत्, अभित्त । छिदिर् १४४० द्वैधीकरणे । अच्छिदत्, अच्छैत्सीत् । रिचिर् १४४१ विरेचने । रिणक्त, रिङ्क्ते । रिरेच । रिरिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत, अरैक्षीत् । अरिक्त । विचिर् १४४२ पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । क्षुदिर् १४४३ सपेषणे । क्षुणत्ति, क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्, अक्षौत्सीत, अक्षुत्त । युजिर् १४४४ योगे । योक्ता । छृदिर् १४४५ दीप्तिदेवनयो । छृणत्ति छृन्ते । चच्छर्द । सेऽसिचि–' (सू० २५०६) इति वेट् । चच्छृदिषे, चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति, छर्त्स्यति । अच्छृदत्, अच्छर्दीत, अच्छर्दिष्ट । उतृदिर् १४४६ हिसानादरयो । तृणत्तीत्यादि । कृती १४४७ वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् । ञि इन्धी १४४८ दीप्तौ । अथ आत्मनेपदिन । **२५४४ श्नान्नलोप** । (६–४–२३) श्नम परस्य नस्य लोप स्यात् । 'श्नसोरल्लोप' (सू० २४६९) । इन्द्धे । इन्त्से । इन्धिता । इनधै । ऐन्ध । ऐन्धा । खिद १४४९ दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता । विद । १४५० विचारणे । विन्ते । वेत्ता ।

झलि' इति सिज्लोप । **भिनत्तीति** । भिन्त भिन्दन्ति । भिनत्सि भिन्थ भिन्त्थ । भिनद्मि भिन्द्व भिन्द्म । **भिन्ते इति** । भिन्दाते भिन्दते । भिन्त्से भिन्दाथे भिन्द्ध्वे । भिन्दे भिन्द्वहे । बिभेद । बिभेदिथ । बिभिदिव । बिभिदे बिभिदिषे । **अभिनत्, अभिन इति** । 'दश्च' इति रुर्वेति भाव । **अभिन्तेति** । लङि तङि रूपम् । लुङ परस्मैपदे आह **अभिदत्, अभैत्सीदीति** । इरित्त्वादङ् वति भाव लुङि । तङयाह **अभित्तेति** । 'झलो झलि' इति सिज्लोप । अभित्साताामित्यादि । **उच्छृदिरिति** । उकार इत् । 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थं । **ञि इन्धी दीप्तौ** । ईदित्व 'श्वीदित –'इत्येतदर्थम् । श्नमि कृते इन न् ध् ते इति स्थिते **श्नान्नलोप** । श्नम्प्रत्ययैकदेशस्य श्न इत्यस्य श्नादिति पञ्चमी । नेति लुप्तषष्ठीकम्, तदाह **श्नम परस्य नस्येति** । नकारस्येत्यर्थं । अकार उच्चारणार्थ । तथा च इन् ध् ते इति स्थिते आह **श्नसोरल्लोप इति** । तथा च इन् ध् ते इति स्थिते 'झषस्तथो -' इति तकारस्य धत्वे पूर्वधस्य जश्त्वे परिनिष्ठितमाह **इन्द्धे इति** । यद्यपि 'अनिदिताम्-' इत्येवात्र नलोप सिध्यति । तथापि अनक्ति इत्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति बोध्यम् । इन्धते । इन्द्ध्वे । इन्द्धाम् इन्त्स्व । इन्द्ध्वम् । **इनधै इति** । श्नमि उत्तरमस्य इट एत्वे आटि वृद्धौ इष न् घ् ऐ इति स्थिते श्नान्नलोपे अट पित्त्वेन ङित्वाभावात् 'श्नसोरल्लोप इत्यभावे रूपमिति भाव । अत्र नलोपार्थमपि श्नान्न लोप इत्यावश्यकम्, आट पित्त्वेन ङित्वाभावाद् 'अनिदिताम्–' इत्यस्याप्रवृत्ते । इनधावहै । लङयाह

एवमभिन इत्यत्रापि । **उच्छृदिर्** । उकार क्त्वायामिड्विकल्पार्थं । छृत्वा । छर्दित्वा । इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधाद् गुण । **श्नान्नलोप** । अस्य मुख्योदाहरणम् । अनक्ति । भनक्ति । श्नान्नित्युत्सृष्टमकारानुबन्धस्य श्नमो ग्रहणमित्याह **श्नम परस्येति** । एव च 'यजयाच—' इति विश्नशब्दस्यापि नुटि विश्नानामित्यत्र

अथ परस्मैपदिनः । शिष्लृ १४५१ विशेषणे । शिनष्टि शिंष्टः शिंषन्ति । शिशेशिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । ष्टुत्वम् । झरो झरि–' (सू० ७१) इति वा डलापः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्ढि, शिण्ड्ढि । शिनषाणि । अनिट् । लृदित्त्वादङ् । अशिषत् पिष्लृ १४५२ सचूर्णने । शिषिवत् । पिनष्टि । भञ्जो १४५३ आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ बभङ्क्थ । भङ्क्ता । भुज १४५४ पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् । तृह १४५५ हिसि १४५६ हिंसायाम् । २५४५ **तृणह इम्** ।

ऐन्द्धेति । एन्द्धा इति । 'झषस्तथो–' इति थस्य ध । इन्धीत । लुङि ऐन्धिष्ट । **शिष्लृ विशेषणे** । अनिट् । **शिशेषिथेति** । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट् । शिनष् हि इति स्थिते अल्लोपे शिन्ष् हि इति स्थिते आह **हेर्धिरिति** । शिन् ष् धि इति स्थिते आह **जश्त्वमिति** । 'झला जश् झशि' इति षस्य ड इति भावः । **ष्टुत्वमिति** । धस्य ढ इति भावः । यद्यपि जश्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव ष्टुत्वस्य उपन्यासो युक्तः । तथापि जश्त्व ष्टुत्वमिति प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रपरः क्रमस्तु न विवक्षितः । **झर इति** । जश्त्वसपन्नस्य डस्य लोपविकल्प इत्यर्थः । **अनुस्वारपरसवर्णाविति** । नकारस्य 'नश्च–' इत्यनुस्वारे सति तस्य परसवर्णो णकार इत्यर्थः । 'न पदान्त–' इति निषेधान्नल्लोपः स्थानिवत् । ढस्य लोपपक्षे उदाहरति **शिण्ढीति** । ढस्य लोपाभावे उदाहरति **शिण्ड्ढीति** । वस्तुतस्तु सानुस्वार एव पाठः उचितः, 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरम् अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' 'तोर्लि' 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' 'झयो होऽन्यतरस्याम्' 'शश्छोऽटि' इति षट्सूत्रपाठोत्तरं 'झला जश् झशि' 'अभ्यासे चर्च' 'खरि च' 'वावसाने' 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति पञ्चसूत्रपाठः इति भाष्यसमताष्टाध्यायीपाठे परसवर्णदृष्ट्या 'झला जश् झशि' इत्यस्य 'झरो झरि–' इत्यस्य चासिद्धत्वेन यय्परत्वाभावे परसवर्णाप्राप्तेरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । शिष्टात् शिष्टम् शिष्ट । **शिनषाणीति** । आट पित्त्वेन ङित्वाभावात् 'श्नसो–' इत्यल्लोपो नेति भावः । **अशिनडिति** । लङस्तिपा हल्ङ्यादिलोपे षस्य जश्त्वमिति भावः । अशिष्टाम् अशिषन् अशिनट् अशिष्टम् । अशिष्ट । अशिनषम् अशिष्व अशिष्म । **भञ्जो आमर्दने** । **भनक्तीति** । श्नमि भ न न् ज् ति इति स्थिते 'श्नान्नलोपः' इति नलोप इति भावः । भङ्क्तः भञ्जात्या-ख्यातम् । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वाह **बभञ्जिथ, बभङ्क्थेति** । **भङ्क्तेति** । अनिडिति भावः । **भुज पालनेति** । 'भुजोऽनवने' इति तङ् वक्ष्यते-भुङ्क्ते भुञ्जाते इत्यादि । **तृह हिसि हिंसायाम्** । आद्यः ऋदुपधः । सेट् । श्नमि कृते

लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोः प्रवृत्त्या नलोपशङ्कैव नास्तीत्याहुः । **इन्धे** । **इन्त्से** । श्नमो नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । 'अनिदिताम्' इति नलोपस्तु न भवति । अल्लोपस्य 'असिद्धवदत्र–' इत्यसिद्धत्वात्स्थानिवत्त्वाद्वा । **भञ्जो** । ओदित्करणं निष्ठानत्वार्थम् । भग्नः । **भुज** पालनादौ । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदं वक्ष्यते ।

(७-३-९२) तृह श्नमि कृते इमागम स्याद्धलादौ पिति । तृणेढि तृण्ढ । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । उन्दी १४५७ क्लेदने । उनत्ति उन्त उन्दन्ति । उन्दाचकार । औनत् औन्ताम् औन्दन् । औन,

---

णत्वे तृणह् ति इति स्थिते तृणह इम् । तृणह इति षष्ठी । कृतश्नम तृहधातोर्निर्देश । 'नाभ्यस्तस्य–' इत्यत पितीति 'उतो वृद्धि –' इत्यतो हलीति चानुवर्तते । फलितमाह तृहः श्नमि कृते इति । मित्त्वादन्त्यादच्च पर । श्नमि कृते इत्यनुक्तौ तु येन नाप्राप्तिन्यायेन इमागमेन श्नम् बाध्यते, 'सत्यपि सभवे बाधन भवति' इति न्यायात् । अन्यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तक्रं कौण्डिन्याय' इत्यत्र तक्रेण दधि न बाध्येत । श्नमा शप् च न बाध्यते, देशभेदेन उभयसभवादिति भाव । तृणेढीति । तृणह ति इति स्थिते इमागमे आद्गुणे तृणेह् ति इति स्थिते ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति भाव । तृण्ढ इति । तसि श्नमि कृते, तृणह् तस् इति स्थिते, तस अपित्त्वादिमागमाभावे 'श्नसो–' इत्यल्लोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति भाव । तृन्ति । तृणेक्षि तृण्ढ तृण्ढ । तृणेह्मि तृह्व तृह्म । ततर्हेति । ततृहतु । ततर्हिथ । ततृहिव । तर्हितेति । सेडिति भाव । तर्हिष्यति । तृणेढु, तृण्ढात् तृण्ढाम् तृहन्तु । तृण्ढि, तृण्ड्ढि, तृण्ढात् तृण्ढम् तृण्ढ । तृणहानि तृणहाव तृणहाम । अतृणेडिति । लङस्तिपि श्नमि इम् हल्ड्याडिलोप, ढत्वजश्त्वे इति भाव । अतृण्ढाम् अतृहन् । अतृणेट् अतृण्ढम् अतृण्ढ । अतृणहम् अतृ ह्व अतृ ह्म । तृह्यात् । तृह्यात् । अतर्हीत् । अतर्हिष्यत् । हिसिधातोरुदाहरति हिनस्तीति । इह श्नमि इदित्त्वान्नुमि च कृते 'श्नान्न लोप' इति नुमो लोप इति भाव । हिंस्त हिंसन्ति । हिनस्सि हिंस्थ हिंस्थ । हिनस्मि हिंस्व हिंस्म । जिहिंसेति । किति इदित्त्वान्नलोपो न । जिहिंसतु । जिहिंसिथ । हिंसितेति । सेडिति भाव । हिंसिष्यति । हिनस्तु हिंस्ताम् । हौ श्नमि नुमि कृते 'श्नान्नलोप' इति नुमो लोपे हेरपित्त्वेन ङित्त्वात् 'श्नसो–' इत्यल्लोपे 'धि च' इति सलोप, हिन्धि इति रूपम् । हिंस्तात् । हिनसानि । अहिनत अहिंस्ताम् अहिंसन् । सिपि रुर्वा–अहिन अहिनत् अहिंस्तम् अहिनसम् अहिंस्व । हिंस्यात् हिंस्याताम् । आशीर्लिङि श्नमभावान्नुमेव । इदित्त्वान्नलोपो न । हिंस्यादित्येव । हिंस्यास्ताम् । अहिंसीत् अहिंसिष्यत् । उन्दी क्लेदने । उन्दन्तीति । उनत्सि उन्त्थ । उनद्मि उन्द्व । उन्दा-

---

भुङ्क्ते । भुञ्जाते । तृणह इम् । तृह इति वक्तव्ये सश्नमो ग्रहण विशेषविहितेन इमा श्नमो बाधो माभूदित्येवमर्थम् । न च तौदादिकस्य तृह इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थमेवास्त्विति शङ्क्यम्, तत परस्य हलादे पित सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानात् । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति–' इत्यत पितीति 'उतो वृद्धि –' इत्यतो हलीति च वर्तते, तदाह हलादौ पितीति । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति सूत्रस्थभाष्यकारीयनिष्कर्षे तु हलीति नानुवर्तते किं तु पितीति अनुवर्तत एव । तेन तृण इत्यत्र नातिप्रसङ्ग । न च हलीत्यननुवृत्तौ तृणहानित्यत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अचि नेत्यनुवर्तनात् ।

ओनत् । औनदम् । अञ्जू १४५८ व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति अङ्क्त अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ, आनङ्क्थ । अङ्क्ता, अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् । २५४६ **अञ्जेः सिचि ।** (७–२–७१) अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् । तञ्चू १४५९ सकोचने । तनक्ति । तङ्क्ता, तञ्चिता । ओ विजी १४६० भयचलनयो । विनक्ति विङ्क्त । 'विज इट्' (सू० २५३६) इति ङित्त्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् । वृजी १४६१ वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । पृची १५६२ सम्पर्के । पृणक्ति । पपर्च ।

॥ इति तिङन्ते रुधादिप्रकरणम् ॥

मिति । 'इजादेश्च–' इत्याम् । उन्दिता । उन्दिष्यति । उनत्तु, उन्तात् । उन्द्धि । उनदानि । लङ्याह **औनदिति** । औन्ताम् । औन्दन् । औन, औनत् । औनदम् । औन्द्ध । उन्द्यात् । उद्यात् । अञ्जूधातु नोपध कृतपरसवर्णनिर्देश । ऊदित्त्वाद्वेट् । **अनक्तीति** । श्नमि कृते परसवर्णस्यासिद्धत्वात् 'श्नान्न लोप' इति नकारलोपे जस्य कुत्वेन ग, तस्य चर्त्वेन क इति भाव । **अङ्क्त इति** । नलोपे अल्लोपे जस्य कुत्वेन ग, गस्य चर्त्वेन क, श्नमो नस्य परसवर्णो ङ इति भाव । **अञ्जन्तीति** । नलोपाल्लोपौ । श्नमो नस्य परसवर्णो ञ इति भाव । अनक्षि अङ्क्थ । अनज्मि अञ्ज्व । **अङ्ग्धीति** । हौ श्नमि धिभावे नलोपाल्लोपौ । जस्य कुत्वेन गकार, नस्य परसवर्णो ङकार इति भाव । **अनजानीति** । 'श्नान्नलोप'। आट – पित्त्वादल्लोपो न । लङ्याह **आनगिति** । आङ्क्ताम् आञ्जन् । अञ्ज्यात् । अज्यात् । **अञ्जे सिचि** । 'इडत्त्यर्ति–' इत्यत इडित्यनुवर्तते । ऊदित्वादेव सिद्धे नित्यार्थमिदम् । तदाह **अञ्जेरित्यादिना** । **तञ्चू सकोचने** । नोपध कृतपरसवर्णनिर्देश । अञ्जूवद्रूपाणि यथायोग्यमूह्यानि । **ओ विजीति** । ओकार इत् । अनिट्सु इरितो ग्रहणादय सेट् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्नम्विवरणं समाप्तम् ।

उन्दी । क्लेदनमार्द्रीभाव । **अञ्जू** । व्यक्तिर्विवचनम् । म्रक्षण स्निग्धता । **अञ्जे सिचि । नित्यमिट् स्यादिति** । विभाषाग्रहण नानुवर्तत इति भाव । सिचि किम्, अङ्क्ता । **पृची** । ईदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । पृक्त । 'अपृक्त एकाल्–' इत्यत्र नञ्पूर्व ।

इति तत्त्वबोधिन्यां रुधादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ॥ ५० ॥

अथ सप्त स्वरितेत । तनु १४६३ विस्तारे । 'तनादिकृञ्भ्य उ ,(सू० २४६६) तनोति । तन्व , तनुव । तनुते । ततान, तेने । तनु । अतनीत्, अतानीत् । **२५४७ तनादिभ्यस्तथासो** । (२-४-७९) तनादे सिचो वा लुक्स्यात्तथासो । थासा साहचर्यादेकवचनतशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट, अतानिष्ट। 'अनुदात्तोपदेश—' (सू० २४२८) इत्यनुनासिकलोप । तडि । अतत, अतनिष्ट । अतथा , अतनिष्ठा । षणु १४६४ दाने । सनोति,

---

अथ उविकरणगतवो निरूप्यन्ते तनुधातुरुदित् । 'उदितो वा' इति प्रयोजनम् । **तनादिकृञ्भ्य उ** । कर्त्रर्थे सार्वधातुके तनादिभ्य कृञश्च उप्रत्यय स्यात् स्वार्थे इत्यर्थं । शपोऽपवाद । **तनोतीति** । उप्रत्ययस्य तिपमाश्रित्य गुण । तसादौ तु ङित्वान्न गुण । तनुत । झोऽन्तादेशे कृते 'इको यणचि' इति यण् । तन्वन्ति । तनोषि तनुथ तनुथ । तनोमि । 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्—' इत्युकारलोपविकल्पमभिप्रेत्याह **तन्व , तनुव इति** । तङयाह **तनुते इति** । तन्वाते तन्वते । तनुषे तन्वाथे तनुध्वे । तन्वे तनुवहे, तन्वहे तनुमहे, तन्महे । **ततानेति** । तेनतु । तेनिथ । तेन । तेनिव । तङयाह **तेने इति** । तेनाते तेनिरे । तेनिषे तेनाथे तेनिध्वे । तेने तेनिवहे तेनिमहे । तनिता । तनिष्यति । तनिष्यते । तनोतु, तनुतात् तनुताम् तन्वन्तु । 'उतश्च प्रत्ययात्—' इति हेर्लुक मत्वाह तन्विति । तनुतात् तनुतम् तनुत । तनवानि तनवाव तनवाम । अतनोत् अतनुताम अतन्वन् । अतनो । अतनवम् अतन्व, अतनुव । तनुयात् । तन्वीत । तनिषीष्ट । अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्प मत्वाह **अतनीत्, अतानीदिति** । अतनिष्टाम् अतनिषु । अतनी अतनिष्ट अतनिष्टम् । अतनिषम् अतनिष्व अतनिष्म । वृद्धिपक्षे अतानिष्टामित्यादि । अतनिष्यत् । लुङस्तङि प्रथमैकवचने मध्यमपुरुषैकवचने च विशेषमाह **तनादिभ्यस्तथासो** । 'गातिस्था—' इत्यत सिच इति 'ण्यक्षत्रियार्ष—' इत्यतो लुगिति 'विभाषा घ्राधेट्—'इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते, तदाह **तनादेरित्यादिना** । **एकवचनतशब्दो गृह्यत इति** । न तु लुङादेशपरस्मैपदमध्यमपुरुषबहुवचनतादेशोऽपीत्यर्थ । **यूयमिति** । लुङि मध्यमपुरुषवचने मिचि वृद्धिविकल्पे सति अतनिष्ट अतानिष्टेत्यत्र सिचो न य लुग्विकल्प इत्यर्थं । तदेव प्रत्युदाहरणमुक्त्वा सूत्रस्योदाहरण वक्ष्यन् प्रक्रिया दर्शयति **अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप तङीति** । तङि प्रथमैकवचने तशब्दे मध्यमपुरुषैकवचने थासि च सिचो लुकि 'अनुदात्तोपदेश—' इति नकारस्य लोप इत्यर्थं , तदाह **अतत, अतनिष्टेति** । **अतथा, अतनिष्ठा इति च** । अतनिषायामित्यादि सुगमम् । **षणु दाने** । षोप-

---

अतनिष्ट, अतानिष्टेति । 'तस्थस्थमिपाम्—' इति तादेश । 'अतो हलादे—' इति वा वृद्धि । अततेति । 'तनादिभ्यस्तथासो' इति सिज्लुक्यनुनासिकलोपः । अतनिष्टेति । लुगभावपक्षे इट् । षणु दाने । नान्तोऽयं । णक-

सनुतै। 'ये विभाषा' (सू० २३१९)। सायात्, सन्यात्। 'जनसन-' (सू० २५०४) इत्यात्वम्। असात, असनिष्ट। असाथा, असनिष्ठा। क्षणु १४६५ हिंसायाम्। क्षणोति, क्षणुते। 'ह्मयन्त-' (सू० २२९९) इति न वृद्धिः। अक्षणीत्। अक्षत, अक्षणिष्ट। अक्षथा, अक्षणिष्ठा। क्षिणु १४६६ च। उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (प०-९४) इति न भवतीत्यात्रेयादयः। भवत्येवेत्यन्ये। क्षिणोति, क्षेणोति। क्षेणितासि। क्षेणितासे। अक्षेणीत्। अक्षित, अक्षेणिष्ट। ऋणु १४६७ गतौ। ऋणोति, अर्णोति अर्णुतः, अर्ण्वन्ति। आनर्ण। आनृणे। अर्णितासि, आर्णीत्, आर्त, आर्णिष्ट। आर्थाः, आर्णिष्ठाः। तृणु १४६८ अदने। तृणोति, तर्णोति। तृणुते, तर्णुते। घृणु १४६९ दीप्तौ। जघर्ण, जघृणे।

अथ द्वावनुदात्तेतौ। वनु १४७० याचने। वनुते। ववने। चान्द्रमते परस्मैपदी। वनोति। ववान। मनु १४७१ अवबोधने। मनुते। मेने। डु कृञ् १४७२ करणे। करोति। 'अत उत्सार्वधातुके' (सू० २४६७)। कुरुतः। यण्। 'न भकुर्छुराम्' (सू० १६१९)। इति न दीर्घः। कुर्वन्ति। २५४८ नित्यं करोतेः। (६-४-१०८) करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमयोः परयोः। कुर्वः कुर्मः। चकर्थ। कर्ता। करिष्यति। २५४९ ये च। (६-४-१०९)

देशः ऽयम्। तनुवद्रूपाणि। असातेति। सिचो लुक्पक्षे रूपम्। असनिष्टेति। इट्। झलादिपरत्वाभावादात्वं नेति भावः। क्षणु यानुरदुाध। "वज्रेऽध्वर्युं क्षण्वीत" इति तैत्तिरीये। क्षिणु चेति। इदुपधः अयमपि हिंसायामित्यर्थः। "वज्रेऽध्वर्युं क्षिण्वीत" इति शाखान्तरे शाबरभाष्ये उदाहृतम्। ननु क्षिणोतीत्यत्र उप्रत्ययमाश्रित्य इकारस्य लघूपधगुणः कस्मान्नेत्यत आह उप्रत्ययनिमित्त इति। ऋणु गतौ। अत्रापि क्षिणुवद् मतभेदाल्लघूपधगुणतदभावौ, तदाह ऋणोति, अर्णोतीति। एवमग्रेऽपि। अर्ण्वन्तीति। 'इको यणचि' इति यणिति भावः। डु कृञ् करणे। करोतीति। उप्रत्ययमाश्रित्य ऋकारस्य गुणः रपरत्वम्। उकारस्य तु तिपमाश्रित्य गुणः। कुरुत इति। तसो ङित्त्वादुकारस्य न गुणः। कुरु अन्ति इति स्थिते आह यणिति। 'इको यणचि' इत्यनेनेति शेषः। उकारस्य यणि कुर्व् अन्ति इति स्थिते 'हलि च' इति दीर्घमाशङ्क्याह न भेति। वसि मसि च 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्-' इत्यकारलोपविकल्पे प्राप्ते नित्यं करोते। 'उतश्च प्रत्ययात्--' इत्यनुवर्तते, 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्--' इत्यतो लोपः, म्वोरिति च, तदाह करोतेरिति। चकर्थेति। 'कृसृभृवृ--' इति नेडिति भावः। अजन्तत्वेऽपि ऋदन्तत्वाद् भारद्वाजमतेऽपि नेट्। करिष्यतीति। करोतु, कुरुतात्। कुरु। करवाणि। कुरुतात्। कुर्वाताम्। करवै करवावहै। करवामहै। अकरोत् अकुरुताम्। अकुरुत अकुर्वाताम्। विधिलिङि कुरु यात् इति स्थिते ये च। 'लोपश्चास्यान्यतर-

---

स्तु लाक्षणिकः। तेन यङ्लुकि समन्ति ससन्त इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ। क्षणु हिंसायाम्। क्षिणु च। इमावपि लाक्षणिकणकारौ। तेन विक्षन्ति। वेक्षन्ति

कृञ उलोप स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । 'तनादिभ्य –' (सू० २५४७) इति लुकोऽभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू० २३६९) इति सिचो लोप । अकृत अकृथा । **२५५० सपरिभ्या करोतौ भूषणे ।** (६–१–१३७) **२५५१ समवाये च ।** (६–१–१३८) सपरिपूर्वस्य करोते सुट् स्याद् भूषणे सघाते चार्थे । सस्करोति । अलकरोतीत्यर्थ । सस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थ । सपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । 'सस्कृत भक्षा' (सू० १२१७) इति ज्ञापकात् । 'परिनिविभ्य –'(सू० २२७५) इति ष । परिष्करोति । 'सिवादीना वा–' (सू० २३५९)। पर्यष्कार्षीत्, पर्यस्कार्षीत् । **२५५२ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ।** (६—१—१३९) उपात्कृञ सुट् स्यादेष्वर्थेषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयो । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृत विकार । वाक्यस्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलङ्कृतेत्यर्थ । उपस्कृता ब्राह्मणा । समुदिता इत्यथ । एधोदकस्योपस्कुरुते गुणाधान करोतीत्यर्थ । उपस्कृत भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थ । उपस्कृत ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थ । **२५५३ सुट कात्पूर्व ।** (६—१—१३५)

स्याम्–' इत्यतो लोप इति अस्येति चानुवर्तते । अस्येत्यनेन पूर्वसूत्रे उत इत्युपात्त उत्परामृश्यते । 'नित्य करोते' इत्यत करोतेरित्यनुवर्तते । अङ्गाक्षिप्त प्रत्ययो यकारेण विशेष्यते तदादिविधि, तदाह **कृञ् उलोप इति । आशिषि क्रियादिति ।** 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङिति भाव । **कृषीष्टेति ।** 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुण इति भाव । **अकार्षीदिति ।** सिचि वृद्धौ रपरत्वमिति भाव । ननु लुङस्तङि अकृ स् त इति स्थिते 'तनादिभ्यस्तथासो' इति सिचो लुकि अकृतेतीष्ट सिध्यति । सिचो लुगभावे तु सकार श्रूयेतेत्यत आह **तनादिभ्य इत्यादि । सपरिभ्याम् । समवाये च । करोते सुट् स्यादिति ।** 'सुट् कात्पूर्व' इत्यतो 'नित्य करोते' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । **प्रागुक्तयोरिति ।** भूषणसमवाययोरित्यर्थ । ननु 'सपरिभ्याम्—' इति सुट् पदद्वयापेक्षत्वाद् बहिरङ्ग 'लिटि धातो –' इति द्वित्व तु प्रकृतिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम् । ततश्च सचस्कार इत्यत्र परमपि सुट बाधित्वा द्वित्वे कृते अभ्यासात्प्रागेव सुटि प्राप्ते **सुट् कात्पूर्व ।** षष्ठस्याद्यपादे इद सूत्रम् । 'सपरिभ्या करोतौ भूषणे' 'समवाये च' 'उपात्प्रतियत्न—' इत्यारभ्य 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' इत्यत प्रागिदमधिकृत वेदितव्यमित्यर्थ । एव च कात्पूर्व इत्युक्तेरभ्यासात् प्राग् न सुडिति भाव । नन्वभ्यासेन व्यवधानात्कथमिह उत्तरखण्डस्य सुट् । संस्करोतीत्यादौ अव्यवहिते सुड्विधेश्चरितार्थत्वात् । कि च समस्करोत् इत्यत्र अटा

इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ । **सिचो लोप इति ।** न चास्मिन्पक्षे प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या अकृतेत्यत्र गुण स्यादिति वाच्यम्, 'उश्च' इति सिच कित्त्वेन तन्निषेधात् 'सपर्युपभ्य –' इति वृत्तिस्थपाठ विहाय भाष्यवार्तिकानुसारेणाह **सपरिभ्यामिति ।**

इति तत्त्वबोधिन्या तनादिप्रकरणम् ।

'अडभ्यासव्यवायेऽपि'इत्युक्तम् । सचस्कार । 'कात्पूर्वं'इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते" । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वम् । एव च 'ऋतश्च सयोगादेर्गुण' (सू० २३७९) सचस्करत । 'कृसृभृवृ—'(सू० २३९३) सूत्रे 'ऋतो भारद्वाजस्य' (सू० २२९६) इति सूत्रे च 'कृञोऽसुट इति वक्तव्यम् (वा० ४४०१) । तेन ससुट्कात्पररस्येट् । सचस्करित्र । 'गुणोऽर्ति—' (सू० २३८०) इति सूत्रे 'नित्य छन्दसि' (सू०३५८७) इति सूत्रात् नित्यम् इत्यनुवर्तते । नित्य य सयोगादिस्तस्येत्यर्थात् सुटि गुणो न । सस्क्रियात् 'ऋतश्च संयोगादे' (सू० २५२६) इति लिङ्सिचोर्नेट् 'एकाच उपदेशे—' (सू० २२४६) इति सूत्रात् उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे य सयोगादि इति व्याख्यानात् । सस्कृषीष्ट समस्कृषाताम् ।

।। इति तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ।।

व्यवधानात् कथं सुट् । नह्यडागम कृञ्भवत अङ्गभक्तत्वात् । विकरणान्तस्यैवाङ्गत्वादित्यत आह **अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तमिति** । वार्तिकमिति शेष । अटा अभ्यासेन च व्यवधानेऽपि सपर्यादिभ्य परस्मात् कात्पूर्वं सुडित्यर्थ । **इत्यादीति** । सुट् इत्येवाधिकृतमस्तु 'कात्पूर्वं' इति 'अडभ्यासव्यवायेऽपि'इति च मास्त्वित्येव भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यर्थं । तदेवापपादयितुं प्रतिजानीते **तथा हीति** । **पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति** । पश्चात्साधनेनेति शेष । ततश्च पूर्वोपनिपतितधातूपसर्गसम्बन्धनिमित्तक कार्यं पश्चादनुपतिष्यद्धानुप्रत्ययसबन्धनिमित्तकार्यादन्तरङ्गम्, प्रथमोपस्थितत्वात् । तदुक्त भाष्ये—पूर्वं 'धातुरुपसर्गेणेति कृत्वा धातूपसर्गयो कार्यमन्तरङ्गम्' इति तदाह **अन्तरङ्गत्वात्सुट्** । **ततो द्वित्वमिति** ।-तथा सुटि कृते स्कृ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे 'शर्पूर्वा खय' इति रेफसकारयोर्निवृत्तौ अभ्यासचुत्वे सचस्कारेति रूपसिद्धे 'कात्पूर्वं' इति 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति च न कर्तव्यमिति भाव । एवं समस्करोदित्यत्रापि विकरणान्ताङ्गभक्ताडागमापेक्षया अन्तरङ्गत्वात् प्रथमं सुड् भविष्यतीति कृत्वा अड्व्यवायेऽपीत्यशो न कर्तव्य इत्यूह्यम् । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेत्याश्रयणे फलान्तरमप्याह **एव चेति** । उक्तरीत्या अन्तरङ्गत्वात् सुटि कृते सस्कृ इत्यस्माल्लिट अतुसि 'ऋतश्च सयोगादेर्गुण' इति गुणे सचस्करतुरिति सिध्यति । 'पूर्वं धातु साधनेन युज्यते' इत्याश्रयणे तु चक्रतुरिति परिनिष्ठितस्य समित्युपसर्गयोगादित्वाभावाद् गुणस्यासिद्धिरिति भाव । ननु सचस्करिव, सचस्करिथ इत्यत्र च 'कृसृभृवृ—' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च इण्निषेध स्यादित्यत आह **कृसृभृवृ सूत्रे इत्यादि** । नन्वाशीर्लिङि सस्क्रियादित्यत्र 'गुणोऽर्तिसयोगाद्यो' इति गुण कुतो नेत्यत आह **गुणोऽर्तीत्यादि** । ननु तङि सस्कृषीष्ट इति लिङि, समस्कृत समस्कृषाताम् इति लुङि च 'ऋतश्च सयोगादे' इति इट् कुतो नेत्यत आह **ऋतश्चेत्यादि** ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया उविकरणनिरूपण समाप्तम् ।

अथ तिङन्ते क्र्यादिप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

डु क्रीञ् १४७३ द्रव्यविनियये २५५४ क्र्यादिभ्य श्ना । (३—१—८१) क्रीणाति । 'ई हल्यघो' (सू० २४९७) क्रीणीत । ईत्वात्पूर्वं झेरन्तादेश । परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एव झस्य अद्भाव तत 'श्नाभ्यस्तयो—' (सू०२४७३) इत्याल्लोप । क्रीणन्ति । क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते । चिक्राय चिक्रियतु । चिक्रयिथ, चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट । प्रीञ् १४७४ तर्पणे कान्तौ च । कान्ति कामना । प्रीणाति । प्रीणीते । श्रीञ् १४७५ पाके । मीञ् १४७६ हिसायाम् । 'हिनुमीना' (सू० १५३०) । प्रमीणाति प्रमीणीत । 'मीनातिमिनाति—' (सू० २५०८) इत्येज्विषये आत्त्वम् । ममौ मिम्यतु । ममिथ, ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् अमासिष्टाम् । अमास्त । षिञ् १४७७ बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता । स्कुञ् १४७८ आप्रवणे । २५५५ स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्य श्नुश्च । (३-१-८२) चात् श्ना । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । स्तन्भ्वादयश्चत्वार सौत्रा । सर्वे रोधनार्था इत्यके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ, द्वितीयो निष्कोषणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिन । नलोप विष्टभ्नोति, विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति, अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । 'जृस्तन्भु—' (सू० २२९१) इत्यङ् वा ।

अथ श्नाविकरणधातवो निरूप्यन्ते । डु क्रीञिति । क्र्यादिभ्य श्ना । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे क्र्यादिभ्य श्नाप्रत्यय स्यात् स्वार्थे इत्यर्थ । शपाऽपवाद । क्रीणातीति । श्नाप्रत्ययस्य अपित्सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वादीकारस्य न गुण इति भाव । ई हल्यघोरिति । हलादौ क्ङिति सार्वधातुके ईत्वमिति भाव । क्री ना झि इति स्थिते 'ई हल्यघा' इति ईत्वमाशङ्क्याह ईत्वात्पूर्वमिति । नित्यत्वादिति । अकृते कृते च ईत्वे अन्तादेशस्य प्रवृत्तेरिति भाव । एव झस्येति । क्री ना झ इति स्थिते 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेशोऽपि ईत्वात्पूर्वमित्यर्थ । तत इति । अन्तादेशाददादेशाच्च पश्चादित्यर्थ । अजादौ क्ङिति सार्वधातुके श्नाप्रत्ययस्य आल्लोप भारद्वाजनियात्थलि वेडिति मत्वाह चिक्रयिथ, चिक्रेथेति । चिक्रियिवेति । क्रादिनियमादिडिति भाव । क्रीणातु । क्रीणीहि । अक्रीणात् । अक्रीणीत । क्रीणीयात् । कीणीत । सौत्रा इति । नोपधा इत्यपि ज्ञेयम् । नलोप इति । 'अनिदिताम्—' इत्यनेनेति भाव । विष्टभ्नोतीति । 'स्तम्भे' इति षत्वम् । अवष्टभ्नोतीति । 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययो' इति षत्वम् । अवतष्टम्भेति । 'स्थादिष्वभ्यासेन—' इति षत्वम् । व्यष्टभदिति

एव झस्याद्भाव इति । 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यनेन । सौत्रा इति । नकारोपधा इत्यपि ज्ञेया । विष्टभ्नोतीति । 'अनिदिताम्—' इति नलोप ।

व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत् । स्तुभ्नोति । स्तुभ्नाति । २५५६ वे स्कभ्नातेर्नित्यम् । (८-३-७७) वे परस्य स्कभ्नाते सस्य ष स्यात् । विष्कभ्नाति । विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति, स्कुभ्नाति । २५५७ हल श्न शानज्झौ । (३-१-८३) हल परस्य श्न शानजादेश स्याद्धौ परे । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे स्तुभ्नुहि इत्यादि । युञ् १४७९ बन्धने । युनाति । युनीते । योता । क्नूञ् १४८० शब्दे । क्नूनाति । क्नूनीते । क्नविता । द्रूञ् १४८१ हिसायाम् । द्रूणाति । द्रूणीते । पूञ् १४८२ पवने । २५५८ प्वादीना ह्रस्व । (७-३-८) शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता । लूञ् १४८३ छेदने । लुनाति । लुनीते । स्तॄञ् १४८४ । आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार तस्तरतु । स्तरिता,स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिषि स्तीर्यात् ।'लिङ्सिचो—' (सू० २५२८) इति वेट् । 'न लिङि' (सू० २५२९) । स्तरिषीष्ट । 'उश्च' (सू० २३६८) इति कित्त्वम् । स्तीर्षीष्ट । 'सिचि च परस्मैपदेषु' (सू० २३९२) इति न दीर्घ । अस्तारीत् अस्तारिष्टाम् । अस्तरीष्ट, अस्तरिष्ट, अस्तीर्ष्ट । कॄञ् १४८५ हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे । वॄञ् १४८६ वरणे । वृणाति वृणीते ।

'प्राक्सितात्—' इति षत्वम् । स्तभानेति । श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशे कृते 'अतो हे' इति लुक् । प्वादीना ह्रस्व । 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्—' इत्यत शितीत्यनुवर्तते । इत्यभिप्रेत्य शेष पूरयति शिति परे इति । पवितेति । ऊकारान्तत्वात् सेडिति भाव । स्तॄञ् आच्छादने । सेट् । तस्तरतुरिति । कित्त्वेऽपि 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुण । स्तरिता, स्तरीतेति । 'वतो वा' इति दीर्घविकल्प । आशिषि स्तीर्यादिति । 'ऋत इद्धातो' इति इत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ । स्तॄ षीष्ट इति स्थिते आह लिङ्सिचोरिति वेडिति । 'वॄतो वा' इति दीर्घविकल्पनिषेधसूत्र स्मारयति । न लिङीति । वृत इटो दीर्घो नेत्यर्थं । इडभावपक्षे स्तृषीष्ट इत्यत्र गुणमाशङ्क्याह उश्चेति कित्त्वमिति । लुङि परस्मैपदे सिचि अस्तारिष्टाम् । इत्यत्र 'वॄतो वा' इति इटो दीर्घविकल्पे प्राप्ते आह सिचि चेति । अस्तरीष्ट, अस्तरिष्टेति । 'वॄतो वा' इति दीर्घ अस्तीर्ष्टेति । 'लिङ्सिचो —' इति इडभावपक्षे ऋत इत्त्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भाव । कॄञ् हिसायाम् । चकरे इति । 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुण । वॄञ् वरण इति । आशिषीति । वॄ यात्

'स्तम्भे' इति षत्वम् । वे स्कभ्नातेर्नित्यम् । 'सिवादीना वा' इत्यतो वेति नानुवर्तते इति ध्वननार्थमिह नित्यग्रहणम् । विस्कभ्नोतीति । स्कभ्नातेरित्यत्र श्नाविशिष्ट रूप न विवक्षित किं तु धातुमात्रम् । अन्यथा विष्कम्भिता विष्कम्भितमित्यादावपि षत्व न स्यात् न चेष्टापत्ति, माधवादिग्रन्थविरोधादिति भाव । हल श्न । स्तभानेति । 'अतो हे' इत्यारम्भसामर्थ्यात्सनिपातपरिभाषया अप्रवृत्तेर्हेर्लुक् । अतएव जहीत्यत्र हिलोपवारणायेय परिभाषा नोपन्यस्तेत्याहु । यत्तु कैश्चित् शानजादेशो धातुपाठपठितेभ्य परस्य श्नो भवति न तु सौत्रेभ्य इति व्याख्याय स्तभ्नोहीत्युदाहृत तन्निष्प्रमाण माधवादिग्रन्थविरुद्ध च । प्वादीना ह्रस्व ।

ववार। ववरे। वरिता, वरीता। आशिषि 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (सू० २४९४)। वूर्यात्। वरिषीष्ट, वूर्षीष्ट। अवारीत् अवारिष्टाम्। अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवूर्ष्ट। धूञ् १४८७ कम्पने। धुनाति। धुनीते। दुधविथ, दुधोथ। दुधुविव। धविता, धोता। 'स्नुसुधूञ्भ्य —' (सू० २३८५) इतीट्। अधावीत्। अधविष्ट, अधोष्ट

अथ बध्नात्यन्ता परस्मैपदिन। शॄ १४८८ हिंसायाम्। 'शॄदॄप्रा ह्रस्वो वा' (सू० २४९५) इति ह्रस्वपक्षे यण्। अन्यदा 'ऋच्छत्यॄताम्'। (सू० २३८३) इति गुण। शश्रतु, शशरतु। 'श्र्युक किति' (सू० २३८१) इति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाध। शशरिव, शश्रिव। शरिता, शरीता। शृणीहि। शीर्यात्। अशारिष्टाम्। पॄ १४८९ पालनपूरणयो। पप्रतु। आशिषि पूर्यात्। वॄ १४९० वरणे। भरणे इत्येके। धॄ १४९१ भर्त्सने। भरणेऽप्येके। मॄ १४९२ हिंसायाम्। मृणाति। ममार। दॄ १४९३ विदारणे। ददरतु, दद्रतु। दद्रु। जॄ १४९४ वयोहानौ। झॄ इत्येके। धॄ इत्यन्ये। नॄ १४९५ नये। कॄ १४९६ हिसायाम्। ऋ १४९७ गतौ। ऋणाति। अराचकार। अरिता, अरीता। आर्णात् आर्णीनाम्। ईर्यात्। आरीत् आरिष्टाम्। गॄ १४९८ शब्दे। ज्या १४९९ वयोहानौ। 'ग्रहिज्या—' (सू० २४१२) २५४९ हल। (६–४–२) अङ्गावयवाद्धल पर यत्सप्रसारण तदन्ताङ्गस्य दीर्घ स्यात्। इति दीर्घे कृते।

इति स्थिते 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति ॠ कारस्य उत्त्वमित्यर्थं, तत्र दन्त्योष्ठ्यपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भाव। ऋत उत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीघ इति बोध्यम्। **वरिषीष्ट, वूर्षीष्टेति**। 'लिङ्सिचो –' इति वेट्। इडभावे 'उश्च' इति कित्त्वाद् गुणाभावे उत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भाव। **अवारिष्टामिति**। 'सिचि च–' इति इटो न दीर्घ इति भाव। **अवरिष्ट, अवरीष्टेति**। 'वृतो वा' इति सिच इटो दीर्घविकल्प इति भाव। **दुधविथ, दुधोथेति**। 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदित —' इति वेडिति भाव। **शॄ हिंसायाम्**। सेट्। णलि शशार। शॄ अतुस् इत्यत्र कित्त्वेऽपि 'ऋच्छत्यॄताम्' इति नित्ये गुणे प्राप्ते आह **शॄदॄप्रामिति**। गुणापवादे पाक्षिके ह्रस्वे कृते ऋकारस्य यणि रेफ इत्यर्थं। शशरिथ। पॄधातुरपि शॄधातुवत्। **आशिषि पूर्यादिति**। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वमिति भाव। **दॄ विदारणे**। शॄदॄप्राम्—' इति ह्रस्वविकल्प मत्वाह **ददरतु दद्रतुरिति**। **ऋ गतौ**। **अराचकारेति**। व्यपदेशिवत्त्वेन गुरुमत्त्वादाम्। लङ्याह **आर्णादिति**। **ज्या वयोहानौ**। अनिट्। ज्या ना ति इति स्थिते 'ग्रहिज्या–' इति सप्रसारणे पूर्वरूपे च जिनातीति स्थिते हल। दिग्योगे पञ्चम्येषा। हल परस्येति लभ्यते। 'सप्रसा-

---

'ष्ठिवुक्लमुचमाम्—' इत्यत शितीत्यनुवर्तत इत्याह **शिति पर इति**। **न लिङीति**। अनेन वॄत इटो लिङि दीर्घो नेति स्मारितम्। **उदोष्ठ्य**। दन्तोष्ठ्योऽपि ओष्ठ्य-ग्रहणेन गृह्यत इत्याह **वूर्यादिति वरिषीष्टेति**। 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वेट्। **अवूर्ष्टेति**। 'उश्च' इति लिङ्सिचो कित्त्वाद् गुणाभावे सत्युत्वम्। **हलः**। संप्रसारणस्येत्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी। हल इति पञ्चमी तदेतदाह

प्वादीना ह्रस्व ' (सू० २५५८)। जिनाति । जिज्यौ जिज्यतु । री १५०० गतिरेषणयो । रेषण वृकशब्द । ली १५०१ श्लेषणे । 'विभाषा लीयते' (सू० १५०९) इत्येज्विषये आत्त्वं वा । ललौ, लिलाय । लाता, लेता । ब्ली १५०२ वरणे। ब्लिनाति । प्ली १५०३ गतौ । वृत् । ल्वादयो वृत्ता । प्वादयोऽपीत्येके । व्री १५०४ वरणे । भ्री १५०५ भये । भरणे इत्येके । क्षीष् १५०६ हिंसायाम् । एषा त्रयाणा ह्रस्व । केषाञ्चिन्मते तु न । ज्ञा १५०७ अवबोधने । 'ज्ञाजनोर्जा' (सू० २५११) जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्व । बन्ध १५०८ बन्धने । बध्नाति । बबन्धिथ, बबन्द्ध । बन्द्धा बन्द्धारौ । भन्त्स्यति । बधान । अभान्त्सीत् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू० १२) इति भष्भावात्पूर्वं 'जलो

रणस्य' इति सूत्रमनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्त्यते । एकमवयवषष्ठ्यन्त हल इत्यत्रान्वेति अङ्गावयवाद्धल इति लभ्यते । द्वितीय तु स्थानषष्ठ्यन्त सप्रसारणेन विशेष्यते । तदन्तविधि । 'ढ्रलोप—' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते, तदाह **अङ्गावयवादित्यादिना** । उदाहरण तु वीत , शून , जीन । 'हल ' इति किम् ? उत उतवान् । 'अङ्गावयवात्' किम् ? निरुतम् । 'तदन्ताङ्गस्य' इति किम् ? विध्यति । **एषामिति** । व्रीभ्रीक्षीषामित्यर्थ । ल्वादय एव वृत्ता , न तु प्वादय इति मते इति भाव । **ज्ञा अवबोधने** । शिति जादेश स्मारयति **ज्ञाजनोर्जेति** । **दीर्घनिर्देशेति** । प्वादित्वेऽपि आकारोच्चारणसामर्थ्यान्न ह्रस्व इति भाव । **बन्ध बन्धने** । अनिट् । नोपध । **बध्नातीति** । 'अनिदिताम्–' इति नलोप इति भात्र । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वाह **बबन्धिथ, बबद्धेति** । अकित्त्वान्नलोपो न । अनिट्पक्षे तु 'झषस्तथो –'इति थस्य ध । **बन्धेति** । तासि 'झषस्तथो –'इति थकारस्य ध । **भन्त्स्यतीति** । 'एकाच –' इति बस्य भष् धस्य चर्त्वेन त । **बधानेति** । 'हल श्न शानज्झौ' इति शानच् । **अभान्त्सीदिति** । हलन्तलक्षणा वृद्धि । भष्भाव । अबान्द्धामित्यत्र सकारपरकत्वाद् भष्भावमाशङ्क्याह **पूर्वत्रेत्यादि** । ननु कृते सिज्लोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वाद्

अङ्गावयवादिति । अङ्गावयवात्किम्, निरुतम् । दुरुतम् । तदन्ताङ्गस्य किम्, विध्यति । **क्षीष्** । हिंसायाम् । षित्त्वादङ् । क्षिया हेतिक्षियाम् । क्षियाशीरित्यादौ क्षिया धर्मव्यतिक्रम आचारभेद इति वक्ष्यति । **दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति** । ननु दीर्घग्रहणेनाङ्गवृत्तपरिभाषा ज्ञाप्यत इत्याकरे स्थितम् । अन्यथा ज्ञाजनोर्ज विदध्यात् । 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घसिद्धे । तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपक्षयात्कथमिह ह्रस्वाभावसिद्धिरिति चेत् । अत्राहु –ह्रस्वाभावे सत्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषाया ज्ञापक । सति तु ह्रस्वे पुनरङ्गकार्यं प्रवृत्तमेवेति न ज्ञापक तथा च ह्रस्वाभावसिद्धौ न किंचिद्बाधकमिति । किं च 'अङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधि ' इत्येव परिभाषाशरीरम् । तच्चोक्तज्ञापकात्सिद्धम् । यदि तु 'भ्यसो भ्यम्' इति सूत्रे भाष्ये परिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि स्वतन्त्रमेवेद वचन न तु ज्ञापकसिद्धमिति पक्षोऽपि युष्मदस्मच्छब्दगतमनोरमाग्रन्थादवगम्यते । तस्मिन्न् पक्षे दीर्घग्रहणसामर्थ्यं नोपक्षीण-

झलि' (सू० २२८१) इति सिज्लोप । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न । प्रत्ययलक्षण प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्द्धाम् । अभान्त्सु । वृङ् १५०९ सभक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृढ्वे । वरिता, वरीता । अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवृत । श्रन्थ १५१० विमोचनप्रतिहर्षयो । इत परस्मैपदिन । श्रथ्नाति । 'श्रन्थिग्रन्थि–' इत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्त्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादय । श्रेथतु श्रेथु । इद कित्त्व पितामपीति सुधाकरमते श्रेथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि शश्राथ । उत्तमे तु शश्राथ, शश्रथेति माधव । तत्र मूल मृग्यम् । मन्थ १५११ विलोडने । श्रन्थ १५१२ ग्रन्थ १५१३ सन्दर्भे । अर्थभेदाच्छ्रन्थे पुन पाठ । रूप तूक्तम् । कुन्थ १५१४ सश्लेषणे । सक्लेशे । इत्येके । कुथ्नाति । चुकुन्थ । कुथ इति दुग । चुकोथ । मृद १५१५ क्षोदे । मृद्नाति । मृदान । मृड १५१६ च । अय सुखेऽपि । ष्टुत्वम् । मृड्णाति । गुध १५१७ रोषे । गुध्नाति । कुष १५१८ निष्कर्षे । कुष्णाति । कोषिता । २५६० निर कुष । (७–२–४६) निर परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोषिता, निष्कोष्टा । निरकोषीत्, निरकुक्षत् । क्षुभ १५१९ सचलने । 'क्षुभ्नादिषु च' (सू० ७९२) । क्षुभ्नाति क्षुभ्नीत । क्षोभिता । क्षुभान । णभ १५२० तुभ १५२१ हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति । नभते तोभते इति शपि नभ्यति तुभ्यति इति श्यनि । क्लिशू १५२२ विबाधने । 'शात्' अक्लिक्षत् । अश १५२३ भोजने । अश्नाति । आश । उ ध्रस १५२४ उञ्छे ।

भष् दुर्वार इत्यत आह प्रत्ययलक्षणेनेति । अबान्द्धामिति । 'झषस्तथो –'इति तस्य ध । श्रन्थ विमोचने । श्रन्थिग्रन्थीत्यादिनेति । 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीना लिट कित्त्व वा' व्याकरणान्तरेणेत्यर्थ । अस्मिन्नपि पक्षे इति । पितामपीद कित्त्वमिति सुधाकरमतेऽपि प्रथमपुरुषणलि शश्राथ । उत्तमपुरुषणलि तु शश्राथ शश्रथ इति माधव आहेत्यर्थ । तत्र मूलमिति । कित्त्वपक्षे एत्त्वाभ्यासलोपावित्यारभ्य माधव इत्यन्तसन्दर्भे मूल नास्तीत्यर्थ । सयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेवविधवार्तिकादर्शनाच्चेति भाव । कुष निष्कर्षे । निर कुष । 'आर्धधातुकस्येड्वलादे' इत्यनुवर्तते । 'स्वरतिसूति–' इत्यतो वेति च, तदाह निर परादिति । निरकुक्षदिति । इडभावपक्षे 'शल–' इति क्स इति भाव । अश भोजने । आशेति । द्विहल्त्वाभावान्न नुडिति भाव ।

मिति सम्यगेवाय ग्रन्थ इति । केचित्तु सज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न ह्रस्व इति व्याख्येयमित्याहु । बध्नातीति । 'अनिदिताम्–' इति नलोप । अभान्त्सीदिति । 'वदव्रज–' इति वृद्धि । भष्भाव । अबान्धामिति । 'झषस्तथो –' इति तस्य धत्वम् । 'झरो झरि' इति वा लोप । वृङ् सभक्तौ । भक्तिर्भजनम् । श्रन्थ । कित्त्वपक्ष इति । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीना लिट कित्त्व वेति व्याकरणान्तरमित्युक्तत्वात् । निर कुष ० । 'स्वरति–' इति सूत्राद्वेत्यनुवर्तते 'आर्धधातुकस्येट्—' इत्यधिक्रियत

उकार इत् । घ्रस्नाति । उकारो धात्ववयव इत्येके । उघ्रसाचकार । इष १५२५ आभीक्ष्ण्ये । पौन पुन्य भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । 'तीषसह–' (सू० २३४०) इत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहण न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहु । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचित तथा च वार्तिकम्–' 'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध ' (वा० ४४३५) इति । विष १५१६ विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा । प्रूष[1] १५२७ प्लुष १५२८ स्नेहनसेवनपूरणेषु । प्रुष्णाति । प्लुष्णाति । पुष १५२९ पुष्टौ । पोषिता । मुष १५३० स्तेये । मोषिता । खच १५३१ भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्ति खच्ञाति । वान्तोऽयमित्येके । २५६१ च्छ्वो शूडनुनासिके च । (६–४–१९) सतुक्कस्य लस्य वस्य च क्रमात् श् ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति । खौनाति । चखाव खविता ।

इष आभीक्ष्ण्ये । तासि 'तीषसह–' इति इड्विकल्पमाशङ्कयाह तीषसहेत्यत्रेति । सहेति शपा निर्देशबलेन भौवादिक एव सहधातुरत्र निर्दिष्ट । तत्साहचर्यात् तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणम्, अकारविकरणत्वसामान्यादिति भाव । इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययादिति । श्यन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहि । श्यन्विकरणपठितादिषेस्तकारे परे 'तीषसह–' इति विधिर्नेत्यर्थं । इष्णातेस्तकारे इड्विकल्प फलित इति भाव । प्रूष प्लुषेति । आद्यो दीर्घोपध । पुष पुष्टौ । पोषितेति । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव पुषेर्ग्रहणादय सेडिति भाव । 'पुषादिद्युतादि–' इत्यत्र श्यन्विकरणपुषादेरेव ग्रहणादङ् न । खच भूतप्रादुर्भावे । अतिक्रान्तोत्पत्तिरिति । दशममासादौ उत्पत्तियोग्यस्य एकादशादिमासादिषूत्पत्तिरित्यर्थं । खच्ञातीति । नस्य श्चुत्वेन ञ इति भाव । वान्तोऽयमिति । 'खव भूतप्रादुर्भावे' इत्येव दन्त्योष्ठ्यान्तमेके पठन्तीत्यर्थं । च्छ्वो शूडनुनासिके च । च्छ् व् अनयोर्द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । छकारात्प्राक् तुक श्चुत्वेन चकारस्य निर्देश । शूठ् इति छेद । श् ऊठ् अनयो. समाहारद्वन्द्वात् प्रथमा । चकारेण क्विझलो क्ङितीयत्नुवर्तते, तदाह सतुक्कस्य इत्यादि । विश्न प्रश्न, विच्छधातो प्रच्छधातोश्च औणादिके नङ्प्रत्यये अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि कृते सति सतुक्कस्य छस्य शकार आदेश । वकारस्य ऊठमुदाहरति खौनातीति । खव्

एव, तदाह बलादेरित्यादि । निर किम्, कोषिता । कोषितुम् । निरकुषादिति । इडभावे क्स । सहिता साहचर्यादिति । यद्यपि षह षुह चक्यर्थं इति दिवादिरपि सहिरस्ति तथापि सहेति शपा निर्देशाद् भौवादिकेनैव सहिना साहचर्यमित्याहु । श्यन्प्रत्ययादिति । बहुव्रीहिरयम् । श्यन्प्रत्ययवत इषेस्तकारे परत इड्विकल्पप्रतिषेध इति वार्तिकार्थं । तथा च देवादिकाद्विकल्पो नेति फलितम् । एव च 'तीषसह–' इत्यत्र इष्णातेरपि ग्रहणमिति बोध्यम् । पोषितेति । अनिट्

---

१ पुस्तकान्तरेषु तु सर्वत्र 'प्रुष' इति ह्रस्वोपध पाठ एवोपलभ्यते ।

शानच् परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच्। हेठ १५३२ च। ष्टुत्वम्। हेट्णाति। ग्रह १५३३ उपादाने। स्वरितेत्। 'ग्रहिज्या–' (सू० २४१२)। गृह्णाति। गृह्णीते। २५६२ **ग्रहोऽलिटि दीर्घ।** (७–२–३७) एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घ स्यान्न तु लिटि। ग्रहीता। लिटि तु जग्रहिथ। गृह्यात्।

ना ति इति स्थिते वकारस्य ऊठ्, ठकार इत् 'एत्येधत्यूठ्सु, इति वृद्धिरिति भाव। खौनीत खौनन्तीत्यादि। खव् ना हि इति स्थिते 'हल श्नशानज्झौ' इति शानजादेशमाशङ्क्याह **शानच परत्वादिति। हेठ् चेति।** हेठधातुरपि भूतप्रादुर्भावे वर्तते इत्यर्थं। ग्रह **उपादन इति।** अदुपध। स्वरितेत्त्वादुभयपदी। किति ङिति च सप्रसारण स्मारयति **ग्रहिज्येति। गृह्णाति,। गृह्णीते।** श्नाप्रत्ययस्य ङित्त्वाद्रेफस्य सप्रसारणेति भाव। णलि द्वित्वे कृते 'लिटयभ्यासस्य–' इति सप्रसारणे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे वृद्धि। जग्राह। अतुसादौ किङति परत्वाद् 'ग्रहिज्या–' इति सप्रसारणे कृते द्वित्वादि। जगृहतु जगृहु। जग्रहिथ जगृहथु जगृह। जग्राह, जग्रह जगृहिव जगृहिम। जगृहे जगृहाते जगृहिरे। जगृहिषे जगृहाथे जगृहिढ्वे,जगृहिध्वे। जगृहे जगृहिवहे जगृहिमहे। **ग्रहोऽलिटि दीर्घ।** ग्रह इति दिक्योगे पञ्चमी। 'आर्धधातुकस्येट्–' इत्यत इडित्यनुवृत्त षष्ठयन्तं विपरिणम्यते। 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत एकाच इति च, तदाह **एकाच इत्यादि।** 'एकाच' किम्? यङ् लुकि माभूत्। जाग्रहिता। 'विहितस्य' इति किम्? ग्रहितम्। णिलोपे कृते ग्रहधातो परत्वेऽपि विहितत्वाभावादिटो न दीर्घं। न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् न ग्रहधातो पर इडिति वाच्यम्, दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्। अलिटि इत्यस्य फलमाह **लिटि तु जग्रहिथेति। गृह्यादिति।** आशीर्लिङि यासुट कित्त्वात्सप्रसारणमिनि

केषु पुष्येति श्यना निर्देशादय सेडिति भाव। **च्छ्वो शूडनु।** च्छ्वोरिति सतुक्कस्यानुकरणम्। चुत्वेन तकारस्थाने चकार इत्याह **सतुक्कस्येति।** एव च सूत्रे छकारात्पूर्वं चकारो ज्ञेय। सतुक्कस्य किम्, विच्छप्रच्छाभ्या नङ् प्रत्यये छकारस्य शकारे कृते तुकोऽश्रवण यथा स्यात्। अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्या अस्मादेव सतुक्कग्रहणात्। तेनातिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानित्यादि सिद्धमित्याहु। सूत्रस्थेन चशब्देन क्विझलो क्ङितीत्यनुकृष्यत इत्याह **क्वावित्यादि।** ग्रहो लिटि दीर्घ। एकाच किम्, जाग्रहिता। जाग्रहिष्यति। इत्यादौ यङ्लुकि माभूत्। विहितस्येति किम्, ग्राहितम्। न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ग्रहे परत्व नेति वाच्यम्। दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्। त्रैपादिकदीर्घविधावेव स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यभ्युपगमे तु विहिते विशेषण व्यर्थमेवेत्याहु। प्रकृतस्येटो ग्रहणाद् ग्राहिता ग्राहिष्यत इत्यादौ चिण्व-

---

१ 'हिठ च' इति पुस्तकान्तरे पाठ।

ग्रहीषीष्ट। 'ह्म्यन्त—' (सू० २२९९) इति न वृद्धि। अग्रहीष्टाम्। अग्रहीष्ट अग्रहीषाताम् अग्रहीषत।

॥ इति तिडन्ते क्र्यादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ते चुरादिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥

चुर १५३४ स्तेये। २५४३ **सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्।** (३—१—२५) एभ्यो णिच् स्यात्। चूर्णान्तेभ्य। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' (ग० सू० २०३) इत्येव सिद्धे तेषामिह

भाव। लिडस्तडथाह **ग्रहीषीष्टेति**। 'ग्रहोऽलिटि—' इति दीर्घ। 'न लिडि' इति इटा दीर्घनिषेधस्तु न, तत्र वृत इत्यनुवृत्ते। **अग्रहीष्टामिति**। 'ग्रहोऽलिटि—' इति दीर्घ। अग्रहीषु। अग्रहीरित्यादि। लुडस्तडथाह **अग्रहीष्टेति**। 'ग्रहोऽलिटि—' इति दीर्घ। **अग्रहीषतेति**। अग्रहीष्ठा इत्यादि सुगमम्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया श्नाविकरणनिरूपण समाप्तम्।

—।—

अथ स्वार्थिकणिजन्ता चुरादिधातवो निरूप्यन्ते। **चुर स्तेय इति**। रेफादकार उच्चारणार्थ, न त्वित्सज्ञक, प्रयोजनाभावात्, 'णिचश्च' इति पदव्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वाच्च। एवमग्रेऽपि। **सत्याप**। सत्याप पाश रूप वीणा तूल श्लोक सेना लोमन् त्वच् वर्मन् वर्ण चूर्ण चुरादि एषा द्वन्द्वात्पञ्चमी, तदाह **एभ्यो णिच् स्यादिति**। **चूर्णान्तेभ्य इति**। सत्यादिभ्य चूर्णान्तेभ्यो द्वादशभ्य करोत्याचष्टे इत्याद्यर्थे 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलम्' इति वक्ष्यमाणेन सिद्धमेवार्थनिर्देशनमित्यर्थ। ननु तेनैव सिद्धत्वादिह चूर्णान्तानुक्रमण व्यर्थमित्यत आह **तेषामिह ग्रहण प्रपञ्चार्थमिति**। न च तेभ्य स्वार्थे एव णिज्विधिरस्त्विति वाच्यम्, 'सत्यस्य तु कृञ्यापुग् निपात्यते। सत्य करोति सत्यापयति इत्यादिभाष्यविरोधादिति भाव। नामधातुप्रकरणे

दिटो न दीर्घ। **ग्रहिषीष्टेति**। वृत इत्युनुवृत्ते 'न लिडि' इति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते। **अग्रहीषातामिति**। लुडात्मनेपदद्विवचनम्।

इति तत्त्वबोधिन्या क्र्यादिप्रकरणम्।

—।—

सत्यापपाश। एतस्योदाहरणानि अग्रे नामधातुषु स्फुटीभविष्यन्तीति

ग्रहण प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । 'पुगन्त–' (सू० २१८९) इति गुण । 'सना द्यन्ता –' (सू० २३०४) इति धातुत्वम् । तिप्शबादि गुणायादेशौ । चोरयति २५४४ णिचश्च । (१–३–७४) णिजन्तादात्मनेपद स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयति, चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् चोरयिषोष्ट । 'णिश्रि–' (सू० २३११) इति चङ । 'णौ चङि–' (सू० २३१४) इति ह्रस्व । द्वित्वम् । 'हलादि शेष' (सू० २१७९) 'दीर्घो लघो' (सू० २३१८) इत्यभ्यासदीर्घ । अचूचुरत्, अचूचुरत । चिति १५२५ स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्त इति पठितव्ये इदित्करण णिच पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यत इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् ।

सत्यादिचूर्णान्तानामुदाहरणानि मूल एव स्फुटीभविष्यन्ति । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे इति । अर्थान्तरस्यानिर्देशादिति भाव । अत्र 'धातोरेकाच –' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । चुरादिभ्यो धातुभ्यो णिजिति फलितम् । ततश्च णिच आर्धधातुकत्व सिध्यति । अन्यथा धातोरिति विहितत्वादार्धधातुकत्व न स्यादिति बोध्यम्, तदाह पुगन्तेति गुण इति । णिचि कृते चुर इ इति स्थिते णिच आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् चकारादुकारस्य 'पुगन्तलघूपधस्य–' इति गुण इत्यर्थ । णिचश्च । 'अनुदात्तङित –' इ यत आत्मनेपदमिति 'स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति चानुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिजन्तादिति लभ्यते, तदाह णिजन्तादित्यादिना । चोरयतीति । चोरयिष्यति, चोरयिष्यते । चोरयतु, चोरयताम् । अचोरयत्, अचोरयत । चोरयेत्, चोरयेत । आशीर्लिङि परस्मैपदे आह चोर्यादिति । 'णेरनिटि' इति णिलोप इति भाव । आशीर्लिङि आत्मनेपदे आह चोरयिषीष्टेति । लुङ्याह णिश्रीत्यादि । दीर्घो लघोरिति । 'सन्वल्लघुनि–' इति सन्वद्भावात्रविषयत्वादिति भाव । चिति स्मृत्याम् । चिन्तयतीति । इदित्वान्नुमि णिजन्तात्तिङ उत्पत्तिरिति भाव । ननु इदित्करण मास्तु प्रक्रियालाघवात् । 'चिन्त स्मृत्याम्' इत्येवोच्यताम् । न च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति वाच्यम्, चिन्तयति चिन्तयाचकार इत्यादौ णिच क्ङित्त्वाभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेः । न च णिजभावे आशीर्लिङि चिन्त्यादिति कर्मलकारे यकि चिन्त्यते इत्यत्र च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति शङ्क्यम् चुरादिणिचो नित्यत्वेन णिच विना केवलात् चिन्त्यात् चिन्त्यते इति प्रयोगस्य शशशृङ्गायमाणत्वादित्यत आह चिन्तेत्यादि । तेनेति । पाक्षिकत्वेनेत्यर्थ । तथा च कदाचित् चिन्त्यात् चिन्त्यते इति प्रयोगस्य सत्त्वात् तत्र नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्करणमिति भाव । ननु तथापि यत्र नलोपप्रसक्तिस्तत्रैव चिन्त्यात् चिन्त्यते इत्यत्र णिज्विकल्प स्यात्, ननु

नास्माभिरुपाद्यन्ते । रत्नचशब्दोऽकारान्त । प्रपञ्चार्थमिति । सत्यापग्रहणं तु आपुगर्थमिति ज्ञेयम् । अन्ये त्वाहु——सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमेषामुपादानम् । अन्यथा रमणीय घट करोतीत्यादाविव रमणीय रूपयतीत्यादावपि णिज् न स्यादिति । अचूचुरदिति । अत्र व्याख्यात्रा 'सन्वल्लघुनि—' इति सन्वद्भाव इत्युक्त तद्भ्रमसात् ।

एतच्च ज्ञापक सामान्यापेक्षमित्येके। 'अत एकहल्—' (सू० २२६०) इत्यत्र वृत्तिकृता जगाण जगणतुरित्युदाहृतत्वात्। विशेषापेक्षमित्यपरे। अत एव 'आ धृषाद्वा' (ग० सू० २०२) इत्यस्य न वैयर्थ्यम्। यत्रि १५३६ सकोचे। यन्त्रयति। यन्त्र इति पठितु शक्यम्। यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्त तच्चिन्त्यम्। एव कुद्रितन्त्रिमन्त्रिषु। स्फुडि १५३७ परिहासे। स्फुण्डयति। इदित्करणा स्फुण्डति। स्फुटि इति पाठान्तरम्। स्फुण्टयति। लक्ष १५३८ दर्शनाङ्कनयो। कुद्रि १५३९ अनृतभाषणे। कुन्द्रयति। लड १५४० उपसेवायाम्। लाडयति।

चिन्ततीत्यादौ, शपा व्यवधानेन तत्र नलोपस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य ज्ञापकमिद चिन्तधातुसामान्यापेक्षमित्यभिप्रेत्योदाहरति चिन्तदिति। चिन्तेदिति। ज्ञापकमिद चुरादित्वसामान्यापेक्षमिति मतान्तरमाह एतच्चेति। ज्ञापकस्य चुरादित्वसामान्यापेक्षत्वे वृद्धसम्मतिमाह अत एकेति। ज्ञापकस्य चितिधातुमात्रविषयकत्वे गणधातो चौरादिकस्य जगणतुरित्युदाहरणानुपपत्ति स्पष्टैवेति भाव। विशेषापेक्षमिति। चितिधातुमात्रविषयमित्यर्थ। इदमेव मत युक्तमित्याह अत एवेति। सर्वस्यापि चुरादेर्णिज्विकल्पे सति 'आ धृषाद्वा' इति कतिपयचुराद्यन्तगणपठितानां णिज्विकल्पविधिर्वैयर्थ्यमिति भाव। यत्रि सङ्कोचे। यन्त्रयतीति। अकारस्य उपधात्वाभावान्न वृद्धि। अययन्त्रदिति। अकारस्य गुरुत्वादलघुत्वाल्लघुपरकत्वाभावात् सन्वद्भावाभावाद् इत्त्वदीर्घौ न। एवमग्रेऽपि सयोगान्तधातूना ज्ञेयम्। पठितु शक्यमिति। नलोपाभावस्तु इदित्त्वस्य न फलम्, नकारस्य उपधात्वाभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेरिति भाव। तच्चिन्त्यमिति। यन्त्र्याद् इत्यणिजन्ते सत्यपि नकारस्य अनुपधात्वादेव लोपाप्रसक्त्या इत्त्वस्य प्रयोजनाभावादिति भाव। एव 'कुद्रि अनृतभाषणे' 'तत्रि कुटुम्बधारणे' 'मत्रि गुप्तभाषणे' इति चुरादौ पठिष्यमाणेष्वपि इदित्त्व त्यक्तु शक्यमित्यर्थ। लड उपसेवायाम्। लाडयतीति

सन्वद्भावविषये हि जायमानो दीर्घ सन्वद्भाव नापेक्षत इति। सामान्यापेक्षमिति। सर्वेऽपि चुरादयो विकल्पेन णिच लभन्त इत्येतदर्थकमित्यर्थ। न चैवम् 'आधृषाद्वा' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, ज्ञापकसिद्धस्यानित्यविकल्पत्वात्। एव चास्मिन्पक्षे आधृषीयाणामेवैच्छिको विकल्प, अन्येषा तु शिष्टप्रयोगानुसारतो व्यवस्थित इत्यर्थ। जगाण। जगणतुरिति। वृत्तौ चकाण चकणतुरिति प्रचुर पाठस्तस्मिस्तु पाठे नास्त्येव प्रकृतार्थसिद्धि। केचित्तु णिजभावे गणयामास्येत्यादिरूपाभावेऽपि गणधातोरदन्तत्वादगणामासेत्या ना भवितव्यमिति जगाणेत्यादिनाठश्चिन्त्य इत्याहु। न वैयर्थ्यमिति। वैयर्थ्यशङ्कापि नेत्ययमेव पक्षो युक्त इति भाव। न च पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगणतुरिति वृत्तिप्रयोग कथ सगच्छतामिति शङ्क्यम्, भ्वादेराकृतिगणत्वात् तत्रत्यधातोस्तद्रूपसिद्धे। तच्चिन्त्यमिति। यत्रिमित्यादिषु इकारो व्यर्थ एव न तु ज्ञापनार्थ। तेषा सयोगान्तत्वात्, यन्त्रतन्त्रमन्त्र इति नकारे पठितेऽपि 'अनिदिताम्—' इति लोपो न लभ्यते नकारस्यानुपधात्वात्। चिन्त्यादित्यत्र तु चिन्त स्मृत्यामिति नकारोपधपाठे नलोप स्यादेवेति तद्वारणाय क्रियमाण

मिदि १५४१ स्नेहने । मिन्दयति, मिन्दति । ओ लडि १५४२ उत्क्षेपणे । ओलण्डयति, ओलण्डति । ओकार इदित्येके । लण्डयति, लण्डति । उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति । लज । १५४३ अपवारणे । जल इत्येके । पीड १५४४ अवगाहने । पीडयति । २५६५ **भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्** । (७-४-३) एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत्, अपिपीडत् । नट १५४५ अवस्पन्दने । अवस्पन्दन नाट्यम् । श्रथ १५४६ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके । बध १५४७ सयमने । बाधयति । बन्ध इति चान्द्र । पॄ १५४८ पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारण णिच पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेट्कत्वाय । एव च पृणातिपिपर्तिभ्या परिता परीता इत्यादिसिद्धावपि परति, णिचि अत उपधावृद्धि । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अलील तृ ।

पीड अवगाहने । **भ्राजभास** । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्व' इत्यनुवर्तते, तदाह **एषामिति** । नित्ये उपधाह्रस्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ह्रस्वपक्षे लघुपरकत्वात्सन्वत्त्वादभ्यासदीर्घ इत्यभिप्रेत्याह **अपीपिडदिति** । अत्र उत्तरखण्डे ह्रस्व, पूर्वखण्डे तु दीर्घ । ह्रस्वाभावपक्षे तु लघुपरकत्वाभावात् सन्वत्त्वविरहान्नाभ्यासदीर्घ इति मत्वाह **अपिपीडदिति** । अत्र उत्तरखण्डे दीर्घ, पूर्वखण्डे ह्रस्व । **नट अवस्पन्दन इति** । अवस्पन्दन नाट्यम् । नाटयति । अनीनटत् । **श्रथ प्रयत्ने** । श्राथयति । अशिश्रथत् । सन्वत्त्वविधौ अनेकहल्व्यवधानेऽपि लघुपरत्व न विरुध्यते, 'अत्स्मृदृत्वर—' इति इत्त्वापवादस्य अत्त्वस्य विधानाल्लिङ्गात् । अन्यथा अपप्रथदित्यादौ अनेकहल्व्यवधानाद् लघुपरत्वाभावादेव इत्त्वाप्रसक्त्या किं तेन । **पॄ पूरणे** । ननु ह्रस्वान्त एवायं धातुर्निर्दिश्यताम् तावतैव पारयतीत्यादिसिद्धे । न च णिजभावपक्षे परिता परिष्यतीत्यत्र इडर्थं दीर्घोच्चारणम् ऋदन्तत्वे अनिट्कत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम्, चुरादिणिचो नित्यत्वेन ततो णिजभावस्य शशशृङ्गायमाणत्वादित्यत आह **दीर्घोच्चारण णिच पाक्षिकत्वे लिङ्गमिति** । पॄधातोरिति शेष । णिच पाक्षिकत्वे तु परितेत्यादौ पर्तेत्यादिवारणाय दीर्घोच्चारणमर्थवदिति भाव । ननु ह्रस्वान्तत्वेऽपि परितेत्यादौ इट् कुतो न स्यादित्यत आह **तद्धि सेट्कत्वायेति** । हि यत तद् दीर्घोच्चारण परितेत्यादौ सेट्कत्वार्थम् ऋदन्तत्वे तु इण्न स्यात, 'ऊदॄदन्तै' इत्यनिट्कारिकासु ऋदन्तस्य पर्युदासेन ऋदन्तस्यानिट्कत्वावगमादिति भाव । ननु पॄधातो णिच पाक्षिकत्वज्ञापकस्य किं फलम् । श्नाविकरणश्नुविकरणपठिताभ्यामेव पॄधातुभ्या परितेत्यादिसिद्धेरित्यत आह **एव चेति** ।

इकारस्तु ज्ञापक इति भाव । लड स्नेहपूर्विका सेवोपसेवा । लाडयति पुत्रम् । लडयोरभेदाल्लालयति । **ओकार इदित्येके इति** । ओदित्करणम् 'ओदितश्च' इति धातोरव्यवहितस्य निष्ठातकारस्य नत्वार्थमिति तद्बलान्नेडित्येके । लण्ड्ण ओदिद्बलादिड्व्यवधानेऽपि नत्वमित्यन्ये । लण्डिन । **पीड** अवगाहने । 'भ्राजभास—' इति ह्रस्वपक्षे सन्वद्भावविषयत्वाद् 'दीर्घो लघो' इत्यभ्यासस्य दीर्घ । ह्रस्वाभावपक्षे । न दीर्घ इत्याह **अपीपिडदित्यादि** । पॄतु पूरणे । **दीर्घोच्चारणमित्यादि**

णौ। इररारामपवाद । अपीपृथत्, अपपर्थत्। पथ इत्येके। पाथयति। षम्ब १५५५ सम्बन्धने। सम्बयति अससम्बत्। शम्ब १५५६ च। अशशम्बत् साम्ब इत्येके। भक्ष १५५७ अदने। कुट्ट १५५८ छेदनभर्त्सनयो। पूरणे इत्येके। कुट्टयति। पुट्ट १५५९ चुट्ट १५६० अल्पीभावे। अट्ट १५६१ षुट्ट १५६२ अनादरे। अट्टयति। अय दोपध। ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाद् 'न न्द्रा –' (सू० २४४६) इति निषेध। आट्टिटत्। लुण्ठ १५६३ स्तेये। लुण्ठयति। लुण्ठति। 'लुठि स्तेये' इति भौवादिकस्य। शठ १५६४ श्वठ १५६५ असंस्कारगत्यो। श्वठि इत्येके। तुजि १५६६ पिजि १५६७ हिंसाबलदाननिकेतनेषु। तुञ्जयति। पिञ्जयति। इदित्करणात् तुञ्जति पिञ्जति। तुज पिज इति केचित्। लजि लुजि इत्येके। पिस १५६८ गतौ। पेसयति। पेसति इति तु शपि गतम्। षान्त्व १५६९ सामप्रयोगे। श्वल्क १५७० वल्क १५७१ परिभाषणे। ष्णिह १५७२ स्नेहने। स्फिट इत्येके। स्मिट १५७३ अनादरे। अषोपदेशत्वान्न ष। असिस्मटत्। ष्मिङ् अनादरे इत्येके। ङित्त्वस्यावयवेऽच-

---

इति। कृत सशब्दने। अचीकृतत् इत्यादौ 'उपधायाश्च' इति इत्त्वे रपरत्वे इर् प्राप्त, अमीमृजदित्यत्र तु 'मृजेर्वृद्धि' इत्यार् प्राप्त, प्रकृतपृथधातो तु चडि णिलोपे प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य लघूपधगुणे रपरत्वे अर् प्राप्त, तेषामपवाद इत्यर्थ। अपीपृथदिति। णिचमाश्रित्य प्राप्त गुण बाधित्वा ऋकारे, द्वित्वे, इरदत्त्वे, हलादिशेषे, सन्वत्त्वादित्त्वे, दीर्घे रूपमिति भाव। अपपर्थदिति। ऋत्वाभावपक्षे द्विर्वचनेऽचीति निषेधाद् गुणात्प्राग् द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे ऋकारस्य णिचमाश्रित्य गुणे रपरत्वे अपपर्थदित्यत्र लघुपरकत्वाभावेन सन्वत्त्वविरहादित्त्वदीर्घौ नेति भाव। अट्ट षुट्ट अनादरे। अय दोपध इति। अट्टधातुरित्यर्थ। दकारस्य ष्टुत्वचर्त्वाभ्या निर्देश इति भाव। दोपधत्वस्य प्रयोजनमाह ष्टुत्वस्येति। तथा च दकार विहाय टि इत्यस्य द्वित्वे आद् टिटत् इति स्थिते दस्य ष्टुत्वे चर्त्वे च आट्टिटत् इति रूपमिष्ट सिध्यति। स्वाभाविकटोपधत्वे तु 'न न्द्रा –' इति निषेधाभावात् टकारद्वयसहितस्य ण्यन्तस्य द्वित्वे हलादिशेषेणाभ्यासे प्रथमटकारस्य अनिवृत्तौ आटिट्टदिति अनिष्ट रूप स्यादिति भाव।

रारामिति। ऋकारोपधे तु 'उपधायाश्च' इत्यचीकृतदित्यादौ इर् प्राप्त, अमीमृजदित्यत्र मृजेर्वृद्धिरार् प्राप्त, इतरेषाम् ऋदुपधाना गुणेन अपीपृथदित्यादावर् इति विवेक। नन्विह उरित्यनूद्यमान सवर्णान् गृह्णाति, ऋदिति विधीयमानस्तु न गृह्णाति। तथा च अचीक्लृपदित्यत्र 'उऋत्' इत्यनेन ऋवर्णे सति अचीकृपदिति प्रसज्येतेति चेत्। नैवम्। लत्वस्यासिद्धत्वेन प्रथमम् 'उऋत्' इत्यस्य प्रवृत्तौ पश्चात् 'कृपो रो ल' इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेशविधानादिष्टसिद्धे। न च चलीक्लृप्यत इत्यादौ रीगागमादेर्लत्वार्थं 'कृपो रो ल' इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि कृपूधातु 'क्लृपू सामर्थ्ये' इत्येव पठ्यताम्। एवं हि प्रक्रियालाघव लभ्यते। ऋकारैकदेशस्य लकारैकदेश इति व्याख्यानक्लेशोऽपि न भवतीति वाच्यम्। अचीक्लृपदित्यत्र 'उऋत्'

रितार्थत्वाण्णिजन्तात्तङ् । स्माययते । श्लिष १५७४ श्लेषणे । पथि १५७५ गतौ । पन्थयति, पन्थति । पिच्छ १५७६ कुट्टने । छदि १५७७ सवरणे । छन्दयति, छन्दति । श्रण १५७८ दाने । प्रायेणाय विपूर्व । विश्राणयति । तड १५७९ आघाते । ताडयति । खड १५८० खडि १५८१ कडि १५८२ भेदने । खाडयति । खण्डयनि । कण्डयति । कुडि १५८३ रक्षणे । गुडि १५८४ वेष्टने । रक्षणे इत्येके । कुठि इत्यन्ये । अवकुण्ठयति, अवकुण्ठति । गुठि इत्यपरे । खुडि १५८५ खण्डने । वटि १५८६ विभाजने । वडि इत्येके । मडि १५८७ भूषाया हर्षे च । भडि १५८८ कल्याणे । छर्द १५८९ वमने । पुस्त १५९० बुस्त १५९१ आदरानादरयो । चुद १५९२ सचोदने । नक्क १५९३ धक्क १५९४ नाशने । णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोऽयम् । प्रनक्कयति । चक्क १५९५ चुक्क १५९६ व्यथने । क्षल १५९७ शौचकर्मणि । तल १५९८ प्रतिष्ठायाम् । तुल १५९९ उन्माने । तोलयति । अतूतुलत् । कथ तुलयति तुलना इत्यादि ।—'अतुलोपमाभ्या—' (सू० ६३०) इति निपातनादादन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् । दुल १६०० उत्क्षेपे । पुल १६०१ महत्त्वे । चुल १६०२ समुच्छ्राये । मूल ३६०३ रोहणे । कल १६०४ बिल १६०५ क्षेपे । बिल १६९६ भेदने । तिल १६०७ स्नेहने । चल १६०८ भृतौ । पाल १६०९ रक्षणे । लूष १६१०

ष्मिङ् अनादरे । ननु णिचश्चेत्यात्मनेपदसिद्धे किमर्थं ङित्करणमित्यत आह **णिजन्तात्तङिति** । तङेवेत्यर्थं । अकर्त्रभिप्रायेऽपि फले णिजन्तादात्मनेपदार्थं ङित्करणमिति यावत् । ननु कृतेऽपि ङित्करणे णिजन्तस्य ङित्त्वाभावात् कथमुक्तप्रयोजनलाभ इत्यत आह **ङित्त्वस्य अवयवे अचरितार्थत्वादिति** । ण्यन्तावयवे ष्मिङ्धातौ ङित्त्व व्यर्थम्, तस्य णिच विना प्रयोगाभावात् । ततश्चावयवे श्रुत ङित्त्व ण्यन्तादेव कार्यं साधयतीत्यर्थ । **स्माययते इति** । णिचि वृद्धौ आयादेशे स्मायि इति ण्यन्ताल्लटस्तिपि शपि गुणायादेशाविति भाव । असिष्मयत । **तुल उन्माने** । **कथमिति** । लघूपधगुणप्रसङ्गादिति भाव **तुलनेति** । 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति भाव । **समाधत्ते अतुलोपमाभ्यामिति** । **आदन्तस्येति** । तुलधातोर्ण्यन्तात्पचाद्यचि निपातनाद् गुणाभावे स्त्रीत्वे तुलाशब्द आदन्त । ततस्तत्करोति तदाचष्टे इति णिचि इष्ठवत्त्वात् टिलोपे तुलि इति ण्यन्ताल्लटस्तिपि युचि च तुलयतीति तुलनेति च रूपम् । आकारलोपस्य 'अच परस्मिन्—' इति स्थानि-

---

इत्यस्य प्रवृत्तावनिष्टरूपप्रसङ्गात् । 'कृपो रो ल' इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इत्यभ्युपगमे तु उक्तव्याख्यानक्लेशध्रौव्यात् । इदं च कैयटरीत्योक्तम् । नत्विद क्षोदक्षमम् 'ऋत उत्' इत्यनेन तपरकरणे लृवर्णग्राहकत्वे रूपसिद्धे स्पष्टत्वात् । **अयं दोपध इति** । टापधत्वे त्वाटिट्टदिति स्यादिति भाव । **शठ श्वठ** । शाठयति । असस्कृता भवति गच्छति वेत्यर्थं । **स्माययत इति** । आत्व तु नेह भवति । 'नित्य स्मयते' इति निर्देशेन 'स्मिङ् ईषद्धसने' इति भौवादिकादेव हेतुमण्णौ तद्विधानात् । **श्रण दाने** । विश्राणन वितरणम् । **चुद सचोदने** । 'ण्यासश्रन्थ—' इति

हिंसायाम् । शुल्ब १६११ माने । शूर्प १६१२ च । चुट १६१३ छेदने । मुट १६१४ सचूर्णने । पडि १६१५ पसि १६१६ नाशने । पण्डयति, पण्डति । पसयति, पसति । व्रज १६१७ मार्ग १६१८ संस्कारगत्योः । शुल्क १६१९ अतिस्पर्शने । चपि १६२० गत्याम् । चम्पयति चम्पति । क्षपि १६२१ क्षान्त्याम् । क्षम्पयति, क्षम्पति । क्षजि १६२२ कृच्छ्रजीवने । श्वर्त १६२३ गत्याम् । श्वभ्र १६२४ च । ज्ञप १६२५ मिच्च । अथ ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ।

२५६८ मितां ह्रस्वः । (६-४-९२) मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ परे । ज्ञपयति । यम १६२६ च परिवेषणे । चान्मित् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना, नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः । चह १६२७

वत्त्वान्न गुण इति भावः । व्रज मार्गेति । मार्गयति । यद्वा । मार्गति न धात्वन्तरम् । व्रजधातुर्मार्गसंस्कारे गतौ चेत्यर्थः । ज्ञप मिच्चेति । ज्ञपधातुर्णिचं लभते, मित्संज्ञश्चेत्यर्थः । मित्त्वकार्यभागिति वा । धातुपाठे अर्थनिर्देशाभावादाह अथेति । प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्यत्र ज्ञाने 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः' इत्यत्र ज्ञापने प्रयोगदर्शनादिति भावः । मितां ह्रस्वः । 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यतः उपधाया इति 'दोषो णौ' इत्यतो णाविति चानुवर्तते, तदाह मितामुपधाया इत्यादिना । ज्ञपयतीति । णिचि उपधावृद्धौ ह्रस्व इति भावः । यम च परिवेषणे । चान्मिदिति । इति अनुकृष्यते इति शेषः । यमधातुः परिवेषणे णिचं लभते, मित्कार्यभाक् चेत्यर्थः । मित्संज्ञक इति वा । परिवेषणमिह वेष्टनमिति । 'परिवेषस्तु परिधिः' इति कोशादिति भावः । न तु भोजनमिति । भुजेर्हेतुमण्ण्यन्तात् स्त्रियामित्यधिकारे 'ण्यासश्रन्थो युच्' क्लीबत्वं लोकात् । भोजनेत्येव क्वचित्पाठः । भोक्तुः पात्रे भोज्यद्रव्योपकल्पनमिह न परिवेषणमित्यर्थः । भोजनायां यमेर्हेतुमण्ण्यन्तस्य अमन्तत्वादेव मित्त्वसिद्धेरिति भावः । परिवेष्टत इत्यर्थ इति । अनेन इह परिविषेरण्यन्ताल्ल्युटि परिवेषणशब्द इति सूचितम् ।

युचि चोदना । व्रज मार्ग । व्राजयति । मार्गयति । केचित्तु मार्गेति न धात्वन्तरं किंतु व्रजेत्येक एव धातुर्मार्गसंस्कारे गतौ चेति व्याचख्युः । ज्ञप मिच्च । चादगतावित्येके । ज्ञपधातुर्णिचं लभते मित्संज्ञकश्चेत्यन्ये । ज्ञाने ज्ञापने चेति । 'प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना' । प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्यत्र ज्ञाने । 'श्लाघह्नुङ्–' इति सूत्रे ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुमिष्यमाण इति व्याख्याया ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति भावः । वेष्टनमिति । 'परिवेषस्तु परिधिः' इत्यमरः । न त्वित्यादि । अयं भावः—घटादौ 'यमोऽपरिवेषणे' इति पठितं तत्र परिवेषणमिति हेतुमण्ण्यन्तस्य रूपम् । हेतुमण्ण्यन्तस्य हि भोजना वेष्टना चार्थः । तथा च अपरिवेषण इत्यनेन भोजनातो वेष्टनातश्चान्यत्र मित्त्वनिषेधेऽपि तयोरर्थयोस्त्वमन्तत्वादेव मित्त्वसिद्धेरिति । यद्यपि घटादौ यच्छतिर्भोजनातोऽन्यत्र मिन्नेति व्याख्यातं तथाप्यत्रत्यग्रन्थानुगुण्येनोपलक्षणतया तद्व्याख्येयमित्याहुः । अत्रेदं बोध्यम्—घटादौ 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यत्र परिपूर्वकस्य विषेर्णिजन्तस्य ल्युटि रूपम्, 'यम च परिवेषणे' इत्यत्र तु केवलस्यैव ल्युटि रूपं

¹परिकल्पने । चहयति । अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वे नाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न । अचचहत् । चप इत्येके । चपयति । रह १६२८ त्यागे इत्येके । अरीरहत् । कथादेस्तु अररहत् । बल १६२९ प्राणने । बलयति । चिञ् १६३० चयने । २५६६ चिस्फुरोर्णौ । (६—१—५४) आत्त्वं वा स्यात् । २५७० अर्तिह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्याता पुङ्णौ । (७—३—३६) एषा पुक्

न च वेष्टनेऽप्यर्थे यमेरमन्तत्वादेव मिद्धे मित्त्वविधिर्व्यर्थ इति वाच्यम्, 'न कम्यमिचमाम्' इति मित्त्वप्रतिषेधप्रकरणस्थे 'यमोऽपरिवेषणे' इति घटाद्यन्तर्गणसूत्रे अपरिवेषणे इति पर्युदासेन भोजनतोऽन्यत्र वेष्टनेर्थे मित्त्वनिषेधस्य प्राप्तौ मित्त्वप्रापणार्थत्वाद् 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यत्र परिवेषणशब्देन भोजनाया एव विवक्षितत्वेन वेष्टने यमेर्मित्त्वनिषेधस्य प्रसङ्गात् । अत एव यमिर्भोजनतोऽन्यत्र न मिदिति व्याख्यान मूलकृता । भोजनाया नु 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधविधौ भोजनाया पर्युदासादेव तत्र मित्त्वनिषेधाभावादमन्तत्वादेव मित्त्वप्राप्तेरिह चुरादौ परिवेषणशब्देन वेष्टनमेव विवक्षित न तु भोजनेत्यास्ता तावत् । **चह परिकल्पन-इति** । इत आरभ्य 'चिञ् चयने' इत्येतत्पर्यन्त चेत्यनुवर्तते । अतस्तेषा मित्त्वाद् णिचि ह्रस्व, तदाह **चहयतीति** । नन्वनेनैव सिद्धे अग्रे चुराद्यन्तर्गणे कथादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह **कथादाविति** । कथादयोऽदन्ता इति वक्ष्यन्ते । तस्माण्णिचि अल्लोपे चहयतीत्यादौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्यभावे मित्वाद्ध्रस्वे च न विशेष । तथापि अदन्तात् चङि णौ अल्लोपे सति अग्लोपितया सन्वत्त्वदीर्घयोरभावे अचचहदिति रूपमस्ति फलमित्यर्थ । **चप इत्येके इति** । 'चह परिकल्पने' इत्यस्य स्थाने चप इत्येके पठन्तीत्यर्थः । 'रह त्यागे' इत्येके इत्यपि तथैव व्याख्येयम् । एव च ज्ञपादिषु पञ्चसु चहधातु चपधातु रहधातुर्वा अन्यतमस्तृतीय बलधातुश्चतुर्थ चिञ्धातु पञ्चम इति कृत्वा ज्ञपादिपञ्चाना मतत्रयेऽपि पञ्चत्वात् ज्ञपादिपञ्चकत्वस्य न विरोध । 'रह त्यागे' इत्यस्यापि कथादिपाठफलमाह **कथादेस्तु अररहदिति** । अदन्तत्वेन अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वत्वे इति भाव । **बल प्राणने** । च इत्यनुवृत्त्या¹ मित्त्वस्यानुकर्षणाद्ध्रस्व मत्वाह **बलयतीति** । **चिस्फुरोर्णौ** । 'आदेच उपदेशे—' इत्यत आदिति 'विभाषा लीयते' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते इति मत्वा शेष पूरयति **आत्त्व वा स्यादिति** । चिञो णिचि आत्त्वे चा इ इति स्थिते **अर्तिह्री** । अर्ति ह्री व्ली क्नूयी क्ष्मायी आत् एषा द्वन्द्वात् षष्ठी । पुक् णौ इति छेद, तदाह—**एषा पुक्**

न तु णिजन्तस्य । तथा च भोजनावद्वेष्टानाया अपि परिवेषणशब्दार्थत्वादुभयत्राप्यमन्तत्वेनैव मित्त्व सिध्यति । वेष्टने तु अपरिवेषण इत्यनेन अमन्तत्वप्रयुक्तमित्यस्य निषेधेऽपि 'यम च परिवेषणे' इत्यनेन मित्त्व सिध्यतीति दिक् । **चिस्फुरोर्णौ** । 'आदेच उपदेशे'—इत्यत आदित्यनुवर्तते 'विभाषा लीयते' इत्यतो विभाषाग्रहणं च' तदाह **आत्त्व वा स्यादिति** । **अर्तिह्री** । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ पुक् पश्चाद्-

---

१ 'परिकल्कने' इति क्वाचित्क पाठ ।

स्याण्णौ। चपयति, चययति। ञित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्प । चयते। प्रणिचयति, प्रनिचयति। 'नान्ये मितोऽहेतौ' (ग० सू० १९८)। अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्यु । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्त मित्त्व न। घट्ट १६३१ चलने। मुस्त १६३२ सङ्घाते। खट्ट १६३३ सवरणे। षट्ट १६३४ स्फिट्ट १६३५ चुबि १६३६ हिंसायाम्। पुल १६३७ सङ्घाते। पूर्ण इत्येके। पुण इत्यन्ये। पुस १६३८ अभिवर्धने। टकि १६३९ बन्धने। टङ्कयति, टङ्कति। धूस १६४० कान्तिकरणे। धूसयति। दन्त्यान्त । मूर्धन्यान्त इत्येके। तालव्यान्त इत्यपरे। कीट १६४१ वर्णे। चूर्ण १६४२ सकोचने। पूज १६४३ पूजायाम्। अर्क १६४४ स्तवने। तपने इत्येके। शुठ १६४५ आलस्ये। शुठि १६४६ शोषणे। शुण्ठयति, शुण्ठति। जुड १६४७ प्रेरणे। गज १६४८ मार्ज १६४९ शब्दार्थौ। गाजयति। मार्जयति। मर्च १६५० च। मर्चयति। घृ १६५१ प्रस्रवणे। स्रावणे इत्येके। पचि १६५२ विस्तारवचने। पञ्चयति। पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम्। तिज १६५३ निशाने। तेजयति। कृत १६५४ सशब्दने।

स्याण्णौ इति। पुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थ कित्त्वादन्तावयव । चाप् इ इति स्थिते चेत्यनुवर्त्य मित्त्वस्यानुकर्षणेन मित्त्वाद्ध्रस्वे चपि इत्यस्मात्तिबादौ परिनिष्ठितमाह **चपयतीति**। आत्त्वाभावपक्षे त्वाह **चययतीति**। चेर्णिचि वृद्धौ आयादेशे मित्त्वादुपधा ह्रस्व इति भाव । ननु चिञ्धातारिह ञित्करण व्यर्थम्, ण्यन्ताद् णिचश्चेत्येव उभयपदसिद्धे। चौरादिकस्यास्य नित्यं ण्यन्तत्वेन चयति चयते इति केवलस्याण्यन्तस्य शशशृङ्गायमाणत्वा-दित्यत आह **ञित्करणसामर्थ्यादिति**। एव च णिजभावपक्षे उभयपदार्थमिह ञित्करणमर्थ-वदिति भाव । 'शेषे विभाषाऽकखादौ–' इति णत्वविकल्प मत्वाह **प्रणिचयति, प्रनिचयति इति**। 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति चुरादिगणसूत्रम्। अहेताविति च्छेद । 'हेतुमति च' इति सूत्रेण विहितो णिच् हेतुशब्देन विवक्षित । स न भवतीत्यहेतु स्वार्थणिच्। तस्मिन्परे इति लभ्यते। किमपेक्षया अन्ये इत्याकाङ्क्षाया इत प्राक् पठितज्ञपादिचिञन्तेभ्य इति लभ्यते, तदाह **अहेतौ स्वार्थे णिचीत्यादिना**। अहेतावित्यस्य व्याख्यान स्वार्थे णिचीति। **तेनेति**। ज्ञपादिचिञन्तव्यतिरिक्तचुरादीना मित्त्वनिषेधेनेत्यर्थं। **शमादीनामिति**। शम आलोचने अम रोगे इत्यादीनामग्रे चुरादौ पठिष्यमाणानामित्यर्थं। **अमन्तत्वेति** 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इत्यमन्तत्वनिमित्तकमित्यर्थं। **कृत शब्दने**।

गुण । अर्पयति। ह्लेपयति। क्लेपयति। रेपयति। यलोप । क्नोपयति। क्ष्मापयति। स्थापयति। **चपयतीति**। वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते। 'आतोऽनुपसर्गे' इति कबाधनाय 'ह्वावामश्च' इत्यारम्भादिति भाव। **ज्ञपादिभ्य इति**। मुख्यमते पञ्च ज्ञपादय। मतान्तरे तु सप्त। **पूर्ण इत्येके। पूणेत्यन्ये इति**। ईदृशेषु पाठशुद्धिर्निर्णेतुमशक्या। अतएव क्षीरस्वामिनोक्तम्— 'पाठेऽर्थे चागमभ्रशान्महतामपि मोहत । न विद्म किं जहीमाऽत्र किमुपाददमहे

२५७१ उपधायाश्च । (७-१-१०१) धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात् । रपरत्वम् । 'उपधाया च' (सू० २२६५) इति दीर्घं । कीर्तयति । 'उर्ऋत्' (सू० २५६७) अचीकृतत्, अचिकीर्तत् । वर्ध १६५५ छेदनपूरणयो । कुबि १६५५ आच्छादने । कुम्बियति । कुभि इत्येके । लुबि १६५६ तुबि १६५८ अदर्शने । अर्दने इत्येके । ह्लप १६५९ व्यक्ताया वाचि । क्लप इत्येके । चुटि १६६० छेदने । इल १६६१ प्रेरणे । एलयति । ऐलिलत् । म्रक्ष १६६२ म्लेच्छने । म्लेच्छ १६६३ अव्यक्ताया वाचि । ब्रूस १६६४ बर्ह १६६५ हिंसायाम् । केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे, गर्ध अभिकाङ्क्षायाम्, इति पठन्ति । गुर्द १६६६ पूर्वनिकेतने । जसि १६६७ रक्षणे । मोक्षणे इति केचित् । जसयति, जसति । ईड १६६८ स्तुतौ । जसु १६६९ हिंसायाम् । पिटि १६७० सङ्घाते । रुष १६७१ रोषे । रुट इत्येके । डिप १६७२ क्षेपे । ष्टुप १६७३ समुच्छ्राये ।

आ कुस्मादात्मनेपदिन 'कुस्म नाम्नो वा' इति वक्ष्यते । तमभिव्याप्येत्यर्थं । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् । चित १६७४ सञ्चेतने । चेतयते । अची-

---

उपधायाश्च । । 'ऋत इद्धातो' इत्यनुवर्तते, तदाह **धातोरित्यादिना** । चङि 'उर्ऋत्' इत्युपधाया ऋत्वपक्षे आह **अचीकृतदिति** । उपधाया ऋत्वे कृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे लघुपरतया सन्वत्त्वादित्त्वे 'दीर्घो लघो' इति दीर्घं इति भाव । ऋत्त्वाभावपक्षे आह **अचिकीर्तदिति** । ऋत इत्त्वे रपरत्वे 'उपधाया च' इति दीर्घे कीर्त् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे कुत्वमिति भाव । लघुपरकत्वाभावेन सन्वद्भावविषयत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घ आकुस्मादित्यत्र आङविभिधाविति मत्वा **तमभिव्याप्येति** । ननु 'णिचश्च' इति सिद्धे आत्मनेपदविधान व्यर्थमित्यत आह **अकर्तृगामीति** । ननु 'दशि वयम्' इति । पुल । पूर्णादिषु पाठे भ्रश । व्रजधातोर्मार्गसंस्कारोऽर्थ उत संस्कार एवेत्यर्थ भ्रश । आगमभ्रशात् शास्त्रभ्रशात् । **चूर्ण** सकोचने । प्रेरणे । पठितस्य पुन पाठोऽर्थभेदकृत । **मर्च चेति** । क्वचिद्धातुपाठेऽस्यादृष्टत्वेऽपि नायमप्रामाणिक इति मन्तव्यम् । 'मिदचोऽन्त्यात्पर' इति सूत्रे कैयटेनास्योपन्यस्तत्वात् । 'मर्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन' इति प्रयोगदर्शनाच्च । उपधायाश्च । 'ऋत इद्धातो' इति वर्तते, तदाह **धातोरुपधाया इति** । ननु 'ऋत इद्धातो' इति सूत्रे धातोऋत इति वैयधिकरण्येन व्याख्याने सिद्धमिष्टमिति किमनेन सूत्रेणेति । मैवम् । तथा हि सति ऋकारोयतीत्यत्रापि इत्वप्रसङ्गात् । **अर्दन इत्येक इति** । अत्र वदन्ति—अर्दने लुबितुबी भ्वादौ पठितौ तयोस्तत्र पाठो वृथा स्यात् । इदित्त्वादेव लुम्बति तुम्बतीत्यादिरूपसिद्धे । अदर्शने त्वर्थेऽर्थभेदाद् भ्वादिपाठ सार्थक इत्यर्दनार्थत्वं चौरादिकयोरयुक्तमित्यस्वरसादेक इत्युक्तमिति । **म्रक्ष म्लेच्छने** । म्रक्षणेऽप्ययम् । तच्च तैलादिनाऽभ्यञ्जनम् । म्रक्षयति । अमम्रक्षत् । **गुर्द पूर्व निकतने** । गुर्दयति । पूर्वयति । केचित्तु पूर्वनिकेतने इति पठित्वा गुर्दधातु पूर्वनिवासे वर्तते इति व्याचक्षते । जसु हिसायाम् । क्त्वायामिड्विकल्पार्थमुदित्करणमिति तत्सामर्थ्यादस्य 'णिजनित्य ।

चितत । दशि १६७५ दशने । दशयते । अददशत । इदित्त्वाण्णिजभावे दशति । आकुस्मीयमात्मनेपद णिच्सनियोगेनैवेति व्याख्यातार । नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् । दसि १६७६ दर्शनदशनयो । दसयते, दसति । दस इत्यप्येके । डप १६७७ डिप १६७८ सघाते । तन्त्रि १६७९ कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते । चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति । मन्त्रि १६८० गुप्तपरिभाषणे । स्पश १६८१ ग्रहणसश्लेषणयो । तर्जने । बस्त १४८४ गन्ध १६८५ अर्दने । बस्तयते । गन्धयते । विष्क १६८६ हिंसायाम् । हिष्क इत्येके । निष्क १६८७ परिमाणे । लल १६८८ ईप्सायाम् । कूण १६८९ सकोचे । तूण १६९० पूरणे । भ्रूण १६९१ आशाविशङ्कयो । शठ १६९२ श्लाघायाम् । यक्ष १६९३ पूजायाम् । स्यम १६९४ वितर्के । गूर १६९५ उद्यमने । शम १६९६ लक्ष ९६७७ आलोचने । 'नान्ये मित –' इति मित्त्वनिषेध । कुत्स १६९८ अवक्षेपणे । त्रुट १६९९ छेदने । कुट इत्येके । गल १७०० स्रवणे । भल १७०१ आभण्डने । कूट । १७०२ आप्रदान । अवसादने इत्येके । कुट्ट १७०३ प्रतापने । वञ्चु १७०४ प्रलम्भने । वृष १७०५ शक्तिबन्धने ।

दशने' णिजभावे दशति इति कथम् । आकुस्मीयत्वेन णिजभावेऽपि तडो दुर्वारत्वादित्यत आह **आकुस्मीयमिति** । 'दशसञ्जस्वञ्जा शपि' नलोपमाशङ्कयाह **नलोपे सञ्जीति** । **स्पश ग्रहणेति** । अपस्पशत । 'अत्स्मृदृत्वर—' इति अभ्यासस्य अत्त्वकित्त्वापवाद । **गूर उद्यमने** । अय दीर्घोपध । गूरयते । तुदादौ तु 'गुरी उद्यमने' इति ह्रस्वोपध । दिवादौ तु 'धुरी, गूरी हिंसागत्यो' इति तुदादौ तु 'गुरी उद्यमने' इति ह्रस्वोपध दिवादौ तु 'धुरी, गूरी हिंसागत्यो' इति दीर्घोपध एवेति केचित् । ह्रस्वोपध इत्यन्ये । विदधातोरर्थभेदे विकरणभेद सगृह्णाति

जासयति । जसति । जसित्वा । जस्त्वा । जस्त्वम् । **चित सचेतने** । सचेतन मूर्च्छाद्यवस्थानिवृत्त्युत्तरकालिक ज्ञानम् । **दशतीति** । इह 'दशसञ्ज–' इति नलोपमाशङ्कयाह **सञ्जिसाहचर्यादिति** । **स्पश** । स्पाशयते । 'अत्स्मृदृत्वर–'इत्यादिनाऽभ्यासस्य अत्वम् । इत्वापवाद । अपस्पशत् । **तर्ज भर्त्स** तर्जने । तर्जयते । भर्त्सयते । 'तर्जयन्निव केतुभि' इति प्रयोगस्तु णिजन्तादस्माद्भौवादिकात् तर्जतेर्वा हेतुमण्णिचि बोध्य । **भ्रूण** । भ्रूणयते 'भ्रूणोऽर्भके स्त्रैण गर्भे' इत्यमर **गूर उद्यमने** । दीर्घोपधोऽयम् । गूरयते । ह्रस्वोपधस्तु दिवादौ तुदादौ चेति मनोरमाया स्थितम् । यद्यपि तुदादौ गुरी उद्यमने इति पाठाद्ध्रस्वोपध एव तथापि दिवादौ घूरी गूरी हिंसागत्योरिति पाठान्नास्ति ह्रस्वोपध इति नव्या । **शम लक्ष** । ननु 'निशामय तदुत्पत्तिम्' इत्यत्र शामय इत्येतत् शमु उपशम इत्यस्माण्णिचि रूप चेद् अमन्तत्वान्मित्त्वे सति ह्रस्वेन भाव्यमित्याशङ्कय कथमनेन सिद्धमिति वदन्ति । आकुस्मीयत्वात्तडि निशामयस्वेति रूपस्य सर्वसमतत्वादिति चेत् । **अत्राहु**'—स्वार्थण्यन्तादस्मद्धेतुमण्णिचि निशामयेति रूपम् । न चार्थासगति । **'निवृत्तप्रेषणाद्धातो प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते इति** सिद्धान्तादिति । **कुत्स** अवक्षेपणे । **'यूनश्च** कुत्सायाम्' इति निर्देशादङ् । कुत्सा । 'ण्यासश्रन्थ–' इति युच् । कुत्सना ।

शक्तिबन्धन प्रजननसामर्थ्यं, शक्तिबन्धश्च । वर्षयते । मद १७०६ तृप्तियोगे । मादयते । दिवु १७०७परिकूजने। गृ १७०८ विज्ञाने। गारयते । विद १७०९ चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते ।

सत्ताया विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे।
विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेष्विद क्रमात् ॥

भान १७१० स्तम्भे । मानयते । यु १७११ जुगुप्सायाम् । यावयते । कुस्म १७१२ नाम्नो वा (ग० सू० १९९) । कुस्म इति धातु कुत्सितम्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा कुस्म इति प्रातिपदिकम् । ततो धात्वर्थे । णिच् । इत्याकुस्मीया । चर्च १७१३ अध्ययने । बुक्क १७१४ भषणे । शब्द १७१५ उपसर्गादाविष्कारे च । चाद्भाषणे । प्रतिशब्दति । प्रतिश्रुतमाविष्करातीत्यर्थ । अनुपसर्गाच्च आविष्कारे इत्येव । शब्दयति । कण १७१६ निमीलने

सत्ताया विद्यते इत्यादिश्लोकेन । **कुस्म नाम्नो वा** । गणसूत्रम् । कुस्मेति पृथक्पदम् अविभक्तिकम्, तदाह **कुस्म इति धातुरिति** । कुत्सितस्मयने वर्तते इति शेषपूरण व्याख्यानादिति भाव । **कुस्मयते इति** । आकुस्मीयत्वादकर्तृगेऽपि फले आत्मनेपदम् । आकुस्मादात्मनेपदिन इत्यत्र आङभिविधावित्याश्रयणादिति भाव । **अचुकुस्मतेति** । उकारस्य गुरुतया अभ्यासस्य लघुपरकत्वाभावान्न सन्वत्त्वमिति भाव । नाम्नो वेत्यर्थं व्याचष्टे **अथवेति** । नाम प्रातिपदिकम्, तस्माद्वा णिज्भवतीत्यर्थ । तच्च प्रातिपदिक कुस्मशब्दात्मकमेव गृह्यते प्रत्यासत्त्या । तथा च कुस्मेति धातो कुस्मेति प्रातिपदिकाद्वा णिजिति फलितम् । तत्र धातो णिच स्वार्थिकत्वमभिप्रेत्य प्रातिपदिकाद् णिचि विशेषमाह **तत इति** । तस्मात् प्रातिपदिकादित्यथ । **धात्वर्थे इति** । करोतीत्यर्थे आचष्टे इत्यर्थे वेत्यर्थं । न च 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्येव प्रातिपदिकात् णिच् सिद्ध इति वाच्यम्, 'आकुस्मादात्मनेपदिन' इत्यात्मनेपदनियमार्थत्वात् । **इत्याकुस्मीया** । **शब्द उपसर्गादिति** । उपसर्गात्पर शब्दधातु आविष्कारे वर्तते इत्यर्थ । **अनुपसर्गाच्चेति** । अनुपसर्गात्परोऽपि शब्दधातु णिच लभते इत्यर्थं । आविष्कारे इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थं

भल । आभण्डन निरूपणमित्याहु । **वञ्चु** प्रलम्भने । ल्युटि वञ्चनम् । उदित्करणस्य क्त्वायामिड्विकल्पार्थत्वाण्णिजनित्य । वञ्चयति । वञ्चति । वचित्वा । वञ्चित्वा । वक्त्वा । 'वञ्चिलुञ्च्यृतश्च' इति सेट क्त्व कित्त्वविकल्पनात् पाक्षिको नलोप । इडभावे तु नित्यम् । निष्ठाया तु वक्तम् । 'यस्य विभाषा' इतीण्णिषेधो नाम्नो वेति वाशब्द व्याचष्टे **अथ वेति** । **प्रातिपदिकमिति** । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रे अन्येभ्योऽपीति वक्ष्यमाणत्वात्कुपूर्वात्स्मयतेर्डप्रत्यये टिलोपे 'कुगति-' इति समासे च निष्पन्नमित्यर्थं । यद्यपि कुपूर्वस्य स्मिङो ऽडादिषु कुस्मयते इत्यादि सिद्ध तथापि प्रकुस्मयते इत्यादि न सिध्येदुपसर्गस्य धातुना व्यवधानायोगात् । कुस्मयाचक्रे इत्याद्यर्थमपि कुस्मेति पाठोऽर्थवान् । इत्याकुस्मीया । **चर्च** । सर्वोऽपि चुरादिर्णिच् पाक्षिक इति पक्षे । 'गुरोश्च हल' इत्यप्रत्यय । चर्चा । **कण** निमी-

काणयति । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्व' (सू० २३१४) 'काण्यादीना वा' (धा० ४६१३) इति विकल्प्यते । अचीकणत् अचकाणत् । जभि १७१७ नाशने । जम्भयति, जम्भति । षूद १७१८ क्षरणे । सूदयति । असूषुदत् । जसु १७१९ ताडने । जासयति, जसति । पश १७२० बन्धने । पाशयति । अम १७२१ रोगे । आमयति । 'नान्ये मित–' इति निषेध । अम गत्यादौ शपि गत । तस्माद्धेतुमण्णौ 'न कम्यमिचमाम्' इति निषेध । आमयति । चट १७२२ स्फुट १७२३ भेदने । विकासे शशपो स्फुटति स्फोटते इत्युक्तम् । घट १७२४ सङ्घाते । घाटयति । 'हन्त्यर्थाश्च' (ग० सू० २००) । नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्था स्वार्थे णिच लभन्ते इत्यर्थं । दिवु १७२५ मदने । उदित्वाद्देवतीत्यपि । अर्ज १७ ६ प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि द्रव्यमर्जयति । घुषिर १७२७ विशब्दने । घोषयति । 'घुषिरविशब्दने' (सू० ४०६२) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्त्वादङ् वा । अघुषत्, अघोषोत् ।

पृथगुक्ति । शब्द आविष्कारे चेत्येतावत्येवोक्ते अनुपसर्गाद्भाषणेऽपि स्यात्, तदाह **आविष्कारे इत्येवेति । काण्यादीनामिति ।** इद वार्तिक 'भ्राजभासभाष–' इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । 'काणि राणि श्राणि भाणि हेठि लोपय षट्काण्यादय ' इति भाष्यम् । **अचीकणदिति ।** ह्रस्वत्वपक्षे लघुपरत्वादभ्यासस्य सन्वत्त्वमिति भाव । **शशपोरिति ।** शविकरणे शब्विकरणे चेत्यर्थं । **हन्त्यर्थाश्चेति ।** गणसूत्रमिदम् । हन हिंसागत्योरिति हनधातोर्हिसा गमनं चार्थ । एतदर्थका ये धातवो भ्वादिषु नवसु गणेषु पठिता ते सर्वेऽपि चुरादौ पठिता प्रत्येतव्या इत्यर्थं । ततश्च तेभ्य स्वार्थे णिजपि पक्षे भवतीति फलितम्, तदाह **नवगण्यामित्यादि । दिवु मर्दने । उदित्त्वादिति ।** उदित्करणम् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् । द्यूत्वा, देवित्वा । इडभावे ऊठ् । इटि तु 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधाद् गुण इति स्थिति । अस्य नित्यण्यन्तत्वे सति णिचा व्यवहितत्वेन क्त्वायामिडविकल्पस्य अप्रसक्तेरुदित्करण व्यर्थं सज्ज्ञापयति अस्य दिवुधातो णिज्विकल्प इतीति भाव । **घुषिर् विशब्दने ।** विशब्दन शब्देन स्वाभिप्रायाविष्करण प्रतिज्ञानं च । भ्वादौ त्वयं धातुरविशब्दनार्थक पठित । **घोषयतीति ।** शब्देन स्वाभिप्रायमाविष्करोतीत्यर्थं, प्रतिजानीते इति वा । **लिङ्गादिति ।** इण्निषेधप्रकरणे 'घुषिर् अविशब्दने' इति सूत्रम् । अविशब्दनार्थकाद् घुषधातो निष्ठायामिण्न स्यादित्यर्थ । यथा घुष्टा रज्जु । प्रसारितेत्यर्थं अविशब्दने इति किम् ? अवघुषित वाक्यम् । प्रतिज्ञातमित्यर्थं । अत्र विशब्दनार्थकत्वान्नेण्निषेध इति स्थिति । तत्र विशब्दनार्थकस्य घुषधातो चौरादिकत्वेन ण्यन्तत्वनियमाण्णिचा व्यवधानात्तत

लने । एकनेत्रनिमीलन एवाय शब्द स्वभावात् । काण । **कण्यादीनामिति ।** एते हेतुमण्ण्यन्तेषु वक्ष्यन्ते । हन्त्यर्थाश्च । तेन घातयति हन्तीत्येतौ समानार्थौ । **अर्ज ।** प्रतियत्नो गुणाधानम् । **अर्जयतीति ।** सगृह्णातीत्यर्थं । **घुषिर् ।** अवि शब्दन प्रतिज्ञानम् । **निषेधाल्लिङ्गादिति ।** घुषिरविशब्दन इति सूत्रेण अवि-

ण्यण्नस्य तु अजूघुषत्। आङः क्रन्द १७२८ सातत्ये, भौवादिक क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थे उक्त। स एवाङ्पूर्वो णिच लभते सातत्ये। आक्रन्दयति। अन्ये तु 'आङ्पूर्वो घुषि क्रन्द-सातत्ये' इत्याहु। आघोषयति। लस १७२९ शिल्पयोगे। तसि १७३० भूष १७३१ अलङ्करणे। अवतसयति, अवतसति। भूषयति। अर्ह १७३२ पूजायाम्। ज्ञा १७३३ नियोगे। आज्ञापयति। भज १७३४ विश्राणने। शृधु १७३५ प्रसहने। अशशर्धत्, अशीशृधत्। यत १७३६ निकारोपस्कारयो। रक १७३७ लग १७३८ आस्वादने। रघ इत्यके। रग इत्यन्ये। अञ्चु १७३९ विशेषणे अञ्चयति। उदित्त्वमिड्विकल्पार्थम्। अत एव विभाषितो णिच्। अञ्चति। एव शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम्। लिगि

परा निष्ठा नास्त्येवेति इण्निषेधे विशब्दनपर्युदासो व्यथ सन् चौरादिकस्यास्य विशब्दनार्थकस्य घुषे णिचो विकल्प गमयति। एव च अवघुषित वाक्यमित्यत्र चौरादिकघुषेर्विशब्दनार्थकस्य निष्ठायाम् इण्निषेधो नेति भाष्ये स्पष्टम्। इरित्त्वादङ्वेति। णिजभावपक्षे इति शेष। ननु इरित्त्वादेव णिज्विकल्पे सिद्धे 'घुषिरविशब्दने' इति इण्निषेधसूत्रे अविशब्दने इति पर्युदासस्य णिज्विकल्पज्ञापकत्वाश्रयणक्लेशा भाष्ये व्यर्थ इति चेत् न—अत एव भाष्यादिरि-त्त्वाभावविज्ञानात्। एव च 'घुषिर् विशब्दने' इत्यत्र घुषिरित्यस्य इका निर्देशमाश्रित्य प्रथमान्तत्वमेवाश्रयणीम्। इरित्त्वादङ्वेति मूल तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यमेवेत्यास्ता तावत्। आङ क्रन्द सातत्य इति। आङ पर क्रन्दधातु आह्वानसातत्येऽर्थे णिच लभते इत्यर्थ। यद्वा आङ् इत्यनन्तर घुषिरित्यनुवर्तते। क्रन्दसातत्ये इत्यर्थनिर्देश, तदाह अन्ये त्विति। लस शिल्पयोग इति। कौशले इत्यर्थं। तसि भूषेति। अत्र तसि प्रायेण अवपूर्व, तदाह अवतसयतीति। ज्ञा नियोग इति। आङ्पूर्व, तदाह आज्ञापयतीति। आदन्तत्वात् पुक्। अजिज्ञपत। यत निकारेति। तालव्यान्त स्यादि। यत्नो वा प्रैषो वा निकार। यातयति। अयीयतत् अञ्चु विशेषण इति। व्यावर्तने इत्यर्थ। उदित्त्व-मिति। 'उदितो वा' इत्यण्यन्तात् क्त्वायामिड्विकल्पार्थमित्यर्थ। ण्यन्तात्तु णिचा व्यवधानाद् इड्विकल्पस्य न प्रसक्तिरिति भाव। नन्वस्य नित्यण्यन्तत्वादण्यन्तत्वम् असिद्धमित्यत आह

शब्दने निष्ठाया इण्निषिध्यते विशब्दनार्थादितस्मादनन्तरा निष्ठा नास्त्येव णिचा व्यवधानात्। अतो घुषिरविशब्दन इति भौवादिकादेव निष्ठाया इण्निषेधो भवेदिति किं विशब्दनप्रतिषेधेन। ततश्चानेनैव विशब्दनप्रतिषेधेनानित्योऽस्य णिजिति ज्ञाप्यते इति भाव। इरित्करणादपि णिज्विकल्प सिध्यतीति केचित्। शिल्पयोग इति। क्रियाकौशल शिल्पम्। यत निकारो-पस्कारयो। यत्नो वा प्रैषो वा निकार। निकारोपस्कारयोरिति पाठान्तरम्। क्रियानिघण्टौ 'यत्ने प्रैषे निराकारे पादपे चाप्युपस्कृतौ। नित्योऽय धान्यधनयो प्रतिदाने' इत्युक्तम्। अस्यार्थ—यत्नाद्यर्थेषु चतुर्षु यतधातु प्रयुञ्जीत। निस परभागे चेत्प्रयुज्यते तदाऽय धान्य-धनयो प्रतिदाने च वर्तत इति। ऋण निर्यातयति। प्रतिददातीत्यर्थ। अञ्चु विशेषणे।

१७४० चित्रीकरणे । लिङ्गयति, लिङ्गति मुद १७४१ ससर्गे । मोदयति सक्तून्घृतेन । त्रस १७४२ धारणे । ग्रहणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये । उध्रस १७४३ उञ्छे । उकारो धात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । ध्रासयति । ध्रसति उध्रासयति । मुच १७४४ प्रमोचन मोदने च । वस १७४५ स्नेहच्छेदापहरणेषु । चर १७४६ सशये । च्यु १७४७ सहने । हसने चेत्येके । च्यावयति । च्युस इत्येके । च्योसयति । भुवोऽवकल्कने १७४८ । अवकल्कन मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति । कृपेश्च १७४९ कल्पयति । 'आ स्वद सकर्मकात्' (ग० सू० २०१) स्वदिमभिव्याप्य सभवत्कर्मभ्य एव णिच् । ग्रस १७५० ग्रहणे । ग्रासयति फलम् । पुष १७५१ धारणे । पोषयत्याभरणम् । दल १७५२ विदारणे । दालयति । पट १७५३ पुट १७५४ लुट १७५५ तुजि १७५६ मिजि १७५७ पिजि १७५८ लुजि १७५९ भजि १७६० लघि १७६१ त्रसि १७६२ पिसि १७६३ कुसि १७६४ दशि १७६५ कुशि ११६६ घट १७६७ घटि १७६८ बृहि १७६९ बर्ह १७७० वल्ह १७७१ गुप १७७२ धूप १७७३ विच्छ १७७४ चीव १७७५ पुथ १७७६ लोकृ १७७७ लोचृ १७७८ णद १७७९ कुप १७८० तर्क १७८१ वृतु १७८२ वृधु १७८३ भाषार्था । पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति । तुञ्जति । एव परेषाम् । घाटयति । घण्टयति । २५७२ **नाग्लोपिशास्वृदिताम्** । (७—४—२) णिच्यग्लोपिन शास्ते ऋदिता चोपधाया ह्रस्वो न स्याचङ्परे णौ । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति ।

अत एवेति । **च्यु सहन इति** । च्यावयति । अचुच्यवत् । **भुवोऽवकल्कने इति** । अवकल्कनवृत्तेर्भूधातोर्णिच् स्यादित्यर्थ । **कृपेश्चेति** । अवकल्कनवृत्ते कृपे णिच् स्यादित्यथ **कल्पयतीति** । 'कृपो रो ल' इति लत्वम् । **आस्वद सकर्मकादिति** । आङभिविधौ, तदाह **स्वदिमभिव्याप्येति** । तत्र 'ष्वद आस्वादन' इत्यस्य अकर्मकत्वादाह **सभवत्कर्मभ्य इति** । इत आरभ्य आस्वदीया सकर्मका । स्वदिस्त्वकर्मक । **पट पुटेति** । एकत्रिशद् धातव । आद्यास्त्रयष्टान्ता । आद्यद्वितीयौ पवर्गप्रथमादी । चतुर्थाद्या एकादश इदित । त्रिसिपिसो इदुपधौ । अदुपधौ इत्येके । षोडशसप्तदशाविदितौ । अलुलोकत् अलुलोचत् इत्यत्र उपधाह्रस्वे प्राप्ये **नाग्लोपि** । 'णौ चङ्युपधाया –' इत्यनुवर्तते । णावित्यावर्तते । एकमग्लोपिन इत्यत्रान्वेति । द्वितीय तु निषेधे परनिमित्तम्, तदाह **णिच्यग्लोपिन इत्यादि** । **अलुलोकदिति** । ऋदित्त्वान्नाग्लोपीति निषेधेन उपधा

विशेषण व्यावर्तनम् । 'भुवोऽवकल्कने' । भूधातोर्णिच् स्यात् । **भावयतीति** । मिश्रीकरोति चिन्तयति वेत्यर्थ । **कृपेश्च** । कृपेर्णिच् स्यादवकल्कने । **आस्वद** । **अभिव्याप्येति** । आकुस्मादिति पूर्वत्र आधृषादागर्वादिति परत्र च आङोऽभिविध्यर्थताया सर्वसमतत्वेन तन्मध्यपतितेऽत्रापि तथैव व्याख्यानमुचितमिति भाव । अन्ये त्वाङ्पूर्वकास्स्वद सकर्मकाण्णिजिति व्याचख्यु । आस्वदीयेषु धातव सर्वे सकर्मका । **घाटयतीति** । अथ चुरादावेव सघाते गत, पुन पाठस्तु अर्थ-

उदित्त्वाद् वतति । वर्धति । रुट १७८४ लजि १७८५ अजि १७८६ दसि १७८७ भृशि १७८८ रुशि १७८९ शीक १७९० रुसि १७९१ नट १७९२ पुटि १७९३ जि १७९४ १७९५ रघि १७९६ लघि १७९७ अहि १७९८ रहि १७९९ महि १८०० च । लडि १८०१ तड १८०२ नल १८०३च । पूरी १८०४आप्यायने । ईदित्त्व निष्ठायामिण्निषेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति, पूरति । रुज १८०५ हिंसायाम् । ष्वद १८०६ आस्वादने । स्वाद इत्येके । असिष्वदत् । दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वाद् असिस्वदद् । इत्यास्वदीया ।

'आ धृषाद्वा' (ग० सू० २०२) इति ऊर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य । युज १८०७ पृच १८०८ सयमने । योजयति, । योजति । अयौक्षीत् । पर्चयति, पर्चति । पर्चिता । अपर्चीत् । अर्च १८०६ पूजायाम् । षह १८१० मर्षणे । साहयति । 'स एवाय नाग सहित वलभेभ्य परिभवम्' । ईर १८११ क्षपे । ली १८१२ द्रवीकरणे । लाययति, लयति । लेता । वृजी १८१३ वर्जने ।

ह्रस्वाभावे सति लघुपरकत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घ इति भाव । **उदित्त्वादिति** । 'वृतु वृधु' इत्युदित्त्वम् 'उदितो वा' इत्यण्यन्तात् क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् । ण्यन्तात्तु णिचा व्यवधानाद् नेड्विकल्पप्रसक्ति । अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इति भाव । **पूरी आप्यायने** । **इण्निषेधायेति** । अण्यन्तात् क्त्वायामिण्निषेधार्थमीदित्त्वम् । ण्यन्तात्तु णिचा व्यवधानादप्रसक्ते । अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इत्यर्थ । स्वदधातु षोपदेश, तदाह **असिष्वददिति** । आदेशसकारत्वात्ष । अभ्यासेकारस्य सयोगपरकत्वेन गुरुत्वान्नाभ्यासदीव । **दीर्घस्य त्विति** । दीघमध्यस्य त्वित्यर्थ । **अषोपदेशत्वादिति** । ह्रस्वमध्यस्यैव स्वेद षोपदेशेषु परिगणनादिति भाव । **इत्यास्वदीया** ।

आ धृषाद्वेति । गणसूत्रम् । **विभाषितणिच इति** । विकल्पितणिच्का प्रत्येतव्या इत्यर्थ । आङभिव्याप्ताविति मत्वाह **धृषधातुमभिव्याप्येति** । णिजभावपक्षे आह **अयौक्षीदिति** । **अर्च पूजायामिति** । अयमनुदात्तेदिति शाकटायन । अर्चयते । अर्चते । अस्य भ्वादौ पाठ अनार्ष । अनेनैव सिद्धे । नच परस्मैपदार्थं भ्वादावर्चे पाठ इति वाच्यम्, भ्वादौ तस्याप्यात्मनेपदीयताया शाकटायनसमतत्वेन माधवोक्ते । एवमत्रत्यानामाधृषीयाणा भ्वादौ परस्मैपदिषु पाठ प्रामादिक एवेत्याहु । **ली द्रवीकरणे** । **लाययतीति** । 'लीलो – इति नुक्

भेदात् । **स्वाद इत्येके इति** । अस्मिन्मते पूर्वत्राप्यास्वाद सकर्मकादिति पाठ्यम् । ननु दीर्घपाठो व्यर्थ । ह्रस्वापाठेऽप्युपधावृद्धया स्वादयतीति रूपाणा तुल्यत्वादत आह **दीर्घस्य त्विति** । 'स स्विदिस्वदिसहीना च' इति सूत्रेण अभ्यामेण परस्य सस्य सकारो न तु षत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात्सन्नन्तेऽपि सिस्वादयिषतीत्यादि रूप तुल्यमेवेत्यभिप्रेत्याह **असिस्वददिति** । इत्यास्वदीया । **आधृषाद्वा** । व्याख्यानात्, योग्यताबलाद्वा णिजिति सबध्यते । **अयौक्षीदिति** । णिजभावपक्षे अनिट्कोऽयमिति भाव । **ली द्रवीकरणे** । लिनातिलीयत्योर्यका निर्देश इति भाष्य-

वर्जयति, वर्जति । वृञ् १८१४ आवरणे । वारयति, वरति, वरते । वरिता, वरीता । जॄ १८१५ वयोहानौ । जारयति, जरति । जरिता, जरीता । ज्रि १८१६ च । ज्राययति, ज्रयति । ज्रेता । रिच १८१७ वियोजनसम्पर्चनयो । रेचयति, रेचति । रेक्ता । शिष १८१८ असर्वोपयोगे । शेषयति, शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् । अय विपूर्वोऽतिशये । तप १८१९ दाहे । तापयति, तपति । तप्ता । तृप १८२० तृप्तौ । 'सदीपने' इत्येके । तर्पयति, तर्पति । तर्पिता । छृदी १८२१ संदीपने । छर्दयति, छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । 'सेऽसिचि–' (२५०६) इति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात् । चृप छुप दृप सन्दीपने इत्येके । चर्पयति । छर्पयति । दृभी १८२२ भये । दर्भयति, दर्भति । दर्भिता । दृभ १८२३ सदर्भे । अय तुदादावीदित् । श्रथ १८२४ मोक्षणे । हिंसायामित्येके । मी १८२५ गतौ । माययति, मयति । । मेता । ग्रन्थ १८२६ बन्धने । ग्रन्थयति, ग्रन्थति । शीक १८२७ आमर्षणे । चीक १८२८ च । अर्द १८२९ हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति, अर्दति, अर्दते । हिंसि १८३० हिंसायाम् । हिंसयति, हिंसति । हिनस्ति इति श्नमि गतम् । अर्हं १८३१ पूजायाम् । आङ षद १८३२ पद्यर्थे । आसादयति, आसीदति । 'पाघ्रा—' (सू० २३६०) इति सीदादेश आसत्ता । आसात्सीत् । शुन्ध १८३३ शौचकर्मणि । शुन्धिता । अशुन्धीत अशुन्धिष्टाम् । छद १८३४ अपवारणे । स्वरितेत् । जुष १८३५

तु न, लासाहचर्याद् हेतुमण्णाविवास्य प्रवृत्तेः । **लेतेति** । 'विभाषा लीयते' इत्यात्त्व तु न, तत्र श्नाश्युन्विकरणयोरेव यका निर्देश इति भाष्यात् । **वृञ् आवरणे** । **वरिता, वरीतेति** । 'वॄतो वा' इति दीर्घ । आशीलिङि व्रियात् । आत्मनेपदे तु 'लिङ्सिचो –' इति वेट् । वृषीष्ट, वरिषीष्ट । इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुण । 'न लिङि' इति इटो न दीर्घ । अवृत । **ज्रि चेति** । ह्रस्वान्तोऽयम् । **रिच वियोजन इति** । अनिडयम् । ततश्च णिजभावपक्षे नेट्, तदाह **रेक्तेति** । **शिष असर्वेति** । अयमप्यनिट्, तदाह **शेष्टेति** । **अशिक्षदिति** । 'शल इगुपधात्—' इति क्स । अय **विपूर्वोऽतिशय इति** । वर्तते इति शेष । अयमस्माद्विशिष्ट इत्यत्र अधिक इति गम्यते । **तृप तृप्ताविति** । अनिट्सु श्यना निर्देशादय सेट्, तदाह **तर्पितेति** । **छृदी सदीपन इति** । ईदित्व निष्ठाया-

---

कारोक्तत्वाद् 'विभाषा लीयते' इत्यात्वमिह न प्रवर्तत इति ध्वनयति । **लेतेति** । **वरीतेति** । 'वॄतो वा' इति वा दीर्घ । लिङि वूर्यात् । आत्मनेपदे तु वृषीष्ट । वरिषीष्ट । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वेट् । 'न लिङि' इति इटो दीर्घनिषेध । इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुण । लुङि अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिषु । 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति दीघनिषेध । आत्मनेपदे तु । अवरिष्ट । अवरीष्ट । इडभावे सिचो लोप । अवृत । **रिच** । णिजभावे अयमनिडित्याह **रक्तेति** । **अशिक्षदिति** । 'शल इगुपधात्—' इति क्स । **तृप** । अनिट्सु श्यना निर्देशादयं सेडिति ध्वनयति **तर्पितेति** । **छृदी** । ईदित्वान्निष्ठायामनिट् । ऋवर्णा-

परितर्कणे। परितर्कणमूहो हिंसा वा। परितर्पणे इत्यन्ये। परितृप्तिक्रिया। जोषयति, जोषति। प्रीतिसेवनयोर्जुषत इति तुदादौ। धूञ् १८३६ कम्पने। णावित्यधिकृत्य 'धूञ्प्री-ञोर्नुग्वक्तव्य' (वा० ४५१९)। धूनयति। धवति, धवते। केचित्तु 'धूञ्प्रीणो—' इति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद् धुनातेरेव नुकमाहु। धावयति। अय स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च, स्वादौ ह्रस्वश्च तथा च कविरहस्ये—

'धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोक चूत धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून् यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च॥

प्रीञ् १८३७ तर्पणे। प्रीणयति। 'धूञ्प्रीणो—' इति हरदत्तोक्तपाठे तु प्राययति, प्रयति प्रयते। श्रन्थ १८३८ ग्रन्थ १८३९ सन्दर्भे। आप्लृ १८४० लम्भने। आपयति, आपति। आप्ता। आपत्। स्वरितेदयमित्येके। आपते। तनु १८३१ श्रद्धोपकरणयो। उपसर्गाच्च दैर्घ्यं। तानयति वितानयति तनति वितनति। चन श्रद्धोपहननयो इत्येके। चानयति चनति। वद १८३२ सन्देशवचने। वादयति। स्वरितेत् वदति, वदते। अनुदात्तेदित्येके। ववदतु। ववदिथ। ववदे। वद्यात्। वच १८४३ परिभाषणे। वाचयति, वचति। वक्ता। अवाक्षीत्। मान १८४४ पूजायाम्। मानयति, मानति। मानिता। विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नन्त। स्तम्भे तु मानयते। इत्याकुस्मीया। मन्यते इति दिवादौ। मनते इति तनादौ च। भू १८४५ प्राप्तावात्मनेपदी। भावयते, भवते। णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके। भवति। गर्ह १८४६ विनिन्दने। मार्ग १८४७ अन्वेषणे। कठि १८४८ शोके। उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम्। कण्ठते इत्यात्मनेपदी गत। मृजु १८४९ शौचालङ्कारयो। मार्जयति, मार्जति। मार्जिता, मार्ष्टा। मृष १८५० तितिक्षायाम्। स्वरितेत्। मर्षयति मर्षति मर्षते। मृष्यति, मृष्यते इति दिवादौ। सेचने शपि मर्षति। धृष १८५१ प्रसहने। धर्षयति, धर्षति। इत्याधर्षीया।

मिण्णिषेधार्थम्। **धुवति स्फुटितेति**। शविकरणस्य रूपम्। शस्य ङित्वाद् गुणाभावे उवङ्। **प्रीञ् तर्पणे**। **प्रीणयतीति**। 'धूञ्प्रीञो—' इति वार्तिकान्नुगिति भाव। **हरदत्तेति**। अनेन भाष्यासंमतत्व सूचितम्। **उपसर्गाच्चेति**। दैर्घ्यं तु उपसर्गादनुपसर्गाच्च परस्तनुधातुराधृषीयो वेदितव्य इत्यर्थं। श्रद्धोपकरणयोस्त्वनुपर्गादेवेति भाव। **वच परिभाषणे**। **अवाक्षीदिति**। 'अस्यतिवक्ति—' इति लुका निर्देशादङ् नेति भाव। 'वचिस्वपि—' इति सप्रसारणम्, उच्यात्। इत्याधृषीया।

न्नस्य णत्वम्। छृण्ण। छृण्णवान्। **ह्रस्वाच्चेति**। धुञ् कम्पने इत्यर्थं। **अवाक्षीदिति**। 'अस्यतिवक्ति—' इति लुक् निर्देशादङ् नेति भाव। 'वचिस्वपि—' इति सप्रसारणम्। उच्यात्। **धृष**। **प्रसहने**। केचित्त्वादितमाहुस्तन्मते धृष्टो मुख्यमते तु धृषित। नन्वत्र 'निष्ठा शीङ—' इत्यादिना सेण्निष्ठाया कित्त्वनिषेधाद् 'गुणेन भाव्य-

अथादन्ता । कथ १८५२ वाक्यप्रबन्धे । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धि । कथयति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथन् । वर १८५३ ईप्सायाम् वरयति । वारयतीति गतम् । गण १८५४ सख्याने । गणयति । २५७३ ई चगण । (७—४—६७) गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परे णौ । चादत । अजगणत्, अजीगणत् । शठ १८५५ श्वठ १८५६ सम्यगवभाषणे । पठ १८५७ वठ १८५८ ग्रन्थे । रह १८५९ त्यागे । अररहत् । स्तन १८६० गदी १८६१

अथादन्ता इति । वक्ष्यन्ते इति शेष । अन्ते अकारो नेत्सज्ञक, नाप्युच्चारणार्थं इति भाव । तत्र कथधातोर्णिचि अतो लोपे कथि इत्यस्मात् तिपि शपि गुणे अयादेशे कथयतीति रूप वक्ष्यति । तत्र णिचमाश्रित्य उपधावृद्धिमाशङ्क्याह **अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति** । 'अच परस्मिन् –' इत्यनेनेति भाव । अत्रेदमवधेयम् । स्थानिनि सति निमित्तव्याघातान्न भवति तस्याभावस्य अशास्त्रीयत्वान्नातिदेश । अन्यथा नायक इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य ऐकारस्य आयादेशानापत्ते । ईकारे स्थानिनि सति आयभावस्य दृष्टत्वेन तस्याप्यैकारे अतिदेशप्रसङ्गात् । 'अच परस्मिन्–' इत्यत्र तु स्थानिनि सति यत् शास्त्रीय काय प्रसज्यते तस्य, तदभावस्य चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेश इति भाष्ये स्पष्टम् । अतोऽत्र थकारादकारे सति प्रसक्तस्य उपधावृद्ध्यभावस्य अशास्त्रीयत्वेऽयति इति सिद्धम् । लुङि चङि अचकथत् इत्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्याह **अग्लोपित्वादिति** । सन्वत्त्वविषये जायमानोऽभ्यासदीर्घ सन्वत्त्व नापेक्षत इति पृथगुक्ति । एव वरादौ सर्वत्र ज्ञेयम् । **गण सख्याने** । चङि अल्लोप स्थानिवत्त्वात् दीर्घसन्वद्भावयोरभावे अजगणदित्येव प्राप्ते आह **ई च गण** । 'सन्वल्लघुनि–'इत्यत चङपरे इति, 'अत्र लोप –' इत्यत अभ्यासस्येति चानुवर्तते, तदाह **गणेरभ्यासस्येति** । 'अत्स्मृदृत्वर—' इति पूर्वसूत्राददग्रहण चकारादनुकृष्यते, तदाह **चाददिति** ।

मिति चेन् । अत्राहु –आदित्साहचर्यादादित एव ञिधृषेत्यस्य तत्र ग्रहणात् । न च आदितो निष्ठाया इड् दुर्लभ इति शङ्क्यम् । 'विभाषा भावादिकर्मणो ' इति सत्त्सभवादिति । इत्याधृषीया युजादय । **अथादन्ता इति** । वक्ष्यमाणेषु धातुषु अन्त्यावयवोऽकारो न तूच्चारणार्थं इत्यथ । **स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति** । 'अच परस्मिन्–'इति सूत्रेणेत्यर्थ । न च स्थानिनि सति यत्कार्यं तदेव स्थानिवदित्यनेनातिदिश्यते न त्वादेशप्रयुक्त वार्यते । अन्यथा नायक पावक इत्यादि न सिध्येदिति वृद्धिरत्र दुर्वारेति वाच्यम्, 'अच परस्मिन्' इत्यत्र स्थानिवदित्यनुवर्त्य शब्दाधिकारपक्षाश्रयेण भावाभावावुभावप्यतिदिश्येते इति सिद्धान्तात् । स्थानिनि सत्यभवन्त्या वृद्धेरादेशेऽप्यभावात् । स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्यत्र तु 'न पदान्त—' इति सूत्रस्थयलोपादिग्रहणमेव लिङ्गमिति दिक् । **ई च गण** । 'अत्स्मृदृत्वर—' इत्यत्र योऽत् स चकारेण समुच्चीयते । **स्तन गदी** । गदीत्यत्र इका निर्देशादनो लोप । अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात्षत्व न । तिस्तनयिषति 'स्तनि-

देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत् । पत १८६२ गतौ वा । वा णिजन्त- । वा अदन्त इत्येके । आद्ये पतयति, पतति । पताचकार । अपतीत् । द्वितीये पातयति अपीपतत् । पष १८६३ अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पषयति । स्वर १८६४ आक्षेपे । स्वरयति । रच १८६५ प्रतियत्ने । रचयति । कल १८६६ गतौ सख्याने च । चह १८६७ परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भ शाठ्य च । मह १८६८ पूजायाम् । महयति । महति इति शपि गतम् । सार १८६९ कृप १८७० श्रथ १८७० दौर्बल्ये । सारयति । कृपयति । श्रथयति । स्पृह १८७२ ईप्सायाम् । भाम १८७३ क्रोधे । अबभामत् । सूच १८७४ पैशुन्ये । सूचयति । अषोपदेशत्वान्न ष । असूसुचत् । खेट १८७५ भक्षणे । तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये । क्षोट १८७६ क्षेपे । गोम १८७७ उपलेपने । अजुगोमत् । कुमार १८७८ क्रीडायाम् । अचुकुमारत् । शील १८७९ उपधारणे । उपधारण-मभ्यास । साम १८८० सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने इत्यतो-तस्य तु असीषमत् । वेल १८८१ कालोपदेशे । वेलयति । काल इति पृथग्धातु-

---

स्तनगदी देवशब्द इति । पर्जन्यगर्जने इत्यर्थ । स्तनश्च गदिश्चेति द्वन्द्व । गदीति इका निर्देश । गदेत्यकारान्ताद् इकि अल्लोपे गदीति निर्देश । एव च प्राकरणिकमदन्तत्व न व्याहन्यते । **पत गतौ वेति** । गतावर्थे पतधातु णिच वा लभत इत्यर्थ, तदाह **वा णिजन्त इति** । आधृषीयत्वाभावाद् विकल्पविधि यद्वा वाशब्दस्य अदन्तत्व एवान्वय । णिच् तु नित्य एव, तदाह **वा अदन्त इत्येके इति** । प्रथमपक्षे तु अदन्तत्वमेव, तदाह **आद्ये पत-यतीति** । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धि । **पताचकारेति** । णिजभावेऽप्यदन्तत्वात् 'कास्यनेकाच्—' इत्याममिति भाव । चडि अपपतत् । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वत्त्वे । **द्वितीये पातयतीति** । तकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वादुपधावृद्धिरिति भाव । **अपीप-तदिति** । अग्लोपित्वाभावाद्दीर्घसन्वत्त्वे इति भाव । **कृपयतीति** । अदन्तस्य त्वस्य धात्वन्तरत्वात् । 'कृपो रो ल' इति न भवति । **स्पृह ईप्सायाम्** । आप्तुमिच्छा ईप्सा । **अबभामदिति** । चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्व । **सूच पैशुन्ये** । **अषोप-देशत्वादिति** । अनेकाच्त्वादिति भाव । **खेट भक्षणे** । **तृतीयान्त इति** । टवर्गतृतीयान्त इत्यर्थ । **साम सान्त्वप्रयोगे** । सान्त्वप्रयोग अकटुभाषणम् । **अससामदिति** । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्व । ननु साम सान्त्वने इति कथादे प्राक् चुरादौ पाठो व्यर्थ अनेनैव सिद्धेरित्यत आह **साम सान्त्वन इत्यतीतस्य तु असीषमदिति** । पूर्वपठिते सामधातौ मकारादकारस्य उच्चारणार्थतया उपधाह्रस्व दीर्घसन्वत्त्वे चेत्यर्थं । यद्यपि साम सान्त्वप्रयोगे इत्येव प्राक् चुरादौ पठितम्,

---

हृषिपुषि—' इति णेरिष्णुचि 'अयामन्ता—' इत्ययादेश । 'स्तनयित्नुर्बलाहक' । **पत गतौ वा** । गणसूत्रमिदम् । **कृपयतीति** । 'कृपो रो ल' इति न प्रवर्तते । तत्र कृपू सामर्थ्ये इत्यस्य ग्रहणात्, कृपप्रकृतिकणिजन्तस्य तु धात्वन्तरत्वात् । **स्पृह** ।

रित्येके । कालयति । पल्पूल १८८२ लवनपवनयो । वात १८८३ सुखसेवनयो । गतिसुखसेवनेषु इत्येके । वातयति । अववातत् । गवेष १८८३ मार्गणे। अजगवेषत् । वास १८८६ उपसेवायाम् । निवास १८८६ आच्छादने। भाज १८८७ पृथक्कर्मणि । सभाज १८८८ प्रीतिदर्शनयो । प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति । ऊन १८८९ परिहाणे। ऊनयति। 'ओ पुयण्जि–' (सू० २४७७) इति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्ग णिचि अच आदेशो

तथापि सान्त्वनस्य सामप्रयोगादनन्यत्वात्तथोक्तिरिति भाव । गवेष मार्गणे । मार्गणम् अन्वेषणम् । चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्व, तदाह अजगवेषदिति । निवास आच्छादने । अनिनिवासत् । ऊन परिहाणे । परिहाण न्यूनीभाव । ऊनयतीति । णावतो लोप इति भाव । ननु लुङि चङि ऊन इ अ त् इति णिलोपे 'चङि' इत्यजादेर्द्वितीयस्य नशब्दस्य द्वित्वे अतो लोपे अग्लोपित्वेन सन्वत्त्वाभावादभ्यासे इत्त्वदीर्घयोरभावे आटो वृद्धि औनन्नदिति रूपं वक्ष्यति । तदनुपपन्नम्, द्वित्वात्प्रागेव परत्वादतो लोपे कृते निशब्दस्य द्वित्वे औनिननदित्येवमभ्यासे इकारश्रवणप्रसङ्गात् । न च द्वित्वे कार्ये अतो लोपस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेध शङ्क्य, अल्लोपनिमित्तस्य णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावाद् इत्यत आह ओ पुयण्जीत्यादि । 'ओ पुयण्ज्यपरे' इति सूत्रे ओ पययोरपरयोरित्येव वक्तव्ये पु इति पवर्गस्य यणिति प्रत्याहारस्य जकारस्य च ग्रहण लिङ्गमित्यन्वय । कुत्र लिङ्गमित्यत आह णिचीत्यादि । द्वित्वे कार्ये णिज्निमित्तक

आप्नुमिच्छा ई सा । अबभामदिति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'णौ चङि–' इत्युपधाह्रस्वो न । सूच । पिशुनो दुर्जनस्तस्य कर्म पैशुन्यम् । अषोपदेशत्वादिति । अनेकाच्त्वादिति भाव । सामसान्त्वन इत्यतीतस्य त्विति । अय तु धानुरित प्राङ् मूलपुस्तके न कुत्रापि दृष्ट पुस्तकान्तरेषु मृग्य । केचित्तु साम सान्त्वने इत्यस्य क्वाप्यपठितत्वेऽपि षान्त्व सामप्रयोगे इति प्राक्पठितमेव । तत्र च षान्त्व सामेति धातुद्वय प्रयोगे वर्तते । प्रयोगश्च सान्त्वप्रयोगपर । स च सान्त्वनमेवेत्येव ग्रन्थकाराशय वर्णयित्वा स्थितस्य गतिं समर्थयन्ते । गवेष । मार्गणमन्वेषणम् । ऊन परिहाणे । अस्माण्णौ चङि द्वित्वात्परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च अल्लोपेन 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिचा सह द्वित्वे औनिननदित्यनिष्ट प्रसज्येत, किं तु औननदित्येवं रूपमिष्टम । तच्च नशब्दस्य द्वित्व विना न सभवति । न च 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्निषेधाद्वा नशब्दस्य द्वित्व सिध्यतीति वाच्यम्, णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादत आह ओ पुयण्जीत्यादि । संपूर्णसूत्र लिङ्गमिति केषाचिद् भ्रम निवर्तयितुमाह पययोरिति । अय भाव —'स्मिपूङ्रञ्ज्वशा सनि' 'सनीवन्तर्ध–' इति सूत्राभ्या षूङ्यौतिभ्या परस्य सन इडागमे कृते 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावादादेशनिषेधाद्वा उवर्णान्तस्यैव द्वित्वमिति पुपविषते युयविषतीत्यनिष्टं प्रसज्येत । ततश्चाभ्यासावर्णस्येत्वार्थं पयय रित्यपेक्षितम् । अन्यथा पिपविषते यियविषतीति न सिध्येदिति । वर्गप्रत्याहारेति । पुयण्जीति वर्गादिग्रहण-

न स्याद् द्वित्वे इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्याऽच् प्रक्रियाया

अच आदेशो न स्यादित्यत्र लिङ्गमिति पूर्वेणान्वय । तथाहि 'ओ पुयण्ज्यपरे' इति सूत्रम् । सनि परे यदङ्ग तदवयवाभ्यासोवर्णस्य इकार स्याद् अवर्णपरकेषु पवर्गयण्जकारेषु परत इति तदर्थ । पूङ् पिपावयिषति, भू बिभावयिषति, यु यियावयिषति, रुरिरावयिषति, लूञ् लिलावयिषति, जु जिजावयिषति इत्युदाहरणानि । अत्र द्वित्व प्रत्यनिमित्ते णिचि 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद् वृद्धयावादेशयो कृतयो अभ्यासेष्वाकारस्य ह्रस्वे सति 'सन्यत' इत्येव इत्त्वसिद्धे पवर्गयणप्रत्याहारजकारग्रहण व्यर्थम् । पकारयकारग्रहण तु न व्यर्थम् । पिपावयिषति यियावयिषतीत्यत्र उक्तरीत्या 'सन्यत' इति इत्वसिद्धावपि पिपविषते यियविषतीत्यत्र पूङ्धातोर्युधाताश्च अण्यन्तात् सनि अभ्यासे इत्त्वार्थं तदावश्यकत्वात् । तत्र हि 'इको झल्' इति सन कित्त्वात् 'श्र्युक किति' इति प्राप्तमिण्निषेधं बाधित्वा 'स्मिपूङरञ्ज्वशा सनि' इति 'सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयणुभरज्ञपिसनाम्' इति च सूत्राभ्यामिटि कृते इडादे सनो द्वित्वनिमित्तत्वेन इटोऽपि द्वित्वनिमित्ततया 'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणावादेशयोनिषेवे सति पू यु इत्यनयोर्द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्यत' इत्यस्याप्रवृत्त्या तत्र इत्त्वार्थं पयर्योरित्यावश्यकम् । वर्गप्रत्याहारजकारग्रहण तु 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न' इत्यनाश्रयणे व्यर्थमेव । तदाश्रयणे तु बिभावयिषतीत्यादिषु णिचि लुप्ते सति 'चङि' इति द्वित्वे कार्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य णिचि गुणावादेशयो प्रतिषेधे सति उवर्णान्ताना द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्यत' इत्यस्याप्रवृत्त्या वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणमर्थवत् । अत द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति विज्ञायत इत्यर्थं । ननु 'कॄत सशब्दने' अस्माद् णौ 'उपधायाश्च' इति ॠत इत्वे रपरत्वे कितं इत्यस्मात् लुङि चङि णिलोपे द्वित्वे हलादिशेषे कस्य चुत्वे उत्तरखण्डे इकारस्य 'उपधाया च' इति दीर्घे अचिकीर्तदिति रूपमिष्यते । तन्न युज्यते, द्वित्वे कर्तव्ये णावच आदेशस्य निषिद्धतया इत्त्वात्प्रागेव कॄत् इत्यस्य द्वित्वे, उरदत्वे, रपरत्वे, हलादिशेषे, कस्य चुत्वे, उत्तरखण्डे, ॠत इत्वे, रपरत्वे, उपधादीर्घे, अचकीर्तदित्यापत्तेरित्यत आह यत्र द्विरुक्तावित्यादि । यत्र धातौ चङि द्विर्वचने कृते अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽच्

फल तु अबोभवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवत् अजोजवत् बिभावयिषति मिमावयिषति रिरावयिषति लिलावयिषतीत्यादिरूपसिद्धिरिति वाच्यम् । तद् दुरुपपादम् । णिचि परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च वृद्धयादौ कृते द्वित्वे सत्यभ्यासे उवर्णस्य दुर्लभत्वादकारस्य 'सन्यत' इतीत्वेन रूपसिद्धेश्च । ततो वर्गादिग्रहण व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भाव । ज्ञापनफल तु यत्र 'ओ पुयण्जि—' इत्यस्याप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् । तद्यथा—चुक्षावयिषति । चङि अचुक्षवत् । उडुरिवाचरति उडवति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य —' इत्याचारे क्विप् तदन्ताद्धातोर्णौ सन् । उडुडावयिषति । चङि औड्डवत् । तु इति सौत्रो धातुस्ततो णौ सन् । तुतावयिषति । चङि अतूतवत् । नुनावयिषति । अनूनवत् । पुस्फारयिषति । अपुस्फुरत् ।'चिस्फुरोर्णौ' इति वा आत्वम् । अपुस्फरदित्यादिष्वभ्यासे उकारश्रवण

परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवाय निषेध, ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्। तेन अचिकीर्तत् इति सिद्धम्। प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वम्, तत उत्तर-

---

अवर्णो लभ्यते तत्रैव द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेत्यय निषेध इत्यन्वय। यद्यपि धातोरवयवस्य एकाचो द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे द्वितीयस्याचोऽभावादाद्योऽजिति व्यर्थमेव। तथापि स्पष्टार्थं तदित्याहु। नन्वभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽजवर्णो लभ्यते इत्यत्र किमवर्णो द्वित्वप्रवृत्तिवेलाया विवक्षित उत परिनिष्ठिते रूपे विवक्षित? नाद्य, क्षुधातोर्ण्यन्तात् सनि चुक्षावयिषतीत्यत्र क्षु इत्यस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे प्रक्रियादशायामवर्णाभावेन वृद्धयावादेशयोनिषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वाद् प्रागेव परत्वाद् वृद्धयावादेशयो क्षाव् इत्यस्य द्वित्वे चिक्षावयिषतीत्यापत्ते। न द्वितीय, ऊन इ अ त इति स्थिते सति न इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासोत्तरखण्डे अल्लोपे सत्यवर्णाभावेन णौ अल्लोपस्य निषेधाप्रवृत्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वादतो लोपे सति नि इत्यस्य द्वित्वे औनिनिदित्यापत्तेरित्यत आह **प्रक्रियाया परिनिष्ठिते रूपे वेति**। न त्वमुकत्रैवेत्याग्रह इति भाव। सजातीये पुयण्जाम् अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णात्परत्वनियमादिति भाव। **सिद्धमिति**। प्रक्रियाया परिनिष्ठिते वा उत्तरखण्डे अवर्णाभावादृत इत्त्वस्य न निषेध इति भाव। एव च चुक्षावयिषति इत्यत्र क्षु इत्यस्य द्वित्वे प्रक्रियादशायामभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णाभावेऽपि परिनिष्ठिते रूपे तत्सत्त्वाद् णौ गुणावादेशयोभवत्येव द्वित्वे कार्ये निषेध। औननदित्यत्रापि णौ भवत्येवाल्लोपस्य निषेध इत्याह **प्रकृते त्विति**। औननदित्यत्रेत्यर्थ। **नशब्दस्येति**। अल्लोपात्प्रागेव नशब्दस्य द्वित्वाश्रयणे प्रक्रियादशायामुत्तरखण्ड अवर्णलाभादल्लोपस्य निषेधे सति नशब्दस्यैव द्वित्व न तु निशब्दस्येति भाव।

भवति ज्ञापनात्, अन्यथा चिक्षावयिषतीत्यादि प्रसज्येत। तदेतत्सकलमभिप्रेत्य वार्तिककृतोक्तम् 'ओ पुयण्जिषु वचनं ज्ञापक णौ स्थानिवद्भावस्य' इति। स्थानिवद्भाव प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम्। **अच आदेशो न स्यादिति**। प्रतिषेधपक्षो मुख्य इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम्। प्रतिषेध स्थानिवद्भावस्याप्युपलक्षणमिति बोध्यम्। नन्वेव कृत सशब्दन इति धातोर्णौ चङि इरादेशात्प्रागेव कृत इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे च अचकीर्तदिति स्यान्न तु अचिकीर्तदित्यत आह **यत्र द्विरुक्ताविति**। **आद्योजिति**। चङ्सहितस्योत्तरखण्डत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम्। अन्ये तु आद्यग्रहण स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं धातोरवयवस्यैकाचो द्वित्वे सत्यभ्यासोत्तरखण्डे अज्द्वयासभवादित्याहु। औजढत् औननदित्यादौ परिनिष्ठिते अवर्णस्यालाभादाह **प्रक्रियायामिति**। चुक्षावयिषतीत्यादौ प्रक्रियायामवर्णो न लभ्यते इत्याह **परिनिष्ठिते रूपे वेति**। वाशब्दोऽनास्थायाम्, क्वचिदवर्णपरत्व विवक्षित न तु अमुकत्रैवेत्याग्रह इति भाव। **सजातीयापेक्षत्वादिति**। पुयण्जीत्यभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरा भवन्ति। अतस्तथैव ज्ञापकमित्यर्थ। अतएव भाष्यकृता पवर्गादेरन्यस्मिन्नपि हलि अवर्णपरे एव स्थानिवत्त्वमित्ति अचिकीर्तदित्यादौ नातिव्याप्तिरिति सिद्धान्तितम्। ननु 'ओ पुयण्जि—' इति सूत्रे णिचि इति नास्ति, तथा च णिच्यच आदेशो न स्यादित्यर्थे

खण्डेल्लोप, औननत् । मा भवानूननत् । ध्वन १८९० शब्दे । अदध्वनत् ।

तत इति । नशब्दस्य द्वित्वानन्तरमुत्तरखण्डे अल्लोप इति भाव । अत्र नशब्द-द्वित्वार्थमेव ऊनधातोरदन्तत्वं स्थितम् । फलान्तर सूचयन्नाह **मा भवान् ऊन-**

कथमिदं ज्ञापक भवेत् । न च सामान्यतो द्वित्वे कार्ये अच आदेशो न स्यादित्येव ज्ञाप्यता-मिति वाच्यम्, दिदवनीयिषति निनवनीयिषतीत्यादावभ्यासे उकारश्रवणप्रसङ्गादिति चेत् । अत्राहु—येन नाव्यवधानमित्येकेन प्रत्ययेन द्वित्वनिमित्तप्रत्ययस्य व्यवधानमाश्रीयते । तच्च णेरेव संभवतीति णिज्विषयकमेव ज्ञापकम्, दिदवनीयिषतीत्यत्र तु ल्युटा क्यचा व्यवधाना-दनेकव्यवधानमिति न तद्विषयक ज्ञापनमिति । अस्मिन्मते आचारक्विबन्ताद्दवनशब्दात्सनि दुदवनिषतीति स्यात, तच्च नेष्यते, णौ स्थानिवद्भावस्य ज्ञापकमिति वार्तिकोक्तेः । स्थानि-वत्त्वेन प्रतिषेधेन वा णावेवाभ्यासे उकारेण भवितव्यम् । अतो वार्तिककारवचनादेव णौ स्थानिवदिति स्वीकर्तव्यम् । तथा च न पूर्वोदाहरेणु दोष इति दिक् । फलितमाह **प्रकृते त्विति । औननदिति ।** 'नोननयति ध्वनयति—' इति चङ्निषेधस्त्विह न तत्र छन्दसीत्यनु-वृत्या 'मा त्वावतो जरितु काममूनयी' इत्यादिवेदे एव तन्निषेधात् । यद्यपि परिनिष्ठित एवावर्णपरत्वमित्याशयेन उवर्णादेश एव स्थानिवत्स्यान्नान्य इति वदता बोपदेवादीना मते औनिनदित्येव भाव्यम्, अवर्णादेशस्य स्थानिवत्त्वे तु परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वालाभात्तथापि अचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे अवर्णाभावादिति भाष्यकारोक्तपरिहार-पर्यालोचनया उवर्णादेश एव स्थानिवदिति नियमो नास्तीत्यौननदिति रूप निर्बाधमेव । किं च उवर्णादेश एवेति नियमे 'लोप पिबतेरीच्चाभ्यासस्य' इति सूत्रे अपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ 'शाच्छासा—' इत्यादिना युकि चङि उपधालोपे तस्य स्थानिवत्त्वात्पायशब्दस्य द्वित्वमिति वृत्तिग्रन्थो विरुध्यते । अपि च 'शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढत्तथा' इति वैयाघ्रपद्य-वार्तिकस्य औजढदिति प्रयोगोऽपि विरुध्येत । एतद्धि पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रयोजनकथन-वार्तिकम् । तद्यथा—शुष्किकेत्यत्र तु 'उदीचामात —' इतीत्वविकल्पो न, 'शुष क' इनि कत्वस्यासिद्धत्वेन यक्पूर्वत्वाभावात् । शुष्कजङ्घेत्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वादेव 'न कोपधाया' इति पुवद्भावनिषेधो न । क्षामिमानित्यत्र तु 'मादुपधाया—' इति वत्वं न । 'क्षायो म' इति मत्वस्यासिद्धत्वात् । वहे क्तान्ताण्णिचि चङि औजढदित्यत्र ढत्वस्यासिद्धत्वाण्णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च हृतशब्दस्य द्वित्व 'कुहोश्चु' 'अभ्यासे चर्च' । सन्व-द्भिव तु अनग्लोपीति प्रतिषेधान्न भवति । एव काशिकायामपि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सूत्रे औजढदित्युदाहृत्य ऊढिमाख्यदौजिढदित्येतत्तु क्तिन्नन्तस्य ऊढिशब्दस्य भवती त्युक्तम्, तदपि विरुध्येत, उवर्णादेश एव स्थानिवदिति नियमे णौ कृतस्य टिलोपस्यात्र स्थानिवत्त्वाभावेन हृतिशब्दस्य वा द्वित्वासभवात् । एवं चाङ्कधातोर्णिच्य-ल्लोपे चङि स्थानिवत्त्वात्कशब्दस्य द्वित्व आञ्चकदिति रूपमेव सर्वसमत न त्वाञ्चिक-दिति बोपदेवोक्तमिति बोध्यम् । नन्वचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्योत्तरभाग अवर्णाभावादिति वदन्भाष्यकारो न बोपदेवग्रन्थस्य प्रतिकूल उत्तरभागे 'परिनिष्ठित-

कूट १८११ परितापे । परिदाहे इत्यन्ये । सकेत १८९२ ग्राम १८९३ कुण १८९४ गुण १८९५ चामन्त्रणे । चात्कूटोऽपि । कूटयति । सकेतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम्—केत श्रावणे निमन्त्रणे च । केतयति । निकेतयति । कुण गुण चामन्त्रणे चकारात्केतेति । कूण १८९६ सकोचने इति स्तेन १८९७ चौर्ये । अतिस्तेनत् ।

आ गर्वादात्मनेपदिन । पद १८९८ गतौ । पदयते । अपपदत । गृह १८९९ ग्रहणे । गृहयते । मृग १९०० अन्वेषणे । मृगयते । मृग्यति । इति कण्ड्वादि । कुह १९०१ विस्मापने । शूर १९०२ वीर १९०३ विक्रान्तौ । स्थूल १९०४ परिवृहणे स्थूलयते । अतुस्थूलत । अर्थ १९०५ उपयाच्ञायाम् । अर्थयते । आर्तथत । सत्र १९०६ सन्तानक्रियायाम् । अससत्रत । अनेकाच्त्वान्न षोपदेश । सिसत्रयिषते । गर्व १९०८ माने । गर्वयते । अदन्त-

---

नदिति । अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्व इति भाव । **पाठान्तरमिति** । केत श्रावणे इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थं । **चकारात्केतेति** । समुच्चीयते इति शेष । **सकोचने इतीति** । इतिशब्द पाठान्तरसमाप्तौ । **स्तेन चौर्ये** । अनेकाच्त्वान्न षोपदशोऽयमिति मत्वाह **अतिस्तेनदिति** ।

गृह ग्रहणे । ऋदुपधोऽयम् । **गृहयते इति** । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुण इति भाव । लुङि अजगृहत । अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वम् । **मृग अन्वेषणे** । **मृगयते इति** । इहाप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुण । 'मार्ग अन्वेषणे' इत्याघृषीयस्य तु मार्गयति मार्गति इति च गतम् । **अर्थ उपायाच्ञायाम्** । **अर्थयते इति** । अर्थ इ इति स्थिते अतो लोप । न तु 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धि , वृद्धेर्लोपो बलीयानिति न्यायात् । 'अर्थवेदयो —' इत्यापुक् तु न, तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् । **गर्व माने** । अभिमाने इत्यर्थं । ननु कथादावस्य पाठो व्यर्थ, अदन्तत्वे फलाभावात् । न च सन्वत्त्वनिवृत्तये अग्लोपित्वाय अदन्तत्वमिति शङ्क्यम्, लघुपरकत्वाभावादेव तदप्रसक्ते । नाप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् उपधावृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तत्वमिति शङ्क्यम्, गकारादकारस्यानुपधात्वादेव तदप्रसक्तेरित्यत आह

रूपे अवर्णपरत्वमुवर्णादेशस्यैव सभवति नान्यस्येत्याशयेनैव भाष्यकारेण तथोक्तमिति वक्तु शक्यत्वादिति चेत् । मैवम् । तथा हि सति यत्र 'ओ पुयण्जि—' इत्यस्याप्राप्तिस्तत्राप्युवर्णादेश एव स्थानिवद् ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादित्येवमेव भाष्यकारो वदेत्, ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगादिति दिक् । **सङ्केत** । चत्वारोऽत्र धातव । **पाठान्तरमिति** । सकोचन इत्येतत्पर्यन्तम् । अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात्षत्व नेति ध्वनयति **अतिस्तेनदिति** । **गृहयते इति** । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुण । लुङि अजगृहत् । अग्लोपान्न सन्वद्भाव । **मृगयते इति** । मार्गयति मार्गतीति तु मार्ग अन्वेषण इत्याघृषीयस्य । **अर्थ** । **अर्थयते इति** । 'वृद्धेर्लोपो बलीयान्, इत्यल्लोपान्न वृद्धि । बोपदेवस्तु वृद्धौ कृतायां पुकि चार्थापयते इति रूपमाह तद्भ्रमसात् । न च 'अर्थवेदसत्यानाम्—' इत्यापुक् स्यादेवेति वाच्यम्,

त्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्प । धातोरन्त उदात्त, लिटि आम् च फलम् । एवमग्रेऽपि । इत्यागर्वीया ।

सूत्र १९०८ वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् । मूत्र १९०९ प्रस्रवणे । मूत्रयति, मूत्रति । रूक्ष १९१० पारुष्ये । पार १९११ तीर १९१२ कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् । पुट १९१३ ससर्गे । पुटयति । वेक १९१४ दर्शने इत्येके । अदिवेकत् । कत्र १९१५ शैथिल्ये । कत्रयति, कत्रति । कर्त इत्यप्येके । कर्तयति, कर्तति । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' (ग०सू०२०३)। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच्स्यात्, इष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुवद्भावरभावटिलोप-

---

अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्प इति । ननु गवते इत्यत्र णिजभावेऽप्यदन्तत्व निष्फलमिति कथं तस्य विकल्पज्ञापकतेत्यत आह धातोरन्त उदात्त इति । तेन गर्वते इत्यत्र वकारादकार उदात्त फलति । अदन्तत्वाभावे नु गकारादकार उदात्त स्यादिति भाव । लिट्याम् चेति । गर्वाचक्रे इत्यत्र 'कास्यनेकाच—' इत्याम्प्रत्ययोऽप्यदन्तत्वस्य फलमित्यर्थ । अन्यथा अनेकाच्त्वाभावादाम् न स्यादिति भाव । एवमग्रेऽपीति । 'मूत्र प्रस्रवणे' इत्यादावित्यर्थ । इत्यागर्वीया ।

सूत्र वेष्टने । अनेकाच्त्वादषोपदेशत्वार्थमस्य अदन्तत्वमिति न ततोऽस्य णिज्विकल्प । कत्र शैथिल्ये । कर्त इत्यपीति । अदन्तत्वसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्प इति मत्वाह कर्तयति, कर्ततीति । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च । चुरादिगणसूत्रमिदम् । इष्ठवदिति सप्तम्यन्ताद्वति । तेन भुवमाचष्टे भावयतीत्यत्र 'इष्ठस्य यिट् च' इति यिडागमो न भवति, तदाह । इष्ठे यथेति । अत्र धात्वर्थे इत्यनेन करणम् आख्यान दर्शन वचन श्रवण-मित्यादि गृह्यते । पुवद्भावेति । अतिशयेन पट्वी पटिष्ठेत्यत्र 'भस्याढे—'इति पुवत्त्वम् । द्रढिष्ठ

तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् । अदन्तत्वसामर्थ्यादिति । कथादिषूपधावृद्धिदीर्घसन्वद्भाव-विरहेण मारभामप्रभृतीनामुपधाह्रस्वस्य गृहमृगप्रभृतीनामुपधागुणस्य च व्यावर्तनेनादन्तत्व सार्थकम् । इह त्वदन्तत्वे प्रागुक्तफलाभावाण्णिच पाक्षिकत्व ज्ञापयतीति भाव । ननु अदन्तत्वसार्थकत्वाय वाल्लोप इति प्राचोक्तमेवाभ्युपगम्यतामिति चेत् । अत्राहु —चिन्तयते-रिदित्व सामान्यापेक्ष ज्ञापकमिति मते इह अदन्तत्वस्य फल स्पष्टमेव । विशेषापेक्ष ज्ञापक-मिति मते तु तत्र तत्र आकार इकार ईकार उकार ऊकारश्चेत्यनुबन्धा यथा ज्ञापकतया स्वीकृता तथा अदन्ततापि णिज्विकल्पमेव ज्ञापयतु, क्लृप्तेनैव णिज्विकल्पेन कृतार्थत्वे अपूर्वस्य लोपबाधस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । एव हि सति मतद्वयेप्येकरूपमेव फल लभ्यत इति । असुसूत्रदिति । अनेकाच्त्वान्न षत्वम् । प्रातिपदिकादिति । यदि सुबन्ताण्णिच् स्यात्तदा स्रजयतीत्यादौ कुत्व स्यादिति भाव इति केचित् । तन्न, इष्ठवद्भावेन भत्वे कुत्व-स्याप्रसक्ते । अत्र बहुल णिच् स्यात् । स च णिच् इष्ठवद्भवतीत्यन्वयात्पक्षे वाक्यमपि भवतीत्याह पटुमाचष्ट इति । धात्वर्थ इत्यनेन करणाख्यानादिर्गृह्यत इति भाव । ननु

विन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति। परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः, अपीपटत्। 'णौ चङि—' (सू० २३१४)

इत्यत्र 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रभावः । अतिशयेन साधुः साधिष्ठः इत्यत्र टिलोपः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति विनो लुक्। अतिशयेन गोमान् गविष्ठः इत्यत्र मतुपो लुक्। अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठः इत्यादौ 'स्थूलदूरयुव—' इत्यादिना यणादिलोपः पूर्वस्य च गुणः । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः इत्यादौ 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः इत्यत्र भत्वान्न कुत्वम्। एते इष्ठे इव णावपि पञ्च स्युरित्यर्थः। **पटयतीति** । पटुमाचष्टे इत्यार्थे णिच्। इष्ठवत्त्वात् 'टेः' इति टिलोपः इति भावः । ननु उकारस्य टेर्लोपे सति अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वं न स्यादित्यत आह **परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोप इति**। 'अचो ञ्णिति' इति उकारस्य वृद्धौ कृतायामौकारस्य टेर्लोपः । अकृतायां तु वृद्धौ उकारस्य टेर्लोपः । ततश्च, 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः' इति न्यायेन टिलोपः अनित्यः । वृद्धिस्तु टिलोपे कृते सति नैव भवतीति साप्यनित्या। एवं च वृद्धिटिलोपयोरुभयोर्मध्ये परत्वाद् उकारस्य वृद्धिः औकारः । तस्यावादेशात्प्रागेव परत्वाद् वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च औकारस्य टेर्लोपः इत्यर्थः । एवं च अनग्लोपित्वात् सन्वत्त्वमिति मत्वाह **अपीपटदिति**। एतच्च 'मुण्डमिश्र—' इति सूत्रे

बहूनाचष्टे भावयतीत्यत्र 'इष्ठस्य यिट् च' इति णिचोऽपि यिट् स्यात्। अत्राहुः—टेरिति सूत्रे 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इति वार्तिके प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो माभूदित्येवमर्थम्। तेनात्र णिचो यिण्न भवति, तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं सन्नियोग-शिष्टत्वात् किं तु बहयतीत्येव भवितव्यमिति मतान्तरम्। एतच्च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टमिति। अन्ये त्वाहुः—इष्ठवदिति हि सप्तम्यन्तात्तिर्णावित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्तेन इष्ठनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्ठनोऽपीति । **पुंवद्भावेति** । अतिशयेन पट्वी पटिष्ठेत्यत्र 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावः। क्रशिष्ठः द्रढिष्ठः इत्यत्र 'र ऋतो हलादेः—' इति रभावः । साधिष्ठः इत्यादौ टिलोपः अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति विनो लुक्। अतिशयेन गोमान् गविष्ठः इत्यादौ मतुपो लुक्। स्थविष्ठः इत्यादौ 'स्थूलदूर—' इत्यादिना यणादिलोपः । प्रेष्ठः इत्यादौ 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः । **तद्वण्णावपीति**। पुंवद्भावस्योदा-हरणमेणीमाचष्टे एतयति। टिलोपेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्भावग्रहणं दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादिसिद्ध्यर्थमिति बोध्यम्। द्रढयतीत्यादौ रभावः । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यत्र विनो लुक्। गोमन्तमाचष्टे गवयतीत्यत्र मतुपो लुक्। अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिरत्र न भवति। प्रियमाचष्टे प्रापयति। स्थिरमाचष्टे स्थापयतीत्यादौ तु वृद्धिर्भवत्येव। 'द्वयोः' इति निर्देशने तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक्। **परत्वाद् वृद्धाविति** लोपः शब्दा-न्तरप्राप्त्याऽनित्यः। वृद्धिरप्यनित्या। उभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः। तस्यां कृतायामौकारस्या-वादेशात्प्रागेव परत्वाद्वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च लोप इत्यर्थः। एवं चानग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ

इत्यत्र भाष्ये तु 'वृद्धेर्लोपो बलीयान्' इति स्थितम्, अपपटत् । 'तत्करोति तदाचष्टे' (ग० सू० २०४)। पूर्वस्यैव प्रपञ्च । करोत्याचष्टे इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थ । लडर्थस्त्वविवक्षित । 'तेनातिक्रामति' (ग० सू० २०५)। अश्वेनाति-

---

भाष्यकैयटयो स्पष्टम् । **स्थितमिति** । तथा च वृद्धे प्रागुकारस्य लोपे अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वमित्यर्थं । भाष्ये उभयथा दर्शनाद्रूपद्वयमपि साध्विति बोध्यम् । शब्देन्दुशेखरे तु 'वृद्धे लोपो बलीयान्' इति 'णौ चङि—' इति सूत्रभाष्यमेव प्रमाणम्, 'मुण्डमिश्र—' इति सूत्रभाष्य त्वेकदेश्युक्तिरिति प्रपञ्चितम् । अत्र पुवद्भावादिकमुदाह्रियते । एनीमाचष्टे एतयति, पुंवद्भावाद् डीब्नकार्योर्निवृत्ति । दृढमाचष्टे द्रढयति, 'र ऋत —' इति रभाव । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति, 'विन्मतो —' इति विना लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयति, मतुपो लुक्, अङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धि स्थूलमाचष्टे स्थवयति इत्यादिषु यणादिलोप । प्रियमाचष्टे प्रापयति, स्थिरमाचष्टे स्थापयति इत्यादिषु प्रस्थस्फाद्यादेशा । अत्र वृद्धिर्भवत्येव, द्वयोरिति निर्देशेन अङ्गवृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणात् । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति, सुबन्ताद् विहितस्य विनो लुकि अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात् प्राप्तं कुत्वं भत्वान्न भवति । **तत्करोति तदाचष्टे** । इदमपि चुरादिगणसूत्रम् । प्रातिपदिकादित्यनुवर्तते । तत्करोति तदाचष्टे इति चार्थे प्रातिपदिकाण्णिच् स्यादित्यर्थं । आचारक्विबिव प्रातिपदिकादेवेदम् । ननु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह **पूर्वस्यैव प्रपञ्च इति** । ननु करोति आचष्टे इति वर्तमाननिर्देशादकरोदित्याद्यर्थेषु न स्यादित्यत आह **करोत्याचष्टे इत्यादि** । **लडर्थ इति** । उपलक्षणम् । तेन भूते भविष्यति द्वित्वे बहुत्वे च प्रत्ययो भवत्येव । **तेनातिक्रामति** । इदमपि

स्त इत्याह **अपीपटदिति** । इह टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानाद्दीर्घसन्वद्भावौ नेति न भ्रमितव्यम् । स्थानिवत्त्वेऽप्यङ्गस्य णिच्परत्वानपायात् चङ्परे णौ यल्लघ्विति पक्षेऽपि अभ्यासस्य आदिष्टादच पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति दीर्घसन्वद्भावौ स्त एव । केचित्तु चङ्परे णौ यल्लघ्विति पक्षे पटुशब्दोकारस्य वृद्धौ कृताया णिच्पर लघु दुर्लभमिति सन्वद्भावाप्राप्त्या अपपटदित्येव रूपम् । प्रथम टिलोप पश्चाद् द्विर्वचनमिति मत्वा अभ्यासस्य आदिष्टादच पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति मनोरमोक्त यत्, तन्नादर्तव्यम् । 'णिच्यच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये' इति निषेधपक्षस्य मुख्यतया प्रागुक्तत्वेन प्रथमं टिलोपस्य दुरुपपादत्वादित्याहुस्तन्मन्दम् । अपीपटदित्यत्र द्वितीयाच्पर्यन्तस्य प्रथमावयवस्य द्वित्वमिति हि निर्विवादम् । तथा च द्वितीयस्याचो द्वित्वकरणात्प्रथम टिलोप स्यादेवेति । **वृद्धेर्लोप इति** । कृताकृतप्रसिमात्रेण लोपो नित्य । वृद्धिस्त्वनित्या, टिलोपे सति स्थानिन पूर्वत्र कर्तव्यातया लोपस्य स्थानिवत्त्वात्, स्वविधौ स्वस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्च । अस्मिस्तु पक्षे 'मुण्डमिश्र—' इति सूत्रे हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनस्य वैयर्थ्यमेव । वृद्धे प्राक् टिलोपे सति अग्लोपित्वसभवात् । तथा चादन्तत्वनिपातनसामर्थ्याट्टिलोपात्पूर्वं वृद्धिरेवेत्यनग्लोपित्वादपीपटदित्येव रूप साध्विति प्रतीयते । भाष्यद्वयप्रामा-

क्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति । 'धातुरूपं च' (ग० सू० २०६) णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम्— 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्' (वा० १७६६) इति । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंस हन् इति स्थिते,

---

गणसूत्रम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इत्यस्यैव प्रपञ्चः । वाचा अतिक्रामति वाचयति इत्यत्र कुत्वं तु शङ्क्यम्, असुबन्तादेव प्रतिपदिकात् प्रत्ययोत्पत्तेः । धातुरूपं चेति । इदमपि गणसूत्रम् । णिच्प्रकृतिरिति प्रतिपद्येत इति चाध्याहृत्य व्याचष्टे णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यत इति । ननु प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे णिज् भवति णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं च प्रतिपद्यते इति प्रतीयमानार्थाश्रयणे भुक्तमाचष्टे भुक्तयतीति न स्यात् । भुक्तशब्दस्य भुजधातुरादेशः स्यादित्यत आह चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति । किमनुक्तं समुच्चीयते इत्यत आह च वार्तिकमिति । आख्यानात् कृत इति । 'हेतुमति च' इति सूत्रे इदं वार्तिकं स्थितम् । आख्यानं वृत्तकथाप्रबन्धः, तद्वाचिनः कृदन्तात् कंसवधादिशब्दात् तदाचष्टे इत्यर्थे णिचि कृते णिच्प्रकृत्यवयवभूतस्य कृतो लुक्, तस्यैव कृतो या प्रकृतिः हनादिधातुः प्रकृतिवच्च कारकम् इत्यंशस्तु मूल एव व्याख्यास्यते । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयतीत्युदाहरणम् । हननं वधः, 'हनश्च वधः' इति भावे हनधातोः अप्प्रत्ययः प्रकृतेः वधादेशश्च । कंसस्य वधः कंसवधः, तदन्वाख्यानपरवाक्यसन्दर्भो विवक्षितः । तमाचष्टे इत्यर्थे णिच् । अप्प्रत्ययस्य कृतो लुक् प्रकृतिभूतस्य हनधातोर्वधादेशस्य च निवृत्तिः । तथा च फलितं दर्शयति इह कंस हन् इति स्थिते इति ।

ण्याद्रूपद्वयमपि साध्विति बहवः । लडर्थस्त्विवति । करोत्याचष्टे इति हि कर्तरि वर्तमाने लडेकवचनम् । लडर्थाविवक्षायां तु ण्यन्ताद्भावकर्मणोः भूतभविष्यतोर्द्वित्वबहुत्वयोश्च प्रत्ययो भवत्येवेति भावः । यद्यप्येकत्वादिसंख्या लडर्थो न भवति, तथापि लडादेशतिङर्थोऽपीह लडर्थत्वेन गृहीत इति ज्ञेयम् । तेनातिक्रामति । तृतीयाप्रकृतिभूतात्प्रातिपदिकाण्णिच् । तृतीयान्ताण्णिजित्यन्ये । एवं तत्करोतीत्यत्रापि द्वितीयाप्रकृतिभूताद् द्वितीयान्ताद्वा णिच् । न च सुबन्ताण्णिचि वाचं करोत्याचष्टे वाचाऽतिक्रामति वा वाचयतीत्यत्र कुत्वं स्यादिति शङ्क्यम्, इष्ठवद्भावेन भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात् । यशस्विनमाचष्टे यशसयति स्रजयतीत्यादौ विनो लुकि प्राप्तस्य पदकार्यस्य बाधार्थं भसंज्ञातिदेशस्यावश्यकत्वात् 'तत्करोति—' इत्यादिनिर्देशानुगुणत्वाच्च सुबन्ताण्णिजिति पक्ष एव ज्यायानित्याहुः । णिच्प्रकृतिरिति । वधशब्दो णिच्प्रकृतिरिदानीं तु कृल्लुक्यवशिष्टभाग एव कृतिरित्यर्थः । आख्यानात्कृत इति । यद्यपि वधशब्दः कृदन्तः स आख्यानं न भवति, तथाप्याख्यानवाची कृदन्तश्च कंसवधशब्दो भवत्येव, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । कृल्लुगिति । 'हनश्च वधः' इति विहितस्य अप्प्रत्ययस्य लुक् । प्रकृतिप्रत्ययापत्तिरिति । विकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थः, तदेतत्सकलमभि-

२५७४ हनस्तोऽचिण्णलो । (७—३—३२) हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः, स्याच्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति । नन्वत्राङ्गसञ्ज्ञा धातुसञ्ज्ञा च कसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाड्द्वित्वयोर्दोषः । किं च कुत्वतत्वे न स्याताम्, धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम्, प्रकृतिवच्च इति चकारो भिन्नक्रमः—कारकं च, चात्कार्यम् । हेतुमण्णिच्च प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं धातावन-

हनस्तोऽचिण्णलो । हन इति षष्ठी । त इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः, तदाह **हन्तेस्तकार इति** । अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यपरिभाषया सिद्धम् । **ञिति णिति चेति** । 'अचो ञ्णिति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च हनो नकारस्य तत्वे 'हो हन्ते—' इति कुत्वेन हस्य घकारे घातीति ण्यन्तं फलितम् । ततो लटि घातयति इति रूपं स्थितम् । कृतो लुकि समासनिवृत्तौ सुब्लुकोऽपि निवृत्तौ कसमिति च स्थितम् । 'आख्यानात् कृत—' इति वार्तिकस्य प्रकृतिवच्च कारकमित्यंशं शङ्कोत्तरत्वेन योजयिष्यन् शङ्कामवतारयति **नन्विति** । **कसविशिष्टस्येति** । कसवधशब्दस्यैवेत्यर्थः । तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः । ननु कसवधशब्दस्य अङ्गत्वे का हानिरित्यत आह **ततश्चेति** । कसवधशब्दस्याङ्गत्वाद् अड्द्वित्वयोर्विषये दोषः स्यात् । कसशब्दात्पूर्वमडागमः स्यात् । कस् इत्यस्य द्विर्वचनं स्यात् । इष्यते तु कसमजीघतत् इत्येवं हनधातोरेवोभयमित्यर्थः । **किं चेति** । कसं घातयतीति कुत्वतत्वे न स्यातामित्यर्थः । कुत इत्यत आह **धातोरिति** । धातोर्हन् इत्यादितत्तत्स्वरूपेण ग्रहणे सति तत्प्रत्यये—धातोर्विहितप्रत्यये कार्यविज्ञानमिति परिभाषयेत्यर्थः । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र 'हनस्तोऽचिण्णलो' इति न भवतीति 'हनस्तोऽचिण्णलो' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तथा च प्रकृते कसं घातयतीत्यत्र 'हो हन्ते—इति कुत्वं हनस्तोऽचिण्णलो' इति तत्वं च न स्याताम्, अत्र णिचः प्रातिपदिकाद्विहितत्वेन धातोर्विहितत्वाभावादित्यर्थः । अत्र प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया कृत्प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वेन कसस्येति षष्ठी स्यादित्यप्याक्षेपो बोध्यः, तत्परिहारस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । तामिमां शङ्कामर्धाङ्गीकारेण परिहरति **सत्यमिति** । कसवधशब्दस्यैवाङ्गत्वमित्याद्यङ्गीक्रियते, दोषापादनं तु नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । **प्रकृतिवच्चेतीति** । 'आख्यानात् कृत—' इति वार्तिके प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः, प्रकृतिवदित्यनन्तरपठितश्चकारः कारकमित्यस्मादूर्ध्वं निवेशनीय इति भावः । तदेवाभिनीय दर्शयति **कारकं चेति** । चकारोऽप्ययमनुक्तसंग्रहार्थ इत्याह **चात्कार्यमिति** । समुच्चीयत इति शेषः । तथा च कारकं कार्यं च प्रकृतिवदिति फलितम् । अत्र प्रकृतिशब्देन हेतुमण्णिच्च प्रकृति-

प्रेत्याह कस हन् ई इति स्थिते इति । **कसविशिष्टस्येति** । तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः । **दोष इति** । कशब्दात्पूर्वमडागमः कस इत्यस्य द्विर्वचनं स्यादित्यर्थः । **किं चेति** । एवं च कसमजीघनदितीष्टं न सिध्येदिति भावः । **तत्प्रत्यये** । धातोर्विहितप्रत्यये । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र 'हनस्त—' इति तत्वं न भवतीति ज्ञेयम् । उक्तदोषात्परिहरति **सत्यमिति** । प्रकृतिवच्चेति चकारोऽनुक्तसंग्रहार्थ इत्याह **चात्कार्यमिति** । यद्यप्यन्यतरातिदेशेनाप्यड्द्विवचने सिध्यतः, तथापि धातावनन्त-

-त्वभूंत द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः कसमजीघतत् । 'कर्तृकरणाद्धात्वर्थे' (ग० सू० २०७) कर्तृव्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्र-मित्यर्थः । असिना हन्ति असयति । वल्क १९१६ दर्शने । चित्र १९१७

विवक्षिता, व्याख्यानात् । प्रकृताविव प्रकृतिवत् । सप्तम्यन्ताद्वतिः, तदाह प्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतु-मण्णाविति । प्रयुज्यमाने सतीति शेषः । कारकमित्यस्य विवरणं द्वितीयान्तमिति । द्वितीयातृतीयादिकारकविभक्त्यन्तमित्यर्थः । हन्ति कंसं कृष्णः तं प्रेरयतीत्यर्थे कंसं घातयति, कंसमजीघतदित्यादौ हेतुमण्ण्यन्ते प्रयुज्यमाने यद् द्वितीयादिकारकविभक्त्यन्तं यच्च कार्यं कुत्वतत्वाड्द्वित्वादि तत्सर्वम् 'आख्यानात् कृतः—' इत्यस्योदाहरणे कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति, कंसवधमाचष्ट कंसमजीघतदित्यादावपि भवतीति फलितम् । तत्र कारकमित्यनेन कंसात् षष्ठी निरस्ता, उदाहृतहेतुमण्ण्यन्तस्थले कृद्योगाभावेन कर्मणि द्वितीयाया एव सत्त्वात् । कार्यमित्यनेन तु कुत्वतत्वे कंसस्य अड्द्वित्वनिरासश्चेति बोध्यम् आख्यानशब्दश्च कथंचिद् वृत्तानुवादपरः, न तु भारतादिप्रसिद्धकंसवधादिकथापरः । तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति । द्वितीयान्तमित्यत्र द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणम् तेन पुष्ययोग-माचष्टे पुष्येण योजयतीति सिध्यतीति भाष्ये स्पष्टम् । कर्तृकरणाद्धात्वर्थे । इदमपि गण-सूत्रम् । प्रतिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यस्यैव प्रपञ्चः । कर्तुः करणं कर्तृकरणम्, न तु कर्ता च करणं च इति द्वन्द्वः व्याख्यानात्, तदाह कर्तृव्यापारार्थमिति । अभिमतफलोत्पादनार्थमित्यर्थः । साधकतममिति यावत् । नन्वेवं सति करणाद्धात्वर्थे इत्येव सिद्धे कर्तृग्रहणं व्यर्थमित्यत आह न तु चक्षुरादिमात्रमिति । कर्तृग्रहणं विहाय करणादित्येवोक्तौ चक्षुरादीन्द्रियमेव सुप्रसिद्धत्वात् करणादिति शब्देन गम्येत । अतः कर्तृग्रहणमित्याहुः । वस्तुतस्तु 'साधकतमं करणम्' इति शास्त्रप्रसिद्धकरणस्य ग्रहणौचित्यात् कर्तृग्रहणं स्पष्टार्थमेव । केचित्तु कर्तृकरणादिति द्वन्द्वमाश्रित्य देवदत्तेन वाचयति देवदत्तयतीति कर्तुरुदाजह्रुः ।

भूंतद्वितीयान्तादिलाभाय कारकातिदेशः । कार्यातिदेशस्तु कुत्वतत्वादिलाभायेति विवेकः । इह भारतभागवतादिप्रसिद्धे कंसवधाद्युपाख्याने एव णिजिति नाग्रहः, किं तूपाख्यानमात्रे । तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति । इह कृत्प्रकृतौ राज्ञः कर्तृत्वेऽपि गमेर्हेतुमण्णौ 'गतिबुद्धि—' इत्यनेन तस्य कर्मत्वमिति द्वितीयान्तमेव रूपातिदेशबलात्स्वी-क्रियते । देवदत्तपाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र तु देवदत्तस्य कर्तृत्वानपायात्तृतीयैव भवति । रुक्मिणीहरणमाचष्टे इत्यादौ 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इति विकल्पाद् रुक्मिणीं रुक्मिण्या वा हारयतीति प्रयोगः । कर्तृकरणादिति । कर्तृग्रहणाभावे चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्या-दावेव स्यान्न तु करिभिरवबध्नाति अवकरयतीत्यादौ । लोके इन्द्रियाणामेव करणत्वेन सुप्रसिद्धत्वात्, अतस्तत्सग्रहार्थं कर्तृग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम् । नव्यास्तु—साधकतमत्वेन विवक्षितं यत् तत्करणशब्देन गृह्यते, न तु लोकप्रसिद्धकरणमेव । अन्यथा 'कर्तृकरणयो-स्तृतीया' इत्यादावपि लोकप्रसिद्धकरणग्रहणप्रसक्त्या बाणेन हतः इत्यादिरूपं न सिध्येत् । तथा च कर्तृग्रहणे विनाप्यवकरयतीति रूपसिद्धौ न किंचिद्बाधकमिति व्याख्याय कर्तृ-

चित्रीकरणे । आलेख्यकरण इत्यर्थ । कदाचिद्दर्शने । चित्र इत्ययमद्भुतदर्शने णिच लभते । चित्रयति । अस १९१८ समाघाते । वट १९१९ विभाजने । लज १९२० प्रकाशने । वटि लजि इत्येके । वण्टयति । लञ्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लञ्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीना सर्वेषा पुकमाह । तन्मते कथापयति गणापयति इत्यादि । मिश्र १९२१ सम्पर्के । सग्राम १९२२ युद्धे । अयमनुदात्तेत्, अकारप्रश्लेषात् । अससङ्ग्रामत । स्तोम १९२३ श्लाघायाम् । अतुस्तोमत् । छिद्र १९२४ कर्णभेदने । करणभेदन इत्यन्ये । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यन्ये । अन्ध १९२५ दृष्ट्युपघाते । उपसहार इत्यन्ये । आन्दधत् । दण्ड १९२६ दण्डनिपातने । अङ्क १९२७ पदे लक्षणे च । आञ्चकत् । अङ्ग १९२८ च । आञ्जगत् । सुख १९२९ दुःख १९३० तत्क्रियायाम् । रस १९३१ आस्वादनस्नेहनयो । व्यय १९३२ वित्त-

---

कदाचिद्दर्शने इति । चित्रेत्यनुवर्तते, तदाह चित्र इत्ययमिति । कदाचिद्दर्शने इत्यस्य विवरणम्—अद्भुतदर्शने इति । चित्र चित्रीकरणकदाचिद्दर्शनयोरित्येव सुवचम् । वटि लटि इत्येके इति । ननु कथादावनयो पाठो व्यर्थ । इदितोरनयो टकारजकारान्तयोरदन्तत्वस्याप्रसक्ते फलभावाच्चेत्यत आह अदन्तेष्विति । अदन्तेषु पाठबलाद् वण्ट लञ्जेति कदाचिददन्तत्वमप्यनयोर्विज्ञायते । अदन्तत्वस्य च फलाभावादतो लोप बाधित्वा 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ 'अर्तिह्री–' इति पुगित्यर्थ, फलितमाह वण्टापयतीति । शाकटायनस्त्विति । ऋषिविशेषाऽयम् । सग्राम युद्धे । गणसूत्रमिदम् । युद्धवाचि सग्रामेति प्रातिपदिक करोत्यर्थे णिच लभत इत्यथ । ननु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह अनुदात्तेदिति । एतदात्मनेपदार्थमिति भाव । ननु सग्रामशब्दस्य प्रातिपदिकस्य अकारान्तत्वात् कथमनुदात्तेत्वमित्यत आह अकारप्रश्लेषादिति । सग्रामशब्दादनुदात्तानुनासिकं पररूपेण प्रश्लिष्य निर्देशादिति भाव । अससग्रामतेति । लुङि चङि सग्रामशब्दस्य ण्यन्तस्य अङ्गत्वात् तत प्रागडिति भाव । एतच्च भृशादिसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्व । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुखानुकूले दुःखानुकूले च व्यापारे इत्यथ । सुख दुःखेति प्रातिपदिकाभ्या तत्करोतीत्यर्थे णिच् स्यादिति यावत् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इत्येव

करणादित्यत्र समाहारद्वन्द्व मत्वा देवदत्तेन पाचयति देवदत्तयतीत्युदाजह्रु । कदाचिद्दर्शने । चित्रकरणकदाचिद्दर्शनयोरिति सुवचम् । अदन्तेषु पाठबलादिति । अदन्तस्य फलान्तराभावादतोलोप बाधित्वा वृद्धिरित्यर्थ । सग्राम । सग्रामेति युद्धवाचि प्रातिपदिक करोत्यर्थे णिच लभते । अनुदात्तेदिति । एतच्च 'भृशादिभ्यो भुवि–' इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् । अकारप्रश्लेषादिति । तेन प्रश्लिष्टस्येत्सञ्ज्ञा प्रकृत्यकारस्य तु इष्टवदिति टिलोप । तथा च अग्लोपादससग्रामतेत्यत्र नोपधाह्रस्व । सुख दुःख । तच्छब्देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थौ परामृश्येते । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे–' इत्येव सिद्धे अनयो पाठ सोपसर्गात्प्रत्ययार्थं इत्येके । सुख-

समुत्सर्गे। अवव्ययत्। रूप १९३३ रूपक्रियायाम्। रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया। छेद १९३४ द्वैधीकरणे। अचिच्छेदत्। छद १९३५ अपवारणे इत्येके। छदयति। लाभ १९३६ प्रेरणे। व्रण १९३७ गात्रविचूर्णने। वर्ण १९३८ वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु। वर्णक्रिया वर्णकरणम्। सुवर्णं वर्णयति। कथा वर्णयति। विस्तृणातीत्यर्थः। हरिं वर्णयति। स्तौतीत्यर्थः 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (ग सू० २०८)। अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः। बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः। तद्यथा—पर्ण १९३९ हरितभावे। अपपर्णत्। विष्क १९४० दर्शने। क्षिप १९४१ प्रेरणे। वस १९४२ निवासे। तुत्थ १९४३ आवरणे। एवमान्दोलयति। प्रेङ्खोलयति। विडम्बयति। अवधीरयति इत्यादि। अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः। तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः। अपरे तु नवगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः। तेनापठितेभ्योऽपि क्वचित्स्वार्थे णिच्। 'रामो राज्यमचीकरत्' इति यथेत्याहुः। चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये। सर्वे पक्षाः प्रामाणिका ग्रन्थे स्थिताः। 'णिङङ्गान्निरसने' (ग० सू० २०९)। अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात्। हस्तौ निरस्यति। हस्तयते। पादयते। 'श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च' (ग० सू० २१०)। श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते, णिङ् च धात्वर्थे। श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा,

---

आभ्यां णिजित्याहुः। बहुलमेतन्निदर्शनम्। गणसूत्रमिदम्। एतेषां कथादीनाम् अदन्तानां निदर्शनं पाठ इत्यर्थः, तदाह अदन्तेति। बहुलग्रहणस्य फलमाह बाहुलकादिति। अपपर्णदिति। अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वमिति भावः। क्षिप प्रेरणे। क्षिपयति। अग्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः। एवमग्रेऽपि। वस निवासे। वसयति। अदन्तत्वान्नोपधावृद्धिः। आन्दोलयतीत्यादौ अदन्तत्वेन अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः। तदेव बहुलमेतन्निदर्शनम् इत्यस्य कथाद्यदन्तविषयत्वमुक्त्वा मतान्तरमाह अन्ये त्विति। भ्वादि, अदादि, जुहोत्यादि, दिवादि, स्वादि, तुदादि, रुधादि, तनादि, क्र्यादि, चुरादिरिति दशगणी, तद्बहिर्भूता अपि सौत्राः जुप्रभृतयः, लौकिकाः प्रेङ्खोलादयः, वैदिकाः 'तद्रक्षांसि रात्रिभिरसुभ्नन्' इत्यादौ सुभादयश्च सगृहीता भवन्तीत्यर्थः। मतान्तरमाह अपरे त्विति। चुरादिभिन्ना उदाहृता ये नव गणाः तेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच् बहुलग्रहणादस्माल्लभ्यत इत्यर्थः। मतान्तरमाह चुरादिभ्य एवेति। वस्तुतस्तु भूवादिसूत्रे पाठेन धातुसंज्ञेति भाष्यप्रतीकमुपादाय "स पाठो नोपलक्षणार्थः, किंतु इयत्ताप्रतिपादनार्थं इति कैयट आह। एवं च बहुलमेतन्निदर्शनम् इति गणसूत्रमनार्षमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। णिङङ्गान्निरसने इति। गणसूत्रम्। स्पष्टम्। ङित्त्वान्नित्यमात्मनेपदम्। श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च। इदमपि गणसूत्रम्। श्वेताश्वादीनामिति। श्वेताश्व अश्वतर गालोडित आह्वरक एषामित्यर्थः। अश्वादय इति। श्वेताश्वशब्दे अश्वशब्दः, अश्वतरशब्दे तरशब्दः,

---

दुःखाभ्यां तत्क्रियायामेव णिच् स्यान्न त्वाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे इत्येतदर्थं पाठ इत्यन्ये।

श्वेतयते। अश्वतरमाचष्टे अश्वयते। गालोडित वाचा विमर्श, तत्करोति गालोडयते। आह्वरयते। केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति। तन्मते परस्मैपदमपि। 'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्' (ग० सू० २११)। णिजन्तादेव बहुवचनादात्मनेपदमस्तु। मास्तु 'पुच्छभाण्ड-' (सू० २६७६) इति णिङ्विधि। सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थं।

इति तिङन्ते चुरादिप्रकरणम्।

गालोडितशब्दे इतशब्द, आह्वरकशब्दे कशब्दश्च लुप्यन्ते इत्यर्थं। णिङ् चेति। चकारलभ्यमिदम्। धात्वर्थे इति। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यतस्तदनुवर्तते। निरसन इति निवृत्तमिति भाव। विमर्श इति। विवेचनमित्यर्थं। केचित्त्वति। श्वेताश्वेत्यादिसूत्रे णिचमेवानुवर्तयन्ति न तु णिङमित्यर्थं णिच्णिङो फलभेद दर्शयति। तन्मते इति। पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धमिति। धातुपाठ रचयितुर्भीमसेनस्य वाक्यमिदमित्याहु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे-' इति णिचि सिद्धे 'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्' इति न कर्तव्यमित्यर्थं। ननु नित्यात्मनेपदार्थं 'पुच्छभाण्ड—' इति णिङ्विधिरावश्यक इत्यत आह णिजन्तादेव बहुलवचनादिति। 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति बहुलग्रहणादित्यर्थं। ननु पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव णिजित्येव सिद्धे सिद्धशब्दो व्यर्थं इत्यत आह सिद्धशब्द इति। धातुपाठात्मकग्रन्थसमाप्तौ सिद्धशब्दप्रयोगो मङ्गलार्थं इत्यर्थं। पस्पशाह्निकभाष्ये 'हि सिद्धे शब्दार्थसबन्धे' इति वार्तिके ग्रन्थस्यादिमवार्तिकव्याख्यावसरे सिद्धशब्दोपादान मङ्गलार्थमित्युक्तम्। 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते' इति भूवादिसूत्रस्थभाष्याद् गन्थान्तेऽपि मङ्गलस्य कर्तव्यतासिद्धि।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया चुरादिनिरूपण समाप्तम्।

पुच्छादिष्विति। भीमसेनस्य वाक्यम्। ग्रन्थान्त इति। भू सत्तायामित्यादिधातुपाठस्यान्त इत्यर्थं।

इति तत्त्वबोधिन्यां चुरादिप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते णिच्प्रकरणम् ॥ ५३ ॥

२५७५ **तत्प्रयोजको हेतुश्च ।** (१—४—५५) कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् । २५७६ **हेतुमति च ।** (३—१—२६) प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच्स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । 'णिचश्च'

अथ 'हेतुमति च' इति णिज्विधिं वक्ष्यन् हेतुसंज्ञामाह **तत्प्रयोजको हेतुश्च ।** 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता तच्छब्देन परामृश्यते । तस्य कर्तुः प्रयोजकः, प्रवर्तयिता तत्प्रयोजकः, तदाह **कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञ इति ।** चकारः पूर्वसूत्रोपात्तां कर्तृसंज्ञां समुच्चिनोति, तदाह **कर्तृसंज्ञश्चेति ।** देवदत्तः पचति, तं प्रेरयति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तस्यैव पाकानुकूलव्यापारात्मकपचधात्वर्थाश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वात् प्रयोजकस्य तदभावादिह कर्तृसंज्ञाविधिः । प्रयोजकस्य प्रयोज्यकर्त्रा अन्यथासिद्धत्वाद्धेतुत्वाप्राप्तौ हेतुसंज्ञाविधिः । **हेतुमति च ।** 'सत्यापपाश—' इत्यतो णिजित्यनुवर्तते । हेतुः प्रयोजकः आधारतया अस्यास्तीति हेतुमान्—प्रयोजकनिष्ठः प्रेषणादिव्यापारः, तस्मिन् वाच्ये णिच्स्यादित्यर्थः । 'धातोरेकाचो हलादेः—' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते, तदाह **प्रयोजकव्यापार इति ।** प्रेषणादावित्यादिशब्देन अध्येषणानुमत्युपदेशानां ग्रहणम् । तत्र भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणम् आज्ञेत्यर्थः । समानस्याधिकस्य च सख्याचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणा । अनुमतिः राजादेः संमतिः ज्वरितस्य कषायपाने हितावबोधनेन प्रवर्तना उपदेशः । हननाद्भीत्या पलायमानस्य निरोधाचरणमपि प्रयोजकव्यापारः प्रयोजकनिष्ठप्रवर्तनायां णिजिति फलितम् । एते तु विशेषाः प्रकरणादिना अवगम्यन्ते । कुलालो घटं करोतीत्यत्र तु न णिच् प्रयोज्यप्रयोजकोभयसमभिव्याहार एव तत्प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । **भवन्तमिति ।** देवदत्तो यज्वा भवति । तं प्रेरयति याजक इत्याद्यर्थे

तत्प्रयोजको हेतुश्च । तच्छब्देन 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरकः तद्व्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चकारः एकसंज्ञाधिकारबाधनार्थस्तदाह **हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति ।** हेतुसंज्ञाया प्रयोजनं 'भीस्म्योर्हेतुभये' 'भियो हेतुभये षुक्' इत्यादौ प्रयोजकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः । कर्तृसंज्ञायास्तु 'लः कर्मणि च भावे च—' इति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारादयः । **हेतुमति च ।** स्वनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासम्बन्धेन हेतुर्यत्रास्ति स हेतुमान्व्यापारः, तस्मिन्वाच्ये णिजित्याहुः । **प्रयोजकव्यापार इति ।** प्रयोजकश्चेतनसाधारण्येन विवक्षितः । स च क्वचित्सिद्धः क्वचित्फलरूपः देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः । भिक्षा वासयति सङ्ग्रामो वासयतीत्यादौ तु फलरूपः । **प्रेषणादाविति ।** भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणा । आज्ञेत्यर्थः । आदिशब्देनाध्येषणानुमत्यादीनामुपादानम् । समानस्याधिकस्य वा ऋत्विगाचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणम्, प्रार्थनेत्यर्थः । अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः, तां विना यागादिक्रिया न निष्पद्यत इत्यनुमतिमात्रेण राजादिः प्रयोजकः । अनुमत्यादीत्यादिशब्दे

(सू० २५६४) इति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयाबभूव २५७७ ओ पुयण्ज्यपरे । (७—४—८०) सनि परे यदङ्ग तदवयवाभ्यासोकारस्येत्व स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परत । अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीम-

---

भूधात्वर्थस्य भवनस्य मुख्यकर्ता यज्वा, तस्य यज्वभवने प्रवर्तयिता याजकादि प्रयोजक, तन्निष्ठाया प्रेरणाया भूधातोर्णिच् वृद्ध्यावादेशौ, भावीति णिजन्तम् । तस्माद्भवनानुकूल-व्यापारार्थकाद् लटि भावयतीति रूपम् । भवन्त प्रेरयतीति फलितोऽर्थ । भावयाबभूवेति । कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले भूधातोरनात्मनेपदित्वाद् अनुप्रयुज्यमानादपि नात्मनेपदमिति भाव । ओ पुयण् । उ इत्यस्य ओरिति षष्ठी । पुयण्जि इति छेद । पुश्च यण् च ज् चेति समाहार-द्वन्द्वात्सप्तमी । अ परो यस्मादिति बहुव्रीहि । 'सन्यत' इत्यस्मात्सनीत्यनुवर्तते । अङ्गस्ये-त्यधिकृतम् । 'अत्र लोप—' इत्यस्मादभ्यासस्येति, 'भृञामित्' इत्यस्मादिदिति चानुवर्तते, तदाह सनि परे इत्यादिना । अबीभवदिति । भू इ अत् इति स्थिते द्वित्वे कार्ये णौ अच आदेशस्य निषेधाद् वृद्ध्यावादेशाभ्या प्रागेव भू इत्यस्य द्वित्वे उत्तर-खण्डस्य वृद्ध्यावादेशयो कृतयोरुपधाह्रस्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्यत' इत्य-स्याप्रवृत्त्या सन्वत्त्वादनेन इत्वे दीर्घ इति भाव । अपीपवदिति । पूङ्धातो रूपम्

नात्रोपदेशानुग्रहयोरुपादानम् । ज्वरित कषाय पिबेदित्युपदेशमात्रेण वैद्यादि प्रयोजक ॥ यस्तु केनचिद्धन्तुमिष्ट पलायमान निरुणद्धि सोऽपि हन्तुरनुग्राहकत्वेन प्रयोजक । सर्वेऽप्येते विशेषा कथ णिच्प्रत्ययगम्या इति चेत् । अत्राहु —सर्वानुगत प्रवर्तनासामान्य णिचोऽर्थ, विशेषास्त्वर्थप्रकरणादिगम्या इति । नन्वेव णिचो लोडादीना च पर्यायता स्यात्ततश्च इदानी पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति णिजपि प्रयुज्यतेति चेत् । मैवम् । कर्तु प्रयोजको हि हेतु प्रैषविषयो य सबोध्यो देवदत्तादि स तु नाद्यापि प्रश्नकर्तृत्वेनावधारित । तथा च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता या । प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्ति सा णिजर्थस्तदनुपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु लोडर्थ इत्युभयोर्भेद । उक्त च—'द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड् विधीयते । सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच' इति । अस्यार्थ —कर्तृत्वेनानवधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रैषे प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्यादेर्लोड् भवति । प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु यदा सा णिचो विषय इति । किं च प्रयोक्तृनिष्ठा प्रयुक्तिर्लोडर्थ, प्रयोक्त्रप्रयोक्तृकर्तृका तु णिजर्थ । पच देवदत्तेत्यत्र हि वक्तैव प्रेरक । पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्न, पाच-यामीत्यादौ तु वक्तेति दिक् । ओ पुयण्जि । पुयण्जीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येक-वचनम् । अपर इति बहुव्रीहि । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यत अभ्यासस्येत्यनु-वर्तते । 'भृञामित्' इत्यत इद्ग्रहण 'सन्यत' सनीति च । अङ्गस्येति तु अधिक्रियत एव, तदेतदभिप्रेत्याह सनि पर यदङ्गमित्यादि । अपरे किम्, बुभू-षति । पवर्गयण्जीति किम्, ऊर्णुनविषति । अबीभवदित्यादि । भू सत्तायाम् । पूङ् पवने । मूङ् बन्धने । यु मिश्रणादौ । रु शब्दे । लूञ् छेदने । जु गतौ । सौत्रोऽय धातु 'जुचङ्क्रम्य—' इत्यत्र निर्दिष्ट । ननु भू भू इति द्वित्वोत्तर वृद्ध्यावा-

वत्। अयीयवत्। अरीरवत्। अलीलवत्। अजीजवत्। **२५७८ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा।** (७—४—८१) एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात्सन्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे। असिस्रवत्, असुस्रवत्। 'नाग्लोपि–' (सू० २५७२) इति ह्रस्वनिषेधः। अशशासत्। अडुढौकत्। अचीचकासत्। मतान्तरे अचचकासत्। अग्लोपि इति सुब्धातुप्रकरणे उदा-

---

मूडित्यस्माद्धातोरमीमवदिति रूपमित्यर्थः। **अयीयवदिति**। युधातो रूपम्। **अरीरवदिति**। रुधातो रूपम्। **अलीलवदिति**। लूञ्धातो रूपम्। **अजीजवदिति**। जु सौत्रो धातुः जुचङ्क्रम्येत्यत्र निर्दिष्टः। ननु भू भू इति द्वित्वोत्तरं वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः उपधाह्रस्वे तस्य स्थानिवत्त्वेन लघुपरत्वाभावात् सन्वत्त्वाप्रसक्त्या कथमिहाभ्यासोवर्णस्य इत्त्वमिति चेद् न, आरम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेरित्यलम्। **स्रवतिशृणोति**। अपर इत्यनुवर्तते,न तु पुयण्जि इति, पवर्गजकारयोरसंभवात् स्रवत्यादौ यण रत्वेऽप्यव्यभिचारात्, तदाह **अवर्णपरे धात्वक्षर इति**। अक्षरशब्दो वर्णपरः। **असिस्रवत्, असुस्रवदिति**। द्विहल्व्यवधानेन लघुपरकत्वाभावान्न सन्वत्त्वमिति भावः। अशिश्रवत्, अशुश्रवत्। अदिद्रवत्, अदुद्रवत्। अपिप्रवत्, अपुप्रवत्। अपिप्लवत, अपुप्लवत्। अचिच्यवत्, अचुच्यवत्। अथ शासुधातोरशशासदित्यत्राह **नाग्लोपीति**। **अडुढौकदिति**। ढौकृ गतावित्यस्य ऋदित्त्वादिति भावः। **अचीचकासदिति**। चकासृ दीप्तौ। ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षे सन्वत्त्वम् अभ्यासदीर्घश्चेति भावः। **मतान्तरे त्विति**।-अङ्गं यत्र द्विरुच्यते इति मते चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्य अभ्यास इति मते चेत्यर्थः। **अग्लोपीतीति**। अग्लोपिन उपधाह्रस्वनिषेधे मा भवानूननदिति उदाहृतम्। अतितिरायदित्याद्युदाहरणन्तरं सुब्धातुनिरूपणे वक्ष्यते इत्यर्थः। ननु 'चुर स्तेये' इत्यस्मात्स्वार्थे णिचि उपधागुणे चोरि इति रूपम्। तस्माद्धेतुमण्णौ प्रथमस्य णेर्लोपे सति चोरि इत्येव हेतुमण्ण्यन्तम्। तस्माल्लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे चोरयतीत्येव रूपमिष्यते। तन्नोपपद्यते, हेतुमण्णौ परे प्रथमस्य णेर्लोपं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धौ आयादेशे

देशौ भवतस्ततः कृतस्य 'णौ चङि–' ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वाभावात्सन्वद्भावाप्रवृत्त्याऽबीभवदित्यादावभ्यासोवर्णस्येत्वं दुर्लभमिति चेत्। अत्राहु — आरम्भसामर्थ्यादेव न स्थानिवत्त्वमिति। **स्रवतिशृणोति**। अपर इत्यनुवर्तते न तु पुयण्जीति, पवर्गजकारयोरसंभवाद्यण संभवेऽप्यव्यभिचारात्तदाह **अवर्णपरे धात्वक्षरे इति**। अक्षरशब्दोऽत्र वर्णपरः। अवर्णपरे किम् शुश्रूषयति। शृणोत्यादेरुदाहरणं तु अशिश्रवत्, अशुश्रवत्। अद्रिद्रवत्। अदुद्रवत्। अपिप्रवत्, अपुप्रवत्। अचिच्यवत्, अचुच्यवत्। **अडुढौकदिति**। ढौकृ गतौ। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षाश्रयेणाह **अचीचकासदिति**। **मतान्तर इति**। 'अङ्गं यत्र द्विरुच्यते' इति मते चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यास इति मते चेत्यर्थः। **सुब्धातुप्रकरण इति**। अतितिरायत्। असस-

हरिष्यते । ण्यन्ताण्णिचि पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोप । चोरयति । 'णौ चङि-' (सू० २३१४) इति ह्रस्व । 'दीर्घो लघो' (सू० २३१८)। न चाग्लोपित्वाद् द्वयोरप्यसम्भव, ण्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् । २५७९ णौ च संश्चङो । (६—१—३१) सन्परे चङ्परे च णौ श्वयते सम्प्रसारण वा स्यात् 'सम्प्रसारण तदाश्रय च कार्यं बलवत्' (प० १२९)

चोराय् इ इत्यस्माल्लटि चोराययतीत्यापत्तेरित्यत आह ण्यन्ताण्णिचीति। ण्यन्ताण्णिचिवृद्धिं बाधित्वा णिलोप इत्यन्वय । कुत इत्यत आह पूर्वविप्रतिषेधादिति । 'ण्यल्लोपावियङ्यण्-गुणवृद्धिदीर्घेभ्य पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकेनेति भाव । अपवादत्वाद्वेति । 'कमु कान्तौ' इति धातौ द्विधा प्रपञ्चितत्वादिति भाव । अथ ण्यन्ताण्णौ प्रथमस्य णेर्लोपे चोरि इत्यस्माल्लुङि चङि अचोर् इ अ त् इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति णौ चङीति ह्रस्व इति । ततो हेतुमण्णेर्लोपे चुर् इत्यस्य द्वित्वे सन्वद्भावविषयत्वादाह दीर्घो लघोरिति । यथा च अचूचुरदिति सिद्धम् । ननु उपधाह्रस्व अभ्यासदीघश्चेति द्वयमपि चङपरे णौ विहितम् । तदुभयमप्यत्र प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रथमणिचमादाय न सभवति, तस्य द्वितीयणिचा व्यवहितत्वेन चङ्परकत्वाभावात् । नापि द्वितीयणिचमादाय तदुभयसभव , द्वितीयणिच्प्रकृते प्रथमण्यन्तस्य णिलोपमादाय अग्लोपित्वादित्याशङ्क्य परिहरति न चेति । अग्लोपित्वाद् द्वयोरपि उपधाह्रस्वाभ्यासदीर्घयोरसभवो न शङ्क्य इत्यर्थं । कुत इत्यत आह ण्याकृतिनिर्देशादिति । चङ्परे णावित्यत्र णावित्यस्य चङ्परकणित्त्वजात्याश्रयैकानेकणिज्व्यक्तिपरकत्व विवक्षितम् । तथा च णिद्वयस्य चङ्परकत्वाभावेऽपि णित्वस्य चङ्परकत्वमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति प्रवृत्तिरिति भाव । अत्र जातिनिर्देश अयुक्त इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । टु ओ श्वि गतिवृद्धयो अस्माद्धेतुमण्णौ वृद्धयायादेशयो श्वायीत्यस्माद् लडादौ श्वाययतीति रूपम् । लुङि चङि अश्वि इ अ त् इति स्थिते विशेषमाह णौ च सश्चङो । 'विभाषा श्वे ' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ष्यङ सम्प्रसारणम्' इत्यत सम्प्रसारणमिति च, तदाह सन्पर इत्यादिना । नन्वन्तरङ्गत्वात् सम्प्रसारणात्पूर्वं वृद्धयायादेशयो कृतयो पश्चात् सम्प्रसारणे पूर्वरूपे अशीशवदिति स्यात्, अशूशवदिति न स्यात्, इत्यत आह सम्प्रसारण तदाश्रय च कार्यं बलवदिति । इद वचन 'लिटयभ्यासस्य–' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । एव च अश्वि इ अत् इत्यत्र

ध्रायत् । अविविष्वद्रायत् । अदिदेवद्रायत् । इत्याद्युदाहरिष्यत इत्यर्थं । वृद्धिं बाधित्वेति । 'ण्यल्लोपावियङ्—' इत्यादिवचनाण्णिलोपाशप्रत्याख्यानपक्षेऽपवादत्वाद्वेत्यर्थं । असभव इति । तथा च अचुचोरदित्येव रूपमिति भाव । ण्याकृतिनिर्देशादिति । चङ्परे णावित्यत्र चङ्परे णित्वे इत्यर्थ । तेन णिद्वये सत्यपि णित्व चङ्परमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति सभव इति भाव । एतेन अवीवदद्वीणा परिवादकेनेत्यादौ सन्वद्भावो व्याख्यातस्तत्रापीत्थमेव, पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्तुल्यत्वात् । णौ च । विभाषा श्वेरित्यनुवर्तते । सश्चङोरिति णावित्यस्य विशेषण 'ह्व सम्प्र–'

इति वचनात्सप्रसारण पूर्वरूपम्। अशूशवत्। अलघुत्वान्न दीर्घं। अशिश्वयत्। **२५८० स्तम्भुसिवुसहां चङि।** (८—३—११६) उपसर्गनिमित्त एषा सस्य षो न स्याच्चङि। अवातस्तम्भत्। पर्यसीषिवत्। न्यसीषहत्। आटिटत्। आशिशत्। बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव, ओणेॠदित्करणाल्लिङ्गात्। मा

वृद्धयायादेशाभ्या प्रागेव वकारस्य सप्रसारणमुकार इति फलितम्। **पूर्वरूपमिति**। ततश्च शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य णिचमाश्रित्य वृद्धयावादेशयोरुपधाह्रस्वे सन्वत्त्वविषयत्वाद-भ्यासदीर्घे फलितमाह **अशूशवदिति**। सप्रसारणाभावपक्षे अशिश्वयदित्यत्र अभ्यासदीर्घमा-शङ्क्याह **अलघुत्वादिति**। सयोगपरकत्वादिति भाव। अवपूर्वात्स्तम्भेर्ण्यन्तादवष्टम्भय-तीत्यादि। 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययो' इति षत्वम्। चङि अवातस्तम्भदित्यत्र षत्वे प्राप्ते **स्तम्भुसिवु**। 'उपसर्गनिमित्तस्य प्रतिषेध' इति वार्तिकम्। 'न रपरसृपी' त्यतो नेत्यनु-वर्तते। 'सहे साड स' इत्यत स इति षष्ठयन्तमनुवर्तते। मूर्धन्य इत्यधिकृतम्, तदाह, **उपसर्गनिमित्त इत्यादि**। स्तम्भु सौत्रो धातु। 'षिवु तन्तुसन्ताने' 'षह मर्षणे'। **पर्यसीषिवत्, न्यसीषहदिति**। 'परिनिविभ्य सेव–' इत्युपसर्गनिमित्त षत्व न। अभ्यासनिमित्त तु षत्व भवत्येव। **आटिटत् आशिशत् इति**। आट् इ अ त्, आश् इ अ त् इति 'णौ चङि–' इत्युपधाह्रस्वात् प्रागन्तरङ्गत्वात् 'चङि' इति द्वित्वमाशङ्क्याह **बहिरङ्गोऽपीति**। उपधाह्रस्व चङ्परण्यपेक्षत्वाद् बहिरङ्ग। द्वित्व तु चङ्मात्रापेक्ष-त्वादन्तरङ्गम्। अथापि द्वित्वात् प्रागेव उपधाह्रस्व इत्यर्थ। कुत इत्यत आह **ओणेरिति**। 'ओणृ अपनयने' इति धातो ॠदित्करणम् औणिणदित्यत्र 'नाग्लोपि–' इति उपधाह्रस्वप्रति-षेधार्थम्। यदि तु उपधाह्रस्वात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्व स्यात् तदा ओण् इ अ त् इत्यत्र 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णि इत्यस्य णिचा सह द्वित्वे सति पश्चादोकारस्य चङ्परे णौ उपधात्वाभावादेव ह्रस्वस्याप्रसक्तत्वाद् ॠदित्करणं व्यर्थं स्यात्। द्वित्वात्प्रागेव उपधाह्रस्व इत्यभ्युपगमे तु ओण् इ अ त् इत्यस्यामवस्थाया प्राप्तस्य ह्रस्वस्य निषेधार्थमृदित्करणमर्थवत्। अत बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो विद्वत्वात् प्रागेवेति विज्ञायत इत्यर्थ। ननु आटिटत् आशिशत् इत्यत्र द्वित्वप्रवृत्त्यनन्तरमुपधाह्रस्वस्याभावेऽपि 'आटश्च' इति वृद्धौ आटिटत् आशि-

---

इत्यत सप्रारणमनुवर्तत एवेत्याह **सन्परे चङ्पर इति**। **वचनादिति**। इयं च परिभाषा 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यत्र वच्यादीना ग्रह्यादीनामनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धावुभयेषाग्रहण-सामर्थ्याल्लभ्यते। अन्यथा वव्रश्चेत्यत्र हलादि शेषे कृते वस्य सप्रसारण स्यादित्याहु। **स्तम्भु-सिवु**। स्तम्भु सौत्र। षिवु तन्तुसताने। षह मर्षणे। स्तन्भते 'स्तन्भे' इत्यनेन प्राप्तिर-न्ययोस्तु 'परिनिविभ्य –' इत्यनेनेति विवेक। **आटिटत्**। **आशिशदिति**। णिचा सह द्वित्वात्सन्वद्भावो नेति तद्विषये विहितो यो 'दीर्घो लघो' इति दीर्घ स न प्रवर्तते **ॠदित्करणा-ल्लिङ्गादिति**। यदि पूर्वं द्विर्वचन भवेत्तदा णिशब्दस्य द्वित्वे सत्युपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रति-

भधानिदिधत् । एजादावेवधातौ विधानान्न वृद्धि, मा भवान्प्रेदिधत् । 'नन्द्रा –' (सू० २४४६) इति नदराणा न द्वित्वम् । औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् । उब्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधोऽयम् । 'भुजन्युब्जौ पाण्युपता-

शात् इति सिध्यत्येवेति किमनेन ज्ञापनेनेत्यत आह मा भवानिदिधदिति । एध् इ अ त् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वप्रवृत्तौ धि इत्यस्य द्वित्वे पश्चादेकारस्य ह्रस्वो न स्यात् । द्वित्वात्प्रागेव उपधाह्रस्वे तु इध् इ अ त् इति स्थिते धि इत्यस्य द्वित्वे माङ्योगादाडभावे इदिधदिति इष्ट सिध्यतीत्यर्थ । ननु मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र प्र इदिधदिति स्थिते कृतेऽपि ह्रस्वे एकदेशविकृतन्यायेन एधधातुत्वाद् 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धि स्यादित्यत आह एजादावेधताविति । अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरिति व्याख्यातत्वादिति भाव । औन्दिददिति । उन्द् इ अ त् इति स्थिते दि इत्यस्य द्वित्वमिति भाव । आड्डिडदिति । अड्डधातुर्दापध ष्टुत्वसपन्नो डकार । अड्डि अ त् इति स्थिते ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेन दकारात्परस्य डि इत्यस्य द्वित्वमिति भाव । आर्चिचदिति । अर्च् इ अ त् इति स्थिते रेफात् परस्य चि इत्यस्य द्वित्वमिति भाव । उब्ज आर्जव इति । ननु चडि ब्जि इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे औबिब्जदिति रूप स्यात् । औब्जिजदित्येव तु इष्यते, तत्राह उपदेशे दकारोपधोऽयमिति । ततश्च 'न न्द्रा –' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधाद् जि इत्यस्यैव द्वित्वमिति भाव । तर्हि दकार कुतो न श्रूयत इत्यत आह भुजन्युब्जाविति । ननु द्वित्वात् प्रागन्तरङ्गत्वाद् दकारस्य बकारादेशे सति 'न न्द्रा —' इति निषेधस्य कथमिह प्रवृत्ति-

षेधार्थमृदित्करण व्यर्थं स्यादतस्तदुक्तेऽर्थे ज्ञापकमेव । एजादावेधताविति । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति सूत्रे एजाद्योरेत्येधत्योरिति व्याख्यातत्वादिति भाव । न च मा भवान्प्रेदिधदित्यत्र 'णौ चडि —' इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वृद्धेरप्रवृत्तौ किमेधतेरेजादिविशेषणेनेति वाच्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति धिशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशे सति वस्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसमोह इति वाच्यम्, 'द्वि प्रयोगो द्विर्वचन षाष्ठम्' इति भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा इहैव प्रेदिधदित्यत्र णिलोपो न स्यात् । जिघासतीत्यादौ सन सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यादिति दिक् । उब्ज आर्जव इति । अयमुपध्मानीयोपध इति वार्तिककृतोक्तम् । तस्य 'झला जश् झशि' इति जश्त्वेन वकारे कृते उब्जिता उब्जितुमिति रूपम् । एतच्चायोगवाहाना शर्षु पाठस्य फलम् । भाष्यकारादयस्तूपध्मानीयोपधपाठे उब्जिजिषतीति रूप न सिध्येत् । यदि 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्याश्रित्य बकारोत्तर द्वित्व क्रियते, यदि वा अस्यानित्यतामाश्रित्य बकारात्पूर्वमेवोपध्मानीयस्य द्वित्वमुभयथापि इष्टरूपासिद्धि, आद्ये उबिब्जिषति, द्वितीये तूपध्मानीयस्याच्त्वात्तदादे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वित्वे हलादि शेषे द्वितीयोपध्मानीयस्य जश्त्वेन बकारे पश्चात्प्रथमस्यापि तथैव बकारे उब्ब्जिषतीत्यापत्ते । ततश्चेष्टसिद्धये दकारोपधोऽय स्वीकार्य । भुजन्युब्जाविति निपातनादुपधादकारस्य बो भवतीति वाक्य कल्प्यते, तच्च 'स्तो श्चुना श्चु' इत्यस्याग्रे । तदय-

पयो' (सू० २८७७) इति सूत्रे निपाताद्दस्य ब । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये 'न न्द्रा —' (सू० २४४६) इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते। न तु तत प्राक्, दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औब्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह—

रित्यत आह स चेति । ननु द्रु गतौ द्रावयति चङि द्रु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्धयावादेशयो उपधाह्रस्वे 'स्रवति शृणोति—' इत्यभ्यासस्य इत्वे अदिद्रवदिति इष्यते । तन्नोपपद्यते, 'न न्द्रा —' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह अजादेरित्येवेति । 'न न्द्रा –' इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तत एवेत्यर्थं । आदिभूतादच इति व्याख्यात प्राक् । ततश्च । आदिभूतादच परा नदरा द्विर्नं भवन्तीति फलितम् । नेहेति । प्रकृते आदिभूतादच परत्वाभावान्न दकारद्वित्वनिषेध इत्यर्थं । अदिद्रपदिति पाठे द्राधातोर्णिचि पुकि द्रापि इत्यस्माद्रूपम् । ननु लावस्थायामडिति पक्षे अच परत्वमस्त्येवेति चेत् 'नु 'नन्द्रा —' इत्यत्र 'लिटि धातो —' इत्यतो धातोरित्यनुवर्त्य

मर्थं —श्चुना योगे उद्जेर्दकारस्य बकार इति । 'अभ्युद्ग समुद्ग ' इत्यत्र तु उब्जिता उब्जितुमित्यत्रेव चवर्गयोगो नास्तीति न बकार । दकारोपधे चास्मिन्स्वीकृते 'न न्द्रा –' इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे ततो बकारे च उब्जिजिषतीति सिध्यति रूपम् । न च 'पूर्वत्रा-सिद्धीयमद्विर्वचने' इति बकारोत्तर द्विर्वचने सति स्यादेवानिष्टमिति वाच्यम्, द्विर्वचने हि त्रैपादिक सिद्ध न तु तन्निषेधेऽपि । तथा च निषेधे त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वात् 'न न्द्रा –' इति निषेध प्रवर्तते । यद्वा तादृशवाक्यमिह न कल्प्यते किं तु 'भुजन्युब्जो–' इति निपातनेन दस्य ब इति । न चैव बकारसहितस्य द्वित्वप्रसङ्ग , धातौ दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । न चाभ्युद्ग इत्यादावपि बकारश्रवणप्रसङ्ग , अकुत्वविषय एव बकारनिपातनाभ्युपगमात् । यद्वा अभ्युद्ग इत्यादि रूप द्व्युपसर्गाद्गमेर्डप्रत्यये ज्ञेयम् । उद्जेस्तु घञि अनभिधानात् प्रयोगाभाव इति वदन्ति तदेतद्भाष्यादिमतमभिप्रेत्याह उपदेशे दकारोपध इत्यादि । अजादेरित्येवेति । 'न न्द्रा –' इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते, तेन आदिभूतादच परा एव नदरा द्विर्नोच्यन्ते, नान्ये इत्यर्थं । ननु लावस्थायामेव अडिति भाष्यकारोक्तपक्षे अदिद्रत्रदित्यत्र अजादित्वमस्त्येव, न्याय्यश्च प्रथममट्,परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चेति चेत् । अत्राहु –द्वितीयस्येत्यप्य-त्रानुवर्तते तत्सामर्थ्याच्च नित्य द्वितीयस्येति तदर्थं । तेन लावस्थायामटि कृतेऽपि धातुसञ्ज्ञा-प्रवृत्तिकाले अजादित्वाभावान्नोक्तदोष । नित्य द्वितीयस्यैकाचो ये नदरास्तेषामेव निषेधात् । न चैव नित्य द्वितीयस्येति व्याख्यैव इष्टसिद्धावजादेरित्यस्यात्रानुवृत्तिर्मास्त्विति वाच्यम्' इन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्ते । अजादेरित्युक्तौ त्वादिभूतादच परत्वं दकारस्य नेति सिद्धमिष्टम् । न च अजादेरित्युक्तावपि चन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दोष स्यादेव, आद्यवयवस्य हल्त्वान्नकारस्य द्वित्वनिषेधाप्रसङ्गादिति वाच्यम्, अजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीत्युक्तत्वात् । इह च एकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय अच इत्येवानुवर्त्यताम् । अथवा आदे-रित्यस्याप्यनुवर्तनमस्तु तस्य नावयवपरत्वम्, किंतु पूर्ववर्तिमात्रपरत्व शब्दाधिकाराश्रयणादिति ज्ञेयम् । नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येति ग्रहणस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति

काण्यादय षड् भाष्ये उक्ता । ह्वायिवाणिलोठिलापयश्चत्वारोऽधिका न्यासे । चाणिलोटी इत्यप्यन्यत्र । इत्थ द्वादश । अचीकणत्, अचकाणत् । २५८४ स्वापेश्चडि । (६—१—१८) ण्यन्तस्य स्वपेश्चडि सप्रसारण स्यात् । असूषुपत् । २५८५ शाच्छासाह्वाव्यावेपा युक् । (७—३—३७) णौ परे । पुकोऽपवाद ।

विबाधायाम् इति षड् धातवो ण्यन्ता काण्यादयो भाष्ये पठिता इत्यर्थ । ह्वायीति । 'ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे च' आत्वे युकि च निर्देश, 'वण शब्दे' दन्त्योष्ठ्यादि, 'लुट प्रतीघाते' टवर्गद्वितीयोपध ' 'लप व्यक्ताया वाचि' इति चत्वारो ण्यन्ता भाष्योक्तेभ्योऽधिका न्यासग्रन्थे पठिता इत्यर्थ । चाणिलोटी इति । 'चण दाने' तालव्यादि । 'लुट स्तेये' टवर्गप्रथमान्तो भ्वादि । चुरादौ भाषार्थकोऽपि । एतावपि ण्यन्तौ द्वौ भाष्यन्यासग्रन्थाभ्यामन्यत्र क्वचिद् ग्रन्थे पठितौ इत्यर्थ । इत्थ द्वादशेति । अनेन मतभेदेन काण्यादयो द्वादशेत्यर्थ । अचीकणदिति । उपधाह्रस्वाभावपक्षे रूपम् । अरीरणत्, अरीराणत् । अबीभणत्, अबभाणत् । अशिश्रणत्, अशश्राणत् । अलूलुपत्, अलुलोपत् । अजीहिठत्, अजिहेठत् । अजूहवत्, अजुहावत् । अवीवणत्, अववाणत् । अलूलुठत् अलुलोठद् । लीलपत्, अललापत् । अचीचणत्, अचचाणत् । अलूलुटत् अलुलोटत् । स्वापेश्चडि सप्रसारणमिति । ष्यङ सप्रसारणमित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । असूषुपदिति । 'सप्रसारण तदाश्रय च कार्य बलवत्' इति वचनात्कृते सप्रसारणे द्वित्व पूर्वरूपं सन्वत्त्वदीर्घौ षत्वमिति भाव । शाच्छासा । शो तनूकरण, छो-छेदने, षो अन्तकर्मणि, ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे च, व्येञ् सवरणे, एषा कृतात्वनिर्देश । 'वेञ् तन्तुसंताने' 'पा पाने' भ्वादि । एषा द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । णौ परे इति । शेषपूरणमिदम् । आदन्तलक्षणपुकोऽपवाद । युकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थ, कित्त्वादन्तागम । अत्र 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति वचनात्

ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे च । वण शब्दे । लुट प्रतिघाते । लुप्लृ छेदने । लोपीति णिजन्तनिर्देश । लापयति इति पाठान्तरे लप व्यक्ताया वाचि । केचित्तु लपहेठ इति पठन्ति । न्यासे चत्वार । श्रण दाणे । लुठ स्तेये । भ्वादि । चुरादौ दण्डकपाठे भाषार्थकोऽपि । अरीरणत्, अरराणत् । अबीभणत्, अबभाणत् । अशिश्रणत्, अशश्राणत् । अलूलुपत्, अलुलोपत् । अजीहिठत्, अजिहेठत् । स्वापेश्चडि । चडि किम्, स्वापयति । असूषुपदिति । इह संप्रसारणोत्तर द्वित्वम् । शाच्छासा । शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । ह्वेञ् स्पर्धायाम् । व्येञ् सवरणे । वेञ् तन्तुसताने । पा पाने । 'लुग्विकरणालुग्विकरण—' इति परिभाषया 'पा रक्षणे' इति नेह गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपद वक्ष्यति । शाययति अशीशयत् छाययति । अचिच्छयत् । साययति । असीषयत् । ह्वाययति अजूहवत् । व्याययति । अविव्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति । अपीप्यत् । इह शाच्छासादीना कृतात्वाना निर्देश पुक प्राप्ति ध्वनयितुम् । तत्प्रयोजन त्वस्मिन्

शाययति । छाययति । साययति । ह्वाययति । व्याययति २५८६ । **ह्वः सम्प्रसारणम्।** (६—१—३२) सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः सम्प्रसारणं स्यात्। अजूहवत्, अजुहावत् । २५८७ **लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ।** (७—४—४) पिबतेरुपधाया लोपः स्याद् अभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । 'अर्तिह्री—' (सू० २५७०) इति पुक्। अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति । २५८८ **तिष्ठतेरित् ।** (७—४—५)

'पा रक्षणे' इति न गृह्यते। तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदमेव वक्ष्यति। **शाययतीति।** लुङि अशीशयत् । **छाययतीति** । अचिच्छयत् । **साययतीति** । असीषयत् । **ह्वाययतीति** । लुङि तु विशेषो वक्ष्यते **व्याययतीति** । अविव्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति । लुङि तु विशेषो वक्ष्यते । **ह्वः सम्प्रसारणम्** । ह्वेञ कृतात्त्वस्य ह्वः इति षष्ठी । 'णौ च सश्चङो' इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह **सन्पर इत्यादि** । **अजूहवदिति** । ह्वा इ अ त् इति स्थिते 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवद्' इति वचनात् कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च हु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्वे सन्वत्त्वदीर्घाविति भावः । अत्र कृते सँप्रसारणे पूर्वरूपे च ह्वारूपाभावान्न युक् । पाधातोर्णौ युगागमे पायि इत्यस्माल्लुङि चङि द्वित्वादौ अपीपय् अ त् इति स्थिते **लोपः पिबतेः । चङ्परे णाविति** । 'णौ चङ्युपधाया—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **अपीप्यदिति** । 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि— इत्यस्य अनभ्यासविकार इति निषेधादभ्यासान्त्यस्य ईत्त्वम् । इह उपधालोपे कृते अग्लोपित्वादलघूपधत्वा सन्वत्त्वदीर्घयोरप्राप्तावीत्त्वविधिः । **अर्तिह्री इति पुगिति** । क्रमेणोदाह्रियते इति शेषः । **अर्पयतीति** । ऋधातोरुदाहरणम् । वृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वात् पुक्, गुणः । **ह्रेपयतीति** । 'ह्री लज्जायाम्' इत्यस्य रूपम् । **व्लेपयतीति** । व्ली विशरणे इत्यस्य रूपम् । **रेपयतीति** । री क्षये इत्यस्योदाहरणम् । 'क्नूयी शब्दे' इत्यस्य क्नोपयतीत्युदाहरिष्यन्नाह **यलोप इति** । क्नूयीधातोर्णौ पुकि 'लोपो व्यो—' इति यलोप इत्यर्थः । ततः क्नूप् इ इति स्थिते अलघूपधत्वेऽपि पुगन्तत्वाद् गुणः । **क्ष्मापयतीति** । 'क्ष्मायी विधूनने' अस्माण्णौ पुकि यलोपः । आदन्तस्योदाहरति **स्थापयतीति** । लुङि चङि अतिष्ठप् अ त् स्थिते **तिष्ठतेरित्** । 'णौ चङ्युपधाया—'इत्यनु-

---

प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिः । तेन ध्यापयति, क्ष्मापयतीत्यादि सिद्धम् । **ह्वः सम्प्र** । 'णौ च सश्चङो' इति वर्तते, तदाह **सन्पर इत्यादि** । **अजूहवत् अजुहावदिति** । 'काण्यादीनां वा—' इति ह्रस्वविकल्पः । **अपीप्यदिति** । उपधालोपस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रतिषेधात् कृते लोपे स्थानिवद्भावाद्वा पायशब्दस्य द्वित्वे हलादिः शेषे ईकारः । स च अनभ्यासविकार इति निषेधादन्त्यस्यादेशः । इहाग्लोपित्वादलघूपधत्वाच्च सन्वदित्त्वदीर्घयोरप्राप्तावित्वं विधीयते । **व्लेपयतीत्यादि** । व्ली वरणे । रीङ् क्षये । क्नूयी शब्दे उन्दे च । क्ष्मायी विधूनने । **तिष्ठतेरित** । तकारो मन्दप्रयोजनः । श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । अता-

उपधाया इदादेश स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् । २५८६ जिघ्रतेर्वा । (७—४—६) अजिघ्रिपत्, अजिघ्रपत् । 'उर्ऋत्' (सू० २५६७) । अचीकृतत्, अचिकीर्तत् । अवीवृतत्, अववर्तत् । अमीमृजत्, अममार्जत् । 'पातेर्णौ लुग्-वक्तव्य' (वा० ४५२०) । पुकोऽपवाद । पालयति । २५९० वो विधूनने जुक् । (७—३—३८) वातेर्जुक्स्याण्णौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम्—केशान्वापयति । 'विभाषा लीयते' (सू० २५०९) । २५९१ लीलोर्नुग्लु-

---

वर्तते, तदाह उपधाया इति । जिघ्रतेर्वा । घ्राधातोरुपधाया इद्वा स्याच्चङ्परे णावित्यर्थ । अजिघ्रप् अत् इति स्थिते उपधाया इत्वविकल्प । उर्ऋदिति । धातोरुपधाया ऋकारस्य ऋद्वा चङ्परे णाविति व्याख्यात चुरादौ । अचीकृतदिति । कृत् इ अ त् इति स्थिते ऋत्त्वपक्षे कृत इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे सन्वत्त्वाद् इत्वे तस्य दीर्घे रूपम् । अचिकीर्तदिति । कृत इ अ त् इति स्थिते 'उर्ऋत्' इत्युपधाया ऋत्त्वाभावपक्षे उपधायाश्चेति इत्वे रपरत्वे किर्त इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उपधाया चेति दीर्घे रूपम् । अवीवृतदिति । 'वृतु वर्तने' । णिचि लघूपधगुण बाधित्वा उर्ऋत् । चडि वृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे सन्वत्त्वाद् इत्व दीर्घश्चेति भाव । अववर्तदिति । ऋत्त्वाभावपक्षे वृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे उत्तरखण्डस्य लघूपधगुणे रूपम् । लघुपरकत्वाभावान्न सन्वत्वदीर्घौ । अमीमृजदिति । उपधाया ऋत्वपक्षे रूपम् । अममार्जदिति । उपधाया ऋत्त्वाभावपक्षे द्वित्वे उरदत्वे उत्तरखण्डे 'मृजेर्वृद्धि' इति वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । लघुपरत्वाभावान्न सन्वत्वम् । पातेर्णौ लुगिति । लुगागम इत्यर्थ । पुकोऽपवाद इति । आदन्तलक्षणपुकोऽपवाद इत्यर्थ । यद्यपि 'पाल रक्षणे' इति धातोरेव सिद्धम्, तथापि पुको निवृत्ति फलम् । वो विधूनने । 'ओ वै शोषणे' इति धातो कृतात्वस्य व इति षष्ठ्यन्तम् । 'अर्तिह्री—' इत्यतो णावित्यनुवतते, तदाह वातेरित्यादि । पुकोऽपवादो जुक् । केशान्वापयतीति । सुगन्धी-करोतीत्यर्थ । अत्र वैधातो पुगेव । वाधातोस्त्विह न ग्रहणम्, लुग्विकरणत्वात् । केचित्तु वातेरेवात्र ग्रहणम्, नतु वेञ, नापि वै इत्यस्य, लाक्षणिकत्वात् सानुबन्धकत्वाच्चेत्याहु ।

स्थपत् । लटि तास्थापयतीति । 'उर्ऋत्' । चुरादौ व्याख्यातम् । अचिकीर्तदिति । ऋदा-देशाभावपक्षे 'उपधायाश्च' इतीत्वे रपरत्वम् 'उपधाया च' इति दीर्घ । पुकोऽपवाद इति । आदन्तत्वात्पुक प्राप्ति । एव च लुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेव फलम् । पालयतीति रूपस्य पाल रक्षणे इति धातुनापि सिद्धेरिति भाव । वो विधू । लुग्विकरणाऽलुग्विकरणपरिभाषया ओवै शोषण इत्यस्यैव ग्रहणम्, न तु वा गतिगन्धनयोरित्यस्य । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वस्मिन्प्रकरणे न प्रवर्तते इत्युक्त प्राक् । ओवै शोषणे इत्यस्य रूपमिति वदन् वामनोऽ-प्यत्रानुकूल । वज गताविति धातुना वाजयतीति रूपे सिद्धे जुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेवेहापि फलम् । वातेरिति । वायतेरिति वक्तुं युक्तम् । आत्वविधायकसूत्र स्मारयति विभाषा लीयतेरिति । लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । अन्यथा विभाषा लीङ

कावन्यतरस्यां स्नेहनिपातने । (७-३-३९) लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति, विलाययति । विलालयति, विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुग्न । स्नेहद्रवे किम्-लोहं विलापयति । 'प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति वाच्यम्' (वा० ३४८३) **२५६२ लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च ।** (१-३-७०)

आत्त्वविधायकसूत्रं स्मारयति **विभाषा लीयतेरिति** लीलीडोरात्त्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च इति व्याख्यातं प्राक् श्यन्विकरणे । तत्र 'लीयते' इति यका निर्देशः, न तु श्यना । तेन 'ली श्लेषणे' इति श्नाविकरणस्य 'लीङ् श्लेषणे' इति श्यन्विकरणस्य च ग्रहणमिति च प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । **लीलो** । ली ला इत्यनयोः षष्ठीद्विवचनम् । **णाविति** । 'अर्तिह्री-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्नेहस्य तैलस्य निपातनं द्रावणं स्नेहनिपातनम्' तदाह **स्नेहद्रवे इति** । आत्त्वाभावपक्षे आह **विलीनयतीति** । लीलीडोरीकारान्तयोर्नुकि रूपम् । द्रवीकरोतीत्यर्थः । लीलीडोरात्त्वनुगभावपक्षे आह **विलाययतीति** । लाधातोर्लुगागमे आह **विलालयतीति** । अत्र लातेरादादिकस्य कृतात्त्वलीयतेश्च ग्रहणम्, व्याख्यानात् **विलापयतीति** । लुगागमाभावे रूपम् । ननु कृतात्त्वस्य लीधातोरपि एकदेशविकृतन्यायेन लीत्वान्नुक् स्यादित्यत आह **ली ई इति** । **लोहं विलापयतीति** । नुग्लुकोरभावादात्त्वपक्षे पुक् । आत्त्वाभावे तु वृद्ध्यायादेशाविति भावः । **प्रलम्भनाभिभवेति** । प्रलम्भनं वञ्चना । अभिभवः तिरस्कारः । पूजा प्रसिद्धा । एष्वर्थेषु लीलीडो एज्विषये नित्यमात्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । **लियः सम्मानन** । लियः इति लीलीडोर्ग्रहणम् । 'अनुदात्तङित-' इत्यतः आत्मनेपद-

इत्येवावक्ष्यत् । तेन लीलीडोरुभयोरप्यात्वं भवति । **लीलो** । लीङ् श्लेषणे दिवादि । ली श्लेषणे क्र्यादि । लाग्रहणेन ला आदाने अदादि कृतात्वौ लीलीङौ च त्रयोऽपि गृह्यन्ते । लीयतेरिति औचित्यादिहापि यका निर्देश इत्युभयोरपि ग्रहणम् । न च 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया सूत्रेऽपि लीङो न ग्रहणमिति वाच्यम्, इयं हि परिभाषा 'वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ' इत्यत्र ङित्त्वेन ज्ञापिता । ज्ञापनं च उत्सर्गतः सजातीयापेक्षमिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते । यथा सदव्ययतव्यसमानाधिकरणेनेत्यत्र तव्यस्यैव ग्रहणं न तु तव्यतः, अत एव 'जॄव्रश्च्योः क्त्वि' इति सूत्रे जृणातिजीर्यत्योरुभयोर्ग्रहणमिति । न्यासकृतोक्तम् । अतोऽत्र लीलीडोर्ग्रहणमिति सम्यगेव । न चैवं 'दिव औत्' इत्यत्र निरनुबन्धपरिभाषया दिविति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु धातोरिति ग्रन्थः कथं सङ्गच्छत इति वाच्यम्, उत्सर्गतः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति वदन्ति । **विलीनयतीति** । लीलीडोरिकारान्तयोर्नुकि रूपम् **विलाययतीति** । नुगभावपक्षे तयोरेव रूपम् । **विलालयतीति** । लातेः कृतात्वयोर्लीलीडोश्च लुकि रूपम् **विलापयतीति** । लुगभावपक्षे आदन्तानां तेषामेव रूपम् । **लोहं विलापयतीति** । नुग्लुकोरभावादात्वपक्षे पुक् । आत्वाभावे तु वृद्ध्यायादेशौ । **प्रलम्भनेति** । प्रलम्भनं वञ्चनम् । अशिति किम्, लीयते । लिनाति । **लियः सम्मानन** ।

लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे। जटाभिर्लापयते। पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते। अभिभवतीत्यर्थः। बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः। **२५९३ बिभेतेर्हेतुभये।** (६-१-५६) बिभेतेरेच आत्त्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत्। **२५९४ भीस्म्योर्हेतुभये।** (१-३-६८) आभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ। सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम्। मुण्डो भापयते। **२५९५ भियो हेतुभये षुक्।** (७-३-४०) भी ई इति ईकारः प्रश्लिष्यते। ईकारान्तस्य भियः षुक्स्याण्णौ हेतुभये। भीषयते। **२५९६ नित्यं स्मयतेः।** (६-४-५७) स्मयतेरेचो नित्यमात्त्वं स्याण्णौ हेतौ स्मये। जटिलो विस्मापयते। हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह—कुञ्चिकयैनं भाययति, विस्माययति। कथं तर्हि 'विस्माप-

---

मिति 'णेरणौ' इत्यतो णेरिति चानुवर्तते। 'णिचश्च' इति सिद्धे अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। सम्माननं पूजालाभः। शालिनीकरणम् अभिभवः चकाराद् 'गृधिवञ्च्योः—' इति पूर्वसूत्रात्प्रलम्भनग्रहणं समुच्चीयते, तदाह **लीङ्लियोरित्यादिना।** **बिभेतेर्हेतुभये।** 'आदेच उपदेशे—' इत्यत एच इति आदिति चानुवर्तते। 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषेति, 'चिस्फुरोः—' इत्यतो णाविति च। हेतुभयं प्रयोजकाद्भयम्। तदाह **बिभेतेरेच इत्यादिना।** **भीस्म्योर्हेतुभये।** 'अनुदात्तङित—' इत्यत आत्मनेपदमिति 'णेरणौ—' इत्यतो णेरिति चानुवर्तते। हेतुः प्रयोजकः, तदाह **आभ्यां ण्यन्ताभ्यामित्यादि।** अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। ननु हेतोश्चेद् भयस्मयावित्यनुपपन्नम्, सूत्रे स्मयग्रहणाभावादित्यत आह **सूत्रे भयेति।** सूत्रे भयग्रहणं स्मिङ्धात्वर्थस्य स्मयस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः। **मुण्डो भापयते इति।** अत्र आत्त्वं पुक् आत्मनेपदं च। भिय आत्त्वाभावपक्षे विशेषमाह **भियो हेतुभये षुक्। भी ई इति।** द्वयोः सवर्णदीर्घे भीशब्दात् षष्ठीति भावः। इदं च स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ईकारप्रश्लेषलब्धमाह **ईकारान्तस्येति।** तेन आत्त्वपक्षे न षुगिति फलितम्। **णाविति।** 'अर्तिह्री—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **नित्यं स्मयतेः।** 'आदेच उपदेशे—' इत्यत एच इति आदिति चानुवर्तते। 'चिस्फुरोः—' इत्यतो णाविति 'बिभेतेर्हेतुभये' इत्यतो हेतुभये इति च। तत्र भयग्रहणं स्मयस्याप्युपलक्षणम्, अत्र तु स्मय एव विवक्षितः, स्मयतेर्भीत्यर्थकत्वासंभवात्, तदाह **स्मयतेरेच इत्यादि।** 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषानुवृत्तिनिवृत्तये नित्यग्रहणम्। अथ 'बिभेतेर्हेतुभये' इति 'नित्यं स्मयतेः' इति च आत्त्वविधौ 'भीस्म्योर्हेतुभये' इति आत्मनेपदविधौ च हेतुग्रहणस्य प्रयोजनमाह **हेतोश्चेद् भयस्मयावित्युक्तेर्नेहेति।** **कुञ्चिकयैनमिति।** केशबन्धविशेषः कुञ्चिका। तस्याश्च करणतया

चात्प्रलम्भने। **बिभेतेर्हेतुभये।** हेतुः प्रयोजकः। इह 'आदेच उपदेशे—' इत्यत एच आदित्यनुवर्तते 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषा 'चिस्फुरोः—' इत्यतो णाविति च तदाह **बिभेतेरेच इत्यादि।** **भीस्म्योः।** व्यत्ययेन षष्ठीत्याह **आभ्यामिति।** 'णेरणौ—' इत्यतो णेरित्यनुवृत्तेर्ण्यन्ताभ्यामेव विधिरकर्त्रभिप्रायार्थः।

यन्विस्मितमात्मवृत्तौ' इति । 'मनुष्यवाचा' इति करणादेव हि तत्र स्मय । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्मापयन् इत्येव पाठ इति साम्प्रदायिका । यद्वा मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते, तया सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णौ शता इति व्याख्येयम् । २५९७ स्फायो व । (७—२—४१) णौ । स्फावयति । २५९८ शदेरगतौ त । (७—३—४२) शदेर्णौ तोऽन्तादेश स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु गा शादयति गोविन्द । गमयतीत्यर्थ । २५९९ रुह

प्रयोजककर्तृत्वाभावाद् आत्त्व पुक् च नेति भाव । आक्षिपति **कथमिति** । रघुवंशकाव्ये

तमार्यगृह्य निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्व निजगाद सिंह ॥

इति श्लोके विस्मापयन्निति कथमित्याक्षेप । प्रयोजकाद्भयाभावेन आत्त्वपुगनुपपत्तेरिति भाव । ननु मनुष्यवागेव तत्र प्रयोजिकेत्यत आह **मनुष्येति** । मनुष्यवाचेति तृतीयान्तगम्य-करणाद् मनुष्यवागात्मकादेव हि तत्र स्मय । ननु करणभूतापि मनुष्यवाक् प्रयोजिका कुतो नेत्यत आह **अन्यथेति** । मनुष्यवाच स्मयप्रयोजकत्वमभ्युपगम्य आत्त्वाश्रयणे 'भीस्म्योर्हेतु-भये' इत्यात्मनेपदमपि स्यादित्यर्थं । स्मयोऽत्र प्रयोजकमूलको नेति युक्तमेव । किन्त्वात्त्वपुगा-क्षेपा न युज्यते इत्यर्धाङ्गीकारेण परिहरति **सत्यमिति** । **विस्माययन्नित्येवेति** । णौ आयादेशे स्मायि इत्यस्माल्लट शतरि शपि णेर्गुणे अयादेशे विस्माययन्नित्येव कालिदासो महाकवि प्रायुङ्क्त । विस्मापयन्निति पकारपाठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भाव । **यद्वेति** । राजा दिलीपो विस्मयते । त सिंहाच्चारिता मनुष्यवाक् प्रयोजयति विस्मापयते मनुष्यवाग् राजानम् । अत्र मनुष्यवाक् प्रयोजककर्त्री । राजा तु प्रयोज्यकर्तेति स्थिति । अत्र स्मयस्य प्रयोजककर्तृभूतमनुष्यवाङ्मूलकत्वादात्त्वे पुक् । मूले प्रयोज्यकर्त्रीत्येव पाठ । प्रयो-जककर्त्रीत्यर्थं, प्रयोज्य कर्ता यस्या सा प्रयोज्यकर्त्री इति बहुव्रीह्याश्रयणात् । प्रयोजककर्त्री-त्येव पाठ सुगम । ता विस्मापयमाना प्रयोजककर्त्री मनुष्यवाच प्रयोजयति सिंहो विस्मा-पयति । स्मापि इति ण्यन्ताद् णौ प्रथमणेर्लोपे स्मापि इत्यस्मात् शतृप्रत्यये शपि णेर्गुणे अयादेशे विस्मापयन्निति भवतीत्यभिप्रेत्याह **तया सिंह इति** । प्रयोजककर्तरि तृतीया । आत्मनेपदं भीस्मिप्रकृतिकण्यन्तादेव, नतु ण्यन्तप्रकृतिकण्यन्तादिति भाव । **स्फायोव** । णाविति शेषपूरणम् । 'अर्तिह्री-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । **शदेरगतौ त** । 'अर्तिह्री—' इत्यतो णावित्यनुवृत्ति मत्वाह शदेर्णाविति । **तोऽन्तादेश इति** । तकार इत्यर्थ अकार उच्चारणार्थ । **रुह पो** ।

ईकारान्तस्येति । तेन आत्वपक्षे भाययते इत्येव न त्वत्र षुगित्यर्थं । **करणा-देव हीति** । तथा च करणात् स्मये आत्वाभावेन पुग्दुर्लभ इति भाव । **प्रयोज्य-कर्त्रीति** । यद्यपि प्रथमणिजर्थं प्रति मनुष्यवागेव प्रयोजिका अतएव आत्वं प्रवृत्तम्, तथापि द्वितीयणिजर्थाभिप्रायेणेदमुक्तमिति मनोरमायाम् । केचित्तु प्रयोज्यस्य कर्त्री प्रयोजककर्त्रीति यावदिति प्रथमणिजर्थाभिप्रायेणैवेद सुयोजमित्याहु **ण्यन्ताण्णा-विति** । राजा विस्मयते त मनुष्यवाग्विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन्नित्यर्थं । एवं

पोऽन्यतरस्याम् । (७—३—४३) णौ । रोपयति, रोहयति । २६०० **क्रीङ्जीना णौ** (६-१-४८) एषामेच आत्त्व स्याण्णौ । क्रापयति । जापयति । अध्यापयति । २६०१ **णौ च सश्चङो** । (२-४-५१) सन्परे चङपरे च णौ इङो गाङ् वा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । २६०२ **सिध्यतेरपारलौकिके** । (६-१-४९) ऐहलोकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्त्व स्याण्णौ । अन्न साधयति । निष्पादयतीत्यर्थं । अपारलौकिके किम्—तापस सिध्यति, तत्त्व निश्चिनोति । त प्रेरयति सेधयति तापस तप । २६०३ **प्रजने वीयते** । (६—१—५५) अस्यैच आत्त्व वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति,

---

णाविति । शेषपूरणम् । **क्रीङ्जीना णौ** । 'डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये, इङ् अध्ययने, जि जये' एषा द्वन्द्व । **एच आत्त्वमिति** । 'आदेच उपदेश—' इत्यतस्तदनुत्तेरिति भाव । **क्रापयति । जापयतीति** । आत्त्वे पुक् । लुङि अचिक्रपत्, अजीजपत् । **अध्यापयतीति** । इङ आत्त्वे पुकि रूपम् । अधि इ इ अ त् इति स्थिते । **णौ च सश्चङो** । विषयसप्तमीयमित्याकरे स्पष्टम् । णौ विवक्षिते इति लभ्यते । 'इङश्च' इत्यत इङ इति 'गाङ् लिटि' इत्यतो गाङिति 'विभाषा लुङ्लृङो' इत्यतो विभाषेति चानुवतते, तदाह **सन्परे चङ्परे चेत्यादि** । सन्परे चङ्परे च णौ विवक्षिति इत्यर्थं । **अध्यजीगपदिति** । णौ इङो गाङादेशे पुकि उपधाह्रस्वे अधि गप् इ अ त् स्थिते गप् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे सन्वत्त्वादित्त्वे दीर्घे अभ्यासचुत्वे रूपम् । न च द्वित्वे कार्ये 'णावजादेशा न' इति द्वित्वात् प्राग् गाङादेशस्य निषेध शङ्क्य, अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णसत्त्व एव तन्निषेधप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । द्वित्वे कार्ये गाङादेशस्य निषेधे सति गाङ पूर्वम् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिच एव द्वित्वे सति प्रकियाया परिनिष्ठिते वा धातोरुत्तरखण्डे अवर्णाभावादिति भाव **अध्यापिपदिति** । गाङभावे' क्रीङ्जीना णौ' इत्यात्त्वे पुकि अधि आ प् इ अ त् इति स्थिते, पि इत्यस्य द्वित्वे रूपमिति भाव । **सिध्यतेरपारलौकिके** । 'आदेच उपदेशे—' इत्यस्मादादेच इति 'क्रीङ्जीनाम्—' इत्यस्माण्णाविति चानुवर्तते, तदाह **ऐहलौकिके इत्यादि** । **अन्नमिति** । तन्निष्पादन तृप्त्यर्थत्वादैहलौकिकमिति भाव । **तत्त्वमिति** । आत्मस्वरूपमित्यर्थं । **सेधयति तापस तप इति** । तत्त्व निश्चाययतीत्यर्थं । आत्मतत्त्वनिश्चय आमुष्मिकफलक इति भाव । **प्रजने वीयते** । 'आदेचे उपदेशे—' इत्यस्मादादेच इति 'चिस्फुरो —' इत्यतो णाविति 'विभाषा लीयते'

च प्रथमर्णिचि हेतुर्मनुष्यवागिति आत्वपुकावुपपन्नौ । **क्रीङ्जीनाम्** । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । इङ् अध्ययने । जि जये । अचिक्रपत् । अजीजपत् । **अध्यजीगपदिति** । नात्र णिज्निमित्तस्य गाङो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्य, यत्राभ्यासोत्तरखण्डे आद्योऽजवर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात् । इह तु गाङ पूर्वं सति हि द्वित्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिच एव द्वित्वं भवेत्ततश्चङ्परनिमित्तो गाङ् ततश्च प्रक्रियाया परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखण्डं दुर्लभं कीर्तयतिसाम्यादिति नोक्तशङ्कावकाश । **अध्यापिपदिति** । पि-

वाययति वा गा पुरोवात । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थं । 'ऊदुपधाया गोह' (सू० २३६४)। गूहयति। २६०४ दोषो णौ (६-४-९०) दुष इति सुवचम्। दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यात्। दूषयति। २६०५ वा चित्तविरागे। (६-४-९१) विरागोऽप्रीतता। चित्त दूषयति, दोषयति वा काम । 'मिता ह्रस्व' (सू० २५६८)। भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ता । घटयति । 'जनीजॄष्-' जनयति । जॄणातेस्तु जारयति। 'रञ्जेर्णौ मृगरमणे

इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते, तदाह अस्यैच इत्यादि। वीयतेरिति न श्यना निर्देश, 'वी गतिप्रजनस्थानार्जनोपार्जनेषु' इत्यस्य लुग्विकरणस्थत्वात्। किंतु यका निर्देशोऽयम्। तेन व्येञोऽपि ग्रहणम्, तस्यापि सम्प्रसारणे वीधातुना तुल्यत्वादिति केचित्। वस्तुतस्तु व्येञो न ग्रहणम्। तस्य प्रजनार्थकत्वाभावात्। तस्य णौ 'शाच्छासा—' इति पुगपवादयुग्विधानेन व्याययतीति रूपे विशेषाभावाच्चेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । गर्भं ग्राहयतीति। पुरोवातकाले गावो गर्भं गृह्णन्तीति प्रसिद्ध । अथ 'गुहूसंवरणे' इत्यस्य गुणनिमित्ते अजादौ प्रत्यये परे उपधाया ऊत्वविधिं स्मारयति ऊदुपधाया गोह इति। गूहयतीति लघूपधगुणापवाद ऊत्वमिति भाव । दोषो णौ। ऊदुपधाया इत्यनुवर्तते। 'दुष वैकृत्ये' इति श्यन्विकरण । तस्य कृतलघूपधगुणस्य निर्देश । ततश्च। गुणविषयकमेवेदम्। दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यादिति।णाविति शेष ।दूषयतीति। लघूपधगुणापवाद ऊत्। दुषो णावित्येव सुवचम्। वा चित्तविरागे। ऊदुपधाया इति, दोषो णाविति चानुवर्तते। चित्तविरागे दुष उपधाया ऊद्वा स्याद् णाविति फलितम्। विरागपदस्य विवरण अप्रीततेति। इच्छाविरह इत्यथ । चित्तमिति। चित्त दुष्यति स्नानसन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्मसु विरक्त भवति। तत्प्रयोजयति काम इत्यर्थं । मिता ह्रस्व इति। णौ मितामुपधाया ह्रस्व इति प्राग्व्याख्यातमपि स्मारयति। जनीजॄषिति। इदमपि व्याख्यात स्मार्यते। जॄणातेस्त्विति। श्नाविकरणस्य

शब्दस्यात्र द्वित्वम् सिध्यतेरपार। श्यना निर्देशाद्धौवादिकस्याग्रहणम्। तत्त्व निश्चिनोतीति। तत्त्वनिश्चयश्चात्मविषयक स च परलोके उपयुज्यते । प्रजने। वीयतेरिति वी गतिप्रजनादावादादिकस्य यका निर्देश । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति—वीतेरिति वक्तव्ये यका निर्देशाद्व्येञोऽपि ग्रहणम्। तस्यापि यकि सम्प्रसारणे वीधातुना समानरूपत्वात् । अतो द्वयोरपि प्रजनेऽर्थे आत्वं वा स्यात्। तत्र आत्वे तदभावे च यद्यपि व्येञो व्याययतीति रूपं तुल्य 'शाच्छासा-' इति पुकोऽपवादतया युग्विधानात् तथापि णिजन्तात्क्विपि व्या व्यौ व्या आत्वाभावपक्षे व्यै व्यायौ व्याय इत्यस्ति विशेष । विभाषाविधानसामर्थ्यात्पक्षेऽपि 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति न प्रवतते। अनेकार्थत्वाच्च धातूना व्ययतेरपि प्रजनोऽर्थ इति। दोषो णौ। दुष वैकृत्ये दिवादि ।णौ किम्, दोष । चित्तमिति। चिती सञ्ज्ञान इत्यस्मात् क्त । दूषयति, दोषयति वेति। चित्तं दुष्यति स्नानसन्ध्यादौ विरक्तं भवति, तत्प्रयुङ्क्त इत्यर्थं । जॄणातेस्त्विति। अषित्त्वादस्य मित्व नेति भाव। आखे-

नलोपो वक्तव्य' (वा० ४०६७)। मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् । 'मृग-' इति किम्-रञ्जयति पक्षिण । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान् तृणदानेन। चुरादिषु ज्ञपादिष्विञ् । 'चिस्फुरोर्णौ' (सू० ३५६९)। चपयति, चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु चापयति, चाययति । स्फारयति स्फारयति । अपुस्फरत्, अपुस्फुरत ।

२६०६ उभौ साभ्यासस्य । (८—४—२१) साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्व प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् । २-०७ णौ

अषित्त्वाद् न मित्त्वमिति भाव । **रञ्जेर्णाविति** । णे कित्त्वाभावाद् अनिदितामित्यप्राप्तौ वचेनम् । मृगरमणपदस्य विवरणम् **आखेटकमिति** । मृगयेत्यर्थ **रजयति मृगानिति** । 'रञ्ज रागे' शब्विकरण । 'रञ्जेश्च' इति शपि नलोप । रजन्ति मृगा —ग्राह्या भवन्ति । तान् मृगान् तादृग्व्यापारविषयान् करोति—मृगवधासक्तो राजादिरित्यर्थ । नकारलोप । **रञ्जयति पक्षिण इति** । पक्षिणो रजन्ति – ग्राह्या भवन्ति । तान् तादृग्व्यापारविषयान् करोतीत्यर्थ । पक्षिग्रहणमिद न मृगयेति मन्यते। **रञ्जयति मृगान् तृणदानेनेति** । धावतो[1] मृगान् रक्षणाय तृणसमर्पणेन कण्डनस्थानगान् करोतीत्यर्थ । **चुरादिष्विति** । चुरादिषु ज्ञपादिपञ्चकान्तर्गतश्चिञ्धातुरस्ति । तस्मात् स्वार्थणिचि कृते 'चिस्फुरो —' इति आत्त्वपक्षे पुकि मित्त्वादुपधाह्रस्वे चपयतीति रूपम् । आत्त्वाभावे तु वृद्धौ आयादेशे मित्त्वाद् ह्रस्वे चययतीति रूपमुक्त चुरादावित्यर्थ । **चिनोतेस्त्विति** । श्नुविकरणस्य तु चिञ्धातोर्हेतुमण्णौ 'चिस्फुरो –' इति आत्त्वे पुकि मित्त्वाभावाद्ह्रस्वाभावे चापयतीति रूपम् । आत्त्वाभावे वृद्धौ आयादेशे मित्त्वाभावाद्ध्रस्वाभावे चाययतीति रूपमित्यर्थ । **स्फोरयति, स्फारयतीति** । 'चिस्स्फुरो –' इत्यात्त्वविकल्प । **अपुस्फरत्, अपुस्फुरदिति** । स्फुर् इ अ त् इति स्थिते द्वित्वे कर्तव्ये णावच आदेशस्य निषिद्धतया स्फुरित्युकारवतो द्वित्वे ततश्चिस्फुरोर्णाविति उत्तरखण्डे आत्त्वविकल्प । आत्त्वपक्षे उपधाह्रस्व इति भाव । **उभौ साभ्यासस्य** । रनितेरित्यनुवर्तते । 'अन प्राणेत' इति धातोरित्यर्थ । 'रषाभ्या नो ण –' इत्यधिकृतम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि–' इत्यत उपसर्गादित्यनुवर्तते, तदाह **साभ्यासस्येत्यादिना** । **निमित्ते सतीति** । उपसर्गस्थे रेफे सतीत्यर्थ **प्राणिणदिति** । प्र अन् इ अ त् इति स्थिते 'अनिते'[1] इति णत्वस्यासिद्धत्वाद् नि इत्यस्य

टकमिति । मृगयेत्यर्थ । **रजयतीति** । रजन्ति मृगा, ग्रहणमरणाद्यनुकूलव्यापारविषया भवन्ति, तान्मृगास्तादृग्व्यापारविषयान्करोतीत्यर्थ । **ज्ञपादिष्विञ् इति** । तेन मित्त्वाद्ध्रस्व इति भाव ।स्वादिगणस्थस्य तु मित्त्व नेत्युदाहरति **चापयतीत्यादि** । **अपुस्फुरदिति** । द्वित्वे कर्तव्ये अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्फुरित्युकारवतो द्वित्वम्, तत 'चिस्फुरोर्णौ' इति वा आत्वम् । **उभौ सा** । 'रषाभ्याम्–' इति सूत्रे न इति षष्ठ्यन्त प्रथमाद्विवचनान्ततया विपरिणम्यत इत्याह **उभौ नकाराविति** । ननु साभ्यासस्येत्युक्त्या उभयोरपि भविष्य-

---

१ क्वचिद् 'धातव.' इति पाठ ।

गमिरबोधने। (२-४-४६) इणो गमि स्याण्णौ। गमयति। बोधने तु प्रत्याययति। 'इण्वदिक' (वा० १५७७)। अधिगमयति। 'हनस्तोऽचिण्णलो' (सू० २५७४)। 'हो हन्ते' (सू० ३५८) इति कुत्वम्। घातयति। ईर्ष्ययति।

द्वित्वे उत्तरखण्डे नकारस्याभ्यासनकारेण व्यवधानाण्णत्वे अप्राप्ते उभयोर्नकारयोरनेन णत्वमित्यर्थः। न च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति निषेधाद् द्वित्वे कर्तव्ये णत्वस्यासिद्धत्वविरहेण परत्वात् कृते णत्वे तत पश्चाद् द्वित्वे प्राणिणदिति सिद्धमिति वाच्यम्, अत एव 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वविज्ञानात्। तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वात् पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तर। **णौ गमिरबोधने।** 'इणो गा लुङि' इत्यत इण इत्यनुवर्तते, तदाह **इणो गमिरिति।** मकारादिकार उच्चारणार्थः। **गमयतीति।** प्रापयतीत्यर्थः। **प्रत्याययतीति।** बोधयतीत्यर्थः। लुङि प्रत्यायियत्। इणो णिचि 'इणो यण्' इति यण बाधित्वा परत्वाद् वृद्धौ आयादेशे आय् इ अ त् इति स्थिते यि इत्यस्य द्वित्वम्। न च द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषिद्धत्वाद् वृद्धेर्निषेध शङ्क्य, 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिचो द्वित्वे उत्तरखण्डे अवर्णाभावात्। 'इक् स्मरणे' इत्यस्य इण्वत्त्वमुक्त स्मारयति **इण्वदिक इति। अधिगमयतीति।** स्मारयतीत्यर्थः। हन्तेर्ञिति णिति च तकारादेशमुक्त णौ स्मारयति **हनस्तोऽचिण्णलोरिति। कुत्वमिति।** हस्येति शेष। उपधावृद्धि मत्वाह **घातयतीति।**

तीत्युभौग्रहण व्यर्थमिति चेत्। अत्राहु—साहित्यमात्रं विवक्षित न तुल्ययोग इत्यभ्युपगमे द्वयोर्युगपन्न सिध्येदित्युभौग्रहणम्। न च तुल्ययोगविवक्षायां 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समासोऽत्र न स्यादिति शङ्कयम्, तुल्ययोगग्रहण प्रायिक सकर्मक सलोमक इत्युक्तत्वादिति। कैयटे तु उभावित्यस्मिन्नसति साभ्यासस्यानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यनाश्रीयमाणे अकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते अनन्तरस्यानितेरिति पूर्वेणैव णत्वस्य सिद्धत्वाद् व्यवहितनकारार्थमिद णत्व स्यात्। अनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्यन्यायेन न स्यादिति उभावित्युच्यत इति स्थितम्। साभ्यासस्येति किम्, प्राण् नमति। असत्यस्मिन् 'अनिते' इति षष्ठी सबन्धसामान्ये स्यात्ततश्चानन्तर्यादिसबन्धोऽपि गृह्येत। सति त्वस्मिन्नवयवावयविभावसम्बन्धो लभ्यते। अतोऽर्थवत्साभ्यासग्रहणम्। यदि त्विष्टानुरोधेनानितेरिति षष्ठी अवयवसबन्धे व्याख्यायते अनितेश्च नकारद्वयाभावात्सामर्थ्याद् द्विर्वचनं प्राप्त एवानितिगृह्येत तदा साभ्यासस्येति मन्दप्रयोजनम्। इह पूर्वं णत्व कृत्वा द्वित्वे कृते प्राणिणदित्यादिसिद्धावयमारम्भ 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं। तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वात्पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वादभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभाव सिद्ध। **प्रत्याययतीति।** प्रतिपूर्वस्येणो ज्ञानार्थता। लुङि प्रत्यायियत्। इह इणो णिचि कृते 'इणो यण्' इति यण बाधित्वा परत्वाद् वृद्धि। न च 'ओ पुयण्जि—' इति ज्ञापकात्पूर्वं द्वित्व पश्चाद् वृद्धिरिति शङ्क्यम्, 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिचो'

'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्' (वा० ३४०६)। तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थ । आद्ये षकारस्य द्वित्व वारयितुमिदम् । द्वितीये तु 'अजादेर्द्वितीयस्य' (सू० २१७६) इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यियत्, ऐर्षिष्यत् । द्वितीयव्याख्याया णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिशेषात् । द्वित्व तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्ते । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमण्णौ

लुङि अजीघतत् । **ईर्ष्ययतीति** । ईर्ष्यतेर्णौ रूपम् । **वक्तव्यमिति** । द्वित्वमिति शेष । **इति वार्थ इति** । 'न न्द्रा —' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिदम् । **आद्य इति** । तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति पक्ष इत्यर्थ । **षकारस्येति** । अन्यथा ईर्ष्यं इ अ त् इति स्थिते 'न न्द्रा —' इति रेफ वर्जयित्वा षकारसहितस्य ष्यि इत्यस्य द्वित्व स्यात् । ततश्च उत्तरखण्डे णिलोपे ऐर्षिष्यदिति स्यात् । ऐर्ष्य्यदितीष्टं न स्यात् । अतस्तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्तम् । एव च यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे सयुक्तद्वियकारमिष्ट सिध्यतीत्यर्थ । **द्वितीय इति** । तृतीयैकाच इति व्याख्याने इत्यर्थ । **सन्नन्ते प्रवर्तत इति** । उक्तवार्तिकमिति शेष । सनि इटि ईर्ष्य् इस इति स्थिते ईर्ष्य् इति प्रथमैकाच् ष्यिस् इति द्वितीयैकाच् स इति तृतीयैकाजिति स्थिति तत्र तृतीयैकाच सभवात्तस्य द्वित्वविधि । अन्यथा 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति स्यादिति भाव । [1]**ऐर्ष्य्यदिति** । यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे सयुक्तद्वियकार रूपम् । अथ द्वितीयव्याख्याया रूपमाह **ऐर्षिष्यदिति** । तदुपपादयति **द्वितीयव्याख्यायामिति** । ण्यन्ताच्चङि ईर्ष्यं इ अ त् इति स्थिते 'न न्द्रा —' इति निषेधाद्रेफ वर्जयित्वा 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति ष्यि इत्यस्य द्वित्वम्, न तु यकारमात्रस्य, प्रथमव्याख्याने एव तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्ते । तत्र ष्यि इत्यस्य द्वित्वे कृतेऽपि अभ्यासे षकार एव हल् इकारशिरस्क श्रूयते, न तु यकारोऽपीत्यर्थ । कुत इत्यत आह **हलादिशेषादिति** । ननु तृतीयस्यैकाच इति द्वितीयव्याख्यायाम् इह द्वितीयस्यैकाच कथ द्वित्वमित्यत आह **द्वित्व तु द्वितीयस्यैवेति** । एकाच इति शेष कुत इत्यत आह **तृतीयाभावेनेति** । ईर्ष्य् इ अ त् इत्यत्र ईर्ष्य् इति प्रथमैकाच्, ष्यि इति

द्वित्वेऽभ्यासोत्तरखण्डस्यावर्णपरत्वाभावात् । **इति वार्थ इति** । व्याख्यानद्वयमप्याकरारूढमिति भाव । **षकारस्येति** । रेफस्य तु 'न न्द्रा —' इत्यनेन निषेधादिति भाव । **द्वितीये त्विति** । तृतीयस्यैकाच इति पक्षे **सन्नन्ते प्रवर्तत इति** । वचनसामर्थ्यादिति भाव । **ऐर्ष्यियदिति** । तृतीयव्यञ्जनस्येति पक्षे इदमुदाहरणम् । ऐर्षिष्यदिति रूपस्यासाधुत्वमाशङ्क्योपपादयति **द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना द्वियीयस्यैवेति** । एकाच इति शेष । **अप्रवृत्तेरिति** । किंतु सन्नन्त एव प्रवर्तते । तत्र ह्यनुपदम् ईर्ष्यियिषति इत्युदाहरिष्यति । अर्थ उपयाच्ञायामित्यस्य आगर्वीयत्वादात्मनेपदेन भाव्यमिति प्रार्थयन्तीति माघकाव्यादिप्रयोगोऽसाधुरित्याशङ्क्य तत्समर्थनायाह **निवृत्तप्रेषणादिति** । उक्त च—'निवृत्तप्रषणा-

---

१ तृतीयव्यञ्जनमात्रस्याज्रहितस्यैव द्वित्वमिति मतेनेदम् ।

शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया' इत्यादिना सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ।

इति तिङन्ते णिच्प्रकरणम्

द्वितीयैकाच्, न तु चङि परे तृतीयैकाजस्ति । अतोऽत्र तृतीयैकाच इति वार्तिकं न प्रवर्तते । तस्माद् द्वितीयस्यैव एकाचो द्वित्वमित्यर्थः । एवं च तृतीयस्यैकाच इति वार्तिकं सन्नन्त एव प्रवर्तते । ईर्ष्यतेराम सत्त्वेन ततः परस्य लिटोऽभावादिति बोध्यम् । ननु 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया' इति माघकाव्ये प्रार्थयन्ति न चौरादिकस्वार्थिकणिजन्तम्, तस्यागर्वीयतया आत्मनेपदप्रसङ्गात् । नापि हेतुमण्ण्यन्तम् । स्वाभीष्टं याचते इत्यर्थे तदसंभवात् । नहि प्रयोजकव्यापाराभावे तत्प्रवृत्तिरस्तीत्यत आह **निवृत्तेति** । निवृत्तं प्रेषणं यस्मात् स निवृत्तप्रेषणः—संप्रति अविवक्षितप्रेषण इत्यर्थः । तस्माद्धातोः भूतपूर्वगत्या प्रेषणमादाय हेतुमण्णौ कृते शुद्धेन णिज्विहीनेन धातुना तुल्योऽर्थः प्रतीयते इत्यर्थः । तदुक्तम् 'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति । इदं च 'णेरणौ—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां हेतुमण्णिचो निरूपणं समाप्तम् ।

द्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते' इति । **तेनेत्यादि** । प्रार्थनां कुर्वन्तीति विवक्षितार्थे प्रयोगः सिद्ध इति भावः । केचित्तु परस्मैपदसिद्ध्यर्थं प्रार्थनं प्रार्थः, तं कुर्वन्ति प्रार्थयन्तीति व्याचक्षते, तदसत्, धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाणां पृथक्करणस्य वक्ष्यमाणतया 'अथवेद—' इत्यापुगागमस्य दुर्वारत्वात् ।

इति तत्त्वबोधिन्यां ण्यन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते सन्प्रकरणम् ॥ ५४ ॥

२६०८ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । (३-१-७) इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । 'सन्यतः' (सू० २३१७) । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम्—गमनेनेच्छतीति । करणान्माभूत् । समानकर्तृकात् किम्—शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । 'लुङ्सनोर्घस्लृ' (सू० २४२७) । 'एकाच उपदेशे—' (सू० २२४६) इति नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य—' (वा० ३४०३) इति यिसनोर्द्विवत्वम् । ईर्ष्यियिषति, ईर्ष्यिषिषति । २६०९ रुद्-

---

अथ सन्प्रक्रिया निरूप्यन्ते । **धातोः कर्मणः** । 'गुप्तिज्किद्भ्यः—' इत्यतः सन्नित्यनुवर्तते । इच्छायाः श्रुतत्वात्ता प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । तथा समानकर्तृकत्वमपि इच्छानिरूपितमेव विवक्षितम् । कर्मेति स्ववाचकशब्दद्वारा धातौ सामानाधिकरण्येनान्वेति । एवं च इच्छासमानकर्तृकत्वे सति इच्छाकर्मीभूतो यो व्यापारः तद्वाचकाद्धातोरिच्छायां सन् वा स्यादिति फलति, तदाह **इषिकर्मण इत्यादि** । इषिरिच्छा । इषिणा एककर्तृकत्वाद् इषिकर्मीभूतव्यापारवाचकाद्धातोरित्यर्थः । ननु समानकर्तृकादित्युक्त्यैव धातोरिति लब्धम् । धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वादित्यत आह **धातोरिति** । धातोरिति विहितस्यैव प्रत्ययस्यार्धधातुकत्वम्, नतु धातोः परस्य । अन्यथा जुगुप्सते इत्यत्र धातोरित्यविहितस्यापि 'गुप्तिज्किद्भ्यः—' इति सन आर्धधातुकत्वापत्तौ लघूपधगुणापत्तेरिति भावः । अस्य सन आर्धधातुकत्वे फलमाह **इडिति** । **द्वित्वमिति** । 'सन्यङोः' इत्यनेनेति भावः । अभ्यासस्य इत्वविधिं स्मारयति **सन्यत इति** । **पठितुमिच्छतीति** । भावस्तुमुनर्थः । 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः । धात्वर्थ एव भाव इत्युच्यते । तथा च पठितुमित्यस्य पठनक्रियैवार्थः । तस्मिन् पठने इच्छाकर्मत्वम् इच्छासमानकर्तृकत्वं च सना गम्यते । तथा च स्वकर्तृकं पठनमिच्छतीत्यर्थे पिपठिषतीति शब्दो वर्तते इत्युक्तं भवति । अथ 'अद भक्षणे' इति धातोः सनि घस्लृभावं स्मारयति **लुङ्सनोर्घस्लृ इति** । घस् स इति स्थिते इटमाशङ्क्याह **एकाच इति** । **नेडिति** । घस् स स्थिते आह **सस्य तत्वमिति** । 'सः स्यार्धधातुके' इत्यनेनेति भावः । **जिघत्सतीति** । द्वित्वे अभ्यासजश्त्वचुत्वे इति भावः । **यिसनोर्द्विवत्वमिति** । तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति पक्षे ईर्ष्य् इस इत्यत्र यकारमात्रस्य द्वित्वे, सनः षत्वे, संयुक्तद्वियकारं रूपमिति भावः, तदाह **ईर्ष्यियिषतीति**[1] । तथा च सन्नन्ते ईकाररेफषकारयकारद्वित्वेकारषकाराः । तृतीयस्यैकाच इति पक्षे ईर्ष्य् इ स इत्यत्र स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेत्त्वे सकारद्वयस्यापि षत्वे रूपं मत्वाह **ईर्ष्यि-**

धातोः कर्मणः । **इषिकर्मण इत्यादि** । इच्छायामिति श्रुतत्वात्कर्मत्वं कर्तृत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यत इति भावः । **पठितुमिच्छतीति** । एकनिष्ठा पाठ-

---

१ तृतीयव्यञ्जनमात्रस्य द्वित्वमिति बालमनोरमामतेनेदम् ।

[1]विदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सँश्च। (१—२—८) एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः। रुरुदिषति। विविदिषति। मुमुषिषति। २६१० सनि ग्रहगुहोश्च। (७—२—१२) ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न स्यात्। 'ग्रहिज्या—' (सू० २४१२) इति सम्प्रसारणम्। सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भावः। जिघृक्षति। सुषुप्सति।

षिषतीति। अत्र तु सन्नन्ते ईकाररेफषकारयकारेकारषकारेकारषकाराकाराः। रुद विद। इका निर्देशात् सम्प्रसारणे गृहीति निर्देशः। स्वपीति इकारस्तु उच्चारणार्थः, न त्विका निर्देशः, सुपीति सम्प्रसारणप्रसङ्गात्। चकाराद् 'मृडमृदगुध—' इति पूर्वसूत्रस्थ क्त्वेति समुच्चीयते, तदाह सन् क्त्वा चेति। किताविति। 'असयोगाल्लिट्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। रुदसाहचर्याद्वेत्तेरेव ग्रहणमिति केचित्। अविशेषात्सर्वस्येत्यन्ये। "हलन्ताच्च' इति सिद्धे रुदविदमुषां ग्रहणं 'रलो व्युपधात्—' इति विकल्पबाधनार्थम्। ग्रहेस्तु क्त्वाया 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधबाधनार्थम्। स्वपिप्रच्छ्योस्तु क्त्वाया कित्त्वेऽपि सनः अप्राप्तकित्त्वविधानार्थम्। रुरुदिषतीत्यादौ सनः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। सनि ग्रहगुहोश्च। चकारात् 'श्र्युकः किति' इत्यत उकः इत्यनुकृष्यते, न तु श्रयति, तस्य 'सनीवन्तर्ध—' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्। 'नेड्वशिकृति' इत्यतो नेडिति चानुवर्तते, तदाह ग्रहेरित्यादि। ग्रहधातोर्नित्यसिटि प्राप्ते गुहेः ऊदित्त्वात्तद्विकल्पे प्राप्ते वचनम्। ग्रहिज्येति। ग्रह् स इति रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकार इत्यर्थः। ननु गृह् स इति स्थिते हस्य ढत्वे भष्भावापेक्षया परत्वात् कत्वे सस्य षत्वे च कृते झषन्तत्वाभावे कथं भष्भावः इत्यत आह सनः षत्वस्येति। कत्वस्यासिद्धत्वादित्येव सुवचम्। जिघृक्षतीति। गृह् स इति स्थिते हकारादिणः परस्य सस्य षत्वं परत्वात् प्राप्तं

गोचरा वर्तमानेच्छेत्यर्थः। यिसनोरिति। तृतीयव्यंजनस्येति पक्षे यकारस्य द्वित्वम्, तृतीयस्यैकाच इति पक्षे तु सन इत्यर्थः। रुदविद। रुदसाहचार्याद् वेत्तेरेव ग्रहणम्। इह रुदविदमुषाणां ग्रहणं 'रलो व्युपधात्—'इति विकल्पे प्राप्ते ग्रहे 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधात्क्त्वाया अप्राप्ते स्वपिप्रच्छ्योस्तु क्त्वः कित्त्वेऽपि सनः कित्त्वस्याप्राप्तौ वचनम्। रुदित्वा। विदित्वा। मुषित्वा। एतेषु गुणाभावः कित्त्वस्य फलम्। गृहीत्वा। सुप्त्वा। पृष्ट्वा। एतेषु सम्प्रसारणमपि फलम्। सनि ग्रहगुहोश्च। ग्रहेर्नित्यं गुहेर्विकल्पेन प्राप्ते निषेधोऽयम्। सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भाव इति। कुत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भाव इत्येव सुवचम्। केचित्तु ढत्वे सति भष्भाव इत्यध्याहारेण योजयन्ति। तथा च जगृह् स इति स्थिते इणःपरत्वेन सस्य षत्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वाद् ढत्वे भष्भावः। ततश्च कत्वे कवर्गात्परस्य षत्वमिति विधिक्रमः। अन्ये तु षत्वे ढत्वे च कृते पश्चाद्भष्भावे कर्तव्ये सकारपरत्वाभावाद्भष्भावो न स्यादित्याशङ्कायां सनः षत्वस्यासिद्धत्वादिति ग्रन्थः प्रवृत्त इति कार्यासिद्धिपक्षावलम्बनेन व्याचक्षते जिघृक्षतीति। गुहेर्जुघुक्षति। सूत्रे चकारात् 'श्र्युकः किति' इत्यत उकः इत्यनुकृष्यते। उगन्ताद् बुभूषति, लुलूषति। श्रयतिस्तु नानुकृष्यते तस्य

---

१ 'गृहि' इति बालमनोरमासम्मतः पाठः।

२६११ **किरश्च पञ्चभ्य**। (७—२—७५) कॄ, गॄ, दृङ्, धृङ्, प्रच्छ् एभ्य सन इट् स्यात्। पिपृच्छिषति। चिकरिषति। जिगरिषति। जिगलिषति। अत्रेटो दीर्घो नेष्ट। दिदरिषते। दिधरिषते। कथम् 'उद्दिधीर्षुं' इति। भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण। २६१२ **इको झल्**। (१—२—९) इगन्ता-

---

तस्यासिद्धत्वाद् हस्य ढत्वे भष्भाव, तत कत्वे कात्परस्य षत्वमिति क्रम इति भाव। गृहे जुघुक्षतीत्युदाहार्यम्। उगन्ताद् बुभूषति। अत्र श्र्युक कितीत्यनेन तु न सिध्यति, तत्र कित एव निषेधात्। परत्वादिडागमे 'इको झल्' इत्यस्याप्राप्ते। स्पष्ट चेद शब्देन्दुशेखरे। **सुषुप्सतीति**। सन कित्त्वाद् 'वचिस्वपि—' इति सप्रसारण लघूपधगुणाभावश्च। **किरश्च पञ्चभ्य**। किर इति पञ्चमी। किरादिभ्य इति विवक्षितम्। तुदादौ 'कॄ विक्षेपे, गॄ निगरणे, दृङ् आदरणे, धृङ् अवस्थाने, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' इति स्थिता, तदाह **कॄ गॄ इत्यादिना**। **सन इडिति**। 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशा सनि' इत्यत 'इडत्यर्ति—' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव। किरतिगिरत्यो 'इट् सनि वा' इति विकल्पे अन्येषा च 'एकाच—' इति च निषेधे प्राप्ते वचनमित्युक्तम्। **पिपृच्छिषतीति**। सन कित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति सप्रसारणम्। **चिकरिषतीति**। कॄधातो सनि इटि रूपम्। **जिगरिषतीति**। 'गॄ निगरणे' इत्यस्मात्सनि इटि रूपम्। **जिगलिषतीति**। 'अचि विभाषा' इति लत्वविकल्प इति भाव। इट् सनि वेत्यस्यायमपवाद। चिकरिषति इत्यत्र 'वॄतो वा' इति दीर्घमाशङ्क्याह **दीर्घो नेष्ट इति**। वार्तिकमिद वृत्तौ स्थितम्। भाष्ये तु न दृश्यते। **दिदरिषते, दिधरिषते इति**। दृङो धृङश्च सनि इटि रूपम्। पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदम्। **कथमिति**। उद्दिधीर्षुरिति कथमित्यन्वय। किरादित्वेन इट्प्रसङ्गादिति भाव। **भौवादिकयोरिति**। 'धृङ् अवस्थाने, धृञ् धारणे' इत्यनयोर्भौवादिकयो सनि किरादित्वाभावादिडभावे 'अज्झनगमा सनि' इति दीर्घे 'ऋत इद्धातो' इति इत्त्वे, रपरत्वे, 'हलि च' इति दीर्घे, षत्वे, उद्दिधीर्ष इत्यस्मात् 'सनाशसभिक्ष उ' इत्युप्रत्यये उद्दिधीर्षुरिति रूपमिति गृहाण जानीहीति शङ्कक प्रति उत्तरम्। **इको झल्**। **इगन्तादिति**। सना आक्षिप्तधातुविषेणत्वात्तदन्त-

---

'सनीवन्तर्ध—' इति विकल्पविधानात्। **किरश्च पञ्चभ्य**। पञ्चग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्तय इहैव कृतम्। एव च प्रच्छधातोरनन्तर गणपाठस्थं वृत्करण त्यक्तु शक्यम्। अत्रत्य पञ्चभ्य इत्येनैव वृत्करण यत्तदपाणिनीयमिति व्याख्येयमित्याहु। केचित्तु—'भूषाकर्मकिरादिसनाम्—' इति वार्तिके किरादिज्ञानार्थं वृत्करणमावश्यकमित्याहु। **अत्रेट इति**। 'वॄतो वा' इति प्राप्ते भाष्यकारेष्टिरियम्। **भौवादिकयोरिति**। तथा च 'अज्झनगमाम्—' इति वक्ष्यमाणेन दीर्घ इति भाव। **इको झल्**। 'रुदविद—' इत्यत सन्ननुवर्तते, सनाक्षिप्तो धातुरिका विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह **इगन्तादिति**। इगन्तात् किम्, पिपासति, तिष्ठासति।

ज्झलादि सन्कित्स्यात् । बुभूषति । दीङ्-दातुमिच्छति दिदीषते । एज्विषयत्वाभावात् 'मीनातिमिनोति-' (सू० २५०८) इत्यात्त्वं न । अत एव 'सनि मीमा-' (सू० २६२३) इति सूत्रे माधातो पृथङ्मीग्रहण कृतम् । २६१३ **हलन्ताच्च** । (१-२-१०) इक्समीपाद्धल परो झलादि सन्कित्स्यात् । गुहू, जुघुक्षति । बिभित्सति । इक किम्-यियक्षते । झल् किम्-विवर्धिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम् । तृहू-तितृक्षति, तितृ हिषति । २३१४ **अज्झनगमा**

विधिरिति भाव । **सन् किदिति** । 'रुदविदमुषग्रहि-' इत्यत 'असयोगाल्लिट् कित्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । **बुभूषतीति** । कित्त्वान्न गुण । उक परत्वान्नेट् **दिदीषते इति** । सन कित्त्वान्न गुण । दीडो ङित्वात् 'पूर्ववत्सन' इत्यात्मनेपदम् **एज्विषयत्वाभावादिति** । कित्त्वे गुणनिषेधादिति भाव । **अत एवेति** । यद्येज्विषयादन्यत्राप्यात्व स्यात् तदा मीमेति पृथक् ग्रहणमनर्थक स्यात् । 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इत्युक्तेरिति भाव । **हलन्ताच्च** । 'इको झल्' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । 'रुदविदमुष-' इत्यत सनिति 'असयोगाल्लिट-' इत्यतः किदिति च । हलिति लुप्तपञ्चमीक पदम् । अन्तशब्द समीपवाची, तदाह **इक्समीपादित्यादि** । **जुघुक्षतीति** । सन कित्त्वान्न गुण । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्युदित्त्वेऽपि नित्य नेट् । हस्य ढत्वे भष्भावे कत्वषत्वे इति भाव । **बिभित्सतीति** । भिदे सन कित्वान्न गुण **यियक्षते इति** । अत्र हल इक्समीपत्वाभावान्न कित्त्वम् सति तु कित्त्वे यजे सम्प्रसारण स्यादिति भाव । **विवर्धिषते इति** । वृधे सनि रूपम् । अत्र सन इटि झलादित्व नेति भाव । ननु 'तृहू हिंसायाम्' तुदादि नोपधोऽयम् । कृतानुस्वारस्य निर्देश । अस्मात्सन 'अनिदिताम्-' इति नलोपार्थं कित्त्वमिष्यते । तन्नोपपद्यते । न ह्यत्र इक्समीपादनुस्वारात् सन् परो भवति, हकारेण व्यवधानात् । हकारात्तु पर सन इक्समीपाद्धल परो न भवति, अनुस्वारेण व्यवधानादित्यत आह **हल्ग्रहण जातिपरमिति** । हल्त्वजात्याक्रान्तैकानेकव्यक्तिपरमित्यर्थं । **तृह्विति** । तृहूधातो प्रदर्शनमिदम् । **तितृक्षतीति** । ऊदित्त्वादिडभावपक्षे रूपम् । सन कित्त्वान्नलोपो लघूपधगुणाभावश्च । ढत्वकत्वषत्वानि । इट्पक्षे आह **तितृहिषतीति** । झलादित्वाभावेन कित्त्वाभावान्नलोपो नति भाव । **अज्झनगमा** ।

झलीति किम्, शिशयिषते । **कित्स्यादिति** । 'असयोगाल्लिट् कित्' इत्यत किदनुवर्तत इति भाव । **एज्विषयत्वाभावादिति** । कित्त्वेन गुणाप्राप्तेरित्यर्थ । **अत एवेति** यद्येज्विषयादन्यत्राप्यात्व भवेत्तदा मीग्रहण तत्र न कुर्याद्गामादाग्रहणेष्वविशेषादिति भाव । **हलन्ताच्च** । इगित्यनुवतते तदवयवत्व हलो न सभवतीति समीपवाच्यत्रान्तशब्द इत्याशयेन व्याचष्टे । **इक्समीपादिति** । सौत्रत्वाद्विशेषणस्यान्तशब्दस्य परनिपात । **तितृक्षतीति** । कत्त्वे सति 'अदिताम्—' इति नलोप । **अज्झनगमाम्** । गमा सामान्येन ग्रहणे गम्लृ गतावित्यस्मात् सजिगसते इत्यत्रातिप्रसङ्ग स्यादत 'सनि च' 'इडश्च' इति सूत्राभ्या विहितस्येणि-

सनि । (६–४–१६) अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । 'सन्लिटोर्जेः' (सू० २३३१) । जिगीषति । 'विभाषा चेः' (सू० २५२५) । चिकीषति, चिचीषति । जिघांसति । **सनि च** (२–४–४७) इणो गमिः स्यात् सनि, न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति । 'इण्वदिकः' (वा० १५७७) । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेर्नेट् । 'झलादौ सनि' इति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजा-

---

सनि अच्, हन् गम् एषां द्वन्द्वः । 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इत्यनुवृत्तं हनगमोरन्वेति, न त्वजन्ते, असंभवात् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । अचस्तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिः, गमधातुरिह अजादेश एव विवक्षित इति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य–' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते, तदाह **अजन्तानामित्यादिना** । **झलादौ सनीति** । 'च्छ्वोः शूठ्–' इति सूत्रभाष्ये 'अज्झनगमाम्–' इत्यत्र सनं झला विशेषयिष्याम इत्युक्तेरिति भावः । अथ जिधातोरभ्यासात् परस्य कुत्वविधिं स्मारयति **सन्लिटोर्जेरिति** । **जिगीषतीति** । जेर्दीर्घे अभ्यासात्परस्य कुत्वम् । अथ चिञ्धातोरभ्यासात्परस्य कुत्वविकल्पं स्मारयति **बिभाषा चेरिति** । **चिकीषति, चिचीषतीति** । अजन्तत्वाद्दीर्घः । **जिघांसतीति** । हनेः सनि 'अज्झन–' इत्यकारस्य दीर्घः, न त्वन्त्यस्य नकारस्य । दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितेः । द्वित्वम्, 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । 'नश्च' इत्यनुस्वारः । **सनि च** । 'इणो गा लुङि' इत्यतः इण इति 'णौ गमिरबोधने' इत्यतो गमिरबोधने इति चानुवर्तते, तदाह **इणो गमिरित्यादि** । **जिगमिषतीति** । गमेरिति इट् । अत्र 'अज्झनगमाम्—' इति दीर्घो न, झलादौ सनीत्युक्तेः । **प्रतीषिषतीति** । बोधयितुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र बोधनार्थत्वादिणो न गमिः । इ स इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सनो द्वित्वे अभ्यासेत्त्वम् । प्रतिना सवर्णदीर्घे सकारद्वयस्यापि षत्वमिति भावः । 'इक् स्मरणे' इत्यस्याह **इण्वदिक इति** । अनेन वार्तिकेन इक्धातुरिण्वद्भवतीत्यर्थः । ततश्च 'सनि च' इति भावः । **कर्मणि तिङिति** । इण्धातोरिग्धातोश्च सन्नन्तात्कर्मणि लटस्तङित्यर्थः । 'भावकर्मणोः' इत्यनेनेति भावः । **परस्मैपदेष्विति** । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्युक्तेस्तङि नेडित्यर्थः । **झलादाविति** । 'अज्झन—' इति झलादौ सनि विहितो दीर्घ इत्यर्थः । **जिगांस्यते**

डोरादेशस्य 'इण्वदिकः' इति इकः आदेशस्य च ग्रहणमित्याशयेनाह **अजादेशगमेरिति** । एतच्च सूत्रेऽज्ग्रहणाल्लभ्यते । तथाहि–इह सनीत्येव सूत्रं कर्तव्यम् । दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्य विशेषणादजन्ताङ्गस्य दीर्घः, चिचीषति । ततो हनिगम्योरित्यपरं कर्तव्यम् । एवं चाज्ग्रहणमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणार्थम् । अजन्तस्य दीर्घो भवति अजादेशगमेश्चेति । झलादाविति किम्, जिगमिषति । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इति इट् । **सनि च** । 'णौ गमिरबोधने' इत्यतोऽबोधन इत्यनुवर्तते । **प्रतीषिषतीति** । तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यानित्यत्वात्सन्रूपस्याभ्यासस्येत्त्वम् । अनित्यत्वे लिङ्गं तु 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यत्र नित्य-

देशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घं । जिगस्यते । सजिगसते । २६१६ इङश्च । (२-४-४८) इङो गमि स्यात्सनि । अधिजिगासते । २६१७ रलो व्युपधाद्धलादे सश्च । (१-२-२६) उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य तस्माद्धलादे, रलन्तात्परौ क्त्वासानौ सेटौ वा कितौ स्त । 'द्युतिस्वाप्यो सम्प्रसारणम्' (सू० २३४४) । दिद्युतिषते, दिद्योतिषते । रुरुचिषते, रुरोचिषते । लिलिखिषति, लिलेखिषति । रल किम्—दिदेविषति । व्युपधात् किम्—विवर्तिषते । हलादे किम्—एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्व गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम्, ओणेर्ऋदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् । २६१८

इति । गन्तुमिष्यते इत्यर्थं । इणो रूपम् । **अधिजिगास्यते इति** । स्मर्तुमिष्यत इत्यर्थं । इको रूपम् । **जिगस्यते इति** । गम्लृधातो सन्नन्तात्कर्मणि तङि रूपम् । गमेरजादेशत्वाभावान्न दीर्घ । **इङश्च** । **गमि स्यात् सनीति** । 'णौ गमि —' इत्यत 'सनि च' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । इङो ङित्त्वात् 'पूर्ववत्सन' इति । तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । 'अज्झन—' इति दीर्घ इति भाव । **रलो** । **क्त्वासनाविति** । चकारेण 'पूङ क्त्वा च' इत्यत क्त्वाया अनुकर्षादिति भाव । **सेटाविति** । 'न क्त्वा सेट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । **वा किताविति** । 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इत्यत 'असयोगाल्लिट् कित्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । **दिद्युतिषत इति** । 'द्युत दीप्तौ' अनुदात्तेत् । सनि द्वित्वे कित्त्वाद् 'द्युतिस्वाप्यो —' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सन कित्त्वान्न लघूपधगुण इति भाव । सन कित्त्वाभावे आह **दिद्योतिषते इति** । 'पूर्ववत्सन' इत्यात्मनेपदम् । **एषिषिषतीति** । इष्धातो सन् इट्, हलादित्वाभावेन कित्त्वाभावाद्गुणे एष् इस ति इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति षिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे सन षत्वे रूपम् । नन्विह सत्यपि कित्त्वे नित्यत्वात् परमपि गुणं बाधित्वा षिस् इत्यस्य द्वित्वे धात्ववयवस्य इकारस्य उपधात्वाभावादेव गुणाप्रसक्तेर्हलादेरिति व्यर्थमित्यत आह इह **नित्यमपि द्वित्व गुणेन बाध्यत इति** । कुत इत्यत आह **उपधाकार्य हि द्वित्वात्प्रबलमिति** । तच्च कुत इत्यत आह **ओणेरिति** । ओणे ऋदित्करणस्य ज्ञापकत्वादित्यन्वय । तथाहि ओणृधातो ण्यन्ताल्लुङि 'णौ चङ्युपधाया —' इति ह्रस्वस्य 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधे सति औणि अ त् इति स्थिते णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानोणिणदिति रूपम् । अत्र उपधाह्रस्वनिषेधार्थमोणे ऋदित्करणम् । उपधाह्रस्वे कृते तु उण् इ अ त् इति स्थिते णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानुणिणदिति स्यात् । ओकारो न श्रूयत इति स्थिति । यदि तु नित्यत्वाद् उपधाह्रस्वात् प्रागेव ओण् इ अ त् इत्यस्या दशाया द्वित्व स्यात् । तदा ओकारस्य उपधात्वाभावादेव ह्रस्वाप्रसक्तेस्तन्निषेधार्थमृदित्करण-

---

ग्रहणमिति वक्ष्यते । **सजिगसते इति** । 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इति तङ् 'पूर्ववत्सन' इति सन्नन्तादपि भवति । **रलो व्युपधा** । 'न क्त्वा सेट्' इत्यत सेडिति वर्तते । चकारेण क्त्वाया सग्रह । 'असयोगात्—' इत्यत. किदिति,

सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयुर्णुभरज्ञपिसनाम्। (७-२-४९) इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड् वा स्यात्। इडभावे 'हलन्ताच्च' (सू० २६१३) इति कित्त्वम्। 'छ्वो —' (सू० २५६१) इति वस्य ऊठ्। यण्। द्वित्वम्। दुद्यूषति, दिदेविषति। 'स्तौतिण्योरेव—' (सू० २६२७) इति वक्ष्यमाणनियमान्न ष। सुस्यूषति, सिसेविषति। २६१९ **आप्ज्ञप्यृधामीत्।** (७-४-५५) एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि। २६२० **अत्र लोपोऽभ्यासस्य।** (७-४-५८) 'सनि मीमा-' (सू० २६२३) इत्यारभ्य यदुक्त तत्राभ्यासस्य लोप स्यात्। आप्तुमिच्छति ईप्सति। अर्धितुमिच्छति। रपरत्वम्। चर्त्वम्। ईर्त्सति,

---

मनर्थकं स्यात्। तस्मादुपधाह्रस्वात्मकम् उपधाकार्यं द्वित्वात् प्रबलमिति विज्ञायते इत्यर्थं। ननु भवतु उपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रबल। प्रकृते तु उपधागुण कथ द्वित्वात् प्रबल स्यादित्यत आह **सामान्यापेक्षेति।** उपधाह्रस्वस्य उपधाकार्यत्वेन रूपेण द्वित्वात् प्राबल्यविज्ञानादित्यर्थं। वस्तुतस्तु 'णौ चङ्युपधाया —' इति सूत्रे यदयमोणिमृदित करोति तज्ज्ञापयति द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्व बलीय इति भाष्ये विशिष्य उपधाह्रस्वग्रहणात् सामान्यापेक्षत्व ज्ञापकस्य चिन्त्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। **सनीवन्तर्ध।** सनि इवन्तेति च्छेद। इवन्त, ऋध, भ्रस्ज, दम्भु, श्रि, स्वृ यु, ऊर्णु, भर, ज्ञपि, सन्, एषा द्वन्द्व। इव् अन्ते येषा ते इवन्ता। 'स्वरति—' इत्यतो वेति 'इण्निष्ठायाम्' इत्यत इडिति चानुवर्तते, तदाह **इवन्तेभ्य इत्यादि।** इवन्तस्य दिव्धातोरुदाहरिष्यन्नाह **इडभावे इति।** **वस्येति।** वकारस्येत्यर्थं। **यणिति।** दकारादिकारस्य इति शेष। **द्वित्वमिति।** द्यु इत्यस्येति शेष। **दुद्यूषतीति।** 'अज्झन—' इति दीर्घं। इट्पक्षे आह **दिदेविषतीति।** अझलादित्वान्न सन कित्त्वम्, अतो नोठ्, किन्तु लघूपधगुण इनि भाव। इवन्तस्योदाहरणान्तर सिवुधातो सुस्यूषतीति वक्ष्यते। तत्र द्वितीयस्य षत्वमाशङ्क्याह **स्तौतिण्योरिति।** **सुस्यूषतीति।** सिवुधातो सनि इडभावे दुद्यूषतीतिवद्रूपम्। इट्पक्षे आह **सिसेविषतीति।** ऋधुधातो सनि ईर्त्सतीति रूपं वक्ष्यन्नाह **आप्ज्ञप्यृधामीत्।** **सादौ सनीति।** 'सनि मीमाघुरभ—' इत्यत सनीति अच इति चानुवर्तते। 'स स्यार्धधातुके' इत्यत सीत्यनुवृत्त सनो विशेषणम्। तदादिविधिरिति भाव। **अत्र लोपोऽभ्यासस्य।** 'सनि मीमा-' इति 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' इति 'दम्भ इच्च' इति 'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' इति पूर्वसूत्रचतुष्टयविहितकार्यमत्रेत्यनेन परामृश्यते, तदाह **सनि मीमेत्यारभ्येति।** सूत्रचतुष्टयकार्ये कृते सतीत्यर्थ। **ईप्सतीति।** आप्धातो सनि आकारस्य इत्त्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति प्स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासलोप इति भाव। **रपरत्वमिति।** ऋधे सनि इडभावे ऋकारस्य ईत्त्वे रपरत्वमित्त्वमित्यर्थं। **चर्त्वमिति।** ईर्ध् स इति

'नोपधात्—' इत्यतो वेति चानुवर्तते, तदाह **क्त्वासनावित्यादि।** सेट् किम्, भित्त्वा, छित्त्वा, बुभुक्षते। **आप्ज्ञप्यृ।** 'सनि सीमा—' इत्यत अच इत्यनुवर्तते, 'स स्यार्धधातुके' इत्यत सीति च, तदाह **अच ईत्स्यात्सादाविति।** सीत्यस्य

अर्दिधिषति । बिभ्रज्जिषति, बिभर्जिषति, बिभ्रक्षति, बिभर्क्षति । २६२१ दम्भ इच्च । (७—४—५६) दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोप । 'हलन्ताच्च' (सू० २६१३) इत्यत्र हल्ग्रहण जातिपरमित्युक्तम् । तेन सन कित्त्वान्नलोप । धिप्सति, धीप्सति, दिदम्भिषति । शिश्रीषति, शिश्रयिषति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू० २४९४) । सुस्वूर्षति, सिस्वरिषति । युयूषति, यियविषति ॥

स्थिते धस्य चर्त्वे 'न न्द्रा —' इति रेफ वर्जयित्वा 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति त्स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य लोप इति भाव । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति वचनात् चर्त्वे कृते द्वित्वमिति बोध्यम् । इट्पक्षे आह **अर्दिधिषतीति** । सन सादित्वाभावादोत्त्वाभावे गुणे रपरत्वे अर् ध् इ स इति स्थिते धिस् इत्यस्य द्वित्वमिति भाव । भ्रस्ज्धातो सन इटि 'भ्रस्जो रोपधयो —' इति रमागमाभावे आह **बिभ्रज्जिषतीति** । सस्य श्चुत्वेन श, शस्य जश्त्वेन ज । क्डिदभावाद् 'ग्रहिज्या–' इति सप्रसारण न । **बिभर्जिषतीति** । इटि रमागमपक्षे भ्रस्ज् इस इति स्थिते अकारादुपरि सकारात्प्राग् रेफागमे भकाराद्रेफस्य सकारस्य च निवृत्तौ भर्ज् इस इति स्थिते भर्ज् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य इत्त्वे जश्त्वे सन षत्वे च रूपम् । तदेवमिट्पक्षे रमागमतदभावाभ्या रूपद्वयम् । **बिभ्रक्षतीति** । इडभावे रमागमाभावे च रूपम् । जस्य कुत्व सस्य ष । **बिभर्क्षतीति** । इडभावे रमागमे च रूपम् । तदेवमिडभावपक्षे रमागमतदभावाभ्या द्वे रूपे । **दम्भ इच्च** । 'सनि मीमा–' इत्यत सनीति अच इति चानुवर्तते । चकाराद् 'आप्ज्ञप्यृधाम्–' इति सूत्रादीदिति समुच्चीयते 'स सि–' इत्यत सीत्यनुवृत्त सनो विशेषण तदादिविधि, तदाह **दम्भेरच इत्यादि** । **अभ्यासलोप इति** । 'अत्र लोप —' इत्यनेनेति शेष । दिम्भ् स इति स्थिते इक्समीपादनुस्वारादव्यवहितपरत्वाभावेऽपि हलन्तादित्यस्य प्रवृत्तिमुपपादयति **हलन्ताच्चेत्यत्रेति** । हल्ग्रहण हल्त्वजात्याक्रान्तैकानेकव्यक्तिपरमिति प्रागुक्तमित्यर्थ । तत किमित्यत आह **तेनेति** । **धिप्सतीति** । 'सनीवन्त—' इति इडभावे इत्त्वे रूपम् । **धीप्सतीति** । इडभावे ईत्त्वे च रूपम् । **दिदम्भिषतीति** । इट्पक्षे सनो झलादित्वाभावादकित्त्वान्नलोपो नेति भाव । **शिश्रीषतीति** । 'सनीवन्त—' इति इडभावे अज्झनेति दीर्घ । सन कित्त्वान्न गुण । इट्पक्षे आह **शिश्रयिषतीति** । अझलादित्वान्न कित्त्वम्, नाप्यज्झनेति दीर्घ । स्वृधातो सनि ऋकारस्य उत्त्वविधि स्मारयति **उदोष्ठ्येति सुस्वूर्षतीति** । 'सनीवन्त–' इति इडभावे ऋकारस्य 'अज्झन—' इति दीर्घे कृते उत्त्वे रपरत्वे 'उपधाया च' इति दीर्घे इति भाव । **सिस्वरिषतीति** । स्वृ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे इत्त्वमिति भाव । **युयूषतीति** । 'सनीवन्त–' इति इडभावे 'अज्झन–' इति दीर्घ । **यियविषतीति** । इट्पक्षे 'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणनिषेधाद् यु इत्यस्य द्वित्वे 'ओ पुयण्जि–' इतीत्त्वमिति भाव ।

सनो विशेषणात्सादाविति लाभ । **ईप्सतीति** । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति प्स-शब्दस्य द्वित्वम् । **बिभ्रज्जिषतीति** । इटि तदभावे च रमागमविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । **सुस्वूर्षतीति** । 'अज्झनगमाम्—' इति दीर्घे सत्युत्वम् । यिय-

ऊर्णुनूषति ऊर्णुनुविषति । न च परत्वाद् गुणावादेशयो सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम्, 'द्विर्वचनेऽचि' (सू० २२४३) इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशनिषेधाद्वा न च सन्नन्तस्य द्वित्व प्रति कार्यित्वान्निर्मित्तता कथमिति वाच्यम्, 'कार्यमनुभवन्हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते, न त्वननुभवन्नपि' (प० ११)। न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । बिभरिषति । ज्ञपि पुगन्ता मित्सञ्ज्ञक पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे 'इको

ऊर्णुनूषतीति । 'सनीवन्त—' इति इडभावपक्षे 'न न्द्रा –' इति रेफ वर्जयित्वा नुस इत्यस्य द्वित्वे 'अज्झन–' इति दीर्घ । 'इको झल्' इति सन कित्वान्न गुण । इट्पक्षे तु 'विभाषोर्णो' इति सन ङित्वविकल्प मत्वाह ऊर्णुनुविषतीति, ऊर्णुनविषतीति । ङित्वपक्षे गुणाभावान्नुशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उवङ् । ङित्वाभावपक्षे नु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य गुणावादेशाविति भाव । उभयत्राप्यभ्यासे उवर्ण श्रूयते । ननु ङित्वाभावपक्षे ऊर्णु इस इति स्थिते द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद् गुणे अवादेशे च कृते नव्शब्दस्य द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्वे ऊर्णिनविषतीति अभ्यासे इकार एव श्रूयेत, न तु उकार इत्याशङ्क्य निराकरोति द्विर्वचनेऽचीति । अस्मिन् सूत्रे स्थानिवदित्यनुवर्त्य रूपातिदेश चाश्रित्य द्वित्वनिमित्ते अचि परे य अजादेश स द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूप प्रतिपद्यते इत्येकोऽर्थ । 'न पदान्त–' इत्यतो नेत्यनुवर्त्य द्वित्वनिमित्ते अचि य अजादेश स न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये इत्यन्योऽर्थ । तत्र प्रथमव्याख्याने तु कृतस्यापि गुणस्य स्थानिभूतोकाररूपप्रतिपत्त्या नु इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते । द्वितीयव्याख्यानेऽपि द्वित्वात् प्राग् गुणस्य निषिद्धतया नुशब्दस्यैव द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते इति भाव । ननु ऊर्णु इस इति सन्नन्तस्य द्वित्वरूपकार्यभाक्त्वेन तदन्तगतस्य इस इत्यस्यापि कार्यित्वान्न द्वित्वनिमित्तत्वम्, 'न हि कार्यी निमित्ततया आश्रीयते' इत्युक्ते, तथा च द्वित्वे कर्तव्ये द्वित्वनिमित्ताच्परकादेशस्य क्रियमाणो निषेध कथमिह गुणस्य प्रसज्यत इत्याशङ्क्य निराकरोति न च सन्नन्तस्येति । कार्यमनुभवन्निति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । न चेह सन्निति । किंतु नुशब्द इत्यर्थ । बुभूर्षतीति । सनीवन्तेति इडभावपक्षे भृ स इति स्थिते 'अज्झन–' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वे उत्तरखण्डस्य 'हलि च' इति दीर्घ । सन कित्वान्न गुण इति भाव । इट्पक्षे आह बिभरिषतीति । भृ इस इति स्थिते द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य अत इत्वे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वमिति भाव । ज्ञपि पुगन्तो मित्सञ्ज्ञक इति । 'सनीवन्त–' इति सूत्रे गृह्यते इति शेष । 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' इति घटादौ, ततो हेतुमण्णौ पुकि घटादित्वेन मित्वाद् उपधाह्रस्वे ज्ञपीति ण्यन्तो गृह्यत इत्यर्थ । पकारान्तश्चौरादिकश्चेति । 'ज्ञप मिच्च' इति य स्वत पकारान्त पठित चुरादौ, न तु पुगन्त सोऽपि 'सनीवन्त—' इति सूत्रे गृह्यत इत्यर्थ । इडभावे

र्विषतीति । 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यादेशनिषेधाद् द्वित्वे कृते अभ्यासस्योवर्णस्येत्वम् । ऊर्णुनूषतीति । इडभावे 'अज्झनगमाम्—' इति दीर्घ । इट्पक्षे तु विभाषोर्णो' इति

झल्' (सू० २६१२) इति कित्त्वान्न गुण । 'अज्झन–' (सू० २६१४) दीर्घं परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते 'आप्ज्ञप्—' (सू० २६१६) इति ईत् । ज्ञीप्सति, जिज्ञपयिषति । अमितस्तु जिज्ञापयिषति । 'जनसन—' (सू० २५०४) इत्यात्त्वम् । सिषासति, सिसनिषति । 'तनिपतिदरिद्रातिभ्य सनो वा इड् वाच्य' (वा० ५०५९) । **२६१२ तनोतेर्विभाषा ।** (६—४—१७) अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति, तितनिषति । 'आशङ्कायां सन्वक्तव्य' (वा० १७०७) श्वा मुमूर्षति । कूल पिपतिषति । **२६२३ सनि मीमाघुरभशकपतपदामच इस् ।** (७—४—५४) एषामच इस्स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोप । 'स्को —' (सू० ३८०) इति सलोप । पित्सति । दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति । डु मिञ्, मीञ् आभ्या सन् । कृतदीर्घस्य

इति । उभयविधादपि ण्यन्ताद् ज्ञपि इत्यस्मात् सनि इडभावपक्षे णे परस्य सन 'इको झल्' इति कित्त्वाण्णेर्गुणो । **नेत्यर्थपरत्वादिति ।** णेर्लोपे सति अचोऽभावान्न दीर्घ इति भाव । तथा च ज्ञीप् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'अत्र लोप –' इत्यभ्यासलोपे परिनिष्ठितमाह **ज्ञीप्सतीति ।** इट्पक्षे आह **जिज्ञपयिषतीति । अमितस्त्विति ।** मारणादिव्यतिरिक्तार्थकस्य घाटादिकस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकण्यन्तस्य च मित्त्वाभावेन उपधाह्रस्वाभावात् 'सनीवन्त–' इत्यत्र ज्ञपिग्रहणेनाग्रहणान्नित्यमेव इडिति भाव , तदाह **जिज्ञापयिषतीति ।** सनधातो सनि आह **जनसनेत्यात्त्वमिति ।** नकारस्येति शेष । **सिषासतीति ।** आत्त्वे कृते सा इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य ह्रस्वे अत इत्त्वे षत्वे रूपम् । न च 'स्तौतिण्योरेव–' इति नियमान्न ष इति शङ्क्यम्, सन षत्वे सत्येव तत्प्रवृत्ते । इट्पक्षे त्वाह **सिसनिषतीति ।** अत्र 'जनसन–' इत्यात्त्व तु न, सनो झलादित्वाभावात् । 'स्तौतिण्योरेव–' इति नियमान्न ष इति भाव । **तनिपतीति ।** प्राप्तविभाषेयम् । **तनोतेर्विभाषा । उपधाया दीर्घ इति ।** 'नोपधाया –' इत्यतो 'ढ्रलोपे–' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । **झलादौ सनीति ।** 'अज्झन-'इत्यतस्तदनुवर्तते । तत्र झलादाविति भाष्ये स्थितमिति भाव । **आशङ्कायामिति ।** आशङ्काविषयक्रियावृत्तेर्धातो स्वार्थे सन्नित्यर्थ । **श्वा मुमूर्षतीति ।** शङ्कितमरणो भवतीत्यर्थं । **कूलपिपतिषतीति।** शङ्कितपतनं भवतीत्यर्थं । 'तनिपति–' इति इट्पक्षे रूपम् । पते सनि इडभावपक्षे त्वाह **सनि मीमा । सादौ सनीति ।** 'स सि–' इत्यत सीत्यनुवृत्तेरिति भाव । **अभ्यासलोप इति ।** 'अत्र लोप –' इत्यनेनेति भाव । पिस्त् स ति इति स्थिते आह **स्कोरिति ।** दरिद्राते सनि 'तनिपति—' इति इड्विकल्पमुदाहरति **दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासतीति । डु मिञिति ।** 'डु मिञ्

वा डित्त्वम् । **न चेह सन्निति ।** किं तु नुशब्द इत्यर्थं । **कित्त्वान्न गुण इति ।** णिचे स्थाने इत्यर्थं । **श्वा मुमूर्षतीति ।** एकश्वविषया मरणशङ्केति बोध । मरणशङ्काविषयो भवतीत्यन्ये । 'पूर्ववत्सन' इत्यात्मनेपदमिह न शङ्क्यम्, 'शदे —' इत्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात् । सनि

मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । 'स सि–' (सू० २३४२) इति त, मित्सति मित्सते । मा माने–मित्सति । माङ्मेङो –मित्सते । दोदाणो –दित्सति । देङ्–दित्सते । दाञ्–दित्सति । धेट्–धित्सति । धाञ्–धित्सति, धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्लृ–शिक्षति । शक मर्षणे इति दिवादि स्वरितेत्–शिक्षति, शिक्षते । पित्सति । 'राधो हिसाया सनीस् वाच्य' (वा० ४६३५)। रित्सति । हिसायाम् किम्—आरिरात्सति । **२६३४ मुचोऽकर्मस्य गुणो वा । (७—४—५७)** सादौ सनि । अभ्यासलोप । मोक्षते,

---

प्रक्षेपणे' स्वादि, 'मीङ् हिसायाम्' क्र्यादि, आभ्या सन्नित्यर्थं । 'सनि मी—' इत्यत्र मीग्रहणेन एतयोरुभयोर्ग्रहणमिति भाव । ननु मी इति दीर्घश्रवणाद् डु मिञ् इत्यस्य ह्रस्वान्तस्य कथ ग्रहणमित्यत आह **कृतदीर्घस्येति** । डु मिञ्धातो सनि 'अज्झन–' इति कृतदीर्घस्य तथा 'मीञ् हिसायाम्' इति स्वत सिद्धदीर्घस्य च मीरूपाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थं । **स सीति** । उभयोरपि धात्वो मी स इति स्थिते 'सनि मीमा–' इति ईसादेशे द्वित्वे 'अत्र लोप –' इत्यभ्यासलोपे 'स सि–' इति सस्य तकार इत्यर्थं । **मित्सति, मित्सते इति** । प्रकृतेर्ञित्त्वात् 'पूर्ववत्सन' इति उभयपदित्वम् । **माङ्मेङोरिति** । मेङ सनि 'आदेच –' इत्यात्वे कृते मारूपत्वाविशेषात् 'सनि मीमा–' इत्यत्र उभयोरपि ग्रहणमिति भाव । **दोदाणोरिति** । 'दो अवखण्डने' इति धातो सनि आत्वे कृते दारूपाविशेषाद् घुत्वादुभयोर्ग्रहणमिति भाव । **दित्सतीति** । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्नोपधागुण । **देङिति** । तस्यापि कृतात्त्वस्य दारूपत्वेन घुत्वादिति भाव । **दाञिति** । 'डु दाञ् दाने' इति धातुरपि घुत्वाद् गृह्यत इति भाव । **धेङिति** । अस्यापि कृतात्त्वस्य घुत्वात् 'सनि सीमा–' इत्यत्र ग्रहणमिति भाव । **रिप्सते इति** । रभधातो रूपम् । **लिप्सते इति** । लभधातो रूपम् । **पित्सतीति** । पत्लृधातो रूपम् । पदधातो पित्सते इति रूपम् । **सनि इस् वाच्य इति** । आकारस्येति शेष । **रित्सतीति** । सनि इसादेश । 'अत्र लोप –' इत्यभ्यासलोप । **मुचोऽकर्मकस्य** । **सनीति** । शेषपूरणमिदम् । 'स सि–' इत्यत सीति 'सनि मीमा–' इत्यत सनीति चानुवृत्तेरिति भाव । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वाद् गुणनिषेधे प्राप्ते वचनम् । **अभ्यास लोप इति** । 'अत्र लोप –' इत्यनेनेति शेष । **मोक्षते इति** । 'अत्र लोप –'

मीमा । 'स सि–' इत्यत सीत्यनुवर्तते तस्य सनो विशेषणत्वात्सादौ सनीति लाभ । **मीरूपाविशेषादिति** । ननु मिनोतेर्मीरूपस्य लाक्षणिकत्वाद् मीग्रहणेन ग्रहण न प्राप्नोति । नैष दोष, यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थापन न तु यत्र प्रयोगाश्रयण तत्रेति 'इको झल्' इति सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् । तस्यायमाशय —मीरूपमात्रस्य प्रयोगोऽत्राश्रित । 'विभाषा दिक्समासे–' इत्यत्र तु लक्षणाभिनिर्वृत्तस्य समासशब्दस्याश्रयणाद् 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति प्रतिपदोक्त एव समास आश्रीयत इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात्क्वचिदुपतिष्ठते क्वचिन्नोपतिष्ठत इति तु निष्कृष्टोऽर्थ । **मित्सतीति** । 'हल-

मुमुक्षते वा वत्स स्वयमेव। अकर्मकस्य किम्-मुमुक्षति वत्स कृष्ण। 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (सू० २३४८)। विवृत्सति। तङि तु विवर्तिषते। 'सेऽसिच-' (सू० २५०६) इति वेट्। निनर्तिषति, निनृत्सति। **२६२५ इट् सनि वा।** (७-२-४१) वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च सन इड् वा स्यात्। तितारिषति, तितरीषति, तितीर्षति। विवरिषति, विवरीषति, वुवूर्षति। वृङ्-वुवूर्षते, विवरिषते। दुध्वूर्षति। **२६२६ स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि।** (७-२-७४) स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अश्, एभ्य सन इट् स्यात्। सिस्मयिषते। पिपविषते।

इत्यभ्यासलोप। **तङि त्विति।** 'नवृद्भ्य-'इत्यत्र परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादिति भाव। **निनृत्सतीति।** इड्भावपक्षे 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्न गुण। **इट् सनि वा।** 'वृतो वा' इत्यतो वृत इत्यनुवर्तत इति मत्वाह **वृङ्वृञ्भ्यामित्यादि।** 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्यस्यापवाद चिकीर्षतीत्यादौ 'अज्झन—' इति दीर्घे कृते सनि नेद प्रवर्तते, 'एकाच उपदेशे—' इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात्। **तितरिषति, तितरीषतीति।** तॄधातो सनि लटि 'वृतो वा' इति दीघ। इड्भावे त्वाह **तितीर्षतीति।** 'इको झल्' इति कित्त्वात् गुणाभावे तॄ इत्यस्य ऋकारस्य इत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भाव। **विवरिषतीति।** वृञ्धातो सनि इटि 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्प। इड्भावे त्वाह **वुवूर्षतीति।** 'उदोष्ठ्य—' इत्युत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ। **वुवूर्षते इति।** ङित्त्वादात्मनेपदम्। **दुध्वूर्षतीति।** 'ध्वृ कौटिल्ये'। 'अज्झन—' इति दीर्घ। 'उदोष्ठ्य—' इत्युत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भाव। **स्मिपूङ्।** स्मि, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अश एषा द्वन्द्व। ऋकारस्य यणि रेफे रञ्ज्विति निर्देश। **इट् स्यादिति।** 'इडत्त्यर्ति—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव। पूञस्तु पुपूषतीत्येव। 'सनि ग्रह—' इति इण्निषेधात्। **सिस्मयिषते इति।** 'स्तौतिण्योरेव—' इति नियमान्न ष। **पिपविषते इति।** पूङ्धातो पू इत्यस्य द्वित्वे 'ओ पुयण्जि—'

न्ताच्च' कित्त्वान्नोपधागुण। **शिक्षतीति।** ननु निरनुबन्धपरिभाषया 'शक मर्षणे' इत्यस्यैव ग्रहणमुचितमिति चेत्। अत्राहु -इय हि परिभाषा प्रत्ययग्रहणविषया। अत एव 'जॄव्रश्च्यो -' इत्यत्र जॄजॄषोरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकारेणोक्तमतोऽत्रापि स्वादिदैवादिकयोर्ग्रहण युक्तमेवेति। **मुचोऽकर्मकस्य।** 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वेन गुणाभावे प्राप्ते विधिरयम्। **विवृत्सतीति।** 'वृद्भ्य स्यसनो' इति विकल्पेन परस्मैपदम्। **इट् सनि वा।** चिकीर्षतीत्यादौ 'अज्झनगमाम्-'इति दीर्घे कृते नेद प्रवर्तते। 'एकाच उपदेशे-' इत्यत उपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादितिव्याख्यानात्। अत एवेद विनैवोदाहरति **दुध्वूर्षतीति।** ध्वृ कौटिल्ये। 'अज्झन—' इति दीर्घ। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्व रपरत्व 'हलि च' इति दीर्घः। **स्मिपूङ्।** पूङिति ङकारानुबन्धग्रहणात् पूञ पुपूषतीत्येव। 'सनिग्रह—' इतीण्निषेधात्। **सिस्मयिषत इति।** स्मिङ् ईषद्धसने अस्यानिट्त्वादिडागमस्या-

अरिरिषति । इह रिस्शब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽवयव कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगाद् 'द्विर्वचनेऽचि' (सू० २२४३) इति न प्रवर्तते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । 'उभौ साभ्यासस्य' (सू० २६०६) प्राणिणिषति । उच्छेस्तुक्, श्चुत्वम्, 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति चछाभ्या सहितस्येटो द्वित्वम्, 'हलादि शेष' (सू० २१७९) उचिच्छिषति । 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति त्वनित्यम्, 'च्छ्वो —' (सू० २५६१) इति सतुक्कग्रहणाज्ज्ञापकात्, प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनाद्वा । 'णौ च सश्चङो' (सू० २५७९)

इति इत्त्वम् । **अरिरिषतीति** । ऋधातो सनि इटि रूपम् । **रिस्शब्दस्येति** । गुणे रपरत्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति रिस् इत्यस्य द्वित्वमित्यर्थ । ननु 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाद् गुणासभवाद् रिस् इत्यस्य कथ द्वित्वमित्यत आह **द्विर्वचनेऽचि इति न प्रवर्तते इति** । कुत इत्यत आह **कार्यिणो निमित्तत्वायोगादिति** । 'नहि कार्यी निमित्ततया आश्रीयते' इति निषेधादिडादे सनो द्वित्वरूपकार्यिणो न द्वित्वनिमित्तमिति भाव । ननु इडागम सन्भक्त ततश्च इस् इत्यस्य द्वित्वेऽपि समुदायस्य इस इत्यस्य द्वित्वकार्यित्वाभावाद् द्वित्वनिमित्तत्वमित्यत आह **इस इतीति** । इस् इति सनोऽवयवो द्वित्वभागिति कृत्वा अवयवद्वारा इस् इति समुदायस्य कार्यित्वमिति भाव । **अञ्जिजिषतीति** अञ्जे सनि इटि 'न न्द्रा —' इति नकारस्य निषेधाद् जिस् इत्यस्य द्वित्वम् । ऊदित्त्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । **अशिशिषते इति** । 'अशू व्याप्तौ' ऊदित्त्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । 'अश भोजने' इति क्र्यादिस्नु नित्य सेडेव । **उच्छेरिति** । 'उच्छी विवासे' । अत्र 'छे च' इति तुगित्यर्थ । **श्चुत्वमिति**-तुक इति शेष । ननु उच्छ् इस इति स्थिते श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्तकारसहितस्य द्वित्वे अभ्यासे तकार श्रूयेत इत्यत आह **पूर्वत्रेत्यादि** । **हलादि शेष इति** । च्छिस् ' इत्यस्य द्वित्वे । हलादिशेषादभ्यासे छकारसकारयोर्निवृत्तौ युकश्चकार इकारश्च शिष्यते इत्यर्थं, तदाह **उचिच्छिषतीति** । उत्तरखण्डे छकारे परे इकारस्य तुकश्चुत्वेन चकार । ननु च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषात्पूर्वखण्डे छकारसकारयोर्निवृत्तौ 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय ' इति न्यायेन तुकोऽपि निवृत्तेस्तदादेशचकारस्य कथमभ्यासे श्रवणमित्यत आह **निमित्तापाये इति** । कथमनित्यत्वमित्यत आह **च्छ्वोरिति** । पृष्ट पृष्टवानित्यादौ प्रच्छे छकारस्य 'च्छ्वो —' इति शकारे व्रश्चादिना शस्य षत्वे तुक्चकारस्य श्रवणप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं सतुक्कग्रहणम् । तत्र चकारस्य शकारे सति निमित्ताभावादेव तुकोऽपि निवृत्तिसिद्धे सतुक्कग्रहण व्यर्थमापद्यमान 'निमित्तापाये-' इत्यस्यानित्यता ज्ञापयतीत्यर्थं । **प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनाद्वेति** । 'हनश्च वध ' इति हनधातोरप्प्रत्यये प्रकृतेर्वधादेशे

प्राप्ति । 'स्तौतिण्यौरेव—' इति नियमान्न ष । **आरीरिषतीति** । अस्याप्यनिट्त्वादिडागमस्याप्राप्ति । **रिस्शब्दस्येति** । सन इटि गुणे च कृते अरिस् इति स्थिते । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति रिस्शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थ । **अञ्जिजिषतीत्यादि**

(सू० २६०१) इति सूत्राभ्यामिङो गाङ्, श्वयते सम्प्रसारण च वा । अधिजिगापयिषति, अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति, शुशावयिषति । 'ह्व सम्प्रसारणम्' (सू० २५८६) जुहावयिषति । 'णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो न' इत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति । चुक्षावयिषति । 'ओ पुयण्ज्यपरे'

वधशब्द । कसवधमाचष्टे कस घातयतीत्यादौ 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्ति' इति अप्प्रत्ययस्य लुकि प्रकृतेर्वधादेशनिवृत्तिर्विहिता । तत्र कृतो लुकि निमित्तापायादेव वधाद्यादेशनिवृत्तिसिद्धे प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचन व्यर्थमापद्यमान 'निमित्तापाये—' इत्यस्य अनित्यता ज्ञापयतीत्यर्थं । यद्यप्यत्र वधशब्दे अप्प्रत्ययो वधादेशश्च युगपद्विहित, न तु प्रत्यये परे । तथापि सनियोगशिष्टत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तत्व पर्यवसानगत्येति बोध्यम् । वस्तुतस्तु पुष्ययोग जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके 'पुष्पयोगे ज्ञि' इति वचने भाष्योक्तप्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यनुवृत्तिरिह ज्ञापिका । तत्र हि 'चजो —' इति घिति परत कुत्वम् । अन्यथा कृल्लुकि निमित्तापायपरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ किं प्रकृतिप्रत्यापत्त्यनुवृत्त्येति शब्देन्दुशेखरे विस्तर । अथ 'इङ् अध्ययने' 'टु ओ श्वि गतिवृद्धयो ' इत्याभ्या सनि विशेषमाह **णौ चेति** । 'सश्चङो ' इति सूत्र द्वितीयस्य चतुर्थे पादे षष्ठस्य प्रथमे पादे च स्थितम् । सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ् वेति प्रथमस्यार्थं । सन्परे चङ्परे च णौ श्वयते सम्प्रसारण वेति द्वितीयस्यार्थ । प्रथमसूत्रेण इङो गाङ्, द्वितीयसूत्रेण श्वयते सम्प्रसारणमित्युभयमपि पाक्षिक भवतीत्यर्थं । **अधिजिगापयिषतीति** । इङो णौ विवक्षिते गाङि पुकि गापि इत्यस्मात्सनि रूपम् । 'णौ च सश्चङो ' इति गाङविधौ विषयसप्तमीति प्रागेवोक्तम् । गाङभावे आह **अध्यापिपयिषतीति** । 'क्रीङ्जीना णौ' इत्यात्वे पुक् । **शिश्वाययिषतीति** । श्विधातोर्णौ वृद्धावायादेशे श्वायि इत्यस्मात्सनि सम्प्रसारणाभावे रूपम् । सम्प्रसारणपक्षे आह **शुशावयिषतीति** । ण्यन्तात्सनि इटि श्वि इ इस इति स्थते 'सम्प्रसारण तदाश्रय च कार्यं बलवत्' इति वचनात्प्रथम सम्प्रसारण पूर्वरूपम् । शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उकारस्य वृद्धावावादेशे णिचो गुणायादेशाविति भाव । **ह्व सम्प्रसारणमिति** । हेतुमण्ण्यन्तप्रक्रियाया व्याख्यातम् । **जुहावयिषतीति** । ह्वेञो ण्यन्तात्सनि इटि प्रथम सम्प्रसारण पूर्वरूपम् । हु इत्यस्य द्वित्वम् । उकारस्य वृद्धयावादेशौ, णिचो गुणायादेशाविति भाव । ननु परत्वाद् द्वित्वात् प्रागेव उकारस्य वृद्धयावादेशयो कृतयो हाव् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्त्वे इकार एव श्रूयेतेत्यत आह **णौ द्वित्वादिति** । **पुस्फारयिषतीति** । स्फुरतेर्ण्यन्तात्सनि इटि 'चिस्फुरोर्णौ' इत्यस्मात् प्रागेव स्फुर् इत्यस्य द्वित्वम्, द्वित्वे कार्ये णावच आदेशस्य निषेधात् । 'आ पुयण्जि—' इति इत्त्व तु न, फकारस्य सकारेण व्यवहिततया पवर्गपरत्वाभावात् । **चुक्षावयिषतीति** । क्षुधातो ण्यन्तात्

अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादौ । अशू व्याप्तौ । अनयोरूदित्त्वाद्विकल्पे प्राप्ते । नित्यमिट् । अश भोजन इति क्र्यादिस्तु नित्य सेडेव । **सूत्राभ्यामिति** । एक द्वितीयेऽपर तु षष्ठे । तत्राद्येन गाङादेशोऽपरेण सम्प्रसारणम् । **ह्व सम्प्रसारणम्** । इद च णिजन्तेषु

(सू० २५७७) पिपावयिषति, बिभावयिषति, यियावयिषति, रिरावयिषति, लिलावयिषति, जिजावयिषति । पुयण्जि इति किम्—नुनावयिषति । अपरे किम्—बुभूषति । 'स्रवति—' (सू० २५७८) इतीत्त्वं वा सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषतीत्यादि । अपरे इत्येव, शुश्रूषते

२६२७ स्तौतिण्योरेवषण्यभ्यासात् । (८—३—६१) अभ्यासेण परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य ष स्यात् षभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । 'द्युतिस्वाप्यो —' (सू० २३४४) इत्युत्त्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्यो किम्—सिसिक्षति । उपसर्गात्तु 'स्थादिष्वभ्यासेन च ' (सू० २२७७) इति षत्वम् । परिषिषिक्षति ।

सनि इटि क्षु इत्यस्य द्वित्वम् । परिनिष्ठिते रूपे अवर्णपरत्वेन णावच आदेशस्य निषेधादिति भाव । **ओ पुयणिति** । हेतुमण्णिच्प्रक्रियायामिद व्याख्यातमपि स्मायते। **पिपावयिषतीत्यादि** । पू, भू, यु, रु, लू, जु एभ्यो ण्यन्तेभ्य सनि इटि द्वित्वे कार्ये णावच आदेशनिषेधात् उवर्णान्तानामेव द्वित्वे अभ्यासोवर्णस्य इत्वमिति भाव । जु सौत्रो धातु 'जुचङ्क्रम्य—' इत्यत्रोक्त । अथ 'स्रवतिशृणोति'—' इति सूत्र हेतुमण्णिच्प्रक्रियाया व्याख्यात स्मारयति **स्रवतीतीत्त्व वेति शुश्रूषते इति** । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन ' इत्यात्मनेपदम् । **स्तौतिण्योरेव** । षणीति कृतषत्वस्य सनो ग्रहणम् । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य ' इत्यधिकृतम्, 'इण्को —' इति च । तत्र कुग्रहण निवतते असभवात् । णिग्रहणेन तदन्तग्रहणम् । 'सहे साड स ' इत्यत स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, तदाह **अभ्यासेण इत्यादि** । **षभूते इति** । षकार प्राप्ते सनीत्यर्थं । **नान्यत्रेति** । अभ्यासेण परस्य चेत्सस्य षत्व तर्हि स्तौतिण्यन्तयोरेवेत्यर्थं । न च 'आदेशप्रत्यययो ' इत्येव सिद्धे आरम्भसामर्थ्यादेव नियमलाभाद् एवकारो व्यर्थ इति शङ्क्यम्, षण्येवेति नियमनिरसनार्थत्वात् । षण्येवेति नियमे सति तुष्टावेत्यत्र षत्वानापत्ते । स्तौतेरुदाहरति । **तुष्टूषतीति** । 'अज्झन—' इति दीर्घ । ण्यन्तस्योदाहरिष्यन्नाह **द्युतीति** । **उत्त्वमिति** । वकारस्य सप्रसारणमुकार इत्यर्थं । **सुष्वापयिषतीति** । स्वपेर्णौ उपधावृद्धौ स्वापि इत्यस्मात् सनि इटि वकारस्य सप्रसारणे पूर्वरूपे सुप इत्यस्य द्वित्वे णेर्गुणेऽयादेशे सन षत्वे अभ्यासेण परस्य षत्वमिति भाव । **सिषाधयिषतीति** । अत्रापि ण्यन्तत्वादभ्यासेण परस्य सस्य षत्वमिति भाव । **सिसिक्षतीति** । सेक्तुमिच्छतीत्यर्थं । सिच्धातो सन् 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्न लघूपधगुण । अभ्यासेण परस्य सस्य चेत् षत्व तर्हि स्तौतिण्योरेव इति नियमान्न ष इति भाव । ननु परिषिषिक्षतीत्यत्र अभ्यासेण परस्य सस्य कथ षत्वम् । 'स्तौतिण्यारे—' इति नियमात्, 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' इति षत्वस्याप्यनेन नियमेन निवृत्तेरित्यत आह **उपसर्गात्त्विति** । 'स्तौतिण्योरेव—' इति नियमेन मध्येऽपवाद-

---

व्याख्यातमिह तु स्मारितम् । **जिजावयिषतीति** । जु सौत्रो धातु 'जुचङ्क्रम्य—' इत्यत्रोक्त । **शुश्रूषते इति** । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन ' इत्यात्मनेपदम् । **स्तौतिण्योरेव** । एवं च षिषाधयिषेति प्रयोगस्य साधुत्व न तु सिसाधयिषेत्यस्येति ज्ञेयम् ।

षणि किम्—तिष्ठासति। सुषुप्सति, अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेध। इण्—प्रतीषिषति। इक्—अधीषिषति। **२६२८ स स्विदिस्वदिसहीना च। (८–३–६२)** अभ्यासेण परस्य ण्यन्तानामेषा सस्य स एव, न ष, षणि परे। सिस्वेदयिषति, सिस्वादयिषति। सिसाहयिषति। 'स्थादिष्वेवाभ्यासस्य' इति नियमान्नेह अभिसुसूषति।

'शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिक।
सरूपप्रत्ययो नेष्ट सन्नन्तान्न सनिष्यते॥'

शैषिकाच्छैषिक सरूपो न। तेन शालीये भव इति वाक्यमेव, न तु छान्ताच्छ। सरूप किम्—अहिच्छत्त्रे भव आहिच्छत्त्र, आहिच्छत्त्रे भव

न्यायबलाद् 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वमेव बाध्यत इति भाव। **षणि किमिति**। कृतषत्वनिर्देश किमर्थ इति प्रश्न। **तिष्ठासतीति**। 'धात्वादे—' इति षस्य सत्वे स्था इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वम्। कृतषत्वे सन्येवाय नियम, अत्र तु सन षत्वाभावेन नियमाप्रवृत्ते षत्व निर्बाधमिति भाव। **सुषुप्सतीति**। स्वप्धातो सनि 'रुदविदमुषग्रहिस्वपि—' इति कित्त्वाद् 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम्। कित्त्वान्न लघूपधगुण। इहापि 'स्तौतिण्योरेव—' इति नियमो न भवति, सन षत्वाभावादिति भाव। ननु षणि इण परस्य सस्य चेत् षत्व तर्हि स्तौतिण्योरेवेत्येतावदेवास्तु, अभ्यासादिति किमर्थमित्यत आह **अभ्यासादित्युक्तेर्नेहेति**। **प्रतीषिषतीति**। इण्धातो सनि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेत्त्वम्। इह षभूते सनि 'इण गतौ' इति धातो परस्य सस्य षत्व भवत्येव, अभ्यासेण परत्वे सत्येव नियमप्रवृत्तेरिति भाव। अधीषिषतीत्यप्येवम्। **स स्विदीति**। स स्विदीति छेद। 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्' इति सूत्र स्तौतिवर्जमनुवर्तते। 'सहे साड स' इत्यत स इति षष्ठ्यन्त च, तदाह **अभ्यासेण इति**। सकारविधिर्नियमार्थ इत्याह **सस्य स एवेति**। सुनोते सनि 'स्तौतिण्योरेव—' इति नियमादुत्तरखण्डस्य षत्वाभावे अभिसुसूषतीत्यत्र 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यभ्यासस्य षत्वमाशङ्क्याह **स्थादिष्वेवेति**। **शैषिकादिति**। सन्विधायकसूत्रस्थमिद वार्तिकम्। शैषिकात्सरूप शैषिक प्रत्ययो न। मतुबर्थीयात् सरूपो मतुबर्थिक प्रत्ययो नेत्यन्वय। शेषाधिकारे विहित शैषिक। भवार्थे अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। मतुबर्थे भवो मतुबर्थीय, गहादित्वाच्छ। मतुबर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्थिक। 'अत इनिठनौ' इति ठन्। **शालीये इति**। शालाया भव शालीय। 'वृद्धाच्छ'। शालीये भव इत्यर्थे शालीयशब्दात् पुनश्छो नेत्यर्थ।

उपसर्गात्त्विति। मध्येऽपवादन्यायात् 'स्तौतिण्यो—' इति नियमेन 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वमेव बाध्यते, न तु 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' इत्युत्तरेण विहितमिति भाव। **सुषुप्सतीति**। 'रुदविद—' इति सन कित्त्वान्न गुण। **प्रतीषिषतीति**। इह षभूते सनीण् गताविति धातो परस्य सस्य षत्व भवत्येवेत्यर्थ। **नियमान्नेहेति**। न चात्र नियमादेव निषेधे 'सुनोते स्यसनो' इति सूत्र सन्विषये निर्विषय

आहिच्छत्रीय, अण्णन्ताच्छ । तथा मत्वर्थात्सरूप स न । धनवानस्यास्ति, इह मतुबन्तान्मतुब्न । विरूपस्तु स्यादेव, दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थ । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव, जुगुप्सिषते मीमांसिषते ।

इति तिडन्ते सन्प्रकरणम् ।

—०० —

आहिच्छत्त्रे भव इति । आहिच्छत्त्रशब्दो भवार्थे अणन्त । ततो भवार्थे 'वृद्धाच्छ' इति छ एव भवति, न तु पुनरणिति भाव । ननु जुगुप्सिषते इत्यादौ कथ सन्नन्तात् सन्नित्यत आह सरूप इत्यनुषज्यते इति । सन्नन्तान्न सनिष्यते इत्यत्रापि सरूप इत्यनुषज्यते इत्यर्थ । नन्वेवमपि जुगुप्सिषते इत्यत्र सरूपस्य सन कथ प्रवृत्तिरित्यत आह अर्थद्वारेति । शब्दतो वैरूप्यस्यासभवादर्थद्वारकमेव सारूप्य विवक्षितमिति भाव । तेनेति । इच्छासन्नन्तादिच्छासन्नेति लभ्यते इत्यर्थ । स्वार्थेति । स्वार्थसन्नन्तात्तु इच्छासन् भवत्येवेत्यर्थ ।

इति श्री वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया सन्नन्तनिरूपण समाप्तम् ।

स्यादिति वाच्यम्, अभिसुसूषतेरप्रत्यय,[1] अभिसुसूरित्यत्र षत्वनिषेधाय तस्यावश्यकत्वात् । एतच्च काशिकाया स्पष्टम् । शैषिकेति । एतच्च श्लोकवार्तिकमिति केचित् । भाष्यमिति बहव । शेषे भव शैषिक, अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । मतुबर्थे भवो मतुबर्थीय, गहादित्वाच्छ । मतुबर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्थिक, 'अत इनिठनौ' इति ठन् ।

इति तत्त्वबोधिन्या सन्नन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

---

[1] क्विप् प्रत्यय इत्यर्थ

अथ तिङन्ते यङ्प्रकरणम् ॥ ५५ ॥

२६२६ **धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्** । (३-१-२२) पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः, तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् । २६ ० **गुणो यङ्लुकोः** । (७-४-८२) अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । 'सनाद्यन्ता-' (सू० २३०४) इति धातुत्वाल्लडादयः । ङिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयाञ्चक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किम्-आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन 'ब्रुवो वचिः' (सू० २४५३) इत्यादि । एकाचः किम्-पुनःपुनर्जागर्ति । हलादेः किम्-भृशमीक्षते । भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोरुच्यते । शोशुभ्यते ।

अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यन्ते । **धातोरेकाचो** । **तस्मिन्द्योत्ये इति** । वाच्यत्वे तु प्रत्ययवाच्यस्य प्रधानतया सन्नन्ते इच्छाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति भावः । **गुणो यङ्लुकोः** । यङ् च लुक्च इति द्वन्द्वात् सप्तमी । लुगिह यङ एव विवक्षितः उपस्थितत्वात् । 'अत्र लोपः-' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तदाह **अभ्यासस्येति** । इक्परिभाषया इगन्तस्येति । **बोभूयते इति** । 'सन्यङोः' इति द्वित्वम् । यङो ङित्त्वादूकारस्य न गुणः । बोभूय इत्यस्माल्लटि तिपि शपि पररूपम् । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति पुनर्द्वित्वं तु न, तस्य 'क्रियासमभिहारे' इति विहितलोडन्तमात्रविषयत्वात् । अत एव 'क्रियासमभिहारे लोट्' इति सूत्रभाष्ये 'क्रियासभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे वाच्ये' इत्येव पठितम् । पौनःपुन्ये यङि तु 'नित्यवीप्सयोः' इति न द्वित्वम्, 'क्रियासमभिहारे द्वे' इत्यनेन पौनःपुन्येऽपि लोडन्तद्वित्वविधानेन पौनःपुन्यस्य अन्यतो लाभे सौत्रद्वित्वाप्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यलम् । **धातोः किमिति** । 'क्रियासमभिहारे' इत्यनेनैव धातोर्लाभात्किमर्थं धातुग्रहणमिति प्रश्नः । **आर्धधातुकत्वमिति** । धातोरित्यभावे आर्धधातुकत्वं न स्यात् । धातोरिति विहितप्रत्ययस्यैव आर्धधातुकत्वादिति भावः । **ब्रुव इति** । यङ आर्धधातुकत्वे सत्येव तस्मिन् परे 'ब्रुवो वचिः' 'वेञो वयिः' इत्यादि कार्यं सिध्यति । अन्यथा 'आर्धधातुके' इत्यधिकृत्य तद्विधानान्न स्यादिति भावः । **भृशमीक्षते इति** । न च भृशशब्देनैवात्र भृशार्थभानाद् यङ् न भविष्यतीति वाच्यम्, भृशत्वं हि यङ्द्योत्यम्, न तु वाच्यम् । द्योतनं च उक्तस्यापि संभवतीति भावः । **यङ् नेति** । अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् । **पौनःपुन्ये त्विति** । पुनःपुनःशब्दसमभिहारेऽपि यङस्त्येव, भृशार्थ एवानभिधानोक्तेरिति भावः । **सूचि-**

धातोरेकाचो । क्रियासमभिहार इत्युक्तत्वाद्धातोरेव स्यान्न तु प्रातिपदिकादिति पृच्छति **धातोः किमिति** । **ब्रुवो वचिरित्यादीति** । वावच्यते, चाख्यायत इत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः । धातुग्रहणाभावे धिगित्यव्ययादपि स्यात्तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्त्वाच्चेति तद्वारणार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकमित्याहुः ।

'सूचिसूत्रिमूत्र्यटयर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्य' (वा० १७५१)। आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ता। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। अनेकाच्कत्वेनाषोपदेशत्वात्षत्व न। मोमूत्र्यते। **२६३१ यस्य हल**। (६—४—४९) यस्य इति सङ्घातग्रहणम्। हल परस्य यशब्दस्य लोप स्यादार्धधातुके। 'आदे परस्य' (सू० ४४)। 'अतो लोप'। (सू० २३०८)। सोसूचाचक्रे। सोसूचिता। सोसूत्रिता। मोमूत्रिता। **२६३२ दीर्घोऽकित**। (७—४—८३) अकितोऽभ्यासस्य दीर्घ स्याद्यङि यङ्लुकि च अटाट्यते। **२६३३ यङि च**। (७-४-३०) अर्ते

मूत्रीति। सूचि, सूत्रि, मूत्रि, अटि, अर्ति, अशू, ऊर्णोति एषा द्वन्द्व। 'सूच पैशुन्ये, सूत्र वेष्टने, मूत्र प्रस्रवणे' एते त्रयश्चुराद्यन्तर्गणे कथादावदन्ता। तेषामनेकाच्त्वादप्राप्तौ यङ्वचनमित्याह **आद्यास्त्रय इति**। 'अट गतौ, ऋ गतौ, अश भोजने, अशू व्याप्तौ' एषा हलादित्वाभावाद्वचनम्। ऊर्णुञस्तु हलादित्वाभावादेकाच्त्वाभावाच्च वचनम्। **सोसूच्यते इति**। ण्यन्ताद्यङि णिलोपे द्वित्वे 'गुणो यङ्लुको' इति अभ्यासगुण। सूचे षोपदेशत्वभ्रम वारयति **अनेकाच्कत्वेनेति**। षोपदेशत्वे तु 'धात्वादे –' इति षस्य सत्वे कृते आदेशसकारत्वादुत्तरखण्डस्य षत्व स्यादिति भाव। लिटि सोसूच् य आमिति स्थिते **यस्य हल**। यकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वभ्रम वारयति **सघातग्रहणमिति**। यकाराकारसमुदायस्येत्यर्थ। हल इति पञ्चमी। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्। 'अतो लोप' इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते, तदाह **हल परस्येत्यादिना**। ननु 'अलोऽन्त्यस्य' इति यकारादकारस्य लोप स्यादित्यत आह **आदे परस्येति**। 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यायमपवाद इति भाव। **अतो लोप इति**। यकाराकारसघाते यकारस्य लोपे सति परिशिष्टस्याकारस्य'अतो लोप 'इत्यर्थ। ननु मास्तु सघातग्रहणम्। यकारस्यैवात्र लोपो विधीयताम्। अतो लोपे सति इष्टसिद्धिरिति चेत्, न—ईर्ष्य् धातोस्तृचि इति ईर्ष्यितेत्यत्र यकारलोपनिवृत्त्यर्थत्वादित्यलम्। अटधातो यङि 'अजादेर्द्वितीयस्य, इति ट्य इत्स्यय द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ अटट्यते इति स्थिते **दीर्घोऽकित**। **अभ्यासस्येति**। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव। **यङि यङलुकि चेति**।'गुणो यङ्लुको 'इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव। अकित इत्यस्य तु ययम्यते इत्यादौ प्रयोजन वक्ष्यते। ऋधातोर्यङि कृते ङित्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते **यङि च**। 'गुणोऽर्तिसयोगाद्यो' इति सूत्रमनुवर्तते। 'रीङ् ऋत' इत्यस्माद् ऋत इति च, तदाह **अर्तेरित्यादि**। तथा

यस्य हल। **सघातग्रहणमिति**। तेन ईर्ष्यिता अहर्यीदित्यादौ यलोपो न। संघातग्रहणेन चार्थवत्ग्रहणपरिभाषोपस्थित्या पुत्रकाम्येत्यादौ नातिप्रसङ्ग। वर्णग्रहणे तूक्तपरिभाषाया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भाव। हल. किम्, लोलूयिता पोपूयिता। **दीर्घोऽकित**। अकित किम्, ययम्यते, ररम्यते। ननु दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाचा 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽनुवृत्तमभ्यासस्येत्येतद्विशिष्येत। ततश्चाजन्ताभ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थात् पापच्यत इत्यादावेव दीर्घो भवेन्न तु

सयोगादेश्च ऋतो गुण स्याद्यङि यङ्लुकि च। यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेध, अरार्यते इति भाष्योदाहरणात्। अरारिता। अशाशिता। ऊर्णोनूयते। बेभिद्यते। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुण, बेभिदिता। २६३४ नित्य कौटिल्ये गतौ। (३-१-२३) गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे। कुटिल व्रजति वाव्रज्यते। २६३५ लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हा-

---

च ऋ य इति स्थिते ऋकारस्य गुणे अकारे रपरत्वे अर् य इति स्थिते 'न न्द्रा –' इति रेफस्य द्वित्वनिषेधे य इत्यस्य द्वित्वे 'दीर्घोऽकित' इत्यभ्यासदीर्घे अर्यायते इति प्राप्ते आह **यकारपररेफस्येति।** **भाष्योदाहरणादिति।** 'धातोरेकाच –' इति सूत्रे इति शेष **अरारितेति।** 'यस्य हल' इति यकारलोप। **अशाशितेति।** अशधातोर्यङि श्य इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ 'दीर्घोऽकित' इति दीर्घे 'यस्य हल' इति यकारलोप। **ऊर्णोनूयते इति।** ऊर्णु य इति स्थिते 'न न्द्रा–' इति नु इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणे 'अकृतत्–' इति दीर्घ। **बेभिद्यते इति।** भिद् य इति स्थिते भिद् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुण। ननु बेभिद्य इति यङन्ताल्लुटि तासि इटि यलोपे अतो लोपे बेभिदितेत्यत्र तासि परे लघूपधगुण स्यादित्यत आह **अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति।** **नित्य कौटल्ये गतौ।** नित्यशब्द एवार्थे। कौटिल्ये इत्यस्योपरि द्रष्टव्य। 'धातोरेकाच –' इत्यतो यङित्यनुवर्तते, तदाह **गत्यर्थात्कौटिल्य एवेति।** गत्यर्थवृत्तेर्धातो कौटिल्ये द्योत्य एव यङित्यर्थ। एवशब्दव्यवच्छेद्यमाह **न तु क्रियासमभिहारे इति।** शब्देन्दुशेखरे तु गत्यर्थेभ्य क्रियासमभिहारे यङस्त्येवेति प्रपञ्चितम्। **लुपसद।** लुप, सद, चर जप, जभ, दह, दश, गॄ एषा द्वन्द्व।

यंयम्यते जङ्घनीतीत्यादौ। तत्र हि परत्वान्नुकि कृतेऽभ्यासस्याजन्तत्वाभावाद्दीर्घस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति किमननाकित इत्यनेन। न चाभ्यासावयवस्याचो दीघ इति वैयधिकरण्यान्वये स्वीकृतेऽकिद्ग्रहण प्रयोजनवदिति वाच्यम्, सभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्', येन नाप्राप्तिन्यायेन नुको दीर्घापवादत्वस्वीकाराच्च। तस्मादकित इति व्यर्थमिति। चेत्। अत्राहु – डोढौक्यते इत्यत्राभ्यासह्रस्व बाधित्वा परत्वाद् 'दीर्घोऽकित' इति दीर्घे कृते डोढौक्यत इति स्यात्। तस्माद् अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन् बाधका न बाधन्त इति ज्ञापनाय कित इति ग्रहण कर्तव्यमिति। तथा चोक्तज्ञापकनिर्वाहाय'दीर्घोऽकित'इत्यत्राभ्यासस्याच इति वैयधिकरण्यपक्षस्याश्रयणाद् यंयम्यत इत्यादौ दीर्घात्प्रागेव नुकि कृतेऽपि दीर्घ स्यात्, तद्वारणार्थमकित इत्यावश्यकमिति दिक्। **अटाट्यत इति।** इह ट्यशब्दस्य द्वित्वम्। **यङि च।** इह 'गुणोर्ऽतिसयोगाद्यो' इत्येतत्सर्वमप्यनुवर्तते। **यकारपररेफस्येति।** यदि भाष्योदाहरण सामान्यापेक्ष ज्ञापक स्यात्तदाऽर्यमाय्यद् आर्यदित्यादि सिध्यति। **नित्य कौटिल्ये।** नित्यशब्दोऽवधारणार्थक इत्याह **कौटिल्य इवेति।** तक्रकौण्डिन्यन्यायेनैवेष्टे सिद्धे नित्यग्रहण तस्य न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेन 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वतमाने क्तेनाबाधनात्पूजार्थेभ्यो मते क्त सिध्यति।

याम्। (३-१-२४) एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात्। गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते सासद्यते। २६३६ **चरफलोश्च**। (७-४-८७) अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्-लुकोः। नुक् इत्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते। 'स च पदान्तवद्वाच्यः' (वा० ४६६१) 'वा पदान्तस्य' (सू० १२५) इति यथा स्यात्। २६३७ **उत्परस्यातः**। (७-४-८८) चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः। 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घः। चञ्चूर्यते, चचूर्यते। पम्फुल्यते, पफुल्यते। २६३८ **जपजभदहदशभञ्जपशां च**। (७-४-८६) एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः। गर्हितं जपति जञ्जप्यते इत्यादि। २६३९ **ग्रो यङि**। (८-२-२०) गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि। गर्हितं गिलति जेगिल्यते। 'घुमास्था-' (सू० २४६१) इतीत्त्वम्, गुणः, देदीयते। पेपीयते। सेषीयते। 'विभाषा श्वेः' (सू० २४२०), शोशूयते। शेश्वीयते।

यङित्यनुवर्तते। भावो धात्वर्थः, तद्गता गर्हा भावगर्हा। नित्यमित्यनुवृत्तम् एवकारार्थकम्, तदाह **एभ्य इत्यादि**। **चरफलोश्च**। 'अत्र लोप-' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते। 'नुगतो-ऽनुनासिकान्तस्य' इत्यस्माद् अतो नुगिति 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यस्माद् यङ्लुकोरिति च, तदाह **अनयोरित्यादि**। नुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः। **लक्ष्यते इति**। 'नुगतो-ऽनुनासिकान्तस्य'इति पूर्वसूत्रे यंयम्यते रंरम्यते,इत्यादौ अनुस्वारश्रवणार्थं नुगित्यनुस्वारोपल-क्षणमाश्रयणीयम्। अन्यथा झल्परत्वाभावाद् 'नश्च-' इत्यनुस्वारासंभवान्नकार एव श्रूयते-त्युक्तं भाष्ये। तस्यैवेहानुवृत्तेरत्राप्यनुस्वारोपलक्षणात्वमिति भावः। **पदान्तवदिति**। 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य'इति पूर्वसूत्रस्थमिदं वार्तिकमत्राप्यनुवर्तते इति भावः। **उत्परस्यातः**। 'अत्र लोप-' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवृत्तं परशब्दयोगात् पञ्चम्या विपरिणम्यते। 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतो यङ्लुकोरिति 'चरफलोः-' इति चानुवर्तते, तदाह **चरफलोरित्यादि**। **दीर्घ इति**। उकारस्येति शेषः। **चञ्चूर्यते इति**। गर्हितं चरतीत्यर्थः। यङि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासाकारादुपरि अनुस्वारागमे 'वा पदान्तस्य' इति तस्य परसवर्णो ञकारे उत्तरखण्डे अकारस्य उत्त्वे तस्य दीर्घः। परसवर्णाभावपक्षे त्वाह **चंचूर्यते इति**। **पम्फु-ल्यते इति**। अत्र अनुस्वारस्य मकारः परसवर्णः। **जपजभ**। 'चरफलोश्च'इत्यत्र यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहाप्यनुवर्तते, तदाह **एषामिति**। **इत्यादीति**। जञ्जभ्यते। दन्दह्यते। दन्दश्यते। बम्भज्यते। पम्पश्यते। पसधातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थः इति माधवः। तालव्यान्त इति काशिका। **ग्रो यङि**। ग्र इत्यस्य गृ इति षष्ठ्येकवचनम्। 'कृपो रो लः' इत्यतो रो ल इत्यनुवर्तते, तदाह **गिरतेरित्यादि**। दा, पा, सा, एभ्यो यङि विशेषमाह **घुमास्थेत्यादि**। **शोशूयत इति**। श्विधातोर्यङि सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् इति वचनात्

ततश्च 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी न प्रवर्तत इति 'पूजितो यः सुरासुरैः' इति तृतीया साधुरेव। **इत्यादीति**। जजभ्यते। ददश्यते। ददह्यते। बभज्यते। तस धातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति। स्पश बाधनस्पर्शनयोरित्यत्र माधवः। पपस्यते।

'यङि च' (सू० २६३३), सास्मर्यते । 'रीङृत' (सू० १२३४), चेक्रीयते। सुट् सञ्चेस्क्रीयते। २६४० सिचो यङि। (८—३—११२) सिच सस्य षो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते। २६४१ न कवतेर्यङि। (७—४—६३) कवतेरभ्यासस्य चुत्व न स्याद्यङि । कोकूयते। कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते। २६४२

सप्रसारणे पूर्वरूपे शु इत्यस्य द्वित्वम्। 'अकृत्सार्वधातुकया —' इति दीर्घ । सास्मर्यते इति। स्मृ य इति स्थिते सयोगादित्वाद् 'यङि च' इति परत्वाद्गुणे रपरत्वे द्वित्वे 'दीर्घोऽकित' इत्यभ्यासदीघ चेक्रीयते इति। कृ य इति स्थिते परत्वाद् ऋकारस्य रीङादेशे क्री इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासगुण । सुडिति। 'सपरिभ्या करोतौ भूषणे' 'समवाये च' इत्यनेनेति शेष । सिचो यङि। 'सहे साड स' इत्यत स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। 'मूर्धन्य' इत्यधिकृतम् 'न रपरसृपि–' इत्यता नेत्यनुवर्तते, तदाह सिच इति निसेसिच्यते इति। 'उपसर्गात्सुनोति–' इति 'स्थादिष्वभ्यासेन–' इति च षत्वमनेन निषिध्यते। न कवतेर्यङि । 'अत्र लोप —' इत्यत अभ्यासस्येति 'कुहोश्चु' इत्यत चुरिति चानुवर्तते इति मत्वाह कवतेरभ्यासस्येति। ननु कोर्यङि इत्येव

काशिकाया तु तालव्यान्त क्वचिद् दृश्यते। एवं जञ्जपीति। जञ्जभीति। दन्दहीतीत्यादि यङ्लुकि उदाहर्तव्यम्। ग्रो यङि। 'कृपो रो ल' इत्यतो रो ल इति वर्तते, तदाह रेफस्य लत्वमिति। चेक्रीयते इति। परत्वाद्रीङि कृते द्विर्वचनम्। सचेस्क्रीयते इति। रीङि द्वित्वे च सुट्। न च सकृ इत्यस्यामवस्थाया द्वित्वात् परत्वात्सुटि कृते सयोगादित्वेन रीङ्प्रवृत्ते प्राग् गुण स्यादिति वाच्यम्, अडभ्यासव्यवायेऽपीत्यस्यारम्भे अडभ्यासयो कृतयोरेव सुड न तु तत प्रागिति सिद्धान्तात्। एतेन सुटो बहिरङ्गत्वान्न सयोगादित्वेन गुण इति केषाचित्समाधानं परास्तम्। अभ्यासात्परस्य सुटि कृते साभ्यासस्याङ्गस्य सयोगादित्वमृदन्तत्वं च नास्तीति गुणप्राप्तेरभावात्। ननु 'अडभ्यासव्यवायेऽपि 'सुट् कात्पूर्व' इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इति पक्ष स्वीकृत्य भाष्यकृता सचस्करतुरित्यादावन्तरङ्गत्वात्सुटि ससुट्कस्यैव द्वित्वाभ्युपगमात् सचेस्क्रियते इति न सिध्येत्। तत्र हि सुटि कृते रीङ बाधित्वा परत्वाद् 'यङि च' इति गुणे सचस्कर्यत इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गात्। यदि तु इष्टानुरोधेन पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति मताश्रयणेन रीङादेश द्वित्व च कृत्वा पश्चात्सुटि इष्ट रूप सिध्यतीत्युच्यते, तर्हि 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति वचन स्वीकर्तव्यमेव स्यादिति चेत्। अत्राहु —अडभ्यासेत्यादिवार्तिक विनापि सचस्करतुरित्यादिरूपसिद्ध्यर्थं भाष्यकृता 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इति पक्ष आश्रित । सचेस्क्रीयते समचेस्क्रियत इत्यादिसिद्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति। सिचो यङि। अभ्याससकारस्य 'उपसर्गात्सुनोति—' इति, तत परस्य तु 'स्थादिष्वभ्यासेन च–' इति षत्वे प्राप्ते निषेधोऽयम्। यङि किम्, अभिषिषिक्षति। न कवतेर्यङि। इह कोरित्येव वाच्ये कवतेरिति शपा निर्देशात्कुङ् शब्द इति भ्वादिरेव गृह्यते न तु कु शब्द इति अदादि, कूङ् शब्द इति तुदादिश्चेत्याशयेनाह

नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । (७-४-८४) एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते इत्यादि ।

२६४३ **नुगतोऽनुनासिकान्तस्य** । (७-४-८५) अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुका अनुस्वारो लक्ष्यते इत्युक्तम् । यंयम्यते यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद् भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे, बाभाम्यते । 'ये विभाषा' (सू० २३१९) जाजायते, जञ्जन्यते । 'हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः' (वा० ४६२१) जेघ्नीयते । हिंसायां किम्—

सिद्धे श्तिपा निर्देशो व्यर्थ इत्यत आह **कौतिकुवत्योस्त्विति** । शपा निर्देशार्थं कवतिग्रहणम् । तेन 'कु शब्दे' इति लुग्विकरणस्य 'कुङ् शब्दे' इति शविकरणस्य च ग्रहणं न लभ्यत इति भावः । न च कोरित्युक्तेऽपि दीर्घान्तस्य शविकरणस्य न ग्रहणप्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, तुदादौ 'कुङ् शब्दे' इति ह्रस्वान्तपाठस्य न्यायसमते तौदादिकेऽस्याप्रवृत्तिरेव फलम् । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्' इति लुग्विकरणस्य ग्रहणनिवृत्तिरिति बोध्यम् । **नीग्वञ्चु अभ्यासस्येति** । 'अत्र लोपः—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **यङ्लुकोरिति** । यङि यङ्लुकि चेत्यर्थः । **न दीर्घ इति** । नीगागमात् प्राक् प्राप्तोऽभ्यासदीर्घो नेत्यर्थः । भविष्यदपि कित्त्वं दीर्घप्रतिबन्धकमिति भावः । **नलोप इति** । 'अनिदिताम्—' इत्यनेन नकारस्य लोप इत्यर्थः । **इत्यादीति** । सनीस्रस्यते, दनीध्वस्यते, बनीभ्रस्यते, चनीकस्यते, पनीपत्यते, पनीपद्यते, चनीस्कद्यते । **नुगतोऽनु** । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतो यङ्लुकोरिति च, तदाह **अनुनासिकान्तस्येत्यादि** । ननु यंयम्यते इत्यत्र नुको नकारस्य अपदान्तत्वादझल्परकत्वाच्च कथं 'नश्च' इत्यनुस्वार इत्यत आह **नुकेति** । नन्वभ्यासे ह्रस्वविधानाद्दीर्घस्याभावाद् नुग्विधावत इति तपरकरणं व्यर्थमित्यत आह **तपरत्वसामर्थ्यादिति** । स्वाभाविक एव यो ह्रस्वोऽकारः, तस्यैव ग्रहणम्, नतु दीर्घादेशभूतस्य ह्रस्वाकारस्येत्येतदर्थं तपरकरणमिति भावः । **बाभाम्यते इति** । आकारस्थानिकस्य ह्रस्वविधिसंपन्नस्य अकारस्य न नुगिति भावः । जनधातोर्यङि नकारस्य आत्त्वविकल्पं स्मारयति **ये विभाषेति** । **घ्नीभाव इति** । यद्यपीह ह्रीभावविधावपि 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वे हकारस्य घकारः सिध्यति, तथापि प्रयत्नलाघवाभावात् प्रक्रियालाघवाच्च घ्नीति घकारोच्चारणमिति भावः । **जेघ्नीयते इति** । पुनः पुनरतिशयेन

कौतिकुवत्योस्त्विति । ननु कोरित्युक्तेऽपि कूङः प्रसङ्गो नास्ति दीर्घान्तत्वाल्लुग्विकरणपरिभाषया च कौतेरपि प्रसङ्गो नास्तीति चेत् । अत्राहुः—कोरित्युक्ते नु निरनुबन्धपरिभाषाया अपि जागरूकत्वादुभयोर्ग्रहणं स्यादिति कौतिव्यावृत्त्यर्थं शपा निर्देशः कर्तव्यः । कृते च तस्मिन्कुवतिमपि व्यावर्तयतीत्यत्र तात्पर्यमिति कुङ् इत्येवात्र सुवचम् । **इत्यादीति** । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्कद्यते [१] । एवं वनीवञ्चीति । सनीस्रसीति । दनीध्वसीतीत्यादि यङ्लु-

जङ्घन्यते। २६४४ **रीगृदुपधस्य च**। (७—४—९०) ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागम स्याद्यङ्यङ्लुको। वरीवृत्यते। क्षुभ्नादित्वान्न ण। नरीनृत्यते। जरीगृह्यते। उभयत्र लत्वम्, चलीक्लृप्यते। 'रीगृत्वत इति वक्तव्यम्' (वा० ४४९२)। परीपृच्छ्यते। वरीवृश्च्यते। २६४५ **स्वपिस्यमिव्येञा यङि**। (६—१—१९) सप्रसारण स्याद्यङि। सोषुप्यते। सेसिम्यते। वेवीयते।

वा हिनस्तीत्यर्थं अत्र यडीति विषयसप्तमी। यङि विवक्षिते सतीति लभ्यते। तेन द्वित्वस्य परत्वेऽपि प्रागेव घ्नीभाव इति बोध्यम्। **जङ्घन्यत इति**। गर्हितं गच्छतीत्यर्थं। **रीगृदुपधस्य च**। **अभ्यासस्येति**। 'अत्र लोप—' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भाव। **यङलुकोरिति**। 'गुणो यङ्लुको' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव। **वरीवृत्यते इति**। 'वृतु वर्तने' अस्माद्यङि द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक्। नृतेर्यङि नरीनृत्यते इत्यत्र णत्वमाशङ्क्याह **क्षुभ्नादित्वान्न ण इति**। **जरीगृह्यते इति**। 'ग्रह उपादाने' अस्माद्यङि 'ग्रहिज्या—' इति सप्रसारणे द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक्। **उभयत्रेति**। कृपधातो यङि द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे रीक् चरीकृप्यते इत्यत्र'कृपो रो ल'इत्यभ्यासे रेफस्य लकार, उत्तरखण्डे ऋकारस्यावयवो यो रेफ तस्य लकारसदृश इत्यर्थं। ननु व्रश्चधातोर्यङि वरीवृश्च्यते इत्यत्र कथमभ्यासस्य रीक्। धातो शकारोपधत्वेन ऋदुपधत्वाभावादित्यत आह **रीगृत्वत इति**। 'रीगृदुपधस्य—' इत्यत्र ऋदुपधस्येत्यपनीय ऋत्वत इति वक्तव्यमित्यर्थं। ऋत् अस्यास्तीति ऋत्वत्। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वात् पदत्वाभावान्न जश्त्वम्। **परीपृच्छ्यत इति**। प्रच्छधातोयङि 'ग्रहिज्या—' इति रेफस्य सप्रसारणमृकार। पूर्वरूप द्वित्व रपरत्व हलादिशेष रीक्। **वरीवृश्च्यत इति**। व्रश्चधातोर्यङि सप्रसारणे द्वित्वादि पूर्ववत्। **स्वपिस्यमि**। सप्रसारण स्यादिति शेषपूरणम्। 'ष्यङ सप्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव। **सोषुप्यते इति**। स्वपूधातोर्यङि वकारस्य सप्रसारणे उकारे पूर्वरूपे द्वित्वे अभ्यासगुण। उत्तरखण्डे सस्य षत्वम्। **सेसिम्यते इति**। स्यमुधातोर्यङि यकारस्य सप्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि। अषोपदेशत्वान्न ष। **वेवीयत इति**। व्येञो यङि यकारस्य सप्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि। 'हल' इति वा 'अकृत्सार्वधातुकयो—' इति वा दीर्घ। अथ वशधातोर्यङि वावश्यते इत्यत्र 'ग्रहिज्या—' इति सप्रसारणे प्राप्ते

क्युदाहर्तव्यम् **घ्नीभाव इति**। ह्नीभावे कृतेऽपि 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वेन जेघ्नीयत इति सिध्यति, तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नी इत्युक्तमिति मनोरमा। अन्ये तु 'सिंहि' 'मिनि' इति इकारोच्चारणसामर्थ्याद्यथा 'एरु' इत्युत्व न भवति तथा ह्नीभावे हि कृते 'अभ्यासाच्च' इति कुत्व न स्यादित्याशयेन घ्नीभाव कृत इत्याहु। अत्र च दिग्यादेशेनेव घ्नीभावेन द्वित्व न बाध्यते पुन प्रसङ्गविज्ञानादिति केचित्। वस्तुतस्तु यडन्तावयवस्य द्वितीयाजवधिकस्य द्वित्व घ्नीभावस्तु प्रकृतिमात्रस्येति विषयभेदाद् द्वित्व निर्बाधमेव। **रीगृदुपधस्य च**। ऋदिति किम्, चेकीर्त्यते। णिजभावपक्षे एकाच्त्वाद्यङ्। **स्वपिस्यमि**। यञि किम्, स्वप्नक्। **सेसिम्यते इति**।

२६४६ न वश । (६—१—२०) वावश्यते । २६४७ चाय की । (६–१–२१) चेकीयते । २६४८ ई घ्राध्मो । (७—४—३१) जेघ्रीयते । देध्मीयते । २६४९ अयङ् यि क्ङिति । (७—४—२२) शीङोऽयङादेश स्याद्यादौ क्ङिति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्व । ततो गुण । डोढौक्यते तोत्रौक्यते ।

॥ इति तिङन्ते यङ्प्रकरणम् ॥

तन्निषेध स्मारयति **न वश** । वशधातो छान्दसत्व प्रायिकमिति प्रागेवोक्तम् । **चाय की** । यङीति शेष । 'स्वपिस्यमिव्येञा यङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । **चेकीयत इति** । 'चायृ पूजानिशामनयो ' । अस्माद्यङि प्रकृते कीभावे द्वित्वादि । **ई घ्राध्मो** । घ्राध्मा अनयो द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । यङीति शेष, 'यङि च' इत्यतस्तदनुवृत्ते **जेघ्रीयते** । **देध्मीयत इति** । ईत्वे कृते द्वित्वादि । ह्रस्वस्य इकारस्य विधावपि 'अकृत्सार्वधातुकयो –' इति दीर्घसिद्धे दीर्घोच्चारणम् 'अस्य च्वौ' इत्युत्तरार्थम् । **अयङ् यि क्ङिति** । यि इति सप्तमी । क् ङ् एतौ इतौ यस्येति विग्रह । **शीङ इति** । 'शीङ सार्वधातुके गुण ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । अयङि ङकार इत्, यकारादकार उच्चारणार्थं, ङित्वादन्तादेश । **शाशय्यत इति** । शी य इति स्थिते ईकारस्य अय्, ततो द्वित्वे अभ्यासदीर्घ । ढौकृधातोर्यङि विशेषमाह **अभ्यासस्य ह्रस्व इति** । द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे उकारे यस्य 'गुणो यङ्लुको ' इति गुण इत्यर्थ । **तोत्रौक्यते इति** । त्रौके रूपम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया यङन्तनिरूपण समाप्तम् ।

स्यमु शब्दे दन्त्याजन्तासादित्वाभावेनाषापदेशत्वान्न ष । **वेवीयत इति** । 'हल ' इति 'अकृत्सार्व–' इति वा दीर्घ । **चाय की** । यङि परे चाय की स्यात् । दीर्घोच्चारण यङ्लुगर्थम् । अत एव 'न लुमता–' इति निषेधोऽपि न प्रवर्तते इति यङ्लुक्यपि चाय की स्यादेव । चेकीत । **ई घ्राध्मो** । दीर्घोच्चारण प्राग्वत् । जेघ्रीत । 'अस्य च्वौ' इत्याद्यर्थं दीर्घग्रहणमिति तु सुवचम् । **शाशय्यत इति** । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङादेशे कृते द्वित्वम् ।

इति तत्त्वबोधिन्या यङन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

—००—

'शेषात्कर्तरि–' (सू० २१५६) इति परस्मैपदम् । 'अनुदात्तङित –' (सू० २१५७) इति तु न । ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्ते । यत्र हि "प्रत्ययस्यासाधारण रूपमाश्रीयते तत्रैव तत्' । अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र 'अत्वसन्तस्य–' (सू० ४२५) इति दीर्घो न । येऽपि स्पर्धशीङादयोऽ-

---

धातुत्वम् । न च 'न लुमता–' इति निषेध शङ्क्य, धातुसञ्ज्ञाया यङन्तधर्मत्वेन यङि परतोऽ-ङ्गकार्यत्वाभावादिति भाव । यङो ङित्त्वात्तदन्तादात्मनेपदमाशङ्क्याह **शेषादिति** । 'ननु 'शेषात्कर्तरि–' इत्यत्र आत्मनेपदनिमित्तहीनो धातु शेष । यङन्तधातुस्तु न तथा, आत्मनेपद-निमित्तङकारानुबन्धसत्त्वादित्यत आह **अनुदात्तङित इति तु नेति** । कुत इत्यत आह **ङित्त्वस्येति** । तदेवोपपादयति **यत्र हीति** । यत्र प्रत्यये लुप्तेपि प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण तमाश्रित्य कार्यप्रवृत्तिरिष्यते तत्रैव प्रत्ययलक्षणम् । यथा राजेत्यत्र हि लुप्त सुप्प्रत्यय सुप्त्वा-त्मकप्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाश्रित्य सुबन्ततया पदत्वाद् 'नलोप –' इति नकारलोपप्र-वृत्ति । ङित्त्वं तु न प्रत्ययमात्रधर्मं, 'ऋतेरीयङ्' इत्यादि प्रत्ययेष्वप्रत्ययेष्वपि चित्रङादिषु सत्त्वात् । ततश्च यङि लुप्ते सति प्रत्ययलक्षणेन तमाश्रित्य तद्वृत्तिङित्त्वप्रयुक्त कार्यमात्मनेपदं न शङ्कितु शक्यमिति भाव । ननु यत्किञ्चिद्धर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्ये प्रत्ययलक्षण कुतो नेत्यत आह **अत एवेति** । प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्ये प्रत्ययलक्षणाश्रयणा-देवेत्यर्थं । **दीर्घो नेति** । सु शोभना दृषदो यस्य स सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र समासावयवत्वाल्लुप्त जस प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य प्राप्त असन्तत्वलक्षणो दीर्घो न भवति । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे व्युत्प-त्तिपक्षे च अस्त्वस्य वेधा इत्यादावप्रत्यये च सत्त्वेन प्रत्ययमात्रवृत्तित्वाभावेन तत्पुरस्कारेण दीर्घे क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणासभवादिति भाव । एतत्सर्वं प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् । न च सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र जसो लुका लुप्तत्वाद् 'न लुमता–' इति निषेधादेव

"न लुमता' इति निषेधाद् द्वित्वमत्र स्यादेवेति सप्तमीपक्षोऽपि निर्दुष्ट इति वाच्यम्, 'न लुमता' इत्यत्राङ्गाधिकारो न गृह्यते किं आङ्गमनाङ्ग वा प्रत्यये परत पूर्वस्य विधीयमान सर्वमिति सिद्धान्तात् । अन्यथा राजपुरुष इत्यादो नलोपो न स्यात्, त्वदुक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ भत्वेन पदत्वबाधात् । यद्यपि 'एकाच –' इति विधियमानं द्वित्व 'श्तिपाशपा–' इत्यादिना निषिध्यते तथापि तत्स्यादेव । 'गुणो यङ्लुको' 'रुग्रिकौ च लुकि' इत्याद्यभ्यासकार्यविधिर्द्वि-त्वानिषेधस्य ज्ञापनात् । **प्रत्ययाप्रत्ययेति** । प्रत्यये ङित्व दृश्यते 'ऋतेरीयङ्' इत्यादिषु, अप्र-त्ययेऽपि दृश्यते चित्रङादिषु । एव च यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङाश्रितङित्त्वप्रयुक्तकार्यमा-त्मनेपदमत्र न शङ्क्यमिति भाव । ङित इत्यनुबन्धनिर्देशादिति परिहारस्त्वत्र नोक्त, शीङा-दीनामिव भू इत्यादिधातूनामनुबन्धेनानिर्दिष्टत्वाद् । यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन समु-दायाननुबन्धत्वाद् यङन्तोऽपि धातुरनुबन्धेनानिर्दिष्ट इति बोध्यम् । **सुदृषदिति** । शोभना दृषदोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ दृषच्छब्दो जसन्त । **दीर्घो नेति** । असिति प्रत्ययोऽप्रत्ययश्चास्तीति प्रत्ययस्यासाधारणरूपानाश्रयणात्प्रयत्ययलक्षणेनासन्तत्वाभावा-

नुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न, 'अनुदात्तङित–' (सू० २१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात्, तत्र च 'श्तिपा शपा–' (प० २३२) इति निषेधात्। अत एव श्यन्नादयो न, गणेन निर्देशात्। किं तु शबेव। 'चर्करीत च' इत्यदादौ पाठाच्छपा लुक्। २६५१ यङो वा। (७–३–९४) यङन्तात्परस्य हलादेः पित सार्वधातुकस्येड् वा स्यात्। 'भूसुवो–' (सू० २२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषाया न, 'बोभूतु तेतिक्ते–' (सू० ३५९६) इति छन्दसि निपातनात्

दीर्घो न भविष्यतीति वाच्यम्, दीर्घस्यासन्तकार्यत्वेन जसि परे अङ्गकार्यत्वाभावादित्यलम्। ननु उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणाभावाद् लुप्तयङन्ताद् ङित्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदं मास्तु। ये तावत् स्पर्धादय अनुदात्तेत, ये च शीङादयो ङित पठिता, तेभ्य आत्मनेपदं दुर्वारमित्यत आह **येऽपीति। तेभ्योऽपि नेति।** तेभ्यो यङ्लुकि नात्मनेपदमित्यर्थः। कुत इत्यत आह **अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशादिति।** नन्वनुबन्धनिर्देशेऽपि यङ्लुकि आत्मनेपदं कुतो न स्यादित्यत आह **तत्र च श्तिपेति।** न चानुबन्धनिर्देशादेव ङित्त्वप्रयुक्तमपि कार्यमात्मनेपदं यङ्लुकि न भविष्यति अत प्रत्ययासाधारणधर्माश्रित्यवे सत्येव प्रत्ययलक्षणमिति क्लेशानुभवो वृथेति वाच्यम् यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन यङन्तस्य धातोरनुबन्धेनानिर्देशादित्यलम्। **अत एवेति।** 'श्तिपा शपा–' इति निषेधादेव यङ्लुकि श्यन्नादयो विकरणा नेत्यर्थः। 'श्तिपा शपा–'इति निषेधमुपपादयति **गणेन निर्देशादिति।** 'दिवादिभ्य श्यन्' 'रुधादिभ्य श्नम्' इत्यादिगणनिर्देशादित्यर्थः। **किंतु शबेवेति।** 'कर्तरि शप्' इत्यस्य 'श्तिपा शपा–'इति निषेधाविषयत्वादिति भाव। **चर्करीतमिति** यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यमिति व्याख्यात प्राक्। अतो यङ्लुगन्ताच्छपो लुगित्यर्थः। एव च भूधातोर्यङो लुकि द्वित्वादौ बोभू इत्यस्माल्लटि तिपि शपो लुकि बाभूति इति स्थिते **यङो वा।** 'उतो वृद्धि –' इत्यतो हलीति 'नाभ्यस्तस्याचि–' इत्यत पितिं सार्वधातुके इति 'ब्रुव ईट्' इत्य ईडिति चानुवर्तते, तदाह **यङन्तादित्यादिना।** टित्त्वात्तिप आद्यवयव ईट्। तथा च बोभूति इति स्थिते ऊकारस्य गुण अवादेशे बोभवीतीति रूप वक्ष्यति। 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधमाशङ्क्याह **भूसुवोरिति। निपातनादिति।** 'कृषे छन्दसि' इत्यत छन्दसीत्यनुवृत्तौ दार्धर्ति

दिति भाव। **तेभ्योऽपीति।** ये त्वनुदात्तेत प्रत्ययलक्षण विनैव ङितश्च तेभ्योऽपीत्यर्थः। **अदादौ पाठादिति।** तथा च 'अदिप्रभृतिभ्य शप' इत्यनेन यङ्लुगन्तात्परस्य शपो लुगित्यर्थः। **यङो वा।** 'नाभ्यस्तस्याचि–' इति सूत्रात्पिति सार्वधातुक इति 'उतो वृद्धि –' इत्यतो हलीति चानुवर्तते 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईडिति च, तदेतदाह **यङन्तादित्यादि।** यङो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनात्र यङन्तत्वम्। एतेन यङन्ताद्धलादिपित्सार्वधातुक न सभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्त लक्ष्यत इति व्याख्यानं परास्तम्। उक्तरीत्या यङन्तत्वानपायात्। किं च यङन्ताद् हलादिपिन्न सभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्ते लक्षितेऽपि 'सन्यङो' इति द्वित्वस्य यङन्ते चरितार्थतया यङ्लुगन्तलक्षणाया बीजाभावाद्यङ्लुकि द्वित्वाभावप्रसङ्गादिति दिक्।

अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्ध । न च यङ्लुक्यप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम्, 'प्रकृतिग्रहणे य॒ लुगन्तस्यापि ग्रहणात्' (प० १०१) 'द्वि प्रयोगो द्विवचन षाष्ठम्' इति सिद्धान्तात् । बोभवीति, बोभोति बोभूत. बोभुवति । बोभवाचकार । बोभविता । अबोभवीन्, अबोभोत् अबोभूताम्

दर्धर्ति दर्धर्षि 'बोभूतु तेतिक्ते—' इत्यादिसूत्रे भूधातोर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावो निपात्यते । 'भूसुवो —' इत्येव तत्र गुणनिषेध सिद्धे गुणाभावनिपातन नियमार्थम्, यङ्लुकि छन्दस्यैवायम् 'भुसूवो –' इति गुणनिषेधो, नान्यत्र इति । अतो लोकेऽपि यङ्लुगस्तीति विज्ञायते । एतेन 'यडोचि च' इति यङ्लुग्विधौ 'बहुल छन्दसि' इति पूर्वसूत्राच्छन्दसीत्यनुवर्तयन्तः परास्ता, तदाह **अत एव यङ्लुग् भाषायामपि सिद्ध** इति । 'भूसुवोस्तिङि' इति सूत्रभाष्ये तु बोभूत्वित्येतन्नियमार्थम् । अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति, नान्यत्र । क्व मा भूद् बोभवीतीत्युक्तम् । अत्रैवेत्यस्य बोभूत्विति लोट्येवेत्यर्थ । यङ्लुगन्तस्येत्यस्य भूधातोरिति शेष । बोभवीतीत्येवोदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । वस्तुतस्तु भाष्ये यङ्लुगन्तस्येति सामान्याभिप्रायमेव, भूधातुमात्रसकोचे मानाभावात् । बोभवीति इत्युदाहरण तु धात्वन्तराणामपि प्रदर्शनपरमिति मूलकृदाशय । ननु भूधातोर्यङ्लुकि बोभु इत्यस्य 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधप्रसक्तिर्नास्ति, द्वित्वे सति यङ्लुगन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वेन भूरूपत्वाभावात् । ततश्च यङ्लुगन्तस्याप्राप्ते गुणाभावे तत्प्राप्त्यर्थमेव बोभूत्विति निपातनमिति युक्तम् तथा च छन्दस्येव यङ्लुगन्तस्य गुण निषेव न तु भाषायामिति नियम कथ सिध्येदित्याशङ्क्य निराकरोति **न च यङ लुकीति** । **प्रकृतीति** । 'प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया 'भूसुवा –' इत्यत्र भूग्रहणेन बोभू इति यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादित्यर्थ । ननु 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य न्यायसिद्धमिदमित्याह **द्वि प्रयोग इति** । षष्ठाध्यायादौ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र किमिद द्विर्वचनम्—एकाच प्रथमस्य एकस्य स्थाने द्वितयात्मक आदेश स्थान्यपेक्षया अन्यो विधीयते, उत स्थानिन एकस्य सतो द्विरुच्चारण विधीयते, न तु तत्स्थानिन अतिरिच्यते इति सशय्य 'द्वि प्रयोगो द्विर्वचनम्' इति सिद्धान्तितम् । तदविकारस्थत्वात् 'सन्यङो' इति द्विर्वचनमपि तथाविधमेव । ततश्च भू इत्यस्यैव बोभू इति द्वि प्रयुज्यमानतया 'भूसुवो –' इति भूग्रहणेन ग्रहणाद्यङ्लुक्यपि निषेधसिद्धे' बोभूत्विति निपातन छन्दस्येव यङ्लुकि गुणनिषेध न तु भाषायामिति नियमलाभाल्लोकेऽपि यङ्लुक् सिद्ध इति भाव । **बोभूत इति** । अपित्त्वादीण्न । ङित्त्वाच्च न गुण । **बोभुवतीति** । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । ङित्त्वाद् गुणाभावे उवङिति भाव । बोभवीषि, बोभोषि

छन्दसि निपातनादिति । गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमिद छन्दस्येव गुणनिषेधो नान्यत्रेति नियमार्थमित्यर्थ । **बोभूत्विति** समुदायस्यातिरिक्तत्वात् 'भूसुवो —' इति गुणनिषेधो न प्राप्नोतीति निपातनमिद न नियमार्थमित्याशङ्कायामाह **न चेति द्वि प्रयोग इति** । तथा च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमित्येतन्न्यायसिद्धं

अबोभवु । बोभूयात् बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । 'गातिस्था-' (सू० २२२३) इति सिचो लुक्, 'यङो वा' इतीट्पक्षे गुण बाधित्वा नित्यत्वाद् वुक्, अबोभूवीत्, अबोभोत् अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यत्वाद् वुक्, अबोभूवु । अबोभविष्यदित्यादि । पास्पर्धीति, पार्स्पाद्ध पास्पर्द्धं पास्पर्धति । पास्पर्त्सि ।

बोभूथ बोभूथ । बोभवीमि, बोभोमि बोभूम । **बोभवाचकारेति** । 'कास्यनेकाच्-' इत्याम् । बोभविता । बोभविष्यति । बोभवीत्, बोभोतु, बोभूतात् बोभूताम् बोभुवतु । हेरपित्त्वादीण्न,ङित्त्वान्न गुण । बोभूहि,बोभूतात् बोभूतम् बोभूत । आट पित्त्वेन अङित्त्वाद् गुण बोभवानि बोभवाव बाभवाम । लङयाह **अबोभवीदित्यादि** । **अबोभवुरिति** । 'सिजभ्यस्त—'इनि जुसि गुणे अवादेश । अबोभवो, अबोभो अभोभूतम् अबोभूत । अबोभवम् अबोभूव अबोभूम । **बोभूयादिति** । विधिलिङि आशीर्लिङि च रूपम् । बोभूयातामिति विधिलिङस्तामि रूपम् । बोभूयु । बोभूया बोभूयातम् बोभूयात । बोभूयाम् बोभूयाव बोभूयाम । **बोभूयास्तामिति** । आशीर्लिङि तासि रूपम् । बोभूयास्त । बोभूयासम् बोभूयास्व बोभूयास्म । लुङस्तिपि सिचि कृते आह **गातिस्थेति ईट्पक्ष इति** । 'इतश्च'इति इकारलोपे कृते ईडागमे 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' इति गुण परमपि बाधित्वा नित्यत्वाद् 'भुवो वुग्लुङ्लिटो' इति वुगित्यर्थं । गुणे कृते अकृते च प्राप्ते वुको नित्यत्व बोध्यम् । **अबोभूवीदिति** । वुकि कृते सति तेन व्यवधानादूकारस्य न गुण । ननु लुङो झेजुसि वुकि अबोभूवुरिति रूप वक्ष्यति । तदयुक्तम्, 'आत' इति सूत्रे सिज्लुकि आदन्तादेव झेजुसिति नियमनादित्यत आह **अभ्यस्ताश्रयो जुसिति** । 'सिजभ्यस्त—' इत्यनेन अभ्यस्तात्परत्वाद् जुसित्यर्थं । सिजभ्यस्त—' इति सूत्रे सिच परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवाय नियम, न त्वभ्यस्ताश्रयजुस इति भाव । अबोभू उस् इति स्थिते 'जुसि च' इति गुणमाशङ्क्याह **नित्यत्वाद् वुगिति** । 'जुसि च' इति गुणापेक्षयेत्यर्थं । **अबोभूवुरिति** । न चात्राभ्यस्ताश्रयजुस बाधित्वा परत्वाद् 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेश स्यादिति शङ्क्यम्, अभ्यस्ताश्रयजुस अदादेशापवादत्वादिति भाव । अबोभूवी, अबोभो अबोभूतम् अबोभूत । अबोभूवम् अबोभूव अबोभूम । **इत्यादीति** । अबोभविष्यताम् अबोभविष्यन् इत्यादि व्यक्तम् । **पास्पर्धीतीति** ।

नापूर्वं वचनमिति भाव । **बोभुवतीति** । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । **अबोभूवीदिति** । केचिदिह 'भुवो वुक्—' इति सूत्रे 'ओ सुपि' इत्यत ओरित्यनुवतते । तथा च—उवर्णान्तस्य भुवो वुगित्यर्थाद् गुणे कृते वुक प्राप्तिर्नास्तीत्यनित्यो वुक् स च पराभ्या गुणवृद्धिभ्या बाध्यते । तेन अबोभवीदिति रूपमाहु । तच्चिन्त्यम्, भुवो वुको नित्यत्वादिति भाष्यग्रन्थविरोधात् । तस्माद् वुको नित्यत्वमाश्रित्य 'इन्धिभवतिभ्या च' इति सूत्र प्रत्याख्यातवतो भाष्यकृत ओरित्यनुवर्तनमसमतमेव । आत इति नियमाज्जुसभावमाशङ्क्याह **अभ्यस्ताश्रय इति** । अय भाव —'सिजभ्यस्त—' इति सूत्रेण सिच परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवाय नियमो न त्वभ्यस्ताश्रयस्य

'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (सू० २४२५) । पास्पर्धि । लङ्, अपास्पर्त्, अपास्पर्द् । सिपि 'दश्च' (२४६८) इति रुत्वपक्षे 'रो रि' (सू० १७३) अपास्पाः । जागाद्धि । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि रुत्वपक्षे अजाघाः । नाथ, नानात्ति

स्पर्धधातो यङ्लुकि द्वित्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति पकारशेषे 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे पास्पर्ध् इत्यस्माल्लटस्तिपि शपि शपो लुकि 'यङो वा' इति ईडागमे रूपम् । ईडभावे त्वाह पास्पर्द्धीति । पास्पर्ध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धकारः । 'झलां जश् झशि' इति पूर्वधकारस्य दः इति भावः । मिब्वस्मस्सु पास्पर्धीमि पास्पर्ध्मि पास्पर्ध्वः पास्पर्ध्मः । पास्पर्धाञ्चकार । पास्पर्धिता । पास्पर्धिष्यति । पास्पर्धीतु, पास्पर्द्धु, पास्पर्द्धात् पास्पर्धन्तु । हेरपित्त्वादीडभावं सिद्धवत्कृत्याह हुझल्भ्य इति । पास्पर्धीति । हेर्धिभावे 'झरो झरि—' इति वा धलोपः । पास्पर्धात् । पास्पर्धम् । पास्पर्धानि पास्पर्धाव पास्पर्धाम । लङिति । उदाहरणसूचनम् । ईटि अपास्पर्धीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह अपास्पर्त् इति । अपास्पर्ध् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः । अपास्पर्धाम् अपास्पर्धुः । सिपि तु अपास्पर्ध् स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दकारस्य रुत्वपक्षे अपास्पर् र् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सकारलोपे 'रो रि' इति रेफलोपे 'ढ्रलोपे—' इति दीर्घे विसर्गे अपास्पाः इति रूपम् । न च दीर्घे 'दश्च' इति रुत्वमसिद्धमिति शङ्क्यम् 'ढ्रलोपे—' इति सूत्रे ढ्रग्रहणेन लण्सूत्रे जर्गृधे अजर्घाः इति भाष्यप्रयोगेण च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तिबोधनात् । अपास्पर्धाम् । अपास्पर्ध्व अपास्पर्ध्म । लिङि पास्पर्ध्यात् पास्पर्ध्याताम् । पास्पर्ध्यास्ताम् इत्यादि । लुङि अपास्पर्ध स् इति स्थिते 'अस्तिसिच—' इति नित्यमीट् । 'इट ईटि' इति, सलोपः, अपास्पर्धीत् अपास्पर्धिष्टाम् अपास्पर्धिषुः । अपास्पर्धिष्यत् । गाधृधातोर्यङ्लुगन्ताद् लटस्तिपि ईटपक्षे जागाधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह जागाद्धीति । जागाध् ति इति स्थिते 'झषस्तथो—' इति तकारस्य धः । जागाद्ध

जुस इति । 'जुसि च' इति गुणमाशङ्क्याह नित्यत्वाद् वुगिति । अबोभूवुरिति । न चात्र परत्वाद् 'अदभ्यस्तात्' इति अदादेशः स्यादिति वाच्यम्, अभ्यस्ताश्रयजुसोऽदादेशापवादत्वात् । पास्पर्धीतीति । स्पर्ध संघर्षे । 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । 'यङो वा' इति ईड्विकल्पः । ईडभावपक्षे 'झषस्तथो'—इति धत्वम्, 'झरो झरि सवर्णे' इति वा धलोपः । लिटि पास्पर्धाञ्चकार । पास्पर्धिता । लृटि पास्पर्धिष्यति । लोटि पास्पर्द्धु पास्पर्धात् । पास्पर्धाम् । पास्पर्धन्तु । पास्पर्धीति । हेर्धित्वे वा धिलोपः । लुङि इडागमपक्षे अपास्पर्धीत् रुत्वपक्ष इति । पक्षान्तरे तु अपास्पर्त्, अपास्पर्द् । लिङि पास्पर्ध्याताम् । पास्पर्ध्यात् । पास्पर्ध्यास्ताम् । लुङि । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति नित्यमीट्, 'इट ईटि' इति सलोपः, अपास्पर्धीत् । अपास्पर्धिष्टाम् । अपास्पर्धिषुः । लृङि अपास्पर्धिष्यत् । जागाद्धीति । गाधृ प्रतिष्ठादौ । ईट्पक्षे तु जागाधीति । जाघात्सीति । 'एकाच—' इति भष्भावः । घस्य चर्त्वम् । लोटि जागाधीतु । जागाद्धु । जागाद्धाम् । जागाधतु । लङि अजा-

नानात्त । दध, दादद्धि दादद्ध । दावत्सि । अदाधत् अदादधु । अदाध, अदाधत् । लुङि अदादाधीत्, अदादधीत् । चोस्कुन्दीति, चोस्कुन्ति । अचो-

जागाधति । सिपि ईट्पक्षे जागाधीषीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह **जाघात्सीति** । जागाध् सि इति स्थिते 'एकाचो बश —' इति गस्य भष् धस्य चर्त्वमिति भाव । जागाद्ध जागाद्ध । जागाध्मि जागाध्व जागाध्म । जागाधाचकार जागाधिता जागाधिष्यति । जागाधीतु, जागादधु, जागाद्धात् जागाद्धाम् जागाधतु । जागाद्धि, जागाद्धात् जागाद्धाम् जागाद्ध । जागाधानि जागाधाव जागाधाम । लङि अजागाधीत्, अजाघात् अजागाद्धम् अजागाधु । सिपि ईट्पक्षे अजागाधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह **सिपोति** । अजागाध् स् इनि स्थिते भष्भावे जश्त्व 'दश्च' इति दस्य रुत्वपक्षे हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे अजाघा इति रूपमित्यर्थ । पक्षे अजाघाद् इति बध्यम् । अजागाद्धम् इत्यादि । जागाध्यात् । लुङि 'अस्तिसिच —' इति नित्यमीट, अजागाधीत् अजागाधिष्टाम् इत्यादि । **नाथृ इति** । उदाहरणसूचनम् । वर्गद्वितीयान्तोऽय धातु न झषन्त । तस्य ईट्पक्षे नानाथीति इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह **नानात्तीति** । नानाथ्ति इति स्थिते 'खरि च' इति थस्य चर्त्वम् 'झषस्तथो —' इति 'एकाचो बशो भष् —' इति च न, अझषन्तत्वात् । नानात्त नानाथति । नानाथीषि, नानात्सि नानात्थ नानात्थ । नानाथीमि, नानाथ्मि नानाथ्व नानाथ्म । लोटि नानाथीतु, नानात्तु । हेर्धि, थस्य जश्त्वेन द, नानाद्धि । नानाथानि नानाथाव नानाथाम । लङि अनानाथीत्, अनानात् अनानात्ताम् अनानाथु इत्यादि । लुङि 'अस्तिसिच —' इति नित्यमीट्, अनानाथीत् अनानाथिष्टाम् इत्यादि । **दृधेति** । उदाहरणसूचनमिदम् । दधधातोर्लेटस्तिपि ईट्पक्षे दादधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह **दादद्धीति** । दाद्ध ति इति स्थिते 'झषस्तथो —' इति तकारस्य ध । दादाधीषीति सिद्धवत्कृत्याह **दाधत्सीति** । 'एकाचो बश —' इति दस्य भष् । धस्य 'खरि च' इति चर्त्वमिति भाव । दादत्थ दादत्थ । दादध्मि इत्यादि । लोटि दादधीतु, दादद्धु । दादद्धि । दादधानि । लिङस्तिपि ईटि अदादधीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह **अदाधत् इति** । अदादध् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे भष्भावे धस्य 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भाव । सिपि ईटि अदादधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह **अदाध इति** । अदादध् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दस्य रुत्वे हल्ङ्यादिना सलोपे रुत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वेन झषन्तत्वाद् दस्य भषिति भाव । अदाधदिति पक्षे रूपम् । 'अस्तिसिच —' इति नित्यमीडिति मत्वाह **अदादधीदिति** । 'अतो हलादे —' इति वृद्धिविकल्प । अदादधिष्टाम् इत्यादि । स्कुदि आप्रवणे, इदित्वान्नुम् । अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति **चोस्कुन्दीतीति** । ईटि रूपम् । तदभावे त्वाह **चोस्कुन्तीति** । 'झरो झरि सवर्णे' इति दकारस्य लोप-

गाधीत् अजाघात् । अजागाद्धाम् । अजागाधु । लुङि अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् । नाथृ नाधृ याच्ञादौ । **नानात्तीति** । ईट्पक्षे नानाथीति । **दृध**

स्कुन् अचोस्कुन्ताम् अचोस्कुन्दु । मोमुदीति, मोमोत्ति । मोमोदाचकार । मोमोदिता । अमोमुदीत्, अमोमोत् अमोमुत्ताम् अमोमुदु । अमोमुदी, अमोमो, अमोमोत्, लुङि गुण, अमोमोदीत् । चोकूर्ति, चोकूर्दीति । लङ्, तिप्, अचोकूत्, अचोकूर्दीत् । सिप्पक्षे अचोकू । अचोखू अजोगू । वनीवञ्चीति,

---

विकल्प । इह यङो लुप्तत्वादिदित्वाच्च यङ तिङ चाश्रित्य नलोपो न । लङि ईट्पक्षे अचोस्कुन्दीदिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह **अचोस्कुन्निति** । अचोस्कुन् द् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे दकारस्य सयोगान्तलोप लुङि तु 'अस्तिसिच –' इति नित्यमीट् । अचोस्कुन्दीत् अचोस्कुन्दिष्टाम् इत्यादि । **मोमुदीतीति** । मुद हर्षे इटि 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति लघूपधगुणो न । **मोमोत्तीति** । ईडभावे अच्परत्वाभावाद् 'नाभ्यस्तस्याचि–' इति लघूपधगुणनिषेधो न । **मोमोदितेति** । 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति गुणनिषेधस्तु न, धात्वशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे एव तन्निषेधस्य प्रवृत्ते, इह च यङ्लुक अनैमित्तिकत्वस्य उक्तत्वात् । **लुङि गुण इति** । सिज्निमित्तक इति शेष । अतो 'नाभ्यस्तस्य–' इति गुणनिषेधो न शङ्क्य । **चोकूर्तीति** । कुर्द क्रीडायाम्, यङ्लुग् द्वित्वादि । ईडभावे 'उपधाया च' इति दीर्घ । **अचोकूत् इति** । लङस्तिपि अचोकूद् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'रात्सस्य' इति नियमान्न सयोगान्तलोप इति भाव । **सिप्पक्षे इति** । लङ सिपि ईडभावे अचोकूद् स् इति स्थिते 'दश्च' इति रुत्वपक्षे हल्ङ्यादिना सलोपे 'रो रि' इति प्रथमरेफलोपे दीर्घे दकारस्थानिकरेफस्य विसर्गे अचोकूरिति रूपमित्यर्थ । **अचोखूरिति** । खुर्दधातोर्यङ्लुगन्ताद् लङ सिपि कुर्दवद्रूपम् । **अजोगूरिति** । गुर्दधातोर्यङ्लुगन्तात् सिपि रूपम् । **वनीवञ्चीतीति** । वञ्चु गतौ, अस्माद् 'नित्य कौटिल्ये गतौ' इति यन्ङतस्य लुक् । द्वित्वादि । 'नीग्वञ्चु–' इत्यादिना अभ्यासस्य नीगागम । यङो लुका लुप्तत्वान्न तदाश्रितो नलोप । तिप पित्त्वेन अङित्त्वान्न तदाश्रितोऽपि नलोप । इकरोच्चारणसामर्थ्यान्नीको न गुण । अन्यथा निकमेव विदध्यात् । न च 'नीग्वञ्चु—' इत्यनुबन्धनिर्देशाद्यङ्लुकि नीग् दुर्लभ इति शङ्क्यम्, तत्र यङ्लुको इत्यनुवृत्तिसामर्थ्येन अदोषादिति भाव ।

धारणे । ईट्पक्षे दादधीति । लुङि 'अतो हलादे –' इति वा वृद्धि । **चोस्कुन्दीति** । स्कुदि आप्रवणे । 'इदित –' इति नुम् । ईडभावे 'झरो झरि सवर्णे' इति वा लोप । लङि ईट्पक्षे अचोस्कुन्दीत् । लुङि तु 'अस्तिसिच –' इति नित्यमीट् । अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कुन्दिष्टाम् । **मोमुदीतीति** । मुद हर्षे । 'नाभ्यस्तस्याचि–' इति लघूपधगुणनिषेध । **मोमोदितेति** । न चात्र 'न धातुलोप –' इति गुणनिषेध शङ्क्य, बहुलग्रहणेन प्राप्तस्य यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् । **लुङि गुण इति** । सिज्निमित्तकोऽय गुणस्तेन 'नाभ्यस्तस्याचि–' इति निषेधो न शङ्कनीय इति भाव । **चोकूर्तीति** । कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायाम् । लङि तिपि । ईट्पक्षे अचोकूर्दीत् । अचोखूर्दीत् अजोगूर्दीत् । **पक्षे अचोकूरिति** । 'दश्च' इति रुत्वपक्षे इत्यर्थ । **वनीवञ्चीतीति** । वञ्चु गतौ । 'नित्य कौटिल्ये गतौ' इति यङ् । 'नीग्वञ्चु—'

वनीङ्वक्ति वनीवक्त वनीवचति । अवनोवञ्चीत्, अवनीवन् । जङ्गमीति, जङ्गन्ति 'अनुदात्तोपदेश–' (सू० २४२८) इत्यनुनासिकलोप । जङ्गत । जङ्ग्मति । 'म्वोश्च' (सू० २३०९) । जङ्गन्मि । जङ्गन्व । एकाज्ग्रहणेनाक्तत्वान्नेण्णिषेध । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि । 'मो नो धातो' (सू० ३४१), अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ्, 'ह्मयन्त–' (सू० २२९९) इति न वृद्धि, अजङ्गमीत् अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्लुक्, 'अभ्यासाच्च' (सू० २४३०) इति कुत्व यद्यपि 'हो हन्ते–' (सू० ३५८) इत्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितम्, तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकार, 'श्तिपा शपा–' (प० १३२) इति निषेधस्त्वनित्य, 'गुणो यङ्लुको' (सू० २६३०)

वनीवङ्क्तीनि । ईडभावे चस्य कुत्वेन क । नकारस्थानिकानुस्वारस्य परसवर्णोङकार इति भाव । **वनीवक्त इति** । तसो ङित्त्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्–' इति नलोप । लोटि वनीवञ्चीतु, वनीवङ्क्तु वनीवक्तात् वनीवक्ताम् वनीवचतु । हेर्धि, अपित्त्वेन ङित्त्वान्नलोप, अत एव ईउपि न, वनीवग्धि वनीवञ्चानि, आट पित्त्वादङित्त्वान्नलोपो न । लङि तिपि इट्पक्षे आह **अवनीवञ्चीदिति** । ईडभावे त्वाह **अवनीवन् इति** । हल्यादिना तलोपे चकारस्य सयोगान्तलोप । **जङ्गमीतीति** । गमेर्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि इट् । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् । 'नश्च' इत्यनुस्वार परसवर्णश्चेति भाव । तसि आह **अनुदात्तेति** । **जङ्ग्मतीति** । 'गमहन–' इत्युपधालोप इति भाव । ननु गमेरनिट्त्वात् प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणाज्जङ्गमितेत्यत्र कथमिडित्यत आह **एकाज्ग्रहणेनेति** । ननु जङ्गहीत्यत्र अनुनासिकलोपे कृते 'अतो हे' इति लुक् स्यादित्यत आह **अनुनासिकलोपस्येति** । लङस्तिपि अजङ्गमीदिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह **मो न इति** । अजङ्गम् त् इति स्थिते हल्ङ्याादिना तलोपे 'मो नो धातो' इति मस्य न इत्यर्थ, तदाह **अजङ्गन्निति** । अजङ्गताम् अजङ्ग्मु । **अजङ्गन्** अजङ्गतम् अजङ्गत । अजङ्गमम् अजङ्गन्व अजङ्गन्म । लुङि अजङ्गीदित्यत्र 'पुषादिद्युताद्य्लृदित –' इत्यङमाशङ्क्याह **अनुबन्धेति** । **हन्तेर्यङ्लुगिति** । हिंसार्थे क्रियासमभिहारे गत्यर्थत्वे तु कौटिल्य इति बोध्यम् । **हन्तेरित्यनुवर्त्येति** । तथा च 'श्तिपा शपा–' इति निषेधात्कथमिह हन्ते कुत्वमित्याक्षेप । **गुण इति** । 'गुणो यङ्लुको' इति ज्ञापकादित्यन्वय । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र एकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि द्विर्वचनस्या प्रवृत्त्या अभ्यासाभावाद् 'गुणो यङ्लुको' इत्यभ्यासस्य गुणविधान व्यर्थं सत् 'श्तिपा शपा–' इत्यादिनिषेधस्य क्वचिद्यङ्लुकि अप्रवृत्ति ज्ञापयतीत्यर्थ । नन्वेकाज्ग्रहणविधेरेव यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्तिज्ञापनलाभेऽपि हन्ते इति श्तिपा निर्देशनिमित्तकनिषेधस्य

इत्यभ्यासस्य नीगागम । यङो लुका लुप्तत्वाद् न तदाश्रितो नलोप **वनीवक्त इति** । तसोऽङित्त्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्–' इति नलोप । लोटि वनीवञ्चीतु । वनीवङ्क्तु । वनीवक्तात् । वनीवक्ताम् । वनीवचतु । वनीवग्धि । वनीवञ्चानि । **जङ्गमीतीति** । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् । **जङ्ग्मतीति*** । 'गमहन–

इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भाव । जङ्घनीति, जङ्घ्नन्ति जङ्घत जङ्घ्नति। जङ्घनिता । श्तिपा निर्देशाज्जादेशो न, जङ्घहि । अजङ्घनीत् अजङ्घन् । जङ्घन्यात् । आशिषि तु वध्यात् । अवधीत् अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्व तु न भवति, स्थानिवत्त्वेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधात् । तद्धि समानाधिकरण धातोर्विशेषणम्, बहुव्रीहिबलात् । आङ्पूर्वात्तु 'आङो गमहन'

कथ यङ्लुकि अप्रवृत्तिस्त स्यादित्यत आह सामान्यापेक्षेति । 'गुणो यङ्लुको' इत्यभ्यासस्य गुणविधानमेकाज्ग्रहणस्यानित्यत्व ज्ञापयत् तद्वचनोपात्तत्वसामान्यात् 'श्तिपा शपा–' इत्यादिसर्वनिषेधाना यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्ति ज्ञापयतीत्यर्थ । इति भाव इति । न्यासकृत इति शेष । जङ्घनीतीति । 'नुगत –' इति नुक् । जङ्घत इति । 'अनुदात्तोपदेश–' इत्यनुनासिकलोप । जङ्घ्नतीति । 'गमहन–' इत्युपधालोप । जङ्घनितेति । एकाज्ग्रहणादिण्निषेधो न जङ्घहीत्यत्र 'हन्तेर्ज' इत्याशङ्क्याह श्तिपेति । अजङ्घन्निति । लङस्तिपि ईडभावे अजङ्घन् त् इति स्थिते हल्ङ्याद्यादिलोप इति भाव । आशिषि तु बध्यादिति । जङ्घन् इत्यस्मादाशीर्लिङि'हनो वध लिङि'इति वधादेश ,प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भाव । अवधीदिति । जङ्घन् इत्यस्माल्लुङस्तिपि 'लुङि च' इति वधादेशे 'अस्तिसिच –' इति नित्यमीडिति भाव । ननु हनो यङ्लुगन्तात् आशीर्लिङि लुङश्च तिपि द्वित्वात्प्रागेव वधादेशे कृते तस्य द्वित्व कुतो न स्यादित्यत आह वधादेशस्य द्वित्व तु न भवतीति । कुत इत्यत आह स्थानिवत्त्वेनेति । वधादेशात्परत्वादादौ द्वित्वे कृते सति कृतद्विर्वचनस्य स्थाने वधादेश । तस्य च स्थानिवत्त्वेन साभ्यासतया अनभ्यासस्येति निषेधान्न द्वित्वमित्यर्थ । ननु साभ्यासस्य स्थाने भवन् वधादेश स्थानिवत्त्वेन साभ्यासोऽस्तु । द्वित्व तु दुर्वारम् । साभ्यासत्वेऽप्यभ्यासानात्मकत्वाद् अनभ्यासस्येत्यनेन धातोरवयवस्याभ्यासस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह तद्धीति । धात्ववयवस्य अभ्यासस्येति नार्थ । किंतु अनभ्यासो यो धातुस्तदवयवस्यैकाच इत्येवम् अनभ्यासग्रहण सामानाधिकरण्येन धातोर्विशेषणमित्यर्थ । नन्वेवमपि न अभ्यास इति विग्रहे द्वित्व दुर्निवारमेव, वधादेशस्य स्थानिवत्त्वेन साभ्यासात्वेऽप्यभ्यासनात्मकत्वादित्यत आह बहुव्रीहिबलादिति । न विद्यते अभ्यासो यस्य धातोरिति बहुव्रीहिमाश्रित्य अनभ्यासस्येत्येतद्धातो सामानाधिकरण्येन विशेषणमित्यर्थ । प्रकृते च वधादे-

---

इत्युपधालोप । अजङ्घन्निति । ईट्पक्षे त्वजङ्घमीत् । अजङ्घताम् । अजङ्घ्मु । अजङ्घमी । अजङ्घतम् । अजङ्घत । अजङ्घमम् । अजङ्घन्व । अजङ्घन्म । सामान्यापेक्षेति । अय भाव – एकाच इत्यत्रैकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि द्विर्वचन न कुत्रापि प्राप्नोति । तथा च 'गुणो यङ्लुको' इत्यभ्यासस्य विधीयमानो गुणो द्विर्वचन विना निवेशमलभमान सन् 'श्तिपाशपा–' इति सर्वेषामपि निषेधाना क्वचिद्यङ्लुक्यप्रवृत्ति ज्ञापयतीति । तथा च प्रयुज्यते–'राजा वृत्रमजङ्घनत्' इत्यादि । द्वित्व तु न भवतीति । वध्यात् अवधीदित्यत्र कृतद्विर्वचनस्य 'हनो बध लिङि'

(सू० २६९५) इत्या मनेपदम्, आजङ्घ्नते इत्यादि । 'उत्परस्य–' (सू० २६३७) इति तपरत्वान्न गुण, 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घस्तु स्यादेव, तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात्, चञ्चुरीति, चञ्चूर्ति, चञ्चूर्तं चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् अचञ्चू । चङ्खनीति, चङ्खन्ति । 'जनसन–' (सू० २५०४) इत्यात्वम्, चङ्खात । 'गमहन–' (सू० २३६३) इत्युपधालोप, चङ्ख्नति । चङ्खाहि । चङ्खानानि । अचङ्खनीत्, अचङ्खन् । अचङ्ख्नु । 'ये विभाषा' (सू० २३१९) चङ्खायात्, चङ्खन्यात् । अचङ्खनीत् । अचङ्खानीत् । 'उतो वृद्धि' (सू० २४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य–' इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न, योयोति, योयवीति । अयोयवीत्, अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि दीर्घ । योयूयात् । अयोयावीत् ।

शस्य स्थानिवत्त्वेन साभ्यासत्वादभ्यासहीनत्वाभावान्न द्वित्वमिति भाव । **आङ्पूर्वात्त्विति** यङ्लुगन्ताद्धनधातोरिति शेष । 'आङो यमहन' इत्यत्र हन्ग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भाव । **उत्परस्येति ।** चर गतौ भक्षणे च, अस्माद्यङ्लुकि लटस्तिपि इडभावे द्वित्वे 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुक् । 'उत्परस्यात' इत्युत्तरखण्डे अकारस्य उत्त्वम्, 'हलि च' इति दीर्घ । चञ्चूर्तीति रूपम् । तिपमाश्रित्य उकारस्य लघूपधगुणस्तु न, उदिति तपरकरणसामर्थ्यात् । अन्यथा उरित्युक्तेऽपि 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इत्येव दीर्घादिव्यावृत्तेरित्यर्थ । ननु उदिति तपरकरणाद्यथा गुणो निवर्तते तथा 'हलि च' इति दीर्घोऽपि निवर्तेत इत्यत आह **हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेवेति ।** कुत इत्यत आह **तस्येति ।** 'हलि च' इति दीघशास्त्रस्य त्रैपादिकत्वेन 'उत्परस्यात' इति शास्त्रं प्रत्यसिद्धतया तपरकरणेन तन्निवृत्तेरसभवादित्यर्थ । वस्तुतस्तु गुणस्यापि बहिरङ्गतया असिद्धत्वात्तपरत्वनिवर्त्यत्व न भवति । अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये 'उदोष्ठ्य-' इत्युत्त्वे पोपूर्यते इत्यत्राभ्यासगुणो दृश्यमान उपपद्यत इति शब्देन्दुखरे प्रपञ्चितम् । **अचञ्चूरिति ।** लङस्तिपि ईडभावे हल्ङ्यादिना तलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाद् 'र्वोरुपधाया –' इति दीर्घ । खनु अवदारणे, अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति **चङ्खनीतीति । चङ्खाहीति ।** हेरपित्वेन ङित्वाद् 'जनसन–' इत्यात्त्वम् । **अचङ्खनीदिति ।** 'अस्तिसिच –' इति नित्यमीट् । 'अतो हलादे –' इति वृद्धिविकल्प । युधातो योयोतीत्यत्र 'उतो वृद्धि –' इति वृद्धिमाशङ्क्याह **उतो वृद्धिरित्यत्रेति । आशिषि**

'लुङि च' इति वधादेशात्पुनर्द्वित्व न भवतीत्यर्थ । तत्र हेतुमाह **स्थानिवत्त्वेनेति । आङ्पूर्वादिति ।** प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भाव । **चञ्चूर्तीति ।** चरतिर्गतौ भक्षणे च । 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुक् । 'उत्परस्यात' इत्युत्वम् । 'हलि च' इति दीर्घ । अचञ्चूरित्यत्र तु पदान्तविषयत्वाद् 'र्वोरुपधाया –' इति दीर्घ । **चङ्खनीतीति ।** खनु अवदारणे । **चङ्खात इति ।** यत्तु केचिद्धातुग्रहणेन कृत काय यङ्लुकि वेति 'जनसन—' इत्यात्वाभावे 'अनुनासिकस्य क्विझलो —' इति दीर्घोऽपि न भवति । क्विप्साहचर्याद्धि झलादि कृदेव तत्र

नानवीति, नोनोति। जाहेति, जाहाति। 'ई हल्यघो' (सू० २४९७) जाहीत। इह 'जहातेश्च' (सू० २४९८) 'आ च हौ' (सू० २४९९) 'लोपो यि' (सू० २५००) 'घुमास्था–' (सू० २४६२) 'एर्लिङि' (सू० २३७४) इत्येते पञ्चापि न भवन्ति, श्तिपा निर्देशात्। जाहति। जाहासि, जाहेषि जाहीथ जाहीथ।

दीर्घ इति। 'अकृत्सार्वधातुकयो–' इत्यनेनेति भाव। अयोयावीदिति। ईटि सिचि वृद्धि। नुधातोरपि युधातुवद्रूपाणीति मत्वाह नोनवीतीति। हाङ्हाकोर्यङ्लुकि तुल्यानि रूपाणि ङित्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य यङ्लुकि अप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति मत्वाह जाहेतीति। हाङ्हाकोर्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि आद्गुणे रूपम्। न च हाङोऽभ्यासस्य 'भृञामित्' इति इत्त्वम्, हाकस्तु तन्नास्ति, भृञ् माङ् ओहाङ् एषा त्रयाणामेव तत्र ग्रहणात्। तत् कथ हाङ्हाकास्तुल्यत्वमिति शङ्क्यम्, 'भृञामित्' इत्यस्य श्लावेव प्रवृत्ते। न च अकित इति निषेधाद् हाकोऽभ्यासस्य दीर्घाभावात् कथमुभयोस्तुल्यरूपत्वमिति वाच्यम्, क् इत् यस्य स कित्, न विद्यते किद् यस्य स अकित्, तस्य अकित इति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणात्। इह च हाको धातो कित्त्वेऽपि न किद्वत्त्वम्। तदभ्यासस्य तु दूरेतरा न किद्वत्त्वम्। 'द्वि प्रयोगो द्विर्वचन षाष्ठम्' इति सिद्धान्तात्। बहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवत्त्वेन हाको न किद्वत्त्वम्। अतो हाकोऽप्यभ्यासदीर्घो निर्बाध इति भाव। जाहीत इति। हाङ्हाकोस्तसि ईत्वमेव। ननु हाको 'जहातेश्च' इति इत्त्वविकल्प कुतो नेत्यत आह इहेति। हलादौ क्ङिति सार्वधातुके 'जहातेश्च' इति इत्त्वविकल्प, तथा 'आ च हौ' इति जहातेर्हौ परे आत्वमित्त्वमीत्व च, तथा 'लोपो यि' इति यादौ सार्वधातुके जहातेराल्लोपश्च तथा 'घुमास्था–' इति जहातेर्हलादौ क्ङित्यार्धधातुके ईत्व, तथा 'एर्लिङि' इति जहातेरार्धधातुके किति लिङ्येत्त्व च इत्येते पञ्चापि विधयो यङ्लुकि न भवन्तीत्यर्थ। कुत इत्यत आह श्तिपेति। एव च जाहीत इत्यत्र 'ई हल्यघो' इति इत्त्वमेव, न त्वित्त्वविकल्प इति स्थितम्। जाहतीति। 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेश, 'श्नाभ्यस्तयो –' इत्याल्लोप। जाहाचकार। जाहिता। जाहिष्यति। जाहेतु,

---

गृह्यते न तु तिङित्यभ्युपेत्य चङ्खन्त इति रूपमाहुस्तदयुक्तम्। धातुग्रहणेन कृतस्य यङलुक्यप्रवृत्तौ मानाभावात्। सत्यपि प्रमाणे आत्व वेति विकल्पोक्त्या चङ्खात इति रूप केन वार्यताम्। यच्चोक्तम् 'अनुनासिकस्य–' इति सूत्रे क्विप्साहचर्याज्झलादिरपि कृदेव गृह्यत इति तदप्ययुक्तमेव। यदि हि कृदेव क्विप् स्यात्तदा साहचर्योक्ति सङ्गच्छेत किं तु कृद्भिन्नोऽप्यस्त्येवाचारक्विप्। अत एव राजानति चर्माणति इत्यादौ माधवादिभि क्विनिमित्तो दीर्घ उक्त। चङ्खाहीति। हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद् 'जनसन–' इत्यात्वम्। अचङ्खानीदिति। 'अतो हलादे–' इति वा वृद्धि। जाहेतीत्यादि। हाङ्हाकोस्तुल्यानि रूपाणि। ङित्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्लुक्यप्रवृत्ते 'भृञामित्' इति हाङ इत्त्वस्य श्लुनिमित्ताभ्यासस्यैव विहितत्वाच्च। न च अकित इति निषेधन हाकोऽभ्यासस्य दीर्घो दुर्लभ इति कथमुभयोस्तुल्यरूपतेति शङ्क्यम्, अकित इत्यत्र हि न विद्यते किद्यस्याभ्यासस्येति बहुव्रीहिराश्रीयते, तेन

जाहीहि । अजाहेत्, अजाहात् अजाहीताम् अजाहु । जाहीयात् । आशिषि जाहायात् । अजाहासीत् अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपिस्यमि–' (सू० २६४५) इत्युत्त्व न, 'रुदादिभ्य –' (सू० २४७४) इति गणनिर्दिष्टत्वादिण्न, सास्वपीति, सास्वप्ति सास्वप्त सास्वपति । असास्वपीत्, असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु 'वचिस्वपि–' (सू० २४०९) इत्युत्त्वम्, सासुप्यात् । असास्वापीत, असास्वपीत् । २६५२ **रुग्रिकौ च लुकि ।** (७–४–९१) ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक्, रिक्, रीक् एते आगमा स्युयड लुकि । २६५३ **ऋतश्च ।** (७–४–९२) ऋदन्तधातोरपि तथा । वर्वृतीति, वरिवृतीति, वरीवृतीति । वर्वर्ति, वरिवर्ति वरीवर्ति । वर्वृत्त,

---

जाहातु, जाहीतात् जाहीताम् जाहतु । **जाहीहीति** । हेरपित्त्वेन ङित्त्वादीत्त्वम् । इह 'आ चे हौ' इति न । विधिलिङयाह **जाहीयादिति** । 'ई हल्यघो' इति ईत्त्वमेव । 'लोपो यि' इत्याल्लोपस्तु न । **आशिषि जाहीयादिति** । इह 'घुमास्था–' इति इत्त्व न । 'एर्लिङि' इत्यपि न । **अजाहासीदिति** । 'यमरम–' इति सगिटौ । ञि ष्वप् शये । अस्य यङ्लुकि 'स्वपिस्यमिव्येञा यङि' इति सम्प्रसारणमाशङ्क्याह **लुका लुप्त इति । उत्त्व नेति ।** वस्य सप्रसारण नेत्यर्थ । इडभावपक्षे 'रुदादिभ्य –' इति इटमाशङ्क्याह **रुदादिभ्य इति । असास्वप् इति** । लङस्तिपि ईडभावे हल्ङ्यादिलोप । **असास्वापीत् इति** । 'अतो हलादे –' इति वृद्धिविकल्प । 'अस्तिसिच –' इति नित्यमीट् । **रुग्रिकौ च लुकि ।** 'रीगृदुपधस्य च' इत्यत ऋदुपधस्येत्यनुवतते । रिगपि इह चकारात् समुच्चीयते । अत्र 'लोप –' इत्यत अभ्यासस्येत्यनुवर्तते 'गुणो यङ्लुको' इत्यतो यङ्ग्रहण च, तदाह **ऋदुपधस्येत्यादिना** । रुकि उकार उच्चारणार्थं । रिकि तु इकार श्रूयत एव । एव रीकि ईकारश्च, व्याख्यानात् । **ऋतश्च । तथेति** । अभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमा स्युर्यङ्लुकीत्यर्थ । वृतु वर्तने, अस्माद्यङ्लुगन्ताद् वर्वृत् इत्यस्माल्लटस्तिपि ईट्पक्षे अभ्यासस्य क्रमेण रुक रिक रीक चोदाहरति **वर्वृतीति, वरिवृतीति, वरीवृतीति इति** । इट्पक्षे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति निषेधान्न लघूपधगुण ।

'द्विप्रयोगो द्विर्वचन षाष्ठम्' इत्यभ्युपगमाद्धातो कित्त्वे अभ्यासस्य कित्त्वेऽपि वनीवञ्चीतीत्यादाविव कित्त्वाभावान्न दोष । किं च द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदाय एवार्थवानिति हि सर्वसमतम् । तथा कित्त्वमपि समुदायस्यैवास्तु, न तु प्रत्यवयवमिति नास्त्येव दीर्घे प्रतिबन्ध । **जाहीयादिति** । 'ई हल्यघो' इतीत्वम् । **लुका लुप्त इति** । सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलीयस्त्वादकृतव्यूहपरिभाषया च लुक पूर्वं न शङ्क्यमेवेति भाव । **उत्वं नेति**। फलिताथकथनमिदम् । 'स्वपिस्यमि– इत्यादिना विधीयमान यत्सप्रसारण तन्नेत्यर्थं । **असास्वापीदिति** । 'अतो हलादे –' इति विकल्पे वृद्धि । **रुग्रिकौ च** । चकारेण 'रीगृदुपधस्य–'इत्यतो रीगनुकृष्यते । रुक उकार उच्चारणार्थं । **ऋतश्च** । ऋतोऽनुवर्तमानमङ्ग विशेष्यते। ऋदन्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्येत्यर्थं । ऋदन्ताद्धातोरिति पाठस्तु फलितार्थकथनपरतया नेय ।

वरिवृत्त, वरीवृत्त, । वर्वृतति, वरिवृतति, वरीवृतति । वर्वर्तामास, वरिवर्तामास, वरीवर्तामास । वर्वर्तिता, वरिवर्तिता वरीवर्तिता । गणनिर्दिष्टत्वाद् 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः', (सू० २३४८) इति न । वर्वर्तिष्यति, वरिवर्तिष्यति, वरीवर्तिष्यति । अवर्वृतीत् अवरिवृतीत्, अवरीवृतीत् । अवर्वर्त्, अवरिवर्त् अवरीवर्त् । सिपि 'दश्च' (सू० २४६८) इति रुत्वपक्षे 'रो रि' (सू० १७३) अवर्वा, अवरिवा, अवरीवा । गणनिर्दिष्टत्वादस् न, अवर्वर्तीत्, अवरिवर्तीत्, अवरीवर्तीत् । चर्करीति, चर्कर्ति, चरिकर्ति, चरीकर्ति, चर्कृत चर्क्रति । चर्कराचकार । चर्करिता । अचर्करीत्, अचर्क । चर्कृयात् । आशिषि रिङ्, चर्क्रियात् । लुङि अचर्कारीत् । 'ऋतश्च' (सू० २६५३) इति तपरत्वान्नेह । कॄ विक्षेपे चाकर्ति । चाकर्ति चाकीर्तः चाकिरति । चाकीर्हि । चाकराणि । अचाक-

---

ईडभावेऽपि रुगाद्यागमत्रयमुदाहरति वर्वर्तीत्यादि । इति नेति । इण्निषेधो नेत्यर्थः । लोटि वर्वृतीतु, वर्वर्तु वर्वृत्तात् वर्वृत्ताम् वर्वृततु । वर्वृद्धि । वर्वर्तानि । लङस्तिपि ईटि आह अवर्वृतीदिति । ईडभावे त्वाह अवर्वर्त् इति । हल्ङ्यादिना तिपा लोपः । 'रात्सस्य' इति नियमान्न सयोगान्तलोपः । अवर्वा इति । लङ सिपि अवर्वर्त् स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दकारस्य रुत्वे 'रो रि' इति पूर्वरेफस्य लोपे 'ढ्रलोपे—' इति दीर्घे हल्ङ्यादिना सिपो लोपे रेफस्य विसर्गे इति भावः । अङ् नेति । 'पुषादिद्युतादि—' इत्यनेनेति शेषः । 'अस्तिसिच—' इति नित्यमीट् । अथ 'डु कृञ् करणे' इति धातोरुदाहरति चर्करीतीत्यादि । चर्कृयादिति । विधिलिङस्तिङः सार्वधातुकत्वाद् 'अकृत्सार्वधातुकयो—' इति दीर्घो न । आशिषीति । आशीर्लिङ आर्धधातुकत्वाद् 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङिति भावः । लुङि अचर्कारीदिति । सिचि वृद्धिः । ऋतश्च इति तपरत्वान्नेहेति । रुग्रिग्रीकः शेषः । इति चाकर्तीति ईडभावे रूपम् । न चाभ्यासह्रस्वत्वे 'रीगृत्वत —'इति रीक् शङ्क्य, नित्यत्वादुरदत्त्वस्य प्राप्ते । चाकीर्तः चाकिरति इत्यादि ङित्त्वाद् गुणाभावे ऋत इत्त्व रपरत्वम् । ईटि चाकरीति चाकीर्तः चाकिरति । चाकराचकार । चाकरिता । चाकर्तु, चाकीर्तात् चाकिरतु । चाकीर्हि । चाकिराणि । लङि अचाकरीत्, अचाकः अचाकीर्ताम् अचाकरुः । विधावाशिषि च चाकीर्यात् । यासुटो ङित्त्वान्न गुणः । इत्त्वं 'हलि च' इति दीर्घः । चाकीर्याताम् । चाकीर्यास्ताम् इत्यादि । लुङि अचाकारीत् अचाकारिष्टाम् इत्यादि । एवं 'तॄ प्लवनतरणयोः' इत्यस्यापि रूपाणि । अद्वैतदीपिकायां तु चोद्य नावतरीतर्तीति

लोटि वर्वृतीतु ३ । वर्वर्तु ३ वर्वृत्तात् । वर्वृत्ताम् ३ । वर्वृततु ३ । वर्वृद्धि ३ । अङ्नेति । 'पुषादिद्युतादि—' इत्यनेन । चर्करीतीति । डुकृञ् करणे । चर्कृयादिति । सार्वधातुकत्वाद् 'अकृत्साव—' इति न दीर्घः । लुङि 'सिचि वृद्धि —' इति वृद्धिः । अचर्कारीत् ३ । अचर्कारिष्टाम् ३ । अचर्कारिषुः ३ । अचर्कारी ३ । चाकर्तीति । ईट्पक्षे चाकरीति । लोटि चाकरीतु, चाकर्तु, चाकीर्तात् । चाकीर्ताम् । चाकिरतु । चाकीर्हि । लङि अचाकरीत् । अचाकः । अचाकीर्ताम् ।

रीत्, अतात अतातीर्ताम् अतातरु । अतातारीत् अतातारिष्टामित्यादि । अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्व रपरत्वम्, 'हलादि शेष' (सू० २१७९), रुक्, रिग्रीकोस्तु 'अभ्यासस्यासवर्णे' (सू० २२९०) इति इयङ् अर्रति, अरर्यति । अररीति, अरियरीति । अर्ऋत, अरियृत । झि अत्, यण्, रुको 'रो रि' (सू० १७३) इति लोप, न च तस्मिन्कर्तव्ये यण स्थानिवत्त्वम्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्, आरति अरियृति । लिङि श्तिपा निर्देशाद् 'गुणोऽर्ति–'

लेखकप्रमाद । चोद्य तु नावताततर्तीति पाठ प्रामाणिक । अर्तेरिति । 'सूचिसूत्रि–' इत्यादिना ऋधातोर्यङ् । तस्य लुक् । व्यपदेशिवत्त्वेन ऋ इत्यस्य आदिभूतादच परत्वाद् द्वितीयैकाच्त्वाच्च द्वित्वम् । अभ्यासऋवर्णस्य अत्त्वे रपरत्वे अर् ऋ इति स्थिते हलादिशेषेण रेफस्य निवृत्ति । अ ऋ इति स्थिते अभ्यासस्य रुक् । लटस्तिपि ईडभावे अर् ऋ ति इति स्थिते, तिपि ऋकारस्य गुणे अकारे रपरे सति, अरर्तीति रूपमित्यथ । रिग्रीकोस्त्विति । यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अ ऋ इति स्थिते रिकि रीकि च कृते तिपि उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे अकारे रपरे कृते अरि अर्ति अरी अर्तीति स्थिते अभ्यासे रेफादिवर्णस्य यण बाधित्वा 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि अरियर्तीति रिग्रीकोस्तुल्य रूपमित्यर्थं । अथ लटस्तिपि इट्पक्षे आह अररीति, अरियरीति । अर्ऋत इति । रुकि तसि रूपम् । ङित्त्वान्न गुण । अरियत इति । द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अ ऋ तस् इति स्थिते रिकि रीकि च कृते इयङादेशे रूपम् । झि अदिति । झि इत्यविभक्तिकनिर्देश उदाहरणसूचनार्थं ।'अदभ्यस्तात्' इति झे अदादेश इति यावत् । यणिति । रुकि कृते अर् ऋ अति इति स्थिते ऋकारस्य यण् रेफ इत्यर्थं । तथा च अर् र् अतीति स्थिते आह रुको रो रीति लोप इति । ननु रेफस्य लोपे कर्तव्ये यणादेशसपन्नस्य रेफस्य 'अच परस्मिन्–' इति स्थानिवत्त्वाद् ऋकारपरकत्वाद्रेफपरकत्वाभावात् कथ पूर्वरेफस्य लोप इत्यत आह पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति । पूर्वत्रासिद्धीयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थं । आरतीति । अर् र् अति इति स्थिते पूर्वरेफस्य लोपे सति 'ढ्रलोपे–' इति दीर्घ । न च यण स्थानिवत्त्व शङ्क्यम्, दीर्घविधौ तन्निषेधादिति भाव । अरियतीति । द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे रिकि रीकि च कृते, परत्वादभ्यासस्य इयङि, ततो यणि रिग्रीकोस्तुल्यमेव रूपमित्यर्थं । अर्र्षि, अरियर्षि अररीषि, अरियरीषि । अर्ऋथ अरियृथ । अर्र्मि, अरियर्मि अररीमि, अरियरीमि । अर्ऋव, अरियृव ।

अचाकरु । लिङि चाकीर्यात् । आशिषि तु चाकीर्यास्ताम् । लुङि अचाकारीत् । अचाकारिष्टाम् । एव तातरीतीत्यादि । अर्तेरिति । भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणम् । उरदत्त्वमिति । केचित्तु 'गुणो यङ्लुको' इत्यभ्यासस्य गुणमाहु । फले तु न विशेष रिग्रीकोस्त्विति । एव च अरियर्तीति रूपमुभयोस्तुल्यमिति भाव । आरतीति । 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोपे–' इति दीर्घं । 'दीर्घोऽकित' इति दीर्घस्त न भवति किंत्त्वात । अरियतीति । परत्वात्पूर्वमियङ । ततो यण ।

(सू० २३८०) इति गुणो न । रिङ्, रलोप दीर्घ, अरियात्, अरियियात् । गृहू ग्रहणे, जर्गृहीति, जर्गर्ढि जर्गृढ जर्गृहति । अजर्घट् । गृह्णाते-

अरराचकार, अरियराचकार अररिता, अरियरिता । अररिष्यति, अरियरिष्यति । अरर्तु, अरियर्तु, अररीतु, अरियरीतु अरृतात् अरियृतात् । अरृताम्, अरियृताम् । आरतु, अरियृतु । अरृहि, अरियृहि । अरराणि, अरियराणि । अरराव, अरियराव । लङि आर, आरिय आररीत्, आरियरीत् । आरृताम्, आरियृताम् आररु, आरियरु । आर, आरिय आररी, आरियरी । आरृतम्, आरियृतम् । आरृत, आरियृत । आररम्, आरियरम् । आरृव, आरियृव । विधिलिङि अरृयात्, अरियृयात् । अरृयाताम् अरियृयाताम् । अरृयु अरियृयु इत्यादि । आशीर्लिङि विशेषमाह **लिङि श्तिपेति** । रुकि अर् ऋ यात् इति स्थिते 'अर्ति' इति श्तिपा निर्देशाद् 'गुणोऽर्ति–' इति गुणो नेत्यर्थ । **रिङिति** । ऋकारस्येति शेष । तथा च अर् रि यात् इति स्थिते आह **दीर्घ इति** । 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोपे–' इति दीर्घ इत्यर्थ । तथा च परिनिष्ठितमाह **आरियदिति** । रिग्रीकोस्त्वाह **अरियिया-दिति** । अरि ऋ यात्, अरी ऋ यात् इति स्थिते इवर्णस्य इयङ् ऋकारस्य रिङ । 'लोपो व्यो–' इति यलोपस्तु न, बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वाद् 'अच परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वाच्च । 'न पदान्त—' इति निषेधस्तु न शङ्क्य, 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न स्थानिवत्' इत्युक्तेरित्यलम् । लुङ् आरारीत्, आरियारीत् । लृङि आररिष्यत्, आरियरिष्यत् । **गृहू ग्रहणे इति** । ऋदुपधोऽयम् । यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रुग्रिग्रीक तदाह **जर्गृहीतीत्यादि** । इट्पक्षे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति लघूपधगुणनिषेध । इडभावे त्वाह **जर्गर्ढि इत्यादि** । जर्गृह् ति इति स्थिते लघूपधगुणे रपरत्वे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा । 'यणो मय –' इति शिष्टस्य ढस्य द्वित्वविकल्प । एव जरिगर्ढि, जरीगर्ढि । **जर्गृढ इति** । रुक्, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा । ङित्वान्न गुण । एव जरिगृढ जरीगृढ । **जर्गृहतीति** ।

रिग्रीकोस्तुल्यमिदम् । मध्यमोत्तमयोस्तु । अरर्षि । अरियर्षि । अररीषि । अरियरीषि । अरृथ । अरियृथ । अरर्मि । अरियर्मि । अररीमि । अरियरीमि । अरृव । अरियृव लिटि अरराचकार । रिग्रीकोस्तु । अरियराचकार । लुटि अररिता । रिग्रीकोस्तु अरियरिता । अररिष्यति । अरियरिष्यति । अरर्तु । अरियर्तु । अरृतात् । अरियृतात् । अरृताम् । अरियृताम् आरतु । अरियृतु । अरृहि । अरियृहि । अरराणि । अरियराणि । अरराव । अरियराव । लङि आर आरिय । आररीत् । आरियरीत् । आरृताम् । आरियृताम् । आररु आरियरु । आर । आरिय । आररी । आरियरी । आरृतम् । आरियृतम् । आरृत । आरियृत । आररम् । आरियरम् । आरृव । आरियृव । विधिलिङि अरृयात् । अरियृयात् । अरृयाताम् । अरियृयाताम् । अरृयु । **लिङीति** । आशीर्लिङीत्यर्थ । **अरियियादिति** । रिग्रीको –अरियृ इति स्थिते लिङि रिङ् । बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वा-

स्तु जाग्रहीति, जाग्रीढि। तसादौ ङिन्निमित्त सम्प्रसारणम्, तस्य बहिरङ्गत्वेना-

अदभ्यस्तात्' इत्यत्। जर्गृहीषि, जरिगृहीषि, जरीगृहीषि। 'नाभ्यस्तस्याचि पिति—' इति न लघूपधगुण। जर्घ्क्षि, जरिर्घ्क्षि जरीर्घ्क्षि। जर्गृढ, जरिर्गृढ, जरीगृढ। जर्गृढ, जरिगृढ, जरीगृढ। जर्गृहीमि, जरिगृहीमि, जरीगृहीमि, जर्गृह्मि, जरिगर्ह्मि, जरीगर्ह्मि। जर्गृह्व, जरिगृह्व, जरीगृह्व जर्गृह्म जरिगृह्म, जरीगृह्म। जर्गर्हाचकार, जरिगर्हाचकार, जरीगर्हांचकार। जर्गर्हिता, जरिगर्हिता, जरीगर्हिता। जगर्हिष्यति, जरिगर्हिष्यति, जरीगर्हिष्यति, जर्गृहीतु जरिगृहीतु, जरीगृहीतु, जर्गढु, जरिगढु, जरीगढु। जर्गृढात्, जरिगृढात्, जरीगृढात्। जर्गृढाम्, जरिगृढाम्, जरीगृढाम्। जर्गृहतु, जरिगृहतु, जरीगृहतु। जर्गृढि, जरिगृढि, जरीगृढि। जर्गृहाणि, जरिगृहाणि, जरीगृहाणि। लङि अजर्गृहीत्, अजरिगृहीत् अजरीगृहीत्। ईडभावे तु अजर्गर्ह् त् इति स्थिते हल्ङ्याादिना तलोप हस्य ढत्वे गस्य भष घकार। अजर्घर्ट् अजरिघर्ट्। एकाज्ग्रहणे सत्यपीह यङ्लुकि भष्, 'गुणो यङ्लुको' इत्यनेन 'श्तिपा शपा—' इति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनादित्याहु अजर्गृढाम् ३ अजर्गृहु ३ अजर्गृही ३ अजर्घर्ट् ३ अजर्गृढम् ३ अजर्गृढ ३ अजर्गृहम् ३ अजर्गृह्व ३ अजर्गृह्म ३। जर्गृह्यात् ३ लुङि 'अस्तिसिच —' इति नित्यमीट्। अजर्गर्हीत्। अजर्गर्हिष्यत्। **गृह्णातेस्त्विति**। 'ग्रह उपदाने' इत्यस्मादित्यर्थ। अदुपधोऽयम्। इटि आह **जाग्रहीतीति**। यङो लुका लुप्तत्वात् तिप-पित्त्वाच्च 'ग्रहिज्या—' इति सम्प्रसारण नेति भाव। ईडभावे त्वाह **जाग्राढीति**।

द्यलोपो न भवति 'अच परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वाच्च। न च न पदान्त—इति निषेध-शङ्क्य, स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात्। न च अकृतव्यूहपरि-भाषाया इयङ् नेति शङ्क्यम्, रिङ स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावाद् उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्ते। अतएव अरियृतीत्यपि सिद्धम्। तत्रापि यण स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात् तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरियङो निर्बाधत्वात्। क्वचित्तु मूलपुस्तकेषु परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं रिङि कृते इयङोऽप्रवृत्तिरित्याशयेन अरिरियात् अरीरियादिति पठ्यते, तदापातत। अरि-यृतीति रूपासिद्धया पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्विरोधापत्ते लुङि आरारीत्। आरियारीत्। लृङि आररिष्यत्। आरियरिष्यत्। **जर्गृहीतीति**। 'नाभ्यस्तस्याचि—' इति गुणनिषेध। मध्य-मोत्तमयोस्तु जर्गृहीषि ३। जर्घर्क्षि ३। जर्गृढ ३। जर्गृहीमि। जर्गर्ह्मि ३ जर्गृह्व ३। जर्गृह्म ३। जर्गर्हाचकार जर्गर्हिता। जरीगर्हिता। इहानुबन्धनिर्देशादूदिल्लक्षण इड्-विकल्पो न। जर्गृहीतु। जर्गढु। जर्गृढाम्। जर्गृहतु ३। जर्गढि ३। मिपि जर्गृहाणि ३। लङि अजर्गृहीत् ३ ईडभावे 'एकाच—इति भष्भाव। अजर्घर्ट् ३। यद्यपि इह यत्रैकाज्-ग्रहण चेति निषेधाद्भष्भावो दुर्लभस्तथापि 'गुणो यङ्लुको' इत्यनेन 'श्तिपा शपा—इत्यादि-निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनाद् भष्भावोऽत्र प्रवर्तते इत्याहु। अजर्गृढाम्। अजर्गृहु ३। अजर्गृही। अजर्घर्ट् ३ अजर्घर्ड् ३ अजर्गृहम् ३। अजर्गृह्व ६। जर्गृह्यात् ३। अजर्गर्हीत्। अजर्ग-

सिद्धत्वान्न रुगादय, जागृढ जागृहति । जाग्रहीषि, जाग्रक्षि । लुटि जाग्रहिता । 'ग्रहोऽलिटि—' (सू० २५६२) इति दीर्घस्तु न, तत्र एकाच इत्यनुवृत्ते । माधवस्तु दीघमाह । तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गृधीति, जर्गर्द्धि जर्गृद्ध जर्गृधति ।

जाग्रह् ति इति स्थिते ढत्ववत्त्रष्टुत्वढलोपदीर्घा । जाग्रह् तस् इति स्थिते आह **तसादाविति** । कृते सप्रसारणे ऋदुपधत्वाद् रुगादीनाशङ्क्याह **तस्येति** । सम्प्रसारणस्येर्थ । **जागृढ इति** । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा । 'ढ्रलोपे —' इति दीर्घस्तु न ऋकारस्याण्त्वात् । जागृहति । सिप पित्त्वान्न सप्रसारणमिति मत्वाह **जाग्रहीषि जाग्रक्षीति** । ईडभावे हस्य ढ, सस्य ष, भष्भाव । जागृढ जागृढ । जाग्रहीमि, जाग्रह्मि जागृह्व जागृह्म । **इत्यनुवृत्तेरिति** । 'एकाचो द्वे—' इति सूत्रे हरदत्तेन तथोक्तत्वादिति भाव । **माधवस्त्विति** । एकाज्ग्रहण नानुवर्तते इति तदाशय । **भाष्यविरुद्धमिति** । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इनि सूत्रभाष्ये 'ग्रह उपादाने' इत्यस्माद्यङि सप्रसारणे अभ्यासस्य रीकि यङन्ताद् जरीगृहिता जरीगहितम्, जरीगृहितव्यमित्यत्र इटो दीर्घाभाव सिद्धवत्कृत्य तत्र दीर्घमाशङ्क्य ग्रहोऽङ्गात्परस्य इटो दीर्घो विधीयते। जरीगृह् इत्यङ्गम्, तच्च न ग्रहधातुरिति निरूप्याङ्गविशेषणसामर्थ्यादिव 'प्रकृतिग्रहणे यङलुगन्तस्याऽपि ग्रहणम्' इति नात्र प्रवर्तत इति समाहितम् । यङन्ते उक्तो न्यायो यङ्लुगन्तेऽपि जाग्रहितेत्यादौ समान इत्यादि प्रौढमनोरमाया ज्ञेयम् । न च हरदत्तमत एकाज्ग्रहणानुवृत्त्येवात्र दीर्घनिवारणे सति भाष्योक्तमिद समाधान नादरणीयमिति वाच्यम्- उपायस्य उपायान्तरादूषकत्वादित्यलम् । जाग्रहिष्यति । जाग्रहीतु, जाग्राढु, जागृढात् जागृढाम् जागृहतु । हौ जागृढि । जाग्रहाणि । लङि अजाग्रहीत्, अजाग्रट् अजागृढाम् । अजागृढम् अजागृढ । अजाग्रहम् अजागृह्व अजागृह्म ।

र्हिष्टाम् ३ । अजर्गर्हिष्यत् । **जाग्रहीतीति** । ग्रह उपादाने । यङो लुका लुका लुप्तत्वात्तन्निमित्त 'ग्रहिज्या—' इति सप्रसारणमिह नेति भाव । **जागृढ इति** । 'दीर्घोऽकित' । **तत्रैकाच इति** । 'ग्रहो लिटि—' इत्यत्रैकाच इति 'एकाचो द्वे' इत्यस्मिन् सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वादिति भाव । **माधवस्त्विति** । अय भाव —'ग्रहोऽलिटि—' इति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्तिकतदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया जरीगृहीतेत्यादिषु ग्रहेर्यङन्तात्तृचस्तासेर्वा य इट् तस्य दीर्घाभावे युक्तिद्वय लभ्यते । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्येके ग्रहेर्विहितो य इट् तस्य दीर्घ इत्यपरे । तत्राद्य पक्षो भाष्यवार्तिककाररीत्या । ताभ्या हि 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यवष्टभ्य दीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । त्रैपादिकदीर्घातिरिक्तदीर्घेऽस्मिन् कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य तन्मते सुवचत्वात् । द्वितीयस्तु सूत्ररीत्या, तेन तु सामान्यतो दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषिद्धत्वात्तन्मते स्थानिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एव च यङ्लुकि दीर्घप्रवृत्तौ न किंचिद् बाधकम् । यङलुकोऽनैमित्तिकत्वाद् अजङ्गदेशत्वाच्च । स्थानिवद्भावायोगात् । 'द्वि प्रयोगो द्विर्वचन षाष्ठम्' इति सिद्धान्ताद्यङ्लुगन्ताद् गृह्णातेर्विहितस्य ग्रहेर्विहितत्वानपायाच्च । **तद्भाष्यादिविरुद्धमिति** । आदिशब्देन कैयटहरदत्तौ

जर्गृधीषि, जर्घर्सि। अजर्गृधीत्। ईडभावे गुण, हल्ङ्यादिलोप, भष्भाव, जश्त्वचर्त्वे, अजर्घर्त्। अजर्गृद्धाम्। सिपि 'दश्च' (सू० २४६८) इति पक्षे रुत्वम्। अजर्घा। अजर्गर्धीत् अजर्गर्धिष्टाम्। पाप्रच्छीति, पाप्रष्टि। तसादौ 'ग्रहिज्या—'

जागृह्यात्। लुङि अजाग्रहीत्। 'ह्मयन्त—' इति न वृद्धि। 'अस्तिसिच —' इति नित्यमीट् अजाग्रहिष्यत्। 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटस्सिपि ईटि आह **जर्गृधीतीति** 'नाभ्यस्तस्य—' इति न लघूपधगुण। ईडभावे आह **जर्गर्द्धीति**। जर्गृध् इति स्थिते 'झषस्तथो —' इति तकारस्य व। लघूपधगुणो रपरत्वम्। **जर्गृद्ध इति**। तसादौ ङित्त्वान्न गुण। 'झषस्तथो —' इति तस्य ध। **जर्घर्त्सीति**। जर्गृध् सि इति स्थिते गस्य भष् घ, गुण, रपरत्वम्, धस्य चर्त्वम्। जर्गर्ध्मि ३, जर्गृधीमि ३। जर्गृध्व ३। जगर्धाचकार ३। जर्गर्धिता ३। जर्गर्धिष्यति ३। जर्गृधीतु ३ जर्गर्द्धु ३ जगृद्धात् ३। ह्रौ जर्गृद्धि ३। जर्गृधानि ३। लङि तिपि ईट् अजर्गृधीत् ३। **इडभावे इति**। अजर्गृध् त् इति पित्त्वादङित्त्वाद् गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकारलोपे पदान्तत्वाद् गस्य भष् घकार घस्य जश्त्वेन दकार, तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इत्यर्थं। **अजर्घर्त् इति**। 'रात्सस्य' इति नियमान्न सयोगान्तलोप। अजर्गृद्धाम् अजर्गृधु। सिपि ईडभावपक्षे अजर्गृध् स् इति स्थिते, गुणे, रपरत्वे, हल्ङ्यादिलोपे भष्भावे, धस्य जश्त्वे, तस्य चर्त्वविकल्पे पूर्ववदेव रूप सिद्धवत्कृत्याह **सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वमिति**। तथा च अजर्घर् र् इति स्थिते 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोपे—' इति दीर्घे, शिष्टरेफस्य विसर्गे, अजर्घा इति रूपमित्यर्थ। अजर्गृद्धम् अजर्गृद्ध। अजर्गृध्म् अजर्गृध्व अजर्गृध्म। लुङ्याह **अजर्गर्धीदिति**। 'अस्तिसिच —' इति नित्यमीट्। **पाप्रच्छीतीति**। 'प्रच्छ ज्ञीप्सा-

गृह्येते। विरोधश्चात्र मनोरमायामुपपादित। तथा हि 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति सूत्रे ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह 'तृचो हि जरीगृहीत्यङ्ग न तु ग्रहि, विशेषण-सामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणम्' इति। यद्यपि तत्र यङन्त प्रक्रम्येदमुक्तम्, तथापि युक्ति-साम्याद्यङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घ इति लक्ष्यते। एकाज्ग्रहणमनुवर्तयन् हरदत्तोऽप्यत्रानुकूल। न ह्यस्मिन्पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्य प्रसक्तिरस्ति। एव च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति ग्रहेर्विहितस्य य इट् तस्य दीर्घ इति च प्रागुक्तसमाधानमुपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन यङन्ताशे उपायान्तरपरतया नेयम्। न च ग्रहोति यथाश्रुतरूपाश्रयणे गृहीत इत्यादा-विटो दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्, अङ्गसज्ञाप्रवृत्तिवेलाया यथाश्रुतरूपस्यैव सत्त्वात्। ग्राहित-मित्यादौ तु नैवम्। एकाच इति समाधान तु णिज्भिन्नविषयकमेव, 'निष्ठाया सेटि' इति णिलोपे ग्राहितमित्यादावेकाच्त्वानपायात्। तदित्थम्—यङ्लुगन्ताण्णिजन्ताच्च यङन्ताच्च ग्रहेरिट। द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घप्राप्ति समाहिता। अस्यार्थ —यङ्लुगन्താद्दीर्घे प्राप्ते समाधानद्वयम्। ग्रहेरङ्गादिति व्याख्यानमेकाच इत्यनुवृत्तिश्चेति। णिजन्तात्तु ग्रहिस्वरूपाभाव, विहितविशेषण स्थानिवद्भावश्चेति समाधानत्रयम्। यङन्तात्समाधानचतुष्टयम्, 'एकाच —' इत्यनुवृत्ति पूर्वोक्तसमाधानत्रय चेति **अजर्घा इति**।

(सू० २४१२) इति सम्प्रसारणं न भवति, श्तिपा निर्देशात्। 'छ्वोः शूड्—' (सू० २५६१) इति श । 'व्रश्च—' (सू० २९४) इति ष । पाप्रष्ट पाप्रच्छति। पाप्रश्मि पाप्रच्छ्व पाप्रश्म । 'यकारवकारान्तानां ऊठ् भाविनां यङ्लुक् नास्ति' इति 'च्छ्वोः–' (सू० २५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। कैयटेन स्पष्टी-

---

याम्' अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि रूपम्। ईडभावे आह पाप्रष्टीति। 'व्रश्च'–इति छस्य ष । तकारस्य ष्टुत्वेन ट । 'च्छ्वो —' इति छस्य शकारस्तु नात्र भवति, तस्य अनुनासिकादौ प्रत्यये क्वौ झलादौ किति ङिति च विहितत्वात्। ननु तिप पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद् 'ग्रहिज्या–'इति सम्प्रसारणाभावेऽपि तसो ङित्त्वात् सम्प्रसारणं दुर्वारमित्यत आह तसादाविति। श्तिपेति। 'ग्रहिज्या—' इति सूत्रे पृच्छतीति श्तिपा निर्देशादित्यर्थः। पाप्रच्छतीति। 'अदभ्यस्तात्' इत्यत्। पाप्रच्छीषि। सिपि ईडभावे तु 'च्छ्वो –' इति छस्य न श, सिपो झलादित्वेऽपि ङित्त्वाभावात्। किंतु 'व्रश्च–' इति ष एव। 'षढो –' इति षस्य क सस्य षत्वम्। पाप्रक्षि पाप्रष्ठः पाप्रष्ठ। पाप्रश्मीति। अनुनासिकप्रत्ययपरकत्वात् छस्य 'च्छ्वो —' इति श इति भावः। पाप्रच्छ्व इति। अत्र 'च्छ्वो —' इति न श, वसो झलादित्वाभावात्। पाप्रश्म इति। अनुनासिकादिप्रत्ययपरकत्वात् छस्य श। पाप्रच्छाचेकार। पाप्रच्छिता। पाप्रच्छिष्यति। पाप्रच्छीतु, पाप्रष्टु, पाप्रष्टात् पाप्रष्टाम् पाप्रच्छतु। हेर्द्धि, अपित्त्वेन ङित्त्वाद् झलादित्वाच्च छस्य श, तस्य 'व्रश्च—' इति ष ष्टुत्वेन धस्य ढ, षस्य जत्वेन ड, पाप्रड्ढि। पाप्रच्छानि। लङि तिपि ईटि अपाप्रच्छीत्। ईडभावे तु अपाप्रच्छ् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे छस्य ष, तस्य जश्त्वचर्त्वे। अपाप्रट् अपाप्रष्टाम् अपाप्रच्छुः। अपाप्रच्छीः, अपाप्रट् अपाप्रष्टम् अपाप्रष्ट। अपाप्रच्छम् अपाप्रच्छ्व अपाप्रश्म। लिङि पाप्रच्छयात्। लुङि अपाप्रच्छीत्। 'अस्तिसिच–' इति नित्यमीट् अपाप्रच्छिष्यत्। ऊठ्भाविनामिति। 'भू प्राप्तौ' चुरादिराधृषीयः। तस्माद् 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इति भविष्यदर्थे णिनिः। ऊठं प्राप्स्यतामित्यर्थः। ऊठ्विषयाणामिति यावत्। ध्वनितमिति। सूचितमित्यर्थः। स्पष्टीकृतमिति। तथा हि 'च्छ्वो –' इति सूत्रे क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तौ काश्चिद् दोषानुद्भाव्य परिहृत्य क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तिं स्वीकृत्योक्तं भाष्ये एतावानेव विशेषः। अनुवर्तमाने क्ङिद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यमिति। अत्र कैयट –प्रष्टा पृष्टमित्यादौ 'च्छ्वो —' इति छस्य शत्वे कृते तस्य 'व्रश्च–' इति षत्वे ष्टुत्वमिति स्थितिः। तत्र क्ङितीत्यनुवृत्तौ छस्य षत्वं न स्यात्। अतः छस्य षत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। न च क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तावत्र शत्वाभावेऽपि

गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। इह अपदान्तस्यापि रेफस्य 'रो रि' इति लोपो भवत्येव, तत्र मण्डूकप्लुत्या पदस्येत्यननुवर्तनात्। पाप्रष्टीति। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। 'व्रश्च–' इति ष। पाप्रच्छिता। पाप्रच्छिष्यति। पाप्रष्टु। पाप्रष्टात्। पाप्रष्टाम्। पाप्रच्छतु। पाप्रड्ढि। पाप्रच्छानि। अपाप्रच्छीत् अपाप्रट्। अपाप्रष्टाम्। अपाप्रच्छुः। अपाप्रच्छीः, अपाप्रट्। अपाप्रष्टम्। अपाप्रष्ट। अपप्रच्छम्। अप्राप्रच्छ्व। अपाप्रश्म। भाष्ये ध्वनितमिति। 'च्छ्वो शूड्–' इति सूत्रे भाष्ये क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते न

कृतम्,। इदं च 'च्छ्वोः—' (सू० २५६१) इति यत्रोठ् तद्विषयकम्। 'ज्वर-त्वर—' (सू०२६५४) इत्यूठ्भाविनोः स्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम्। माधवादिसमतं च। मव्य बन्धने, अय यान्त ऊठ्भावी। 'तेवृ देवृ देवने' इत्यादयो वान्ताः। हय गतौ जाहयीति, जाहति जाहतः जाहयति। जाह-यीषि, जाहसि। वलि लोपे यञादौ दीर्घ, जाहामि जाहाव जाहाम।

न दोषः, व्रश्चादिना छस्य इष्टसिद्धेरिति वाच्यम्, 'च्छ्वोः—' इत्यत्र 'छस्य षत्वं वक्तव्यम्' इत्यनेनैव प्रष्टेत्यादिसिद्धे व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यमित्याशयात्। न च प्रडिति क्विब-न्तात् सोर्लोपे षत्वार्थ व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणमिति वाच्यम्, तत्रापि क्विब्निमित्तशादेशस्य दुर्निवा-रत्वात्। विच् तु प्रच्छधातोरनभिधानान्नास्ति। एवं चात्र भाष्ये 'ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुङ् नास्ति' इत्युक्तप्रायम्। अन्यथा 'च्छ्वोः—' इत्यत्र किड्ग्रहणानुवृत्तौ दिवेर्यङ्लुकि दिवादौ ईडभावे लघूपधगुणे 'लोपो व्योः—' इति वलोपे देदेति देदेषीत्यादावूठ अभावे रूपम्। तदन-नुवृत्तौ तु वस्य ऊठि देद्योति देद्योषि इत्यादि रूपमिति विशेषस्य सत्त्वादेतावानेवेत्येवकारो विरुध्येत। अत ऊठ्भाविनां यकारवकारान्तानां यङ्लुङ् नास्तीति विज्ञायते इत्यलम्। **इदं चेति**। 'च्छ्वोः—' इति सूत्रेण यत्र ऊठ् प्रवर्तते तद्विषयकमेव इदम् उक्तं ज्ञापनमित्यर्थः। **स्रिविमव्योस्त्विति**। स्रिवु गतिशोषणयोः, मव्य बन्धने इत्यनयोरित्यर्थः। **न्याय्यमिति**। उक्तज्ञापनस्य 'च्छ्वोः—' इति सूत्रस्थभाष्यमूलकत्वादिति भावः। ननु ज्ञापनस्य सामान्या-पेक्षत्वं कुतो नाश्रीयते इत्यत आह **माधवादिसमतं चेति**। उक्तविशेषवत्त्वमिति शेषः। **ऊठ्भावीति**। अतो नास्य यङ्लुगिति भावः। **वान्ता इति**। ऊठ्भाविन इति शेषः। नैतेषामपि यङ्लुगिति भावः। ऊठ्भाविनामिति विशेषणस्य व्यावर्त्यमाह **हय गताविति**। अस्य यान्तत्वेऽपि ऊठ्विषयत्वाभावादस्त्येव यङ्लुगिति भावः। **जाहतीति**। तिपि ईडभावे 'लोपो व्योः—' इति यलोपः। मिपि ईडभावे जाहय् मि इति स्थिते आह **वलि लोपे इति**। ईटि जाहयीमि जाहयाञ्चकार। जाहयिता। जाहयिष्यति। लोटि जाहयीतु जाहतात् जाहताम् जाहयतु। जाहहि। जाहयानि जाहयाव। लङि अजाहयीत् अजाहत् अजाहताम् अजाहयुः। अजाहयीः अजाहः अजाहतम् अजाहत। अजाहयम् अजाहाव अजाहाम। जाहय्यात्। लुङि 'ह्म्यन्त—' इति न वृद्धिः। 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट्। अजाहयीत् अजाहयिष्टाम्। अजाहयिष्यत्।

वेति विकल्प्य कांश्चिद्दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तम्—एतावानेव विशेषः—अनुवर्तमाने किद्ग्रहणे 'च्छः षत्वं वक्तव्यम्' इति, अननुवर्तमाने त्वनेन छः शत्वे कृते शान्त-त्वादेव षो भविष्यतीति प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिसिद्धये व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः। एवं हि वदता भाष्यकृता ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुग् नास्तीत्युक्तप्रायम्। अन्यथा दिवेर्यङ्लुकि ईडभावपक्षे देदेति देदेषि इत्यादौ ऊठो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात्। तत्र किद्ग्रहणाननुवृत्तावूठः प्रवृत्त्या देद्योति देद्योषीत्यादिरूपविशेषलाभात्। ततश्चैतावानेवेत्येवकारो विरुध्येत। **स्रिविमव्योस्त्विति**। स्रिवु गतिशोषणयोः। मव बन्धने। **जाहामीति**। ईट्पक्षे जाहयीमि। लोटि जाहयीतु। जाहतु।

हर्य गतिकान्त्योः, जाहर्यीति, जार्हति जाहर्तः जाहर्यति । लोटि जार्हहि । अजाहः अजाहर्ताम् अजाहर्युः । मव बन्धने । २५५४ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । (६–४–२०) ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र क्ङिति इति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते, अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओम् इति दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति, मामवीति

जाहर्हीति । तिपि जाहर्य् ति इति स्थिते ईडभावे यलोपः । जाहर्हीति । हौ यलोपः । लङस्तिपि अजाहर्य् त् इति स्थिते यलोपः । हल्ङ्यादिना यकारलोपः । रेफस्य विसर्ग इति । सिप्यप्येवं रूपम् । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ज्वर, त्वर, स्रिवि, अवि, मव् एषां द्वन्द्वः । 'च्छ्वोः शूठ्–' इत्यतो वकारग्रहणम् ऊठ्ग्रहणम् अनुनासिके इति चानुवर्तते । छस्य श इति नानुवर्तते, ज्वरादिषु छस्य अभावेन असंभवात् । 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इत्यतः क्विझलोरिति चानुवर्तते । चकारो वकारसमुच्चयार्थः, तदाह ज्वरादीनामिति । अवतेस्तुनीति । अवधातोरौणादिके तुन्प्रत्यये कृते, अकारवकारयोरूठि, तस्य गुणे, ओतुरिति दृश्यते । क्ङितीत्यनुवृत्तौ तु तन्न स्यादिति भावः । ओमिति । 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्यौणादिकसूत्रम् । 'अव रक्षणे' इति धातोर्मन्प्रत्ययः स्यात् प्रत्ययस्य टेर्लोपश्चेति तदर्थः । तथा च अव् म् इति स्थिते उपधाभूतस्य अकारस्य वकारस्य च ऊठि तस्य गुणे ओमिति दृश्यते । 'ज्वरत्वर–' इत्यत्र अनुनासिकग्रहणानुवृत्तौ तु मनि परे अवतेरूठ् न स्यात्, क्विझलोरेव तद्विधिलाभादिति भावः । ऊठि पितीति । मवधातोर्यङ्लुक् । मामव् ति इति स्थिते ईडभावपक्षे अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि तिपः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात्तस्य गुणे मामोतीति रूपमित्यर्थः । उपधाया वकारस्य च प्रत्येकमूठ् इति पक्षे सवर्णदीर्घः पक्षद्वयमपि 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ईट्पक्षे आह मामवीतीति । अत्र ऊठ् न, क्वौ झलादौ अनुनासिकादौ च

जाहतात् । जाहताम् । जाहयतु । जाहहि, जाहतात् । जाहयानि । जाहयाव । जाहयाम । लङि । अजाहयीत्, अजाहत् । अजाहताम् । अजाहयुः । अजाहयीः, अजाहः । अजाहतम् । अजाहत । अजाहयम् । अजाहाव अजाहाम । जाहय्यात् । 'ह्मयन्तक्षण–' इति वृद्धिनिषेधः । अजाहयीत् । अजाहयिष्टाम् । अजाहयिष्यत् । ज्वरत्वर । ज्वर रोगे । ञित्वरा संभ्रमे । अत्र वृत्तौ झलादौ क्ङितीत्युक्तम्, तत्र क्ङितीत्येतद्रभसकृतमेवेत्याह क्ङितीति नानुवर्तत इति । अवतेस्तुनीति । 'ज्वरत्वर–' इत्युपधावकारयोरूठि गुणे च कृते ओतुरिति सिध्यति, नान्यथा । तेनात्र क्ङितीति नानुवर्तनीयमिति भावः । अवतेरिति । उपधावकारयोरूठि गुणे च कृते मन्प्रत्ययस्य टिलोपे चोमिति सिध्यतीत्यर्थः । ज्वरादेरुदाहरणं क्विपि–जूः । जूरौ । जूरः । झलादौ तु जूर्तिः । जूर्णः । जूर्णवान् । त्वर । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्तिः । तूर्णः । तूर्णवान् । स्रिवि । स्रूः स्रुवौ । स्रुवः । स्रूतिः । अवि, ऊः ।

मामूत मामवति । मामोषि । मामोमि मामाव मामूम । मामोतु, मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामो अमामवम् अमामाव अमामूम । तुर्वी हिंसायाम्, तोतूर्वीति । २६५५ राल्लोप । (६—४—२१) रेफात्परयोश्छ्वोर्लोप स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोप । लघूपधगुण । २६५६ न धातुलोप आर्धधातुके । (१—१—४) धात्वं-

---

प्रत्यये परे तद्विधानात् । मामूत इति । अकारवकारयोरूठि तसो ङित्त्वान्न गुण इति भाव । मामवतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । मामवीषीति सिद्धवत्कृत्याह मामोषीति । झल्परकत्वाद् ऊठ्, गुण । मामूथ मामूथ । मामवीमि ईति सिद्धवत्कृत्याह मामोमीति । अनुनासिकपरकत्वादूठ, गुण । मामाव इति । मामाव् वस् इति स्थिते परनिमित्ताभावादूठ् न । 'लोपोव्यो—'इति वलोपे 'अतो दीर्घो यञि'दीर्घ । मामूम इति । मामव् मस् इति स्थिते अनुनासिक परकत्वादूठ । ङित्त्वान्न गुण । मामूतात् मामूतम् मामवतु । मामूहीति । ऊठि हेरपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुण । मामूतात् मामूतम् मामूत । मामवानीति । आट पित्त्वादङित्त्वाद् गुण । मामवाव । मामवाम । लङस्तिप्याह अमामोदिति । अमामूताम् । अमामवु । सिप्याह अमामोरिति । अमामूतम् अमामूत । लिङि मामव्यात् । लुङि 'अस्तिसिच —' इति नित्यमीट् । अमामवीत् अमामावीत् अमामविष्यत । ज्वरतेस्तु जाज्वरीति जाजूर्ति इत्यादि । त्वरतेस्तु तात्वरीति तातूर्ति इत्यादि । स्रिवेस्तु सेस्रवीति । ईडभावे तु ऊठि सेस्राति इत्यादि । छवतेस्तु यङभावात् क्विप्युदाहरणम् । ऊ उवौ उव इत्याद्यूह्यम् । तोतूर्वीतीति । 'उपधाया च' इति दीर्घ । ईडभावे तोतुर्वति• इति स्थिते • राल्लोप । 'च्छ्वो शूडनुनासिके च' इति सूत्र शूड्वर्जमनुवर्तते । 'अनुनासिकस्य क्विझलो —' इत्यत. क्विझलोरिति च । तदाह रेफात्परयोरित्यादि । अत्रापि क्ङितीति नानुवर्तते, पूर्वसूत्रे तदननुवृत्ते । वलोप इति । तथा च तोतुर् ति इति स्थिते उकारस्य लघूपधगुण, तिपः पित्त्वेन अङित्त्वादित्यर्थ । न धातुलोपे । 'इको गुणवृद्धी' इत्यनुवर्तते । तत्र धातुलोपे सति इको गुणवृद्धी न स्त आर्धधातुके परत इत्यर्थे, लूञ्धातो यङन्तात् पचाद्यचि, यङो लुकि, लोलुव इत्यत्र गुणनिषेधाभावप्रसङ्गात्, अत्र धात्ववयवस्य यङो लोपेऽपि धातोर्लोपाभावात् । धात्ववयवलोपे सतीत्यर्थे तु शीङ्धातोस्तृचि शयिता इत्यत्र गुणो न स्यात्, तत्र

उवौ । उव । ऊति । मव, मू । मुवौ । मुव । मूत । मूति । मामोषीत्यादि । ईट्पक्षे । मामवीषि । मामवीमि । मामवीतु । अमामवीत् अमामवीरिति बोध्यम् । राल्लोप । 'च्छवो शू—' इत्यत च्छ्वोरित्यनुवर्तते । क्वावुदाहरणम् । तू । तुरौ । तुर । धुर्वी, धू । धुरौ । धुर । मूर्च्छा, मू । मुरौ मुर । न धातुलोप । आर्धधातुके धातुलोपो नास्तीति लक्षणया व्याचष्टे धात्वंशेति । यद्यपि 'दुरिणो लोपश्च' इत्यौणादिके रक्प्रत्यये धातुलोप प्रसिद्धस्तथापि प्रयोजन-

शलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्त । इति नेह निषेध, तिबादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घ ।

धात्ववयवङकारलोपसत्त्वात् । आर्धधातुके परे यो धात्ववयवलोप तस्मिन् सतीत्यर्थे क्नोपयतीत्यत्रापि गुणनिषेध स्यात् । तत्र यकारलोपस्य आर्धधातुकपरकत्वसत्त्वादित्यतो व्याचष्टे **धात्वशलोपनिमित्त इति** । धातु लोपयतीति धातुलोप , कर्मण्यण् । धातुलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इति यावत् । लोलुव इत्याद्युदाहरणम् । लूञ्धातोर्यङन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इत्यच्प्रत्ययमाश्रित्य यङो लुकि, अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणोऽनेन निषिध्यते । मरीमृज इति तु वृद्धिनिषेधोदाहरणम् । धात्विति किम् ? शीङ्, शयिता । इह उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्वम्, नतु सानुबन्धस्येति कैयटादिमते तु धातुग्रहण स्पष्टार्थम् । इद सूत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । हरदत्तेन पुनरुद्धृतम् । कौस्तुभे तु तदपि दूषयित्वा प्रत्याख्यातमेव । **इति । नेहेति** । तोतोर्तीत्यत्र अय गुणनिषेधो नेत्यर्थ । **हलि चेति** । तोतुर्व् तस् इति स्थिते 'लोपो व्यो —' इति वकारस्य लोप बाधित्वा 'च्छ्वो शूठ—' इत्यूठि प्राप्ते, वकारस्यानेन लोपे, 'हलि च' इति दीर्घ इत्यर्थ । यद्यपि तोतोर्तीत्यत्र 'च्छ्वो —' इत्यूठ अप्रवृत्तेर्वकारस्य 'लोपो व्यो —' इति लोप सिध्यति, तथापि तोतूर्त इत्यादौ ऊठो बाधनाय आवश्यकीय लोपो न्याय्यत्वात्तोतोर्तीत्यत्रोपन्यस्त इति बोध्यम् ।

वानप्रसिद्ध । इणो लुप्तत्वादेव गुणाप्रसङ्गात् । प्रत्ययसन्नियोगेन धातुलोपविधानाद् आर्धधातुकस्य निमित्तत्वमपि नास्ति । अत एव दूरमित्यत्र 'ढ्रलोपे–' इति दीर्घे कर्तव्ये धातुलोपस्य स्थानिवत्त्व नास्ति, इह धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्विशेष्य चार्धधातुकमित्याशयेनाह **लोपनिमित्त इति । गुणवृद्धी न स्त इति** । यद्यपि । 'क्ङिति च' इति सूत्रे लैगवायन इत्यत्र गुणनिषेधो मा भूदिति 'इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यातम्, तथापि इह प्रयोजनाभावादिग्लक्षणे इति नोक्तम् । धात्विति किम्, लूञ् लविता । पूञ् पविता । नन्वत्रानुबन्धलोपनिमित्तमार्धधातुकं न भवतीति द्व्यङ्गविकलमिदमिति चेत् । अत्राहु –धातुग्रहणे सति धातोर्लोपो यस्मिन् इति बहुव्रीहिलाभाद् लोपनिमित्त इत्यर्थो लभ्यते, तदभावे तु लोपे सत्यार्धधातुक इत्यर्थाल्लवितेत्यादौ दोष स्यादेवेति । यदा तु लोपयतीति लोप , तस्मिंल्लोपनिमित्ते आर्धधातुके इको गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यायते, तदा धातुग्रहण स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्वमिति कैयटादिमते तु धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयण विनापि धात्ववयवलोपे सत्यार्धधातुके इति व्याख्याया लवितेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। आर्धधातुके किम्, 'त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति' । रु शब्द इत्यस्माद् 'धातोरेकाच–' इति यङि तस्य लुक् । यङन्तस्य धातुत्वे यङो धात्ववयवत्वाल्लुप्तत्वाच्चात्रापि निषेध स्यात्तन्माभूदिति । नन्वत्र यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वादिको लोपनिमित्तपरत्व नास्तीति द्व्यङ्गविकल्पमिति चेत् । अत्राहु –आर्धधातुकग्रहणे सति अन्यपदार्थलाभाद् बहुव्रीहिर्नलभ्यते, तदभावे त्ववयवलोपे सति गुणवृद्धी न स्त इत्यार्थाद्रोरवीतीत्यत्र दोष स्यादेवेनि । केचित्तु धातु लोपयतीति धातुलोप, 'ढ्रलोपे–'

तोतूर्तः तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । मुर्च्छा, मोमोर्ति मोमूर्तः मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्धधातुके इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते

तोतूर्वतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । 'उपधाया च' इति दीर्घ । तोतूर्वीषि, तोतोर्षि तोतूर्थ तोतूर्थ । तोतुर्वीमि, तोतार्मि तोतूर्व तोतूर्म । तोतूर्वाचकार । तोतूर्विता । तोतूर्विष्यति । तोतूर्वीतु, तोतोर्तु तोतूर्तात् तोतूर्ताम् तोतूर्वतु । तोतूर्हि । तोतूर्वाणि लङि अतोतूर्वीत्, अतोतो अतोतूर्ताम् अतोतूर्वुः । अतोतूर्वी, अतातो अतोतूतम् अतोतूर्त । अतोतूर्वम् अतोतूर्व अतोतूर्म । तोतूर्व्यात् । लुङि 'अस्तिसिच –'इति नित्यमीट् । अतोतूर्वीत् । अतोतूर्विष्यत् । थुर्वीधातोरुदाहरति तोथोर्तीति । तुर्वीवद्रूपाणि । दोदोर्तीति । दुर्वीधातो रूपम् दोधोर्तीति । धूर्वीधातो रूपम् । मुर्च्छाधातो मोमूर्च्छीति इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह मोमोर्तीति । 'राल्लोप' इति छस्य लोप । इत्यादीति । मोमूर्च्छीषि, मोमोर्षि । मोमूर्च्छीमि, मोमोर्मि । मोमूर्च्छ्व । मोमूर्हि । अमोमूर्च्छीत् अमोमू । सिप्यप्येवम् लुङि 'अस्तिसिच —' इति नित्यमीट् । अमोमूर्च्छीत् । अमोमूर्च्छिष्यत् । विषयसप्तमीति । 'अजेर्व्यघञपो'

इत्यत्रेव 'कर्मण्यण्' इत्यभ्युपेत्य व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयण विनैव धात्ववयवलोपनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति व्याचक्षते । इक इति किम्, राग अभाजि । 'घञि च भावकरणयोः' इति रञ्जेर्नलोपे कृते वृद्धि । अभाजीत्यत्र तु 'भञ्जेश्च चिणि' इति नलोपे वृद्धि । इति नेह निषेध इति । सूत्रस्योदाहरण तु लोलुव, पोपुव, मरीमृज इत्यादि बोध्यम् । तत्र लोलूयपोपूयशब्दाभ्या पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति यङ्लुकि कृते अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो निषिध्यते, मरीमृज इत्यत्र तु वृद्धि । ननु लोलूयादिभ्योऽच्प्रत्यये 'अतो लोप' इत्यल्लोपे यकारस्य 'यङोऽचि च' इति लुक्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादच्प्रत्ययनिमित्त 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' इति गुणो 'मृजेर्वृद्धि' इति वृद्धिश्च न भवेदिति किमनेन निषेधसूत्रेण । न चैवमपि लोलुव इत्यादावुवङि कृते लघूपधगुण स्यात् तद्वारणाय निषेधोऽयमावश्यक । उवङ आदिष्टादच पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम्, स्थानिद्वारानादिष्टादच पूर्वत्वेन उवङो दृष्टत्वात् । स्थानिद्वारा दृष्टत्वेऽपि स्थानिवद्भवतीत्येतद् 'न पदान्त–' इति सूत्रे सवर्णग्रहणेन ज्ञापितम् । न हि शिण्ढि इत्यत्र स्थानिभूतादच पूर्वत्वेनानुस्वारो दृष्ट, किं तु स्थानिद्वारा । तथा च अनुस्वारस्य परसवर्णे कर्तव्ये श्नम अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाय तत्र सवर्णग्रहण कृतमितीह स्थानिवद्भाव सिद्ध । नोनावेत्यत्र तु लिङुत्पत्ते प्रागेव बहुलग्रहणादकारविशिष्टस्य यङा लुकि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या न वृद्धयभावशङ्केति 'न धातुलोप–' इति सूत्रस्य न किंचित्प्रयोजनमिति चेत् । सत्यम्, अतएव भाष्ये प्रत्याख्यातमिदमिति सक्षेप । तोतोर्तीति । यद्यप्यत्र 'लोपो व्यो –' इत्यनेन वलोप सिध्यति, तथापि तोतूर्त इत्यादौ वलोपार्थं 'राल्लोप' इत्युपन्यस्तम् । अन्यथा तत्र 'लोपो व्यो –' इति लोप बाधित्वा वस्य 'च्छ्वो शूड्—' इति ऊठ् स्यात् । तोथोर्तीत्यादि । थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसायाम् । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययो । मोमूर्च्छीषि । मोमोर्षि । मोमूर्थ ।

अजेर्वी, वेवीयते। अस्य यङ्लुङ् नास्ति, लुकापहारे विषयत्वासभवेन वीभावस्याप्रवृत्ते ।

।। इति तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम् ।।

अथ तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ।। ५७ ।।

२६५७ सुप आत्मन क्यच् । (३—१—८) इषिकर्मण एषितृ-

इति वीभावविधौ आर्धधातुके इत्यनुवृत्त विषयसप्तम्यन्तमाश्रीयते । ननु परसप्तम्यन्तमित्यर्थं । तत किमित्यत आह **तेनेति** । विषयसप्तम्याश्रयणेनेत्यर्थ । **विवक्षिते इति** । यङि विवक्षिते तत प्रागेव अजेर्वीभाव इत्यर्थ । एव च कृते वीभावे हलादित्वाद्यङ् लभ्यते इति मत्वाह **वेवीयते इति** । ननु अजेर्वीभावानन्तर यङि सति तस्य 'यङोऽचि च' इति पाक्षिको लुक् कुतो नोदाह्रियते इत्यत आह **अस्य यङ्लुङ् नास्तीति** । **विषयत्वेति** । लुका लुप्तयङो भाविज्ञानविषयत्वाभावेनेत्यर्थं ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया
बालमनोरमाख्याया यङ्लुगन्तप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ नामधातुप्रक्रिया निरूप्यन्ते । **सुप आत्मन क्यच्** । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तादिति लभ्यते । 'धातो कर्मण—' इति सूत्रात्कर्मण इच्छाया वेत्यनुवर्तते । कर्मण इति पञ्चमी । कर्मकारकादिति लभ्यते । सन्निधानादिच्छा प्रत्येव कर्मत्व विवक्षितम् । आत्मन्शब्द स्वपर्याय । तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षाया षष्ठी । स्वार्थात्कर्मण इति लभ्यते । स्वश्च इच्छाया सन्निधापितत्वादेषितैव विवक्षित । तथा च स्वस्मै यदिष्यते कर्मकारक तद्वृत्तेसुबन्तादिच्छाया क्यज्वा स्यादिति फलति ।

मोमूर्थ । मोमूर्च्छीमि, मोमोर्मि । मोमूर्च्छ्व । मोमूर्म । मोमूर्च्छांचकार । मोमूर्च्छिता । मोमूर्च्छीतु, मोमोर्तु, मोमूर्तात् । मोमूर्हि । अमोमूर्च्छीत् । अमोमो । अमोमूर्च्छं । मोमूर्च्छ्यात् । अमोमूर्च्छीत् । अमोमूर्च्छिष्टाम् । अमोमूर्च्छिष्यत ।

इति तत्त्वबोधिन्या यङ्लुगन्तप्रकरणम् ।

सुप आत्मन क्यच् । 'धातो कर्मण —' इति पूर्वसूत्रात् कर्मण इच्छाया वेत्यनुवर्तते । ततश्च सन्निधानादिच्छाकर्मण एव भवतीत्याह **इषिकर्मण इति** । परस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रातिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे आत्मशब्द उपात्त । स तु

सम्बन्धिन सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् । **२६५८ क्यचि च । (७—४—३३)** अस्य ईत् स्यात् । आत्मन पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । 'वान्तो यि प्रत्यये' (सू० ६३) गव्यति । नाव्यति । 'लोप शाकल्यस्य' (सू० ६७) इति तु न । अपदान्तत्वात् । तथाहि **२६५६ न क्ये ।** (१—४—१६) क्यचि क्यङि च नान्तमेव पद स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न, गव्याचकार । गव्यिता नाव्याचकार । नाव्यिता ।

तदिदमभिप्रेत्याह **इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिन इत्यादिना** । एषित्रर्थादिषिकर्मण इत्यर्थं । एषित्रा स्वार्थं यदिष्यते कर्मकारक तद्वाचकात्सुबन्तादिति यावत् । **धात्ववयवत्वादिति** । सुबन्तात् क्यचि कृते तदन्तस्य 'सनाद्यन्ता —' इति धातुत्वादिति भाव । **क्यचि च** । 'अस्य च्वौ' इत्यतोऽस्येत्यनुवर्तते 'ई घ्राध्मा ' इत्यत ईग्रहण चेति मत्वा शेष पूरयति **अस्येति** । अकारस्येत्यर्थं । **पुत्रीयतीति** । क्यचि पुत्र य इति स्थिते ईत्वे पुत्रीय इति धातोर्लडादिरित्यर्थं । आत्मन किम् ? राज्ञ पुत्रमिच्छति । पदविधित्वेन । समर्थपरिभाषाया प्रवृत्ते. पुत्रमिच्छतीत्यत्र पुत्रशब्दान्न क्यच् । **गव्यतीति** । गामात्मन इच्छतीत्यर्थं । **नाव्यतीति** । नावमात्मन इच्छतीत्यर्थं । **अपदान्तत्वादिति** । 'लोप शाकल्यस्य' इत्यस्य पदान्त एव प्रवृत्तेरिति भाव । नन्वन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमस्त्येवेत्यत आह **तथा हीति** । यथा पदत्व न भवति तथोच्यत इत्यर्थं । **न क्ये** । नकारादकार उच्चारणार्थं । 'सुप्तिङन्तम्—' इत्यत सुबन्त पदमित्यनुवर्तते । सुबन्तं नकारेण विशेष्यते, तदन्तविधि । नकारान्त सुबन्त पदसञ्ज्ञ स्यादिति लभ्यते । सुबन्तत्वादेव पदत्वे सिद्धे नियमार्थमिदम् । क्यग्रहणेन क्यच्क्यङोर्ग्रहणम् । न तु क्यष, 'लोहितडाज्भ्य क्यष्वचनम्—' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यषोऽभावात्, तदाह **क्यचि क्यङि चेत्यादिना** । ननु गव्याचकारेत्यत्र आम आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् परे वकाराद्धल उत्तरस्य यकारस्य 'यस्य हल' इति लोप स्यादित्यत आह **सन्निपातेति** । यकारनिमित्तकादेशसपन्नवकारस्य यकारलोप प्रति निमित्तत्वासभवादिति भाव ।

स्वशब्दपर्याय । स्वश्च क इत्याकाङ्क्षायामिच्छाया सन्निधापित्वादेषितैव गृह्यते, तदाह **एषितृसबन्धिन इति** । सुबन्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारक बोध्यम् । **न क्ये** । 'लोहितडाज्भ्य क्यष्वचन भृशादिष्वितराणि' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यष् दुर्लभ इत्यभिप्रेत्याह **क्यचि क्यङीति** । एव चेह क्यषीत्यपि कैश्चिदुक्तम्, तदुपेक्ष्यम् । 'यस्य हल 'इति लोपमाशङ्क्याह **सन्निपातपरिभाषयेति** । यकारे परे वान्तादेशविधानाद्वकारो यलोपस्य निमित्त न भवतीति भाव । **गव्यतीति** । अत्रान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाल्लोपो दुर्वार स्यादित्याशङ्क्याह **अपदान्तत्वादिति** । इदं च समाधानस्य समाधानान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन समाधिसौकर्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु उक्तरीत्या शङ्कैव नेति बोध्यम् । अन्ये तु वार्तिक एव प्रश्लेष इति द्वितीयपक्षमाश्रित्येदम् सूत्रे वकारप्रश्लेषे लोपासभवात्, न हि कार्यीति न्यायात् । न च वलीति निमित्तत्वेनाश्रयणात् तत्रापि लोपो भवत्येव । अन्यथा वलीत्येव कुर्यादिति वाच्यम्,

नलोप, राजीयति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (सू० १३७३) त्वद्यति मद्यति। एकार्थयोरित्येव, युष्मद्यति अस्मद्यति । 'हलि च' (सू० ३५४) गीर्यति । पूर्यति। धातोरित्येव । नेह—दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यं-

---

गळियतेति । इटि अतो लोप । राजीयतीत्यत्राह **नलोप इति** । राजानमिच्छतीत्यर्थे क्यचि राजन् य ति इति स्थिते 'न क्ये' इति पदत्वान्नकारस्य लोप इत्यर्थं कृते नलोपे 'क्यचि' इत्यकारस्य ईत्वमिति मत्वाह **राजीयतीति** । न च ईत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्व शङ्क्यम्, 'नलोप सुप्स्वर—' इति नियमादित्यलम् । ननु त्वामात्मन इच्छति, मामात्मन इच्छतीत्यत्र युष्मदस्मद्भ्या क्यचि धात्ववयवत्वात् सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणाभावात् 'त्वमावेकवचने' इति कथ त्वमौ स्याताम्, विभक्तौ परत एव तद्विधानादित्यत आह **प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति** । सुपो लुका लुप्तत्वेऽपि क्यचमादाय मपर्यन्तस्य त्वमाविति भाव । ननु युष्मानात्मन इच्छति, अस्मानात्मन इच्छति, युष्मद्यति अस्मद्यति इत्यत्रापि क्यचमादाय त्वमौ स्यातामित्यत आह **एकार्थयोरित्येवेति** । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रमनुवृत्तम् । एकवचनशब्दश्च न रूढ, किंतु एकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वमेकवचनशब्देन विवक्षितमिति युष्मदस्मत्प्रक्रियाया प्रपञ्चित प्राक् । तथा च युष्मदस्मदोरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वाभावान्न त्वमाविति भाव । गिरमात्मन इच्छति, पुरमात्मन इच्छतीत्यत्र गिर्शब्दात्पुर्शब्दाच्च क्यचि विशेषमाह **हलि चेति** । उपधादीर्घं इति शेष । ननु दिवमिच्छति दिव्यतीत्यत्रापि 'हलि च' इति दीर्घं स्यादित्यत आह **धातोरित्येवेति** । 'हलि च' इति सूत्रे 'सिपि धातो—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । **दिव्यतीति** । दिव्शब्द अव्युत्पन्न प्रातिपदिकमिति भाव । **इहेति** । 'हलि च' इति सूत्रे धातोरित्यनुवृत्ते पुर्यतीत्यत्र न दीर्घं इति माधव-

---

वकारे परतो यकारलोपे तस्य निमित्तत्वेनाश्रयणावश्यकत्वादिति द्वितीयकल्प एव युक्त इत्याहु । **राजीयतीति** । 'क्यचि' इत्यवर्णस्य ईत्वे कर्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलोपोऽसिद्धो न भवति, 'नलोप सुप्स्वर—' इति नियमात् । यद्यपि नियमसूत्राणा निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति 'नलोप सुप्स्वर—' इति सूत्र राजीयतीत्यादिषु पठनीयम्, राजभ्यामित्यादौ तु पूर्वत्रासिद्धम्' इति, नलोपस्यासिद्धत्वेन दीर्घाद्यभावसिद्धे, तथापि विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षाभ्युपगमेन हलन्तेषु राजभ्या राजभिरित्यत्रैव पठितमिति ज्ञेयम् । न च विधिमुखप्रवृत्तिपक्षो निरालम्ब एवेति वाच्यम्, 'अनुपराभ्या कृञ ' इति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थपर्यालोचनया तत्पक्षावगमात् । यत्तु 'नलोप सुप्स्वर—' इति सूत्रे मनोरमायामुक्त 'नियमसूत्राणा विधिमुखेन प्रवृत्ति सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचकता च' इति पक्षस्य 'द्युद्भ्यो लुङि' इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति । तच्चिन्त्यम् तत्सूत्रस्य भाष्यकारैरस्पृष्टत्वात् । केचित्तु 'द्युद्भ्यो लुङि' इत्यत्र ध्वनितत्वादिति वक्तव्ये सूत्रग्रहण बहुव्रीहिलाभार्थम् । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति सूत्र यस्मिन्प्रकरणे तद् 'द्युद्भ्यो लुङि इति सूत्रम्' परस्मैपदप्रकरणमित्यर्थ । तत्र हि 'अनुपराभ्याम्—' इति सूत्रं वर्तत इति तत्सूत्रे यद् ध्वनित तन्नु परस्मैपदप्रकरणे

तीति माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम्। पूर्गिरो साम्यात्। दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचं प्रामादिक एव। अदस्यति 'रीङृत' (सू० १२३४)। कर्त्रीयति। 'क्यच्व्योश्च' (सू० २११९)। गार्गीयति वात्सीयति। 'अकृत्सार्व—' (सू० २२९८) इति दीर्घः। कवीयति। वाच्यति। समिध्यति। २६६० क्यस्य विभाषा। (६—४—५०) हल परयो क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके। आदे

ग्रन्थश्चिन्त्य इत्यर्थः। कुत इत्यत आह पूर्गिरो साम्यादिति। 'गॄ शब्दे, पॄ पालनपूरणयो' इत्याभ्यां क्विपि 'ऋत इद्धातो' इति 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति च इत्त्वे उत्त्वे च कृते रपरत्वे गिर्शब्दस्य पुरशब्दस्य च निष्पत्तेरिति भावः। प्रामादिक एवेति। दिव्शब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वान्न धातुत्वम्। दिव्धातो क्विबन्तात् ऊठि द्यूशब्दाच्च क्यचि द्यूयतीत्येव उचितम्। विचि तु लघूपधगुणे 'लोपो व्यो—' इति लोपे देशब्दात् क्यचि देयतीत्येवोचितमिति भाव। अदस्यतीति। अमुमात्मन इच्छतीत्यर्थे अदस्शब्दात् क्यचि सुपो लुका लुप्तत्वाद्विभक्तिपरकत्वाभावान्न त्यदाद्यत्वम्। सान्तत्वान्नोत्त्वमत्त्वे। 'न क्ये' इति नियमेन पदान्तत्वाभावान्न सस्य रुत्वमिति भाव। कर्तृशब्दात् क्यचि विशेषमाह रीङृत इति। गार्ग्यशब्दात् क्यचि विशेषमाह क्यच्व्योश्चेति। आपत्यस्य यञो यकारस्य लोप इति भाव। कृते यलोपे 'क्यचि च' इत्यकारस्य ईत्वं मत्वाह गार्गीयतीति। वात्सीयतीति। वात्स्यशब्दात् क्यचि पूर्ववत्। कविशब्दात् क्यचि विशेषमाह अकृत्सार्वेति। वाच्यतीति। वाच्शब्दात् क्यचि 'न क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावान्न कुत्वम्। 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसारणं तु न धातो कायमुच्यमानं धातुविहितप्रत्यये एवेति नियमात्। समिध्यतीति। समिध्शब्दात् क्यचि 'न क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावान्न जश्त्वम्। लुटस्तासि इटि 'समिध्य इ ता' इति स्थिते 'यस्य हल' इति नित्ये यलोपे प्राप्ते क्यस्य विभाषा। 'यस्य हल' इत्यतो हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्, तदाह हल परयो क्यच्क्यङोरिति। क्यष् तु नात्र गृह्यते, 'लोहितडाज्भ्य क्यष्वचनम्—' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात्तदभावात्। अन्तलोपमाशङ्क्याह आदे

ध्वनित भवति। यद्वा 'अनुपराभ्या कृञ' इत्यत्र हि भाष्यकृता 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परामृष्टम्। तथा च 'द्युद्भ्यो लुङि' इति सूत्रं यस्मिंस्तत् 'द्युद्भ्यो लुङीति सूत्रम्'। 'अनुपराभ्यां कृञ' इति सूत्रमित्यर्थ इत्येव कुकविकृतिवत् कथञ्चित्स्थितस्य गति समर्थनीयेत्याहु। पूर्गिरो साम्यादिति। गॄ शब्दे, पॄ पालनपूरणयोरित्येताभ्या क्विपि 'ऋत इद्धातो' उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति प्रवृत्तेरिति भाव। प्रामादिक एवेति। दिवुधातो क्विपि तु द्यूरिति स्यात्। तत क्यचि तु द्यूयतीति भवति। क्विप विहाय विचि कृते तूपधागुणो वलोपश्च स्यात्। तत क्यचि तु देवयतीति भवति। तथा च 'हलि च' इति सूत्रे वृत्तावपि 'धातोरित्येव नेह दिवमिच्छति दिव्यति' इत्येवोक्तमिति भाव। आपत्ययकारस्य लोप स्मारयति क्यच्व्योश्चेति। 'न क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावात्कुत्वं नेत्याह वाच्यतीति। एवं समिध्यतीत्यत्र जश्त्वं नेति

परस्य' (सू० ४४)। 'अतो लोप' (सू० २३०८)। तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न। समिधिता, समिध्यिता। 'मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यज् न' (वा० १७१४)। किमिच्छति। इदमिच्छति। स्वरिच्छति। २६६१ **अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु**। (७-४-३४) क्यजन्ता निपात्यन्ते। अशनायति। उदन्यति। धनायति। बुभुक्षादौ किम्-अशनीयति। उदकीयति। धनीयति। **अश्वक्षीरवृषलवणामात्मप्रीतौ क्यचि**। (७-१-५१) एषा क्यचि असुगागम स्यात्। 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' (वा० ४३०९)। अश्वस्यति वडवा। वृषस्यति गौ। 'क्षीरलवणयो-

---

परस्येति। तथा च समिध् अ इता इति स्थिते आह **अतो लोप इति**। तथा च समिध् इता इति स्थिते लघूपधगुणमाशङ्क्याह **तस्य स्थानिवत्त्वादिति**। क्यच्सूत्रे 'मान्ताव्ययेभ्य प्रतिषेध' इति वार्तिकम्। मान्तेभ्य अव्ययेभ्यश्च क्यच प्रतिषेध इत्यर्थे पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रीयतीत्यत्र न स्यात्। पुत्राविच्छतीत्यादावेव स्यात्। मान्तानि अव्ययानि मान्ताव्ययानि तेभ्य इत्यर्थे स्वरिच्छतीत्यत्र क्यच प्रतिषेधो न स्यात्। अतस्तद्वार्तिक विवृण्वन्नाह **मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यज् नेति**। **अशनायोदन्य**। अशनाय,उदन्य, धनाय इत्येषा द्वन्द्व। **क्यजन्ता इति**। एते त्रय शब्दा क्रमेण बुभुक्षादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते इत्यर्थं। भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा। पातुमिच्छा पिपासा। गर्द्ध अभिकाङ्क्षा। **अशनायतीति**। अश्यते यत् तदशनम् अन्नम् तद्भोक्तुमिच्छतीत्यर्थ। 'क्यचि च' इति ईत्वाभावो निपात्यते। 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घ। **उदन्यतीति**। उदक पातुमिच्छतीत्यर्थ उदकशब्दस्य उदन्नादेशो निपात्यते नलोपाभावश्च। **धनायतीति**। जीवनार्थं सत्यपि धने अधिक धन वाञ्छतीत्यर्थ। ईत्वाभावो निपात्यते। **अशनीयतीति**। अशनम् अन्न तत्सग्रहीतुमिच्छति वैश्वदेवाद्यर्थमित्यर्थं। **उदकीयतीति**। सस्यादिसेचनार्थमुदकमिच्छतीत्यर्थं। **धनीयतीति**। दरिद्र सन् जीवनाय धनमिच्छतीत्यर्थ। **अश्वक्षीर**। **क्यचि**। परे असुगिति शेषपूरणम्, 'आजसेरसुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव। असुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थं। किस्त्वादन्त्यावयव। **अश्ववृषयोरिति**। वार्तिकम्। **अश्वस्यति वडवेति**। मैथुनार्थमश्व-

---

बोध्यम्। 'मान्ताव्ययेभ्य प्रतिषेध' इति वार्तिकस्य यथाश्रुतव्याख्याने पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात्। पुत्रौ पुत्रान् वा इच्छतीत्यादावेव स्यात्, अतो व्याचष्टे **मान्तप्रकृतिकादिति**। **अशनायोदन्य**। **क्यजन्ता इति**। उदकशब्दस्योदन्भावोऽन्ययार्दीर्घ इत्यपि ज्ञेयम्। इह य सद्य एव भोक्तुमशनमिच्छति यश्च पातु मुदकम्, यश्च धने सत्यपि पुनर्धन तत्रोदाहरणानि। यस्तु कालान्तरोपयोगार्थमशनमिच्छति, यश्च स्नातुमुदकम्, यश्च दरिद्र सन् धनमिच्छति तत्र प्रत्युदाहरणानि। ननु 'उदन्या तु पिपासा तृट्' इति निघण्टौ परस्परसामानाधिकरण्य न स्याद् उदन्याशब्दस्य उदकेच्छावाचित्वादिति चेत्। अत्राहु—अशनायतीत्यादिषु अविवक्षितप्रकृत्यर्थं बुभुक्षापिपासादिकमेवार्थ, तथा च नोक्तदोष इति। **अश्वक्षीर**।

र्लालसायाम्' (वा० ४३१५)। क्षीरस्यति बाल । लवणस्यत्युष्ट्र । 'सर्वप्रातिपदिकाना क्यचि लालसाया सुगसुकौ' (वा० ४६१६-१७) दधिस्यति, दध्यस्यति। मधुस्यति, मध्वस्यति २६६३ काम्यच्च । (३—१—९) उक्तविषये काम्यच् स्यात् पुत्रकाम्यति । इह 'यस्य हल' (सू० २६३१) इति लोपो न, अनर्थकत्वात् । यस्य इति सङ्घातग्रहण-मित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्यय स्यादेव । किकाम्यति । स्व काम्यति । २६६४ उपमानादाचारे । (३ —१—१०) उपमानात्कर्मण सुबन्तादाचारार्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति

मिच्छतीत्यर्थं । वृषस्यति । गौरिति । मैथुनार्थं वृषमिच्छतीत्यर्थं 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इति कोशस्तु अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छामात्रे लाक्षणिक । क्षीरलवणयोरिति वार्तिकम् । असुगिति शेष । लालसा उत्कटेच्छा । सर्वप्रातिपदिकानामिति । इदमपि वार्तिकम् । लालसाया सर्वेषा प्रातिपदिकाना क्यज् वक्तव्य । तस्मिन् परे प्रकृतीना सुगसुकौ च वक्तव्यौ इत्यर्थं । नचानेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' इति वार्तिकं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, 'क्षीरलवणयो –' इति वार्तिक कात्यायनीयम् 'सर्वप्रातिपदिकानाम्—' इति तु मतान्तरमित्यदोषात् । एतच्च भाष्ये अपर आहेत्येनेन ध्वनितम् । काम्यच्च । 'सुप आत्मन क्यच्' इत्युत्तरमिद सूत्रम्, तदाह उक्तविषय इति । पुत्रकाम्यतीति । कस्येत्सञ्ज्ञा तु न, फलाभावात् । अनर्थकत्वादिति । काम्यच एकदेशस्य यकारस्य अर्था-भावादित्यर्थं । ननु बेभिदिता इत्यत्रापि यकारस्य अनर्थकत्वाल्लोपो न स्यादित्यत आह यस्य इतीति । 'यस्य हल' इत्यत्र यस्येत्यनेन यकाराकारसघातग्रहणमित्यनुपदमेवोक्त-मित्यर्थं । तथा च बेभिद्य इता इति स्थिते यडो यस्य सघातस्यार्थवत्त्वाद्यकार लोपो निर्बाध । प्रकृते तु काम्यजेकदेशस्य यस्यानर्थकत्वाल्लोपो नेति भाव यशस्काम्यतीति । 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । ननु किमात्मन इच्छति किकाम्यति स्व काम्यतीति कथम् ? मान्ताव्ययाना नेत्यनुवृत्तेरित्यत आह मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययमिति । उपमानादाचारे । 'सुप आत्मन क्यच्' इत्यत सुप इत्यनुवर्तते । 'धातो कर्मण समानकर्तृकात्—' इत्यत कर्मण इति तदाह उपमानात्कर्मण इत्यादिना । उपमान यत्कर्मकारक तद्वृत्तें सुबन्तादित्यर्थं । पुत्रमिवेति । 'धातो कर्मण —' इत्यतो वेत्यनुवृत्तिरनेन सूचिता । छात्र पुत्रत्वेन उपचरतीत्यर्थं ।

'आजसे –' इत्यतोऽसुगिति वर्तते । अश्वस्यतीति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थ । एवं मैथुनार्थं वृषमिच्छति वृषस्यति गौ । ननु, 'इति रामो वृषस्यन्तीम्' इति प्रयोगो मनुष्यविषये कथ सगच्छत इति चेन् । अत्राहु –अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छैवार्थः अत एव 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इति कोशोऽपि स्वरसत सगच्छते इति । लालसायामिति । उत्कटेच्छायामित्यर्थ । काम्यच्च । उच्चारणसामर्थ्यान्न कस्येत्सञ्ज्ञा । 'मान्ताव्ययेभ्य प्रतिषेध' इत्यस्यानुवृत्त्यभाव सूचयति अय स्यादे-

द्विजम् । 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' (वा० १७१७) प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे । २६६५ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । (३--१--११) उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात्, सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्ते पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया' (वा० १७१९-२०)। कृष्ण इवाचरति कृष्णायते। ओजश्शब्दो वृत्तिविषये तद्वति, ओजायते। अप्सरायते। यशायते, यशस्यते। विद्वायते विद्वास्यते। त्वद्यते। मद्यते। अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते। अस्मद्यते। 'क्यङ्मानिनोश्च' (सू० ८३७) । कुमारीवाचरति कुमारायते। हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वीव गुरूयते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्वीमृद्व्याविव

विष्णूयतीति। द्विजं विष्णुत्वेन उपचरतीत्यर्थः । अधिकरणाच्चेति। उपमानभूताधिकरणवृत्तेरपि सुबन्तादाचारे क्यजिति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रासादीयति कुट्यामिति। प्रासादे इव कुट्यां हृष्टो वर्तते इत्यर्थः । कुटीयति प्रासादे इति । कुट्यामिव प्रासादे क्लिष्टो वर्तते इत्यर्थः । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । कर्तुरित्यावर्तते । कर्तुः क्यङित्येकं वाक्यम् । अत्र कर्तुरिति पञ्चम्यन्तम् । उपमानादाचारे इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः—' इत्यतो वेति च, तदाह उपमानादिति । उपमानं यत्कर्तृकारकं तद्वृत्तेः सुबन्तादित्यर्थः । कर्तुः सलोपश्चेति द्वितीयं वाक्यम् । चकारः तुपर्यायो भिन्नक्रमः । स इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । कर्तुरिति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः, तदाह सान्तस्य लोपस्त्विति। एतच्च महाभाष्ये स्पष्टम् । क्यङि सलोपविकल्पः सर्वत्र स्यादित्यत आह स च व्यवस्थित इति । सान्तस्य सलोप इत्यर्थः । व्यवस्थामेव दर्शयति ओजसोऽप्सरस इति । इदं वार्तिकम् । ओजश्शब्द इति। क्यङन्तोऽयम् । सनाद्यन्ता इति धातुत्वाद् वृत्तिः । तत्र ओजश्शब्दः ओजस्विनि वर्तत इत्यर्थः । ओजायते इति । ओजस्वीवाचरतीत्यर्थः । ओजश्शब्दात् क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घ इति भावः । अप्सरायते इति । अप्सरश्शब्दात् क्यङि सलोपदीर्घौ । क्यङो ङित्त्वादात्मनेपदम् । इतरेषां विभाषयेत्यस्योदाहरति यशायते, यशस्यते इति । यशस्वीवाचरती-

---

वेति । आचरतीति । व्यवहरतीत्यर्थः । अधिकरणाच्चेति । सप्तम्यन्तरूपात् सुबन्तादित्यर्थः । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । 'धातोः कर्मणः' इति सूत्राद्वेत्यनुवर्तत इत्याह क्यङ् वा स्यादिति । सेति लुप्तषष्ठीकं कर्तृविशेषणमित्याह सान्तस्येति । चकारस्तु अन्वाचये बोध्यः । तद्वतीति । तथा च ओजायत इत्यत्र ओजस्वीवाचरतीति विग्रहो बोध्यः विद्वस्यत इति । नान्तस्यैव पदत्वात्सस्य रुत्वं न । पुवद्भावं स्मारयति क्यङ्मानिनोश्चेति सपत्नीवेति । त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यम् । सपत्नायत इति । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादिङीनन्तात्क्यङि पुवद्भावे 'अकृत्सार्व–' इति दीर्घे च रूपमिदम् । सपतीयत इति । समानस्वामिकाभिधायिना भाषितपुंस्कस्य 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति नादेशे नान्तत्वान्

पट्वीमृदूयते । 'न कोपधायाः' (सू० ८३८)। पाचिकायते । 'आचारेऽव-गल्भक्लीबहोडेभ्य क्विब्वा' (वा० १७२१) । वाग्रहणात् क्यङपि । अव-

---

त्यर्थ । **विद्वायते, विद्वस्यते इति** । विद्वानिवाचरतीत्यर्थं । विद्वच्छब्दात् क्यङि सलोप-विकल्प । **त्वद्यते । मद्यते इति** । त्वमिव अहमिव आचरतीत्यर्थं । युष्मदस्मच्छब्दात् क्यङि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ । **युष्मद्यते । अस्मद्यते इति** । यूयमिव वयमिव आचरतीत्यर्थ । 'त्वमावेकवचने' इत्यस्मान् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे एकवचने इत्यनुवृत्तेरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वे सत्येव युष्मदस्मदोस्त्वमाविति भाव । कुमार्यादिशब्दात् क्यङि पुवत्त्व स्मारयति **क्यङ् मानिनोश्चेति** । **कुमारायते इति** । पुवत्त्वेन ङीषो निवृत्तौ दीर्घ । **हरितायते इति** । हरिणीशब्दात् क्यङि पुवत्त्वेन 'वर्णादनुदात्तात्—' इति नत्वस्य ङीषश्च निवृत्तौ दीर्घ । **गुरूयते इति** । गुर्वीशब्दात् क्यङि ङीषो निवृत्तौ दीर्घ । **सपत्नायते इति** । शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दात् शार्ङ्गरवादित्वेन ङीनन्तात् पुवत्त्वेन ङीनो निवृत्तौ दीर्घ इति भाव । **सपतीयते इति** । समान पति स्वामी यस्या इति बहुव्रीहौ सपतिशब्दस्य नत्वे ङीपि च निष्पन्नात् सपत्नीशब्दात् क्यङि पुवत्त्वेन ङीब्नत्वयोर्निवृत्तौ दीर्घ इति भाव । **सपत्नीयते इति** । विवाहनिबन्धन पतिशब्दमाश्रित्य समान पति यस्या इति बहुव्रीहौ सपत्नीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वान्न पुवत्वमिति भाव । **युवायते इति** । युवतिशब्दात् क्यङि पुवत्त्वे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ नलोपे दीर्घ इति भाव । वयोवाचिना जातिकार्यं वैकल्पिकमिति 'जातेरस्त्रीविषयात्—' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एतेन 'जातेश्च' इति निषेधादिह पुवत्त्व दुर्लभमित्यपास्तमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **पट्वीमृदूयते इति** । इह पूर्वपदस्य क्यङ्परकत्वाभावान्न पुवत्त्वम् । ननु पाचिकेवाचरति पाचिकायते इत्यत्रापि-'क्यङमानिनोश्च' इति पुवत्त्वेन टाप 'प्रत्ययस्थात्—' इति इत्त्वस्य च निवृत्तौ पाच-कायते इति स्यादित्यत आह **न कोपधाया इति** । 'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा' इति वार्तिकम् । उपमानादित्यनुवर्तते । 'धातो कर्मण —' इत्यतो वाग्रह-णस्यास्मिन्प्रकरणे अनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहण व्यर्थमित्यत आह **वाग्रहणात् क्यङपीति** । अन्यथा विशेषविहितत्वात् क्विपा क्यङो बाध स्यादिति भाव ।

ङीप्, तत क्यङि पुवद्भावे च दीर्घ । **सपत्नीयत इति** । विवाहजन्यसस्कारविशेषनिमित्त-केन पतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्रीत्वान्न पुवत् । **युवायत इति** । न च ङ्याप्सूत्रे भाष्ये युवतितरेत्युदाहरणाद् यौवन जातिरिति 'जातेश्च'इति निषेधे युवतीयत इत्युदाहरणमिहोचित-मिति वाच्यम्, वयसोऽनित्यत्वेनाजातित्वात् । अन्यथा युवजानिरिति 'अच परस्मिन्—' इति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थो विरुध्येत । युवतितरेति भाष्यस्य तु का गतिरिति चेत् । अत्राहु — 'तसिलादिषु—' इति पुवद्भावे प्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव न पुवदिति । युवतीशब्दस्य तु तरपि 'घरूप—' इति ह्रस्वे युवतितरेति भवत्येव । **पट्वीमृदूयत इति** । पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वा-भावान्न पुवत् । **पाचिकायत इति** । पुवद्भावे सति कात्पूर्वस्येत्व न श्रूयेतेति भाव ।

गल्भादय पचाद्यजन्ता । क्विप्सनियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्व चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते, तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्, एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसभवाद्, धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाचक्रे ।

तथा चात्र वाशब्दो विकल्पार्थक इति फलितम् । अत्र सुप इति नानुवर्तते । प्रातिपदिकात् क्यङोऽप्राप्तौ वाग्रहणात् समुच्चीयते इति केचित् । **अवगल्भादय इति** । 'गल्भ धार्ष्ट्ये' अवपूर्व, 'क्लीब अधार्ष्ट्ये' 'होडृ अनादरे' एभ्य पचाद्यचि अवगल्भादिशब्दास्त्रयो निष्पन्ना इत्यर्थ । तथा च अवगल्भ इवाचरति, क्लीब इवाचरति, होड इवाचरतीत्यर्थे अवगल्भादिशब्देभ्य क्विप्क्यङाविति स्थितम् । अवगल्भते इत्यात्मनेपदलाभायाह **क्विप्सन्नियोगेनेति** । अन्त्यस्य अकारस्य अनुदात्तत्वमनुनासिकत्व चात्र प्रतिज्ञायते । ततश्च तस्य इत्सज्ञाया लोपे अनुदात्तेत्त्वादात्मने पद लभ्यते, तदाह **तेन तङिति** । **अवगल्भते इति** । क्विपि भकारादकारस्य लोपे हलन्ताल्लडादौ तङि शबिति भाव । ननु अवगल्भाचक्रे, क्लीबाचक्रे इत्यत्र कथमाम् ? अन्त्यस्य च इत्सज्ञालोपाभ्यामपहारेण धातूनामेकाच्त्वेन 'कास्यनेकाच्' इत्यस्याप्रवृत्ते । न च अवगल्भ इत्यस्य क्विबन्तस्य धातोरनेकाच्कत्वमस्तीति वाच्यम्, 'उपसर्गसमानाकार पूर्वपद धातुसज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते, इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह **भूतपूर्वादपीति** । क्विबुत्पत्ते प्राक्तनमनेकाच्त्व भूतपूर्वगत्या आश्रित्येत्यर्थ । भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणमाह **एतद्वार्तिकेति** । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विब्वा—' इति वक्ष्यमाणवार्तिकादेव अवगल्भते, अवजगल्भे इत्यादिसिद्धौ पुनरेभ्य क्विब्विधान तत्सनियोगेन अन्त्यवर्णस्य अनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानार्थं सद् भूतपूर्वगत्या अनेकाच्त्वाश्रयण ज्ञापयतीत्यर्थ । नन्वनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानस्यात्मनेपदसिद्धावुपक्षीणत्वात् कथमुक्तज्ञापकतेत्याशङ्क्य निराकरोति **न चावगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलमिति** । कुत इत्यत आह **केवलानामिति** । अच्प्रत्ययरहिताना धातुपाठसिद्धानामनुदात्तेतामेव गल्भादिधातूनामवगल्भ इवाचरतीत्याद्यर्थेषु वृत्तिसभवात् । तच्च कुत इत्यत आह **धातूनामनेकार्थत्वादिति** । एवं च 'आचारेऽवगल्भ—' इति क्विब्विधानमनुबन्धासञ्जनार्थं सद् भूतपूर्वगत्या अनेकाच्त्वाश्रयण ज्ञापयतीति सिद्धम् । न च 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य—' इति क्विपि अवगल्भतीत्यादिवारणाय अनुबन्धासञ्जनमुपक्षीणमिति कथ तस्य उक्तज्ञापकतेति वाच्यम्, 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य—' इति वार्तिकेन क्विपि

एवं पद्मोयते । स्रौघ्नीयते । सुकेशीयते । ब्राह्मणीयत इत्यादि । **अचारेऽवगल्भ** । गल्भ धार्ष्ट्ये । क्लीबृ अधार्ष्ट्ये । होडृ अनादरे **क्यङपीति** । अपिशब्दाद्वाक्यम् । तत्तु 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य—' इत्यत्र वाग्रहणाल्लभ्यते इत्याहु । **क्विप्सन्नियोगेनेत्यादि** । तेन क्यङ्सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वयोरभावादित्सज्ञालोपौ न स्त इति 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घे सति अवगल्भायते क्लीबायत इत्यादि भवति । **तेन तङिति** । आत्मनेपदमित्यर्थं । तथा च अवगल्भमान क्लीबमान

क्लीबाचक्रे । होडाचक्रे । वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरवि-शिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादय । तङ् नेति तूचितम् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विब्वा वक्तव्य' (वा० १७२२) । पूर्ववार्तिक तु अनुबन्धासञ्जनार्थम् । तत्र क्विबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सबध्यते । तेन पदार्थं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । 'अतो गुणे' (सू० १९१) इति शपा सह पर-

---

तथा प्रयोगे इष्टापत्ते भूतपूर्वाश्रयणपरभाष्याप्रमाण्येन 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य –' इति वार्तिकस्य अवगल्भादिभ्य अप्रवृत्तिविज्ञानाद्वेत्यास्ता तावत् । 'आचारेऽवगल्भ–' इत्यत्र अवेत्यस्य प्रयोजनमाह **अवेत्युपसर्गेति** । **केवलादिति** । उपसर्गविहीनाद्गल्भशब्दादित्यर्थ । **उपसर्गान्तरेति** । प्रगल्भानुगल्भादिशब्दादित्यर्थ । **क्यङेवेति** । न तु क्विबित्यर्थ । माधवादय इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजमाह **तङ्नेति तूचितमिति** । केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च गल्भशब्दात् प्रगल्भादिशब्दाच्च अनेन क्विबभावेऽपि 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य —' इति वार्तिकेन क्विब् निर्बाध । परन्तु अवपूर्वत्व एवानुबन्धासञ्जनादात्मनेपदमेव तत्र नेति वक्तुमुचितमित्यर्थ । **सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति** । आचारे इति शेष । नन्वनेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'आचारेऽवगल्भ– इति वार्तिक व्यर्थमित्यत आह **पूर्ववार्तिक त्विति** । अन्त्यवर्णस्य इत्सज्ञासिद्ध्यर्थमित्यर्थ । तर्हि तत्र क्विब्ग्रहण व्यर्थमित्यत आह **तत्र क्विबनूद्यत इति** । तत्सनियोगेनानुबन्धासञ्ज्ञार्थमित्यर्थ । **पदकार्यं नेति** । राजानतीत्यादौ नलोपादिक नेत्यर्थ । अन्यथा अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपादिक स्यादिति भाव । **पररूपमिति** ।

इत्यादि सिध्यति । **माधवादय इति** । केचित्तेषामाशयमाहु —'आचारेऽवगल्भ—' इत्यत्र सुप इत्यनुवर्तते । तथा च केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाद् गल्भप्रगल्भादिसुबन्तात्क्यङेव, न तु क्विप् । **तङ् नेति तूचितमिति** । उत्तरवार्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात्क्विप् विधीयत इति एतेभ्योऽपि त्रिभ्य क्विपि सिद्धे तत्सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वमात्रमच् प्रत्ययस्य 'आचारेऽवगल्भ–' इत्यवगल्भादिषु प्रतिज्ञायते लाघवात् । अन्यत्र तु गल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषु क्विपि परस्मैपदमेव भवति, न तु तङिति भाव । नन्वेवम् 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यत्र वाग्रहणान् क्यङमनुवर्त्य अवगल्भादिप्रातिपदिकेभ्य क्यङ् विधानेऽप्यन्यत्र सुबन्तादेव क्यङिति क्यङो विषय एव नास्ति । तथा च केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङप्ययुक्त इति चेति अत्र वदन्ति प्रातिपदिकेभ्य क्विप् सुबन्तेभ्य क्यङिति विषयभेदेनापि गल्भति गल्भायते प्रगल्भति प्रगल्भायते इत्यादि सिध्यत्येवेति । स्यादेतत्—गल्भ धार्ष्ट्ये इत्यादीनामनुदात्तत्वादवगल्भते इत्यादिप्रयोगसिद्धावपि अवगल्भादिषूत्तरवार्तिकेन क्विपि सत्यवगल्भतीत्याद्यनिष्टप्रयोग स्यात्तद्वारणार्थम् 'आचारेऽवगल्भ' इति वार्तिकारम्भस्यावश्यकतया सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वाद् 'भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्' इत्येतदप्ययुक्तमिति चेत् । सत्यम् । अत्र ह्ययमाशय —'सार्वप्रातिपदिकेभ्य —' इति वार्तिके वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाश्रीयते । तथा च 'अवगल्भक्लीबहोडेभ्य —' क्विपोऽभावादनिष्टप्रयोगो न भविष्यतीति स्वीकृते सामर्थ्यं नोपक्षीणमिति दिक् । **पदकार्यं नेति** । सवर्णदीर्घो यद्यपि पदमात्रकार्यं न भवति,

रूपम् । अ इवाचरति अति अत अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ अनु उ, द्वित्वम्, 'अतो गुणे' (सू० १९१) 'अत

कृष्णशब्दात् क्विबन्ताल्लडादौ शपि 'अतो गुणे' इति पररूपमित्यर्थ । कृष्णाचकार । कृष्णिता । कृष्णिष्यति । कृष्णतु । अकृष्णत् । कृष्णेत् । कृष्णायात् । अतो लोपात्परत्वाद् 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घं । पूर्वविप्रतिषेधस्य विहितत्वादतो लोप इत्यन्ये । अ इवेति । अ विष्णु । स इवेत्यर्थ । अतीति । शपा पररूपम् । असि अथ अथ । आमि आव आम । क्विप्प्रत्ययान्तत्वाल्लिटि 'कास्प्रत्ययात्–' इत्याम्प्रत्ययमाशङ्क्याह प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । औ अतु उ इति सिद्धरूपप्रदर्शनम् । तत्र प्रक्रिया दर्शयति द्वित्वमिति । णलि 'द्विर्वचनेऽचि' इति लोपस्य निषेध इति भाव । अतो गुणे इति । द्वित्वे कृते अ अ अ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादतो लोपं

तथापि पदस्य जायमान कार्यं नेत्यत्र तात्पर्यं बोध्यम् । तनोतीति तत्, स इव आचरति ततति, अत्र जश्त्व न । त्वगिव आचरति त्वचति, अत्र कुत्व नेत्याद्यपि बोध्यम् । द्वित्वमिति । अ णल् इति स्थिते 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधादतो लोपो न भवतीति भाव । 'अतो गुणे' इति द्वित्वे कृतेऽप्यतो लोपो न भवति, अन्तरङ्गेणानेन बाधितत्वादिति भाव । यद्यप्यत्र फले विशेषो नास्ति तथापि शास्त्रप्राप्तिक्रममनुरुध्योक्तम् । यद्यप्येव 'वार्णादाङ्ग बलीय' इति परिभाषयाऽतो लोप एवोचित इति चेत् । मैवम्, तस्या समानाश्रये कारश्चकारेत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकारान्न तु व्याश्रयेऽपि । न च परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अत आदे' इत्यनेनैव प्रथम भाव्यमिति वाच्यम्, तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् । न चापवादत्वाद् 'अत आदे' इत्यनेन भाव्यमिति वाच्यम्, अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि अन्तरङ्गेण बाध्यत इत्युक्तत्वात् । आनर्देत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हलादि शेषात्प्रागेव परत्वाद् 'अत आदे–' इत्यस्य प्रवृत्ते । न च नित्यत्वाद्धलादि शेष एव प्रथम स्यादिति वाच्यम्, नित्यत्वस्य 'अत आदे' इत्यत्रापि तुल्यत्वात् । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् । केचिदत्र वदन्ति । 'अतो गुणे' इति पररूपापवादस्य 'अत आदे' इत्यस्य आनर्देत्यादौ चरितार्थत्वादन्तरङ्गमेव भवतीति मनोरमोक्त चिन्त्यम् । स्वविषयमध्य एकत्रोदाहरणे चरितार्थस्योदाहरणान्तरेऽपि प्रवृत्त्यभ्युपगमात् । न हि गोद इत्यत्र 'आतोऽनुपसर्गे क' इति चरितार्थमिति गोद इत्यादौ न प्रवर्तते तस्मादण बाधित्वा कप्रत्ययो यथा स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तते तथेहापि प्रवर्तत इति। तदपरे न क्षमन्ते । गोदगोपादौ सर्वत्राण कस्य च प्राप्तिसंभवे विनिगमनाविरहादण बाधित्वा कप्रत्यय एव भवति । प्रकृते त्वानर्देत्यादौ हलादि शेषात्प्राग् 'अतो गुणे' इत्यस्य प्राप्त्यभावाद्वैषम्यमस्तीति । ननु 'अत आदे' इत्यस्य पररूपापवादत्वमेधामासेत्यत्र यदुक्तं तत्कथ सगच्छते । आनृधतुरित्यादौ 'आद् गुण' इति गुणस्यापि प्राप्ते । न च यथा सवर्णदीर्घो यण्गुणयोरपवादस्तथायमप्युभयोरपवाद इति वाच्यम्, एवमप्यानर्देत्यत्रैव हलादि—शेषात्प्रागेवासेत्यत्रापि 'अत आदे' इत्यस्य प्रवृत्तौ किं तेन पररूपापवादकत्वकथनेनेति चेत् । अत्र केचिदाहु —द्वन्द्वापवाद एकशेष इति केषाचित्प्रवादे यथाऽपवादशब्दो

आदे' (सू० २२४८) इति दीर्घ, णल औ, वृद्धि । अतुसादिषु तु 'आतो लोप इटि च' (सू० २३७२) इत्याल्लोप । मालेवाचरति मालाति। लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तित्वाद्वा क्विप्। मालाचकार । लङि अमालात्, अत्र हल्ङ्याादिलोपो न, ङीप्साहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इट्-

बाधित्वा पररूपमिति भाव । अत आदेरिति । न च परत्वान्नित्यत्वादपवादत्वाच्च 'अतो गुणे' इत्यस्मात्प्राग् 'अत आदे' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तस्य बहिरङ्गत्वाद् 'अत आदे' इत्यस्यापवादत्वेऽपि आनर्देत्यत्र हलादिशेषात्प्रागेव परत्वाद् 'अत आदे' इत्यस्य चरितार्थत्वेन बाधकत्वासभवाद् 'अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते' इत्युक्तेरित्यन्यत्र विस्तर । यद्यप्यत्र प्रक्रियाव्युत्क्रमे फलविशेषो नास्ति, तथापि न्याय्यत्वादेवमुक्तम् । णल औ इति । पररूपे दीर्घे च आ अ इति स्थिते 'आत औ णल' इत्यौत्वमिति भाव । वृद्धिरिति । आ औ इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थ । तथा च औ इति रूप परिनिष्ठितम् । अतुसादिष्विति । अ अतुस्, अ उस, इति स्थिते द्वित्वे पररूपे 'अत आदे' इति दीर्घे आतो लोप इत्यर्थ । अतु उ इति प्रत्ययमात्र शिष्यते । थलि इटि द्वित्वे दीर्घे आल्लोपे, इथ अथु अ । औ इव इम । वस्तुतस्तु 'कास्यनेकाज्ग्रहणम्—' इति वार्तिकव्याख्यावसरे प्रत्ययग्रहणमपनीयेति भाष्ये नोक्तम्। कामेश्च प्रत्ययान्ताच्च आमिति लभ्यते। अत एव 'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्य —' इति वार्तिके अवगल्भाचक्र इत्यादौ अन्त्यवर्णस्यानुबन्धत्वेन एकाच्त्वेऽपि 'कास्प्रत्ययात्—' इत्यामित्युक्त भाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । इता । इष्यति । अतु, अतात् अताम् अन्तु । अ, अतात् अतम् अत । आनि आव आम । आत् आताम् आन् । आ आतम् आत । आम् आव आम । विधिलिङि एत एताम् एयु । ए एतम् एत । एयम् एव एम। यात् यास्ताम् यासु । लुङि 'इट ईटि' इति सिज्लोपे 'आटश्च' इति वृद्धि बाधित्वा परत्वादतो लोपे इटा सह आटो वृद्धौ ऐत ऐष्टाम् ऐयु इत्यादीति केचित् । आर्धधातुकोपदेशकाले एव परत्वादतो लोपे अङ्गस्याभावादाट् नेत्यन्ये । ईत् इष्टाम् इत्यादि । ऐष्यत ननु मालाशब्दस्य टाप्प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावात्तत कथ क्विबित्यत आह लिङ्गविशिष्टेति । वस्तुतस्तु आबन्तेभ्य आचारे क्विब् नास्त्येवेति विश्वपाशब्दनिरूपणे प्रपञ्चितम् । ङीप्साहचर्यादिति । ङ्यन्तादाचारक्विबन्ताद्

बाधकपर, 'सरूपाणाम्—' इत्येकशेषानारम्भे हि स्वाद्युत्पत्तौ द्वन्द्वस्य प्रवृत्ते, एकशेषसूत्रारम्भे तु पदान्तराभावेन तदप्रवृत्ते, तथाऽत्रत्यापवादशब्दोऽपि बाधकपर । 'अत आदे' इत्यनारम्भे हि हलादि शेषे पररूपप्रवृत्तावेधामासेति स्यात् । आरब्धे तु तत्सूत्रे परत्वाद्धलादि शेषात्प्रागेव दीर्घप्रवृत्त्या पररूपस्याप्रसक्तेरिति । यद्यप्यासेत्यादौ प्रथमत 'अत आदे' इति दीर्घाकरणेऽपि हलादि शेषे पररूपे च कृते तस्य पूर्वान्तिवद्भावे सति अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् 'अत आदे' इति दीघप्रवृत्त्या समीहितरूपसिद्धि, तथाप्यानर्देत्यादि न सिध्यत्येव । तत्र हि 'तस्मान्नुड् द्विहल' इति दीर्घीभूतादकारान्नुटि नकारोपर्यकारश्रवणाभावप्रसङ्गादिति दिक् । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदि-

सकौ, अमालासीत्, कविरिव कवयति । आशीर्लिङि कवीयात् ।' सिचि वृद्धि–' (सू० २२९७) इत्यत्र धातोरित्यनुवर्त्यं धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादय, अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति, अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय विव्यनु । अवयीत, अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय शिश्रियतु । पितेव पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र 'गातिस्था—' (सू० २२२३) इति, 'भुवो वुक्—' (सू० २१७४) इति, 'भवते—' (सू० २१८१) इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात्, अभावीत् । बुभाव । द्रूरिव द्रवति । 'णिश्रि—' (सू० २४१२) इति चङ् न, अद्रावीत् । २६६६ **अनुनासिकस्य क्विझलो क्ङिति ।** (६—४—१५) अनुनासिकान्तस्यो-

---

गौरीशब्दात् लुङि अगौरयत् इत्यादौ तिस्योङचन्तात्परत्वास भवात्। तत्साहचर्यादाबन्तादपि न तयोर्लोप इत्यर्थं । **कवयतीति** । शपि गुणायादेशौ । **कवीयादिति** । 'अकृत्साव–' इति दीर्घ । लुङि अकवि ईत् इति स्थिते सिचि वृद्धिमाशङ्क्याह **सिचि वृद्धिरित्यत्रेति** । सिचा धातोराक्षेपतो लाभेऽपि 'ऋत इद्धातो' इत्यतस्तदनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातुरिति लभ्यते इति भाव । **कैयटादय इति** । 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे गोशब्दादाचारक्विपि अगवीदित्तु-पकम्य तथोक्तत्वादिति भाव । **माधवस्त्विति** । 'सिचिवृद्धि -' इत्यत्र 'ऋत इद्धातो' इत्युतो धातुग्रहणानुवृत्तौ मानाभावेन धातुरेव यो धातुरित्युक्तार्थालाभादिति तदाशय । वस्तुतस्तु 'इको गुणवृद्धी' 'वदव्रजहलन्तस्याच' इत्यादिसूत्रस्थभाष्ये सिचि परत एजन्त नास्तीत्युक्तत्वादेजन्तेभ्य आचारक्विब् नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चि-तम् । **विरिवेति** । वि पक्षी स इवेत्यर्थं । **अभिव्यक्तत्वेनेति** । 'अभिव्यक्तपदार्था ये–' इति न्यायेनेति भाव । **अभावीदिति** । इह 'गातिस्था–' इति सिचो न लुक् । **बुभावेति** । इह न वुक् । अभ्यासस्य अत्त्व च न । **चङ् नेति** । 'णिश्रि–' इति सूत्रे दुग्रहणेन धातुपाठस्थ-स्यैव ग्रहणादिति भाव । **अनुनासिकस्य** । अङ्गस्येत्यधिकृतमनुनासिकेन विशेष्यते तदन्तविधि । 'नोपधाया' इत्यत उपधा इति 'ढ्रलोपे-' इत्यतो दीर्घं इति चानुवर्तते, तदाह **अनुनासिकान्तस्ये-**

कत्वात्क्विपोऽनुत्पत्तिमाशङ्क्याह **लिङ्गविशिष्टेत्यादि** । **सिचि वृद्धिरित्यत्रेति** । सिचा धातोराक्षेपाद् 'ऋत इद्धातो' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनाच्च धातुरेव यो धातु-रिति व्याख्या लभ्यते इति ज्ञेयम् । **विरिवेति** । वि पक्षी । **अनुनासिकस्य** । अङ्गस्येति विशेष्यसन्निधानात्तदन्तलाभ । 'ढ्रलोपे—' इत्यतो दीर्घग्रहणम्, 'नोपधाया' इत्यत उपधाग्रहण चानुवर्तते, तदाह **अनुनासिकान्तस्येत्यादि** । **झलादा-विति** । एतच्च 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति परिभाषया लभ्यते । झलादौ किति शान्तो दान्त इत्युदाहरणम्, ङिति तु यङ्लुकि तसि शशान्त, ददान्त । **पथी-नतीति** । अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घस्ततो न गुण इत्याहु । 'इन्हन्—' इत्यनेन शावेवेति नियमाद्दीर्घाभावे गुणे सति पथेनतीत्येव रूपमित्यन्ये । येषामिन्नादीना शावुपधादीर्घं

२६६७ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । (३-१-१२) अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्याद्धलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्वेः इति पर्युदासबलाद् अभूततद्भावे इति लब्धम् । तेनेह न—क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । सुमनस्, अस्य सलोपः, सुमनायते । चुरादौ 'सग्राम युद्धे' इति पठ्यते । तत्र सग्राम इति प्रातिपदिकम् । तस्मात् 'तत्करोति—' इति णिच्

इत्याहुः । तदनाकरमेवेति । अनेकाच्त्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यस्य भाष्ये अदर्शनात् प्रत्ययान्तत्वादाम्भवत्येवेति युक्तमेवेत्यनुपदमेवोक्तम् । भृशादिभ्यो । भवनं भूः, भावे क्विप्, तदाह भवत्यर्थे इति । भवने इत्यर्थः । क्यङ् स्यादिति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । हलन्तानामेषामिति । भृशादिषु ये हलन्तास्तेषां लोपः क्यङ् चेत्यर्थः । ननु 'अभूततद्भाव' इति कुतो लब्धमित्यत आह अच्वेरिति पर्युदासबलादिति । अभूततद्भावग्रहणमिति वार्तिकमेतल्लब्धार्थकथनपरमिति भावः । ये रात्रौ भृशा इति । प्रकाशातिशयवन्त इत्यर्थः । भृशादिषु हलन्तमुदाहरति सुमनस् इति । सुमनायते इति । असुमनाः सुमना भवतीत्यर्थः । यद्यपि स्त्रियामित्यधिकारे 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रे सुमनश्शब्दस्य नित्यं बहुवचनं विहितम्, तथापि तद्देवादिपर्यायरूढविषयम् । सु शोभनं मनो यस्येति सुमना इति बहुव्रीहिर्यौगिक इति भावः । सुमनायते इति क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घः । ननु लङि मनश्शब्दात्प्रागटि 'स्वमनायते' इति वक्ष्यमाणमनुपपन्नम्, अङ्गस्य अड्विधानात् सुमनश्शब्दस्य समस्तस्यैव लङः प्रत्यङ्गत्वात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति न्यायादित्याशङ्क्याह चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पठ्यते इति । ततश्च क्वचित् सोपसर्गपाठबलादन्यस्मात् सोपसर्गादाचारक्विपि उपसर्गस्य न धातुसञ्ज्ञाप्रवेश इति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु चुरादौ सग्रामेति समस्तो धातुः, न तु सोपसर्गो ग्रामशब्दः । एवं चास्य प्रातिपदिकत्वाभावात् सोपसर्गात् क्विपि उपसर्गस्य न धातुसञ्ज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमिदं गमकमित्यत आह तत्र सग्राम इति प्रातिपदिकमिति । 'ग्रसेरा च' इत्यौणादिके मन्प्रत्यये निष्पन्नस्य ग्रामशब्दस्य 'कृत्तद्धित—' इति प्रातिपदिकत्वम् । अव्युत्पत्तिपक्षे 'अर्थवदधातु—' इति प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः । ननु चुरादावस्य पाठो धात्वधिकारविहितचौरादिकणिजर्थः । एवं च प्रातिपदिकत्वेन चुरादौ तस्य पाठो व्यर्थः इत्यत आह तस्मादिति । तस्मात् संग्राम इति प्रातिपदिकात् चौरादिकणिजसंभवेऽपि 'तत्करोति—' इत्यर्थे णिच्

विरोध इति । अनाकरमेवेति । अनेकाच्त्वाभावादित्यर्थः । अन्ये तु भाष्ये प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनुक्तत्वात्प्रत्ययान्ततया स्वामामेत्यादि रूपं शुद्धमेवेत्याहुः । भृशादिभ्यो । भुवीत्येतद्व्याचष्टे भवत्यर्थे इति । भृश, शीघ्र, मन्द, पण्डित, दुर्मनस्, सुमनस्, उन्मनस्, इत्यादयो भृशादयः । क्व दिवेत्यादि भाष्यकारीयं प्रत्युदाहरणं व्याचष्टे ये रात्रावित्यादिना । प्रातिपदिकमिति । न त्वयं धातुः, 'ग्रसेरा

सिद्ध । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे ।योऽय ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्सग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति—'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपद धातुसज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते, इति । तेन मन शब्दात्प्रागट् । स्वमनायते । उन्मनायते । उदमनायत । एव च अवागल्भत अवा-

---

सिद्ध इत्यर्थ । ननु 'तत्करोति—' इत्यनेनैव सग्रामशब्दात् प्रातिपदिकाण्णिचूणसिद्धे किमर्थमिह चुरादौ तस्य पाठ इत्यत आह तत्सन्नियोगेनेति । णिच्सन्नियोगेन अकारस्य इत्सज्ञकस्य अनुदात्तेत्त्वार्थकस्य आसञ्जनार्थं । न च मकारादकारस्य इत्सज्ञकत्वे अल्लोपस्य णिनिमित्तकत्वाभावादससग्रामत इत्यत्र 'णौ चड्युपधाया—' इत्युपधाह्रस्व स्यादिति वाच्यम्, सग्रामेत्यय हि कथादित्वाददन्त । तस्मादकारो भिन्न एव अनुबन्धत्वेनासज्यते इत्यर्थ । एवं च णौ अतो लोपे सति णावग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्व । कथादित्वलक्षणादन्तत्वलाभायैवास्य चुरादौ पाठ इति भाव । ननु चुरादौ सग्रामशब्दस्य 'तत्करोति - ' इति णिचि परे अस्त्वनुबन्धासङ्ग । तथापि आचारक्विपि उपसर्गस्य न धातुसज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमस्य ज्ञापकतेत्यत आह युद्धे इति । सामर्थ्यादिति । ग्राम युद्धे इत्येतावतैव सग्रामशब्दो लभ्यते, केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावादित्यर्थ । विशिष्टपाठ इति । सग्रामशब्दपाठ इत्यथ । ज्ञाप्यमर्थमाह समानाकारमिति । सग्रामशब्दे युद्धवाचिनि समित्यस्य क्रियायोगाभावात् समानाकारमित्युक्तम् । धातुसज्ञाप्रयोजके इति । क्विबादाविति शेष । पृथक् क्रियते इति । तथा च न तस्य धातुसज्ञाप्रवेश इत्यथ । तत किमित्यत आह तेनेति । सम् इत्यस्य धातुसज्ञाप्रवेशाभावेनेत्यर्थ । तथा च सुमनश्शब्दाद् आचारक्विपि विवक्षिते मनश्शब्दमात्रस्य धातुत्वात्तता लडि मनश्शब्दस्यैवाङ्गत्वात्तत प्रागेव अट् । न तु सुमनस् इति समुदायात्प्रागित्यर्थ । एतेन सग्रामयतेरेव सोपसर्गाद् नान्यस्मादित्यादि भाष्य भृशादिभ्य इति सूत्रस्थ व्याख्यातमिति बोध्यम् । उन्मनायते इति । भृशादित्वात् क्यङि सलोप । एव चेति । एवमुक्तरीत्या 'आचारेऽवगल्भ—' इति क्विब्विधावपि अवत्यस्य पृथक्करणाद् गल्भशब्दात्प्रागेव अड् इत्यर्थ । ननु आ ऊढ ओढ, 'कुगति—' इति समास । अस्माद् भृशादित्वात् क्यङि ओढायते इत्यादि रूपम् । अत्रापि आङो धातुसज्ञाप्रवेशो न स्यात् । तत्र यद्यपि लडि ऊढशब्दाद् वा आङो वा प्राग् प्राटि न रूपे विशेषः उभयथापि औढायतेत्येव रूप सिद्धमेव । तथापि आढायेति क्यङन्तात् क्त्वाप्रत्यये अतो लोपे

च' इत्यौणादिकेन मन्प्रत्ययान्ततया निष्पादितत्वात् एव च वक्ष्यमाणज्ञापक सगच्छत इति भाव । अनुबन्ध इति । सग्रामेति मशब्दाकाराद् भिन्नोऽकारोऽनुबन्ध इत्यर्थ । तथा च अत्र 'अतो गुणे' इति पररूप ज्ञेयम् । यदि तु मकारादकारोऽनुबन्ध स्यात्तर्हि अससग्रामतेत्यत्र 'णौ चडि—' इत्युपधाह्रस्व स्यात् । णिच् सन्नियोगेनानुबन्धकरणे तु अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्याप्रवृत्त्या 'णिचश्च' इति कर्तृगमिनि क्रियाफल एवात्मनेपदं स्यान्न तु परगामिनीति विवेक । सामर्थ्यादिति । केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावादिति भाव । क्रियायोगाभावादुप-

गल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करण बोध्यम् । ज्ञापक च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गस्वरूप सकल श्रूयते न त्वादेशेनापह्नुत तत्रैव पृथक्कृति । एव च आ ऊढ ओढ, स इवाचर्य ओढायित्वा, अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्य इतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठवार्तिक तद्भाष्य च प्रमाणम् । तथाहि 'उस्योमाङ्क्ष्वाट प्रतिषेध' (वा० ३६३६) । उस्योमाङोश्च परयोराट पररूप नेत्यर्थं । उस्रामैच्छत् औस्रीयत् । औङ्कारीयत् । औढीयत् । 'आटश्च' (सू० २६९)

ओढायित्वेत्येवेष्यते, अत्र क्यङि चिकीर्षिते उक्तरीत्या पृथक्करणे पृथक्कृतस्य अङ 'कुगतिप्रादय' इति क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यप् स्यादित्यत आह **ज्ञापक च सजातीयविषयमिति**। तदेवोपपादयति **तेनेति** । चुरादौ 'सग्राम युद्धे' इति सम्ग्रहणस्य उक्तार्थे पृथक्करणे ज्ञापकस्य सजातीयविषयकत्वाश्रयणेन यत्र उपसर्गस्वरूपम् अविकृत श्रूयते नत्वेकादेशेनापह्नुत तत्रैव उपसर्गस्य पृथक्कृतिरिति विज्ञायते इत्यर्थं, सग्रामे सम्ग्रहणस्य ज्ञापकस्य एवविधत्वादिति भाव । तत किमित्यत आह **एव चेति** । **ओढायित्वेति** । ओढशब्दाद् भृशादित्वात् क्यङि ओढायेत्यस्मात् क्यङन्तात् क्त्वाप्रत्यये अतो लोपे रूपम् । **अत्रेति** । अत्र न ल्यबित्यन्वय । क्यङि विवक्षिते आङ एकादेशेनापह्नुतत्वेन पृथक्करणाभावे सति तस्य आङ क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासाभावान्न ल्यबिति भाव । उन्मनाय्य, अवगल्भ्य इतिवदिति व्यतिरेकदृष्टान्त । उन्मनस्शब्दाद् भृशादित्वादाचारे क्यङि सकारलोपे 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घे उन्मनायेत्यस्मात्, क्त्वो ल्यपि, अतो लोपे, उन्मनाय्येति रूपम् । अवगल्भशब्दाद् आचारेऽवगल्भेति क्विबन्तात् क्त्वो ल्यपि रूपम् । अत्र उदित्यस्य अवेत्यस्य च उपसर्गस्वरूपस्य अनपह्नुतत्वेन क्यङि क्विपि च विवक्षते पृथक्कृततया तयो क्त्वान्तेन समासे सति ल्यबुचित । इह तु ओढायित्वेत्यत्र न तथेति व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् ज्ञापकस्य सजातीयत्वे प्रमाण दर्शयति **ज्ञापकस्येति** । षाष्ठ वार्तिक दर्शयति **उस्योमाङ्क्ष्विति** । उसि, आम्, आङ् एषा द्वन्द्व । षष्ठस्य प्रथमे पादे 'ओमाङोश्च' इति सूत्रे इद वार्तिक पठितम्, यद्व्याचष्टे **उस्योमाङोश्च परयोरिति** । 'एङि पररूपम्' इत्यत पररूपग्रहणानुपपत्ति मत्वाह **पररूप नेति** । उसि तावदुदाहरति **औस्रीयदिति** । उस्रामात्मन ऐच्छदित्यर्थे 'सुप आत्मन —' इति क्यज-

---

सर्गो नेत्यभिप्रेत्याह **समानाकारमिति** । **पूर्वपदमिति** । तच्च समास एव सभवति । तेन आन्दोलयित्वा प्रेङ्खोलयित्वेत्यादौ आ-प्रेत्यादीना न पृथक्करणम् । अन्यथा तेषा क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति ल्यप् स्यादिति भाव पृथक्करणस्य फलमाह **तेनेति** । सुमिमनायिषति उन्मिमनायिषतीत्यादौ मनश्शब्दस्य द्विर्वचन पृथक्करणस्य फलमिति बोध्यम् । **अवागल्भतेति** । 'आचारेऽवगल्भ—' इति क्विब्विधौ अवेत्यस्य पृथक्करणाद् गल्भशब्दात्प्रागट् । किं तत्साजात्यमित्यत आह **तेनेति** । **उस्रामिति** । 'माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी' इत्यमर । **औस्रीयदिति** । क्यजन्तादुस्राशब्दाल्लङि अङ्गस्याटि च कृते 'उस्यपदान्तात्' इति

इति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिद सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् । **२६६८ लोहितादिडाज्भ्य क्यष् । (३—१—१३)** लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् । **२६६९ वा क्यष । (१—३—९०)** क्यषन्तात्परस्मैपद वा स्यात् । लोहितायति, लोहितायते । अत्र अच्वे इत्यनुवृत्त्या अभूततद्भावविषयत्व

न्ताह्लसि उस्रीयशब्दादङ्गात्प्रागाटि कृते 'उस्यपदान्तात्' इति पररूप प्राप्तमनेन निषिध्यते । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा त्वनित्या, अस्मादेव भाष्योदाहरणात् । अन्यथा भिन्द्युरित्यादौ पररूपं न स्यात्, आगमसहितस्य युस एवार्थवत्त्वादिति भाव । ओमि परत उदाहरति **औङ्कारीयदिति ओढीयदिति** । ओङ्कारशब्दात् क्यजन्ताह्लसि अङ्गस्य आटि कृते 'आमाडोश्च' इति पररूप प्राप्तमनेन निषिध्यते । आमि उदाहरति **आटश्चेति** । आ ऊढ मोढ, तस्मात् क्यजन्ताह्लसि अङ्गस्य आटि कृते 'ओमाडोश्च' इति पररूप प्राप्तमनेन निषिध्यते । उदाहरणत्रयमिद भाष्ये स्थितम् । तत्र यदि उपसर्गस्वरूपस्य एकादेशेनापहारेऽपि पृथक्करणं स्यात् तर्हि क्यचि विवक्षिते आस पृथक्कृतौ सत्या धातुबहिर्भावादूढशब्दात् प्रागाड परत्र आटि सति पररूपस्याप्रसक्तेरासि पररूपप्रतिषेधो व्यर्थ स्यात् । उक्तज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे तु अत्र आस एकादेशेनापहारात् पृथक्करणाभावादोढशब्दात् प्रागाडागमे सति आसि पररूपप्राप्तेस्तन्निषेधाऽर्थवान् भवति । अतो ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे 'उस्योमाङ्क्षु—' इत्याड्ग्रहणम् औढीयदिति तदुदाहरगपरभाष्य च अत्र प्रमाणमिति भाव । ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे प्रमाणान्तरमाह **आटश्चेति । चशब्देनेति** । 'आटश्च' इति चकार पुनर्वृद्धिविधानार्थ । तथा च आटोऽचि वृद्धिरेव यथा स्याद् नान्यत्पररूपमिति लभ्यते इत्यपि षष्ठाध्याये 'ओमाडोश्च' इति सूत्रे 'आटश्च' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितमित्यर्थं । एवं च एतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपर सौत्रश्चकारस्तद्भाष्ये ज्ञापकमित्युक्त भवति । **लोहितादि । भवत्यर्थे इति** । 'भृशादिभ्यो भुवि—' इत्यतो भुवि इति अनुवृत्तेरिति भाव । **वा क्यष । परस्मैपदमिति** । 'शेषात्कर्तरि—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । **लोहितायतीति** । अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थं । **अत्रेति** । 'लोहितादि—' इति सूत्रे इत्यर्थं ।

पररूपं प्राप्तम् । न चानर्थकोऽयमुस् न ग्रहीष्यत इति वाच्यम् छिन्द्युर्भिन्द्युरित्यादावप्युसोऽनर्थकत्वादागमसहितस्यैवार्थवत्त्वात् । तथा चायुरपुरित्यादावेव स्यात् । एव चायमेवाडागमस्य उसि परे प्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अत्राप्रवृत्तौ ज्ञापक इति स्थितम् । अतएव 'उस्यपदान्तात्' इत्यत्राऽपदान्तात् किं कोस्रेति भाष्ये प्रत्युदाहृतम् । **औङ्कारीयदिति** । 'ओमाडोश्च' इति पररूप प्राप्तम् । आडागमस्याडि परे उदाहरणमाह **औढीयदिति** । यत्रादेशेनापहृत तत्रापि यदि पृथक्कृतिस्तदा आड परत्राटा भाव्यमित्याडागमस्याडि परे पररूपनिषेधो व्यर्थ स्यात् । तथा च ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमयमेव निषेध इति भाव । चशब्द प्रयुञ्जान सूत्रकारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेऽनुकूल इत्याह **चशब्देनेति । षाष्ठे स्थितमिति** । भाष्यकारोऽप्युक्तार्थे प्रमाणभूत इति भाव । स्यादेतत्—अवधीरयतीत्या-

लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसभवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम्, तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम्—लोहितडाज्भ्य क्यष्वचनम्, भृशादिष्वितराणि' (वा १७२६) इति । न चैव काम्यच इव क्यषोऽपि ककार श्रूयेत् उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्, तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानाद् । पटपटायति, पटपटायते । कृभ्वस्तियोग विनापीह डाच् । डाजन्तात्क्यषो विधानसमामर्थ्यात् । यत्तु—

लोहितश्यामदु खानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मूर्च्छानिद्राकृपाधूमा करुणा नित्यचर्मणी ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति, तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् तस्मात्तेभ्य क्यङेव । श्यामायते । सुखादयो वृत्तिविषये तद्वति

तच्चेति । अभूततद्भावविषयत्वमित्यथ । **असभवादिति** अव्यक्तानुकरणात् डाचो विहितत्वेन तस्य अभूततद्भावविषयत्वे अनुकरणत्वस्य भङ्गापत्तेरिति भाव । **नाप्यादिशब्दग्राह्याणामिति** । श्यामादिशब्दानामिति शेष । **तस्येति** । आदिग्रहणस्येत्यर्थ । आदिग्रहणप्रत्याख्याने प्रमाणं दर्शयति **तथा चेति** । आदिग्रहणमपनीय लोहितशब्दाद् डाजन्तेभ्यश्च क्यष्वचन कर्तव्यम् । इतराणि लोहितादिगणपठितानि श्यामादीनि प्रातिपदिकानि भृशादिष्वेव पठनीयानीत्यर्थ । एव च श्यामादिशब्देभ्य क्यङि आत्मनेपदमेवेति फलितम् । **तस्यापीति** । आदिग्रहणस्येव क्यष ककारस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादित्यर्थं । **पटपटायतीति** । 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच्' इति पटच्छब्दाद् डाचि विवक्षिते सति 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' इति द्वित्वे 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति पूर्वखण्डान्तस्य तकारस्य उत्तरखण्डादे पकारस्य च पररूपे एकस्मिन् पकारे, डित्त्वाट्टिलोपे पटपटाशब्दाद् डाजन्तात् क्यषि तदन्ताल्लडादीति भाव । 'अभूतद्भावे' इति तु नात्र सबध्यते इत्युक्तम् । न ह्यपटच्छब्द पटच्छब्दो भवतीति युज्यते । ननु कृभ्वस्तियोगाभावादिह कथ डाजित्यत आह **कृभ्वस्तियोग विनापीति** । भवत्यर्थसत्तामात्रेणेत्यथ । कुत इत्यत आह **डाजन्तादिति** । **तद्भाष्येति** । 'भृशादिष्वितराणि' इत्युक्तवार्तिकतद्भाष्यविरुद्धमित्यर्थं । **तस्मादिति** । उक्तवार्तिकभाष्यविरोधात् तेभ्य श्यामादिभ्यो भृशादित्वलक्षण क्यङेव न तु क्यषित्यर्थं । ततश्च 'वा क्यष' इत्यस्याप्रवृत्ते डित्त्वादात्मनेपदमेवेति

दाववशब्दस्य पृथक्करणमस्ति वा न वा । आद्ये बोपदेवेनावशब्दात् प्रागाडागम वकारद्वित्व च कृत्वा चडि आववधीरदित्युदाहृत तन्न सगच्छेत । द्वितीये तु 'इतीव धारामवधीर्य मण्डलीक्रियाश्रियामण्डि तुरङ्गमैर्मही' इति श्रीहर्षप्रयोगो न सगच्छेतेति चेत् । अत्राहु - नाय धातुश्चुरादौ पठित किं तु 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति बाहुलकादूहित । ऊहश्च धीरेत्यस्यापि सभवति अवधीरेत्यस्यापि । प्रयोगद्वयप्रामाण्यान्मुनित्रयविरोधाभावाच्च । तदा त्ववधीरेति विशिष्टस्यैव धातुत्व तदाऽवधीरयित्वेति साधु । धीरेत्यस्यैव धातुत्वे अवधीर्येत्यस्य साधुत्वमिति । **तस्येति** । आदिशब्द-

वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति, लोहिनीयते । २६७० **कष्टाय क्रमणे** । (३—१—१४) चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पाप कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः । 'सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्य कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्' (वा० १७६१)। कण्व पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्था । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पाप चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रह । सत्रायते, कक्षायते इत्यादि। २६७१ **कर्मणो रोमन्थतपोभ्या वर्तिचरो** । (३—१—१५) रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्या

मत्वाह **श्यामायते इति** । श्यामो भवतीत्यर्थ । ननु देवदत्त सुखायते इति कथम् ? देवदत्तस्य सुखत्वाभावादित्यत आह **सुखादय इति** । श्यामादिषु ये सुखदुःखादिशब्दा गुणवचना ते सुखादिगुणवति वर्त्तन्ते इत्यर्थ । एव च सुखायते इत्यस्य सुखवान् भवतीत्यर्थं । एव दुःखायते इत्यादावपि । ननु लोहितशब्दाद्विहित क्यष् कथ लोहिनीशब्दात् स्यादित्यत आह **लिङ्गविशिष्टेति** । **कष्टाय क्रमणे** । क्रमणशब्दं विवृणोति **उत्साहे इति** । अस्वरितत्वात् क्यषिति नानुवर्त्तते इति भाव । क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थीति मत्वाह **पाप कर्तुमिति** । क्रमते इत्यत्र 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम' इति तङ् । 'कण्वचिकीर्षायाम्' इत्यत्र कण्वपद व्याचष्टे **कण्व पापमिति** । सत्रादिशब्दान् विवृणाति **सत्रादय इति** । **द्वितीयान्तेभ्य इति** । चिकीर्षाया द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादिति भाव । कण्वशब्दस्तु शत्रादिशब्दानां कण्वपरत्वे तात्पर्यग्राहक । केचित्तु कण्वेत्यविभक्तिकम् । कण्ववर्तिभ्य इति व्याचक्षते । **अस्वपदविग्रह इति** । वृत्तावेव सत्रादिशब्दाना पापवाचित्वादिति भाव । इद कष्टशब्दादन्यत्रैव । कष्टाय क्रमते इति तु स्वपदविग्रहोऽस्त्येव । भाष्ये एव विग्रह प्रदर्श्य सत्रादिषु विग्रहाप्रदर्शनादित्याहु । **कर्मणो रोमन्थ** । वृतुधातोर्ण्यन्ताद् 'धात्वर्थनिर्देश इग्वक्तव्य' इति इकि वर्तिशब्द । आवर्तनमर्थ चरे सपदादित्वाद्भावे क्विप्, वर्ति चर अनयोर्द्वन्द्वात्सप्तमी । आवर्तने चरणे चेति लभ्यते । कर्मशब्देन कर्मकारक विवक्षितम् । द्वित्वे एकवचनम् । तथा च कर्मकारकवृत्तिभ्या रोमन्थतपश्शब्दाभ्यामिति लभ्यते । यथासख्यमन्वय, तदाह **रोमन्थतपोभ्या-**

स्येत्यर्थ । **तस्यापीति** । क्यष ककारस्येत्यर्थं । एतेन 'न क्ये' 'क्यस्य विभाषा' इति सूत्रद्वये क्यषोऽपि ग्रहण वदन्त परास्ता । **लोहिनीयतीति** । क्यङि सति तङेव स्यात् । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुवद्भावश्चेति भाव । **कष्टाय क्रमणे** । क्यङेवानुवर्तते, स्वरितत्वात् न तु क्यष् । कष्टायेति निर्देशादेव चतुर्थ्यन्त लभ्यते । क्रमणमुत्साह । 'वृत्तिसर्गतायनेषु—इति क्रमेरात्मनपदविधायकसूत्रे सर्ग उत्साह इति सर्वैर्व्याख्यातत्वात् । कष्ट कृच्छ्रम् । 'कृच्छ्रगहनयो कष' इति इडभाव । न च दुःखं कर्तुमुत्साह सभवतीति तत्साधन पापमिह गृह्यत इत्याह **पाप कर्तुमिति** । **द्वितीयान्तेभ्य इति** । चिकीर्षाया द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तम् । **कर्मणो** । रोमन्थतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात्कर्मण इति पञ्चमी । प्रत्येक

क्रमेण वर्तनाया चरणे चार्थे क्यङ् स्यात्। रोमन्थ वर्तयति रोमन्थायते। 'हनुचलने इति वक्तव्यम्' (वा० १७६२)। चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणम् इत्यर्थ । नेह—कीटो रोमन्थ वर्तयति। अपानप्रदेशान्निस्सृत द्रव्यमिह रोमन्थ, तदश्नातीत्यर्थ इति कैयट । वर्तुल करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तो। 'तपस परस्मैपद च' (वा० १७६६) तपश्चरति तपस्यति। २६६४ **बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने**। (३—१—१६) आभ्या कर्मभ्या क्यङ् स्यात्। बाष्पमुद्वमति बाष्पायते। ऊष्मायते। फेनाच्चेति वाच्यम्' (वा० १७६४)। २६७३ **शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्य करणे**। (३—१—१७) एभ्य, कर्मभ्य करोत्यर्थे क्यङ् स्यात्। शब्द करोति शब्दायते। पक्षे 'तत्करोति—' इति णिजपीष्यते इति न्यास। शब्दयति। 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च' (वा० १७३६—३७)। सुदिनायते। २६७४**सुखादिभ्य कर्तुर्वेदनायाम्**। (३—१—१८) एभ्य कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखा-

---

मिति रोमन्थमिति। उद्गीर्णस्य निगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थ इति भाष्यम्। उद्गीर्णस्य उदरादुपरि कण्ठद्वारा निर्गतस्य, निगीर्णस्य अपानद्वारा निर्गतस्य च मन्थ चर्वण रोमन्थ इत्यर्थ । **वर्तयतीति**। आवर्तयतीत्यर्थ । **हनुचलन इति**। हनु तालु, तच्चलने सत्येव अय विधिरित्यर्थ । तथा च उदरगत भक्षित द्रव्य तृणादिक पुन पुनराकृष्य तालुचलनेन चूर्णितस्य पुन पुन प्राशने रोमन्थशब्दात् क्यङिति फलितम्, तदाह **चर्वितस्येति**। हनुचलनेन भक्षितस्य उदर प्रविष्टस्य पुन पुनराकृष्य हनुचलनेन भक्षणे गम्ये इति फलितमित्यर्थ । कीट इति। इह हनुचलनाभावान्न क्यङिति भाव । तदेवोपपादयति **अपानेति**। **तपस परस्मैपद च** इति वार्तिकम्। तपश्शब्द कर्मकारकवृत्ति पूर्वसूत्रोच्चरणे क्यङ लभते। ङित्त्वप्रयुक्तमात्मनेपद बाधित्वा परस्मैपदमेव लभते इत्यर्थ । **तपस्यतीति**। प्रातिपदिकादेवास्य क्यङुत्पत्तेरन्तर्वर्तिविभक्त्यभावाद् 'न क्ये' इति नियमाच्च पदत्वाभावान्न रुत्वमिति भाव । **बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने**। **आभ्या कर्मभ्यामिति**। 'कर्मणो रोमन्थ—' इत्यत कर्मग्रहणमनुवर्तते इति भाव, कर्मकारकवृत्तिभ्यामित्यर्थ । **फेनायते इति**। फेनमुद्वमतीत्यर्थ । **शब्दवैर**। करण क्रिया, तदाह **करोत्यर्थे इति**। तत् करोतीति णिचोऽपवाद । **पक्षे इति**। कदाचिदित्यर्थ । **न्यास इति**। भाष्यानारूढत्वमत्र अरुचिबीजम्। **सुदिनदुर्दिन इति** वार्तिकम्। करोत्यर्थे क्यङिति शेष । **सुखादिभ्य** कर्तृ इति पृथक्पद लुप्तषष्ठीकम्। 'कर्मणो रोमन्थ—' इत्यत कर्मग्रहणानुवृत्ति मत्वाह **एभ्य कर्मभ्य इति**। **वेदनायामिति**।

सबन्धादेकवचनमित्याह **कर्मभ्यामिति**। **वर्तनाया चरण इति**। सूत्रे वर्तीति। ण्यन्ताद् वृते 'ण्यासश्रन्थ—' इति युच बाधित्वा अस्मादेव निपातनात् क्तिन्। चर्तेस्तु सपदादित्वाद् भावे क्विबिति भाव । केचित्तु वर्तिशब्दो वर्तयते 'इक्श्तिपौ—' इति इकि रूपम्। लक्षणया चार्थलाभ इत्याहु । **शब्दवैर**। कर्मण इत्यनुवर्तते इत्याह **एभ्य कर्मभ्य इति**। **सुखादिभ्य**। कर्तृ इति पृथक्पद लुप्तषष्ठीकम्

दीनि स्यु । सुख वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहण किम् परस्य सुखं वेदयते । २६७५ **नमोवरिवश्चित्रङ क्यच** । (३-१-१९) करणे इत्यनुवृत्ते क्रियाविशेषे पूजाया परिचर्यायामाश्चर्ये च । नमस्यति देवान्, पूजयतीत्यर्थं । वरिवस्यति गुरून्, शुश्रूषत इत्यर्थ । चित्रीयते, विस्मयत इत्यर्थं । विस्मापयत इत्यन्ये । २६७६ **पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्** (३-१-२०) 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च' (वा० १७४६) । विविध विरुद्ध वोत्क्षेपण व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते । 'भाण्डात्समाचयने' (वा० १७४४) । सभाण्डयते, भाण्डानि समाचिनोति, राशीकरोतीत्यर्थ । समवभाण्डत । 'चीवरादर्जने परिधाने च' (वा० १७४५) । सचीवरयते भिक्षु, चीवराण्यर्जयति, परिधत्ते वेत्यर्थं । २६७७ **मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकल**

ज्ञाने इत्यर्थं । कर्तृत्व च वेदना प्रत्येव विवक्षितम्, उपस्थितत्वात् । वेदनाकर्तृवृत्तिभ्य [1] सुखादिशब्देभ्य इति लभ्यते, फलितमाह **वेदनाकर्तुरेव चेदिति सुख वेदयत इति** । जानातीत्यर्थं । 'विद चेतनायाम्' इति चुरादौ । **नमोवरिवस्** । नमस्, वरिवस्, चित्रङ् एषा समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । आत्मनेपदार्थं चित्रशब्दो ङिन्निर्दिष्ट । 'शब्दवैर-' इत्यत. करणे इत्यनुवर्तते । करण क्रिया, सा च पूजापरिचर्याश्चर्यात्मिका विवक्षिता, 'नमस. पूजायाम्' 'वरिवस परिचर्यायाम्' 'चित्रङ आश्चर्ये' इति वार्तिकै, तदाह **करणे इत्युनुवत्तेरित्यादिना** । **नमस्यति देवानिति** । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वाद् द्वितीया । परिचर्या शुश्रूषेति मत्वाह **शुश्रूषते इत्यर्थे इति** । आश्चर्यशब्दो विस्मयवाचीति मत्वाह **विस्मयत इत्यर्थ इति** । **विस्मापयत इत्यन्ये इति** । आश्चर्यशब्दो • विस्मापनपर इति भाव । ततश्चित्रीयमाणोऽसाविति भट्टि । असौ मायामृगो विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थं । **पुच्छभाण्ड** । **पुच्छादुदसने** । इति वार्तिकम् । **उत्पुच्छयते इति** । विविध विरुद्ध वा पुच्छमुत्क्षिपतीत्यर्थं । **भाण्डात् समाचयने** । इत्यपि वार्तिकम् । **समवभाण्डतेति** । उपसर्गसमानाकार पूर्वपद धातुसज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक्क्रियते । इत्युक्तत्वात् सभाण्डशब्दात् क्यङ्यपि भाण्डशब्दात् प्रागेवाडिति भाव । एवम् उदपुपुच्छत इत्यादावपि । **चीवरादर्जने** । इत्यपि

विद चेतनाख्याननिवासेष्विति चौरादिकाच्चुचि वेदनाशब्दो ज्ञानवाची, तदपेक्षमेव कर्तृत्वम् । कर्ता च सुखादिभिरन्येति । तदेतदाह **वेदनाकर्तुरेवेति** । **परस्य सुखमिति** । इह यन्निष्ठं सुख तद्भिन्नो वेदनाकर्तेति वाक्यमेव । सुखादय सुखदु खतृप्रकृच्छ्रादय । **नमोवरिव** । चित्रङ क्यज्विधानमीत्वार्थं ङित्करण तु तङर्थम् । **विस्मापयत इत्यन्य इति** । तथा च भट्टि —'ततश्चित्रीयमाणोऽसौ' इति । असौ मायामृगश्चित्रीयमाणो विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थं । **पुच्छभाण्ड** । इत्यनुवृत्तेरत्रापि क्रियाविशेष एव णिङ् । तमेव विशेष दर्शयति **पुच्छादित्यादिना** । ङकारोऽत्र 'णेरनिटि' इति णिङ्णिचो सामान्यग्रहणार्थो नित्यात्मनेपदा-

---

१—'वेदनाकर्तृवृत्तिवाचिभ्य ' इति क्वचित् पाठ ।

कृततूस्तेभ्यो णिच्। (३—१—२१) कृञर्थे। मुण्ड करोति मुण्डयति। 'व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्यो' (वा० ५०६०)। पय शूद्रान्न वा व्रतयति। 'वस्त्रात्समाच्छादने' (वा० ५०६१)। सवस्त्रयति। 'हल्यादिभ्यो ग्रहणे' (वा० ५०६२)। 'हलिकल्योरदन्तत्व च निपात्यते' (वा० १३४७) हलि कलि वा गृह्णाति हलयति कलयति। महद्धल हलि। परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेनाऽऽग्लोव लुप्यते। अत सन्वद्भावदीर्घौ न। अजहलत्। अचकलत्। कृत गृह्णाति कृतयति। तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति। तूस्त केशा इत्येके। जटीभूता केशा इत्यन्ये। पापमित्यपरे। मुण्डादय 'सत्यापपाश–' (सू० २५६३) इत्यत्रैव पठितु युक्ता। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे–' इत्येव सिद्धे केषाचिद् ग्रहण सापेक्षेभ्योऽपि

वार्तिकम्। **मुण्डमिश्र**। **कृञर्थे इति**। शेषपूरणमिदम्, 'शब्दवैर—' इत्यत करणे इत्यनुवृत्तेरिति भाव। **व्रताद्भोजन**। इति वार्तिकम्। **पय शूद्रान्न वा व्रतयतीति**। पयो भुङ्क्ते, शूद्रान्न वर्जयतीत्यर्थ। **वस्त्रात्समाच्छादने**। इत्यपि वार्तिकम्। भाष्ये तु न दृश्यते। **सवस्त्रयतीति**। वस्त्रेण सम्यगाच्छादयतीत्यर्थ। वस्त्र परिधत्ते इति वा। **हल्यादिभ्यो ग्रहणे**। इति वार्तिकम्। भाष्ये तु न दृश्यते। **हलिकल्योरिति**। हलिकली इदन्तौ। हलकलशब्दावदन्तौ इदन्तौ च। याविदन्तौ तयोरत्त्व निपात्यत इति भाष्ये स्पष्टम्। **हलयति कलयतीति**। हलिकलिभ्या णौ इकारस्य अकारे इष्ठवत्त्वेन टेर्लोपे हलि कलि इति ण्यन्ताभ्या लङादीति भाव। महद्धल **हलिरिति**। अत्र वृद्धप्रयोग अन्वेषणीय। नन्वनयोरिकारान्तयोरदन्तत्वनिपातन व्यर्थम्। इकारस्य णाविष्ठवत्त्वाल्लोपे हलयति कलयतीति सिद्धे ? न च अजहलत् अचकलत् इत्यत्र सन्वत्त्वाप्रवृत्तये अग्लोपित्वाय तयोरदन्तत्वमिति वाच्यम्, इकारलोपेऽप्यग्लोपित्वसिद्धेरित्यत आह **परत्वादिति**। इकारस्य णौ इष्ठवत्त्वे टिलोपात् प्रागेव परत्वाद् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ कृताया ऐकारस्य इष्ठवत्त्वात् टिलोपे अग्लोपित्व न स्यात्। इकारयोरत्त्वे तु अकारस्य टिलोपात् प्राक् परत्वाद् वृद्धौ सत्यामप्याकार एव इष्ठवत्त्वाल्लुप्यत इत्यर्थ। **अत इति**। अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वम्, 'दीर्घो लघो' इति दीर्घश्च नेत्यर्थ। **कृत गृह्णातीति**। उपकार स्वीकरोतीत्यर्थ **पठितु युक्ता इति**। लाघवादेकसूत्रत्व युक्तमित्यर्थ। **केषाचिदिति**। मुण्डादीनामित्यर्थ। **सापेक्षेभ्योपीति**। अन्यथा णिजन्तस्यास्य सनाद्यन्तवृत्तित्वाद्विशेषणसापेक्षत्वे मुण्डादिभ्यो

र्थश्च। उदपुपुच्छत। **मुण्डमिश्र**। **कृञर्थ इति**। क्वचित्क्रियासामान्ये, प्राचुर्येण तु क्रियाविशेषे। **व्रतादिति**। पयो व्रतयति, अश्नातीत्यर्थ। शूद्रान्न व्रतयति, वर्जयतीत्यर्थ। **वस्त्रादिति**। समाच्छादने यो वस्त्रशब्दस्तस्मात्करोत्यर्थे णिजित्यर्थ। **सवस्त्रयतीति**। वस्त्राच्छादन करोतीत्यर्थ। **अदन्तत्वमिति**। अयमेव निपातो वृद्धौ सत्या टिलोप इत्यत्र ज्ञापक। यदि पूर्व लोपो भवेत्तदाऽग्लोपकार्यसिद्धौ किमनेन निपातनेन। तथा च, अपीपटदिति सिध्यतीत्यादि चुरादिष्वेवोपपादितम्। **कृतयतीति**। उपकार स्वीकरोतीत्यर्थ। **पठितु युक्ता इति**। एक-

णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति । व्यञ्जनम् । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्यापुगर्थम् । केषाचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्य करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । 'अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्य' (वा० १७५८) । अर्थापयति, वेदापयति । पाश विमुञ्चति विपाशयति । रूप पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्र तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थ । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाभियाति । अभिषेणयति । 'उपसर्गात्सुनोति—' (सू० २२७०) इति ष अभ्यषेणयत् । 'प्राक्सितात्—' (सू० २२७६) इति ष । अभिषिषेणयिषति । 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' (सू० २२७७) इति ष । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । 'त्वच सवरणे' घ, त्वच गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा सनह्यति सवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वसते अवचूर्णयति । इष्ठवदित्यतिदेशात्पुवद्भावादय । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे

णिच् न भवेत्, सविशेषणाना वृत्तिनिषेधात् । इह मुण्डादीना पुनर्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यो णिच् सिध्यतीत्यर्थ । स्पष्ट चेद 'सुप आत्मन—' इत्यत्र भाष्यकैयटयो । **मुण्डयति माणवकमिति** । अत्र माणवक मुण्ड करोतीत्यर्थे मुण्डशब्दस्य माणवकसापेक्षत्वेऽपि णिट् सिध्यति । अन्यथा यदा प्रकरणादिना माणवकादिविशेषो ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति णिट् स्यादिति भाव । 'सुपआत्मन' इति सूत्रभाष्ये तु मुण्डयति माणवकमित्यत्र गमकत्वाण्णिच्, महान्त पुत्रमिच्छतीत्यादौ तु अगमकत्वाद् न क्यजित्युक्तम् । प्रपञ्चार्थमेव मुण्डादिग्रहणमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **श्लक्ष्णयति वस्त्रमिति** । निर्मल करोतीत्यर्थ । **लवणयति व्यञ्जनमिति** । लवणयुक्त करोतीत्यर्थ । **हलिकल्योरिति** । एवं च ताभ्या सापेक्षाभ्या न णिच्, तद्ग्रहणस्य अदन्तत्वनिपातनेन चरितार्थत्वादिति भाव । ननु सत्यशब्दात् तत्करोति इत्यादिनैव णिच्सिद्धे 'सत्याप—' इति सूत्रे सत्यग्रहणव्यर्थमित्यत आह **सत्यस्यापुगर्थमिति** । **केषाचिदिति** । पाशादीनामित्यर्थ । **सत्यापयतीति** । आपुग्विधिसामर्थ्यान्न टिलोप । पाश विमुञ्चतीत्यादौ 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इति णिच् । **अभिषिषेणयिषतीति** । अभि षेणि इति ण्यन्तात्सनि रूपम् । ननु त्वच गृह्णाति त्वचयतीति कथम् ? त्वच्छब्दाच्चकारान्ताण्णिचि टिलोपे त्वयतीत्यापत्तेरित्यत आह **त्वचेति** । 'त्वच सवरणे' इत्यस्मात् 'पुसि सज्ञाया घ प्रायेण' इति प्रत्यय इत्यर्थ । **पुवद्भावादय इति** । आदिना रभावटिलोपादिग्रहणम् । **एतयतीति** । 'भस्याढे—' इति पुवत्त्वस्य इष्ठनि

सूत्रकरणे लाघवमिति भाव । **सापेक्षेभ्योऽपीति** । विधानसामर्थ्यादिति भाव । अन्यत्र तु रमणीय पटुमाचष्टे इत्येव न तु पटयतीति वृत्ति । सापेक्षत्वमेव दर्शयति **माणवकमित्यादिना** । अय भाव —द्वितीयान्ताद्विधीयमानो णिच् पदविधित्वात्सापेक्षेभ्यो न भवेत्, किं तु यदा प्रकरणादिना माणवकस्येति ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति वृत्ति स्याद् न तु माणवकादिप्रयोगे । णिजन्तस्य सनाद्यन्तवृत्तित्वात्सविशेषणाना वृत्त्यभावाच्चेति । **घ इति** । 'पुसि सज्ञायाम्—' इत्यनेन । **पुवद्भा-**

दारदयति । पृथु प्रथयति । वृद्धौ सत्या पूर्वं वा टिलोप । अपिप्रथत्, अपप्रथत् मृदु म्रदयति । अमम्रदत । भृश कृश दृढ—भ्रशयति क्रशयति द्रढयति । अबभ्रशात अचक्रशात । अदद्रढत् । परिव्रढयति । पर्यव्रढत् । ऊढिमाख्यत् औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् ह्तिशब्दस्य द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति त्वनित्यमित्युक्तम् । ढिशब्दस्य द्वित्वमित्यन्ये, औडिढत् । ऊढमाख्यत्,

---

प्रवृत्ते णावपि तस्यातिदेशाद् 'वर्णादनुदात्तात्–' इति स्त्रीप्रत्ययस्य तत्सनियागशिष्टनत्वस्य च निवृत्तौ एतशब्दे तकारादकारस्य टिलोप इति भाव । नन्वेनीशब्दाण्णौ टिलोपेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ तत्सनियोगशिष्टनत्वस्यापि निवृत्तौ एतयतीति सिध्यतीत्यस्वरसात् पुवद्भावे उदाहरणान्तरमाह **दरदमिति** । दरदिति कश्चिद्राजा, तस्यापत्य दारद, 'द्व्यञ्मगध–' इत्यण् । स्त्र्यपत्ये तु दरदोऽपत्य स्त्री दरत्, 'अतश्च' इत्यणो लुक् । तामाचष्टे इत्यर्थे दरच्छब्दाण्णौ इष्ठवत्त्वात् पुवत्त्वेन स्त्रियामित्यनुवृत्तौ 'अतश्च' इति स्त्रिया विहितस्य अणूप्रत्ययलुको निवृत्तौ दारदशब्दे टेर्लोपे दारदयतीति रूपं सिध्यति । पुवद्भावाभावे तु दरद्शब्दस्य टिलोपे सति दरयतीति स्यादिति भाव । टिलोपस्य अजादेशत्वेन स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धि ।

'पृथु मृदु भृश चैव कृश च दृढमेव च ।
परिपूर्वं वृढ चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥' इति । श्लो० ग० कार ।

क्रमेणोदाहरति **पृथुमिति** । आचष्टे इति शेष । प्रथयति । तत्र प्रक्रिया दर्शयति **वृद्धौ सत्यामिति** । पृथु इ इति स्थिते परत्वाद् वृद्धो कृताया टिलोप । अथवा कृतायामकृताया च वृद्धौ प्रवृत्त्या नित्यत्वाद् वृद्धे टिलोप । उभयथापि 'र ऋत –' इति रभावे प्रथयतीति रूपमिति भाव । वस्तुतस्तु अकृताया वृद्धौ उकारस्य लोप । कृताया तु औकारस्य लोप । तथा च 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्य ' इति टिलोपोऽनित्य । ततश्च परत्वात् टिलापात् प्राग्वृद्धिरेवेति 'मुण्डमिश्र–' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । वृद्धौ सत्या पूर्वं वा टिलोप इति मूल तु कृताकृतप्रसङ्गित्वाट्टिलोपस्य नित्यत्वमभिप्रेत्येति बोध्यम् । **अपिप्रथदिति** । वृद्धौ सत्या टिलोपे अग्लोपित्वाभावात् सन्वत्त्वे 'सन्यत ' इति इत्वमिति भाव । **अपप्रथदिति** । वृद्धे पूर्वं टिलोपेन उकारस्य निवृत्तावग्लोपित्वात् सन्वत्त्वाभावे रूपम् । अबभ्रशदित्यादौ वृद्धे पूर्वं पश्चाद्वा टिलोपेऽपि अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वमिति भाव । **औजिढदिति** । वहधातो क्तिनि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपे ऊढि । तस्माद् णौ टिलोपे ऊढि इति ण्यन्ताल्लुङि चङि आटि वृद्धौ औढि अ त् इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति **ढत्वादीनामिति** । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वात् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति ह्तिशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थ । **इत्युक्तमिति** । लुग्विकरण-

---

वादय इति । आदिशब्देन रभावटिलोपादय । टिलोपेनैवैतयतीत्यादिरूपसिद्धौ पुवद्भावग्रहण दारदयतीति सिध्यर्थमिति चुरादिष्वेवास्माभिरुक्तम् । दरदोऽपत्य दारद । 'द्व्यञ्मगध–' इत्यण् । तस्य स्त्रियाम् 'अतश्च' इति लुकि दरद्, तामाचष्टे दारदयति । इह पुवद्भावाभावे टिलोपे सति दरयतीति स्यात् । **प्रथयतीति** ।

औजढत्, औडढत् । 'ओ पुयण्—' (सू० २५७७) इति वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्ग 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न' इति ऊनयतावुक्तम् । 'प्रकृत्यैकाच्' (सू० २०१०) वृद्धिपुकौ, स्वापयति। त्वा मा वा आचष्टे त्वापयति मापयति, मपर्यन्तस्य त्वमौ, पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोप वृद्धि पुक् । त्वादयति मादयति इति तु न्याय्यम्, अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' (सू० २०११)

प्रक्रियाया ऊर्णुञ्धाताविनि शेष । एव च ह् तिशब्दस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'कुहोश्चु' इति हस्य चुत्वमिति भाव । ढिशब्दस्येति।'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे'इत्यस्य क्वचिदनित्यत्वेऽप्यत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भाव । ऊढमाख्यदिति। वहधातो क्तप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु ऊढशब्दाद् ण्यन्ताल्लुङि चङि ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् ह् तेत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य चुत्वे रूपम् ओडढदिति। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति ढत्वादीनामसिद्धत्वाभावपक्षे ढशब्दस्य द्वित्वे रूपम्। नन्विह परत्वात् टिलोपे सति णिचसहितस्य ह् तीति ढीत्यस्य वा द्वित्वे कृते अभ्यासे इकार एव श्रूयेत नत्वकार इत्यत आह ओ पुयणित्यादि। स्वशब्दाण्णिचि टिलापमाशङ्क्याह प्रकृत्यैकाजिति। प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे अकारस्य वृद्धौ आकारे पुगागम, तदाह वृद्धिपुकाविति। त्वापयति, मापयति इत्यत्र प्रक्रिया दर्शयति मपर्यन्तस्येति। युष्मदस्मद्भ्या णौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ। त्व अद् इ, म अद् इ, इति स्थिते आह पररूपादिति। कृते अकृते च पररूपे टिलोपस्य प्रवृत्तेर्नित्यत्व बोध्यम्। त्व इ, म इ इति स्थिते आह वृद्धिरिति। अकारस्य आकार । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न शङ्क्यम्, अजादेशत्वाभावात्। पुगिति। 'अर्ति—' इत्यनेनेति भाव । तदेवं प्राचीनमतमुपन्यस्य स्वमतमाह त्वादयतीत्यादिना। तदेवोपपादयति अन्तरङ्गत्वादिति। त्व अद् इ, म अद् इ, इति स्थिते नित्यमपि टिलोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावे टिलोपस्याप्रवृत्तौ उपधावृद्धिरिति भाव । ननु इष्ठेमेयस्सु किमुदाहरणमिति प्रश्ने प्रेयान् प्रेमा प्रेष्ठ इत्युदाहरणानि प्रदर्श्य नैतदस्ति प्रयोजन 'प्रस्थस्फ—' इति विहितप्रादीनामाभीयत्वेनासिद्धतया तत्र टिलोपाप्रसक्तेरित्युक्त्वा श्रेयान् श्रेष्ठ इत्यत्र 'प्रशस्यस्य श्र' इति श्रादेशस्य पाञ्चमिकतया आभीयत्वाभावेनासिद्धत्वाभावात् टिलोपे प्राप्ते प्रकृतिभावविधिरित्युदाहरणान्तर प्रदर्श्य श्रादेशे अकारोच्चारणसामर्थ्याट्टिलोपो न भविष्यतीत्युक्त्वा स्रग्वितम स्रजिष्ठ इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति लुकि टिलोपनिवृत्त्यर्थं प्रकृतिभावविधानमित्युक्त्वा प्राप्त एव टिलोपे आरभ्यमाणस्य

'र ऋतो हलादे—' इति रभाव । अपिप्रथदिति। वृद्धौ सत्या टिलोपेऽनग्लोपित्वात्सन्वद्भावे सति 'सन्यत' इतीत्वम्। वृद्धे पूर्वं टिलोपे तु अपप्रथत्। औजढदिति। इह टिलोपे सति णिच्सहितस्य द्वित्वे पश्चादभ्यासेकारो दुर्लभ इत्यत आह ओ पुयणजीत्यादि । त्वमाविति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यनेन। अन्तरङ्गत्वादिति। न च 'वार्णादाङ्गम्—' इति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरुचितेति

प्रकृतिभावात्। न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम्, भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात्। युवामावां वा युष्मयति अस्मयति। श्वानमाचष्टे शावयति। 'नस्तद्धिते' (सू० ६७९) इति टिलोपः। प्रकृतिभावस्तु न, येन नाप्राप्तिन्यायेन 'टेः' (सू० १७८६) इत्यस्यैव बाधको हि सः। भत्वात्

लुकस्तदपवादतया लुका टिलोपस्य बाधो भविष्यतीति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् त्वादयति, मादयति इत्यत्र प्रकृतिभावोपन्यासो न युज्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति **न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यमिति**। कुत इत्यत आह **भाष्यस्येति**। उदाहृतभाष्यस्य हि प्रेयान् प्रेष्ठ इत्यादीनां प्रकृतिभावं विनाऽपि साधने तात्पर्यम्, न तु प्रकृतिभावप्रत्याख्यानमभिमतम्, स्वमाचष्टे स्वापयतीत्यादौ तदावश्यकत्वात्। अत एव 'प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयस्सु चेन्नैकाच उच्चारणसामर्थ्यादवचनात् प्रकृतिभावः' इति वार्तिकव्याख्यावसरे 'अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति' इति भाष्ये उक्तम्। अन्यथा अन्तरेणैव वचनमित्युच्येत इत्यास्तां तावत्। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र एकवचने इत्यनुवृत्तम्। तच्च यौगिकमाश्रीयते। एकत्वविशिष्टवाचिनोर्युष्मदस्मदोरिति लभ्यते इति मत्वाह **युवामावां वेति**। न च द्वयोरुक्तौ युवावादेशौ शङ्क्यौ, विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात्। न च लुकः प्रागेव युवावौ किं न स्यातामिति वाच्यम् 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इत्युक्तेरिति भावः। **शावयतीति**। श्वानमाचष्टे इत्यर्थः। श्वन्शब्दाण्णौ श्वन् इ इति स्थिते आह **नस्तद्धित इति**। 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावमाशङ्क्याह **प्रकृतिभावस्तु नेति**। कुत इत्यत आह **येनेति**। 'टेः' इति टिलोपे प्राप्ते सत्येव प्रकृत्यैकाजित्यारभ्यते 'नस्तद्धिते' इत्यस्य स्रजिष्ठ इत्यादौ अप्राप्तावपि प्रकृतिभाव आरभ्यते इति भावः। **भत्वादिति**। इष्ठवत्त्वेन भत्वात् 'श्वयुव—' इति सम्प्रसारणमित्यर्थः। तथा च श्वन् इ

वाच्यम्, व्याश्रयत्वात्। **भाष्यस्येति**। वृत्तिकारैर्हि 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रे प्रेयान् प्रेष्ठ इत्यादय उदाहृताः। ते च प्रस्थाद्यादेशविधायकस्य 'प्रियस्थिर—' इत्यादिशास्त्रस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वङ्गीकारेण प्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा भाष्ये प्रकृतिभावं विनैव साधिताः। स्रग्विन् स्रजिष्ठ इत्यादावपि टिलोपो न भविष्यति, लोपापवादस्य विन्मतोर्लुकस्तत्र प्रवर्तनात्। एषैवानेकाक्षु पयस्वान् पयसिष्ठः चम्पकस्रजिष्ठ इत्यादिषु गतिः। न चैतावता 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति मन्तव्यम्, स्थापयतीत्यादौ तस्यावश्यकत्वादिति भावः। **युवामावामिति**। युष्मानस्मानिति विग्रहेऽपि युष्मयति अस्मयतीत्येव रूपम्। न च द्वयोरुक्तौ युवावौ भवत इति रूपे विशेषः शङ्क्यः विभक्तिपरत्वाभावात् न च प्रत्ययलक्षणम् लुका लुप्तत्वात्। न च प्रागेवादेशोऽस्त्विति वाच्यम्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधते' इति न्यायात्, अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वाच्च **येन नाप्राप्तीति**। यत्र यत्र 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र टेरित्यस्य प्रवृत्तिर्न तु नस्तद्धिते इत्यस्य। स्रजिष्ठ इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः। 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा'

सम्प्रसारणम्। अन्ये तु 'नस्तद्धिते' (सू० ६७९) इति नेहातिदिश्यते, इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात् ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वात् 'टे' (सू० १७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्ते' तेन शुनयतीति रूपमाहु। विद्वासमाचष्टे विद्वयति, अङ्गवृत्तपरिभाषया सम्प्रसारण नेत्येके। सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये। नित्यत्वा-

---

इति स्थिते टिलोपे सति तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादन्नन्तत्वाद् वस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेश। अन्ये त्विति। इष्ठनि दृष्टस्यैव इष्ठवदित्यतिदेश। टेरित्येव टिलोपे इष्ठनि दृष्ट, न तु 'नस्तद्धिते' इति। अतो नास्यातिदेश इत्यर्थ। नन्वतिशयेन ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे दृष्ट इत्यत आह ब्रह्मिष्ठ इत्यादाविति। तेनेति। 'नस्तद्धिते' इत्यस्याप्रवर्तनेनेत्यर्थं। ततश्च प्रकृतिभावात् 'टे' इति लोपस्याभावे सम्प्रसारणे शुनयतीति रूपमित्यथ। आहुरित्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीज तु ब्रह्मवच्छब्दादिष्ठनि टेरिति टिलोपापवादे 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो दृष्ट एव। ततश्च इष्ठनि तस्यादृष्टत्वादित्ययुक्तम्। किच ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्य प्रवृत्तिरित्ययुक्तम्, केवलस्य ब्रह्मन्शब्दस्य वेदादिवचनस्य गुणवचनत्वाभावेन इष्ठनो दुर्लभत्वात्, 'आजादी गुण-वचनादेव' इत्युक्ते। मत्वन्तादिष्ठनि तु मतोर्लुकि तेन 'टे' इत्यस्य प्रवृत्तिबाधेन लुगुत्तर तदप्रवृत्त्या परत्वादित्यप्यसङ्गतिरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। विद्वयतीति। विद्वस्शब्दाण्णौ टिलोप। ननु इष्ठत्त्वाद् भत्वे वसा सम्प्रसारणमित्याशङ्क्याह अङ्गवृत्तेति। 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि' इति परिभाषयेत्यर्थं। 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति तदर्थ। वस्तुतस्तु विद्वयतीत्यत्र 'टे'इत्यसो लोपे वस्वन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणाप्रसक्तेरङ्गवृत्तपरिभाषो-पन्यासो वृथेत्यस्वरस सूचयति इत्येके इति। सम्प्रसारणे इति। विद्वच्छब्दाण्णौ इष्ठव-त्त्वेन टिलोपे कृते वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशे विदा-वयतीत्यन्ये मन्यन्ते इत्यर्थं। अत्रापि पूर्ववदेवास्वरस, टिलोपे सति वस्वन्तत्वा-भावात्। नित्यत्वादिति। टिलोपे कृते अकृते च प्रवृत्ते सम्प्रसारणम् नित्यम्। टिलोपस्तु कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो भवति, अकृते तु अस इत्यनित्य, 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्य' इति न्यायादिति भाव। ननु कृतेऽपि सम्प्रसारणे

इति न्यायेनेत्यन्ये। सम्प्रसारणमिति। न च टिलोपे सत्यन्नन्तत्वाभावात् 'श्वयुव-मघोनाम्–' इति कथमिह सम्प्रसारणप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् स्थानित्त्वादसिद्धवदत्रेत्य-सिद्धत्वाद्वा टिलोपेऽप्यन्नन्तत्वलाभात्। अतद्धित इति हि तत्र पर्युदासो न तु प्रति-षेध तेन तद्धिते न विधिर्न निषेध, किं तु तद्धितभिन्ने परे विधि। तद्धितभिन्नत्व तु णिचोऽस्त्येवेति न सम्प्रसारणप्रतिबन्ध, नापि दधिष्ठ इत्यादाविष्ठनि ओर्गुणो दृष्ट इतीहापि वृद्धि बाधित्वा गुण स्यादिति वाच्यम्, जातेऽपि गृणे पुनर्वृद्धौ रूपसिद्धे। अथवा टिलोपसम्प्रसारणयोर्गुण प्रति 'असिद्धवदत्र–' इत्यसिद्धत्वादिष्ठवद्भावेन नास्ति गुणप्रसङ्ग। शुनयतीति। इष्ठवद्भावेन भत्वात्सम्प्रसारणम्। 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभाव। नित्यत्वादिति। शब्दान्तरप्राप्त्या तु टिलोपस्यानित्यत्वमिति भाव।

ट्टिलोपात्प्राक्सप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम्, टिलोप । विदयतीत्यपरे उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्च प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । 'इकोऽसवर्णे–' (सू० ९१) इति प्रकृतिभावपक्षे प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेष्टिलापेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरि । 'असिद्धवदत्र–' (सू० २१८३)

पररूपात्प्राग् अस एव टिलोप इति तस्य नित्यत्वमित्यत आह **अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूप टिलोप इति ।** सप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो लोपेऽपि वस्वन्तत्वस्य विनङ्क्ष्यत्त्वान्न सप्रसारणमित्यस्वरस सूचयति **इत्यपरे इति ।** एव च विद्वयतीति प्रथमपक्ष एव स्थित । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यास एव वृथेति स्थितम् । **उदीचयतीति ।** उत्पूर्वकादञ्चे ऋत्विगित्यादिना क्विनि 'अनिदिताम्—' इति नलोपे उदच्शब्द । तस्माण्णौ इष्ठवत्त्वेन भत्वादच इत्यकारलोप बाधित्वा 'उद ईत्' इति ईत्त्वे उदीचि इति ण्यन्ताल्लडादय इति भाव । **उदैचिचदिति ।** लुङि 'द्विर्वचनेऽचि' इति णिलोपनिषेधात् चिशब्दस्य द्वित्वम् 'उपसर्गसमानाकार पूर्वपद धातुसज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इत्युक्तेरुद उपर्याडिति भाव । एव च उद पृथक्करणेन 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोप । **प्रतीचयतीति ।** अच इत्यल्लोपे 'चौ' इति पूर्वस्य दीर्घ **प्रत्यचिचदिति ।** इह अच इत्यल्लोपे चिशब्दात्प्रागटि तकारादिकारस्य यण् अच इत्यकारलोपस्याभीयत्वेऽपि असमानाश्रयत्वान्नासिद्धत्वम्, लोपस्य णिनिमित्तत्वाद् आटस्तु लुङ्निमित्तत्वात् । **इकोऽसवर्णे इतीति ।** 'न समासे' इति तु न, पृथक्करणेन समासनिवृत्ते **समीचयतीति ।** 'सम समि' इति सम्यादेश अच इति लोपे 'चौ' इति दीर्घ । **सम्यचिचदिति ।** सम्यादेशस्य स्थानिवत्वेनोपसर्गत्वात् पृथक्करणम्, पृथक्करणेन उत्तरपदपरत्वाभावेऽप्यन्तरङ्गत्वाज्जात सम्यादेशो न निवर्तते । **तिराययतीति ।** तिरस् इत्यव्ययम् । तत्पूर्वाद् अञ्चे क्विनि नलोपे तिरस् अच् इत्यस्माण्णौ टिलोपेन धातोर्निवृत्तौ 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिरिभावे इकारस्य वृद्धावायादेशे तिरायी इत्यस्माद् ण्यण्ताल्लडादीति भावः । न च तिरस पृथक्करणे सति धातो 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावात् कथ टिलोप इति वाच्यम्, तिरसित्यस्य कदाप्यनुपसर्गतया उपसर्गसमानाकारत्वाभावेन पृथक्करणाभावात् । नन्वेवं सति अञ्चतेष्टिलोपेनापहारे सति अञ्चतिपरकत्वविरहात्कथमिह तिरसस्तिरिभाव

उदीचयतीति । उपसर्ग पृथक्कृत्याच्शब्दादेव णिजिति 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रवृत्ते टिलोपे न 'उद इत्' इतीत्वम् । 'अनिदिताम्–'इति क्विनिमित्तो नलोप । **उदैचिचदिति ।** लुङि द्विर्वचनेऽचि इति णिलोपस्य निषेधाच्चिशब्दस्य द्वित्वम् । **प्रतीचयतीति ।** 'अच ' इत्यल्लोपे 'चौ' इति पूर्वस्य दीर्घ । **प्रत्यचिचदिति ।** इह धात्वकारस्याच इति लोपे चिशब्दात्प्रागटि यण् । न चास्तामासन् इत्यादिवदलोपस्यासिद्धत्वादाट् स्यादिति वाच्यम्, व्याश्रयत्वात् । णिनिमित्तो हि लोपो लुङ्निमित्तश्चाट् । आसन्नित्यादौ तु न तथेति वैषम्यम् । **तिराययतीति ।** उपसर्गसमानाकारत्वाभावादिह तिरस पृथक्करण नास्ति, तेन 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यप्रवृत्तेष्टि-

इति चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्ध । अत पुनष्टिलोपो न, अङ्गवृत्तपरिभाषया वा चङ्यग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्र्यञ्चमाचष्टे सध्राययति । अससध्रायत् । विष्वद्र्यञ्चम् अविविष्वद्रायत् । देवद्र्यञ्चम् अदिदेव-

---

इत्यत आह अञ्चेष्टिलोपेनेति । बहिरङ्गत्वेनेति । बहिर्भूतणिनिमित्तकत्वादिति भाव । नन्वस्तु तिरसस्तिरि, तत्र रेफादिकारस्य 'टे' इति लोप स्यादित्यत आह असिद्धवदत्रेति । प्रथमटिलोपोऽसिद्ध इत्यन्वय । तिरस् अच् इ इति स्थिते प्रथमप्रवृत्त अच् इत्येवंरूपटेर्लोप तिरे टिलोपे कर्तव्ये आभीयत्वादसिद्ध इत्यर्थं । ननु प्रथमटिलोपस्य कथ तिरेष्टिलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वम् टिलोपशास्त्रस्य एकत्वादित्यत आह चिणो लुङ् न्यायेनेति । पचधातोर्भावकर्मणोर्लुङस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणा' इति च्लेश्चिणि उपधावृद्धौ अटि अपाचि त इत्यस्मात् 'तिङश्च' इति तरपि तदन्तात् 'किमेत्तिङव्ययघादाम्' इत्याम्प्रत्यये अपाचितरामिति स्थिते 'चिणो लुक्' इति प्रथमस्य तशब्दस्य लुकि कृते पुनस्तरप्प्रत्ययतशब्दस्य लुङ् न भवति, स्थानिभेदेन लुको भेदमाश्रित्य प्रथमलुक असिद्धत्वेन व्यवधानादिति स्थिति । एवमिहापीत्यर्थं । अत इति । प्रथमटिलोपस्यासिद्धत्वादित्यर्थं । अङ्गवृत्तपरिभाषया वेति । पुनष्टिलोपो नेत्यनुषज्यते । न च तिरेरिकारस्याङ्गवृत्तपरिभाषया टेरिति लोपाभावे तिराययतीति वृद्धिरपि तस्य न स्यादिति वाच्यम्, अङ्गवृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वेन वृद्धिविषये तदप्रवृत्ते । अग्लोपित्वादिति । तिरस् अच् इ इति स्थिते, 'टे' इत्यचो धातोर्लपि सति तिरि इत्यस्य अग्लोपित्वम्, अचो धातोर्लपि अकारस्यापि लोपसत्त्वादित्यभिमान । सध्राययतीति । सहस्य सध्रि । तिराययतीतिवद्रूपम् । सहेत्यस्य उपसर्गत्वाभावान्न पृथक्करणम्, तदाह अससध्रायदिति । विष्वद्र्यञ्चमिति । विष्वक् अच् इ इति स्थिते 'विष्वग्देवयोश्च—' इति विष्वक्शब्दटेरद्र्यादेशो 'टे' इत्यचो धातोर्लोपे विष्वद्रि इ इति स्थिते वृद्धौ आयादेशे विष्वद्रायि इति ण्यन्ताल्लटि विष्वद्राययतीति रूपम् । देवद्र्यञ्चमिति । देवशब्दस्य

लोपस्तदाह अञ्चेरिति । चिणो लुङ्न्यायेनेति । यथाऽपाचितरामित्यत्र चिण परस्य तशब्दस्य लुकि पुनस्तरप्रत्ययस्य लुङ् न भवति, प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन व्यवधानात् तथेत्यर्थं । पुनष्टिलोपो नेति । तिर्यादेशस्येकारस्य लोपो नेत्यर्थं । अग्लोपित्वादिति । अनग्लोपिनोऽप्यग्लोपित्वस्वीकारादिति भाव । देवद्र्यञ्चमिति । ननु 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे—' इति कारकस्य पृथक्करणाद्देवानञ्चयतीति प्रसज्येत, बलिबन्धनमाचष्टे बलिं बन्धयतीतिवत् । इष्यते तु देवद्राययतीत्येव रूपम् । किं च कारकस्य पृथक्करणेऽदिदेवद्रायदित्यपि न सिध्येत् । न च पुराणप्रसिद्धाख्यान एव कारकस्य पृथक्करणादिकमिति वाच्यम्, राजानमागमयतीत्यत्राव्याप्तेरिति चेत् । अत्राहु —यत्राख्याने कृच्छ्रूयते तत्रैवेद प्रवर्तते, कृल्लुगिति सनियोगशिष्टविधानात् । किं च । आख्यानग्रहणसामर्थ्यान्महाजनप्रवादविषयीभूतार्थविषयकमेव तत् । भाष्यादौ तादृशानामेवोदाहृतत्वात् । यदि तु देवाञ्चनमाचष्टे

द्रायत् । अदद्र्यञ्चम् आददद्रायत् । अमुमुयञ्चम् अमुमुआययति । चङ, आमुमु-आयत् । अदमुयञ्चम् अदमुआययति । आददमुआयत । भुव भावयति । अबीभवत् । भ्रुवम् अबुभ्रवत् । श्रियम् अशिश्रयत् । गाम् अजूगवत् । रायम् । अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वश्व स्वाशश्वत् । स्व, अव्ययाना भमात्रे टिलोप, स्वयति । असस्वत्, असिस्वत्, बहून् भावयन्ति, बह्यतीत्यन्ये ।

टेरद्र्यादेशे देवद्राययतीति सिद्धवत्कृत्य लुङयाह **अदिदेवद्रायदिति** । अतितिरायदितिव-द्रूपम् **आददद्रायदिति** । सर्वनामत्वाददस्शब्दस्य टेरद्र्यादेश । त्यदाद्यत्वे सत्येव उत्त्व-मत्त्वे इति पक्षे इदम्, अदस्शब्दाद्विभक्ते लुका लुप्तत्वे विभक्तिपरकत्वाभावेन त्यदाद्यत्वा-प्रवृत्तेः । त्यदाद्यत्वाविषयत्वेऽपि उत्त्वमत्त्वे स्त इति मतमाश्रित्याह **अमुमुञ्चमिति** । अदस् अच् इ इति स्थिते टेरद्र्यादेशे अच् इत्यस्य टेर्लोपे अदद्रि इ इति स्थिते 'अदसोऽद्रे पृथङ्मुत्वम्' इति मते दकाराकारयोर्दकाररेफयोश्च मत्वोत्त्वयो कृतयो अमुमु इ इ इति स्थिते प्रथमस्य इकारस्य णिचि वृद्धौ आयादेशे अमुमु आयि इति ण्यन्ताल्लडादिरिति भाव । मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् । **अदमुआयतीति** । 'केचिदन्त्यसदेशस्य' इति मते इदम् । **भुवमिति** । भुवमाचष्टे इत्यर्थे भूशब्दाद णिच् वृद्धयात्रादेशौ भावि इत्यस्माल्लडादीति भाव । **अबीभवदिति** । 'ओ पुयण्जि–' इति इत्त्वम् । **अबुभ्रवदिति** । अवर्णपरकपवर्गादिपर-त्वाभावाद् 'ओ पुयण्जि–' इति न । **स्वश्वमिति** । सु शोभन अश्व इति विग्रह । **स्वाशश्वदिति** । उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणादश्वशब्दस्य अजादेर्द्वितीयस्य इति द्वित्वमाडागमश्च । **स्वरिति** । स्वर् इत्यस्माण्णिचि 'अव्ययाना भमात्रे–' इति टिलोप, इष्टवत्त्वेन भत्वात् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्येव

इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरस्ति तदा देवानञ्चयतीति भवत्येवेति **अमुमुआयदिति** । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यसिद्धत्वनिषेधान्मुशब्दस्य द्वित्वम् । **अबीभवदिति** । 'ओ पुयण्जि—' इत्यभ्यासोवर्णस्येत्वम् । 'दीर्घो लघो' इति दीर्घ । ननु परत्वात्प्रथम दीर्घे कृते पश्चादित्वं स्यात् । न चैव 'दीर्घो लघो' इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, अजूहवदित्यादौ तस्य सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहु —'विप्रतिषेधे परम्–' इत्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वा-ल्लक्ष्यानुरोधेन दीर्घात्प्रागित्वमेव भवति । लक्ष्यभेदात्पुनरिकारस्य दीर्घो वा भवति **अबुभ्रवदिति** । 'इहाभ्यासात्परो य पवर्ग स त्ववर्णपरो न, यस्त्ववर्णपरो यण् नासावभ्यासात्पर इत्यभ्यासोकारस्येत्व न । गा गावयति । **स्वश्वमिति** । शोभनोऽश्व स्वश्व ,शोभनऽश्वो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । **स्वाशश्वदिति** । उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणाद् 'अजादे –'इति द्वितीयस्य द्वित्वमाडागमश्च । **स्वयतीति** । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्या-यात्टेरित्यस्यैव बाधको न तु 'अव्ययाना भमात्रे टिलोप' इत्यस्येति भाव । **अस-स्वदिति** । 'ओ पुयण्जि—' इति ज्ञापकेन द्वित्वे कार्येऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वा स्वर्शब्दस्य द्वित्वमिति मतेनेदम् । अनग्लोपिन्यग्लोपित्वाभ्युपगमेऽप्यज्झलादेशेऽ-जादेशत्वव्यवहारो नास्तीति मते तु णिच्सहितस्यैव द्वित्व तदाह **असिस्वदिति** ।

स्रग्विण स्रजयति, सज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धि । श्रीमती श्रीमन्तं वा श्राययति । अशिश्रयत् । पयस्विनी पयमयति, इह टिलोपो न, तदपवादस्य लुक

बाधक । असस्वदिति । द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषेधाद् टिलोप बाधित्वा स्वर्शब्दस्य द्वित्वम्, अरित्यस्य लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वेन अजादेशत्वादिति भाव । असिस्वदिति । अर्लोपस्य अजादेशत्व नेति मते द्वित्वे कार्ये णौ टिलोपस्य निषेधाभावात् टिलोपे कृते णिचा सह स्त्रिशब्दस्य द्वित्वमिति भाव । बहूनिति । बहुशब्दाण्णिचि णाविष्ठवदित्यतिदेशाद् 'बहोर्लोपो भू च बहो' इति बहोर्भूभाव । 'इष्ठस्य यिट् च' इति यिडागमस्तु न, णाविष्ठवदिति सप्तम्या इष्ठनि परे दृष्टस्यैव कार्यस्यातिदेशादिति भाव । बहयतीति । यिडभावे तत्सनियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभावादिति भाव । स्रजयतीति । इष्ठवत्त्वाद् 'विन्मतो' इति लुक् । नचाजादी गुणवचनादेवेति इष्ठन्प्रत्यय स्रग्विन्शब्दाद् दुर्लभ इति इष्ठवत्त्वमत्र कथमिति शङ्क्यम्, 'विन्मता –' इति लुग्विधानेन स्रग्विन्शब्दादिष्ठवत्त्वासिद्धेरिति भाव । उपधावृद्धिमाशङ्क्याह सज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिरिति । णाविष्ठवदित्यनेनातिदेशेन विनो लुक सत्त्वादङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धिरिति कैयट । श्रीमतीमिति । श्रीमतीशब्दाण्णिचि णाविष्ठवदित्यतिदेशेन 'भस्याढे–' इति पुवत्त्वे 'विन्मतो –' इति मतोर्लुकि रेफादिकारस्य वृद्ध्यायादेशयो श्रायि इत्यस्माद् लडादीति भाव । अशिश्रयदिति । णावच आदेशो नेति वृद्ध्यायादेशयो प्रागेव श्रीशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे वृद्ध्यायादेशया कृतयोरुपधाह्रस्व इति माधव । मतुपो लुकि अकारस्यापि

भावयतीति । 'बहोर्लोपो भू च बहो' 'इष्ठस्य यिट् च' इति भूभाव । न चैव यिडागमोऽपि णेरस्त्विति वाच्यम्, णावित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादिष्ठवदित्यत्र सप्तम्यन्ताद्वतिरित्यभ्युपगमात् । एव चेष्ठनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते, न त्विष्ठनोऽपि कार्यमिति स्थितम् । बहयतीत्यन्य इति । यिडभावे तत्सन्नियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभाव इति भाव । नन्वेवमन्यमतत्वेन किमर्थमिदमुपन्यस्तमिति चेत् । अत्राहु —प्राधान्यादिष्ठवदिति कार्यातिदेशो न त्वयं शास्त्रातिदेश । तथा चेष्ठनि दृष्ट भूभाव स एवातिदेशो विधत्त इति नात्र सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया प्रवृत्ति । इत्थ च भावयतीत्येव रूप सम्यगिति स्रजयतीति । इष्ठवद्भावेन 'विन्मतो —' इति लुक् । ननु 'अजादी गुणवचनादेव' इत्युक्तत्वाद् इष्ठन्प्रत्यय स्रग्विन्शब्दाद् दुर्लभ इति इष्ठवद्भावोऽत्रायुक्त इति वाच्यम् । अस्मादेव लुग्वचनाज्ज्ञापकाद्विन्नन्तान्मतुबन्ताच्च अजादौ भवत इत्यभ्युपगमात् । श्रीमतीमिति । मतुपो लुक् । श्राययति । अशिश्रयदिति । द्वित्वे णिनिमित्तगुणे सत्यादेश । एतेन 'स सचरिष्णुर्भुनवान्तरेषु यदृच्छयाशिश्रयदाश्रय श्रियाम्' इति माघश्लोके अशिश्रयदिति प्रचुर पाठो व्याख्यात, या दिश श्रीमतीमकरोदित्यर्थादिति मनोरमाया स्थितम् । अत्र केचित्— सापेक्षाणा वृत्त्यभावान्मनोरमोक्त यत्तदयुक्तम् । न हि कश्चिद् य घट करोति तमानयेत्यर्थे य घटयति तमानयेति प्रयुङ्क्ते । अत एव 'तत्करोति–' इत्यनेनैव सिद्धे मुण्डादिग्रहण सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमिति पूर्वोक्त सगच्छते । यद्यन्यत्रापि सापेक्षेभ्यो णिच्

प्रवृत्तत्वात् स्थूल स्थवयति । दूर दवयति । कथ तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति, दूरमतति अयते वा दूरात्, दूरात कुर्वतीत्यर्थं । युवान यवयति कनयति । 'युवाल्पयो–' (सू० २०१९) इति वा कन् । अन्तिक नेदयति । बाढ साधयति ।

लोपसत्त्वेन अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्व इत्यन्ये । पयस्विनीमिति । णिचि इष्ठवत्त्वाद्विन्मतोरिति मतुपो लुगिति भाव । पयसयतीत्यत्र इष्ठवत्त्वात् टिलोपमाशङ्क्याह इह टिलोपो नेति । कुत इत्यत आह तदपवादस्येति । न च टिलाप बाधित्वा मतुपो लुकि कृते पयसष्टेर्लोप कुतो न स्यादिति वाच्यम्, सत्यपि सभवे बाधनमिति न्यायेन पयसष्टिलोपस्यापि मतुपो लुका बाधात् । स्थवयतीति । स्थूलशब्दाद् णिचि इष्ठवत्त्वात् स्थूलदूरेति स्थूलशब्दस्य यणादेर्लोपे ऊकारस्य गुणे अवादेशे स्थवि इत्यस्माल्लडादीति भाव । गुणे आकारस्य 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिस्तु न शङ्क्या, अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्ते । दवयतीति । पूर्ववद्यणादिलोपो गुणश्च । कथं तर्हीति । 'स्थूलदूर–' इति यणादिलोपस्य टिलोपापवादत्वादिति भाव । दूरमततीति । 'अत सातत्यगमने' इति धातो 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विपि दूरादिति रूपम् । अय गतावित्यस्मात् क्विपि 'लोपो व्यो —' इति यलोपे 'ह्रस्वस्य पिति–' इति तुकि दूरादित्येव रूपम् । तस्माण्णौ टिलोपे दूरि इति ण्यन्तात् शतृप्रत्यये शपि इकारस्य गुणे अयादेशे दूरयच्छब्दस्य दूरयतीति सप्तम्यन्तमिति भाव, तदाह दूरात कुर्वतीत्यर्थ इति । कुर्वतीति सप्तम्यन्तम् । यवयतीति । युवन्शब्दाद् णौ स्थूलदूरेति वनो यणादेर्लोप पूर्वस्य उकारस्य गुणे अवादेश । यवि इत्यस्माल्लडादि । कनयतीति । युवन्शब्दस्य कनादेशपक्षे रूपम्, तदाह युवाल्पयोरिति । नेदय-

---

स्यात्तर्हि तन्न सगच्छेत । न चात्र सापेक्षत्व नेति विवदितव्यम्, या दिश श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् । नापि सविशेषणाना वृत्त्यभावेऽपि विशेष्ययोगे स्यादेव वृत्तिरिति नात्रानुपपत्तिरिति श्रीमतीमित्यर्थं प्रति दिशो विशेष्यत्वादिति वाच्यम्, विशेष्ये हि बहिर्भूते विशेषणाना वृत्तिर्नाङ्गीक्रियते । न हि कश्चित् श्रीमतो राज्ञ इदमित्यर्थे राज्ञ श्रैमतमिति वृत्तिमभ्युपैति । कि च माघश्लोके अशिश्रियदित्येव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, न त्वशिश्रयदित्यल शुद्धे ग्रन्थसमर्थनाभिनिवेशेनेत्याहु । पयसयतीति । इह विन्मतोर्लुकि अग्लोपात्सन्वदित्वादिक च न । अनग्लोपेऽपि सन्वद्भावाभावात् । 'णौ चङ्–' इति सूत्रे अत्यरराजदिति भाष्यमिह प्रमाणम् । लुङि अपपयसत् । एव स्रग्विणमाख्यत् असस्रजदित्यत्रापि सन्वदित्व न । गोमान्त गवयति । लुङि अजूगवत् । इहाग्लोपाद् 'दीर्घो लघो ' इति दीर्घो न । गा स्रज पय इति विग्रहे तु अजूगवत् । असिस्रजत् । पययति । अपपयत् । टेर्लोपस्य बहिरङ्गत्वेन असिद्धत्वादिह वृद्धिर्न । अग्लोपित्वात्तु सन्वद्भावदीर्घौ न । तदपवादस्येति । येन नाप्राप्तिन्यायेन टिलोपापवादो लुक् । स्थवयतीति । 'स्थूलदूर–' इति यणादिलोपो गुणश्च । न च गुणस्य 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धि स्यादिति वाच्यम्, अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्ते ।' प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे–' इति बहुलग्रहणाद्वा लुङि अनुस्थवत् । दवयति । यवयतीत्यादि ।

प्रशस्य प्रशस्ययति, इह श्रज्यौ न, उपसर्गस्य प्रथक्कृते । वृद्ध ज्यापयति । प्रियं प्रापयति । स्थिर स्थापयति । स्फिर स्फापयति । उरु वरयति, वारयति । बहुल बंहयति । गुरुं गरयति । वृद्ध वर्षयति । तृप्र त्रपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारक वृन्दयति ।

इति तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ।

तीति । अन्तिकशब्दस्य णौ नदादेश । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' इत्युक्ते । साधयतीति । बाढशब्दस्य णौ साधादेश । इहेति । प्रशस्यतीत्यत्र 'प्रशस्यस्य श्र' 'ज्य च' इति श्रज्यौ नेत्यर्थ । कुत इत्यत आह उपसर्गस्येति । तत्पृथक्करणे सति विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावान्नादेशाविति भाव । वृद्ध ज्यापयतीति । वृद्धस्य चेति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशे वृद्धौ पुगिति भाव । 'प्रियस्थिर–' इति सूत्रक्रमेणोदाहरति प्रिय प्रापयतीति । प्रियशब्दस्य प्रादेशे वृद्धि पुक । स्थापयतीति । स्थिरशब्दस्य स्थादेशे वृद्धिपुकौ । वरयति, वारयतीति । उरुशब्दस्य वर् । सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादुपधावृद्धिविकल्प इति माधव । बंहयतीति । बहुलस्य बंहादेश । गरयतीति । गुरो गर् । वृद्ध वर्षयतीति । वृद्धस्य । वर्षादेशो 'वृद्धस्य च' इति ज्यादेशेन विकल्प्यते । त्रपयतीति । तृप्रस्य त्रप् आदेश । अदुपध सञ्ज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धि । गरीयतीत्यादिवत् । त्रापयतीति क्वचित्पाठ द्राघयतीति । दीर्घस्य द्राघादेश । वृन्दयतीति । वृन्दारकस्य वृन्दादेश ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ।

इहापि पूर्ववद्वृद्ध्यभाव लुङि अदूदवत् । अयूयवत् । अचीकनत् । नेदयतीति । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' टिलोप । लुङि अनिनेदत् । अससाधत् । प्रशस्यम् प्राशशस्यत् । पृथक्कृतेरिति । तेन विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावाद् नादेशाविमौ भवत इत्यर्थं ज्यापयतीति । 'वृद्धस्य च' इति ज्यादेश । स च 'प्रियस्थिर–' इति वर्षादेशेन सह विकल्प्यत इत्याह वर्षयतीति । लुङि अजिज्यपत् । अववर्षत । प्रियम् अपिप्रपत् । स्थिरम् अतिस्थपत् । सस्यादेशावयवत्वात्षत्व न । स्फिरम् अपिस्फरत् । उरुमिति । वरादेशे कृते सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वाहुलकाद्वा माधवेन विकल्पेन उपधावृद्धिरुदाहृतेति स्वयमपि तथैवाह वरयति । वारयतीति । अवीवरत् । बंहयतीति । अग्लोपित्वाद् अबबंहत् । गरयतीति । अजीगरत् । त्रापयतीति । अतित्रपत् । द्राघयतीति । अदद्राघत् । वृन्दयतीति । अववृन्दत् ।

इति तत्त्वबोधिन्या नामधातुप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम् ॥ ५८ ॥

२६७८ कण्ड्वादिभ्यो यक् (३-१-२७) एभ्यो धातुभ्यो नित्य यक्स्यात्स्वार्थे। धातुभ्य किम् प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत्। द्विधा हि कण्ड्वादयो धातव प्रातिपदिकानि च। कण्डूञ् गात्रविघर्षणे, कण्डूयति, कण्डूयते। मन्तु अपराधे। रोष इत्येके। मन्तूयति। चन्द्रस्तु ञितमाह, मन्तूयते। वल्गु पूजामाधुर्ययो, वल्गूयति। असु उपतापे, असु असूञ् इत्येके, असूयति, असूयते। लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च, दीप्तावित्येके, लेट्यति। लेटिता। लोट्यति। लोटिता। लेला दीप्तौ। इरस् इरज्, इरञ् ईर्ष्यायाम्, इरस्यति। इरज्यति। 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घ। ईर्यते। उषस् प्रभातीभावे। वेद धौर्त्ये, स्वप्ने च। मेधा आशुग्रहणे,

---

अथ कण्ड्वादिप्रक्रिया निरूप्यन्ते। **कण्ड्वादिभ्यो यक्।** **धातुभ्य इति।** 'धातोरेकाच—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव। **नित्यमिति।** वाग्रहण तु निवृत्तमिति भाव। अन्यथा कण्ड्वतीत्याद्यपि स्यादिति भाव। **द्विधा हीति।** एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। तेन कण्डूरित्याद्यविगृहीतरूपसिद्धि **लेटितेति।** 'यस्य हल' इति यलोप। **मेधा आशुग्रहण इति।** आशुग्रहण त्वरया बोध सुग्रहणे इति

कण्ड्वादिभ्यो यक्। 'धातोरेकाच–' इत्यस्माद्धातोरिति वर्तते। वेति निवृत्तम् अन्यथा कण्ड्वयतीति स्यात्तदाह **धातोर्नित्यमिति।** केचित्तु 'नित्य कौटिल्ये गतौ' इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तते इत्याहु तच्चिन्त्यम्। तत्र हि नित्यग्रहणमेवकारार्थे वर्तते तक्कौण्डिन्यन्न्यायस्यानित्यता ज्ञापयितुमिति प्राग्व्याख्यातत्वात्। किं च 'नित्य कौटिल्ये गतौ' इत्यत्रापि वेत्यनुवर्तते। अन्यथा गत्यर्थेभ्यो नित्य यङ् स्यादिति। **स्वार्थे इति।** कण्ड्वादिभ्यो यक् स्यात् कृञर्थे इति प्राचोक्तमयुक्तमिति भाव। **द्विधा हीति।** यक कित्वेन धातव इति ज्ञायते। कण्डूञ् इति दीर्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति। यदि तु धातव एव स्युस्तर्हि ह्रस्वान्ते पठितेऽपि यकि परे 'अकृत्सार्व–' इति दीर्घेण कण्डूयतीत्यादिसिद्धे किं तेन दीर्घपाठेन। द्वैविध्ये तु धातुभ्यो यकि गुणनिषेधेन कित्व सार्थकम्। कण्डूरित्यादियग्रहितरूपसिद्धया दीर्घपाठोऽपि सार्थक। अतएवोक्त। भाष्ये–'धातुप्रकरणाद्धातु कस्य चासञ्जनादपि। आह चायमिम दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषित' इति। एतेन कण्डू करोति कण्डूयति इति प्राचोक्तविग्रहोऽपि परास्त। कण्ड्वादय प्रातिपदिकान्येवेत्यनभ्युपगमात्। न च द्वैविध्याभ्युपगमेऽपि प्रातिपदिकादेव यक् स्यादिति वाच्यम्, तथाहि सति धातोर्लडादौ कण्ड्वतीत्याद्यनिष्टप्रसङ्गात्। सुखदु खादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अल्लोपासभवेन सुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च। यत्तु कैश्चित् 'शब्दवैरकलह–' इति सूत्रात्करणे इत्यनुवर्तनात् कृञर्थे यगिति प्राचोक्तव्याख्याया न किंचिद्बाधकमित्युक्तम्। अनुवृत्तौ मानाभावात्। अन्यथा णिजन्तेष्विव प्रकृतिप्रत्ययाभ्या व्यापारद्वयापत्तेरिति

मेधाय त। कुषुभ क्षेपे, कुषुभ्यति। मगध परिवेष्टने, नीचदास्ये इत्यन्ये। तन्तस् पम्पस् दु खे। सुख दु ख तत्क्रियायाम्, सुख्यति। दु ख्यति। सुख दु ख चानुभवतीत्यर्थ। सपर पूजायाम्। अरर आराकर्मणि। भिषज् चिकित्सायाम्। भिष्णज् उपसेवायाम्। इषुध शरधारणे। चरण वरण गतौ। चुरण चौर्ये। तुरण त्वरायाम्। भुरण धारणपोषणयो। गद्गद वाक्स्खलने। एला केला खेला विलासे। इलेत्यन्ये। लेखा स्खलने च। अदन्तोऽयमित्यन्ये। लेख्यति। लिट अल्पकुत्सनयो, लिट्यति। लाट जीवने। हृणीङ् रोषणे लज्जायां च। महीङ् पूजायाम्, महीयते, पूजा लभत इत्यर्थ। रेखा श्लाघासादनयो। द्रवस् परितापपरिचरणयो। तिरस् अन्तर्धौ। अगद नीरोगत्वे। उरस् बलार्थं, उरस्यति, बलवान्भवतीत्यर्थ। तरण गतौ पयस् प्रसृतौ। सम्भूयस् प्रभूतभावे। अम्बर सवर सभरणे। आकृतिगणोऽयम्।

इति तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम्।

—०० —

पाठान्तरम्। **सुख्यतीति**। यकि अतो लोप। प्रातिपदिकेभ्यो यकि तु आर्धधातुकत्वाभावाल्लोपो न स्यादिति बोध्यम्। चौरादिकयोस्तु सुखयति दु खयतीत्युक्तम्। **अरर आराकर्मणीति**। आरा प्रतोद, तत्करणक कर्म आराकर्म। **भिषज् चिकित्सायाम्**। जान्तोऽयम्। भिषज्यति। **लेखा स्खलने चेति**। लेखायति। **लेख्यतीति**। अदन्तात्यकि अतो लोप। **आकृतिगणोऽयमिति**। कण्ड्वादिरित्यर्थ। तेन दुवस् सदीपने इत्यादिसग्रह 'समिधाग्निं दुवस्यते'।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया कण्ड्वादय समाप्ता।

सुख्यतीति। चुरादौ तु सुख दु ख तत्क्रियाया सुखयतीत्याद्युदाहृतम्। **सपर**। यगन्ताद् 'अप्रत्ययात्' 'गुरोश्च हल' इत्यनेन वा अप्रत्यये टाप्, सपर्या। **अरर**। आरा प्रतोद, तत्करणक कर्म आराकर्म। **अदन्तोऽयमिति**। लेख्यति। आदन्तपक्षे तु लेखायति। **महीङ्**। 'प्रेत्य स्वर्गे महीयते' इति रामायणम्। **प्रसृताविति**। प्रसृति परिमाणविशेष। **प्रभूतभावे इति**। बाहुल्य इत्यर्थ। 'प्रभूत प्रचुर प्राज्यमदभ्र बहुल बहु' इत्यमर। सभूयस्यति। असभूसीत्। नेह सशब्दस्य पृथक्कृति, यत्र प्रातिपदिकाद्धातुसज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्य विधान तत्रैव पृथक्कृतिरित्याहु। **आकृतिगण इति**। तेन दुवस् सन्दीपन इत्यादि सिद्धम्। प्रयुज्यते च 'समिधाग्निं दुवस्यते' इत्यादि।

इति तत्त्वबोधिन्या कण्ड्वादिप्रक्रिया प्रकरणम्।

अथ तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम् ॥ ५९ ॥

कण्डूयते सन्। 'सन्यङो' (सू० २३९५) इति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते 'कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम्' (वा० ३४०४)। कण्डूयियिषति। क्यजन्तात्सन्। 'यथेष्टं नामधातुषु' (वा० ३४०६) आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः। अजादेस्त्वाद्येतरस्य। पुपुत्रीयिषति, पुतित्रीयिषति, पुत्रीयियिषति अशिश्वीयिषति, अश्वीयियिषति। नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः। इन्द्रीयते सन्, द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम्, इन्द्रिद्रीयिषति, इन्द्रीयियिषति। चिचन्द्रीयिषति, चन्द्रिद्रीयिषति, चन्द्रीयियिषति। प्रियमाख्यातुमाच-

---

अथ प्रत्ययमालां वक्ष्यन्नाह कण्डूयते सन्निति। 'धातोः कर्मणः—' इत्यनेनेति भावः। प्रथमस्यैकाच इति। 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वितीयैकाचो द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम्। कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति। एकाचो द्वित्वमिति शेषः। कण्ड्वादेरित्यनन्तरं यगन्तस्येति शेषः, केवलकण्ड्वादिषु तृतीयैकाचोऽभावात्। कण्डूयियिषति। कण्डूयेति यगन्तात् सनि इटि अतो लोपः। इस् इति तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम्। असु उपतापे, कण्ड्वादिः। असूयियिषति। अजादेस्तृतीयस्य एकाचो द्वित्वम्। क्यजन्तात्सन्निति। उदाह्रियत इतिशेषः। यथेष्टं नामधातुषु। इत्यपि वार्तिकम्। नाम प्रातिपदिकं तद्धटितधातुष्वित्यर्थः। अजादेस्त्वाद्येतरस्येति। अजादेरित्यनुवृत्त्या परेषामेकाचां यथेष्टमित्यर्थलाभादिति भावः। नदराणामिति। तेषां मध्ये आदिभूतादचः परस्यैवेत्यर्थः। इन्द्रीयते सन्निति। इन्द्रशब्दात् क्यजन्तात्सन्नित्यर्थः। द्रीशब्दयिशब्दयोरिति। नकारस्य आदिभूतादचः परत्वान्न द्वित्वम्। दकारस्य तु आदिभूतादचः परत्वाभावान्न द्वित्वनिषेध इति भावः। चिचन्द्रीयिषतीति। चन्द्रीयते सनि प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम्। चन्द्रिद्रीयिषतीति। द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम्। 'न न्द्राः—' इति नकारस्य न द्वित्वमिति माधवः। आदिभूतादचः परेषां नदराणां न द्वित्वमित्येव भाष्यसंमतम्। अत्र नकारस्यापि द्वित्वमित्येव युक्तम्। चन्द्रियियिषतीति। तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम्। प्रियमिति। प्रियमाख्यातुमिच्छतीत्यर्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति ण्यन्तात्सनि इटि णाविष्ठवत्त्वात्प्रियशब्दस्य 'प्रियस्थिर—' इति प्रादेशे वृद्धौ पुकि णिचो गुणायादेशयोः षत्वे प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम्। प्रियमाचक्षाणं प्रेरयितुमिच्छतीत्यर्थे तु प्रापि इति ण्यन्तादुक्ताद्धेतुमण्णौ तदन्तात् सनि इटि द्वितीयं णिचमाश्रित्य प्रथमणिचो लोपे द्वितीयणिचो गुणायादेशयोः प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम्। तत्र यथेष्टं नामधातुष्वित्याद्यानां त्रयाणामेकाचां

प्रथमस्येति। अजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम्। प्राचा तु 'यथेष्टं नामधातुषु' इति प्राप्ते 'कण्ड्वादेस्तृतीयस्य' इत्युक्तमित्यवतारितम्, तदयुक्तम्, नामधातुत्वस्य निराकृतत्वात्। अत एव मूले नामधातून् समाप्य कण्ड्वादयः पृथगेवोक्ताः। द्रीशब्दयिशब्दयोरिति। नकारस्य त्वचः परत्वाद् द्वित्वं नेति भावः

क्षाण प्रेरयितु वेच्छति पिप्रापयिषति, प्रापिपयिषति, प्रापयियिषति। उरु विवारयिषति, वारिरयिषति, वारयियिषति। बाढ सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम्। षत्व तु नास्ति। 'यङ्-सन्ण्यन्तात्सन्'। बोभूयिषयिषति। यङ्णिच्सन्नन्ताण्णिच्। बोभूययिषतीत्यादि।

इति तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम्।

मेकैकस्य द्वित्वे पिप्रापयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थ। **उरुमिति**। उरुमाख्यातुमाचक्षाण प्रेरयितु वेच्छतीत्यर्थे उरुशब्दादाचष्टे इत्यर्थे णिचि 'प्रियस्थिर–' इति वरादेशे उपधावृद्धौ वारि इति ण्यन्तात्सनि इटि णिचो गुणायादेशयो षत्वे वारयिषेति सन्नन्तम्। माधवमते वृद्धयङ्गीकाराद् वारि इत्यस्माद् हेतुमण्ण्यन्तात् सनि इटि प्रथमणेर्लोपे षत्वे वारयिषेत्येव रूपम्। तत्र यथेष्ट नामधानुष्वित्येकैकस्य एकाचो द्वित्वे विवारयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थ। **बाढ सिसाधयिषतीति**। बाढमाख्यानुमाचक्षाण प्रेरयितु वेच्छतीत्यर्थे णिजादि पूर्ववत्। अन्तिकबाढयोरिति साधादेश। तत्र सकारस्यादेशत्वाभावान्न षत्वम्, तदाह **षत्व तु नास्तीति**। बोभूयिषयिषतीत्यत्र प्रक्रिया दर्शयति। **यङिति**। भूधातोरिति शेष। द्वित्वे बोभूयेति स्थितम्। **सन्निति**। इटि अतो लोपे षत्वे बोभूयिषेति स्थितम्। **ण्यन्तात् सन्निति**। बोभूयिषेत्यस्माद् हेतुमण्णिचि अतो लोपे बोभूयिषि इति स्थितम्। तस्मात् सनि इटि णिचो गुणायादेशयो षत्वे बोभूयिषयिषेनि स्थितम्। ततो लटस्तिपि शपि पररूपे बोभूयिषयिषतीति रूपम्। अनभ्यासस्येत्युक्तेन पुनर्द्वित्वम्। अथ बोभूययिषयतीत्यत्र प्रक्रिया दर्शयति **यङिति**। भूधातोरिति शेष। द्वित्वे बोभूयेति स्थितम्। **णिजिति**। बोभूयेत्यस्माद्धेतुमण्णौ अतो लोपे बोभूयि इति स्थितम्। **सन्नन्ताण्णिजिति**। बोभूयि इत्यस्मात्सनि इटि णिचो गुणायादेशयो षत्वे बोभूययिषेति स्थितम्। तस्माद्धेतुमण्णिचि अतो लोपे बोभूययिषि इत्यस्माल्लटस्तिपि शपि गुणायादेशयो बोभूययिषयतीति रूप सिद्धम्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया प्रत्ययमाला समाप्ता।

पिप्रापयिषतीति। णाविष्ठवद्भावेन प्रियशब्दस्य 'प्रियस्थिर–' इत्यादिना प्रादेशस्ततो द्वित्वादि। **सिसाधयिषतीति**। इष्ठवद्भावादिह 'अन्तिकबाढयो —' इति साधादेश। **षत्वं तु नास्तीति**। आदेशावयवत्वादिति भाव। **बोभूयिषयिषतीति**। इह यङ्निमित्तद्वित्वे कृतेऽपि सन्निमित्तद्वित्ववारणाय 'लिटि धातो —' इति सूत्रे अनभ्यासस्येत्येतदवश्य कर्तव्यम्। एव च 'लक्ष्ये लक्षण सकृदेव प्रवर्तते' इति अनभ्यासग्रहण तत्र मास्त्विति भाष्यस्थ प्रत्याख्यान प्रौढिवादमात्रमिति भाव।

इति तत्त्वबोधिन्या प्रत्ययमालाप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरम् ॥ ६० ॥

'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (सू० २१५७)। आस्ते। शेते। २६७९ भावकर्मणो । (१—३—१३) बभूवे। अनुबभूवे। २६८० कर्तरि कर्मव्यतिहारे। (१—३—१४) क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपद स्यात्। व्यतिलुनीते, अन्यस्य योग्य लवनमन्य करोतीत्यर्थ। 'श्नसोरल्लोप' (सू० २४६९)। व्यतिस्ते व्यतिषाते व्यतिषते। 'तासस्त्यो–' (सू० २१९१) इति सलोप । व्यतिसे। 'धि च' (सू० २२४९) व्यतिध्वे। 'ह एति' (सू० २२५०) व्यतिहे। व्यत्यसै। व्यत्यास्त। व्यतिषीत। व्यतिराते व्यतिराते व्यतिराते।

अथ आत्मनेपदप्रक्रिया निरूप्यते। आत्मनेपदपरस्मैपदव्यवस्थापकानि सूत्राणि प्रथमस्य तृतीयपादे पठितानि। तानि क्रमेण व्याख्यास्यन् व्याख्यातमपि सूत्र पुन स्मारयति अनुदात्तङित इति। आत्मनेपदमित्येतत् 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यत प्रागनुवर्तते। भावकर्मणो । भावो भावना क्रियेति पर्याया कर्मशब्द कर्मकारके वर्तते। भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थं। भाव उदाहरति बभूवे इति। वृत्ता भवनक्रियेत्यर्थं। कर्मण्युदाहरति अनुबभूवे इति। आनन्द इति शेष । आनन्दकर्मिका वृत्ता अनुभवक्रियेत्यर्थ। कर्तरि कर्म। कर्मव्यतिहारशब्द विवृण्वन्नाह क्रियाविनिमये द्योत्ये इति। एव च कर्मशब्द क्रियापर, व्यतिहारशब्दो विनिमयपर इत्युक्त भवति। अन्यस्येति। शूद्रादियोग्य सस्यादिलवन ब्राह्मण करोतीत्यर्थं। परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहार इति कैयट। सप्रहरन्ते राजान। कर्तृग्रहण भावकर्मणोरित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा व्यतिलुनीत इत्यत्र न स्यात्। वस्तुतस्तु पृथक् सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टम्। व्यति अस् ते इति स्थिते आह श्नसोरिति। व्यतिस्ते इति। तपसे अयोग्य शूद्रस्तपस्वी भवतीत्यर्थं। इह 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्–' इति न ष, यच्परकत्वाभावादिति भाव। व्यतिषाते इति। इह अच्परकत्वाद् 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्–' इति ष। व्यति स् से इति स्थिते आह तासस्त्योरिति। 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्–' इति नेह षत्वम्, अस्त्यवयवस्य सकारस्य लुप्तत्वात्। व्यतिषाथे। व्यति स् ध्वे इति स्थिते आह धि चेति। सलोप इति शेष। व्यतिस् ए इति स्थिते आह ह एतीति। सकारस्य हकार इति भाव। व्यत्यसै इति। लोडुत्तमपुरुषैकवचनम्। व्यत्यास्तेति। लङि रूपम्। व्यतिषीतेति। लिङि रूपम्।

भावकर्मणो। भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थं। कर्तरि कर्म। अन्यस्येति। शूद्रस्य योग्य सस्यादिलवन ब्राह्मण करोतीत्यर्थं। परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहार। सप्रहरन्ते राजान। पृथक्सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम्। व्यतिस्ते इति। यच्परत्वाभावान्न ष। व्यतिस इति। 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्–' इति नेह षत्वम्। सकारस्यास्त्यवयवत्वाभावात्। 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्व तु 'सात्पदाद्यो' इति निषिद्धम्। एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमा-

व्यतिभाते व्यतिभाते व्यतिभाते । व्यतिबभे । २६८१ न गतिहिंसार्थेभ्यः । (१-३-१५) व्यतिगच्छन्ति व्यतिघ्नन्ति । 'प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्' (वा ८८८) । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । 'हरतेरप्रतिषेधः' (वा० ८९९) सम्प्रहरन्ते राजानः २६८२ इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च । (१—३—१६) परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्' (वा० ९००) । इतरेतरस्यान्योऽन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति । २६८३ नेर्विशः । (१—३—१७) निविशते । २६८४ परिव्यवेभ्यः क्रियः । (१—३ —१८) अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते विक्रीणीते । अवक्रीणीते । २६८५ विपराभ्यां जेः । (१—३—१९) विजयते । पराजयते । २६८६

व्यतिराते इति । लटि प्रथमपुरुषैकद्विबहुवचनेषु समानमेव रूपम् । व्यतिभाते इति । भाधातो रूपम् । व्यतिबभे इति । लिटि रूपम् । न गतिहिंसार्थेभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं नेत्यर्थः । हसादिगणस्य अदर्शनादाह हसप्रकारा इति । उपसर्गमनपेक्ष्य ये गतिहिंसयोर्वर्तन्ते तेषामेव ग्रहणलाभाय अर्थग्रहणम् । हृञ्धातुस्तु उपसर्गबलाद्धिंसायां वर्तते इति न तस्य प्रतिषेध इत्याह हरतेरप्रतिषेध इति । अर्थग्रहणलभ्यमिदं वार्तिकम् इतरेतर । नात्मनेपदमिति शेषः । नेर्विशः । निपूर्वाद्विश आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः । नेति निवृत्तम् । यद्यपि न्यविशतेत्यत्र न विशेर्निः परः, अटा व्यवधानाद् अटो विकरणान्ताङ्गभक्तत्वेन विशधात्ववयवत्वाऽभावात् । तथापि 'अड्व्यवाये उपसंख्यानम्' इति वार्तिकाद्भवतीति 'शदेः शितः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । परिव्यवेभ्यः । परि वि अव एभ्यः परस्मात् क्रीञ्धातोरात्मनेपदमित्यर्थः । ञित्त्वादात्मनेपदसिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह अकर्त्रभिप्रायार्थमिति । विपराभ्यां जेः । वि परा आभ्यां परस्माद् जिधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । विजयते इति । उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । परा-

---

त्रस्य पदत्वात् । न गतिहिंसार्थेभ्यः । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः । अर्थग्रहणसामर्थ्याद् ये शब्दान्तमनपेक्ष्य गतिहिंसयोर्वर्तन्ते त एवेह गृह्यन्ते । हरतिस्तूपसर्गवशाद् हिंसायां प्रवर्तते इति 'हरतेरप्रतिषेधः' इति वार्तिकमर्थग्रहणलभ्यमेवेत्याहुः । इतरेतरा । नन्वितरेतरादिशब्दैरेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वात्तद्द्योतकमात्मनेपदं न प्राप्नोतीति किमर्थो निषेधः । अत्राहुः —लौकिके व्यवहारे लाघवानादरादात्मनेपदं प्रसज्येतेति निषेधाऽयमारभ्यते । अतएव व्यतिलुनीत इत्यादौ कर्मव्यतिहारद्योतनाय व्यतीत्युपसर्गावात्मनेपदं च समुच्चित्य प्रयुज्यत इति । नेर्विशः । नेः किम्, प्रविशति । अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् । तेनेह न—'मधूनि विशन्ति भ्रमराः' । 'इत्युक्त्वा मैथिली भर्तुरङ्के निविशती भयात्' इत्यत्र तु अङ्गानि विशतीति पाठ्यम् । न च पदसंस्कारपक्षे त्वङ्के निविशतीनि पाठेऽप्यदोष इति वाच्यम् त्वं करोति भवान् करोषीत्यादिप्रयोगस्यापि त्वदुक्तरीत्या साधुत्वापत्तेः 'वा

आङो दोऽनास्यविहरणे । (१—३—२०) आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्य इति किम्—मुखं व्याददाति । आस्य-ग्रहणमविवक्षितम्, विपादिका व्याददति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति । 'पराङ्गकर्मकान्न निषेधः' (वा० ९०३) व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । २६८७ **क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ।** (१–३–२१) चादाङः । अनुक्रीडते । सक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न, उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । 'तृतीयार्थे' (सू० ५४९) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'समोऽ-कूजने' (वा० ९०४) । सक्रीडते । कूजने तु सक्रीडति चक्रम् । 'आगमेः क्षमायाम्' (वा० ९०४) । ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् आगमयस्व तावत्, मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । 'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' (वा० ९०६) । धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने

जयते इति । निकृष्टो भवतीत्यर्थः । आङो दो । आस्यविहरणं मुखविकसनम् । दा इत्यस्य द इति पञ्चमी, तदाह ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रेति । विद्यामादत्ते इति । गृह्णातीत्यर्थः । दाञो ञित्त्वेऽप्यकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । अविवक्षितमिति । अविहरणे इत्येतावदेव विवक्षितमित्यर्थः । विपादिका व्याददातीति । क्षारौषधादिना विदारयतीत्यर्थः । अत्र आस्यविहरणाभावेऽपि विकसनसत्त्वान्नात्मनेपदमिति भावः । नदी कूलं व्याददातीति । भिनत्तीत्यर्थः । अत्रापि विकसनसत्त्वादास्यविहरणाभावेऽपि नात्मनेपदम् पराङ्गकर्मकान्न निषेध इति । वार्तिकम् । पतङ्गस्येति । पक्षिणो मुखं भक्षणाय विकासयन्तीत्यर्थः । क्रीडोऽनु । चादाङ इति । तथा च अनु सम् परि आङ् एभ्यः परस्मात् क्रीडधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । 'अनोः कर्मप्रवचनीयान्न' इति वार्तिकम् । तदिदं न्यायसिद्धमित्याह उपसर्गेण समेति । 'समोऽकूजने' इति वार्तिकम् । समः परस्माद् अकूजने विद्यमानात् क्रीडेरात्मनेपदमित्यर्थः । कूजने तु सक्रीडति चक्रमिति । कूजतीत्यर्थः । आगमेः क्षमायामिति । आत्मनेपद-मिति शेषः । वार्तिकमिदम् । ण्यन्तस्येदं ग्रहणमिति भाष्ये ण्यन्तस्यैवोदाहरणादिति भावः । आगमयस्व तावदिति । कञ्चित्कालं सहस्वेत्यर्थः । आङुपसर्गवशाद् गमधातुः क्षमायां वर्तते । 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिगणसूत्रेण स्वार्थे णिच् । चुरादेराकृतिगणत्वाद्वा । मा त्वरिष्ठा इति । फलितार्थकथनम् । 'शिक्षे-र्जिज्ञासायाम्' इत्यपि वार्तिकम् । धनुषि शिक्षते इति । वैषयिके आधारे सप्तमी ।

पदं न स्यात्, अटा व्यवधानात् । न च स्वाङ्गमव्यवधायकमिति वाच्यम्, अङ्ग-भक्तस्याटो विकरणविशिष्टस्यावयवत्वेऽपि धातोरनवयवत्वादिति । चेत् । अत्राहु — लावस्थायामडागम इति भाष्यमते न कश्चिद्दोषः । मतान्तरे तु उपसर्गनियमे 'अड्-व्यवाये उपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकमस्तीति दिक् । आङो दो । अकर्त्रभिप्रायार्थ-मिदम् । तेन 'व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयम्' इति प्रयोगः आस्यविहरणेऽपि सिद्धः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणात् । शिक्षेर्जिज्ञासायामिति । शिक्षा विद्यो-

शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । 'आशिषि नाथ' (वा० ९१०) आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम्, सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं 'नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्' इति । 'नाधसे' इति पाठ्यम् । 'हरतेर्गतताच्छील्ये' (वा० ९०८) । गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मातुश्च गतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम्—मातुरनुहरति । 'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्' (वा० ९०७) । हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम्, इतरे फले । २६८८ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । (६-१-१४२) अपात्किरतेः सुट् स्यात् । 'सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः' (वा० ३७०६) । अपस्किरते वृषो हृष्टः, कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिषु इति किम्—अपकिरति कुसुमम् । इह तङ्सुटौ

शकि सन्नन्तः । 'सनि मीमा—' इति इस् । अभ्यासलोपश्च, तदाह धनुर्विषये इत्यादि । 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्यस्य तु नेह ग्रहणम्, अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धेरिति भावः । कथमिति । भूभृतां पतिं किमु न नाथसे—न याचसे इत्यर्थः । आशिषः अप्रतीतेः कथमात्मनेपदमित्यर्थः । नाधसे इति पाठ्यमिति । तवर्गचतुर्थान्तोऽयम् । 'आशिषि नाथ' इति नियमस्तु तवर्गद्वितीयान्तस्यैवेति भावः । 'हरतेर्गतताच्छील्ये, इति वार्तिकम् । आत्मनेपदमिति शेषः । गतं प्रकार इति । वृत्तमित्यर्थः । ताच्छील्यं स्वभावानुसरणम् । गतिताच्छील्यमिति यावत् । गतेति पाठे भावे क्तः पैतृकमश्वा इति । पैतृकं वृत्तम् अश्वाः स्वभावादनुसरन्तीत्यर्थः । मातृकं गाव इति । अनुहरन्ते इत्यनुषज्यते । मातुरनुहरतीति । अनुकरोतीत्यर्थः । अत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितम् न तु गतिताच्छील्यमिति भावः । किरतेरिति । वार्तिकम् । हर्षः प्रमोदः, जीविका जीवनोपायभक्षणम्, कुलायकरणम् आश्रयसंपत्तिः, एषु कॄधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । ननु कॄधातोर्विक्षेपार्थकस्य कथमेषु वृत्तिरित्यत आह हर्षादयो विषया इति । धात्वर्थत्वाभावेऽपि पदान्तरसमभिव्याहारगम्या इत्यर्थः । तत्रेति । तेषु हर्षादिष्वित्यर्थः । कारणमिति । तथा च हर्षमूलकत्वं विक्षेपस्य लभ्यते इति भावः । इतरे इति । जीविकाकुलायकरणे विक्षेपस्य साध्ये इति लभ्यते, हर्षादीनामेवंविधविषयत्वे सत्येवात्मनेपदमिति फलितम्, भाष्ये तथैवोदाहृतत्वादिति भावः । अपाच्चतुष्पात् । 'सुट्कात्पूर्वं' इत्यधिकृतम् । 'किरतौ लवने' इत्यतः किरतावित्यनुवर्तते तदाह, अपात् किरतेः सुट् स्यादिति । चतुष्पात्सु शकुनिषु च गम्येष्वित्यपि ज्ञेयम् । आलेखनं खननम् । सुडपि हर्षादिष्वेवेति वार्तिकम् । अपस्किरते । वृषो हृष्ट इति । हर्षाद् भूमिं लिखन् धूल्यादि विक्षिपतीत्यर्थः । कुक्कुटो भक्षार्थीति । अपस्किरते इत्यनुषज्यते । श्वा आश्रयार्थीति । अपस्किरते इत्यनुषज्यते । अपकिरति कुसु

पादाने इत्यस्य नेह ग्रहणमनुदात्तेत्त्वादेवात्मनेपदसिद्धेः । किं तु शकेः सन्नन्तस्येति ध्वनयति धनुर्विषय इत्यादिना । नियमार्थमिति । नाथतेरनुदात्तेत्त्वं तु 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युचि नाथन इति रूपसिद्ध्यर्थमिति भावः । मातुर-

न । हर्षादिमात्रविवक्षाया यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यते इत्याहु । गजोऽपकिरति। 'आङि नुप्रच्छयो' (वा० ९०९)। आनुते। आपृच्छते। 'शप उपालम्भे' (वा० ९११)। आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपद वक्तव्यमित्यर्थ । कृष्णाय शपते। २६८६ समवप्रविभ्य स्थ । (१-३-२२) सतिष्ठते। 'स्थाघ्वोरिच्च' (सू० २३८९)। समस्थित समस्थिषाताम् समस्थिषत। अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते। वितिष्ठते। 'आङ प्रतिज्ञायामुपसख्यानम्' (वा० ९१२)। शब्द नित्यमातिष्ठते। नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थ । २६९० प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च। (१—३—२३) गोपी

मर्मिति। वृषादिरिति शेष । ह्रियमाणो वृषादि पादै कुसुममवकिरतीत्यर्थ । अत्र हर्षाद्यभावान्नात्मनेपदम्। नापि सुट्, तदाह इह तङ्सुटौ नेति। ननु अपस्किरते वृषो हृष्ट इत्याद्युदाहरणत्रये यदि हर्षजीविकाकुलायकरणान्येव विवक्षितानि, न त्वालेखनमपि, तदा तङेव स्यान्न तु सुड् इत्यत आह हर्षादिमात्रेत्यादि। आलेखनाभावेऽपीत्यर्थ । नेष्यते इति। किरतेर्हर्षजीविकेत्यात्मनेपदविधौ ससुट्कानामेव भाष्ये उदाहरणादिति भाव । भाष्यस्थान्युदाहरणान्यालेखनविषयाण्येव भविष्यन्तीत्यस्वरस सूचयति आहुरिति। गजोऽपकिरतीति। स्वभावाख्यानमत्रेति भाव । 'आङि नुप्रच्छयो'। इति वार्तिकम्। आनुते इति। सृगाल इति भाष्यम् सृगाल उत्कण्ठापूर्वक शब्द करोतीत्यर्थ इति कैयट । ननु 'शप आक्रोशे' इत्यस्य स्वरितेत्त्वादेव सिद्धे 'शप उपालम्भे' इत्यात्मनेपदविधिर्व्यर्थ इत्यत आह आक्रोशार्थादिति। 'शप आक्रोशे' इति स्वरितेत कर्तृगामिन्येव फले आत्मनेपद प्राप्तम्। अकर्तृगेऽपि फले शपथात्मकनिन्दाविशेषे वर्तमानात् तस्मात् शपधातोरात्मनेपदार्थमिदमित्यर्थ । कृष्णाय शपते इति। 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्–' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। समवप्रविभ्य स्थ । स्थ इति पञ्चमी। सम् अव प्र वि एभ्य परस्मात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थ । सतिष्ठते इति। समाप्त भवतीत्यर्थ । प्रकाशन। प्रकाशन स्वाभिप्रायाविष्करणम्। स्थेयो विवादपदनिर्णेता। तिष्ठति। विश्राम्यति। विवादपदनिर्णयोऽस्मिन्नित्यर्थे बाहुलके अधिकरणे 'अचो यत्' इति यति ईत्वे स्थेयशब्दव्युत्पत्ते ।

'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते' इति मेदिनी।

इह तु विवादपदनिर्णेतृत्वेनाध्यवसायो विवक्षित । आख्या अभिधानम्। प्रकाशनाख्याया स्थेयाख्यया च वर्तमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थ । प्रकाशने

नुहरतीति। सादृश्यमात्रमत्र विवक्षित न तु प्रकारताच्छील्ये। गजोऽपकिरतीति। अत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावात् सुटोऽप्राप्ति कृष्णाय शपत इति। 'श्लाघह्नुङ्–' इति सम्प्रदानसज्ञा। 'नीवी प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्य शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि' इत्यत्र तु स्वाशय प्रकाशयामीत्यर्थो विवक्षितो न तु शपथ इति न तङित्याहु । प्रकाशन। प्रकाशन ज्ञापनम्। स्थेयो विवादपदनिर्णेता। तिष्ठन्त्यस्मिन् विवादपदनिर्णयार्थमिति व्युत्पत्ते. । बाहुलकादधिकरणे

कृष्णाय तिष्ठते, आशय प्रकाशयतीत्यर्थं । 'सशय्य कर्णादिषु तिष्ठते य' कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थं । २६६१ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । (१—३—२४) मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वं इति किम्—पीठादुत्तिष्ठति । 'ईहायामेव' (वा० ९१३) नेह—ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठत्ति । २६६२ उपान्मन्त्रकरणे । (१—३—२५) आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम्—भर्तारमुपनिष्ठति यौवनेन । 'उपाद्देवपूजासगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्' (वा० ९१४)। आदित्यमुपतिष्ठते । कथ तर्हि 'स्तुत्य स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती' इति, देवता-

---

उदाहरति गोपी कृष्णाय तिष्ठते इति । 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्थेये उदाहरति सशय्येति । कर्णादिष्विति विषयसप्तमी । फलितमाह कर्णादीनिति । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । ऊर्ध्वदेशसयोगानुकूला क्रिया ऊर्ध्वकर्म । तद्भिन्नमनूर्ध्वकर्म । तद्वृत्तेः स्थाधातोरुत्पूर्वादात्मनेपदमित्यर्थ । मुक्तावुत्तिष्ठते इति । गुरूपगमनादिना यतते इत्यर्थं । पीठादुत्तिष्ठतीति । उत्पततीत्यर्थं । ईहायामेव इति वार्तिकम् । ईहा कायपरिस्पन्द ।ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीति । उत्पद्यत इत्यर्थं । उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रकरणकेऽर्थे विद्यमानात्स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थं । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते इति । आग्नेय्या ऋचा आग्नीध्राख्यमण्डपविशेषमुपेत्य तिष्ठतीत्यर्थं । स्थितेरकमकत्वेऽपि उपेत्येतदपेक्ष्य सकर्मकत्वम्। केचित्तु मन्त्रकरणके समीपावस्थितिपूर्वकस्तवे विद्यमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमिति व्याचक्षते । तत्र स्तवो गुणवत्त्वेन सकीर्तनमिति स्तुतशब्दाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभि । श्लोकै राजान स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठते इत्यात्मनेपद न, मन्त्रकरणकत्वाभावात् । 'उपाद्देवपूजा-' इति वार्तिकम् अमन्त्रकरणकत्वार्थम् । आदित्यमुपतिष्ठते इति। अभिमुखीभूयावस्थितिपूर्वकस्तुत्यादिभि पूजयतीत्यर्थं । कथ तर्हीति । रघोर्देवतात्वाभावादिति भाव । समाधत्ते देवतात्वारोपा-

---

'अचो यत्' ।'स्थेयो विवादस्थानस्य निणतरि पुरोहिते'इति मेदिनी। कर्णादिष्विति । अधिकरणे सप्तमी । तेषा स्थेयत्व तिष्ठते इत्यात्मनेपदेन द्योत्यते तमेवार्थमाह कर्णादीनिति । प्रकाशनेत्यादि किम्, चैत्रे तिष्ठति । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । स्थ इत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वदेशसयोगानुकूल यत्कर्म तदूर्ध्वकर्म । 'उदोऽनूर्ध्व—' इत्युक्तेऽप्यनूर्ध्वक्रियाया वर्तमानादुत्पूर्वात्तिष्ठतेर्लस्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यत एव । तथापि परिस्पन्दार्थलाभाय कर्मपदमित्यभिप्रेत्याह ईहायामेवेति । इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा । सा च ग्रामाच्छतमित्यत्र नास्ति । उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्र करणं यत्र मन्त्रकरण स्तुति तत्र वर्तमानादुपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपद स्यात् । आग्नेय्येति । अग्निदेवताकया ऋचा आग्नीध्रमग्निविशेषं स्तौतीत्यर्थं । अत्र केचिद् श्लोकै राजान स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठत इति प्रयोगो नेष्यते । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या आग्नीध्रमिति वैदिकविषय एव सर्वैरुदाहृतत्वात् । तथा च तिष्ठतेरर्थे यदा मन्त्र करणं तदा तङिति व्याख्येयम् । उपतिष्ठत इत्यस्य तु समीपावस्थानमेवार्थं । न च तत्र यष्ट्यादिवन्मन्त्रस्य करणत्व न सभवतीति वाच्यम्, उपस्थानस्वरूपे तस्यो—

त्वारोपात्, नृपस्य देवताशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते, उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते, मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्था स्रुघ्नमुपतिष्ठते, प्राप्नोतीत्यर्थः । 'वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्' (वा० ९१९) । भिक्षुक प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा, लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः । २६९३ अकर्मकाच्च । (१-२-२६) उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपद स्यात् । भोजनकाल उपतिष्ठते, सनिहितो भवतीत्यर्थः । २६९४ उद्विभ्या तप । (१-३-२७) अकर्मकाद् इत्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यते इत्यर्थः । 'स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्' (वा० ९९६) । स्वमङ्ग स्वाङ्गम्, न तु 'अद्रवम्–' इति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह— सुवर्णमुत्तपति, सन्तापयति विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति सन्तापयतीत्यर्थः । २६९५ आङो यमहन । (१-३-२८) आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह—परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष' इति भारवि । 'आहध्व मा रघूत्तमम्' इति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्ति । प्राप्येत्यध्याहारो वा ।

दिति । नृपस्येति । 'नाविष्णु पृथिवीपति' इत्यादिस्मरणादिति भाव । वा लिप्सायामिति । लिप्साहेतुकार्यवृत्ते स्थाधातोरात्मनेपद वेत्यर्थ । अकर्मकाच्च । उपात्तिष्ठतेरिति । 'उपान्मन्त्रकरणे' इत्यत 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यनश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । उद्विभ्या तप । अकर्मकादित्येवेति भाष्यम् । दीप्यते इति । दीप्तिमान् भवतीत्यर्थ । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति । उद्विभ्या तप इत्यनुवर्तते । चकारादकर्मकसमुच्चय । स्वाङ्गशब्दोऽत्र यौगिक इत्याह स्वमङ्गमिति । सुवर्णमुत्तपतीति । अस्वाङ्गकर्मकत्वाभावाच्च, नात्मनेपदमिति भाव । स्वाङ्गशब्दोऽत्र न पारिभाषिक । किन्तु यौगिक इत्यस्य प्रयोजनमाह चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपतीति । अत्र अद्रव मूर्तिमदित्यादिपरिभाषितस्वाङ्गकर्मकत्वेऽपि स्वकीयाङ्गकर्मकत्वाभावान्नात्मनेपदमिति भाव । आङो यमहन । आङ परस्माद् यमो हनश्चात्मनेपदमित्यर्थः । आयच्छते इति । रज्जुर्दीर्घीभवतीत्यर्थः । दीर्घीकरोति पादमिति वा । आहते इति । स्वोदरमिति शेष । परस्य शिर आहन्तीति । स्वीयाङ्गकर्मकत्वाभावादकर्मकत्वाभावाच्च नात्मनेपदम् । कथ तर्हीति । स्वीयाङ्गकर्मकत्वाभावादकर्मकत्वाभावाच्चात्मनेपदासभवादिति भाव । प्राप्येति । विषमविलोचनस्य वक्ष प्राप्य आजघ्ने इति, रघूत्तम प्राप्य माऽऽहध्वमिति च प्राप्तिक्रिया प्रत्येव

पयोगाभावेऽपि तत्कार्ये स्तुतावुपयोगादुपस्थानकरणत्व मन्त्रस्य न विहन्यते । आग्नीध्रमिति द्वितीया तु करणत्वान्यथानुपपत्तिलभ्येन स्तोतुमित्यनेनान्वेति । एव चाग्नेय्या आग्नीध्रं स्तोतु तत्समीपे तिष्ठतीत्येव वाक्यार्थः । आदित्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तु तत्समीपावस्थानस्यासंभवादादित्य स्तोतुं तदभिमुखतया तिष्ठतीत्यर्थ इत्याहु । गङ्गायमुनामिति । एतेन यमुनैव प्राचीना गङ्गा तु पश्चाद्यमुनया सह मिलितेति प्रतीयते । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति । चकारेणाकर्मकस्य सग्रह । नत्वद्रवमिति । अन्यथा चैत्रो मैत्रस्येत्यादि वक्ष्यमाण न सङ्गच्छेतेति भाव । आङो यमहन । प्राप्येति ।

ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम्। भेत्तुमित्यादितुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु, समीपमेत्येति वा। २६९६ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्। (२—४—४४) हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु। आवधिष्ट आवधिषाताम्। २६९७ हनः सिच्। (१—२—१४) कित्स्यात्। अनुनासिकलोपः। आहत आहसाताम् आहसत। २६९८ यमो गन्धने। (१—२—१५) सिच्कित्स्यात्। गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम्। उदायत। गन्धने किम्—उदायस्त पादम्। आकृष्टवानित्यर्थः। २६९९ समो गम्यृच्छिभ्याम्। (१—३—२९) अकर्मकाभ्याम् इत्येव। सङ्गच्छते। २७०० वा गमः। (१—२—१३) गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः।

विषमविलोचनस्य रघूत्तमस्य च कर्मतया हन्तेरकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्बाधमिति भावः। यद्यपि हननक्रिया प्रत्यपि तयोरेव वस्तुतः कर्म तथापि तस्याविवक्षितत्वादकर्मकत्वमेव, 'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम्। ननु प्राप्येत्यध्याहारे प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादिवत्पञ्चमी स्यादित्यत आह ल्यब्लोपे इति। ल्यब्लोपे पञ्चमीत्येतत्तु यत्रार्थाध्याहारमाश्रित्य ल्यबन्तार्थावगतिः तद्विषयकम्। अत्र तु ल्यबन्तशब्दाध्याहारान्न पञ्चमीत्यर्थः। भेत्तमित्यादीति। एवं च ल्यब्लोपपञ्चम्या न प्रसक्तिरिति भावः। आजघ्ने विषम—' इत्यत्र परिहारान्तरमाह समीपमेत्येति वेति। अध्याहार इति शेषः। विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वीयमेव वक्षो मल्ल इव वीरावेशादास्फालयाचक्रे इत्यर्थः। तथा च स्वाङ्गकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्बाधमिति भावः। लुङि आहन् स् त इति स्थिते हनः सिच्। कित्स्यादिति शेषपूरणम्। 'असयोगाल्लिट् कित्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। हन्धातोः परः सिच् कित्स्यादिति फलितम्। अनुनासिकलोप इति। 'अनुदात्तोपदेश—' इति नकारलोप इत्यर्थः। उत् आ यम् स् त् इति स्थिते। यमो गन्धने। सिच्कित्स्यादिति। शेषपूरणम्। सिचः कित्त्वे मकारस्य अनुदात्तोपदेश इति लोपः। समो गम्यृच्छिभ्याम्। आत्मनेपदमिति शेषः। अकर्मकाभ्यामित्येवेति। स्वाङ्गकर्मकाच्चेति तु निवृत्तमिति भावः। सगच्छते इति। सगतः भवतीत्यर्थः। वा गमः। 'इको झल्' इत्यतो झलिति 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इत्यतो लिङ्सिचाविति 'असयोगाल्लिट्—'इत्यत किदिति

तथा च। हन्तेरकर्मकतया आजघ्ने आहध्वमित्यात्मपनेपदं युक्तमित्यर्थः। भेत्तमित्यादीति। एवं च ल्यब्लोपपञ्चम्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः। समीपमेत्येति। विषमविलोचनस्य समीपमेत्य वक्षः आजघ्ने। स्वकीयमेव वक्षो मल्ल इव सन्तोषातिशयादास्फालयाचक्रे इत्यर्थात्स्वाङ्गकर्मकत्वमस्त्येवेति भावः। आत्मनेपदेष्विति। तङीत्येव सुवचम् 'समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिविदिभ्यः' इति वृत्तिस्थं पाठमुपेक्ष्य भाष्यस्थं पाठमनुसरति समो गम्यृच्छिभ्यामिति। सगच्छत इति। सङ्गतं भवतीत्यर्थः। वा गमः। 'असयोगाल्लिट् कित्' इत्यतः किदनुवर्तते, 'इको झल्' इत्यतो झल्ग्रहणम्, 'लिङ्सिचौ—' इत्यतो लिङ्सिचाविति चानुवर्तते। कित्त्वपक्षे

सङ्गसीष्ट, सङ्गसीष्ट । समगत, समगस्त । समृच्छते । समृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्या किम्—ग्राम सगच्छति । 'विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा० ९१८) । वेत्तेरेव ग्रहणम् । सवित्ते सविदाते । २७०१ **वेत्तेर्विभाषा** । (७—१—७) वेत्ते ,परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । सविद्रते सविदते । सपृच्छते । सस्वरते । 'अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वा० ९२६)। अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम् । अङ्विधौ त्वियर्तेरेवेत्युक्तम् । मा समृत मा समृषाताम् मा समृषत इति, समार्त

चानुवर्तते, तदाह **गम परावित्यादि** । **समगतेति** । लुङि रूपम् । सिच कित्त्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेश—' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक् । **समृच्छते इति** । 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु' इति तौदादिकस्य रूपम् । अत्र तौदादिकस्य ऋच्छतेरेव ग्रहणम्, नतु ऋच्छादेशस्येति सूचयितु लृडन्तमप्युदाहरति **समृच्छिष्यते इति** । **विदिप्रच्छिस्वरतीनामिति** । सम इत्यनुवर्तते । सपूर्वेभ्यो विदिप्रच्छिस्वरतिभ्य आत्मनेपदमित्यर्थ । **वेत्तेरिति** । लुग्विकरणस्यैव विदेर्ग्रहणमित्यर्थं , व्याख्यानादिति भाव । **वेत्तेरिति** । लुग्विकरणस्यैव विदेर्ग्रहणमित्यर्थं, व्याख्यानादिति भाव । **वेत्तेर्विभाषा** । 'झोऽन्त' इत्यतो झ इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत अदित्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'शीडो रुट्' इत्यतो रुडिति च, तदाह **वेत्ते परस्येत्यादिना** । **अर्तिश्रुदृशिभ्य इति** । सपूर्वेभ्यस्तङिति शेष । **द्वयोरिति** । भौवादिकस्य इयर्तेश्चेत्यर्थं । **अङ्विधौ त्विति** । "सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यत्रेत्यर्थं । **मा समृतेति** । 'उश्च' इति सिच कित्त्वान्न गुण 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप । माङ्योगे मा समृतेत्यादि । माङ्योगाभावे तु समार्तेत्यादि इत्येव भौवादिकस्य ऋधातो रूपमित्यर्थं । माङ्योगादाडभाव । अथ माङ्योगाभावे आडागमे उदाहरति **समार्तेति** । सम् आ ऋ स् त इति स्थिते 'उश्च' इति कित्त्वाद् गुणनिषेधे 'आटश्च' इति वृद्धि बाधित्वा परत्वाद् 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे 'आटश्च' इति ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । न च सिज्लोपस्यासिद्धत्वाद् आटश्चेति वृद्धौ कृतायां ह्रस्वादङ्गादिति सिज्लोपस्याप्रवृत्त्या समार्ष्टेत्येवोचितमिति वाच्यम्, 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्य' इति वचनेन पूर्वं

'अनुदात्तोपदेश—' इति मलोप । समृच्छिष्यत इति लृट प्रयोगस्तु तौदादिकऋच्छेरत्र ग्रहण न तु ऋच्छादेशस्येति ध्वननार्थम् । **ग्रामं सगच्छतीति** । 'तच्चैक्य समगच्छत' इत्यत्र तु एक जातमित्यर्थाद्गमेरकर्मत्वमेवेति तङ् । एकमेवैक्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । **विदिप्रच्छि** । परस्मैपदिसाहचर्यादाह **वेत्तेरेवेति** । विन्दतिर्हि स्वरितेत् । सत्ताविचारणार्थयोस्तु अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धम् । न च निरनुबन्धपरिभाषयैव वेत्तेर्ग्रहण स्यादिति वाच्यम्, 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयो —' इति परिभाषया तु विन्दतेर्ग्रहणप्रसङ्गात्, **वेत्तेर्विभाषा** । 'शीडो रुट्' इत्यतो रुडनुवर्तते, 'अदभ्यस्तात्' इत्यत अदित्यनुवर्त्य षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणम्यत इत्याह **अतो रुडागम इति** । **अङ्विधौ त्विति** । 'सर्तिशास्त्यर्ति—' इति लुप्तविकरणेन शासिना साहचर्यादिति भाव । **मा समृतेति** । 'उश्च' इति कित्त्वम् । माङ्योगादडभाव । **समार्तेति** । ननु सिज्लोपस्यासिद्धत्वाद् 'आटश्च' इति वृद्धौ कृतायां 'ह्रस्वादङ्गात्'

समार्षाताम् समार्षत इति च भ्वादे । इयर्तेस्तु मा समरत मा समरेताम् मास मरन्त इति, समारत समारेताम् समारन्त इति च । सम्शृणुते । सपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव 'रक्षासीति पुरापि सम्शृणुमहे' इति मुरारिप्रयोग प्रामादिक इत्याहु । अध्याहारो वा 'इति कथयद्भ्य' इति अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीना कथमकर्मकतेति चेत् शृणु,

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षात कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ।।

वहति भारम् । नदी वहति, स्यन्दते इत्यर्थ । जीवति । नृत्यति ।

सिज्लोपे पश्चादाटश्चेति वृद्धे प्रवृत्तिसभवादित्यलम् । **इयर्तेस्त्विति** । श्लुविकरणऋधातो-रित्यर्थ । **मा समरतेति** । 'सर्तिशास्त्यर्ति–' इत्यङ्, तत्र इयर्तेर्ग्रहणादिति भाव । 'ऋदृशोऽङि–' इति गुण । **समारतेति** । 'आटश्च' इति वृद्धि । **इति चेति** । इयर्ते रूपमित्यन्वय । तदेवम् 'अर्तिश्रुदृशिभ्य–' इत्यत्र अर्तिप्रपञ्चमुक्त्वा श्रुधातोरुदाहरति । **संश्रृणुते इति** । दृशेरुदाहरति **सपश्यते इति** । **अकर्मकादित्येवेति** । 'समो गम्यृच्छि-भ्याम्' इत्यत्र अकर्मकादित्यनुवृत्तेरभ्युपगतत्वेन तत्रोपसख्यातवार्तिकेऽस्मिन् तदनुवृत्तेर्युक्तत्वादिति भाव । **अत एवेति** । प्रामादिक इत्याहुरित्यत्रान्वय, सकर्मकत्वेनात्मनेपदासभवादिति भाव । **अध्याहारो वेति** । इति कथयद्भ्य इत्यध्याहारो वेत्यन्वय । तथा च रक्षासीति कथयद्भ्य पुरा सम्शृणुमहे इत्यत्र कथन एव रक्षसामन्वितत्वात् श्रुव अकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्बाधमिति भाव । **धातोरिति** । धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति, धात्वर्थेनोपसग्रहादिति, प्रसिद्धे-रिति, अविवक्षात इति चत्वारि वाक्यानि । अकर्मिका क्रियेति सर्वत्रान्वेति । कर्मण इति तु द्वितीयादिषु वाक्येष्वन्वेति । **वहति भारमिति** । प्रापयतीत्यर्थ । अत्र सकर्मकत्वमिति भाव । अस्यार्थान्तरे क्वचिदकर्मकत्वमुदाहरति **नदी वहतीति** । **स्यन्दते इति** । प्रस्रवतीत्यर्थ । धात्वर्थोपसग्रहे उदाहरति **जीवतीति** । **नृत्य-**

इति सिज्लोपाप्रवृत्त्या समार्ष्टेति रूप स्यात् । न च ह्रस्वाद्विहितस्येति व्याख्यानादिष्टसिद्धि-रिति वाच्यम्, विहितविशेषणे मानाभावात् । उदायत आहतेत्याद्यसिध्यापत्तेश्च । अत्र केचित्—'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्य' इत्यनेन पूर्वं सिज्लोपे पश्चाद् वृद्धिर्भवति । एकादेशे इति विषयसप्तम्याश्रयणात् । न चैवमध्यैष्टेति न सिध्येत, तत्राप्युक्तरीत्या पूर्वं सिज्लोपे वृद्धौ सत्यामध्यैतेति रूपप्रसङ्गादिति वाच्यम्, 'वार्णादाङ्ग बलीय' इति पूर्वमेव गुणे कृते सिज्लोपो न प्रवर्तते इति 'आटश्च' इति वृद्धौ कृतायामध्यैष्टेति रूपस्य निर्बाध-त्वात् । समार्तेत्यत्र तु 'उश्च' इति कित्त्वेन गुणाप्रवृत्त्या पूर्वमेव सिज्लोपे पश्चाद् 'आटश्च' इति वृद्धिरिति वैषम्यमित्याहु । अन्ये तु सिज्लोपानन्तर यत्रैकादेश प्रसज्यते तत्रैव सिज्लोप सिद्धो यथा अग्रहीदिति । न चात्र तादृशो विषयोऽस्ति । किं च 'वार्णादाङ्ग बलीय' इति पूर्वमेव गुणे कृते इत्यादि यदुक्त तदसत्, समानाश्रये हि वार्णादाङ्ग बलीय । अन्यथा द्यौरिवाचरति द्यवतीत्यत्र यण् न स्यात् किं तु 'पुगन्त–' इति गुण एव स्यात् । तथा च

प्रसिद्धेर्यथा–मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा–'हितान्न य सम्शृणुते स किंप्रभु '। 'उपसर्गादस्यत्यह्योर्वेति वाच्यम्' (वा० ९२०)। अकर्मकाद् इति निवृत्तम् । बन्ध निरस्यति, निरस्यते । समूहति, समूहते । २७०२ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहते (७–४–२३) यादौ क्ङिति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य । २७०३ निसमुपविभ्यो ह्वः । (१–३–३०) निह्वयते । २७०४ स्पर्धायामाङ (१–३–३१) कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धाया किम्– पुत्रमाह्वयति । २७०५ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ । (१–३–३२) गन्धन हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थ । सूचन हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव । अवक्षेपण भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते, भर्त्सयतीत्यर्थ । हरिमुपकुरुते, सेवते । परदारान्प्रकुरुते, तेषु सहसा प्रवर्तते । एधोदकस्यो-

---

तीति । जीवे प्राणधारणमर्थं । नृतेस्त्वङ्गविक्षेप । उभयत्रापि कर्मणो धात्वर्थान्तर्भावान्न सकर्मकत्वमिति 'सुप आत्मन—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । मेघो वर्षतीति । वर्षणकर्मणा जलस्य प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम् । हितान्न य इति । हितात्पुरुषाद् यो न सम्शृणुते–स्वहित न मन्यते स किंप्रभु , कुत्सित इत्यर्थं । अत्र स्वहितस्य वस्तुत कर्मत्वेऽपि तदविवक्षया अकर्मकत्वमिति भाव । एव चास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीना सतोऽपि कर्मण अविवक्षया अकर्मकत्व सिद्धमिति बोध्यम् । अकर्मकत्वनिर्णयोऽय 'ल कर्मणि–' इत्यादौ उपयुज्यते । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति । आत्मनेपदमिति शेष । निवृत्तमिति । सोपसर्गयोरस्यत्यूह्यो सकर्मकत्वनियमादिति भाव । उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहते । यादौ क्ङिति इति शेषपूरणम्, 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भाव । ब्रह्म समुह्यादिति । ऊह वितर्के, सम्यग्विचारयेदित्यर्थं । अत्र आशीर्लिङि यासुट किंत्वेन ऊकारस्य ह्रस्व । अग्निं समुह्येति । परितस्समृज्येत्यर्थं । क्त्वादेशस्य ल्यप कित्त्वमिति भाव । निसमुपवि। ह्वेञ कृतात्त्वस्य ह्व इति पञ्चम्यन्तम् । निह्वयते इति । सह्वयते । उपह्वयते । विह्वयते । अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । स्पर्धायामाङ । आङ्पूर्वकात् स्पर्धाविषयकाद् ह्वेञ आत्मनेपदमित्यर्थं । कृष्णश्चाणूरमाह्वयते इति । स्पर्धार्थमाकारयतीत्यर्थं । गन्धनावक्षेपण । आत्मनेपदम् अकर्त्रभिप्रायेऽपीति शेष । गन्धन हिंसेति । गन्ध अर्दने । अर्द हिंसायामित्युक्तेरिति भाव । सूचयतीति । परदोषमाविष्करोतीत्यर्थं । नन्वेव सति कथमस्य गन्धने वृत्ति ? हिंसाया असत्त्वादित्यत आह सूचन हीति । श्येनो वर्तिकामिति । वर्तिका शकुनिविशेष, । साहसिक्ये उदाहरति परदारान् प्रकुरुते इति । साहसप्रवृत्तिविषयीकरोतीत्यर्थं । सहसा वतते साहसिक , 'ओजस्सहाऽम्भसा

समार्ष्टत्येध वक्तव्ये समार्तेति लेखकप्रमाद इत्याहु । गन्धन हिंसेति । गन्ध अर्दने । अर्द हिंसायामित्यनयोश्चुरादौ पाठादिति भाव । सहसा वर्तते साहसिक । 'ओज.सहोम्भसा—' इति ठक् । यस्य कर्म साहसिक्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । परदारानित्यादि । तान्वशीकरोतीत्यर्थ । साहसिक्य न धात्वर्थं । तथा हि सति

पस्कुरुते, गुणमाधत्ते। गाथा प्रकुरुते, प्रकथयति । शत प्रकुरुते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते। एषु किम्—कट करोति। २७०६ अधे प्रसहने। (१—३—३३) प्रसहने क्षमाभिभवश्च, षह मर्षणेऽभिभवे च इति पाठात्। शत्रुमधिकुरुते, क्षमते इत्यर्थं । अभिभवतीति वा। २७०७ वे शब्दकर्मण । (१—३—३४) स्वरान्विकुरुते, उच्चारयतीत्यर्थं । शब्दकर्मण किम्—चित्त विकरोति काम । २७०८ अकर्मकाच्च। (१—३—३५) वे. कृञ इत्येव। छात्रा विकुर्वते। विकार लभन्ते। २७०६ समाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निय । (१-३-३६) अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्या । इतरे प्रयोगोपाधय । तथा हि शास्त्रे नयते, शास्त्रस्थ सिद्धान्त शिष्येभ्य प्रापयतीत्यर्थं । तेन च शिष्यसंमानन फलितम्। उत्सञ्जने, दण्डमुन्नयते, उत्क्षिपती-

---

वर्तते' इति ठक्। तस्य कर्म असमीक्ष्यकरण साहसिक्यम्। तदाह तेषु सहसा प्रवर्तत इति। फलितार्थकथनमिदम्, साहसप्रवृत्तिमात्रार्थकत्वे द्वितीयानुपपत्ते । अत साहसप्रवृत्तिविषयीकरणपर्यन्तानुधावनमिति बोध्यम् । प्रतियत्ने उदाहरति एधोदकस्योपस्कुरुते इति। एधशब्द अदन्त 'अवोदैधोद्मप्रश्रथहिमश्रथा' इति सूत्रे निपातित । एधश्च उदक चेति समाहारद्वन्द्व । यद्वा एधस्शब्द सकारान्तो नपुसकलिङ्ग । एधश्च दक चेति विग्रह । दकशब्द उदकवाची। 'प्रोक्त प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीय दक च' इति हलायुध । 'काष्ठदार्विन्धन त्वेध इध्ममेध समित् स्त्रियाम्' इत्यमर । प्रतियत्नो गुणाधानमित्यभिप्रेत्याह गुणमाधत्ते इति। काष्ठस्य शोषणादिगुणाधानम्। दकस्य तु गन्धद्रव्यसपर्कजनितगन्धाधानम्। अधे प्रसहने। अधे परस्मात् कृञ प्रसहनवृत्तेरात्मनेपदमित्यर्थं । वे शब्दकर्मण। शब्द कर्मकारक यस्य तस्मात् कृञो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थं । अकर्मकाच्च। वे कृञ इत्येवेति। तथा च अकर्मकाद् विपूर्वात् कृञ आत्मनेपदमित्यर्थं विकुर्वते इत्येतद्व्याचष्टे विकार लभन्ते इति। लाभे विकारस्य कर्मत्वेऽपि धात्वर्थोपसग्रहादकर्मकत्वम्। समाननोत्सञ्जन। एषु गम्येषु णीञ्धातोरात्मनेपदमित्यर्थं परगामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमिदम्। इतरे इति। समाननाचार्यकरणप्रभृतय इत्यर्थं । प्रयोगोपाधय इति। वाच्यत्वाभावेऽपि आर्थिका सत्तामात्रेण शब्दप्रयोगे निमित्तभूता इत्यर्थं । आत्मनेपदद्योत्या इति यावत् । तदेवोपपादयितु प्रतिजानीते तथा हीति। समानने उदाहरति शास्त्रे नयत इति। अत्र णीञ् प्रापणार्थक । सिद्धान्तमित्यध्याहार्यम्। सिद्धान्त प्रत्यधिकरणत्वात् शास्त्रे इति सप्तमी, तदाह शास्त्रस्थमिति। तेनेति। सिद्धान्तप्रापणेनेत्यर्थं । फलितमिति। अर्थादिति

परदारानिति, कर्मणोऽनन्वय स्यात्, किं तु प्रयोगोपाधिरित्यभिप्रेत्याह तेषु सहसेति। एधोदकस्येति। एधशब्दोऽकारान्त 'अवोदैधौद्म—' इति निपातित.। एधाश्च उदक च एषा समाहार । यद्वा एध शब्द सकारान्त । तथा च एधासि च दक चेति विग्रह । दकशब्दोऽप्युदकवाच्येवेत्यर्थोऽत्र न भिद्यते। उक्त च हला-

त्यर्थः । माणवकमुपनयते, विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने तत्त्वं नयते, निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते, भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते, राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । **२७१० कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ।** (१—३—३७) नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्न एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते-

---

भावः । **उत्सञ्जन इति ।** उदाह्रियते इति शेषः उत्सञ्जनमुत्क्षेपः । उत्क्षिपतीत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । आचार्यकरणे उदाहरति **माणवकमुपनयत इति ।** उपपूर्वो णीञ् समीपप्रापणार्थकः । सामीप्यं च प्रत्यासत्या प्रापयित्रपेक्षमेव । तच्च माणवकीयमात्मसमीपप्रापणं वैधमेव विवक्षितम्, पूर्वोत्तराङ्गकलापाम्नानसामर्थ्यात्, तदाह **विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीति ।** तत्राचार्यकरणस्यार्थिकत्वमुपपादयति **उपनयनपूर्वकेणेति ।** 'माणवकमुपनयीत तमध्यापयीत' इत्यध्यापनार्थत्वमुपनयनस्यावगतम्, अध्यापनादाचार्यत्वं संपद्यते,

'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥'

इति स्मरणात् । तथा च आचार्यकरणमुपनयनसाध्यत्वादार्थिकमिति भावः । **ज्ञान इति ।** उदाह्रियते इति शेषः । **निश्चिनोतीत्यर्थ इति ।** नयतिर्निश्चयार्थक इति भावः । भृतौ उदाहरति **कर्मकरानुपनयत इति ।** भृतिः वेतनम्, तदर्थं कर्म करोति कर्मकरः । 'कर्मणि भृतौ' इति टप्रत्ययः । कर्मण्युपपदे कृञष्टः स्यात्कर्तरीति तदर्थः । उपपूर्वको णीञ् समीपप्रापणार्थकः समीपप्रापणं च भृत्यर्थमिति कर्मकरशब्दसमभिव्याहाराद्गम्यते, फलितमाह **भृतिदानेनेति । ऋणादेरिति ।** आदिना करादिसंग्रहः । निर्यातनं प्रत्यर्पणादि । **करं विनयत इति ।** राज्ञे देयो भागः करः, विपूर्वो णीञ् परिशोधनार्थकः, तदाह **राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीति ।** परिगणयति दातुमित्यर्थः । व्यये उदाहरति **शतं विनयते धर्मार्थमिति ।** अत्र विपूर्वो णीञ् व्ययार्थकः, तदाह **विनियुङ्क्त इत्यर्थ इति । कर्तृस्थे । नियः इति ।** कर्मकारके कर्तृस्थे सति णीञ्धातोर्यदात्मनेपदं कर्तृगे फले ञित्त्वात् प्राप्तम्, तत् शरीरावयवभिन्न एव सति कर्मकारके स्यात् । कर्मणः शरीरावयवत्वे तु कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदमेवेत्यर्थः । ननु सूत्रे शरीरग्रहणात् कथं शरीरावयवत्वेत्युक्तमित्यत आह **सूत्रे इति ।** शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृतया शरीरस्य कर्तृस्थत्वं न संभवति । शरीरावयवानां तु समवायेन आधारतया तत्संभवतीति

युधे—'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति । **संमानन । उपनयनपूर्वकेणेति ।** उपनयनं बटुसंस्कारः । तस्य परगामित्वात्परस्मैपदे प्राप्ते अनेनात्मनेपदं विधीयते । नह्युपनयनमात्रेण आचार्यत्वं भवति, किं तु तत्पूर्वकाध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्य अयोगोपाधित्वं परंपरया ज्ञेयम् । 'उपनीय दद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः'

उपक्रमते । समर्थाभ्या किम्—प्रक्रामति, गच्छतीत्यर्थं । उपक्रामति, आगच्छतीत्यर्थं । १७१६ **अनुपसर्गाद्वा** । (१—३—४३) क्रामति क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव । २६१७ **अपह्नवे ज्ञ** । (१—३—४४) शतमपजानीते अपलपतीत्यर्थ । २७१८ **अकर्मकाच्च** । (१—३—४५) सर्पिषो जानीते, सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थं । २७१९ **सप्रतिभ्यामनाध्याने** । (१—३—४६) शत सजानीते, अवेक्षते इत्यर्थं । शत प्रतिजानीते, अङ्गीकरोतीत्यर्थं । अनाध्याने इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्याद् 'अकर्मकाच्च' (सू० २७१८) इति प्राप्तिरपि बाध्यते । मातर मातुर्वा सजानाति । कर्मण शेषत्वविवक्षाया षष्ठी । २७२० **भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु**

भ्भार्थकाभ्यामिति फलितमिति भाव । **अनुपसर्गाद्वा** । क्रम आत्मनेपदमिति शेष । **अप्राप्तविभाषेयमिति** । अनुपसर्गात् क्रमे आत्मनेपदस्य कदाप्यप्राप्तेरिति भाव । **वृत्त्यादाविति** वृत्तिसर्गतायनेषु तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेवेत्यर्थं । **अपह्नवे ज्ञ** । अपह्नव अपलाप । तद्वृत्तेर्ज्ञाधातोरात्मनेपदमित्यर्थं । **अकर्मकाच्च** । ज्ञ आत्मनेपदमिति शेष । **सर्पिषो जानीत इति** । अत्र ज्ञाधातु प्रवृत्तौ वर्तते । 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति तृतीयार्थे षष्ठी, तदाह **सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इति** । 'अनुपसर्गात् ज्ञ' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धे सोपसर्गार्थमिदम् । सर्पिषोऽनुजानीते । **सम्प्रतिभ्यामनाध्याने** । ज्ञ आत्मनेपदमिति शेष । **अवेक्षत इत्यर्थ इति** । अकर्मकत्वाभावात् पूर्वेणाप्राप्तिरिति भाव । अनाध्याने किम् ? मातर सजानाति । आध्यायतीत्यर्थं । उत्कण्ठापूर्वक स्मरणमाध्यानम् । ननु यदा आध्याने कर्मण शेषत्वविवक्षया षष्ठीमाश्रित्य मातु सजानाति इति प्रयुज्यते तदा सम्पूर्वो जानातिरयमकर्मक इति स्थिति । तत्र 'सप्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदस्याप्रवृत्तावपि 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेणात्मनेपद दुर्वारम्, तत्र अनाध्याने इत्यभावात् । सप्रतिभ्यामित्यत्र अनाध्यानग्रहणस्य मातर सजानातीति सकर्मके चरितार्थत्वादित्यत आह **अनाध्याने इति योगो विभज्यत इति** । ततश्च 'सप्रतिभ्याम्' इत्येको योग । सप्रतिपूर्वाद् ज्ञ आत्मनेपदमित्यर्थं 'अनाध्याने' इति योगान्तरम् । अनाध्याने सप्रतिभ्यामात्मनेपदमित्यर्थं । तत किमित्यत आह **अकर्मकाच्चेति** । **प्राप्तिरपि बाध्यत इति** । ननु अनन्तरस्येति न्यायेन सम्प्रतिभ्यामित्यस्यैव बाधो युक्त इत्यत आह **तत्सामर्थ्यादिति** । एकसूत्रत्वेनैव सिद्धे अनाध्याने इति योगविभागाद्व्यवहितस्यापि बाध इत्यर्थं । ननु मातर मातुर्वा सजानाति इत्यत्र मातु कर्मत्वाद् द्वितीयैव युक्तेत्यत आह **कर्मण शेषत्वविवक्षाया षष्ठीति** । न चैवमपि 'अधीगर्थदयेशा

मुक्तम् । **प्रोपाभ्याम्** । प्रोपाभ्या प्रारम्भे इत्येव सुवचम् । **उपक्रामतीति** । वृत्त्याद्यर्थेष्वेवोपपराभ्यामिति । प्रवृत्तेर्नात्रात्मनेपद शङ्क्यमिति भाव । **वृत्त्यादौ त्विति** । न च वृत्त्यादिसूत्र सोपसर्गे चरितार्थमित्यनुपसर्गात्क्रमेर्वृत्त्याद्यर्थेऽपि विभाषैवास्त्विति वाच्यम्, उपपराभ्यामिति नियमस्योक्तत्वात् । **अकर्मकाच्च** । 'अनु'

वद् । (१—३—४७) उपसभाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये, इतरे प्रयोगोपाधय । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थं । उपसभाषा उपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्त्वयतीत्यर्थं । ज्ञाने-शास्त्रे वदते । यत्ने क्षेत्रे वदते । विमतौ-क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते, प्रार्थयते इत्यर्थं । २७२१ व्यक्तवाचा समुच्चारणे । (१—३—४८) मनुष्यादीना संभूयाच्चारणे वदेरात्मनेपद स्यात् । सप्रवदन्ते ब्राह्मणा । नेह-सप्रवदन्ति खगा । २७२२ अनोरकर्मकात् । (१—३—४९) व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपद स्यात् । अनुवदते कठ कलापस्य । अकर्मकात् किम्-उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचा किम्-अनुवदति वीणा । २७२३ विभाषा विप्रलापे । (१-३-५०) विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचा समुच्चारणे उक्त वा स्यात् । विप्रवदन्ते, विप्रवदन्ति

कर्मणि' इति षष्ठ्येव स्यान्न तु द्वितीयेति वाच्यम् तत्र शेष इत्यनुवर्त्य कर्मण शेषत्वविवक्षाया षष्ठी, कर्मत्वविवक्षाया तु द्वितीयेत्यभ्युपगमात् । न चैव सति 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैव सिद्धत्वाद् 'अधीगर्थ—' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, मातु स्मरणमित्यादौ शेषषष्ठ्या-समासाभावार्थत्वादिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितम् । भासनोपसभाषा । आत्मनेपदमिति शेष । इतरे इति । भासनज्ञानादय इत्यर्थं प्रयोगोपाधय इति । इद 'सम्माननोत्सञ्जन—' इत्यत्र व्याख्यात प्राक् । भासन तु तत्तदाक्षेपेषु समाधानाय नवनवयुक्त्युल्लेख । शास्त्रे वदते इति । विषयसप्तम्येषा । भासमान इति । नवनवयुक्तीरुल्लिखतीत्यर्थं । शास्त्रे वदते इति विषयसप्तमी, व्यवहरतीत्यर्थं । व्यवहारश्च ज्ञान विना सभवतीति ज्ञानमार्थिकम् । ज्ञात्वा व्यवहरतीति फलितम् । क्षेत्रे विवदन्त इति । विरुद्ध व्यवहरन्तीत्यर्थं । विरुद्धव्यवहारश्च वैमत्यमूलक इति विमतिरार्थिकी । उपवदते इति । उपपूर्वस्य वदे प्रार्थनमर्थ, तदाह प्रार्थयते इत्यर्थ इति । व्यक्तवाचाम् । व्यक्ता अज्झल्भेदेन स्पष्टोच्चारिता वाच येषामिति विग्रह । समित्येकीभावे, तदाह मनुष्यादीनामिति । सप्रवदन्ते ब्राह्मणा इति । सभूयोच्चारयन्तीत्यर्थं । अनोरकर्मकात् । व्यक्तवाचामित्यनुवृत्त विषयषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । समुच्चारणे इति निवृत्तम्, तदाह व्यक्तवाग्विषयादिति । मनुष्यकर्तृकादित्यर्थं । अनुवदते इति । अनु सादृश्ये 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्—' इति षष्ठी । कठ कलापेन तुल्य वदतीत्यर्थं । वस्तुतस्तु शेषषष्ठीत्येवोचितम् । 'तुल्यार्थै—' इत्यत्र अतुलोपमाभ्यामिति पर्युदासेन अनव्ययानामेव तुल्यार्थाना ग्रहणात् । अन्यथा चन्द्र इव मुखमित्यादावपि तृतीयाषष्ठ्योरापत्तेरित्यलम् । विभाषा विप्रलापे इति । 'व्यक्तवाचा समुच्चारणे' इत्यनुवर्तते । विरुद्धोक्तिर्विप्रलाप, तदाह विरुद्धोक्तिरूपे इति । अवाद् ग्र । आत्मनेपदमिति शेष ।

पसर्गाज्ज्ञ' इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनुपजानीते इत्यादिसोपसर्गार्थमिद सूत्रम् । भासनोपसभाषा एषु किम्, यत्किंचिद्वदति । अनुवदते कठ इति । अनुसादृश्ये । तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी । विभाषा विप्रलापे ।

वा वैद्या । २७२४ अवाद् ग्र । (१-३-५१) अवगिरते । 'गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एव' इति भाष्यम् । २७२५ समः प्रतिज्ञाने । (१-३-५२) शब्दं नित्यं सङ्गिरते, प्रतिजानीते इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम्-सङ्गिरति ग्रासम् २७२६ उदश्चरः सकर्मकात् । (१-३-५३) धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात् किम् बाष्पमुच्चरति । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः । २७२७ समस्तृतीयायुक्तात् । (१-३-५४) रथेन सञ्चरते । २६२८ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । (१-३-५५) सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात्, सा च तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या सयच्छते । पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या सप्रयच्छते । २७२६ उपाद्यमः स्वकरणे । (१-३-५६) स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते । २७३० विभाषोपयमने । (१-२-१६)

गॄ इत्यस्य ग्र इति पञ्चमी । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वाद् 'ॠत इद्धातो' इति न भवति । तदनित्यत्वे इदमेव मानम् । अवगिरत इति । शविकरणोऽयम् । अवगृणातीत्यत्राप्यात्मनेपदमाशङ्क्याह गृणातिस्त्विति । एवं च तुदादेरेव ग्रहणमिति भावः । समः प्रतिज्ञाने । गिरतेरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रतिज्ञानो अभ्युपगमः । संगिरति ग्रासमिति । भक्षयतीत्यर्थः । उदश्चरः । उत्पूर्वाच्चरधातोः सकर्मकादात्मनेपदमित्यर्थः । समस्तृतीया । सकर्मकादिति निवृत्तम् सपूर्वात् । तृतीयान्तसमभिव्याहृताच्चरेरात्मनेपदमित्यर्थः । तृतीयायुक्तादिति किम् ? रथिका सचरन्ति । अत्र यद्यपि रथेनेत्यर्थाद् गम्यते, तथापि तृतीयान्तश्रवणाभावान्नात्मनेपदम् । एतदर्थमेव योगग्रहणम्, अन्यथा तृतीययेत्येवावक्ष्यत् । सकर्मकादप्येतदात्मनेपदं भवति अविशेषात्, अत एव 'तृतीयायुक्तादिति किम् ? उभौ लोकौ सचरसीम चामुं च लोकम्' इति भाष्यं सगच्छते । दाणश्च सा । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यनुवर्तते तदाह सपूर्वादिति । उक्तं स्यादिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । सा चेदिति । तच्छब्देन तृतीया परामृश्यते, तदाह तृतीया चेदिति । दास्या सयच्छत इति । 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाच्या' इति तृतीया । ननु रथेन समुदाचरते इत्यत्र 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्य न प्रवृत्तिः, आङ व्यवहितत्वेन सम्पूर्वकत्वाभावात्, 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया सम इति पञ्चम्या चरेः अव्यवहितपरत्वलाभात् । तथा दास्या संप्रयच्छते इत्यत्रापि 'दाणश्च सा चेत्-' इति कथं प्रवर्तते । प्रशब्देन व्यवधानादित्यत आह पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठीति । तथा च षष्ठ्या पौर्वापर्यमेव गम्यते । न त्वव्यवहितत्वमिति भावः । तेनेति । षष्ठ्याश्रयणेनेत्यर्थः । सूत्रद्वयमिति । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्थस्य षष्ठ्यन्तस्यैव 'दाणश्च-' इति सूत्रेऽप्यनुवृत्तेरिति भावः । उपाद्यमः । आत्मनेपदमिति शेषः । ननु स्वं वस्त्रमुत्पादयतीत्यर्थे वस्त्रमुपयच्छतीत्यत्राप्यात्मनेपदं स्यादित्यत आह स्वीकरणं स्वीकार इति । अस्वस्य सतः स्वत्वेन परिग्रहः स्वकरणशब्देन,

यम सिच्किद्वा स्याद्विवाहे । राम सीतामुपायत–उपायस्त वा । उदवोढेत्यर्थं । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्य कित्त्वम् । **२७३१ ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन** । (१–२–५७) सन्नन्तानामेषा प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते । **२७३२ नानोर्ज्ञ** । (१—३—५८) पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवाय निषेध । 'अनन्तरस्य–' (पृ० ५२) इति न्यायात् । तेनेह न–

विवक्षित इत्यर्थं । च्विप्रत्ययस्तु वैकल्पिक, 'समर्थाना प्रथमाद्वा' इत्युक्तेरिति भाष्ये स्पष्टम् । **भार्यामुपयच्छते इति** । अन्यदीया कन्या भार्यात्वेन परिगृह्णातीत्यर्थ । **विभाषोपयमने** । 'यमो गन्धने' इत्यतो यम इति 'हन सिच्' इत्यत सिजिति 'असयोगात्–' इत्यत किदिति चानुवर्तते, तदाह **यम सिच्किद्वा स्याद्विवाहे इति** । उपयमशब्दो विवाहे वर्तते इति भाव । **राम सीतामुपायतेति** । भार्यात्वेन स्वीकृतवानित्यर्थं । सिच कित्त्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेश–' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप । **उदवोढेति** । भार्यात्वेन परिग्रह उद्वाह । **गन्धनाङ्गे उपयमे त्विति** । हिंसापूर्वके विवाहे त्वित्यर्थं, राक्षसविवाहे त्विति यावत् । 'हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदती रुदतो हरेत् । स राक्षसो विवाह ' इति स्मृते । **नित्यं कित्त्वमिति** । 'यमो गन्धने' इति पूर्वसूत्रेणेति शेष । यदि गन्धनाङ्गकेऽप्युपयमने परत्वादिय विभाषा स्यात् तर्हि एषा प्राप्तविभाषा स्यात् । ततश्च 'न वेति विभाषा' इत्यत्र भाष्ये अप्राप्तविभाषासु अस्या परिगणन विरुध्येत । अत पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इति भाव । **ज्ञाश्रु** । **प्राग्वदिति** । आत्मनेपदमित्यर्थं । यद्यपि 'अपह्नवे ज्ञ, अकर्मकाच्च, सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इति सूत्रै 'अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च' इति वार्तिकेन च ज्ञादिभ्य आत्मनेपदे कृते 'पूर्ववत्सन ' इत्यात्मनेपद सिद्धम्, तथाप्यपह्नवाद्यभावेऽप्यात्मनेपदार्थं ज्ञाश्रुदृशीनामिह ग्रहणमिति मत्वोदाहरति **धर्मं जिज्ञासत इति** । ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थं । **शुश्रूषते इति** । 'अज्झनगमा सनि' इति दीर्घं । 'इको झल्' इति सन कित्त्वम् । 'श्र्युक किति' इति इण्निषेध । **सुस्मूर्षते इति** । स्मृधातो सनि 'अज्झन–' इति दीर्घ 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घं । **नानोर्ज्ञ** । अनुपूर्वाद् ज्ञाधातो सन्नन्ताद् नात्मनेपदमित्यर्थं । **पुत्रमनुजिज्ञासतीति** । अनुज्ञातुमिच्छतीत्यथ । ननु सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थे सर्पिषाऽनुजिज्ञासते इत्यत्रापि 'अपह्नवे ज्ञ, अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदस्याप्यनेन निषेधे सति सन्न–

अप्राप्तविभाषा । **स्वकरण स्वीकार इति** । स्वकरणमित्यत्र च्विर्न भवति, 'समर्थाना प्रथमाद्वा' इति विकल्पात् । स्वकरणशब्देन भार्यास्वीकारो गृह्यते इति वृत्तिकृत् । भट्टिस्तु स्वीकारमात्रेऽपि प्रायुङ्क्त 'उपायस्त महास्त्राणि' इति । **गन्धनाङ्गे इति** । पूर्वविप्रतिषेधश्च 'नवेति विभाषा' सूत्रे भाष्ये उक्त । **नित्य कित्त्वमिति** । 'यमो गन्धने' इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थं । **ज्ञाश्रुस्मृ** । 'अपह्नवे ज्ञ ' इत्यादिना ज्ञाधातो 'अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च–' इति श्रुदृशिभ्या चात्मनेपदे कृते तस्मिन्विषये 'पूर्ववत्सन ' इत्य–

सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । 'पूर्ववत्सन' (सू० २७३४) इति तङ् । 'अकर्मकाच्च' (सू० २७१८) इति केवलाद्विधानात् । २७३३ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । (१-३-५९) आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव, देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । 'शदेः शितः' (सू० २३६२), 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (सू० २५३८) व्याख्यातम् । २७३४ पूर्ववत्सनः । (१-३-६२) सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते निविविक्षते । पूर्ववत् किम्-बुभूषति । 'शदेः-' (सू० २३६२) इत्यादिसूत्रद्वये 'सनो' 'न' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न शिशत्सति । मुमूर्षति । 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' (सू० २२४०) एधाचक्रे । २७३५ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । (१-३-६४) प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्' (वा० ९३९) । उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम्-द्वन्द्व

न्तात्परस्मैपदमेव स्यादित्यत आह पूर्वसूत्रस्यैवेति । एवं च सर्पिषोऽनुजिज्ञासते इत्यत्र 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदं निर्बाधमिति भावः । ननु 'अकर्मकाच्च' इति ज्ञाधातोरात्मनेपदे सन्नन्तात्कथमात्मनेपदलाभ इत्यत आह पूर्ववदिति । केवलात् सन्विहीनाद् ज्ञाधातोरात्मनेपदविधानात् सन्नन्तादपि तस्मात् 'पूर्ववत्सन' इत्यात्मनेपदमित्यर्थः । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । उक्तं नेति । आत्मनेपदं नेत्यर्थः । प्रत्याङाविहोपसर्गाविव गृह्येते, व्याख्यानात्, तदाह कर्मप्रवचनीयात्स्यादेवेति । आत्मनेपदमिति शेषः । देवदत्तं प्रतीति । 'लक्षणेत्थम्भूत-' इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयः । पूर्ववत्सनः । पूर्वेणेव पूर्ववत् । 'तेन तुल्यम्-' इति तृतीयान्ताद्वतिः । पूर्वशब्देन सन्प्रकृतिर्विवक्षिता, तदाह सनः पूर्व इत्यादि । एदिधिषत इति । सन्प्रकृतेरेधधातोरात्मनेपदित्वात्तत्प्रकृतिकसन्नन्तादात्मनेपदम् । 'नेर्विशः' 'इत्यात्मनेपदविधानात्तत्प्रकृतिकसन्नन्तादपि आत्मनेपदम् । ननु 'शदेः शितः' 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इत्यात्मनेपदविधानात् शिशत्सति मुमूर्षति इत्यत्रापि सन्नन्तादात्मनेपदं स्यादित्यत आह शदेरित्यादीति । आदिना 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इत्यस्य ग्रहणम् । शदेरित्यादिसूत्रद्वये 'पूर्ववत्सन' इति 'नानोर्ज्ञः' इत्यतो नेति चानुवर्त्य शदेर्म्रियतेश्च सन्नन्तान्नात्मनेपदमिति व्याख्येयमित्यर्थः । नन्वेवं सति शीयते म्रियते इत्यादावात्मनेपदं न लभ्येतेत्यत आह वाक्यभेदेनेति । 'शदेः शितः' 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इति एकं वाक्यम् । शिद्भाविनः शदेरात्मनेपदं स्यात्, मृङो लुङ्लिङ्प्रकृतिभूतात् शित्प्रकृतिभूताच्चात्मनेपदं स्याद् नान्यत्रेत्यर्थः । तेन शीयते म्रियते ममारेत्यादि सिध्यति । सनो नेत्यपरं वाक्यम् । शदेः म्रियतेश्च सन्नन्तान्नात्मनेपदमित्यपरम् । तेन शिशत्सति, मुमूर्षति इत्यादौ नात्मनेपदमित्यर्थः । प्रोपाभ्याम् । आत्मनेपदमिति शेषः । स्वरेति । स्वरौ अचौ आद्यन्तौ यस्य स स्वराद्यन्तः । तथाभूतोपसर्गात्परत्वे एव युजेरात्मनेपदमित्यर्थः । द्वन्द्वमिति । द्वन्द्वं द्विशो न्यञ्चि अवोबिलानीत्यर्थः । सम

नेन सिद्धेऽपि विषयान्तरे सन्नन्तादनेन विधीयत इति ज्ञेयम् । निविविक्षत इति ।

न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति। २७३६ सम क्ष्णुव। (१—३—६५) सक्ष्णुते शस्त्रम्। २७३७ भुजोऽनवने। (१—३—६६) ओदनं भुङ्क्ते। अभ्यवहरतीत्यर्थं। 'बुभुजे पृथिवीपाल पृथिवीमेव केवलाम्।' 'वृद्धो जनो दुःख शतानि भुङ्क्ते'। इह उपभोगो भुजेरर्थं। अनवने किम्—महीं भुनक्ति। २७३८ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्सकर्ताऽनाध्याने। (१—३—६७) ण्यन्तादात्मने

क्ष्णुव। आत्मनेपदम् इति शेष। 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इत्यत्रैव 'समो गम्यृच्छिक्ष्णुव' इति न सूत्रितम्, तथा सति अकर्मकादित्यनुवृत्त्या सकर्मकान्न स्यात्। तत्सूचयन्नुदाहरति सक्ष्णुते शस्त्रमिति। तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थं भुजोऽनवने। अवन रक्षणम्। ततोऽन्यत्र भुजेरात्मनेपदमित्यर्थं। ननु 'भुज पालनाभ्यवहारयो' इति धातुपाठे स्थितम्। तत्र 'बुभुजे पृथिवीपाल पृथिवीम्' इत्यत्र न पालनमर्थं। तथा सति अनवने इति पर्युदासादात्मनेपदायोगात्। नाप्यभ्यवहरणम्, असभवात्। नहि पृथिव्या अभ्यवहरण सभवति। तथा वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते' इत्यपि न युज्यते, दुःखशतानां पालनस्य अभ्यवहरणस्य चासभवात्, तत्राह इह उपभोगो भुजेरर्थ इति। धातूनामनेकार्थकत्वादिति भाव। महीं भुनक्तीति। रक्षतीत्यर्थं। अत्र रौधादिकस्यैव 'भुज पालनाभ्यवहारयो' इत्यस्य ग्रहणम्। न तु 'भुजो कौटिल्ये' इति तौदादिकस्यापीति भाष्यम्। भुजति वास। कुटिली भवतीत्यर्थं। णेरणौ। इह चत्वार्यवान्तरवाक्यानि। णेरिति प्रथम वाक्यम्। प्रत्ययग्रहण परिभाषया णेरिति तदन्तग्रहणम्। आत्मनेपदमित्यधिकृतम्, तदाह ण्यन्तादात्मनेपद स्यादिति। अणौ यत् कर्म णौ चेदिति द्वितीय वाक्यम्। 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इतिवत्कर्मशब्दोऽत्र क्रियापर। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तदिति लभ्यते। तथा च अणौ या क्रिया सा ण्यन्ते चेदिति लभ्यते। एव सति पचति पाचयतीत्यादौ सर्वत्र अणौ क्रियाया ण्यन्ते अवश्य सत्त्वाद्वाक्यमिदमनर्थकम्। तस्माद् अणौ या क्रिया सैव ण्यन्ते चेदित्येवकारो लभ्यते। ततश्च द्वितीयवाक्यस्य

'नेर्विश' इत्यात्मनेपदविधानात्सन्नन्तादपि आत्मनेपदम्। सनो नेत्यनुवर्त्येति। 'नानोर्ज्ञ' 'पूर्ववत्सन' इति सूत्राभ्यामिति शेष। सम क्ष्णुव 'समो गम्यृच्छिक्ष्णभ्य' इति पठनीये पृथगस्य पाठ सकर्मकादपि विधानार्थं इति ध्वनयन्नुदाहरति सक्ष्णुते शस्त्रमिति। भुजोऽनवने। अवनं पालनम्, अदने इति वक्तव्ये अनवन इति पर्युदासस्य प्रयोजनद्वयम्। सयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावधारणहेतुत्वाद्रौधादिकस्यैव भुजेर्ग्रहणमित्येकम्, अदनादर्थादर्थान्तरेऽप्युपभोगादौ आत्मनेपद भवतीति द्वितीयम्, तदाह बुभुजे पृथिवीपाल इति। इहेति। उपभोग इत्युपलक्षणमात्मसात्करणस्यापि। पृथिवी बुभुजे, स्वाधीना चकारेत्यर्थ भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्य रुधादेरेव ग्रहणमिति भुजो कौटिल्य इत्यस्मात्तुदादे परस्मैपदमेव। पाणि विभुजति। मूलानि विभुजति। णेरणौ यत्कर्म। आत्मनेपदमित्यधिक्रियते। इहावान्तरवाक्यानि चत्वारि प्रतीयन्ते। णेरात्मनेपदमित्येव वाक्यम्। तच्च स्यादित्यन्तेन व्याख्यातम्। अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम्।

पद स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येत, अणौ यत्कर्मकारक स चेण्णौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने। 'णिचश्च' (सू० २५६४) इति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। कर्त्रभिप्राये तु 'विभाषोपपदेन—' (सू० २७४४) इति विकल्पे 'अणावकर्म-

---

फलितमाह अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येत इति। स कर्तेति तृतीय वाक्यम्। अत्र अणौ यत् कर्म णौ चेदित्यनुवर्तते। कर्मशब्दोत्र कारकविशेषपर। शब्दाधिकाराश्र-यणात्, तदेतदाह अणौ यत्कर्मकारक स चेण्णौ कर्ता स्यादिति। अत्र तच्छब्दस्य विधेयसमर्पककर्तृशब्दानुसारेण पुंल्लिङ्गता ज्ञेया, शैत्य हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवत्। अथ 'अनाध्याने' इति चतुर्थं वाक्य व्याचष्टे न त्वाध्याने इति। आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम्। तत्र नात्मनेपदमिति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति मन्यते। वस्तुतस्तु आध्याने आत्मनेपद नेत्यर्थाश्रयणे भवतीत्यत्र नञोऽन्वितत्वेन असामर्थ्यादाध्यानशब्देन समासासभवात् पर्युदास एवायम्। 'न त्वाध्याने' इति मूल तु फलितार्थकथनपरमेव। तथा च आध्यानभिन्नेऽर्थे विद्यमानाद् ण्यन्तादात्मनेपद स्यादित्येव प्रथमवाक्य एव आध्याने इत्यस्यान्वयात् त्रीण्येवात्रावान्तरवाक्यानीति युक्तम्। वाक्यत्रयमित्येव च भाष्ये दृश्यते। ननु 'णिचश्च' इति सिद्धे किमर्थमिद सूत्रमित्यत आह णिचश्चेतीति। परगामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमित्यर्थं। स्यादेतत्, 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति सूत्र वक्ष्यते। कर्तृगामिनि क्रियाफले यदात्मनेपद विहितम्, तद् उपपदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे गम्य वा स्यादिति तदर्थं। स्व यज्ञ यजति यजते वेत्याद्युदा-हरणम्। 'णेरणौ—' इत्यस्य तु दर्शयते भव इत्यनुपदमेव उदाहरण वक्ष्यत इति स्थिति। तत्र दर्शयते भव स्वयमेवेत्यत्र फलस्य कर्तृगामित्वविवक्षाया 'णेरणौ—' इति नित्यमात्मने-पदमिष्यते। तत्र परत्वाद् 'विभाषोपपदेन—' इति विकल्प स्यात्, 'णेरणौ—' इत्यस्य फले आत्मगामित्वगमकोपपदाभावे सावकाशत्वात्। किंच 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति वक्ष्यते। अण्यते यो धातुकर्मक चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्ताद् परस्मैपद स्यादिति तदर्थं। शेते कृष्ण। त गोपी शाययतीत्युदाहरणम्। 'णेरणौ—' इत्यस्य तु दर्शयते भव इत्युदाहरण विषय इति स्थिति। तत्र लूधातो लुनाति केदार देवदत्त इत्यत्र चित्तवत्कर्तृ-कत्वाद् लूयते केदार इति कर्मकर्तरि, कर्मण केदारस्य कर्तृत्वेन विवक्षिततया अकर्मक-त्वाच्च लावयते केदार इति ण्यन्ताद् 'णेरणौ—' इत्यात्मनेपद बाधित्वा परत्वाद् 'अणावकर्मकात्—' इति परस्मैपदमेव स्यात्। 'णेरणौ—' इत्यस्य दर्शयते भव इत्यत्र

कर्मशब्द क्रियापर, 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इतिवत्। तथा च अणौ या क्रिया सैव ण्यन्ते चेदित्यर्थ। एव स्थिते फलितमाह सैव चेद् ण्यन्तेनोच्येतेति। स कर्तेति तृतीय वाक्यम्। अणावित्यादि चेच्छब्दान्तमिहानुवर्तते। कर्मशब्दश्चात्र कारकविशेषपर, शब्दाधिकाराश्रयणात्तदेतद्व्याचष्टे अणौ यदित्यादिना स्यादि-त्यन्तेन। अनाध्यान इति वाक्यान्तर व्याचष्टे न त्विति। आध्यानमुत्कण्ठा-पूर्वक स्मरणम्। वस्तुतस्तु पर्युदास एव लाघवादाश्रयणीय। अस्मिन्पक्षे आध्या-

कात्—' (सू० २७५४) इति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते । कर्तृस्थभावका कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथाहि—पश्यन्ति भव

सावकाशत्वादित्यत आह कर्त्रभिप्राये त्विति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे राजा दर्शयते इति भाष्यप्रयोगो मानम्, अन्यथा तत्र 'अणावकर्मकात्—' इति परस्मैपदापत्ते । दर्शनविषयो भवतीत्यर्थे पश्यति भव इत्यत्र दृशेरणावकर्मकत्वात् चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च । 'विभाषोपपदेन—' इति विकल्पबाधविषये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे तु व्याख्यानमेव शरणम् । अन्ये तु दर्शयते राजा इति भाष्यप्रयोग फलस्य परगामित्वविषयो भविष्यति । एव च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वाद् 'अणावकर्णकात्—' इत्यस्य प्रवृत्तो न किंचिद्बाधकमिति पूर्वविप्रतिषेधाश्रयण चिन्त्यमित्याहु । तच्चिन्त्यम, अणावकर्मकादित्यस्य परगामिन्यपि फले परत्वात् प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । नहि 'अणावकर्मकात्—' इत्यत्र कर्त्रभिप्राय इत्यस्ति 'स्वरितञित कर्त्रभिप्राये—' इत्यस्य बहुव्यवहितत्वादिति शब्दरत्ने प्रपञ्चितम् । ननु दर्शनविषयो भवतीत्यर्थे दर्शयते भव इत्यत्र वस्तुतो दर्शनकर्मीभूतस्यैव भवस्य कर्तृत्वविवक्षाया 'तस्य कर्मवत्कर्मणा—'इति कर्मवद्भावाद् 'भावकर्मणो 'इत्यात्मनेपदसिद्धे 'णेरणौ—' इति सूत्र व्यर्थमित्यत आह कर्तृस्थेति । कर्तृस्थो भावो येषा ते कर्तृस्थभावका , कर्तृस्था क्रिया येषा ते कर्तृस्थक्रिया , एवविधा धातव इह सूत्रे उदाहरणम् । 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यस्य तु कर्मस्थभावका कर्मस्थक्रियाश्चोदाहरणमिति प्रकृतसूत्रे 'कर्मवत्कमणा—' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । अतो विषयभेदात् । 'कर्मवत् कर्मणा—' इत्यनेन 'णेरणौ'

नभिन्ने इत्यर्थे सति फलितो न त्वाध्याने इति नेय । तथा च अत्र वाक्यत्रयमेवेति बोध्यम् । विकल्प इति । परत्वात्प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वय पूर्वविप्रतिषेधेनेति । 'विभाषोपपदेन—इत्यस्यावकाश एव यज्ञ यजति,, स्व यज्ञ यजते इत्यादि । णेरणावित्यस्य तु दर्शयते राजेत्यादि । तथा 'अणावकर्मकात्—' इत्यस्य शेते कृष्णस्त गोपी शाययतीत्यवकाश 'णेरणौ—' इत्यस्य तु लावयते केदार स्वयमेवेति । तत्र हि लूयते केदार इति द्वितीयकक्षायामणावकर्मकत्वादिति भाव । न च पश्यति भव इतिवद् द्वितीयकक्षाया लुनाति केदार इत्येव प्रयोग इति भ्रमितव्यम् । लवनस्य कर्मणस्थक्रियात्वेन 'कर्मवत्कर्मणा— इति यगात्मनेपदप्रवृत्ते । नव्यास्तु 'अणावकर्मकात्' इत्यस्य बाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो मानम् तत्र हि निवृत्तप्रेषणपक्षे दृशेरणावकर्मकत्वान् चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च परस्मैपदप्राप्ते । 'विभाषोपपदेन—' इति विकल्पबाधे तु न किंचिन्मानम् । किं च 'अणावकर्मकात्—' इत्यस्य बाधेऽपि नास्त्येव प्रमाणम् । पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वात् तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वाद् 'अणावकर्मकात्—' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकमस्तीति पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यत इत्येतच्चिन्त्यमित्याहु । वस्तुतस्तु 'णेरणौ —'इति सूत्रस्याचित्तवत्कर्तृकेऽपि लावयते केदार इत्यादौ चरितार्थत्वाद् 'अणावकर्मकात्—' इत्यनेन परगामिनि क्रियाफलेऽपि परत्वात्परस्मैपदे प्राप्ते दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगबलात्पूर्वविप्रतिषेधाभ्युपगमेन 'णेरणौ—' इत्यात्मनेपदप्रवृत्तावपि आत्मार्थं दर्शयते स्वार्थं दर्शयते इत्यादौ

भक्ता, चाक्षुषज्ञानविषय कुर्वन्तीत्यर्थ । प्रेरणाशत्यागे पश्यति भव, विषयो भवतीत्यर्थ । ततो हेतुमण्णिच्, दर्शयन्ति भव भक्ता, पश्यन्तीत्यर्थ ।

इत्यस्य न गतार्थतेति भाव । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भाव यथा, दर्शनश्रवणादि । सपरिस्पन्दनसाध्यो धात्वर्थ क्रिया, यथा पाकादि । यद्यपि दर्शने चक्षुरुन्मीलनादिरूप स्पन्दनमस्ति तथापि तद्भिन्नहस्तपादादिचेष्टैवात्र स्पन्दनमित्यविरोध । तत्र कर्तृस्थभावकमुदाहरति **पश्यन्ति भव भक्ता इति** । सकर्मकेषु, धातुषु फलव्यापारयोर्धातुर्वर्तते । यथा पचेर्विक्लित्त्यनुकूलो व्यापार तत्र विक्लित्ति फलम् । तदनुकूलोऽधिश्रयणादिर्व्यापार । धातूपात्तव्यापाराश्रय कर्ता देवदत्तादि । व्यापारव्यधिकरणधातूपात्तफलाश्रयभूत कर्म । यथा तण्डुलान् पचतीत्यत्र विक्लित्त्याश्रयास्तण्डुला इति स्थिति । प्रकृते च दृशेश्चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारार्थकत्वे सकर्मकत्वानुपपत्ति फलस्य चाक्षुषज्ञानस्य तदनुकूलप्रयत्नादेश्च समानाधिकरणत्वात् । अतो दृशेश्चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थ । तत्र ज्ञानविषयत्वापत्ति फलम् । तदनुकूल प्रयत्नादिव्यापारो देवदत्तनिष्ठ । एव च प्रयत्नादिव्यापारव्यधिकरणचाक्षुषज्ञानविषयत्वरूपफलाश्रयो घटादि कर्मेति युज्यते, तदेतदाह **चाक्षुषज्ञानविषय कुर्वन्तीत्यर्थ इति** । **प्रेरणेति** । यदा चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरेव दृशेरर्थो विवक्षित । न तु तदनुकूलव्यापार कृञ्धातुगम्य प्रेषणाश । तदा पश्यति भव इत्यस्य चाक्षुषज्ञानविषय सपद्यते इत्यथ सौकर्यातिशयविवक्षया अनुकूलव्यापाराशस्य अविवक्षा बोध्या । तथा च चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तेरेव दृश्यार्थत्वात्तदाश्रयस्य भवस्य कर्तृत्वमेव, तदाह **विषयो भवतीत्यर्थ इति** । लक्षणया चाक्षुषज्ञानविषयो भवतीत्यर्थ इत्यर्थ । न चात्र भवस्य वस्तुतो दर्शनकर्मण इह कर्तृत्वात् 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय' इति कर्मवत्त्वाद्यगादिकमेव स्यान्न तु शबादीति शङ्क्यम्, 'कर्मवत्कर्मणा–' इत्यस्य कर्मस्थभावकेषु कर्मस्थक्रियेषु च प्रवृत्ते । अत कर्मकर्तर्यपि शबादिकमेवेति भाव । **तत इति** । कृञ्धानुगम्य प्रेष-

---

परत्वाद् 'विभाषोपपदेन–' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकमस्ति । ततोऽपि परत्वात् 'अणावकर्मकात–' इति परस्मैपदमेव स्यादिति तद्बाधेन पूर्वविप्रतिषेधे स्वीकृते 'विभाषोपपदेन–' इत्यस्याप्यर्थात्पूर्वविप्रतिषेधेन बाधो जात एवेति चेत्, एव तर्हि दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगस्य केवले चरितार्थत्वात्सोप्पदप्रयोगे 'अणावकमकात्–' इति परस्मैपदमेवास्तु । तत्रापि पूर्वविप्रतिषेधेन 'णेरणौ–' इत्यस्य प्रवृत्तौ मानाभावादिति दिक् । 'कर्मवत्कर्मणा–' इत्यनेन गतार्थत्वशङ्का निरस्यति **कर्तृस्थभावका इति** । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भाव । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया । साधन कारक तत्साध्यत्वाद्धात्वर्थस्य । ननु नृत्यन्त भव पश्यतीत्यत्र दृशे कर्तृस्थभावकता न स्यात्, किं तु कर्तृस्थक्रियाकर्तैव स्यात् । न च साधनशब्देन लकारवाच्य कारक विवक्षितमिति वाच्यम्, नृत्यन्भव पश्यतीत्यत्र तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत् । अत्राहु—आरोहणादौ सपरिस्पन्द एव देवदत्तादिर्यथा साधन तथा दर्शनश्रवणादौ न भवति किंतु स्पन्दनरहितोऽपीति नोक्तदोष इति कर्तृस्थभावकमुदाहरति पश्य-

पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भव । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्ष्यायां[1] न तङ् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकार-

---

णाश विहाय चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिवृत्तेर्दृशेर्हेतुमण्णिजित्यर्थः । **दर्शयन्ति भवं भक्ता** इति । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयन्तीति णिजन्तस्य फलितोऽर्थः, तदाह **पश्यन्तीत्यर्थ** इति । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । **पुनरिति** । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयन्तीत्यर्थके दर्शयन्ति भवं भक्ता इत्युक्तोदाहरणे णिजर्थस्य आपादनांशस्य अविवक्षायां प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे सति दर्शयते भव इत्युदाहरणमित्यर्थः । अत्र ण्यन्तस्य प्रेरणारहितेऽर्थे लक्षणा । गङ्गायां घोष इत्यत्र टाप इव णिच स्थितिः । चुरादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिको णिजित्यन्ये । **इहेति** । अवस्था पदविशेषात्मकावयवसनिवेशविशेषः । प्रथमा च तृतीया च प्रथमतृतीये । तयोरवस्थयोरिति विग्रहः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे–' इति प्रथमाशब्दस्य पुंवत्त्वम् । पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमावस्था । पदविशेषसंदर्भ इति यावत् । अवस्थैव कक्ष्येति व्यवहरिष्यते मूले । कक्ष्या हि राजधान्यादौ जनविशेषसंघातनिवासात्मिका अनन्तरस्थानप्रापिका । तद्यथा रामायणे–'आ पञ्चमायाः कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत्' इत्यादि इदं च प्रथमवाक्यम्, प्रेरणांशत्यागे पश्यति भव इति द्वितीयवाक्यस्य उपपादकम् । चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादने दृश्यर्थे प्रेरणांशत्यागस्य प्रेरणाविशिष्टार्थकदृशिघटितप्रथमवाक्याभावे असंभवात् । प्रेरणांशत्यागे पश्यति भव इति द्वितीया कक्ष्या तु, दर्शनविषयत्वापत्तिमात्रार्थकाद्धेतुमण्णिचि दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयवाक्यस्य, पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमवाक्यसमानार्थकस्य उपपादिका, चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादनानुकूलव्यापारार्थवृत्तेर्दृशेर्हेतुमण्णिचि चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्त्यनुकूलव्यापारान्तरस्यापि प्रवेशापत्तेः । तृतीयं वाक्यं त्विदं दर्शयन्तीति, ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भव इति चतुर्थवाक्यस्य दर्शनविषयो भवतीति । द्वितीयवाक्यसमानार्थकस्य ण्यन्तघटितस्योपपादकमिति स्पष्टमेव । तथा च प्रथमतृतीययोः कक्ष्ययोः पश्यन्ति भवं भक्ता, दर्शयन्ति भवं भक्ता इत्यनयोः, तथा पश्यति भवः, दर्शयते भव इति द्वितीयचतुर्थ्योः कक्ष्ययोश्च तुल्योऽर्थ इत्यर्थः । तत्र प्रथमद्वितीययोः कक्ष्ययोः दृशेर्ण्यन्तत्वाभावादेव तङो न प्रसक्तिरिति मत्वाह **तत्र तृतीयकक्ष्यायां न तङिति** । कुत इत्यत आह **क्रियासाम्येऽपीति** । दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयकक्ष्याया, पश्यन्ति भवं भक्ता,

---

न्तीति । **प्रेरणांशेति** । सौकर्यविवक्षयेति भावः । **तत इति** । त्यक्तप्रेरणांशकाद्धातोरित्यर्थः । **पुनर्ण्यस्येत्यादि** । न चैवं णिजपि गच्छतीति दर्शयते भव इति न सिध्येदिति वाच्यम्, उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनादिति कैयटोक्तेः । एवं च स्वार्थ एव णिजिति पर्यवसानादाह **द्वितीयचतुर्थ्योरिति** । **तुल्योऽर्थ इति** । न्यूनाधिकभावरहितः । **तत्र तृतीयेति** । प्रथमाद्वितीययोस्तु ण्यन्तत्वाभावात् तङः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । **क्रियासाम्येति** । प्रथमकक्ष्यया सहेत्यर्थः ।

१—'कक्षायाम्' इति क्वचित् पाठः ।

कस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमाया कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका, न्यग्भावयन्तीत्यर्थं । तत आरोहति हस्ती, न्यग्भवतीत्यर्थं । ततो णिच् आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थं । तत आरोह-

---

इति प्रथमकक्ष्यासमानार्थकतया अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यतेत्यशस्य सत्त्वेऽपि प्रथमकक्ष्यायामणौ कर्मकारकस्य भवस्य दर्शयन्ति भव भक्ता इति तृतीयकक्ष्याया णौ कर्तृत्वाभावादित्यर्थं । एवं चतुर्थकक्ष्योपपादिका तृतीयकक्ष्यैषा प्रत्युदाहरण चेत्युक्त भवति । अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यतेत्यशस्य तु अध्यारोपितप्रेरणपक्षे द्वितीयकक्ष्याया न तङिति फल वक्ष्यते । चतुर्थकक्ष्या तु प्रकृतसूत्रस्यादाहरणमित्याह चतुर्थ्यां तु तङिति । 'णेरणौ–' इति प्रकृतसूत्रेणेति शेष । तदेवोपपादयति द्वितीयामादायेति । पश्यति भव इति द्वितीयकक्ष्याया या चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरूपा क्रिया तस्या एव दर्शयते भव इति द्वितीयकक्ष्याया ण्यन्तदृश्यर्थत्वादित्यर्थं । अनेन अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यतेत्यश उपपादित । अथ अणौ यत्कर्मकारक णौ स चेत्कर्ता स्यादित्यशमुपपादयति प्रथमाया-मिति । पश्यन्ति भव भक्ता इति प्रथमकक्ष्यायाम्, अण्यन्तदृशिकर्मणो भवस्य दर्शयते भव इति चतुर्थकक्ष्याया ण्यन्तदृशिकर्तृत्वाच्चेत्यर्थं । अथ कर्तृस्थक्रियधातुमुदाहरति एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणमिति । तत्र प्रथमकक्ष्यामाह आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका इति । हस्तिन पान्तीति हस्तिपा । त एव हस्तिपका । स्वार्थे क । उपरिभागाक्रमणानुकूलव्यापार सोपानगमनादि । इह तु उच्चस्य हस्तिनो न्यग्भावनमेव उपरिभागाक्रमणानुकूलो व्यापारो विवक्षित । तच्च नीचीकरणम् तदाह न्यग्भावयन्तीति । अत्र उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनानुकूलोऽङ्कुशपातादि व्यापार । उपरिभागाक्रमणा-नुकूलन्यग्भवन फलम् । तदाश्रयत्वाद्धस्ती कर्म । तादृशव्यापाराश्रयत्वाद्धस्तिपका कर्तार । अथ द्वितीयकक्ष्यामाह तत इति । प्रेरणाशपरित्यागे सति उपरिभागा-क्रमणानुकूलन्यग्भवनार्थकाल्लटि आरोहति हस्तीति भवतीत्यर्थं । प्रेषणाशपरि-त्यागे फलितमाह न्यग्भवतीत्यर्थ इति । अथ तृतीयकक्ष्यामाह ततो णिजिति । प्रेषणाशं परित्यज्य न्यग्भवनार्थकत्वमाश्रिताद् धातो प्रेषणविवक्षाया हेतुमण्णिजिति भाव । आरोहयन्तीति । हस्तिन हस्तिपका इति शेष । प्रेषणाशनिवृत्तौ णिज-न्तस्य फलितमर्थमाह आरोहन्तीत्यर्थ इति । आक्रमणाय हस्तिन न्यग्भावयन्तीति

द्वितीयामादायेति । अणौ या क्रिया सैव चेद् ण्यन्ते इत्यस्य न्यूनाधिकभाव-व्यवच्छेदपरत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् । यदा त्वधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते तदा प्रथमामादाय तत्सभवति । इदानी कर्तृस्थक्रियाकमुदाहरति एवमित्यादिना । आरोहति हस्तीति । प्रेषणाशत्यागे उदाहरणमिदम् । ततो णिजिति । निवृत्त-प्रेषणाद्धातो प्रेषणाशविवक्षाया णिजित्यथ । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायामुदाहरणमाह

यते, न्यग्भवतीत्यर्थं । यद्वा पश्यन्त्याराहन्तीति प्रथमकक्ष्या प्राग्वत् । तत कर्मण एव हेतुत्वारोपाण्णिच् । दर्शयति भव । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थं । ततो णिजभ्या तत्प्रकृतिभ्या च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थं प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्ष्यायां न तङ् । समानक्रियात्वाभावाण्णिजर्थस्याधिक्यात् । अनाध्याने

यावत् । चतुर्थकक्ष्यामाह तत इति । अविवक्षितप्रेषणाद् ण्यन्तात् प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे आरोहयते इति रूपमित्यर्थं । प्रेषणांशत्यागे सति ण्यन्तस्य फलितमर्थमाह न्यग्भवतीत्यर्थ इति । तदेव 'निवृत्तप्रेषणाद्धातो प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति पक्षमाश्रित्योदाहृतम् । इदानी-मध्यारोपितप्रेषणपक्षमाश्रित्याह यद्वेति । पश्यन्तीति । पश्यन्ति भव भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका इति च, प्रथमकक्ष्या पूर्ववद्व्याख्येयेत्यर्थं । द्वितीयकक्ष्यामाह तत कर्मण इति । दृशे रुहेश्च प्रथमकक्ष्याया कर्मीभूतस्य भवस्य हस्तिनश्च प्रयोजक-कर्तृत्वरूपहेतुत्वारोपाद्धेतुमण्णिजित्यर्थं । दर्शयति भव इति भक्तानिति शेष, तदाह पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थ इति । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयतो भक्तान् भव प्रेरयति, न्यग्भावयतो हस्तिपान् हस्ती प्रेरयतीत्यथ । उभयत्र हेतुमण्णिच् । तत्र प्रकृतिभ्यां दृशिरुहिभ्यामेकैक प्रेरणम् । णिचा तु तद्विषयकमेकैक प्रेरणान्तर प्रतीयते इति स्थिति । चतुर्थकक्ष्यामाह ततो णिजभ्यामिति । हेतुमण्णिजभ्या तत्प्रकृतिभूतदृशिरुहिभ्या च उपात्तयो प्रेरणयोस्त्यागे सति चाक्षुषज्ञानविषयो भवति भव इति, न्यग्भवति हस्तीति चार्थं पर्यवस्यति तत्र प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे दर्शयते भव, आरोहयते हस्तीति च सिद्ध-मित्यर्थं । पश्यन्ति भव भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका इति च प्रथमकक्ष्याया कर्मणो भवस्य हस्तिनश्च तृतीयकक्ष्याया कर्तृत्वात् प्रथमकक्ष्याया सत्त्वाच्चेति तृतीयकक्ष्याया-मुदाहरणे सूत्रप्रवृत्तिरुपपाद्या । न च प्रथमकक्ष्याया चाक्षुषज्ञानविषय कुर्वन्तीति । न्यग्भाव-यन्तीति प्रकृत्युपात्तस्य प्रेषणाशस्य तृतीयकक्ष्याया त्यागादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनो-च्येतेत्यशस्य कथ प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, सैव चेण्ण्यन्तेनेत्यत्र आधिक्यमात्र व्यवच्छिद्यते, नतु न्यूनत्वमपि इत्यदोषात् । ननु द्वितीयकक्ष्यायामेव कुतो न तङित्यत आह अस्मिन्पक्षे द्वितीयेति । कुत इत्यत आह समानक्रियात्वाभावादिति । द्वितीयकक्ष्याया अणौ या क्रिया सेव चेण्ण्यन्तेनोच्येतेत्यशस्याभावादिति यावत् । तदेवोपपादयति णिजर्थस्येति । णेरिति किम् ? पश्यत्यारोहतीति निवृत्तप्रेषणान्मा-

---

आरोहयत इति । एव निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह यद्वेति । हेतुत्वारोपादिति । प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थं । अत्रापि सौकर्यविवक्षैव बीजम् । पश्यत इति । पश्यतो भक्तान् आरोहतो हस्तिपकानिति क्रमेणार्थं । आधिक्यादिति । अस्मिन्पक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेन आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनत्वमपि । अन्यथा तृतीयकक्ष्यायामपि तङ् न स्यात् । प्रकृत्युपात्तप्रेषणाशस्य त्यागेन न्यूनताया सत्त्वादिति भाव । णेरिति किम्, पश्य-

किम्—स्मरति वनगुल्म कोकिल । स्मरयति वनगुल्म । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ

भूत् । **स्मरति वनगुल्म कोकिल इति ।** स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थं । पक्षद्वयेऽप्येषा प्रथमकक्ष्या द्वितीयतृतीयकक्ष्ययोरप्युपलक्षणम् । तत्र निवृत्तप्रेषणपक्षे स्मरति वनगुल्म इति द्वितीयकक्ष्या । स्मृतिविषयो भवतीत्यर्थं । स्मरयति वनगुल्म कोकिल इति तृतीयकक्ष्या । स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थं । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तु स्मरयति वनगुल्म कोकिलमिति द्वितीयकक्ष्या । स्मरन्त प्रेरयतीत्यर्थं । **स्मरयति वनगुल्म इति ।** प्रत्युदाहरणमिदम् । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्ष्यैषा । अध्या-

---

त्यारोहतीत्यादिनिवृत्तप्रेषणान्माभूत् । न च णौ चेदिति श्रुतत्वाद् ण्यन्तादेव स्यादिति वाच्यम्, अणावित्यस्यापि श्रुतत्वात् । तस्याग्रिमयोगार्थमवश्यकर्तव्यस्य स्पष्टार्थमिहैव कर्तुमौचित्याच्च । अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्ते इति किम्, दर्शयति भव । आरोहयति हस्तीत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षाया माभूत् । कथ तर्हि 'करेणुरारोहयते निषादिनम्' इति माघप्रयोग, 'स सन्तत दर्शयते गतस्मय कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुताम्' इति भारविप्रयोगश्च सगच्छत इति चेत् । अत्राहु —'णिचश्च' इत्यनेन क्रियाफले कर्तृगामिनि तड् न तु प्रकृतसूत्रेणेति । अणौ यत्कर्म कारक णौ चेत्स कर्तेति किम्, दर्शयन्ति, भवमिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षाया माभूत् । **स्मरति वनगुल्ममिति ।** पक्षद्वयेऽपीय प्रथमकक्षा । **स्मरयति वनगुल्म इति ।** निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्षेयम् । अध्यारोपितपक्षे तु तृतीयकक्षेति ज्ञेयम् । केचित्तु एतत्सूत्रस्थे भाष्ये दर्शयते भृत्यान् राजेत्युदाहरणम्, स्मरयत्येन वनगुल्म इति प्रत्युदाहरण च दृश्यते । ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामेवानेनात्मनेपद भवति न तु तृतीयकक्षायामिति प्रतीयते । तथा च कर्मपदमात्रत्यं तस्य क्रियोवाचित्व स्वीकृत्याणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यतेति वाक्यान्तराभ्युपगमेप्येवकारेणाधिक्य न व्यवच्छिद्यते किं तु न्यूनतैवेत्यस्मादेव भाष्यादवगम्यते । एव च दर्शयते भव आरोहयते हस्तीति कर्मप्रयोगरहित मूलग्रन्थस्योदाहरणम्, स्मरयति वनगुल्म इति प्रत्युदाहरण च भाष्याविरुद्धमेवेत्याहु । अन्यैस्त्वविवक्षितमिह कर्मेत्युक्त्वाऽत्र मूलग्रन्थाविरोधेनैव भाष्यग्रन्थ समर्थित । तेषामयमाशय —गभीराया नद्या घोष इत्यत्र गभीराभिन्ननद्यामिति गभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तर तीरलक्षणाया तीरस्य गभीरत्वा भावान्नद्यास्तु गभीरत्वेऽप्येकदेशान्वयासभवाच्च अनर्थकमपि गभीरायामिति पद प्राथमिक बोधमादाय सार्थक तद्वदिहापि अध्यारोपितप्रेषणापक्षे द्वितीयकक्षाया कर्मण्यन्वितम्, तता णिजर्थस्येव कर्मण्यन्वितम्, ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि त्यागे णिच कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय सार्थक्यम् । स्वबोध्यसबन्धो लक्षणेत्यभ्युगमात् । विशिष्ट वाक्यार्थस्य चेह बोध्यत्वेन तत्सबन्धस्य बोधकतारूपस्य वाक्ये सत्त्वात् । एषैवार्थवादे प्राशस्त्यलक्षणाया गति । अन्यथा 'वायव्य श्वेतमालभेत भूतिकाम.' इत्यादिविधिवाक्यस्य योऽर्थवाद 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति' 'स एवैन भूति गमयति' इत्यादिस्तत्र वायुमेव स्वेन भागधेयेन स एवैनमित्यादिरूपस्य विभक्तिभेदेन प्रयोगस्य वैयर्थ्य स्यादिति । नन्वेतत्सूत्रस्योदाहरण च यथाश्रुतभाष्या-

विषयो भवतीत्यर्थः । 'भीस्म्योर्हेतुभये' (सू० २५६४) । व्याख्यातम् । २७३९ **गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ।** (१-३-६९) प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते, वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम्—श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः 'लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च' (सू० २५९२) । व्याख्यातम् । २७४० **मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे ।** (१-३-७१) णे इत्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदात् किम्—पदं सुष्ठु

रोपितप्रेषणपक्षे तु तृतीयकक्ष्येति बोध्यम् । 'स्मृ आध्याने' इति घटादिकत्वेन मित्त्वाद्ध्रस्वः । विस्तरस्त्वत्र प्रौढमनोरमाशब्दरत्नशब्देन्दुशेखरेष्वनुसन्धेयः । **गृधिवञ्च्योः** । प्रलम्भनं प्रतारणमिति मत्वाह **प्रतारणेऽर्थे** इति । **प्राग्वदिति** । आत्मनेपदमित्यर्थः । धातूनामनेकार्थकत्वादनयोः प्रतारणे वृत्तिः । **मिथ्योपपदात्** । अभ्यासवृत्तेर्मिथ्याशब्दोपपदकात् कृञः आत्मनेपदमित्यर्थः ।

नुसारेण सकर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमानकर्मणोऽविवक्षितत्वोपपादनक्लेशेनेति चेत् । मैवम् । निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयते भव इत्याद्युदाहरणस्य प्रत्युदाहरणस्य च कर्मरहितस्य स्वीकर्तव्यतया तदैकरूप्यस्यास्मिन्नपि पक्षे अकर्मकोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धये कर्मणोऽविवक्षितत्वव्याख्याया उचितत्वात् । किं च 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यनेनैव सिद्धे कर्तृस्थभावक्रियार्थं सूत्रमिति भाष्यग्रन्थस्वारस्यादप्यकर्मकमेवोदाहरणं प्रत्युदाहरणं चायाति । न च 'कर्मवत्कर्मणा—' इति सूत्रे तुल्यशब्देनापि कर्मस्थक्रियातो न्यूनतैव व्यवच्छिद्यते न त्वाधिक्यमिति स्वीकृते नास्ति भाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम्, तथा हि सति कर्मवत्कर्मस्थक्रिय इत्युक्तेऽपि कर्मस्था क्रिया यस्य कर्तुः स कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभात् तत्समीहितसिद्धौ कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । द्वितीयकक्षाया भवे हस्तिनि च विषयत्वापादनविषयप्रेरणायाश्च न्यग्भवनविषयकप्रेरणायाश्च क्रमेण सत्त्वेऽपि विषयत्वापत्तिरूपाया न्यग्भवनरूपायाश्च कर्मस्थक्रियाया सत्त्वात् । यदि तु 'कर्मणा तुल्यक्रिय—' इत्येतत्सार्थक्याय तुल्यशब्देनात्र न्यूनाधिकव्यवच्छेदः क्रियत इत्युच्यते, तदा 'कर्मवत्कर्मणा—' इति सूत्रस्य द्वितीयकक्षायामप्रवृत्तेः कर्मवत्कर्मणेत्यनेनैव सिद्धे इत्यादिभाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गो भवत्येव । ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायामेवोदाहरणम्, न तु द्वितीयकक्षायामित्यभ्युपगन्तव्यम् । एतेनाध्यारोपितप्रेषणपक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नेत्यत्र विनिगमनाभावान्न्यूनत्वव्यवच्छेद एव स्वीकृते, द्वितीयकक्षाया तदवस्थः दुर्वार इति न्यूनाधिकव्यवच्छेद एव ग्राह्यस्तेन कक्षाचतुष्टयपक्ष एव साधीयानिति वदन्तः परास्ताः । दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्योदाहरणबलेन अध्यारोपितपक्षस्यैव प्रबलत्वादिति दिक् । **गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ।** अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः । **मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे** । इह करोतिरुच्चारणार्थत्वादकर्मकः । उच्चारणं निःसरणम् । ण्यन्तस्तूच्चारणवृत्तिः सकर्मकः **उच्चारयतीति** । निःसारयतीत्यर्थः । असकृदुच्चारणे तु धातोर्लक्षणा, आत्मनेपदं तु द्योतकम्, तेनैव द्योतितत्वाद् 'नित्य-

कारयति। अभ्यासे किम्-सकृत्पद मिथ्या कारयति। 'स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (सू० २१५८) यजते। सुनुते। कर्त्रभिप्राये किम्—ऋत्विजो यजन्ति। सुन्वन्ति। २७४१ **अपाद्वद** ।(१-३-७३) न्यायमपवदते। कर्त्रभिप्राये इत्येव, अपवदति। 'णिचश्च' (सू० २५६४)। कारयते। २७४२ **समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे** ।(१-३-७५) अग्रन्थे इति च्छेद व्रीहीन् सयच्छते। भारमुद्यच्छते। वस्त्रमायच्छते। अग्रन्थे किम्—उद्यच्छति वेदम्, अधिगन्तुमुद्यम करोतीत्यर्थ। कर्त्रभिप्राये इत्येव। व्रीहीन् सयच्छति। २७४३ **अनुपसर्गाज्ज्ञ** ।(१-३-७६) गा जानीते। अनुपसर्गात् किम्-स्वर्गं लोक न प्रजानाति। कथ तर्हि भट्टि—'इत्थ नृप पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य' इति कर्मणि लिट्। नृपेणेति विपरिणाम। २७४४ **विभाषोपपदेन प्रतीयमाने** ।(१-३-७७) 'स्वरितञित—' इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपद विहित तत्समीपाच्चारितेन पदेन

इत ऊर्ध्वं णेरिति निवृत्तम्। **अपाद्वद** । अपपूर्वाद्वदधातोरात्मनेपदमित्यर्थ **न्यायमपवदते इति** । वदनेन निरस्यतीत्यर्थ। 'किमिह वचन न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार' इति न्यायात्। **समुदाङ्भ्यो** । सम्, उत्, आङ् एतत्पूर्वाद् अग्रन्थविषयकाद् यमेरात्मनेपद-मित्यर्थ। **व्रीहीन् सयच्छते इति** । सगृह्णातीत्यर्थ। **भारमुद्यच्छते इति** । उद्गृह्णातीत्यर्थ। **वस्त्रमायच्छते इति** । कट्यादौ निबध्नातीत्यर्थ। **कर्त्रभिप्राये इत्येवेति** । **व्रीहीन् सयच्छतीति** । परार्थं सगृह्णातीत्यर्थ। 'आङो यमहन' इत्येव सिद्धे आङ्ग्रहण सकर्मकार्थम्, तस्य अकर्मकादेव प्रवृत्तेरिति बोध्यम्। **अनुपसर्गाज्ज्ञ** । अनुपसर्गाद् ज्ञाधातोरात्मनेपदमित्यर्थ। 'अकर्मकाच्च' इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थमिदम्, तदाह **गा जानीते इति** । **कथमिति** । अनुपूर्वकस्य अनुमत्यर्थकस्य ज्ञाधातोरुपसर्गपूर्वकतया प्रकृतसूत्रस्याप्रवृत्ते सकर्मकतया 'अकर्मकाच्च' इत्यस्याप्यप्रवृत्ते अनुजज्ञे इति कथमात्मनेपदमित्यर्थ। समाधत्ते **कर्मणि लिडिति** । तथा च 'भावकर्मणो' इत्यात्मनेपदमिति भाव। सुतस्य गमनमनुज्ञातमित्यर्थ फलति। नन्वेव सति नृप इति प्रथमान्तस्य कथमिहान्वय इत्यत आह **नृपेणेति विपरिणाम इति** । अवालुलोचे इत्यत्रान्वित नृप इति प्रथमान्त तृतीयया विपरिणमितमत्रानुषज्यते इत्यर्थ। **विभाषोपपदेन** । **स्वरितञित इत्यादीति** । 'स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले, अपाद्वद, णिचश्च, समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे, अनुपसर्गाज्ज्ञ' इति पञ्चसूत्रीत्यर्थ। समीपोच्चारित पदमुपपदम्, न तु 'तत्रोपपद सप्तमीस्थम्' इति

वीप्सयो' इति न द्विर्वचनम्। **ऋत्विजो यजन्तीति** । दक्षिणादिक तु न यागफलम्। स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधानात्स्वर्गादिरेव फलमिति भाव। **समुदाङ्भ्यो** । 'आङो यमहन' इत्येव सिद्धे आङ्पूर्वकस्य वचन सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति **वस्त्रमायच्छत इति** । **अनुपसर्गाज्ज्ञ** । 'अकर्मकाच्च' इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थं आरम्भ। **विभाषोपपदेन** । उपपदेन फलस्य कर्तृ-

क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात्। स्व यज्ञ यजति, यजते वा। स्व कटं करोति, कुरुते वा। स्व पुत्रमपवदति, अपवदते वा। स्व यज्ञ कारयति, कारयते वा। स्व व्रीहिं सयच्छति, सयच्छते वा। स्वा गा जानाति, जानीते वा।

इति तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम् ॥ ६१ ॥

'शेषात्कर्तरि परस्मैदम्' (सू० २१५९)। अत्ति। २७०५ अनुपराभ्या।

सकेतितम्, असभवात्, तदाह समीपोच्चारितेन पदेनेति। फलस्य कर्तृगामित्वे नित्यमात्मनेपदे पञ्चसूत्र्या प्राप्ते विभाषेयमिति 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। स्व यज्ञमिति। स्वोयमित्यर्थ। अत्र स्वशब्देनैव फलस्यात्मगामित्वावगमात् 'स्वरितञित —' इति नित्यात्मनेपदस्यानेन विकल्प। स्व यज्ञ कारयतीत्यत्र 'णिचश्च' इत्यस्यानेन विकल्प। स्व व्रीहिमिति। अत्र 'अनुपसर्गाज्ज्ञ' इत्यस्यानेन विकल्प।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया आत्मनेपदव्यवस्था समाप्ता।

अथ परस्मैपदव्यवस्था निरूपयितुमुपक्रमते शेषात्कर्तरीति। अनुप-

गामित्वे द्योतिते तङोऽप्राप्तावप्राप्तविभाषेयम्। कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्ये प्राप्ते प्राप्तविभाषेत्यन्ये। स्व यज्ञमिति। स्वमित्युपलक्षणम्। स्वार्थं यज्ञं यजति आत्मार्थं यज्ञ यजति इत्याद्यपि बोध्यम्।

इति तत्त्वबोधिन्यामात्मनेपदप्रक्रियाप्रकरणम्।

शेषात्कर्तरि। 'अनुदात्तङित—' इत्यादिष्वात्मनेपदमेवेति नियमान्न तत्र परस्मैपदस्य सभव। तथा च कर्तरि परस्मैपदमित्यनेन परस्मैपदमेवेति नियमिते तद्भिन्नानामेव तद्भविष्यतीति शेषग्रहण स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहु। 'अनुदात्तङित —' इत्यादिष्वेवात्मनेपदमिति नियमात् 'शेषात्कर्तरि—' इत्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भवि-

क्रञ । (१—३—७६) कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम्। अनुकरोति। पराकरोति। कर्तरीत्येव, भावकर्मणोर्मा भूत्। न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः, कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' (सू० २७६६) इत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् शास्त्रातिदेशपक्षे तु 'कर्तरि कर्म—' (सू० २६८०) इत्यत 'शेषात्—' (सू० २१९५) इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम्। २७४६ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः। (१—३—८०) क्षिप प्रेरणे। स्वरितेत्। अभिक्षिपति २७४७ प्राद्वहः।

राभ्यां कृञः। परस्मैपदमिति शेषः। ननु 'स्वरितञित—' इत्यात्मनेपदस्य कर्तृगामिन्येव फले विधानादकर्तृगामिनि फले 'शेषात्कर्तरि' इति परस्मैपदस्य सिद्धत्वात् किमर्थमिदमित्यत आह कर्तृगेऽपीति। गन्धनादाविति। गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु इत्यर्थः। मा भूदिति। भावे कर्मणि लकारस्य कर्तृगे फले परस्मैपदनिवृत्त्यर्थं कर्तरीत्यस्यानुवृत्तिरिति भावः। ननु कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि अनुक्रियते शब्दः स्वयमेवेत्यत्र कर्मकर्तरि परस्मैपदं दुर्वारमित्याशङ्क्य परिहरति न चेति। एवमपि कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि कर्मकर्तरि आत्मनेपदस्य प्रसङ्गो नाशङ्क्य इत्यर्थः। कुत इत्यत आह कार्यातिदेशेति। तत्र कर्मकर्तरि 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यात्मनेपदेन परेणास्य परस्मैपदस्य बाधादित्यन्वयः। ननु कर्मणि यच्छास्त्रं तत् 'कर्मवत्कर्मणा—'इति कर्मकर्तर्यतिदिश्यते। तथा चात्र कर्मकर्तरि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदशास्त्रमिह प्राप्तम्। तस्य च परत्वाभावाद् 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यनेन कथं बाधः स्यादित्यत आह कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतयेति। शास्त्रातिदेशस्य कार्यातिदेशार्थतया कार्यातिदेशस्य मुख्यत्वम्। ततश्च कर्मवत् कर्मणेत्यनेन कर्मणि विहितमात्मनेपदं कर्मकर्तरि विधीयते। तस्य च परत्वात्तेनात्मनेपदेन 'अनुपराभ्याम्—' इति परस्मैपदं कर्मकर्तरि बाधमर्हतीति भावः। 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यत्र शास्त्रातिदेशमभ्युपगम्याह शास्त्रातिदेशपक्षे त्विति। 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यत्र 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यस्मादेकं कर्तृग्रहणमनुवर्तते। तथा 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यस्माद् द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते। तथा च स्वभावत एव यः कर्ता, न तु विवक्षाधीनः कर्मकर्ता तथाविधकर्तर्येव अनुपराभ्यां कृञः परस्मैपदमिति लभ्यते। एवं च कर्मकर्तरि नास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। अभिप्रति। परस्मैपदमिति शेषः। स्वरितेदिति। ततश्च कर्तृगामिनि फले आत्ममेपदे प्राप्ते अनेन तत्रापि परस्मैपदमिति भावः। अभिक्षिपतीति। प्रतिक्षिपति अतिक्षिपति इत्यप्युदाहार्यम्। प्राद्वहः। प्रपूर्वाद्वहेः परष्यतीति परस्मैपदग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित्।

अस्य बाधादिति। अनुपराभ्यामित्यस्येत्यर्थः। अत एव 'कर्मवत्कर्मणा—' इति सूत्रे कार्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति। शास्त्रातिदेशपक्षे 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किं तु तद्विधायकं 'भावकर्मणोः' इति शास्त्रमतिदिश्यते, तस्य च पूर्वत्वात्परेण 'अनुपराभ्याम्—' इत्यनेन बाधमाशङ्क्याह शास्त्रातिदेश इत्यादि। स्वरितेदिति।

(१-३-८१) प्रवहति । २७४८ **परेर्मृष** । (१-३-८२) परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योग विभज्य वहेरपीति केचित् २७४९ **व्याङ्परिभ्यो रम** । (१-३-८३) विरमति । २७५० **उपाच्च** । (१-३-८४) यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थं । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । २७५१ **विभाषाऽकर्मकात्** । (१-३-८५) उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपद वा उपरमति, उपरमते वा, निवर्तते इत्यर्थं । २७५२ **बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुस्रुभ्यो णे** । (१-३-८६) एभ्यो ण्यन्तेभ्य परस्मैपद स्यात् । 'णिचश्च' (स० २५६४) इत्यस्यापवाद । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति

स्मैपदमित्यर्थं । वहे स्वरितत्त्वात् कर्तृगामिन्यात्मनेपदे प्राप्ते तत्राप्यनेन परस्मैपदम् । **परेर्मृष** । परस्मैपदमिति शेष 'मृष तितिक्षायाम्' इति दैवादिकस्य स्वरितेत्त्वात् पदद्वये प्राप्ते अय विधि, तदाह **परिमृष्यतीति** । चौरादिकस्यापि 'आधृषाद्वा, इति णिजभावे स्वरितेत्त्वेऽपि परस्मैपदमेव परिमर्षतीति **भौवादिकस्य त्विति** । 'मृषु सहने सेचने च' इति भौवादिकस्य तु परस्मैपदित्वात् परिमर्षतीत्येव रूप सिद्धम् । अतोऽस्मिन् सूत्रे तस्य न ग्रहणमिति भाव । **इहेति** । परेरिति योगो विभज्यते । वह इत्यनुवर्तते । परेर्वह परस्मैपदमित्यर्थं परिवहति । मृष इति योगान्तरम् । तत्र परे इत्यनुवर्तते । परे मृष परस्मैपदमित्युक्तोऽर्थं इति केचिदाहुरित्यर्थं । भाष्ये त्वय योगविभागो न दृश्यते । **व्याङ्परिभ्यो रम** । परस्मै पदमिति शेष । रमेरनुदात्तेत्त्वाद्विधिरयम् । **विरमतीति** । आरमति, परिरमति, इत्यप्युदाहार्यम् । **उपाच्च** । उपपूर्वादपि रमे परस्मैपदमित्यर्थं । उत्तरसूत्रे उपादित्यस्यैवानुवृत्तये व्याङपर्युपेभ्या रमेरिति नोक्तम् । अत्र विरमतीत्यर्थे उपरमतीति नोदाहरणम् । तस्य अकर्मकतया उत्तरसूत्रेण परस्मैपदविकल्पविधानात् । अत सकर्मकमुदाहरति **यज्ञदत्तमुपरमतीति** । ननु विरामार्थकत्वात् कथ सकर्मकतेत्यत आह **उपरमयतीत्यर्थ इति** । ननु णिजभावात् कथमयमर्थो लभ्यते इत्यत आह **अन्तर्भावितण्यर्थोऽयमिति** । धातूनामनेकार्थत्वादिति भाव । **विभाषाऽकर्मकात्** । उपादिति रम इति परस्मैपदमिति चानुवर्तते, तदाह **उपाद्रमेरिति** । **बुधयुध** । बुध युध नश जन इङ् प्रु द्रु स्रु एषा द्वन्द्व । **बोधयति पद्ममिति** । सूर्य इति शेष । बुधिर्विकसनार्थक । विकसति पद्मम् । तद्विकासयति सूर्य इत्यर्थं । 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपद तु न सिध्यति, अणौ पद्मस्य कर्तृतया चित्तवत्कर्तृकत्वाभावात् । **योधयति काष्ठानीति** । काष्ठानि युध्यन्ते स्वयमेव । तानि योधयतीत्यर्थं । अणावचित्तवत्कर्तृकत्वाद् 'अणावकर्मकात्—' इत्यस्य न प्राप्ति । अत एव योधयति देवदत्तमिति नोदाहृतम्, 'अणावर्मकाच्चित्तवत्वर्तृकात्' इत्येव सिद्धे । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । **नाशयति** ।

तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थं सूत्रारम्भ इति भाव । **परेर्मृष** । स्वरितेत्त्वात्पदद्वये प्राप्तेऽयमारम्भ **परिमर्षतीति** । 'आ धृषाद्वा' इति वैकल्पिकत्वाण्णिजभाव । **उपाच्च** । व्याङ्पर्युपेभ्य इति नोक्तम्, उत्तरसूत्रे उपेत्यस्यैवानुवृत्ति-

दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति । प्रावयति, प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति, विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति, स्यन्दयतीत्यर्थः । २७५३ निगरणचलनार्थेभ्यश्च । (१-३-८७) निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति । 'अदेः प्रतिषेधः' (वा० ९५९) । आदयते देवदत्तेन । 'गतिबुद्धि-' (सू० ५४९) इति कर्मत्वम् 'आदिखाद्योर्न' (वा० ११०९) इति प्रतिषिद्धम् । 'निगरणचलन-' इति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मै-

---

दुःखमिति । दुःखं नश्यति, तद् नाशयति हरिरित्यर्थः । जनयति सुखमिति । जायते सुखम्, तद् जनयति हरिरित्यर्थः । अध्यापयतीति । अधीते वेदं विधिः, तमध्यापयतीत्यर्थः । 'प्रु गतौ' इत्यस्योदाहरति प्रावयतीति । गत्यर्थकत्वं मत्वाह प्रापयतीत्यर्थ इति । द्रावयतीति । द्रवत्याज्यं तद् द्रावयतीत्यर्थः । धातोर्द्रवीभावार्थकत्वं मत्वाह विलापयतीत्यर्थ इति । स्रावयतीति । स्रवति जलं तत्स्रावयतीत्यर्थः । धातोः स्यन्दनार्थकत्वं मत्वाह स्यन्दयतीत्यर्थ इति । 'प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते' इत्यात्मनेपदं तु प्रामादिकमेव । यद्वा भक्तजनं हरौ प्रीतिं जनयत्यात्मविषये तां हरिं जनयत इति ण्यन्ताण्णौ रूपम् । प्रयोज्यकर्तुः शेषत्वविवक्षया भक्तजनस्येति षष्ठीत्याहुः । निगरण-निगरणं भक्षणम्, चलनं कम्पनम्, एतदर्थकेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदमित्यर्थः । पूर्वसूत्रे प्रुद्रुस्रूणां ग्रहणं तु अचलनार्थानामेव। अतएव मूले प्रापयतीत्यादि व्याख्यातम् । पानमपि भक्षणमेव 'अपोऽश्नाति' इति श्रुतेः ।अत एव 'न पादम्याङ्यमाङ्यस-'इति सूत्रे पाग्रहणमर्थवत्। 'न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथं चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका । इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी, इति श्रीहर्षश्लोके आचामयेति पृथक्पदम् । अः विष्णुः, तस्य स्त्री इः लक्ष्मीः । तया सहिता से इत्येकारान्तस्य सेशब्दस्य संबोधनम् । 'एङ्ह्रस्वात्-' इति सम्बुद्धिलोप इति व्याख्येयमिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । वस्तुतस्तु चक्षुषार्मुखचन्द्रिकाकर्मकपानात्मकाचमनासंभवादाचामिरादरे लाक्षणिकः । अतो निगरणार्थकत्वाभावान्न परस्मैपदम् । न चैवं सति प्रत्यवसानार्थकत्वाभावाच्चक्षुषो 'गतिबुद्धि-' इति कर्मत्वं न स्यादिति शङ्क्यम्, ह्याचामिरत्र केवले आदरे वर्तते, किंतु दर्शनपूर्वकादरे वर्तते । सादरज्ञाने लाक्षणिक इति यावत् । ततश्च बुद्ध्यर्थकत्वादाचामेः चक्षुषोः कर्मत्वं निर्बाधमित्यादि शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। अदेः प्रतिषेध इति । अदेर्ण्यन्ताद् निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । आदयते देवदत्तेनेत्यत्र अदेः प्रत्यवसानार्थत्वात् प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वमाशङ्क्याह गतिबुद्धीति । नन्वादयत्यन्नं बटुनेति कथम् । निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य अदेः प्रतिषेधादित्यत आह निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं

यथा स्यादिति । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । निगरणं भक्षणम् । प्रुद्रुस्रूणां चलनार्थानामनेनात्मनेपदे सिद्धेऽप्यचलनार्थानां तत्सिद्धये पूर्वसूत्रग्रहणम् । अत एव तत्र विवृतं प्रापयतीत्यर्थ इत्यादिना । कथं तर्हि 'इमां किमाचामयसे न चक्षुषी' इति श्रीहर्षः । आङ्पूर्वाच्चमेरनेन परस्मैपदौचित्यादिति चेत् । अत्राहुः—आचाम-

पद स्यादेव, आदयत्यन्न बटुना । २७५४ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । (१-३-८८) ण्यन्तात्परस्मैपद स्यात् । शेते कृष्ण, त गोपी शाययति । २७५५ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवस । (१—३—८९) एभ्यो ण्यन्तेभ्य परस्मैपद न । पिबतिर्निगरणार्थं । इतरे चित्तवत्कर्तृका अकर्मका । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्ति । पाययते । दमयते ।

निषेध इति । न तु 'शेषात्कर्तरि–' इति प्राप्तस्येत्येवकारार्थ, 'अनन्तरस्य–' इति न्यायादिति भाव । अणावकर्मकात । ण्यन्तादिति शेषपूरणम्, णेरित्यनुवृत्तेरिति भाव । अणौ यो धातुरकर्मक चित्तवत्कर्तृकश्च, तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदमिति यावत् । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् ? व्रीहय शुष्यन्ति, तान् शोषयते । अकर्मकात्किम् ? कट करोति, त प्रयुङ्क्ते कटं कारयते । न पादम्याङ्यम् । पा दमि आङ्यम् आङ्यस् परिमुह् रुचि नृति वद् वस् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । प्राप्तस्य निषेध्यत्वात् प्राप्तिमुपपादयति पिबतिर्निगरणार्थ इति । ततश्च 'निगरणचलनार्थेभ्य –' इति प्राप्तिरिति भाव । इतरे इति । दम्यादय अणौ चित्तवत्कर्तृका अकर्मकाश्चेत्यर्थ । ततश्च 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति प्राप्तिरिति भाव । नृतिरिति । नृतिश्चलनार्थक । अणौ चित्तवत्कर्तृक अकर्मकश्चेत्यर्थ । सूत्रद्वयेनेति । 'अणावकर्मकात्—' इति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति च सूत्रद्वयेनेत्यर्थ । पाययते इति । 'शाच्छासाह्वाव्यावेपा युक्' इति पुकोऽपवादो युक् । दमयते इति । 'जनी वनसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वाद्ध्रस्व । ननु दिवादौ दमि सकर्मक इत्यु-

६

येति पृथक्पदम् । ईर्लक्ष्मीस्तया सहिता सेस्तस्या सबोधने हे से इति । केचित्तु सा त्वम् इने चक्षुषी इनचक्षुषी श्रेष्ठचक्षुषी आचामय किमिति व्याचक्षते अणावकर्मकात् । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदार्थमिदम् । अणाविति किम्, हेतुमण्यन्तादकर्मकात्परस्मैपदनियमो माभूत् । आरोहमाण प्रयुङ्क्ते आरोहयते । न्यग्भवन्त प्रेरयतीत्यर्थं । 'णेरणौ–' इति सूत्रे उदाहरणत्वेन य आरोहयतिरकर्मको निर्णीतस्तस्माद् द्वितीये णिचि प्रत्युदाहरणमिदम् । केचित्तु अणाविति किम्, चुरादिण्यन्तात्परस्मैपदनियमो माभूत् । तद्यथा पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे । पुट्टयति । चुट्टयति । अल्पीभवतीत्यर्थं । अकर्मकाविमौ । ततो हेतुमण्णिचि । पुट्टयते चुट्टयते । इति प्रत्युदाहरन्ति । तद्भाष्यादिविरुद्धम् । तथा हि— बुधादिसूत्रादिह णेरिति वर्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णिरेव सभवतीति तदन्तादेवायं । विधि । अणाविति प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य । तेन चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णौ परस्मैपद भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितम् । तथा च हेतुमण्णे प्राग् योऽकर्मको हेतुमण्ण्यन्तभिन्नस्तस्माद्धेतुमण्णावात्मनेपद नेति फलितोऽर्थं । अकर्मकात्किम्, कटं य करोति त प्रयुङ्क्ते कट कारयति । चित्तकर्तृकादिति किम्, शुष्यन्ति व्रीहयस्ताञ्शोषयते । न पाद । चित्तवत्कर्तृका अकर्मका इति । दिवादौ दमि सकर्मक इत्युक्तम्, इह त्वकर्मक इति पूर्वोत्तरविरोधो यद्यप्यस्ति, तथापि कर्मण कर्तृत्वविवक्षाया दमिरत्राकर्मक इत्याहु । पाययत इति । 'शाच्छासा–' इति युक् ।

आयामयते। आयासयते। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। वादयते। वासयते। 'धेट उपसख्यानम्' (वा० ९६२)। 'धापयेते शिशुमेक समीची'। अकर्त्रभिप्राये 'शेषात्–' (सू० २१५९) इति परस्मैपद स्यादेव। वत्सान्पाययति पय । दमयन्ती कमनीयतामदम्। भिक्षा वासयति। 'वा क्यष' (सू० २६६९) लोहितायति, लोहितायते। 'द्युद्भ्यो लुडि' (सू० २३४५)। अद्युतत् अद्योतिष्ट। 'वृद्भ्य स्यसनो' (सू० २३४६)। वर्त्स्यति वर्तिष्यते। विवृत्सति विवर्तिषते। 'लुटि च क्लृप' (सू० २३५१) कल्प्ता। कल्प्तासि कल्पितासे। कल्प्स्यति, कल्पिष्यते, कल्प्स्यते। चिक्लृप्सति,। चिकल्पिषते, चिक्लृप्सते।

इति तिडन्ते परस्मैपदप्रकरणम्।

क्लम्। अत कथमिह 'अणावकर्मकात्–' इति प्राप्तिरिति चेद् दमे परस्मैपदनिषेधादेव दमिरकर्मकोऽपि। अतो दमि सकर्मक इत्यस्य न विरोध । **आयामयते इति**। 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधान्न ह्रस्व । **वासयते इति**। 'वस निवासे' इति भौवादिकस्यैवात्र ग्रहणम्। न तु 'वस आच्छादने' इत्यादादिकस्यापि, तस्य सकर्मकत्वादेवाप्राप्ते, लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमित्युक्तेश्च । **धेट उपसख्यानमिति**। परस्मैपदनिषेधस्येति शेष । धापयेते शिशुमिति मन्त्र । ननु 'दन्तान् पाययति पय' 'दमयन्ती कमनीयतामदम्' 'भिक्षा वासयति' इति च कथम्। 'न पादम्याडयम–' इति परस्मैपदस्य निषेधादित्यत आह **अकर्त्रभिप्राये इति**। 'अनन्तरस्य–' इति न्यायेन 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च, अणावकर्मकात्' इति सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव 'न पादम्याड्यमाडयस–' इति निषेध इति भाव । 'वा क्यष' इत्यादि प्राग्व्याख्यातमपि सूत्रक्रमेण पुनरुपात्तम्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया परस्मैपदव्यवस्था समाप्ता।

आयामयत इति। 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेध । **वासयत इति**। वस निवासे इत्यस्य ग्रहणम्, वस आच्छादने इत्यस्य तु न निषेध सकर्मकत्वेन तस्य प्राप्त्यभावात्। कर्मकर्तृत्वविवक्षायाकर्मकत्वेऽपि लुग्विकरणपरिभाषया नात्र ग्रहणमित्याहु । **समीची इति**। प्रथमाद्विवचनम्। 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घ । **परस्मैपद स्यादेवेति**। 'अनन्तरस्य–' इति न्यायेन योगद्वयेन प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भाव । इति परस्मैपदव्यवस्था समाप्ता।

इति तत्त्वबोधिन्या परस्मैपदप्रक्रियाप्रकरणम्

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ॥ ६२ ॥

अथ भावकर्मणोर्लेडादयः । 'भावकर्मणोः' (सू० २६७९) इति तङ् । २७५६ **सार्वधातुके यक्** । (३—१—६७) धातोर्यक्प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना उत्पादना क्रिया । सा च धातुत्वेन

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणं निरूप्यते । 'लः कर्मणि—' इत्यत्र सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च, अकर्मकेभ्यस्तु भावे कर्तरि च लकारा विहिताः । तेषु कर्तरि लकाराः निरूपिताः । अथेदानीं भावकर्मणोर्लकारा निरूप्यन्ते इति प्रतिजानीते **अथ भावकर्मणोर्लडादय इति** । निरूप्यन्ते इति शेषः । तत्र 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्, अनुपराभ्यां कृञः' इत्यादिपरस्मैपदविधिषु प्राप्तेष्वाह **भावकर्मणो रिति तिङिति** । **सार्वधातुके यक्** । **धातोरिति** । 'धातोरेकाचः—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **भावकर्मवाचिनीति** । 'चिण्भावकर्मणोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । घटस्य भावो घटत्वमित्यादौ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । कवेरयं भाव इत्यादौ अभिप्रायः ।

'भावः पदार्थसत्तायां क्रियाचेष्टात्मयोनिषु ।
विद्वल्लीलास्वभावेषु भूत्यभिप्रायजन्तुषु ॥'

इति नानार्थरत्नमाला । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्तुषु' इत्यमरः । इह तु 'लः कर्मणि—' इत्यत्र भावशब्दो भावनायां यौगिक इत्याह **भावो भावनेति** । 'लः कर्मणि—' इत्यत्र भावशब्देन भावना विवक्षितेति भावः । भावनाशब्दस्य चिन्तायामपि प्रसिद्धत्वादाह **उत्पादनेति** । उत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । एवं च भूधातोरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमण्णौ वृद्ध्यावादेशयोः भाविशब्दाद् 'एरच्' इति भावे अचि णिलोपे भावशब्दः, भावयतेरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमण्यन्तात् स्त्रियामित्यधिकारे ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि अनादेशे टापि भावनाशब्द इति बोध्यम् । उत्पादना चेयं धात्वर्थान्नातिरिच्यते इति दर्शयितुमाह **क्रियेति** । धात्वर्थात्मकक्रियैव उत्पादनेत्यर्थः । तथा हि फलव्यापारयोर्धातुरिति सिद्धान्तः । पचधातोः पाकोऽर्थः पाको विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः । तत्र विक्लित्त्यंशः फलम् । अधिश्रयणादिस्तदनुकूलो व्यापारः । तथाविधव्यापाराश्रयो देवदत्तादिः कर्ता, धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्तेति सिद्धान्तात् । अधिश्रयणादिव्यापारजन्या विक्लित्तिः फलम्, तदाश्रयत्वादोदनः कर्म, व्यापारजन्यफल-

---

सार्वधातुके यक् । 'धातोरेकाचः—' इत्यतो धातोरिति, 'चिण् भावकर्मणोः' इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते । **भावो भावनेति** । उत्पत्त्यर्थाद्भवतेर्णिजन्तादेरजिति भावः 'एरजण्यन्तानाम्' इति त्वनार्षमिति तस्मिन्नेव सूत्रे कैयटः । भवतेरुत्पत्त्यर्थत्वं ण्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तुल्यार्थत्वं च दर्शयति **उत्पादना क्रियते** । यथा करोति घटमित्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठः, तथा भावयति घटमित्यादावपि । भवति घटः इत्यत्रापि घटनिष्ठः उत्पत्त्यनु-

सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्या सामानाधिकरण्या-

---

शालि कर्मेति सिद्धान्तात् । एव सकर्मकेषु सर्वत्र ज्ञेयम् । 'एध वृद्धौ' इत्यस्मिन्नकर्मकेऽपि वृद्ध्यनुकूलव्यापारो धात्वर्थ । न चैव सति एधने देवदत्त इत्यत्र धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वाद्व्यापारजन्यवृद्धिरूपफलाश्रयत्वाच्च कर्तृत्व कर्मत्व च स्यादिति वाच्यम् धातूपात्तव्यापारजन्यतद्व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्व कर्मत्वमिति सिद्धान्तात् । एव च फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारात्मिका क्रिया धात्वर्थ इति सिद्धम् । एतेन क्रियावाची धातु, धातुवाच्या क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽपि निरस्त । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव क्रियात्वात् । तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया' इति । ननु उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव सर्वत्र धातुवाच्यत्वे सर्वेषा धातूनामेकार्थत्वापत्ति । विक्लित्त्यादितत्तत्फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थकत्व तु न सभवति । एकैकस्य धातोर्विक्लित्त्यादितत्तत्फलाशे तदनुकूलव्यापारात्मकव्यापारसामान्ये च वाचकत्वानुपपत्तेरित्यत आह **सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्येति** । पच्यादयो धातुत्वेन रूपेण उत्पत्त्यनुकूलव्यापारात्मिका क्रियामाहु । पचित्वादिविशेषरूपेण तु विक्लित्त्यादितत्तत्फलाशमाहु ।

कूलो व्यापारोऽस्त्येव, परन्तु फलसमानाधिकरण स । कुलालनिष्ठस्तु फलव्यधिकरण इतीयान्भेद । अत एव फलव्यापारयो सामानाधिकरण्याद्भूवत्यादिरकर्मकस्तयोस्तु वैयधिकरण्यात् करोत्यादि सकर्मक इत्याहु । एतेन भावो भावनेत्यादि ग्रन्थेन 'भूवादयो धातव' इत्यत्र क्रियावाचिन किम् विकल्पार्थकवाशब्दाद्भावे चिण् माभूत् । अन्यथा भ्वादिगुणे वाशब्दमात्रपठनादक्रियावाचिनोऽपि वाशब्दस्य धातुत्वे 'धात्वर्थ केवल शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' इति विकल्पस्यापि भावत्वापत्त्या तद्वाचकवाशब्दाल्लिट् स्यादेवेति केषाचिद्व्याख्यान परास्तम् । भावनावाचकादेव भावे लिट स्वीकारात् । विकल्पस्य तु भावनाभिन्नत्वात् । अन्यथा क्रियावाचिन इति विशेषणे दत्तेपि तद्दोषतादवस्थ्यात् विकल्पवाचकाल्लिडभावेऽपि लडादय स्युरिति तु न शङ्कनीयमेव । वर्तमानक्रियादिवृत्तेर्धातोरेव लडादीना विधानात् । किमर्थं तर्हि क्रियावाचिनो भ्वादय इति सर्वैरेव तत्र व्याख्यातम् । या पश्यसीत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया याशब्दस्य धातुत्वासभवाद् 'आतो धातो' इति तत्राल्लोपाप्रसक्तिरिति चेत् । अत्राहु—'कार्यकाल सज्ञापरिभाषम्' इति पक्षे 'आतो धातो' कार्यप्रदेशे 'भ्वादयो धातव' इत्युपतिष्ठते, भ्वादिषु याशब्दमात्रपठनाद्, द्रव्यवाचकोऽपि याशब्दस्तत्रोपतिष्ठते । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्ते । 'आतो धातो' इत्यत्र त्वात इति वर्णग्रहणात् । तस्माद् द्रव्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसज्ञा माभूदिति क्रियावाचिन इति विशेषणमवश्य वक्तव्यमेवेति । उत्पादना क्रियेत्यनेन तु क्रियावाची धातुर्धात्वर्थं क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽत्र दुष्परिहर इति केषाचिदाक्षेपो निरस्त । उत्पत्त्यननुकूलव्यापारस्य क्रियात्वात् । तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया इति । **धातुत्वेनेति** । सकलधातुषु धातुत्वं जातिखण्डोपाधिर्वेत्यन्यदेतत् । तच्च वाचकतावच्छेदकम् । क्रियात्व तु वाच्यतावच्छेदकमिति भाव । **धातुवाच्येति** । नन्वेव पचतीत्यादावेककर्तृका वर्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको

भावात्प्रथमपुरुष । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विव-

---

तथा च वाचकतावच्छेदकभेदाद्विक्लित्त्यादिफलविशेषस्य क्रियासामान्यस्य च वाच्यता सगच्छते इति भाव । तथा च भट्टिराह—

'विभज्य सेना परमार्थकर्मा सेनापतीश्चापि पुरन्दरोऽथ ।
नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून् ॥' इति ।

अस्तिभवतिविद्यतीनामपि सत्तानुकूलव्यापार एवार्थ । तत्र सत्ता आत्मभरणम् । तदनुकूलव्यापारस्तु जायते, अस्ति, त्रिपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति, इति वार्ष्यायणिप्रणीतषड्भावविकारेष्वन्यतमो यथायथ ज्ञेय । भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् । प्रपञ्चित च मञ्जूषायामित्यलम् । ननु उत्पादनात्मकक्रियारूपस्य भावस्य धातुवाच्यत्वे 'ल कर्मणि च भावे च—' इति भावे कथ लकारविधि । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यत आह **भावार्थकलकारेणानूद्यते इति**। द्वौ त्रय इत्यादौ द्विवचनबहुवचनवदिति भाव । **युष्मदस्मद्भ्यामिति**। युष्मदि अस्मदि च तिङ्समानाधिकरणे उपपदे मध्यमोत्तमपुरुषौ विहितौ। युष्मदस्मदोस्तिङ्सामानाधिकरण्य च तिङ्वाच्यकारकवाचित्वमेव । भावे लकारे तु आस्यते त्वया आस्यते मया इत्यादौ भाव एव तिङ्वाच्यो न युष्मदस्मदर्थौ। अतो न मध्यमोत्तमावित्यर्थ । कर्मलकारे तु त्व वन्द्यसे, अह वन्द्ये इत्यादौ लकारस्य युष्मदस्मदोश्च सामानाधिकरण्यसभवात्पुरुषत्रयमपि यथायथमुदाहरिष्यते। **तिङ्वाच्यति**। सत्त्व द्रव्य लिङ्गसख्यान्वययोग्यम्। तिङ्वाच्या या भावना क्रिया सा असत्त्वरूपा लिङ्गसख्यान्वयायोग्या, शब्दशक्तिस्वभावात्। ततश्च तस्या तिङ्वाच्यभावनाया द्वित्वबहुत्वयोरप्रतीते युवाभ्या युष्माभिर्वा आस्यते इत्यादौ न द्विवचन बहुवचन चेत्यर्थ । तिङ्वाच्येत्यनेन कृद्वाच्याया

बोधा न स्यात् । प्रत्ययार्थ प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादौ क्लृप्तत्वात् । तथा च भावना तिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमासकमतमेव रमणीयमिति चेत्। अत्राहु —प्रत्ययार्थ प्रधानमित उत्सर्ग, स चेह त्यज्यते, क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति स्मरणात् । टाबाद्यर्थत्वेन मीमासकैरभ्युपगपतस्य स्त्रीत्वस्य पाचिकादौ विशेषणत्वाभ्युपगमात्प्रत्ययार्थ प्रधानमिति नियमस्य प्रत्युक्तत्वाच्च । किं च भोक्तव्यमित्यादौ तिङ विनापि भावना प्रतीयते कारकापेक्षा च दृश्यते । अस्ति च करोतिसामानाधिकरण्यम् । किं कर्तव्य भोक्तव्यम्, किं कृतवान् भुक्तवान् इति । न च कृतामपि तव्यदादीना भावनावाचकत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधेन 'कर्तरि कृत्' इति तव्यदादय कर्मादाविति परैरप्यभ्युपगमात् । अन्यथा पाचको देवदत्त पक्तव्य ओदन इत्यत्राभेदबाधो न स्यात् । तथा च धातुवाच्यत्व भावनाया इत्येव मत रमणीयतरमिति । लकारस्य सामानाधिकरण्य कर्तृकर्माभिधायिन एव सभवति न भावाभिधायिन इत्याशयेन व्याचष्टे **सामानाधिकरण्याभावादिति**। न चैव युष्मदस्मद्भिन्नोपपदे समानाधिकरणे देवदत्त पचतीत्यादाविव प्रथमपुरुषेण भाव्यमिति प्रथमपुरुषोऽत्र न स्यादिति वाच्यम्। 'शेषे प्रथम' इत्यत्र मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथम स्यादिति व्याख्यानात्। **तिङवाच्येति**। घञादिवाच्यायास्तु सत्त्वरूप-

चनादि। किं त्वेकवचनमेव। तस्यौत्सर्गिकत्वेन सङ्ख्यानपेक्षत्वाद् अनभिहिते कर्तरि तृतीया। त्वया मया अन्यैश्च भूयते। बभूवे। २७५७ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च। (६—४—६२) उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्या

क्रियाया लिङ्गसङ्ख्यान्वयित्वात्मकं सत्त्वरूपत्वमस्तीत्युक्तं भवति। तद्यथा, पाकौ पाकाः इत्यादि। तदुक्तम्, 'सार्वधातुके यक्' इति सूत्रे भाष्ये 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति। द्रव्यवद् लिङ्गसङ्ख्यान्वयं लभते इत्यर्थः, शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः। ननु तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपतया द्विबहुवचनाभावे आस्यते इत्यादौ एकवचनं च न स्यादित्यत आह किं त्वेकवचनमेवेति। तिङ्वाच्यभावलकारस्येति शेषः। तस्येति। 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रन्यासं भङ्क्त्वा 'एकवचनं द्विबहुषु द्विबहुवचने' इति सूत्रन्यासः कर्तव्यः। तत्र द्वित्वबहुत्वयोर्द्विबहुवचननियमे सति तयोरविषये एकवचनमिति लभ्यते इति भाष्ये स्पष्टम्। एवं च एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्य द्विबहुवचनान्यविषये विहितत्वेन औत्सर्गिकतया एकत्वसङ्ख्यानपेक्षत्वाद् भावलकारस्य असत्त्वरूपभाववाचित्वेऽप्येकवचनमेवेति भावः। अनभिहिते इति। भावलकारे कर्तुस्तिङ्वाच्यत्वाभावेन अनभिहितत्वात्तृतीयेत्यर्थः। त्वया मयेति। त्वत्कर्तृकं मत्कर्तृकम् अन्यकर्तृकं भवनमित्यर्थः। स्यसिच्। अच् हन् ग्रह दृश् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी उपदेश इत्यच एव विशेषणम्, नेतरेषाम्, अव्यभिचारात्, तदाह उपदेशे योऽजिति। अजित्यस्य उपदेशान्वयित्वेऽपि सौत्रः समासः। अजिति लुप्तषष्ठीक

मिष्टमेवेति पाकः पाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः प्रवर्तन्ते। अतएव भाष्यकृतोक्तं 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति। द्रव्यधर्माल्लिङ्गसङ्ख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः। एकवचनमेवेति। प्रायोवादोऽयम्। अन्यथा 'उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते' इति भाष्ये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इत्यासिका शायिका इत्यत्र बहुवचनसिद्धावपि आस्यन्ते शय्यन्ते इत्यत्र तन्न सिध्येत्। न च कर्मण्येवात्र लकारोऽस्त्विति शङ्क्यम्। धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वेन तदसंभवाद् अर्थासङ्गतेश्च। तत्र ह्युष्ट्राणां यादृशान्यासनानि हतानां यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यासनादीनीत्यर्थः। सादृश्यावगमादिह आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासाद्बहुवचनम्। न चैवं सङ्ख्यान्वयित्वे असत्त्वरूपता न स्यादिति वाच्यम्। लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेणासत्त्वरूपत्वमुपपद्यत इति कारकेषूक्तत्वात्। केचिदिह उष्ट्रासिकाहतशायिकाशब्दयोस्तत्सदृशे लक्षणां स्वीकृत्य आस्यन्त इत्यादिना अभेदान्वयमाहुः। मनोरमायां तु आसिकाः शायिकाः इति च द्वितीया बहुवचनं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात्। न चैवं क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं च स्यादिति वाच्यम्। 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारात्स्त्रीत्वावधारणेन 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः, बहुत्वावधारणेनैकवचनाप्रवृत्तेश्चेत्युक्तम्। स्यसिच्सीयुट्तासिषु। यद्यप्यजादयो द्वन्द्वेन निर्दिष्टास्तथाप्युपदेश इत्यच एव विशेषणं न हनादीनामव्यभिचारात्तदाह उप-

दिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयो स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट् चिण्वद्भाव-सनियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुके इत्यधिकृत सीयुटो विशेषणम्, नेत-रेषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद्वृद्धि । नित्यश्चाय[1] वल्निमितो विघाती ।

वा । चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वति स्यसिच्सीयुट्तासिष्वित्युपमेयत सप्तमीदर्शनात्, तदाह चिणीवेति । अङ्गकार्यमिति । अङ्गस्येत्यधिकृतत्वादिति भाव । भावकर्मवाचिषु स्या-दिष्विति नार्थं, सीयुटो लिडागमतया भावकर्मवाचित्वेऽपि स्यसिच्तासीना भावकर्मवा-चित्वाभावात् । नापि भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परे ये स्यादयस्तेष्वित्यर्थ, स्यसिच्तासोना भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वसभवेऽपि सीयुटस्तदसभवात् । सीयुडागमविशिष्टस्यैव लिडो भाव-कर्मवाचितया केवलसीयुटो न भावकर्मवाचिप्रत्ययपरकत्वमस्ति । अतो विषयसप्तमीति मत्वाह भावकर्मणोर्गम्यमानयोरिति । इड्विधौ स्यसिच्सीयुट्तासिषु इति सप्तमी षष्ठ्या विपरिणम्यते इति मत्वाह स्यादीनामिडागमश्चेति । अत्र अञ्जनग्रहदृशा स्यादोना च न यथासख्यम्, व्याख्यानात् । स्यादिषु परेषु अङ्गस्य इडिति नार्थं, 'आर्धधातुकस्येड्वलादे' इत्यत्र 'आर्धधातुके' इति योग विभज्य यावानिट् स आर्धधातुकस्यैवेति भाष्ये उक्तत्वात् । चिणि यदङ्गाधिकारविहित कार्यं तस्यैवात्रातिदेश, न तु चिणि दृष्टमात्रस्य । तेन घानिष्यते इत्यत्र 'हनो वध लिङि, लुङि च' इति चिणि दृष्टो वधादेशश्चिण्वदिति नातिदिश्यते, तस्य द्वैतीयीकत्वेन अङ्गाधिकारविहितत्वाभावात् । तथा आयिष्यते इत्यत्र इणो गादेशो न । अध्यायिष्यते इत्यत्र इडो गाडादेशो न द्वैतीयीकत्वात् । चिण्वत्त्वाभावे अयमिड् नेत्याह अयमिडिति । सेट्कस्य वलादित्वलक्षण इट् तु स्यादेवेति भाव । ननु भूयेतेति विधि-लिङि चिण्वत्त्वम् इट च स्यातामित्यत आह इहार्धधातुके इति । नेतरेषामिति । स्यसिच्तासीना न विशेषणमित्यर्थं । अव्यभिचारादिति । स्यसिच्तासीना सर्वत्रार्धधातु-कत्वनियमादिति भाव । अत्र वार्तिकम् ।

'चिण्वद्वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च वत्व दीर्घश्चोक्तो यो मिता वा चिणीति ।
इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चाय, वल्निमित्तो विघाती ॥' इति ।

स्यसिच्सीयुडिति सूत्रस्य वृद्ध्यादि प्रयोजनमित्यर्थं । तत्र वृद्धि दर्शयति

देशे योऽजिति । उपदेशे अजन्तानामिति न व्याख्यातम्, तथाहि सति णिज-न्तस्य न स्यात्तस्योपदेशाभावात् । उपदेशो हि साक्षादुच्चारणम् । न च ण्यन्तस्य तदस्ति । चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वति, 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु—' इति प्रतियोगिनि सप्त-मीनिर्देशादतो व्याचष्टे चिणीवेति । ननु चिणि दृष्टमात्रस्य वृद्ध्यादिकार्यस्याति-देशे घानिष्यते आयिष्यते अध्यायिष्यते इत्यत्र हनो वधादेश, इणो गादेश, इडो गाडादेशोऽपि स्यादिति चेत् । मैवम् । अङ्गाधिकारबलेन आङ्गस्यैव कार्यस्यातिदेशात् । न चैते हानिणिडादेशा आङ्गास्तदेतदाह अङ्गकार्यं वा स्यादिति । सीयुट इति । तथा च सीयुट्शब्देन तद्विशिष्ट लक्ष्यत इति भाव । आर्धधातुक इत्यनेन व्याव-

---

१—इद वाक्य बहुत्र नोपलभ्यते ।

भाविता, भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट, भविषीष्ट । २७५८ **चिण्भावकर्मणो** । (३—१—६६) च्लेश्चिण्स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत, अभविष्यत । तिङोक्त-

---

चिण्वद्भावाद् वृद्धिरिति । लुटि भू ता इति स्थिते चिण्वत्त्वाद् 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धिरित्यर्थः । इडागमश्चेत्यपि बोध्यम् । तत्फलं तु वक्ष्यते । तथा दाधातोर्लुटि 'आतो युक् चिण्कृतो' इति युक् । तथा लुटि घानिष्यते इत्यत्र 'होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति घत्वम् । शमेर्हेतुमण्ण्यन्ताल्लुटि शामिता, शमितेत्यत्र 'चिण्णमुलो—' इति दीर्घः । तथा अनेनैवात्र इटि कृते तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वाद् अनिटीति निषेधाभावाद् णिलोपः । तथा भाविष्यते इत्यत्र भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणम् इटं बाधित्वा नित्यत्वादनेन इट्, वलिनिमित्ते इटि कृतेऽकृते च चिण्वदिटः प्रवृत्त्या कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । वलादिलक्षणस्त्विड् न नित्यः, चिण्वदिटि कृते वलादित्वस्य विहितत्वेन वलादिलक्षणस्य इटः अप्रवृत्तेः । नित्यश्चायमित्यस्य चिण्वदिडिति शेषः । वल्निमित्त इत्यनन्तरम् इडनित्य इति शेषः । अनित्यत्वे हेतुः— **विघातीति** । चिण्वदिटो वलादिनिमित्तविघातकत्वादित्यर्थः । एवं च सेट्कत्वेऽप्यनेनैव इट् । एतदभावपक्षे तु सेट्कत्वे वलादिलक्षण इडिति बोध्यम्, तदाह **भवितेति** । चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षण इडिति भावः । **चिण् भावकर्मणो** । **च्लेरिति** । 'च्ले सिच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **तशब्दे परे इति** । 'चिण् ते पद' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **अभावीति** । च्लेश्चिणि कृते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य ••लोपः चिण्विधौ । तशब्दे किम् ? अभाविषाताम् । अथ अनुपूर्वाद् भूधातोरुपभोगार्थकात्सकर्मकात्कर्मणि लकारे विशेषमाह **तिङोक्तत्वादिति** ।

त्यस्तु विधिलिङ् । तेन भूयेतेत्यत्र न भवति । न चात्र 'लिङः सलोप—' इति सलोपाद्वलादित्वं नास्तीति वाच्यम्, तस्येहानपेक्षणात् । यदाहु—'चिण्वद् वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मिता वा चिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती ।' इति । अस्यार्थः—चिण्विदित्यतिदेशस्य वृद्ध्यादिकं प्रयोजनम् । तथा हि—भाविता भाविष्यते इत्यादौ वृद्धिः । दायिता दायिषीष्टेत्यादौ युक् । घानिता घानिष्यते इत्यादौ घत्वम् । हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि लकारे शामिता शमिता शामिष्यते शमिष्यते इत्यादौ चिण्णमुलोरिति मितामुपधाया वा दीर्घः । अत्रैव शामितेत्यादौ 'स्यसिच्सीयुट्—' इत्यनेन कृत इड् आभीयत्वेनासिद्धस्तेनानिटीति निषेधो न प्रवर्तत इति णेर्लोपो भवति । भाविष्यते इत्यादौ भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिडेव भवति । अस्मिन्कृते तु स न भवति । वलादिनिमित्तस्य विहितत्वात् । एवं च नित्यत्वात् सेड्भ्योऽप्ययमेवेड् भवति । एतदभावपक्षे तु सेड्भ्यो वलादिलक्षण इड् भवतीति बोध्यम् । **चिण् भावकर्मणो** । 'च्ले सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते पद' इत्यतस्ते इति चानुवर्तते । तत्रत्यं तु चिण्ग्रहणं 'न रुधः' इति निषेधेन तिरोहितमिति

त्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्, अन्वभविषाताम् । णिलोप । भाव्यते । भावयाचक्रे । भावयाबभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि, इट एत्त्वे च कृते 'ह एति' (सू० २२५०) इति हत्व न, तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव 'ह एति' इति हत्वप्रवृत्तेरित्याहु । भाविता । चिण्वदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोप । पक्षे भावयिता । भाविष्यते, भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट, भावयिषीष्ट । अभावि अभाविषाताम्, अभावयिषाताम्, । बुभूष्यते । बुभूषाचक्रे । बुभूषिष्यते । बाभूषिष्यते । बाभूय्यते । यङ्लुगन्तात्तु, बोभूयते । बोभवा

कर्तुस्त्वनभिहितत्वात् तृतीयैवेति भाव, तदाह **अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया चेति** । इहानन्दस्य तिङाभिहितत्वान् प्रथमेति भाव । युष्मदस्मदुपात्तयो कर्त्रोस्त्वनभिहितत्वात् तृतोया । **अनुभूयेते इति** । सुखदु खे इति शेष । **अनुभूयन्ते इति** । सुखानीति शेष । **णिलोप इति** । भूधानाणौं वृद्धौ आवादेशे भावि इति ण्यन्तात् कर्मणि लटस्तादेशे यकि णिलोप इत्यथ । **भावयामासे इति** । प्रथमपुरुषैकवचने उत्तमपुरुषैकवचने च रूपम् । **इहेति** । भावयामासे इत्यत्र प्रथमैकवचनतशब्दस्य 'लिटस्तझयो –' इति एशादेशे उत्तमपुरुषेकवचनस्य इटश्च 'टित आत्मनेपदानाम्–' इत्येत्त्वे च कृते भावयामास् ए इति स्थिते 'ह एति' इति सकारस्य हकार प्राप्तो न भवतीत्यर्थं । कुत इत्यत आह **तासीति** । 'ह एति' इत्यत्र तासस्त्योरित्यनुवर्तते । तत्र एधिताहे इत्यादौ तासे सस्य सार्वधातुक एव एति परे हकार इति निर्विवादम् । तथाविधतासिसाहचर्यादस्तेरपि सकारस्य व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुक एव परे प्रवृत्ति । अतो भावयामासे इत्यत्र नास्ते सकारस्य हकार, एकारस्यार्धधातुकत्वादित्यर्थं । **भावितेति** । ण्यन्ताद् भावि ता इति स्थिते परत्वाद्वलादिलक्षणमिट बाधित्वा चिण्वदिटि तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादनिटीति निषेधाभावाण्णिलोपे भावितेति रूपम् । अत एव चिण्वदिड्विधो उपदेशे याऽजित्येव व्याख्यातम्, न तु उपदेशे अजन्तस्येति, तथा सति हि णिजन्तस्य उपदेशाभावान्न स्यादिति भाव । वलादिलक्षणे इटि कृते तु तस्य अनाभीयत्वेन असिद्धत्वाभावादनिटीति निषेधाण्णिलोपाभावे णेर्गुणायादेशयो कृतयोर्भावयितेति रूपमिति मत्वाह **पक्षे भावयितेति** । अथ सन्नन्ताद् भूधातो भावलकारे उदाहरति । **बुभूष्यते इति** । यकि सनोऽकारस्य 'अतो लोप ' इति लोप । **बुभूषिता** । **बुभूषिष्यते इति** । चिण्वदिटि बलादिलक्षणे इटि च रूप तुल्यम् । चिण्वदिडभावपक्षेऽपि तदतिदेशेन प्राप्ता बाधित्वा परत्वादतो लोप । अथ यङन्ताद् भूधातो भावलकारे उदाहरति **बोभूय्येत इति** । यकि यङोऽकारस्य पूर्ववदतो लोप । द्वियकारक रूपम् । यङ्लुगन्ताद् बोभूयते इति

पुनरत्र चिण्ग्रहण कृतम्, तशब्दे किम्, अभाविषाताम् । **चिण्वदिट इति** । ण्यन्तस्य धातोरुपदेशाभावेऽप्युपदेशे योऽजिति व्याख्यानाच्चिण्वदिडिह प्रवर्तते

चक्रे । बोभाविता, बोभविता । 'अकृत्सार्व–' (सू० २२९८) इति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता, स्तोता । स्ताविष्यते, स्तोष्यते । अस्तावि अस्ताविषाताम्, अस्तोषाम् । 'गुणोर्ति–' (सू० २३८०) इति गुणः । अर्यते । स्मयते । मस्मरे । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृते अजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट्, आरिता, अर्ता । स्मारिता, स्मर्ता । 'गुणोऽर्ति–' (सू० २३८०) इत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः, संस्क्रियते । 'अनि-

---

एकयकारं रूपम् । ष्टुञ्धातोः कर्मलकारे यकि तस्यार्धधातुकत्वाद् 'अतो दीर्घो यञि' इत्यप्राप्तावाह **अकृत्सार्वेति** । **स्ताविता, स्तोतेति** । चिण्वदिडभावपक्षे अनिट्कत्वान्नेट् । अथ ऋधातोः कर्मणि लकारे कृते कित्त्वाद् गुणनिषेधे प्राप्ते आह **गुणोऽर्तीति** । **अर्यते इति** । गुणे कृते रपरत्वम् । स्मृधातोः कर्मणि लकारे आह **स्मर्यते इति** । 'गुणोर्ति–' इति संयोगादित्वाद् गुणे रपरत्वमिति भावः । ननु लुटि ऋ ता, स्मृ ता इति स्थिते चिण्वदिटं बाधित्वा परत्वाद् गुणः प्राप्नोति नित्यत्वाच्च अकृते कृते च चिण्वदिटि गुणस्य प्राप्तेः । कृते तु गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावाच्चिण्वदिडभावे अनिट्त्वाद्वलादिलक्षणेडभावे अर्ता स्मर्तेत्येव स्यात्, आरिता स्मारितेति न स्यादित्यत आह **परत्वादित्यादि** । कृते गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावेऽपि उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्युक्तेश्चिण्वदिड् निर्बाध इत्यर्थः । **आरितेति** । कृतेऽपि गुणे रपरत्वे चिण्वदिटि उपधावृद्धिः । **अर्तेति** । चिण्वदिडभावे रूपम् । एवं स्मारिता स्मर्तेत्यपि । ननु सम्पूर्वात् कृञः कर्मणि लकारे यकि 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशे 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे, समवाये च' इति सुटि संस्क्रियते इति वक्ष्यते । तत्र 'गुणोऽर्ति–' इति संयोगादित्वाद् गुणः स्यादित्यत आह **नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति** । 'नित्यं छन्दसि' इत्यतो नित्यमित्यनुवृत्तेः 'गुणोऽर्ति–' इत्यत्र नित्यं यः संयोगादिस्तस्यैव संयोगादिलक्षणो गुणः इति लभ्यते ।

एवेति भावः । **परत्वादिति** । चिण्वदिडपेक्षया । **नित्यत्वादिति** । न च कृते चिण्वदिटि वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिं बाधित्वा परत्वाद् गुणे रपरत्वे च पश्चाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वानपायात् । **उपदेशग्रहणादिति** । तत्सामर्थ्यादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वम् । ऋधातोर्व्यपदेशिवद्भावेन यत्स्थितं तदादाय ण्यन्तादप्यारितेत्यादौ चिण्वदिट् प्रवर्तत इति भावः । नन्वेवं स्मारितेत्यादि न सिध्येत्, स्मृ इत्यस्य उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाभावात् । उपदेशेऽजन्तानामिति व्याख्याने तु ण्यन्तस्य न स्यादित्युक्तत्वादिति चेत् । सत्यम् । अतएवापरितोषान्मनोरमायामुक्तस्तु वा उपदेशे यदजन्तं तस्येति व्याख्यानम् । अङ्गस्येति व्यधिकरणषष्ठी अङ्गावयवस्याजन्तस्येत्यर्थ इति । एवं च णिजन्तेऽपि शामितेत्यादौ चिण्वदिट् सिध्यति, व्यपदेशिवद्भावेन णिजेव णिजन्तस्तदवयवकं शामीत्यङ्गमित्याश्रयणात् । आरिता स्मारितेत्याद्यपि सिध्यति । ऋधातुः स्मृधातुश्चोपदेशेऽजन्तस्तदवयवकं भवत्यार् स्मारित्यङ्गमिति दिक् । **नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति** । 'नित्यं छन्दसि' इति सूत्रात् । काशिकायां तु सुटो बहिरङ्गलक्षणस्या-

दिताम्–' (सू० ४१५) इति नलोप, स्रस्यते। इदितस्तु नन्द्यते। सम्प्रसारणम्, इज्यते। 'अयङ् यि क्ङिति' (सू० २६४९)। शय्यते। २७५९ **तनोतेर्यकि**। (६–४–४४) आकारोऽन्तादेशो वा स्यात्। तायते, तन्यते। 'ये विभाषा' (सू० २३१९), जायते जन्यते। २७६० **तपोऽनुतापे च**। (३–१–६५) तपश्च्लेश्चिण्न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च। अन्वतप्त पापेन, पाप कर्तृ, तेनाभ्याहत इत्यर्थ, कर्मणि लुङ्। यद्वा पापेन पुसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थ। 'घुमास्था–' (सू० २४६२) इतीत्त्वम्। दीयते। धीयते। 'आदेच–'

कृञ् तु न नित्य सयोगादि, सपरिपूर्वकत्वाभाव तदभावादिति भाव। अथ स्रस्धातोर्भावलकारे यकि विशेषमाह **अनिदितामिति नलोप इति**। **इदितस्त्विति**। 'टु नदि समृद्धौ' इत्यस्माद्भावलकारे यकि इदित्त्वान्नलोपो नेत्यर्थ। अथ अजधातो कर्मलकारे यकि विशेषमाह **सम्प्रसारणमिति**। 'वचिस्वपियजादीनाम्–' इत्यनेनेति भाव। शीङ्धातोर्भावलकारे यकि विशेषमाह **अयङ्यि क्ङितीति**। **तनोतेर्यकि**। 'विड्वनो–' इत्यतो आदिति 'ये विभाषा' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते, तदाह **आकारोऽन्तादेशो वा स्यादिति**। शेषपूरणमिदम्। **तायते, तन्यते इति**। कर्मणि लकार **तपोऽनुतापे च**। 'च्ले सिच्' इत्यत च्लेरिति 'चिण्ते–' इत्यतश्चिण् इति 'न रुध–' इत्यतो नेति चानुवर्तते। चकाराद् 'अच कर्म–' इत्यत कर्मकर्तरीति समुच्चीयते, तदाह **तपश्च्लेरित्यादि**। तत्र कर्मकर्तरि कर्मकर्तृप्रक्रियायामुदाहरिष्यति। अनुतापे कर्मलकारे उदाहरति **अन्वतप्त पापेनेति**। पापेनेति कर्तरि तृतीयेति मत्वाह **पाप कर्त्रिति**। अनुपूर्वस्य तपे पश्चात्तापार्थकत्वे असगति। नहि पापस्य सूर्यादिवत्तपनशक्तिरस्ति। शोकार्थकत्वे अकर्मकत्वापत्तिरित्यत आह **अभ्याहत इति**। अनुपूर्वस्तपिरिह उपसर्गवशाद् अभिहननार्थक इति भाव। तस्य च सकर्मकत्वात् कमलकार उपपद्यते इति मत्वाह **कर्मणि लुङिति**। शोकार्थकत्वमाश्रित्य भावे **वा** लुङित्याह **यद्वा पापेन पुसा कर्त्रेति**। परिणाममसमीक्ष्य सहसा किञ्चिदकृत्य कृत्वा पश्चाद् दुखमन्वभवदित्यर्थं। दुखानुभव शोक धात्वर्थेनोपसग्रहादकर्मक। शुच शोके अकर्मक। पुत्रमनुशोचतीत्यत्र तु वियुक्त पुत्र स्मृत्वा शोचतीत्यर्थ। स्मरणे पुत्रस्य कर्मत्वाद् द्वितीयेत्यविरोध। अथ दाधातोर्धाधातोश्च कर्मलकारे यकि विशेषमाह **घुमास्थेतीत्त्वमिति**। ग्लैधातोर्भावे लिटस्यादेशस्य एशादेशे 'आदेच–'

सिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा सयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणोऽत्र न प्रवर्तत इत्युक्तम्। 'सुट् कात्पूर्व' इति विधीयमान कभक्तो न त्वङ्गभक्तस्तेनासयोगाद्यं व अङ्गमित्यभक्तत्वादित्यस्याशय। **तनोतेर्यकि**। 'विड्वनो–' इति सूत्रादादिति, 'ये विभाषा' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते। यकि किम्, ततन्यते। **तपोऽनु**। चकारेण 'अच कर्मकर्तरि' इत्यत कर्मकर्तरीत्येतदनुकृष्यते। कर्मण्युदाहरणमिति ध्वनयति **अभ्याहत इत्यर्थ इति**। भावेऽपीदमुदाहरणमित्याह **पापेन पुसेति**। अविचार्य कर्म कृत्वा

(सू० २३७०) इत्यत्र अशितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेध । एश आदिशित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्त्वम्, जग्ले । २७६१ आतो युक्चिण्कृतोः । (७-३-३३) आदन्ताना युगागम स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । दायिता, दाता । दायिषीष्ट, दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम्, अदिषाताम्, अधायिषाताम्, अधिषाताम् । अग्लायिषाताम्, अग्लासाताम् । हन्यते । 'अचिण्णलो' (सू० २५७४) इत्युक्तेन हंनस्तो । 'हो हन्ते' (सू० ३५८) इति कुत्वम् । घानिता, हन्ता । घानिष्यते हनिष्यते । आशीर्लिङि वधा—

इत्यात्त्वस्य अशितीति निषेधमाशङ्क्याह आदेच इत्यत्रेति । श् चामानिच्च इति कर्मधारयाश्रयणादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे आत्त्वस्य निषेधो लभ्यते । एश शित्त्वेऽपि आदिभूतशकारेत्कत्वाभावान्निषेधाभावात्तस्मिन् एशि परे आत्त्वभवत्येवेत्यर्थ । जग्ले इति । आत्त्वे कृते 'आतो लोप इटि च' इति तस्य लोप इति भाव आतो युक् । अङ्गस्येत्यधिकृतमाता विशेषितम्, तदन्तविधि । 'अचो ञ्णिति' इत्यतो ञ्णितीत्यनुवृत्त कृत एव विशेषणम्, न तु चिण तस्य णित्त्वाव्यभिचारात् तदाह आदन्तानामित्यादि । दायितेति । चिण्वदिट्पक्षे युक् अदायिषातामिति । 'स्थाघ्वोरिच्च' इत्येतद् बाधित्वा परत्वाच्चिण्वदिटि कृते 'घुमास्था—' इतीत्त्व न, अजादित्वात् । पुन 'स्थाघ्वोरिच्च' इति तु न भवति, अझलादित्वात् । तत्र हि 'इको झल्' इति सूत्राद् झल इत्यनुवृत्तम । तथा च झलादिरेव सिच् किदिति लाभादिडादि सिच् न कित् । तत्संनियोगादित्त्वमपि न भवतीत्याहु । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नात्र काचित् क्षति । सिच कित्त्वेऽप्यनिग्लक्षणया वृद्धया रूपसिद्धेरिति दिक् । अथ अनुधातो कर्मलकारे आह हन्यते इति । अचिण्णलोरिति । लुटि चिण्वदिटि वृद्धौ 'हनस्तोऽचिण्णलो' इति हनो नकारस्य तकारो न भवति, चिण्वत्त्वादित्यर्थ । कुत्वमिति । तस्य णिति विहितस्यात्र चिण्वत्त्वात् प्राप्तिरिति भाव । घानिष्यते इति । 'ऋद्धनो—' इति बाधित्वा नित्यत्वाच्चिण्वदिट् । 'ऋद्धनो —' इति तु चिण्वदिटि कृते न भवतीत्यनित्यम्, तत्र वलीत्यनुवृत्तेरिति भाव न । नन्वाशीर्लिङि घानिषीष्टेत्यत्र हन् सीष्ट इति स्थिते परमपि चिण्वत्त्व बाधित्वा बधादेश प्राप्नोति, आर्धधातुके विवक्षिते विहितत्वेन वधादेशस्यान्तरङ्गत्वा-

---

पश्चादशोचीत्यर्थ । कर्मकर्तरि तु तत्प्रक्रियायामुदारहरिष्यति आतो युक् । 'अचो ञ्णिति' इत्यतो ञ्णितीत्यनुवर्तते । तच्च कृतो विशेषण न तु चिण । तस्य णित्त्वेनाव्यभिचारात् । चिण्कृतो किम् चौडि । बालाकि । बाह्वादित्वादिञ् ददौ । ञ्णितीति किम्, पानीयम् दानीयम् । अदायिषातामिति । 'स्थाघ्वोरिच्च' इत्येतद्बाधित्वा परत्वाच्चिण्वदिटि कृते 'घुमास्था' इतीत्व न भवति । अजादित्वात् 'स्थाघ्वोरिच्च' इत्यपि पुनर्न भवति । अझलादित्वादित्याहु । तेषामयमाशय —'इको झल्' इति सूत्रात् झलनुवर्तते । तथा च झलादिरेव सिच् किन्न त्वयमिडादि सिच् । एवं च तत्संनियोगशिष्टत्वादित्त्वमप्यत्र न भवतीति । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नेह काचित्क्षति । सिच कित्त्वेऽप्यनिग्लक्षणाया अनिषेधाद् 'अचो

देशस्यापवादश्चिण्वद्भाव, आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात्, घानिषीष्ट। पक्षे वधिषीष्ट। अघानिषाताम्, अहसाताम्। पक्षे वधादेश। अवधि अवधिषाताम्। अघानिष्यत, अहनिष्यत। नच स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेश स्यादिनि वाच्यम्, 'अङ्गस्य' (सू २००) इत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात्। गृह्यते। चिण्वदिटो न दीर्घत्वम्, प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो

दित्यत आह आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भाव इति। ननु घानितेत्यादौ अप्राप्तेऽपि वधादेशे आरम्भात् कथ वधादेशस्य चिण्वद्भाव अपवाद स्यादित्यत आह आर्धधातुके सीयुटीति। 'स्यसिच्सीयुट्–' इति सूत्रे अजन्तस्य स्ये, अजन्तस्य सिचि, अजन्तस्य आर्धधातुके सीयुटि, अजन्तस्य तासौ, इत्यजन्तस्य चत्वारि वाक्यानि। एव हनग्रहदृशामप्येकैकस्य चत्वारि वाक्यानीति स्थिति। तत्र हन आर्धधातुके सीयुटि चिण्वदिड्विधिर्निरवकाशत्वाद्वधादेशापवाद, अप्राप्त एव वधादेशे आरम्भात्। वधादेशस्तु न चिण्वदिटोऽपवाद, तस्य वध्यादित्यत्र कर्तरि लिङि चरितार्थत्वादिति भाव। पक्षे इति। चिण्वत्त्वाभावपक्षे 'हनो वध लिङि' इति वधादेशे वलादिलक्षणे इटि अतो लोपे रूपम्, वधादेशस्यादन्तत्वात् न च हनधातोरनुदात्तत्वादुपदेशे एकाच्त्वात्तदीयवधादेशस्यापि तथाविधत्वादिह कथ वलादिलक्षण इडिति वाच्यम्, 'एकाच उपदेशे–' इत्यत्र अच इत्येकत्वसामर्थ्यादेकत्वे सिद्धे पुनरेकग्रहणबलेन य उपदेशे एकाजेव ननु कदाप्यनेकाजिति लभ्यते। तेन वधेर्हन्त्युपदेशमादाय एकाचोऽपि न निषेध। आदेशोपदेशे अनेकाच्त्वादित्युक्त प्राक्। लुङि तु सिचश्चिणि उपधावृद्धौ कुत्वेन घ। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति वधादेशाभाव। अघानिषतामिति। चिण्वदिटि वधादेशाभावपक्षे रूपम्। अहसातामिति। चिण्वदिडभावपक्षे 'हन सिच्–' इति कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप। पक्षे अवधीति। 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशपक्षे इत्यर्थ। अवधिषातामिति। 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशस्यापि पाक्षिकतया अप्राप्तेऽपि वधादेशे चिण्वत्त्वस्यारम्भान्नापवादत्वमिति भाव। ननु चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वात् स्यादिषु चिण्वत्त्वाद्वधादेश स्यादित्याशङ्क्य परिहरति न चेत्यादिना। आङ्गस्यैवेति। वधादेशस्तु द्वैतीयीक, न त्वङ्गाधिकारस्थ इति भाव। अथ 'ग्रह उपादाने' इत्यस्माद्दुपधात् कर्मलकारे उदाहरति गृह्यते इति। 'ग्रहिज्या–' इति सम्प्रसारणम्। अथ लुटि तासि चिण्वदिटि 'ग्रहोऽलिटि—' इति दीर्घमाशङ्क्याह

ञ्णिति' इति वृद्ध्या रूपनिष्पत्ते। आशीर्लिङीति। न तु लुङि। तत्र चिण्वद्भावाद् 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशस्यापि वैकल्पिकतया येन नाप्राप्तिन्यायाभावादिति भाव। आर्धधातुके सीयुटीत्यादि। यद्यपि 'हनो वध लिङि' इत्यत्रापि आर्धधातुकाधिकारादार्धधातुके लिङीत्यपि समानम्, तथापि लिङिति पदद्वयसाधारणम्, सीयुट् तु आत्मनेपद एवेति विशेषविहितत्वमस्तीति भाव। अहसातामिति। चिण्वदिटोऽभावे 'हन सिच्' इति कित्त्वाद् 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यनुनासिकलोप। चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वाच्चिण्वद्भावेन स्यादिषु प्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति

'ग्रहोऽलिटि'– (सू० २५६२) इत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता, ग्रहीता । ग्राहिष्यते, ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट, ग्रहीषीष्ट । अग्राहि अग्राहिषाताम्, अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि अदर्शिषाताम् । सिच कित्त्वादम्न, अदृक्षाताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिक शतम् । तथा हि—चिण्वदिटो दीर्घो नत्युक्तम्, अगारिध्वम् । द्वितीये त्वटि 'वृतो वा' (सू० २२९१) इति वा दीघ, अगरीध्वम् । अगरिध्वम् । एषा त्रयाणा लत्व ढत्व द्वित्वत्रय चेति पञ्च वैकल्पि-

चिण्वदिटो न दीर्घत्वमिति । कुत इत्यत आह प्रकृतस्येति । वलादिलक्षणस्य इट प्रकृतत्वात्तस्यैव 'ग्रहोऽलिटि–' इति दीर्घविधौ ग्रहणम्, नतु चिण्वदिट इति भाष्ये स्पष्टम् । ग्राहितेति । चिण्वदिटि रूपम् । ग्रहीतेति । चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणस्य इटा दीर्घे रूपम् । अथ दृशे कर्मलकारे उदाहरति दृश्यते इति । लिटि ददृशे । लुटि तासि चिण्वदिट्पक्षे दर्शिता । चिण्वत्त्वाभावे 'सृजिदृशो –' इत्यम् । द्रष्टा । दर्शिष्यते द्रक्ष्यते । दर्शिषीष्ट । चिण्वदिडभावे तु 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान् 'सृजिदृशो –' इत्यम्न । नापि लघूपधगुण । दृक्षीष्ट । अदर्शीति । चिणि लघूपधगुण अदर्शिषातामिति । चिण्वदिटि रूपम् । चिण्वत्त्वाभावे त्वाह सिच किंत्त्वादम्नेति । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सिच कित्त्वात् 'सृजिदृशो –' इत्यम्न भवति, अकितीति पर्युदासादित्यर्थ । अथ गॄधातो कर्मलकारे यकि ऋत इत्त्वे 'हलि च' इति दीर्घे गीर्यते । जगरे । लुटि तासि चिण्वत्त्वपक्षे, गारिता । चिण्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि गुणे रपरत्वे गरिता गरीता 'वृतो वा' इति वा दीर्घ । गारिष्यते गरिष्यते गरीष्यते । गीर्यताम् । अगीर्यत । गीर्येत । गारिषीष्ट । चिण्वत्वाभावपक्षे तु 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति इड्विकल्प । इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वम्, इत्त्वम्, रपरत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घ, षत्वम्, गीर्षीष्ट । इट्पक्षे तु, गरिषीष्ट । लुङि अगारि अगारिषाताम्, अगीर्षाताम्, अगरिषाताम् । इति सिद्धवत्कृत्याह लुङि ध्वमि चतुरधिक शतमिति । रूपाणीति शेष । तदेवोपपादयति तथाहीति । अगारिध्वमिति । गॄ स् ध्वम् इति स्थिते चिण्वदिटि वृद्धौ रपरत्वे 'धि च' इति सलोपे रूपमिति भाव । द्वितीये त्विटीति । चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणे सिच इटि ऋकारस्य गुणे रपरत्वे 'धि च' इति सलोपे 'वृतो वा' इति दीघविकल्पे अगरिध्वम् अगरीध्वम् इति रूपद्वयमित्यथ । एषामिति । एषा त्रयाणा मध्ये एकैकस्मिन् रेफस्य 'अचि विभाषा' इति लत्वम् । 'विभाषेट' इति वा धस्य ढत्वम् । तथा धस्य तदादेशढस्य वस्य मस्य च द्वित्व-

न चेत्यादिना । अदर्शिषातामिति । 'न दृश' इति क्सस्य निषेधादिह सिचि चिण्वदिट् । सिच कित्त्वादिति । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इत्यनेन । लत्वमिति । 'अचि विभाषा' इति गिरते रेफस्य लत्वे षट् । ढत्वमिति । 'विभाषेट' इत्यनेन षण्णा ढत्वे द्वादश । द्वित्वत्रय चेति । 'अनचि च' इति द्वादशाना मध्ये षण्णा धस्य च द्वित्वे चतुर्विंशति । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे वकारस्य द्वित्वेत्वष्टाचत्वारिंशत् । 'अनचि च' इति मकारस्य

कानि, इत्थ षण्णवति । लिङ्सिचो–' (सू० २५२८) इति विकल्पादिडभावे 'उश्च' रपरत्वम्(सू० २३६८)इति कित्त्वम्, इत्त्व 'हलि च'(सू०३५४)इति दीर्घ, 'इण षीध्वम्–' (सू० २२४७) इति नित्य ढत्वम् अगीढ्वम् । ढवमाना द्वित्वविकल्पेऽष्टौ उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता सख्येति ।

इड् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्व ढत्व द्वित्वत्रिक तथा ।
इत्यष्टाना विकल्पेन चतुर्भिरधिक शतम् ॥

हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि ल । यक् णिलोप । शम्यते मोहो मुकुन्देन ।

त्रयमित्येव पञ्च वैकल्पिकानीत्यर्थ । तत्र धढयोर्मस्य 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्प । वकारस्य तु भय इति पञ्चमीमाश्रित्य 'यणो मय –' इति द्वित्वविकल्प इति विवेक । यद्यपि धढयोर्वस्य मस्य च द्वित्वचतुष्टयमिति वक्तुमुचितम्, तथापि ढस्य धस्थानिकतया धढयोरेकत्वमभिप्रेत्य द्वित्वत्रयमित्युक्ति । **इत्थमिति** । एव च त्रयाणामेषा लत्वविकल्पे एकधानि षट्, द्विधानि च षडिति द्वादश । तथा रेफवत्सु त्रिषु लकारवत्सु च त्रिषु ढस्य द्वित्वविकल्पे एकढानि षट, द्विढानि च षडिति द्वादश । उभयेषामपि द्वादशाना मेलने चतुर्विशति । एषु वस्य द्वित्वविकल्पे एकवानि चतुर्विशति, द्विवानि चर्तुविशतिरित्यष्टाचत्वारिशत् । एषु मस्य द्वित्वविक्ल्पे एकमान्यष्टाचत्वारिशत् द्विमान्यष्टाचत्वारिशदिति षण्णवतिरित्यर्थ । **लिङसिचोरितीति** । चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणस्य इटो 'लिङ्सिचो –' इति विकल्पितत्वात्तदभावपक्षे 'उश्च' इति सिच कित्त्वाद् गुणभावे ऋत इत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे रेफादिण परत्वाद् 'इण षीध्वम्–' इति नित्य ढत्वे अगीर्ढ्वमिति रूपमित्यर्थ । **ढवमानामिति** । ढस्य 'अचो रहाभ्याम्–' इति द्वित्वविकल्पे एकढ द्विढमिति द्वे रूपे । तयो वस्य 'यणो मय –' इति द्वित्वविकल्पे एकवे द्वे द्विवे द्वे इति चत्वारि । एषु चतुर्षु मस्य 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्पे एकमानि चत्वारि द्विमानि चत्वारीत्यष्टौ रूपाणीत्यर्थ । **षण्णवत्येति** । उक्तषण्णवत्या अष्टाना मेलने सति या सख्या सिध्यति सा चतुरुत्तरशतसख्या उक्तेति ज्ञेयमित्यर्थ । उक्तप्रक्रिया श्लोकेन सगृह्णाति **इड्दीर्घ इत्यादिना** । वलादिलक्षण इट्, 'वॄतो वा' दीर्घ । अजन्तलक्षण चिण्वदिट्, 'अचि विभाषा' इति लत्वम्, 'विभाषेट ' इति वा ढत्वम्, धढवमाना द्वित्वत्रिकमित्यष्टाना विकल्पात् चतुरधिक शत रूपाणीत्यर्थ । शम्यते मोहो मुकुन्देनेत्यत्र प्रक्रिया दर्शयति **हेतुमण्ण्यन्तादिति** । शमधातोर्हेतुमण्णौ उपधावृद्धौ अमन्तत्वेन मित्त्वाद्ध्रस्वे शमीत्यस्मात्कर्मणि ल, न तु भावे, हेतुमण्ण्यन्तस्य सकर्मकत्वनियमादिति भाव । **इगिति** । तङि कृते 'सार्वधातुके यक्' इत्यनेनेति शेष । **णिलोप इति** । 'णेरनिटि' इत्यनेनेति शेष । लुटि तासि शमि इता इति स्थिते अमन्तत्वेन मित्त्वान्नित्यमुपधाह्रस्वे प्राप्ते

द्वित्वे षण्णवति । **ढवमानामिति** । 'अचो रहाभ्याम्—' इति ढस्य द्वित्वे द्वयम् । द्वयोरपि वस्य 'यणो मय—' इति द्वित्वे चत्वारि । चतुर्णामपि मस्य

२७६२ **चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्**। (६—४—९३) चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात्। प्रकृतो 'मितां ह्रस्व' (सू० २५६८) एव तु न विकल्पते, ण्यन्ताण्णौ ह्रस्वविकल्पासिद्धे। दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घं सिध्यति। ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्। भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर प्रत्याख्याता। णाविति जातिपरो निर्देशः। दीर्घग्रहणं चेद् मास्त्विति तदाशयः।

चिण्णमुलो। 'दोषो णौ—' इत्यतो णाविति 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यस्मादुपधाया इति 'मितां ह्रस्व' इत्यतो मितामिति चानुवर्तते, तदाह **चिण्परे** इत्यादिना। नन्विह दीर्घग्रहणं व्यर्थम्, चिण्णमुलोरन्यतरस्यामित्येतावतैव 'मितां ह्रस्व' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य ह्रस्वस्य विकल्पे दीर्घविकल्पस्य सिद्धेरित्यत आह **प्रकृतो मितां ह्रस्व एव तु न विकल्पत इति**। कुत इत्यत आह **ण्यन्ताण्णाविति**। शमधातोर्ण्यन्ताण्णौ पूर्वणेर्लोपे लुटि तासि ण्यन्तस्याजन्तत्वाच्चिण्वदिटि तस्याभीयत्वेनासिद्धतया अनिटीति निषेधाभावाण्णिलोपे दीर्घविकल्पे सति शमिता शामितेति रूपद्वयमिष्यते। ह्रस्वविकल्पस्य विधौ तु ह्रस्वविकल्पो न स्यात्। प्रथमणिलोपस्य 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वेन व्यवहिततया चिण्परकणिपरकत्वाभावादित्यर्थः। दीर्घविकल्पविधौ तु न दोष इत्याह **दीर्घविधाविति**। दीर्घविकल्पविधौ हि प्रथमस्य णिचो लोपो न स्थानिवत्, दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्। अतोऽत्र दीर्घविकल्पः सिध्यति। ह्रस्वविधौ तु प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्, तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादित्यर्थः। **भाष्ये त्विति**। न पदान्तसूत्रस्थभाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न-स्थानिवद्' इत्येव सिद्धत्वाद् न पदान्तसूत्रे द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर प्रत्याख्याता। सुद्ध्युपास्य इत्यत्र 'अनचि च' इति द्विर्वचनस्य, शिण्ढीत्यत्र 'नश्च' इत्यनुस्वारस्य 'अनुस्वारस्य ययि—' इति परसवर्णस्य च, प्रतिदीव्य इत्यत्र 'हलि च' इति सग्धिरित्यत्र 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वस्य, इक्षतुरित्यत्र 'खरि च' इति चर्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादित्यर्थः। ननु ण्यन्ताण्णौ 'चिण्णमुलो—' इति दीर्घे कर्तव्ये प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्, 'चिण्णमुलो—' इति दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाभावात्। ततश्च प्रथमणिचा व्यवहितत्वाद् दीर्घानापत्तिः। एवं च तत्र दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वात्कथं दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानमित्यत आह **णावितीति**। 'चिण्णमुलो—' इति दीर्घविधौ

'अनचि च' इति द्वित्वे त्वष्टौ। **चिण्णमुलो**। शमितेत्यादौ 'जनीजॄष्—' इत्यादिना मित्त्वेन मितामुपधाया नित्यं ह्रस्वे प्राप्ते दीर्घोऽनेन विकल्प्यते **ण्यन्ताण्णाविति**। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिति भावः। **दीर्घं सिध्यतीति**। 'न पदान्त—' इति निषेधादित्यर्थः। ननु त्रिपादीस्थे दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनैव सिद्ध इति दीर्घग्रहणस्योपयोगाभावेऽपि ण्यन्ताण्णौ 'चिण्णमुलो—' इति दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत आह **जातिपरो निर्देश इति**। **इदं मास्त्विति** ह्रस्वविकल्पेनापीष्टं सिध्यतीति

शमिता, शमयिता। शामिष्यते, शमिष्यते, शमयिष्यते। यङन्ता- शशम्यते। शशमिता, शशामिता, शशमयिता। यङ्लुगन्ताण्णिच्य- प्येवम्। भाष्यमते तु यङन्तान्णिच्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेष। ण्यन्तत्वा- भावे शम्यते मुनिना। २७६३ **नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमे**।

चिण्परे णमुल्परे च णौ इत्यत्र णाविति णित्वजातिप्रधानो निर्देश। चिण्णमुल्परकणित्वजातौ परत इति लभ्यते। णित्वजातिश्च णिद्वयेऽस्तीति प्रथमणे स्थानिवत्त्वेऽपि दीर्घो निर्बाध इति न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यस्याशय इत्यर्थं। **शामिता, शमितेति**। शमधातोर्ण्यन्ताल्लुटि तासि चिण्वदिटि दीघविकल्प। **शमयितेति**। चिण्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि रूपम्। **यङन्तादिति**। शमधातोर्यङि शशम्य इत्यस्माद् हतुमण्णौ 'यस्य हल' इति यकारलोपे अतो लोपे शशमि इत्यस्मात् कर्मलकारे णिलोपे शशम्यते रूपमित्यर्थं। **शशामिता, शशमितेति**। 'चिण्णमुलो–' इति दीर्घविकल्प। **शशमयितेति**। चिण्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि रूपम्। **भाष्यमते त्विति** न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यमते त्वित्यर्थं। **यङन्तादिति**। ण्यन्तादिति शेष यङन्ताण्णिचि यलोपे अल्लोपे च कृते शशमीत्यस्माल्लटि तासि चिण्वदिटि कृते तस्यासिद्धत्वाण्णिलोपे शशमितेत्यत्र अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिच्परकत्वा भावात् 'चिण्णमुलो–' इति दीर्घो नास्ति, भाष्यमते न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणाभावेन स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादित्यर्थं। **शम्यते मुनिनेति**। अकर्मकत्वाद्भावे ल इति भाव। **नोदात्तोपदेशस्य**। 'मृजेर्वृद्धि' इत्यतो वृद्धिरिति 'अत उपधाया' इत्यत उपधाया इति 'अचो ञ्णिति' इत्यतो ञ्णितीति, 'आतो युक्' इत्यतश्चिण्कृतो इति चानुवतते। तत्र ञ्णितीति कृत एव विशेषणम्, न

भाव। वस्तुतस्तु 'चिण्णमुलो–' इति सूत्रे दीघग्रहण कर्तव्यमेव। तथा हि। हेडृ अनादरे घटादि। मिता ह्रस्वे कर्तव्य एव इक्। हिडयति। अत्र चिण्णमुलो कृतयोर्ह्रस्वे विकल्प्य- माने अहिडि अहेडि इति स्यात्। दीर्घे तु अहिडि अहीडीति भवति। एतच्चात्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। **शशमितेत्यादि**। चिणि, अशशमि अशशामि। णमुलि, शशम शशम शशाम शशाममित्यादि द्रष्टव्यम्। **दीर्घो नास्तीति**। यङोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिच्परत्वाभावा- दुपधादीर्घस्योपधावृत्तेश्चाप्रवृत्ते। तथा च फलभेदाद्दीर्घग्रहणप्रत्याख्यान न युज्यत इति भाव। **शम्यते मुनिनेति**। अकर्मकत्वाद् भावे ल **नोदात्तोपदेशस्य**। ञिति कृति। शम। दम। घञ्। णिति कृति। शमक। दमक। ण्वुल्। उपदेश इति किम्, शमी। दमी। इह घिनुणि कृते वर्ज्यमानस्वरेण उदात्तत्वाभावान्निषेधो न स्यात्। कथ तर्हि 'हरेर्यद- क्रामि पदैककेन खम्' इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेत्। अत्राहु निवृत्तप्रेषणाद्धातो प्रकृतेऽर्थे णिचि ततश्चिण् बोध्य। तथा च णिचोऽकृत्त्वाद् वृद्धेरनिषेध। मिता- मिति ह्रस्वस्तु त भवति, 'वा चित्तविरागे' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणा दिति घटादावुक्तत्वात्। किं च ह्रस्वे जातेऽपि न क्षति। 'चिण्णमुलो –

(७—३—३४) उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्य इति किम्-अगामि । मान्तस्य किम्-अवादि । अनाचमे किम् आचामि । 'अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्' (वा० ४५१८) । चिणि 'आयादय –' (सू० २३०५) इति णिङभावे, अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् अवामि । वध हिंसायाम्, हलन्त । 'जनीवध्योश्च' (सू० २५१२) इति न वृद्धि, अवधि । 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' (सू० २४८०) इत्युक्तेर्न गुण । अजागारि । २७६४ भञ्जेश्च चिणि । (६–४–३३) नलोपो वा स्यात् । अभाजि, अभञ्जि । २७६५ विभाषा चिण्णमुलो । (७–१–६९) लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि, अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्य

तु चिण, अव्यभिचारात् । तदाह उपधाया इत्यादिना । अनुदात्तोपदेशा सगृहीता । ततोऽन्य सर्वोऽपि धातुरुदात्तोपदेश । आङ्पूर्वश्चमिराचमि तद्वर्जस्येत्यर्थ । अशमि । अदमीति । शमधातोर्दमधातोश्च लुङि चिणि 'अत उपधाया' इति वृद्धिर्न अगामीति । गमेरनुदात्तोपदेशत्वादिति भाव । अवादीति । वदधातुर्न मान्त इति भाव । आचामीति । अनाचमेरित्युक्तेरिह नोपधावृद्धिनिषेध । अनाचमिकमिवमीनामिति । आचमिकमिवमिवर्जानाम् इत्यर्थ । एव च कमिवम्योरपि न निषेध इति फलितम् । ननु कमेर्णिङन्तत्वात् केवलस्य तस्य चिणादौ प्रयोग एव नास्तीत्यत आह चिण्यायादय इति । णिङ्णिचोरप्येवमिति । णिङन्ताण्णिजन्ताद्वा कमेश्चिणि णिलोपे सति पूववद् रूप शिष्यते इत्यर्थं । ननु 'जनीवध्योश्च' इति वधेरुपधावृद्धिनिषेधो व्यथ । वधादेशस्यादन्ततया अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव अवधीत्यादौ उपधावृद्ध्यभावसिद्धेरित्याशङ्क्य अधिर्धात्वन्तर हलन्तमेव 'जनीवध्योश्च' इत्यत्र गृह्यत इत्यभिप्रेत्याह वध हिंसाया हलन्त इति । भञ्जेश्च चिणि । 'श्नान्नलोप' इत्यतो नेति लुप्तषष्ठीकम्, लोप इति चानुवर्तते । 'जान्तनशा विभाषा' इत्यतो विभाषेति मत्वा शेष पूरयति नलोपो वा स्यादिति । अभाजीति । नलोपपक्षे उपधावृद्धि विभाषा चिण्णमुलो । 'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति 'इदितो नुम्—' इत्यतो नुमिति चानुवर्तते इति मत्वा शेष पूरयति लभेर्नुमागमो वेति । ननु प्रालम्भि उपालम्भीत्यादौ उपसर्गपूर्वस्यापि लभे नुम्विकल्प स्यादित्यत आह व्यवस्थितेति । प्रादेरुपसर्गात्परस्य लभेर्नित्य नुम् । अनुपसर्गात्परस्य तु लभेर्विभाषा नुमिति व्यवस्थितविकल्पाश्रयणादुपसर्गपूर्वस्य लभेर्नित्य नुमित्यर्थ ।

विकल्पनाद् इति कथमड उद्यमे यम उपरमे इति प्रयोग । सज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् वृद्ध्यभाव इति ज्ञेयम् । अथवा उद्यमोपरमशब्दौ घञर्थे कविधानाद् बोध्यौ । णिङ्णिचोरप्येवमिति । णिङन्ताण्णिजन्ताद्वा कमेश्चिणि 'णेरनिटि' इति णिलोपे सति रूप तुल्यमिति भाव । विभाषा । 'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति वर्तते । णमुलि लभलभम् लाभलाभम् । प्रादेस्तु प्रलम्भप्रलम्भमित्येव । अथ ये द्विकर्मकास्तेषु लकृत्यक्तखलर्था किं मुख्ये कर्मणि, उत गौणे, किं वोभयोरिति सदेहे

ह्रियते कृष्यते उह्यते । बोध्यते माणवक धर्मं, माणवको धर्ममिति वा । भोज्यते माणवकमोदन, माणवक ओदन वा । देवदत्तो ग्राम गम्यते । 'अकर्मकाणा कालादिकर्मकाणा कर्मणि भावे च लकार इष्यते'। मासो [1]मासे वा आस्यते

उच्यते, शिष्यते वा । शत जीयते देवदत्त । सुधा क्षीरोदधिर्मथ्यते । देवदत्त शत मुष्यते । एतेषु गौणकर्मणि लकार । अथ प्रधाने नीहृकृष्वहामित्यत्रोदाहरति **अजा ग्राम नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते इति** । प्रतिक्रियमजा ग्राममित्यन्वेति । उह्यत इत्यत्र वहतेर्यजादित्वात्सप्रसारणम् । अत्र अजाया प्रधानकर्मणि लकार ग्रामस्यानभिहितत्वाद् द्वितीया । बुद्ध्यर्थस्योदाहरति **बोध्यते माणवक धर्म, माणवको धर्ममिति वेति** । गुरुणेति शेष । अत्र माणवके गौणकर्मणि धर्मे वा प्रधानकर्मणि ण्यन्ताद् लकार । भक्षार्थस्य तु अश्यन्ते देवा अमृत हरिणा, अश्यतेऽमृत देवानिति वा उदाहार्यम् । शब्दकर्मकस्य तु वेदाऽध्याप्यते विधि हरिणा, वेदमध्याप्यते विधिरिति वेत्युदाहार्यम् । यदुक्त गत्यर्थाना अकर्मकाणा हृक्रोश्चेत्येतेषा प्रयोज्यकर्मणि लकार इति । तत्र गत्यर्थस्योदाहरति **देवदत्तो ग्राम गम्यते इति** । यज्ञदत्तेनेति शेष । अत्र प्रयोज्यकर्मणि देवदत्ते गमेर्ण्यन्ताद् ल । ननु अकमकाणा ण्यन्ताना प्रयोज्यकर्मण्येव लादय इति व्यवस्था व्यर्था । तत्र प्रयोज्य विना अन्यस्य कर्मणोऽभावादित्याशङ्क्य 'अकर्मकधातुभिर्योगे देश कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसज्ञक इति वाच्यम्' वार्तिकेन अकर्मकधातुनामपि देशकालादिकर्मत्वेन ण्यन्ताना तेषा द्विकर्मकतया प्रयोज्यकर्मण्येव तत्र लादय इति व्यवस्था प्रयोजनवतीत्यभिप्रेत्य मासमास्यते माणवक इति ण्यन्ते प्रयोज्यकर्मणि माणवके एव ल, न तु मासे कर्मणि इत्युदाहरिष्यते । एव तर्हि अण्यन्तेष्वकर्मकेषु मासमास्यते देवदत्तेनेति भावे लकारो न स्यात्, सकर्मकेभ्य कर्मणि कर्तरि च ल इति नियमात् । मास आस्यते देवदत्तेनेत्येव कर्मणि मासे लकार स्यादित्याशङ्क्याह **अकर्मकाणामित्यादि** । ये अकर्मका 'कर्तुरीप्सिततम कर्म, तथायुक्त चानीप्सितम्' इति सूत्रसिद्धकर्मरहिता 'आस उपवेशने, वृतु वर्तने' इत्यादय, तेषा 'अकर्मकधातुभिर्योगे—' इति वार्तिकसिद्धकर्मकाणा कर्मणि भावे च लकार इष्यते इत्यर्थ । न चेद वार्तिकमिति भ्रमितव्यम्, भाष्ये अदर्शनात् । किंतु न्यायमूलकमेव, अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालादीना कर्मसज्ञाविकल्पस्य भाष्याद्यभिमतत्वात् । यथा चैतत्तथा कारकाधिकारे 'अकर्मकधातुभिर्योगे—' इति वचनव्याख्यावसरेऽवोचाम, तदाह **मासो मासे वा आस्यते देवदत्तेनेति** । अत्र मासस्य कर्मत्वपक्षे कर्मलकार, मासस्याभिहितत्वात् प्रथमा । मासस्य कर्मत्वाभावपक्षे तु भावे लकार

ग्राम नेया इत्याद्युदाहर्तव्यम् । **ग्राम गम्यत इति** । यज्ञदत्तेनेत्यध्याहार ।

---

१ 'मासम्' इति क्वचित् पाठ ।

देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्यय । मासमास्यते माणवक ।

इति भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ।

अथ कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ॥ ६३ ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितु कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसञ्ज्ञा लभन्ते, स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादि-

---

मास इति सप्तमी । मासमिति त्वपपाठ । अथ प्रकृतमनुसरति णिजन्तात्त्विति । आसधातो प्रकृतिसिद्धकर्मरहितत्वेन अकर्मकाण्णौ मासस्य कर्मत्वपक्षेऽपि प्रयोज्यकर्मण्येव लकार इत्यर्थं । मासमास्यते माणवक इति । ण्यन्तात् प्रयोज्यकर्मणि माणवके ल । मासस्यानभिहितत्वाद् द्वितीया । हृक्रोस्नु हार्यते कार्यते वा भृत्य कट देवदत्तेन ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया निरूपयिष्यन् कर्मण कर्तृत्व साधयितुमाह यदेति । फलव्यापारयोर्धातुरिति सिद्धान्त । पचिर्हि विक्लित्यनुकूलव्यापारे वर्तते । तत्र विक्लित्ति फलम् । तदाश्रय ओदन कर्म तदनुकूलो व्यापार अधिश्रयणादि पुरुषप्रयत्नरूपो व्यापार । तत्राधिश्रयणं चुल्ल्या उपरि तण्डुलयुक्तस्थाल्या स्थापनम् । स्थापन स्थित्यनुकूलव्यापार । तत्र स्थिति स्थालीतण्डुलनिष्ठा । तदनुकूल पुरुषचेष्टाविशेष । धातूपात्तव्यापाराश्रय पुरुष कर्ता, स्वतन्त्रत्वात् । स्वातन्त्र्य प्राधान्यमिति भाष्यम् । कर्मकरणादिक तु पुरुषप्रयत्नपरतन्त्रत्वान्न कर्तृत्वं लभते इति स्थिति । तत्र यदा सौकर्यातिशयविवक्षया कर्तु पुरुषस्य व्यापार प्रयत्नो न विवक्ष्यते, किंतु कर्मादिगत एव व्यापारो विक्लित्त्यादिफलानुकूलत्वेन विवक्ष्यते तदा कर्मादिकारकाण्यपि कर्तृसञ्ज्ञा लभन्ते इत्यर्थं । ननु कर्मादिगतव्यापारस्य पुरुषप्रयत्नाधीनत्वादस्वतन्त्रत्वात्कथं कर्मण कर्तृत्वमित्यत आह स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वादिति । स्वातन्त्र्येण विवक्षितत्वादित्यर्थं । तदुक्त कर्मवत्कर्मणा इत्यत्र भाष्ये, 'कर्मकर्तरि कर्तृत्व स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्' इति । अत्र कर्म-

---

माणवक इति । अय प्रयोज्य कर्ता । देवदत्तेनेति प्रयोजकस्त्वध्याहर्तव्य ।

इति तत्त्वबोधिन्या भावकर्मप्रक्रियाप्रकरणम् ।

सत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकार । साध्वसिश्छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षाया प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मका । तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारा । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु

ग्रहण करणादिकारकस्याप्युपलक्षणम् । **तेनेति** । असिना छिनत्तीत्यादिप्रयोगदशायाम् असि कुठारादीना करणत्वादिसत्त्वेऽपि, असि छिनत्ति इत्यादिप्रयोगदशाया कर्तृत्वेन विवक्षितत्वात् कर्तरि लकार इत्यर्थ । **साध्वसि छिनत्तीति** । अत्र करणस्य कर्तृत्वविवक्षा । साधु इति क्रियाविशेषण सौकर्यातिशयद्योतनाय । अतितैक्ष्ण्यात् पुरुषप्रयत्नविशेषमाघातातिशय विना स्वयमेव असि छिनत्तीत्यर्थ । **काष्ठानि पचन्तीति** । अत्रापि करणाना कर्तृत्वविवक्षा । **स्थाली पचतीति** । अत्राधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षा । काष्ठानामतिशुष्कत्वाद् धमनफूत्कारानपेक्षया स्थाल्या अतिलघुत्वादविलम्ब्यश्रपणतया सौकर्य बोध्यम् । **कर्मणस्त्विति** । ये छिदिभिदिप्रभृतय एककर्मका, तत्र कर्मण कर्तृत्वविवक्षाया वृक्ष छिनत्तीत्यादौ [1]प्राक् सकर्मकत्वेऽपि सप्रति कर्मण कर्तृत्वविवक्षायामपि एते इत्यर्थ । ये तु द्विकर्मका, तत्र एकस्य कर्मण कर्तृत्वविवक्षायामपि इतरेण कर्मणा सकर्मकत्वसत्त्वात्प्रायेणेत्युक्ति । ततश्च तेषु द्विकर्मकेषु कर्मणि कर्तरि च लकार । तत्र कर्मणि लकारे यथा—सुधा क्षीरसागरो मथ्यते । कर्तरि यथा—सुधा क्षीरसागरो मथ्नाति । अथ यदुक्त एककर्मकेषु कर्मण कर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वमिति, तस्य प्रयोजनमाह **तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारा इति** । न तु कर्मणि, असभवात् । अत एव अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च इत्युक्तमिति भाव । तत्र एककर्मकेभ्य कर्मण कर्तृत्वविवक्षाया भावे लकारमुदाहरति **ओदनेनेति** । ओदनकर्तृक पाक इत्यर्थ । एव भिद्यते काष्ठेनेत्यपि । यद्यपि पचेर्द्विकर्मकत्वम्, तथापि तण्डुलानामविवक्षायाम् एककर्मकत्वं पचेराश्रितम् । **कर्तरि त्विति** । एककर्मकेषु कर्मण कर्तृत्वविवक्षाया कर्तरि लकारे विशेषो

कर्मणस्त्विति । सौकर्यातिशय द्योतयितुमित्यनुषङ्ग । **प्रायेणेति** । ये भिदिच्छिदिप्रभृतय एककर्मकास्ते अकर्मका, ये तु द्विकर्मकास्ते सकर्मका इति भाव । अकर्मकत्वस्य फलमाह **भावे कर्तरि चेति** । भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तत्वादिति भाव । द्विकर्मकेषु कर्मण कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणम्—'मथ्नाति सागरोऽमृतम्' 'स्वय प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति । प्रदुग्धे इत्यत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' इति प्राप्तस्य सकर्मकाणामिति निषेधे दुहिपच्योरिति प्रतिप्रसूतस्य यको 'न दुहस्नुनमाम्—' इति निषेध । उक्तप्रयोगानुरोधाद् द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मण कर्तृत्वविवक्षा न मुख्यस्येत्याहु । तच्चिन्त्यम्, अजा ग्राम नयतीत्यत्र मुख्यकर्मण कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् । अत्रेदमवधेयम्—अधिकरणत्वाविवक्षाया व्रजो गौणकर्मेति रुणद्धि व्रजो गा स्वयमेवेति भवति । यदा तु व्रजस्य न कर्मत्व तदा मुख्यकर्मणोऽपि कर्तृत्वविवक्षा भवति । रुध्यते व्रजे गौ स्वयमेवेति । तथा गोरपादा-

[1] 'प्राक्' इति क्वचिन्नास्ति ।

२७६६ **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय** (३-१-८७) कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिट स्यु कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । पच्यते ओदन । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न, लकारवाच्य एव हि कर्ता कर्मवत्, 'लिङ्याशिष्यङ्' (सू० ३४३४) इति

वक्ष्यते इत्यर्थं । **कर्मवत्कर्मणा** । 'कर्तरि शप्' इत्यत कर्तरीत्यनुवृत्त प्रथमया विपरिणम्यते । तुल्या क्रिया यस्य स तुल्यक्रिय कर्ता । कर्मणेत्यनेन कर्मकारकस्था क्रिया विवक्षिता, क्रियाया कर्मकारकेण तुल्यत्वस्य तत्स्थक्रियामादायैव उपपाद्यत्वात्, तदाह **कर्मस्थयेत्यादिना** । कर्मण कर्तृत्वेन विवक्षाया कर्ता कर्मवदिति यावत् । वत्करणाभावे तु कर्मसञ्ज्ञक इत्यर्थशङ्का स्यात् । तथा सति सकर्मकत्वात् पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेनेति भावे लो न स्यात् । **कार्यातिदेशोऽयमिति** । यद्यपि शास्त्रातिदेशे कार्यातिदेशे वा न फलभेद । तथापि शास्त्रातिदेशस्यापि कार्यातिदेशार्थत्वान्मुख्यत्वात् कार्यातिदेश एवाश्रयणीय इत्यर्थ । **तेनेति** । स्युरित्यत्रान्वेति । कर्मवत्त्ववचनेन कर्मकार्याणि 'सार्वधातुके यक्' इति यक्, 'भावकर्मणो' इत्यात्मनेपदम्, 'चिण् भावकर्मणो' इति चिण्, 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु–' इति चिण्वत्त्वम्, तत्सनियोगशिष्ट इट् च स्युरित्यर्थ । कर्मण कर्तृत्वविवक्षाया कर्तरि विहितानि शास्त्राण्येव न स्युरिति भाव । **कर्तुरिति** । कर्मण कर्तृत्वविवक्षाया कर्तरि लकारे सति तदादेशतिङा कर्तुरभिहितत्वादित्यर्थं । **पच्यते ओदन इति** । फूत्कारादिपुरुषश्रमातिशयविशेष विना विक्लित्त्याश्रयो भवतीत्यर्थं । **भिद्यते काष्ठमिति** । कुठारादिदृढाघात पुरुषश्रम विना द्विधा भवतीत्यर्थं । अत्र कर्मण कर्तृत्वेऽपि कर्मत्वातिदेशाद्यक् । **अपाचि अभेदीति** । अत्र कर्मवत्त्वाच्चिण् । ननु कर्मण कर्तृत्वविवक्षाया भावलकारे पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेनेत्यत्र कर्मकर्तुस्तिङाऽनभिहितत्वाद् द्वितीया स्यात्, कर्मवत्त्वातिदेशादित्याशङ्कते **नन्विति** । परिहरति नेति । नायमाक्षेप उन्मिषतीत्यर्थ । कुत इत्यत आह **लकारवाच्य एव हि कर्ता कर्मवदिति** । तच्च कुत इत्यत आह **लिङ्याशिषीति** । 'व्यत्ययो बहुलम्, ल्लिङ्याशिष्यङ्' इति संहितया पाठे लकारात् पूर्वं लकारान्तर 'हलो यमाम्–' इति लुप्त प्रश्लिष्यते । ततश्च ल् ल् इति द्विलकारात् सूत्राल् ल इति षष्ठ्यन्त 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यत्रानुवर्तते । तथा च ल कर्ता कर्मवदिति लभ्यते । वाच्यत्व षष्ठ्यर्थ, तथा च लकारवाच्य कर्ता कर्मवदिति पर्यवस्यतीत्यर्थ । अस्त्वेवम्, प्रकृते किमायातमित्यत

नत्वविवक्षाया गौर्दुह्यते पय स्वयमेवेत्यादि । **कर्मवत्कर्मणा** । तत्करण किमर्थम्, यथा अब्रह्मदत्ते प्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दो ब्रह्मदत्तवदित्यर्थं वदति तथा कर्मेत्युच्यमानेऽपि कर्मवदित्यर्थलाभात् । सत्यम्, कर्मणा तुल्यक्रिय कर्ता कर्मेत्युच्यमाने कर्मसञ्ज्ञक इत्यर्थ स्यात् । तथा हि सति अकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लकारो न स्यात् । किं तु कर्मणि स्यात् । **पच्यते ओदन भिद्यते काष्ठमिति** । यद्यप्यय प्रयोग सिद्धान्ते इष्ट एव तथापि पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेति भावे न स्यादिति बोध्यम् ।

द्विलकारकाल् ल इत्यनुवृत्ते, भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थिते । अत एव कृत्यक्तखलर्था कर्मकर्तरि न भवन्ति, किं तु भाव एव, भेत्तव्य कुसूलेन ।

आह भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेरिति । तत्र भावस्यैव तद्वाच्यत्वादिति भाव । अत एवेति । लकारवाच्यस्यैव कर्मकर्तु कर्मवत्त्वविधानादेव कृत्यक्तखलर्था प्रत्यया कर्मणि विहिता कर्मकर्तरि न भवन्ति, तस्य लकारवाच्यत्वाभावेन कर्मवत्त्वस्य तत्राप्रवृत्तेरित्यर्थ । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' इति निष्ठानत्ववार्तिके सिनो ग्रास स्वयमेवेति भाष्ये कथमुदाहृतम् । क्तप्रत्ययस्य कर्मकर्तर्यभावादिति चेद् उच्यते, अत एव भाष्याद् 'निष्ठा' इति सूत्रविहितकर्मार्थकक्तप्रत्ययस्यैव कर्मकर्तर्यभाव इति विज्ञायते । सिनो ग्रास स्वयमेवेत्यत्र तु गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि विहित क्तप्रत्यय कर्मकर्तरि भवत्येवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तर । भेत्तव्यं कुसूलेनेति । पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कुसूलकर्तृका भिदिक्रियेत्यर्थं ।

कर्मशब्देनात्र कर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इत्याह कर्मस्थयेति । कर्मकारकस्थयेत्यर्थ । 'कर्तरि शप्' इत्यत कर्तरीत्यनुवर्त्यं प्रमथया विपरिणम्यते, स च विशेष्यस्तदाह तुल्यक्रिय कर्तेति । कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशेऽपि लक्ष्य सिध्यति, तथापि शास्त्रस्यापि कार्यार्थतया मुख्यत्वात्कार्यातिदेश एवाश्रित । भावे लकारे इति । तत्र कर्तुरनभिहितत्वादिति भाव । द्विलकारकादिति । 'व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यङ्' इति संहितया पाठेऽनुस्वारस्य परसवर्णेन जाते लकारे तस्योपरि लद्वयमित्यर्थ । तेन लकारवाच्य कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभाद्यगादिकमेव भवति, न तु द्वितीयेत्यभिमतसिद्धि । यत्र लकारवाच्य कर्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमिति व्युत्पादनस्य फलमाह अत एवेति । न भवन्तीति । लकारेणैव कर्मकर्तुरुपस्थानात्कृत्यादीना प्रसक्तिर्नास्ति, उक्तार्थानामप्रयोगात् । लविधे· पूर्वं तु सुतरा नास्ति, लकारोपस्थाप्यकर्तुरभावेन कर्मवत्त्वाभावादिति भाव । अत्रेद बोध्यम्—कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र क्तग्रहण त्यक्तुमुचितम् तस्य कर्मकर्तरि इष्टत्वात्, भिन्न कुसूल स्वयमेवेति । वक्ष्यति च स्वयमपि 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' इति वार्तिके सिनो ग्रास स्वयमेवेति । ननु 'गत्यर्थाकर्मक—' इत्यत्राविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते, दत्तवान् पक्ववान् इत्यर्थे दत्त पक्व इत्यापत्तेरिति चेत् । अत्राहु—'सिनोतेर्ग्रासकर्तृकस्य' इति निष्ठातकारस्य नकारविधानसामर्थ्यादविवक्षितकर्माणोऽपि क्वचिद् गृह्यन्ते । अन्यथा निष्ठातकारस्तत्र न लभ्येत, तेन सिनो ग्रास स्वयमेव, भिन्न कुसूल स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते इति । अत्र केचिद्वदन्ति—लकारवाच्यस्यैव कर्तु, कर्मवत्त्वे 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यत्र वद्ग्रहण व्यर्थम् । न च कर्तु कर्मसज्ञाया भावे लकारो न स्यादित्युक्तमिति वाच्यम्, कर्मण कर्तृत्वविवक्षाया धातुरकर्मक इत्यकर्मकात्कर्तरीव भावे लकारस्य निर्बाधत्वात् । लकारवाच्यस्य कर्मसज्ञायामपि केवलकर्तुस्तदनभ्युपगमात् । न हि भावे लकार कर्तार वक्ति । न च वत्करणाभावे कर्तु कर्मसज्ञाया कर्तृव्यपदेशाभावाद् नमते दण्ड इत्यत्र 'न दुहस्नुनमाम्—' इति यको निषेधेऽपि शब् न स्याद्वत्करणे कृते तु कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यम्, एकसज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयसमा-

ननु पचिभिद्यो कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवन च। सैवेदानी कर्तृस्था न तु तत्तुल्या। सत्यम्, कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिक तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहार। कर्मणा इति किम्—करणाधिकरणाभ्या तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत्। किं च कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्। गच्छति

शङ्कते नन्विति। इदानीमिति। कर्मण कर्तृत्वविवक्षादशायामित्यर्थ। न तु तत्तुल्येति। तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वादिति भाव। अर्धाङ्गीकारेण परिहरति। सत्यमिति। विक्लित्तिर्द्विधाभवन च कर्मस्थमेव सप्रति कर्तृस्थमिति युक्तम्। तथापि तयोस्तुल्यत्वाभावस्तु नेत्यर्थ। कर्मत्वेति। कर्मत्वकर्तृत्वसमानाधिकरणक्रिया-भेदमाश्रित्य तुल्यत्वव्यवहार इत्यर्थ। वास्तवभेदाभावेऽपि अ पाधिकभेदात्कर्म-स्थक्रियातुल्यक्रियत्व कर्मकर्तुरिति भाव। करणाधिकरणाभ्यामिति। असिना छिनत्ति स्थाल्या पचतीत्यत्र करणाधिकरणयोर्यो व्यापार स एव असिश्छिनत्ति स्थाली पचतीत्यत्र कर्तृस्थ इति तत्रापि कर्मवत्त्व स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थं कर्मणेति पदमित्यर्थ। ननु 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यत्र 'धातोरेकाच—' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते। धात्वोर्वाच्यया क्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थ। करणत्वाद्यवस्थाया वस्तुत सन्नपि असिस्थाल्योर्व्यापारो न धातूपात्त इति नोक्तदोष इत्यस्वरसादाह किं चेति।

वेशादिष्टसिद्धेरिति। न तु तत्तुल्येति। तुल्यत्व हि सादृश्यम्, तच्च भेदनिबन्धनम्। न च प्रकृते भेदोऽस्ति। कर्मण कर्तृत्वविवक्षाया कर्मस्थफलरूपक्रियाया एव कर्तृस्थत्वात्। तथा च सूत्रमिदमसमञ्जसमिति भाव। वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वेति। कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्रूद्रौपाधिकमवस्थाभेदसमानाधिकरण क्रिया-भेदमाश्रित्येत्यर्थ। एव चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात्कर्मस्थक्रियातुल्य, क्रियत्व कर्तुरस्तीति भाव। करणाधिकरणाभ्यामिति। तुल्यक्रिय कर्तेत्येतावत्युच्यमाने असिना छिनत्ति स्थाल्या पचतीत्यादौ कर्तृस्थ इत्यतिप्रसङ्ग स्यात्, तन्माभूदित्यर्थ। न च कर्मत्वावस्थाया विक्लित्त्यादिरिव करणत्वाद्यवस्थायामपि असि स्थाल्योर्व्यापारो वस्तुत सन्नपि धातुना नोपात्त इति कथमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, सादृश्यप्रतियोगिक्रियाया धातूपात्तत्वेनाविशे-षितत्वात्। न ह्येतस्मिन्सूत्रे धातूपात्तक्रियाया तुल्यक्रिय इत्युक्तमस्ति येनातिप्रसङ्गो न भवेत्। ननु तुल्यक्रिय कर्ता कर्मवद्भवतीत्युक्ते केनेत्याकाङ्क्षायामनेककारकोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यत एवेत्यत आह किं चेति। अधिगच्छतीत्यादिश्लोकस्योत्तरार्धं तु [1]'यत्कृपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा'। ननु फल व्यापारश्च धात्वर्थ, स एव क्रियाशब्द-वाच्य, तत्र व्यापाराश्रय कर्ता, फलाश्रयस्तु कर्म। एव च पचिभिदिप्रभृतीना गमिरुहिप्रभृ-तीना च सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये कर्तृस्थभावका गम्यादय इति कथं

---

१ 'वशत.' इति क्वचित् पाठ।

ग्राम । आरोहति हस्ती । 'अधिगच्छति शास्त्रार्थं स्मरति श्रद्दधाति वा ।' यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थं । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन करिष्यते¹

गच्छति ग्राम इति । मार्गस्य अविषमनिष्कण्टकतया प्रत्यासन्नतया च श्रम विना प्राप्त्याश्रयो भवतीत्यर्थं । आरोहति । अङ्कुशाघातादिहस्तिपकव्यापार विना स्वयमेव न्यग्भवन् आरोहणाश्रयो भवतीत्यर्थं । हस्तीति । अधिगच्छति शास्त्रार्थं स्मरति श्रद्दधाति वेति । पूर्वार्धमिदम् । 'यत्कृपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा ।' इत्युत्तरार्धम् । गुरुकृपालेशादेव श्रम विना स्वयमेव शास्त्रार्थं अधिगच्छति निश्चयविषयो भवति, स्मृतिविषयो भवति, श्रद्धाविषयो भवतीत्यर्थं । अत्र कर्मकर्तु ग्रामादे कर्तृस्थक्रियावत्त्वेन कर्मस्थक्रियावत्त्वाभावाद् न कर्मवत्त्वम् । अतो न कर्मकार्यं यगादि किंतु कर्तृकार्यं शबाद्येवेति भाव । ननु कर्मकर्तु ग्रामादे प्राप्त्याद्याश्रयत्वेन कर्मस्थक्रियत्वमस्त्येवेत्यत आह यत्रेति । यत्र क्रियाकृतो विशेषो वैलक्षण्य दृश्यते प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तत्र कर्मणि विद्यमाना क्रिया कर्मस्थक्रियेत्युच्यते इत्यन्वय । तदाहृत्य दर्शयति यथा पक्वेषु तण्डुलेष्विति । तण्डुलावस्थापेक्षया विक्लित्तिकृतो विशेषो दृश्यते इति शेष । अन्यत्रापि क्रियाकृत वैलक्षण्यमुदाहृत्य दर्शयति यथा वा छिन्नेषु काष्ठेष्विति । अच्छिन्नापेक्षया वैलक्षण्य दृश्यते इति शेष । गच्छति ग्राम इत्यादौ तु नैवमित्याह न हीति । ग्रामेष्विति । उपलक्षणमिदम् पक्वापक्वतण्डुलेषु यथाक्रियाकृत वैलक्षण्यमुपलभ्यते तथा गतागतग्रामे आरूढानारूढहस्तिनि अधिगतानधिगते स्मृतास्मृते श्रद्धिताश्रद्धिते च शास्त्रार्थे क्रियाकृतवैलक्षण्य न दृश्यते इत्यर्थं, ग्रामगमनादौ कर्तर्येव श्रमादिवैलक्षण्यदर्शनादिति भाव । ननु ज्ञानेच्छयोरिव यत्नस्यापि कर्तृस्थत्वात् तद्वाचिन कृञोऽपि कर्ता न कर्मवत्स्यात् । ततश्च क्रियते घट स्वमयेवेति यगादि न सिध्येदित्याशङ्क्य कृञो न यत्नार्थत्वमित्याहु । करोतिरुत्पादनार्थ इति । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थक इत्यर्थं । एतच्च भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । करोतेरुत्पादनार्थकत्व तु कर्मस्थक्रियत्व तत्कर्तुरुपपादयति इति । उत्पत्तिश्च कर्मस्थेति । उत्पन्ने अनुत्पन्ने च वैलक्षण्यस्य प्रत्यक्षत्वादिति भाव । तेनेति कृञ कर्तु कर्मस्थक्रियत्वेनेत्यर्थं । तथा च क्रियते घट स्वयमेवेत्यत्र यक्, तासि तु चिण्वदिट्पक्षे

ज्ञातव्या इत्यत आह यत्र कर्मणीति । ग्रामेष्विति । आरूढानारूढहस्तिषु अधिगतानधिगतशास्त्रार्थेष्वित्यादावपि वैलक्षण्य नोपलभ्यत इति बोध्यम् । कारिष्यते इति । 'स्यसिच्सीयुट्—' इति वैकल्पिकश्चिण्वदिट् । पक्षे 'ऋद्धनो स्ये' इतीट् करिष्यते । एव लृङि अकारिष्यत अकरिष्यत । सिचश्चिण्वदिटि अकारिष्ट । पक्षे अकृत । सीयुटश्चिण्वदिटि कारिषीष्ट । पक्षे कृषीष्ट । तासि तु कारिता कर्ता । यक्चिणोस्तु क्रियते घट स्वयमेव । अकारीत्यादि नैतत्सिध्येदिति । कर्मव-

---

१—'कारिष्यते' इति क्वचित् पाठ ।

घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत्, ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेनानुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्यनि कृते ओल्लोपे च रूपसिद्धे । ताच्छील्यादावय चानश्, न त्वात्मनेपदम् । 'सकर्मकाणा

कारिता, तदभावे तु कर्ता इति सिद्धवत्कृत्याह **करिष्यते घट इत्यादि** । चिण्वदिट्पक्षे कारिष्यते इति रूपम् । तदभावपक्षे तु 'ऋद्धनो स्ये' इति इट्, करिष्यते । सीयुटश्चिण्वदिटि, तदभावे तु कृषीष्ट । लुङि अकारि अकृत । **नैतदिति** । कर्मवत्त्व न सिध्येदित्यर्थ । यतते इति वत्सकर्मकत्वमेव न स्यादित्यपि बोध्यम् । **एतेनेति** । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थ । **अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति** । अर्थे स्वयमेव निश्चयविषयतां सपद्यमाने इत्यर्थ । **व्याख्यातमिति** । समर्थितमित्यर्थ । कथ समर्थितमित्यत आह **कर्तृस्थत्वेन यगभावादिति** । अनुव्यवसायो निश्चय , तत्र कर्मकर्ता अर्थ , स न कर्मस्थक्रिय , अर्थे अनुव्यवसायकृतवैलक्षण्याभावात् । किंतु कर्तृस्थक्रिय एव, अनुव्यवसायकर्तरि देवदत्ते हर्षादिदर्शनात् । ततश्च कर्मवत्त्वाभावान्न यक् । यकि तु कित्त्वाद्'घुमास्थागापाजहातिसाम्–'इति ईत्वे अनुव्यवसीयमान इति स्यादित्यर्थ । ननु यगभावे कथ यकारश्रवणमित्यत आह **श्यनीति** । 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोरनुव्यवपूर्वादुपसर्गवशेन निश्चयवृत्ते आने कृते श्यनि 'ओत श्यनि' इत्योकारलोपे अनुव्यवस्यमान इति रूपसिद्धेरित्यर्थ । ननु कर्मवत्त्वाभावे 'भावकर्मणो' इत्यात्मनेपदाभावात् कथमिह लट शानच् । तस्यात्मनेपदत्वादित्यत आह **ताच्छील्यादाविति** । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इत्यनेन चानशित्यर्थ । तस्य च लादेशत्वाभावेन आत्मनेपदत्वाभावात् कर्मवत्त्वाभावेऽपि कर्मकर्तरि प्रवृत्तिर्निर्बाधा, तदाह **न त्वात्मनेपदमिति** । ननु अन्योन्य स्पृशत स्वयमेव यज्ञदत्तदेवदत्तावित्यत्रापि कर्मवत्त्वाद्यगादि स्यात् । तत्र हि स्पृशि सयोगानुकूलव्यापारार्थक । उभावपि कर्तारौ कर्मभूतौ च । स्पर्शनक्रियाया एकत्वेऽपि आश्रयभेदात्तद्भेदमाश्रित्य यज्ञदत्तनिष्ठा स्पर्शनक्रिया प्रति देवदत्तस्य कर्मत्वम् । एव देवदत्तनिष्ठा स्पर्शनक्रिया प्रति यज्ञदत्तस्य कर्मत्वम् । एवं कर्तृत्वमप्युभयोर्ज्ञेयम् । एव च उभयो कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वादेकस्मिन् कर्तरि कर्मणि

त्कर्मणा–' इति कर्मवत्त्व न सिध्येदित्यर्थ । एतेन पचति पाकं करोतीति विवरणादाख्यातस्य यत्ने शक्तिरिति नैयायिकोक्ति परास्ता । करोतेर्यत्नार्थत्वे तु यतते इतिवत्सकर्मकतापि न स्यादिति । **एतेनेति** । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थ । **यगभावादिति** । सति तु यक्यनुव्यवसीयमान इति स्यादिति भाव । **ओल्लोप इति** । 'ओत श्यनि' इत्यनेन । ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिह शानजित्यत आह **ताच्छील्यादाविति** । **न त्विति** । शानच् न भवतीत्यर्थ । देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्य स्पृशत इत्यत्र तयोरेव कर्मत्वं कर्तृत्व चास्तीति कर्मस्थक्रियाया कर्तृस्थत्वात्कर्मवद्भावप्राप्तिमाशङ्क्याह **सकर्मकाणामिति** । न चात्र देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदोऽवश्यमाश्रयितव्य । तथा च स्वनिष्ठा क्रिया प्रति कर्तृत्वम् इतरक्रिया प्रति तु कर्मत्व भवति । अन्यथा द्वयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात्,

प्रतिषेधो वक्तव्य' (वा० १८७३)। अन्योन्य स्पृशत। अजा ग्राम नयति। 'दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्' (वा० १८७६)। २७६७

वा या स्पृशिक्रिया सैवेतरस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा वर्तते इति कर्मवत्त्व स्यात्, आश्रयनिबन्धन भेदमाश्रित्य तुल्यक्रियत्वोपपत्ते। स्पृष्टास्पृष्टयोरन्योन्यसयोगकृतहर्षादितदभावदर्शनाच्चेष्यत आह **सकर्मकाणा प्रतिषेध इति**। एककर्मकाणा छिदिभिदिप्रभृतीना कर्मण कर्तृत्वविवक्षया अकर्मकाणा कर्तुं कर्मवत्त्वमुक्तम्। ये तु द्विकर्मका कर्मण कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मका धातव तेषा धातूना कर्मकर्तुं कर्मवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ। **अन्योन्य स्पृशत इति**। कर्मत्वे तु यकि तङि च स्पृश्येते इति स्यादिति भाव। 'सकर्मकाणा प्रतिषेध—' इत्यस्य उदाहरणान्तरमाह **अजा ग्राम नयतीति**। अजा ग्राम स्वयमेव प्राप्नोतीत्यर्थ। अत्र नयन प्रत्यजाया कर्मण कर्तृत्वविवक्षायामपि ग्राममादाय सकर्मकत्वान्न कर्मवत्त्वमिति भाव। वस्तुतस्तु गते अगते च ग्रामे वैलक्षण्याभावादेवात्र कर्मवत्त्वस्याप्राप्तिरिति नेदमस्य वार्तिकस्योदाहरणम्। अत एव भाष्ये अन्योन्यमश्लिष्यत, अन्योऽन्य स्पृशत, अन्योऽन्य सगृह्णीत इत्येवोदाहृतमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। **दुहिपच्योरिति**। कर्मवत्त्वमिति शेष अनयोर्द्विकर्मकत्वादेकस्य कर्मण कर्तृत्वविवक्षायामपि अन्यकर्मणा सकर्मकत्वात्पूर्ववार्तिकेन कर्मवत्त्वनिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवोऽयम्।

इमौ गङ्गा स्पृशत इत्यत्र यथा। एव च कर्मस्थक्रियाया कर्तृस्थत्वाभावात्कर्मवद्भावो न प्राप्नोति। न च सयोगस्य द्विष्ठत्वात्कर्मस्थफलस्य कर्तृस्थत्वाच्चास्त्येवेति शङ्क्यम्, तत्तन्निरूपितसयोगस्य भिन्नत्वात्। अन्यथा फलव्यापारयोरेकाश्रयत्वे सकर्मकत्वमेव न लभ्यते। किं च रुहिगम्यो कर्तृस्थक्रियत्वादारोहति हस्ती, गच्छति ग्राम इत्यत्र कर्मवद्भावो नेति भाष्यकैयटादिसमतम्। तथा च सयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्यतया रुहिगमिभ्या स्द्दशेर्वैषम्य दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह **अजा ग्राम नयतीति**। इह प्रतिषेधाभावे यक् स्यात् क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेऽप्यात्मनेपद स्यादिति भाव। नन्विहापि कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यत इति कर्मस्थक्रियत्व दुरुपपादमिति चेत् अत्राहु—क्रियाकृतविशेषोपलम्भानुपलम्भवदुद्देश्यतापि नियामिका। यत्र कर्मस्थाशस्योद्देश्यता सा कर्मस्थक्रिया, यत्र तु व्यापाराशस्य सा कर्तृस्थेति। तथा हि—दर्शनारोहणाभ्या विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात्तत्कर्तृस्थता। उद्देशानुरोधाच्च अह पश्येयमित्युद्देशो न त्वय विषयो भवत्विति। एवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति ऊर्ध्वदेशसयोगानुकूलव्यापारविशेष उपरि गमन तदेव रुहेरर्थो न न्यग्भावमात्रम्। वृक्षस्य शाखा हस्ताभ्यामवनमयत्यपि भूमिष्ठे पुरुष आरोहतीत्यप्रयोगात्। अत एव हि 'यद्वितुपर छन्दति' इत्यत्र भाष्य रुहिर्गत्यर्थ इति। अत एव चारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकास्तानारोहयति महामात्र इत्यादिप्रयोगेष्वणौ कर्तुर्णौ कर्मत्व सगच्छते। पचिभिद्योस्तु विक्लित्तिद्विधाभवनरूपो विशेष कर्मणि दृष्टस्ततुद्देशेनैव कारकव्यापार इति कर्मस्थक्रियत्वात्पच्यते ओदन, भिद्यते काष्ठमित्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येव। अजा ग्रामं

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ । (३—१—८९) एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक एव निषेधः, चिण् तु विकल्पिष्यते । शप्, लुक् । गौः पयो दुग्धे । २७६८ **अचः कर्मकर्तरि ।** (३—१—६२) अजन्ताच्च्लेश्चिण्वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि, अकृत । २७६९ **दुहश्च ।** (३—१—६३) अदोहि । पक्षे क्स, 'लुग्वा—' (सू० २३६५) इति पक्षे लुक् । अदुग्ध,

---

न दुह । दुह स्नु नम् एषां द्वन्द्वः । **कर्मकर्तरीति** । एतत्तु नानुवृत्तिलभ्यम्, पूर्वत्रानुपलम्भात् । किन्तु 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति समभिव्याहारलभ्यमेव । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तिर्वा **दुहेरनेनेति** । 'न दुहस्नुनमाम्—' इत्यनेन दुहेः कर्मकतरि यक एव निषेधः । चिण्तु 'दुहश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण विकल्पतो वक्ष्यते इत्यर्थः । कर्मकर्तरि यशब्दे दुहेश्चिण्वेति तदर्थः । चिण्तु विकल्पेनेष्यते इति क्वचित्पाठः । दुग्धे इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति **शप् लुगिति** । दुहेः कर्मकर्तरि यकि निषिद्धे शप् प्रवर्तते । तस्य 'अदिप्रभृतिभ्यः—' इति लुगित्यर्थः । **गौः पयो दुग्धे इति** । गौः स्वयमेव पयः उत्सृजतीत्यर्थः । कमकर्तृभूतायां गवि लट् । स्वरितेत्त्वेऽपि भावकर्मणोः इत्यात्मनेपदमेव । 'न दुह—' इति न यक् । गां पयो दुग्धे इति तु नोदाहृतम्, 'गौणे कर्मणि दुह्यादेर्लादयो मताः' इत्युक्तेः । **अचः कर्मकर्तरि ।** 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते पदः' इत्यतः चिण्ते इति, 'दीपजन—' इत्यतः अन्यतरस्यामिति चानुवतते । 'धातोरेकाचः—' इत्यतोऽनुवृत्तस्य धातुग्रहणस्य अचा विशेषितत्वात्तदन्तविधिः, तदाह **अजन्तादित्यादिना** । **अकारीति** । कटः स्वयमेवेति शेषः कर्मकर्तरि लुङ् । च्लेश्चिण् । वृद्धिः । रपरत्वम् । 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । **अकृतेति** । चिणभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । **दुहश्च ।** अचः इतिवर्जं पूवसूत्रे तत्रानुवृत्तं यत्तत्सर्वमिहानुवर्तते । कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिण्वा स्यादित्यर्थः स्पष्ट इति न व्याख्यातम् । अनुवृत्तिसौकर्यार्थमेव पूर्वसूत्रे प्रकृतदुहधातावनुपयुक्तमित्युपन्यस्तम् । **अदोहीति** । दुहेः कर्मकर्तरि लुङ् । स्वयमेव गौः पयः इति शेषः । चिण्पक्षे लघूपधगुणः । चिणभावपक्षे आह **पक्षे क्स इति** । 'शल इगुपधात्—' इत्यनेनेति भावः । **लुग्वेति** । 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहाम्—' इति क्सस्य पाक्षिको लुगित्यर्थः ।

नयतीत्यत्रापि कर्मस्थांशस्य सयोगस्योद्देश्यता न तु व्यापारांशस्येति कर्मवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमावश्यक इति दिक् । **दुहिपच्योरिति** । द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वान्निषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः । **गौः पयो दुग्धे इति** । अत्र कर्मवद्भावेनात्मनेपदं नित्यं 'गोणे कर्मणि दुह्यादेः' इत्युक्तत्वाद् मुख्यकर्मणः कर्तृत्वाविवक्षायां पयो गां दुग्धे इति नोदाहृतमित्याहुः । एवं च 'प्रधाने नीहृकृष्वहाम्' इत्युक्तत्वात् तुल्यन्यायेन न्यादीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति फलितम् । **अचः कर्म** । 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिण्तेशब्दावनुवर्तेते, 'दीपजन—' इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च तदाह **अजन्तादित्यादि** । अचः किम्, अभेदि काष्ठम् । अत्र नित्यं चिण् । कर्मकर्तरि किम्, अकारि घटः कुलालेन । अत्रापि

अधुक्षत । उदुम्बर फल पच्यते । 'सृजियुज्यो श्यस्तु' (वा० १८७७) । अनयो सकर्मकयो कर्ता बहुल कर्मवद्यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थ । 'सृजे श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम्' (वा० ५०५४) । सृज्यते स्रज भक्त । श्रद्धया निष्पादयतीत्यथ । असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् । 'भूषाकमकिरादिसना

अथ दुहिपच्योरित्यत्र पचेरुदाहरति उदुम्बर फल पच्यत इति । उदुम्बरवृक्ष फल पचति कालविशेष इत्यत्र द्विकर्मक पचि । इह तु उदुम्बरो वृक्ष स्वयमेव कालविशेषमनपेक्ष्य फल पक्वाश्रय करोतीत्यर्थ । अत्र उदुम्बरस्य गौणकमण कर्तृत्वेन विवक्षाया फलेन प्रधानकर्मणा सकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणा प्रतिषेध' इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिषेधे प्राप्ते 'दुहिपच्यो –' इति कमवत्त्वस्य प्रतिप्रसवाद्यगादिकमिति भाव । वस्तुतस्तु भाष्ये द्विकमकेषु पचेरपरिगणनान्न द्विकर्मत्वमिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितमस्माभि तथा च कर्मकर्तार फल पच्यते इत्यत्र फलस्यैव कमतया तस्य कर्तृत्वविवक्षाया पचेरकर्मकत्वात् सकर्मकाणाम्–' इति प्रतिषेधस्याप्रसक्ते प्रतिप्रसविधिरय व्यर्थ इति यद्यपि, तथाप्यत्र मते उदुम्बर फल पचतीत्येव कर्तृलकारे पचे कर्तृस्थक्रियत्वात् कर्तृस्थक्रियत्वाभावादुदुम्बर फल पच्यत इति कर्मकतरि 'कर्मवत्कर्मणा–' इति कर्मवत्त्वस्याप्राप्तौ 'दुहिपच्यो–' इति कमवत्त्वस्य बहुल पचेरपूर्वविधिरित्यन्यत्र विस्तर । 'सृजियुज्यो श्यस्तु' इति वार्तिकम् । अनयो सकर्मकयो इत्यादि तद्भाष्यम् । अत्र सृजियुज्यादैवादिकयोर्न ग्रहणम् । तयोरकर्मकताया उक्तत्वात् । किंतु 'सृज विसर्गे' इति तौदादिकस्य 'युजिर्योगे' इति रौधादिकम्य च ग्रहणम्, तत्र विसर्ग उत्पादनम्, यथा प्रजा सृजतीति । योग सयोजनम्, यथा अश्व युनक्तीति, रथादिना सयोजयतीति गम्यते । सृजे श्रद्धोपपन्ने इति । श्रद्धायुक्ते मुख्यकर्तर्येव उक्तो विधिरित्यर्थ । तत्र मुख्यकर्तरि अत्यन्ताप्राप्त कर्मवत्त्वमिह बहुल विधीयते । 'युजेस्तु कर्मकतर्येव उक्तविधि' इति भाष्यात्तत्रापि कर्मणि कियाकृतवैलक्षण्याभावादप्राप्त कर्मवत्त्वमिह बहुल विधीयते । कर्मवत्त्वे सति यकि प्राप्ते तदपवाद श्यन्विधीयते । तेन 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्व सिध्यति । यकि तु 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरेण यक उदात्तत्व स्यात् । सृज्यते स्रज भक्त इति । अत्र मुख्यकर्तरि लकार । कर्मवत्त्वादात्मनेपदम् । यगपवाद श्यन् । श्रद्धयानिष्पादयतीत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भाव । सृज्यते स्रज भक्त इत्यत्र यदा तु निष्पादयतीत्येवार्थ, ननु श्रद्धयेति तदा सृजति स्रजमित्येव भवति । अथ युजेरुदाहरति युज्यते ब्रह्मचारी योग-

---

नित्यमेव । दुहश्च । कर्मकर्तरीत्येव । अदोहि गौर्गोपेनेत्यत्र तु नित्यम् । उदुम्बर फलमिति । काल उदुम्बर फल पचतीति स्थिते गौणमकर्मण उदुम्बस्य कर्तृत्वविवक्षायामिह कर्मवद्भाव । ननु द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिक पाठ इति ये वदन्ति तेषामय ग्रन्थ कथ सगच्छत इति चेत् । अत्राहु —उदुम्बर फल पचतीत्यत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यस्याप्राप्तौ दुहिपच्योरित्यनेन कर्मवद्भावो बहुल विधीयते सृजियुज्योरिवेति न काप्यनुपपत्तिरिति । सृजियुज्यो श्यस्तु । श्यनो नित्त्वमाद्युदा-

चान्यत्रात्मनेपदात् (वा० १८८०) । भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष्ट । गिरते । अगीर्ष्ट । आद्रियते आदृत । किरादि-

मिति । अत्र कर्मकर्तरि यगपवादः श्यन्निति भाष्यम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो योगशास्त्रप्रसिद्धः । ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गराहित्यम्, तद्योगाङ्गम् इति च योगशास्त्रप्रसिद्धम् । स योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति—आत्मदर्शनेन सयोजयतीति कर्तृलकारे संयोजनक्रियायां योगो मुख्यकर्ता, ब्रह्मचारी तु कर्मेति स्थितिः । तत्र कर्मणो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति कर्मकर्तरि ब्रह्मचारिणि लकारः, कर्मवत्त्वादेव यगपवादः श्यन् । ब्रह्मचारी प्राणायामाभ्यासादिश्रमबाहुल्यं विना स्वयमेव योगेन सबध्यते इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मचारिणि कर्मकर्तरि धात्वर्थसबन्धः अनुयोगितया वर्तते । योगे तु प्रतियोगितया वर्तत इति स्थितिः । तत्र यद्यपि प्रतियोगिनो योगात् 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयया भवितव्यम्, तथापि युजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्नसबन्धोऽर्थः । तत्र प्रतियोगित्वं फलम्, सबन्धो व्यापारः । प्रतियोगित्वरूपफलाश्रयत्वाद् द्वितीयेति समाहितं शब्देन्दुशेखरे । अत्र भाष्यप्रयोगादेव योगाद् द्वितीयेत्यन्ये । भूषाकर्मेति वार्तिकम्, भूषाकर्म, किरादि, सन् एषां द्वन्द्वः । अन्यत्रेति प्रथमान्तात्स्वार्थे त्रल् । आत्मनेपदाद् अन्यत्कर्मकार्यमिति लभ्यते । भूषा कर्म क्रिया येषां वाच्यतया ते भूषाकर्माणो धातवः, भूषणक्रियावाचिनामिति यावत्, तदाह **भूषावाचिनामित्यादिना** । **अलंकुरुते कन्येति** । स्वयमेव अन्यप्रयत्नं विना भूषणक्रियावतीत्यर्थः । अत्र भूषार्थकत्वात् कर्मकर्तरि तङेव् न तु यक् । **अलमकृतेति** । अत्र तङेव न तु चिण् । लुटि तु अलङ्कर्तेत्येव । न तु चिण्वदिटौ । **अवकिरते हस्तीति** । हस्तिनमवकिरति कुसुमादिरित्यत्र मुख्यकर्तरि लकारः । तत्र हस्ती कर्म । तस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्वयमेव पुरुषप्रयत्नं विना वृक्षादिसमीपं गच्छन् पुष्पादिभिः अवकीर्णवान् भवतीत्यर्थः । अत्रापि तङेव, न तु यगादि । **अवाकीर्ष्टेति** । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वेट् । **गिरते इति** । ओदनं स्वयमेवेति शेषः । 'गॄ निगरणे' अथ किरादिः । **आद्रियते इति** । 'दृङ् आदरणे' अयमपि किरादिः । शप्रत्यये 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् । अतिथिमाद्रियते इति मुख्यकर्तरि । आद्रियतेऽतिथिरिति कर्मकर्तरि स्वयमेव आदरणाश्रय इत्यर्थः । अत्र यद्यपि शे यकि च न विशेषः । तथापि न्याय्यः श एव, यको निषिद्धत्वात् । स्वरे वा विशेषः । तङ् तु ङित्त्वादेव सिद्धः । अतिथेरभिहितत्वात् प्रथमेति विशेषः **आदृतेति** । चिणोऽनेन निषेधे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । 'उश्च' इति कित्त्वम् । अथ सन्नन्तस्योदाहरति

त्तार्थम् । यकि तु 'तास्यनुदात्तेत्–' इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते यक उदात्तत्व श्रूयेत । **श्रद्धोपपन्न इति** । अश्रद्धायुक्ते कर्तरि तु यगेव । **भूषाकर्मेति** । कर्मशब्दः क्रियावाचीत्याह **भूषावाचिनामिति** । **अन्यत्रेति** । आत्मनेपदादन्यस्य निषेधः, आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह **यक्चिणाविति** । **अवाकीर्ष्टेऽति** । 'लिङ्सिचौ–' इति वेट् । **आद्रियत इति** । तुदादित्वाच्छे 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु'

स्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् । **२७७० न रुधः ।** (३-१-६४) अस्माच्च्लेश्चिण्न । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन । **२७७१ तपस्तपःकर्मकस्यैव ।** (३-१-८८) कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः अर्जयतीत्यर्थः । 'तपोऽनुतापे च' (सू० २७६०) इति चिण्निषेधात्सिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्य इति किम्—उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' (सू० २७६७)

चिकीर्षते कट इति । स्वयमेव कर्तुमिच्छाविषय इत्यर्थः । नन्विच्छाया पुरुषरूपकर्तृनिष्ठत्वात् कटरूपकर्मनिष्ठत्वाभावाद् इच्छाया सत्यामसत्या च कटे कर्मणि वैलक्षण्यादर्शनाच्च कर्मस्थक्रियत्वाभावादिह कर्मवत्त्वस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थ इत्यत आह **इच्छाया इति** । **न रुधः** । 'च्लेः सिच्—' इत्यतः च्लेरिति 'चिण्ते पदः' इत्यतश्चिणिति चानुवर्तते, तदाह **अस्माच्च्लेश्चिण् नेति** । **अवारुद्ध गौरिति** । स्वयमेवेति शेषः । **कर्मकर्तरीत्येवेति** । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **अवारोधि गौर्गोपेनेति** । इह गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षाया अभावान्न चिण्निषेध इति भावः । **तपस्तपःकर्मकस्यैव** । आद्यं तप इति षष्ठ्यन्तम् । तपःकर्मकस्यैव तपधातोरिति लभ्यते । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्मवदित्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यतः कर्मवदित्यनुवर्तते इति मत्वा सूत्रशेषं पूरयति **कर्ता कर्मवदिति** । **विध्यर्थमिदमिति** । एतच्चानुपदमेव उदाहरणव्याख्यावसरे स्पष्टीभविष्यति । ननु विध्यर्थत्वे एवकारो व्यर्थ इत्यत आह **एवकारस्त्विति** । **तप्यते तपस्तापस इति** । अत्र तपिरर्जनार्थक इत्याह **अर्जयतीत्यर्थ इति** । प्राजापत्यचान्द्रायणादिकृच्छ्राद्यात्मकं तपः संपादयतीत्यर्थः । मुख्यकर्तरि लः । संप्रदानस्य तापसात्मककर्तृस्थत्वात् तपोरूपकर्मस्थत्वाभावात् 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यप्राप्तं कर्मवत्त्वमनेन सूत्रेण विधीयते । तेन यगात्मनेपदादि । यदा तु तदपि दुःखजननात्मके संतापे वर्तते तदा तापसं तपस्तपतीत्येव भवति, दुःखयतीत्यर्थः । अत्र मुख्यकर्तृ तपः । तापसस्तु कर्म । अत्रापि दुःखजननव्यापारस्य तपोरूपकर्तृस्थतया तापसरूपकर्मस्थत्वाभावात् 'कर्मवत् कर्मणा—' इत्यनेन कर्मवत्त्वं न भवति । तपःकर्मकत्वाभावादनेनापि कर्मवत्त्वम् । अतो न यगादिकर्मकार्यम् । अथ लुङि अतप्तेत्यत्र कर्मत्वाच्चिणमाशङ्क्याह **तपोऽनुतापे च इति** । **चिण्निषेधात् सिजिति** । तस्य 'झलो झलि' इति लोपे परिनिष्ठितमाह **अतप्तेति** । **उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकार इति** । अत्र तपःकर्मकत्वाभावान्न कर्मवत्त्वमिति

इति रिडि इयङ् । आदृतेति । 'उश्च' इति कित्त्वम् । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । **न रुधः** । 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिणनुवर्तते । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतोऽनुवर्तनादाह **कर्मकर्तरीत्येवेति** । **अतप्तेति** । तपस्तापस इत्यनुषज्यते । **न दुहस्नु** । ननु दोग्धिपर्यायत्वेन स्नौतेरपि द्विकर्मकत्वाद्गोरूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि पयोरूपकर्मणो विद्यमानत्वात्सकर्मकाणां प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्राप्तिरेव नास्तीति

प्रस्नुते। प्रास्नाविष्ट, प्रास्नोष्ट। नमते दण्ड। अनस्त। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमि। 'यक्चिणो प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसख्यानम्' (वा० १८८१)। कारयते। अचीकरत। उच्छ्रयते दण्ड। उदशिश्रियत। चिण्वदिट् तु स्यादेव।

भाव। भाष्ये तु एवकारादिद सूत्र नियमार्थमित्युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितमेतत्। वृत्त्यनुसारिण इत्यनेन भाष्यविरोध सूचित इत्यलम्। 'दुहिपच्योर्बहुलम्' इति कर्मवत्त्वविधिस्थदुहिप्रसङ्गाद् 'न दुहस्नुनमाम्' इति सूत्रमुपन्यस्त प्राक्। इदानी सिंहावलोकनन्यायेन स्नुनमोरुदाहर्तुं पुन सूत्रमुपन्यस्यति **न दुहस्नुनमो यक्चिणाविति**। तत्र स्नुधातोरुदाहरति **प्रस्नुते इति**। स्नुधातु क्षीरप्रस्रवणविषयोत्कण्ठीकरणे वर्तते। वत्सो गा प्रस्नौतीति मुख्यकर्तरि लकारे वत्सो गा क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठयतीत्यर्थ। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्नुधातु। अत्र गौ कर्म। उकण्ठनव्यापारस्तु कर्तृभूतवत्सनिष्ठ। उत्कण्ठा तु गोरूपकर्मनिष्ठा। गो कर्मण कर्तृत्वविवक्षाया तु प्रस्नुते गौ, स्वयमेव क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठावतीत्यर्थं। तत्र उत्कण्ठा पूर्वं कर्मगता। सम्प्रति तु कर्तृगता। उत्कण्ठाकृत च वैलक्षण्यं प्रस्रवण दृश्यत एव। ततश्च कर्मस्थक्रियत्वात् कर्मवत्त्वेन यकि प्राप्ते अनेन निषेध। **प्रास्नाविष्टेति**। अत्र कर्मवत्त्वात् प्राप्तश्चिण् न। किंतु चिण्वदिटौ पक्षे स्त। चिण्वदिडभावे तु 'स्नुक्रमो—' इति नियमाद्वलादिलक्षण इण्न, तदाह **प्रास्नोष्टेति**। णम उदाहरति **नमते दण्ड इति**। नमति दण्ड कश्चित्। नमयतीत्यर्थं। कर्मण कर्तृत्वविवक्षाया तु नमते दण्ड। अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यक्। **अनस्तेति**। कर्मवत्त्वेऽपि न चिण्। ननु णमधातो प्रह्वीभावार्थकस्याकर्मकत्वात् कर्मवत्त्वाप्रसक्तेर्यक्चिणोर्न प्रसक्तिरित्यत आह **अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्रनमिरिति**। धातूनामनेकार्थकत्वादिति भाव। **यक्चिणोरिति**। 'न दुहस्नुनमाम्—' इति यक्चिणो प्रतिषेधसूत्रे दुहस्नुनमा हेतुमण्णिश्रिब्रूञामिति च वाच्यमित्यर्थं। **कारयते इति**। स्वय देवदत्त इति शेष। करोति देवदत्त, त प्रेरयति यज्ञदत्त इति ण्यन्तामुख्यकर्तरि लकार। अत्र ण्यन्तकर्मणो देवदत्तस्य यज्ञदत्तप्रेरणमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षाया कर्मकर्तरि लकार। कर्मवत्त्वेऽपि तङेव, न यगिति भाव।

चेत्। अत्राहु—वत्सादियोगेन क्षीरप्रस्रवणानुकूला उत्कण्ठा स्नुधातोरर्थं। सा च गोनिष्ठा। स्नु प्रस्रवणे इत्यत्रापि करणे ल्युट्। प्रस्नूयतेऽनेनेति प्रस्रवण सा चोत्कण्ठा—'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति प्रयोगे उपस्नुता उत्कण्ठितेत्यर्थं। वत्सो गा प्रस्नौति उत्कठयति। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्नौति। गो कर्तृत्वविवक्षाया प्रस्नुते गौरिति। **प्रास्नाविष्टेति**। चिण्वदिट्। न च चिणि निषिद्धे चिण्वदिडपि न स्यादिति शङ्क्यम्, चिण्वदित्यनेन हि चिणीव कार्यमतिदिश्यते। न चिण् नेत्युक्त्या सोऽतिदेशो निषेद्धुं शक्यते येन चिण्वदिटो निषेध स्यात् **प्रास्नोष्टेति**। 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इति नियमाद्वलादिलक्षण इट् न। **नमते दण्ड इति**। इह नमितानमितयाविशेषदर्शनादुद्देशानुरोधाच्च कर्मस्थक्रियत्वमस्ति कर्मस्थाशस्य नमनस्य उद्देश्यता न तु तदनुकूलव्यापारस्येति

कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत । भारद्वाजीया पठन्ति—'णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्' (वा० १८८२) पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चङौ । श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्र्यादि-

---

अचीकरतेति । अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न चिण्, 'णिश्रि–' इति चङेव । उच्छ्रयते दण्ड इति । स्वयमेवेति शेषः । दण्डमुच्छ्रयति कश्चिदिति मुख्यकर्तरि लकारः । तत्र कर्मणो दण्डस्य कर्तृव्यापारमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वेऽपि न यक्, तङेव । उदशिश्रियतेति । कर्मवत्त्वेऽपि चिणभावाद् 'णिश्रि'– इति चङ् । ननु कारिष्यते इत्यत्र कथं चिण्वदिटौ । ण्यन्तस्याजन्तस्य उपदेशाभावादित्यत आह चिण्वदिट् तु स्यादेवेति । 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु–' इत्यत्र हि उपदेशे अजन्तस्येति नार्थः । किंतु उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्यर्थः । तथा च णिजन्तस्योपदेशाभावेऽपि णेरुपदेशसत्त्वान्न दोष इति भावः । उच्छ्रायिष्यते इति । श्रिञः उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाच्चिण्वदिटौ । ब्रूते कथेति । स्वयमेवेति शेषः । कथां ब्रवीति कश्चिदिति मुख्यकर्तृलकारे कथा कर्म, तस्य पुरुषप्रयत्नाविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वात् तङ् न यक् । अवोचतेति । कर्मवत्त्वेऽपि न चिण् । किंतु 'ब्रुवो वचिः' 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' 'वच उम्' इति भावः । उच्चारणेन शब्देषु प्राकट्यरूपविशेषदर्शनात् कर्मस्थक्रियत्वं बोध्यम् । णिश्रन्थीति । ण्यन्तस्य श्रन्थेः ग्रन्थेः ब्रूञः आत्मनेपदविधायकर्मकस्य च यक्चिणोः प्रतिषेधो भारद्वाजीयाभिमत इत्यर्थः । अत्र णि इति सामान्यस्य ग्रहणम् । न तु हेतुमण्णिच एव । ततश्च णिङन्तस्यापि न यक्चिणाविति मत्वाह पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौरिति । 'पुच्छादुदसने' इति णिङ् । नन्वत्र उदसने पुच्छं कर्म । गौर्मुख्यकर्त्री । ततश्च नात्र यक्चिणोः प्रसक्तिरित्यत आह अन्तर्भावितण्यर्थतायामिति । उदस्यतीत्यस्य उदासयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थताश्रयणे उत्पुच्छयते गां देवदत्त इत्यत्र गौः कर्म । तस्य गोरूपकर्मणः प्रेरयितृपुरुषप्रयत्नानपेक्षया कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारे उत्पुच्छयते गौरिति भवतीत्यर्थः । स्वयमेव पुच्छमुदस्यति गौरिति बोधः । उदपुपुच्छतेति । अत्र न चिण् शप्चङाविति । उत्पुच्छयते गौरित्यत्र यकः प्रतिषेधात् शप् । उदपुपुच्छतेत्यत्र चिणः प्रतिषेधाच्चङित्यर्थः । ननु 'श्रन्थ मोक्षणे, ग्रन्थ ग्रथने' इति श्रन्थिग्रन्थ्योः चौरादिकतया णिग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह श्रन्थिग्रन्थ्योरिति । ग्रन्थति ग्रन्थमिति । रचयतीत्यर्थः । श्रन्थति मेखलां देवदत्त इति । विस्रंसयतीत्यर्थः । देवदत्त इत्युभयत्रान्वेति । अत्र कर्मणो ग्रन्थस्य

कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः । अचीकरतेति । चिणि प्रतिषिद्धे 'णिश्रि–' इति चङ् । णिश्रन्थीति । णेः सामान्यग्रहणस्य फलमाह पुच्छमुदस्यती-

कयोप्तु श्रथ्नीते ग्रथ्नीते स्वयमेव। विकुर्वते सैन्धवा । वल्गन्तीत्यर्थं । 'वे शब्दकर्मण' (सू० २७०७) 'अकर्मकाच' (सू० २७०८) इति तङ् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुन प्रेषणत्यागे विकुर्वते सैन्धवा । व्यकारिष्ट व्यकारिषाताम् व्यकारिषत। व्यकृत व्यकृषाताम् व्यकृषत। **२७७२ कुषिरञ्जो प्राचा श्यन् परस्मैपद च**। (३—१—९०)। अनयो कर्मकर्तरि न यक् । किं तु श्यन्परस्मैपद च। आत्मनेपदापवाद । कुष्यति, कुष्यते वा पाद । रज्यति, रज्यते वा

मेखलायाश्च कर्तृत्वविवक्षाया ग्रन्थते ग्रन्थ, श्रन्थते मेखलेति च भवति । स्वयमेव ग्रन्थरचनाश्रय स्रसनाश्रयश्चेत्यर्थं । तत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यगिति भाव । अग्रन्थिष्ट अश्रन्थिष्टेत्यत्र च न चिण् । **क्र्यादिकयोस्त्विति** । कर्मवत्त्वेऽपि तयोर्यकि निषिद्धे श्नाविकरण इति भाव । आत्मनेपदविधावकर्मको य, तमुदाहरति **विकुर्वते सैन्धवा इति** । सैन्धवा अश्वा । अत्र विपूर्व कृञ् वलगने वर्तते, उपसर्गवशात्, तदाह **वल्गन्तीति** । शब्द कुर्वन्तीत्यर्थ । धात्वर्थेनोपसग्रहादकर्मकोऽयम् । मुख्यकर्तरि लकार । **वेरिति** । 'वे शब्दकर्मण' इत्यनन्तर पठितेन 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेण परगामिन्यपि फले तङित्यर्थं । नन्वस्याकर्मकतया अश्वाना कर्मकर्तृत्वाभावान्न यक प्रसक्तिरित्यत आह **अन्तर्भावितेति** । विपूर्वक कृञ् शब्द कुर्वाणस्य प्रेरणे यदा वतते तदा, विकुर्वते सैन्धवानिति भवति । अश्वान् शब्दाययतीत्यर्थं । तत्र सैन्धवाना कमणा पुरुषप्रेरणाविवक्षया कर्तृत्वविवक्षाया विकुर्वते सैन्धवा इति भवति। वलगन्तीत्यर्थ । अत्र सैन्धवाना कर्मकर्तृणा कर्मवत्त्वेऽपि न यगित्यर्थं । **व्यकारिष्टेति** । चिणि निषिद्धे ण्यन्तत्वाभावाच्चडभावे सिचश्चिण्वदिटि वृद्धिरिति भाव । चिण्वदिडभावपक्षे आह **व्यकृतेति** । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचोलोप । **कुषिरञ्जो** । **अनयोरिति** । 'कुष निष्कर्षे, रञ्ज रागे' इत्यनयोरित्यर्थ । **कर्मकर्तरीति** । 'अच कर्मकर्तरि' इत्यतो मण्डुकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भाव । 'न दुहस्नुनमाम्—' इत्यतो नेति यगिति चानुवर्तते, तदाह **न यगिति** । **किंतु श्यनिति** । यग्विषये इत्यर्थ । एव च यग्विषयादन्यत्र न श्यन प्रवृत्ति न यगित्यनुक्त्वा श्यनो विधाने तु यग्विषयादन्यत्रार्धधातुकेऽपि श्यन् स्यादिति भाव । प्राचाग्रहणाद्विकल्प, तदाह **कुष्यति, कुष्यते वा पाद इति** । स्वयमेवेति शेष । कुष्णाति पाद देवदत्त इति मुख्यकर्तृलकारे पाद कर्म । तस्य पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षाया श्यनि परस्मैपदे च कुष्यतीति रूपम् । तदुभयाभावे यकि आत्मने पदे च कुष्यते इति रूपमिति भाव । यक्श्यनो स्वरे विशेष । श्यनि कुष्यन्ती वधूरित्यत्र 'श्पश्यनोर्नित्यम्' इति नित्य नुम् यकि तु 'आच्छीनद्यो—'

त्यादि । 'पुच्छभाण्ड—' इति णिङ् । आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति **विकुर्वते सैन्धवा इति** । **कुषिरञ्जो** । 'न दुहस्नुनमाम्—' इत्यतो नेति वर्तते, तदाह **न यक्** । **किं तु श्यन्निति** । तस्मिन्नेव विषय इति भाव । 'न गिरा गिरेति ब्रूयात्' इत्यादौ गिर कृत्वा गेयमित्यत्र गिरापदं प्रतिषिध्यगि (गिर) रापद विधीयमान गिरापदस्थान एव यथा भवत्येवमिहापि यक प्रतिषेध कृत्वा विधीयमान श्यन् तदीयस्थान

वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट रङ्क्षीष्ट ।

इति कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ।

इति विकल्पः स्यात् । रज्यति रज्यते वा वस्त्रमिति । अन्तर्भावितण्यर्थताया दैवादिकत्वात् श्यनि रज्यति वस्त्रमित्यत्र रञ्जयतीत्यर्थः । मुख्ये कर्तरि लः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षाया तु रज्यति, रज्यते वा वस्त्रमिति भवतीत्यर्थः । यगविषये तु नास्त्येवेति । श्यनिति शेषः । यकं प्रतिषिध्य तत्स्थाने श्यनो विधिसामर्थ्यादित्यर्थः । कोषिषीष्टेति । आर्धधातुकत्वेन यगविषयत्वान्न श्यन् । तत्सन्नियोगशिष्टत्वात् परस्मैपदं च श्यनभावे सति न भवतीति भावः । रङ्क्षीष्टेति । रञ्जेः सीयुटि जस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वेन कः । अनुस्वारपरसवर्णौ । अत्र कर्मकर्तृप्रकरणे सर्वत्र पच्यते ओदनः स्वयमेवेति, भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ स्वयशब्दस्य आत्मना करणेत्यर्थः, न त्वात्मना कर्त्रेति, तथा सति कर्मण्येव लः स्यादिति 'णेरणौ—' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां कर्मकर्तृप्रक्रिया समाप्ता ।

एव भवत्यतो व्याचष्टे यगविषये तु नास्येति । श्यना सन्नियोगशिष्टं परस्मैपदं श्यन्नभावे न भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति कोषिषीष्टेति । चुकुषे । कोषिष्यते । अकोषि । अकोषिष्यत । ररञ्जे । रङ्क्ष्यते । अरञ्जि अरङ्क्ष्यत इत्याद्यपि ज्ञेयम् । श्यन्पक्षे कुष्यन्तीत्यत्र नित्यं नुम् । यक्पक्षे तु 'आच्छीनद्योः—' इति विकल्पः । स्वरे विशेषोऽप्यस्त्येव । इह प्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति वृत्त्यादौ प्रयुज्यते । तत्र स्वयशब्दः करणार्थको ज्ञेयः । आत्मना करणेनेति । कर्मत्वे तु कर्मणि लः स्यात् । स्पष्टं चेदं कैयटादौ ।

इति तत्त्वबोधिन्यां कर्मकर्तृप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ लकारार्थप्रकरणम् ॥ ६४ ॥

२७७३ **अभिज्ञावचने लृट्।** (३—२—११२) स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात्। लङोऽपवादः। स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः। एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि। तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात्। २७७४ **न यदि।** (३—२—११३) यद्योगे उक्तं न। अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्ज्महि। २७७५ **विभाषा साकाङ्क्षे।** (३—२—११४) उक्तविषये लृड् वा स्याद् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः। स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः। वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम्। पक्षे लङ्।

अथ लकारार्थप्रक्रिया निरूप्यते। **अभिज्ञावचने लृट्।** अभिज्ञा स्मृतिः, सा उच्यते बोध्यते अनेनेति विग्रहः, तदाह **स्मृतिबोधिन्युपपदे इति।** स्मृतिबोधकपदे समीपे प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः। भूते इत्यधिकृतम्। 'अनद्यतने लङ्' इत्यतः अनद्यतने इत्यनुवर्तते, तदाह **भूतानद्यतने इति।** **लङ इति।** अनद्यतने लङित्यस्यापवाद इत्यर्थः। **स्मरसीति।** हे कृष्ण गोकुले अवसामेति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः। अत्र वाक्यार्थः कर्म। कृतं गोकुलवासं स्मरसीति यावत्। **एवमिति।** स्मरसीति पदयोग इव बुध्यसे इत्यादिस्मृतिबोधकपदयोगेऽपि लृडित्यर्थः। ननु बुध्यत्यादेः स्मृतित्वेन रूपेण स्मृत्यर्थकत्वाभावात्कथमिह लृडित्यत आह **तेषामपीति।** पर्यवसानगत्या स्मृतिबोधकत्वात्तद्योगेऽपि लृट्। एतदर्थमेव वचनग्रहणमिति भावः। **न यदि।** यदीति सप्तमीति मत्वाह **यद्योगे इति।** **उक्तनेति।** अभिज्ञावचने इति लृड् न भवतीत्यर्थः। **अभिजानासीति।** वने अभुञ्ज्महीति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः। **विभाषा।** **उक्तविषये इति।** अभिज्ञाबोधिन्युपपदे इत्यर्थः। **लक्ष्यलक्षणभावेनेति।** ज्ञाप्यज्ञापकभावेनेत्यर्थः। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। **स्मरसीति।** पूर्वं वने अवसाम, तत्र वने गा अचारयाम इति यत् तद् हे कृष्ण स्मरसीत्यर्थः। अत्र यद् इत्यस्य गम्यत्वेऽपि तस्य प्रयोगाभावान्न यद्योगः। **वासो लक्षणमिति।** चारणस्येति शेषः। उभयत्रापि लृड्विकल्पः। अभिज्ञावचनयोगस्य अविशिष्टत्वादिति भावः। न च यद्योगे एव 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति विकल्पोऽस्त्विति भ्रमितव्यम्, यदि च अयदि

अभिज्ञा। भूते इत्यधिक्रियते। 'अनद्यतने लङ्' इत्यतः अनद्यतने इति वर्तते। अभिज्ञा स्मृतिः, सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाह **स्मृतिबोधिनीत्यादि।** **वत्स्याम इति।** अवसामेत्यर्थः। पश्य मृगा धावतीत्यत्र वाक्यार्थरूपमृगकर्तृकधावनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासो वाक्यार्थः कर्म। कृष्णेति सबोधनं स्मरणक्रियाया विशेषणम्। तथा च पूर्वोक्तन्निवासकर्मकं कृष्णसबन्धकं स्मरणमिति फलितोऽर्थः। **न यदि।** लृटः प्रतिषेधे उत्सर्गो लङ्। **वासो लक्षणमिति।** प्रसिद्धत्वाज्ज्ञापकमित्यर्थः। **चारणं लक्ष्यमिति** सहसा बुद्ध्यनारोहाज्ज्ञाप्यम्। **पक्षे लङिति।** वने अवसाम। गा अचारयाम। यच्छ-

यच्छब्दयोगेऽपि 'न यदि' (सू० २७७४) इति बाधित्वा परत्वाद्विकल्प । 'परोक्षे लिट्' (सू० २१७१) चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । 'सुप्तोऽहं किल विललाप' 'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्' । 'अत्यन्तापह्नवे लिड् वक्तव्य' (वा० २०८४) । कलिङ्गेष्ववात्सी । नाह कलिङ्गान् जगाम । २७७६ **हशश्वतोर्लङ् च** (३—२—११६) अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति ह अकरोच्चकार वा । शश्वद् अकरोच्चकार वा । २७७७ **प्रश्ने चासन्नकाले ।** (३—२—११७) प्रष्टव्य प्रश्न । आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्त । अगच्छत्किम् । जगाम किम् । अनासन्ने तु कस जघान किम् । २७७८ **लट् स्मे ।** (३—२—११८) लिटोऽपवाद । यजति

चाय विकल्प इति भाष्यात्तदाह **यच्छब्दयोगेऽपीति** । 'परोक्षे लिट्' इति प्राग् व्याख्यातमपि विशेषविवक्षया स्मार्यते । अहमर्थस्य प्रत्यक्षत्वात् परोक्षत्वाभावात् कथमस्य लिट उत्तमपुरुष इत्यत आह **उत्तमपुरुषे चित्तेति** । **सुप्त इति** । सुप्तत्वादह विललापेत्यर्थ । अत्र स्वापाच्चित्तविक्षेप । **बहु जगदेति** । मत्तत्वात्तस्य पुरस्तादह बहु जगदेत्यर्थ । अत्र उन्मादाच्चित्तविक्षेप । आदिना व्यासङ्गसग्रह । **अत्यन्तापह्नवे इति** । अपरोक्षार्थमिदम् । **कलिङ्गेष्ववात्सीरिति** । अतस्त्व न सहवासयोग्य इति प्रश्न । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रा विना यात पुन सस्कारमर्हति ।' इति वचनादिति भाव । नाह कलिङ्गान् जगामेत्युत्तरम् । कलिङ्गशब्दस्य जनपदविशेषवाचित्वाद् बहुवचनम् । अत्र तद्देशगमनोत्तरकालिकवासविषयकप्रश्ने कारणीभूतगमनस्यैवापलापादत्यन्तापह्नवोऽज्ञेय । कलिङ्गेष्ववात्सीरित्यत्र 'अकर्मकधातुभिर्योगे देश कालो भाव—' इति कर्मसज्ञाया पाक्षिकत्वान्न द्वितीयेति कारकाधिकारे निरूपितम् । **हशश्वतोर्लङ् च** । स्पष्टम् । **प्रश्ने चासन्नकाले ।** प्रश्ने इत्यनेन प्रश्नविषयो विवक्षित इत्याह **प्रष्टव्य प्रश्न इति** । अर्थे इत्यनन्तर वर्तमानाद्धातोरिति शेष । प्रयोक्तृदृष्टिपथातिक्रान्तत्वमनासन्नकालत्वम् । वृत्तौ तु पञ्चवर्षातीतकाल अनासन्नकाल इत्युक्तम् । **लट् स्मे** । स्मेत्यव्ययम् । तद्योगे लिड्विषये लट् स्यादित्यर्थ । **यजति**

ब्दयोगेऽपीति । अत एव 'न यदि' इति योगात्पूर्व 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति न कृतमिति भाव । **अत्यन्तापह्नव इति** । अपह्नवोऽपलापस्तत्र आत्यन्तिकत्व नामेत्थ यदभियुक्तस्तद्धेतोरप्यपह्नुति । **नाहमित्यादि** । कलिङ्गो नाम निषिद्धो देश । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रा विना गत्वा पुन सस्कारमर्हति' इति स्मरणात्तस्मिन्देशे त्वया गत चिर स्थितमिति केनचित्कश्चिदुक्त सन्नाह नाह कलिङ्गाञ्जगामेति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तद्धेतुभूत गमनमपीति भवत्यत्यन्तापह्नव । यदा तु कलिङ्गेष्वगम इत्युक्त सन्गमनमेवापलपति न तदात्यन्तापह्नव इति लङेव भवति, न कलिङ्गेष्वगच्छमिति । **प्रश्ने च** । प्रश्ने भूतानद्यतनपरोक्षे इति वर्तते । प्रश्न इत्यत्र कर्मणि नङित्याह **प्रष्टव्य इति** । **आसन्नेति** । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकाल पञ्चवर्षातीत तु विप्रकृष्टकालमित्याहु । **पृच्छ्यमान**

म युधिष्ठिर । २७७९ अपरोक्षे च । (३-२-११९) भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति । २७८० ननौ पृष्टप्रतिवचने । (३-२-१२०) अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भो । २७८१ नन्वोर्विभाषा । (३-२-१२१) नशब्दे नुशब्दे च लट् वा स्यात् । अकार्षीः किम् । न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् । २७८२ पुरि लुङ् चास्मे (३-२-१२२) अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ्, चाल्लट्, न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः अवात्सुः अवसन् ऊषुर्वा । अस्मे किम्—यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने—२७८३ यावत्पुरानिपातयोर्लट् । (३-३-४) यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् यावद्दास्यते तावद् भोक्ष्यते ।

स्मेति । स्मशब्दो भूतकालद्योतकः । अपरोक्षे च । एव स्मेति । पिता एवमुक्तवानित्यर्थः । ननौ पृष्ट । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । अकार्षीः किमिति प्रश्नः । ननु करोमीत्युत्तरम् । अकार्षमित्यर्थः नन्विति सबोधने । नन्वोर्विभाषा । न नु अनयोर्द्वन्द्वः, तदाह नशब्दे नुशब्दे चेति । लट् वा स्यादिति । भूते इति शेषः । अकार्षीः किमिति प्रश्नः । न करोमि नाकार्षमित्युत्तरम् । अहं नु करोमि, अहं न्वकार्षमिति च । 'तर्के नु स्यात्' इत्यमरः पुरि लुङ् चास्मे । अस्मे इति च्छेदः पुरेत्याकारान्तमव्ययम् । पुरीति तस्य सप्तम्येकवचनम् । आत इति योगविभागादाल्लोपः । मण्डूकप्लुत्येति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । चाल्लडिति । तथा च लुङ् लट् च वेति फलितम् । पक्षे इति । एतदुभयाभावपक्षे इत्यर्थः । यथाप्राप्तमिति । अनद्यतनपरोक्षभूते लिट् । परोक्षत्वाविवक्षायां तु लडित्यर्थः । 'अभिज्ञावचने–' इत्यारभ्य एतदन्ता विषयस्तृतीयस्य द्वैतीयीकाः । अथ तृतीयस्य तार्तीयीका विषयो वक्ष्यन्ते ।

भविष्यतीत्यनुवर्तमाने इति । 'भविष्यति गम्यादयः' इति सूत्रादिति भावः । यावत्पुरा । यावत् पुरा इति द्वे पदे अनयोः प्रयुज्यमानयोर्लट् स्यादित्यर्थः । लुडादेरपवादः । निश्चयं द्योतयत इति । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते इति । यत्परिमाणकं

इति । आसन्नकालिके भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तिधात्वर्थे प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः । प्रश्ने किम्, भूतानद्यतनपरोक्षे लिडेव । जगाम चैत्रः । लट् स्मे । स्मे इत्यव्ययं भूतकालद्योतकम् । ननौ पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः । समाहारद्वन्द्वे तूभयत्र स्यात् इष्यते च प्रतिवचने एव लट्, तदाह । ननु करोमीति । न च पृष्टग्रहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं वाच्यम्, विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुख्यमपि प्रतिवचनमिति पृष्टग्रहणं कर्तव्यमिति कैयटे स्थितत्वात् । नन्वो । भूत इत्येव पक्षे लुङ् । अनद्यतने तु लुङ् । पक्षे यथाप्राप्तमिति लुङ्लटोभावपक्षे लङ्, परोक्ष्ये तु लिडित्यर्थः । भविष्यतीति । 'भविष्यति गम्यादयः'

करणभूतया पुरा यास्यति। २७८४ विभाषा कदाकर्ह्योः। (३—३—५) भविष्यति लड् वा स्यात्। कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा। २७८५ किंवृत्ते लिप्सायाम्। (३-३-६) किंवृत्तं विभक्त्यन्तम्। भविष्यति लड् वा स्यात् क कतर कतमं वा भोजयसि, भोजयिष्यसि, भोजयितासि वा, लिप्सायां किम्—क पाटलिपुत्रं गमिष्यति। २७८६ लिप्स्यमानसिद्धौ च। (३-३-७) लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादे सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लड् वा स्यात्। योऽन्नं ददाति, दास्यति, दाता वा, स स्वर्गं याति यास्यति,

---

तत्परिमाणकमित्यर्थः 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वनुबन्तत्वेन निपातत्वाभावान्न लडिति भाव। करणभूतयेति। पुरा यास्यतीति प्रत्युदाहरणान्तरम्। पुर्शब्दस्य पुरेति तृतीयान्तमिदम्। तत्स्फोरणाय करणभूतयेत्युक्तम्। विभाषा कदाकर्ह्योः। भविष्यति लड् वा स्यादिति शेषपूरणम्। लडभावपक्षे लुट्लृटौ यथाप्राप्तम्, तदाह कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वेति। न च कर्हियोगे लडभावपक्षे लुडेवोचित, न तु लृट्। 'अनद्यतने। र्हिलन्यतरस्याम्' इति र्हिलन्तकर्हियोगविरोधादिति वाच्यम्, लृडुदाहरणस्य कदायोगमात्रविषयत्वादित्याहु। किंवृत्ते लिप्सायाम्। किशब्देन वृत्त निष्पन्न किंवृत्तमित्यभिप्रेत्याह विभक्त्यन्तमिति। लड् वेति। लडभावे तु लुडलृटौ यथाप्राप्तम् किंवृत्तशब्देन विभक्त्यन्तडतरडतमान्तानामेव ग्रहणमिति वृत्ति। तेन कदादियोगे भविष्यति लट्। 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति सूत्रभाष्यरीत्या तु किंवृत्ताना सर्वेषा कदेत्यादीनामपि ग्रहणमिति युक्तम्। क कतर कतम वेति। क्षुधितमन्नलिप्सुमिति शेष। लिप्स्यमानसिद्धौ च लड् वेति। पक्षे यथाप्राप्तम् लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायां सत्त्वेऽप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति मत्वोदाहरति योऽन्नमिति। योन्नं ददाति स स्वयं याति योऽन्नं दास्यति स स्वर्गं यास्यति। योन्नं दाता स स्वर्गं यातेत्य-

---

इति सूत्रात्। यावत्पुरा। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्येति निपातग्रहणेन ज्ञाप्यते। यावद् भुङ्क्त इति। निश्चित भोक्ष्यते इत्यर्थ। यावद्दास्यत इति। अनद्यतनभविष्यति तु यावद्दाता तावद्भोक्तेति प्रत्युदाहर्तव्यम्। विभाषा। ननु 'अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्' इत्यनद्यतने किमोर्हिल्विहितस्ततश्च कर्हियोगे लुटैव भाव्यमिति कथमुदाह्रियते कर्हि भोक्ष्यत इति। अत्राहु—भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यते इति लृट्। कर्हियोगे तु अनद्यतनावगतिर्लक्षणयेति भोक्ता वेति। ननु भविष्यत्सामान्येऽयं लड्विहितस्तस्य लुटा सह कथं विकल्पो विषयभेदादिति चेत्। अत्राहु—'अनद्यतने लुट्' इत्यत्र 'विभाषा कदा—' इत्यादीनि कानिचित्सूत्राणीष्टानुरोधेनानुवर्तन्ते तेन लुड्विषयेऽपि लड् भवति न त्वनद्यतने लुटा लड् बाध्यत इति। किंवृत्ते। किमा वृत्तम् किंवृत्तम्। केचित्तु यद्यपि कदाकुत्रेत्याद्यपि किं वृत्तं तथापि तन्न गृह्यते, अनभिधानात्। तेन कदा भोजयिष्यसीत्यादौ भविष्यति लड् नेत्याहु। लिप्स्यमान। लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायां सत्त्वात्पूर्वेण सिद्धेऽप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति

याता वा। २७८७ लोडर्थलक्षणे च। (३—३—८) लोडर्थ प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लड् वा स्यात्। कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्व गाश्चारय। पक्षे लुट्लृटौ। २७८८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। (३—३—९) ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भव ऊर्ध्वमौहूर्तिक। निपातनात्समास उत्तरपदवृद्धिश्च। ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लिटौ वा स्त। मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत्, आगच्छति, आगमिष्यति, आगन्ता वा अथ त्व छन्दोऽधीष्व। २७८९ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा। (३ ३-१३१) समीपमेव सामीप्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। 'वर्तमाने लट्' (सू० २१५१) इत्यारभ्य

न्वय। लोडर्थलक्षणे च। लोडर्थ प्रैषादिरिति। विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसप्रश्नप्रार्थनेषु इत्यनुवृत्तौ 'लोट् च' इति लाड्विधानादिति भाव। कृष्णश्चेदिति। कृष्णभोजनकाले त्व गाश्चारयेत्यर्थ। अत्र कृष्णभोजन लोडर्थस्य गोचारणप्रैषस्य लक्षणम्, परिच्छेदकमिति यावत्। पक्षे लुड्लृटाविनि। कृष्णश्चेद्भोक्ता, भोक्ष्यते वा, त्व गाश्चारयेत्युदाहार्यम्। लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। ऊर्ध्वमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् भव इति विग्रह। केचित्तु ऊर्ध्वमिति द्वितीयान्तम्, 'अकर्मकधातुभिर्योगे—' इति कर्मत्वादित्याहु। ऊर्ध्वमौहूर्तिक इति। ऊर्ध्वमुहूर्तशब्दाद् भवार्थे कालाट्ठञिति भाव। ननु तद्धितार्थेत्यत्र दिक्सख्ये इत्यनुवृत्ते समानाधिकरणाधिकाराच्चात्र कथ समास इत्यत आह निपातनादिति। पूर्वपदे आदिवृद्धिमाशङ्क्याह उत्तरपदवृद्धिश्चेति। निपातनादित्यनुषज्यते। ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति। मुहूर्तादूर्ध्वकालीने इत्यर्थ। इद च लोडर्थलक्षण इत्यत्रान्वेति। लिङ्लटाविति। चाल्लट् समुच्चीयते इति भाव। वा स्त इति। पक्षे लुड्लृटौ यथाप्राप्तम्। छन्द इति। वेदमित्यर्थं।

इति तृतीयस्य तृतीये भविष्यतीत्यधिकारस्था लविधय।

अथास्मिन्नेव तृतीयपादे कतिपयान् विधीनाह वर्तमानसामीप्ये स्वार्थे ष्यञिति। अस्मादेव निर्देशात् चतुर्वर्णादेराकृतिगणत्वाद्वेति भाव। इत्यारभ्येति। तृतीयस्य द्वितीये 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य आपादसमाप्ते 'उणादयो बहुलम्' इति तृतीयपादादिमसूत्रात् प्राग् वर्तमानाधिकार। तस्मिन्नधिकारे येन विशेषणेन याभ्य प्रकृतिभ्यो वर्तमाने प्रत्यया विहिता ते सर्वे तेनैव विशेषणेन ताभ्य प्रकृतिभ्यो वर्तमानसमीपकाले भूते भविष्यति च वा स्युरित्यर्थ। अत्र भूते भविष्यति चेत्यार्थिकम्, तयोरेव वर्तमानसामीप्यसत्त्वात् कदा आगतोऽसीत्या-

---

ध्वनयन्नुदाहरति योऽन्नमिति। लोडर्थ। लोडर्थस्य लक्षणमिति षष्ठीतत्पुरुष। कृष्णभोजन लोडर्थस्य गोचारणप्रैषस्य लक्षणम्। भोजनकाले गोचारण त्वया कर्तव्यमित्यर्थं। पक्षे लुडिति। कृष्ण इति। कृष्णश्चेद् भोक्ता कृष्णश्चेद्भोक्ष्यते त्वं गाश्चारयेत्यर्थं। लिङ् चोर्ध्व। कालाट्ठञ्। 'तद्धितार्थोत्तरपद—' इत्यत्र 'दिक्सख्ये—' इत्यनुवर्तनादिह समासो दुर्लभ इत्याशङ्कायामाह निपातनादिति। वर्तमान। स्वार्थे ष्यञिति। अस्मादेव सामीप्य इति निर्देशात्ष्यञि सिद्धे 'चतुर्वर्णादिभ्य.' इति

'उणादयो बहुलम्' (सू० ३१६९) इति यावद्येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्यु । कदा आगतोऽसि ? अयमागच्छामि, अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि गमिष्यामि वा । २७९० आशसाया भूतवच्च (३—३—१३२) वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशसायाम् । देवश्चेदवर्षीद् वर्षति

गतं प्रति प्रश्न । अयमागच्छामीत्युत्तरम् । अव्यवहितपूर्वकाले आगतवानस्मीत्यर्थ । वर्तमानसमीपकाले भूते लट् । अयमित्यनेन आगमनकालीन प्रस्वेदपरिकरबन्धादि युक्त रूप निर्दिश्यते इदानीमागमन सूचयितुम् । आगममिति । वर्तमानवत्त्वाभावे भूते लुङ् । कदा गमिष्यसीति गमनात्प्राक् प्रश्ने, एष गच्छामि इत्युत्तरम् । अव्यवहितोत्तरकाले गमिष्यामीत्यर्थं । एष इति तु अयमितिवद् व्याख्येय । वर्तमानकालसमीपे भविष्यति लट् । गमिष्यामि वेति । वर्तमानवत्त्वाभावे भविष्यति लृट् । आशसाया भूतवच्च । नानुवर्तते इति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अप्राप्तस्य प्रियस्य प्राप्तीच्छा आशसा । सा च भविष्यद्विषयैव । भूते इच्छाविरहात् तदाह भविष्यति काले इति । देवश्चेदिति । देव पर्जन्य, अवर्षीच्चेद् धान्यमवाप्स्म । वर्षति चेद् वपाम । वर्षिष्यति चेद् वप्स्याम इत्यन्वय । भूतवद्भावाद् भविष्यति लुङ्, अवर्षीदिति अवाप्स्मेति च भवति । वपधातोर्लुङि उत्तमपुरुषबहुवचने अवाप्स्मेति भवति । वृष्टिवापयोरुभयोरप्याशसाविषयत्वादुभयत्रापि लुङ् । वर्तमानवत्त्वपक्षे तु लट् । तदुभयाभावे तु लृट् । ननु भूतवत्त्वपक्षे लङ्लिटावपि

वार्तिक प्रपञ्चार्थमित्याहु । न चात्र 'पूरणगुण—' इति निषेधात्षष्ठीसमासो न प्राप्नोतीति वाच्यम्, अनेनैव निर्देशेन तन्निषेधस्यानित्यत्वाभ्युपगमात् । तेन बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । येनोपाधिनेति । धातुविशेषाद्युपाधिना । तथा हि पूङ्यजो शानज्विहित स ताभ्यामेव धातुभ्या भवति न तु धात्वन्तरात् । तच्छीलादिविशिष्टे कर्तरि 'अलकृञ्—' इत्यारभ्य 'भ्राजभास—' इति यावद् ये इष्णुजादय उक्तास्तेऽपि कृञादिभ्यो धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधौ सत्येव भवन्ति । कदा आगतोऽसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यम्, आगच्छामीत्युदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयेऽयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवागममिति वर्तमानसमीपभूतकालद्योतनाय । तेन ह्यागमनाविनाभूत यद् रूप धूलीधूसरताप्रस्वेदादियुक्त तत्प्रतिनिर्दिश्यते । एव कदा गमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्यम् । गच्छामीत्युदाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये एष इति प्रयोगस्तु इदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय । तेन हि गमनाऽविनाभूत यद् रूप परिकरबन्धादियुक्त तत्प्रतिनिर्दिश्यते । न च कदेति प्रश्ने उत्तरवाक्ययो कालानुपादानादसगति शङ्क्या, उत्तरत्रायमेषशब्दाभ्यामिदानीमिति कालावगमात् । सामीप्ये किम्, कदा आगतो भवान् । अस्मान्मासात्पूर्वस्मिन्मासे आगच्छम् । एतच्च सूत्रमाकरे प्रत्याख्यातम् । गङ्गासमीपे गङ्गात्वारोपवद्वर्तमानसमीपे वर्तमानत्वारोपसंभवात् । आशसायाम् । आशसनमाशसा अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा । आशंसाया वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्कालसबन्धाद्भविष्यतीत्युक्तम् । आशसाया किम्, गमिष्यति ।

वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्म वपामो वप्स्यामो वा। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश, तेन लङ्लिटौ न। २७६१ क्षिप्रवचने लृट्। (३-३-१३३) क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात्। वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरित वा यास्यति। शीघ्र वप्स्याम। नेति वक्तव्ये लृड्ग्रहण लुटोऽपि विषये यथा स्यात्। श्व शीघ्र वप्स्याम। २७६२ आशसावचने लिङ्। (३-३-१३४) आशसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत्। गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय। आशसे क्षिप्रमधीयीय। नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययो। (३-३-१३५) क्रियाया सातत्ये सामीप्ये च गम्ये लङ्लुटौ न। यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा। सामीप्य तुल्यजातीयेनाव्यवधानम्। येय

कुतो न स्यातामित्यत आह सामान्यातिदेशे इति। भूतत्वसामान्ये विहितस्यातिदेशादनद्यतनभूतत्वविशेषविहितयोर्लङ्लिटोर्नातिदेश इत्यर्थं। एतच्च भाष्ये स्पष्टम् क्षिप्रवचने लृट्। वचनग्रहणात् क्षिप्रपर्याये इति लभ्यते, तदाह क्षिप्रपर्याये इति। पूर्वविषये इति। आशसायामित्यर्थं। 'आशसाया भूतवच्च' इत्यस्यापवाद। ननु क्षिप्रवचने नेत्येतावतैव आशसाया क्षिप्रपर्याये उपपदे भविष्यति न भूतवद् न वर्तमानवदिति लाभाल्लृड्ग्रहणमनर्थंकमित्यत आह नेति वक्तव्ये इति। क्षिप्रवचने नेत्युक्ते 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश' इति न्यायेन भविष्यत्सामान्ये विहितस्य लृट एव निषेध स्यात्, न तु लुट, तस्य अनद्यतनभविष्यद्विशेषविधानात्। लृड्ग्रहणे तु उक्तविषये लृडेव स्यात्, न तु लकारान्तरमिति लाभाल्लुटोऽपि विषये लृडेवेति लभ्यत इत्यर्थं। श्व शीघ्र वप्स्याम इति। अनदयतनत्वद्योतनाय श्वश्शब्द। अत्र न लुडिति भाव। आशसावचने लिङ्। आशसाया प्राप्तीच्छाया भूते असभवाद् भविष्यतीति लभ्यत इति मत्वाह भविष्यतीति। 'आशसाया भूतवच्च' न तु भूतवदिति। गुरुश्चेदिति। गुरुरुपेयाच्चेन् क्षिप्रमधीयीयेत्याशसे इत्यन्वय। क्षिप्रयोगेऽपि परत्वाल्लिडेव न तु लृडिति भाव। नानद्यतनवत्। क्रियाया प्रबन्ध सातत्यम्, क्रियाया सातत्ये इति। अनद्यतनवदित्यनेन अनद्यतने भूते भविष्यति च विहितौ लड-लुटौ पिवक्षितौ, तदाह लङ्लुटौ नेति। अनद्यतने भूते लङ् न भवति। भविष्यत्यनद्यतने तु लुड् नेत्यर्थं। क्रियासातत्ये लङ्निषेधमुदाहरति यावज्जीवमन्नमदादिति। लुडि 'गातिस्था-' इति सिचो लुक्। सामीप्ये उदाहरिष्यन्नाह सामीप्यमिति। येयमिति। पौर्णमास्या उपरि कृष्णपक्षे कतिपयाहोरात्रै व्यव-

---

क्षिप्रवचने। वचनग्रहण स्वरूपग्रहणनिरासार्थंम्, तदाह क्षिप्रपर्याय इति। पूर्वविषय इति। आशसायामित्यर्थं। तेन पूर्वलकारापवादोऽयम्। आशसावचने। भूतवर्तमानवत्प्रत्यययोरपवाद। न भूतवदिति न वर्तमानवदित्यपि बोध्यम्। आशंसेऽधीयीयेति। एवं प्रार्थये अधीयीय इच्छामो वयमधीयीमहीत्यादि ज्ञेयम्। क्षिप्रमिति। क्षिप्रप्रयोगेऽपि परत्वाल्लिडिति भाव। नानद्यतन। भूतानद्यतने लङ्विहितो भविष्यत्यनद्यतने तु लुट् तौ चानयोरर्थयोर्निषिध्येते, तदाह

पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित, सोमेनायष्ट। येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते, सोमेन यक्ष्यते। २७९४ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् (३-३-१३६) भविष्यति काले मर्यादोक्तावरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न। योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवर कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्याम। २७९५ कालविभागे चानहोरात्राणाम्। (३-३-१३७) पूर्वसूत्र सर्वमनुवर्तते। अहोरात्रसम्बन्धिनि

धानेऽपि सामीप्यमस्त्येव, पौर्णमास्यन्तरेण सजातीयेन व्यवधानाभावात्। आधितेति। धाधातोर्लुङि् 'स्थाघ्वोरिच्च' इति धाधातोरित्त्व सिच कित्त्व च। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप। सोमेनायष्टेति। येय पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामित्यनुषज्यते। अथ क्रियासातत्ये लुटो निषेधमुदाहरति येयममावास्येति। सोमेन यक्ष्यते इति। येयममावास्या आगामिनी तस्यामित्यनुषज्यते। भविष्यति मर्यादा। अवरस्मिन्निति च्छेद। अनद्यतनवन्नेति। लुट् नेत्यर्थं अक्रियाप्रबन्धार्थमिति भाष्यम्। असामीप्यार्थं चेति कैयट। योऽयमिति। कस्मिंश्चिज्जनपदविशेषे वसत पाटलिपुत्राख्य नगरविशेष जिगमिषोरिदं वाक्यम्। मध्येमार्गं कौशाम्बी नाम काचिन्नगरीति स्थिति। तत्र आपाटलिपुत्राद् योऽस्य गन्तव्योऽध्वा तस्य अध्वनो मध्यवर्तिन्या कौशाम्ब्या यदवर पूर्वप्रदेश तत्र सक्तूंश्च प्रभृति पास्याम इति योजना। अत्र कौशाम्ब्या इति मर्यादा गम्यते अवरमित्यनेन अवरत्व गम्यते। अत्र भविष्यत्यनद्यतने लुड् न, किंतु लृडेवेति भाव। कालविभागे। पूर्वसूत्रमिति। 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' इति सूत्रमित्यर्थ। ननु कालमर्यादायामपि पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह अहोरात्रेति। तथा च अहोरात्रसंबन्धिनि प्रविभागे 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्युक्तविधिर्न भवतीत्यर्थं। ननु 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् कालविभागे चानहो-

---

लुङ्लृटौ नेति। एव च भूते लुङ् भविष्यति तु लृङित्याशयेनोदाहरति अन्नमदाद् दास्यतीत्यादि। अग्नीनिति। आहवनीयादीन्। भविष्यति मर्यादा। अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं चेद वचनम्। नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इत्याह अनद्यतनवन्नेति। लुडत्र नेत्यर्थ। इह सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता, तत्र विशेष वक्ष्यति तस्य यदवरमिति। पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवर कौशाम्ब्या सकाशादित्यर्थ। कौशाम्ब्या पूर्वमिति यावत्। भविष्यति किम्, योऽध्वा अतिक्रान्त आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून पिबाम। मर्यादावचने इति किम्, योऽध्वा गन्तव्यो निरवधिकस्तस्य यदवर कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्याम। अवरस्मिन्निति किम्, योऽध्वा गन्तव्यस्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्पर कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पातास्म। कालविभागे च। कालविभाग कालविशेष। अनहोरात्राणामिति सबन्धषष्ठी। पूर्वसूत्रमिति। तदयमर्थ—मर्यादोक्तौ कालविशेषाद्यदवर तस्मिन्प्रविभागे भविष्यत्यनद्यतनवन्न, स चेत्कालविभाग अहोरात्रसंबन्धी न चेदित्यर्थ। इह कालविभागे सत्यवरस्मिन्नेत्युक्ते कस्मादित्यपे-

विभागे प्रतिषेधार्थमिदम्। योगविभाग उत्तरार्थं। योऽय वत्सर[1] आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे। अनहोरात्राणा किम्—योऽय मास आगामी तस्य योऽवर पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे। २७९६ परस्मिन् विभाषा। (३-३-१३८) अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवतते। अप्राप्तविभाषेयम्। योऽय सवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्याहे, अध्येतास्महे 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' (सू० २२२९)। भविष्यतीत्येव। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत्। २७९७ भूते च। (३—३—१४०) पूर्वसूत्रे सम्पूर्णमनुवर्तते। २७९८ वोताप्यो। (३—३—१४१)

रात्राणाम्' इत्येकमेव सूत्र कुतो नेत्यत आह योगविभाग उत्तरार्थ इति। इदमुत्तरसूत्रे स्पष्टीभविष्यति। योऽय वत्सर आगामीति। कालतो मर्यादायामुदाहरणम् आग्रहायण्या इति। मार्गशीर्षपौर्णमास्या इत्यर्थ। युक्ता इति। नियमयुक्ता इत्यर्थं। अध्येष्यामहे इति। अत्र न लुट्, किंतु लृडेवेति भाव। पञ्चदशरात्र इति। पञ्चदश रात्रयो यस्य पक्षस्येति बहुव्रीहि। 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यत्र अजिति योगविभागादच्समासान्त। यद्वा पञ्चदशाना रात्रीणा समाहार पञ्चदशरात्र। 'अह सर्वैकदेश—' इत्यच्समासान्त। 'सख्यापूर्व रात्र क्लीबम्' इति तु 'लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति वचनान्न भवति। परस्मिन्विभाषा। अनुवर्तते इति। तथा च भविष्यति काले मर्यादोक्तौ परस्मिन् विभागे अनद्यतनवद्वेति फलितम्। 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति व्याख्यान भूधातुनिरूपणे। भूते च। अधिकारोऽयम्। अनुवर्तते इति। तथा च लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ भूत इत्यधिक्रियते इति फलितमिति भाव। वोताप्यो। अयमप्यधिकार। वा आ उताप्योरिति छेद। भूते इति लिङ्निमित्ते लृङिति

क्षायामर्थात्कालविशेषादिति लभ्यत इत्येके। केचित्तु कालविभाग इति पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहु। उत्तरार्थ इति। 'परिस्मिन्विभाषा' इति सूत्रे कालमर्यादाया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्। भविष्यतीति किम्, य सवत्सरोऽतीतस्य यदवर मासात्तत्र पयोऽपिबाम। मर्यादायामिति किम्, यो निरवधि समयस्तस्य यदवर मासात्तत्र पय पातास्म। पञ्चदशरात्र इति। नन्वत्र 'सख्यापूर्वं रात्रम्—' इति क्लीबत्वेन भाव्यम्। न च पञ्चदशरात्रयो यस्मिन्पक्षे इति बहुव्रीह्याश्रयणात्पुल्लिङ्ग सिद्ध इति वाच्यम्, 'अह सर्वैकदेश—' इत्यच्प्रत्ययस्याभावप्रसङ्गादिति चेत्। सत्यम्। अत एव हि भाष्यप्रयोगात्क्लीबत्व नेत्याहु। परस्मिन्। 'भविष्यत्यनद्यतनवन्न' इति विकल्पेन निषिध्यते। वर्ज्यमिति। णिजन्ताद् 'अचो यत्' इति कर्मणि यत्। वर्जमिति पाठे तु 'द्वितीयाया च' इति णमुल्। अनहोरात्राणामित्येव। योऽय वत्सर आगामी तस्य यत्पर पञ्चदशरात्रात्तत्र पय पातास्म इत्यादि। लिङ्निमित्त इति। अतिपत्तिरनिष्पत्ति। भूते च। लिङ्निमित्ते लृङ् स्याद् भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ। अद्यतनानद्यतनसाधारण भूतसामान्यमिह ज्ञेयम्। अस्योदाहर-

---

१ 'मास' इति क्वचित् पाठ।

वा आ उताप्यो इति छेद । 'उताप्यो –' (२७०९) इत्यत प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्र तु 'उताप्यो' इत्यादौ प्रवर्तते इति विवेक । **२७९९ गर्हाया लडपिजात्वो** । (३–३–१४२) आभ्या योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुडादीन्परत्वादय बाधते । अपि जाया त्यजसि, जातु गणिकामाधत्से, गर्हितमेतत् । **२८०० विभाषा कथमि लिङ् च** । (३–३–१४३) गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ्, चाल्लट् कथ धर्मं त्यजे त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकारा । अत्र भविष्यति नित्य लृङ्, भूते वा । कथ नाम

चानुवर्तते, तदाह **उताप्योरित्यत प्रागिति** । उताप्यो समर्थयोरित्यत प्रागित्यर्थ । नन्वनेन 'उताप्यो –' इत्यत प्राग् भूते लिङ्निमित्ते लृङ्वेत्यधिकाराक्रान्तत्वाद् भूते चेति पूर्वमधिकारसूत्र निर्विषयमित्यत आह **पूर्वसूत्र त्विति** । 'उताप्यो समर्थयोर्लिङ्' इत्यारभ्य 'इच्छार्थेभ्यो विभाषा' इत्यत प्राग् 'भूते च' इति पूर्वमधिकारसूत्र प्रवर्तत इत्यर्थ । इमावधिकारौ यत्र लिङ्विधिस्तत्रैव प्रवर्तेत न तु लडादिविधौ, लिङ्निमित्ताभावाद् । **गर्हायाम्** । अपि जातु अनयोर्द्वन्द्व । अत्र 'वोताप्यो –' इति भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वा इत्यधिकारो न सबध्यते । लड्विधानेन तद्विषये लिङ्निमित्ताभावात् । **कालत्रये इति** । वर्तमाने भूते भविष्यति चेत्यर्थ । भविष्यतीति निवृत्तम् । अत कालसामान्ये लडिति भाव । **परत्वादिति** । अनवकाशत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अपि जायामित्यत्र जातु गणिकामित्यत्र च अपिजातुशब्दौ निन्दाद्योतकौ, तदाह **गर्हितमेतदिति** । **विभाषा कथमि लिङ् च** । **गर्हायामित्येवेति** । अनुवर्तते एवेत्यर्थ । कालत्रये लिङिति शेषपूरणम् । भविष्यतीति निवृत्तमिति भाव । **चाल्लडिति** । समुच्चीयते इति शेष । तथा च कथमित्यस्मिन् प्रयुज्यमाने कालत्रये गर्हाया लिङ्लटौ वा स्त इति फलितम् । **कथ धर्मं त्यजेरिति** । त्यक्तवान् त्यक्ष्यसि त्यजसि वेत्यर्थ । गर्हितमेतदिति कथशब्दाद्गम्यते । लटि उदाहरति **त्यजसि वेति** । उक्तोऽर्थ । **पक्षे इति** । विभाषाग्रहणाल्लिङ्लटोरभावपक्षे भूते वर्तमाने भविष्यति च कालत्रये लिङ्लङ्लुङ्लङ्लुङ्लृट इत्यर्थ । **अत्रेति** । अत्र उक्तविषये भविष्यति काले क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानाया 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति नित्यमेव लृङ्, कथमो गर्हायाश्च लिङ्निमित्तस्य सत्त्वादित्यर्थ, विशेषविहितत्वादिति भाव । **भूते वेति** । 'वोताप्यो —' इति भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेति अधिकृतत्वादुक्तविषये भूतकाले लृङ् वेत्यर्थ । भविष्यति नित्य लृडित्यत्रोदाहरति **कथ नामेति** । तत्रभवानिति समुदाय पूज्यवाची । वदप्रामाण्याभ्युपगन्तेति यावत् ।

णानि 'उताप्यो समर्थयोर्लिङ्' इत्यारभ्य 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति विहाय सप्तसूत्र्या बोध्यानि । तत प्राचीनेषु 'वोताप्यो' इत्यनेन विकल्पोक्ते । **लृङ्वेति** । लिङ्निमित्ते भूत एवाय विकल्प, भविष्यति तु नित्यमेव लृङ् । **गर्हायाम्** । अत्र 'वोताप्यो' इति न सबध्यते । वर्तमाने लडुक्त कालत्रये तु न प्राप्नोतीति विधिरयम् । **कालत्रय इति** । कालविशेषानुपादानादिति भाव । **परत्वादिति** । निरव-

तत्रभवान्धर्मंमत्यक्ष्यत् । २८०१ किंवृत्ते लिङ्लृटौ । (३-३-१४४) गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । क कतर कतमो वा हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् । २८०२ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । (३-३-१४५) गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसभावना । अमर्षोऽक्षमा । न सम्भावयामि न मर्षये वा भवान्हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा । क कतर कतमो वा हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् । २८०३ किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् । (३-३-४६) अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतद् 'गर्हाया च' (सू० २८०६) इति यावदनुवर्तते । किंकिलेति समुदाय क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्था अस्तिभवतिविद्यतय लिङोऽपवाद । न श्रद्दधे न मर्षये वा किंकिल

एवविध कथ धर्मंमत्यक्ष्यत्, तत्त्यागस्य गर्हितत्वादिति भाव । किंवृत्ते लिङ्लृटौ । नानुवर्तते इति । व्याख्यानादिति भाव । विभक्त्यन्त डतरडतमान्त च किंशब्दनिष्पन्न किंवृत्तमित्युक्तम् । तस्मिन्प्रयुज्यमाने गर्हाया लिङ्लृटौ स्त इत्यर्थं । सर्वलकाराणामपवादाविति वृत्ति । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्य लृङ्, भूते वेति प्रागुक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यथ । लिङ्निमित्तस्य किंवृत्तस्य गर्हायाश्च सत्त्वादिति भाव । अनवक्लृप्त्यमर्ष । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भाव । अनवक्लृप्त्यमर्षयो लिङ्लृटोश्च यथासख्य नेष्यते, अल्पाच्तरस्य अमर्षशब्दस्य पूर्वनिपातत्यागादिति वृत्ति । न सम्भावयामीति । अकिंवृत्ते उदाहरणम् । भवान् हरिं निन्देदिति यत् तत् न सभावयामि न मर्षये वेत्यन्वय । किंवृत्ते उदाहरति क कतर इति । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्य लृङ् भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसधेयमित्यर्थं । किंकिल । किंकिलेति समुदायस्य अस्त्यर्थाना च द्वन्द्व । यावदिति । 'गर्हाया च' इत्यत प्रागित्यर्थं । किंकिलेत्यस्मिन् अस्त्यर्थेषु च प्रयुज्यमानेषु अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लृट् स्यादित्यर्थं । पूर्वसूत्रेण लृङ्लृटो प्राप्तौ लृडेवेत्यर्थमिदम्, तदाह लिङोऽपवाद इति । न श्रद्दधे

काशत्वादित्यपि बोध्यम् । अपि जायामिति । त्यक्ष्यसि अत्याक्षीरित्यादिविषयेऽपि त्यजसीत्यादि लडेव प्रयुज्यत इति भाव । एव यो जाया तत्याज अत्यजत् अत्याक्षीत् त्यक्ता त्यक्ष्यतीत्यादिविषयेऽपि यो जायामपि त्यजति जातु गणिकामावक्ते इति लडेव कालत्रयलकारापवादतया प्रयोक्तव्य । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति । कालत्रये लकारा इति । परोक्षानद्यतनभूते लिट् कथ धर्मं तत्यक्थ । भूतानद्यतने लङ् कथं धर्मंमत्यज । भूतसामान्ये लुङ् अत्याक्षी । भविष्यत्यनद्यतने लुट् त्यक्तासि । भविष्यत्सामान्ये लृट् कथ धर्मं त्यक्ष्यसीत्यादि । अत्रेति । क्रियातिपत्ताविति ज्ञेयम् । किंवृत्ते । लिङ्लृटौ कालत्रये स्त । नानुवर्तत इति । एव चास्मिन्विषये निन्दति निन्दिष्यत्यनिन्ददिति कालत्रये लकारा पक्षे न भवन्तीति भाव । प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लृङ् । भूते वेत्यर्थं । अनवक्लृप्त्यमर्षयो । लिङ्लृटावनुवर्तेते तौ च कालत्रये भवतस्तेन सर्वलकाराणामपवादो । किंवृत्तस्यानधिकारादेवाविशेषादुभयोर्भविष्यतीत्यकिंवृत्तेऽपीति

त्व शूद्रान्न भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि । अत्र लृङ् न । २८०४ जातुयदोर्लिङ् । (३—३—१४७) लृटोऽपवाद । 'यदायद्योरुपसंख्यानम्' (वा० २२७५) । जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् । २८०५ यच्चयत्रयो । (३—३—१४८) यच्च यत्र वा त्वमेव कुर्या न श्रद्दधे न मर्षयामि । २८०६ गर्हायां च ।

इति । न सभावयामीत्यर्थ । त्व शूद्रान्न भोक्ष्यसे इति यत् तन् न श्रद्दधे न मर्षये वा किंकिलेत्यन्वय । किंकिलेति क्रोध द्योतयति । अस्तीति । शूद्रस्य स्त्री शूद्रा । ता गमिष्यसीत्यस्ति भवति विद्यते वेत्यन्वय । अत्र लृङ् नेति । भविष्यति नित्य लृङ्, भूते वेत्युक्तमिह न सभवति, अत्र लिङो विध्यभावेन लिङ्निमित्तविरहात् । जातुयदोर्लिङ् । जातु यद् अनयो प्रयोगे अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यथ । यदिति विभक्तिप्रतिरूपमव्ययम् । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपीति लिङ्लृटौ प्राप्तौ लिङेवेत्यर्थमिदम्, तदाह लृटोऽपवाद इति । यदायद्योरिति । यदायद्यो प्रयोगेऽपि उक्तविषये लिङ उपसंख्यानमित्यर्थ । जात्वादिशब्दा उदाहरणे अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतका । त्वादृशो हरिं निन्देदित्येतद् नावकल्पयामि न मर्षयामि वेत्यन्वय । नावकल्पयामीत्यस्य न सभावयामीत्यर्थ । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्य लृङ् भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसधेयमित्यर्थ, जात्वादियोगस्य अनवक्लृप्त्यनुसधेयमित्यर्थ, जात्वादियोगस्य अनवक्लृप्त्यमर्षयोश्च लिङ्निमित्तत्वादिति भाव । यच्चयत्रयो । यच्चेति समुदाये यत्रशब्दे च प्रयुज्यमाने अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यथ । लृटोऽपवाद । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे अनयोरेवानुवृत्त्यर्थ । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतकौ । त्वमेव कुर्या इत्येतत् न श्रद्दधे न मर्षयामि वेत्यन्वय । अत्रापि भविष्यति नित्य लृङ्, भूते वेत्युक्तमनुसंधेयम्, लिङ्निमित्तस्य सत्त्वात् । गर्हाया च । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भाव । 'यच्चयत्रयो'

न कर्तव्यम् । पूर्वनिपाताहस्याल्पाच्च परनिपातो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थ । लृङ् प्राग्वदिति । भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थ । नाहं भावयामि चैत्रो हरिमनिनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् । किंकिलास्त्यर्थेषु । लिङ्लृटौ प्राप्तयोरिह लृङ्ग्रहणाल्लिङ् निवर्तत इत्याशयेनाह लिङोऽपवाद इति । अस्ति भवतीति । त्वत्कर्तृक शूद्रागमनमस्तीत्यादिरर्थ । लङ्नेति । लिङो निवृत्तत्वेन तन्निमित्तत्वाभावात् । जातुयदोर्लिङ् । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति वर्तते । तथा च 'अनवक्लृप्त्यमर्षयो' इति लिङ्लृटा प्राप्तयोर्वचनमिद लृटो बाधनार्थम्, तदाह लृटोऽपवाद इति । अय कालत्रये । लृङ् प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थ । जातु भवान् हरिमनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् । अगर्हार्थमिदम् । गर्हाया तु जातुयोगे लडुक्त । यच्चयत्रयो । 'अनवक्लृप्त्यमर्षयो' इति वर्तते । यथासंख्यमिह नेष्यते । अयमपि लिङ्लृटोरपवाद । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रद्वये यच्चयत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थं । क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वमेवमकरिष्यो न श्रद्दधे न मर्षयामीत्यादि । गर्हाया च । कालत्रयेऽय भवतीति सर्वलकारापवाद ।

(३—३—१४९) अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम्। यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात्। यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजये अन्याय्यं तत्। २८०७ चित्रीकरणे च। (३—३—१५०) यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजये आश्चर्यमेतत्। २८०८ शेषे लृडयदौ (३—३—१५१) यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात्। आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति। अयदौ किम्—आश्चर्यं यदि मूकोऽधीयीत। २८०९ उताप्योः समर्थयोर्लिङ्। (३—३—१५२) बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता। उत अपि वा हन्यादघं हरिः। समर्थयोः किम्—उत दण्डः पतिष्यति। अपिधास्यति द्वारम्। प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते। इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो

इति लिङिति चानुवर्तते, तदाह यच्चयत्रयोर्योगे इति लिङेवेति। न तु लकारान्तर-मित्यर्थः। उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च गर्हाद्योतकम्। त्वं शूद्रं याजयेरिति यत् तदन्याय्यमित्यन्वयः। लृङ् प्राग्वत्। चित्रीकरणे च। यच्चयत्रयोः प्रयोगे आश्चर्ये गम्ये लिङेव स्यात्, न तु लकारान्तरमित्यर्थः। उदाहरणे यच्चेति यत्रेति चाश्चर्यद्योतकम्। त्वं शूद्रं याजयेरिति यत् तदाश्चर्यमित्यन्वयः। शेषे लृडयदौ। यच्चयत्राभ्यामन्यः शेषः, तदाह यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्निति। यदिभिन्ने इति शेषः। लृट् स्यादिति। न तु लकारान्तर-मित्यर्थः। आश्चर्यमिति। अन्धः कृष्णं द्रक्ष्यतीत्याश्चर्यमित्यन्वयः। नामेत्यव्ययमाश्चर्य-द्योतकम्। मूक इति। मूकोऽधीयीत इत्याश्चर्यमित्यन्वयः। यदीत्याश्चर्यद्योतकम्। उताप्योः समौ अर्थौ ययोरिति विग्रहः। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। एकार्थकयोरित्यर्थः कमर्थमादाया-नयोरेकार्थत्वमित्यत आह बाढमिति। तथा च बाढार्थकयोः उत अपि इत्यनयोः प्रयोगे लिङ् स्यान्न तु लकारान्तरमित्यर्थः। उत अपि वेति। उत हन्यादघं हरिः, अपि हन्यादघं हरिरित्यन्वयः। उतापी बाढमित्यर्थकौ। गम्यते इति। उत दण्डः पतिष्यतीत्यत्र उतशब्देन प्रश्नो गम्यते। अपिधास्यति द्वारमित्यत्र अपिना धाधातोः प्रच्छादनार्थकत्वं गम्यत इत्यर्थः। इतः प्रभृतीति। 'वोताप्योः' इति मर्यादायामाङ्। 'उताप्योः' इत्यतः प्राग् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते। 'उताप्योः—' इत्यादिसूत्रेषु भूते 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इत्येवाधिक्रियते इत्युक्तम्। एवं च 'उताप्योः—' इति सूत्रप्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते च लृङित्येवाधिक्रियते, न तु वाग्रहणम्। अतो नित्य-

---

लिङेव स्यादिति। गर्हायां 'विभाषा कथमि—' इति लट् प्राप्तस्तत्रैव 'किंवृत्ते—' इति लृट् प्राप्तस्तयोरपवादो यच्चयत्रयोर्योगे विहितोऽयं लिङिति भावः। लृङ् प्राग्वत्। यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्यस्तदन्याय्यमित्यादि। चित्रीकरणे च। अयमपि कालत्रये लृङ् प्राग्वत्। यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्य आश्चर्यमेतत्। शेषे। सर्वलकारापवादः। सोऽधीयीतेति। यदायद्योरुपसंख्यानाद् 'जातुयदोः—' इति लिङ्। लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ् न। उताप्योः। धातोर्लिङ् स्यात्कालत्रये। भूतेऽपि नित्य इति। वाग्रहणस्य निवृत्तत्वाद् भविष्यतीव भूतेऽपि नित्यं लृङ्।

लृङ्। २८१० कामप्रवेदनेऽकच्चिति। (३—३—१५३) स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति। कामो मे भुञ्जीत भवान्। अकच्चिति इति किम्—कच्चिज्जीवति। २८११ सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे। (३—३—१५४) अलमर्थोऽत्र प्रौढि। सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते। सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्, तच्चेत्सम्भावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति। अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात्। सिद्धाप्रयोगे किम्—

मेवात्र विषये क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च लृडित्यर्थ। कामप्रवेदनेऽकच्चिति। अकच्चितीति च्छेद, तदाह न तु कच्चितीति। सर्वलकारापवाद। अभिप्राय इच्छा। काम इति। भवान् भुञ्जीतेति मे काम, इच्छेत्यर्थं। अत्र लिङ्निमित्तस्य सत्त्वात् क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्य लिङ्। प्रश्न एवाय कामप्रवेदनद्योतक इति प्राप्त। अत्र कच्चिच्छब्दस्य इच्छार्थकत्वाभावादिच्छार्थेष्विति वक्ष्यमाण नात्र प्रवर्तते। सभावने। अलमर्थोऽत्र प्रौढिरिति। पर्याप्तिरित्यर्थं। विपरिणम्यते इति। सभावने इति यत् सप्तम्यन्त तद् आवर्त्य प्रथमया सभावनमिति च विपरिणम्यते। यत्तु अलम् इति प्रथमान्त तद् आवर्त्य सप्तम्या अलमि इति च विपरिणम्यन इत्यर्थ। छान्दस विभक्तिव्यत्ययमाश्रित्येति शेष। तथा च सभावने इति सप्तम्यन्तं सभावनमिति प्रथमान्त च लभ्यते। तथा अलम् इति प्रथमान्तम् अलमि इति सप्तम्यन्त च लभ्यते। तत्र सभावने इति सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरम्, तदाह सभावनेऽर्थे लिङ् स्यादिति। उत्कटान्यतरकोटिक ज्ञान सभावनमित्युच्यते। सभावनमिति प्रथमान्त तु अलमिति प्रथमान्तेन विशेष्यते। इतिहेतौ, तदाह तच्चेदिति। तत्सभावनम् अल पर्याप्तिहेतुक चेदित्यन्वय। षिधधातोर्ज्ञानार्थकाद् 'मतिबुद्धि—' इति वर्तमाने कर्मणि क्ते सिद्धशब्द। सिद्धे गम्यमानेऽप्यलमर्थे अप्रयोगो यस्य स सिद्धाप्रयोग, तस्मिन्निति विग्रह। अलमि इति सप्तम्यन्तमत्र विशेष्यसमर्पक सबध्यते। अलशब्दप्रयोग विनापि तदर्थे गम्यमाने इति यावत्, तदाह सिद्धाप्रयोगे सतीति। अलमिति शेष। अपि गिरि-

---

उताहृनिष्यद्दस्यु राजा। नाहन् न र्हानिष्यतीति गम्यते। कामप्रवेदन। लिङ् स्यादिति। कालत्रये सर्वलकारापवाद। कच्चिज्जीवतीति। कामो मे इत्यनुषञ्जनीयम्। 'वर्तमानसामीप्ये—' इति लट्। सभावनेऽल। प्रौढिरिति। पर्याप्तिरित्यर्थ। प्रथमया सप्तम्या चेति। सभावने इति सप्तम्यन्त प्रथमया विपरिणम्यते। अलमिति प्रथमान्त सप्तम्येति सम्बन्ध। संभावनेऽर्थे इति। ननु प्रथमया विपरिणमितत्वात्कथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति चेत्। अत्राहु—समाधानेऽलमित्यावर्त्य द्वितीयस्यैव विपरिणामात्सर्वेष्टसिद्धिरिति। सभावन क्रियासु योग्यताध्यवसाय। अलमितीति। तच्च सभावन समर्थं इति चेद् भवति तदा लिङ् स्यादित्यर्थं। सिद्धेति। सिद्ध अप्रयोगो यस्य तस्मिन्नलमि सति। यत्रालशब्दो न प्रयुज्यते तदर्थस्तु गम्यते तत्रेति फलितोऽर्थ। मनोरमाया तु 'अलमिति सभावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तम्। तत्र सिद्धस्याप्रयोग इति विग्रह।

अल कृष्णो हस्तिन हनिष्यति। २८१२ **विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि** । (३—३—१५५) पूर्वसूत्रमनुवर्तते। सभावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे। पूर्वेण नित्य प्राप्ते वचनम्। सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान्। अयदि किम्—सम्भावयामि यद् भुञ्जीथास्त्वम्। २८१३ **हेतुहेतुमतोर्लिङ्** । (३—३—१५६) वा स्यात्। कृष्ण नमेच्चेत्सुख यायात्। कृष्ण नस्यति चेत् सुख यास्यति। 'भविष्यत्येवेष्यते' (वा० २२७५) नेह—हन्तीति पलायते। २८१४ **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ** । (३—३—१५७)

मिति। बलवन्त पुरुषमधिकृत्य अत्युक्तिरियम्। प्रायेण शिरसा गिरिं भेत्तुमय समर्थ इत्यर्थ। गिरिभेदसभावनस्य सामर्थ्यहेतुकत्वद्योतक अपिशब्द। अत्र लिङ निमित्तसत्त्वात् क्रियातिपत्तौ भूते लृङ्। 'अलमिति सभावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति सुवचम्। **विभाषा धातौ**। अयदीति छेद, तदाह **न तु यदिति**। लिङभावे लृट् 'शेषे लडयदो' इत्यतस्तदनुवृत्ते। **सभावयामीति**। प्रायेण भोक्तु समर्थ इत्यर्थ। **हेतुहेतुमतोर्लिङ्**। पूर्वसूत्राद्विभाषानुवृत्ति मत्वाह **वा स्यादिति**। पक्षे लृट्। हेतुभूते फलभूते वाऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् वा स्यदिति यावत्। **भविष्यत्येवेति**। लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणादिति भाव। **हन्तीतीति**। इतिर्हेतौ वर्तमानकालिकहननाद्धेतोरित्यर्थ। अत्र लिङ् निमित्तसत्त्वाद् भविष्यति तु क्रियातिपत्तौ भूते च लृङ्। **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ**। इच्छार्थकधातुषु प्रयुज्यमानेषु लिङ्

कस्याप्रयोग इत्याकाङ्क्षायामर्थादलशब्दस्येति बोध्यम्। **अपि गिरिमिति**। सभावनाद्योतकोऽपिशब्दो गिरिविदारणे पर्याप्त इति सभावनात्र गम्यते। कालसामान्येऽय लिङ् लङ् प्राग्वत्। अपि गिरिं शिरसाऽभेत्स्यत्। अलमिति चेत् किम् प्रायेण गमिष्यति। **विभाषा धातौ**। सभावनमुच्यते येन तत्सभावनवचन तस्मिन्धातौ। सभावनार्थकधातावित्यर्थ। **भुञ्जीथास्त्वमिति**। अत्र पूर्वेण नित्यो लिङ्। धातौ किम्, सभावनवचने स्वरूपग्रहण माभूत्। कृते तु सभावनवचने तद्वाचकधातोरप्रयोगादिह विभाषा न भवति। भुञ्जीत भवान्। पूर्वेणात्र नित्यो लिङ्। **हेतुहेतु**। विभाषेत्यस्यानुवर्तनादाह **वा स्यादिति**। **नमेच्चेदिति**। कृष्णनति सुखप्राप्तौ हेतु। **भविष्यत्येवेति**। लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहण कालविशेषप्रतिपत्त्यथमिति भाव। **हन्तीत्यादि**। ननु 'लक्षणहेत्वो क्रियाया' इति हन्ते शतृप्रत्यय स्याद् हननस्य पलायने हेतुत्वात्। मैवम् 'देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्विधि। मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्ष सशितव्रत' इति 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात्। व्याख्यात च कैयटेन तत्रैव सूत्रे देवत्रात इति सज्ञा। तत्र 'नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्' इति न णत्व भवति देवत्रात इति। किं तु देवत्रात इत्येव। 'ग्रो यङि' 'अचि विभाषा' इति प्राण्यङ्गे नित्य लत्वम्। गल। विषवाचके गर इत्यत्र न भवति। 'विभाषा ग्रह' इति णप्रत्ययो जलचरे भवति, ग्राह ज्योतिषि न, ग्रह। 'लक्षणहेत्वो—' इति सूत्रे 'नन्वोर्विभाषा' इत्यतो विभाषेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादितिशब्दयोगे सद्विधि शतृशानचौ न

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । एव कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् । 'कामप्रवेदने इति वक्तव्यम्' (वा० २२७६) । नेह—इच्छन्करोति । २८१५ लिङ् च । (३—३—१५९) समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति । २८१६ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । (३—३—१६०) लिङ् स्यात्पक्षे लट । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत । कामयते । 'विधिनिमन्त्रण—'

लोटौ स्त । सर्वलकारापवाद । असमानकर्तृकविषयमिदम् । समानकर्तृकेषु तु 'लिङ च' इति वक्ष्यते । इच्छामीति । भुञ्जीत भवानिति इच्छामीत्यन्वय । कामप्रवेदने इति । पर प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणे 'इच्छार्थेषु लिङ्लिटौ' इति विधिरित्यर्थ । इच्छन् करोतीति । परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणाभावान्न लिङ्लोटाविति भाव । 'कामप्रवेदनेऽकच्चिति' इति सूत्र तु प्रकरणादिना यत्न कामप्रवेदनम्, नत्विच्छार्थकमुपपदमस्ति तद्विषयमिति बोध्यम् । इत उत्तरसूत्रं 'समानकर्तृकेषु तुमन्' इति तु कृदधिकारे व्याख्यास्यते । लिङ् च । समानकर्तृकेष्विति इच्छार्थेष्विति चानुवर्तते, तदाह समानेत्यादि । भुञ्जीयेतीच्छतीति । अत्र भोक्तुरेव इषिकर्तृत्वात्समानकर्तृकत्वम् । समानकर्तृकेषु इच्छार्थेष्विति लोटो निवृत्त्यर्थमिद सूत्रम् । क्रियातिपत्तौ तु भविष्यति नित्य लृङ्, भृते चेत्यधिकार सपूर्ण । इच्छार्थेभ्यो । लिङित्येवानुवर्तते । समानकर्तृकेष्विति तु निवृत्तम् । तत् सूचयन्नुदाहरति इच्छेत्, इच्छ-

---

भवत । हन्तीति पलायते । वातायने गवाक्ष । अन्यत्र त्ववङ न भवति, गाक्ष । सशितव्रत इति बहुव्रीहि । अत्र 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति सशात इतीत्वविकल्पो न भवति । अन्यत्र तु शात, शित ते पूर्वोक्तनत्वादिविधयो मिथ परस्परम् एकविषये न विकल्प्यन्ते, तत्तद्विधायकसूत्रे व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भाव । क्रियातिपत्तौ तु भृते भविष्यति च नित्य लृङ् । यद्यवर्षिष्यत् सस्यमुदपत्स्यत । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । एषूपपदेषु धातोरेतौ स्त । सर्वलकाराणामपवाद । 'लिङ् च' इत्यनेन समानकर्तृकेषु लिङो विधानादिह लिङलोटावसमानकर्तृकेषु भवत इति बोध्यम् । इच्छन् करोतीति । अत्रानभिधानात् 'समानकर्तृकेषु—' इति तुमुन् न । ननु 'कामप्रवेदनेऽकच्चिति' इत्यनेनैव लिङ सिद्धत्वादिह लिङ्ग्रहण मास्तु लोडेव विधीयतामिति चेन्न । लोटा लिङो बाधा माभूदिति लिङ्ग्रहणस्यात्रावश्यकत्वात् । न चैवम् 'इच्छार्थेषु लोट् च' इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम्, चकारेण लिङोऽनुकर्षे तत्सबद्धस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षणप्रसक्त्या लकारान्तरमपि स्यादिति । न चैवमपि कामप्रवेदन इत्युपसख्यानादनेनैव सिद्धे 'कामप्रवेदनेऽकच्चिति' इति सूत्र मास्त्विति वाच्यम्, यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदन गम्यते इच्छार्थकमुपपद नास्ति तदर्थं तदारम्भात् । लिङ् च । 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' 'इत्यनेन 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति विहितयोर्लिङ्लोटोर्बाधे प्राप्ते लिङ् प्रतिप्रसवार्थं सूत्रम् । न चात्र वासरूपविधिना लिङ्लोटोर्नित्य बाधो नेति शङ्क्यम्, क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु तदभावात् । अथापि वासरूपविधि स्यात् । एवमपि लिङेव यथा स्याल्लोड् माभूदित्येवमर्थं तदारब्धव्यमेव । क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् । इच्छार्थेभ्य । इच्छार्थेभ्य- किम्, पचति गच्छति ।

(सू० २२०८) इति लिङ् । विधौ यजेत । निमन्त्रणे इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे इहासीत । अधीष्टे पुत्रमध्यापयेद्भवान् । सम्प्रश्ने किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने भोजनं लभेय । एवं लोट् । २८१७ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । (३-३-१६३) लोट् च । प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् । २८१८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । (३-३-१६४) प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजताम् यष्टव्यम् । २८१९ स्मे लोट् । (३-३-१६५) पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्यजतां स्म । २८२० अधीष्टे च (३-३-१६६) स्मे उपपदेऽधीष्टे

तीति । 'विधिनिमन्त्रण—' इति भूधातौ व्याख्यातमपि सूत्रक्रमप्राप्तत्वात् स्मारितम् । एवं लोडिति । लोट् चेति विध्यादिषु विहितो लोडप्येवमुदाहर्तव्य इत्यर्थः । प्रैषातिसर्ग । लोट् चेति । पूर्वसूत्रोपात्तो लोट् चकारात्समुच्चीयते । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः वक्ष्यमाणाः लोट् च प्रैषादिषु भवन्तीत्यर्थः । प्रैषे अतिसर्गे च कृत्यप्रत्ययमुदाहरति । भवता यष्टव्यमिति । भावे तव्यप्रत्ययः । लोटमुदाहरति भवान् यजतामिति । ननु चकारेण लोटोऽनुकर्षणं व्यर्थम्, प्रैषस्य विधिरूपतया अतिसर्गस्य आमन्त्रणरूपतया च 'लोट् च' इत्यनेनैव सिद्धेरित्यत आह चकारेणेति । प्राप्तकाले यथा, गुरुणा भोक्तव्यम् । गुरुर्भुञ्जीत । भोजनं प्राप्तावसरमित्यर्थः । प्राप्तकाले च कृत्याश्च, इत्युक्तौ तु निमन्त्रणादिष्वपि कृत्याः स्युः । अतः प्रैषादिग्रहणम् । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । 'लोडर्थलक्षणे च' इत्युत्तरमेवजातीयकमेव सूत्रं लिङ्लङ्लुङ्लृङ्विधायकं प्राक् पठितम् । तत्र ऊर्ध्वमौहूर्तिकशब्दो व्याख्यातः । प्रैषादय इति । तथा च मुहूर्तादुपरितनकालके धात्वर्थे विद्यमानाद्धातोः प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लिङ् च स्याद् लोट् कृत्याश्चेत्यर्थः । क्रमेण लिङादीनुदाहरति मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां यष्टव्यमिति । अत्र प्राप्तकाले अप्राप्तस्य लिङो विधिः विध्यादिसूत्रे लिङ्विधौ प्राप्तकालस्य ग्रहणाभावात् । प्रैषातिसर्गयोस्तु विध्यादिसूत्रेणैव लिङ् सिध्यति । लिङ् एवात्र विधौ तु, तेन लोटः कृत्यानां च बाधः स्यात् । अतश्चकारेण तेषामपि विधिरिति ज्ञेयम् । स्मे लोट् । पूर्वसूत्रेति । तथा च मुहूर्तादुपरितनकाले प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लोडेव स्यात्, न तु लिङ् कृत्याश्चेत्यर्थः, तदाह लिङः कृत्यानां चापवाद इति । अधीष्टे च । लोट्

प्रैषातिसर्गे । प्रैषो विधिरपि । विधिग्रहणे कर्तव्ये प्रैषग्रहणं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमित्याहुः । लोटोऽनुकर्षणमिति । 'लोट् च' इति योगस्येदमेव प्रयोजनम्, एकयोगत्वे तु लिङोऽप्यनुकर्षणं स्यात् । प्राप्तकालार्थमिति । प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति भावः । लिङ् चोर्ध्वं । प्राप्तकालविशेषेऽप्राप्तस्य लिङो विधानार्थमिदं सूत्रम् प्रैषातिसर्गयोस्तु पूर्वेण प्राप्त एव लिङ् । लोट् कृत्यानां कालविशेषेऽस्मिन् लिङा बाधा माभूदिति चकारः । पूर्वसूत्रस्य विषय इति । प्रैषादय ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति चानुवर्तते इति भावः । अधीष्टे च । लिङोऽपवादः । योग-

लोट् स्यात् । त्वं स्माध्यापय । २८२१ लिङ् यदि । (३—३—१६८) यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यद् भुञ्जीत भवान् । २८२२ अर्हे कृत्यतृचश्च । (३-३-१६९) चाल्लिङ् । त्वं कन्या वहे । २८२३ शकि लिङ च । (३-३-१७२) शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्या । भारं त्वं वहे । 'माङि लुङ्' (सू० २२१९)। मा कार्षी । कथं मा भवतु, मा भविष्यतीति ? नायं माङ् किं तु माशब्दः । २८२४ धातुसबन्धे

स्यादिति । अधीष्टे विहितस्य लिङोऽपवाद । अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापार इत्युक्तम् । त्वं स्माध्यापयेति गुरुं प्रत्युक्तिः । 'स्मे लोडधीष्टे च' इत्येकसूत्रत्वेन सिद्धे योगविभागस्तु ऊर्ध्वं-मौहूर्तिक इत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इत्युत्तरसूत्रं तु कृदधिकारे व्याख्या-स्यते । लिङ् यदि । कालसमयवेलास्वित्यनुवर्तते । सर्वलकारापवाद । तुमुनपवादश्च । भुञ्जीत भवानिति यत् तस्य कालः समयो वेला वेत्यन्वय । अर्हे कृत्यतृचश्च । चाल्लि-ङिति । योग्ये कर्तरि गम्ये कृत्या तृच् लिङ् चेत्यर्थः । त्वं कन्या वहेरिति । कन्या-विवाहस्य योग्य इत्यर्थः । शकि लिङ् च । शक् इति भावे क्विबन्तम् । शक्तौ गम्यमा-नायामित्यर्थः । भारं त्वं वहेरिति । वोढुं शक्त इत्यर्थः । माङि लुङिति व्याख्यातमपि क्रमप्राप्त विशेषविवक्षया पुनः स्मार्यते । ननु सर्वलकारापवादोऽयमित्युक्तम् । एवं सति मा भवतु मा भविष्यतीति कथमिति शङ्कते कथमिति । परिहरति नायं माङिति । किंत्विति । ङकारानुबन्धविनिर्मुक्तस्यापि अव्ययेषु पाठादिति भाव । न च माशब्दमादाय मा भवत्वित्यादिप्रयोगसत्त्वे 'माङि लुङ्' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, सर्वलकारविषये 'न माङ्योगे' इत्यडाड्रहितलुङन्तप्रयोगार्थं तदावश्यकत्वात् । धातुसबन्धे । धातुशब्देन धात्वर्थौ लक्ष्यते । धात्वोः सबन्ध इति विग्रह, सबन्धस्य द्विनिष्ठत्वात् । तथा च धात्वर्थयोः सबन्धे सति प्रत्ययाः स्युरिति लब्धम् । कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायां काले इति गम्यते, 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य तत्तत्काल-

---

विभागस्तु ऊर्ध्वंमौहूर्तिकाननुवृत्त्यर्थः । लिङ् यदि । कालसमवेलासु चेति । उपपदेष्विति वचनविपरिणामेन सबध्यते । तुमुनोऽपवाद । यद् भुञ्जीतेति । यत्काल पचतीत्यत्र तु न, प्रैषादीनामनुवृत्ते । अर्हे । योग्ये कर्तरि गम्यमाने कृत्यतृचो भवन्ति । त्वया कन्या वोढव्या । वहनीया । त्वं कन्या वोढा । कन्या वहेरिति । कन्योद्वहने योग्यस्त्वमित्यर्थः । नन्वर्हे किमर्थं कृत्यतृचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विहितत्वादनर्हेऽपि भविष्यन्तीति चेत् । अत्राहु —अर्हताया द्योत्यायामप्राप्तो लिङ् विधीयते, तेन तु लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतृ-चोर्विधानम । न च वासरूपविधिना समीहितसिद्धि । स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं तदप्रवृत्तेरिति । धातुसबन्धे । इह धात्वोर्विशेषणविशेष्यभावादिसबन्धोऽनुपपन्न , स्वार्थस्मारणेनोपक्षीणत्वात् । पदार्थससर्गो वाक्यार्थं, कारकविशिष्टा क्रिया चेति स्वीकारात् शब्दानुगमादृते न शब्दो-ऽस्ति प्रत्ययः इत्यवष्टभ्य शाब्दबोधे शब्दोऽपि भासते इत्यभ्युपगमेऽपि शब्दस्य स्वार्थं प्रत्येव प्रकारत्वं न तु शब्दान्तरं प्रति । तथा च धातुसबन्धो वाक्येन न बुध्यते

प्रत्यया ।(३—४—१) धात्वर्थाना मबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्यु । तिडन्तवाच्यक्रियाया प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्य

विशेषेष्वव प्रत्ययविविदर्शनात् । तत्र तत्तद्विधिभिरेव तत्तत्कालविशेषे प्रत्ययसिद्धेस्ततोऽन्यस्मिन्काले इति गम्यते, तदाह धात्वर्थानामित्यादिना । धात्वर्थयोरित्यर्थ । उदाहरणबहुत्वाभिप्राय बहुवचनम् । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इत्यादिसूत्रे यत्र काले ये प्रत्यया उक्ता ते धात्वर्थयो सम्बन्धे गम्ये ततोऽन्यस्मिन्नपि काले स्युरिति यावत् । तथा च वसन् ददर्शेत्यत्र लडादेश शतृप्रत्ययो भूतकाले इति सिद्ध भवति । ननु 'वसन् ददर्श' इत्यत्र भूते लडिव वर्तमाने लिडित्यपि स्यादित्यत आह तिडन्तेति । वसन् ददर्शेत्यादौ तिडन्तवाच्या दर्शनादिक्रिया प्रधानम् । वासादिक्रिया तु दर्शनादिक्रियार्थत्वाद् गुणभूता । अत प्रधानभूतदर्शनादिक्रियानुसारेण गुणभूतवासादिक्रियावाचिभ्य एव इह प्रत्यया काला-

इति तस्य वाक्यार्थत्वासभवाद्धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । ननु 'धातो कमण समानकर्तृकात्—' इति सन्विधौ कर्मत्व समानकर्तृकत्व च धातोरर्थद्वारक विशेषणमाश्रित तथेहापि धात्वोरर्थद्वारक सबन्धोऽस्त्विति चेत् । मैवम् । तथा हि सति परस्परसबन्धार्थबोधकानेक धातुप्रयोग एव प्रत्यया स्युस्ततश्च गोमानासीत् गोमान् भवितेत्यादि न सिद्धेत् । न ह्यत्र 'वसन् ददर्श' वर्तमानकालो वसिरिव वर्तमानकालोऽस्ति प्रयुज्यते । न चाप्रयुज्यमानस्य धात्वन्तरेण सबन्धोऽस्ति । अथयो सबन्धाभ्युपगमे धातुद्वयाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वाद् गोमानासीदित्यादौ नानुपपत्ति । तदेतदभिप्रेत्याह धात्वर्थानामिति । विषयबहुत्वापेक्ष बहुवचनम् । एकैकविषयापेक्षाया तु धात्वर्थयोरिति बोध्यम् । एतच्च मनोरमानुसारेण व्याख्यातम् । केचित्तु धात्वोरथद्वारकसबन्धेऽभ्युपगते गोमानासीद्भवितेत्यादि न सिध्येदिति मनोरमोक्त चिन्त्यमेव । 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्यत्रेव 'तदस्यास्त्यस्मिन्—' इत्यत्राप्येकत्ववर्तमानत्वयोरविवक्षितत्वात् प्रकृतसूत्रानपेक्षयैव तत्सिद्धे । न ह्यत्र मतुब्विधौ वर्तमाने लडित्यादाविव कालविशेषपरिग्रहोऽस्तीत्याहु तद्भाष्यकैयटाद्यननुगुणम् । तथा हि भाष्ये प्रत्यय इत्यनुवर्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहण किमथमित्याक्षिप्य अधातुप्रत्ययानामपि सबन्धे साधुत्व यथा स्याद् गोमानासीद् भविता वेति समाहितम् । कैयटेन तु 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति—' मतुप् प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तौ विहित इत्युक्तम् । तथा च मतुब्विधावस्तीत्यत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानत्व विवक्षितमिति तद्ग्रन्थबलादवगम्यते । किं च दण्डिनमानयेत्युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टदण्डयुक् एवानीयते नान्य । तथा च आसीद् भवितेति तिडन्तपदानुरोधेन गोमानित्यत्र गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो मतुप्प्रत्यय प्रकृतसूत्रेणैव विधीयते, न तु तदुक्तरीत्या लभ्यत इति दिक् । ननु तत्तद्विधिवाक्यैरेव स्वविषये प्रत्यया सिद्धा किमनेन सूत्रेणेत्यत आह यत्र काल इति । 'वर्तमानसामीप्ये—' इत्यारभ्य कालान्यत्व प्रायेण प्रतिपाद्यते तदेव चेह गृह्यत इति भाव । वनानि पश्यन् ययावित्यादौ वर्तमानभूतकालादिप्रत्ययेषु को वा स्वकालात्प्रच्युतो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह

प्रत्यया । वसन्ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृक दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो य पुत्रस्तत्कर्तृक भवनम् । २८२५

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमो । (३—४—२)

न्तरेषु विधीयन्त इत्यर्थः । **भूते लिडिति** । एव च उषित्वा ददर्शेत्यर्थ, तदाह **अतीतेति** । अतीतवासे कर्ता कर्ता यस्येति विग्रह । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहि उदाहरणान्तरमाह **सोमयाजीति** । सोमेन इष्टवान्य स सोमयाजी । 'करणे यज' इति भूते विहितो णिनिरिह भवितेत्यनद्यतनभविष्यल्लुडन्तप्रधानक्रियानुसारेण अनद्यतनभविष्यति बोध्य, तदाह **सोमेन यक्ष्यमाण इति** । **भवनमिति** । उत्पत्तिरित्यर्थ । गोमानासीदित्यप्युदाहार्यम् । गौरस्यास्तीति अस्तिक्रियाया वर्तमानाया तदस्यास्तीति विहितो मतुब् गौरस्यासीदिति भूतायामस्तिक्रियाया भवति, धात्वर्थद्वयसबन्धस्य सत्त्वात् । एतेन अर्थद्वारके धात्वा सबन्धे इत्यपि व्याख्यान परास्तम् । तथा सति परस्परसबन्धार्थबोधकधातुद्वयप्रयोगे प्रत्यया इत्यर्थलाभाद् गोमानासीदित्यत्र मतुबनापत्ते । नहि धात्वोरिह प्रयोगोऽस्ति । धात्वर्थयो सम्बन्धे इत्यर्थाभ्युपगमे तु गोमानासीदित्यत्र धातुद्वयप्रयोगाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वादासीदित्यर्थे मतुब् निर्बाध इत्यन्यत्र विस्तर । **क्रियासमभि** । अत्र चत्वारि वाक्यानि । तत्र क्रियासमभिहारे लोडिति प्रथम वाक्यम् । पौनपुन्य भृशार्थश्च क्रियासमभिहारे इत्युक्तम् । क्रियासमभिहारे इति धात्वर्थविशेषणम् । क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोरिति लभ्यते लोट्

तिङ्वाच्येति । प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचित न तु विपरीतमिति भाव । **प्रत्यया इति** । कालान्तरभाजो भवन्तीत्यर्थः । **भूते नेडिति** । एव चोषित्वा ददर्शेत्यर्थ । **अतीतेति** । अतीतवासकर्ता कर्ता यस्य दर्शनस्येति बहुव्रीहि । **सोमयाजीति** । 'करणे यज' इति भविष्यति णिनि अतएवाह **सोमेन यक्ष्यमाण इति** । एव च पश्यन् ययावित्यत्र दृशेर्भूते लट् । दृष्ट्वा ययावित्यर्थ । 'निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे' इत्यत्र तु वेदयतेर्भूते लृट् तस्य 'लृट् सद्वा' इति शतृप्रत्यय, निवेदन कृतवत इत्यर्थ इत्याद्यूह्यम् । स्यादेतत्—भावि कृत्यमासीदित्यत्र सूत्ररीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे स्वीकृते सत्यतीत भवनमित्यर्थादासीच्छब्दस्याप्येककर्तृकमतीत भवनमित्यर्थाद् भाव्यासीच्छब्दयोर्युगपत्प्रयोगो न स्यात् । भाविशब्दार्थस्य आसीच्छब्देनैव लाभात् । ततश्चैतावन्त काल भावितया व्यवहृत तदिदानीमासीदित्यर्थोऽत्रावश्य स्वीकर्तव्य । स्वीकृते तु गोमानासीदित्यत्रापि गोमानिति व्यवहारविषय आसीदित्यर्थोऽस्तु 'वसन् ददर्श—' इत्यादौ भूते लक्षणया यथायथ लडादि स्वीकर्तव्य । सोमयाजीत्यत्र तु भूत एव णिनिप्रत्यये जातेऽपि भवितेति लुडन्तसमभिव्याहारे सति सोमयाजीति व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारेण णिनेर्भविष्यदर्थे लक्षणया वा प्रयोगो भवेदिति किमनेन सूत्रेणेति चेत् । अत्राहु—अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तक्लेश विनैव प्रायशो निर्वाहार्थ सूत्रारम्भ । न हि भावि कृत्यमासीदित्यादौ क्वचिदध्याहारादिकमगत्या भवतीति सर्वत्र तत्स्वीकर्तुमुचितमिति । **क्रियासमभि-**

तु हिस्वौ वा स्त । पुरुषैकवचनसञ्ज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते। हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हि कर्तरि । आत्मनेपदिभ्य स्वो भावकर्मकर्तृषु । २८७६ समुच्चयेऽन्यतरस्याम (३—४—३) अनेक-

न भ्रमितव्यम्, येनोक्तदोष स्यात् । किंतु विषयविषयिभाव षष्ठ्यर्थ । तथा च तध्वमो-विषये लोटो हिस्वौ, पक्षे तध्वमाविति फलतोऽर्थ । अत्र मध्यमपुरुषबहुवचनमेव तिशब्दा गृह्यते । व्याख्यानाद् ध्वसाहचर्याच्च । ननु हिस्वयारनयोर्मध्यमपुरुषैकवचनत्वस्याप्यति-देशाद्युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वौ स्याताम् । तथा च 'इमौ हिस्वौ सर्वेषा पुरुषाणा सर्वेषा च वचनानामिष्येते' इति भाष्यमनुपपन्नमित्यत आह पुरुषैकवचनसञ्ज्ञे त्विति । हिस्वयोर्मध्यमपुरुषसञ्ज्ञा एकवचनसञ्ज्ञा च नातिदिश्यते इत्यर्थ । कुत इत्यत आह हिस्वविधानेति । यदि हिस्वयोर्मध्यमपुरुषैकवचनसञ्ज्ञे स्याताम्, तर्हि युष्मत्सामाना धिकरण्ये एकत्वे च सत्येव लोटो हिस्वौ स्याताम्, अन्यत्र तु यथायथ तिबाद्यादेशा स्यु । तथा सति लोटो हिस्वविधानमनर्थक स्यात् । अतो न पुरुषवचनातिदेश इत्यर्थ । तेनेति । हिस्वयो पुरुषवचनातिदेशाभावेन क्रमात परस्मैपदात्मनेपदसञ्ज्ञालाभेन चेत्यर्थ । सकलेति । सकलपुरुषवचनविषये हिर्भवति । स च भवन् परस्मैपदिभ्य एव कर्तर्येव भवति, न त्वात्मन-पदिभ्यो भावकर्मकर्तृष्वित्यर्थ, शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युक्तेरिति भाव । आत्मनेपदिभ्य स्व इति । 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्, भावकर्मणो' इत्यादिसूत्रविषयेभ्यो धातुभ्यो भावकर्म कर्तृषु लोट स्व एव भवतीत्यर्थ । अनयोरत्र क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसञ्ज्ञाविध्यभावे तु लादेशत्वेन उभयो परस्मैपदत्वात् कर्तर्येव परस्मैपदमात्मनेपदिभ्योऽपि स्यादिति भाव । समुच्चये।

भात्र—लोटो हिस्वो इति वाक्ये 'क्रियासमभिहारे लोट्—' इति वाक्याल्लोडित्यनुवर्तते तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । न च हिस्वौ लोटौ भवत इति सामर्थ्याल्लोड्धर्मकावित्यर्थ सपद्यते । तत्रापि मुख्यलोट्सम्बन्धिनो धर्मस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशो व्यर्थ । स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धे, किं तु स्थानिवद्भावलब्धलोड्व्यपदेशकौ तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्मं इहातिदिश्यते । केचित्तु क्रियासमभिहारे लोडित्यनन्तर लाघवात्तस्य हिस्वाविति वक्तव्ये लङ्ग्रहणसामर्थ्याल्लोड्धर्मकावेव हिस्वौ लोट स्थाने भवत इत्यर्थ सपद्यते । तथा च पूर्वोक्तरीत्या तिङ्भूतौ तौ हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यत इति सिद्धमिष्टम् । एव च लोटो हिस्वाविति वाक्ये पूर्ववाक्याल्लोड्ग्रहण नानुवर्तनीयमित्याहु । तिङ्सञ्ज्ञौ चेति । तेन पदत्व 'तिङ्ङतिङ' इति च भवति । हिस्वविधान इति । यदि हि पुरुषवचनसञ्ज्ञे अपि स्याता तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वाभ्या भाव्य तत्र च व्यर्थो हिस्वविधिरिति भाव । हि कर्तरीति । स्वोभावकर्मकर्तृष्विति । उक्त च कैयटेनापि—हिशब्दस्य कर्ता वाच्य स्वशब्दस्य तु भावकर्मकर्तार इति। अत्र नव्या—अल्पे ह्रस्वे इत्यादौ कप्रत्ययवत्क्रियासमभिहारे लोडय स्वार्थिक एव । न त्वस्मिल्लोटि 'ल कर्मणि च—' इत्याद्यर्थोऽभ्युपेय, प्रयोजनाभावात् । यदि तु हिशब्दस्य कर्ता अर्थ स्यात् (तर्हि) पुन

क्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात्। २८२७ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्। (३—४—४) आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः। २८२८ समुच्चये सामान्यवचनस्य। (३—४—५) समुच्चये लोड्विधौ

समभिहार इति पदरहितं 'क्रिया लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। क्रियेति लुप्तषष्ठीबहुवचनान्तं समुच्चय इत्यत्रान्वेति, तदाह अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये इति। एवं च कारकसमुच्चयमाश्रित्य नास्य प्रवृत्तिः। प्रागुक्तमिति। धातोर्लोट् तस्य हिस्वौ प्रसिद्धहिस्वधर्मकौ, तध्वमोर्विषये वा इत्युक्तमित्यर्थः। यथाविध्यनुप्रयोगः। 'क्रियासमभिहारे—' इति, 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति च लोड्विधी उक्तौ। तयोर्मध्ये यत्पूर्वसूत्रं 'क्रियासमभिहारे—' इति तदेतत्पूर्वशब्देन परामृश्यते, तदाह आद्ये लोड्विधाने इति। विधिमनतिक्रम्य यथाविधि। यस्याः प्रकृतेर्लोड्विहितः तस्या अनुप्रयोग इति लभ्यते, तदाह लोट्प्रकृतिभूत एवेति। अत्रानुप्रयोगः पश्चात्प्रयोगः, न त्वव्यवहितत्वं विवक्षितम्, लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनातीति भाष्यप्रयोगाल्लिङ्गात्। समुच्चये सामान्यवचनस्य। उच्यतेऽनेनेति वचनम्। सामान्यवाचिन इत्यर्थः। फलितमाह

पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थ इति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरसतो न सङ्गच्छेत। याहियाहीत्यादौ तु कर्त्रादिप्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिव्याहारेण सुलभैव। यथा एधाञ्चक्रे इत्यत्र तङादेशात्प्रागेव आमः परस्य लेर्लुक्यामन्ते सङ्ख्याप्रतीत्यभावेऽपि चक्रे इत्यनुप्रयोगवशेन एककर्तृका वृद्धिरूपा क्रियेत्यविद्यमानापि सङ्ख्या प्रतीयते, तथैव हिस्वान्तेष्वपि कालकारकसङ्ख्याप्रतीतिर्यानीत्याद्यनुप्रयोगबलेन भवतीत्याहुः। स्यादेतत्—'क्रियासमभिहारे हिस्वौ लाड्वा च तध्वमोः' इति सूत्रमस्तु। तथा च हिस्वौ लोटौ न भवत इति लोड्धर्मकावित्यर्थः। पूर्वोक्तरीत्या स्यादिति सर्वेष्टसिद्धौ किमनेन लोट इति षष्ठ्यन्तकरणेनेति चेत्। अत्राहुः—हिस्वयोर्यदि लोट्स्थानिकत्वं न स्वीक्रियते तर्हि तयोर्लोडादेशवद्भावेन 'ईं हल्यघोः' इत्यादिप्रवृत्त्या लुनीहीत्यादिसिद्धावपि हिस्वान्तस्य लोडन्तत्वं न सिध्येत्। तथा च हन्त चेत्यनुदात्तविकल्पो न स्यात्। हन्त प्रलुनीहि प्रलुनीहीत्ययं लुनाति। एवं च लोडन्तत्वलाभार्थं लोटो हिस्वाविति विधीयते। यदि तु हिस्वौ लोडित्युक्तेऽपि लाड्वद्भावाश्रयेण लोट्कार्यं[1] हन्त चेति स्वरविकल्पः सिध्यतीति ब्रूषे तर्हि स्थानिवद्भावलब्धलोड्धर्मको हिस्वावित्यर्थस्यानाश्रयणाल्लोडादेशकार्याणि परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादीन्यपि न सिध्यन्ति। तथा च पूर्वोक्तः दोषस्तदवस्थः स्यात्। लोट् लोटो हिस्वौ इत्युक्ते तु स्थानिवद्भावेन हिस्वयोर्लोट्त्वाल्लोडन्तकार्यं स्वरविकल्पः सिध्यति, क्रियासमभिहारे लोट्' इति वाक्याल्लोडित्यनुवर्त्य हिस्वौ लाडिति प्रागेव व्याख्यातत्वाल्लाडादेशवद्भावेन परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादीन्यपि सिध्यन्तीति। समुच्चये। चिनोतेर्भावे 'एरच्' इत्यच्। प्रागुक्तमिति। धातोर्लोट् लोटो हिस्वौ तध्वमोर्विषये वेत्यर्थः। यथाविध्यनु। पूर्वस्मिन्क्रियासमभिहारविषये। अत्र सङ्ख्याकारकादीनां हिस्वादप्रतीतेस्तद्बोधनायानुप्रयोगो न्यायतः

1 'लोडन्त' इति क्वचित् पाठः।

सामान्यार्थकस्य धातोरनुप्रयोग स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथ लडादयस्तिबादयश्च । तत सख्याकालयो पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्ति । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' (वा० ४६९५) । याहि याहीति याति । पुन पुनरतिशयेन वा यान ह्यन्तस्यार्थं । एककर्तृक वर्तमान यान यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एव यात यान्ति । यासि याथ याथ । यात यातेति यूय यात।

सामान्यार्थकस्येति । समुच्चीयमानक्रियासामान्यवाचिन इत्यर्थ । **अनुप्रयोगादिति ।** अनुप्रयुज्यमानादित्यर्थ । **तत इति ।** अनुप्रयुज्यमानधातुप्रकृतिकलडादिभिरित्यर्थ । हिस्वाभ्या तु न सख्याकारकाद्यभिव्यक्ति । तथा च भाष्यम्, 'हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थक तेनापरिसमाप्तोऽर्थ ' इत्यादि । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति वार्तिक द्विरुक्तप्रक्रियाया व्याख्यातम् । इदमाद्यसूत्रविहितलोडन्तविषयमिति भाष्ये स्पष्टम् । क्रियासमभिहारे लोटमुदाहरति **याहि याहीति यातीति ।** भाष्ये इति शब्दस्य दर्शनादिति भाव । **ह्यन्तस्येति ।** याहि याहीत्यस्येत्यर्थं । **एककर्तृकमिति ।** यातीति यानकर्तुस्तदेकत्वस्य च प्रतीतेरित्यर्थ । **अभेदान्वये इति ।** तथा च पुन पुनरतिशयेन वा यद्यान तदात्मकमेककर्तृक वर्तमान यानमिति बोध । तिङन्तेषु सर्वत्र क्रियाविशेष्यक एव बोध इति सिद्धान्तादेवमुक्ति । **एवमिति ।** याहि याहीति यात । याहि याहीति यान्तीत्यादिसकलपुरुषवचनेपूदाहार्यमित्यर्थं । याहि याहीति ययौ । याहि याहीति याता । याहि याहीति यास्यति । याहि याहीति यातु । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनतादेशविषये लोटो हिभावविकल्प उक्त—वा च तध्वमोरिति । तत्र हिभावपक्षे याहि याहीति यूयं यातेति सिद्धवत्कृत्य अभावपक्षे आह यात यातेति यूय यातेति । याहि याहीत्ययात् । याहि याहीति

एव प्राप्तस्तदनुवादेन यथाविधीति नियम्यते । तथा च पक्षे प्राप्तस्य नियमनाद्याहियाहीति गच्छतीत्यादि न भवति । यद्यप्यन्यत्र 'इन्हन्पूषार्यम्णा शौ' इत्यादौ नियमशब्देन परिसख्या व्यवह्रियते 'सर्वनामस्थाने च—' इत्यादिना शौ तद्भिन्ने च दीर्घे प्राप्ते शेरन्यत्र तु तन्निवृत्तिपरत्वात्तथापीह कदाचिद्यातीत्यस्य कदाचिद्गच्छतीत्यस्यानुप्रयोगे प्राप्ते यथाविधीत्ययमप्राप्तांशपरिपूरणाय 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादिवद्विधीयत इति नियमविधिरेवायम् । एतेन मीमासकप्रसिद्धनियमविधि शब्दशास्त्रेऽप्रसिद्ध इति वदन्त परास्ता । **द्वे वाच्ये इति ।** वार्तिकमिद द्विरुक्तप्रक्रियाया व्याख्यातम् । **इति शब्दस्त्विति ।** ननु इति शब्देन व्यवधानाद्यातीत्यस्यानुप्रयोगत्व कथमिति चेत् । अत्राहु —अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वाद् व्यवहित विपरीतप्रयोगयोरिष्टापत्ति । एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्या निर्णीयते। न च 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति विशेषस्योक्तत्वात्सूत्रैकदेशस्य पूर्वस्मिन्निति पदस्य वैयर्थ्यमस्तु नाम । यथाविध्यनुप्रयोग इति तु यथाविधीति नियमार्थं स्वीकर्तव्यमेव, अन्यथा याहि याहीति गच्छतीत्यादि स्यादिति वाच्यम्, यस्माल्लोड्विधिस्तत्प्रकृतिकतिङन्तस्यैवोपस्थितत्वेनानुप्रयोक्तुमर्हत्वान्न तूपस्थितपरित्यागेन यत्किंचिद्धातुप्रकृतिकतिङन्तस्यानुप्रयोगार्हतेति । अतएव 'स्व रूप शब्दस्य—' इत्यपि सूत्र प्रत्याख्यात भाष्यकारेण ।

याहि याहीत्ययासीत्। अयास्यद्वा। अधीष्वाधीष्वेत्यधीते। ध्वविषये पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वम्। समुच्चये तु सक्तून्पिब, धाना खादेत्यभ्यवहरति। अन्नं भुङ्क्ष्व, दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते। तध्वमोस्तु पिबत, खादतेत्यभ्यवहरत। भुङ्ग्ध्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वम्[1]। पक्षे हिस्वौ। अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः। पक्षे सक्तून्पिबति।

यायात्। लुङ्याह याहि याहीत्ययासीदिति। लुङि उदाहरति अयास्यद्वेति। याहि याहीत्ययास्यदिति लृङि रूपम्। यास्यति वेति पाठे लृटि उदाहरणम्। क्रमस्तु न विवक्षितः। पक्षे इति। ध्वविषये स्वादेशाभावपक्षे इत्यर्थः। यूयमधीध्वम्। लाण्मध्यमपुरुषबहुवचनम्। भावकर्मणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति भूयते। पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यत इत्युदाहार्यम्। अथ 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इत्यस्योदाहरति समुच्चये त्विति। अभ्यवहरतीति। पानं द्रवद्रव्यस्य दन्तसमर्दनं विना भक्षणम्। स्वादनं तु कठिनद्रव्यस्य चर्वणम्। तयोः सामान्यरूपमभ्यवहरणम्, यथाकथंचिद् भक्षणात्मकत्वात्। पक्षे हिस्वाविति। तध्वमोर्विषये कदाचित् हिस्वादेशौ पक्षे इत्यर्थः। पिब खादेत्यभ्यवहरेत्युदाहार्यम्। अत्रेति। पिब खादेत्यभ्यवहरतीत्यादौ समुच्चीयमानपानखादनादिक्रियाविशेषाणामनुप्रयुज्यमानधातुवाच्याभ्यवहरणात्मकक्रियासामान्येन अभेदान्वय इत्यर्थः। पक्षे सक्तूनिति। समुच्चये लोडभावपक्षे अनुप्रयोगोऽपि सामान्यवचनस्य नास्तीति भावः।

'अग्नेर्ढक्' इत्यादौ विधिवाक्यगतस्याङ्गारवाचकाग्निशब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्परित्यागेनानुपस्थितवह्न्यादिशब्देभ्यो ढगादिर्न भवेदिति। एवं चास्मिन्प्रत्याख्याते यथाविध्यनुप्रयोगसूत्रे मीमांसकप्रसिद्धनियमविधेः स्थितोदाहरणमन्यदन्वेषणीयमिति दिक्। एवमिति। याहियाहीति यात याहियाहीति यान्तीत्येवमूह्यमित्यर्थः। पक्षे इति। 'वा च तध्वमोः' इत्युक्तत्वाद् हिस्वाभावपक्ष इत्यर्थः। तध्वमोरित्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुषबहुवचनं गृह्यते ध्वसाहचर्यात्। यद्यपि ध्वमित्यात्मनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येण प्रथमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति, तथापि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्माभ्यां मध्यमपुरुषबहुवचनमेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति यातयातेति यूयमिति। अस्यापि लोटो लङ्वत्वात् 'तस्थस्थमिपाम्—' इति यात इत्यत्र थस्य तादेशः। विध्यादिलोड्विषये त्वनुप्रयोगेऽपि थस्य तादेशप्रवृत्तेर्यूयं यातेत्यनुप्रयोक्तव्यम्। अधीध्वमधीध्वमिति। 'सवाभ्याम्—' इत्यम्। अधीध्वे इति। विध्यादिलोड्विषये तु अधीध्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यम्। भावकर्मणोस्तु भूयस्वभूयस्वेति भूयते। पच्यस्वपच्यस्वेति पच्यते इत्याद्युन्नेयम्। 'समुच्चयेऽन्तरस्याम्' इति सूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यननुवर्तनाद् द्वित्वमकृत्वैवोदाहरति सक्तून् पिब धाना खादेति। अभ्यवहरथेति। विध्यादिलोड्विषये तु अभ्यवहरतेत्यनुप्रयोक्तव्यम्। एवम् अभ्यवहरध्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्यम्। पक्षे हिस्वाविति। पिब खादेत्यभ्यवहरथ। भुङ्क्ष्व आस्वादयस्वेत्यभ्यवहरध्वे इत्युदाहार्यम्।

---

१ 'स्वदध्वम्' इति क्वचित् पाठः।

धाना खादति । अन्न भुङ्क्ते । दाधिकमास्वादयते[1] । एतेन–

'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दन मुषाण रत्नानि हरामराङ्गना ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिव दिव ॥'

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्य-क्रियेत्यर्थात् । इह पुन पुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यान भ्रममूलकमेव, द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्ते , लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषाचिद् भ्रम एव । पुरुषवचनसज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ।

इति लकारार्थप्रकरणम्

एतेनेति । 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति च सूत्रद्वयेन तदुदाहरणप्रदशनन च पुरीमवस्कन्देत्यादि माघकाव्यस्थ श्लोकवाक्य व्याख्यातमित्यर्थ । बली रावणो नमुचिद्विपा इन्द्रण सह[2] विगृह्य निरोध प्राप्य पुर्या अमरावत्या अवस्कदन पीडनम्, नन्दनवनस्य लवनम्, रत्नाना मोषणम्, अमराङ्गनाना हरणम् इत्येवप्रकारेण अहर्दिवम् अहन्यनि अस्वास्थ्य चक्रे कृतवानित्यन्वय । इत्थशब्द । इति पर्याय अवस्कन्दनादिक्रिया-विशेषाणाम् अस्वास्थ्यक्रियासामान्ये अभेद ग्राहयति । फलितमाह **अवस्कन्दनलवनादीति** । आदिना मोषण हरण च गृह्यते । भ्रममूलकत्वमुपपादयति **द्वितीयसूत्रे इति** । **अननुवृत्तेरिति** । भाष्ये तदनुवृत्तेरनुक्तत्वादिति भाव । तदनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधकमाह **लोडन्तस्येति** । 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यनुवृत्तौ अवस्कन्देत्यादिलोडन्ताना 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति द्वित्वापत्तेरित्यर्थ । **भ्रम एवेति** । मध्यमपुरुषाशे एकवचनाशे च भ्रम एवेत्यर्थ । कुत इत्यत आह **पुरुषवचनसज्ञे इह नेत्युक्तत्वादिति** । अत्र भाष्ये हिस्वान्तयोरनभिव्यक्तसख्याकालकत्वात्तदभिव्यक्तये अनुप्रयोगस्य न्यायत एव प्राप्तत्वादनुप्रयोगविधिर्मास्तु इत्युक्तम् । एव च 'तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीय स्थानम्' इति श्रुतौ 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति लोटो हिस्वावेव भवत , न त्वनुप्रयोग । तत्र जननमरणक्रिययोरेव विवक्षिततया सख्याकालाभिव्यक्तेरविवक्षितत्वेन तत्रानुप्रयोगस्य प्रयोजनाभावात् । एतेन 'आ च सत्यलोकादाचावोचेर्जायस्व म्रियस्व इति विपरिवर्तमानमात्मान जीवलोक चालोक्यास्मिन् ससारे नित्याशुचिदुःखात्मक प्रसख्यानमुपवर्तते' इति वाचस्पत्यग्रन्थेऽपि जायस्व म्रियस्वेति व्याख्यातम् । न चात्र

लवनादीति । आदि शब्देन मोषणहरणे ग्राह्ये । अनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधकमाह

---

1 'स्वेदते' इति क्वचित् पाठ । 2 'सह' इति क्वचिन्नास्ति ।

'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इत्यत्र क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेरुक्तत्वात् कथमिह पौन-पुन्यावगतिरिति वाच्यम्, आ च सत्यलोकादाचावीते विपरिवर्तमानम् इति समभि-व्याहारेण तदुपपत्ते उदाहृतश्रुतौ तु पौनपुन्य असकृत्पदगम्यमित्यदोष । कल्पतरु-ग्रन्थे तु जायस्व म्रियस्वेत्यत्र 'क्रियासमभिहार-' इति सूत्रेण लोडित्युक्तम् । तत्तु द्वित्वापत्तेरुपेक्ष्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या बालमनोरमाख्याया लकारार्थप्रक्रियानिरूपण समाप्तम् ।

लोडन्तस्येति । भ्रम एवेति । पुरुषांशे वचनांशे च । लोडंशे तु प्रमैवेति भाव । एवमुक्तोदाहरणेषु हिस्वान्तेषु तिङन्तत्व यथायथ परस्मैपदात्मनेपदान्तत्व च सिद्ध पुरुषवचनसज्ञे तु विधानसामर्थ्याद्धिस्वयोर्न स्त इत्युक्तमिति सर्वेष्टसिद्धि ।

इति श्री परमहसपरिव्राज्काचार्य श्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवक ज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया तत्त्वबोधिन्याख्याया तिङन्त सम्पूर्णम् ।

अकाराद्यनुक्रमेण

कौमुद्या भ्वादिप्रभृतिलकारार्थप्रकरणान्तसूत्रसूचिका

सूत्रसूचिका

भ्वादिप्रभृतिलकारार्थप्रकरणान्तवार्तिकसूचिका

भ्वादिप्रभृतिलकारार्थप्रकरणान्तपरिभाषा सूचिका ।

अकाराद्यनुक्रमेण धातुसूचिका

धातु	गुण
६४८ ऊह	भ्वा० आ० से०
ऋ	
९३६ ऋ	भ्वा० प अ०
१०९८ ऋ	जु० ,, ,,
१३०२ ऋच	तु० ,, से०
१२९६ ऋच्छ	,, ,, ,,
१७६ ऋज	भ्वा० आ० ,,
१७७ ऋजि	,, ,, ,,
१४६७ ऋणु	त० उ० ,,
१२४५ ऋधु	दि० प० ,,
१२७१ ऋधु	स्वा० ,, ,,
१३१६ ऋम्फ	तु० ,, ,,
१३१५ ऋफ	,, ,, ,,
१२८७ ऋषी	,, ,, ,,
ॠ	
१४९७ ॠ	क्र्या० ,, ,,
ए	
१७९ एजृ	भ्वा० आ० ,,
२३४ एजृ	,, प० ,,
२६७ एठ	,, आ० ,,
२ एध	,, ,, ,,
६१८ एषृ	,, ,, ,,
ओ	
१२१ ओखृ	,, प० ,,
४५४ ओणृ	,, ,, ,,
१५४२ ओलडि	चु० उ० ,,
क	
९० कक	भ्वा० आ० ,,
९४ ककि	,, ,, ,,
१२० कख	,, प० ,,
७८४ कखे	,, ,, ,,
७९१ कगे	, प० ,,
१६८ कच	,, आ० ,,

धातु	गुण
१६९ कचि	भ्वा० आ० से०
३२० कटी	,, प० ,,
२९४ कटे	,, ,, ,,
३३३ कठ	,, ,, ,,
२६४ कठि	,, आ० ,,
१८४८ कठि	चु० उ० ,,
३६० कड	भ्वा० प० ,,
१३८० कड	तु० ,, ,,
२८२ कडि	भ्वा० आ० ,,
३६० कडि (पा०)	,, प० ,,
१५८२ कडि	चु० उ० ,,
३४९ कडु	भ्वा० प० ,,
४४९ कण	,, ,, ,,
७९४ कण	,, ,, ,,
१७१७ कण	चु० उ० ,,
३७ कत्थ	भ्वा० आ० ,,
१९१५ कत्र	चु० उ० ,,
१८५२ कथ	,, ,, ,,
७० कदि	भ्वा० प० ,,
७७२ कदि	,, आ० ,,
४६० कनी	,, प० ,,
३७५ कपि	,, आ० ,,
३८० कबृ	,, ,, ,,
४४३ कमु	,, ,, ,,
२२८ कर्ज	,, प० ,,
१९२४ कण (पा०)	चु० उ० ,,
१९१५ कर्त (पा०)	,, ,, ,,
५९ कर्द	भ्वा० प० ,,
४२० कब	,, ,, ,,
५८१ कर्व	,, ,, ,,
४९७ कल	,, आ० ,,
१६०४ कल	चु० उ० ,,
१८६६ कल	चु० उ० ,,
४९८ कल्ल	भ्वा० आ० ,,

धातु	गण
५२५ कूल	भ्वा० प० अ०
१२५३ कृञ्	स्वा० उ० अ०
१४७२ (डु) कृञ्	तु० ,, ,,
१३८२ कृड	तु० प० से०
१४३५ कृती	,, ,, ,,
१४४८ कृती	रु० ,, ,,
१८७० कृप	चु० उ० ,,
१७४९ कृपि	चु० ,, ,,
७६२ कृपू	भ्वा० आ० वे०
५९८ कृवि	,, प० से०
१२२७ कृश	दि० ,, ,,
९९० कृष	भ्वा० ,, ,,
१२८६ कृष	तु० उ० ,,
१४०९ कृ	,, प० से०
१४९६ कॄ	क्र्या० ,, ,,
१४८५ कॄञ्	,, उ० ,,
१६५४ कॄ	चु० ,, ,,
१८९२ केत (पा०)	,, ,, ,,
३६८ केपृ	भ्वा० आ० ,,
५३७ केलृ	,, पा० ,,
९१६ कै	,, ,, अ०
८०० क्नथ	,, ,, से
१११३ क्नसु	दि० ,, ,,
१४८० क्नूञ्	क्र्या० उ० ,,
४८५ क्नूयी	भ्वा० आ० ,,
५५५ क्मर	,, प० ,,
८०१ क्रथ	,, ,, ,,
७७३ क्रद (पा०)	,, आ० ,,
७१ क्रदि	भ्वा० प० ,,
७७३ क्रदि	चु० आ० ,,
१७२८ (आङ्) क्रन्द	चु० उ० ,,
७७१ क्रप	भ्वा० आ० ,,
४७३ क्रमु	,, प० ,,
१४७३ (डु) क्रीञ्	क्र्या० उ० अ०
३५० क्रीड्	भ्वा० प० से
१३९४ क्रुड	तु० ,, ,,
११८९ क्रुध	दि० ,, अ०
१८६ क्रुन्च	भ्वा० ,, से
८५६ क्रुश	,, ,, अ०
८०२ क्लथ	,, ,, से
७६४ क्लद (पा०)	,, आ० ,,
७२ क्लदि	भ्वा० प० ,,
७७४ क्लदि	,, आ० ,,
१६५९ क्लप (पा०)	चु० उ० ,,
१२०७ क्लमु	दि० प० ,,
१५ क्लिदि	भ्वा० आ० ,,
७३ क्लिदि	,, प० ,,
१२४२ क्लिदू	दि० ,, वे०
११६१ क्लिश	,, आ० से०
१५२२ क्लिश	क्र्या० प० वे०
३८१ क्लीबृ	भ्वा० आ० से०
९५८ क्लुड् (पा०)	,, ,, अ०
५०६ क्लेवृ (पा०)	,, ,, से०
६०७ क्लेश	,, ,, ,,
४५० क्वण	,, प० ,,
८४६ क्वथे	,, ,, ,,
७६९ क्षजि	,, आ० ,,
१४६५ क्षणु	त० उ० ,,
८१६ क्षपि (पा०)	भ्वा० प० ,,
१६०१ क्षपि	चु० उ० ,,
१२०६ क्षमू	दि० प० वे
४४२ क्षमूष्	भ्वा० आ० ,,
८५१ क्षर	,, प० से०
१५९७ क्षल	चु० उ० ,,
२३६ क्षि	भ्वा० प० अ०
१२७६ क्षि	स्वा० प० ,,
१४०४ क्षि	तु० ,, ,,
२३७ क्षिज	भ्वा० प० से०

धातु	गण
३६१ गडि	भ्वा० प० से०
१८५४ गण	चु० उ० ,,
५२ गद	भ्वा० प० ,,
१८६१ गदी	चु० उ० ,,
१६६५ गन्ध	चु० आ० ,,
९८२ गम्लृ	भ्वा० प० अ०
२२६ गर्ज	,, ,, से
१६६५ गर्ज (पा०)	चु० उ० से
५७ गर्द	भ्वा० प० ,,
१६६५ गर्द (पा०)	चु० उ० ,,
१६६५ गर्ध (पा०)	,, ,, ,,
४२२ गर्द	भ्वा० प० ,,
५८३ गर्व	,, ,, ,,
१९०७ गर्व	चु० आ० ,,
६३६ गर्ह	भ्वा० प० ,,
१८४६ गर्ह	चु० उ० ,,
५४६ गल	भ्वा० प० ,,
१८०० गल	चु० आ० ,,
३९२ गल्भ	भ्वा० ,, ,,
६३७ गल्ह	,, ,, ,,
१८८४ गवेष	चु० उ० ,,
११०६ गा	जु० प० अ०
९५० गाङ्	भ्वा० आ० ,,
४ गाधृ	,, ,, से०
६४९ गाहू	,, ,, वे०
१३९९ गु	तु० प० अ०
९४९ गुङ्	भ्वा० आ० अ०
१३६९ गुज	तु० प० से०
२०३ गुजि	भ्वा ,, ,,
१५८४ गुठि (पा०)	चु० उ० ,,
१३७० गुड	तु० प० ,,
१५८४ गुडि	चु० उ० ,,
१८१३ गुण	,, ,, ,,
२४ गुद	भ्वा० आ० ,,

धातु	गण
११२० गुद	दि० प० से०
१५१७ गुध	क्र्या० ,, ,,
१३१८ गुन्फ	तु० ,, ,,
९७० गुप	भ्वा० आ० ,,
१२३४ गुप	दि० प० ,,
१७७२ गुप	चु० उ० ,,
३९५ गुपू	भ्वा० प० वे०
१३१७ गुफ	तु० ,, से०
१३९६ गुरी	,, आ० ,,
२३ गुर्द	भ्वा० ,, ,,
१६६६ गुर्द	चु० उ० ,,
५७४ गुर्वी	भ्वा० प० ,,
८९६ गुहू	भ्वा० उ० वे०
१६९५ गूर	चु० आ० से०
११५४ गूरी	दि० ,, ,,
९३७ गृ	भ्वा० प० अ०
१७०८ गृ	चु० आ० से०
२४८ गृज	भ्वा० प० ,,
२४९ गृजि	,, ,, ,,
१२४६ गृधु	दि० ,, ,,
१८९९ गृह	चु० आ० ०
६५० गृहू	भ्वा० आ० वे०
१४१० गॄ	तु० प० से,,
१४९८ गॄ	क्र्या० ,, ,,
३६९ गेपृ	भ्वा० आ० ,,
५०२ गेवृ	,, ,, ,,
६१४ गेषृ	,, ,, ,,
९१७ गै	भ्वा० प० अ०
१८७७ गोम	चु० उ० से०
२५७ गोष्ट	भ्वा० आ ,,
३६ ग्रथि	,, ,, ,,
१५१३ ग्रन्थ	क्र्या० प० ,,
१८२६ ग्रन्थ	चु० उ० से०
१८३९ ग्रन्थ	,, ,, ,,

धातु	गण		
१७५० ग्रस	चु	उ	से
६३० ग्रसु	भ्वा	आ	„
१५३३ ग्रह	क्र्या	उ	„
१८९३ ग्राम	चु	„	„
१९७ ग्रुचु	भ्वा	प	„
६३१ ग्लसु	„	आ	„
६५१ ग्लह	„	„	„
१९८ ग्लुचु	„	प	„
२०१ ग्लुन्चु	„	„	„
३६६ ग्लेपृ	„	आ	„
३७० ग्लेपृ	„	„	„
५०३ ग्लेवृ	„	„	„
६१४ ग्लेषृ (पा०)	„	„	„
९०३ ग्लै	„	प	अ
घ			
१५९ घघ	„	„	से
७६३ घट	भ्वा	आ	से
१७२४ घट	चु	उ	„
१७६७ घट	चु	उ	„
१७६८ घटि	„	„	„
२५९ घट्ट	भ्वा	आ	„
१६३१ घट्ट	चु	उ	„
६५२ घष (पा)	भ्वा	आ	„
७१५ घस्लृ	„	पा.	अ
४३४ घिणि	„	आ	से
९५२ घुङ्	„	„	अ
७४६ घुट	„	„	से
१३८५ घुट	तु	प	„
४३७ घुण	भ्वा	आ	„
१३३८ घुण	तु	प	„
४३५ घुणि	भ्वा	आ	„
१३४५ घुर	तु	प	„
६५२ घुषि	भ्वा	आ	„
६५३ घुषिर्	„	प	„

धातु	गण		
१७२७ घुषि	चु	उ	से
११५५ घूरी	दि	आ	„
४३८ घूर्ण	भ्वा	आ	„
१३३९ घूर्ण	तु	प	„
९३८ घृ	भ्वा	प	अ
१०९६ घृ	जु	प	अ
१६११ घृ	चु	उ	से
४३६ घृणि	भ्वा	आ	„
१४६९ घृणु	त	उ	„
७०८ घृषु	भ्वा	प	„
९२६ घ्रा	भ्वा	अ	„
ङ			
९५४ ङुङ्	भ्वा	आ	„
च			
९३ चक	भ्वा	आ	से
७८३ चक	भ्वा	प	„
१०७४ चकासृ	अ	प	„
१५९५ चक्क	चु	उ	„
१०१७ चक्षिङ्	अ	आ	अ
१७२२ चट	चु	उ	से
२९४ चटे (पा०)	भ्वा	प	„
२७८ चडि	भ्वा	आ	„
७९६ चण	भ्वा	प	„
८६५ चते	भ्वा	उ	„
६८ चदि	भ्वा	प	„
८६६ चदे	भ्वा	उ	„
१८४१ चन (पा०)	चु	उ	„
१९० चन्चु	भ्वा	प	„
३९९ चप	भ्वा	प	„
१६२७ चप (पा०)	चु	उ	„
१६२० चपि	भ्वा	उ	„
४६९ चमु	भ्वा	प	„
१२७४ चमु	स्वा	प	„
४७८ चय	भ्वा	आ	„

धातु			गण
५५९ चर	भ्वा०	प०	से०
१७४६ चर	चु०	उ०	„
१०८१ चर्करीत	अ०	प०	„
७१७ चर्च	भ्वा०	प०	„
१२९९ चर्च	तु०	प०	„
१७१३ चर्च	चु०	उ०	„
४२५ चर्ब	भ्वा०	प०	से०
५७९ चर्व	भ्वा०	प०	से०
८३२ चल	भ्वा०	प०	„
१३५६ चल	तु०	प०	„
१६०८ चल	चु०	उ०	„
८१२ चलि	भ्वा०	प०	„
८८९ चष	भ्वा०	उ०	„
८२९ चह	भ्वा०	प०	„
१६२७ चह	चु०	उ०	„
१८२७ चह	चु०	उ०	„
८८० चायृ	भ्वा०	उ०	„
१७९५ चि	चु०	उ०	„
१६३० चिञ्	चु०	उ०	„
१२५१ चिञ्	स्वा०	„	अ०
३१५ चिट	भ्वा०	प०	से०
१६७४ चित	चु०	अ०	„
१५३५ चिति	„	उ०	„
३९ चिती	भ्वा०	प०	„
१९१७ चित्र	चु०	उ०	„
१२७७ चिरि	स्वा०	प०	„
१३५५ चिल	तु०	„	„
५३३ चिल्ल	भ्वा०	„	„
१८२८ चीक	चु०	उ०	„
३८४ चीभृ	भ्वा०	आ०	„
१७७५ चीव	चु०	उ०	„
८७९ चीवृ	भ्वा०	उ०	„
१५१६ चुक्क	चु०	उ०	„
५१३ चच्य (पा०)	भ्वा०	प०	„

धातुः			गण
१६१३ चुट	चु०	उ०	से०
१३७७ चुट	तु०	प०	से०
१६६० चुटि	चु०	उ०	से०
१५६० चुट्ट	चु०	„	से०
१३९२ चुड	तु०	प०	से०
३२५ चुडि	भ्वा०	„	से०
३४७ चुड्ड	भ्वा०	प०	से०
१५९२ चुद	चु०	उ०	से०
४०३ चुप	भ्वा०	प०	„
४२९ चुबि	भ्वा०	प०	„
१६३६ चुबि	चु०	उ०	„
१५३४ चुर	„	उ०	से०
१६०२ चुल	„	उ०	से०
५३१ चुल्ल	भ्वा०	प०	से०
११५८ चूरी	दि०	आ०	से०
१५५२ चूर्ण	चु०	उ०	से०
१६४२ चूर्ण	चु०	उ०	से०
६७३ चूष	भ्वा०	प०	से०
१३१४ चृती	तु०	प०	से०
१८२१ चृप (पा०)	चु०	उ०	से०
५३६ चेलृ	भ्वा०	प०	से०
२५६ चेष्टृ	भ्वा०	आ०	से०
१७८७ चु	चु०	उ०	से०
९५५ च्युङ्	भ्वा०	आ०	अ०
४० च्युतिर	„	प०	से०
१७४७ च्युस (पा०)	चु०	उ०	से०

छ

१६२२ छजि	चु०	उ०	से०
१८३४ छद	चु०	उ०	से०
१९३५ छद	चु०	उ०	से०
१५७७ छदि	चु०	उ०	„
८१३ छर्दिर	भ्वा०	प०	„
४७० छमु	„	प०	„
१५८९ छर्द	चु०	उ०	„

धातु	गण
८९० छष	भ्वा उ से
१४४० छिदिर्	रु „ अ०
१९२४ छिद्र	चु „ से
१३७८ छुट	तु प „
१३८८ छुट (पा०)	„ „ „
१४१८ छुप	„ „ अ
१३७२ छुर	„ „ से
१४४५ (उ) छृदिर्	रु उ „
१८२१ छृदी	चु „ „
१८२१ छृद् (पा)	„ „ „
१९३४ छेद	„ „ „
११४६ छो	दि प अ
ज	
१०७१ जक्ष	अ प से
२४२ जज	भ्वा „ „
२४३ जजि	„ „ „
३०५ जट	भ्वा „ „
११०५ जन	जु प से
११४९ जनी	भ्वादि आ „
३९७ जप	„ प „
१७१७ जभि	चु उ „
३८८ जभी	भ्वा आ „
४५१ जमु	„ प „
७ ६ जर्ज	„ पा „
१२९८ जर्ज	तु प „
१५४३ जल	चु उ „
८३३ जल	भ्वा प „
३९८ जल्प	„ „ „
६८८ जष	„ „ „
१६६७ जसि	चु उ „
१६६९ जसु	„ „ „
१७१६ जसु	„ „ „
१२११ जसु	दि प „
१०७२ जागृ	अ प „

धातु	गण
५६१ जि	भ्वा प अ.
९४६ जि	„ पा „
१७९४ जि	चु उ से
४७२ जिमु (पा०)	भ्वा प „
१२७८ जिरि	स्वा प „
५९४ जिवि	भ्वा प „
६९७ जिषु	„ „ „
५६२ जीव	„ „ „
१५७ जुगि	„ „ „
१३७९ जुट	तु प „
१३२६ जुड	„ „ „
१६४७ जुड	चु उ „
३२ जुतृ	भ्वा आ „
१३२६ जुन (पा०)	तु प „
१८३५ जुप	चु उ „
१२८८ जुषी	तु आ „
११५६ जूरी	दि „ „
६८१ जूष	भ्वा प „
३८९ जृभि	„ आ „
१४९४ जॄ	क्र्या प „
१८१५ जॄ	चु उ से
११३० जॄष्	दि प „
६१६ जेषृ	भ्वा आ „
६४४ जेहृ	„ „ „
९१४ जै	„ प अ
१६२५ ज्ञप	चु उ से
८१० ज्ञा	भ्वा प अ
१५०७ ज्ञा	क्र्या „ „
१७३३ ज्ञा	चु उ से
१४९९ ज्या	क्र्या प अ
९५६ ज्युङ्	भ्वा आ „
९४७ ज्रि	„ प „
१८१६ ज्रि	चु उ से.
७७६ ज्वर	भ्वा प „

धातु	गण		
८०४ ज्वल	भ्वा०	प०	से०
८३१ ज्वल	,,	,,	,,
झ			
३०६ झट	,,	,,	,,
४७२ झमु	,,	,,	,,
१३०० झर्झ	तु०	,,	,,
७१८ झर्झ	भ्वा०	,,	,,
६८९ झष	,,	,,	,,
८९१ झष	,,	उ०	,,
१४९४ झ (पा०)	क्र्या०	प०	,,
११३१ झॄष्	दि०	,,	,,
ट			
१६३९ टकि	चु०	उ०	,,
८३४ टल	भ्वा०	प०	,,
१०३ टिकृ	,,	आ०	,,
१०४ टीकृ	भ्वा०	आ०	से०
८३५ ट्वल	,,	प०	,,
ड			
१६७७ डप	चु०	आ०	,,
१६७२ डिप	,,	उ०	,,
१६७८ डिप	,,	आ०	,,
१३७१ डिप	तु०	प०	,,
१२३२ डिप	दि०	,,	,,
९६८ डीङ्	भ्वा०	आ०	,,
११३५ डीङ्	दि०	,,	,,
ढ			
९८ ढौकृ	भ्वा०	,,	,,
ण			
६६२ णक्ष	,,	प०	,,
१३४ णख	,,	,,	,,
१३५ णखि	,,	,,	,,
३१० णट	,,	,,	,,
७८१ णट	,,	,,	,,
५४ णद	भ्वा०	प०	से०

धातु	गण		
१७७९ णद	चु०	उ०	,,
१५२० णभ	क्र्या	प०	,,
७५२ णभ	भ्वा०	आ०	,,
१२४० णभ	दि०	प०	,,
९८१ णभ	भ्वा०	,,	अ०
४८० णय	,,	आ०	से०
८३८ णल	,,	प०	,,
११२४ णश	दि०	,,	वे०
६२७ णस	भ्वा०	आ०	से०
११६६ णह	दि०	उ०	अ०
६२५ णासृ	भ्वा०	आ०	से०
६५९ णिक्ष	,,	प०	,,
१०२६ णिजि	अ०	आ०	,,
१०९३ णिजिर्	जु०	उ०	अ०
६६ णिदि	भ्वा०	प०	से०
७८१ णिदृ	,,	उ०	,,
१३६० णिल	तु०	प०	,,
५९० णिवि	भ्वा०	,,	,,
७२२ णिश्	,,	,,	,,
१०२५ णिसि	अ०	आ०	,,
९०१ णिञ्	भ्वा०	उ०	अ०
५६६ णीव	,,	प०	से०
१०३५ णु	अ०	प०	,,
१२८२ णुद	तु०	उ०	अ०
१४२६ णुद	,,	प०	,,
१३९७ णू	,,	,,	से०
८७२ णेदृ	भ्वा०	उ०	,,
६१७ णेषृ	,,	आ०	,,
त			
११७ तक	,,	प०	,,
११८ तकि	,,	,,	,,
६६५ तक्ष	,,	,,	,,
६५५ तक्षू	,,	,,	वे०
१४९ तगि	भ्वा०	प०	से०

धातु		गण		
१६९०	तूण	चु०	आ०	„
११५२	तूरी	दि०	„	„
५२७	तूल	भ्वा०	प०	„
६७४	तूष	„	„	„
१४६८	तृणु	त०	उ०	„
१४४६	(उ) तृदिर्	रु०	„	„
१३०८	तृन्फ	तु०	प०	„
१३५०	तृहू	„	„	वे०
११९५	तृप	दि०	„	„
१२७१	तृप (पा०)	स्वा०	„	से०
१८२०	तृप	चु०	उ०	„
१३०७	तृप	तु०	प०	„
१३०७	तृफ (पा०)	„	„	„
१२२८	(ञि) तृषा	दि०	„	„
१४५५	तृह	रु०	„	„
१३४८	तृह	तु०	„	वे०
९६९	तॄ	भ्वा०	„	से०
२३१	तेज	„	„	„
३६३	तेपृ	„	आ०	„
४९९	तेवृ	„	„	„
९८६	त्यज	„	प०	अ०
९७	त्रकि	„	आ०	से०
६६०	त्रक्ष	„	प०	„
१५५	त्रख (पा०)	„	„	„
६९	त्रदि	भ्वा०	प०	„
८१६	त्रपि (पा०)	„	„	„
३७४	त्रपूष्	„	आ०	वे०
१७४२	त्रस	चु०	उ०	से०
१११७	त्रसी	दि०	प०	„
१५५	त्रिखि (पा०)	भ्वा०	„	„
१७६२	त्रिसि	चु०	उ०	„
१३७५	त्रुट	तु०	प०	„
१६९९	त्रुट	चु०	आ०	„
४०७	त्रुम्प	भ्वा०	प०	„

धातु		गण		
४११	त्रुन्फ	भ्वा	प	से
४०६	त्रुप	„	„	„
४१०	त्रुफ	„	„	„
९६५	त्रैङ्	„	आ	अ
९९	त्रौकृ	„	„	„
६५६	त्वक्षू	„	प	वे
१५०	त्वगि	„	„	से
१३०१	त्वच	तु	„	„
१९२	त्वन्चु	भ्वा	„	„
७७५	(ञि) त्वरा	„	आ	„
१००१	त्विष	„	उ	अ
५५४	त्सर	„	प	से

थ

१३८७	थुड	तु	„	„
५७१	थुर्वी	भ्वा	„	„

द

६०८	दक्ष	„	आ	„
७७०	दक्ष	„	„	„
१२७३	दघ	स्वा	प	„
१९२६	दण्ड	चु	उ	„
१७	दद	भ्वा	आ	„
८	दघ	„	„	„
१२७०	दम्भु	स्वा	प	„
९८९	दन्श	भ्वा	„	अ
१२०३	दमु	दि	„	से
४८१	दय	भ्वा	आ	„
१०७२	दरिद्रा	अ	प	„
५४८	दल	भ्वा	प	„
१७५२	दल	चु	उ	„
८१६	दलि (पा०)	भ्वा	प	„
१६७५	दशि	चु	आ	„
१७६५	दशि	„	उ	„
१६७६	दस (पा०)	„	आ	„

धातु	गण		
१६७६ दसि	चु०	आ०	से०
१७८७ दसि	चु०	उ०	से०
१२१३ दसु	दि०	प०	से०
९९१ दह	भ्वा०	प०	अ०
१०९१ (डु) दाञ्	जु०	उ०	अ०
९३० दाण्	भ्वा०	प०	अ०
९९४ दान	भ्वा०	उ०	से०
१०५९ दाप्	अ०	प०	अ०
१२७९ दश	स्वा०	प०	से०
८८२ दाशृ	भ्वा०	उ०	से०
८९४ दासृ	,,	,,	,,
५९२ दिवि	,,	,,	,,
११०७ दिवु	दि०	प०	से०
१७०७ दिवु	चु०	आ०	से०
१७२५ दिवृ	चु०	उ०	से०
१०१५ दिह	अ०	,,	,,
६०९ दीक्ष	भ्वा०	आ०	से०
११३४ दीङ्	दि०	आ०	अ०
१०७६ दीधीङ्	अ०	,,	से०
११५० दीपी	दि०	,,	,,
९४४ दु	भ्वा०	प०	अ०
१२५६ (टु) दु	स्वा०	,,	,,
१९३० दु ख	चु०	उ०	से०
१६०० दुल	,,	,,	,,
५७२ दुर्वी	भ्वा०	प०	,,
११८५ दुप	दि०	,,	अ०
१०१४ दुह	अ०	उ०	,,
७३८ दुहिर्	भ्वा०	प०	से०
११३३ दूङ्	दि०	आ०	से०
१२८० दृ	स्वा०	प०	अ०
१४११ दृङ्	तु०	आ०	,,
१३१४ दृन्फ	,,	प०	से०
११९६ दृप	दि०	,,	वे०
१८२१ दृप (पा०)	चु०	उ०	से०
१३१३ दृन	तु०	प०	,,
१३१३ दृफ (पा०)	,,	,,	,,
१८३२ दृभ	चु०	प०	,,
१३२३ दृभी	तु०	प०	,,
१८२२ दृभी	चु०	उ०	,,
९८८ दृशिर	भ्वा०	प०	से०
७३३ दृह	,,	,,	से०
७३४ दृहि	,,	,,	,,
८०८ दॄ	,,	,,	,,
१४९३ दॄ	क्र्या०	प०	से०
९६२ देङ्	भ्वा०	आ०	अ०
५०० देवृ	,,	,,	से०
९२४ दैप्	,,	प०	अ०
११४८ दो	दि०	,,	,,
१०४० द्यु	अ०	,,	,,
७४१ द्युत	भ्वा०	आ०	अ०
९०५ द्यै	,,	प०	अ०
४६६ द्रम	,,	,,	से०
१०५४ द्रा	अ०	,,	अ०
६७० द्राक्षि	भ्वा०	,,	से०
१२४ द्राखृ	,,	,,	,,
११४ द्राघृ	,,	आ०	,,
२८७ द्राहृ	,,	,	,,
६४६ दाहृ	,,	,,	,,
९४५ द्रु	,,	प०	अ०
१३३७ द्रुण	तु०	,,	से०
११९७ द्रुह	दि०	,,	वे०
१४८१ द्रूञ्	क्र्या०	उ०	से०
७८ द्रेकृ	भ्वा०	आ०	,,
९०६ द्रै	,,	प०	अ०
१०१३ द्विष	अ०	उ०	,,
९३३ द्वृ	भ्वा०	प०	अ०

धातु	गण		
ध			
१५९४ धक्क	चु०	उ०	से०
४५३ धणि (पा०)	भ्वा०	प०	,,
११४ धन	जु०	,,	,,
५९७ धवि	भ्वा०	,,	,,
१०९२ (डु) धाञ्	जु०	उ०	अ०
६०१ धावु	भ्वा०	उ०	से०
१४०६ धि	तु०	प०	अ०
६०३ धिक्ष	भ्वा०	आ०	से०
५९३ धिवि	,,	प०	,,
११०३ धिष	जु०	,,	,,
११३६ धीङ्	दि०	आ०	अ०
६०२ धुक्ष	भ्वा०	,,	से०
१२५५ धुञ्	स्वा०	उ०	अ०
५७३ धुर्वी	भ्वा०	प०	से०
१३९८ धू	तु०	,,	,,
१२५५ धूञ् (पा०)	स्वा०	उ०	वे०
१४८७ धूञ्	क्र्या०	,,	,,
१८३६ धूञ्	चु०	,,	से०
३९६ धूप	भ्वा०	प०	,,
१७७३ धूप	चु०	उ०	,,
११५३ धूरी	दि०	आ०	,,
१६४० धूस (पा०)	चु०	उ०	,,
१६४० धूष (पा०)	,,	,,	,,
१६४० धूश	,,	,,	,,
९६० धृङ्	भ्वा०	आ०	अ०
१४१२ धृङ्	तु०	,,	,,
२१७ धृज	भ्वा०	प०	से०
२१८ धृजि	,,	,,	,,
९०० धृञ्	,,	उ०	अ०
१८५१ धृष	चु०	,,	से०
१२६९ (ञि) धृषा	स्वा०	प०	,,
१४९४ धॄ (पा०)	क्र्या०	,,	,,
१९१४ धेक	चु०	उ०	,,

धातु	गणः		
९०२ धेट्	भ्वा	प	अ
५५३ धोर्ऋ	,,	,,	,,
९२७ ध्मा	,,	,,	अ
९०८ ध्यै	,,	,,	,,
२१९ ध्रज	,,	,,	से
२२० ध्रजि	,,	,,	,,
४५९ ध्रण	,,	,,	,,
१५२४ (उ) ध्रस	क्र्या	,,	,,
१७४३ (उ) ध्रस	चु	उ	,,
६७१ ध्राक्षि	भ्वा	आ	,,
१२५ ध्राखृ	,,	,,	,,
११४ ध्राघृ (पा)	,,	आ	,,
२८८ ध्राडृ	,,	,,	,,
९४३ ध्रु	,,	प	अ
१४०० ध्रु	तु	,,	,,
१४०० ध्रुव (पा)	,,	,,	से
७९ ध्रेकृ	भ्वा	आ	,,
९०७ ध्रै	,,	प	अ०
२२१ ध्वज	,,	,,	से
२२२ ध्वजि	,,	,,	,,
४५३ ध्वण	,,	,,	,,
८१६ ध्वन	,,	,,	,,
८२८ ध्वन	,,	,,	,,
१८९० ध्वन	चु	उ	,,
८१६ ध्वनि (पा)	भ्वा	प	,,
७५५ ध्वन्सु	,,	आ	,,
६७२ ध्वाक्षि	,,	प	,,
९३९ ध्वृ	,,	,,	अ
न			
१५९३ नक्क	चु	उ.	से
१५४५ नट	चु	उ.	से
१७९२ नट	चु	उ	से
६७ (टु) नदि	भ्वा	प.	से
५६ नर्द	भ्वा	प.	से.

धातु	गण
१८०३ नल	चु० उ० से०
६ नाथृ	भ्वा० आ० „
७ नाधृ	„ „ „
१८८६ निवास	चु० उ० „
१६८७ निष्क	„ आ० „
५२२ नील	भ्वा० प० „
१११६ नृती	दि० „ „
८०९ नॄ	भ्वा० „ „
१४९५ नॄ	क्र्या० „ „
प	
६६५ पक्ष	भ्वा० प० से०
१५५० पक्ष	चु० उ० „
९९६ (डु) पचष्	भ्वा० , अ०
१७४ पचि	„ आ० से०
१६५२ पचि	चु० उ० „
२९६ पट	भ्वा० प० „
१७५३ पट	चु० उ० „
१८५७ पट	चु० „ „
३३० पठ	भ्वा० प० „
२८१ पडि	„ आ० „
१६१५ पडि	चु० उ० „
४३९ पण	भ्वा० आ० „
११५९ पत (पा०)	दि० „ „
१८६२ पत	चु० उ० „
८४५ पत्लृ	भ्वा० प० „
१५५४ पथ (पा०)	चु० उ० „
१५७५ पथि	„ „ „
८४७ पथे	भ्वा० प० „
११६९ पद	दि० आ० अ०
१८९८ पद	चु० „ से०
४४० पन	भ्वा० „ „
४७६ पय	„ „ „
१९३९ पर्ण	चु० उ० „

धातुः	गण
२९ पर्द	भ्वा० आ० से०
४१२ पर्प	„ प० „
४१६ पर्ब	„ „ „
५७७ पर्व	„ „ „
८३९ पल	„ „ „
१८८२ पल्पूल	चु० उ० „
१७२० पश	„ „ „
१८६३ पष	„ „ „
१६१६ पसि	„ „ „
९२५ पा	भ्वा० प० अ०
१०५६ पा	अ० „ „
१९११ पार	चु० उ० से०
१६०९ पाल	„ „ „
१४०५ पि	तु० प० अ०
१५७६ पिच्छ	चु० उ० से०
१५६७ पिज (पा०)	„ „ „
१०२८ पिजि	अ० आ० „
१५६७ पिजि	चु० उ० „
१७५८ पिजि	चु० उ० „
३११ पिट	भ्वा० प० „
३३९ पिठ	„ „ „
२७४ पिडि	„ आ० „
१६७० पिडि	चु० उ० „
५८८ पिवि	भ्वा० प० „
१४३७ पिशि	तु० „ „
१४५२ पिष्लृ	रु० „ अ०
१५६८ पिस	चु० उ० „
१७६३ पिसि	चु० उ० „
७१९ पिसृ	भ्वा० प० „
११४१ पीड्	दि० आ० अ०
१५४४ पीड	चु० उ० „
५२१ पील	भ्वा० प० „
५६३ पीव	„ „ „
१३६७ पुट	तु० „ „

धातु	गण			धातु	गण		
१७५४ पुट	चु०	उ०	से०	१४०२ पृड्	तु०	आ०	से०
१९१३ पुट	,,	,,	,,	१८०८ पृच	चु०	उ०	,,
१७६३ पुटि	,,	,,	,,	१०३० पृची	अ०	आ०	,,
१५५९ पुट्ट	,,	,,	,,	१४६२ पृची	रु०	प०	,,
१३८४ पुड	तु०	प०	,,	१०२८ पृजि (पा०)	अ०	आ०	,,
६२६ (पा०)	भ्वा०	,,	,,	१३०८ पृड	तु०	प०	,,
१३३३ पुण	तु०	,,	,,	३२९ पृण	,,	,,	,,
१६३७ पुण (पा०)	चु०	उ०	,,	१५५४ पृथ	चु०	उ०	,,
११११ पुथ	दि०	प०	,,	७०५ पृषु	भ्वा०	प०	,,
१७७६ पुथ	चु०	उ०	,,	१०८६ पॄ	जु०	,,	,,
४४ पुथि	भ्वा०	प०	,,	१४८९ पॄ	क्र्या०	प०	,,
१३४६ पुर	तु०	,,	,,	१५४८ पॄ	चु०	उ०	,,
५७६ पुर्व	भ्वा०	,,	,,	५४१ पेलृ	भ्वा०	प०	,,
८४१ पुल	,,	,,	,,	५०४ पेवृ	,,	आ०	,,
१६०१ पुल	चु०	उ०	,,	६१५ पेष	,,	आ०	,,
१६३७ पुल	,,	,,	,,	७२० पेसृ	भ्वा०	प०	,,
७०० पुष	भ्वा०	प०	,,	९२० पै	भ्वा०	,,	अ०
११८२ पुष	दि०	,,	,,	४५८ पैणृ	,,	,,	से०
१५२९ पुष	क्र्या०	प०	,,	४८८ (ओ) प्यायी	,,	आ०	,,
१७५१ पुष	चु०	उ०	,,	६६४ प्यैङ्	,,	,,	,,
१११२ पुष्प	दि०	प०	,,	१४१३ प्रच्छ	तु०	प०	अ०
१६३८ पुस	चु०	उ०	,,	७६५ प्रथ	भ्वा०	आ०	से०
१५९० पुस्त	,,	,,	,,	१५५१ प्रथ	चु०	उ०	,,
९६६ पूङ्	भ्वा०	आ०	,,	७६६ प्रस	भ्वा०	आ०	,,
१६४३ पूज	चु०	उ०	,,	१०६१ प्रा	अ०	प०	अ०
१४८२ पूञ्	क्र्या०	,,	,,	११४४ प्रीङ्	दि०	आ०	अ०
४८४ पूयी	भ्वा०	आ०	,,	१४७४ प्रीञ्	क्र्या०	उ०	,,
११५१ पूरी	दि०	आ०	,,	१८३७ प्रीञ्	चु०	उ०	से०
१८०४ पूरी	चु०	उ०	,,	९५७ प्रुङ्	भ्वा०	आ०	अ०
१६३७ पूर्ण (पा०)	,,	,,	,,	३२४ प्रुड	,,	प०	से०
५२८ पूल	भ्वा०	प०	,,	७०३ प्रुषु	,,	,,	,,
६७५ पूष	,,	,,	,,	१५२७ प्रूष	क्र्या०	,,	,,
१०८६ पृ (पा०)	जु०	प०	अ०	६१९ प्रेष्ट	,,	आ०	,,
१२५८ पृ	स्वा०	,,	,,	४५८ प्रैणृ (पा०)	भ्वा०	प०	,,

धातु	गण		
१५८८ भडि	चु	उ	से
४४७ भण	भ्वा	प	”
१२ भदि	”	आ	”
१४५३ भञ्जो	रु	प	अ
१६८३ भर्त्स	चु	आ	से
५८० भर्व	भ्वा	प	”
४९५ भल	”	आ	”
१७०१ भल	चु	”	”
४९६ भल्ल	भ्वा	आ	”
६९५ भष	”	प	”
११०० भस	जु	प	”
१०५१ भा	अ	”	अ
१८८७ भाज	चु	”	से
४४१ भाम	भ्वा	आ	”
१८७३ भाम	चु	उ	”
६१२ भाष	भ्वा	आ	”
६२४ भासृ	”	”	”
६०६ भिक्ष	”	”	”
६४ भिदि (पा)	”	प	”
१४३९ भिदिर	”	रु	उ
१०८४ (ञि) भी	जु	प	से
१४५४ भुज	रु	”	अ
१४१७ भुजो	तु	”	”
१७४८ भुव	चु	उ	से
१ भू	भ्वा	प	”
१८४५ भू	चु	आ	”
६८२ भूष	भ्वा	आ	”
१७३१ भूष	चु	उ	”
१७ भूजी	भ्वा	आ	”
८९८ भृञ्	”	उ	अ
१०८७ (डु) भृञ्	जु०	उ	”
१३९५ भृड	तु	प	”
१७८८ भृशि	चु	उ	”
१२२४ भृशु	दि०	प०	”

धातु	गण		
१४९१ भॄ	क्र्या	प	से
८८३ भेषृ	भ्वा	उ	”
६२८ भ्यस	”	”	”
८९२ भ्रक्ष	”	”	”
४५२ भ्रण	”	प	”
७५६ भ्रन्शु (पा०)	”	अ	”
१२२५ भ्रन्शु	दि	प	”
७५६ भ्रन्शु	भ्वा	आ	”
८५० भ्रमु	”	प	”
१२०५ भ्रमु	दि	प	”
१२८४ भ्रस्ज	तु	उ	आ०
१८१ भ्राजृ	भ्वा	आ	से
८२२ (टु) भ्राजृ	”	”	”
८२४ (टु) भ्राशृ	”	”	”
१५०५ भ्री	क्र्या०	प	”
१६९१ भ्रूण	चु	आ	”
१८० भ्राजृ	भ्वा	”	”
८८४ भ्रेषृ	”	उ	”
८९३ भ्लक्ष	”	”	”
८२५ (टु) भ्लाशृ	”	आ	”
८८५ भ्लेषृ	”	उ	”

म

धातु	गण		
८६ मकि	भ्वा	आ	से
१३२ मख	”	प	”
१३३ मखि	”	”	”
१४८ मगि	”	”	”
१११ मघि	”	”	”
१९० मचि	”	”	”
१७१ मच	”	आ	”
१७३ मचि	”	”	”
३३२ मठ	”	प	”
२६३ मठि	”	आ	”
२७२ मडि	”	आ	”

धातुः	गण		
३२१ मडि	भ्वा	प	से
१५८७ मडि	चु	उ	,,
४४८ मण	भ्वा	प	,,
१६८० मत्रि	चु	आ	,,
४६ मथि	भ्वा	प	,,
८४८ मथे	,,	,,	,,
१७०६ मद	चु	आ	,,
१३ मदि	भ्वा	आ	से
८१५ मदी	,,	प०	,,
१२०८ मदी	दि	,,	,,
११७६ मन	,,	आ	अ
१४७१ मनु	त	,,	से
४२ मन्थ	भ्वा०	प	से
१५११ मन्थ	क्र्या	,,	,,
५५८ मभ्र	भ्वा	,,	,,
४७७ मय	,,	आ	,,
१६५० मर्च	चु	उ	,,
४१९ मर्व	भ्वा	प	,,
५७८ मर्व	,,	,,	,,
४९३ मल	,,	आ	,,
४९४ मल्ल	,,	,,	,,
५९९ मच	,,	प	से
५०८ मव्य	,,	प	से
७२४ मश	,,	प	से
६९२ मष	,,	प	से
१२२१ मसी	दि	प	से
१०२ मस्क	भ्वा	आ	,,
१४१५ (टु) मस्जो	तु	प	अ
७३० मह	भ्वा०	,,	से
१८६८ मह	चु	उ	,,
६३४ महि	भ्वा	आ	,,
१८०० महि	चु	उ	,,
१०६२ मा	जु	प.	अ
६६९ माक्षि	भ्वा	,,	से

धातु	गण		
१०८८ माङ्	जु.	आ	अ
११४२ माङ्	दि	,,	,,
९७२ मान	भ्वा०	,,	से
१७१० मान	चु	,,	,,
१८४४ मान	,,	उ	,,
१६१८ मार्ग	,,	,,	,,
१८४७ मार्ग	,,	,,	,,
१६४९ मार्ज	,,	,,	,,
८९५ माहृ	भ्वा	,,	,,
१२९७ मिच्छ	तु	प	से
१७५७ मिजि	चु.	उ	से.
१२५० (डु) मिञ्	स्वा	,,	से.
८६८ मिथृ (पा)	भ्वा	,,	से
७४३ (ञि) मिदा	भ्वा	आ	से.
१२४३ (ञि) मिदा	दि	प	से
१५३१ मिदि	चु	उ	से
८६८ मिदृ	भ्वा	,,	से.
८६८ मिधृ (पा)	भ्वा.	उ.	से.
१३६४ मिल	तु	प.	से.
१४२९ मिल	तु	उ	से
५८९ मिवि	भ्वा.	प.	से
७२३ मिश	भ्वा.	प.	से.
१९२१ मिश्र	चु	उ.	से
१३५२ मिष	तु	प	से
६९९ मिषु	भ्वा	प	से.
९९२ मिह	भ्वा	प.	से.
१८२५ मी	चु	उ.	से.
११३७ मीङ्	दि.	आ	से
१४७६ मीञ्	क्र्या	उ	से.
४६८ मीमृ	भ्वा.	प	से
५१७ मील	भ्वा.	प	से.
५६४ मीव	भ्वा.	प.	से
१७४४ मुच	चु	उ	से
१७२ मुचि	भ्वा	आ	से

धातु	गुण			धातु	गण		
१४३० मुच्छ	तु.	उ	से	८७४ मृधु	भ्वा	उ	से
२५० मुज	भ्वा	प	"	१४२५ मृश	तु	प	"
२५१ मुजि	"	"	"	११६४ मृष	दि	उ	"
१३८४ मुट	तु	"	"	१८५० मृष	चु	"	"
१६१४ मुट	चु.	उ	"	७०७ मृषु	भ्वा	प	"
२६५ मुठि	भ्वा.	आ.	"	१४९२ मॄ	क्र्या	"	"
३२३ मुड	"	प	"	९६१ मेङ्	भ्वा	आ	अ
२७५ मुडि	भ्वा	आ	"	८६९ मेथृ (पा०)	"	उ	से
३२६ मुडि	भ्वा.	प.	"	८६९ मेदृ	"	"	"
१३३४ मुण	तु	"	"	८७० मेधृ	"	"	"
१६ मुद	भ्वा.	आ.	"	८६९ मेधृ (पा०)	"	"	"
१७४१ मुद	चु	उ	"	३७१ मेपृ	"	आ	"
१३४३ मुर	तु	"	"	५०५ मेवृ	"	"	"
२१२ मुर्छा	भ्वा	"	"	९२९ म्ना	"	प	अ
५७५ मुर्वी	"	"	"	६६४ म्रक्ष (पा०)	"	"	"
१५३० मुष	क्र्या	"	"	१६६१ म्रक्ष	चु	उ	"
१२२० मुस	दि	"	"	१९५ म्रुचु	"	"	"
१६३२ मुस्त	चु	"	"	१९३ म्रुन्चु	"	"	"
११९८ मुह	दि	प	"	२०२ म्रेडृ	"	"	"
९६७ मूङ्	भ्वा	आ	"	१९६ म्लुचु	"	"	"
१९०९ मूत्र	चु	उ	"	१९४ म्लुन्चु	"	"	"
५२९ मूल	भ्वा.	प	"	२०५ म्लेच्छ	"	"	"
१६०३ मूल	चु	उ	"	१६६३ म्लेच्छ	"	"	"
६७६ मूष	भ्वा	प	"	२९२ म्लेटृ	भ्वा.	प	"
६६४ मृक्ष	"	"	"	५०६ म्लेवृ	"	आ	"
१९०० मृग	चु	आ	"	९०३ म्लै	"	प	अ
१४०३ मृङ	तु	"	"	**य**			
१८४९ मृजू	चु.	उ.	वे.	१६९३ यक्ष	चु	आ	से
१०६६ मृजूष्	अ.	प	"	१००२ यज	भ्वा	उ.	अ
१३२७ मृड	तु	"	"	१७३६ यत	चु	"	से
१५१६ मृड	क्र्या	"	"	३० यती	भ्वा	आ	"
१३३१ मृण	तु.	"	"	१५३६ यत्रि	चु	उ.	से
७६७ मृद	भ्वा.	आ.	"	९८० यभ	भ्वा	प	अ
१५१५ मृद	क्र्या	प	"	९८४ यम	"	"	"

धातु	गण		
२९८ लट	भ्वा०	प०	से०
३५९ लड	,,	,,	,,
१५४० लड	चु०	उ०	,,
८१४ लडि	भ्वा०	प०	,,
१८०१ लडि	चु०	उ०	,,
१५४२ (ओ) लडि (पा०)	,,	,,	,,
४०२ लप	भ्वा०	प०	,,
३७७ लबि	,,	आ०	,,
३७९ लबि	,,	,,	,,
९७५ (डु) लभष्	,,	,,	अ०
४१७ लब	,,	प०	से०
३५९ लल (पा०)	,,	,,	,,
१६८८ लल	चु०	आ०	,,
८८८ लष	भ्वा०	उ०	,,
७१४ लस	,,	प०	,,
१७२९ लस	चु०	उ०	,,
१२९१ (ओ) लस्जी	तु०	आ०	,,
१०५८ ला	अ०	प०	अ०
१२३ लाखृ	भ्वा०	,,	से०
११३ लाघ	,,	आ०	,,
२०७ लाछि	,,	प०	,,
२४० लाज	,,	,,	,,
२४१ लाजि	,,	,,	,,
१९३६ लाभ	चु०	उ०	,,
१३६५ लिख	तु०	प०	,,
१५५ लिगि	भ्वा०	,,	,,
१७४० लिगि	चु०	उ०	,,
१४३३ लिप	तु०	,,	अ०
११७९ लिश	दि०	आ०	,,
१४२९ लिश	तु०	प०	,,
१०१६ लिह	अ०	उ०	,,
१८१२ ली	चु०	,,	,,
१५०१ ली	क्र्या०	प०	,,
११३९ लीङ्	दि०	आ०	,,

धातु	गण		
१५६७ लुजि (पा०)	चु०	उ०	से०
१७५९ लुजि	,,	,,	,,
३१४ लुट	भ्वा०	प०	,,
७४८ लुट	चु०	आ०	,,
१३८१ लुट	०	प०	,,
१७५५ लुट	चु०	उ०	,,
३२८ लुटि	भ्वा०	प०	,,
३३७ लुट	,,	,,	,,
७४९ लुठ	,,	आ०	,,
१२२२ लुठ	दि०	प०	,,
३२८ लुठि (पा०)	भ्वा०	,,	,,
३४३ लुठि	,,	,,	,,
३४६ लुठि	,,	,,	,,
३४१ लुड (पा०)	,,	,,	,,
३२८ लुडि (पा०)	चु०	उ०	,,
१५६३ लुण्ठ	,,	,,	,,
४५ लुथि	भ्वा०	प०	,,
१८७ लुञ्च	,,	,,	,,
१२३७ लप	दि०	,,	,,
१४३१ लुप्लृ	तु०	उ०	अ०
४२७ लुबि	भ्वा०	प०	से०
१६५७ लुबि	चु०	उ०	,,
१२३८ लुभ	दि०	प०	,,
१३०५ लुभ	तु०	,,	,,
१४८३ लूञ्	क्र्या०	,,	,,
६७७ लूष	भ्वा०	,,	,,
१६१० लूष	चु०	उ०	,,
३७३ लेपृ	भ्वा०	अ०	,,
७६ लोकृ	,,	,,	,,
१७७७ लोकृ	चु०	उ०	,,
१६४ लोचृ	भ्वा०	आ०	,,
१७७८ लोचृ	चु०	उ०	,,
३५७ लोडृ	भ्वा०	प०	,,
२५८ लोष्ट	,,	आ०	,,

धातु			गण
व			
८८ वाकि	भ्वा०	आ०	से०
९५ वाकि	”	”	”
६३६ वक्ष	”	प०	”
१३० वख	”	”	”
१३१ वखि	”	”	”
१४७ वगि	”	”	”
११० वघि	”	आ०	”
१०३६ वच	अ०	प०	अ०
१८४३ वच	चु०	उ०	से०
२५२ वज	भ्वा०	प०	”
१६१७ वट	चु०	उ०	”
७७९ वज	भ्वा०	प०	”
१८५८ वट	चु०	उ०	”
१९१९ वट	”	”	”
३०० वट	भ्वा०	प०	”
१५८६ वटि	चु०	उ०	”
१९१९ वटि (पा०)	”	”	”
३३१ वठ	भ्वा०	प०	”
२६२ वठि	”	आ०	”
२७१ वडि	”	”	”
१५८६ वडि (पा०)	चु०	उ०	”
४४६ वण	भ्वा०	प०	”
१५५१ वण	चु०	उ०	”
१००९ वद	भ्वा०	प०	”
१८४२ वद	चु०	उ०	”
११ वदि	भ्वा०	आ०	”
४६२ वन	”	प०	”
४६३ वन	”	आ०	”
८०३ वन	”	”	”
८०३ वनु	”	”	”
१४७० वणु	त०	”	”
१८९ वन्चु	भ्वा०	प०	”
१७०४ बन्चु	चु०	आ०	”

धातु			गण
१००३ (डु) वप्	भ्वा०	उ०	से०
५५७ वभ्र	”	प०	”
८४९ (टु) वम्	”	”	”
४७५ वय	”	आ०	”
१८५३ वर	चु०	उ०	”
१६२ वर्च	भ्वा०	आ०	”
१५५१ वर्ण (पा०)	चु०	”	”
१६३८ वर्ण	”	उ०	”
१६५५ वर्ध	”	”	”
६१३ वर्ष	भ्वा०	आ०	”
६४० वर्ह	”	”	”
४९१ वल	”	”	”
८१६ वलि (पा०)	”	प०	”
१५७१ वल्क	चु०	उ०	”
१९१६ वल्क	”	”	”
१४३ वल्ग	भ्वा०	प०	”
३९१ वल्भ	”	आ०	”
४९२ वल्ल	”	”	”
६४१ वल्ह	”	”	”
१०८० वश	अ०	प०	”
६९१ वष	भ्वा०	”	”
१००५ वस	”	”	”
१०२३ वस	अ०	आ०	”
१७४५ वस	चु०	उ०	”
१९४२ वस	”	”	”
१२१४ वसु	दि०	प०	”
१०१ वस्क	भ्वा०	आ०	”
१००४ वह	”	प०	अ०
६३३ वहि	”	आ०	से०
१०५० वा	अ०	प०	अ०
६६८ वाक्षि	भ्वा०	”	से०
२०८ वाक्षि	”	”	”
१८८३ वात	चु०	उ०	”
११६० वावृत (पा०)	दि०	प०	”

धातु		गण		धातु		गण	
१५६३ वाश्टृ	दि०	आ०	से०	१४६१ वृजी	रु०	प०	से०
१८८५ वास	चु०	उ०	"	१८६१ वृजी	चु०	उ०	"
६४५ वाहृ (पा०)	भ्वा०	आ०	,	१२५४ वृञ्	स्वा०	उ०	"
१४४२ विचिर्	रु०	उ०	अ०	१८१४ वृञ्	चु०	उ०	"
१४२३ विच्छ	तु०	प०	से०	१३३० वृण	तु०	प०	"
१७७४ विच्छ	चु०	उ०	"	७५८ वृतु	भ्वा०	आ०	"
१०९४ विजिर्	जु०	"	अ०	११६० वृतु	दि०	आ०	"
१२८९ (ओ) विजी	तु०	आ०	से०	१७८२ वृतु	चु०	उ०	"
१४६० (ओ) विजी	रु०	प०	"	७३९ वृधु	भ्वा०	आ०	"
३१६ विट	भ्वा०	"	"	१७८३ वृधु	चु०	उ०	"
३३ विथृ	"	आ०	"	१२२६ वृश	दि०	प०	"
१०६४ विद	अ०	प०	"	१७०५ वृष	चु०	आ०	"
११७१ विद	दि०	आ०	"	७०६ वृषु	भ्वा०	प०	"
१४५० विद	रु०	"	"	१३४७ वृहु	तु०	प०	वे०
१७०९ विद	चु०	"	से०	१४९० वॄ	क्र्या०	प०	से०
१४३२ विद्लृ	तु०	उ०	अ०	१४८६ वॄञ्	क्र्या०	उ०	"
१३२५ विध	"	प०	से०	१००६ वेञ्	भ्वा०	उ०	अ०
१३५८ विल	"	"	"	८७७ वेणृ	भ्वा०	उ०	से०
१६०५ विल	चु०	उ०	से०	३४ वेथ	भ्वा०	आ०	"
१४२४ विश	तु०	प०	अ०	८७७ वेनृ (पा०)	भ्वा०	उ०	"
१५२६ विष	क्र्या०	"	"	३६७ (टु) वेपृ	भ्वा०	आ०	"
६९८ विषु	भ्वा०	"	"	१८८१ वेल	चु०	उ०	"
१०९५ विष्लृ	जु०	उ०	"	५३५ वेलृ	भ्वा०	प०	"
१६८६ विष्क	चु०	आ०	से०	५४० वेल्ल	भ्वा०	प०	"
१९४० विष्क	चु०	उ०	"	१०७७ वेवीङ्	अ०	आ०	"
१२१७ विस	दि०	प०	"	२५५ वेष्ट	भ्वा०	आ०	"
१०४८ वी	अ०	प०	प०	६४३ वेहृ	भ्वा०	आ०	"
१९०३ वीर	चु०	आ०	से०	९२१ (ओ) वै	भ्वा०	प०	अ०
१२२५ वुस (पा०)	दि०	व०	"	१२९३ व्यच	तु०	प०	से०
९२ वृ	भ्वा०	आ०	"	७६४ व्यथ	भ्वा०	आ०	"
६०४ वृक्ष	भ्वा०	"	"	११८१ व्यध	दि०	प०	अ०
१५०९ वृङ्	क्र्या०	"	"	८८१ व्यय	भ्वा०	उ०	से०
१०२९ वृजि (पा०)	अ०	"	"	१९३२ व्यय	चु०	उ०	"
१०२९ वृजी	अ०	"	,	१११४ व्युष	दि०	प०	"

धातु			गण
१२१५ व्युष	दि०	प०	से०
१२१५ व्युस (पा०)	,,	,,	से०
१००७ व्येञ्	भ्वा०	उ०	अ०
२५३ व्रज	भ्वा०	प०	से०
४५१ व्रण	भ्वा०	,,	,,
१९३७ व्रण	चु०	उ०	,,
१२९२ (ओ) व्रश्चू	तु०	प०	वे०
१५०४ व्री	क्र्या०	,,	अ०
११४० व्रीड्	दि०	आ०	अ०
११२६ व्रीड	,,	प०	से०
१३९३ व्रुड	तु०	,,	,,
१५०२ व्ली	क्र्या०	,,	अ०
श			
११८७ शक	दि०	उ०	अ०
८६ शकि	भ्वा०	आ०	से०
१२६१ शक्लृ	स्वा०	प०	अ०
१६५ शच	भ्वा०	आ०	से०
२९९ शट	भ्वा०	प०	से०
३४० शठ	भ्वा०	,,	से०
१५६४ शठ	चु०	उ०	से०
१६९२ शठ	,,	आ०	से०
१८५५ शठ	,,	उ०	से०
२७९ शडि	भ्वा०	आ०	से०
५९७ शण	भ्वा०	प०	से०
८५५ शद्लृ	भ्वा०	प०	अ०
१४२८ शद्लृ	तु०	प०	अ०
१००० शप	भ्वा०	उ०	अ०
११६८ शप	दि०	उ०	अ०
१७१५ शब्द	चु०	उ०	से०
१६९६ शम	,,	आ०	से०
१२०१ शमु	दि०	प०	से०
८१८ शमो	भ्वा०	प०	से०
१४५६ शम्ब	चु०	उ०	से०
४२३ शर्व	भ्वा०	प०	से०

धातु			गण
४८५ शर्व	भ्वा०	प०	से०
४६० शल	भ्वा०	आ०	,,
८४३ शल	भ्वा०	प०	,,
३९० शल्भ	भ्वा०	आ०	,,
७२५ शव	भ्वा०	प०	,,
७२६ शश	भ्वा०	प०	,,
६९० शष	भ्वा०	प०	,,
६२९ (आङ्) शसि	भ्वा०	आ०	,,
७२७ शसु	भ्वा०	प०	,,
७२८ शसु	भ्वा०	प०	,,
१२६ शाखृ	भ्वा०	आ०	,,
२८९ शाडृ	भ्वा०	आ०	,,
९९५ शान	भ्वा०	उ०	,,
१०२२ (अङ्) आसू	अ०	आ०	,,
१०७५ शासु	अ०	प०	,,
६०५ सिक्ष	भ्वा०	आ०	,,
१५५ शिखि (पा०)	भ्वा०	प०	,,
१६१ शिघि	भ्वा०	प०	,,
१०२७ शिजि	अ०	आ०	,,
१२४९ शिञ	स्वा०	उ०	अ०
३०३ शिट	भ्वा०	प०	से०
१३६२ शिल	तु०	प०	,,
६८६ शिष	भ्वा०	प०	अ०
१८१८ शिष	चु०	उ०	से०
१४५१ शिष्लृ	रु०	प०	अ०
१७९० शीक	चु०	उ०	से०
१८२७ शीक	चु०	उ०	,,
७५ शीकृ	भ्वा०	आ०	,,
१०३२ शीङ्	अ०	आ०	,,
३८३ शीभृ	भ्वा०	आ०	,,
५२३ शील	भ्वा०	प०	,,
१८७२ शील	चु०	उ०	,,
१८३ शुच	भ्वा०	प०	,,
११६५ शुचिर्	दि०	उ०	,,

धातु			गण
५१३ शुच्य	भ्वा	प	से
३४१ शुठ	भ्वा	प	से
१६४५ शुठि	चु	उ	से
३४१ शुठि (पा०)	भ्वा	प	से
३४४ शुठि	भ्वा	प	से
१६४६ शुठ	चु	उ	से
११६१ शुव	दि	प	अ
१३३६ शुन	तु	प	से
७४ शुन्ध	भ्वा	प	से
१८३३ शुन्ध	चु	उ	से
४३३ शुन्भ	भ्वा	प	से
१३२२ शुन्भ	तु	प	से
४३२ शुभ	भ्वा	प	से
७५० शुभ	भ्वा	आ	से
१३२१ शुभ	तु	प	से
१६१९ शुल्क	चु	उ	से
१६११ शुल्ब	चु	उ	से
११८३ शुष	दि	प	अ
१९०२ शूर	चु	आ	से
११५७ शूरी	दि	आ	से
१६१२ शूर्प	चु	उ	से
५२६ शूल	भ्वा	प	से
६७९ शूष	भ्वा	प	से
७६० शृधु	,,	आ	,,
८७३ शृधु	,,	उ	,,
१७३५ शृधु	चु	,,	,,
१४८८ शॄ	क्र्या	प	,,
५४३ शेलृ	भ्वा	,	,,
५०६ शेवृ (पा०)	,,	आ	,,
९१८ शै	,,	प	अ
११४५ शो	दि	,,	,,
४५५ शोणृ	भ्वा	,,	से
२९० शौटृ	,,	,,	,,
४१ श्च्युतिर्	,,	,,	,,

धातु			गण
५१८ श्मील	भ्वा०	प०	से०
९६३ श्यैङ	,,	आ०	अ०
८४ श्रकि	,,	,,	से०
१५१ श्रगि	,,	प०	,,
७९८ श्रण	,,	,,	,,
१५७८ श्रण	चु०	उ०	,,
७९९ श्रथ	भ्वा०	प०	,,
१५४६ श्रथ	चु०	उ०	,,
१८२४ श्रथ	,,	,,	,,
१८७१ श्रथ	,,	,,	,,
३५ श्रथि	भ्वा०	आ०	,,
१५१० श्रन्थ	क्र्या०	प०	,,
१५१२ श्रन्थ	क्र्या०	,,	,,
१८३८ श्रन्थ	चु०	उ०	,,
३९३ श्रन्भु	भ्वा०	आ०	,,
१२०४ श्रमु	दि०	प०	,,
८१० श्रा	भ्वा०	,,	अ०
१०५३ श्रा	अ०	,,	,,
८९७ श्रिञ्	भ्वा०	उ०	से०
७०१ श्रिषु	,,	प०	,,
१४७५ श्रीञ्	क्र्या०	उ०	अ०
९४२ श्रु	भ्वा०	प०	,,
९१९ श्रै	,,	,,	,,
४९६ श्रोणृ	,,	,,	से०
८५ श्लकि	,,	आ०	,,
१५२ श्लगि	,,	प०	,,
८०० श्लथ	,,	,,	,,
१२७ श्लाखृ	,,	,,	,,
११५ श्लाघृ	,,	आ०	,,
११८६ श्लिष	दि०	प०	अ०
१५७४ श्लिष	चु०	उ०	से०
७०२ श्लिषु	भ्वा०	प०	,,
६७ श्लोकृ	,,	अ०	,,
४५७ श्लोणृ	,,	प०	,,

धातु			गण
९६ श्वकि	भ्वा०	आ०	से०
१६६ श्वच	”	”	”
१६७ श्वचि	”	”	”
१५६५ श्वठ	चु०	उ०	”
१८५६ श्वठ	”	”	”
१५६५ श्वठि (पा०)	”	”	”
१६२४ श्वभ्र	”	”	”
१६२३ श्वर्त	”	”	”
५४९ श्वल	भ्वा०	प०	”
१५७० श्वल्क	चु०	उ०	से०
५५० श्वल्ल	भ्वा०	प०	”
१०६९ श्वस	अ०	प०	”
१०१० (टुओ) श्वि	भ्वा०	प०	”
७४२ श्विता	”	आ०	”
१० श्विदि	”	”	”
ष			
७८९ षगे	”	प०	से०
१२६८ षघ	स्वा०	प०	”
१६३ षच	भ्वा०	आ०	”
९९७ षच		उ०	”
३१३ षट	”	प०	”
१६३४ षट्ट	चु०	उ०	”
४६४ षण	भ्वा०	प०	”
१४६४ षणु	त०	उ०	”
१८३२ (आङ) षद	चु०	”	”
८५४ षद्लृ	भ्वा०	प०	”
१४२७ षद्लृ	तु०	”	”
९८७ षन्ज	भ्वा०	”	”
१५५५ षन्व	चु०	उ०	”
४०० षप	भ्वा०	प०	”
८२९ षम	”	”	”
२२५ षर्ज	”	”	”
४२४ षर्ब	”	”	”
५८६ षर्व	”	”	”

धातु			गण.
५४७ षल	भ्वा०	प०	से०
१०७८ षस	अ०	”	”
२०२ षस्ज	भ्वा०	प०	से०
१०७९ षस्ति	अ०	”	”
८५२ षह	भ्वा०	आ०	”
११२८ षह	दि०	प०	”
१८१० षह	चु०	उ०	”
१५६९ षान्त्व	”	”	”
१४३४ षिच	तु०	”	अ०
१२४८ षिञ्	स्वा०	”	”
१४७७ षिञ्	क्र्या०	”	”
३०४ षिट	भ्वा०	प०	से०
४७ षिध	”	”	”
११९२ षिधु	दि०	”	”
४८ षिधू	भ्वा०	”	”
४३१ षिभि (पा०)	”	”	”
४३० षिभु (पा०)	”	”	”
१३६३ षिल	तु०	”	”
५९० षिवि (पा)	भ्वा०	”	”
११०८ षिवु	दि०	”	”
९४१ षु	भ्वा०	”	अ०
१०४१ षु	अ०	अ०	”
१२४७ षुञ्	स्वा०	उ०	”
१५६२ षुट्ट	चु०	उ०	से०
१३४० षुर	तु०	प०	”
११२९ षुह	दि०	”	”
१४०८ षू	तु०	”	”
१०३१ षूङ	अ०	आ०	अ०
११३२ षूङ्	दि०	”	”
२५ षूद	भ्वा०	”	”
१७१८ षूद	चु०	उ०	से०
४३१ षृम्भु	भ्वा०	”	”
४३० षृभु	”	प०	”
५४३ षेलृ	”	”	”

सौत्रधातवः ।